ISBN: 978-9926-480-09-7

PRVA REPUBLIKA

PRVA REPUBLIKA

Salmedin Mesihović

Prof. dr. Salmedin Mesihović
PRVA REPUBLIKA

Izdavač:
O.D. "FONT" - Sarajevo
E-mail: font@post.com

Urednik:
Tarik Jažić
Dizajn naslovne strane:
Nadir Jažić
DTP:
Nadir Jažić

Elektronsko izdanje

Sarajevo, 2021. godine

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37)

MESIHOVIĆ, Salmedin
Prva Republika [Elektronski izvor] / Salmedin Mesihović. - El. knjiga. - Sarajevo: Font, 2021

Način pristupa (URL): https://www.academia.edu/. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvor dana 04.03.2021.

ISBN 978-9926-480-09-7

COBISS.BH-ID 43068934

Salmedin Mesihović

PRVA REPUBLIKA

O.D. "FONT"

Sarajevo, 2021. godine

Livije, II, 15, obraćanje poslanika Republike klusijskom kralju Porseni: *Non in regno populum Romanum sed in libertate esse. Ita induxisse in animum, hostibus portas potius quam regibus patefacere; ea esse vota omnium ut qui libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit.* ("Rimski narod ne živi pod vlašću kraljeva, nego je slobodan. Prije bi otvorili kapije neprijatelju nego kraljevima. Jednodušan je zavjet da bi kraj slobode bio u isti mah i kraj grada Rima.")

ROMA

Sadržaj

Sadržaj vii

Rana Republika 23

STVARANJE REPUBLIKE 23

Institucije rane Republike 23

Odbrana Republike 32

Bitka kod Regilskog jezera 35

Sukob patricija i plebejaca 39

Prva secesija i osnivanje plebejskog tribunata 494. god. p. n. e. 40

Foedus Cassianum 59

Sukobi sa Volscima 61

Sukobi sa Ekvima 72

Sukobi sa Vejom 72

Nastavak sukoba plebejaca i patricija 74

Zakonik dvanaest ploča 78

Novi zakoni u korist plebejaca – „plebejska zakonodavna ofanziva" 111

Novi sukobi 114

Borba sa Vejom 114

Najezda Gala 122

Rim nakon Kelta 127

Srednja Republika 129

Zakoni Licinija i Sekstija 129

Obnova rimske moći 131

PRODOR NA JUG 133

I. samnitski rat (343. – 341. god. p. n. e.) 133

Latinski rat (340. – 337. god. p. n. e.) 135

DOBA II. I III. SAMNITSKOG RATA 138
Grčka intervencija 138
II. samnitski rat (327. – 304. god. p. n. e.) 138
I. Petelijev zakon 142
II. Apije Klaudije Cek 143
III. Ogulnijev zakon 145
III. samnitski rat od 298. do 290. god. p. n. e. 145
Učvršćivanje rimske vlasti u Italiji 148
PRVI RIMSKI RAT SA HELENISTIČKIM SVIJETOM, PIR, KRALJ EPIRSKI 150
Povod rata 150
Prve operacije 151
Priča o Gaju Fabriciju 153
Pobjeda Rima 153
HEGEMON ITALIJE = RIMSKA REPUBLIKA 155
I. Slučaj Regija 155
Rimska Italija 176
I. Teritorija Rimske Republike 176
II. Latinske kolonije 183
III. Dodatak / *Supplementum* : Popisi kolonija od regalnog doba do II punskog rata 184
IV. *Socii - peregrini* 190
Brojno stanje 192
Italski identitet i asimilacija 193
Klijenti 194
Hospitium 197
SREDNJEREPUBLIKANSKA VOJSKA 199
Regrutiranje 201

Raspored i oprema trupa 203
Sastav vojske 209
Zapovjedna hijerarhija 211
Socii 212
Poredak 213
Plijen 216
Kazne 217
Trijumf, ovacija i odlikovanja 218
Ratna mornarica 222
Brojno stanje 223
DEMOKRATIZACIJA RIMSKOG POLITIČKOG PORETKA 224
Secesija iz 287. god. p. n. e. i Hortenzijev zakon (*Lex Hortensia*) 226
Ager publicus → budući problem 227
KLASIČNI SUSTAV POLITIČKIH INSTITUCIJA RIMSKE REPUBLIKE 229
Imperator 234
Lictores 235
Tresviri capitales 236
Javni prihodi i rashodi 246
SVEĆENICI 247
Vrline starih Rimljana i *mos maiorum* 248
IZBIJANJE RIMA NA POZORNICU MEDITERANSKE POLITIKE 253
Kartagina 253
Odnos Rima i Kartagine 258
Povod ratu 259
I. punski rat od 264. do 241. god. p. n. e. 260
Pobuna kartaginskih plaćenika 268

INTERBELLVM 270
Provincija 270
Porezni sustav u provincijama 274
I. ilirski rat 229. – 228. god. p. n. e. 276
Kartaginsko širenje u Iberiji / Španiji 277
II. ilirski rat 219. god. p. n. e. 279
Nastavak demokratske preobrazbe Rimske Republike i rat sa Padskim Galima 280
II. PUNSKI RAT (219. – 201. god. p. n. e.) 284
Put u rat i povod za II. punski rat 284
Početak rata 284
Rimski odgovor i bitke kod Ticina i Trebije 287
Novi neuspjesi - Bitka kod Trasimenskog jezera 217. god. p. n. e. 287
Rimski preustroj i Fabije Maksim Oklijevalo 289
Katastrofa kod Kane 216. god. p. n. e. 291
Rimska stabilizacija 295
I. makedonski rat od 215. do 205. god. p. n. e., front na Siciliji i front u Iberiji 297
Pad Kapue i nastavak ratovanja u južnoj Italiji 302
Prelazak u Afriku i bitka kod Zame 304
Mirovni ugovor i postratna Kartagina 309
Specijalne operacije u II. punskom ratu 310
Posljedice Drugog punskog rata 313
POHOD NA HELENISTIČKI ISTOK 316
Početak raspada helenističkog sustava 319
Rimska diplomatska aktivnost 319
II. makedonski rat od 200. do 197. god. p. n. e. 320
I. sirijski rat od 192. do 188. god. p. n. e. 324
Posljedice rata i sudbina učesnika 327

VIZIJA PUBLIJA KORNELIJA SCIPIONA AFRIKANCA STARIJEG 331
Marko Porcije Katon 332
Zakoni protiv raskoši i luksuza 335
Diplomatija Rimske Republike od Scipiona Afrikanca Starijeg do kraja Srednje Republike 337
Odnosi na helenističkom istoku 341
REPUBLIKA I ISKUŠENJA NA ZAPADU 344
Padsko područje, Ligurija, Sardinija i Korzika, Histria 344
Hispanija 346
NOVA SAPIENTIA 370
III. makedonski rat od 171. do 167. god. p. n. e. i III. ilirski rat 370
III. ilirski rat 372
Bitka kod Pidne 168. god. p. n. e. i kraj rata 373
I. delmatski rat 156 – 155. god. p. n. e. i ratovi sa Japodima 378
III. punski rat od 149 do 146. god. p. n. e. 379
Makedonija postaje provincija (IV. makedonski rat) 391
Pad Ahaje 394
Konačni slom Ardijejaca 135. god. p. n. e. 400
RIMSKO DRUŠTVO 401
Nobilitet 401
Vitezovi 404
Plebs 405
Erariji 407
EKONOMIKA 408
Poljoprivreda 408
Zanatstvo i manufaktura 416
Trgovina 417

Robno – novčana privreda 418
Financijsko poslovanje 419
KULTURNA, NAUČNA, OBRAZOVNA, PRAVNA DJELATNOST I ŽIVOT 421
Grčko - helenističko „zauzimanje“ Rima i Italije 421
Scipion Emilijan 424
Helenistički i orijentalni utjecaji na rimsku religiju 426
Prodor grčke i helenističke filozofije 431
Razvitak pravne djelatnosti i *ius gentium* 433
Astronomija i matematika 439
Kiparstvo 440
Slikarstvo 441
Način života 442
Jezik 443
AGRARNA KRIZA, BRAĆA GRAKHI I KRAJ SREDNJE REPUBLIKE 444
Uzroci agrarne krize 445
Robovski rad 450
Oslobođenici 464
Posljedice krize 470
Pokušaji reformi 478
I. sicilski ustanak robova od 135. do 132. god. p. n. e. 479
Kasna Republika - od 133. god. p. n. e. do 27. god. p. n. e. (Doba građanskih ratova) 483
REFORME BRAĆE GRAKH 483
Tiberije Sempronije Grakh 483
Agrarni zakon iz 133. god. p. n. e. (*lex Sempronia*) 486
Atalov testament 490
Ubistvo Tiberija Grakha 491

Narodnjaci i Optimati 493
Scipion Emilijan i odnos prema reformi 493
Ustanak Aristonika 494
Marko Fulvije Flak → otvaranje savezničkog pitanja 496
Ekspanzija u transalpinsku Galiju 497
Gaj Grakh 498
Rezultati reformi braće Grakha 504
DOBA POPULARSKE REAKCIJE I NOVIH RATOVA 506
Balkanske operacije 506
Optimatska hegemonija 507
Prva razdoblja rata sa Jugurtom 508
Gaj Marije 510
Marijeva vojna reforma → profesionalizacija 512
Kraj rata u Numidiji 520
Prvi susret sa germanskim svijetom → Kimbri i Teutoni 521
II. sicilski ustanak robova 526
ESKALACIJA UNUTARNJIH SUKOBA 529
Dominacija populara 529
Saturnin i Glaukija 530
Optimatska reakcija 532
Marko Livije Druz 533
Savezнички rat 91 – 88. god. p. n. e. 535
I. građanski rat – prva faza 538
STVARANJE RIMSKOG LEVANTA 542
I. Mitridatov rat od 89. do 84. god. p. n. e. 543
Buđenje Irana 550
Nastavak I. rimskog građanskog rata 553
Sulina uprava nad Republikom i Italijom 556

Zakonodavno i institucionalno uređenje Republike
po Luciju Korneliju Suli 559
Sulino povlačenje i smrt 561
Ocjena Suline ličnosti i djelatnosti 562
IZMEĐU DVA RIMSKA GRAĐANSKA RATA -
SULINSKI REŽIM I OBNOVA POPULARSKE STRANKE 565
Postsulinski Rim 567
Pojava Gaja Julija Cezara 570
Marko Tulije Ciceron 573
Lepidova buna 575
Sertorijev rat od 80. do 71. god. p. n. e. 576
Balkan 580
Gusarstvo 580
II. i III. Mitridatov rat 581
Jermenija 585
Spartakov rat od 73. do 71. god. p. n. e. 587
Konzulat Pompeja i Krasa 70. god. p. n. e. 592
Rješavanje gusarskog pitanja 594
Manlijev zakon i Pompejevo zapovjedništvo na istoku 597
Pompej na Levantu 601
Zapleti Orijenta 606
Predizborna kampanja i izbori 609
Uzavreli Rim 612
Katilinine zavjere 615
Agrarni zakon Servilija Rula 617
Procesi iz 64. i 63. god. p. n. e. 619
Krešendo Katilinine zavjere 619
Nakon Katiline 626
Pompejev povratak 627

I. trijumvirat 629
CEZAROV PROKONZULAT I GALSKI RATOVI 633
Uzavrela tromeđa 633
Gaj Julije Cezar na granici – helvetska epizoda 640
Epizoda Ariovist 642
Epizoda sa Belgima 644
Cezar i atlansko primorje 645
Cezarov prelazak preko Rajne 647
I. Cezarov prelazak u Britaniju 648
II. Cezarov prelazak u Britaniju 650
Pobune u Galiji 652
Vercingetorixov ustanak 653
Nakon Alesije 665
Druge oblasti Cezarovog mandata 667
Istočni Balkan 669
BUREVJESNIK 671
Klodije i Milon 671
Odnosi unutar trijumvirske koalicije i sporazum u Luki 674
Prestanak porodične veze Cezara i Pompeja 676
Bitka kod Kare 53. god. p. n. e., prvi sraz rimskog i iranskog svijeta 677
Istok nakon Kare 683
Uspon tradicionalista 684
Uzroci i povod II. građanskog rata 686
Cezar i populari 689
Put ka Rubikonu 690
II. RIMSKI GRAĐANSKI RAT (49. – 45. god. p. n. e.) 696
Raspored snaga 696
Cezarov „blitzkrieg“ u Italiji 699
Cezar u kontroli nad Italijom i Rimom 701

Kampanja na zapadnom frontu 702
Masilija 705
Ostrvsko – afrički front 705
Jadranska bojišnica 706
Južnobalkansko ratište 710
Bitka kod Farsale 48. god. p. n. e. 714
Nakon Farsale 716
Egipat, Pompej i Cezar 717
Bitka na Nilu 720
Marko Antonije 721
Farnak i Bitka kod Zele 722
Socijalni nemiri i bune u Italiji 723
Pobuna vojske 726
Afrički rat 727
Povratak u Rim i trijumf 731
Španski rat 46/45. god. p. n. e. 732
INTERREGNVM / GODINA CEZAROVE SAMOVLASTI (45 – 44. god. p. n. e.) 736
Gaj Oktavije Turinac / *Caius Octavius Thurinus*, Gaj Julije Cezar Oktavijan / *Caius Iulius Caesar Octavianus*, Gaj Julije Cezar August / *Caius Iulius Caesar Augustus* 736
Cezarova agenda 738
Formiranje republikanske frakcije 744
Republikanski zavjerenici 747
Martovske ide 750
Viđenje Cezara u historiografiji suvremenog doba 752
POSLJEDNJI UZDAH REPUBLIKE 754
Post Ceasaris 754
Senatska sjednica 755

Cezarov pogreb 757
Lažni Marije 758
Učvršćivanje pozicija M. Antonija 759
Dolazak Gaja Oktavija 761
Filipike 763
III. RIMSKI GRAĐANSKI RAT (43. – 30. god. p. n. e.) 764
Mutinski rat 43. god. p. n. e. 765
Antonije i Lepid 768
Raskid Oktavijana sa prorepublikanskim Senatom 769
Poraz Decima Bruta 770
Republikansko zaposjedanje Balkana i Istoka 771
II. triumvirat 772
Proskripcije 774
Pobuna rimskih žena 779
Bitka kod Filipa 42. god. p. n. e. 780
Triumvirski rimski svijet 785
Peruzijski rat 41. god. p. n. e. 786
Brundiziumski sporazum u septembru 40. god. p. n. e. 788
Mizenski sporazum 790
Razlaz sa Sekstom Pompejem i Livija Druzila 790
Rat sa Sekstom Pompejem 38 – 36. god. p. n. e. 792
Nakon pobjede na Siciliji i ujedinjena Zapada 794
Rat sa partskim Iranom 795
Antonije u Aleksandriji 797
Judeja 798
Antonijev pohod na Parte 799
Oktavijanove kampanje u Alpima i Iliriji 35. – 33. god. p. n. e. 800
Novi Antonijev pohod na istoku 803
Aleksandijske donacije 805

Posljednji obračun 806
Bitka kod Akcija 2 . IX. 31. god. p. n. e. 808
Posljednji čin 810
Šta dalje? 813
Razlozi nestanka Republike 814
Zatvaranje vrata hrama Janusa 817
Sukobi u Galiji 818
Egipat 818
Pohod Marka Licinija Krasa na središnji Balkan (29. – 28. god. p. n. e.) 818
RIM, ITALIJA I PROVINCIJE 821
Grad i Italija 821
Provincije 823
EKONOMSKI ŽIVOT 825
Razvitak poljoprivrede 825
Zanatstvo 827
Trgovina 827
Financijsko poslovanje 828
Državni prihodi i rashodi 830
Ekonomska stratifikacija 832
Prostorna djelatnost 833
DRUŠTVENA STRATIFIKACIJA 834
Nobilitet 834
Vitezovi 835
Erarni tribuni 837
Seoski plebs 837
Gradski plebs 837
Romanizacija i kosmopolitizam Mediterana 838

Vojska 840
Ratni plijen 841
PRAVO I ADVOKATURA 844
Govorništvo 846
Razvoj rimskog prava 848
Pretorsko pravo 849
Reforma sudskog postupka 849
Vlasništvo i posjed 850
Bonitarno vlasništvo 850
Izmjene u obveznom pravu 851
Promjene u području obiteljskog prava 851
NAČIN ŽIVOTA 853
Povećanje luksuza kod viših slojeva 853
Familija 854
RELIGIJA I FILOZOFIJA 856
Religijska slika Kasne Republike 857
Filozofija 861
De rerum natura 862
Grčko – helenistički utjecaj 865
TEHNOLOŠKA I NAUČNA DJELATNOST 867
Znanost 867
Tehnologija 870
Latinski i grčki jezik kasne Republike 870
Književnost 872
Pjesništvo i neoterici 873
Teatarska umjetnost 876
Umjetnost 885
Životopis 889

U pričama drevnih i klasičnih civilizacija nema apsolutno pozitivnih i apsolutnih negativnih likova, svi imaju i vrline i mane, neko više, neko manje... ali svi su ljudska bića i ništa više od toga. I najvećim neprijateljima se ističu neke njihove vrline, kao što se i kod najvećih Rimljana pronalaze mane. Čak i božanstva liče na ljude sa svim onim što je čovjeku svojstveno. Dualizam u tome pluralnom svijetu jednostavno ne prolazi. Popularna kultura, ali i neko pučko viđenje predstavlja rimski svijet kao neku militarističku državu, u kojoj vojska ima državu i gdje se vojnički paradira i maršira. Iako je vojska vrlo bitna institucija, Rimska država se nipošto ne bi mogla smatrati nekom vrstom „antičke Pruske“. U prvih šest stoljeća Rimljani uopće nemaju profesionalnu vojsku, nego neku vrstu odlično uvježbane, disciplinirane i odlično opremljene građanske milicije /„teritorijalne odbrane“. Vojska ima veliko značenje u životu rimskog svijeta, ali to ipak nije bio onaj odnos kakav je bio u državi Lakedemonjana.

Skulptura rimskog orla kako u kljunu drži uhvaćenu zmiju, pronađena u Londonu.

Rana Republika

STVARANJE REPUBLIKE

Institucije rane Republike

Sa istjerivanjem kralja Tarkvinija Oholog i njegove uže porodice (što je učinio pokret koji su predvodili kraljevi rođaci), uspostavljen je novi sustav pod imenom Republika (od *res publica* = stvar publike; javna stvar; zajednička stvar).[1]

Za Rimljanina je *res publica* bila i javno dobro, odnosno imovina koja je po shvatanju antičkih ljudi bila zajedničko vlasništvo svih građana, a ne vlasništvo neke metafizičke društvene formacije. *Res publica* je podrazumijevala i zbir javnih poslova, odnosno sve političke institucije koje su Rimljani izgradili i pomoću kojih su upravljali državom. Samim tim *res publica* je postala i izraz pod kojim se podrazumijevala veza, ono zajedničko što objedinjava građane, odnosno stvara državu. Po takvom shvatanju država nije zaseban organizam, nego je i ona sama produkt zajedništva svih građana, i samim tim nije bila odvojena od bilo koga svoga građanina. To potvrđuje i pojam *civitas,*[2] koji ima više mogućih tumačenja, pa se može definisati i kao građanstvo (pravo pripadnosti određenoj zajednici) i kao država i kao sam grad. On je analogan sa grčkim terminom *politeia.* Za Rimljane je i *natio* direktno proizlazio iz političke veze, a ne etničke ili religijske pripadnosti.[3] Pored *res publica*, na koju su rimski građani prenosili, bar teorijski, dio svoga suvereniteta, postajala je i suverenost koju je on zadržavao-njegova *res privata***.** Rimsko društvo je bilo posebno osjetljivo na svaki, pa i najmanji pokušaj remećenja ustaljenog odnosa javnog i privatnog. Za svakog građanina njegova *res privata* je bila svetinja, dakle njegova porodica, imovina i sloboda morali su biti zaštićeni od svakog prisezanja države. Iako je Rimljanin u pravilu bio slobodan čovjek, on je bio saglasan sa svim onim što je od njega tražila *res publica*. Koliko god bio privržen svojoj *res privata,* Rimljanin je isto, ako ne i više bio privržen zajednici, tj. *res publici,* za koju je u republikansko doba bio spreman

[1] Od latinskih riječi *res, rei f* = stvar i *publica, ae f.* = javnost.

[2] *Civitas, atis f,* doslovno ono što proističe iz *civis, is*- građanin.

[3] U našem jeziku pojam „država" odražava na najbolji način otuđenje (uvjetovano različitim historijskim, političkim, društvenim i kulturološkim razlozima) običnih ljudi od te zajedničke veze javne vlasti koja ih objedinjuje i ukazuje na feudalni karakter (državina = ono što neko drži, što mu pripada = posjed).

i život položiti. Već na samom početku Republike ustaljuje se i pravilo da rimski građanin ne smije ni pred kime klećati, čak ni pred bogovima. Uvijek mora ostajati ustrajan.

Indikativno je da se datiranje prevrata u Rimu (koje daju tradicija i historijska vrela), odvija vremenski usklađeno sa velikim političkim i društvenim prevratima i turbulencijama u apoikijama Velike Helade, odnosno obračunom sa oligarhijskim upravama i pitagorejskim asocijacijama. A taj pokret u Velikoj Heladi opet koindicira vremenski sa Klistenovom demokratskom revolucijom u atenskoj državi. Nejasno je da li su ova vremenska podudaranja bila stvarna, ili je to rezultat toga da su rimski i kasniji helenski historičari malo u svojim djelima usklađivali datiranja bitnih dešavanja sa sličnom sadržinom ili porukom.

Uspostava Republike nije značila da je došlo do radikalnog ili korjenitog preustroja institucionalnog sustava Rimske Države. Došlo je samo do nestanka stare kraljevske institucije, umjesto koje su uvedene dvije nove institucije (jedna svjetovnog, a jedna religijskog karaktera), dok je većina ostalih političkih i vojnih institucija ostala funkcionalna u punom kapacitetu. Nije došlo ni do promjena u običajno - zakonsko – sudskom sustavu ni u staleškom i društveno – ekonomskom i imovinskom ustrojstvu. U tom kontekstu se mora postaviti pitanje da li zbacivanje Tarkvinija Oholog ustvari uopće bila revolucija ili samo jedan obični državni udar kojim je već dominirajuća elita uklonila svoga vrhovnog predstavnika jer joj se nije sviđao zbog niza razloga.

Umjesto kralja, uvedena je nova institucija vrhovnih izabranih funkcionera (izabrani državni funkcioneri su uopćeno nazivani magistrati/*magistratus* od riječi *magister* = najviši, najveći, učitelj, nadzornik), koji su izabrani na mandatni period od 1 godine i to u paru (kako bi se spriječila koncentracija vrhovne izvršne vlasti u rukama jednog čovjeka). Činjenica da se mandat vrhovne izvršne magistrature ograničava na samo godinu dana, da se u nju uvodi pravilo kolegijalnosti (svojstveno rimskom konstitucionalnom ustrojstvu) jasno pokazuje koliko su „očevi" mlade Republike željeli da se odmaknu od načela monarhizma i spriječe bilo kakav pokušaj obnove kraljevske vlasti. To se prilično duboko usadilo u rimsku javnu svijest da je optužba da se teži kraljevskoj vlasti postala jedna od najtežih optužbi u rimskom političkom diskursu. Tek će nakon pet stoljeća, najviše političke i vojne moći u Rimskoj državi biti skoncentrisane u instituciji koju je obnašao samo jedan čovjek, bez ikakve kolegijalnosti

U početku su ovi magistrati, nosioci najviše izvršne vlasti u osnovanoj Republici, nosili naziv pretori (*praetores*, od prefiska *prae* = nešto predvoditi; u tom slučaju bi pretor značio vođa).[4] Ovu ranorepublikansku instituciju pod imenom pretori ne bi trebalo smatrati

[4] Nekada se koristio i izraz *iudices* – sudije, što je ukazivalo i na sudbene ovlasti ranorepublikanskih pretora. U ovim prelaznim protohistorijskim periodima kada dominira običajno (često ne zapisano) pravo, sudbena vlast, odnosno institucija sudije/sudca (onoga koji ima ovlaštenje da presuđuje i tako funkcionalno i faktički odlučuje) je često bila i najsnažnija politička funkcija u politiji. Ona je znala podrazumijevati i vrhovno vojno

istovrsnom sa istoimenom institucijom iz kasnijih republikanskih i ranocarskih razdoblja. Ranorepublikanski pretori su ustvari konzuli iz doba srednje i kasne Republike, te principata i dominata. Na njih su prenešene skoro sve kraljevske ovlasti (vojne, sudbene, vođenje javne uprave, vođenje vanjske politike) sa *imperium* (uključujući i simbole, izuzev dijademe i zlatom izvezena purpurna odijela)[5], izuzev onih religijskih koje su prenešene na svećenika pod nazivom *rex sacrorum* (koji je nosio kraljevski naziv jer nepromjenljivost svetih uredbi nije dopuštala odvijanje određenih religijskih i kultnih obaveza nekome ko nije nosio titulu *rex*).

I na ovom primjeru su Rimljani pokazali fantastično umijeće kompromisa i praktičnog rješavanja problema. Tako su osnivanjem ove svećeničke službe, Rimljani zadovoljili bar formalno svetost naziva *rex* (u smislu glavne osobe za religijsko – ritualnu sferu života), a kako bi se spriječilo da imaju kralja u punom političkom i vojnom smislu, *rex sacrorum* nije smio obnašati nikakve državne i vojne funkcije (slično Jupiterovom flamenu, a različito od augura i pontifika). Slično su postupili i Atenjani kod kojih je, nakon odbacivanja monarhije (Βασιλεύς/basileus = kralj) osoba zadužena za javne religijsko – kultne poslove nosila titulu arhonta basileusa (Ἄρχων Βασιλεύς). *Rex sacrorum* (nekada nazivan i *rex sacrificulus*) je u najranije republikansko doba imao veće značenje nego vrhovni pontifik. Po gramatičaru Festu „sveti kralj" je u rangiranju svećenika imao primarni prestiž, a zatim bi dolazili po hijerarhiji *flamines maiores*. Vremenom je kolegij pontifika postao najvažniji svećenički kolegij, a *pontifex maximus* je postao vrhovni svećenik. Za vrijeme Republike, „sveti kralj" je bio biran od vrhovnog svećenika sa liste patricija koju bi predlagao kolegij pontifika. Njegova inauguracija je izvođena pred skupštinom sazvanom samo za tu svrhu koja se nazivala *comitia calata*. „Sveti kralj" je nosio i ceremonijalnu sjekiru, a čin žrtvovanja je izvodio *capite velato* (pokrivene glave) na kalende svakog mjeseca. Na none je objavljivao praznike za taj mjesec, a 23. III. i 24. V. je izvodio žrtvovanje u Komiciju. Drugi rimski svećenik koji je nosio titulu „kralja" je bio *rex Nemorensis*. Inače „sveti kralj" je bio osobenost italskih zajednica, pa se na ovu titulu nailazi i u latinskim gradovima Lanuviju i Tuskulu te u etrurskoj Velitri. Flamini, pontifici, *rex sacrorum* su predstavljali glavni oslonac koji se brinuo za „religiju Nume".

Pošto su ranorepublikanski pretori primarno bili i vrhovne vojne starješine, oni su birani u centurijatskim, a ne kurijatskim (koji su ih ipak potvrđivali) komicijama. U najstarije

---

zapovjedništvo, kao i neka druga izvršna (pa i zakonodavna) ovlaštenja. Tek sa jasnijim pravnim i zakonskim razvitkom, kodifikacijama i posebno sa javnim objavljivanjem i obznanjivanjem zakona smanjuje (bolje rečeno ograničava) se realna moć sudija, i oni gube sva druga ovlaštenja izuzev onih striktno sudbeno – pravno – zakonskih i proceduralnih (što je uostalom praksa i danas). Dobar primjer sudija kao vrhovnih vođa određene zajednice pružaju starohebrejske biblijske sudije koje su upravljale jevrejskim plemenima do prerastanja te zajednice u državnu cjelinu monarhijskog tipa.

[5] Za razliku od kraljeva koji su se vozili u kolima, ranorepublikanski pretori su pješke hodali po gradu poput ostalih građana.

doba išao bi samo jedan ranorepublikanski pretor u rat, dok bi drugi ostao u Rimu (ako nije bilo na nekoj drugoj strani rata). Ako je neprijatelj bio jak, pojačaše silu i sjediniše se oba, te su ratovali zajedno. Ranorepublikanski pretori su imali imunitet za vrijeme obnašanja funkcije, nisu bili javno plaćani i nakon odstupanja sa dužnosti mogli su biti pozvani na odgovornost za ono što su učinili dok su bili najviši magistrate Države. Ranorepublikanski pretori su sazivali Senat i komicije, a oni i dovode strane poslanike u Senat. Oni su i predlagali zakonske prijedloge za glasanje, a onda su morali i provoditi zakone koje su izglasale komicije, te bi time nadzirali i sav unutarnji život Države. Ranorepublikanski pretori su imali i pravo pozivanja i hapšenja (*vocatio et prensio*) i u znak svoje vlasti raspolažu sa po 12 liktora koji nose *fasces*, bez kojih javno nikada ne izlaze. Ali unutar *pomeriuma* (svete gradske granice) u *fasces* se nisu smjele nalaziti sjekire (kao znak da na tome prostoru nisu vojvode, jer unutar *pomeriuma* nije smjela boraviti vojska). Veći djelokrug ranorepublikanski pretori imaju kao vojskovođe izvan *pomeriuma*, ili izvan rimskog područja. Tada su imali potpuno i neprikosnoveno zapovjedništvo (u okviru toga imaju i najšire kazneno pravo sa pravom života i smrti). Upravo zbog iznimnih izvršnih ovlašćenja koja su imali, ova najveća rimska magistratura je bila kolegijalnog tipa (protiv odredbi jednog ranorepublikanskog pretora važio je priziv na drugoga). Drugi, ograničavajući faktor njihovoj potencijalnoj samovolji je bilo moguće pozivanje na odgovornost nakon polaganja službe. Često se znalo dogoditi, da su zbog nezakonita postupanja i posebno radi skrivljene nesreče u ratu, najviši magistrati (nakon predaje dužnosti) bili optuženi i osuđeni.

Centurijatske komicije su se sazivale javnim pozivom tri nundine (tjedan sa osam dana) prije dana održavanja (*dies comitialis*). Mjesto za održavanje komicija je bilo na Marsovom polju, gdje je bilo za to odabrano mjesto pod nazivom *saepta* ili *ovile* (doslovce ograda, obor ili ovčarnica). Nakon božanskog odobrenja, koje su potvrđivali auspicijama, skupština je otvarana sa žrtvom i molitvom *quod bonum feIix faustum fortuna tum que sit* („da bi dobro, sretno, čestito i u dobri čas bilo"). Za tim se pred komicije stavlja predmet na glasanje (*velitis, iubeatis, Quirites, hoc fieri*). Predmetom bijaše obično ili izbor, ili zakon, ili priziv u kriminalnim stvarima. Kod zakona komicije su mogle samo prijedloge podnosioca ili odobriti ili odbaciti (nije bilo diskusije). Ako su ga odobrili, onda je tek došlo pred *comitia curiata*, koje bi ga potvrđivale. Centurijatske komicije su mogle kao posljednja instanca odlučivati i o prizivu na smrtnu presudu. Uloga Senata je naglo porasla, jer su se ranorepublikanski pretori birali iz okvira njegovog sastava, a nakon mandata oni su se i sami vraćali u Senat. Ranorepublikanski pretori su sve više postajali samo izvršno oruđe volje patricijskog Senata. Djelukrug Senata protezao se na vanjske poslove: na rat, mir, novačenje, naimenovanje zapovjednika i vojvoda, i dozvolu trijumfa pobjedniku. U unutarnjoj upravi pripadao je Senatu najviši nadzor nad religijom i kultom, dozvola izvanrednih igara, ferija, svečanosti, uprava državnih dohodaka i rashoda. Odluka Senata

se zvala *senatus auctoritas*, a ako je bila pismeno sastavljena zvala se *senatus consultum*, te je mogla obuhvatati mnogo predmeta (*decreta*).

Za prvi par ranorepublikanskih pretora (ili vođa) za 509. god. p. n. e. su na prijedlog prefekta Grada u centurijatskim komicijama izabrani Lucije Junije Brut i Lucije Tarkvinije Kolatin. Međutim, ni jedan ni drugi nisu završili svoj mandat nego je prvo umjesto Kolatina (koji je pod pritiskom odstupio sa funkcije) izabran kao *suffectus* Publije Valerije kasnije nazvan Publikola (koji je četiri puta neprekidno bio konzulom). Po Liviju narod nije mogao da podnese vlast bilo koga sa tarkvinijevskim imenom, pa je Kolatin od svojih kolega ubijeđen da da ostavku na svoju poziciju i povuće se iz Rima. Kolatin je sa svojom imovinom i familijom otišao u latinski grad Lavinij. Nakon pogibije Bruta je izabran Spurije Lukrecije Tricipitin (*Spurius Lucretius Tricipitinus*). Nekoliko dana kasnije je i Spurije umro, pa je umjesto njega izabran Marko Horacije Pulvil (*Marcus Horatius Pulvillus*).

Polibije u prvu godinu Republike postavlja sklapanje prvog ugovora između Kartagine i Rima. Sudeći po njegovom citiranju, parafraziranju i objašnjavanju toga dokumenta pojedine latinske zajednice su i nakon protjerivanja kralja Tarkvinija, nastavile priznavati vrhovnu vlast „saveznika - hegemona" Rima. Naravno, postavlja se pitanje da li je ta lojalnost potrajala još neko vrijeme. Po Polibijevom prezentiranju dokumenta jasno je da postoje i latinske zajednice koje su van okvira rimske hegemonije u ovom periodu. Polibije, III, 22 – 23: γίνονται τοιγαροῦν συνθῆκαι Ῥωμαίοις καὶ Καρχηδονίοις πρῶται κατὰ Λεύκιον Ἰούνιον Βροῦτον καὶ Μάρκον Ὡράτιον, τοὺς πρώτους καταστάθεντας ὑπάτους μετὰ τὴν τῶν βασιλέων κατάλυσιν, ὑφ᾽ ὧν συνέβη καθιερωθῆναι καὶ τὸ τοῦ Διὸς ἱερὸν τοῦ Καπετωλίου. ταῦτα δ᾽ ἔστι πρότερα τῆς Ξέρξου διαβάσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα τριάκοντ᾽ ἔτεσι λείπουσι δυεῖν. ἃς καθ᾽ ὅσον ἦν δυνατὸν ἀκριβέστατα διερμηνεύσαντες ἡμεῖς ὑπογεγράφαμεν. τηλικαύτη γὰρ ἡ διαφορὰ γέγονε τῆς διαλέκτου καὶ παρὰ Ῥωμαίοις τῆς νῦν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὥστε τοὺς συνετωτάτους ἔνια μόλις ἐξ ἐπιστάσεως διευκρινεῖν. εἰσὶ δ᾽ αἱ συνθῆκαι τοιαίδε τινές: "1ἐπὶ τοῖσδε φιλίαν "1εἶναι Ῥωμαίοις καὶ τοῖς Ῥωμαίων συμμάχοις καὶ "1Καρχηδονίοις καὶ τοῖς Καρχηδονίων συμμάχοις: " 1μὴ πλεῖν Ῥωμαίους μηδὲ τοὺς Ῥωμαίων συμμάχους "1ἐπέκεινα τοῦ Καλοῦ ἀκρωτηρίου, ἐὰν μὴ ὑπὸ χει" 1μῶνος ἢ πολεμίων ἀναγκασθῶσιν: ἐὰν δέ τις βίᾳ "1κατενεχθῇ, μὴ ἐξέστω αὐτῷ μηδὲν ἀγοράζειν μηδὲ "1λαμβάνειν πλὴν ὅσα πρὸς πλοίου ἐπισκευὴν ἢ πρὸς " 1ἱερά, ἐν πέντε δ᾽ ἡμέραις ἀποτρεχέτω. τοῖς δὲ "1κατ᾽ ἐμπορίαν παραγινομένοις μηδὲν ἔστω τέλος " 1πλὴν ἐπὶ κήρυκι ἢ γραμματεῖ. ὅσα δ᾽ ἂν τούτων "1παρόντων πραθῇ, δημοσίᾳ πίστει ὀφειλέσθω τῷ "1ἀποδομένῳ, ὅσα ἂν ἢ ἐν Λιβύῃ ἢ ἐν Σαρδόνι " 1πραθῇ. ἐὰν Ῥωμαίων τις εἰς Σικελίαν παρα"1γίνηται, ἧς Καρχηδόνιοι ἐπάρχουσιν, ἴσα ἔστω τὰ " 1Ῥωμαίων πάντα. Καρχηδόνιοι δὲ μὴ ἀδικείτωσαν "1δῆμον Ἀρδεατῶν, Ἀντιατῶν, Λαρεντίνων, Κιρκαιι"1τῶν, Ταρρακινιτῶν, μηδ᾽ ἄλλον μηδένα Λατίνων, " 1ὅσοι ἂν ὑπήκοοι: ἐὰν δέ τινες μὴ ὦσιν ὑπήκοοι, "1τῶν πόλεων ἀπεχέσθωσαν: ἂν δὲ λάβωσι, Ῥω" 1μαίοις ἀποδιδότωσαν ἀκέραιον. φρούριον μὴ ἐνοι"1κοδομείτωσαν ἐν τῇ Λατίνῃ. ἐὰν ὡς πολέμιοι εἰς "1τὴν χώραν εἰσέλθωσιν, ἐν τῇ χώρᾳ μὴ ἐννυκτερευέτωσαν." τὸ μὲν οὖν Καλὸν ἀκρωτήριόν ἐστι τὸ

προκείμενον αὐτῆς τῆς Καρχηδόνος ὡς πρὸς τὰς ἄρκτους: οὗ καθάπαξ ἐπέκεινα πλεῖν ὡς πρὸς μεσημβρίαν οὐκ οἴονται δεῖν οἱ Καρχηδόνιοι τοὺς Ῥωμαίους μακραῖς ναυσὶ διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι γινώσκειν αὐτούς, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, μήτε τοὺς κατὰ τὴν Βυσσάτιν μήτε τοὺς κατὰ τὴν μικρὰν Σύρτιν τόπους, ἃ δὴ καλοῦσιν Ἐμπόρια, διὰ τὴν ἀρετὴν τῆς χώρας. ἐὰν δέ τις ὑπὸ χειμῶνος ἢ πολεμίων βίᾳ κατενεχθεὶς δέηταί του τῶν ἀναγκαίων πρὸς ἱερὰ καὶ πρὸς ἐπισκευὴν πλοίου, ταῦτα, πάρεξ δὲ μηδὲν οἴονται δεῖν λαμβάνειν, καὶ κατ᾽ ἀνάγκην ἐν πένθ᾽ ἡμέραις ἀπαλλάττεσθαι τοὺς καθορμισθέντας. εἰς δὲ Καρχηδόνα καὶ πᾶσαν τὴν ἐπὶ τάδε τοῦ Καλοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Λιβύης καὶ Σαρδόνα καὶ Σικελίαν, ἧς ἐπάρχουσι Καρχηδόνιοι, κατ᾽ ἐμπορίαν πλεῖν Ῥωμαίοις ἔξεστι, καὶ τὸ δίκαιον ὑπισχνοῦνται βεβαιώσειν οἱ Καρχηδόνιοι δημοσίᾳ πίστει. ἐκ δὲ τούτων τῶν συνθηκῶν περὶ μὲν Σαρδόνος καὶ Λιβύης ἐμφαίνουσιν ὡς περὶ ἰδίας ποιούμενοι τὸν λόγον: ὑπὲρ δὲ Σικελίας τἀναντία διαστέλλονται ῥητῶς, ὑπὲρ αὐτῶν τούτων ποιούμενοι τὰς συνθήκας, ὅσα τῆς Σικελίας ὑπὸ τὴν Καρχηδονίων πίπτει δυναστείαν. ὁμοίως δὲ καὶ Ῥωμαῖοι περὶ τῆς Λατίνης αὐτῆς χώρας ποιοῦνται τὰς συνθήκας, τῆς δὲ λοιπῆς Ἰταλίας οὐ μνημονεύουσι διὰ τὸ μὴ πίπτειν ὑπὸ τὴν αὐτῶν ἐξουσίαν.

(„Prvi ugovor između Rimljana i Kartaginjana sklopljen je za konzulovanja /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ Lucija Junija Bruta i Marka Horacija, prvih konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ nakon kraljeva, u čije vrijeme je posvećen i hram Jupitera na Kapitolu. To je bilo dvadeset osam godina prije Kserksovog prelaska u Heladu.[6] Prevevši ovaj ugovor što sam tačnije mogao, prilažem ga ovdje. Naime, kod Rimljana postoji tolika razlika između njihovog starog i sadašnjeg jezika da i oni koji su sa tim upoznati neke stvari mogu razumijeti tek nakon detaljnog proučavanja, pa i tada sa teškom mukom. Tekst ugovora glasi ovako nekako : „Neka pod ovim uvjetima među Rimljanima i rimskim saveznicima i Kartaginjanima i kartaginskim saveznicima vlada prijateljstvo. Neka Rimljani i rimski saveznici ne plove dalje od Lijepog rta[7], izuzev ako ih bura ili neprijatelji na to ne prisile. Ako neko na silu zađe iza ovog rta, neka mu ne bude dozvoljeno da išta kupuje ni da uzima išta osim onog što je potrebno za opravku broda ili žrtve bogovima [i neka u roku od pet dana otplovi]. Onima koji dolaze radi trgovine, neka ništa ne bude punovažno, izuzev onoga što je učinjeno u prisustvu glasnika ili pisara. Za ono što je prodato u njihovom prisustvu neka država garantira prodavcu ako je prodaja obavljena u Libiji ili na Sardiniji. Ako neki Rimljanin dođe u onaj dio Sicilije koji se nalazi pod vlašću Kartaginjana, neka ima ista prava kao oni. Kartaginjani neka ne čine nepravdu građanima Ardee, Ancija, Laurentija, Kirkeja i Taracine,[8] niti bilo kog drugog latinskog grada koji je pod vlašću Rimljana /u smislu da su saveznici koji priznaju rimsku hegemoniju op. S.M./.

[6] Za razliku od Varonove datacije uspostave Republike u 51.0/509. god. p. n. e., Polibijeva datacija je postavljena u 508./507. god. p. n. e.

[7] To je ili (vjerojatnije) današnji rt Farina (*Promunturium Pulchri*) ili rt Bon (*Promunturium Mercuri*).

[8] Zajednice situirane poglavito na lacijskoj obali.

Ako se neki Latini ne pokoravaju Rimljanima, neka se Kartaginjani drže podalje od njihovih gradova, a ako neki grad zauzmu, neka ga neoštećenog predaju Rimljanima. Neka ne grade utvrđenja na latinskoj zemlji, a ako u zemlju uđu kao neprijatelji, neka u njoj ne prenoće. Lijepi rt je onaj rt koji se nalazi ispred same Kartagine prema sjeveru. Kartaginjani jednom zauvijek zabranjuju Rimljanima da sa ratnim brodovima plove preko ovog rta na jug, kako se meni čini, zato što nisu željeli da Rimljani upoznaju oblasti oko Bizatisa[9] i Maloga Sirta koje zbog plodnosti zemlje zovu Emporija. Ako nekog bura ili neprijatelji silom nanesu u te oblasti i zatreba mu nešto za žrtve i opravku broda, dozvoljava mu se da može uzeti samo to i ništa drugo, i da oni koji se ukotve moraju na svaki način da isplove u roku od pet dana. Rimljanima je dozvoljeno da radi trgovine plove u Kartaginu i cijelu Libiju sa ove strane Lijepog rta, kao i na Sardiniju i dio Sicilije pod kartaginskom vlašću, i Kartaginjani obećavaju da će im [država] jamčiti za njihova prava. Iz ovoga ugovora može se vidjeti da Kartaginjani o Sardiniji i Libiji govore kao o svome posjedu, dok kod Sicilije prave izričitu razliku, sklapajući ugovor samo za onaj dio otoka koji pada pod njihovu vlast. Slično i Rimljani sklapaju ugovor samo za Lacij, a ostalu Italiju ne pominju jer ne potpada pod njihovu vlast.“).

Uz Junija Bruta, Publije Valerije je najznačajnija ličnost za stvaranje Republike. Njegovo porijeklo po agnatskoj liniji je iz familije koja je došla iz sabinskog kraja za vrijeme kralja Tita Tacija. Prije nego što je započeo sa obnašanjem javnih dužnosti, Publije Valerije je bio branilac plebejaca kao *benefactor*. Ova snažna osobnost, nepokolebljivo odana ideji Republike je svojim karakterom utjecala da se stvori sustav koji će biti karakteristika državnog uređenja u narednih pet stoljeća. Bez njega bi teško bilo zamisliti opstanak Republike. Kada je narod počeo da komentira da on namjerava da uspostavi sopstvenu monarhiju, jer podiže veličanstvenu kuću na vrhu Velijskog brda, Publije Valerije je ne samo zaustavio konstrukciju kuće, nego je i demolirao u toku samo jedne noći. On je četiri puta bio izabran za ranorepublikanskog pretora i to 509., 508., 507., i 504. god. p. n. e. Obnašao je najvišu izvršnu magistraturu u najosjetljivijem periodu, kada se mlada Republika suočavala sa pokušajima restauracije Tarkvinija, napadima Porsene i ratovima sa okolnim zajednicama. Upravo zahvaljujući i političkom umijeću, reformama, odgovornosti i snazi republikanskih uvjerenja Publikole, ova rimska državna formacija je uspjela da preživi vrijeme svoga rođenja. Publikola je ustvari pravi graditelj Republike, jer joj je omogućio ne samo da preživi, nego da joj da osnovni kostur na kojem će počivati. Ako je Lucije Junije Brut osnovao Republiku, Publikola ju je izgradio.

[9] Bizatis je oblast od Hadrumetskog zaliva do zaliva Gabes (Mali Sirt), poznat po svojoj plodnosti.

Srednjovjekovno vidjenje Publikoline odluke da sruši sopstveni *domus*. Druga polovica XV. st.

Na sjednici skupštine na kojoj se branio od glasina da teži monarhiji, Publije Valerije je dao svežnjeve pruća - *fasces* (simbol vlasti) spustiti pred narodom (okupljenim u skupštini), kao simbolički znak da se podvrgava veličanstvu i suverenitetu naroda. Tom prilikom je rekao „Ja sam upravo oslobodio Rim, hrabro, ali sada ja sam oklevetan, slično da sam bio Akvilije ili Vitelijan. Ja sam najljući neprijatelj bivših kraljeva, tako da ja ne mogu biti optužen da želim biti kralj". Publije Valerije je napisao i niz zakona koji su regulirali upravu, izbor ranorepublikanskih pretora, da se na odluke ranorepublikanskih pretora može žaliti u

odgovarajućoj proceduri, obnovljen je sastav Senata koji je pretpio gubitke uslijed ponašanja kralja, prevrata i ratova. Tada je utvrđeno načelo da zakonite vlasti nema, koja ne bi bila izabrana od naroda (u skupštinama) većinom glasova (*per suffragia populi*). Svako ko bi pokušao da dođe do državne funkcije a da nije izabran narodnim glasanjem i zakonitim putem suočio bi se sa egzekucijom. Uveden je i zakon (*lex Valeriae*) po kojem bi svako bio lišen prava ko bi nastojao oko uspostave kraljevske vlasti, te bi mogao biti izložen egzekuciji bez suđenja. Na ovaj zakon su se pozivali *Liberatores* kako bi opravdali umorstvo Julija Cezara za martovskih ida. Publije Valerije je u okviru svoje zakonodavne djelatnosti izuzeo slabo stojeće Rimljane iz oporezivanja, a odlućeno je i da se patriciji strože kažnjavaju od plebejaca ako ne slušaju ranorepublikanske pretore (to se opravdava time da oni imaju veće privilegije i dužnosti upravljanju državom, pa im je samim tim i odgovornost proporcionalno veća). Javni trezor je prenio u hram Saturna (gdje će i ostati sve do kraja rimskog svijeta), čime ga je i fizički odvojio od kontrole ranorepublikanskih pretora. Publije Valerije je započeo i sa običajem da se sjekire uklanjaju iz pruća – *fasces*, kada se nose unutar svete granice *Pomeriuma*. Zbog svih tih razloga Publije Valerije je nazvan Publikola što znači „prijatelj naroda". Publije Valerije Publikola je bio ukupno četiri puta ranorepublikanski pretor.

Slika koja prikazuju kako Publikola nadgleda razaranje svoga *domusa*.
Autor Luigi Ademoilo (neoklasicistički slikar, 1764 - 1849).

Načelo izbornosti se nije odnosilo jedino na diktatore, koje je samo u vanrednim okolnostima koji su prijetili opstanku Republike birao Senat. Diktatura je bila jedna drevna latinska institucija i na čelu Latinskog saveza je stajao (prema svjedočanstvu zavjetnog natpisa iz Nemija) *dictator Latinus.* Zvanje diktatora se sačuvalo kao naziv za najviše (redovne) magistrate i u nekim latinskim zajednicama i kada nestane njihova politička samostalnost i one prerastu u jedinice municipalne autonomije rimskog imperija (u Ariciji, Lanuviju / zvanje *dictator Lanuvianus* se zadržalo i duboko u historijsko doba, i nosio ga je i Milon, političar iz Ciceronovog doba /, Nomentu, a vjerojatno i u Tuskulu). U kontekstu Rima, značenje institucije diktator je bilo znatno drugačije. To nije bila redovna, nego vanredna magistratura i on bi bio naimenovan za ad-hoc rješavanje vanredne situacije na mandat od 6 mjeseci. Diktator je imenovan (*dicere dictatorem*) na osnovi odluke Senata, i bez miješanja komicija. Po rimskoj tradiciji prvi diktator je bio T. Lartij 501. god. p. n. e., a uzrok je bio rat sa "tarkvinijevcima" i Latinama. Diktatura je bila najviša magistratura, sa najvećim opsegom *imperiuma* i ovlašćenja (uključujući i sudbenu vlast bez mogućnosti priziva). Diktator bi sebi imenovao pomoćnika (ne kolegu u vlasti) sa titulom *magister equitum* (zapovjednik konjice).

Odbrana Republike

Međutim, uspostava republikanskog sustava je morala da se suoći i sa pokušajima restauracije kraljevske vlasti, dinastije Tarkvinijevaca i etrurske hegemonije (iako su i sami „očevi" Republike bar jednim dijelom bili i etrurskog porijekla) i sa znatno pogoršanijom situacijom na vanjskopolitičkom i vojnom planu. Prevrat je za Rimsku državu donio i jednu lošu stvar, jer je automatski eliminirao dobar dio vanjskopolitičkih i vojnih postignuća učinjenih za vrijeme posljednjih kraljeva. Rim se našao u prilično nezavidnoj poziciji, jer je njegovim podložnicima, saveznicima i susjedima moglo izgledati da je zbog prevrata i unutarnjih turbulencija došlo do slabljenja vojne i političke moći Rimske države. A takvo stanje su neki i priželjkivati i pokušavali iskoristiti poradi svojih interesa. Dotadašnje kontinuirano jačanje Rima je bilo zaustavljeno, bar na privremenoj bazi. Tako je skoro sa samim prevratom, došlo i do pogoršavanja sigurnosne i odbrambene situacije. Po Floru: „Njihovi susjedi, na svakoj strani, su ih kontinuirano napadali.... i bez obzira na koju kapiju da su izašli, suočili bi se sa neprijateljom." Sa ovim činom se automatski raspala čitava vojno-odbrambena struktura koju su oko Rima izgrađivali kraljevi, posebno onaj posljednji. Nepoznato je i kako se završio rat sa Rutulima koji je vodio posljednji kralj.

Tarkvinije Oholi je pokušavao prvo izazvati bunu kod svojih pristalica u Rimu (kojih nije bio mali broj). Zavjera je bila povezana sa pojedinim pripadnicima rodova Akvilija

(*Aquillii*) i Vitelija (*Vitellii*) koji su prosperirali u bivšem režimu. U zavjeru sa ciljem povratka monarhije upletena su i dva sina samoga Junija Bruta. Međutim, zahvaljujući robu Vindiciju (*Vindicius*), koji je informirao Publikolu o zavjeri namjera je bila otkrivena i osujećena. Prilikom istrage Publikola je na imanju Akvilija pronašao inkriminirajuće dokaze, i na osnovi ovih dokaza započelo je suđenje. Zavjerenici su bili nakon istrage i javnog suđenja (koje su vodili tadašnji ranorepublikanski pretori Brut i Publije Valerije Publikola) kažnjeni smrću (uključujući i Tita i Tiberija, sinove Junija Bruta koji je svoje sinove dao smaknuti kao primjer drugima kako Rimljanin umije i najjače emocije podrediti građanskim i državnim interesima).

Umjetnička slika neoklasicističkog stila „Liktori donose Brutu tijela njegovih sinova".
Autor Jacques-Louis David, urađena 1789. god. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Zemlju Tarkvinija Oholog između Kapitola i Tibra su Rimljani oduzeli i pretvorili u javni prostor pod imenom *Campus Martius*. Nakon toga, Tarkvinije Oholi se sa vojnom pomoći etrurskih gradova Veja i Tarkvinij pokušao vratiti u Rim. Republikanski Rimljani predvođeni Brutom i Publijem Valerijem (Publikolom), koji je zapovijedao pješadijom, su

pobijedili vejansko – tarkvinijevsku vojsku bitci kod *Silva Arsia*. Ali u toku bitke je poginuo Junije Brut, istinski osnivač Republike. Livije navodi da je Publije Valerije (Publikola) skupio ratni plijen i vratio se da proslavi trijumf 1. III. 509. god. p. n. e., tako što je išao u četveropegu, što će vremenom postati rimska tradicija za slavljenje pobjeda. On je održao i pogreb Brutu, gdje je održao nezaboravni govor u čast pokojnika. Iste godine, Publikola je morao da predvodi vojsku u borbi protiv Veje.

Nakon toga, Tarkvinije Oholi je zatražio pomoć od Porsene, kralja etrurskog Klusija, koji je imao veliku vlast u Etruriji. Porsena je sa jakom vojnom snagom upao na rimsko područje, Etrurci su napadali preko Janikula i pokušali su zauzeti most preko Tibra koji je herojski branio Horacije Kokle sa još dvojicom suboraca, sve dok Rimljani nisu uspješno uništili most i spriječili prijelazak snaga Porsene na lijevu obalu Tibra. Za rat su Rimljani vezivali niz legendi (uključujući i onu o Horaciju Koklu) koje su veličale herojstvo i patriotizam Rimljana. Mladić Mucije Skevola odlučio je ubiti Porsenu. On je prodro u neprijateljski tabor, ali umjesto kralja ubio je pisara, koji je sjedio uz njega. Porsena je predložio Muciju da izrazi sućut, prijeteći mu okrutnim mukama, ali je on stavio desnu ruku u vatru i nije od sebe pustio ni glasa dok mu je ruka gorjela. Skevola je Porseni rekao da se 300 rimskih mladića zaklelo da će ubiti Porsenu, a da je njega kocka kao prvoga odredila. Ovo je Porsenu ponukalo da sa Rimljanima sklopi častan mir. Patricijka, djevojka Klelija bila je predana Porseni kao talac (među taocima je bila i Publikolina kćerka Valerija). Prevarivši stražu, ona je zajedno s drugim Rimljankama preplivala Tiber i vratila se u Rim. Ali, bojeći se da Porsena ne shvati ugovor prekršenim, Senat je vratio Kleliju natrag. Porsena je odao priznanje njenoj hrabrosti i dozvolio joj da se zajedno sa nepunoljetnim taocima vrati u domovinu. Sugrađani su Kleliji podigli spomenik na konju. Te legende čuvane su po patricijskim rodovima i nosile su etiološki karakter. Legenda o Muciju imala trebala je objasniti porijeklo nadimka *Scaevola* ("Ljevoruki"), a legenda o Kleliji je trebala objasniti kip djevojke na konju, koji se nalazio u gornjem dijelu Svete ulice (*Via sacra*). Iako je rimska tradicija tvrdila da su Rimljani sa Porsenom uspjeli postići častan mir i tako se oslobodili etrurskog pritiska (uz manje ustupke, ali i uz napuštanje etrurskih pozicija na Janikulu, prekid opsade), stvarna povijest izgleda da stoji nekako drugačije. Čini se da je Porsenina opsada Rima ipak bila uspješna, i da je 507. god. p. n. e. u njemu bila postavljena etrurska posada (*vicus Etruscus, Tuscus*), zatim je ustupljen dio rimskog zemljišta i smanjen broj tribusa. Rimljani su izgleda željezo smjeli upotrebljavati samo za obradu zemlje. Spas mladoj Republici je donio savez njihovih latinskih srodnika i grčke Kime, koji je pobjedom u bici kod Aricije uspio zaustaviti ekspanziju Porsene, a i Rim je oslobođen.

Po rimskoj tradiciji u ratu sa Porsenom je teško bio ranjen Publikola, nezaobilazna ličnost prvih godina Republike. Dok je njegov brat Marko bio ranorepublikanski pretor 506. god. p. n. e., Publikola je učestvovao u dvije rimske pobjede nad Sabinjanima koji su napali Rim. Narod je nagradio Publikolu sa kućom na Palatinskom brdu, na mjestu gdje će se

kasnije nalaziti hram Pobjede. Naredne 505. god. p. n. e. Latinski savez i Sabinjani su ponovo prijetili Republici. Publikola se upleo u unutar sabinjanske poslove i bio je zaslužan za dolazak u Rimu Sabinjanina Atija Klausa (*Attius Clausus*), koji je na rimsku teritoriju prešao sa 5 000 Sabinjana i svojih klijenata. Atije Klaus je uzeo novo, rimsko ime Apije Klaudije / *Appius Claudius* i bio je rodonačelnik čuvenog roda Klaudijevaca. Kada su Sabinjani pokušali da opsjednu Rim, Publikola je komandirao vojskom, uspješno se oduprijevši napadačima. Zatim je on napao i pobijedio Sabinjane. Publikola je umro 503. god. p. n. e., a pošto nije imao dovoljno novca, državnom odlukom je svaki građanin financijski doprinio da se održi dostojan pogreb. Ostaci Publikole su sahranjeni na Velijskom brdu. Publikola je svojim djelovanjem utisnuo snažan pečat u historiju modernog zapadnog svijeta. Posebno su se sa njim poistovjećivali founding fathers Sjedinjenih država.

Bitka kod Regilskog jezera

Antički pisci prikazuju rimsku zajednicu poslije progonstva Tarkvinijevaca kao jaku državu. Međutim, teško da se njihovi opisi mogu smatrati vjerodostojnim. Protjerivanje dinastije Tarkvinijevaca, uspostava sasvim novog sustava i uporna borba sa Etrurcima koja je zatim uslijedila, doveli su do slabljenja Rima i do raspada rimske moći u Laciju, koja je bila uspostavljana za kraljeva i samim tim i do jačanja susjednih latinskih politija. Nakon i epizode sa Porsenom (koji izgleda nije ni namjeravao da ponovo povrati vlast Tarkvinijevaca, nego da uspostavi svoju vlast nad Rimom), Tarkvinije Oholi je sa sinom Sekstom pobjegao kod svoga zeta Oktavija Mamilija (*Octavius Mamilius*) u latinski Tuskulum. Oktavije Mamilije je uspio napraviti savez niza latinskih zajednica protiv Republike, što mu i nije bio problem imajući u divu da mu je punac bio tvorac ranijeg saveza koji se dobrim dijelom raspao sa republikanskim „prevratom".

Po rimskoj tradiciji do bitke između republikanskih Rimljana, koje su predvodili diktator Aul Postumije Alb (*Aulus Postumius Albus*) i njegov zamjenik Tit Ebutije Elv (*Titus Aebutius Elva*), i udruženih „tarkvinijevaca" (pristalica i pratilaca Tarkvinija Oholog) i Latina (koje je vodio Oktavije Mamilije) je došlo 498. ili 496. ili 483. god. p. n. e. kod Regilskog jezera (u vulkanskom krateru, isušenom u IV. st. p. n. e.), nekih 20 km. istočno od Rima. Nasuprot vojske Republike nisu se nalazile samo latinske snage, nego i brojna skupina Rimljana koji su bili još uvijek odani kralju i koje je predvodio Sekst Tarkvinije. Ovo jasno ukazuje da je monarhistička frakcija u Rimu bila izražena i da je bilo dosta nezadovoljnika sa novonastalnim režimom.

Livijev opis bitke: „Aul Postumije kao diktator i Tit Ebutije kao komandant konjice, krenuvši sa velikim pješadijskim i konjaničkim snagaa, susretoše neprijatelja na Regilskom jezeru, na tuskulumskoj teritoriji. Kada se pročulo da su Tarkviniji u vojsci Latina, Rimljani nisu mogli da se uzdrže i smjesta napadoše. Stoga i borba bijaše ogorčenija i surovija od drugih. Vojskovođe nisu bile tu samo zato da bi stvar vodile svojim zapovjestima, nego su se i lično umiješali u borbu i boreći se, gotovo svi komandanti i na jednoj i na drugoj strani su bili ranjeni sem diktatora. Na Postumija, koji je bio u prvom redu i hrabrio i usmjeravao svoje vojnike ustremio je svoga konja Tarkvinije Oholi, premda je već bio onemoćao od godina. Udarenog sa boka spasili su ga njegovi ljudi koji su brzo dotrčali. Na drugom krilu je Ebutije, komandant konjice, napao na Oktavija Mamilija. No njegov napad ne promaće tuskulanskom vođi i on okrenu svoga konja prema njemu. I takva je bila udarna snaga neprijatelja koji su dolazili jedan drugom u susret da je Ebutiju odsjećena ruka, a Mamiliju su probodena prsa. Ovoga prihvatiše Latini iz drugog bojnog reda, a Ebutije napusti borbu pošto sa ranjenom rukom nije mogao držati koplje. Latinski vođa, koga rana nije zaplašila, podstrekivao je borbu, a kada je vidio da su njegovi razbijeni pozvao je kohortu rimskih emigranata koju je predvodio Tarkvinijev sin. I pošto se on borio veoma ogorčeno zbog oduzetog imanja i izgubljene domovine, za kratko vrijeme je uspio da oživi boj. Rimljani su već počeli da se povlaće na ovom dijelu, kada Publikolin brat Marko Valerije, opazivši mladog Tarkvinija u prvom bojnom redu neprijatelja, goreći porodičnim slavoljubljem da

pošto se familija proslavila istjerivanjem kraljeva, njegova slava bude ubistvo kralja, obode konja mamuzama i ustremi se na Tarkvinija sa uperenim kopljem. Tarkvinije izmaće u redove svojih vojnika pred ogorčenim neprijateljem, a Valerija, koji je neoprezno upao u neprijateljski bojni red, neko sa strane napade i pogodi. Kako ranjeni jahač nije mogao zaustaviti konja, umirući Rimljanin pade na zemlju pod oružjem koje ga pokri. Vidjevši da takav čovjek pade i da emigrantska kohorta nezadrživo napada dok se njegovi povlaće, diktaror Postumije naredi kohorti koja se oko njega nalazila kao zaštita da svakog Rimljanina koji bude bježao smatra za neprijatelja. Našavši se tako između dvije opasnosti, Rimljani su odustali od bjekstva i okrenuli se na neprijatelja. Tako je ponovo uspostavljen bojni red. I tada diktatorova kohorta uđe u borbu. Svježi snagom i duhom, ratnici napadoše umorne emigrante i razbiše ih. Potom nasta drugi dvojoj između vođa. Kada je latinski imperator vidio da je diktator gotovo potisnuo kohortu emigranata, on uze iz rezervi nekoliko manipula i ubaci se sa njma u prvi bojni red. Ugledavši ove kako dolaze u bojnom poretku i prepoznavši među njima Mamilija koji se isticao po oružju i odjeći, legat Tit Herminije, započe boj sa vođom neprijatelja, sa žestinom koja je bila veća od one komandanta konjice malo prije toga, pa je tako jednim udarcem pogodio Mamilija u prsa i na mjestu ga je ubio. Ali dok je skidao oružje sa neprijatelja bio je i sam pogođen kopljem. Kao pobjednika ga prenesoše u vojni tabor, gdje pri prvom vidanju rane izdahnu. Tada diktator odjuri konjanicima i pozva ih da sjašu sa konja i nastave borbu pošto je pješadija već umorna. Pokoriše se zapovijedi, i skočivši sa konja odjuriše naprijed i postaviše štitove ispred boraca u prvim redovima. Time se podiže duh pješadijskih odreda čim vidješe da povlašteni borci, na isti način kao i oni, preuzimaju na sebe dio opasnosti u boju. Tako je najzad zadan udarac Latinima, pa je njihov slomljeni vojni poredak popustio. Konjanici su potom ponovo uzjahali konje da bi mogli goniti neprijatelja, a slijedila ih je i pješadija. Nato se diktator, ne zapostavljajujući ništa od ljudskih ili božanskih stvari što bi moglo pomoći, zavjetova da će podići hram Kastoru. Kažu da je obečao i nagradu vojnicima koji kao prvi i kao drugi uđu u neprijateljski tabor. I toliko je povećao žestinu rimskog napada da su u istom trenu razbili neprijatelja i ušli u njegov tabor. Tako se borilo na Regilskom jezeru. Diktator i komandant konjice trijumfalno su se vratili u Rim." Livijev prezentirani opis u značajnom dijelu pati od moderniziranja podataka, pa se tako spominju kohorte i manipule, odnosno vojne formacije karakteristične za znatno kasnije epohe. Sudeći po opisu bitka je dobrim dijelom ličila na okršaje iz mikensko – homerske epohe, gdje su se vođe sukobljavale u dvobojima, a ne na sofisticirane, uređene bitke za koje su karakteristične formacije tipa manipula i kohorti.

Pošto su po legendi, Diokuri (Kastor i Polusk, u vidu dva konjanika) pomogli Rimljanima da pobijede, Postumije je dao da se podigne hram posvećen njima na Forumu. Postumije je dobio i počasni naziv Regilenski/*Regillensis*. Bitka kod Regilskog jezera je konačno zapečatila pitanje opstanka Republike, jer je ona označila i odlučnu pobjedu na monarhističkom frakcijom. Republika je preživjela.

Freska koja prikazuje bitku kod Regilskog jezera. Autor Tommaso Laureti. Datum izrade 1587 – 1594. Kapitolinski muzeji u Rimu.

Kastor i Polusk se bore u bitci kod Regilskog jezera. Ilustracija iz 1880. god. za knjigu "Lays of Ancient Rome" od Thomasa Macaulaya.

Prema Liviju, nešto prije bitke kod Regilskog jezera, Volsci su podigli vojsku sa namjernom da pomognu Latinima. Ali zbog brzine kretanja trupa pod komandom rimskog diktatora, volške snage nisu stigle na vrijeme da učestvuju u bitci.

Tarkvinije Oholi se skrasio u Kimi kod tiranina Aristodema, gdje je (po navodima Livija i Cicerona) 495. god. p. n. e. i umro. Vijest o smrti kralja po Liviju je obradovala patricije, a isto tako i plebejce. Međutim, ova radost je kod patricija bila suviše razuzdana, a za plebs, čijim se zahtjevima dotad ugađalo, započeše nepravde koje su im činili prvaci.

Sukob patricija i plebejaca

Uspostava Republike je ustvari značila pobjedu patricijske aristokratije, koja je preuzela punu odgovornost za upravljanje Rimskog državom, jer su za vrhovne magistrate birani samo pojedinci iz patricijskog staleža. Možda je zbacivanje kraljevske vlasti moguće tumačiti i kao patricijsku reakciju proizašlu iz straha od sve snažnije kraljevske vlasti i moći Tarkvinija i samim tim erozije patricijskih privilegija. Činjenica je da je vladavina tarkvinijevske dinastije (Tarkvinije Stariji, Servije Tulije i Tarkvinije Oholi) doprinijela snaženju plebejskog elementa (poglavito zahvaljujući „servijanskoj" reformi). Istaknuti patriciji su tako u zbacivanju kraljevske vlasti i segmentiranju kraljevske institucije (na nove političke institucije koje bi trebalo da ekskluzivno obnašaju samo patriciji) vidjeli mogućnost da se preduprijedi dalja razgradnja patricijskog povlaštenog položaja. Zato su i sve te priče o oholosti i zločinima posljednjeg tarkvinijevskog kralja ustvari rezultat propagandističkog patricijskog opravdavanja zbacivanje kraljevske vlasti i uvođenja novog sustava. Kao takve one su se i prenijele u drevnu rimsku tradiciju, a preko nje i u historiografiju klasičnog, odnosno modernog razdoblja. Ipak ispostaviti će se da su patricijske nade ipak bile zasnovane na pogrešnim aksiomima. Možda su oni prevratom, koji je bio više patricijskog nego demokratskog karaktera, i proglašenjem Republike uspjeli kratkoročno da učvrste svoje pozicije, ali na duge staze pokazalo se da je proglašenje Republike ipak pogodovalo interesima plebejaca. To ih je postavilo u status aktivnog subjekta - sudionika u borbi za svoja prava, u odnosu na ranije kraljevsko vrijeme kada su aamo bili objekti interesa kraljeva. Da je kojim slučajem na vlasti ostao kraljevski sustav, možda bi se u nekim područijima, zavisno od interesa kraljeva, nastavilo derogiranje patricijskog privilegiranog položaja, ali bi se dugoročno gledano stanje konzerviralo jer kraljevima nikako ne bi odgovarale radikalne turbulencije i unutrašnji politički, društveni i socijalni prevrati. Uvođenjem republikanske vlasti, politički život je po prirodi morao postati življi, aktivniji i intenzivniji, a to je dugoročno nesumnjivo pogodovalo interesima plebejaca i njihovih predstavnika. Plebejaca je bilo sve više u odnosu na patricije, pa su

postavši aktivni faktor mogli bolje da iskoriste svoje kvantitativne prednosti, a pojedini rodovi su postajali i bogatiji i utjecajniji.

Ova činjenica se pokazala kao bitnom u budućim unutarnjim previranjima Rima i intenziviranjem sukoba između patricija i plebejaca. U osnovi te borbe leži borba za zemlju i podjelu političke odgovornosti za upravljanje Republikom. Patriciji su jedini imali monopol na izbor za ranorepublikanske pretore i oni su jedini činili sastav Senata. Tako su patriciji, iako već tada značajna manjina u odnosu na plebejce, ostvarivali veći dio političke moći u Republici. Sa političkom moći uvijek ide paralelno i ekonomska i monetarna moć. Još u ranim etapama zapaža se koncentriranje zemlje u rukama patricija. Prirodna posljedica toga što je plebejcima ostajalo malo zemlje je porast njegove zaduženosti. Povijest tog razdoblja govori o agrarnim odnosima, donesenim pod pritiskom plebsa, kao i o zakonima koji ograničavaju zelenaštvo. U isto vrijeme vodi se borba za proširenje političkih prava plebejaca. Plebejci su uživali prava rimskog građanstva: oni su služili u vojsci, sudjelovali u narodnoj skupštini, ali nisu mogli biti birani za magistrate, niti biti članovi Senata. Tijek borbe plebejaca za izjednačavanje u pravima s patricijima zatamnjen je kasnijim izmišljanjima, nastalim u II. i I. st. p. n. e., koja u duboku starinu prenose odnose karakteristične za posljednja stoljeća Republike. Naši izvori ukazuju na sljedeće etape te borbe.

Prva secesija i osnivanje plebejskog tribunata 494. god. p. n. e.

Najvažniji sukob patricija i plebejaca, a koji je predestinirao čitavu buduću historiju rimskog svijeta, dogodio se u kasnom periodu 495. ili u toku 494. godine p. n. e. (po drugim podacima 471. god. p. n. e.) u vrijeme kada se rimskom teritoriju približavala volščanska vojska. Posljedice zbivanja u ovoj fazi sukoba patricija i plebejaca će biti dalekosežne za cjelokupnu ljudsku civilizaciju, jer su tada postavljeni temelji ideje o „ljudskim pravima" i njihovoj zaštiti i provođenju. Uz sve to, ti temelji institucionalizirane zaštite pojedinca od volje državnih organa i ustanova, postavljeni su u vremenu vrlo teških i kontinuiranih ratnih sukoba koje je Republika imala sa Volscima, Ekvima, Sabinjanima, Auruncima i Vejom.

Uzrok su bila dužnička pitanja, odnosno težak položaj onih plebejaca koji su se zadužili kod pojedinih patricija. Nedugo nakon pobjede nad Volscima koju su izvojevali ranorepublikanski pretori za 495. god. p. n. e. Apije Klaudije Sabin Inregillensis (*Appius Claudius Sabinus Inregillensis*) i Publije Servilije Prisk Strukt (*Publius Servilius Priscus Structus*) i povratka vojske, se javilo javno nezadovoljstvo kojem je kao povod poslužilo

zlostavljanja jednog dužnika plebejca, inače proslavljenog centuriona u ratu. Ubrzo se sakupila velika masa naroda na Forumu. Oba ranorepublikanska pretora su došla na Forum pred okupljene plebejce. Situacija je postala veoma napeta i malo je nedostajalo da dođe do otvorene pobune. Tek zahvaljujući umjerenosti i mudrosti Servilija situacija nije eskalirala i nije se dozvolilo ekstremistima (kao što je bio njegov kolega Klaudije Sabin) da započnu sa nasiljem. U to vrijeme dolaze i latinski konjanici koji donose vijest da je volščanska vojska napala njihove teritorije i da mole za rimsku pomoć. Pošto su plebejci odbijali da se mobiliziraju, Senat im je poslao ranorepublikanskog pretora Servilija da pokuša razriješiti taj problem. On je uspio da ubijedi plebejce da se odazovu vojnoj obavezi i odbrane domovinu, pogotovu jer je izdao zakon/edikt kojim je štitio osobu, familiju i imovinu dužnika dok su u vojnoj službi.

Međutim nakon završetka niza pobjedonosnih ratova, drugi ranorepublikanski pretor Apije Klaudije je izdao svoj zakon kojim je derogirao odluke kolege Servilija u korist dužnika. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo plebejaca, koji su se obratili Serviliju sa zahtjevom da intervenira. Servilije, iako vanredno dobar vojskovođa, se u političkoj areni spetljao i izgubio i inicijativu i odlučnost. Sa druge strane, plebejci su bili i više nego razočarani u ponašanje i djelovanje državnih institucija, i počeli su sada da djeluju kao zasebni, samostalni politički čimbenik koristeći i vaninstitucionalne oblike nastupa. Do novih problema je došlo prilikom odvođenja još jednog dužnika. Sada su izbili pravi nemiri. I pored strahovanja za novi rat sa Sabinjanima, niko se nije regrutirao. Ranorepublikanski pretor Apije Klaudije je dao i da uhapsi jedan od plebejaca koji se isticao vođa nezadovoljstva plebejaca. Uhapšenik je dok su ga odvodili liktori, zatražio zaštitu od naroda. Samo zahvaljujući prisebnosti drugih prvaka nije došlo do otvorene pobune sa dalekosežnim posljedicama. Oni su uspjeli da razumom i autoritetom ubijede Apija Klaudija da odustane od hapšenja. Međutim, situacija se i pored toga nije smirivala nego se i pogoršavala i pored izbora novoga para ranorepublikanskih pretora (Aula Verginija Trikosta Keliomontana - *Aulus Verginius Tricostus Caeliomontanus* - i Tita Veturija Gemina Kikurina – *Titus Veturius Geminus Cicurinus*). Oni nisu mogli ponovo da izvrše regrutaciju, jer su plebejci demonstrativno odbijali da se unovače. Sazvana je i hitna sjednica Senata na kojoj su mnogi diskutirali sa različitih pozicija i sa različitim prijedlozima. Kako bi se izašlo iz teške unutarnje političke situacije, ali i suočilo sa prijetnjama Volska, Sabinjana i Ekva Senat je odlučio da imenuje diktatora Manija Valerija Maksima (*Manius Valerius Maximus*) koji je pripadao familiji čuvenoga Valerija Publikole. Zahvaljujući Manijevoj umjerenosti i povjerenju koje je imao kod plebejaca, nemirna situacija nije eskalirala nego je bar na neko vrijeme amortizirana. Valerije je izdao i edikt koji je skoro odgovarao Servilijevom prijedlogu. To je još više ojačalo povjerenje plebejaca koji su pristupili regrutiranju. Nikada ranije nije bila regrutirana tolika rimska vojska, po Liviju ukupno 10 legija. Ova armada je bila podijeljena na tri dijela: po tri legije dvojici ranorepublikanskim pretorima (Verginiju i Veturiju), dok je diktator zadržao pod

neposrednom komandom 4 legije. Verginije i Veturije su pobijedili Volske i Ekve, a sam diktator Sabinjane. Livije ističe da je od bitke kod Regilskog jezera nije bilo slavnije borbe i pobjede od one koju je diktator izvojevao nad Sabinjanima.

Po slavodobitnom povratku u Rim, diktator predloži u Senatu da se riješi pitanje ropstva za dug, ali bez efekta zbog opozicije ekstremnih patricija (od kojih se najviše isticao Apije Klaudije Sabinjanin, nedavni doseljenik u Rim). Kada je prijedlog odbijen, Manije Valerije je napustio Senat sa ogorčenjem i proročkim riječima da će sada doći do neminovne eskalacije u odnosu plebejaca prema Republici. I poziv na novi rat protiv Ekva plebejci (koje je ranije unovačio Manije Valerije) su ne samo odbili nego su se odlučili na neku vrstu secesije. Sa svojim zapovjednicima i porodicama su otišli na drugo mjesto (prijeteći osnivanjem novoga grada i nove države). To je bilo Sveto brdo (*Mons sacer*) i riječ je o prvoj secesiji (*secessio plebis* / odvajanje plebejaca). Suočeni sa teškom situacijom patriciji su uputili na Sveto brdo Menenija Agripu Lanata (*Agrippa Menenius Lanatus*; ranorepublikanski pretor 503. god. p. n. e.), koji je uživao poštovanje među plebejcima. On je inače bio pobjednik nad Sabinjanima i bio je odlikovan trijumfom.

Menenije Agripa je pobunu plebejaca usporedio s odbijanjem pojedinih organa (koje je uporedio sa plebejcima) čovječjeg tijela da pribavljaju hranu želudcu (koji je uporedio sa patricijskim staležom), te su zbog toga pojedini udovi sasvim oslabili. Pomoću tog primjera, kaže Tit Livije, Menenije je izmijenio raspoloženje plebejaca, pa je došlo do pomirenja. Patriciji su bili prisiljeni pristati na ustupke i složili su se sa tim da plebejci biraju svake godine svoje predstavnike, plebejske tribune koji su imali dužnost braniti interese plebejaca od samovolje patricijskih magistrata.

Nastanak plebejskog tribunata dovodi se u vezu sa institucijom vojnog tribunata. Vojni tribuni su bili zapovjednici plebejaca u ratu i oni su odigrali veliku ulogu u plebejskim secesijama i odbijanjima poslušnosti naređenjima patricijskih državnih funkcionera. Pa je tako i ova novostvorena institucija dobila popularno ime. Istovremeno je došlo i do olakšavanja u dužničkim odnosima. Načelno gledano, plebejski tribunat nije bio magistratura (i nije imao *imperium*) i ograničen je samo na plebejce. Međutim, praktično je imao vrlo široka ovlašćenja i znao je biti vrlo djelotvorna i moćna institucija. Temeljna moć plebejskih tribuna je proizlazila iz nepovredive vlasti sa svetom zaštitom (*sacrosancta potestas*), što je praktično značilo da su nepovredivi i pod božanskom zaštitom, te bi njihova povreda ili njihovih prava i vlasti bila i svetogrđe. Samim tim plebejski tribuni nisu odgovarali ni u službi. Plebejski tribuni su imali pravo prosvjedanja ili posredovanja (*intercessio*) kojom su mogli da prekinu bilo kakvu aktivnost službenih državnih organa (posebno je za to rano razdoblje bilo važno da su mogli prekinuti ovrhu nad dužnicima). Plebejski tribuni su imali pravo veta (*veto*) na svaku odluku magistrata (izuzev cenzora i diktatora). Plebejskim tribunom je smio postati samo plebejac (pravilo koje se zadržalo do samoga kraja republikanskog sustava).

"Secesija plebejaca na *Mons Sacer*", gravura od B. Barloccinia. Datum izrade 1849. god.

Plebejski tribuni su sazivali plebejsku skupštinu / *concilium plebis* (kasnije i novoustanovljene tributske komicije), koja je 471. god. p. n. e. reorganizirana na osnovi teritorijalnih tribusa (do tada je bila zasnovana na načelu plebejskih kurija). Odluke koje donosi plebejska skupština nazivaju se plebiscit (*plebiscita*), ali da bi bile punovažne potrebno im je odobrenje Senata.

U početku se vlast plebejskog tribuna protezala samo unutar *pomeriuma.* Radi toga se plebejski tribun nikada nije smio udaljiti preko jedne rimske milje /između 1480 i 1500 metara/ (u prvo vrijeme, a kasnije je to pravilo postalo znatno fleksibilnije kako se širila Država), a kuća im je morala biti otvorena u svako doba kako bi im se mogao obratiti za pomoć plebejac u bilo koje vrijeme. Iz Rima bi plebejski tribun smio otići na čitav dan samo za latinskih ferija. Kako je vrijeme prolazilo tribunska vlast je sve više jačala, da bi pred kraj republikanskog sustava postala praktično i najmoćnija institucija Rimske Države (aktivno su predlagali zakone). Radi pomoći plebejskim tribunima (kojih su na samom početku bila samo dvojica; kasnije je broj narastao na 10) ustanovljena je služba plebejskih edila. Oni su obavljali pisarske poslove, a povrh toga imahu skrb za žito, za javnu sigurnost, za blagajnu, te nadzirati hramove i igre plebejaca.

Livije, II, 23 - 33 (o uvođenju institucije plebejskih tribuna) : *Sed et bellum Volscum imminebat et civitas secum ipsa discors intestino inter patres plebemque flagrabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum. Fremebant se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppressos esse, tutioremque in bello quam in pace et inter hostes quam inter cives libertatem plebis esse; invidiamque eam sua sponte gliscentem insignis unius calamitas accendit. Magno natu quidam cum omnium malorum suorum insignibus se in forum proiecit. Obsita erat squalore vestis, foedior corporis habitus pallore ac macie perempti; ad hoc promissa barba et capilli efferaverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tanta deformitate, et ordines duxisse aiebant, aliaque militiae decora volgo miserantes eum iactabant; ipse testes honestarum aliquot locis pugnarum cicatrices adverso pectore ostentabat. Sciscitantibus unde ille habitus, unde deformitas, cum circumfusa turba esset prope in contionis modum, Sabino bello ait se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore imperatum, aes alienum fecisse. Id cumulatum usuris primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde fortunis aliis; postremo velut tabem pervenisse ad corpus; ductum se ab creditore non in servitium, sed in ergastulum et carnificinam esse. Inde ostentare tergum foedum recentibus vestigiis verberum. Ad haec visa auditaque clamor ingens oritur. Non iam foro se tumultus tenet, sed passim totam urbem pervadit. Nexi, vincti solutique, se undique in publicum proripiunt, implorant Quiritium fidem. Nullo loco deest seditionis voluntarius comes; multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum periculo suo qui forte patrum in foro erant in eam turbam inciderunt; nec temperatum manibus foret, ni propere consules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam seditionem intervenissent. At in eos multitudo versa ostentare vincula sua deformitatemque aliam. Haec se meritos dicere, exprobrantes suam quisque alius alibi militiam; postulare multo minaciter magis quam suppliciter ut senatum vocarent; curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici consilii circumsistunt. Pauci admodum patrum, quos casus obtulerat, contracti ab consulibus; ceteros metus non curia modo sed etiam foro arcebat, nec agi quicquam per infrequentiam poterat senatus. Tum vero eludi atque extrahi se multitudo putare, et patrum qui abessent, non casu, non metu, sed impediendae rei causa abesse, et consules ipsos tergiversari, nec dubie ludibrio esse miserias suas. Iam prope erat ut ne consulum quidem maiestas coerceret iras hominum, cum incerti morando an veniendo plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt. Frequentique tandem curia non modo inter patres sed ne inter consules quidem ipsos satis conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem agendam censebat; uno aut altero arrepto, quieturos alios: Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti quam frangi putabat cum tutius tum facilius esse.* [24] *Inter haec maior alius terror: Latini equites cum tumultuoso advolant nuntio Volscos infesto exercitu ad urbem oppugnandam venire. Quae audita—adeo duas ex una civitate discordia fecerat—longe aliter patres ac plebem adfecere. Exsultare gaudio plebes; ultores superbiae*

patrum adesse dicere deos; alius alium confirmare ne nomina darent; cum omnibus potius quam solos perituros; patres militarent, patres arma caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos praemia, essent. At vero curia, maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare ut tantis circumventam terroribus expediret rem publicam. Tum consul misso senatu in contionem prodit. Ibi curae esse patribus ostendit ut consulatur plebi; ceterum deliberationi de maxima quidem illa sed tamen parte civitatis metum pro universa re publica intervenisse; nec posse, cum prope ad portas essent, bello praeverti quicquam, nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede prius accepta, arma pro patria non cepisse, neque patribus satis decorum per metum potius quam postmodo voluntate adflictis civium suorum fortunis consuluisse. Contioni deinde edicto addidit fidem quo edixit ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis edendi apud consules potestas fieret, neu quis militis, donec in castris esset, bona possideret aut venderet, liberos nepotesve eius moraretur. Hoc proposito edicto, et qui aderant nexi profiteri extemplo nomina, et undique ex tota urbe proripientium se ex privato, cum retinendi ius creditori non esset, concursus in forum ut sacramento dicerent fieri. Magna ea manus fuit, neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque opera enituit. Consul copias contra hostem educit; parvo dirimente intervallo castra ponit. [25] *Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, temptant castra. Sensere vigiles; excitatus exercitus; signo dato concursum est ad arma; ita frustra id inceptum Volscis fuit. Reliquum noctis utrimque quieti datum. Postero die prima luce Volsci fossis repletis vallum invadunt. Iamque ob omni parte munimenta vellebantur, cum consul, quamquam cuncti undique et nexi ante omnes ut signum daret clamabant, experiendi animos militum causa parumper moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem avidum certaminis emittit. Primo statim incursu pulsi hostes; fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga caesa; eques usque ad castra pavidos egit. Mox ipsa castra legionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direptaque. Postero die ad Suessam Pometiam quo confugerant hostes legionibus ductis, intra paucos dies oppidum capitur; captum praedae datum. Inde paulum recreatus egens miles; consul cum maxima gloria sua victorem exercitum Romam reducit. Decedentem Romam Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timentes post Pometiam captam, adeunt. His ex senatus consulto data pax, ager ademptus.* [26] *Confestim et Sabini Romanos territavere; tumultus enim fuit verius quam bellum. Nocte in urbem nuntiatum est exercitum Sabinum praedabundum ad Anienem amnem pervenisse; ibi passim diripi atque incendi villas. Missus extemplo eo cum omnibus copiis equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat; secutus consul Servilius cum delecta peditum manu. Plerosque palantes eques circumvenit, nec advenienti peditum agmini restitit Sabina legio. Fessi cum itinere tum populatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugae quod satis esset virium habuere. Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero die in magna iam spe*

undique partae pacis, legati Aurunci senatum adeunt, ni decedatur Volsco agro bellum indicentes. Cum legatis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat; cuius fama haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu concivit Romanos ut nec consuli ordine patres nec pacatum responsum arma inferentibus arma ipsi capientes dare possent. Ariciam infesto agmine itur; nec procul inde cum Auruncis signa conlata, proelioque uno debellatum est. [27] *Fusis Auruncis, victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus exspectabat, cum Appius et insita superbia animo et ut collegae vanam faceret fidem, quam asperrime poterat ius de creditis pecuniis dicere. Deinceps et qui ante nexi fuerant creditoribus tradebantur et nectebantur alii. Quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. Concursus ad Servilium fiebat; illius promissa iactabant; illi exprobrabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas. Postulabant ut aut referret ad senatum, aut auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem haec, sed tergiversari res cogebat; adeo in alteram causam non collega solum praeceps erat sed omnis factio nobilium. Ita medium se gerendo nec plebis vitavit odium nec apud patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem, brevique apparuit aequasse eum Appi odium. Certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mercuri aedem. Senatus a se rem ad populum reiecit: utri eorum dedicatio iussu populi data esset, eum praeesse annonae, mercatorum collegium instituere, sollemnia pro pontifice iussit suscipere. Populus dedicationem aedis dat M. Laetorio, primi pili centurioni, quod facile appareret non tam ad honorem eius cui curatio altior fastigio suo data esset factum quam ad consulum ignominiam. Saevire inde utique consulum alter patresque; sed plebi creverant animi et longe alia quam primo instituerant via grassabantur. Desperato enim consulum senatusque auxilio, cum in ius duci debitorem vidissent, undique convolabant. Neque decretum exaudiri consulis prae strepitu et clamore poterat, neque cum decresset quisquam obtemperabat. Vi agebatur, metusque omnis et periculum, cum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super haec timor incessit Sabini belli; dilectuque decreto nemo nomen dedit, furente Appio et insectante ambitionem collegae, qui populari silentio rem publicam proderet et ad id quod de credita pecunia ius non dixisset, adiceret ut ne dilectum quidem ex senatus consulto haberet; non esse tamen desertam omnino rem publicam neque proiectum consulare imperium; se unum et suae et patrum maiestatis vindicem fore. Cum circumstaret cotidiana multitudo licentia accensa, arripi unum insignem ducem seditionum iussit. Ille cum a lictoribus iam traheretur provocavit; nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi iudicium, nisi aegre victa pertinacia foret consilio magis et auctoritate principum quam populi clamore; adeo supererant animi ad sustinendam invidiam. Crescere inde malum in dies, non clamoribus modo apertis sed, quod multo perniciosius erat, secessione occultisque conloquiis. Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.* [28] *A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. Tum vero plebs incerta quales habitura consules esset, coetus nocturnos, pars Esquiliis, pars in*

Aventino facere, ne in foro subitis trepidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret. Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam ad patres deferunt, sed delatam consulere ordine non licuit; adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum, si quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius consules ad senatum reicerent: profecto si essent in re publica magistratus, nullum futurum fuisse Romae nisi publicum concilium; nunc in mille curias contionesque [cum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia] dispersam et dissipatam esse rem publicam. Unum hercule virum—id enim plus esse quam consulem—qualis Ap. Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coetus fuisse. Correpti consules cum, quid ergo se facere, vellent nihil enim segnius molliusve quam patribus placeat acturos, percontarentur, decernunt ut dilectum quam acerrimum habeant: otio lascivire plebem. Dimisso senatu consules in tribunal escendunt; citant nominatim iuniores. Cum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in contionis modum negare ultra decipi plebem posse; nunquam unum militem habituros ni praestaretur fides publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis pugnent. Consules quid mandatum esset a senatu videbant, sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loquerentur, neminem adesse invidiae suae participem; et apparebat atrox cum plebe certamen. Prius itaque quam ultima experirentur senatum iterum consulere placuit. Tum vero ad sellas consulum prope convolare minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset. [29] *Utraque re satis experta tum demum consules: "ne praedictum negetis, patres conscripti, adest ingens seditio. Postulamus ut hi qui maxime ignaviam increpant adsint nobis habentibus dilectum. Acerrimi cuiusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus." Redeunt in tribunal; citari nominatim unum ex iis qui in conspectu erant dedita opera iubent. Cum staret tacitus et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt. Quo repulso, tum vero indignum facinus esse clamitantes qui patrum consulibus aderant, devolant de tribunali ut lictori auxilio essent. Sed ab lictore nihil aliud quam prendere prohibito cum conversus in patres impetus esset, consulum intercursu rixa sedata est, in qua tamen sine lapide, sine telo plus clamoris atque irarum quam iniuriae fuerat. Senatus tumultuose vocatus tumultuosius consulitur, quaestionem postulantibus iis qui pulsati fuerant, decernente ferocissimo quoque non sententiis magis quam clamore et strepitu. Tandem cum irae resedissent, exprobrantibus consulibus nihilo plus sanitatis in curia quam in foro esse, ordine consuli coepit. Tres fuere sententiae. P. Verginius rem non volgabat; de iis tantum qui fidem secuti P. Servili consulis Volsco Aurunco Sabinoque militassent bello, agendum censebat. T. Largius, non id tempus esse ut merita tantummodo exsolverentur; totam plebem aere alieno demersam esse, nec sisti posse ni omnibus consulatur; quin si alia aliorum sit condicio, accendi magis discordiam quam sedari. Ap. Claudius, et natura immitis et efferatus hinc plebis odio, illinc patrum laudibus, non miseriis ait sed licentia tantum concitum turbarum et lascivire magis plebem quam saevire. Id adeo malum ex*

provocatione natum; quippe minas esse consulum, non imperium, ubi ad eos qui una peccaverint provocare liceat. "Agedum" inquit, "dictatorem, a quo provocatio non est, creemus; iam hic quo nunc omnia ardent conticescet furor. Pulset tum mihi lictorem qui sciet ius de tergo vitaque sua penes unum illum esse cuius maiestatem violarit." [30] *Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appi sententia; rursus Vergini Largique exemplo haud salubres, utique Largi [putabant sententiam], quae totam fidem tolleret. Medium maxime et moderatum utroque consilium Vergini habebatur; sed factione respectuque rerum privatarum, quae semper offecere officientque publicis consiliis, Appius vicit, ac prope fuit ut dictator ille idem crearetur; quae res utique alienasset plebem periculosissimo tempore, cum Volsci Aequique et Sabini forte una omnes in armis essent. Sed curae fuit consulibus et senioribus patrum, ut imperium sua vi vehemens mansueto permitteretur ingenio: M'. Valerium dictatorem Volesi filium creant. Plebes etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen cum provocationem fratris lege haberet, nihil ex ea familia triste nec superbum timebat; edictum deinde a dictatore propositum confirmavit animos, Servili fere consulis edicto conveniens; sed et homini et potestati melius rati credi, omisso certamine nomina dedere. Quantus nunquam ante exercitus, legiones decem effectae; ternae inde datae consulibus, quattuor dictator usus. Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum agrum invaserant. Oratores Latinorum ab senatu petebant ut aut mitterent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa capere arma sinerent. Tutius visum est defendi inermes Latinos quam pati retractare arma. Vetusius consul missus est; is finis populationibus fuit. Cessere Aequi campis, locoque magis quam armis freti summis se iugis montium tutabantur. Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse tereret tempus, vastandis maxime agris hostem ad conferenda propius castra dimicandumque acie excivit. Medio inter castra campo ante suum quisque vallum infestis signis constitere. Multitudine aliquantum Volsci superabant; itaque effusi et contemptim pugnam iniere. Consul Romanus nec promovit aciem, nec clamorem reddi passus defixis pilis stare suos iussit: ubi ad manum venisset hostis, tum coortos tota vi gladiis rem gerere. Volsci cursu et clamore fessi cum se velut stupentibus metu intulissent Romanis, postquam impressionem sensere ex adverso factam et ante oculos micare gladios, haud secus quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga; et ne ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proelium ierant. Romani contra, quia principio pugnae quieti steterant, vigentes corporibus, facile adepti fessos, et castra impetu ceperunt et castris exutum hostem Velitras persecuti uno agmine victores cum victis in urbem inrupere; plusque ibi sanguinis promiscua omnium generum caede quam in ipsa dimicatione factum. Paucis data venia, qui inermes in deditionem venerunt.* [31] *Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit exuitque castris. Equitatu immisso mediam turbaverat hostium aciem, quam, dum se cornua latius pandunt, parum apte introrsum ordinibus firmaverant; turbatos pedes invasit. Eodem impetu castra capta debellatumque est. Post pugnam ad Regillum lacum non alia illis annis pugna clarior fuit. Dictator triumphans urbem invehitur. Super solitos honores locus in*

circo ipsi posterisque ad spectaculum datus; sella in eo loco curulis posita. Volscis deuictis Veliternus ager ademptus; Velitras coloni ab urbe missi et colonia deducta. Cum Aequis post aliquanto pugnatum est, invito quidem consule quia loco iniquo subeundum erat ad hostes; sed milites extrahi rem criminantes ut dictator priusquam ipsi redirent in urbem magistratu abiret inritaque, sicut ante consulis, promissa eius caderent, perpulere ut forte temere in adversos montes agmen erigeret. Id male commissum ignavia hostium in bonum vertit, qui priusquam ad coniectum teli veniretur, obstupefacti audacia Romanorum, relictis castris quae munitissimis tenuerant locis, in aversas valles desiluere. Ibi satis praedae et victoria incruenta fuit. Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat: tanta cum gratia tum arte praeparaverant feneratores quae non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem frustrarentur. Namque Valerius post Vetusi consulis reditum omnium actionum in senatu primam habuit pro victore populo, rettulitque quid de nexis fieri placeret. Quae cum reiecta relatio esset, "non placeo" inquit, "concordiae auctor. Optabitis, mediusfidius, propediem, ut mei similes Romana plebis patronos habeat. Quod ad me attinet, neque frustrabor ultra cives meos neque ipse frustra dictator ero. Discordiae intestinae, bellum externum fecere ut hoc magistratu egeret res publica: pax foris parta est, domi impeditur; privatus potius quam dictator seditioni interero." Ita curia egressus dictatura se abdicavit. Apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu abisse; itaque velut persoluta fide, quoniam per eum non stetisset quin praestaretur, decedentem domum cum favore ac laudibus prosecuti sunt. [32] *Timor inde patres incessit ne, si dimissus exercitus foret, rursus coetus occulti coniurationesque fierent. Itaque quamquam per dictatorem dilectus habitus esset, tamen quoniam in consulum verba iurassent sacramento teneri militem rati, per causam renovati ab Aequis belli educi ex urbe legiones iussere. Quo facto maturata est seditio. Et primo agitatum dicitur de consulum caede, ut solverentur sacramento; doctos deinde nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore iniussu consulum in Sacrum montem secessisse. Trans Anienem amnem est, tria ab urbe milia passuum. Ea frequentior fama est quam cuius Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse. Ibi sine ullo duce vallo fossaque communitis castris quieti, rem nullam nisi necessariam ad victum sumendo, per aliquot dies neque lacessiti neque lacessentes sese tenuere. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa erant omnia. Timere relicta ab suis plebis violentiam patrum; timere patres residem in urbe plebem, incerti manere eam an abire mallent: quamdiu autem tranquillam quae secesserit multitudinem fore? Quid futurum deinde si quod externum interim bellum exsistat? Nullam profecto nisi in concordia civium spem reliquam ducere; eam per aequa, per iniqua reconciliandam civitati esse. Placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et quod inde oriundus erat plebi carum. Is intromissus in castra prisco illo dicendi et horrido modo nihil aliud quam hoc narrasse fertur: tempore quo in homine non ut nunc omnia in unum consentiant, sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac ministerio*

ventri omnia quaeri, ventrem in medio quietum nihil aliud quam datis voluptatibus frui; conspirasse inde ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes quae acciperent conficerent. Hac ira, dum ventrem fame domare vellent, ipsa una membra totumque corpus ad extremam tabem venisse. Inde apparuisse ventris quoque haud segne ministerium esse, nec magis ali quam alere eum, reddentem in omnes corporis partes hunc quo vivimus vigemusque, divisum pariter in venas maturum confecto cibo sanguinem. Comparando hinc quam intestina corporis seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse mentes hominum. [33] *Agi deinde de concordia coeptum, concessumque in condiciones ut plebi sui magistratus essent sacrosancti quibus auxilii latio adversus consules esset, neve cui patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Ii tres collegas sibi creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem: de duobus, qui fuerint minus convenit. Sunt qui duos tantum in Sacro monte creatos tribunos esse dicant, ibique sacratam legem latam. Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumius Cominius consulatum inierunt. Iis consulibus cum Latinis populis ictum foedus. Ad id feriendum consul alter Romae mansit: alter ad Volscum bellum missus Antiates Volscos fundit fugatque; compulsos in oppidum Longulam persecutus moenibus potitur. Inde protinus Poluscam, item Volscorum, cepit; tum magna vi adortus est Coriolos. Erat tum in castris inter primores iuvenum Cn. Marcius, adulescens et consilio et manu promptus, cui cognomen postea Coriolano fuit. Cum subito exercitum Romanum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum, sine ullo metu extrinsecus imminentis belli, Volscae legiones profectae ab Antio invasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. Is cum delecta militum manu non modo impetum erumpentium rettudit, sed per patentem portam ferox inrupit in proxima urbis, caedeque facta ignem temere arreptum imminentibus muro aedificiis iniecit. Clamor inde oppidanorum mixtus muliebri puerilique ploratu ad terrorem, ut solet, primum orto et Romanis auxit animum et turbavit Volscos utpote capta urbe cui ad ferendam opem venerant. Ita fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum; tantumque sua laude obstitit famae consulis Marcius ut, nisi foedus cum Latinis in columna aenea insculptum monumento esset ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset. Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni in vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior plebi factus. Huic interpreti arbitroque concordiae civium, legato patrum ad plebem, reductori plebis Romanae in urbem sumptus funeri defuit; extulit eum plebs sextantibus conlatis in capita.*

(„Međutim, rat s Volscima je i dalje prijetio, a i sama država je bila razdirana neslogom između patricija i plebejaca, najviše zbog odvođenja u ropstvo za dugove. Jadikovali su da se van Rima bore za slobodu i vlast, dok ih u zemlji tlače sugrađani, da je sloboda plebejaca sigurnija u ratu nego u miru, sigurnija među neprijateljima no među sugrađanima. Ovo nezadovoljstvo, koje je tinjalo samo od sebe, rasplamsalo se zbog izuzetne nevolje jednog čovjeka. Stariji čovjek, sa svim znacima svoje patnje, baci se na Forum. Odjeća mu je bila

pokrivena blatom, a još jadnije je izgledalo njegovo telo, mršavo i koščato. Uz to su duga brada i kosa davali divlji izgled njegovu licu. Ipak se mogao prepoznati i pored tolikog nagrđivanja. Govorilo se, žaleći ga, da je komandovao jednom centurijom, a pominjana su mu i vojna odlikovanja. I sam je, kao dokaze svog isticanja u borbama na mnogim mestima, pokazivao ožiljke na grudima. Kada se gomila skupila kao da je skupština, onirna koji su ga zapitkivali kako je došao u to stanje, odakle ta unakaženost, odgovorio je da se borio u sabinjanskom ratu, pa kako su polja uslijed ratnog pustošenja ostala bez žetve, uz to bila zapaljena, a stada odvedena, te kako je porez zahtijevan od njega u nepovoljno, ali strogo određeno vreme, on se zadužio. Kako se dug povećavao kamatama, najpre se odrekao imanja naslijeđenog od oca i djeda, zatim i druge imovine, ali dug, kao bolest koja napreduje, najzad dođe i do tijela. Povjerioci su ga odveli ne u ropstvo, nego u radionicu za pritvorenike da bi tu bio zlostavljan.[10] Na to pokaza svoja leđa unakažena svježim tragovima šibanja. Kada je narod to vidio i čuo, podigao je veliku buku. Nered nije zahvatio samo Forum nego se proširio i po cijelom gradu. Dužnici koji su izgubili slobodu istrčavali su, vezani ili slobodni, sa svih strana na ulice, preklinjući Kvirite da ih zaštite. Nije bilo mjesta gde se nisu pridružili i dobrovoljni pratioci ove pobune. Sa svih strana mnoge kolone su se uz viku slivale na Forum. Velika opasnost je nastala za one senatore koji su se zatekli na Forumu i upali u ovu gomilu. I ne bi se mase umirile da nisu konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ Publije Servilije i Apije Klaudije posredovali za stišavanje pobune. A masa je, okrećući se njima, pokazivala svoje lance i druge strahote. „Ovo su naše nagrade", uzvikivali su i navodili mjesta kod kojih su se borili kao vojnici. Tražili su, više prijeteći nego moleći, da se sazove Senat. Zaposeli su Kuriju kao da su budući gospodari i upravljači državnog savjeta. Konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ sakupiše nekolicinu senatora, one koje su slučajno sreli. Ostale je strah zadržavao dalje ne samo od Kurije nego i od Foruma, pa Senat nije mogao da održi sjednicu zbog nedovoljnog broja. Masa je smatrala da je prevarena i izigrana i da su senatori odsutni ne zbog straha ili slučajno nego zato da bi onemogućili rješavanje stvari, da i sami konzuli /misli se na ranorepublikanske pretore op. S.M./ oklijevaju i da bijeda naroda služi, bez sumnje, za podsmijeh. Gotovo da je došlo dotle da ni autoritet konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ nije mogao obuzdati gnjev ljudi. Ne znajući da li je bolje da ostanu ili da odu, oni su se ipak pojavili u Senatu. Kad se najzad sakupio dovoljan broj senatora, opet nije bilo saglasnosti ne samo među njima nego ni među konzulima /ranorepublikanskim pretorima op. S.M./. Apije, čovek naprasite naravi, smatrao je da stvar treba srediti služeći se konzulskim /ranorepublikanskim pretorskim op. S.M./ ovlašćenjima, i pošto se jedan ili dva zatvore, ostali će se smiriti. Servilije, više sklon blažim rešenjima, smatrao je da uznemirene duhove treba pre saviti nego slomiti, što je i sigurnije i lakše. Usred svega toga stiže još i veća

[10] Dužničko ropstvo u rimskom svijetu (*nexus* ili *vinctus*) je bilo privremenog karaktera, odnosno dužnik je morao da odradi ono što je dužan povjeriocu/kreditoru/zajmodavcu.

nevolja. Latinski konjanici dojuriše sa uznemirujućom viješću da Volsci sa spremnom vojskom kreću da napadnu grad. Na tu vijest - u tolikoj meri je unutrašnji sukob od jedne države činio dve - drugačije su se držali patriciji, drugačije plebejci. Plebejci su klicali od radosti, govoreći da su se sami bogovi pojavili kao osvetnici za oholost particija. Jedni druge su pozivali da ne unose svoja imena u regrutne spiskove, radije neka propadnu svi nego oni sami. Neka patriciji ratuju, neka se late oružja i izlože opasnostima rata oni koji od toga imaju najviše koristi. A Kurija /misli se na Senat, gde je naziv zgrade u kojoj je Senat zasedao upotrebljen u značenju same institucije op. S.M./, ojađena i uznemirena dvostrukim strahom, i od građana i od neprijatelja, molila je konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ Servilija, koji je više bio naklonjen plebejcima, da spase državu poljuljanu tolikim strahovima. Tada konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ raspusti Senat i izađe pred narod. Ovdje pokaza da se patriciji brinu za interese plebejaca, ali odlučivanje o ovom, premda najvećem no ipak samo jednom delu države, prekinula je briga za celu državu. Kad je neprijatelj pred vratima, ne može se ni o čemu raspravljati prije negoli o ratu. I da ima nekog rješenja, ne bi bilo časno od plebejaca da odbiju da se late oružja za otadžbinu ako najprije ne prime nagradu, niti bi bilo dovoljno dostojanstveno od patricija da iz straha rješavaju pitanje svojih sugrađana radije sada pod pritiskom nego što bi to kasnije učinili svojom voljom. Ono što je rekao na skupštini potvrdio je time što je izdao zakon „da niko ne drži rimskog građanina vezanog ili zatvorenog da ne bi mogao u svoje ime govoriti pred konzulom /ranorepublikanskim pretorom op. S.M./ i da niko ne uzima ili prodaje zemlju vojnika dok je on u ratu, niti da zadržava njihovu decu ili unuke“[11]. Kad je ovaj zakon izrečen, svi prisutni dužnici su se odmah upisali među regrute, a u cijelom gradu su iz. privatnih domova istrčavali oni koje povjerioci nisu više imali prava da zadrže i sjurili su se na Forum da i oni polože vojničku zakletvu. Bio ih je veliki broj, a u ratu protiv Volska su se najviše isticali hrabrošću. Konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ je poveo vojsku protiv neprijatelja i postavio je vojni logor na malom rastojanju od njih. Računajući na rimsku neslogu, Volsci su sljedeće noći napali logor, nadajući se da bi u toku noći moglo biti prelazaka na njihovu stranu ili izdaje. Opazi ih straža, uznemiri se vojska, na dati znak zgrabiše oružje. I tako propade ovaj pokušaj Volska. Ostatak noći provedoše mirno obje strane. Sljedećeg dana su Volsci, nasuvši jarak, krenuli na naš bedem. Sa svih strana su već rušili utvrđenje, premda su svi, a dužnici prije svih, uzvikivali da se da znak za uzbunu, konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ je ipak malo oklijevao da bi iskušao srčanost vojnika. I pošto mu se ratničko oduševljenje učinilo dovoljno snažnim, davši znak za napad, povede vojnike željne borbe. Neprijatelj je razbijen odmah pri prvom napadu. One koji su bježali sustizala je pješadija koliko je mogla i sa leđa ih ubijala. Tako preplašene /Volske op. S.M./, konjica je slijedila sve do njihovog tabora. Pošto su ga opkolili legionari, uskoro je tabor bio zauzet i opustošen, dok je strah isterao Volske iz njega. Sljedećeg dana legije su

[11] Prema rimskom pravu, i na njih se prenosila obaveza da plaćaju dugove roditelja.

povedene na *Suessa Pometia*, u koju se sklonio neprijatelj. Za nekoliko dana je i ovo utvrđenje bilo zauzeto i opljačkano. Odatle je vojska, koja se malo oporavila, bila vraćena. Ovjenčanu slavom, konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ je svoju pobjedničku vojsku vratio u Rim. Na putu ga stigoše poslanici Ecetrana / volščanska zajednica na sjevernom obronku Lepinskih planina op. S.M./ i Volska, strahujući za sebe posle zauzimanja *Suessa Pometia*. Njima je po senatorskoj odluci garantovan mir, ali im je oduzeta zemlja. Uskoro zatim i Sabinjani zadadoše strah Rimljanima. To bjehu prije uznemiravanja nego rat. Noću je javljeno u Rim da je sabinjanska vojska stigla na reku Anijen u nameri da pljačka, da pustoši na sve strane i spaljuje poljska dobra. Tamo je odmah upućen sa svim konjičkim odredima Aul Postumije, koji je za vreme latinskog rata bio diktator, a slijedio ga je konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ Servilije sa izabranim odredom pješadije. Veći dio neprijatelja koji je bio rasut po poljima savlada konjica, a sabinjanska legija nije mogla da se odupre pješadijskoj koloni koja je zatim stigla. Umorni od puta i noćnih pljački, na poljskim dobrima zasićeni vinom i hranom, Sabinjani su jedva našli snage za bjekstvo. Iste noći je stigla vest i o napadu i o završetku rata sa Sabinjanima. Kako se upravo rađala nada u nastanak mira, sledećeg dana stigli su poslanici Aurunaca u Senat i izjavili da će objaviti rat ukoliko Rimljani ne napuste teritoriju Volska. Istovremeno sa poslanicima krenula je iz zemlje i vojska Aurunaca. Glas da je viđena nedaleko od Aricije izazva takvo uzbuđenje u Rimu, da se ta stvar nije mogla ni izneti kako treba pred Senat, niti su senatori mogli da daju miran odgovor naoružanom protivniku i sami se oružajući. Krenuli su smjesta prema Ariciji u bojnom poretku i nedaleko od grada sukobili se sa Auruncima. U jednoj borbi riješen je rat. Posle poraza Aurunaca i posle tolikih pobjeda za samo nekoliko dana očekivalo se da se ispuni ono što je konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ obećao i Senat zajamčio. Međutim, zbog neobične oholosti i zato da bi se zadata reč njegovog kolege pokazala kao lažna, konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ Apije izdade najoštriji mogući zakon o dužnicima. Na to su one koji su bili zaduženi ranije predali povjeriocima, a druge su zatvarali. Kako se to dogodilo i nekim vojnicima, oni se obratiše njegovom kolegi u vlasti. Okupili su se oko Servilija i podsjećali ga na dato obećanje, iznosili mu svoje ratne zasluge i pokazivali zadobijene rane. Zahtijevali su da to ili iznese pred Senat, ili da ih u svojstvu konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ zaštiti kao građane, onako kako je zapovjednik učinio sa vojnicima. Ovo je konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ dirnulo, ali ga je situacija prinudila da oklijeva jer su drugu stranu zastupali ne samo konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ nego i nobili. I pošto se tako držao neutralno, nije ga mimoišla mržnja naroda, niti je izazvao zahvalnost Senata. Senatori su smatrali da je konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ popustljiv i demagog, narod je smatrao da je lažljivac. Ukratko, pokazalo se da je bio omrznut isto tako kao i Apije. Sukob među konzulima /ranorepublikanskim pretorima op. S.M./ nastade i oko toga ko će posvetiti Merkurov hram.

Senat je odluku preneo na narod i odredio da onaj od dvojice koji posveti hram po odluci naroda treba da odlučuje i o podjeli žita, da osnuje udruženje trgovaca[12] i vrši svečani obred umesto sveštenika. Narod dade pravo posvete hrama Marku Letoriju, centurionu najvišeg ranga, što se lako moglo protumačiti da je učinjeno ne zato da se on istakne time što mu se daje više počasti od one koju dozvoljava njegov rang, nego da bi se omalovažili konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./. Ovo je razbjesnilo bar jednog od njih i senatore. Ali sada je samopouzdanje plebejaca poraslo i oni su pošli drugačijim putem od ranijeg. Ne očekujući više pomoći od konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ i Senata, dotrčali su sa svih strana kad su prvi put vidjeli da odvode jednog dužnika. Od silne buke i graje nije se mogla čuti odluka konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./, niti se ko pokoravao onome što je odlučeno. Nasilno se postupalo i sada su se sav strah i strepnja za slobodu preneli od dužnika na povjerioce, jer su mase naočigled konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ napale pojedince. Uz to je došlo i strahovanje od sabinjanskog rata. Po donošenju odluke o regrutovanju, niko se nije upisao u vojnike. To je izazvalo gnjev Apija, koji je optuživao svog slavoljubivog kolegu da je demagoškom šutnjom prodao državu, i pošto nije predložio zakon o dužnicima, da je odbio i da izvrši regrutovanje koje je Senat naredio. Uprkos svemu, država nije bez odbrane niti je konzularna /ranorepublikanska pretorska op. S.M./ vlast sasvim oborena. On /Apije op. S.M./ će sam biti branilac i svog dostojanstva i dostojanstva Senata. Kako je kao i svakog dana okolo stajala gomila, dok je razuzdanost rasla, on naredi da se zatvori jedan koji se isticao kao vođa pobune. Dok su ga liktori odvodili, ovaj zatraži zaštitu od naroda. Konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ ne bi popustio - nije bilo nikakve sumnje kakva je bila odluka naroda - da njegova upornost nije bila pobijeđena ne vikom naroda nego razumom i autoritetom prvaka. On sam je imao toliku snagu duha da savlada mržnju. Otad se zlo povećavalo iz dana u dan i, što je bilo još opasnije, to se događalo na tajnim sastancima i razgovorima. Omrznuti konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ odoše najzad s vlasti, Servilije lišen zahvalnosti i jednih i drugih, Apije veoma cijenjen od Senata. Posle njih stupiše na dužnost konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ Aul Verginije i Tit Vetusije. Pošto nije znao kako će se konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ držati, narod je nastavio da se sakuplja noću, dijelom na Eskvilinu dijelom na Aventinu, da ne bi na Forumu zbog iznenadnih odluka i kolebanja odlučivao na brzinu i slučajno. Smatrajući ovu stvar opasnom, kao što je i bila, konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ su je iznijeli pred Senat, ali se o njoj nije raspravljalo kao što treba. Vijest je primljena sa velikom bukom, sa uzvicima sa svih strana, i uz negodovanje senatora. Ono što treba da rade na osnovu svojih ovlašćenja, konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ iznose pred Senat zbog nepopularnosti stvari. Uostalom, ako Rim ima svoje magistrate, nikakve druge skupštine ne treba da postoje u

[12] *Mercatorum collegium,* udruženje trgovaca za uzajamnu pomoć članovima. Vjerojatno da je Merkur bio njihov zaštitnik, a za njegov kult se brinuo kolegijum sveštenika → *Mercuriales.*

Rimu sem onih zvaničnih. A država je razbijena u hiljade kurija i skupština. Zapravo bi jedan čovek - a to znači biti više od konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ - kao što je Apije Klaudije razbio začas ovakve skupove. Kada ukoreni konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ upitaše šta im Senat nalaže da učine - obećaše da neće postupiti ni blaže ni mirnije nego što Senat odredi - odgovoreno im je da energično pristupe regrutovanju jer dokolica kvari narod. Raspustivši Senat, konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ se popeše na tribunal. Prozivahu mladiće po imenima, niko se ne odazva. Okupljeno mnoštvo je stajalo okolo kao na skupštini i dovikivalo da se narod ne može više prevariti. Nijednog vojnika neće dobiti ukoliko ne daju javnu garanciju. Svakom najpre treba vratiti slobodu, pa mu onda dati oružje u ruke, da bi se borio za svoju otadžbinu, a ne za svoje gospodare. Konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ su imali na umu ono što im je Senat naložio da čine, ali od onih koji su između zidova Kurije tako hrabro govorili nije bilo nikoga sada ovde da sa njima deli nepopularnost, a na pomolu je bila teška borba sa plebejcima. Stoga su smatrali da pre nego što preduzm u krajnje mere, treba još jednom da se posavetuju sa Senatom. Na to najmlađi među senatorima kao da doleti do sjedišta konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ i zatraži od njih da abdiciraju i da predaju ovlašćenja za koja nemaju dovoljno hrabrosti da ih primjenjuju. Pošto je stvar razmotrena sa raznih strana, najzad će konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ : „Da ne biste poslije rekli kako niste bili obaviješteni, znajte, oci senatori i dopisani članovi, da predstoji ogromna pobuna. Stoga zahtijevamo da oni koji najviše napadaju našu slabost budu prisutni kada budemo vršili regrutovanje. Stvar ćemo voditi na najoštriji način pošto tako zahtevate.“ Vratiše se potom na tribunal i narediše da se namjerno po imenu prozove jedan od onih koji su stajali okolo. Kako je on ostao šuteći, a ljudi oko njega stvarali grupu da slučajno ne bi bio napadnut, konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ poslaše liktora ka njemu. Kad ovog otjeraše, senatori koji su se nalazili oko konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ povikaše: „To je nedolično zlodjelo“ i dotrčaše na tribunal da pomognu liktoru. Ali poslije liktora, kod koga su se ograničili samo na to da ga spriječe da izvrši hapšenje, napad se okrenu na senatore. Konzulovim /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ posredovanjem bi smirena pobuna, koja ipak prođe bez bacanja kamenja i strela, te sa više buke i vike nego nasilja. Senat je bučno sazvan, a još bučnije se održa sjednica. Pitanja su postavljali oni koji su bili razbijeni, a odluka je donijeta više vikom i galamom negoli glasanjem. Najzad, pošto se ogorčenje stišalo i pošto su konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ prigovarali da ni u Senatu nema sigurnosti više nego na Forumu, započelo je razmatranje stvari na regularan način. Bila su tri predloga. Publije Verginije je smatrao da stvar ne treba uopštavati i da treba raspravljati samo o onima koji su na zadatu reč Publija Servilija ratovali protiv Volska, Aurunaca i Sabinjana. Nasuprot tome, Tit Largije je smatrao kako sada nije vreme da se postavlja pitanje samo onih koji imaju zasluge. Cijeli plebejski stalež je ogrezao u dugovima, i to se ne može zaustaviti, sem ako se ne pobrinu o svima. Jer ukoliko se jedni izdvoje sa posebnim uslovima, razdor će se više rasplamsati nego stišati. Apije Klaudije, po

prirodi surov, sada i podstaknut sa jedne strane mržnjom na plebejce, a sa druge pohvalama senatora, reče da razlog za pobunu nije bijeda nego raspuštenost i da su plebejci prije razuzdani no ogorčeni. Zlo je niklo iz prava apelovanja na narod. Stoga konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ može da prijeti, ali ne i da odlučuje dokle god oni koji su skrivili imaju pravo pozivanja na narod. „Treba izabrati diktatora“, reče, „na čije odluke ne postoji pravo apela. On će smiriti obijest koja se sad svuda rasplamsava. Neka mi onda udari liktora onaj ko zna da je pravo na njegov život samo u rukama onoga čije je dostojanstvo povrijedio." Mnogima se Apijev prijedlog učini strašan i surov, kakav je u stvari i bio. Na drugoj strani se činilo da prijedlozi Verginija i Largija ne daju dobar primjer, a naročito su smatrali da Largijev prijedlog ukida svako povjerenje pri davanju zajma. I premda su Verginijev prijedlog smatrali umjerenijim i srednjim rješenjem, duh političkih grupacija i poštovanje privatnih interesa, koji su uvek stajali i stoje na putu državnim interesima, učinili su da Apije pobijedi i gotovo je došlo do toga da se on sam imenuje za diktatora. Takav obrt bi još više otuđio narod u ovo opasno vrijeme, kada su Volsci, Ekvi i Sabinjani istovremeno stajali pod oružjem, pa su konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ i najstariji senatori nastojali da se ova vlast, sama po sebi ogromna, povjeri umjerenijem čovjeku. Za diktatora izabraše Marka Valerija, sina Volesova.[13] Premda su vidjeli da je izbor diktatora uperen protiv njih, plebejci se ipak nisu bunili pošto je njegov brat bio predlagač da se da pravo apela, i stoga se nisu bojali da bi od ove porodice moglo doći nešto nepovoljno ili surovo po njih. Edikt koji je zatim doneo, samo je ojačao njihovo poverenje jer je bezmalo potpuno odgovaralo Servilijevom predlogu. Smatrajući da je bolje za njih da imaju poverenje u čoveka i njegov autoritet, pristupili su upisivanju u vojsku. Nikada tolika vojska nije bila regrutovana, deset legija od kojih su po tri date konzulima /ranorepublikanskim pretorima op. S.M./, a četiri su ostale diktatoru. Rat se nije mogao dalje odlagati, jer su Ekvi već upali na teritoriju Latina. Latinski poslanici su tražili od Senata ili da pošalje pomoć, ili da njima dozvoli da se naoružaju kako bi sami branili svoje granice. U Rimu su smatrali da je bezbjednije da se zaštite nenaoružani Latini nego da im se dozvoli da uzmu oružje u ruke. Poslaše konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ Veturija i to učini kraj pljačkanju. Ekvi su napustili ravnicu i, pouzdavajući se više u povoljan položaj ncgo u svoje snage, držali se najviših planinskih vijenaca. Drugi konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ je krenuo na Volske, a da ne bi uzalud gubio vreme, opustošio je sva polja kako bi natjerao neprijatelja da primakne bliže svoj tabor i da prihvati borbu. Usred polja, između dva tabora, svaki postavi svoj bojni red ispred šančeva. Po broju ljudi, Volsci su bili unekoliko nadmoćniji i stoga uđoše u okršaj bez pravog bojnog poretka, potcenjujući neprijatelja. Rimski konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ nije pomjerio svoje trupe napred, nego je naredio da ne odgovaraju na bojni poklič neprijatelja i da ostanu mirni sa oborenim kopljima. „Kad neprijatelj dođe nadohvat oružja, tada krenite i cijelu

[13] Livije je ovde pomiješao Manija Valerija, sinovca Publikole i Marka, njegovog brata.

stvar riješite mačevima.“ Volsci, koje su trka i povici iscrpili, stigavši do Rimljana koji su izgledali kao da su ukočeni od straha, opaziše da napad dolazi sa suprotne strane i vidješe mačeve koji su sevali, pa okrenuše da bježe kao da su upali u zasjedu. No za bjekstvo nisu imali snage jer su trčeći ušli u borbu. Nasuprot tome, Rimljani koji su početak okršaja dočekali stojeći mirno bili su puni snage i lako odneli prevagu nad umornim neprijateljem, te na juriš zauzeli njihov tabor. Neprijatelja koji je napustio tabor gonili su sve do Velitra /volščansko naselje na jugoistočnim obroncima albanskog gorja op S.M./, do koga su istovremeno stigli i pobjednici i pobjeđeni. Ovdje je proliveno krvi u svim načinima pogibije više nego u toku borbe. Samo malom broju koji se predao dato je pomilovanje. Dok se ovo događalo sa Volscima, diktator je razbio Sabinjane, sa kojima je postojalo mnogo duže neprijateljstvo, i istjerao ih iz vojnog tabora. Konjicom je napao centar koji su slabo štitila suviše široko postavljena krila. Pošto je izazvan nered napala je pješadija. U toku istog napada bio je i tabor zauzet i neprijatelj pobijeđen. Od vremena boja kod Regilskog jezera nije bilo slavnije borbe. Diktator se trijumfalno vratio u Rim i tu je pored uobičajenih počasti dobio i počasno mesto u Cirkusu za sebe i svoje potomke, a na tom mestu je postavljeno i tzv. kurulno sjedište.[14] Posle pobjede nad Volscima oduzeta je zemlja gradu Velitre, u koji su potom upućeni kolonisti iz Rima pa je osnovana kolonija. Nakon izvesnog vremena obnovljen je rat sa Ekvima, unekoliko protiv konzulove /ranorepublikanske pretorske op. S.M./ volje jer se moralo poći na neprijatelja sa nepovoljnijeg položaja. No vojnici su ga optuživali da stvar razvlači kako bi diktator otišao sa vlasti pre nego što se oni vrate u Rim i da će tako obećanja koja su irn data ostati neispunjena kao i ona koja im je konzul /renorepublikanski pretor op. S.M./ dao ranije, te ga natjeraše da gotovo bez zaštite uputi kolonu prema planini. Ovaj loše započet poduhvat pretvori neprijateljev kukavičluk na dobro. Prije nego što su im Rimljani došli nadomak strela, a uplašeni njihovom smjelošću, ostaviše svoje utvrđenje koje se nalazilo na dobro zaštićenom mestu i spustiše se u dolinu sa druge strane. Ovdje dođoše do plena i do pobjede bez krvi. No i pored toga što je rat na tri mjesta uspješno vođen, ni patricije ni plebejce nije napuštala briga za domaće nevolje. Povjerioci su se pripremali da zahvaljujući koliko pomoći toliko i vještini prevare ne samo plebejce nego i samog diktatora. Jer Valerije je odmah po povratku konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./ Veturija, prije svih drugih stvari tražio u Senatu da se riješi položaj pobjedničkog plebsa i postavi na dnevni red pitanje ropstva za dug. Kada je prijedlog odbijen, on reče: „Ne dopadam vam se kao tvorac sloge. Uskoro ćete, tako mi bogova, poželjeti da rimski plebejci imaju zaštitnika sličnog meni. Što se mene tiče, niti ću dalje zavaravati svoje sugrađane, niti ću dalje uzalud vršiti vlast diktatora. Unutrašnji razdori i spoljni ratovi su učinili da u državi bude neophodna ova magistratura. Mir koji je stvoren van granica, ugrožen je u državi. Ja ću radije kao privatni

[14] *Sella curulis* je sedište visokih magistrata, ukrašeno slonovačom. Vjeruje se da je prvobitno imao pravo na to samo vrhovni svećenik, a potom i zaslužni pojedinci.

građanin nego kao diktator učestvovati u nemirima.“ Na to iziđe iz Kurije i odreče se diktature. Plebejcima je bilo jasno da je ostavio svoju magistraturu ogorčen zbog njih. I tako kao da je ispunio obećanje - jer on nije bio kriv što ga nije održao - bi ispraćen kući s naklonošću i pohvalama. Senatori su strahovali da ponovo ne dođe do tajnih sastanaka i zavjera ukoliko raspuste vojsku. I kako se smatralo da su vojnici vezani zakletvom jer su je položili konzulima /ranorepublikanskim pretorima op. S.M./, mada ih je diktator regrutovao, narediše da se legije izvedu iz grada pod izgovorom da je obnovljen rat sa Ekvima. Time je samo ubrzana pobuna. Kažu da se najpre govorilo da se ubistvom konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ oslobode zakletve, ali pošto su saznali da se religijske obaveze ne mogu osloboditi ubistvom, na savjet nekog Sicinija odbili su da se pokoravaju konzulu /ranorepublikanskom pretoru op. S.M./ i povukli se na Sveto brdo /to je bila prva *secessio*-secesija plebejaca, odnosno plebejsko napuštanje Rimske države sa krajnjom namjerom da formiraju svoju novu državu op. S.M. /. Ono se nalazilo s one strane rijeke Anijena, na tri milje od grada. Ovo je priča koja se kod pisaca može češće naći od one koju prihvata /historičar Kalpurnije op. S.M./ Pison, prema kome je povlačenje izvršeno na Aventin. Ovde su bez vođe, u taboru utvrđenom palisadama i jarkom , ne uzimajući ništa sem onoga što je bilo neophodno za održavanje života, ostali mirno nekoliko dana a da nisu nikoga izazivali, niti je ko njih izazivao. U gradu - strah: strahovali su jedni od drugih, čime je sve bilo zaustavljeno. Pošto su ih njihovi ostavili, plebejci su strahovali od nasilja patricija. Plašili su se i patriciji plebejaca koji su ostali u gradu, ni sami ne znajući da li bi više voljeli da i ovi odu ili da ostanu. Pitali su se koliko će dugo ostati masa koja se odvojila. Šta će biti ako u međuvremenu izbije neki spoljni rat? Bez ujedinjenja svih građana, stanje se činilo beznadežnim, a dužnost je države da uspostavi red, prelazeći i preko onoga što je pravo i što nije. Senatori su se složili da se kao poslanik plebejcima uputi Menenije Agripa, čovek rječit i drag plebejcima jer je i sam poticao iz njihove sredine. Primljen u tabor plebejaca, kažu da je, služeći se starinskim i nedotjeranim govorom, rekao ovo: „U vrijeme kada ljudsko tijelo nije kao sada predstavljalo harmoničnu celinu, nego je svaki dio imao svoje mišljenje i svoj glas, svi su bili nezadovoljni time da svojim radom i svojom službom snabdijevaju želudac, a ovaj da miruje postavljen u sredini, da ne radi ništa drugo sem da se koristi datim zadovoljstvima. Skovaše stoga zaveru da ruke više ne prinose hranu ustima, ni usta da je prihvate, niti zubi da sažvaću ono što prihvate. Zbog ove pobune, kojom su hteli da glađu pokore želudac, svi dijelovi i cijeli organizam dođoše u stanje krajnje slabosti. Tako se pokaza da dužnost želuca nije nikako beznačajna i da se on sam ne hrani više nego što hrani druge, vraćajući u sve dijelove ono što omogućava da živimo i jačamo, raspoređujući podjednako u vene proizvod svarene hrane, krv.“ Upoređujući ovu unutrašnju pobunu u telu sa ogorčenjem plebejaca na patricije, uspio je da preokrene raspoloženje ljudi. Potom se počelo raditi na uspostavljanju sloge: učinjen je ustupak da plebejci imaju svoje magistrate, da oni budu nepovredivi, da imaju pravo da ih zaštite od konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ i da konzuli /ranorepublikanski pretori op.

S.M./ budu isključeni sa ovih položaja. Tako su imenovana dva /plebejska op. S.M./ tribuna, Gaj Licinije i Lucije Albin. Oni su izabrali trojicu kolega, među kojima je bio i vođa pobune Sicinije. O drugoj dvojici se malo zna. Ima pisaca koji kažu da su na Svetom brdu izabrana samo dva /plebejska op. S.M./ tribuna i da je donijet Sveti zakon o nepovredivosti /plebejskih op. S.M./ tribuna /tako su oni postali *sacrosancti* op. S.M. /. Za vreme secesije plebejaca, na konzulsku /ranorepublikansku pretorsku op. S.M./ dužnost su stupili Spurije Kasije i Postumije Kominije. Za dužnosti ovih konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ zaključen je mir sa Latinima, radi čega je jedan od konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ ostao u Rimu, a drugi je upućen u rat protiv Volska. On je Volske razbio kod Ancija i potom ih je sledio do Longula, gde ih se domogao u bedemima grada. Odatle je krenuo dalje i zauzeo Polusku, takođe uvrđenje Volska, a zadm je krenuo u silovit napad na Korioli. U vojsci se među mladim nobilima nalazio i Gnej Marcije, mladić hitre pameti, u akciji brz i odlučan, kasnije nazvan Koriolan. Iznenada, dok je rimska vojska opsedala Korioli zauzeta samo onima koji su se nalazili u utvrđenju i ne plašeći se nikakva napada spolja, legije Volska napadoše došavši iz Ancija, a istovremeno istrčaše neprijatelji i iz grada. Slučaj je htio da na straži bude Marcije. Sa grupom izabranih vojnika, on je ne samo odbio napad onih koji su navalili iz grada negoje hrabro uskočio kroz otvorenu kapiju i napravio pokolj u tom delu grada, pa dohvativši buktinju bacio je na kuće koje su se nalazile uz bedem. Povici iz grada koji su se miješali s kuknjavom žena i djece, kako to biva u prvom trenutku požara, ohrabriše Rimljane i zbuniše Volske. Mislili su da je grad kojem su oni došli u pomoć zauzet. Tako su bili razbijeni Volsci iz Ancija i zauzeto utvrđenje Korioli. Marcije je svojom slavom zasjenio konzula /ranorepublikanskog pretora op. S.M./. I tako da na ugovoru sa Latinima, urezanom na bronzani stub, nije bio spomenut samo Spurije Kasije, dok mu je kolega bio odsutan, ne bi se ni znalo da je rat s Volscima vodio Postumije Kominije. Iste godine je umro Menenije Agripa, čovek koji je celog života uživao ugled i kod patricija i kod plebejaca, a kod ovih poslednjih naročito posle secesije. Ovaj čovek koji je bio posrednik i arbitar u uspostavljanju sloge, i koga su patriciji kao poslanika poslali plebejcima, nije ostavio ni toliko iza sebe da bi mogao biti sahranjen. Sahraniše ga plebejci dajući jedan sekstans po glavi.“).

Foedus Cassianum

Dogovor patricija i plebejaca je smirio unutarnju situaciju i spriječio secesiju i podjelu. U vanjskoj politici Republika je ostvarila jedan značajan diplomatski uspjeh. Nakon bitke kod Regilskog jezera, latinske zajednice i Republika su se sve više međusobno približavale, ponajviše uvjetovano pritiskom koji su na njih vršili Volsci, Ekvi i Sabinjani.

To približavanje je 493. god. p. n. e. dovelo do toga da ranorepublikanski pretor Spurije Kasije Viscelin (*Spurius Cassius Viscellinus*) sklopi savez (nazvan *foedus Cassianum*) sa federacijom (od 30) latinskih zajednica. Tako je uspostavljena isopolitija ili savez sa Latinima na načelu jednakosti suverenih država. Pored Rimske Republike, latinske članice toga konfederalnog Saveza su bile : *Ardea, Aricia, Bovillae, Bubentum, Corniculum, Carventum, Circeii, Corioli, Corbio, Cora, Fortinei (?), Gabii, Laurentum, Lavinium, Lanuvium, Labicum, Nomentum, Norba, Praeneste, Pedum, Querquetulum, Satricum, Scaptia, Setia, Tellenae, Tibur, Tusculum, Toleria, Tricrinum (?), Velitrae.*

Zanimljiva je ta brojka od 30 latinskih zajednica, jer je raniji savez latinskih zajednica pod hegemonijom Alba Longe isto imao 30 članica. Brojka 30 ima svoje objašnjenje o mitu o dolasku Eneje i naroda kojeg je predvodio na obale Staroga Lacija, i to kada je Eneja trebao žrtvovati krmaču koja je rodila 30 prasića što je trebalo da predstavlja budućih 30 zajednica Staroga Lacija. To bi u pravom smislu bio "Mit stvaranja" lacijske etničke zajednice, koji je kao svrhu imao i iznošenje argumenta o zajedničkom porijeklu i potrebi zajedništva. Brojku 30 su zadržali i Rimljani u organizaciji prvotnih kurija. Još ima određenih sličnosti ovoga Latinskog saveza sa onima ranijim. Zajednički sabor svih tih latinskih saveza se održavao u Ferentinskom gaju (*Lucus Ferentinae*), u blizini Alba Longe. Ta činjenica ukazuje na to da je ovaj običaj ustanovljen još u ranom periodu kada je Alba Longa dominirala Starim Lacijem, te na kontinuitet i tradiciju koji su latinske zajednice održavale u svezi zajedničkog identiteta i zajedničkog nastupa bez obzira na to da li savez imao hegemona (različitog od Alba Longe) ili bio zasnovan na načelima jednakosti. Rimljani su izgleda bili vrlo zainteresirani da poradi političkih, kulturoloških i religijskih razloga nastoje očuvati kontinuitet na ranije latinske političke i druge strukture. U ovom periodu, njihovo pozivanje na legitimitet nasljeđa Alba Longe i institucije Latinskog saveza je imalo bitnu ulogu u izgradnji i očuvanju vlasti u Laciju, a kasnije i Italije. Uostalom, izgleda da je i Alba Longa kada je i sama postal hegemon Staroga Lacija, sačuvala tradicije Lavinija i tražila legimititet svoje pozicije pozivanjem na vezu sa Lavinijem. Tako imamo kontinuitet Lavinij→Alba Longa→Rim. U mitologiji i tradiciji se to izražavalo po načelu da je Alba Longa kolonija Lavinija, a Rim kolonija Alba Longe.

Savez je imao svrhu ne samo da više ne dolazi do međusobnog sukobljavanja, nego da se Latini i Rimljani zajednički brane protiv vanjskog neprijatelja, posebno protiv pritiska Volska i Ekva. Uostalom, događaji koji su neposredno prethodili uspostavi oficijelnog Saveza je bilo značajno približavanje Rimljana i latinskih zajednica u trenutku kada je prijetio rat sa Volscima. Glavni magistrat Saveza je nosio titulu diktarora. Dogovoreno je da se ratni plijen ravnomjerno podijeli između Latina i Rimljana, kao i da zajednički osnivaju kolonije na zauzetim teritorijama. Zatim je dogovoreno da se bračna veza između rimskih i građana savezničkih latinskih zajednica smatra zakonitom (*conubium*), da postoji pravo da se posjed kupi na zemljištu nematičnog grada (kao i poslove obavljati i koristiti ispašu;

commercium), onda udioništvo kod zajedničkih svećanosti i žrtvovanja. Brončana kopija sporazuma sa tekstom sporazuma je preživjela na Forumu sve do Ciceronovog doba.

Po Dioniziju iz Halikarnasa tekst ugovora je glasio: „ Neka bude mir između Rimljana i svih latinskih zajednica onoliko dugo koliko će nebo i zemlja ostati gdje su sada. Neka niko od njih ne čini rat jedan protiv drugog, niti dovodi strane neprijatelje, niti dozvoljava siguran prolaz za one koji će povesti rat protiv nekog of njih. Neka pomažu jedni druge kada izbije ratovanje, sa svim svojim snagama, i neka svaki ima jednak udio u plijenu uzetom u zajedničkim ratovima. Neka parnice koje se tiću privatnih ugovora budu riješene u roku od 10 dana, i to u zajednici gdje je ugovor bio postignut. I neka ne bude dozvoljeno da se doda nešto ili oduzme nešto iz ovih dogovora, izuzev na obostrani pristanak." Određeni fragmenti iz djela L.Cincija (a koje prenosi Fest) indiciraju da su se pripadnici Latinskog saveza sastajali na Ferentinskom izvoru da raspravljaju o pitanjima zapovjedništva nad oružanim snagama Saveza.

Na osnovi ugovora kasnije se javilo načelo „latinskog prava", koje se prilično primjenjivalo u odnosu prema Rimu potčinjenim zajednicama (kao međufaza između klasičnog peregrinskog statusa i statusa rimskog građanina). Rim se u to vrijeme nije izdvajao iznad ostalih državica latinske federacije i zajedno sa stanovnicima ostalih latinskih gradova Rimljani su se borili u vojsci federacije pod zapovjedništvom latinskih diktatora. Rimljani su 487. god. p. n. e. sklopili savez i sa Hernicima. Sa jačanjem uloge i snage Republike, ona će postupno zauzimati mjesto hegemona u Latinskom savezu. Stvaranje ovog saveza je imalo prelomnu ulogu u historiji Republike, jer je ovo predstavljalo veliku diplomatsku pobjedu kojom je osiguran opstanak Republike koja je dobila brojne saveznike. Sa savezom je Republika mogla računati na značajno brojniju oružanu silu.

Ovaj Savez je potrajao značajan vremenski period, i poslužio je kao ključna osnova preko koje se počela izgrađivati rimska hegemonija u Italiji. Na ideji saveza u kojem je Rim postupno sticao ulogu hegemona, stvarati će obrazac za dalje širenje rimskog imperija. Kada je *foedus Cassianum*, uslijed novih povijesnih okolnosti sredinom IV. st. p. n. e. postao prevaziđen i izlišan, Republika je stvorila novi, znatno veći i širi Italski savez. A na načelima tzv. saveza sa čitavim nizom malih političkih entiteta svoju imperiju je zasnivao i režim Principata.

Sukobi sa Volscima

Zajednički neprijatelji Rimljana i Latina bili su njihovi susjedi Volsci i Ekvi. Rimski izvori detaljno se zadržavaju na borbi s njima, ali u tim pripovijestima (od kojih su neke i prilično popularne i poznate) ima i podataka i dešavanja u čiju vjerodostojnost bi mogli posumnjati.

Volsci su spadali u red najžešćih neprijatelja Rimske države u periodu kraja monarhije i prelaska na republikansko uređenje.

Imena volščanskih naselja su napisana crvenom bojom.

Rimljani su prvi rat sa Volscima vodili već za vladavine Lucija Tarkvinija Mlađeg, da bi novi ratovi izbili već u najranijem dobu Republike. Ustvari, Rimljani u rat s Volscima stupaju onda kada postaju dominirajući faktor u Starom Lacijom, hegemon Latina ili malo istaknutiji član Latinskog saveza. Sabelski Volsci su svojom migracijom i ekspanzijom prema tirenskoj obali još u dosta ranom dobu vršili pritisak na latinske zajednice, što je vodilo čestim konfliktima. Moguće je pretpostaviti i da je fomiranje *Foedus Cassianum* bilo uzrokovano i nastojanjem da se zajednice Staroga Lacija zajedno suprotstave Volscima i Ekvima. Po svom karakteru, sukobi između rimsko-latinskih snaga i volščanskih i ekvskih snaga su u većini slučajeva bili prepadi i kontraudari, dok su konvencionalne bitke bile rjeđe. Ali, ta skoro dva stoljeća intenzivnih odnosa Rimljana; Latina, Volska i Ekva, sve dok ovi potonji ne budu apsorbirani od onih prvospomenutih, nisu bila praćena samo serijom ratova. Bilo je tu i razdoblja mira, kooperacije, pa i savezništva. Livije tako spominje da je Republika, u očekivanju Porsenine invazije, izlazila u susret zahtjevima plebejaca, u prvom redu po rješavanju pitanja snabdjevanja hranom. Tako su upućena izaslanstva Volscima i Kimi radi nabavke žita. Volsci su poslali i pomoć latinskom zapovjedniku Oktaviju Mamiliju, ali je ta vojska zakasnila da učestvuje u bitci kod Regilskog jezera.

Nakon bitke kod Regilskog jezera, u Rimu se saznalo za određene volščanske aktivnosti, pa je Republika preventivno vojno reagirala. Ranorepublikanski pretori za 495. god. p. n. e. Apije Klaudije Sabin Inregillensis i Publije Servilije Prisk Strukt su predvodili trupe koje su ušle na volčansku teritoriju. Iznenađenje je bilo potpuno, i Volsci su (kako bi se rimska armija povukla) morali predati 300 talaca (djece od vodećih ljudi naselja Kore i *Suessa Pometia*). Ipak i pored uspješnog rimskog prepada, Volsci nastoje ojačati svoju poziciju i sklapaju savez sa Hernicima i šalju izaslanike da u taj savez (načelno antirimske prirode) uvuku i Latine. Međutim, pošto su Latini godinu ranije bili poraženi kod Regilskog jezera, oni su se naljutili na volščansku ponudu jer su smatrali da ih tako Volsci nastoje uvući u novi rat. Latini su uhapsili volščanske izaslanike i predali ih Republici, usput obavijestivši Rim da Volsci zajedno sa Hernicima pripremaju rat. U znak zahvalnosti, i osjećaja stečene lojalnosti i savezničkog odnosa, Senat je donio odluku da se iz zarobljeništva pusti 6000 Latina. Zauzvrat su Latini poslali zlatnu krunu u hram Jupitera Kapitolinskog u Rimu. Sudeći po ovakvom ponašanju predstavnika latinskih zajednica, izgleda da su nakon bitke kod Regilskog jezera u upravi latinskih zajednica počeli dominirati prorimski elementi. Uz to, latinske zajednice su sa pravom mogle smatrati da im već opasnost po njihove interese prijeti od Volska, Hernika i Ekva nego od Rimljana sa kojima dijele isti jezik i djelimično isto porijeklo i sa kojima mogu postići zadovoljavajući dogovor. Ekspanzija Volska i Ekva je već sužavala latinski teritorij, i Republika im je mogla biti garant da će uspjeti da uklone ovu realnu prijetnju po svoj opstanak i identitet. Nešto kasnije, grupa latinskih konjanika je odjahala u Rim da upozori na približavanje volščanske vojske. Problem je nastupio jer su plebejci izražavali nezadovoljstvo, pa je ranorepublikanski pretor Servilije morao interventirati i dogovarati se sa plebejcima. Nakon što je uspio postići sporazum sa a plebejcima, Servilije je okupio vojsku i krenuo u susret Volscima. Rimska vojska se utaborila i izdržala je više žestokih udara Volska, da bi onda krenula u protivnapad i zauzela protivnički tabor. Servilijeva armija je nastavila prodor do naselja *Suessa Pometia*, koji je zauzela i opljačkala. Nakon toga je postignut mir u korist Republike, ali koji nije dugo trajao.

Ubrzo po ovoj pobjedi, pojavila se pljačkaška ekspedicija Sabinjana. Protiv njih su upućeni Aul Postumije kao zapovjednik konjičkih odreda i ranorepublikanski pretor Servilije kao komandant pješadijskih odreda. Oni su uspješno razbili Sabinjane ogrezle u pljački posjeda koje su napali. Međutim, već sljedećeg dana je stigao ultimatum Aurunaca da Rimljani napuste volščansko područje. Nedaleko od grada Aricije, poraženi su i Aurunci.

U vrijeme turbulencija u Republici izazvanih novim valom nezadovoljstva plebejaca, zaprijetila je nova opasnost, jer su se na oružje podigli i Volsci i Ekvi i Sabinjani i to u isto vrijeme. Vjerojatno su nastojali da iskoriste unutarnje probleme u Rimu, kako bi ostvarili vojničke ciljeve. Novi diktator Manije Valerije Maksim je podigao veliku armiju, od koje je jedan dio bio povjeren Verginiju (*Verginius*) radi borbe sa Volscima. Verginijeva armija je

ušla na volščansko područje i bitci je porazila volščansku armiju. Nakon toga je zauzeto volščansko naselje Velitru, i tom prilikom su nanijeti veliki gubitci Volscima. Rimska kolonija je poslana u Velitru. Tako su ratovi koje je Republika vodila u jednom dugom razdoblju protiv Volska i Ekva započeli kao odbrambeni, da bi na kraju doprinijeli samo širenju imperija rimskog naroda.

Vezano za rimsko – latinske i volške ratove najpoznatija je priča o patriciju Gaju Marciju Koriolanu (*Caius Marcius Coriolanus*), koja se u velikoj mjeri usjekla u kolektivno pamćenje čitavog čovječanstva. Priča započinje sa 493. god. p. n. e., kada je rimska armija koju je predvodio ranorepublikanski pretor Postum Kominije Aurunk (*Postumus Cominius Auruncus*) pobijedila volščanske trupe koje su došle iz Ancija. Nakon toga je ta armija zauzela naselje Longulu, ubrzo i naselje Polusku i prodrla je do naselja Korioli koji je opkoljen. Dok je trajala opsada, druga volščanska ancijska armija je došla i napala Rimljane u isto vrijeme kada su i branitelji iz naselja Korioli pokušali proboj. U toj bitci se istakao Gaj Marcije koji je sa manjom jedinicom ne samo odbio napad onih koji iz Koriolia, nego je izveo protunapad i provalio u naselje. Najviše zahvaljujući vodstvu Gaja Marcija, Rimljani su zauzeli Korioli, a Marcije je dobio kognomen Koriolan / *Coriolanus*. Naredne 492. god. p. n. e. rimsko područje je pogodila glad, i Rimljani su tražili žito među susjednim narodima. Volsci su odlučili iskoristiti datu situaciju, pa su prijetili trgovcima žitom ako oni svoju robu prodaju Rimljanima. Po Liviju su se Volsci pripremali da napadnu Rimljane, ali su od toga odustali zbog epidemije koja je izbila među njima. Republika je u međuvremenu poslala dodatne koloniste u Velitre, a novu koloniju uspostavila u naselju Norba. Time su nastojali ojačati svoju poziciju prema Volscima. Ali se i unutarnja politička situacija u Republici pogoršavala, i zbog gladi (što je dovelo do dramatičnog porasta cijene žita) ali i zbog iznimno ekstremnih antiplebejskih stavova Gaja Marcija Koriolana.

Marcije Koriolan je bio uvjereni ekstremni patricij i kao i njegovim političkim istomišljenicima institucija plebejskog tribuna je bila trn u oku. Kao što je rečeno, u Rimu je 492. ili 491. god. p. n. e. zavladala velika glad. Žito je došlo iz Sirakuze (kojom je tada vladao tiranin Gelon) i nešto iz Etrurije. I onda se počelo postavljati pitanje, po kojoj ga cijeni treba prodavati plebejcima. Senat je i imao i raspravu po ovom pitanju, a Koriolan je zastupao stav po kojem se žito po staroj cijeni (onoj znatno nižoj koja je bila prije izbijanja gladi) prodaje samo u tom slučaju ako plebejci pristanu na ukinuće nedavno ustanovljene institucije plebejskih tribuna. Ovaj prijedlog izazvao je nezadovoljstvo plebejaca, a i Senat ga je smatrao pretjeranim. Plebejski tribuni su čak Koriolana pozvali na sud. Senatori su zahtijevali ili oslobađanje Koriolana od optužbe ili neku dosta manju i simboličku kaznu. Međutim, Koriolan se uopće nije pojavio na suđenju, obesmislivši bilo kakav kompromis.

Koriolan je bio primoran na izgnanstvo. On je prebjegao na teritoriju na stanu Volska (gdje ga je primio njihov vođa Atije Tul Aufidije / *Attius Tullus Aufidius*). Volščanski vođa Aufidije je namjeravao da koristeći ogorčenog Koriolana povede rat protiv Republike, i samo mu je trebao povod. Za vrijeme „Velikih Igara"[15], koje su se održavale u Rimu, veliki broj Volska je došao u Rim kako bi učestvovao u ovim ceremonijama, među njima i Aufidije. On je u privatnom razgovoru sa ranorepublikanskim pretorima naveo svoje strahove da bi moglo doći do nemira između Volska koji su došli i Rimljana u Gradu. Kako bi se izbjegli potencijalni sukobi, Senat je odlučio da istjera Volske iz Grada.

Istjerane Volske je sreo Aufidije u svetom gaju boginje Ferentine, gdje je izazvao još veću mržnju već ozlojeđenih i poniženih Volska koji su otjerani iz ceremonija u Rimu. To je bio i povod novoga rata Republike i Volska. Na čelu volščanske vojske su se nalazili Koriolan i Aufidije. Nizali su se uspjesi, pa su rimski kolonisti istjerani iz Kirkeja, a ponovo su zauzeta volščanska naselja koja su bili okupirali Rimljani kao što su Satrik, Longula, Poluska i Korioli. Ofanziva se nastavila i dalje pa je volščanska vojska zauzela Lavinij, Korbio, Viteliju, Trebiju, Lavik i Pedum. Rimska odbrana je kolabirala i Aufidijeva armija sa Koriolanom se našla pred samim Rimom. Volsci su se utaborili nekih 5 milja (oko 7, 5 km) od Rima (na prostoru zvanom „Kluilijanski rov"[16]), i pustošili su okolinu. Koriolan je savjetovao Volscima da ciljaju u pustošenju plebejske posjede i imovinu i pošteđuju onu od

[15] *Ludi Romani* su religijska manifestacija u počast Jupiteru koja se održavala u septembru mjesecu. Po jednoj verziji ovu manifestaciju je ustanovio Tarkvinije Prisk u znak zahvalnosti za osvajanje Apiole, dok Dionizije iz Halikarnasa i Ciceron njeno ustanovljenje vežu za pobjedu kod Regilskog jezera. U početku je trajala samo jedan dan, da bi drugi dan bio dodan nakon zbacivanja monarhije, a treći nakon Prve secesije plebejaca. Od 191. do 171. god. p. n. e. trajala je 10 dana, a neposredno prije umorstva Julija Cezara trajala je 15 dana. Nakon Cezarove smrti, u znak spomena na božanskog Julija Cezara dodan je 1 dan. Tako su one sada trajale od 4. IX. do 19. IX. U početku se ovaj praznik sa igrama nije održavao redovno (bio je *sollemnes*) i tek su možda od 367. god. p. n. e. (kada su prvi put imenovani kurulni edili koji su bili i *curatores ludorum sollemnium*) bile obilježavane godišnje (postao je *annui*). U ranom dobu, igre su počinjale sa zavjetom (*votum*) zapovjednika i bile bi slavljene kao specijalni festival nakon njegove trijumfalne procesije, tj. završetka vojničke kampanje. Pošto su se kampanje završavale u kasno ljeto ili jesen, postalo je uobičajeno da se ove igre održavaju u septembru. Livije, Ciceron, Fest i Pseudo - Askonije identificiraju dva tipa ovih igara: *Ludi magni* i *Ludi Romani*. Prvospomenuti tip se primjenjivao na one izvanredne igre koje su započinjale sa zavjetom (*Ludi votivi*), dok se drugospomenuti tip odnosio na one igre koje su bile etablirane kao godišnje (*Ludi stati*). Zanimljivo je da se za vrijeme ovoga praznika prvi put uvela helenska drama u Rim. *Ludi scenici* su 214. god. p. n. e. uzeli čak 4 dana ovoga festivala. U augustovsko doba, *Epulum Iovis* je bio 13. IX., a *Equorum probation* 14. IX. U kalendaru Filokala (iz 354. god. n. e.) one su trajale od 12. do 15. IX. Originalno su proslave organizirane od kraljeva, zatim od ranorepublikanskih pretora tj. konzula, a kasnije od kurulnih edila. *Ludi Romani* su se sastojali od procesije (*pompa*), zatim utrka bojnih kola u kojima su svaka kola (na mikenski i homerski način) nosila vozača i ratnika, bile su i egzibicije konjanika i jahanja. U početku je bilo samo jedno takmičenje svakog tipa, sa dva takmičara. I u rano doba bile su samo dvije frakcije, navijačka tima i to bijeli i crveni. Bila su nadalje i neka manja takmičenja kao što su bokseri/šakači, plesači, u mladičkim konjaničkim vještinama (*Ludus Troiae*).

[16] Kluilijanski rov (*Fossae Cluiliae*) je bio veliki rov koji je okruživao Rim 4 – 5 milja od Grada, napravljan od albanske vojske za vrijeme rata između Alba Longe i Rima sredinom VII. st. p. n. e. Nazvan je po Gaju Kluiliju (*Caius Cluilius*), vladaru Alba Longe. Ovaj impozantni rov je korišten i u kasnijim razdobljima u različitim ratovima i bitkama.

patricija. Odbranu Rima su vodili ranorepublikanski pretori Spurije Nautije Rutilije (*Spurius Nautius Rutilus*) i Sekst Furije Medulin (*Sextus Furius Medullinus*). I pored spremnosti na odbranu, plebejci (poradi velikih stradanja kojima su bili izloženi) su vršili pritisak na ranorepublikanske pretore da zaključe mir. Senat je sazvan i složio se sa slanjem izaslanstva Aufidiju i Koriolanu. Ovo prvo izaslanstvo se vratilo sa negativnim odgovorom. Koriolan je postavio takve uvjete da se na njih nije moglo pristati. Drugi put izaslanici nisu ni pušteni u volščanski tabor. Zatim su bili poslani svećenici u svojim odorama i insignijama, ali ni oni nisu uspjeli ništa više učiniti u odnosu na ranija izaslanstva. Na kraju dolazi izaslanstvo koje čine Veturija / *Veturia* (majka Koriolana)[17] i Volumnija / *Volumnia* (supruga Koriolana) sa svoja dva sina, praćene sa matronama Rima. Livije i Plutarh (u životopisu Koriolana), dva glavna vrela koja opisuju susret Koriolana i njegove majke se razlikuju u detaljima.

Livijev opis: "Rimske matrone su se okupljale oko Koriolanove majke Veturije i njegove supruge Volumnije. Da li je to bilo zbog zvaničnog savjetovanje ili ženskog straha nisam mogao da otkrijem. Sigurno je, međutim, da je odlučeno da Veturija, žena već u godinama, i Volumnija, vodeći sa sobom dva Marcijeva sina, odu u neprijateljski tabor i da ženskim suzama i molbama brane Grad pošto ga muškarci ne mogu odbraniti oružjem. Kada su stigle u neprijateljski tabor i kada je Koriolanu javljeno da je mnoštvo žena tu, on, koga nisu pokolebali veliki javni ugled poslanika koji su mu bili upućeni, ni religijski prizori što su ga svećenici pružali očima i duši, u početku je bio još neosjetljiviji prema suzama žena. Međutim, neko od njegovih prijatelja prepozna Veturiju koja se, stojeći između snahe i unuka, svojim dostojanstvenim držanjem isticala među ostalima, pa uzviknu: "Ako me oči ne varaju, ovdje su tvoja majka i žena sa djecom." Uzbuđen do bezumlja, Koriolan skoči sa sjedišta i poleti majci u zagrljaj, ali ona, promijenivši ton od molbe u ljutnju, reče: "Prije nego što me zagrliš hoću da znam da li sam došla neprijatelju ili sinu, da li sam u tvome taboru kao majka ili kao zarobljenica. Eto dokle su me doveli dug život i nesretna starost da te vidim najprije kao prognanika, a zatim i kao neprijatelja. Kako možeš pustošiti zemlju koja te je othranila? Zar ti srdžba nije iščilila, ma koliko da si došao uvrijeđen i sa prijetnjama na umu, kada si prešao granicu? Zar nisam sam sebi rekao kada si ugledao Rim: "Tu među tim bedemima su moj dom, moji penati, majka, žena i djeca"? Da te ja nisam rodila, Rim ne bi bio opsjednut. Da nisam rodila sina umrla bih kao slobodna žena u slobodnoj zemlji. Ali meni se ne može dogoditi više ništa što bi za tebe bilo sramotnije i za mene žalosnije. Ako budem još jadnija, to neće dugo trajati. Misli na one koje će pogoditi ili prerana smrt ili dugo robovanje ako dalje napreduješ". Zagrljaj žene i djece, plač žena sa svih strana koje su oplakivale i državu I same sebe, najzad slomiše ovog čovjeka /misli se na Koriolana op. S.M./. Zagrli svoje i otprati ih, a zatim tabor premjersti dalje od Grada. Potom je odveo legije sa rimske teritorije."

[17] Ona je inače igrala veliku ulogu u životu svoga sina, motivirajući ga za aktivno učešće u politici Rane Republike. Po Plutarhu je njeno ime bilo *Volumnia*.

Plutarhov opis: „U Rimu su, medutim, tada žene kao ponizne pribjegarke pohađale jedne jedna svetilišta, a druge druga, ali najbrojnije i najuglednije odlazile su u hram Jupitera Kapitolinskog. Među ovima bila je Valerija, sestra onoga Publikole koji je Rimljanima učinio mnoge velike usluge u ratovima i u politici. Publikola je, istina, još prije toga bio umro, kako sam izvjestio u njegovu životopisu, ali Valerija je u gradu uživala ugled i poštovanje jer se smatralo da svojim životom nimalo ne postiđuje odličan rod. Osjetivši, dakle, nenadano jednu od onih pobuda o kojima sam govorio i po božanskom se nadahnuću prihvativši dobrobiti zemlje, podiže se sama i pozove sve ostale žene da se podignu skupa sa njom, pa dođe kući Marcijeve majke Volumnije. A kad uđe i nađe je gdje sjedi sa snahom i drži na krilu Marcijevu malu djecu, poredavši u krug oko nje ostale žene, reče: »Evo, mi smo, Volumnijo i ti, Vergilijo, došle kao žene ka ženama niti po zaključku senata niti po nalogu magistrata, nego nas je naš bog, kako se čini, odazvavši se na našu molbu, nadahnuo da se obratimo vama i zamolimo vas za spas svoj i ostalih građana, a također, ako nas poslušate, donosimo vam sjajniju slavu od one što je stekoše kćeri Sabinjana koje su svoje očeve i muževe od ratovanja privele prijateljstvu i miru. Hajdete sa nama ka Marciju, združite sa našima svoje pribjegarske grančice i posvjedočite za svoju domovinu istinito i pravedno svjedočanstvo da vam ona, premda je od njega trpjela brojna zla, nije u srdžbi niti učinila niti pomislila da vam učini nešto nažao, nego vas vraća njemu ako joj i nije suđeno da nalazi u njega častan postupak. Na te Valerijine riječi zaoriše poklici ostalih žena, a Volumnija uzvrati: »O žene, ne samo što trpimo jednak udio u zajedničkim nevoljama, nego nas napose tišti osobni jad što je za nas izgubljena slava i vrlina Marcijeva dok ga gledamo više kao zarobljenika neprijateljskog oružja nego kao njegova štićenika. Ali najveća nam je od svih bijeda što je naš rodni grad zapao u tako posvemašnju slabost da u nas polaže svoje nade. Ta ne znam hoće li taj čovjek pokazati kakva obzira prema nama kada ne pokazuje nikakva prema domovini za koju je nekoć pokazao veće poštovanje nego za majku, ženu i djecu. No ipak, raspolažite nama kako hoćete i vodite nas k njemu jer ako ništa drugo, možemo barem izdahnuti moleći na koljenima za zaštitu svoje domovine.“ Potom, uzevši dječicu i Vergiliju, krene s ostalim ženama u tabor Volščana. Pri pogledu na njih i njihov tužan izgled čak i neprijatelji ponikoše i zašutješe. Marcije se upravo nalazio na zborištu gdje je sjedio skupa sa svojim visokim časnicima. Zato kad ih ugleda kako se približavaju, snebi se prepoznavši svoju majku koja je koračala na čelu, htjede isprva ustrajati u svom ranijem nepopustljivom i neumoljivom stavu, ali svladan osjećajima i zbunjen tim prizorom ne izdrža da ostane sjedeći dok se one ne primaknu, nego, sišavši sa zborišta brže nego običnim korakom i pošavši im u susret, najprije zagrli majku i zadrži je najduže u zagrljaju, a zatim ženu i djecu, ne štedeći niti suze niti izraze nježnosti, nego, naprotiv, prepustivši se da ga nosi bujica osjećaja. Ali kad se nasitio toga i opazio da sad majka želi uzeti riječ, dovede ka sebi povjereničko vijeće Volščana pa sasluša Volumniju koja mu je rekla ovo: »Vidiš, sinko, ako ti i ne govorimo same, prosuđujući po našoj odjeći i turobnom izgledu u kakvu

nas je samotničku povučenost dovelo tvoje progonstvo, shvati sad da smo došle ovamo kao najnesretnije od svih žena kojima je sudbina očima najugodniji prizor prevratila u najstrašniji da ugledamo ja sina, a ona muža gdje taboruje pod zidinama rodnoga grada. A ono što je za druge utjeha svakoj nesreći i bijedi, molitva bogovima, nama je postalo najnepriličnijini. Nije nam, naime, moguće tražiti od bogova i pobjedu našoj domovini, a istovremeno i tvoju sigurnost. Štaviše, ono što bi nam neki od neprijatelja mogao poželjeti kao kletvu, to mora činiti sadržaj naših molitava. Jer neizbježivo je da tvoja žena i djeca budu lišeni bilo domovine bilo tebe. Što se pak mene tiče, ja neću sačekati da rat odluči taj ishod za mene dok sam živa, nego, ako te ne uspijem nagovoriti da zamijeniš prijateljstvom i slogom razdor i nevolje pa postaneš dobrotvorom objema stranama radije nego upropastiteljem jedne od njih, onda misli i spremaj se na to da ne možeš napasti svoju domovinu prije nego pregaziš mrtvo tijelo one koja te je rodila. Jer ne treba da dočekam kleti dan u koji ću doživjeti da moji sugrađani slave trijumf nad mojim sinom ili on nad svojom domovinom. Dakako, da ja od tebe molim da spasiš rodni grad upropastivši Volščane, pred tobom, sinko, bio bi mučan izbor pri kojem je teško donijeti odluku, jer niti je časno uništiti svoje sugrađane, niti je pravo izdati one koji su se pouzdali u tebe, ali mi sada od tebe tražimo samo oslobođenje od zala, spasonosno i za jednu i za drugu stranu, a većma dično i časno za Volščane jer će se zbog njihove vojne nadmoći činiti da udjeljuju najveća od dobara, mir i prijateljstvo, premda ih ne manje i sami dobivaju; pa ako se ta dobra ostvare, zasluga će u najvećoj mjeri biti tvoja, ako se pak ne ostvare, tebe će jedinoga okrivljavati i jedni i drugi. Ta premda je ishod rata nejasan, očigledno je toliko da ćeš kao pobjednik biti samo kobni demon svoje domovine, a o tebi pobijeđenu mislit će se da si radi zadovoljavanja svoje srdžbe postao uzročnikom najvećih nevolja ljudima koji su ti bili dobročinitelji i prijatelji.« Dok je to Volumnija govorila, Marcije ju je slušao ne odgovarajući ništa. A i kad je završila, kako je stajao dugo vremena šuteći, opet Volumnija reče: »Što šutiš, sinko? Je li lijepo popuštati u svemu gnjevu i osvetoljubivosti, a ne lijepo ugoditi majci koja moli nešto kao ja? Ili zar veliku čovjeku dolikuje da pamti ružne postupke što ih je iskusio, dok strahopočitanje i iskazivanje poštovanja prema dobročinstvima što ih djeca primaju od roditelja nije dužnost velika i valjana čovjeka? Doista nikome ne bi većma priličilo da gaji zahvalnost nego tebi koji se sa toliko gorčine osvećuješ za nezahvalnost. Pa ipak, premda si već teško kaznio svoju zemlju, majci nisi iskazao nikakvu zahvalnost. Bilo bi stoga moje najsvetije pravo da bez ikakve prinude ishodim svojim molbama od tebe tako plemenit i pravedan ustupak, ali kako te ne uspijevam uvjeriti, zašto da se ne poslužim krajnjom nadom u uspjeh?« I rekavši to, baci mu se pred noge zajedno s njegovom ženom i djecom. Tad Marcije usklikne: »Što si mi uradila majko?«, pa je podiže i, snažno joj stegnuvši desnicu, reče joj: »Pobijedila si, a tvoja je pobjeda sreća za domovinu, ali propast za mene. Odlazim pobijeđen od tebe jedine.« Rekavši to i kratko nasamo porazgovorivši s majkom i ženom, njih po njihovoj želji otpremi natrag u Rim, a kad prođe noć, odvede Volščane, koji nisu bili svi jednaka raspoloženja niti podjednako zadovoljni onim što se

zbilo. Jedni su, naime, zamjeraili i njemu i njegovu postupku, drugi pak niti jednom niti drugom budući da su bili skloni miroljubivoj nagodbi, dok neki, premda su pokazivali nezadovoljstvo zbog onoga što se događalo, ipak nisu Marcija smatrali rđavim čovjekom, već su držali da mu se može oprostiti što se dao skloniti tolikim pritiskom. Nitko mu, međutim, nije proturječio, nego su ga svi slijedili više *iz* divljenja prema njegovu junaštvu nego iz poštovanja prema njegovu autoritetu.“

Tako je zaustavljen po tradiciji najopasniji volščanski napad na Rim. Zahvalni Rimljani podigli su u čast matrona hram „Ženske sreće” (*Fortuna muliebris*). Koriolan se nikada više nije vratio u Rim, i njegova dalja sudbina je nepoznata. Tako jedni navode da je uništen mržnjom koju je ovim stekao, Fabije Piktor je zapisao da je Koriolan doživio duboku starost. Po Plutarhu, po povratku Koriolana u Ancij, Atije Aufidije je odlučio da se razračuna sa Koriolanom. Zatraženo je da on odstupi sa zapovjedničke pozicije i postane obični građanin. Sazvana je bila skupština u Anciju, u kojoj je i Koriolan aktivno učestvovao kao vješt govornik. Međutim, plašeći se da ne izgube u skupštinskoj raspravi, najsmioni protivnici Koriolana su ga napali i ubili u toku same sjednice. Volsci su ipak Koriolana sahranili uz sve počasti, a grob ukrasili oružjem i plijenom kako grob velikog junaka i ratnika.

Slika koja prikazuje majku, suprugu i djecu Koriolana kako zastupaju interese domovine pred Koriolanom. Autor slike je Soma Orlai Petrich. Datum izrade 1869. Danas se nalazi u Munkácsy Mihály Múzeum u Mađarskoj.

Po Liviju, Volsci su zajedno sa Ekvima ponovili vojni pohod na Republiku. Međutim, došlo je do zavade Ekva i Volska jer ovi prvospomenuti nisu trpili Aufidija za vođu. Iz pitanja da li će Ekvi ili Volsci dati vođu ujedinjenoj vojsci je nastao prvo razdor, a zatim i žestok sukob koji je bio žestok i dugotrajan. Plutarh konstatira da je Koriolanova smrt donijela probleme Volscima, jer ih je lišila sposobnog vojskovođe. Zavadili su se sa Ekvima, a u bitci sa Rimljanima poginuo je i sam Aufidije kao i cvijet njihove vojne sile.

Priča o Koriolanu je među historičarima i drugim izučavateljima i štovateljima klasične civilizacije izazivala niz sporova, od na jednoj krajnosti potpunog njenog odbacivanja kao legende, pa do nekritičkog prihvatanja. Niebuhr je prvi ukazao na niz anakronizama u priči o Koriolanu i uvrstio je u red legendi koje predstavljaju odraz događaja znatno kasnijih od vremena u koje ih legenda stavlja. Mommsen je istakao niz neslaganja u toj priči i iznio pretpostavku da je motiv za njen nastanak bila želja rodova Vetrurija i Volumnija, od kojih su vodili porijeklo Koriolanova majka i žena, da istaknu svoje starinsko podrijetlo. U isto vrijeme, plebejci su širenjem i ukrašavanjem te legende naglašavali svoju snagu. Postanak legende Mommsen je stavljao u III. st. p. n. e. Drugi istraživači ukazivali su na etiološki karakter legende o Koriolanu (objašnjenje podizanja hrama Ženskoj sreći). Isto tako je teško shvatljivo da bi Volsci vrhovno zapovjedništvo povjerili Koriolanu ili da su se tek tako povukli, nakon uspješne vojne kampanje. Vrlo je moguće da je Koriolan bio povijesna ličnost, ali da je priča sam pretrpila čitav niz kasnijih dorada. Zbog keltskog razaranja i nestanka dijela ranih zapisa i arhiva teško je razlučiti povijesnost Koriolanove priče od tih dorada. Jednu od doradu je moguće prepoznati u Plutarhovom životopisu Koriolana, kada opisuje njegov apel Aufidiju. Taj Plutarhov opis je prilično sličan opisu koji Plutarh daje o dolasku Temistokla (zanimljivo, suvremeniku Koriolana, koji je isto izgnan iz svoje domovine) Admetu, kralju epirskih Mološana (koji je bio osobni neprijatelj Temistoklu). Ali bez obzira na to koliki je nivo povijesnosti priče o Koriolanu, činjenica je da je riječ o ranim decenijama Republike, kada je njena sudbina bila klackalici.

Koriolan je zauzeo značajno mjesto u kulturi čovječanstva, pa je njegova priča bila predložak ili inspiracija za mnoga umjetnička djela. William Shakespeare je napisao tragediju „Koriolan", Heinrich Joseph von Colin je napisao dramsko djelo „Koriolan", a Beethoven / Betoven je komponirao „Koriolan uvertira".

Rat sa Volscima se nastavio i ranorepublikanski pretor (za 487. god. p. n. e.) Tit Sicinije Sabin (*Titus Sicinius Sabinus*) je bio odgovoran za ovaj rat. Volsci i Ekvi su zajedno poraženi 485. godine p. n. e. Naredne godine su nastavljeni sukobi, i rimska vojska predvođena ranorepublikanskim pretorom Lucijem Emilijem Mamerkom (*Lucius Aemilius Mamercus*) je pobijedila neprijatelja. Tom prilikom je rimska konjica pobila veliki broj neprijateljskih ratnika. Livije spominje da su Volsci 483. godine p. n. e. obnovili neprijateljstva. U toku druge polovine V. st. p. n. e. sudeći po slabom spominjanju u izvornoj građu, izgleda da su prorijedili sukobi Rimljana i Latina i Volska, odnosno pritisak Volska je značajno oslabio. Nasuprot tome, rasla je moć Rimljana i Latinskog saveza.

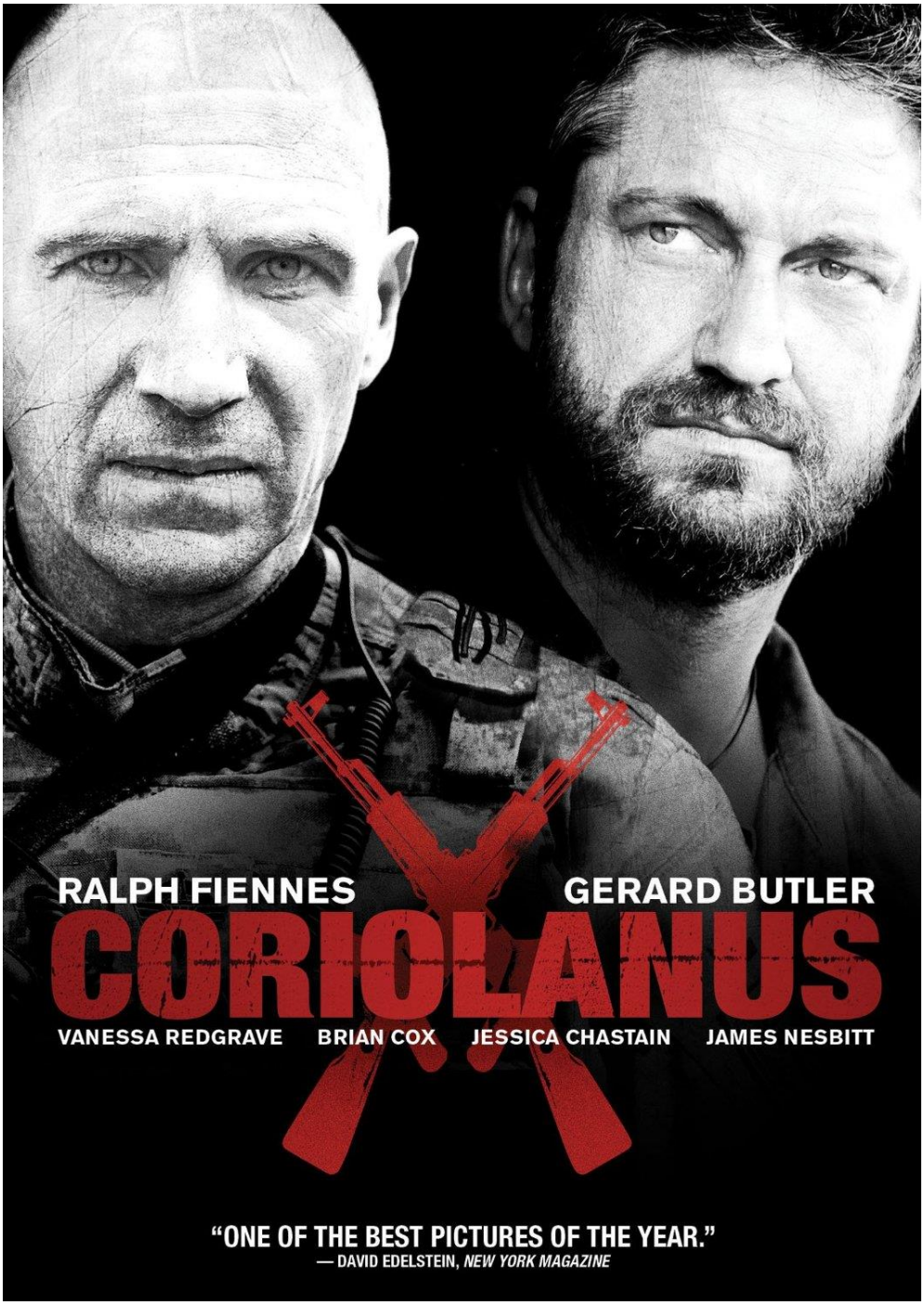

Plakat za film "Coriolanus" iz 2011. god. u kojem se priča o Koriolanu, zasnovana na tragediji Williama Shakespeara, smješta u modernističko okruženje. U ulozi Koriolana je britansko – engleski glumac Ralph Fiennes, a u ulozi Tula Aufidija je britansko – škotski glumac Gerard Butler.

Sukobi sa Ekvima

Pored Volska, pritisak na Stari Lacij su vršili i Ekvi. Oni su nastojali da se spuste sa svojih apeninskih prebivališta u plodnija starolacijska područja. U vrijeme unutarnjih trzavica između patricija i plebejaca, rimski diktator Manije Valerije Maksim je podigao golemu rimsku vojsku, najveću do tada, zbog rata sa Volscima, Ekvima i Vejom. Jedan dio te vojske je dodijeljen pod komandu Veturija radi borbe sa Ekvima koji su izvršili pljačkašku invaziju Staroga Lacija. Ustvari latinski saveznici su zatražili pomoć Rima. Po dolasku Veturijeve armije, Ekvi su se povukli iz Lacija istočnije u apeninsko planinsko područje. Nedugo zatim, rimska vojska je napredovala u planinsko područje prema utvrdi Ekva. Kada je uslijedio napad na utvrđenje, Ekvi su napustili tabor i pobjegli. Tako su Rimljani izvojevali bez prolijevanja krvi veliku pobjedu i došli do velikog ratnog plijena. Kasnije su Ekvi zajedno sa Volscima, nakon završetka Koriolanove kampanje, napali Rimljane, ali su se međusobno zavadili i sukobili. Ekvi su se podigli na oružje 482. god. p. n. e., a sljedeće godine su opsjeli latinsko naselje Ortonu. Rimljani su pod komandom ranorepublikanskog pretora Kesom Fabijem (*Kaeso Fabius*) pobijedili Ekve i ovom prilikom. Međutim, zbog sopstvenih unutarnjih razmirica, pješadija je odbila da napadne već bježećeg neprijatelja i tako Rimljani nisu u potpunosti kapitalizirali svoju pobjedu. Jos se spominju i ratovi sa Volscima, zatim i sa Ekvima koji su prodrli i pred zidine Rima pa bi se grad bio valjda i predao 463. god. p. n. e. da se nisu Ekvi bojali kuge, koja je tad a u Rimu vladala. Zapisi o sukobima Rimljana i njima savezničkih Latina sa Ekvima u drugoj polovici su znatno rjeđi, što je moguće rezultat da je došlo do smirivanja višedecenijskog rata. Ekvi su se primirili, i možda su postali više sjedilački.

Sukobi sa Vejom

Mnogo je žešći bio rat na sjeveru sa etrurskim Vejima, koji je trajao od 485. do 480. god. p. n. e. i koji su Rimljani uz mnoga teška iskušenja vodili. Ali pošto su Vejentinci i kasnije neprestano provaljivali i plijenili po rimskom zemljištu, ponudi se rod Fabijevaca, na čelu sa ranorepublikanskim pretorom Kesom Fabijem Vibulanom (*Kaeso Fabius Vibulanus*), da će, ostavivši kod kuće samo jednog starca, Veje pobijediti. Pošto je Republika bila istovremeno angažirana u ratu sa Ekvima i Volscima, dopuštena je jedna takva akcija kako bi se rasteretio angažman oficijelnih legija. Ukupno je krenulo 306 odraslih Fabijevaca, zajedno sa svojim klijentima. Fabijevci su izgradili utvrdu na rijeci Kremera, blizu Veja. Prvo su Vejentinci bili tamo poraženi od Fabijevaca i regularne rimske

vojske pod zapovjedništvom ranorepublikanskog pretora Lucija Emilija Mamercina (*Lucius Aemilius Mamercinus*), pa su tražili mir. Ali kada je sporazum bio prekršen, oni su nastavili sa upadima koje su odbijali Fabijevci. Ohrabreni ovim uspjesima Fabijevci su napali vejetinsku teritoriju. I tako su 477. god. p. n. e. kod rijeke Kremere upali u zamku Vejentinaca koji su ih opkolili i poubijali. Jedino je od Fabijevaca preživio Kvint Fabije Vibulan (*Quintus Fabius Vibulanus*), koji je bio suviše mlad da bude poslan u rat. Nakon teškog poraza i pokolja Fabijevaca, situacija se pogoršala po Rimljane i Vejetinci su bili zauzeli brežuljak Janikul. Tek su ih naredne godine Rimljani uspjeli protjerati, a 475. godine p. n. e. su ih ponovo pobijedili, pa je 474. godine p. n. e. sklopljen 40-godišnji mir sa Vejima. Pohod Fabijevaca je dokaz da su rodovi u ovom periodu mogli voditi i samostalnu politiku, što potvrđuje još uvijek snažnu ulogu gentilne organizacije (i u Ateni VII. i VI. st. p. n. e. veliku ulogu je imao rod Alkmenoida).

Poraz Fabijevaca bio zasnovan na vjerojatno realnim događajima, jer se npr. Fabijevci ne javljaju na konzulskim listama u periodu nakon bitke, što možda ukazuje na njihove biološke gubitke. Međutim, opis pogibije Fabijevaca je prilično modificiran kako bi se povukla paralela sa Termopilskom bitkom i 300 Spartanaca, kao i da se prikaže mučenički čin fabijevskog roda.

Stari Lacij (u crvenoj boji) za vrijeme dok se nalazio pod pritiskom susjednih zajednica.

Nastavak sukoba plebejaca i patricija

Patriciji i plebejci su se nastavljali sukobljavati, a status plebejskih tribuna je uvijek bio nepremostiv problem za patricije. Pored plebejskog tribunata, sada je glavni predmet borbe bilo javno zemljište (*ager publicus*) i pitanje njegovog prava korištenja.

Pored vanjskih opasnosti koji su pretili da unište Republiku, ona se od samih svojih početaka morala suočavati sa još jednim kontinuiranim problemom a to je prehrana svoga stanovništva. To je direktno bilo povezano sa pitanjem zemljišta i njegove raspodjele te sa ubiranjem prinosa sa njega, što će postati središnje mjesto politike Rimske države. Sudbina Rimske države u svim njenim varijantama (Kraljevstvo, Republika, Carstvo) je uvijek bila neizostavno povezana sa agrarnim odnosima. Kako se oni budu razvijali, tako će i Rimska država funkcionirati. Već 492. god. p. n. e. Republika je dijelila izvjesne količine žita. Rješenje pitanja sve veće potrebe za zemljom rimskih građana nalazilo se u osvajanjima susjednih zemalja, te u zahtjevima za preraspodjelama zemljišta i maksimiziranju veličine javnog zemljišta koju pojedinac smije koristiti. Zemlja za obradu je kroz cijelo trajanje rimskog svijeta imala ključno značenje. Livije (VII, 38) donosi podatak po kojem se Rimljani žale na bolješljivu i neplodnu zemlju oko Rima i na kamate koje ih pritišću, pokazuje glavnu motivaciju Rimljana za osvajanjem novih zemalja. Okolina Rima nije baš bila dostatna za ishranu (radi čega i česte pojave gladi u ranim periodima), a pritisak lihvara i kamatara je pritiskao obične stanovnike i tako ih na čudan način motivirao na osvajanje novih zemalja.

U godinu 486. god. p. n. e. tradicija stavlja projekt agrarnog zakona vojskovođe, patricija i za tu godinu ranorepublikanskog pretora Spurija Kasija Viscelina (*Spurius Cassius Viscellinus* ili *Vecellinus*; on je bio ranorepublikanski pretor i 502. i 493. god. p. n. e.), koji je predlagao da se osvojena zemlja i podijeli plebejcima. On je radi toga optužen, nakon završetka ranorepublikanske preture 485. god. p. n. e., da teži tiraniji i pogubljen. Nakon Spurija Kasija se još više dramatiziraju sukobi patricija i plebejaca, sa plebejskim tribunima kao nosiocima emancipatorske plebejske borbe (plebejski tribun Gaj Menij je 483. god. p. n. e. čak zapriječio regrutiranje; a u svojim plebejskim komicijama su svoje protivnike znali osuđivati na smrt ili progonstvo uglavnom pod optužbom za loše vojevanje ili izdaju). U postelji je tajno bio ubijen plebejski tribun Gnej Genucije 473. god. p. n. e. (radi toga jer je na odgovornost pozvao bivše ranorepublikanske pretore). Posljedica toga umorstva je bio Publilijev zakon (*lex PubliIia*) nazvan po plebejskom tribunu Publiliju Voleru, kojim je konačno reguliran izbor plebejskih tribuna i edila i spriječeno miješanje patricija u to. Ali ni patriciji nisu mirovali, posebno njihov ekstremista Apije Klaudije koji je bio zapovjednik u ratu protiv Volska. On je toliko mučio vojsku, da mu je ona uskratila poslušnost. Apije Klaudije, povrativši se na rimsko zemljiste s vojskom, dade sve centurione poubiti, a od

vojske ždrijebom svakoga desetoga vojnika. Za to ga sljedeće godine optužiše tribuni, ali je on sam sebi skončao život prije nego je došlo do suda.

Značajno polje sukobljavanja bilo je i pravo, do tada potpuno u rukama patricija. Jedini koji su imali pravo na tumačenje prava (usmenog i običajnog) bili su svećenici, a na te položaje su monopol imali samo patriciji. Borba je započela sa prijedlogom zakona iz koji je 462. god. p. n. e. podnio plebejski tribun Gaj Terentilije Harsa (*Caius Terentilius Harsa*). Nova faza sukobljavanja je došla u vrlo nezgodno vrijeme za mladu Republiku, jer je njena sigurnost bila ugrožena i na vanjskim granicama. Sabinjani su 460. god. p. n. e. bili provalili i u sam grad, dok su plebejci prvo odbili pomoći i tek uz molbu i obećanje (da se više neće smetati u radu plebejskim skupštinama) ranorepublikanskog pretora P. Valerija Publikole su se pridružili odbrani. Plebiscitom je 456. godine n. e. odlučeno da se izvrši preraspodjela javnog zemljišta na brežuljku Aventin, uz isplatu naknade patricijima od kojih je uzeta zemlja.

U ovoj intenzivnoj i grčevitoj političkoj borbi aktivni sudionici na patricijskoj strani bili su Kezo Kvincije Cincinat (koji je otišao u svojevoljno progonstvo) i njegov otac Lucije Kvinkcije Cincinat (*Lucius Quintius Cincinnatus*, živio cc 520. – 430. god. p. n. e.). Kezo je u odsustvu osuđen na smrt, a njegov otac je morao isplatiti značajnu novčanu kaznu. Kako bi isplatio kaznu Cincinat je prodao većinu svoje zemlje, i ostao mu je samo jedna mala farma. Cincinat je ipak postao ranorepublikanski pretor sufekt 460. god. p. n. e., nastavljujući sukobljavanje sa Terentilijem. Pošto je Senat bio zaokupljen ratom sa Volscima, Terentilije je to koristio da progura seriju zakonskih prijedloga, uključujući i prijedlog da se izađe sa kodificiranim zapisanim zakonima koji bi bili jednaki i za patricije i za plebejce. Plebejci su uspjeli 457. god. p. n. e. broj plebejskih tribuna povećati na deset.

Među ove domaće borbe upletoše se opet ratne provale Ekva 458 - 457. i 455. god. p. n. e., te su Rimljani već na početku sukoba našli u velikoj nevolji. Tadašnji ranorepublikanski pretor Minucije Eskvilin (*Minucius Esquilinus*) poveo je vojsku na Sabine i Ekve, ali je upao u klopku koju su napravili Ekvi na albanskim planinama. Kada su saznali šta se desilo u Senatu je zavladala panika, i designirani ranorepublikanski pretor za iduću godinu Horacije Pulvil (*Horatius Pulvillus*) ovlašten je da izabere diktatora. Odluka je pala na Cincinata. Izaslanici Senata zatekli su Cincinata na radu – kopao je jarak ili orao njivu (koja se sastojala od 4 jugera = 1 hektar) vlastitim rukama. Obukavši togu (koju mu je donijela žena *Racilia* iz malene kolibe) i obrisavši znoj i otresavši prašinu, Cincinat je saslušao poruku Senata, i preuzeo povjereni mandat. Cincinat je za svoga zamjenika imenovao Lucija Tarkvitija (*Lucius Tarquitius*), koji je smatran jednim od najboljih rimskih vojnika. Zatim je proglasio opću mobilizaciju, sakupio na Marsovom polju novu armiju i poveo ih na Ekve koji su poraženi u bici na *Mons Algidus*.

Pobjeda je bila potpuna, i ne samo da je spašena opkoljena armija, nego su i Ekvi molili Cincinata da ih ne poubija. Cincinat i sam nije želio bilo kakvo nepotrebno krvoproliće i

od Ekva je samo zahtijevao da Rimljanima i to u okovima isporuće svoga vođu Grakha Klolija (*Gracchus Cloelius*) i njegove glavne suradnike. Ekvi su morali i da se ponize i da prođu kroz jaram. Nakon pobjede Cincinat je vratio preuzeta ovlaštenja i otišao na svoje maleno imanje da ga nastavi obrađivati, od kojeg je odsustvovao samo 16 dana. Legenda o Cincinatu imala je trebala naglasiti stroge naravi i običaje rimskih predaka, koji su udarili temelje rimskoj moći u Italiji. Ona je inače imala veliki efekt i na zapadnu kulturu jer je prikazivala načela dužnosti i skromnosti. Posebno je kult Cincinata bio snažan u vrijeme stvaranja Sjedinjenih država, a George Washington se želio pokazati kao novi Cincinat. U spomen rimskom Cincinatu u USA je i jedan grad imenovan po njemu → Cincinnatus (Sinsinati) u državi Ohio.

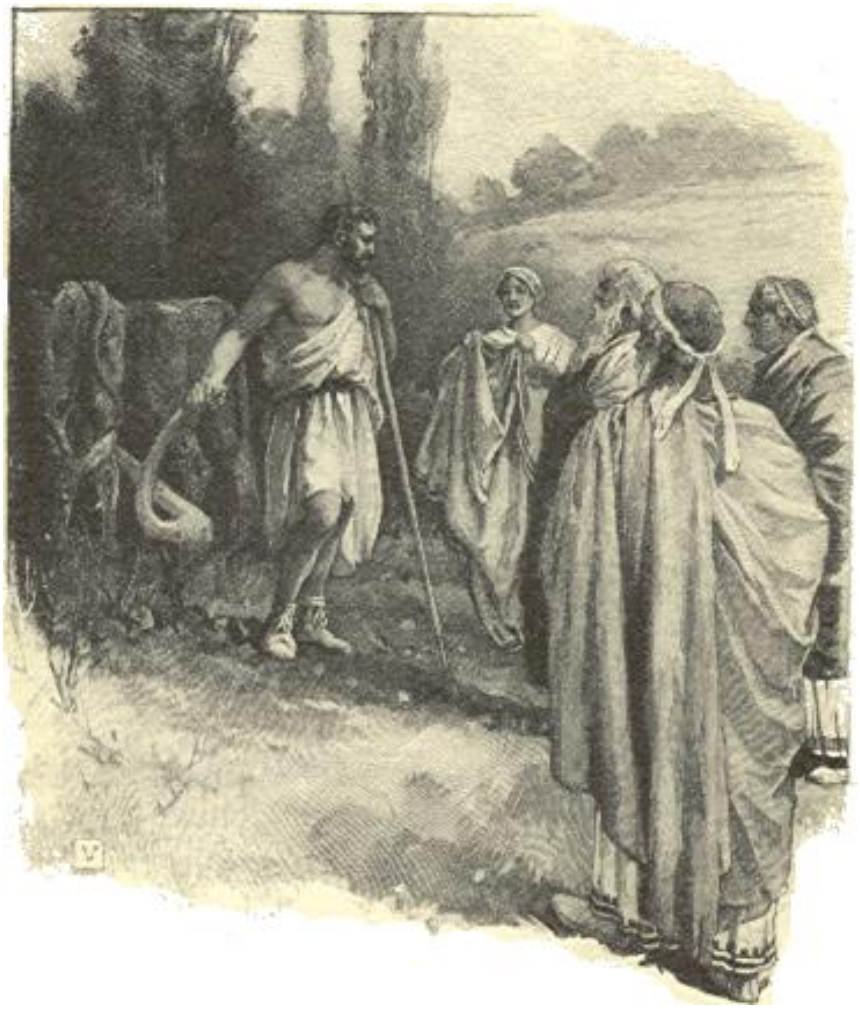

Umjetnička slika koja prikazuje dolazak delegacije Senata Cincinatu.

Statua Cincinata u Sinsinatiju, uradio Rick Dikeman 2004. god. prikazuje Cincinata koji dok jednom rukom vraća fasces (simbol vlasti koji je dobio kao imenovani diktator Republike), drugom drži plug (simbol povratka u civilni život).

Cincinat je još jednom izabran za diktatora i to 439. godine p. n. e. radi suzbijanja konspiracije Spurija Melija. Nakon uspješnog završetka povjerenog posla, Cincinat se ponovo vratio u privatni život. Iako je imao dva puta najvišu vlast u Republici, Cincinat je nije obnašao ni dana duže nego što je trebao i nije je pokušavao zloupotrebiti izvan povjerenog mandata.

Zakonik dvanaest ploča

Sredinom V. st. p. n. e. plebejci u borbi s patricijima postižu određene uspjehe na polju reguliranja i kodificiranja prava. Po rimskoj tradiciji u Atenu i Heladu je bilo poslano izaslanstvo sa ciljem da stekne uvid u Solonovo i od drugih grčkih polisa zakonodavstvo. Po povratku ovoga izaslanstva sa atičkim zakonima, započela je intenzivna aktivnost sa ciljem pisane kodifikacije zakonodavstva. 451. god. p. n. e. po tradiciji, pod pritiskom plebejaca, izabrana je komisija od deset ljudi, sa zadaćom da zapiše zakone (*decemviri legibus scribundis*). Ona se sastojala od uglednih patricija i dobila je široke ovlasti. Za tu godinu nisu bili izabrani ni ranorepublikanski pretori, ni plebejski tribuni. Decemviri su imali izvanrednu vlast, i na njihove odluke ne postoji pravo apela.

Jedan od decemvira je bio Apije Klaudije (sin onoga patricija koji je umro u tamnici i unuk Apija Klaudija Sabinjanina). Decemviri napisaše zakone, sastaviše na deset mjedenih (brončanih) ploča, te ih javno izložiše da svatko može dodati svoje opaske (neka vrsta javne rasprave), pa onda zakon na deset ploča donijeli pred centurijatske komicije na odobrenje. Ali kodificiranje i objavljivanje prava nije još bilo potpuno, jer u jednoj godini decemviri nisu mogli sve svršiti pa su izabrani novi decemviri za narednu godinu. Među novim decemvirima bili su i pet plebejaca i stari-novi decemvir Apije Klaudije, koji je vodio vrlo žestoku i intenzivnu kampanju za svoj reizbor.

Međutim, sa novim decemvirima se situacija usložnjavala, jer je ponašanje drugih decemvira sa Apijem Klaudijem sve više ličilo na tiraniju. Rimska tradicija druge decemvire tradicija prikazuje kao uzurpatore, koji su djelovali ne samo protiv plebejaca, nego čak i protiv patricija. Nove godine 15. marta 449. god. p. n. e. decemviri (koji su imali jednogodišnji mandat) ne položiše svoju vlast i ne vratiše legalne političke institucije. Tada je izbio i novi rat sa Sabinjanima i Ekvima koji se odvijao loše po Rimljane (i to i zbog slabog morala). Uz to je i Apije Klaudije pokušao učiniti još jedan zločin (decemviri su bili ranije iz zasjede dali ubili Lucija Sicija Dentata, bivšega plebejskog tribuna i najhrabrijeg Rimljanina koji je vojevao u 120 bitaka i imao 40 brazgotina od rana) koji je doveo i do pada vlasti drugih decemvira. Kao i u slučaju pada kraljevske vlasti, i ovdje je

u pitanju bila ženska čast, odnosno pokušaj decemvira Apija Klaudija da nezakonito liši slobode kćerku jednog plebejca, Virginiju. Nakon što je decemvir presudio da Virginija gubi svoju slobodu, ubio ju je njen otac uz riječi: „Budući da drugog načina nema, da ti spasim slobodu, hoću da ti je poklonim na ovaj način." Slučaj i postupak sa Virginijom je doveo do drugog povlačenja (secesije) plebejaca iz Rima na Aventin. I samo je intervencija uglednih građana (poglavito Valerija i Horacija) spriječila izbijanje građanskog rata.

Između sukobljenih staleža je 449. god. p. n. e. sklopljen svečani mir. Obnovljene su ranije magistrature i plebejski tribunat i potvrđena prava plebejaca a na prvom mjestu zakon o provokaciji (*ius provocationis*), na osnovu kojeg je svaki građanin mogao apelirati na komicije povodom kakve nepravedne odluke magistrata. Decemviri su skinuti sa vlasti, osmorica pobjegoše u inostranstvo, a dvojicu optužiše (Apija Klaudija i Opija koji su izvršili samoubojstvo prije same osude). Dalja progonstva je spriječio umjereni i vrlo pronicljivi i sposobni plebejski tribun Marko Duilij (*Marcus Duilius*). Od drugih decemvira su ostale samo dvije mjedene ploče sa zakonima, tako je ukupno bilo 12 ploča.

Zakoni koje su decemviri zapisali bili su objavljeni, da bi svakome mogli biti dostupni. Ti su zakoni poznati u povijesti pod imenom Zakonik dvanaest ploča (*Lex duodecim tabularum*). Oni pretpostavljaju zapisano običajno pravo. Zakonik 12 ploča nije sastavljen na grčkom, niti je sistematično i dosljedno složeno po jednom pravnom načelu, već je starolatinsko običajno pravo prepisano, i prema novim okolnostima poboljšano i sastavljeno. Po riječima Tita Livija, Dvanaest ploča bile su osnovni izvor rimskog prava i to kako javnog, tako i privatnog (*fons omnis publici privatique iuris*). Oni utvrđuju obveznost sudskog postupka. Pozvani se mora javiti na sud. Zakoni dvanaest ploča počinjali su riječima "Ako je tko pozvan na sud, neka ide" (*Si in ius vocat, ito*). Međutim, vlasti ne poduzimaju mjere da dovedu okrivljenog i tužitelj ga mora sam privesti. Sud predstavlja u prvom redu parničenje, državni organi reguliraju sudski proces i pojavljuju se također u ulozi suca-izmiritelja. Ali, Zakonik dvanaest ploča pretpostavlja obvezno izvršavanje odluka donesenih od strane sudskih vlasti. Zakonik svjedoči o uspjehu svjetovnog prava (*ius*), ali je, u isto vrijeme, sudski postupak ispunjen nizom formalnosti i rituala, čije nepridržavanje može dovesti do gubitka parnice. Zakonik dvanaest ploča odražava u svojim odredbama razvitak razmjene. Oni znaju za jedan od osnovnih načina stjecanja vlasništva – mancipaciju. To je bio specijalni obred, koji pretpostavlja obveznu nazočnost dobitnika stvari i ranijeg vlasnika (otuđivača). Osim toga, moralo je nazočiti pet punoljetnih građana, kao svjedoka, i šesti koji je držao bakrenu vagu. Dodirujući rukom predmet koji mu ju je predavan, novi vlasnik je udarao komadom bakra (koji je simbolizirao plaćanje za stvar) o vagu, predavao ga otuđivaču i izgovarao određenu formulu. Zakonik dvanaest ploča poznaje podjelu svih stvari na dvije kategorije: na stvari koje se otuđuju putem mancipacije (*res mancipi*) i na stvari koje se ne smiju prodavati putem mancipacije (*res nec mancipi*). Definicija tih pojmova poznata nam je iz djela pravnika carskoga doba. Oni su u prvu kategoriju (*res mancipi*) uvrštavali nepokretnu

imovinu (zemlju i zgrade) u granicama Italije, robove i četveronožne životinje koje služe za prenošenje tereta (konje, volove, magarce i mule) i poljoprivredne usluge (pravo na prolaženje, tjeranje stoke i sprovođenje vode preko susjednog zemljišnog posjeda). Druge stvari uvrštavane su u *res nec macipi* i one se nisu mogle predavati putem mancipacije. Sve to svjedoči o razvitku privatnog vlasništva, u prvom redu vlasništva na stvarima iz seljačke domene. U to doba rađa se pojam o neograničenom kviritskom vlasništvu (*dominum ex iure Quiritium*), koji po učenju kasnijih pravnika mogu imati samo Rimljani i koju čuvaju rani rimski zakoni. Narušavanje vlasništva okrutno se kažnjavalo. Onaj tko bi preko noći napasao stoku ili žeo na tuđoj njivi, obrađenoj plugom, osuđivan je da bude žrtvovan podzemnim bogovima i pogubljivan. Smrtna kazna prijetila je i potpaljivačima, kao i onima koji bi počinili krađu za vrijeme noći. Za krađu izvršenu danju, za svojevoljnu sječu drveta i druge slične prijestupe propisivana je velika novčana kazna. Zakonik dvanaest ploča priznaje slobodu oporuke, ali je načelo kolektivnog (rodovskog) vlasništva i dalje postojalo. Ako rimski građanin umre bez oporuke, po Zakoniku dvanaest ploča nasljeđivali su ga "njegovi nasljednici" (*sui heredes*), pod kojim su podrazumijevane osobe koje se nalaze neposredno pod pokojnikovom očinskom vlašću. Ako nema nasljednika, imovina je prelazila na najbliže agnate, a ako nema agnata, na suplemenike (*gentiles*). Kolektivno državno vlasništvo (*ager publicus*) Zakonik 12 ploča ne spominje. Znatnu pažnju posvećuje Zakonik 12 ploča dužničkom pravu, što je i razumljivo kada se ima u vidu da je pitanje dužništva predstavljalo jedno od glavnih problema rane Rimske Republike. Najstariji oblik dužničke obaveze bio je *nexum* (ropstvo za dug). Po toj obvezi dužnik (*nexus*) je, ako ne plati dug, potpadao pod vlast svoga vjerovnika, u čiji je posjed prelazila dužnikova imovina i djeca. Formalno, *nexus* se od ostalih robova razlikovao time što je dobivao slobodu čim isplati dug. I pored sve okrutnosti dužničkog prava, Zakonik dvanaest ploča je ograničavao kamatnu stopu, utvrđujući maksimum od 8 ⅓ % godišnje kamate, a lihvar je četverostruko kažnjen ako više uzme. Dužniku su određena tri roka, tri puta trideset dana i brane ga zaštitne institucije od okrutnosti vjerovnika. Zakonik 12 ploča dodiruju i obiteljske odnose, i potvrđuje apsolutnu vlast „oca familije". On može svoju djecu prodati u ropstvo. Istina, sin se mogao prodavati u ropstvo samo tri puta. Ako bi poslije toga dobio slobodu, nije više potpadao pod očevu vlast. Otac može kljasto dijete ubiti ili izložiti (neka vrsta biološke selekcije), a sina smije bičevati i u tamnicu baciti. Žena ima slobodu da se može na udaju privoliti ili ne, a i ona se ne može kupiti a sa udajom donosi miraz (što je njena egzistencijalna garancija). Zakonik 12 ploča upoznaju nas sa sustavom kazni za razne krivnje. Pored starinskog taliona (*talio* – odmazda) spominju se i novčane kazne. Te novčane kazne naplaćivane su u asovima, koji su u to vrijeme predstavljali komade bakra (*aes rude*).

U Zakoniku 12 ploča se zrcalila imovinska diferencijacija rimskog društva. Oni govore o onima sa zemljišnom i uopće imovinom (*assidui*) i onima koji od imovine imaju samo svoj porod/djecu (*proletarii*). Razlike između staleža su strogo precizirane i nadalje, te je

zabranjena ženidba patricija i plebejaca, te se zabranjuje pjevanje podrugljivih pjesama protiv patricija (što je bilo vrlo prisutno kod plebejaca) a kazna je bičevanje ili šibanje. Osobna sloboda je osigurana i patricij više ne može plebejca parnicama uništiti, a i krivokletstvo na sudu se kažnjava smrću. Patron koji gleda da naskodi svome klijentu se proklinje. Uvedene su ograničenja i zabrane raskoši posebno prilikom pogreba (izuzev sahrana najviših dostojanstvenika, ali je i tu zabranjeno balzamiranje). Zabranjeno je u grob metati ikakvog zlata, izuzev onoga na zubima i koje se može spaliti. Zabranjeno je bilo i da krvlju i velikim naricanjem pokojnici ne smiju ni žaliti ni slaviti. Zakonik dvanaest ploča ne dotiče se državnog poretka, ali utvrđuje čitav niz mjera policijskog i komunalnog karaktera (zabrana sahranjivanja u starom gradu, utvrđivanje širine putova itd.). O životu građanina sude samo centurijatske komicije. Iako je izdavanje Zakonika 12 ploča bila velika pobjeda plebejaca, činjenica ostaje da sudove i nadalje drže osobe iz senatorskog reda (što je u kasnoj Republici postalo jedno od najvažnijih pitanja u sukobu populara i optimata). Tekst Zakonika dvanaest ploča nije nam sačuvan. Njihov sadržaj rekonstruira se na osnovu citata kod raznih rimskih pisaca i pravnika.

Neki istraživači stavljaju Zakonik 12 ploča u kasnije razdoblje; međutim, jezični arhaizam u sačuvanim citatima iz Dvanaest ploča, primitivni oblici odnosa (npr. načelo taliona) govore u prilog autora koji Zakonik stavljaju u rano razdoblje. Međutim, nije isključena mogućnost da je na rimske pravne odnose utjecalo zakonodavstvo razvijenijih južnoitalskih gradova. Zakonik 12 ploča zrcali socijalne odnose rimskog društva u vremenu kada se ropstvo može protegnuti na građane, čak i na članove porodice, ali u isto vrijeme ono još nosi patrijarhalni karakter. Razvija se privatno vlasništvo, ali je njeno prodiranje u građanski život usporeno postojanjem kolektivnog, gentilnog vlasništva.

Livije, III, 32 – 55 (o decemvirima, „Zakoniku 12 ploča“ i sljedećim zakonima):

Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior insequens P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus, perpetuo silentio tribunorum, quod primo legatorum qui Athenas ierant legumque peregrinarum exspectatio praebuit, dein duo simul mala ingentia exorta, fames pestilentiaque, foeda homini, foeda pecori. Vastati agri sunt, urbs adsiduis exhausta funeribus; multae et clarae lugubres domus. Flamen Quirinalis Ser. Cornelius mortuus, augur C. Horatius Pulvillus, in cuius locum C. Veturium, eo cupidius quia damnatus a plebe erat, augures legere. Mortuus consul Quinctilius, quattuor tribuni plebi. Multiplici clade foedatus annus; ab hoste otium fuit.

Inde consules C. Menenius P. Sestius Capitolinus. Neque eo anno quicquam belli externi fuit: domi motus orti. Iam redierant legati cum Atticis legibus. Eo intentius instabant tribuni ut tandem scribendarum legum initium fieret. Placet creari decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus esset. Admiscerenturne plebeii controversia aliquamdiu fuit; postremo concessum patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaeque sacratae leges abrogarentur.

Anno trecentensimo altero quam condita Roma erat iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad consules venerat, translato imperio. Minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit. Laeta enim principia magistratus eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res est repetitumque duobus uti mandaretur consulum nomen imperiumque. Decemviri creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro honore honos redditus, et Sestio, alteri consulum prioris anni, quod eam rem collega invito ad patres rettulerat. His proximi habiti legati tres qui Athenas ierant, simul ut pro legatione tam longinqua praemio esset honos, simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura usui fore credebant. Supplevere ceteri numerum. Graves quoque aetate electos novissimis suffragiis ferunt, quo minus ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magistratus penes Appium erat favore plebis, adeoque novum sibi ingenium induerat ut plebicola repente omnisque aurae popularis captator evaderet pro truci saevoque insectatore plebis. Decimo die ius populo singuli reddebant. Eo die penes praefectum iuris fasces duodecim erant: collegis novem singuli accensi apparebant. Et in unica concordia inter ipsos, qui consensus privatis interdum inutilis est, summa adversus alios aequitas erat. Moderationis eorum argumentum exemplo unius rei notasse satis erit. Cum sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi apud P. Sestium, patriciae gentis virum, invento prolatoque in contionem, in re iuxta manifesta atque atroci C. Iulius decemvir diem Sestio dixit et accusator ad populum exstitit, cuius rei iudex legitimus erat, decessitque iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati adiceret.

[34] *Cum promptum hoc ius velut ex oraculo incorruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera dabatur; ingentique hominum exspectatione propositis decem tabulis, populum ad contionem advocaverunt et, quod bonum faustum felixque rei publicae ipsis liberisque eorum esset, ire et legere leges propositas iussere: se, quantum decem hominum ingeniis provideri potuerit, omnibus, summis infimisque, iura aequasse: plus pollere multorum ingenia consiliaque. Versarent in animis secum unamquamque rem, agitarent deinde sermonibus, atque in medium quid in quaque re plus minusve esset conferrent. Eas leges habiturum populum Romanum quas consensus omnium non iussisse latas magis quam tulisse videri posset.*

Cum ad rumores hominum de unoquoque legum capite editos satis correctae viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatae sunt, qui nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo, fons omnis publici privatique est iuris. Volgatur deinde rumor duas deesse tabulas quibus adiectis absolvi posse velut corpus omnis Romani iuris. Ea exspectatio, cum dies comitiorum adpropinquaret, desiderium decemviros iterum creandi fecit. Iam plebs, praeterquam quod consulum nomen haud secus quam regum perosa erat, ne tribunicium quidem auxilium, cedentibus in vicem appellationi decemviris, quaerebat.

[35] *Postquam vero comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio, ut primores quoque civitatis—metu, credo, ne tanti possessio imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret—prensarent homines, honorem summa ope a se impugnatum ab ea plebe, cum qua contenderant, suppliciter petentes. Demissa iam in discrimen dignitas ea aetate iisque honoribus actis stimulabat Ap. Claudium. Nescires utrum inter decemviros an inter candidatos numerares; propior interdum petendo quam gerendo magistratui erat. Criminari optimates, extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque, ipse medius inter tribunicios, Duillios Iciliosque, in foro volitare, per illos se plebi venditare, donec collegae quoque, qui unice illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos, mirantes quid sibi vellet: apparere nihil sinceri esse; profecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore; nimium in ordinem se ipsum cogere et volgari cum privatis non tam properantis abire magistratu quam viam ad continuandum magistratum quaerentis esse. Propalam obviam ire cupiditati parum ausi, obsecundando mollire impetum adgrediuntur. Comitiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus consensu iniungunt. Ars haec erat, ne semet ipse creare posset, quod praeter tribunos plebi—et id ipsum pessimo exemplo—nemo unquam fecisset. Ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit; deiectisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatium causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, nequaquam splendore vitae pares decemviros creat, se in primis, quod haud secus factum improbabant boni quam nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M. Cornelius Maluginensis M. Sergius L. Minucius Q. Fabius Vibulanus Q. Poetelius T. Antonius Merenda K. Duillius Sp. Oppius Cornicen M'. Rabuleius.*

Ille finis Appio alienae personae ferendae fuit. Suo iam inde vivere ingenio coepit novosque collegas, iam priusquam inirent magistratum, in suos mores formare. Cottidie coibant remotis arbitris; inde impotentibus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, iam haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquentibus difficiles, ad idus Maias rem perduxere. Idus tum Maiae sollemnes ineundis magistratibus erant. Inito igitur magistratu primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecere. Nam cum ita priores decemviri servassent ut unus fasces haberet et hoc insigne regium in orbem, suam cuiusque vicem, per omnes iret, subito omnes cum duodenis fascibus prodiere. Centum viginti lictores forum impleverant et cum fascibus secures inligatas praeferebant; nec attinuisse demi securem, cum sine provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum species erat, multiplicatusque terror non infimis solum sed primoribus patrum, ratis caedis causam ac principium quaeri, ut si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populo misisset statim virgae securesque etiam ad ceterorum metum expedirentur. Nam praeterquam quod in populo nihil erat praesidii sublata provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant, cum priores decemviri appellatione collegae corrigi reddita ab se iura tulissent et quaedam, quae sui iudicii videri possent, ad populum reiecissent. Aliquamdiu aequatus

inter omnes terror fuit; paulatim totus vertere in plebem coepit; abstinebatur a patribus; in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur. Hominum, non causarum toti erant, ut apud quos gratia vim aequi haberet. Iudicia domi conflabant, pronuntiabant in foro. Si quis collegam appellasset, ab eo ad quem venerat ita discedebat ut paeniteret non prioris decreto stetisse. Opinio etiam sine auctore exierat non in praesentis modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed foedus clandestinum inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

Circumspectare tum patriciorum voltus plebeii et inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum rem publicam adduxerant. Primores patrum odisse decemviros, odisse plebem; nec probare quae fierent, et credere haud indignis accidere; avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos iuuare nolle; cumulari quoque iniurias, ut taedio praesentium consules duo tandem et status pristinus rerum in desiderium veniant. Iam et processerat pars maior anni et duae tabulae legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec quicquam iam supererat, si eae quoque leges centuriatis comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei publicae opus esset. Exspectabant quam mox consulibus creandis comitia ediceretur; id modo plebes agitabat quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent; cum interim mentio comitiorum nulla fieri. Et decemviri, qui primo tribunicios homines, quia id populare habebatur, circum se ostentaverant plebi, patriciis iuvenibus saepserant latera. Eorum catervae tribunalia obsederant; hi ferre agere plebem plebisque res, cum fortuna, qua quidquid cupitum foret, potentioris esset. Et iam ne tergo quidem abstinebatur; virgis caedi, alii securi subici; et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium. Hac mercede iuventus nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriae, sed propalam licentiam suam malle quam omnium libertatem.

Idus Maiae venere. Nullis subrogatis magistratibus, privati pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis neque ad speciem honoris insignibus prodeunt. Id vero regnum haud dubie videri. Deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam exsistit aut futurus videtur. Nec ipsi solum desponderant animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis, imperiumque ibi esse ubi non esset libertas, indignabantur. Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fecere; lateque populati cum hominum atque pecudum inulti praedas egissent, recepto ad Eretum quod passim vagatum erat agmine castra locant, spem in discordia Romana ponentes: eam impedimentum dilectui fore. Non nuntii solum sed per urbem agrestium fuga trepidationem iniecit. Decemviri consultant quid opus facto sit, destituti inter patrum et plebis odia. Addidit terrorem insuper alium fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant depopulanturque inde excursionibus Tusculanum agrum; legati ea ab Tusculo, praesidium orantes, nuntiant. Is pavor perculit decemviros ut senatum, simul duobus circumstantibus urbem bellis, consulerent. Citari iubent in curiam patres, haud ignari quanta invidiae immineret tempestas: omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in se congesturos; temptationemque eam fore

abolendi sibi magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo acriter in paucos praeferocis animi conatus aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est praeconis patres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabundam plebem convertit quidnam incidisset cur ex tanto intervallo rem desuetam usurparent; hostibus belloque gratiam habendam quod solitum quicquam liberae civitati fieret. Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raroque usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri, cum et ipsi suum invisum consensu imperium, et plebs, quia privatis ius non esset vocandi senatum, non convenire patres interpretarentur; iam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui det et quemadmodum patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat dilectum. Haec fremunt plebes. Patrum haud fere quisquam in foro, in urbe rari erant. Indignitate rerum cesserant in agros, suarumque rerum erant amissa publica, tantum ab iniuria se abesse rati quantum a coetu congressuque impotentium dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos apparitores simul ad pignera capienda sciscitandumque num consulto detractarent referunt senatum in agris esse. Laetius id decemviris accidit quam si praesentes detractare imperium referrent. Iubent acciri omnes, senatumque in diem posterum edicunt; qui aliquanto spe ipsorum frequentior convenit. Quo facto proditam a patribus plebs libertatem rata, quod iis qui iam magistratu abissent privatisque si vis abesset, tamquam iure cogentibus, senatus paruisset.

Sed magis oboedienter ventum in curiam esse quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum proditum memoriae est post relationem Ap. Claudi, priusquam ordine sententiae rogarentur, postulando ut de re publica liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris prodituru m se ad plebem denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minus ferociter M. Horatium Barbatum isse in certamen, decem Tarquinios appellantem admonentemque Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges. Nec nominis homines tum pertaesum esse, quippe quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum, conditorem urbis, deincepsque reges, quod sacris etiam ut sollemne retentum sit: superbiam violentiamque tum perosus regis. Quae si in rege tum aut in filio regis ferenda non fuerint, quem eadem laturum in tot privatis? Viderent ne vetando in curia libere homines loqui extra curiam etiam moverent vocem; neque se videre qui sibi minus privato ad contionem populum vocare quam illis senatum cogere liceat. Ubi vellent experirentur quanto fortior dolor libertate sua vindicanda quam cupiditas in iniusta dominatione esset. De bello Sabino eos referre, tamquam maius ullum populo Romano bellum sit quam cum iis qui legum ferendarum causa creati nihil iuris in civitate reliquerint; qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis, sustulerint; qui privati fasces et regium imperium habeant. Fuisse regibus exactis patricios magistratus; creatos postea post secessionem plebis plebeios; cuius illi partis essent, rogitare. Populares? Quid enim eos per populum egisse? Optimates? Qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc ita habeant ut de re

publica loqui prohibeant? Ne nimium in metu alieno spei ponerent; graviora quae patiantur videri iam hominibus quam quae metuant.

Haec vociferante Horatio cum decemviri nec irae nec ignoscendi modum reperirent nec quo evasura res esset cernerent, C. Claudi, qui patruus Appi decemviri erat, oratio fuit precibus quam iurgio similior, orantis per sui fratris parentisque eius manes ut civilis potius societatis in qua natus esset, quam foederis nefarie icti cum collegis meminisset. Multo id magis se illius causa orare quam rei publicae; quippe rem publicam, si a volentibus nequeat, ab invitis ius expetituram; sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras; earum eventum se horrere. Cum aliud praeterquam de quo rettulissent decemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. Sententiam igitur peregit nullum placere senatus consultum fieri. Omnesque ita accipiebant privatos eos a Claudio iudicatos; multique ex consularibus verbo adsensi sunt. Alia sententia, asperior in speciem, vim minorem aliquanto habuit, quae patricios coire ad prodendum interregem iubebat. Censendo enim quodcumque, magistratus esse qui senatum haberent iudicabat, quos privatos fecerat auctor nullius senatus consulti faciendi. Ita labente iam causa decemvirorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Corneli decemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam belli fratrem collegasque eius tuebatur, quonam fato incidisset mirari se dictitans ut decemviros, qui decemviratum petissent—aut soli ii aut maxime—oppugnarent; aut quid ita, cum per tot menses vacua civitate nemo iustine magistratus summae rerum praeessent controversiam fecerit, nunc demum cum hostes prope ad portas sint, civiles discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum fore putent quid agatur. Ceterum—nonne enim maiore cura occupatis animis verum esse praeiudicium rei tantae auferri?—sibi placere de eo quod Valerius Horatiusque ante idus Maias decemviros abisse magistratu insimulent, bellis quae immineant perfectis, re publica in tranquillum redacta, senatu disceptante agi, et iam nunc ita se parare Ap. Claudium ut comitiorum quae decemviris creandis decemvirum ipse habuerit sciat sibi rationem reddendam esse utrum in unum annum creati sint, an donec leges quae deessent perferrentur. In praesentia omnia praeter bellum omitti placere; cuius si falso famam volgatam, vanaque non nuntios solum sed Tusculanorum etiam legatos attulisse putent, speculatores mittendos censere qui certius explorata referant: sin fides et nuntiis et legatis habeatur, dilectum primo quoque tempore haberi et decemviros quo cuique eorum videatur exercitus ducere, nec rem aliam praeverti.

In hanc sententiam ut discederetur iuniores patrum evincebant. Ferocioresque iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari ut de re publica liceret dicere; dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat; neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse obstare, neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse. Tum Appius iam prope esse ratus ut ni violentiae eorum pari resisteretur audacia, victum imperium esset, 'non erit melius' inquit, 'nisi de quo consulimus, vocem misisse,' et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem accedere iussit. Iam Quiritium fidem implorante Valerio a curiae limine,

L. Cornelius complexus Appium, non cui simulabat consulendo, diremit certamen; factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia quae vellet, cum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenuere. Consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae potestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam consularis imperii rebantur esse, prope malebant postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu quam invidia eorum exsurgere rursus plebem: si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redisset, aut bellis interpositis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribunorum plebem adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. Iuniores cum sine provocatione imperium esset ad nomina respondent. Legionibus scriptis, inter se decemviri comparabant quos ire ad bellum, quos praeesse exercitibus opporteret. Principes inter decemviros erant Q. Fabius et Ap. Claudius. Bellum domi maius quam foris apparebat. Appi violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus: in Fabio minus in bono constans quam navum in malitia ingenium esse. Hunc enim virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus collegaeque ita mutaverant ut Appi quam sui similis mallet esse. Huic bellum in Sabinis, M'. Rabuleio et Q. Poetelio additis collegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam, aequo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

Nihilo militiae quam domi melius res publica administrata est. Illa modo in ducibus culpa quod ut odio essent civibus fecerant: alia omnis penes milites noxia erat, qui ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab Aequis exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi propius urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra communierant; persecutis hostibus nusquam se aequo certamine committentes, natura loci ac vallo, non virtute aut armis tutabantur. Maius flagitium in Algido, maior etiam clades accepta; castra quoque amissa erant, exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide misericordiaque victurus hospitum, quae tamen non fefellerunt, contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut posito iam decemvirali odio patres vigilias in urbe habendas censerent, omnes qui per aetatem arma ferre possent custodire moenia ac pro portis stationes agere iuberent, arma Tusculum ad supplementum decernerent, decemvirosque ab arce Tusculi digressos in castris militem habere, castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri, belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.

Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium in Sabinis, per invidiam decemviralem tribunorum creandorum secessionisque mentiones ad volgus militum sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt. Datur negotium militibus quos miserant expeditionis eius comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent. Haud inultum interfecere; nam circa

repugnantem aliquot insidiatores cecidere, cum ipse se praevalidus, pari viribus animo, circumventus tutaretur. Nuntiant in castra ceteri praecipitatum in insidias esse; Siccium egregie pugnantem militesque quosdam cum eo amissos. Primo fides nuntiantibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceciderant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque in medio iacentem armatum omnibus in eum versis corporibus videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes rettulere corpus. Invidiaeque plena castra erant, et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publica impensa facere maturassent. Sepultus ingenti militum maestitia, pessima decemvirorum in volgus fama est.

Sequitur aliud in urbe nefas, ab libidine ortum, haud minus foedo eventu quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non finis solum idem decemviris qui regibus sed causa etiam eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae libido cepit. Pater virginis, L. Verginius, honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque. Perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur. Desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro causa plebis expertae virtutis. Hanc virginem adultam forma excellentem Appius amore amens pretio ac spe perlicere adortus, postquam omnia pudore saepta animadverterat, ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias, quod pater puellae abesset locum iniuriae esse ratus. Virgini venienti in forum—ibi namque in tabernaculis litterarum ludi erant—minister decemviri libidinis manum iniecit, serva sua natam servamque appellans, sequique se iubebat: cunctantem vi abstracturum. Pavida puella stupente, ad clamorem nutricis fidem Quiritium implorantis fit concursus; Vergini patris sponsique Icili populare nomen celebrabatur. Notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat. Iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse multitudine concitata ait; se iure grassari, non vi. Vocat puellam in ius. Auctoribus qui aderant ut sequerentur, ad tribunal Appi perventum est. Notam iudici fabulam petitor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit: puellam domi suae natam furtoque inde in domum Vergini translatam suppositam ei esse; id se indicio compertum adferre probaturumque vel ipso Verginio iudice, ad quem maior pars iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi ancillam aequum esse. Advocati puellae, cum Verginium rei publicae causa dixissent abesse, biduo adfuturum si nuntiatum ei sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem, neu patiatur virginem adultam famae prius quam libertatis periculum adire.

Appius decreto praefatur quam libertati faverit eam ipsam legem declarare quam Vergini amici postulationi suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati fore praesidium, si nec causis nec personis variet. In iis enim qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere possit, id iuris esse: in ea quae in patris manu sit, neminem esse alium cui dominus

possessione cedat. Placere itaque patrem arcessiri; interea iuris sui iacturam adsertorem non facere quin ducat puellam sistendamque in adventum eius qui pater dicatur promittat.

Adversus iniuriam decreti cum multi magis fremerent quam quisquam unus recusare auderet, P. Numitorius puellae auus et sponsus Icilius interveniunt; dataque inter turbam via, cum multitudo Icili maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor decresse ait vociferantemque Icilium submovet. Placidum quoque ingenium tam atrox iniuria accendisset. 'Ferro hinc tibi submovendus sum, Appi' inquit, 'ut tacitum feras quod celari vis. Virginem ego hanc sum ducturus nuptamque pudicam habiturus. Proinde omnes collegarum quoque lictores convoca; expediri virgas et secures iube; non manebit extra domum patris sponsa Icili. Non si tribunicium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas arces libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum vestrae libidini datum est. Saevite in tergum et in cervices nostras: pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa, Verginius militum pro unica filia, omnes deorum hominumque implorabimus fidem, neque tu istud unquam decretum sine caede nostra referes. Postulo Appi, etiam atque etiam consideres quo progrediare. Verginius viderit de filia ubi venerit quid agat; hoc tantum sciat sibi si huius vindiciis cesserit condicionem filiae quaerendam esse. Me vindicantem sponsam in libertatem vita citius deseret quam fides.'

Concitata multitudo erat certamenque instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant; nec ultra minas tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc spirantem locum seditionis quaerere diceret. Non praebiturum se illi eo die materiam, sed, ut iam sciret non id petulantiae suae sed Verginio absenti et patrio nomini et libertati datum, ius eo die se non dicturum neque decretum interpositurum: a M. Claudio petiturum ut decederet iure suo vindicarique puellam in posterum diem pateretur; quod nisi pater postero die adfuisset, denuntiare se Icilio similibusque Icili neque legi suae latorem neque decemviro constantiam defore; nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores: contentum se suis lictoribus fore.

Cum dilatum tempus iniuriae esset secessissentque advocati puellae, placuit omnium primum fratrem Icili filiumque Numitori, impigros iuvenes, pergere inde recta ad portam, et quantum adcelerari posset Verginium acciri e castris; in eo verti puellae salutem, si postero die vindex iniuriae ad tempus praesto esset. Iussi pergunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. Cum instaret adsertor puellae ut vindicaret sponsoresque daret, atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulo tempus terrens dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrimabundus 'gratum est' inquit; 'crastina die vestra opera utar; sponsorum nunc satis est.' Ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius paulisper moratus ne eius rei causa sedisse videretur, postquam omissis rebus aliis prae cura unius nemo

adibat, domum se recepit collegisque in castra scribit, ne Verginio commeatum dent atque etiam in custodia habeant. Improbum consilium serum, ut debuit, fuit et iam commeatu sumpto profectus Verginius prima vigilia erat, cum postero die mane de retinendo eo nequiquam litterae redduntur.

At in urbe prima luce cum civitas in foro exspectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum obsoleta veste comitantibus aliquot matronis cum ingenti advocatione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines coepit et non orare solum precariam opem, sed pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus cottidie in acie stare, nec alium virum esse cuius strenue ac ferociter facta in bello plura memorari possent: quid prodesse si, incolumi urbe, quae capta ultima timeantur liberis suis sint patienda? Haec prope contionabundus circumibat homines. Similia his ab Icilio iactabantur. Comitatus muliebris plus tacito fletu quam ulla vox movebat. Adversus quae omnia obstinato animo Appius—tanta vis amentiae verius quam amoris mentem turbaverat—in tribunal escendit, et ultro querente pauca petitore quod ius sibi pridie per ambitionem dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret aut Verginio respondendi daretur locus, Appius interfatur. Quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui tradiderint: quia nusquam ullum in tanta foeditate decreti veri similem invenio, id quod constat nudum videtur proponendum, decresse vindicias secundum servitutem. Primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. Dein cum M. Claudius, circumstantibus matronis, iret ad prehendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum comploratio excepisset, Verginius intentans in Appium manus, 'Icilio' inquit, 'Appi, non tibi filiam despondi et ad nuptias, non ad stuprum educavi. Placet pecudum ferarumque ritu promisce in concubitus ruere? Passurine haec isti sint nescio: non spero esse passuros illos qui arma habent.' Cum repelleretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium factum per praeconem.

Decemvir alienatus ad libidinem animo negat ex hesterno tantum convicio Icili violentiaque Vergini, cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque indiciis compertum se habere nocte tota coetus in urbe factos esse ad movendam seditionem. Itaque se haud inscium eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro maiestate imperii coerceret. 'Proinde quiesse erit melius. I,' inquit, 'lictor, submove turbam et da viam domino ad prehendendum mancipium.' Cum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimovit desertaque praeda iniuriae puella stabat. Tum Verginius ubi nihil usquam auxilii vidit, 'quaeso' inquit, 'Appi, primum ignosce patrio dolori, si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic coram virgine nutricem percontari quid hoc rei sit, ut si falso pater dictus sum aequiore hinc animo discedam.' Data venia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc Novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto, 'hoc te uno quo possum' ait, 'modo, filia, in libertatem vindico.' Pectus deinde puellae transfigit, respectansque ad tribunal 'te' inquit, 'Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.' Clamore ad tam atrox facinus orto excitus

Appius comprehendi Verginium iubet. Ille ferro quacumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prosequentium tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsangve corpus sublatum ostentant populo; scelus Appi, puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronae, eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse?— cetera, quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior imbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. Virorum et maxime Icili vox tota tribuniciae potestatis ac provocationis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.

Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo, cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens, in vincula duci iubet. Iam circa Icilium non solum multitudo sed duces quoque multitudinis erant, L. Valerius et M. Horatius, qui repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim adferre conaretur, ibi quoque haud impares fore. Hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces. In contionem Appius escendit: sequuntur Horatius Valeriusque. Eos contio audit: decemviro obstrepitur. Iam pro imperio Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum fractis animis Appius, vitae metuens, in domum se propinquam foro insciis adversariis capite obvoluto recipit. Sp. Oppius, ut auxilio collegae esset, in forum ex altera parte inrumpit. Videt imperium vi victum. Agitatus deinde consiliis ad quae ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat, senatum postremo vocari iussit. Ea res, quod magnae parti patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendae potestatis eius multitudinem sedavit. Senatus nec plebem inritandam censuit et multo magis providendum ne quid Vergini adventus in exercitu motus faceret.

Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris ut omni ope ab seditione milites contineant. Ibi Verginius maiorem quam reliquerat in urbe motum excivit. Nam praeterquam quod agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore tota in se castra convertit. Et togae multifariam in castris visae maioris aliquanto quam erat speciem urbanae multitudinis fecerant. Quaerentibus quid rei esset, flens diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta erant, exposuit. Supinas deinde tendens manus, commilitones appellans orabat ne quod scelus Ap. Claudi esset sibi attribuerent neu se ut parricidam liberum aversarentur. Sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset: cum velut servam ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum quam contumelia liberos, misericordia se in speciem crudelitatis lapsum; nec superstitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis eius in auxilio commilitonum habuisset. Illis quoque filias sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem Ap. Claudi exstinctam esse, sed quo impunitior sit eo

effrenatiorem fore. Aliena calamitate documentum datum illis cavendae similis iniuriae. Quod ad se attineat, uxorem sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram sed honestam mortem occubuisse; non esse iam Appi libidini locum in domo sua: ab alia violentia eius eodem se animo suum corpus vindicaturum quo vindicaverit filiae: ceteri sibi ac liberis suis consulerent.

Haec Verginio vociferanti succlamabat multitudo nec illius dolori nec suae libertati se defuturos. Et immixti turbae militum togati, eadem illa querendo docendoque quanto visa quam audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam rem nuntiando Romae esse, insecutis qui Appium prope interemptum in exsilium abisse dicerent, perpulerunt ut ad arma conclamaretur vellerentque signa et Romam proficiscerentur. Decemviri simul iis quae videbant iisque quae acta Romae audierant perturbati, alius in aliam partem castrorum ad sedandos motus discurrunt. Et leniter agentibus responsum non redditur: imperium si quis inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur. Eunt agmine ad urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes. Alia vox nulla violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet. Nihil placet aspere agi; quippe ab ipsis datum locum seditioni esse. Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpeius C. Iulius P. Sulpicius, qui quaererent senatus verbis cuius iussu castra deseruissent aut quid sibi vellent qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent. Non defuit quod responderetur: deerat qui daret responsum, nullodum certo duce nec satis audentibus singulis invidiae se offerre. Id modo a multitudine conclamatum est ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: his se daturos responsum.

Dimissis legatis, admonet milites Verginius in re non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse; placere decem creari qui summae rei praeessent militarique honore tribunos militum appellari. Cum ad eum ipsum primum is honos deferretur, 'melioribus meis vestrisque rebus reservate' inquit, 'ista de me iudicia. Nec mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse patitur, nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis qui proximi invidiae sint. Si quis usus mei est, nihilo minor ex privato capietur.' ita decem numero tribunos militares creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. Ibi quoque auctore Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est, non minore motu animorum Sicci caedis memoria renovata quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem petita accenderat. Icilius ubi audivit tribunos militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogatiuam urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum popularium imminensque ei potestati et ipse, priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum ab suis creandum curat. Porta Collina urbem intravere sub signis, mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. Ibi coniuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium

dederunt ut ex suo numero duos crearent qui summae rerum praeessent. M. Oppium Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum cum senatus cottidie esset iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Sicci caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae obiciebantur. Placebat Valerium Horatiumque ire in Aventinum. Illi negabant se aliter ituros quam si decemviri deponerent insignia magistratus eius quo anno iam ante abissent. Decemviri querentes se in ordinem cogi, non ante quam perlatis legibus quarum causa creati essent deposituros imperium se aiebant.

Per M. Duillium qui tribunus plebis fuerat certior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi, in Sacrum montem ex Aventino transit, adfirmante Duillio non prius quam deseri urbem videant curam in animos patrum descensuram; admoniturum Sacrum montem constantiae plebis scituros qua sine restituta potestate redigi in concordiam res nequeant. Via Nomentana, cui tum Ficolensi nomen fuit, profecti castra in monte Sacro locavere, modestiam patrum suorum nihil violando imitati. Secuta exercitum plebs, nullo qui per aetatem ire posset retractante. Prosequuntur coniuges liberique, cuinam se relinquerent in ea urbe in qua nec pudicitia nec libertas sancta esset miserabiliter rogitantes.

Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in senatum patribus desertum apparuisset forum, plures iam quam Horatius ac Valerius vociferabantur: 'Quid exspectabitis, patres conscripti? Si decemviri finem pertinaciae non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis ac parietibus iura dicturi estis? Non pudet lictorum vestrorum maiorem prope numerum in foro conspici quam togatorum aliorum? Quid si hostes ad urbem veniant facturi estis? Quid si plebs mox, ubi parum secessione moveamur, armata veniat? Occasune urbis voltis finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda aut habendi sunt tribuni plebis. Nos citius caruerimus patriciis magistratibus quam illi plebeiis. Novam inexpertamque eam potestatem eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel capti ferant desiderium, cum praesertim nec nos temperemus imperiis, quo minus illi auxilii egeant.' Cum haec ex omni parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros se, quando ita videatur, in potestate patrum adfirmant. Id modo simul orant ac monent ut ipsis ab invidia caveatur nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.

Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem condicionibus quibus videretur revocandam componendasque res, decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis praecavere iubentur. Profecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio et exitu rei. Ob haec iis advenientibus gratiae actae; Icilius pro multitudine verba facit. Idem, cum de condicionibus ageretur, quaerentibus legatis quae postulata plebis essent, composito iam ante adventum legatorum consilio ea postulavit ut appareret

in aequitate rerum plus quam in armis reponi spei. Potestatem enim tribuniciam provocationemque repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem. De decemvirorum modo supplicio atrox postulatum fuit; dedi quippe eos aequum censebant vivosque igni concrematuros minabantur. Legati ad ea: 'Quae consilii fuerunt adeo aequa postulastis ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae ad impugnandos alios. Irae vestrae magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius paene quam ipsi liberi sitis dominari iam in adversarios voltis. Nunquamne quiescet civitas nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut plebis in patres? Scuto vobis magis quam gladio opus est. Satis superque humili est, qui iure aequo in civitate vivit, nec inferendo iniuriam nec patiendo. Etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis: nunc libertatem repeti satis est.'

Facerent ut vellent permittentibus cunctis, mox redituros se legati rebus perfectis adfirmant. Profecti cum mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio fieret, haud quicquam abnuere: Appius truci ingenio et invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens odio, 'haud ignaro' inquit, 'imminet fortuna. Video donec arma adversariis tradantur diferri adversus nos certamen. Dandus invidiae est sanguis. Nihil ne ego quidem moror quo minus decemviratu abeam.' Factum senatus consultum ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet; et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.

His senatus consultis perfectis dimisso senatu, decemviri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti hominum laetitia. Nuntiantur haec plebi. Legatos quidquid in urbe hominum supererat prosequitur. Huic multitudini laeta alia turba ex castris occurrit. Congratulantur libertatem concordiamque civitati restitutam. Legati pro contione: 'Quod bonum faustum felixque sit vobis reique publicae, redite in patriam ad penates coniuges liberosque vestros; sed qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus, eam modestiam ferte in urbem. In Aventinum ite, unde profecti estis; ibi felici loco, ubi prima initia incohastis libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. Praesto erit pontifex maximus qui comitia habeat.' Ingens adsensus alacritasque cuncta adprobantium fuit. Convellunt inde signa profectique Romam certant cum obviis gaudio. Armati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. Ibi extemplo pontifice maximo comitia habente tribunos plebis creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, auunculum Verginiae, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius quem primum tribunum plebis creatum in Sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde magis quam

meritis electi M. Titinius M. Pomponius C. Apronius P. Villius C. Oppius. Tribunatu inito L. Icilius extemplo plebem rogavit et plebs scivit ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. Confestim de consulibus creandis cum provocatione M. Duillius rogationem pertulit. Ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

Per interregem deinde consules creati L. Valerius M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. Quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria nec sine offensione fuit; quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. Omnium primum, cum velut in controverso iure esset tenerenturne patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere ut quod tributim plebes iussisset populum teneret; qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet; qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. Et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt, et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt, sanciendo ut qui tribunis plebis aedilibus iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris Liberi Liberaeque venum iret. Hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum qui eorum cui nocuerit Iovi sacrum sanciri; itaque aedilem prendi ducique a maioribus magistratibus, quod, etsi non iure fiat—noceri enim ei cui hac lege non liceat—tamen argumentum esse non haberi pro sacro sanctoque aedilem; tribunos vetere iure iurando plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. Fuere qui interpretarentur eadem hac Horatia lege consulibus quoque et praetoribus, quia eisdem auspiciis quibus consules crearentur, cautum esse: iudicem enim consulem appellari. Quae refellitur interpretatio, quod iis temporibus nondum consulem iudicem sed praetorem appellari mos fuerit.

Hae consulares leges fuere. Institutum etiam ab iisdem consulibus ut senatus consulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur, quae antea arbitrio consulum supprimebantur vitiabanturque. M. Duillius deinde tribunus plebis plebem rogavit plebesque scivit qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite puniretur. Haec omnia ut invitis, ita non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in quemquam unum saeviebatur.

„Godina je bila mirna što se tiče spoljnih ratova, a još mirnija je bila sljedeća pod konzulima /ranorepublikanskim pretorima op. S.M./ Publijem Kurijacijem i Sekstom Kvinktilijem, uz neprekidnu šutnju /plebejskih op. S.M./ tribuna. Čekalo se na poslanike iz Atine i na strane zakone. Uz to su nastala istovremeno dva velika zla: glad i epidemija, strašne koliko za čovjeka toliko i za stoku. Polja su opustjela, a Rim iscrpljen neprekidnim pogrebima.

Mnoge čuvene kuće su zavijene u crno. Umrli su Servije Kornelije, sveštenik boga Kvirina, i augur Gaj Horacije Pulvil, na čije mesto su auguri izabrali Gaja Veturija, utoliko radije što su ga osudili plebejci. Umrli su i konzul Kvinktilije i četvorica plebejskih tribuna. Godina je bila strašna zbog tih mnogobrojnih nesreća. Neprijatelj se inače držao mirno. Potom su konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ bili Gaj Menenije i Publije Sestije Kapitolin. Ni ove godine nije bilo spoljnih ratova, ali su nastali neredi u zemlji. Vratili su se i poslanici sa atičkim zakonima, pa su /plebejski op. S.M./ tribuni utoliko upornije nastojali da se najzad započne pisanje zakona. Odlučeno je da se izabere komisija od deset članova na čije odluke ne postoji pravo apela i da se te godine ne biraju drugi magistrati. Izvjesno vrijeme je bilo sporno da li da se uključe i plebejci. Najzad su se saglasili da ostanu samo patriciji, pod uslovom da Icilijev zakon o Aventinu i drugi sakralni zakoni ne budu ukinuti.

Tako se u 302. godini od osnivanja grada Rima mijenjao drugi put oblik državnog uređenja. Od konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ je vlast prenijeta na decemvire, kao što je ranije bila prenijeta od kraljeva na konzule /ranorepublikanske pretore op. S.M./. Ova promjena je, međutim, bila manje značajna jer nije bila dugotrajna. Poslije sjajnog početka, nova magistratura je postala suviše razuzdana i utoliko je stvar brže propala. Vraćen je ponovo izbor dvojice kojima su dati titula konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ i vrhovna vlast.

Za decemvire su izabrani Apije Klaudije, Tit Genucije, Publije Sestije, Lucije Veturije, Gaj Julije, Aul Manlije, Publije Sulpicije, Publije Kurijacije, Tit Romilije i Spurije Postumije. Klaudiju i Genuciju, koji su bili određeni za konzule /ranorepublikanske pretore op. S.M./ u toj godini, umjesto te počasti data je decemvirska. Bivši konzul /ranorepublikanski pretor op. S.M./ Sestije je bio izabran zato što je dao takav prijedlog Senatu, usprkos protivljenju svog kolege. Pored njih su izabrana i tri člana komisije koja je bila u Atini. Tu počast su dobili kao nagradu za tako daleku misiju, a uz to se vjerovalo da će kao poznavaoci stranog prava biti korisni pri donošenju novih zakona. Ostali su dopunjavali broj. Priča se da su izabrani ljudi u godinama da bi se manje oštro suprotstavljali prijedlozima drugih. Vođstvo u magistraturi imao je Apije zbog popularnosti. Toliko je promijenio svoju ćud da je od strogog i surovog protivnika plebejaca postao čovek koji se brine o njima i hvata svaki znak njihove naklonosti. Svakog desetog dana jedan od decemvira bavio se sudstvom i tada je onaj ko je predsjedavao sudom imao 12 liktora; ostala devetorica su imala samo po jednog slugu. U jedinstvenoj međusobnoj slozi - slozi koja je pojedincima bila nekorisna - u odnosu na ostale bili su savršeno pravični. Dovoljno je navesti samo jedan primjer kao dokaz njihove umjerenosti. Iako su bili izabrani s tim da ne postoji pravo apela na njihove odluke, ipak je decemvir Gaj Julije optužio Sestija, čovjeka patricijskog roda, kad je otkriven zakopan leš u njegovoj kući i kada je to iznijeto pred narod kao prekršaj jasan i strašan, te je kao tužilac podržao tužbu u narodnoj skupštini, u kojoj je u stvari bio sudija. Svoje sudsko pravo ustupi narodu i tako poveća njegovu slobodu na račun svoje moći.

Kada su decemviri proučili tadašnje pravo, čisto kao da je donijet po proročanstvu, pristupili su kodifikovanju zakona. Dok je narod mnogo očekivao od toga, sazvaše narod na skupštinu i predložiše zakone na deset tablica, pozivajući ljude da ih upoznaju. Predložili su zakone za sreću, uspjeh i prosperitet rimske države i njihove djece. „Mi smo“, rekoše, „koliko je to mogućno da misao desetorice ljude predvidi, nastojali da us- postavimo jednakost za velike i male pred zakonom. Više od toga može učiniti jedino mišljenje i savet mnogih ljudi. Stoga neka svak u duši pretrese svaku pojedinu stvar, neka o tome razgovaraju i potom javno iznesu šta nedostaje ili šta je suvišno. Rimski narod će tako ne samo određivati da se donesu zakoni, nego će i sami građani učestvovati u njihovom donošenju.“ Pošto se činilo da su zakoni dovoljno ispravljeni, prema javnom mišljenju o svakom poglavlju, na centurijskim komicijama su donijeti Zakoni deset tablica. Oni su i danas u ogromnom obilju zakona, nagomilanih jedni na druge, izvor svoga privatnog i javnog prava.

U to se proširio glas da nedostaju dvije tablice, pa ukoliko se one dodaju, moglo bi se završiti nešto kao korpus cjelokupnog rimskog prava. Takvo očekivanje izazva kod naroda namjeru uoči izbora da ponovo izabere decemvire. Uostalom, plebejci koji nisu mrzili konzule /ranorepublikanske pretore op. S.M./ manje nego kraljeve nisu tražili ni pravo /plebejskih op. S.M./ tribuna da im pomognu otkako su decemviri, u slučaju primjene prava na priziv, to ustupali jedan drugom. Pošto je objavljeno da će se skupština za izbor decemvira održati za 24 dana, agitovanje se tako rasplamsalo da su neki državni prvaci - vjerujem iz straha da će položaj sa toliko vlasti pripasti nekom nedostojnom ako ga oni napuste - hvatali ljude i ponizno od plebejaca, svojih starih protivnika, molili počast protiv koje su se borili. Opasnost da izgubi položaj u tim godinama i posle takvih značajnih funkcija podsticala je i Apija Klaudija. Nije se znalo da li se svrstava među decemvire ili one koji tek traže taj položaj. Ipak je više bio nalik na onoga koji traži, nego na onoga ko obavlja magistraturu. Napadao je optimate, a među kandidatima uzdizao one najneznatnije i najnižeg porekla. Obilazio je Forum u društvu bivših /plebejskih op. S.M./ tribuna, raznih Duilija i Icilija, i preko njih preporučivao sebe plebejcima, dok su njegove kolege, dotad jedino njemu odane, sada upirale oči u njega, pitajući se šta to on traži za sebe. Izgledalo je da tu ništa nije pošteno: svakako nije uzaludna tolika ljubaznost inače veoma oholog čoveka. Isuviše se praviti ponizan i miješati se sa ljudima, karakteristično je ne za onoga ko želi da napusti vlast, nego za onoga ko traži put za produženje magi- strature. Ne usuđujući se da se javno suprotstave njegovoj želji, krenuli su da popuštanjem ublaže napad. Dopustili su mu da vodi skupštinu budući da je bio najmlađi među njima. Lukavstvo je bilo u tome što nije mogao birati sam sebe, jer to sem /plebejskih op. S.M./ tribuna (a taj primer je najgore vrste) nije niko nikad učinio. Uz molitvu za dobar obrt, on zaista prihvati da drži skupštinu, ali je ovu teškoću preokrenuo u prednost. Pomoću udruživanja izbacio je sa položaja dvojicu Kvinkcija, Kapitolina i Cincinata, i svog strica Gaja Klaudija, čoveka najodanijeg stranki optimata, te mnoge druge istog ranga, i učinio da za decemvire budu izabrani oni koji im nisu bili jednaki po dostojanstvu, na prvom mestu on sam, što časni ljudi isto tako

nisu odobravali, jer nisu vjerovali da će se neko usuditi da učini tako nešto. Sa njim su izabrani Marko Kornelije Maluginensis, Marko Sergije, Lucije Minucije, Kvint Fabije Vibulan, Kvint Petelije, Tit Antonije Merenda, Cezon Duilije, Spurije Opije Kornicen i Manije Rebulej. Ovo je bio kraj Apijevog pretvaranja u drugu ličnost. Započeo je da vodi život koji odgovara njegovoj prirodi, a nove kolege je prije nego što su započeli svoju magistraturu počeo formirati po svom duhu. Svakodnevno su se sastajali daleko od očiju drugih. Poslije toga, poučeni opakim savetima koji su smišljeni u potaji, nisu više skrivali svoju aroganciju: teško im je bilo prići, teško i govoriti sa njima. I tako su se držali do majskih ida, koje su bile dan svečanog primanja magistrature. Prvi dan svog dolaska na vlast obeležili su strašnom pretnjom. Dok su raniji decemviri postupali tako da je samo jedan imao pravo na svežnjeve pruća, s tim da ovaj kraljevski znak ide po redu svakom naizmenično, ovi su se svi odjednom pojavili u javnosti sa po 12 liktora. Forum je ispunilo 120 liktora. Išli su naprijed sa sjekirama zadjenutim u snopove pruća, uz objašnjenje kako nije potrebno da se sjekire izvade jer su u pitanju magistrate na čije odluke ne postoji pravo apela. Bili su nalik na deset kraljeva, i to prestraši ne samo niže slojeve nego i same patricijske prvake. Tražili su razlog i povod ubistvima i ukoliko bi neko, sjećajući se slobode, progovorio u Senatu ili Skupštini, pruće i sekire su bili odmah spremni i za zastrašivanje drugih. Ne samo da nije bilo pomoći od naroda, jer je pravo apela bilo ukinuto, nego su svojom jednodušnošću sprečili svako miješanje u njihov posao. Raniji decemviri su dozvoljavali da se njihove odluke koriguju, pozivajući se na kolegu, a narodu su ustupali one poslove koji su se činili da spadaju u njegovu nadležnost. Izvjesno vreme su svi bili zahvaćeni strahom, a zatim je on postepeno prešao samo na plebejce. Uzdržavali su se u odnosu na patricije, ali su zato prema najnižima postupali samovoljno i surovo. Okrenuli su se protiv ljudi, a ne protiv uzroka, jer je uticaj zauzeo mjesto prava. Presude su pripremali kod kuće, a objavljivali na Forumu. Ako bi neko apelovao na kolegu decemvira, onaj kod koga bi došao ispratio bi ga tako da se taj neko kajao što nije ostao pri presudi prvog. Uz to se širio glas, istina anoniman, da se nisu zavjerili da čine nepravdu samo u sadašnjosti, nego su sklopili tajni sporazum pod zakletvom da više ne sazivaju izbornu skupštinu i da kao vječni decemviri zadrže zauvijek vlast koju imaju.

Plebejci su upirali pogled u lica patricija, udišući dah slobode od onih koji su ih nekad plašili ropstvom i tako doveli državu u ovo stanje. Prvaci patricija su mrzeli decemvire, ali su mrzeli i plebejce. Nisu odobravali ono što se dogodilo, ali su vjerovali da je to zasluženo. Nisu htjeli da pomognu onima koji su tako žudno hrlili iz slobode u ropstvo. Pustili su da se gomilaju nepravde da bi se kad dodija sadašnje stanje rodila želja da se vrate dva konzula /ranorepublikanska pretora op. S.M./ i pređašnji poredak. Veći dio godine je već bio prošao i još dve tablice su dodate na deset pređašnjih, pa ako centurijske komicije izglasaju i njih, ne ostaje ništa više što bi ova magistratura mogla raditi. Očekivalo se da se što pre sazove skupština radi izbora konzula. Plebejci su brinuli jedino o tome kako će obnoviti /svoju op. S.M./ tribunsku vlast, stub slobode, stvar koja je bila izgubljena. Međutim, nije bilo

nikakvog pomena o skupštini. A decemviri, koji su se nekad pojavljivali pred narodom okruženi bivšim /plebejskim op. S.M./ tribunima, jer su smatrali da ih to preporučuje narodu, sada su za gardu i pratnju uzeli mlade patricije. Njihova četa je opsjedala /plebejske op. S.M./ tribune; tiranisali su narod i oduzimali mu imovinu, jer je sreća bila naklonjena onima koji su bili jači. Nisu se više uzdržavali od nasilja prema ličnostima: jedne su izložili batinama, druge sjekirama, a da ova surovost ne bi bila besplatna, slijedilo je grabljenje imovine pogubljenih vlasnika. Takvom nagradom korumpirana aristokratska omladina ne samo da se nije suprotstavljala nepravdi nego je javno davala prednost svojoj razuzdanosti nad slobodom svih.

Došle su majske ide. Ne predlažući nikakve magistrate, decemviri se pojaviše kao privatni građani, ne umanjujući želju za vlašću i nošenjem znakova počasti. Ovo je bez sumnje izgledalo kao kraljevska vlast. Neprestano je oplakivana sloboda, ali nije bilo zaštitnika, niti se on nazirao u budućnosti. Ne samo da su sami klonuli duhom nego su i susjedni narodi počeli da ih preziru, smatrajući da nisu dostojni vrhovne vlasti oni kod kojih nema slobode. Sabinjani su sa velikim snagama upali na rimsku teritoriju, pustošili je i nekažnjeno plijenili stoku i zarobljavali ljude, pa sakupivši u bojni poredak kod Eretuma sve one koji su lutali, postavili su svoj vojni logor, polažući nade u rimsku neslogu: „Ona će spriječiti regrutovanje“. Nemir u grad doniješe ne samo glasnici nego i bježanija seljaka. Prepušteni sami sebi uslijed mržnje i patricija i plebejaca, decemviri su se savjetovali šta im valja raditi. Slučaj dodade ovome i novu nevolju: Ekvi su na drugoj strani postavili svoj tabor na Algidu i odatle su upadima pustošili tuskulska polja. Ovo javiše poslanici Tuskula i zamoliše za pomoć. Strah natjera decemvire da sazovu Senat pošto je Rimu pretio rat sa dvije strane. Narediše da se senatori odmah okupe u Kuriji, znajući kakva im oluja neprijateljstva prijeti. Odgovornost za pustošenje polja i za uzroke prijeteće opasnosti sručiće se na njih. Biće učinjen pokušaj da se obori njihova vlast ako složno ne pruže otpor i ne spriječe druge da ostvare ono što imaju na umu, primenjujući vrhovnu vlast protiv nekolicine najhrabrijih. Kad se na Forumu čuo glasnik koji je pozivao senatore u Kuriju decemvirima, ovaj neočekivan događaj izazva pažnju začuđenog naroda koji se pitao šta se zbiva. Pošto je već duže vrijeme izišlo iz običaja da se Senat pita za savjet, zbog čega je ovaj tako dugo zapostavljeni običaj ponovo uveden. „Ratovima i neprijatelju treba zahvaliti što se čini nešto što je uobičajeno u slobodnoj državi.“ Upirali su oči na sve strane Foruma da bi ugledali kojeg senatora, ali je bio mali broj onih koje su vidjeli. Gledali su Kuriju i u njoj usamljene decemvire, koji su shvatili da je njihova vlast omrznuta, dok je narod smatrao da senatori nisu došli zato što privatna lica ne mogu sazvati Senat. To bi bio i početak ponovnog uspostavljanja slobode, ukoliko bi plebejci slijedili primer senatora, pa kao što se senatori nisu sakupili, tako i oni mogu odbiti regrutovanje. O tome se šuškalo na Forumu. Gotovo nijedan senator nije bio na Forumu, a malo ih je bilo i u gradu. Nezadovoljni stanjem povukli su se iz grada na svoja imanja i obavljali svoje poslove, a napuštali javne jer su smatrali da će biti pošteđeni nepravde ukoliko se povuku iz svakog

saobraćanja i sastanaka sa despotskim gospodarima. Pošto se nisu odazvali na poziv, njihovim kućama su upućeni niži činovnici da uteraju kaznu i ujedno da se raspituju da li su to namerno odbili. Bili su obavješteni da su članovi Senata na poljima.

Time su decemviri bili zadovoljni više nego da su čuli da su senatori u gradu i da ne priznaju njihovu vlast. Narediše da se svi pozovu sa polja i sazvaše Senat za sljedeći dan; došli su u većem broju nego što su se decemviri nadali. Zbog toga su plebejci smatrali da su senatori izdali slobodu jer su se ponašali tako kao da se postupa u skladu sa zakonom, mada su ih sazvali oni koji ne vrše magistraturu i koji bi bili privatni građani kad se ne bi održavali nasiljem. Međutim, kažu da je njihova spremnost da dođu bila veća negoli da pokorno iznesu svoja mišljenja. Lucije Valerije Potit je ostao u sećanju po torne što je posle izlaganja Apija Klaudija i prije nego što će senatori redom biti upitani za mišljenje zatražio da se govori o stanju u državi, a kada su decemviri to prijeteći odbili, izjavio je da će se obratiti narodu, što je izazvalo veliki nemir. Isto tako hrabro uđe u borbu i Marko Horacije Barbat koji decemvire nazva „desetoricom Tarkvinija“ i podsjeti ih da su pod vođstvom Valerija i Horacija bili istjerani kraljevi. „Nije naziv kralja ono što je ljudima dodijalo, jer je dozvoljeno tako zvati Jupitera i Romula, osnivača grada i potonje kraljeve, a naziv je i u religijskim obredima zadržan kao svečani naziv. Ono što se kod kralja mrzi, to su oholost i nasilnost. I zar će ono što nisu trpjeli ni kod kralja ni kod kraljevog sina podnositi kod tolikih privatnih lica? Ukoliko ljudima zabrane da govore u Kuriji, oni će podići svoj glas van Kurije.“ On ne vidi zašto bi njemu bilo manje dopušteno da kao privatno lice sazove skupštinu naroda, negoli njima da sazivaju Senat. To mogu učiniti kad budu htjeli da iskuse koliko je hrabrost nesrećnika koji se bore za slobodu jača od težnje za nezakonitom vlašću. Obavještava se o ratu sa Sabinjanima kao da je rimskom narodu bilo koji rat preči od onoga protiv njih koji, izabrani da donesu zakone, nisu ostavili nikakvog traga od prava u državi; koji su ukinuli i narodnu skupštinu i godišnje magistrate i smjenu na vlasti, što jedino predstavlja jednakost i slobodu; koji kao privatni građani imaju fascese i kraljevsku vlast. Posle istjerivanja kraljeva, patriciji su držali magistrature, a poslije secesije dobili su ih i plebejci. Pa kojoj strani oni pripadaju: jesu li populari? Šta su oni učinili za narod? Optimati? Oni koji gotovo godinu dana nisu sazvali Senat, sada su ga sazvali zato da bi zabranili razgovor o stanju u državi! Neka ne polažu mnogo nade u strah od onih sa strane: čini se da je sadašnje stanje teže od onog koga se plaše.” Dok je Horacije tako govorio, a decemviri bili u nedoumici da li da se ljute ili da pređu preko toga, ne shvatajući na šta će stvar ispasti, započe govor Gaj Klaudije, stric decemvira Apija, glasom koji je bio bliže molbi nego srdžbi. Zaklinjao ga je sjenima svog brata i njegovog oca da prije ima na umu civilizovanu sredinu iz koje potiče negoli bezbožni savez u kome se našao zajedno sa svojim kolegama. Ovo ga moli pre zbog njega samog nego zbog države. Jer ukoliko ne može ostvariti pravo uz njihovu saglasnost, država će to učiniti i protiv njihove volje. Ali velika borba izaziva veliko ogorčenje, od čega on strijepi. Mada su htjeli sprečiti da se govori o bilo čemu drugom sem o onom o čemu su referisali, decemviri su se ipak ustezali

da prekinu Klaudija. On stoga izreče mišljenje da Senat ne treba da donese nikakvu odluku. Svi su shvatili da ih je Klaudije smatrao za privatne građane, a mnogi od bivših konzula /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ složili su se sa ovim. Drugi prijedlog, naizgled oštriji, ali ipak manje važnosti, tražio je od patricija da se sastanu radi izbora intereksa. Smatralo se da onaj ko saziva Senat mora biti magistrat da bi se moglo o nečemu odlučivati, a ukoliko to učine privatna lica, Senat ne može donijeti nijednu zvaničnu odluku. I kako je stvar decemvira na taj način gotovo propala, riječ uze Lucije Kornelije Maluginensis, brat decemvira Marka Kornelija, koristeći svoje pravo da govori kao poslednji među bivšim konzulima. Pretvarajući se da brine zbog rata, branio je stvar svoga brata i njegovih kolega. Govorio je da se čudi kakvim se to slučajem dogodilo da decemvire napadaju samo oni, ili najviše oni koji su i sami nastojali da budu decemviri. Dok je tokom tolikih mjeseci vladao mir u državi, niko nije postavio pitanje da li su na čelu države pravi magistrati, a sada kad je neprijatelj pred vratima seju politički razdor. Nije li to zbog toga što će u smutnom vremenu biti manje jasno o čemu je u stvari reč? Uostalom, nije li pravo da sud o takvoj stvari bude odložen dok su duhovi zauzeti važnijom brigom? On smatra da je bolje da Senat raspravlja o onome što traže Valerije i Horacije, da decemviri ostave vlast prije majskih ida, po okončanju ratova koji prijete i pošto se mir vrati u državu. A Apije Klaudije neka već sada zna da će podnijeti računa u skupštini kojom je predsjedavao kad su birani decemviri; da li su bili izabrani na godinu, ili dok ne donesu zakone. U sadašnjem trenutku treba sve ostaviti po strani sem rata. Ako smatraju da su glasnik i poslanici Tuskula donijeli samo prazne glasine, on predlaže da pošalju izvidnike koji će stvar tačnije utvrditi. A ukoliko vjeruju glasniku i poslanicima neka izvrše regrutovanje što prije, neka decemviri povedu vojsku na onu stranu kuda sami odluče i neka ništa nema prednosti nad ovim.

Mlađi senatori su pristali da se o ovom mišljenju raspravlja. Na to su se Valerije i Horacije još oštrije usprotivili, vičući da treba raspravljati o državi i da će se okrenuti narodu ako ih u Senatu spreče političke grupacije. Njima se ne mogu suprotstaviti privatna lica ni u Senatu ni u Skupštini, niti će oni ustuknuti pred izmišljenim znacima vlasti. Smatrajući da će biti srušena njihova vlast ako na njihovu žestinu ne odgovori isto tako smjelo, Apije odgovori: „Bilo bi bolje da ne govorite sem o onome o čemu raspravljamo" i na to posla liktora ka Valeriju, koji je vikao da neće dopusdti da ga ućutka privatni građanin. Valerije je sa praga Kurije /zgrade gdje je Senat zasjedao op. S.M./ već pozivao u pomoć građane, kada Lucije Kornelije, obrglivši Apija, savetujući ga ne zbog onog zbog čega se prikazivao da ga savetuje, spreči sukob. Preko Kornelija je dozvoljeno Valeriju da kaže šta želi, ali kako ta sloboda nije išla dalje od njegovog glasa, decemviri su ostali pri svom zahtjevu. Iz stare mržnje na /plebejske op. S.M./ tribune, a smatrajući da narod mnogo više želi njihovu vlast od konzulske /ranorepublikanske pretorske op. S.M./, neki bivši konzuli /ranorepublikanski pretori op. S.M./ i stariji senatori su više voleli da decemviri kasnije odu sa vlasti svojom voljom nego da sada, iz neprijateljstva prema njima, ponovo podbunjuju narod. Smatrali su da ako bi se stvar mirno vodila, konzuli /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ bi se vratili

bez buke populara, a da bi u međuvremenu ratovi ili razumno primenjivanje konzulske vlasti mogli dovesti do toga da se zaboravi na /plebejske op. S.M./ tribune. Uz ćutanje senatora narediše regrutovanje. Kako je bila riječ o naređenju na koje nije bilo prava apela, mladići se povinovaše pozivu. Pošto su legije regrutovane, decemviri između sebe odrediše ko treba da ide u rat i ko da komanduje vojskom. Vođe decemvira bijahu Kvint Fabije i Apije Klaudije. Kako se činilo da je rat veći u državi nego van njenih granica, smatrali su da je Apijeva žestina pogodnija za stišavanje gradskih nemira, a da je Fabijeva narav manje pouzdana u dobru nego što je postojana u zlu. Ovog čoveka, koji je nekad bio izvrstan i u ratu i u miru, decemvirat i kolege su promijenile u tolikoj meri da je više volio da bude sličan Apiju no samom sebi. Fabiju je poveren rat protiv Sabinjana, a kao kolege su mu dodani Marko Rabulej i Kvint Petelije. Marko Kornelije bi upućen na planinu Algid zajedno sa Lucijem Minucijem, Titom Antonijem, Kesonom Duilijem i Markom Sergijem. Spurije Opije bi određen za pomoćnika Apiju Klaudiju radi nadgledanja grada; ista ovlaštenja su imali svi decemviri.

Državni poslovi nisu dobro vođeni ni u zemlji ni u ratu. Uostalom, jedina greška vojskovođa bila je u tome što su bili omrznuti kod građana. Sve ostalo je bila krivica vojnika. Da ne bi nešto pod komandom i auspicijama decemvira bilo srećno vođeno, oni su dozvoljavali da budu pobjeđeni na svoju i njihovu sramotu. Sabinjani razbiše vojsku kod Eretuma, Ekvi na Algidu. Bježeći u noćnoj tišini od Eretuma postaviše svoj logor u blizini Rima, na uzvišici između Fidena i Krustumerije. Kako su ih neprijatelji slijedili, nikad se nisu sukobili u otvorenoj borbi nego su se štitili prirodom mjesta i bedemom, a ne hrabrošću i oružjem. Veća sramota i poraz dogodili su se na Algidu, gde je utvrđenje izgubljeno, a vojnici su se, oslobodivši se svih stvari, dokopali Tuskula, gde im je ipak iz savezničke vjernosti ukazano milosrđe i gostoljublje. U Rimu je nastala takva panika da su senatori, ostavljajući po strani mržnju na decemvire, odlučili da se u Gradu postave straže i naredili da svi koji su u godinama da mogu nositi oružje čuvaju bedeme i obavljaju stražu na kapijama. Odlučiše da se i u Tuskul uputi oružje kao pomoć, da decemviri izađu iz Tuskula i drže vojsku u logoru, da se drugi vojni logor premjesti iz Fidena na sabinjansku teritoriju i da prenoseći rat na onu stranu, prinude neprijatelja da odustane od napada na Grad. Ovim porazima koje su pretrpjeli od neprijatelja, decemviri su dodali i dva nečuvena zločina u ratu i u zemlji. U sabinjanskom ratu, koristeći mržnju na decemvire, Lucije Sicije je u tajnim razgovorima sa vojnicima pominjao secesiju i izbor /plebejskih op. S.M./ tribuna. Njega poslaše da osmotri mjesto za logor, a vojnicima koje su mu dali kao pratioce dadoše zadatak da ga ubiju čim ugrabe zgodnu priliku. Ali on nije poginuo neosvećen. Oko njega su pali i mnogi od onih koji su mu postavili klopku, jer je bio veoma snažan i branio se podjednako i snagom i hrabrošću. Oni koji su preživjeli javili su u logor da su upali u zasedu, da se Sicije izvrsno borio i da su neki poginuli zajedno sa njim. Po dozvoli decemvira, otišla je jedna kohorta da sahrani one koji su pali. No kad su vidjeli da ni sa jednog poginulog nije skinuto oružje i da Sicije leži u sredini sa svojim oružjem, dok su mrtvi vojnici bili okrenuti

prema njemu, a među njima nije bilo nijednog neprijatelja niti bilo kakvog traga od njihovog povlačenja, oni odnesoše njegovo tijelo u tabor i izjaviše da su ga ubili njegovi vojnici. Ogorčenje ispuni vojni logor i bi odlučeno da Sicijevo tijelo odnesu odmah u Rim, ali decemviri požuriše da mu prirede pogreb s vojnim počastima o državnom trošku. Bio je sahranjen uz duboku žalost vojnika, dok se o decemvirima širio najgori glas. Potom je slijedio zločin u Rimu, i to iz požude, po posljedicama isto tako sraman kao Lukrecijino obeščašćenje i smrt, zločin koji je doveo do zbacivanja Tarkvinija sa vlasti i njihova protjerivanja. Ne samo da su decemviri doživeli isti kraj kao kraljevi nego je i uzrok koji je doveo do toga bio isti.

Naime, Apija Klaudija obuze strast da obeščasti djevojku plebejskog porekla. Djevojčin otac Lucije Verginije služio je na Algidu sa višim činom i bio primjer ispravnosti i u ratu i u miru. Tako mu je i žena bila odgajena, a tako su vaspitavali i djecu. Kćerku je vjerio sa bivšim /plebejskim op. S.M./ tribunom Lucijem Icilijem, čovekom strogih vrlina i oprobane hrabrosti u borbi za stvar plebejaca. Kad je odrasla, devojka je bila prekrasnog izgleda, pa je Apije, lud od ljubavi, pokušavao da je privuče poklonima i obećanjima. No pošto se ona branila, puna čednosti, okrenuo se surovom i strašnom nasilju. Naredio je svorn klijentu Marku Klaudiju da djevojku proglasi za robinju i da ne dozvoli da bude oslobođena, smatrajući da odsustvo njenog oca daje priliku za takvo nedjelo. Ovaj sluga decemvirove strasti stavi ruku na devojku kad je došla na Forum - naime, tu se u barakama nalazila osnovna škola - reče da je ona kćerka njegove robinje i naredi joj da ga slijedi. Kako se ona opirala, on je silom povuče. Dok je djevojka bila zanijemila od straha, dadilja je dozvala u pomoć, pa se na njene uzvike sakupiše građani. Njen otac Verginije i vjerenik Icilije bili su dva poznata omiljena imena. Oni koji su ih znali stavili su se na djevojčinu stranu iz prijateljstva, a masa zbog nedostojnog postupka. Već je bila i oslobođena, kad onaj koji je pokušao da je prisvoji reče da nema potrebe da se narod uznemirava, on nastupa s pravom a ne silom i pozva djevojku na sud. Prisutni su joj savjetovali da pođe i tako su izišli na sud pred Apija. Tužilac započe ulogu koja je dobro bila poznata sudiji pošto je lično on bio autor predstave: „Djevojka je rođena u njegovoj kući i potajno prenijeta u kuću Verginija i podmetnuta kao njegova. On ima i dokaze za to i dokazaće da prosudi i sam Verginije, na kome je i najveći deo krivice. U međuvremenu, pravo je da robinja slijedi svog gospodara.“ Oni koji su branili djevojku izjaviše da je Verginije odsutan zbog državnih poslova i da može stići za dva dana ako mu bude javljeno, a da nije pravo da se o djeci raspravlja dok je on odsutan. Tražili su od Apija da cijelu stvar odloži do dolaska njenog oca, a da je prema zakonu koji je sam donio, ostavi na slobodi kako dobar glas odrasle devojke ne bi došao u opasnosti prije nego njena sloboda.

Prije no što će doneti odluku, Apije izjavi da je zakon koji navode Verginijevi prijatelji kao dokaz svog zahtjeva, zaista u duhu slobode. Ali on može biti čuvar slobode jedino ukoliko se isto primjenjuje u svim stvarima i prema svim licima. Međutim, to je zakonito u slučajevima kad bilo ko može po zakonu tražiti oslobađanje, a kod ove koja je pod očevom

vlašću nema nikog drugog kome bi gospodar roba ustupio pravo posjedovanja. Dakle, njegova je odluka da se otac pozove. U međuvremenu, tražilac neće žrtvovati svoje pravo i stoga neka vodi djevojku uz obećanje da će je dovesti kad stigne onaj koji kaže da joj je otac. Dok su mnogi negodovali na ovu nepravednu odluku, ali se niko nije usudio da optuži, nastupiše Publije Numitorije, stric rnlade djevojke, i vjerenik Icilije. Masa je napravila put, jer je verovala da Icilije svojim nastupom može najprije da se odupre Apiju. No liktor uzviknu „Odluka je doneta!“ i ukloni Icilija koji je protestovao. Takva surova nepravda razjarila bi i veoma mirnog čoveka. Icilije povika: „Moraćeš oružjem da me ukloniš, Apije, da bi u tišini sproveo ono što želiš sakriti. Ovu djevojku ću odvesti i imaću je kao čednu suprugu. Stoga pozovi i sve liktore svojih kolega i naredi da potegnu šibe i sekire, ali Icilijeva vjerenica neće ostati van kuće svog oca. Ako je oduzeto pravo /plebejskih op. S.M./ tribuna i pravo na apel - dvije kule koje su čuvale slobodu - još nije data vlast našoj požudi nad našom decom i našim ženama. Udarajte po našim leđima i našim glavama: bar čednost neka ostane sigurna. Ako se prema ovoj djevojci primjeni sila, ja ću sve prisutne građane pozvati u pomoć za svoju vjerenicu, a Verginije vojnike za jedinu kćerku. Prizivamo u pomoć sve bogove i ljude i ti nikad nećeš ostvariti tu odluku sem preko naših leševa. Pozivam te, Apije: dobro gledaj, ponovo razmisli kuda ideš. Verginiju prepusti da po povratku vidi šta će sa kćerkom. Ja izjavljujem samo to da ukoliko ustukne pred zahtjevima ovoga čovjeka moraće da traži drugu priliku za udaju svoje kćerke. A ja ću u traženju slobode za svoju vjerenicu pre žrtvovati život nego vjernost.“

Narod se uskomešao i činilo se da predstoji sukob. Liktori su opkolili Icilija, ali se nije otišlo dalje od prijetnje pošto je Apije izjavio da Icilije ne brani devojku Verginiju, nego da je u pitanju buntovnik koji, želješći /plebejski op. S.M./ tribunat, traži povod za pobunu. Reče da mu danas neće dati povoda za to, ali neka zna da to nije ustupak zbog njegove drskosti, nego zbog toga što je Verginije odsutan. Zbog oca i zbog slobode, on danas neće doneti odluku niti proglasiti presudu, traži od Marka Klaudija da odstupi od svog prava i dozvoli da se o slobodi djevojke raspravlja sledećeg dana. A ako se otac ne pojavi objavljuju Iciliju i onima koji su mu slični da neće izostati predlagač njegovog zakona niti odlučnost decemvira, niti će on pozvati liktore svojih kolega da kazne podstrekivače nereda jer će za to biti dovoljni i njegovi. Pošto je odloženo vreme nepravde, djevojčini branioci se povukoše. Odlučeno je da Icilijev brat i Numitorijev sin, vrsni mladići, krenu odmah i da što je mogućno brže pozovu Verginija sa fronta. Spas djevojke leži jedino u tome da se branilac slobode pojavi sledećeg dana na vrijeme. Primivši nalog, krenuše bodreći konje da jave ocu vijest. Sada je i onaj koji je tražio djevojku nastojao da se ona oslobodi i da se nađe jemac, a to isto je tražio i Icilije, namjeerno odugovlačeći stvar, dok su glasnici upućeni u vojni logor žurno grabili prema njemu. Mnogi ljudi su dizali ruke i time je svaki pokazivao Iciliju da je spreman da garantuje. A ovaj sa suzama reče: „Hvala vam, sutra ću koristiti vašu pomoć; sada imam dovoljno jemaca.“ Tako je Verginija oslobođena uz pomoć svojih rođaka. Apije je još malo oklijevao kako ne bi izgledalo da je

tu ostao samo zbog svoje stvari. No pošto na druge nije obraćana pažnja jer su svi bili zauzeti jednim, i niko nije pristupio, on se povuče u svoju kuću i uputi pismo kolegama u vojni logor da ne dopuste Verginiju izlazak iz logora i da ga stave pod stražu. Međutim, ova podla poruka zakasni, kao što je i trebalo, i Verginije krenu već o prvim stražama, a pismo da se on zadrži stiglo je sledećeg dana ujutro.

Već u osvit dana, dok su svi građani stajali u gradu na Forumu, budni u očekivanju, Verginije u crnini dovede kćerku u starim haljinama, u pratnji nekoliko matrona i sa ogromnim brojem branilaca. Ovde je išao od jednog do drugog i molio ljude tražeći njihovu pomoć ne samo kao prolaznu milost nego kao što mu oni duguju: on za njihovu decu i žene stoji svakodnevno u borbi i nema čoveka čija bi odvažna i hrabra djela u ratu bila brojnija od njegovih. A šta to koristi ako se u gradu koji je bezbjedan događa njihovoj djeci ono od čega bi strahovali daje grad zauzet? Slično je govorio i Icilije. Zenska pratnja je svojim tihim plačem ganula ljude više od bilo koje riječi. Apije ostade tvrdoglav na sve ovo - razum mu je pomutila snaga mahnitosti prije nego ljubavi - popeo se na tribunal. Poslije nekoliko riječi žalbe onoga koji je tražio djevojku, žalbe na pristrasnost što ga je prethodnog dana spriječila da traži presudu, Apije uze riječ prije nego što je žalilac izrekao do kraja svoj zahtjev i Verginije imao vremena da odgovori. Možda je kod nekih starih pisaca sačuvan tačan podatak o govoru kojim je obrazložio svoju odluku, ali kako ja u velikom broju dekreta nisam našao nijedan koji bi bio nalik na istinu, to mi ostaje da iznesem samo suha fakta. Donio je odluku u korist zahtjeva za ropstvo. Najprije su svi zanijemili od zaprepašćenja zbog tako surove odluke. Ćutanje je potrajalo jedan trenutak, a zatim Marko Klaudije priđe matronama da bi uzeo devojku, dočekan njihovim tužnim plačem i kukanjem. Na to Verginije pružajući ruku prema Apiju uzviknu: „Kćerku sam obećao Iciliju, a ne tebi, Apije. Odgajio sam je za udaju, a ne za sramotu. Da li treba kao stoka ili divlje životinje, miješajući se slučajno, da srljamo u konkubinat? Ne znam da li će to biti dozvoljeno ili neće, ali se nadam da oni koji nose oružje to neće dopustiti.“ Kada su žene odbile onoga koji je zahtijevao djevojku i napravile krug oko nje braneći je, preko glasnika se čuo zahtjev da bude tišina.

Poludio od strasti, decemvir povika da ne samo jučerašnje Icilijevo protivljenje i Verginijevo nasilje, čemu je danas svjedok rimski narod, nego i neki sigurni izvori potvrđuju da su cijele noći održavani sastanci u Gradu s ciljem da se izazovu nemiri. I stoga je, svjestan ovog sukoba, došao na Forum sa oružanom pratnjom, ali ne da bi napao nekog ko se mirno drži, nego da bi one koji remete mir u državi kaznio u ime magistrature koju drži. Stoga je bolje da ostanu mirni. „Idi“, reče liktoru, „ukloni rulju i oslobodi put gospodaru da uzme svoju robinju.“ Kad je ovo gromoglasno izgovorio, ispunjen gnjevom, masa se ukloni, a napuštena djevojka, plen nepravde, ostade sama. Kad vidje da nema druge pomoći, Verginije reče: „Molim te, Apije, najprije oprosti očevom bolu što sam te oštrije napao i dozvoli da u djevojčinom prisustvu pitam dadilju šta sve ovo znači kako bih lakše otišao odavde ako sam lažno nazvan ocem.“ Pošto mu je to dozvoljeno, on odvede djevojku

i dadilju kod radnji koje se danas zovu Nove barake, u blizini Kloakine, pa zgrabivši nož od kasapina uzviknu: „Kćerko, jedino te na ovaj način mogu osloboditi“ i na to probode djevojčino srce, pa okrećući se tribunalu povika: „Ova krv, Apije, neka padne na tebe i na tvoju glavu.“ Začu se graja zbog strašnog djela, a uzbuđeni Apije naredi da uhvate Verginija. Ovaj je mačem probijao sebi put dok nije, štićen pristalicama, stigao do gradskih kapija. A Icilije i Numitorije podigoše beživotno tijelo i izložiše ga pred narodom. Oplakivahu Apijev zločin, nesreću ljepotu djevojke, očevu nesreću. Pratile su ih matrone uz naricanje: „Zar za to rađamo decu? Zar je ovo nagrada za čednost?“, navodeći i drugo što u takvim prilikama govori bol žene; ukoliko je jači od slabijih duhova, utoliko više izaziva sažaljenje. U govorima ljudi, prije svega Icilija, bila je riječ o /plebejskoj op. S.M./ tribunskoj vlasti, ukinutom pravu apela i opštem nezadovoljstvu.

Uzbuni se narod, dijelom zbog strašnog zločina, a dijelom u nadi da se pruža prilika da bi se ponovo mogla steći sloboda. Apije najpre naredi da se Icilije pozove, a pošto je on to odbio naredi da se uhapsi. Kako nije bio napravljen prolaz za niže službenike da priđu, to on sam sa grupom mladih patricija, probijajući se kroz masu, naredi da se Icilije stavi u lance. Međutim, sada se oko Icilija nalazilo ne samo mnoštvo nego i njegove vođe Lucije Valerije i Marko Horacije. Horacije odgurnu liktora i izjavi da ako je po zakonu, on će braniti Icilija od privatnog građanina, a ako pribjegne sili, on mu neće ostati dužan. Tu izbi oštra svađa. Decemvirov liktor napade Valerija i Horacija. Na to masa polomi njegovo pruće, a Apije se pope na tribunal. Slijedili su ga Horacije i Valerije. Njih je skup slušao, a decemvira je prekidao u govoru. Već je Valerije u ime vlasti naređivao liktorima da napuste privatno lice, kad Apije, kome je ponestala svaka hrabrost, plašeći se za život pobježe u kuću u blizini Foruma, pokrivene glave i neprimjećen. Da bi pomogao svom kolegi, Spurije Opije upade u Forum s druge strane i vidje kako pada vrhovna vlast pobijeđena silom. Uplašen i uznemiren savjetima koje je prirnao sa svih strana, najzad sazva Senat. Pošto je izgledalo da većina senatora ne odobrava vlast decemvira, ovaj akt umiri narod u nadi da će ona biti oborena. Međutim, Senat je smatrao da narod ne treba suviše izazivati i da se prije treba brinuti o tome da Verginijev dolazak ne izazove nered u vojsci. I tako u vojni logor koji se nalazio na brdu Veciliju, bijahu upućeni mlađi senatori. Oni opomenuše decemvire da svim sredstvima spriječe pobunu u vojsci. Ovdje je Verginije izazvao veće uzbuđenje od onoga što ga je ostavio u gradu. Pored toga što su ga vidjeli da se približava sa grupom od oko 400 ljudi koji su mu se priključili kao pratioci ozlojeđeni na strašne događaje, skrenuo je pažnju na sebe i zbog isukanog mača i što je bio poprskan krvlju. Kako su se ljudi u togama rasturili po cijelom logoru, dobijao se utisak da je masa iz grada mnogo veća. Na pitanje šta se dogodilo, dugo nije mogao odgovoriti zbog suza. Najzad kad se sakupilo mnoštvo onih koji su dotrčali i kad je nastala tišina, ispriča sve po redu šta se dogodilo. Zatim podiže ruke i pozivajući svoje saborce zamoli ih da njemu ne pripisuju zločin, jer je to u stvari zločin Apija Klaudija, i da mu ne okrenu leđa kao djecoubici. Njemu bi život njegove kćerke bio draži od sopstvenog da joj je bilo dopušteno da živi slobodna u svojoj čestitosti. Ali kad je

vidio da će biti ugrabljena kao robinja da bi bila obeščašćena, smatrao je da je bolje da ugrabi smrt nego sramotu, i tako je iz milosrđa upao u nešto što je naizgled surovost. On ne bi nadživio kćerkinu smrt da ga nije držala nada da će se osvetiti uz pomoć svojih saboraca. I oni imaju i žene, i kćerke, i sestre, a Apijeva požuda se ne bi ugasila njegovom kćerkom, nego bi, ukoliko bi ostala nekažnjena, bila još razuzdanija. Tuđa nesreća im je upozorenje da se čuvaju takve nepravde. Sto se njega tiče, sudbina mu je oduzela ženu, a kćerka mu je završila život strašnom, ali časnom smrću pošto nije mogla dalje časno živjeti. U njegovoj kući nema više mjesta za Apijevu strast. A drugih nasilja ovog čovjeka će se isto tako osloboditi kao što je oslobodio i svoju kćer, na njima je da se brinu za sebe i svoju djecu.

Dokje Verginije tako govorio, masa je uzvikivala da neće zanemariti ni njegovu bol ni svoju slobodu. Pomiješani sa vojnicima, građani su ponavljali iste žalbe upozoravajući ih koliko je gore vidjeti zlo nego čuti o njemu i obaveštavajući ih da je vlada u Rimu već srušena. Oni koji su pristizali pričali su da je Apije propao i otišao u progonstvo, pa je došlo dotle da se začuju povici „Na oružje!“ Podigavši bojne znake, krenuše na Rim. Zbunjeni istovremeno i onim što su vidjeli i onim što su čuli da se zbiva u Rimu, decemviri su se rastrčali na sve strane tabora da bi umirili pobunu. Kad su postupali blago nisu dobijali nikakav odgovor; kad su pokušali primijeniti vlast odgovarano im je da su muškarci i da su naoružani. U bojnom poretku krenuše na Rim i zauzeše Aventin. Svakog plebejca na koga su nailazili podstrekivali su da traži slobodu i izbor /plebejskih op. S.M./ tribuna. Međutim, nije se čuo nikakav nasilnički glas. Spurije Opije je sazvao Senat. Smatralo se da ne treba preduzimati nasilne mere, jer bi one mogle biti povod za pobunu. Poslanstvo od tri člana, koje su sačinjavali bivši konzuli Spurije Tarpej, Gaj Julije i Publije Sulpicije, Senat je ovlastio da pita na čiju su naredbu napustili vojni logor i šta traže trupe koje su oružjem zauzele Aventin i koje su, okrenuvši leđa neprijatelju, napale sopstvenu otadžbinu. Imalo je šta da se odgovori, ali nije bilo čovjeka koji bi dao odgovor jer nisu imali određenog vođu, a pojedinci se nisu usuđivali da se izlože ne- prijatnostima. Masa je jedino tražila da se pošalju Lucije Valerije i Marko Horacije, pa će njima dati odgovor.

Pošto su poslanici otišli, Verginije skrenu pažnju vojnicima na to da ih je zbunila upravo jedna stvar, koja sama po sebi nije važna, zato što je mnoštvo bez glave, a odgovor, premda nije nekoristan, više je rezultat slučajne saglasnosti nego zajedničkog dogovora. Stoga predlaže da izaberu desetoricu koji će imati vrhovnu komandu i da ih nazovu vojnim tribunima, pošto imaju vojni položaj. Kada su ovu počast ponudili njemu odgovorio je: „Sačuvajte svoj dobar sud o meni za bolja vremena i za mene i za sebe; ja ne mogu podnijeti da uživam bilo kakvu počast dok mi kćerka ne bude osvećena. Sem toga, nije korisno da vas u državi koja je u neredu vodi onaj koji je najviše izložen mržnji. Ako mogu nešto da vam pomognem, toga se neću ništa manje prihvatiti ni kao privatno lice.“ Tako izabraše deset vojnih tribuna.

Nije mirovala ni vojska na sabinjanskom bojištu. Ovde je na Icilijev i Numitorijev podstrek došlo do prekida s decemvirima. Uzbuđenju je doprinelo obnovljeno sjećanje na Sicijevo ubistvo isto toliko koliko i nova vijest o sramnom postupku sa djevojkom zbog požude. Ovdje je Icilije saznao da su na Aventinu izabrani vojni tribuni. Plašeći se da skupština građana, slijedeći vojničke skupštine, ne izabere te iste za /plebejske op. S.M./ tribune, pozivajući plebejce i težeći za ovom vlašću, on se prije odlaska u Rim postarao da isti broj sa istim ovlašćenjima bnde izabran među njegovim ljudima. Ušli su u grad kroz Kolinska vrata sa bojnim znacima i preko centra grada uputili se na Aventin. Tu su se spojili sa drugom vojskom i ovlastili dvadesetoricu vojnih tribuna da između sebe izaberu dvojicu koja će imati vrhovnu vlast. Izabrali su Marka Opija i Seksta Manlija.

Kako je Senat držao sjednice svakog dana, senatori uznemireni opštom situacijom tražili su vreme na svađe, a ne na odlučivanje. Optuživali su decemvire za Sicijevo ubistvo, za Apijevu požudu i za sramne poraze u ratu. Smatrali su da Valerije i Horacije treba da odu na Aventin. Oni odbiše, ukoliko decemviri ne vrate ovlašćenja vlasti čiji je rok istekao još prethodne godine. Zaleći se da ih lišavaju položaja, decemviri izjaviše da neće otići sa vlasti pre nego što donesu zakone, radi čega su i izabrani. Plebejci su saznali preko /plebejskog op. S.M./ tribuna Marka Duilija da ništa neće proizaći iz neprekidnih sednica, da su sa Aventina prešli na Sveto brdo pošto je Duilije tvrdio da patriciji neće ozbiljno uzeti stvar ukoliko oni ne napuste grad. Sveto brdo će ih podsjetiti na postojanost plebejaca i na to da se bez uspostavljanja njihove vlasti ne može učvrstiti sloga u državi. Uputivši se Nomentanskim putem, koji se tada zvao Fikulski, postaviše svoj tabor na Svetom brdu. Ugledajući se na svoje očeve u umerenosti, nisu učinili nikakvo nasilje. Plebejci su slijedili vojnike, te niko ko je bio u dobu da je mogao ići nije izostao. Slijedili su ih žene i djeca, jadikujući zašto da ostanu u gradu u kome nisu svetinja ni sloboda ni čednost. Ovo načini neuobičajenu prazninu u Rimu. Na Forumu nije bilo nikog sem nekoliko staraca, pa se senatorima, koji su hitno pozvani na sastanak, Forum učinio pust, tako da je sem Horacija i Valerija bilo i drugih koji su uzvikivali: „Sta čekate, oci senatori i dopisani članovi Senata? Zar ćete dozvoliti da se sve sruši i izgori ako decemviri istraju u svojoj tvrdoglavosti? I kakva je to vlast, decemviri, koju ste prigrlili i držite? Zar ćete pravdu dijeliti zidovima i kućama? Zar se ne stidite toga da je broj vaših liktora na trgu veći od broja svih građana? Sta ćete učiniti ako se neprijatelj pojavi u gradu? Sta ako plebejci uskoro dođu sa oružjem pošto malo postignu secesijom? Zar hoćete da padom grada okončate svoju vlast? Treba ili da izgubimo plebejce, ili da imamo plebejske tribune? Pre ćemo se mi odreći patricijskih magistratura, nego oni plebejskih. Kao novu i neočekivanu, oni su svoju vlast oteli od naših otaca. Pošto su jednom okusili slast vlasti, oni neće dozvoliti da je budu lišeni, pogotovu stoga što smo mi u našoj vlasti toliko neumjereni da je njima potrebna pomoć.“ Pošto su ovakve stvari uzvikivane sa svih strana, decemviri popustiše pred opštim mišljenjem i obećaše da će se potčiniti autoritetu Senata zato što stvari tako stoje. Jedno su ipak tražili: da ih zaštite od mržnje plebejaca i da plebejce ne navikavaju da patricijskom krvlju

kažnjavaju njihovu krivicu. Tako su Valerije i Horacije upućeni plebejcima sa uslovima pod kojima je bio moguć njihov povratak i sređivanje stvari, a bilo im je naloženo i da decemvire zaštite od srdžbe i napada mase.

Kada su stigli bili su primljeni u plebejski tabor uz veliku radost kao nesumnjivi oslobodioci na početku pobune i na završetku poduhvata. Zbog toga su im pri dolasku izrazili zahvalnost. U ime naroda je govorio Icilije. Kada je bila riječ o uslovima, on je na pitanje poslanika šta traže plebejci odgovorio (pošto je prije toga održano savjetovanje) tako da se činilo kako polaže više nade u postizanje jednakosti nego u oružje. Ponovo su, dakle, tražili /plebejsku op. S.M./ tribunsku vlast i uspostavljanje prava priziva na narod, što je predstavljalo oslonac plebejcima pre dolaska decemvira na vlast, a zatim da više ne bude nepravdi koje će izazvati vojnike ili plebejce da traže prava secesijom. Njihov zahtjev je bio surov jedino u pogledu kažnjavanja decemvira: smatrali su da je pravo da im se oni predaju i prijetili da će ih žive ognjem spaliti. Na to su poslanici rekli: „Vaš zahtev je tako pravičan da bi ga i bez vas trebalo ispuniti jer to tražite radi zaštite slobode, a ne zato da biste mogli druge kažnjavati. Na drugoj strani, vašoj srdžbi treba prije oprostiti nego joj popustiti pošto iz mržnje prema okrutnosti upadate i sami u surovost; prije nego što ste i sami slobodni, želite da gospodarite nad protivnicima. Da li će naša država ikad odahnuti od zločina patricija prema plebejcima, ili plebejaca prema patricijima? Vama je potrebniji štit od mača. Običnom čoveku je sasvim dovoljno da živi ravnopravno u državi i da ne trpi, ali i da ne nanosi nepravdu. A ako vi nekad budete u situaciji da se drugi plaše vas, pa ako odluke o našim životima i imovini budu zavisile od vas, kad povratite vaše magistrate i sudova, tada sudite svakom pojedincu prema zasluzi; sada će biti dovoljno da ponovo steknete svoju slobodu.

Svi se složiše da poslanici učine onako kako žele, a oni obećaše da će se uskoro vratiti pošto postignu sporazum. Kad su se vratili izložili su senatorima ono što su plebejci tražili. Pošto suprotno očekivanju nije bilo reči o njihovom kažnjavanju, ostali decemviri su se složili sa svim što je rečeno. Međutim, zbog svoje loše ćudi i posebno omrznut, a plašeći se mržnje koju su drugi osećali prema njemu i svoje prema drugima, Apije reče: „Znam kakva me sudbina čeka. Vidim da se napad na nas odlaže dok se oružje ne preda našim protivnicima. Mržnju treba utoliti krvlju. Neću ni ja oklijevati da napustim decemvirat.“ Donijeta je senatska odluka da decemviri abdiciraju, da vrhovni sveštenik Kvint Furije, izvrši izbor /plebejskih op. S.M./ tribuna i da niko ne ispašta zbog secesije vojnika i plebejaca. Pošto je ova odluka donijeta, Senat je raspušten, a decemviri su izišli pred narodni skup i odrekli se vlasti na ogromnu radost naroda. Ovom mnoštvu iziđe u susret druga masa iz vojnog logora. Cestitali su jedni drugima slobodu i ponovo uspostavljenu slogu u državi. Poslanici se tada obratiše skupu: „Neka je na sreću, radost i dobro vama i državi, vratite se otadžbini i na svoja ognjišta, svojoj djeci i svojim ženama. Onu umjerenost koju ste pokazali kad i pored tolikih potreba velikog mnoštva nije dirnuta ničija zemlja, sada tu umjerenost unesite i u Grad. Krenite na Aventin odakle ste i došli. Tamo na osvećenom mjestu, na kome ste

zasnovali početke svoje slobode, izaberite /plebejske op. S.M./ tribune. Tamo će biti vrhovni sveštenik koji će održati skupštinu.“ Nasta veselje uz opšte odobravanje. Potom su razvili zastave i krenuli u Rim, nad mećući se su radosti sa onima koji su im dolazili u susret. Pod oružjem prođoše kroz grad i stigoše na Aventin. Tu je vrhovni sveštenik odmah održao skupštinu, a izabrani su i /plebejski op. S.M./ tribuni: prije svih Lucije Verginije, zatim Lucije Icilije i Verginijin ujak Publije Numitorije, pokretači secesije, zatim Gaj Sicinije, potomak čoveka koji je po pričanju bio prvi /plebejski op. S.M./ tribun izabran na Svetom brdu, te Marko Duilije, koji je bio istaknuti /plebejski op. S.M./ tribun pre izbora decemvira i koji nije izdao narod ni u borbi sa decemvirima. Zatim su više zbog nadanja koja su u njih polagana nego zbog zasluga bili izabrani Marko Titinije, Marko Pomponije, Gaj Apronije, Apije Vilije i Gaj Opije. Cim primiše /plebejski op. S.M./ tribunat, Lucije Icilije predloži narodu i on to izglasa da niko ne bude gonjen zbog pobune protiv decemvira. Odmah zatim je Marko Duilije iznio na glasanje izbor /ranorepublikanskih pretora op. S.M./ konzula, uz pravo na apel narodu. Sve je to izvršeno na plebejskom skupu na Flaminijevim poljima koja se sada zovu Flaminijev cirkus.

Preko intereksa su izabrani /ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzuli Lucije Valerije i Marko Horacije koji su odmah stupili na dužnost. Njihov /ranorepublikanska pretura op. S.M./ konzulat je bio naklonjen popularima. Patriciji nisu učinili nikakvu nepravdu, mada je bilo nezadovoljstva jer su patriciji smatrali da je sve ono što je učinjeno za zaštitu plebejaca oduzeto od njihove moći. Prije svega, kad se postavilo pitanje da li su odluke plebejaca obavezne za patricije, /ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzuli su donijeli odluku o centurijskim komicijama da je ono što se odluči na tributskim komicijama obavezno za cijeli narod. Ovim zakonom dato je /plebejskim op. S.M./ tribunima predlagačima jedno strašno oružje u ruke. Zatim je pravo apela na narod, koje je kao jedina zaštita slobode bilo ukinuto u vreme vlasti decemvira, drugim /ranorepublikanskim pretorskim op. S.M./ konzulskim zakonom bilo ne samo ponovo uspostavljeno nego i obezbjeđeno za budućnost. Donijet je novi zakon da se nikakva magistratura ne može birati bez prava apela. Ako neko bude izabran uprkos tome, on može biti ubijen a da se to ne smatra ni zakonskim ni religijskim prekršajem. Kad su plebejci dovoljno ojačali, s jedne strane preko prava na priziv, a sa druge preko /plebejske op. S.M./ tribunske vlasti, narodnim tribunima su ponovo vratili pravo nepovredivosti. Ovu stvar, koja je bila gotovo zaboravljena, vratiše uz svečani obred, učiniše ih nepovredivima ne samo u religijskom nego i u pravnom smislu, donijevši zakon prema kome „onaj ko nanese zlo narodnim tribunima, edilima ili desetorici sudija, glava će mu biti žrtvovana Jupiteru, a imovina predata hramu Cerere, Libera i Libere“. Tumači zakona odriču da je neko sakrosanktan [neprikosnoven] po ovom zakonu, jer po njemu samo onaj ko povredi nekog od pomenutih magistrata biva svečano žrtvovan Jupiteru. Cinjenica da plebejski edil može biti uhapšen i priveden po nalogu viših magistrata, premda nije po zakonu (povređuje onoga koga po zakonu ne sme da povredi), ipak je dokaz da oni nisu smatrani za neprikosnovene. /Plebejski op. S.M./ tribuni su

učinjeni svetim i neprikosnovenim po staroj zakletvi plebejaca, iz vremena kada je nastala ova vlast. Ima onih koji tumače stvar tako da su ovim istim Horacijevim zakonom bili zaštićeni i /ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzuli i pretori ukoliko su bili izabrani po istim auspicijama kao i ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzuli: naime, ranorepublikanskog pretora op. S.M./ konzula su nazivali sudijom /*iudex*/. Međutim, ovo tumačenje se pobija time da u to vrijeme nije bio običaj da se konzul naziva „sudija" nego „pretor".

Ovo su bili zakoni koje su donijeli ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzuli. Isti ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzuli su uveli praksu da se odluke Senata uručuju plebejskim edilima u hramu Cerere. Prije toga je ranorepublikanski pretori op. S.M./ konzulima bila ostavljena mogućnost da se odluke spriječe ili izmjene. Zatim je /plebejski op. S.M./ tribun Marko Duilije predložio, a narod izglasao, da „svak ko ostavi plebejce bez tribuna ili izabere nekog magistrata bez prava priziva na narod bude kažnjen po leđima i glavi". Sve ovo je, mada nije bilo po volji patricijima, prošlo bez njihovog protivljenja jer niko nije lično bio napadnut."

Novi zakoni u korist plebejaca – „plebejska zakonodavna ofanziva"

Nakon izdavanja „Zakonika 12 ploča" slijedilo je donošenje *Leges Valeriae Horatiae* („Zakoni Valerija i Horacija") koje tradicija pripisuje ranorepublikanskim pretorima Luciju Valeriju Potitu (*Lucius Valerius Potitus*) i Marku Horaciju Barbatu (*Marcus Horatius Barbatus*) na kraju 449. god. p. n. e. Ti zakoni su poznati kao: 1. *Lex Valeria Horatia de plebiscites* (kojim se odluke donešene na plebejskim skupštinama odnose na cijeli narod), 2. *Lex Valeria Horatia de provocatione* i 3. *Lex Valeria Horatia de tribunicia podestate* (dodatno proširujući zaštitu, prava i ovlaštenja plebejskih tribuna i drugih plebejskih dužnosnika). Ovi zakoni su dali velika prava plebejcima, a samovolju patricija i ranorepublikanskih pretora još dodatno ograničiše. Ranorepublikanski pretori Valerije i Horacije su bili uspješni i u ratovanju, jer pobijediše Ekve, Volske i Sabinjane, ali im Senat ipak nije dozvolio trijumf.

Nastupilo je i novo ograničenje najviše državne izvršne magistrature, jer su od tada ratnom blagajnom upravljali izabrani kvestori (*questori*). Oni su 447. god. p. n. e. prvi put izabrani. Skupština na kojoj su birani kvestori bila je prava narodna velika skupstina od oba staleža, veća od plebejske skupštine i centurijatskih komicija i zasnovana na teritorijalnoj organizaciji. Riječ je o tributskim komicijama (*comitia tributa*), koje su na kraju postale i najvažnije i najmoćnije rimske skupštinske komicije. U to rano doba

Republike ono što tributske komicije odluče, a Senat potvrdi ima se smatrati zakonitom odlukom. Tribunima je sada bilo dozvoljeno i da prisustvuju senatskim sjednicama. A da plebejci budu sigurni od krivotvorenja i podmetnuća senatskih odluka, zaključeno je da ubuduće ne samo kvestori u hramu Saturna, nego i plebejski edili u Cererinom hramu čuvaju senatske odluke.

Svoju vlast su plebejski tribuni osigurali i novim zakonom po kojem je svako glavu gubio ko bi ubuduće želio ili radio (namjerno ili slučajno) da Država bude bez plebejskih tribuna. Začetnik toga zakona bijaše vec poznati plebejski tribun Marko Duilije, koji je umjereno ali postojano i uspješno vojevao za dobro i prava plebejaca. Godine 448. god. p. n. e. učvrsti prava plebejaca i tribun Lucije Trebonije Asper (*Lucius Trebonius Asper*) time, sto je donio zakon, da predsjednik izbornih komicija ne smije sjednice dotle zaključiti, dok se ne izabere potpuni broj od plebejskih tribuna, jer su se patriciji prije ustručavali i protivili izboru tribuna.

Kao što je rečeno „Zakonik 12 ploča" potvrđivao je starinsku zabranu sklapanja brakova između patricija i plebejaca. Po podacima tradicije, ta je zabrana skinuta tek 445. god. p. n., po zakonu (*Lex Canuleia* ili *Lex de conubio patrum et plebis*) koji je podnio plebejski tribun Gaj Kanulej (*Caius Canuleius*) i brakovi sklopljeni između patricija i plebejaca priznavani su za zakonite. Djeca bi nasljeđivala status oca. Drugi Kanulejev projekt zakona predviđao je biranje ranorepublikanskih pretora i iz redova plebejaca ali ovaj projekt nije prošao. Radi toga i nesuglasja u vezi dozvole biranja plebejaca na mjesto najvišeizvršne magistrature ranorepublikanski pretori se nisu birali i od 444. god. p. n. e. umjesto ranorepublikanskih pretora su birani vojni tribuni sa vlašću koju su imali ranorepublikanski pretori (*tribuni militum consulari potestate* ili često nazivani samo konzularni tribuni). Ovu dužnost mogli su vršiti i plebejci.

Vojni tribuni sa konzularnom moći / konzularni tribuni ispočetka nisu birani svake godine, nego su se njihovi izbori smjenjivali sa izborima ranorepublikanskih pretora (koji su mogli biti samo patriciji), ali su na početku IV. st. p. n. e. vojni tribuni sa konzularnom moći zamijenili ranorepublikanske pretore za prilično dugo vrijeme. U ovom periodu je 440 – 439. god. p. n. e. u Rimu zavladala i glad, što je kao posljedicu imalo aferu vezanu za Spurija Melija (*Spurius Maelius*) iz reda vitezova, koji je zbog velike popularnosti među narodom (besplatno je dijelio žito medju siromahe, ili ga prodavaše pod neznatnu cijenu) bio sumnjiv patricijima. Lucije Minucije Augurin (*Lucius Minucius Augurinus*) patricijski *praefectus annonae* (prefekt zadužen za snabdijevanje hranom) optužio je Spurija Melija da teži kraljevskoj vlasti. Spurije Melije je odbio da se pojavi pred novoimenovanim (izabranog radi navedene situacije) diktatorom starim Cincinatom, ali je bio ubijen od strane Gaja Servilija Ahala (*Gaius Servilius Ahala*).

Sa Kapulejevim zakonom završava se prvo razdoblje borbe između patricija i plebejaca. Uspjesi plebejaca uvjetovani su prije svega porastom njihove gospodarske moći i njihovom ulogom u vojsci, ali je jednim dijelom uspjesima plebsa doprinijelo i to što među patricijskim rodovima nije bilo sloge i što je dolazilo do njihovog postupnog biološkog propadanja. Po Mommsenovom istraživanju, od početka Republike do sredine V. st. p. n. e. nestalo je najmanje 20 patricijskih rodova. Poslije Kapulejskog zakona dolazi do konsolidacije patricijata u borbi protiv plebsa, uslijed čega se raspre i sukobi među rodovima stišavaju. U procesu konsolidacije interesa patricija najvažnije uvođenje institucije cenzora (procjenitelja od latinskog *censere* = procijeniti) u smislu kolegija od dva člana, samo da vojnički tribuni nemaju vlast poput ranorepublikanskih pretora. Cenzori nakon položene zakletve služili su bez *imperiuma* pet godina od lustra (popisa / proćišćenja) do lustra. Nakon što su cenzori izvršili svoje različite dužnosti i odradili petogodišnji cenzus, slijedio je religijski ritual *lustrum,* svećeno pročišćenje naroda. Kada su cenzori započinjali svoju časnu funkciju, oni su ždrijebom određivali koji će od njih dvojice izvršiti *lustrum*, na kojem je obavezan bio da prisustvuje i drugi cenzor. Ali već 434. god. p. n. e. Emilijevim zakonom (*lex Aemilia*) je određeno da cenzorska čast ima trajati 18 mjeseci u petogodišnjem periodu. To je praktično značilo da je Država tri i po godine bila bez cenzora.

Census se svakih pet godina obavljao na Marsovom polju, te je svaki rimski građanin morao pod zakletvom da kaže koliki mu je imetak, koliko ima ukućana i gdje prebiva. Na osnovi toga su se razređivali građani na centurije, tribuse i razrede. Znači dužnost cenzora je bila razređivati građane po centurijama i tribusima, raspisivati poreze, određivati javne građevine : trgove, hramove, vodovode, kazalista itd., te im u rukovoditi. U svojoj vlasti oni su imali i ovlašćenja da brinu o ograničavanju luksuza i njegovom pretjeranom iskazivanju, javnom moralu, i ćudoređu (on je sankcionirao onoga ko bi zanemario poljodjelstvo, zlo se brinuo o djeci, zlostavljao sebi podložne i one pod zaštitom ugovora i zadate riječi). Oni mogu ukoriti senatore i iste odstraniti iz Senata (do buduće procjene na pet godina; *legere senatum, leetio senatus*), a sudije su isto mogli skidati i brisati iz sudova, a mogli su i svakoga građanina Iišiti prava i mjesta u tribusima, pa i veci porez na njega udariti. Biliješku ukora mogao je tek drugi cenzor izbrisati. Oni su u najam davali i javna dobra, zemljista, pašnjake, desetinu i druge stvari (rudnike i državne prihode kao poreze i carine čiju su veličinu i određivali) sve putem dražbe. Na odluke cenzora narodni tribuni nisu imali pravo žalbe. Njihova vlast označavana je kao *potestas*, pa oni nisu imali *imperium*, kao konzuli i pretori, tj. nisu imali pravo zapovijedanja vojskom. Za tu dužnost birani su istaknuti građani, često oni koji su prije toga već vršili konzulski dužnost; tijekom vremena cenzura je stekla velik značaj u političkom životu Rima.

Novi sukobi

Nakon smirivanja situacije vezane za decemvire i Zakonik 12 ploča, nastavljene su borbe sa Sabinjanima Ekvima i Volscima. Sabinjani su poraženi 449. god. p. n. e. U bitki kod Korbiona 446. god. p. n. e. trupe predvođene Titom Kvinktijem Kapitolinom Barbatom (*Titus Quinctius Capitolinus Barbatus*) i njegovim legatom Spurijem Postumijem Albom Regilenskim (*Spurius Postumius Albus Regillensis*) su izvojevale veliku pobjedu nad Ekvima.

Borba sa Vejom

Tijekom dugog vremenskog razdoblja vođeni su ratovi sa etrurskim gradom Vejom i njenim saveznikom Fidenom. Fidena je otpala od Rim1jana, pa se ”prislonila” uz Veje, a uz to na zapovijed vejentinskoga kralja Lara To1umnija bila su ubijena tri rimska pos1anika u Fideni 437. god. p. n. e. Rim1jani su radi toga ponovo zauzeli Fidenu 435. god. p. n. e., a budući da su Fidenjani smaknuli rimsku naseobinu tamo postavljenu rimska odmazda je bila da su Fidenjane prodali u ropstvo. Vejetinci sljedeće godine zaključe mir sa Rimljanima na 20 godina. Ali nakon toga primirja, dođe i do posljednjeg rata sa Vejom koji je trajao deset godina od 406. do 396. god. p. n. e. Nakon čitavog niza obrta u ratu, uključujući čitav niz legendarnih priča (proročanstva vezana za albansko jezero i njegovo isušivanje; pročanstvo vezano za žrtovanje u Junoninom hramu i prijenos Junoninog kipa iz Veja u Rim) Rimljani su, pod zapovjedništvom diktatora Marka Furija Kamila (*Marcus Furius Camillus*) na juriš zauzeli Veje (čak su bili iskopali tunel i provalili unutar same Veje i to u Junoninom hramu).

Po Liviju, Furije Kamil je, nakon što je uzeo auspicije i pred sami juriš na Veje, molio pitijskog Apolona i Junonu za pobjedu: „Pod tvojim vodstvom, pitijski Apolone, podstaknut tvojim imenom krećem da razorim grad Veje i tebi zavještavam deseti dio ratnog plijena. A tebi, Junono kraljice, koja si sada u Vejima molim da nas kao pobjednike pratiš u grad koji je naš, a koji će postati i tvoj, u kome ćeš imati hram dostojan tebe i tvoje veličine”. Ovaj odlomak na najbolji način pokazuje pragmatičnu narav starih Rimljana u odnosu prema božanstvima. Furije Kamil se uopće ne ustručava da traži pomoć i od stranih božanstava, pa čak i od onih koji pripadaju kultu neprijatelja. Tako on obećava Junoni iz Veje da donese pobjedu Rimljanima, a ona će zauzvrat dobiti kult u Rimu i značajan hram. Rimljani su stvarno prenijeli statuu Junone iz Veje i njen vejanski kult u Rim, preciznije na Aventin gdje je Furije Kamil dao podignuti hram kako je i obećao.

Žitelje Vejentince prodaše kao i prije Fidence u roblje, te je Veji grad prestao biti samostalnim, a etrurska sila bijaše tim porazom skroz slomljena. Ubrzo poslije rušenja Veje na mjestu toga grada osnivaju se četiri rimska seoska tribusa. Rimljani zauzeše i gradove Kapenu i fališčanski grad Falerije, koji su pristajali uz Vejentince. Pad Falerije rimska tradicija predstavlja tako što ističe vrline i čast drevnih Rimljana. Falerijci se opirahu i Rimljani su se bojali da ce opsada tako dugo trajati kao i kod Veja. Po Liviju i Plutarhu, kod Falerijaca je bio običaj da isti učitelj uči djecu i da vrši nadzor nad njima, i mnogi dječaci su povjeravani brizi jednoga čovjeka. Tako je i djecu falerijskih prvaka podučavao čovjek koji se isticao znanjem. On je imao i običaj da u miru izvodi dječake izvan grada radi igre i vježbe, što nije prekidao ni kada je izbio rat. I kada je jednom otišao dalje nego obično, doveo je djecu u rimski tabor. Ovdje je Kamilu rekao da mu predaje djecu falerijskih prvaka, a samim tim i grad Falerije. Furije Kamil je tu nemoralnu ponudu sa zgražavanjem odbio uz sljedeće riječi (koje prenosi Livije): „Nisi došao sebi sličnom ni narodu ni vojskovođi, ti, zločinče, koji si donio zločinački dar. Između nas i Faliska ne postoji nikakav savez nastao po ljudskom ugovoru, ali onaj koji je prirodno urođen, taj postoji između nas i njih i uvijek će postojati. Postoji zakon i u ratu i u miru, i mi smo naučili da ga sprovodimo isto toliko pravično koliko i hrabro. Oružje ne nosimo protiv onog uzrasta koji biva pošteđen i kad se zauzme neki grad, nego protiv ratnika, protiv onih koji su, premda ih nismo ni uvrijedili ni izazvali, napali rimski tabor kod Veja. Koliko je do tebe stajalo, ti sih ih pobijedio nečuvenim zločinom, a ja ću ih kao i Veje pobijediti hrabrošću, naporom i oružjem".

Za razliku od Livija koji citira govor (nepoznato sa kolikom preciznošću), Plutarh u svome životopisu Kamila parafrazira taj govor sa donekle različitom sadržinom u odnosu na ono što prezentira Livije: „Čuvši to, Kamilu se učini da mu se ukazala sva grozota njegova čina, i rekavši prisutnima da je rat strašna stvar i da se privodi kraju preko mnogih nepravdi i nasilja, ali da za časne ljude ipak i u ratu postoje neki zakoni i da se ne smije stremiti za pobjedom uz cijenu prihvaćanja usluga koje proizlaze iz nečasnih i bezbožnih djela (jer veliki vojskovođa treba da vojuje oslanjajući se na vlastitu vrlinu, a ne na tuđu opakost)".

Furije Kamil je zatim dao skinuti učitelja i svezati mu ruke na leđa, a onda predade djeci šibe u ruke, neka tako gone svoga učitelja u svoj grad. Falerijci, vidjevši to rimsko velikodušje, častoljubivost i moralnost, predadoše se svojevoljno 394. godine p. n. e. Rimljanima i dobili su povoljnu pogodbu. Ali ubrzo nakon niza ovih velikih pobjeda u južnoj Etruriji, desilo se jedno od najstrašnijih iskušenja za mladu Rimsku državu.

"Dječiji slučaj" Marka Furija Kamila iz 394. god. p. n. e., odgovor na pitanje: Zašto je Republika od Prosvjetljenja bila određena da postane imperij?. I pored općenitog mišljenja da su za pobjedu u ratu dozvoljena sva sredstva, historijska zbivanja pokazuju da nije to bilo baš tako. Ozbiljne države, sa percepcijom sopstvene dugovječnosti i funkcioniranja, izbjegavaju da budu dovedene u kontekst "nedostojne pobjede", jer odgovorni dužnosnici

ne žele da ni oni ni zemlje, narodi, države, politije, budu dovedeni u poziciju da se dovede u pitanje povjerenje u njih i njihove države, da nose na sebi stigmu sramote i bešćašća, da se o njima izgradi loša slika u okviru međunarodne politike. Po ozbiljnim i odgovornim državnicima, "nedostojna pobjeda" može dugoročno donijeti više štete nego koristi. Radi toga se i ovaj segment ratovanja uvrstio u sustav kodeksa o običajima i pravilima ratovanja. Tako bi se i ta "nedostojna pobjeda" mogla uvrstiti u neprilično ratovanje, i često biti obuhvaćena i onim postupcima koji bi se mogli modernim rječnikom okvalificirati kao ratni zločin. Jedan od najboljih primjera izbjegavanja "nedostojne pobjede" je slučaj Marka Furija Kamila[18] koji je 394. god. p. n. e. bio zapovjednik legija Republike koje su opsjedale fališćanski glavni grad Falerij[19].

O tome literarna vrela izvještavaju na sljedeći način:

Plutarh, Usporedni životopisi, Furije Kamil[20], 10: οὕτως δὲ τῆς πολιορκίας κατεφρόνουν οἱ Φαλέριοι τῷ πανταχόθεν ἐξωχυρῶσθαι πιστεύοντες, ὥστε πλὴν τῶν τὰ τείχη φυλαττόντων τοὺς ἄλλους ἐν ἱματίοις κατὰ τὴν πόλιν ἀναστρέφεσθαι, τοὺς δὲ παῖδας αὐτῶν εἴς τε τὰ διδασκαλεῖα φοιτᾶν καὶ παρὰ τὰ τείχη περιπατήσοντας καὶ γυμνασομένους ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καταβιβάζεσθαι. κοινῷ γὰρ ἐχρῶντο τῷ διδασκάλῳ, ὥσπερ Ἕλληνες, οἱ Φαλέριοι, βουλόμενοι συντρέφεσθαι καὶ συναγελάζεσθαι μετ᾽ ἀλλήλων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοὺς παῖδας. οὗτος οὖν ὁ διδάσκαλος ἐπιβουλεύων τοῖς Φαλερίοις διὰ τῶν παίδων ἐξῆγεν αὐτοὺς ἡμέρας ἑκάστης ὑπὸ τὸ τεῖχος ἐγγὺς τὸ πρῶτον, εἶτ᾽ ἀπῆγεν αὖθις εἴσω γυμνασαμένους, ἐκ δὲ τούτου κατὰ μικρὸν ὑπάγων εἴθισε θαρρεῖν ὡς πολλῆς οὔσης ἀδείας, καὶ τέλος ἔχων ἅπαντας εἰς τοὺς προφύλακας τῶν Ῥωμαίων ἐνέβαλε καὶ παρέδωκεν, ἄγειν κελεύσας πρὸς τὸν Κάμιλλον. ἀχθεὶς δὲ καὶ καταστὰς εἰς μέσον ἔλεγε παιδευτὴς μέν εἶναι καὶ διδάσκαλος, τὴν δὲ πρὸς ἐκεῖνον χάριν ἀντὶ τούτων ἑλόμενος τῶν δικαίων, ἥκειν αὐτῷ τὴν πόλιν ἐν τοῖς παισὶ κομίζων, δεινὸν οὖν ἀκούσαντι τὸ ἔργον ἐφάνη Καμίλλῳ: καὶ πρὸς τοὺς παρόντας εἰπών, ὡς χαλεπὸν μέν ἐστι πόλεμος καὶ διὰ πολλῆς ἀδικίας καὶ βιαίων περαινόμενος ἔργων,εἰσὶ δὲ καὶ πολέμων ὅμως τινὲς νόμοι τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσι, καὶ τὸ νικᾶν οὐχ οὕτω διωκτέον, ὥστε μὴ φεύγειν τὰς ἐκ κακῶν καὶ ἀσεβῶν ἔργων χάριτας ἀρετῇ γὰρ οἰκείᾳ τὸν μέγαν στρατηγόν, οὐκ ἀλλοτρίᾳ θαρροῦντα κακίᾳ χρῆναι στρατεύειν,

[18] *Marcus Furius Camillus*, vojni tribun sa konzularnim ovlaštenjima za 401., 398., 394., 386., 384., 381., god. p. n. e., diktator u 396., 390., 389., 368. i 367. god. p. n. e., „drugi osnivač Rima". O njemu v. *Plut. Cam*; *Comp. Themi. – Cam.* Zbog sukoba između patricija i plebejaca, izbori za ranorepublikanske pretore (koji su od proglašenja Republike najviši državni dužnosnici) se nisu održavali posljednjih decenija Rane Republike. Umjesto njih su birani „vojni tribuni sa konzularnim ovlaštenjima".

[19] I pored toga što su živjeli na samom kraju Etrurije (na graničnom području sa Starim Lacijem) i bili pod velikim kulturološkim i političkim etrurskim utjecajem,, Falisci nisu Etrurci. Oni su bili etnički vrlo srodni Latinima. Falerij se nalazio u nesporednoj blizini Rima, udaljen nekih 16 km.

[20] *Marcus Furius Camillus*, vojni tribun sa konzularnim ovlaštenjima za 401., 398., 394., 386., 384., 381., god. p. n. e., diktator u 396., 390., 389., 368. i 367. god. p. n. e., „drugi osnivać Rima". O njemu v. *Plut. Cam*; *Comp. Themi. – Cam.*

προσέταξε τοῖς ὑπηρέταις τοῦ μέν ἀνθρώπου καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὰς χεῖρας ὀπίσω περιάγειν, τοῖς δὲ παισὶ διαδοῦναι ῥάβδους καὶ μάστιγας, ὅπως κολάζοντες τὸν προδότην ἐλαύνωσιν εἰς τὴν πόλιν. ἄρτι δὲ τῶν Φαλερίων ᾐσθημένων τὴν τοῦ διδασκάλου προδοσίαν καὶ τὴν μέν πόλιν, οἷον εἰκὸς, ἐπὶ συμφορᾷ τηλικαύτῃ θρήνου κατέχοντος, ἀνδρῶν δ᾽ ὁμοῦ καὶ γυναικῶν ἐπὶ τὰ τείχη καὶ τὰς πύλας σὺν οὐδενὶ λογισμῷ φερομένων, προσῆγον οἱ παῖδες τὸν διδάσκαλον γυμνὸν καὶ δεδεμένον προπηλακίζοντες, τὸν δὲ Κάμιλλον σωτῆρα καὶ πατέρα καὶ θεὸν ἀνακαλοῦντες, ὥστε μὴ μόνον τοῖς γονεῦσι τῶν παίδων, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πολίταις ταῦθ᾽ ὁρῶσι θαῦμα τε καὶ πόθον ἐμπεσεῖν τῆς τοῦ Καμίλλου δικαιοσύνης. καὶ συνδραμόντες εἰς ἐκκλησίαν πρέσβεις ἔπεμψαν ἐκείνῳ τὰ καθ᾽ ἑαυτοὺς ἐπιτρέποντες, οὓς ὁ Κάμιλλος ἀπέστειλεν εἰς Ῥώμην. ἐν δὲ τῇ βουλῇ καταστάντες εἶπον, ὅτι, Ῥωμαῖοι τῆς νίκης τὴν δικαιοσύνην προτιμήσαντες ἐδίδαξαν αὐτοὺς τὴν ἧτταν ἀγαπῆσαι πρὸ τῆς ἐλευθερίας, οὐ τοσοῦτον τῇ δυνάμει λείπεσθαι δοκοῦντας, ὅσον ἡττᾶσθαι τῆς ἀρετῆς ὁμολογοῦντας. ἀποδούσης δὲ τῆς βουλῆς πάλιν ἐκείνῳ τὸ κρῖναι καὶ διαιτῆσαι ταῦτα, χρήματα λαβὼν παρὰ τῶν Φαλερίων καὶ φιλίαν πρὸς ἅπαντας Φαλίσκους θέμενος ἀνεχώρησεν.

(„Falisci su se, međutim, s takvim prezirom odnosili prema opsadi pouzdavajući se u svoju sigurnost u svakom pogledu da su se svi ostali, osim branilaca gradskih zidina, kretali gradom u mirnodopskoj odjeći, a djeca su im kao obično odlazila u škole i njihov ih je učitelj izvodio iz grada u prirodu uz gradske zidine da šeću i bave se tjelovježbom. Jer Falisci su, kao i Heleni, imali zajedničkog učitelja želeći da im se dječaci od početka zajednički okupljaju i odgajaju.[21] Taj učitelj, međutim, radeći o izdaji Falerijcima pomoću djece, izvodio ih je svakog dana pokraj gradskih bedema, isprva blizu, a zatim, pošto su završili tjelovježbu, vraćao bi ih opet u grad. Potom, odvlačeći ih pomalo sve dalje, navikao ih je da se ne boje učinivši da vjeruju da su u potpunoj sigurnosti, i najzad se sa svima njima zaputi među rimske predstraže predade im ih zatraživši da ga odvedu Kamilu. A kad je bio odveden stao preda njega, reče da je odgajatelj i učitelj djece, ali da je, odabravši radije da pokuša steći Kamilovu milost nego da vrši svoju službu, došao k njemu donoseći mu grad u liku djece. Čuvši to, Kamilu se učini da mu se ukazala sva grozota njegova čina i rekavši prisutnima da je rat strašna stvar i da se privodi kraju preko mnogih nepravdi i nasilja, ali da za časne ljude ipak i u ratu postoje neki zakoni i da se ne smije stremiti za pobjedom uz cijenu prihvaćanja usluga koje proizlaze iz nečasnih i bezbožnih djela (jer velik vojskovođa treba da vojuje oslanjajući se na vlastitu vrlinu, a ne na tuđu opakost),[22] naredi liktorima da s tog čovjeka strgnu haljinu i da mu ruke saviju na leđa,

[21] Obrazovanje koje je davao profesionalni učitelj (*paedagogos*) je helenski običaj koji je kasno prodro u Rimljane kod kojih se dugo smatralo da je obaveza roditelja da svojoj djeci osiguraju elementarni nivo obrazovanja, što je uključivalo i pismenost, račun, temeljne vještine. Kod Faliska, koji su u V. st. p. n. e. bili, zbog znatno snažnije izloženosti etrurskom utjecaju, bili na višem nivou civilizacijskog razvitka od tadašnjih Rimljana, profesionalni učitelji po helenskom običaju su ranije počeli da se pojavljuju.

[22] Po Polibijevom tekstu, Furije Kamil izriče jednu od najboljih definicija rata i dokazuje da su u epohi klasične civilizacije postojali jasni kodeksi ponašanja i običaja ratovanja. Nažalost po moderni svijet, i sustav

a da se dječacima daju šibe i bičevi da izdajicu, kažnjavajući ga, potjeraju u grad. Falisci su baš opazili učiteljevu izdaju i grad su, kako je i prirodno pri takvoj nesreći, ispunile jadikovke, a ljudi i žene podjednako bezglavo su jurili na zidine i ka gradskim vratima, kad dječaci dotjeraše svoga učitelja, gola i vezana, zasipajući ga sramotnim zlostavljanjem, a Kamila nazivajući svojim spasiteljem, svojim ocem i svojim bogom, tako da je ne samo roditelje dječaka nego i ostale građane pogled na taj prizor ispunio divljenjem i čežnjom za Kamilovom pravednošću. I u žurbi skupivši se u skupštinu poslaše ka njemu poslanike povjeravajući mu sebe i svoje, a Kamilo ih posla u Rim. Stavši pred Senat, oni rekoše da su ih Rimljani, cijeneći pravednost više od pobjede, naučili da im poraz postane draži od slobode ne toliko zato što smatraju da zaostaju za njima snagom, koliko jer priznaju da su pobijeđeni u vrlini. A kada je Senat vratio stvar Kamilu da je riješi i da donese odluku, pošto je uzeo od Falisca novac[23] i uspostavio prijateljstvo sa njima, on se povuče.").

Livije, V, 27: *Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum et comite uti, simulque plures pueri, quod hodie quoque in Graecia manet, unius curae demandabantur. Principum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur praecellere erudiebat. Is cum in pace instituisset pueros ante urbem lusus exercendique causa producere, nihil eo more per belli tempus intermisso, [dum] modo brevioribus modo longioribus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque variatis, longius solito ubi res dedit progressus, inter stationes eos hostium castraque inde Romana in praetorium ad Camillum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos pueros quorum parentes capita ibi rerum sint in potestatem dediderit. Quae ubi Camillus audivit, "non ad similem" inquit, "tui nec populum nec imperatorem scelestus ipse cum scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis quae pacto fit humano societas non est: quam ingeneravit natura utrisque est eritque. Sunt et belli, sicut pacis, iura, iusteque ea non minus quam fortiter didicimus gerere. Arma habemus non adversus eam aetatem cui etiam captis urbibus parcitur, sed adversus armatos et ipsos qui, nec laesi nec lacessiti a nobis, castra Romana ad Veios oppugnarunt. Eos tu quantum in te fuit novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute opere armis, sicut Veios vincam". Denudatum deinde eum manibus post tergum inligatis reducendum Falerios pueris tradidit, virgasque eis quibus proditorem agerent in urbem verberantes dedit. Ad quod spectaculum concursu populi primum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato senatu, tanta mutatio animis est iniecta ut qui modo efferati odio iraque Veientium exitum paene quam Capenatium pacem*

procesuiranja i kažnjavanja nepoštivanja tih kodeksa je, bar kod Rimljana, bio i precizniji, brži i učinkovitiji, samim tim i efikasniji, nego što je to slučaj sa današnjim kodeksima.

[23] Po Liviju, od Faliska je zahtijevana plata za rimske vojnike za tu godinu da bi rimski narod bio oslobođen ratnog poreza.

mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides Romana, iustitia imperatoris in foro et curia celebrantur; consensuque omnium legati ad Camillum in castra, atque inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios proficiscuntur. Introducti ad senatum ita locuti traduntur: "Patres conscripti, victoria cui nec deus nec homo quisquam invideat victi a vobis et imperatore vestro, dedimus nos vobis, rati, quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio vestro quam legibus nostris victuros. Eventu huius belli duo salutaria exempla prodita humano generi sunt: vos fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis; nos fide provocati victoriam ultro detulimus. Sub dicione vestra sumus; mittite qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipiant. Nec vos fidei nostrae nec nos imperii vestri paenitebit." Camillo et ab hostibus et a civibus gratiae actae. Faliscis in stipendium militum eius anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. Pace data exercitus Romam reductus.

("Kod Faliska je bio običaj da isti učitelj uči djecu i da vrši nadzor nad njima, i mnogi dječaci su, kao danas u Grčkoj, povjeravani brizi jednog čovjeka. Kao što je to običaj, djecu prvaka je podučavao čovek koji se isticao znanjem. On je imao običaj da u miru izvodi dječake izvan grada radi igre i vježbe, pa to nije prekidao ni u vreme rata. Odvodio ih je nekad na kraće, nekad i na duže rastojanje od kapija, uz razne igre i razgovore. I kada je jednom otišao dalje nego obično doveo je djecu kroz rimske predstraže u rimski tabor, u glavni Kamilov štab. Ovde je ovom zločinačkom postupku dodao još gore reči: da predaje u rimske ruke grad Falerije pošto rimskoj vlasti predaje ove dječake čiji su očevi tamo na vlasti. Kada je ovo čuo, Kamil je odgovorio: „Nisi došao sebi sličnom ni narodu ni vojskovođi, ti, zločinče, koji si donio zločinački dar. Između nas i Faliska ne postoji nikakav savez nastao po ljudskom ugovoru, ali onaj koji je prirodno urođen, taj postoji između nas i njih i uvek će postojati. Postoji zakon i u ratu i u miru, i mi smo naučili da ga sprovodimo isto toliko pravično koliko i hrabro. Oružje ne nosimo protiv onog uzrasta koji biva pošteđen i kad se zauzme neki grad, nego protiv ratnika, protiv onih koji su, premda ih nismo ni uvredili ni izazvali,[24] napali rimski tabor kod Veja. Koliko je do tebe stajalo, ti si ih pobjedio nečuvenim zločinom, a ja ću ih kao i Veje pobjediti hrabrošću, naporom i oružjem."[25] Zatim mu je skinuo odjeću i sa rukama vezanim na leđa predao ga dječacima da ga vode u Falerije, a predao im je i šibe da ga udaraju pri povratku. Narod se najprije sakupio na ovaj prizor, a potom je sazvan /fališćanski op. S.M./ senat zbog ove novosti, pa je nastao takav preokret u dušama Faliska da su oni koji su nedavno u bijesu i srdžbi više

[24] Boldirani dio teksta, tj. govor koji po Liviju izriče Furije Kamil, je nedvosmislen dokaz da je u antici postojalo jasno i precizno shvatanje onoga što bi se po modernom diskursu nazvalo ratni zločin, te kako se ono tretiralo od odgovornih i ozbiljnih država i njihovih dužnosnika. Temeljna činjenica koja se ističe jeste da postoji jedan od prirode urođeni savez, u smislu običaja i pravila i da će uvijek postojati. I taj zakon kaže da se oružje ne koristi protiv onoga uzrasta (djece) koji se pošteđuje i kada se zauzme neki grad.

[25] Etrurska državica i grad koji je dugo bio u sukobu sa Rimskom Republikom. Nedugo prije opsade Falerija, Furije Kamil je pobjednosno za Rim završio posljednji rat sa Vejom, zauzevši je.

voljeli propast Veja nego mir Kapene[26], sada jednodušno zatražili mir. Rimska vjernost i pravičnost vojnog zapovjednika slavljeni su na Forumu i u Senatu. Uz opću saglasnost upućeni su poslanici najpre Kamilu u vojni tabor, a zatim po njegovoj dozvoli i Senatu u Rim. Uvedeni u Senat, priča se da su ovako govorili: „Očevi i Upisani,[27] pobijeđeni od vas i vašeg vojskovođe na način na kome vam neće zavidjeti ni bog niti ikoji čovek,[28] mi se predajemo vama jer smatramo da vam kao pobjedniku ne može biti ništa draže od toga da želimo živjeti pod vašom vlašću prije nego po našim zakonima. Ovaj rat je dao dva spasonosna primjera ljudskom rodu: vi ste dali prednost pravičnosti u ratu nad pobedom koja je bila tu, a mi, podstaknuti pravičnošću, donosimo pobjedu ovamo. Pod vašom smo vlašću: pošaljite ljude koji će primiti naše oružje, naše taoce i naš grad koji je otvorio kapije. Vi nećete zažaliti zbog svoje pravičnosti, kao ni mi zbog vaše vlasti." Kamilu su izrazili zahvalnost i neprijatelji i sugrađani. Od Faliska je zahtijevana plata za vojnike za tu godinu da bi rimski narod bio oslobođen ratnog poreza. Pošto je mir zaključen, vojska je povučena u Rim.").

Valerije Maksim, VI, 5, 1: *Camillo consule Falerios circumsedente magister ludi plurimos et nobilissimos inde pueros velut am<bul>andi gratia eductos in castra Romanorum perduxit. quibus interceptis non erat dubium quin Falisci deposita belli gerendi pertinacia traditurі se nostro imperatori essent. ea re senatus censuit ut pueri vinctum magistrum virgis caedentes in patriam remitterentur. qua iustitia animi eorum sunt capti, quorum moenia expugnari non poterant: namque Falisci beneficio magis quam armis victi portas Romanis aperuerunt.*

("Kamil, kao konzul,[29] opsjedao je Falerij. Školski učitelj je izveo iz grada veliki broj djece iz najuglednijih familija, pod izgovorm da šetaju i doveo ih u tabor Rimljana. Uzimanje ove djece bi nesumnjivo dovelo do kraja fališćanskog otpora i podvrgao bi ih našem zapovjedniku. Ali Senat[30] je odlučio da pošalje ovu djecu nazad u njihovu zemlju, i predajući učitelja, sa zavezanim rukama, udarajući ga njegovom šipkom.[31] Ovaj čin pravde osvojio je srca onih ljudi čije zidine nisu silom bile poražene, prije velikodušnošću nego oružjem. Falisci su otvorili svoje kapije Rimljanima.").

[26] Kapena, državica sa istoimenim gradom u blizini i Falerija i Rima.

[27] Obraćanje senatorima u najoficijelnijoj formi.

[28] U smislu da je najbolja pobjeda ona dobijena bez prolivene krvi i nasilja.

[29] Valerije Maksim je pogriješio, jer najviši izvršni dužnosnici Republike sa titulom konzula se biraju tek od mandatne godine mart 366. – mart 365. god. p. n. e., tj. od prve godine Srednje Republike. U Ranoj Republici najviši funkcioneri su nosili naziv (ranorepublikanski) pretori i kasnije vojni tribuni sa konzularnim ovlaštenjima. Furije Kamil nije bio nikada ni ranorepublikanski pretor.

[30] Nije Senat odlučio, nego sam Furije Kamil.

[31] Misli se na „čuvenu učiteljsku šipku" koja je bila korištena u pedagoškom radu sa učenicima sve do liberalističkih reformi.

Najbolja definicija Rimljana “staroga kova” bila je da su znali biti teški, ozbiljni i okrutni i prema sebi i prema drugima, ali su bili nesumnjivo i pravedni.

Brončana drška sa poklopca jednog sanduka (iz Preneste) koja prikazuje vojnike.
Datacija IV. st. p. n. e. Danas se nalazi u Nacionalnom Etrurskom Muzeju u Vila Julija.

Najezda Gala

Posljednjih desetljeća V. st. p. n. e. keltska plemena su prešla Alpe i naselila dolinu rijeke Po slomivši etrursku hegemoniju na ovom području. Ovo je bila jedna od sukcesivnih faza velike keltske migracije koja se uglavnom dešavala nasilnim putem (antički izvori su puni opisa užasa i uništavanja koje su počinili Kelti u Italiji, ilirskim zemljama, Makedoniji, Grčkoj, Trakiji), a zahvatila je široko područje od obala Atlantika, britanskih otoka i sjeverne Iberije sve do središnje Male Azije. Kelti su bili jedna ekspanzivna etnička zajednica, sa dobro uređenom ratničkom organizacijom i naoružanjem (dobar dio keltskog/galskog i ofanzivnog i defanzivnog naoružanja su kasnije preuzeli i sami Rimljani). Njihovu pojavu u Italiji, italska i rimska tradicija povezuje sa jednom zanimljivom pričom o prevari i osveti jednog Etrurca po imenom Arunt koji je pozvao Kelti da napadnu Italiju.

Plutarh na sljedeći način opisuje dolazak Gala/Kelta: „Za Gale, koji su keltskoga roda, pripovijeda se da su, zbog svojega mnoštva, ostavivši vlastitu zemlju jer nije bila dostatna da ih sve hrani, krenuli u potragu za drugom. Kada ih se našlo mnogo desetaka hiljada mladih i ratničkih ljudi, a vodili su sa sobom još više žena i djece, jedni, prešavši Ripejske planine u pravcu sjevernog Okeana, razliše se i zaposjedoše najudaljenije krajeve Europe, a drugi, naselivši se između Pirinejskoga gorja i Alpa, dugo vremena obitavahu u susjedstvu Senonaca i Keltibera, ali kada kasnije okusiše vino tada prvi puta dopremljeno iz Italije, tako se, kažu zadiviše tome piću i tako ih sve zanese taj novi užitak da su, zgrabivši oružje i uzevši sa sobom svoje porodice, krenuli prema Alpama u potrazi za zemljom koja daje takav plod, jer su ostali svijet smatrali neplodnim i divljim.

Onaj pak, koji je među njih donio vino i prvi put u njih potakao želju za Italijom, bio je, pripovijeda se, Etrurac Aruns, čovjek ugledan i po naravi nipošto loš, ali ga je zadesila sljedeća nesreća. Bio je staratelj dječak bez roditelja, ali bogatstvom prvoga u gradu i čudesne ljepote po imenu Lukomona. Ovaj je od mladosti živio sa Aruntom i postavši mlad čovjek, ne napusti kuću, nego se pretvarao da uživa u zajedničkome životu sa njime. I dugo je vremena ostalo neopaženo da je zaveo Aruntovu suprugu, a ona njega. Ali kada je njihova strast već daleko dotjerala i niti su je se mogli osloboditi niti je više skrivati, mladić je otvoreno pokuša odvući i oženiti se njome, a muž iznese stvar pred sud, ali bi nadvladan od Lukomona velikim brojem njegovih prijatelja i izdašnim trođenjem novca, pa ostavi svoju domovinu. Doznavši o Galima, dođe ka njima i postade im vodičem na vojnom pohodu u Italiju.

Odmah pošto provališe Gali postadoše gospodari sve zemlje (misli se na područje Padske doline, a ne na Toskanu op. a.) koju su od davnina držali Etrurci, a protezala se od Alpa na obje strane do oba mora, kao što posvjedočuju i njihova imena. Jer sjeverno se more naziva

Jadranskim po etrurskom gradu Adriji, a ono koje leži prema jugu upravo se i zove Etrurskim (Tirenskim op. a.). Sva je ta zemlja obrasla drvećem, bogata pašnjacima za stoku i natapana rijekama. Ima i osamnaest gradova, lijepih i velikih, dobro uređenih kako za unosno poslovanje, tako i za gizdav život, koje Gali, istjeravši Etrurce, sami zaposjedoše. Ali to se dogodilo davno prije vremena o kojem govorimo (Plutarh misli na vrijeme kada su se dogodili keltski napadi na Klusij i grad Rim op. a.).“

Istu ovu priču, samo u nešto kraćoj verziji prepričava i Livije, samo što je on ne veže za prvi galski prelazak preko Alpa, nego za direktni napad na Klusij. Po njemu su Aruns i Lukumon bili građani Klusija. Međutim, po smislu kompletnog Livijevog odjeljka koje govori o dolasku Kelta u Italiji, izgleda da ni Livije nije baš uvjeren u tačnost priče o Arunsu i Lukumonu. Livije sljedeće govori o dolasku Gala u Italiju: „Dok se Gradu približavala sudbonosna propast stigoše poslanici iz Klusija da zatraže pomoć protiv Gala. Ovaj narod, kaže predanje, prešlo je Alpe i zauzelo polja koja su ranije obrađivali Etrurci, privučeno plodovima naše zemlje, a najviše vinom koje je tada za njih predstavljalo novo zadovoljstvo. A vino je u Galiju izvezao Aruns iz Klusija da bi namamio ovaj narod. On je bio ljut na Lukumona, čiji je tutor bio, zato što mu je ovaj zaveo ženu. Kako je mladić bio veoma moćan, Aruns mu se nije mogao osvetiti sem uz pomoć strane sile. On je bio vođa Galima pri prelasku Alpa i podstrekać napada na Klusij. Dakle, ja ne poričem da je Gale doveo na Klusij Aruns, ili neko drugi iz ovog grada. No opšte je poznato da Gali koji su napali Klusij nisu bili prvi koji su prešli Alpe. Dva stoljeća prije napada na Klusij i zauzimanja Rima, Gali su prešli u Italiju, pa ovi iz Klusija nisu bili prvi Etrurci sa kojima su oni ratovali. Mnogo ranije se galska vojska često sukobljavala sa ljudima koji su živjeli između Apenina i Alpa. Etrurska vlast se prije rimske prostirala daleko na kopnu i na moru. Kolika im je bila moć pokazuju nazivi Gornjeg i Donjeg mora kojima je Italija opkoljena kao neko ostrvo, jer su italska plemena jedno zvali Toskansko po općem nazivu za narod, a drugo Hatrijatsko po etrurskoj koloniji Hatriji, dok su Grci ova mora nazivali Tirenskim i Adriatskim. Okrenuti prema jednom i drugom moru, Etrurci su naseljavali dvaput po dvanaest gradova, najprije sa ove strane Apenina, prema Donjem moru, a zatim isto toliko sa one strane Apenina, osnivajući onoliko kolonija koliko je prvobitno bilo gradova i one su držale sva mjesta od rijeke Po do Alpa sem ugla što su ga držali Veneti koji su živjeli oko morskog zaliva. Alpski narodi su bez sumnje istoga porijekla, naročito Reti koji su zbog prirode tla postali tako divlji da od starine nisu sačuvali ništa sem svoga govora, pa i to iskvareno.

O prelasku Gala u Italiju saznali smo ovo. U vrijeme kada je Tarkvinije Prisk vladao u Rimu, tada su nad Keltima, koji su činili trećinu Galije, vrhovnu vlast imali Biturigi, oni su Keltima davali kralja. Ambigat, koji je tada vladao, zahvaljujući sreći i hrabrosti kako svojoj tako i svoga naroda bio je veoma moćan, tako da je Galija u vrijeme njegove vlasti obilovala i u plodovima zemlje i u ljudima, pa je izgledalo da se takvim mnoštvom ljudi jedva može upravljati. I sam već u godinama, Ambigat je, u želji da rastereti kraljevstvo od

tolike mase ljudi koji su ga već pritiskivali, objavio da će sinove svoje sestre Beloveza i Segoveza, dva valjana mladića, poslati da traže nova sjedišta koja će im bogovi pokazati preko znamenja. Dozvoliće im da povedu oniliko ljudi koliko žele kako ih nijedan narod ne bi mogao odbiti kada dođu. Segovezu je kockom pripala Herenijska gora, a Belovezu koji je bio mnogo sretniji, bogovi odrediše put u Italiju. On odvede sa sobom one koji su bili prekobrojni: Biturige, Arverne, Senone, Heduance, Ambare, Karnute i Aulerke (misli se samo na dijelove tih narode op. a.). Krenuvši sa ogromnim mnoštvo konjanika i pješadinaca stiže do Trikastina. Ovdje su kao velika prepreka stajali Alpi. Ne čudim se što su izgledali neprelazni, jer preko njih nije bilo puta od vremena dokle dopire ljudsko pamćenje sem ako se ne povjeruje u legendu o Herkulu. Dok je visina planina držala Gale ovdje kao odsječene, oni su gledali sve strane preko kojih će od prijelaza što su se spajali sa nebom, prijeći na drugu stranu svijeta. Držao ih je i religijski strah, jer se širio glas da došljake koji traže zemlju napada narod Salvi. To su bili Masilijanci koji su brodovi došli iz Fokeje. Smatrajući da je to predznak njihove sreće, Gali im (Masilijancima koje su napadali Salvi op. a.) pomogoše da utvrde prvo mjesto na koje su se iskrcali, što su Salvi dopustili. Sami su mirno prešli Alpe preko Taurinskog prijevoja i prijevoja Durija, te Etrurce razbili nedaleko od rijeke Ticina. Kada su čuli da zemlja koju su zauzeli nosi isti naziv Insubrija, kao i jedna oblast kod Heduanaca, i smatrajući to dobrim predznakom za mjesto, osnovali su tu grad koji su nazvali Mediolanum (Livije ovdje griješi, jer je na mjestu kelskog Milana, još ranije postojalo etrursko gradsko naselje op. a.).

Uskoro je uslijedila nova grupa stopama prethodnika. Cenomani su pod vodstvom Etovijem prešli preko istoga prijevoja uz pomoć Beloveza i naselili se tamo gdje su danas gradovi Breša i Verona. Poslije njih su se naselili Libui i Saluviji u blizini staroga naroda Levi Liguri koji su živjeli oko Ticina. Potom su Peninske Alpe prešli Boji i Lingoni, pa kako su sve zemlje između Alpa i rijeke Po bile već zauzete, oni pređoše preko rijeke Po splavovima i otjeraše sa njihove zemlje ne samo Etrurce nego i Umbre. Ipak su se zadržali na Apeninima. Tada su Senoni, koji su kao došljaci stigli posljednji, zauzeli zemlje od rijeke Utenta do granice Ezisa. To su bili oni Gali koji su došli do Klusija i do Rima, kako sam doznao. Međutim, nije sigurno da li su to bili jedino oni, ili su im se pridružili i narodi iz Ovostrane / Cisalpinske Galije."

U isto ovo doba, kada su Gali rušili etrurske i italske pozicije u sjevernoj Italiji, Rimljani su izgubili svoga najboljeg zapovjednika Furija Kamila, jer je on morao 391. godine p. n. e. u progonstvo, budući da je optužen zbog navodne pronevjere vejetinskog plijena. Ostavljajući domovinu umoli bogove, neka prisile njegove sugradjane, da se pokaju za svoju neblagodarnost, te da ga natrag pozovu. No ti nezahvalni sugrađani osudiše ga odsutna na globu od 15.000 asa. Inače M. Furije Kamil je bio istaknuti patricij i pobornik patricijskih prava i nije bio blagonaklon prema plebejskim interesima. Krajem prve i početkom druge decenije IV. st. p. n. e. keltski invazori, vjerojatno narod Senona, prešli su Apenine, upali u Srednju Italiju i opkolili etrurski grad Klusij. Njegovi stanovnici obratili

su se za pomoć Rimu. Po tradiciji, Rimljani su uputili poslanike (trojicu braće, sinove M. Fabija Ambusta), koji su imali zadatak da od Gala zatraže da ne napadaju ljude koji im nisu učinili zla. Međutim, poslanici se nisu ograničili na pregovore, nego su se upustili u borbu (jedan od poslanika je ubio istaknutog keltskog poglavicu) i to je poslužilo kao povod za pohod Gala protiv Rimljana. Prvo je poslano keltsko poslanstvo u Rim, da traži zadovoljštinu od Rimljana i da predaju one poslanike. Umjesto toga izabraše Rimljani za sljedeću godinu 390. god. p. n. e. kao za nagradu Fabije konsularnim tribunima. Na to krenu Kelti na Rim. Kod rječice Alije, pritoke Tibera, 18. jula (ili 16 jula) 390. god. (po drugoj verziji 387. god.) p. n. e. Rimljani su pretrpjeli težak poraz i put za Rim bio je otvoren.

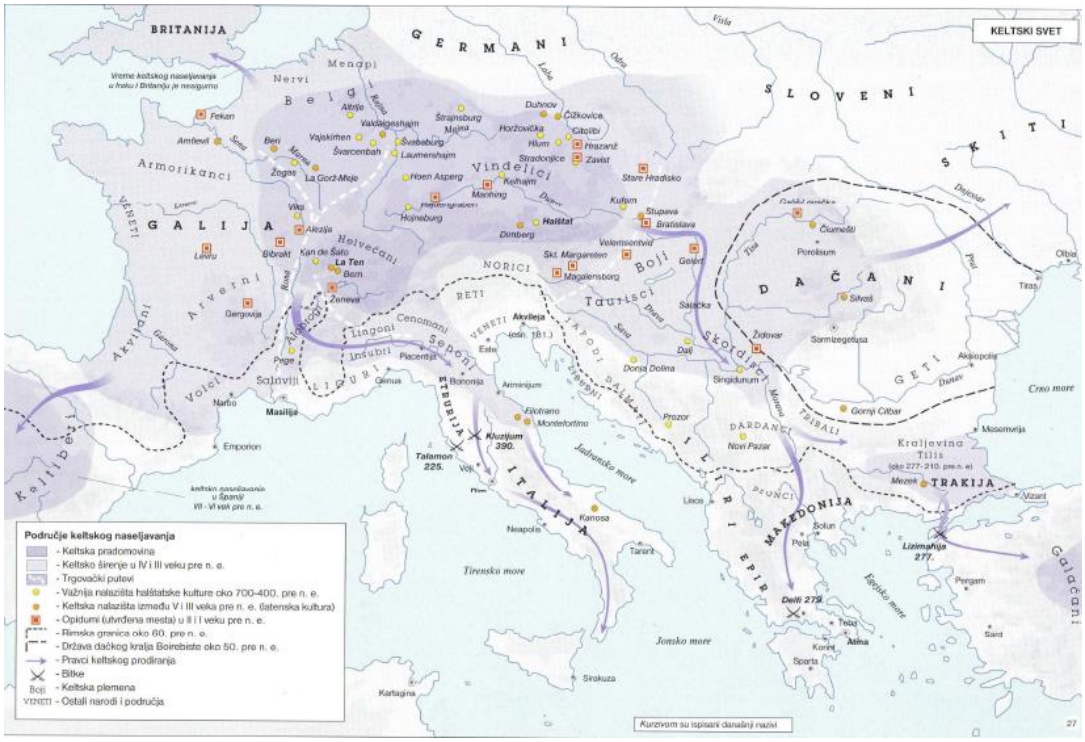

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:61.

Pošto je bilo jasno da se grad ne može efikasno braniti, uslijedila je (pomalo kaotična) evakuacija Grada. Odlučeno je da se na Kapitolu ostavi jedna skupina ratnika sa ženama i djecom i senatorima, a da se ostatak građanstva (zajedno sa vestalkama) evakuira.

Livije i Plutarh navode i da su rimski starci – muškarci, posebno oni ugledni i koji su obnašali svećeničke i državne dužnosti, odlučili da ostanu u Gradu i tako se odlučili da

dočekaju neprijatelja kada prodre u Grad. Oni patriciji koji su bili obnašali visoke magistrature, obukoše nasjvečaniju odjeću, i sjedoše usred svojih domova u stolice od slonovače.

Još prije evakuacije Grada Livije opisuje njihovu odluku da ostanu u Gradu: "Da bi masa plebejaca ovo lakše podnijela (misli se na evakuaciju i ostanak staraca u Gradu), starci koji su nekada trijumfovali i bili konzuli, javno su izjavili da će zajedno sa ostalima umrijeti i da svojim tijelima koja su preslaba da nose oružje, pa ne mogu braniti domovinu, neće opterećivati oskudno snabdjevanje ratnika".

Livije prenosi podatak, iz svojih pisanih izvora, po kojem su oni za vrhovnim svećenikom Markom Folijem ponavljali svećane stihove, zavjetujući se za domovinu i rimske građane. Gali su ušli u nebranjeni Grad kroz Kolinska vrata, sa jedino Kapitolom na kojem se nalazila rimska posada. Gali su krenuli u pljačku, a pri tome su naišli i na starce u Gradu. Zbog svoga autoritativnog i nehajnog držanja oni su bili zanimljivi Galima (koji su možda mislili da je riječ o kipovima staraca), koji im neko vrijeme nisu prilazili. Ipak je jedan Gal prišao starcu po imenu Marko Papirije i uhvatio ga za bradu. Na to ga je Marko Papirije udario po glavi štapom od slonovače, pa je Gal odmah ubio starca. Nakon toga je započelo nasilje, pa su pobijeni svi starci i drugi (bez obzira na spol i uzrast) koje su Gali zatekli u Gradu. Grad je u tome pokolju, bio i opljačkan, opustošen i spaljen do temelja.

Ostao je sačuvan jedino Kapitol pod zapovjedništvom Marka Manlija (*Marcus Manlius*), jer su njegove branitelje, po predaji, u trenutku neočekivanog napada Gala za vrijeme noći probudile Junonine guske. Da bi se izbavili od keltske okupacije Grada, Rimljani su bili prisiljeni platiti otkup od 1000 funti zlata. Kada se zlato vagalo, dao je poglavica Kelta donijeti krivu vagu, pa kada je Kvint Sulpicij upozorio na tu nepravdu, baci Bren (vrhovni keltski zapovjednik u pohodu na Rim) još i svoj mač uz riječi: Jao si ga pobijeđenim (*vae victis*). Kelti su se povukli iz Rima, vjerojatno i zato što su njihovim vlastitim naseljima zaprijetila alpska plemena. Ali tradicija to dovodi u vezu s akcijama osvajača Veje Marka Furija Kamila, koji je imenovan za diktatora. Pod Kamilovim vodstvom Rim je poslije rata s Galima bio izgrađen i utvrđen. Posljedica galske najezde bilo je slabljenje rimskog utjecaja u Laciju i privremeni raskid sa federacijom latinskih gradova, koja u to vrijeme postaju jača i čvršća. Oko Rima podižu se čvrsti zidovi, čiji su se ostaci sačuvali sve do danas. Izgleda da su požar Rima i galska vojna prvi događaj rimske historije, za koji su doznali Grci u Grčkoj.

Sa brzim galskim napadom i zauzimanjem Rima, započinje 350 godišnje razdoblje rimsko – keltskih ratova, a rimska ekspanzija je u dobrom dijelu slučajeva bila motivirana i uzrokovana rješavanjem keltskih "pitanja" od Atlantika do središnje Male Azije. Historija Kelta u narednim stoljećima je bila direktno uvezana sa rimskom historijom, da bi se na kraju u nju potpuno i utopila. Rim je bio trijumfator, i samo su periferne zemlje (Irska i Kaledonija) nekada prostranog keltskog svijeta ostale izvan rimske vlasti. Ali doprinos

keltskog svijeta rimskom svijetu je veliki i značajan, i on se ne ogleda samo u naoružanju, nego i u populacionoj masi, naseobinskoj kulturi, tradiciji, a neki današnji romanski narodi kao Francuzi i danas svoje porijeklo i temeljni nacionalni i etnički identitet zasnivaju na galskim temeljima.

Rim nakon Kelta

Nakon odlaska Gala sam grad Rim se nalazio u očajnom stanju. Pored velikih ljudskih gubitaka (poginuli i odevedeni u sužanjstvo), naseobinsko područje Rim je bilo potpuno uništeno (izuzev odbranjene zone na Kapitolu). Radi toga se bila kod Rimljana javila ideja da se presele u Veje (čiji su stambeni objekti i infrastruktura bile u znatno boljem stanju) i tamo nastane. Međutim, slučajnost povezana sa poslovičnom rimskom sklonošću za sujevjerjem je ipak doprinijela tome da se pristupi obnovi grada, a ne preseljenju u Veje. Dok se raspravljalo o tome šta da se radi, jedan manji odred vojske je prolazio u blizini i zapovjednik naloži vojnicima „ostanimo ovdje“ u smislu da zastanu tu. Ali te se riječi uzeše za volju božju i ipak je odlučeno da se ostane u Rimu. Nesrecu Rima pokušaše iskoristiti susjedni narodi na svoju korist. Prvi su provalili Volsci već naredne godine, ali ih Kamilo suzbije kao i Ekve.

Nakon povratka u Rim nađoše plebejci svoje kuće popaljene, polja opustošena, stoku otetu. Kako bi nabavili najnužnije i najpreče stvari bili su prisiljeni da se zadužuju. To je dovelo do snažne patricijske reakcije na plebejska prava, jer su posljedice rata najteže pogodile upravo plebejce i njihovu imovinu i interese. Posebno je na protežiranju patricijskih interesa radio Furije Kamil, koji je bio štovan kao spasitelj i obnovitelj Rima. Ali i u tome vremenu bijede i patricijskog pritiska ipak se našao zastupnik plebejskih interesa i to heroj odbrane Kapitola Marko Manlije, i sam patricij. On je bio vrlo snažna osoba sa jakim osobnim integritetom i autoritetom, koja se mogla pohvaliti da je pobijedio 30 neprijatelja, dobio 40 darova, 8 građanskih kruna i da na svome tijelu ima 30 brazgotina od ranjavanja, a dobio je i počasno ime Kapitolinski (*Capitolinus*). Izgleda da je na proplebejsku i populističku političku aktivnost Marka Manlija utjecao i osobno nezadovoljstvo odnosom tadašnjih dominirajućih struktura u Rimu (potpuno pod utjecajem „kamilovske“ patricijske frakcije), koje je bilo neadekvatno u odnosu na njegov doprinos u ratu. Po rimskoj tradiciji Marko Manlij je bio čovjek pošten i dobrohotan (pravi primjer rimske humanosti) i jednom je bio očevidac da je jedan hrabri rimski centurion, koji je u ratu stekao velikih zasluga, zbog neisplaćenog duga bio presuđen svome vjerovniku koji ga je preko Foruma vukao u tamnicu. Vidjevši to Manlije isplati njegove dugove i oslobodi ga. Na isti način je Manlije iskupio još 400 plebejaca, a započeo je i javnu aktivnost sa prijedlozima za rješavanje krize,

a postao je središnjom ličnosti oko koje se okupljala tadašnja opozicija. Rimska tradicija čak izvještava da je Manlije potaknuo misao, kako bi se oprostili dugovi i izmirili vjerovnici tako što bi se prodao jedan dio javnog zemljišta (*ager publicus*). Na sve ovo i patricijska stranka se uzbunila, i pozvaše diktatora Kornelija Kosa sa vojne protiv Volska 385. god. p. n. e. da riješi napetu situaciju u Rimu. Manlije je uhapšen, ali je pod pritiskom naroda oslobođen. Ipak, naredne godine patricijska stranka je ponovo uspjela pozvati Manlija na odgovornost. On je bio optužen da teži veleizdaji, odnosno prevratu i preuzimanju kraljevske vlasti, i na kraju je osuđen na smrt, te je bio strovaljen niz Tarpejsku stijenu. Marko Manlije je tako postao treći martir (nakon Spurija Kasija i Spurija Melija) za socijalnu stvar starog Rima, a biti će još i više u kasnijim stoljećima.

Srednja Republika

Zakoni Licinija i Sekstija

Ipak, stanje patricijske dominacije u političkom i društvenom životu Rimske države nije se moglo duže održati. Samo zbog svoje brojnosti, a i zbog ponovnog obnavljanja ekonomske moći u postgalskom periodu, plebejci su činili vrlo bitan fakto na koji se moralo računati. Posebno se ta činjenica odrazila kada su na njihovi predstavnici bile jake i umne ličnosti, kao što su bili Gaj Licinije Stolo (*Gaius Licinius Stolo*) i Lucije Sekstij Lateran (*Lucius Sextius Lateranus*) čija je reformna djelatnost postala prelomna tačka daljeg razvitka Rimske Republika, i sa kojom završava razdoblje rane Republike i započinje doba srednje Republike i kada Rimska Država konačno prerasta usko, regionalno značenje središnje Italije i Lacija i postaje prvo općeitalski dominatni faktor, a zatim i mediteranski dominirajući faktor. Njihova aktivna reformna djelatnost započinje 376. god. p. n. e. kada je Licinije Stolo postao plebejski tribun (sam je bio oženjen patricijkom, koja je po tradicijskoj priči bila vrlo umiješana u motivaciju Licinija Stola da se upusti u političku arenu) i trajala je skoro 10 godina.

Odmah po izboru za plebejskog tribuna on je nastojao sa kolegom u plebejskom tribunatu Lucijem Sekstijem da sprovede niz mjera kako bi se izjednačila oba staleža, Oni su predložili (i pored prosvjeda ostalih osam plebejskih tribuna) tri zakonske osnove. Prvi se ticao određenih olakšavanja akutnog problema dugovanja; kamata na pozajmice uračunavana je u visinu duga, pri čemu se preostali dio duga mogao platiti tijekom tri godine. Drugi je imao po rimsku historiju sveobuhvatnije dejstvo (postao je i oruđe populara i optimata na samom početku kasne Republike) i ticao se zemljišnog vlasništva, odnosno korištenja javnog zemljišta. Po tome zakonu niko nije smio koristiti više od 500 jugera iz fonda rimskog javnog zemljišta (*ager publicus*), niti uzgajati više od 100 glava krupne stoke i 500 glava sitne stoke na javnom zemljištu. Da bi se umanjila nezaposlenost zakoni su regulisali da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika. Zakoni bi bili potvrđeni zakletvom i predviđali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Privatni posjed se nije dirao, a mjera je bila provedena radi zaštite od akutnog problema uzurpacije državnog zemljišta od bogatijih pojedinaca koji su onda samo uvečavali svoje bogatstvo na račun državnih i građanskih potreba. Sa druge strane bi omogučavala da se višak javnog zemljišta da na korištenje (ne i vlasništvo) običnim ljudima (skoro potpuno iz reda plebejaca). Treći zakon ukida instituciju konzularnih tribuna i uvodi u život ponovo staru instituciju najviše izvršne magistrature, ali sa obavezom da jedan od dvojice kolega uvijek bude izabran među plebejcima. Pravna borba u vezi zakonskih

prijedloga Licinija i Sekstija potrajala je godinama, dovodeći Državu i njene institucije na momente u stanje opstrukcije (čak je bio izabran za dikatora Furije Kamil i to dva puta/drugi put je imao i ulogu posredovanja/, ali ni on nije uspio da stvari ponovo navede na stazu patricijskih interesa). Predlagani su i kompromisi od strane patricija (da se prva dva zakona priznaju, ali ne i treći u vezi izbora plebejca na mjesto najviše magistrature). Na kraju su ipak sva tri zakona usvojena 367. god. p. n. e. što je predstavljalo jednu od najvećih pobjeda plebejaca u dosadašnjoj historiji Rima.

Zakoni o konzulima ne pobuđuju sumnju u historiografiji, jer se poslije 367. god. p. n. e. u konzulskim fastima stvarno pojavljuju imena plebejaca. Sumnju je izazvala vjerodostojnost drugog, agrarnog zakona, neki znanstvenici ukazivali su na to da u IV. st. p. n. e. ne može biti riječi o parcelama od 500 jugera. Osloniti se u potpunosti na rimsku tradiciju o agrarnim odnosima u ranorepublikansko doba koju je prenio Livije je dosta nesigurno, i tu tradiciju moramo prihvatati sa visokim nivoom rezervi. Livije je vjerovatno bio pod utjecajem stranačkih borbi i prenosio je iskustva političkih i ekonomskih odnose svoga vremena u ranorepublikansko doba. Ali tradiciju ne bi trebalo ni apriori odbaciti, i ono što iz nje možemo izvući kao historijsku činjenicu jeste da su i u ranorepublikanskom razdoblju rimske historije bili donošeni zakoni o regulaciji javnih zemljišta i o maksimiranju dozvoljene veličine posjeda.

Nise, De Sanctis, Beloh i drugi istraživači stavljali su ovaj zakon u kasnije razdoblje (pod kraj III. i čak u II. st. p. n. e.). Međutim, tradicija sasvim određeno veže utvrđivanje maksimuma okupirane zemlje za zakone Licinija i Sekstija. Pojedini istraživači, kao Teni, Frank i Lest, ne vide osnovu za sumnju u vjerodostojnost agrarnog zakona Licinija i Sekstija. Frank ističe da je razvitak ekstenzivne stočarske privrede doveo do toga da su pojedine osobe okupirale sve veće parcele državne zemlje.

Od reformi Licinija – Sekstija vjerojatno je došlo i do promjene u nazivu nosilaca najviše magistrature, koja se od tada zvala *praetores consules* (pretorski konzuli; *consules* od *consulo, lui, litum* = savjetovati se, vijećati, dogovarati se) ili jednostavno samo *consules* (konzuli), dok se sama odgovarajuća magistratura zvala *consulatus* (konzulat). Naziv konzuli je zadržan sve do samoga kraja Rimske države i postojanja konzulske institucije (alternativno po Zonari naziv konzuli je bio uveden tek 305. god. p. n. e.). Prvi plebejski konzul je bio Lucij Sekstij Lateran (Licinije Stolo je tek 361. god. p. n. e. bio izabran za konzula. Zanimljivo je da je Licinije ubrzo poslije 367. god. p. n. e. osuđen, jer je bio optužen da je prekršio agrarni zakon donesen na njegovu inicijativu.). Ovo je predstavljalo prekretnicu, jer je direktno uticalo na sastav Senata (do tada potpuno u rukama patricija). Članom Senata je po automatizmu postajao svaki isluženi viši magistrat, tako da su oni plebejci koji su bili konzuli nakon mandatnog perioda ulazili u sastav Senata. Međutim, i ovdje se desio kompromis (čini se da je rimska historija ustvari i historija uspješnih kompromisa). A to je uključivalo sužavanje ovlasti konzula (koji su sada mogli biti i plebejci), odnosno prebacivanje sudbenih funkcija novoformiranoj instituciji pod starim-

novim imenom pretura (ne treba ih miješati sa ranorepublikanskom institucijom pretora) i to samo iz reda patricija. Novi državni funkcioner je nosio naziv *praetor urbanus* (gradski pretor) za razliku od *praetores consules* (odnosno konzula). Gradski pretor je najveću sudačku vlast imao u civilnoj juridisdikciji, cega radi je pravom *praetor* dobio ime cuvara civilnoga prava (*custos iuris civilis*). Presuđivanje i osuđivanje prepustaše gradski pretor ili sudcu, koje je postavio u sporazumu sa strankama (*arbitri, recuperatores, iudices*), ili stalnim sudstvenim kolegijem (*decemviri, centumviri*), iIi ako je bila hitna i bitna stvar, te je nije htio prepustiti onim drugim, sudio bi sam (*extra ordinem*). *Praetor urbanus* je mogao suditi sarno na *dies fasti*, to jest na dane za osude, jer je samo onda smio (*f as*, po pravu) izreci tri odlučne riječi: *do* (*iudicium, iudicem*) = sudim; *dico* (*ius*) =govorim ili krojim pravdu; i *addico* (*litem, rem*) dosuđujem stvar. Mjesto gdje gradski sudac sudi u tribunalu ili sudnici, bilo je na Forumu. Činjenica da nova institucija nosi naziv pretura možda bi ipak ukazivala da je nakon zakonodavsta Licinija – Sekstija došlo i do uvođenja termina konzuli za najviše državne magistrate. Tada je stvorena i nova institucija kurulskih (patricijskih) edila.

Pobjeda plebejaca sa zakonodavstvom Licinija – Sekstija je definitivno otvorila put konačnom izjednačavanju staleža i stvaranju novih klasnih i društvenih realnosti. To je u pravom smislu bila potpuno nova etapa rimske historije i njenog daljeg razvitka. Prvi plebejac diktator je bio Gaj Marcije Rutil (*Gaius Marcius Rutilus*) 356. god. p. n. e., a isti Rutil je bio i prvi plebejski cenzor 351. god. p. n. e. Zakon Publilija Filona iz 339. god. p. n. e. nalagao je da jedan od cenzora obavezno mora biti plebejac. Oba plebejca su ipak bili konzuli tek 171. god. p. n. e., a da oba konzula ne budu patriciji, toga se držahu strogo još onda, kada to vec nije imalo nikakva značenja ni vrijednosti. Do preture dođoše plebejci vec 336. god. p. n. e. Ogulnijevim zakonom (*Iex Ogulnia*) od 300. god. p. n. e. plebejci su mogli uči i u kolegije augura i pontifika. Plebejski cenzor obavi lustrum 269. god. p. n. e. (a tek 131. god. p. n. e. oba cenzora su bili plebejci) te i *pontifex maximus* i *curio maximus* su mogli biti plebejcem. Ali plebejci su ostali isključeni od časti flamina i *rex sacrificulusa*, ali to bijase bez politicke važnosti. Ranije su bila dva patricija koji su brinuli nad „Sibilskim knjigama", ali od 368. god. p. n. e. odredi zakon, da se mjesto dvojice (*duumvira*) biraju desetorica (*decemviri*), i to pola patricija, pola plebejaca.

Obnova rimske moći

Nakon pomirbe plebejaca i patricija nastupa vrijeme obnove rimske moći u Laciju i središnjoj Italiji, uz kontinuirane sukobe sa Galima. U njima je aktivnog učešća imao i Furije Kamil (7 puta konzularni tribun i 5 puta diktator) koji je i pobijedio Gale blizu Albe

367. god. p. n. e., ali je 365. god. p. n. e. umro. Rimljani su postupno pobjeđivali Hernike, Gale, pojedine latinske zajednice i Etrurce.

Borbu sa Galima karakteriziraju: 1. dvoboj T. Manlija i galskog junaka, koji je dobio prvospomenuti i kao plijen uzme zlatnu vratnu ogrlicu/torkves, koju su uobičavale nositi galske poglavice i zato dobi kognomen *Torquatus;* 2. dvoboj Marka Valerija i još jednog galskog junaka. U znak sjećanja na drugospomenuti dvoboj Rimljanin je dobio kognomen gavran Korvin/*Corvus*, jer je jedan gavran sletio na Valerijev šljem i ometao pažnju protivnika (koji je bio snažne i visoke građe) leteći prema njegovom licu.

Opasnost od nove galske najezde doprinijela je učvršćenju Latinskog saveza. Sredinom IV. st. p. n. e. Rim je već predstavljao moćan grad-državu u Laciju. Godine 354. god. p. n. e. Rim sklapa savez sa Samnitima, a 348. god. p. n. e. ugovor sa Kartaginom. Iste godine Rimljani su uspjeli odnijeti pobjedu nad Galima, sa kojim je poslije nekoliko godina (332. god. p. n. e.) zaključen dugotrajni mirovni ugovor. Rim se od početka IV. st. p. n. e. do sredine IV. st. p. n. e. i znatno teritorijalno proširio na račun svojih susjeda. Ubrzo poslije rušenja Veje na mjestu toga grada osnivaju se četiri seoska tribusa. U godinu 357. god. p. n. e. tradicija stavlja osnivanje dva seoska tribusa na teritoriju Volska. Sa širenjem svog teritorija Rim osniva kolonije u područjima koja se ne nalaze neposredno uz rimske posjede. Najzad, jedan dio osvojenog zemljišta ostao je nepodijeljen, i rimski su građani dobivali pravo okupacije (tj. pravo slobodnog uzimanja državne zemlje). Ovo doba karakterizira i priča da se 362. god. p. n. e. iznenada otvorila izvanredno duboka jama na Forumu, te je propalo zasipanje zemljom. Proročanstvo je reklo da se mora bogovima žrtvovati najdragocjenije blago. Zato se mladić Marko Kurcije sa konjem strovali u jamu, koja se odmah zaklopi (po ovome Kurciju se zvalo i Kurcijevo jezero / *lacus Curtius*). Ovim mitom se željelo reći da je rimska mladost to najdragocjenije što Rim ima.

Zakoni Licinija i Sekstija predstavljaju i kronološku granicu između Rane i Srednje Republike. Sa njima je završila glavna borba između patricija i plebejaca i ustanovili su se novi socijalni strukturalni odnosi, karakteristični za naredna stoljeća. Srednja Republike je razdoblje uobličavanja klasičnog tipa državnih institucija, te vrijeme izraženog širenja rimskog svijeta. Skoro dva i po stoljeća duga srednjerepublikanska epoha se i sama može podijeliti u dvije faze svoga razvitka i to u I. fazu (od 367. do 264. god. p. n. e.) koju karakterizira put ka hegemoniji nad Italijom i II. fazu koja predstavlja ostvarivanje rimske hegemonije nad Mediteranom. Obje faze imaju i svoje općekulturne, društvene, ekonomske i populacijske specifičnosti.

PRODOR NA JUG

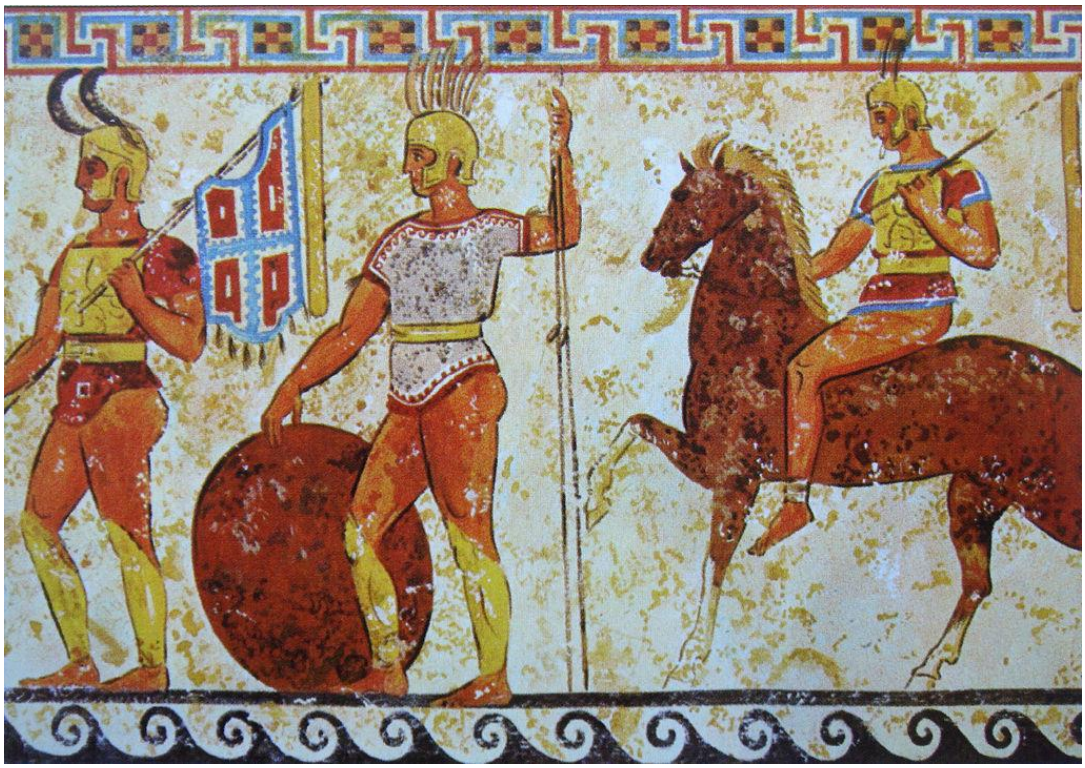

Samnitski vojnici prikazani na frizu u grobnici u Noli. IV. st. p. n. e.

I. samnitski rat (343. – 341. god. p. n. e.)

Sredinom IV. st. p. n. e. širenje prostora pod vlašću, kontrolom i utjecajem sve snažnije Republike neizostavno je moralo dovesti do direktnog oružanog sraza sa drugim moćnim činiocem italske politike. Ta sraz će se razviti u prvi od mnogih ciklično – periodičnih ratova koje će Rimska država voditi u toku svoje historije. U te ratove će biti uključene skoro sve političke jedinice Italije, te je sasvim razumljivo pobjednik koji je toga polustoljetnog sukobljavanja proizašao postao i hegemon Italije.

Na jugu Italije, u njenim brdsko-planinskim zonama nalazila se velika i moćna samnitska federacija.

Samnitska federacija je obuhvatala Pentre (najvažnija skupina, prijestolnica *Bovianum*), Karakeni (važnija naselja *Cluviae* i *Iuvanum*), Kaudini (prijestolnica *Caudium*) i Hirpini (prijestolnica *Beneventum*). Kasnije su se ovoj federaciji priključili i Frentani (prijestolnica *Larinum*). Glavno središte samnitske federacije je bio *Bovianum*, izuzev za kratak period između IV. i III. st. p. n. e. kada je to bila *Aquilonia*.

Velika osačka zajednica, kojoj su pripadali Samniti, nije bila jedinstvena i Samniti iz gorskih krajeva (pravog Samnija) su živjeli u kontinuiranom neprijateljstvu sa osačkim srodnicima u Kampaniji. Česti su bili upadi gorski Samnita u kampansko područje, kao i u područja grčkih kolonija na jugu Italije. Kako je već rečeno Rim je od 354. god. p. n. e. imao savez sa Samnitima, ali zbog pitanja Kampanije taj savez nije bio trajan i Rim je ušao u historijski proces koji ga je definitivno odveo na same južne granice Italije. Samnitska federacija obuhvaćala je veći teritorij od latinskog i samnitski vojnici odlikovali su se hrabrošću, ali se prednost latinske federacije, na čijem je čelu stajao Rim, sastojala u njenoj većoj centralizaciji, a i u društvenom i ekonomskom pogledu stajali su Rimljani i njihovi saveznici iznad Samnita, kod kojih je još bilo crta poretka rodovsko - plemenske zajednice. Po rimskoj tradiciji Rimljani su pozvani od Kampanaca (preciznije Kapuanaca) ugroženih od napada gorskih Samnita da im pomognu. Kapuanci su se i stavili pod vlast Rima, kako bi ih Rimljani zaštitili. Pošto su Samniti odbili da obustave napade na Kapuance, jer su ovi sada pod rimskim vrhovništvom, došlo je do rata i to je bio I. samnitski rat koji je trajao od 343. do 341. god. p. n. e. Rimljani su uspjeli da pobjede i da osiguraju Kapuu. U ratu su se istakli konzul Marko Valerij Korvin (koji je učestvovao u navedenom dvoboju sa Galom) i vojni tribun Publij Decij (koji se istakao u borbama u Kaudinskom klancu, planinskom prolazu koji je vodio u Samnij). Za ovaj rat vezana je i epizoda koju prepričava Livije prilično opširno o pobuni vojske 342. god. p. n. e. koju je smirio Marko Valerije Korvin (koji je radi te situacije bio imenovan diktatorom). Donošenje *Lex Sacrata*, kojim se realizirao dogovor Korvina i pobunjenih vojnika, je bio posljedica pobune (Livije je naziva secesijom) iz 342. god. p. n. e. Pričanja antičkih autora o I. samnitskom ratu izazvala su niz kritičkih primjedbi istraživača. Taj rat ne spominje se u najstarijoj tradiciji, koja je sačuvana kod Diodora. Niebuhr i Mommsen poricali su i samu činjenicu da je I. samnitski rat postojao te su smatrali da je došlo do zajedničkog djelovanja Rimljana i Samnita protiv Latina. Međutim, neki istraživači ne smatraju vjerodostojnim detalje kazivanja o I. samnitskom ratu, ali smatraju da nije moguće poricati činjenicu da je u tom razdoblju došlo do sukoba između Rimljana i Samnićana.

Latinski rat (340. – 337. god. p. n. e.)

Odmah po završetku I. samnitskog rata Rimljani su bili prisiljeni da se upuste u težak rat sa svojim latinskim saveznicima. Latinski saveznici, kojima je u okviru Latinskog saveza Republika bila hegemon, su pretendirali na podjednaka prava s Rimljanima (primanje punopravnog rimskog građanstva i tako pristup do konzulata, drugih magistratura i samim tim do članstva u Senatu). Kada je latinski pretor (vođa) Lucije Anije (*Lucius Annius*) te zahtjeve predložio rimskomu Senatu, naišao je na veliku opoziciju.

Po Liviju, Latini su tada imali dvojicu pretora (vjerojatno u smislu predvodnika i zaštitnika njihovih interesa) i to Lucija Anija iz Setie i Lucija Numisija (*Lucius Numisius*) iz Kirkeja, kao „pretori Latina".

Konzul za 340. god. n. e. Tit Manlije Imperiosus Torkvat (*Titus Manlius Imperiosus Torquatus*) je rekao "Ako bi na to pristao Senat, tada ću ja mačem opasan doći u kuriju i sasjeći svakoga Latina, koga nađem unutra." I rat je bio neizbježan i započeo je 340. i trajao je sve do 337. god. p. n. e. Pobunjenim Latinima su se pridružili i Volsci i Kampanci, ali su Rimljani zajedno nastupili sa Samnitima i Hernicima.

Uviđajući da će rat biti težak konzuli Torkvat i Publije Decije Mus (*Publius Decius Mus*) su odlučili da osnaže unutarnju strukturu rimske vojske. To je podrazumijevalo jačanje discipline i poštivanje lanca zapovijedanja i hijerarhijskog poštivanja naredbi i pozicija. Gotovo je sigurno to predstavljalo „stepenicu više" u procesu izgradnje rimskih oružanih snaga kao ubojite vojne mašine. Tako su konzuli naredili da nijedan čovjek ne smije napustiti svoju poziciju, izuzev ukoliko mu je naređeno da to uradi. Ovim su nastojali održati borbene linije i cjelovitost nastupanja ili odbrane, ali su time praktično zabranili pojedinačne borbe i dvoboje koje su bile česte u dosadašnjim ratovima koje su Rimljani vodili. Naredba konzula ukazuje na jačanje unutarnjeg ustrojstva rimske vojske i njeno pretvaranje u pravu disciplinirani borbenu silu, u kome interesi pojedinca gube na račun pobjede cjeline. Ovo je bila vrlo delikatna situacija, jer je pobjeda u dvobojima donosila čast i slavu (kao u mikenskoj i homerovskoj Grčkoj). Međutim, ovo naređenje je prvo prekršio Torkvatov sin koji je vodio patrolu u u latinsku teritoriju i bio je izazvan na dvoboj od strane Gemina Mecija (*Geminus Maecius*; dobro poznat latinski ratnik iz Tuskula). Torkvatov sin je prihvatio izazov i pobijedio u dvoboju. Po povratku u tabor sa zadobijenim plijenom, on je izazvao očev bijes, koji ga je izgrdio a onda na zaprepaštenje i užas vojnika predao na pogubljenje (jer je prekršio direktno i jasno naređenje). Odrubljivanje glave Torkvatovom sinu je služilo kao primjer drugima za održanje discipline. Strogost Manlija Torkvata postala je poslovicom kao *imperia Manliana.*

Jedna od važnijih bitaka desila se u blizini Vezuva, kod rijeke *Veseris*. Rimske trupe su predvodili konzuli Publije Decije Mus i Tit Manlije Torkvat. Prema Liviju, dok je rimska

armija marširala blizu Kapue, dvojica konzula su imala isti san po kojem će ona armija čiji se zapovjednik obaveže da se žrtvuje bogovima Manima i božanstvu Zemlje, biti pobjednička. Nakon što su haruspici potvrdili to, konzuli su otkrili plan oficirima i armiji kako oni ne bi izgubili hrabrost i postojanost po kojem bi onaj čije krilo počne prvo posustajati trebao da založi svoj život bogovima podzemlja i Zemlje. Kada je bitka počela, lijevo Decijevo krilo je počelo posustajati i on je pozvao vrhovnog svećenika Marka Valerija kako bi mu ovaj rekao na koji način da spasi armiju. *Pontifex maximus* je propisao odgovarajuće ritualne čini i molitvu (*devotio*). Nakon obavljanja obreda, Decije je kao konjanik pojurio prema latinskim linijama, gdje je našao svoju smrt. Rimske i njima savezničke trupe su onda izvojevale veliku pobjedu uništivši ili zarobivši ¾ neprijateljske žive sile. I Rimljani su imali velike žrtve. Rimska historijska tradicija je isti čin (*devotio*), samožrtvovanja podzemnih bogovima prenijela i na sudbinu istoimenih sina i unuka Decija Musa, konzula iz 340. god. p. n. e.

Umjetnička slika koja prikazuje *devotio*, čin samožrtvovanja Decija Musa u bitci kod Vesuva. Autor je Peter Paul Rubens. Slika je nastala 1618. god. i danas se nalazi u Sammlungen des Fürsten von und zu Liechtenstein.

U drevnoj rimskoj religijskoj svijesti, *devotio* je predstavljao ekstremni oblik zavjeta radi ispunjenja prethodnog obećanja. Po *devotio* rimski zapovjednik bi se zavjetovao htoničkim bogovima da će žrtvovati svoj život u bitci zajedno sa neprijateljskom armijom, u zamjenu za pobjedu. Najbolji opis ovog obreda daje Livije upravo vezano za samožrtvovanje Decija

Musa. Livije je sačuvao i molitvenu formulu za *devotio*. I Makrobije daje određene podatke o izvođenju samoga rituala *devotio*. Međutim, kasnije je devotio izgubio svoj izvorni smisao samožrtvovanja i pojmovno je počelo označavati znatnu širu sadržinu, uključujući i magijske formule u kojima je i pojedinac tražio nanošenje štete ili smrti nekom drugom pojedincu.

Pored *devotio*, postoji još jedan obred koji bi zapovjednik vršio na bojnom polju i koji se nazivao *evocatio*. Po njemu bi se titularno božanstvo neprijatelja (posebno prilikom opsade nekog grada) nastojalo prevesti na rimsku stranu obećanjem boljeg održanja kulta nego što ga je ono imalo do tada. Primjere *evocatio* imamo u transferiranju kulta Junone Regine iz Veja u Rim 396. god. p. n. e., ritual koji je proveo Scipion Emilijan prilikom opsade Kartagine 146. god. p. n. e. a koji je uključivao boginju Tanit (kod Rimljana poznata kao *Iuno Caelestis*). Pretpostavlja se da je zahvaljujući i ovoj obredu i etrursko božanstvo *Voltumna/Vortumnus* doneseno u Rim 264. god. p. n. e. kao rezultat pobjede Marka Fulvija Flaka nad Volsinijem. Rimljani su ovaj obred vezali za mit iz trojanskog ciklusa o krađi trojanskog paladiona. Formalna drevna *evocatio* je bila poznata samo za vrijeme Republike.

Manlije Torkvat je nastavio da potiskuje Latine i ponovo ih je pobijedio kod Trifanuma. Radi slabog zdravlja je bio onemogučen da nastavi dalju kampanju protiv Ancija i imenovao je Lucija Papirija Kursora (*Lucius Papirius Cursor*) za diktatora kako bi ispunio ovaj zadatak. Latinski rat završio je pobjedom Rima. Latinski savez prestao je postojati Gradovi najbliži Rimu postali su njegovi sastavni dijelovi u punom smislu. Gradovi Lanuvij, Aricij, Noment, Pedum, Tuskul i Velitre su dobili rimsko građanstvo, ali bez prava glasanja (*sine suffragio*). Nekim latinskim gradovima porušiše Rimljani zidine, u druge poslaše svoje koloniste, a trećim su uzeli ili spalili lađe. Prednjim dijelovima lađa Ancija ukrašeno je rimsko besjedništvo pa je ono nazvano Rostra. I zajednice u Kampaniji: Kapua, Fundi, Formij, Susela i Kime isto su dobili umanjeno rimsko građanstvo.Umanjeno rimsko građanstvo je podrazumijevalo da su oni izjednačeni sa Rimljanima u pogledu građanskih prava (oni su dobili *ius commerci* – pravo da se bave trgovinom i da stječu vlasništvo, neki od njih i *ius conubii* – pravo sklapanja brakova sa rimskim građanima) i građanskih obaveza i zakonodavstva, ali nisu imali ni aktivno ni pasivno biračko pravo. Ustvari oni su dobili privatna prava, ali ne i javna prava rimskih građana. Ovim postupkom Republika je nastojala da čvršće veže sa sebe latinske i kampanske zajednice sa kojima je bila u sukobu u ovom ratu. Samo su dvije zajednice (Tibur i Preneste) smatrana rimskim saveznicima.

Sa završetkom Latinskog rata i gašenjem Latinskog saveza, termin „Latin" gubi etničko i postaje primarno pravna kategorija određivanja statusa određene zajednice ili pojedinca. Moguće je da radi toga javlja izraz „*Prisci Latini*" koji bi trebao da zadrži sadržinu pripadnosti latinskoj etničkoj zajednici.

DOBA II. I III. SAMNITSKOG RATA

Grčka intervencija

Vremenski paralelno sa osvajanjima Aleksandra Velikog na istoku, njegovi bliski rođaci sa majčine strane su se upustili u vojne avanture na zapadu. Grčki Tarentinci su ušli u sukob sa italskim Lukancima radi kontrole nad tarentinskim zalivom. Tarentinci su prvo pozvali spartanskog kralja Arhidama, koji je i došao sa velikom plaćeničkom vojskom, ali je izgubio i bitku i život na isti dan 338. god. p. n. e. kada je makedonski kralj Filip II. kod Heroneje pobijedio združenu atensko – tebansku vojsku i tako zapečatio slobodu Grčke. Nakon Arhidama, na južnoitalijansko poprište je 334. god. p. n. e. stigao Aleksandar Mološki, epirski kralj i brat kraljice Olimpijade (majke Aleksandra Velikog) i suprug Kleopatre (sestre Aleksandra Velikog). Aleksandar Mološki je koristeći profesionalnu vojnu silu je nizao pobjede nad Lukancima i Brutima i uspio je zagospodariti južnom Italijom. Nakon pobjede nad Samnitima i Lukancima blizu grada Pestuma 332. god. p. n. e. sklopio je i sporazum sa Rimljanima. Međutim, iste 332. god. p. n. e. Aleksandra Mološkog je ubio iz potaje neki lukanski prognanik. Aleksandar Mološki je vodio iznimne teške bitke na jednom vrlo uzanom prostoru (u odnosu na brza i prostrana osvajanja rođaka Aleksandra Makedonskog), pa je poredeći svoje i od rođaka vojevanje rekao da se njegov sestrić bori sa babama (misleći na slabu sposobnost perzijskih vojski), a on sa muškarcima. Smrt Aleksandra Mološkog je ponovo ojačala samnitske interese na jugu.

II. samnitski rat (327. – 304. god. p. n. e.)

Dok su Samniti bili umiješani u sukobe sa Aleksandrom Mološkim, Rimljani su polako učvršćavali vlast u Kampaniju, osnivajući i jaku naseobinu u gradu Kalesu, te je to mjesto postalo jakom utvrdom prema Samnitima. Rimske pozicije u Kampaniji postajale su nesumnjiva smetnja interesima Samnita. I 327. god. p. n. e. je započeo II. samnitski rat. Povod ratu je bio grad *Palaeopolis* u blizini Napulja, koji se odupro rimskom političkom pritisku pa su mu Rimljani navijestili rat. *Palaeopolis* se obratio Samnitima za pomoć, pa su Rimljani zahtijevali od njih da se okanu pomoći. Samniti su sa druge strane ukazali na niz rimskih povreda sa rimske strane, uključujući posebno pitanje grada Fregela koji su Rimljani ponovo uspostavili 328. god. p. n. e. nakon samnitskog razaranja i to na zemljištu koje je pripadalo Samnitima po mirovnom sporazumu iz 341. god. p. n. e. i rat je bio

neizbježan. Sljedeće 326. god. p. n. e. konzul Kvint Publije Filon je osvojio *Palaeopolis* i započeo je opći 23 – godišnji rat, koji je odlučio praktično gospodstvo nad Italijom. Početak rata, dok su Rimljani djelovali protiv samnitskih garnizona po kampanskim gradovima, bio je uspješan po Rim. Na stranu Rimljana prešli su Lukanci i Apulci. Oni su trebali upadati u Samnij s istoka, dok je Rim vodio operacije na zapadu (međutim Lukanci su ubrzo napustili Rimljane). Međutim, Rimljanima je bilo izvanredno teško voditi rat protiv samnitske federacije po planinskim predjelima, na koje oni nisu bili navikli, pa je poslije prvih rimskih uspjeha (rimska tradicija iznosi čitav niz priča koje govore o pojedinim zanimljivim slučajevima sa rimske strane kao što su npr. odnos između diktatora Lucija Papirija Kursora i *magister equitem* Kvinta Fabija Rulijana, pobjednika kod Imbrinija) došao težak poraz i to bez prave borbe. Poraz i poniženje rimske armije u Kaudinskom klancu se desilo 321. god. p. n. e. Sposobni samnitski vojskovođa Gaj Pontije (*Caius Pontius*) je tada uspio da namami rimsku armiju pod komandom konzula Tita Veturija Kalvina (*Titus Veturius Calvinus*) i Spurija Postumija (*Spurius Postumius Albinus*) i Kaudinski klanac gdje su se oni našli opkoljeni na jednom bezvodnom mjestu. Rimska vojska je morala kapitulirati, a njihovi zapovjednici i časnici prisiljeni na ugovor (pod zakletvama) po kojem su morala biti ispražnjena okupirana naselja i druge rimske pozicije u Kampaniji i Apuliji. Ostavljeno je 600 talaca iz reda vitezova, a vojska je morala položiti oružje i proći ispod kaudinskog jarma (sramotna stara ratnička ceremonija za pobijeđene po kojem su pobijeđeni vojnici prolazili kroz vrata/*iugum* napravljena od kopalja). Nakon toga su vojnici bili dovedeni do granice i raspušteni. Rimljani su odbili ratificirati ugovor i odlučili su da se konzuli i časnici koji su se zakleli Samnitima na ugovor da se vrate Samnitima na njihovo raspolaganje. Pontije je sa prezirom odbio takvu ponudu, dok je zvanični Rim je smatrao da se takvom formalnošću odriješio obaveza (i da je njihova sramota zbog vjerolomstva izbrisana) i II. samnitski rat se nastavio.

Slika iz jednog groba u Lukaniji koja prikazuje bitku kod Kaudinskog klanca.

Narednih 320. i 319. god. p. n. e. armije Republike su napadale Samnite i uspjeli su da po Liviju nanesu težak poraz Samnitima. Ipak 315. god. p. n. e. Rimljani su pretrpili poraz u bici kod Lautule, što je pozicije Republike dovelo u tešku poziciju, jer su se počeli kolebati i neki rimski saveznici u Kampaniji.

U nastavku rata Rimljani su se uspjeli prilagoditi osobenostima brdsko – planinskog rata (promjena taktike, reorganizacija vojske i stvaranje manjih, pokretnih jedinica, naoružanih kratkim kopljima i mačevima) i nizali su niz pobjeda (posebno je strateški važno bilo zauzimanje grada Lucerije u Apuliji i njeno utvrđivanje). Umijeće da se izdignu nakon teškog poraza je jedna od najkarakterističnijih osobina rimske ratne politike. Samnitima su se bili pridružili i drugi italski narodi kao Umbri, Marsi, Peligni, Hernici, Ekvi, ali bez većeg efekta. Tek je ulazak Etruraca u rat na moment omogućio Samnitima osjećaj da se mogu odbraniti. No nakon trogodišnje borbe od 311. do 308. god. p. n. e. konzul Lucije Fabije Rulijan porazio je Etrurce u dvije velike bitke na Vadimonskom jezeru i kod Peruzije, a konzul Lucije Papirije Kursor je pobijedio Samnite kod Longule 309. god. p. n. e. Rezultat je bio mir iz 304. god. p. n. e., kojim je ostavljena Samnitima samostalnost, ali sa umanjenim zemljištem i opkoljeni i uklješteni rimskim i latinskim kolonijama i u savezu sa Rimom.

Iz vremena II. samnitskog rata nailazimo i na jedno vrijedno svjedočanstvo o snalažljivosti Rimljana. Konzul Kvint Fabije Maksim Rulijan (*Quintus Fabius Maximus Rullianus*) je 310. god. p. n. e. je uspješno razbio etrursku opsadu grada *Sutrium* (danas Sutri; vrlo bitna strateška pozicija – oko 50 km od Rima - koja je vodila u Etruriju). Poraženi Etrurci su pobjegli u tada (IV. st. p. n. e.) teško prohodnu i divlju *Silva Ciminia* („Ciminijska šuma“), koja se pružala duž lacijsko – etrurske granice. Rimsko zapovjedništvo je počelo razmatrati na koji način da nastavi dalje nastupanje protiv neprijatelja.

Livije IX, 36: *Silua erat Ciminia magis tum inuia atque horrenda quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. Eam intrare haud fere quisquam praeter ducem ipsum audebat; aliis omnibus cladis Caudinae nondum memoria aboleuerat. Tum ex iis qui aderant, consulis frater—M. Fabium, Caesonem alii, C. Claudium quidam matre eadem qua consulem genitum, tradunt—speculatum se iturum professus breuique omnia certa allaturum. Caere educatus apud hospites, Etruscis inde litteris eruditus erat linguamque Etruscam probe nouerat. Habeo auctores uolgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos; sed propius est uero praecipuum aliquid fuisse in eo qui se tam audaci simulatione hostibus immiscuerit. Seruus ei dicitur comes unus fuisse, nutritus una eoque haud ignarus linguae eiusdem; nec quicquam aliud proficiscentes quam summatim regionis quae intranda erat naturam ac nomina principum in populis accepere, ne qua inter conloquia insigni nota haesitantes deprendi possent. Iere pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaesisque binis armati. Sed neque commercium linguae nec uestis armorumue habitus sic eos texit quam quod*

abhorrebat ab fide quemquam externum Ciminios saltus intraturum. Vsque ad Camertes Vmbros penetrasse dicuntur; ibi qui essent fateri Romanum ausum; introductumque in senatum con sulis uerbis egisse de societate amicitiaque atque inde comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum commeatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca intrasset, iuuentutemque Camertium Vmbrorum in armis paratam imperio futuram.
(„Ciminijska šuma je bila u tim danima smatrana kao neprolazna i zastrašajuća kao što su germanske šume bile u kasnijim vremenima. Čak ni trgovac nije pokušavao da je prođe. Rijetko ko, osim zapovjednika samoga (misli se na Kvinta Fabija Maksima op. a.), nije pokazivao dovoljno hrabrosti da uđe u nju. Drugima sjećanje na kaudinski katastrofu (rimski poraz iz 321. god. p. n. e. op. a.) nije bilo izbrisano iz njihovih umova. Na to, od onih koji su bili prisutni (među vojskom konzula Kvinta Fabija op. a.), Marko Fabije, konzulov brat (neki kažu Ceso, drugi Gaj Klaudije, rođen od iste majke kao i konzul) poduzeo je da ode i istraži zemlju, i da im u kratkom vremenu donese izvještaj o svemu posebno. On se školovao u (gradu op. a.) Ceri, gdje je imao prijatelje i savršeno je znao etrurski jezik. Uvidio sam to potvrdno, da je u onim vremenima, rimska mladež bila uobičajeno obrazovana u etrurskom znanju, kao što je sada na grčkom. Ali je vjerojatnije, da je u ovoj osobi bilo nešto veoma izvanredno čim se usudila tako pretvorno djelovati i izmiješati sa neprijateljem. Navodi se da je njegov jedini pratilac bio rob, sa kojim je odrastao, i koji samim tim nije bio neupućen u istom (etrurskom op. a.) jeziku. Oni nisu dobili dalja uputstva na svome odlasku, osim općeg opisa područja kroz koja su morali proći. Na ovo su dodana i imena glavnih ljudi u nekoliko država, kako bi se spriječilo da budu na gubitku u razgovoru, i tako zbog pravljenja grešaka budu otkriveni. Uputili su se (obučeni op. a.) u pastirskoj odjeći, naoružani sa seoskim oružjem, kljunovima i svaki sa po dva kratka koplja. Ali, niti njihovo govorenje jezika zemlje, niti njihova odjeća i oružje nisu ih skrivali tako dobro kao nevjerojatne okolnosti putovanja stranca kroz Ciminijsku šumu. Govori se da su oni prošli sve do kamertijanske oblasti Umbra. Tamo su se Rimljani (prerušeni konzulov brat i njegov rob – pratilac op. a.) odvažili da se okriju ko su, i bili su uvedeni u senat, i sa njima su dogovarali, u ime konzula, o savetu i prijateljstvu. I nakon što su bili zabavljeni sa ljubaznim gostoprimstvom, oni (predstavnici kamertijanskih Umbra op. a.) su bili voljni da upoznaju Rimljane, da ako oni dođu u ove zemlje, imali bi spremno 30dnevno snabdjevanje dana, i da bi našli mladež kamertijanskih Umbra spremni na oružju da slušaju njihove (rimske op. a.) naredbe.“).

Kada su konzulov brat i njegov pratilac izvijestili konzula o uspjehu svoje misije, Kvint Fabije Maksim je pokrenuo ofanzivu na etrurske protivnike, i to preko Ciminijske šume. Rimska vojska je prodrla u Etruriju, nanijela teške poraze Etrurcima. Zanimljivo je da se tada desilo da je konzulu došla petočlana delegacija Republike (među kojima i dvojica plebejskih tribuna) kako bi rekla konzulu da ne pokušava proći kroz Ciminijsku šumu. Kada su došli i vidjeli da je konzul već prošao kroz šumu i teško porazio neprijatelja, oni su se obradovali što su stigli kasno i tako nisu spriječili ofanzivu, pa su se vratili u

Rim i donijeli vijest o velikoj pobjedi. Epizoda sa uspješnom špijunsko – izviđačko – diplomatskom misijom konzulovog brata, pokazuje kolika je bila važna obavještajna djelatnost u periodu uzdizanja Republike. Odvažnost, ali i znanje konzulovog brata, njegovog pratioca, su bili taj glavni element koji je donio odlučujuću pobjedu rimskoj vojsci.

I. Petelijev zakon

Po Liviju je na samom početku II. samnitskog rata 326. god. p. n. e. (za vrijeme III. konzulata Gaja Petelija Liba Visola / *Gaius Poetelius Libo Visolus* i Lucija Papirija Kursora / *Lucius Papirius Cursor*) donešen *lex Poetelia Papiria* po kome je dužnik pred vjerovnikom odgovarao svojom imovinom, a ne svojom ličnošću. Time je ukinuto dužničko ropstvo u Rimu i *nexum* je izgubio svako praktično značenje (Varon zakon datira u 313. god. p. n. e. za vrijeme Petelijeve diktature). Bez obzira da li je zakon donešen 326. ili 313. god. p. n. e. riječ je o velikom uspjehu plebejskih interesa, i moguće je pretpostaviti da su ratne potrebe II. samnitskog rata ustvari najviše i doprinijeli donošenju ovoga zakona, koji je riješio jedno pitanje koje je skoro dva stoljeća bila otvorena rana u odnosima patricija i plebejaca. Ujedno je zakon označio primat statusa rimskog građanina, koji nije mogao biti pretvoren u roba (gledano sa pozicija Rimske Države i rimskog društva) ni pod kojim razlozima.

Livije kao povod za ukidanje dužničkog ropstva navodi priču o mladiću Gaju Publiliju (*Caius Publilius*) koji je radi duga svoga oca postao dužnički rob izvjesnog Lucija Papirija (*Lucius Papirius*). Publilijeva mladosti i ljepota su izazvali Papirijevu požudu i nečiste misli.On je prvo pokušao riječima zavesti mladića, ali je ovaj ostao šokiran sramotnim i nemoralnim nastojanjima Papirija. Sada je Papirije pokušao da svoju pohotu zadovolji prijetnjama i podsjećanjem na situaciju u kojoj se Publilije našao. Na kraju je naredio da se Publilije svuče i da se bičuje. Sa oznakama bićevanjama na svome tijelu mladić je pojurio na ulicu, glasno se žaleći na nehumanost zelenaša. To je motiviralo veliki broj ljudi da se sjure na Forum i odatle do senatske kurije. Kada su konzuli bili dužni da zbog naglo nastalog masovnog okupljanja i meteža sazovu Senat, narod je svakom senatoru koje je ulazio na sjednicu pokazivao izderana leđa mladića. Konzulima je istoga dana naloženo da komicijama predlože zakon po kojem nijedan rimski građanin ne može biti držan u okovima ili lancima, izuzev osuđenog kriminalca koji je čekao izvršenje kazne, te da zbog novčanog duga dužnik ni svojim tijelom ni svojom imovinom (ustvari se mislilo na djecu koja bi se nalazila po očevom *potestas*). Zakon je imao i retroaktivnu primjenu, pa su oni koji su radi duga postali robovi, oslobođeni. Livije ovaj incident smješta da se desio prije katastrofe u Kaudinskom klancu.

Po Dioniziju iz Halikarnasa, Publilije je pozajmio novac kako bi mogao dostojno sahraniti oca. Kako nije mogao vratiti dug, on je ušao u dužničko ropstvo. I Dionizije iz Halikarnasa potvrđuje da je mladić odbio seksualne želje zelenaša, i da je radi toga bio bičevan. Mladić je onda pojurio na Forum i obznanio svoje mučenje. Kada je narod postao bijesan i smatrao da ovaj incident zaslužuje da bude izložen javnom gnjevu, plebejski tribuni su podnijeli optužnicu protiv zelenaša i on je proglašen krivim. Kao posljedica ovih zbivanja donesen je zakon kojim su svi Rimljani koji su bili u dužničkom ropstvu oslobođeni. Sličnu priču prenosi Valerije Maksim, po kojoj je Tit Veturije (*Titus Veturius*), sin magistrata koji je bankrotirao, postao dužnički rob zajmodavca Publija Plotija (*Publius Plotius*) koji ga je pokušao zavesti. Kada je to Veturije odbio, Plotije ga je dao bičevati. Veturije se zatim žalio konzulima, koji su iznijeli žalbu pred Senat. Plotije je bio zatvoren. Dionizije iz Halikarnasa i Valerije Maksim ukidanje dužničkog ropstva stavljaju u period nakon katastrofe u Kaudinskom klancu.

II. Apije Klaudije Cek

Za vrijeme II. samnitskog rata desila se cenzura Apija Klaudija Ceka (*Appius Claudius Caecus*)[32] (340 – 273. god. p. n. e.) iz 312. godine p. n. e. Apije Klaudije Cek je odigrao je enormnu ulogu u izgradnji Rimske Države i oblikovanju rimskog i italskog društva. On je primarno ostao poznat u široj javnosti po velikim javnim radovima i izgradnji infrastrukture (cesta, vodovod), a zalagao se i za osnivanje niza kolonija u Laciju i Kampaniji kako bi služile kao fortifikacije protiv Samnita i Etruraca. Apije Klaudije bio je u neprijateljstvu sa Fabijevcima, koji su tada igrali važnu ulogu u političkom životu Rima. On se nije slagao ni sa nekim predstavnicima plebejaca npr. sa čuvenim vojskovođom Manijem Kurijem Dentaatom. Apije Klaudije potpomagao je oslobođenike i gradske plebejce i po svemu sudeći štitio interese trgovačko - zelenaških krugova. U svojstvu cenzora Apije Klaudije je, kao protutežu staroj aristokraciji, uveo u Senat osobe čiji su roditelji bili oslobođenici. Osim toga, on je dopustio siromašnim građanima da se upisuju ne samo u gradske nego i u seoske tribuse. To je stvaralo povoljne uvjete za oslobođenike i oni su se, ne posjedujući zemljišno vlasništvo, mogli upisati u svaki tribus i na taj su način dobivali mogućnost utjecanja na odluke tributskih komicija. Na osnovu toga može se reći da je novčani cenzus stvarno bio izjednačen sa zemljarinom. Potpuno je moguće da u to vrijeme pada konačna redakcija tzv. Servijevog ustava. Apiju Klaudiju pripisuje se i niz drugih mjera. On je usavršio latinski alfabet, prebacio kult Herkula iz privatnog u općerimski, bio jedan od osnivača pravne znanosti. Apije Klaudije Cek je bio dva puta konzul i to 307. i 296. god. p. n. e., a 292. i 285. god. p. n. e. je bio diktator. Oslijepio je

[32] Apije Klaudije Cek potiče iz jedne vrlo ugledne i bogate familije sa izraženom političkom tradicijom i njegov otac Gaj Klaudije Kras/*Gaius Claudius Crassus* je bio diktator 337. god. p. n. e.

280. godine p. n. e. (po Liviju on je bio proklet), radi čega je dobio nadimak Slijepi. Djelovanje Apija Klaudija Ceka je nesumnjivo imalo jedan interes, a to je jačanje Rimske Republike na svim poljima. To je namjeravao postizati tako što bi privukao do tada na jednoj strani siromašnije mase, a na drugoj novo obogaćene elemente (ali koji su bili politički autsajderi radi svoga porijekla). Svojim reformama Apije Klaudije Cek je nesumnjivo prilično oslabio okove tradicionalizma i konzervativizma i pružio Rimskoj Državi i njenim institucijama i društvenim slojevima i dodatnu fleksibilnost i unutarnju čvrstoću kako bi se mogla uspješno izboriti u borbi za hegemoniju u Italiji.

Apije Klaudije Cek zastupao umjerenu poziciju u odnosima između patricija i plebejaca, i to između konzervativne na čelu sa Kvintom Fabijem Maksimom Rulijanom (koja se opirala daljnjim ustupcima plebejcima) i demokratske koju je predvodio Publije Decije Mus i ona je zastupala interese svih plebejskih slojeva.

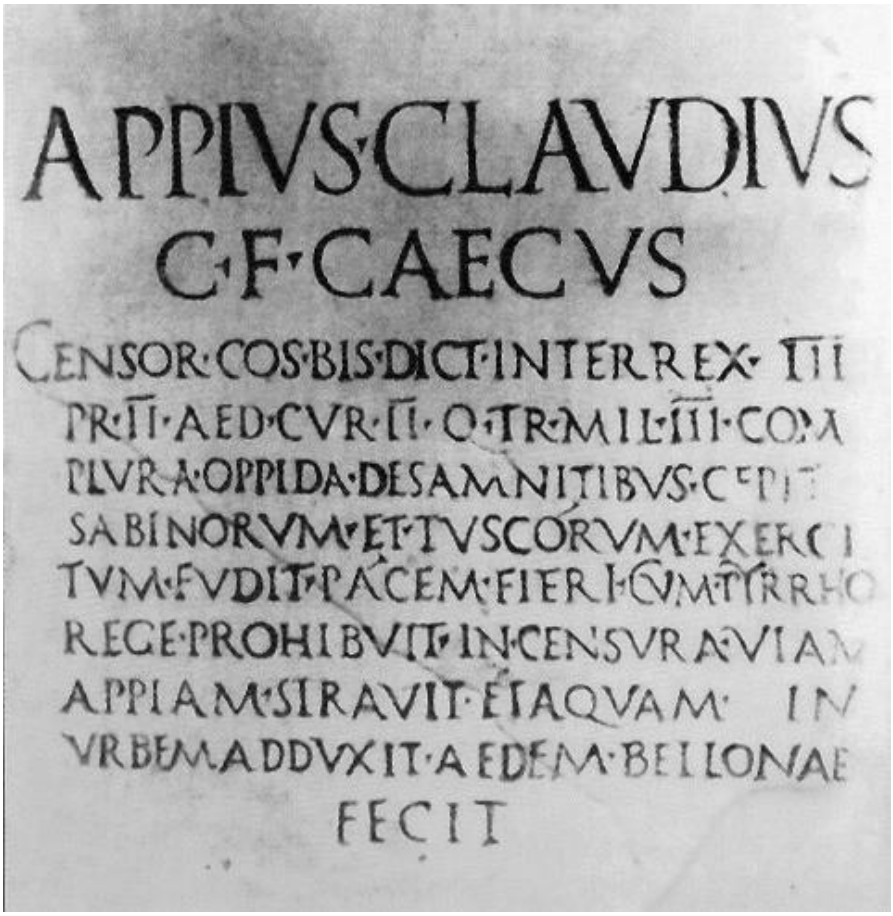

Memorijalni natpis Apija Klaudija Ceka, sina Gaja.

III. Ogulnijev zakon

Sa *lex Ogulnia* iz 300 god. p. n. e. bitne svećeničke časti su postale dostupne i plebejcima. Nazvan je po plebejskom tribunu Kvintu Ogulniju Galu (*Quintus Ogulnius Gallus*). Također je povećan broj pontifika sa 5 na 9 (uključujući i pontifeksa maksimusa), a također se zahtijevalo da 5 augura budu plebejci. Prvi plebejski pontifeks maksimus je bio Tiberije Korunkanije, izabran 254. god. p. n. e.

III. samnitski rat od 298. do 290. god. p. n. e.

U narednim godinama Rimljani su učvršćivali svoju hegemoniju u Italiji, posebno podižući nove (i rimske i latinske) kolonije i gušeći manja opiranja svojoj vlasti. Ekvi su bili pobijeđeni u jednoj kratkom kampanji 304. god. p. n. e. Iste godine su narodi Abruci, Marsi, Peligni, Marucini i Frentani zaključili trajne sporazume sa Republikom, a Vestini 302. god. p. n. e. Do sukoba sa pojedinim etrurskim zajednicama je ponovo došlo 302. god. p. n. e., a umbrijski grad Nekvinum (*Nequinum*) je bio zauzet 299. god. p. n. e.

Rimljani su se tada počeli miješati i u unutarnje poslove italskih državica (pomažući jednu stranku protiv druge), što je ostala ustaljena praksa i metoda širenja rimske vlasti (*divide et impera* / „zavadi pa vladaj"). Od tada se uvijek u mediteranskim i europskim zemljama, narodima i zajednicama nalazilo pojedinaca, grupa pa i čitavih stranaka koji su zauzimali prorimski stav. Te prorimske stranke uglavnom su proizlazile iz redova lokalne aristokratije i elite (kojoj je nekada rimska vlast bila garant održanja utjecaja i stećenih pozicija, kao i imovine), dok su proturimske stranke većinom proizlazile iz demagoških i demokratskih pokreta.

U savez sa Rimom su mirnim putem ušli Vestini i Picenjani 301. i 299. god. p. n. e. Ali pitanje Samnita i dalje je ostalo otvoreno i 298. god. p. n. e. Lukanci su zatražili pomoć Rima, protiv samnitskog upada u Lukaniju. Samniti nisu ni htjeli primiti rimske poslanike koji su tražili zadovoljštvinu i novi rat je bio neizbježan. Rimljani su već godinu dana vodili borbe u Etruriji (protiv senonskih Gala i pojedinih etrurskih zajednica; rimsku vojsku su predvodili konzuli Kvint Fabije Maksim Rulijan (*Quintus Fabius Maximus Rullianus*) i Publije Decije Mus (*Publius Decius Mus*), sin onoga konzula koji se samožrtovao za vrijeme Latinskog rata), pa je vjerojatno i to ohrabrilo Samnite na novi rat (Samniti su proveli jednu vrlo opsežnu mobilizaciju ljudi i resursa).

Ovaj rat je imao karakter općeitalskog rata, jer su se protiv Rimljana udružili gorski Samniti, senonski Gali, Umbri i pojedine etrurske zajednice. Ratne operacije vođene su po

raznim područjima Italije. Osobito opasan bio je položaj Rimljana na sjeveru, u Umbriji, gdje se samnitska vojska, pojačana sa galskim jedinicama trebala spojiti sa Etrurcima. Međutim, kada su Rimljani (pod zapovjedništvom Fabija Maksima Rulijana i Publija Decija) upali u Etruriju, Etrurci su napustili svoje saveznike, a Rimljani su 295. god. p. n. e. prodrli do Sentina u Umbriji, gdje su izvojevali jednu od najvećih pobjeda nad Samnitima i Galima.

U bitci su rimske i njima savezničke trupe (cc 40.000 ljudi) predvodili konzuli Publije Decije Mus (*Publius Decius Mus*) i Fabije Maksim Rulijan (*Fabius Maximus Rullianus*). Glavni njihovi protivnici su bili Samniti i Gali - Senoni, jer su se Etrurci i Umbri vratili na svoje teritorije kako bi ih branili od druge rimske armije. Bitka je započela dva dana nakon što su trupe stigle u Sentin. Fabije je bio suprotstavljen Samnitima, a Decije (na lijevom krilu) Senonima koji su napadali sa bojnim kočijama. Gali su čak uspjeli da naruše protivnički borbeni poredak, i Decije Mus je učinio isto čin samožrtovanja (*devotio*) kao i njegov otac u bitci kod Vesuva. To je inspiriralo njegove vojnike da ipak ustraju i obnove liniju. Na svome dijelu fronta Rulijan je uspio da potisne Samnite, a onda je poslao dio trupa predvođen vojnim tribunom Lucijem Kornelijem Scipionom Barbat (*Lucius Cornelius Scipio Barbatus*) da napadnu Senone. To je označilo rimsku pobjedu i na ovom dijelu fronta. Bitka je bila veoma krvava i poginulo je cc 8000 rimskih i njima savezničkih vojnika i cc 25.000 Gala i Samnita.

Ovom bitkom je praktično odlučen ishod rata. Nakon bitke, nastavili su se boriti još samo Samniti, ali su ponovo i pored herojskog otpora i čak izvjesnih pobjeda bili teško poraženi u bici kod Akvilonije 293. god. p. n. e. (jedno vrijeme glavni grad samnitske federacije. Ranije je glavni grad bio *Bovianum*, sjedište samnitski Pentra), koju su Rimljani prilično opljačkali i razorili Ali rat u gorskim oblastima Apenina se nastavio još tri godine, i čak su jednom prilikom 292. god. p. n. e. porazili jednu rimsku vojsku. Ipak, Rimljani su uspjeli da uhvate samnitskog vođu Gaja Pontija, kojeg su proveli kroz Rim u trijumfu, a onda pogubili. Nakon toga su Samniti sklopili mir sa konzulom Manijem Kurijem Dentatom (*Manius Curius Dentatus*), kojim su priznali rimsko vrhovništvo u savezu sa njima (uključujući i obaveze koje proizlaze iz toga „saveza“ sa Rimom). Zaninmljivo je da Rimljani u uvjetima prema Samnitima nisu bili previše oštri i postupili su dosta obzirno.

U svrhu jačanja svojih pozicija na jugu, Rimljani su utemeljili latinsku koloniju Venusiju u Apuliji na jugoistočnoj granici sa Samnijem. U to vrijeme konzul Manije Kurije Dentat je porazio i Sabinjane i zemlju podijelio među rimske građane, a same Sabinjane uvrstio kao građane sa umanjenim pravima. Rimska tradicija pripovijeda da su Sabinjani željeli da Kurija Dentata podmite velikom svotom zlata. Njihovo izaslanstvo je našlo Dentata u njegovoj prostoj kolibi, gdje jede običnu hranu sa drvena pladnja i on im reče: „Javite onima koji su vas poslali, da se Kurije Dentat ne da zlatom, kao što se nije dao oružjem sabinjanskim pobijediti, te da će za veću sreću vladati nad bogatima, nego li sam biti

bogat“. Senat je želio pokloniti Kuriju Dentatu 50 jugera zemlje kao narodnu nagradu, ali je on to odbio. Manije Kurije Detant, navodno rođen sa zubima radi čega je i dobio kognomen *Dentatus*, bio je plebejac i "skorojević" (*homo novus*), koji je postao jedan od najistaknutijih tadašnjih rimskih političara (četiri puta konzul: 290., sufekt 284. i 275. i 274. god. p. n. e.) zahvaljujući svojim osobnim kvalitetama i podršci od strane plebsa (bio je plebejski tribun i inicijator i voditelj mnogih javnih radova kao što su isušivanje jezera Velinus), a ne rodovskim vezama. Njegov je životopis tijekom više stoljeća služio kao uzor rimske nepotkupljivosti, jednostavnosti i umjerenosti u privatnom životu za vrijeme Rane i prva dva stoljeća Srednje Republike.

Umjetnička slika koja prikazuje kako Dentat odbija mito. Autor Jacopo Amigoni (živio 1682–1752. god.). Danas se nalazi u Museo Bredius u Hagu.

U *Apoftegmama* (mudrim, dosjetljivim izrekama) drevnih rimski vojskovođa i konzula Dentatu se pripisuje i sljedeća anegdota. Kada je Kada je Dentat podijelio svakome od svojih isluženih vojnika po 14 jutara zemlje, pa razabrao da oni traže više, Dentat je rekao: „Ne rodio se među Rimljanima takav koji smatra malenom zemlju dovoljnu da ga izdržava.“ U Plutarhovom životopisu Krasa ova anegdota se pripisuje Mariju. Međutim, imajući u vidu Dentatovu jednostavnost i poslovičnu ravnodušnost prema novcu, vjerojatno je u rukopisu Plutarhovog životopisa pravilnije čitati Manije nego Marije. Do greške je došlo moguće u toku prepisa i naknadnih redakcija originalnog rukopisa.

Jedan od istaknutih vojskovođa na početku rata bio je Lucije Kornelije Scipion Barbat, koga spominje Tit Livije i čiji je nadgrobni spomenik sa natpisom sačuvan. To je najraniji rimski natpis koji spominje ime jedne historijske osobe. Scipion Barbat je bio otac Lucija Kornelija Scipiona i Gneja Kornelija Scipiona Asina i pradjed čuvenog Scipiona Afrikanca.

Po Fabiju Piktoru (podatku nama poznatom preko navoda Strabona) Rimljani su tek u III. samnitskom ratu prvi put «okusili bogatstvo» tj. domogli su se veće i bogatije količine ratnog plijena.

Učvršćivanje rimske vlasti u Italiji

I pored samnitskog poraza, Gali su se ponovo pokrenuli protiv Rima. Senoni su prekršili sporazum koji su imali sa Republikom. Senat je poslao izaslanstvo, ali je ono ubijeno od senonskog poglavara Britomara (*Britomaris*), čiji je otac poginuo boreći se (na strani Etruraca) protiv Rimljana. Nakon toga je njihova tijela raskomadao na manje komade i raspršio ih po poljima. Kod Aretija su 284. god. p. n. e. Senoni predvođeni Britomarom; njegov otac) nanijeli težak poraz rimskim trupama kojima je zapovijedao konzul Lucije Cecilije Metel Denter / *Lucius Caecilius Metellus Denter* (koji je poginuo u bici). Keltska pobjeda je otvorila put za ponovno aktiviranje galsko (Senoni i Boji) – etrursko – umbrske koalicije protiv Rimske Republike. Međutim, ovaj „pohod na Rim“ je zaustavio konzul Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*). On je saznavši za svetogrđe nad poslanicima, sa vojskom velikom brzinom provalio u senonsko područje preko sabinskog područja i Picenuma. Tom prilikom je brutalno i sustavno opustošio senonsko područje, u roblje pretvorio veliki broj žena i djece, dok je odrasle muškarce dao poubijati bez iznimke. Zarobljen je i Britomar, i ostavljen u životu kako bi mogao biti mućen. Dolabelin pohod je u pravom smislu predstavljao katastrofu za Senone, koji su bili izloženi sustavnom

uništavanju. Dolabela je uspješno ratovanje sa Galima zapečatio u veličanstvenoj pobjedi nad Bojima kod Vadimonskog jezera 283. god. p. n. e. Nešto kasnije su i oni Senoni, koji su služili kao plaćenici pa nisu bili suočeni sa Dolabelinim razaračkim pohodom, bili poraženi od konzula Gneja Domicija Kalvina (*Cnaeus Domitius Calvinus*; Dolabelin kolega u konzulstvu). Preživjeli su izvršili samoubistvo. Na nekadašnjem senonskom području Rimljani su osnovali prvu svoju (rimsku) koloniju na jadranskoj obali pod nazivom *Sena Gallica* (Galska Senia, *Senigallia*), a etrurski gradovi su ušli u savez u kojem je Rim bio hegemon.

PRVI RIMSKI RAT SA HELENISTIČKIM SVIJETOM

PIR, KRALJ EPIRSKI

Povod rata

Nakon ekspanzije iz posljednjih decenija IV. i prvih decenija III. st. p. n. e. rimski posjedi i zone moći i utjecaja su izbile i na obale Jadranskog i Jonskog mora. To ih je dovelo u direktni dodir sa južnoitalskim grčkim gradovima i njihovim interesima. Najsnažniji grčki grad u Italiji na početku III. st. p. n. e. bio je Tarent, koji je bio na glasu po svojem bogatstvu, a predano je čuvao svoju državnu nezavisnost. Političko uređenje toga grada bilo je isprva strogo aristokratsko, ali se kasnije u Tarentu učvrstila demokracija, međutim, vlast je i dalje bila u rukama bogatijih trgovaca i vlasnika brodova. Tarent nije imao svoju vojsku, nego se koristio uslugama grčkih kraljeva, vojskovođa i plaćenika. Na grčki grad Turij su navalili Lukanci, i da bi se odbranili Turijci su se ponudiše da bude Rimu „saveznik“, ako im pruži pomoć. Rimljani radi toga naložiše svojim lukanskim saveznicima da prestanu napadati Turijce. Ali umjesto toga, posredovanjem Tarentinaca (koji su već decenijama huškali južne Italije protiv Rima, shvatajući da je rimsko jačanje definitivno dovodilo u pitanje njihove interese i samostalnost) 282. god. p. n. e. sklopi se novi savez između Lukanaca, Bruta i Samnita. Međutim, taj sukob je bio kratkog vijeka, jer je konzul Fabricije spasio Turij od napada Lukanaca i Bruta. Iste godine su Rimljani konačno porazili i Etrurce u bitci kod Populonije.

Rimljani su 281. god. p. n. e. poslali brodovlje (od 10 brodova) koje je krenulo u Jadransko more i usidrilo se u Tarentskom zaljevu. Tarentinci su u tome vidjeli prekršaj ugovora koji su prije toga sklopili s Rimljanima, napali su rimske brodove i jedan njihov dio potopili. Zatim su Tarentinci zauzeli Turij i prisilili rimski garnizon na napuštanje grada. Na to su Rimljani uputili u Tarent poslanike, ali su oni tamo bili izloženi uvredama i ismijavanju (posebno prema Luciju Postumiju koji je vodio poslanstvo, pa im je ovaj na odlasku rekao da će se smijeh Tarentinaca pretvoriti u plač, a da će se rijekama krvi oprati njegova zaprljana haljina), što je Rimljanima poslužilo kao povod za objavu rata (*casus belli*).

Kako bi mogli efektivno da vode rat, Tarentinci su se obratili Piru, kralju Epira, jednog od moćnih vojskovođa (na kraju razdoblja dijadoških ratova za nasljeđe Aleksandra Velikog) toga vremena, koji je sanjao o stvaranju jake zapadne države (po uzoru na ono što je na istoku uradio Aleksandar Makedonski) i rado prihvatio prijedlog Tarentinaca. Odnosi Italije i grčkog svijeta su uvijek bili vrlo isprepleteni, i bilo je samo pitanje vremena kada će se rađajuća rimska moć sudariti sa grčkim, odnosno od smrti Aleksandra Makedonskog (11. juni 323. god. p. n. e.) helenističkim svijetom. Aleksandar je i sam

vjerojatno bio bar u nekim detaljima upućen u zbivanja u Italiji, posebno onoj južnoj. Rimska tradicija čak navodi da su i Rimljani poslali poslanstvo u Babilon (prijestolnicu carstva Aleksandra Makedonskog) da se poklone Aleksandru Makedonskom, gospodaru svijeta, i da mu daruju zlatni vijenac. Aleksandar im je sa svoje strane prorekao veličinu Rimu. Rimljani su inače sa grčkim Rodosom sklopili ugovor 306. god. p. n. e. Pir je bio jedan od najvećih vojskovođa helenističkog doba, zapovjednik nad jednom dobrom profesionalnom vojskom. On je bio iz dinastije Ejakida i kralj epirskih Mološana (jedno vrijeme je bio i kralj Makedonije) i samim tim i bliski rođak Aleksandra Makedonskog (preko Olimpijade).

Prve operacije

Pir se 280. god. p. n. e. iskrcao u Italiji, s vojskom koja se sastojala od 22.000 dobro obučenih pješaka, 3.000 konjanika i 20 ratnih slonova, koji su predstavljali novost u ratnoj tehnici toga doba (u jesen 281. god. p. n. e Pirov vojskovođa Milon se sa jednim odredom vojske već bio iskrcao u Tarentu). Pirova vojska se većinom sastojala od Mološana, Tesporoćana, Haonaca, Ambračana, od makedonske pješadije i tesalskog konjaništva, a imao je i etolskih i akarnanskih plaćenika. Međutim, nedugo po dolasku Pira u Tarent, javila su se izvjesna neslaganja među saveznicima. Radi toga je Pir bio i poduzeo određene mjere u samome gradu kako bi se riješio opozicije.

Istovremeno su se i Rimljani pobrinuli za osiguravanje vjernosti svojih saveznika, raspisaše ratni porez i izvršiše potpunu mobilizaciju. Stvorene su tri vojske, od kojih je jedna (pod zapovjedništvom konzula Tiberija Korunkanija) upućena u Etruriju da zauzda Volsinijce i Vulce, a druga upućena na jug prema Piru, dok je treća armija ostala kao strateška rezerva. U to vrijeme se pobunila rimska posada (pod zapovjedništvom Kampanca Decija) u Regiju,[33] i spojila se sa razbojničkim Mamertincima (plaćenici iz Kampanije), koji su u Meseni (odmah prekoputa Regija, ali na Siciliji) harali gradove i naseobine. Kod Herakleje u južnoj Italiji Rimljani pod vodstvom konzula Publija Levina su doživjeli poraz jer je Pir iskoristio slonove, protiv kojih se Rimljani nisu znali boriti. Iako su rimski gubici bili veliki, skoro duplo veći od Pirovih ipak je razlika u tome što je Pir izgubio dobar dio elitnih, profesionalnih vojnika (skoro petinu svoga sastava), koje nije mogao tek tako nadomjestiti. Gubici rimske milicije su se mogli mnogo lakše i brže nadomjestiti, a rezerve Rimske Republike i njegovih saveznika u ljudstvu i resursima su bile neizmjerne u odnosu na Pira i njegove vrlo ograničene logističke rezerve. Sam Pir je shvatio

[33] Buntovnici su istjerali ili pobili regijske građane, a njihovu imovinu podijelili među sobom.

težinu svoga gubitka, pa je izjavio onu legendarnu rečenicu: „Još jedna ovakva pobjeda, pa sam propao“, odakle i potiče izraz „Pirova pobjeda“. Nakon Herakleje, Lukanci su napustili savez sa Rimskom Republikom, i onda se sa Samnitima i Brutima spojili sa Pirom. Izuzev Regija, Piru su se predali svi grčki gradovi. Ali nijedan rimski i latinski zarobljenik nije htio da dragovoljno stupi u redove Pirove vojske, a i opkoljena posada u Venusiji se hrabro odupirala. Tada je Pir Rimskoj Republici ponudio mir sa tim da se oslobode grčki gradovi, a a da se Samnitima, Daunima, Lukancima vrate oduzete teritorije i naseobine. Pirov izaslanik u Rim je bio Kineja iz Tesalije, koji je na sve načine pokušavao da Rimljane skloni na mir, a i sam je Senat oklijevao šta da učini. Tada u Senat dođe ugledni, stari i već slijepi bivši cenzor Apije Klaudije Cek sa četiri svoja sina (svi su već bili konzuli). Njegov govor odvrati Senat od mira sve dok Pir ne napusti Italiju i tek tada može doći do dogovaranja (za ovaj Klaudijev govor znao je još Ciceron i to je bio jedan od prvih primjera rimskog političkog govorništva). Ovo je prvi zabilježeni politički govor na latinskom i izvor je fraze „svaki čovjek je kovač svoje sreće” (*quisque faber suae fortunae*). Kineja je tada Rim opisao kao „grad bogova, a Senat kao skup kraljeva“ i rat se nastavio. Prošavši kroz Samnij i Kampaniju, Pir je ušao na teritorij Lacija, ali nije naišao na podršku od strane Latina, Rimljani su pak koncentrirali u Laciju znatne vojne snage, i Pir je bio prisiljen okrenuti svoje jedinice i vratiti se na jug (on osobno je zimovao u Tarentu).

Umjetnička slika koja prikazuje dolazak Apija Klaudija Ceka u Senat kako bi ga uvjerio da odbiju mirovnu ponudu Pira. Autor Cesare Maccari, urađena 1891. Danas se nalazi u Palazzo Madama u Rimu.

Priča o Gaju Fabriciju

Jedna od epizoda iz ovoga rata se često isticala kao primjer tadašnjeg rimskog karaktera i osobnog integriteta. To je priča o Gaju Fabriciju koji je bio u izaslanstvu sa još dva konzulara (isluženi konzuli - senatori) upućenom Piru radi rješavanje pitanja zarobljenika. Pir je zbog čuvenog ugleda Fabricija kao poštene, pravedne, moralne i časne osobe, želio ovoga pridobiti na svoju stranu kako bi se mogao zaključiti sa Republikom povoljan mir. Zato je Pir ponudio Fabriciju bogat dar, koji je Rimljanin odbio. Drugi dan je Fabricije došao u kraljev stan na dogovor, ali Pir je uredio situaciju tako da se usred dogovaranja digla za Fabricijem zavjesa, iza koje se pokazao slon koji je digao svoju nogu iznad Fabricijeve glave. Ali Rimljanin se nimalo ne uplaši, već se nasmiješi i reče : „Kao što me jučer, kralju, nije zaslijepilo tvoje bogatstvo, tako će me danas još manje uplašiti ovaj tvoj slon“. Pored toga, Fabricije je odbio i sramotnu ponudu Pirova liječnika koji je za dobar novac bio spreman otrovati kralja. A to je i prijavio Piru, koji je liječnika pogubio a otpustio sve rimske zarobljenike bez otkupa (isto to su uradili i Rimljani, ali o miru bez Pirovog napuštanja Italije nehtjedoše ništa čuti).

Pobjeda Rima

U proljeće 279. god. p. n. e. desila se nova bitka kod Askula u Apuliji. Rimljani su sada protiv slonova primijenili taktiku upotrebe bojnih kola iz kojih su izvirivali željezni bodeži. I ovaj put su slonovi donijeli Piru pobjedu.

U bitci kod Askula je čin samožrtvovanja (*devotio*) učinio i tadašnji konzul Publije Decije Mus (unuk konzula iz 340. god. p. n. e.).

Sam Pir je bio ranjen i ovaj put nije uspio potpuno poraziti Rimljane niti im rasturiti savez, a i njegovi saveznici u Italiji nisu baš bili na visini povjerenja pa se morao povući u Tarent. Tada Sirakuza zatraži od Pira pomoć, jer su se sicilski Grci (nakon smrti sirakuškog tiranina Agatokla /koji je bio Pirov punac/ 289. god. p. n. e. nastupilo je vrijeme podjela i razdora) našli pod teškim pritiskom i ofanzivom Kartagine. Pir se odazvao, ali je to dovelo i do vojnog protu-Pirskog saveza Kartagine i Rimske Republike. Rim je ponovo odbio Pirovu molbu za mirom (izgleda da je Kineja ponovo bio u Rimu) i Pir je bio prisiljen da sa glavninom vojske prijeđe na Siciliju (ograničivši se na odbranu Tarenta i Lokra, čiji su se stanovnici ipak priključili Rimu pobivši epirsku posadu) i prepusti svoje lukanske i samnitske saveznike same. Rimljani su tada započeli široku ofanzivu na jugu Italije. Sam Pir je na Siciliji nastavio nizati pobjede protiv Kartaginjana, koje je suzbio na krajnji

zapad Sicilije u Lilibej, a Mamertince u Mesanu. On se nosio mišlju da na čelu velike mornarice napadne protivnika u samoj Africi i da mu tamo nanese odlučan udarac, ali je to zahtijevalo ogromnih žrtava od strane sicilskih grčkih gradova. Pir se je na Siciliji počeo ponašati isto onako kao što su se helenistički kraljevi ponašali u podčinjenim zemljama; zbog toga su sicilski Grci, nezadovoljni Pirom, stupili u vezu s Kartagom. Kartaginska vojska se ponovo pojavila na Siciliji, ali je opet bila poražena od Pira. Stalne molbe pritisnutih Lukanaca i Samnita su doprinijele Pirovom povratku u Italiju, prije nego što je potpuno porazio Kartagu i istjerao njihove posljednje garnizone sa Sicilije. I pored izvjesnih uspjeha, u strateškom pogledu njegovo stanje je postajalo sve teže. U proljeće 275. god. p. n. e. Pir se kod Beneventa susreo sa vojskom kojom je zapovijedao Manije Kurije Dentat. Ovaj put Rimljani izvojevaše odlučnu pobjedu, a zadobiše i neizmjeran plijen koji upotrijebiše za izgradnju vodovoda (*Anio Vetus*), kroz koji je dolazila voda od Tibura u Rim. Sam Dentat je iskoristio svoj dio od ratnog plijena za izgradnju vodovoda a i bio je jedan od dvojice koji su nadgledali njegovu izgradnju. Dentat je umro za vrijeme njegove izgradnje. Nakon bitke se Pir vrati u balkansku Grčku (koja je u međuvremenu, dok je Pir imao svoju zapadnu avanturu, doživjela stravičnu invaziju dunavskih Kelta), gdje je po svome običaju nastavio nizati pobjede, ali ne i dobivati rat i to sve dok 272. god. p. n. e. nije poginuo u borbama pred Argosom na Peloponezu. Manije Kurije Dentat je poslije bitke kod Beneventa proslavio na ulicama Rima trijumf u kolima pred kojima su bila upregnuta četiri zarobljena slona. Iduće godine, 274. god. p. n. e. Dentat je porazio i Lukance i rat se praktično završio. Pobjeda nad Pirom je uvela Rimsku Republiku u sferu interesovanja helenističkih monarha i država (egipatski Ptolomeidi su uspostavili diplomatski savez sa Republikom 273. god. p. n. e.) i oni su smatranu gospodarima Italije. Nakon Pirove smrti, vojskovođa Milon je predao Tarent Rimljanima (radije nego Kartaginjanima). Konzul Lucije Papirije dozvoli Milonu i njegovom garnizonu slobodan odlazak, čime se te 272. god. p. n. e. zaključilo poglavlje o grčkoj nezavisnosti u južnoj Italiji.

HEGEMON ITALIJE = RIMSKA REPUBLIKA

Nakon pobjede nad vojskom epirsko – mološkoga kralja Pira u bitci kod Beneventa u proljeće 275. god. p. n. e., i preuzimanja kontrole nad helenskom apoikijom Tarentom 272. god. p. n. e., Republika se etablirala kao glavna sila na Apeninskom poluotoku. Po ustaljenoj rimskoj praksi, pobijeđenim Tarentincima je ostavljena domaća, široka autonomija ali su morali predati brodove i oružje, a zidine porušiti. Rimska Republika je po pravilima potčinjenim „saveznicima" ostavljala autonomiju, ali se osiguravala eliminiranjem svih onih potencijala koji bi mogli predstavljati vojnu prijetnju rimskoj hegemoniji. Iste 272. god. p. n. e. konačno se pokoriše Samniti, Lukanci i Bruti. U narednih nekoliko godina Republika je stavljala pod svoju kontrolu još neka manja područja, zajednice i pojedine gradove koji su se ili još opirali rimskoj hegemoniji ili su se bila odmetnula od Republike (kao garnizon u Regiju)[34].

I. Slučaj Regija

U doba neposredno pred izbijanje rata Rimske Republike i njenoga Saveza sa epirsko – mološanskim kraljem Pirom[35] iz dinastije Ejakida i njegovim brojnim helenskim i južnoitalskim saveznicima ili na samom početku ovoga rata, građani helenske apoikije Regij su zatražili od Republike slanje trupa kako bi bili zaštićeni od svojih nemirnih italskih susjeda (Lukanaca i Bruta) i helenskih Tarentinaca ili od Pirove armije i njegovih saveznika. Rim se odazvao njihovoj molbi i poslao je jedinicu sačinjenu, sudeći po podacima iz literarnih vrela, poglavito od rimskih građana *minuto iure* regrutiranih na području Kampanije. Ova jedinica je trebala da obavlja funkciju garnizona u Regiju. Međutim, nakon nekoga vremena, garnizonsko zapovjedništvo zajedno sa svojim vojnicima je odlučilo da radi, da brine i da se bori za svoj interes i "za svoj račun". To je bilo direktno odstupanje od rimske vojne doktrine koja se zasniva na vrlo, vrlo strogom poštivanju i pridržavanju discipline, zapovjedne hijerarhije i strogih naređenja. Samo odbacivanje jasnih naređenja nadređene vlasti u Rimu i preorijentiranje za borbu za samo sebe je značilo odmetnuće garnizona od Republike, tj. faktički otvorenu pobunu. Dostupna literarna vrela za ovo odmetnuće navode različite razloge i okolnosti : pad discipline među časnicima i vojnicima, njihovu sve veću ležernost i lakoću življenja povezanih sa povišenom lijenošću

[34] Ῥήγιον, *Rhegium*, na samome jugu Italije, preko puta otoka Sicilije. Moderni Reggio di Calabria i nekadašnjoj antičkoj pokrajini Brutiji, kasnije (od srednjega vrijeka) Kalabriji.

[35] *Pyrrhus*; Πύρρος; *Pyrrhos,* živio 319/318. –272. god. p. n. e. O ratu Republike sa Pirom u periodu od 280. do 275. god. p. n. e. v. Mesihović, 2015:270 – 274. Rat Republike sa Pirom je ustvari predstavljao direktni nastavak sukoba koji je Rim imao sa helenskom apoikijom Tarentom na samom jugu Italije i južnoitalskim zajednicama Samnita, Lukanaca i Bruta, inače međusobno etnički vrlo, vrlo srodnih.

u jednom bogatom, kultiviranom i otmjenom mjestu, ugledanje na kampanske plaćenike Mamertince koji su preuzeli vlast u sicilskoj Meseni, iznenađenost i općinjenost zapovjedništva i vojnika garnizona sa luksuzom, raskoši, domovima i bogatstvima Regija i sukladno tome želja koja se razvila u namjeru da ih se prijetvorno domognu i da tako zamijene muškarce Regijce u uživanju u njima, slabljenje morala i lojalnosti u regijskom garnizonu uslijed oduživanja rata sa Pirom i poraza koje su trpile armije Republike i njenih saveznika u prvotnoj fazi rata.

Nasuprot Regija, na sicilskoj strani moreuza, u apoikiji Meseni, kampanski plaćenici koji su se nazivali Mamertinci, iznenada i prijetvorno su zauzeli čitav grad i polis, istjerali ili pobili odrasle muške građane i prisvojili njihove porodice i imovinu. Mamertinci sa središtem u zauzetoj Meseni su pravili probleme na otoku i harali sicilske gradove i naseobine. Ugledavši se na najamnike (Mamertince) koji su preuzeli vlast u Meseni, zapovjedništvo garnizona u Regiju je na vrlo lukavi i podmukli način uvuklo većinu vojnika u svoju zavjereničku spletku pa se i garnizon iz Regija odmetnuo i zavladao regijskim polisom. Pri tome su u velikom obimu počinjeni zločini i nepravde nad regijskim građanima. Vođe pobune u regijskom garnizonu su se nadale da će im uspostavljanje saveza sa Mamertincima ojačati poziciju i unijeti sigurnost. Međutim, njihova stvarna pozicija je bila takvoga karaktera da im savezništvo ne samo sa Mamertincima, nego sa bilo kim drugim ne bi moglo donijeti bilo kakvu zaštitu. Za razliku od Regija, koji je bio "saveznik" Republike, Mesena nije bila ni u kakvim sličnim ugovornim pravima i obavezama sa Rimom. A tu činjenicu su odmetnuti vojnici garnizona u Regiju bili smetnuli sa uma, što će ih u konačnici i teško koštati. Uz to, Mamertinci su bili obični plaćenici, pa se od njih svašta moglo i očekivati i tada kada su preuzeli Mesenu nisu nikome odgovarali niti su bili u nekom oficijelnom zapovjednom lancu, za razliku od garnizona u Regiju koji su bili regularna vojna formacija oružanih snaga Republike, ugrađena u jasnu vojno – zapovjednu hijerarhiju. Samim tim je njihov prestup bio mnogo gori u odnosu na Mamertince, ali izgleda da ni toga intrigatori i saučesnici u "regijskom zločinu"nisu bili baš svjesni.

Oficijelni Rim je od samoga dobijanja vijesti o onome što se desilo u Regiju, bio vrlo ljut na svoj odmetnuti garnizon, ali zbog težine rata sa epirsko – mološkim kraljem, nisu mogli da reagiraju odmah. Zbog teškoća i dugotrajnosti rata sa epirskim kraljem i njegovom dobro uvježbanom profesionalnom vojskom, Republika nije imala ni dovoljno resursa ni vremena da se odmah pozabavi sa pobunom svoga garnizona u dijelu Italije koji je imao tercijarno i periferno značanje za vođenje borbenih operacija. Međutim, čim su se okolnosti posložile da se može reagirati, Rim se nije premišljao i poduzeo je neumitnu i brzu akciju protiv odmetnika. Vodstvo Rima je smatralo itekako shodnim i potrebitim da intervenira u Regiju, eliminira pobunu, kazni odmetnute vojnike i izvrši pravednu restituciju svojim regijskim saveznicima. Intervencija regularnih trupa Republike protiv odmetnika u regijskom garnizonu je bila brza, oštra, efikasna i nadasve uspješna. Regularne trupe su uspjele bez većih teškoća staviti pod kontrolu situaciju u Regiju, i država je ove odmetnike tretirala

kao najobičnije razbojnike, a nipošto kao neku legitimnu vojnu sile. Radi izvršenja zakona, ali i kako bi se pružio egzemplar drugima, preživjeli odgovorni za "regijski zločin" su bili u skladu sa propisanim procedurama oštro i brutalno kažnjeni na rimskom Forumu. Time se slala poruka da Republika uvijek poštuje, bori se i primjenjuje svoje zakone, ali i da se pokaže na jednoj strani kako se kažnjava napuštanje discipline, dezertiranje i izdaja, a na drugoj kako Republika drži i do interesa i dostojanstva svojih saveznika ili onih koji joj se obrate za pomoć. Tim činom su nastojali da kod saveznika pojačaju povjerenje u Rim, a kod svojih građana i vojnika utvrde strahopoštovanje prema državnim zakonima i disciplini rimske vojske. Republika je odmah restituisala stanje u polisu Regij vrativši ga njegovim građanima. Intervencija regularnih trupa, gušenje odmetništva, kažnjavanje odmetnika i restitucija u Regiju su se desili ili nakon odlaska Pira i njegove armije na Siciliju 278. god. p. n. e.[36] ili nakon što je smirena čitava situacija sa Pirom (nakon pobjede kod Beneventa 275. god. p. n. e.) i potčinjavanja Samnita, Lukanaca, Bruta i Tarentinaca.

"Regijski slučaj" ukazuje na visoko principijelnu i načelnu politiku Republike, koja bez ikakvih okolišanja i zadrški nedvosmisleno štiti interese svojih saveznika i poštuje dogovore i saveze. Spremnost da se bori za saveznike i one koji su se nalazili pod njenom zaštitom bila je jedna od ključnih kvaliteta koji su omogučili jednoj nekada maloj Republici da se transformira u višestoljetni svjetski imperij. Posebnu vrijednost odnosu Republike prema "regijskom slučaju" donosi činjenica da Senat i rimski narod, ne samo da nisu nastojali sakriti nedjelo svojih vojnika i građana, nego su i njegovo procesuiranje i kažnjavanje namjerno i namjenski javno izložili *orbi et urbi*. Inače službeni Rim nije trpio ni prekršaje od strane svojih građana prema strancima, kao što pokazuje i slučaj sa jednim stranim izaslanstvom koje je napala grupa mladića. Ti mladići su bez milosti kažnjeni.

Kada je riječ o "regijskom slučaju", potrebno je istaći da dostupni podaci iz literarnih vrela ne samo da nisu međusobno konzistenti, nego su na momente i za određene opise, učesnike dešavanja, datiranja, dešavanja nejasni, anegdotski, pa i kontradiktorni. Radi toga historiografija povijesnih dešavanja u Regiju od 282. do 270. god. p. n. e. još uvijek ne raspolaže sa nekom mainstream historijskom verzijom koja bi bila prihvaćena kao najbliža povijesnim zbivanjima. Posebno je složena problematika kronologije tih dešavanja, jer npr. Polibije i Livije odmetnuće garnizona i njegovo kažnjavanje datiraju u tok cijele decenije (od 280. do 270. god. p. n. e.), dok bi se npr. na osnovi opisa Dionizija

[36] Pir je tamo ratovao protiv Kartaginjana, i to uglavnom uspješno ali je na kraju zbog svoje autokratske politike i ponašanja kao da je šef plaćeničke armije, a ne državnik, došao u probleme i sukobe i sa lokalnim, sicilskim Helenima.

iz Halikarnasa,[37] dešavanja u „regijskom slučaju“ mogla datirati i u drugačije i u kraće razdoblje, i to između 282. i 278. god. p. n. e. Nadalje se razlikuju opisi o brojnosti i sastavu odmetnutog garnizona. Po Polibiju, slanje garnizona bi se desilo na molbu Regijaca iz straha od Pirove agresije na Italiju, a drugi bi to datirao četiri godine ranije i slanje bi se desilo na molbu Regijaca iz straha od Lukanaca i Bruta te sumnji na stvarne namjere Tarentinaca (koji su šurovali sa Pirom). Polibije, Livije, Frontin i Orosije navode cifru od 4000 vojnika, odnosno čitavu legiju, dok Dionizije iz Halikarnasa govori o 1200 vojnika Kampanaca i Sidikina. Podaci u vrelima se razlikuju i o tome koja je rimska državna institucija izrekla kaznu, te i o broju onih koji su kažnjeni bičevanjem, a zatim odrubljivanjem glave na Forumu. Tolika vlada konfuzija u dostupnim podatcima, da iz njih nije nemoguće izvući zaključak da su možda bile i dvije pobune u Regiju, i to prvo garnizona koji je poslan prije Pirove agresije na Italiju i čiju pobunu je ugušio Fabricije, a zatim navodno i druge pobune tamošnjeg novoga garnizona a koju je ugušio Kornelije Blasio. Već u klasično – civilizacijskoj epohi u pojedinim vrelima (npr. kod Dionizija iz Halikarnasa) postojalo je mišljenje da su bile dvije pobune dva različita rimska garnizona u Regiju i to u na početku i na kraju jedne povijesne dekade[38]. Ali isto tako u vrelima iz klasično-civilizacijske epohe postoji i jasno stajalište da je riječ o jednoj pobuni koja je trajala čitavu tu dekadu (npr. kod Polibija i Livija). Livije je, u govoru koji pripisuje Publiju Korneliju Scipionu Afrikancu Starijem, čak i izričit da je odmetnuta legija držala Regij pod kontrolom 10 godina. Ono što je jedino potpuno sigurno, odnodno da se historija poklapa sa poviješću, jeste da je konzul Kornelije Blasio u Rimu proslavio trijumf radi pobjede koju je izvojevao 270. god. p. n. e. u Regiju.[39] Tematika ovoga djela se ipak odnosi na fenomen ratnog zločina u kontekstima klasično-civilizacijske epohe, preciznije čak helenističkog razdoblja i vremena Srednje Republike. Samim tim, nije naš zadatak da se bavimo rješavanjima historiografskih problema, odtepljavanjem zamršenih čvorova historijskih podataka i pokušajem historijske rekonstrukcije cijeloga povijesnog toka dešavanja u Regiju u ovih 12 godina, nego samo onim dijelom tih dešavanja koja se odnose na sam ratni zločin, njegovo karakteriziranje i definiranje, te kažnjavanje. Zato će se analizirati detaljnije samo oni dijelovi podataka literarnih vrela koji se striktno odnose na našu tematiku.

[37] Kada se govori o podacima o „regijskom slučaju“ Dionizija Halikarnasa, potrebno je imati na umu da oni dolaze iz onoga dijela njegovog djela „Rimska arheologija“ koji nije dostupan u svojoj cjelosti, nego u fragmentima, ekscerptima i epitomama. Zato i treba biti prilično oprezan kada se analiziraju njegovi podatci, jer je moguće da su oni rezultat i djelovanja kasnijih ekscerptora. Za razliku od Dionisijevih podataka, podatci o „regijskom slučaju“ kod Polibija i Livija dolaze iz onih dijelova njihovih djela koji su dostupni u cjelini.

[38] U tome slučaju, povijesna dešavanja iz te dvije moguće pobune bi od strane antičkih historičara i drugih pisaca bi, zbog nedovoljne pažnje i analitičnosti, bila pomiješana, pa bi nastala konfuzija u literarnim vrelima.

[39] *Fast. Triump.* p99. Degrassi.

O zbivanjima u Regiju u ovom periodu glavna literarna vrela izvještavaju na sljedeći način:

Polibije (I, 6 - 8): ἀθληταὶ γεγονότες ἀληθινοὶ τῶν κατὰ τὸν πόλεμον ἔργων ἐκ τῶν πρὸς τοὺς Σαυνίτας καὶ Κελτοὺς ἀγώνων. ὑποστάντες δὲ γενναίως τὸν πόλεμον τοῦτον καὶ τὸ τελευταῖον τάς τε δυνάμεις καὶ Πύρρον ἐκβαλόντες ἐκ τῆς Ἰταλίας αὖθις ἐπολέμουν καὶ κατεστρέφοντο τοὺς κοινωνήσαντας Πύρρῳ τῶν πραγμάτων. γενόμενοι δὲ παραδόξως ἁπάντων ἐγκρατεῖς καὶ ποιησάμενοι τοὺς τὴν Ἰταλίαν οἰκοῦντας ὑφ᾽ αὑτοὺς πλὴν Κελτῶν μετὰ ταῦτα πολιορκεῖν ἐνεχείρησαν τοὺς τότε κατέχοντας τὸ Ῥήγιον Ῥωμαίους. ἴδιον γάρ τι συνέβη καὶ παραπλήσιον ἑκατέραις ταῖς περὶ τὸν πορθμὸν ἐκτισμέναις πόλεσιν: εἰσὶ δ᾽ αὗται Μεσσήνη καὶ Ῥήγιον. Μεσσήνην μὲν γὰρ οὐ πολλοῖς ἀνώτερον χρόνοις τῶν νῦν λεγομένων καιρῶν Καμπανοὶ παρ᾽ Ἀγαθοκλεῖ μισθοφοροῦντες καὶ πάλαι περὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν λοιπὴν εὐδαιμονίαν τῆς πόλεως ὀφθαλμιῶντες ἅμα τῷ λαβεῖν καιρὸν εὐθὺς ἐπεχείρησαν παρασπονδεῖν: παρεισελθόντες δ᾽ ὡς φίλιοι καὶ κατασχόντες τὴν πόλιν οὓς μὲν ἐξέβαλον τῶν πολιτῶν, οὓς δ᾽ ἀπέσφαξαν. πράξαντες δὲ ταῦτα τὰς μὲν γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα τῶν ἠκληρηκότων, ὥς ποθ᾽ ἡ τύχη διένειμεν παρ᾽ αὐτὸν τὸν τῆς παρανομίας καιρὸν ἑκάστοις, οὕτως ἔσχον: τοὺς δὲ λοιποὺς βίους καὶ τὴν χώραν μετὰ ταῦτα διελόμενοι κατεῖχον. ταχὺ δὲ καὶ ῥᾳδίως καλῆς χώρας καὶ πόλεως ἐγκρατεῖς γενόμενοι παρὰ πόδας εὗρον μιμητὰς τῆς πράξεως. Ῥηγῖνοι γάρ, καθ᾽ ὃν καιρὸν Πύρρος εἰς Ἰταλίαν ἐπεραιοῦτο, καταπλαγεῖς γενόμενοι τὴν ἔφοδον αὐτοῦ, δεδιότες δὲ καὶ Καρχηδονίους θαλαττοκρατοῦντας ἐπεσπάσαντο φυλακὴν ἅμα καὶ βοήθειαν παρὰ Ῥωμαίων. οἱ δ᾽ εἰσελθόντες χρόνον μέν τινα διετήρουν τὴν πόλιν καὶ τὴν ἑαυτῶν πίστιν, ὄντες τετρακισχίλιοι τὸν ἀριθμόν, ὧν ἡγεῖτο Δέκιος Καμπανός: τέλος δὲ ζηλώσαντες τοὺς Μαμερτίνους, ἅμα δὲ καὶ συνεργοὺς λαβόντες αὐτοὺς παρεσπόνδησαν τοὺς Ῥηγίνους, ἐκπαθεῖς ὄντες ἐπί τε τῇ τῆς πόλεως εὐκαιρίᾳ καὶ τῇ τῶν Ῥηγίνων περὶ τοὺς ἰδίους βίους εὐδαιμονίᾳ: καὶ τοὺς μὲν ἐκβαλόντες, τοὺς δ᾽ ἀποσφάξαντες τῶν πολιτῶν τὸν αὐτὸν τρόπον τοῖς Καμπανοῖς κατέσχον τὴν πόλιν. οἱ δὲ Ῥωμαῖοι βαρέως μὲν ἔφερον τὸ γεγονός: οὐ μὴν εἶχόν γε ποιεῖν οὐδὲν διὰ τὸ συνέχεσθαι τοῖς προειρημένοις πολέμοις. ἐπεὶ δ᾽ ἀπὸ τούτων ἐγένοντο, συγκλείσαντες αὐτοὺς ἐπολιόρκουν τὸ Ῥήγιον, καθάπερ ἐπάνω προεῖπον. κρατήσαντες δὲ τοὺς μὲν πλείστους ἐν αὐτῇ τῇ καταλήψει διέφθειραν, ἐκθύμως ἀμυνομένους διὰ τὸ προορᾶσθαι τὸ μέλλον, ζωγρίᾳ δ᾽ ἐκυρίευσαν πλειόνων ἢ τριακοσίων. ὧν ἀναπεμφθέντων εἰς τὴν Ῥώμην, οἱ στρατηγοὶ προαγαγόντες εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ μαστιγώσαντες ἅπαντας κατὰ τὸ παρ᾽ αὐτοῖς ἔθος ἐπελέκισαν, βουλόμενοι διὰ τῆς εἰς ἐκείνους τιμωρίας, καθ᾽ ὅσον οἷοί τ᾽ ἦσαν, διορθοῦσθαι παρὰ τοῖς συμμάχοις τὴν αὐτῶν πίστιν. τὴν δὲ χώραν καὶ τὴν πόλιν παραχρῆμα τοῖς Ῥηγίνοις ἀπέδοσαν. οἱ δὲ Μαμερτῖνοι — τοῦτο γὰρ τοὔνομα κυριεύσαντες οἱ Καμπανοὶ τῆς Μεσσήνης προσηγόρευσαν σφᾶς αὐτούς — ἕως μὲν συνεχρῶντο τῇ τῶν Ῥωμαίων συμμαχίᾳ τῶν τὸ Ῥήγιον κατασχόντων, οὐ μόνον τῆς ἑαυτῶν πόλεως καὶ χώρας ἀσφαλῶς κατεκράτουν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς συνορούσης οὐχ ὡς ἔτυχε παρηνώχλουν τοῖς τε Καρχηδονίοις καὶ τοῖς Συρακοσίοις καὶ πολλὰ μέρη τῆς Σικελίας ἐφορολόγουν. ἐπεὶ δ᾽ ἐστερήθησαν τῆς προειρημένης ἐπικουρίας, συγκλεισθέντων

τῶν τὸ Ῥήγιον κατεχόντων εἰς τὴν πολιορκίαν, παρὰ πόδας ὑπὸ τῶν Συρακοσίων αὐτοὶ πάλιν συνεδιώχθησαν εἰς τὴν πόλιν διά τινας τοιαύτας αἰτίας.

("U borbama sa Samnitima i Keltima postali su /Rimljani op. S.M./ pravi majstori ratne vještine. Izdržavši hrabro i ovaj rat i istjeravši na kraju Pira i njegovu vojsku iz Italije, odmah su počeli novi rat i pokoravanje Pirovih saveznika. Kada su ih neočekivano sve pokorili i potčinili svojoj vlasti sve stanovnike Italije izuzev Kelta, preduzeli su opsadu Rimljana[40] koji su tada držali Regij. Naime, ista neobična stvar zadesila je oba grada podignuta na /sicilskom op. S.M./ Moreuzu, Mesenu i Regij. Malo prije vremena o kome sada govorim/uzroci i povod I. punskog rata op.S.M./, Kampanci, koji su kod Agatokla služili kao najamnici i kojima je odavno bola oči ljepota i bogatstvo Mesene, iskoristili su prvu priliku koja im se pružila i pokušali su da na prevaru zauzmu grad.[41] Ušavši u grad kao prijatelji i osvojivši ga, jedne građane su protjerali, druge pobili. Obavivši to, žene i djecu nesretnih ljudi prisvojili su onako kako ih je slučaj dodijelio u vrijeme samoga zločina. Ostala imanja i zemlju su podijelili i zadržali za sebe. Pošto su se brzo i lako dočepali dobre zemlje i grada, odmah se našlo i onih koji su ih u tome podržavali. Naime, građani Regija su se u vrijeme kada je Pir prelazio u Italiju jako uplašili njegovog napredovanja, a kako su zazirali i od Kartaginjana, koji su tada imali prevlast na moru, zatražili su od Rimljana garnizon i pomoć. Rimljani,[42] njih 4000, pod vodstvom Kampanca Decija[43] došli su u grad i jedno vrijeme čuvali i njega i zadatu riječ. Na kraju su, ugledavši se na Mamertince i uzevši ih za suradnike, izdali Regijce i polakomili se na bogatstvo grada i raskošna imanja njegovih građana. Neke građane su protjerali, ostale pobili i slično kao Kampanci zavladali gradom. Rimljanima je bilo teško zbog ovoga što se dogodilo, ali nisu mogli ništa da učine jer su bili zauzeti pomenutim ratovima. Kada su ratove završili, opkolili su ih i opsjeli Regij, kao što sam gore rekao. Osvojivši grad, većinu /odmetnutih vojnika op. S.M./ su pobili u samom zauzimanju, bez obzira na to što su se svi, svjesni onoga što ih čeka, junački branili. Zarobili su više od 300 /odmetnika op. S.M./ i poslali ih u Rim. Tamo su ih konzuli izveli na Forum i po rimskom običaju, prvo ih sve išibali, a zatim im odrubili glave. Željeli su da njihovim kažnjavanjem, koliko je to moguće, kod saveznika povrate povjerenje u Rim. Zemlju i grad su odmah predali Regijcima. Što se tiće Mamertinaca, Kampanci su se tako

[40] Polibije misli na odmetnuti garnizon u Regiju.

[41] Agatokle (Ἀγαθοκλῆς), tiranin Sirakuze od 317/316. god. p. n. e, sa titulom kralja Sicilije od 307. ili 304. god. p. n. e. pa do svoje smrti 289. god. p. n. e. Osvojio je Mesenu između 315. i 312. god. p. n. e. Kampanci su bili najamnici koje je naselio u Sirakuzi i koji su prvo pristali da nakon njegove smrti napuste Siciliju. Međutim, između 288. i 283. god. p. n. e. zauzeli su Mesenu i nazvali se Mamertinci, po božanstvu Mamersu koje odgovara latinskom Marsu.

[42] Po Polibiju, pripadnici garnizona u Regiju su bili Rimljani, odnosno nositelji rimskog građanstva. Istine radi, moguće je da je u ovom slučaju riječ bila o Kampancima koji nisu bili punopravni rimski građani (*cives optimo iure*), nego od 334. god. p. n. e. građani bez prava glasanja (*civitates sine suffragio* tj. postali su *cives minute iure* bez aktivnog i pasivnog biračkog prava).

[43] Decije Vibelije (*Decius Vibellius*), iz čuvene kapuanske familije.

nazvali pošto su osvojili Mesenu, dok su sa sobom imali savez sa Rimljanima koji su osvojili Regij,[44]ne samo da su bezbjedno vladali svojim gradom i zemljom, već su napadali i okolnu teritoriju i Kartaginjanima i Sirakužanima stvarali ne male probleme, jer su većem dijelu Sicilije nametnuli plaćanje poreza. Ali, kada su ostali bez pomenute pomoći, pošto su se gospodari Regija našli u okruženju i opsadom, odmah su i njih same Sirakužani otjerali u njihov grad. Razlozi za to su bili sljedeći.").[45]

Fragment XXII. knjige Diodorovog djela, 2 (ekscerpt Hoeschel): Ὅτι Δέκιος ὁ Ῥωμαῖος χιλίαρχος φύλαξ γενόμενος Ῥηγίου διὰ Πύρρον τὸν βασιλέα κατέσφαξεν αὐτοὺς καὶ τὰς κτήσεις καὶ τὰς γυναῖκας ἰδιοποιήσατο. Καμπανοὶ δὲ οὗτοι ἦσαν, καὶ ἐποίησαν κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον Μαμερτίνοις, ὥσπερ ἐκεῖνοι Μεσσηνίους σφάξαντες. εἶτα τὴν διαίρεσιν τῆς κτήσεως τῶν ἠτυχηκότων ἄδικον ποιησάμενος ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ Ῥηγίου φυγαδευθεὶς ὑπὸ τῶν ἰδίων Καμπανῶν. συνήργησαν δὲ καὶ Μαμερτῖνοι . . . μετὰ τῶν ληφθέντων χρημάτων στρατηγὸν ἐποίησαν. καὶ δὴ ὀφθαλμίας νόσου αὐτὸν περιεχούσης, τῶν ἰατρῶν τὸν δόκιμον μεταστειλαμένου αὐτοῦ, οὗτος τὴν ὕβριν τῆς πατρίδος ἐκδικῶν κανθαρίσιν ὑπήλειψε τὸν Δέκιον καὶ τῆς ὁράσεως αὐτὸν ἀπεστέρησε[5] καὶ φεύγει ἐκ Μεσσήνης.
("Decije, rimski /vojni op. S.M./ tribun, postavljen da čuva Regij zbog kralja Pira,[46] pobio je muškarce u gradu i prisvojio njihove žene i imovinu. Ovi vojnici su bili Kampanci, i djelovali su isto kao što su Mamertinci učinili, nakon što su pobili muškarce Mesene. Zatim, pošto je podjela imovine žrtava bila nepravedna, Decije je bio istjeran iz Regija i bio je poslan u egzil od strane svojih sopstvenih Kampanaca. Mamertinci su također pomogli....sa novcem koji je bio opljačkan, on je učinjen zapovjednikom. U određenoj prilici, kada je bio pogođen bolešću oka, on je pozvao vodećeg ljekara. I ovaj, kako bi osvetio ogorčenje svoje domovine, pomazao je Decijevo oko sablistavim melemom, tako ga lišivši vida, a onda je pobjegao iz Mesane.").

[44] Misli se na pripadnike odmetničkog garnizona.

[45] Sudeći po Polibijevom opisu pobuna garnizona u Regiju se desila na početku Pirove agresije, i vjerojatno u vrijeme bitki kod Askuluma i Herakleje, znači već cc 280. god. p. n. e. Polibije navodi da je akcija Republike protiv ovih odmetnika nastupila tek nakon konačne pobjede Republike i njenih saveznika protiv Pira (u bitci kod Beneventa 275. god. p. n. e., nakon što se ovaj vratio sa trupama u Italiju, poslije trogodišnjeg rata na Siciliji), Pirove evakuacije iz Italije, i pobjede i potčinjavanja Pirovih saveznika (Samnita i Bruta). Konačno je Tarentum potčinjen 272. god. p. n. e. Znači da je ta akcija uslijedila tek nakon 272. god. p. n. e. Polibije ustvari kronološki veže opsadu odmetnika u Regiju od strane regularnih trupa Republike sa pobjedom sirakuške vojske pod komandom Hijerona II. (Ἱέρων Β΄) nad Mamertincima u bitci u Milejskoj ravnici kod rijeke Longana i njegovim proglašavanjem za kralja 270. god. p. n. e. To bi značilo da su odmetnici pobijeđeni i kažnjeni u doba Gaja Genucija Klepsine II (*Caius Genucius Clepsina II*) i Gneja Kornelija Blasia (*Cnaeus Cornelius Blasio*), konzula u mandatnom periodu od marta 270. do marta 269. god. p. n. e. Sa ovakvom datacijom se slaže i podatak Orosija.

[46] Ovdje je razlog za slanje garnizona u Regij bila opasnost od Pira, a ne pritisak Bruta na Regij.

Fragment XXII. knjige Diodorovog djela, 3 (excerpt Konstantina Porfirogenita): Ὅτι εἰς τὸ Ῥήγιον ἀπεστάλη φρουρὰ ὑπὸ Ῥωμαίων. ὁ δὲ χιλίαρχος Δέκιος, τὸ γένος Καμπανός, πλεονεξίᾳ καὶ τόλμῃ διαφέρων ἐμιμήσατο τὴν τῶν Μαμερτίνων παρανομίαν. ἐκεῖνοί τε γὰρ προσδεχθέντες ὑπὸ Μεσσηνίων ὡς φίλοι τὴν μὲν πόλιν κατελάβοντο, τοὺς δὲ Μεσσηνίους ἐπὶ τῆς ἰδίας ἑστίας ἑκάστους σφάξαντες ἔγημαν τὰς τῶν ἰδιοξένων γυναῖκας καὶ τὰς τῶν σφαγέντων κτήσεις κατέσχον· οἱ δὲ περὶ τὸν Δέκιον Καμπανοὶ δοθέντες ὑπὸ Ῥωμαίων φύλακες τῶν Ῥηγίνων ἐζήλωσαν τὴν τούτων ὠμότητα· τοὺς γὰρ Ῥηγίνους σφάξαντες καὶ τὰς κτήσεις διελόμενοι κατέσχον τὴν πόλιν ὡς δορίκτητον. ὁ δὲ ἐπὶ τῆς φρουρᾶς τεταγμένος Δέκιος ἐξαργυρισάμενος τὰς τῶν ἠτυχηκότων κτήσεις καὶ τὴν διαίρεσιν τῆς ὠφελείας ἄδικον ποιησάμενος ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ Ῥηγίου, φυγαδευθεὶς ὑπὸ τῶν συνασεβησάντων Καμπανῶν. οὐ μὴν ἐξέφυγον τὴν τιμωρίαν οἱ παρανομήσαντες, ἀλλ᾽ ὁ μὲν Δέκιος εἰς ὀφθαλμίαν χαλεπὴν ἐμπεσὼν μετεπέμψατο τῶν ἰατρῶν τὸν ἄριστον· οὗτος δὲ τὴν ὑπὲρ τῆς πατρίδος τιμωρίαν λαμβάνων ἱκανῶς κανθαρίσιν ὑπήλειψε τὸν Δέκιον καὶ τῆς ὁράσεως αὐτὸν στερήσας ἔφυγεν ἐκ τῆς Μεσσήνης.
("Rimljani su poslali garnizon u Regij. Decije, /vojni op. S.M,/ tribun, Kampanac po narodnosti i čovjek neuobičajene pohlepe i smjelosti, oponašao je bezakonje Mamertinaca.[47] Jer, iako je narod Mesene primio kao prijatelje Mamertince, oni su preuzeli kontrolu nad gradom, pobili muškarce, svakoga na svome sopstvenom ognjištu, oženili supruge svojih domačina i prisvojili imovinu svojih žrtava. Tako su Decije i njegovi Kampanci, iako su bili poslani od Rimljana da čuvaju stanovnike Regija, oponašali divljaštvo Mamertinaca, jer su oni pobili građane, podijelili njihovu imovinu i zauzeli grad kao ratni plijen. Decije, koji je bio postavljen za zapovjednika garnizona, pretvorio je u novac imovinu nesretnog stanovništva, i zato što je on učinio nepravednu raspodjelu plijena, bio je izbačen iz Regija i poslan u egzil od svojih Kampanaca, svojih partnera u krivici. Prekršitelji nisu, ipak, izbjegli kaznu; Decije, kada je imao težak napad upale oka, pozvao je najboljeg od ljekara, koji sveteći se za svoju domovinu, pomazao blistavim melemom, i uskrativši vid Deciju, pobjegao je iz Mesane.").[48]

Fragment XX. knjige djela Dionizija iz Halikarnasa, 4 –5 : ὅτι περὶ τὴν Ῥηγίνων πόλιν πάθος γίγνεται δεινόν, οἷον καὶ περὶ Μεσσήνην ἐγένετο τὴν ἐν Σικελίᾳ, μεγάλης φυλακῆς καὶ προνοίας ἄξιον ἁπάσαις ταῖς πόλεσιν, ἀνάγκη δὲ τὰς αἰτίας καὶ τὰς προφάσεις τῶν κατασχόντων αὐτὴν κακῶν προειπεῖν. ὅτε Λευκανοὶ καὶ Βρέττιοι δυνάμεσι πολλαῖς ἐπὶ Θουρίους στρατεύσαντες τήν τε χώραν αὐτῶν ἐξεπόρθησαν καὶ τὴν πόλιν περιχαρακώσαντες ἐπολιόρκουν — ἐφ᾽ οὓς ἀπεστάλη Ῥωμαίων δύναμις, ἧς ἡγεῖτο

[47] Ova rečenica jasno pokazuje da je ono što je učinjeno u Meseni od strane Mamertinaca po postavkama kodeksa ponašanja i običaja ratovanja Euromediterana u helenističko doba nešto što je obično bezakonje.

[48] Već na prvi pogled uočava se značajna i kvalitativna razlika između ova dva prezentirana fragmenta Diodorove XXII. knjige. U Hoeschel escerptu je ova priča znatno lošije ispričana nego kada bi se uporedila sa pričom iz escerpta Konstantina Porfirogenita.

Φαβρίκιος ὁ ὕπατος — φοβηθέντες οἱ Ῥηγῖνοι, μὴ καὶ ἐπὶ σφᾶς οἱ βάρβαροι Ῥωμαίων ἀπελθόντων στρατιὰν ἀποστείλωσι, καὶ τὴν Ταραντίνων πόλιν ἐν ὑποψίαις ἔχοντες ἐδεήθησαν τοῦ Φαβρικίου δύναμιν τῇ πόλει λιπεῖν πρὸς τὰς αἰφνιδίους τῶν βαρβάρων ἐπιδρομάς, καὶ εἴ τις ἐκ τῶν Ταραντίνων ἐπιβουλὴ σφισιν ἀπροσδόκητος γένοιτο. καὶ λαμβάνουσι Καμπανοὺς μὲν ὀκτακοσίους, Σιδικίνους δὲ τετρακοσίους, ὧν ἁπάντων ἡγεῖτο Δέκιος Καμπανὸς τὸ γένος. οὗτος ὁ ἀνήρ, ὅτε κατάγοιτο παρὰ τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν ἐπιχωρίων ἑστιάσεις τε λαμπρὰς κατὰ τὴν φιλοφροσύνην τῶν ξένων ἑστιώμενος καὶ κατασκευὰς οἰκιῶν λαμπρὰς καὶ βαθυπλούτους παρὰ πολλοῖς ὁρῶν κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ἐμακάριζε τοὺς Ῥηγίνους τῆς εὐδαιμονίας, ἔπειθ᾽ ὡς ἀναξίοις ἐφθόνει, τελευτῶν δ᾽ ὡς πολεμίοις ἐπιβουλεύειν ἤρξατο. καὶ προσλαβὼν κοινωνὸν τῶν ἀπορρήτων βουλευμάτων τὸν γραμματέα, πανοῦργον ἄνδρα καὶ πάσης πονηρίας ἀρχιτέκτονα, πρὸς αὐτοῦ πάντας Ῥηγίνους ἀποκτεῖναι καὶ τὴν εὐδαιμονίαν αὐτῶν τὴν μὲν αὐτὸς κατασχεῖν, τὴν δὲ τοῖς στρατιώταις διελεῖν, λέγοντος, ὅτι Μεσσήνην ὀλίγῳ πρότερον εἶλον ... ὑφ᾽ οὗ πεισθεὶς καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐπιχειρήσεως σὺν αὐτῷ βουλευσάμενος, τοὺς ταγματάρχας καὶ τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν στρατιωτῶν εἰς τὸ συνέδριον ἐκάλεσεν: δεηθεὶς δὲ ἁπάντων ἀπορρήτους φυλάξαι τοὺς λόγους κίνδυνον ἔφη μέγαν αὐτῷ ἐπικρεμασθῆναι πολλῆς πάνυ φυλακῆς καὶ ταχείας δεόμενον, ὡς τοῦ καιροῦ μὴ διδόντος ἀναστροφήν. πεπυσμένους γὰρ τὴν Πύρρου διάβασιν τοὺς ἐπιφανεστάτους Ῥηγίνων κρύφα διαπέμπεσθαι πρὸς αὐτὸν ὑπισχνουμένους κατασφάξειν τὴν φρουρὰν καὶ παραδώσειν ἐκείνῳ τὴν πόλιν. ἔτι ταῦτα λέγοντος αὐτοῦ παρῆν τις ἐγκάθετος, αὐχμηρὸς ὡς ἐξ ὁδοῦ, γράμματα ὑπ᾽ αὐτοῦ Δεκίου κατεσκευασμένα κομίζων, ὡς παρὰ ξένου δή τινος ἰδίου, ἐν οἷς ἐδηλοῦτο μέλλων ὁ βασιλεὺς ἀποστέλλειν ἐπὶ τὸ Ῥήγιον πεντακοσίους στρατιώτας ὡς καταληψομένους τὴν πόλιν, ἀνοίξειν ὑπεσχημένων αὐτοῖς Ῥηγίνων τὰς πύλας. τινὲς μὲν λέγουσι τὸν γραμματηφόρον ὑπὸ Φαβρικίου τοῦ ὑπάτου κατὰ σπουδὴν ἀπεστάλθαι, τὴν δ᾽ ἐπιστολὴν ταῦτα περιέχειν, ἃ μικρῷ πρότερον ἔφην, καὶ παραινεῖν Δεκίῳ φθάσαι τοὺς Ῥηγίνους: ἔχει δὲ λόγον ἀμφότερα. ἔδειξε δὴ ταῦτα τοῖς ἐν τῷ συνεδρίῳ παροῦσι, καὶ ἐπεὶ τάχιστα νὺξ ἐγένετο, φράσαντες οἱ ταγματάρχαι τοῖς ἄλλοις στρατιώταις, ἃ διενοοῦντο πράττειν, ἐπὶ τὰς οἰκίας τῶν Ῥηγίνων ἐχώρουν, καὶ τοὺς μὲν εὐωχουμένους ἔτι, τοὺς δὲ κοιμωμένους καταλαβόντες ἐν τοῖς ἰδίοις κατασφάττουσιν ἐφεστίοις ἀντιβολοῦντας καὶ γόνασι προσκυλιομένους καὶ ἀνθ᾽ ὅτου ταῦτα πάσχουσι μαθεῖν ἀξιοῦντας, οὔτε ἡλικίας οὔτε τύχης οὐδεμιᾶς φειδόμενοι. φονεύσαντες δὲ τοὺς ἄνδρας ἔτι δεινότερον ἔργον ἐξειργάσαντο, τάς τε γὰρ γυναῖκας τῶν ἰδίων ξένων καὶ τὰς παρθένους διελόμενοι συνῆσαν ἀκούσαις, ὧν τοὺς πατέρας καὶ τοὺς ἄνδρας ἐν ὀφθαλμοῖς ἀπέκτειναν. Δέκιος δὲ ἀντὶ φρουράρχου τύραννος ἐγεγόνει τῆς Ῥηγίνων πόλεως, καὶ λογιζόμενος, ὅτι δώσει Ῥωμαίοις ὧν ἔδρασε δίκας, Καμπανοῖς τοῖς κατέχουσι Μεσσήνην συμμαχίαν τίθεται μεγίστην ἰσχὺν τῶν ἐν Σικελίᾳ πόλεων ἔχουσι, καὶ τὴν πόλιν διὰ πολλῆς εἶχε φυλακῆς. εσξ. ἡ δὲ βουλὴ μαθοῦσα τὰ περὶ τοὺς Ῥηγίνους πάθη παρὰ τῶν διαφυγόντων τὸν ὄλεθρον οὐδὲ τὸν ἐλάχιστον ἀναμείνασα χρόνον ἀποστέλλει στρατιὰν νεοσύλλεκτον ἄγοντα ἑτέραν τὸν κατὰ πόλιν στρατηγόν. φθάσασα δὲ τὴν Ῥωμαίων ἄφιξιν ἡ τοῦ δαιμονίου πρόνοια τὸν ἡγεμόνα τῆς φρουρᾶς

Δέκιον ἀντὶ τῶν ἀνοσίων βουλευμάτων εἰς τὰ κυριώτατα τοῦ ζῆν ἐτιμωρήσατο μέρη, νόσον εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐμβαλοῦσα δεινὰς περιωδυνίας φέρουσαν: ἣν ἰάσασθαι προθυμούμενος ἄνθρωπος ἐκ Μεσσήνης ἰατρὸν μεταπέμπεται, Δεξικράτην ὄνομα, πυνθανόμενος ἄριστον εἶναι τῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν ἰατρῶν, ἀγνοῶν δὲ ὅτι Ῥηγῖνος ἦν τὸ γένος: ὃς ἀφικόμενος εἰς τὸ Ῥήγιον ἐναλείφει τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ καυστικῷ φαρμάκῳ καὶ διακελευσάμενος ἀνέχεσθαι τὰς περιωδυνίας, ἕως ἂν ἀφίκηται, καταβὰς ἐπὶ θάλατταν εἰς τὸ παρεσκευασμένον πορθμεῖον ἐνέβη καὶ πρὶν αἰσθέσθαι τινὰ τὸ πραχθὲν εἰς Μεσσήνην ἀπέπλευσεν. Δέκιος δὲ μέχρι μέν τινος ἐκκαιομένης τῆς ὁράσεως ἀλγηδόνας τε δεινὰς ὑπομένων ἠνείχετο τὸν ἰατρὸν προσδεχόμενος, ὡς δὲ πολὺς ἐγίγνετο ὁ χρόνος καὶ τὰς περιωδυνίας ἀδύνατος ἦν ἔτι φέρειν, σπογγίσας τὸ φάρμακον καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνοίξας ἔγνω τὰς ὄψεις ἐκκεκαυμένος καὶ τὸν ἐξ ἐκείνου χρόνον διέμεινε τυφλός: ἡμέρας τε ὀλίγας ἔτι περιενέγκας ὑποχείριος τοῖς Ῥωμαίοις γίγνεται συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν ἰδίων. ταύτην γὰρ οἰόμενοί τινες ἀπολογίαν Φαβρικίου τήν τε πόλιν ἀνέῳξαν τῷ στρατηγῷ καὶ τὸν Δέκιον δήσαντες παρέδοσαν Φαβρικίῳ. ὁ δὲ τὴν μὲν πόλιν ἀποδίδωσι τοῖς περιοῦσι Ῥηγίνων, τοὺς δὲ φρουροὺς ἅπαντα καταλιπεῖν αὐτόθι κελεύσας ἀπήγαγεν οὐδὲν ἐπιφερομένους ἔξω τῶν ὅπλων: ἐξ ὧν τοὺς κορυφαιοτάτους ἄνδρας ἐπιλεξάμενος, οὓς ἀπέφαινον οἱ λοιποὶ τῶν ἀνοσίων βουλευμάτων εἶναι κοινωνούς, δεσμίους εἰς Ῥώμην ἤγαγεν: οὓς ἐν ἀγορᾷ μάστιξιν αἰκισάμενοι, ὡς ἦν πάτριον ἐπὶ τοῖς κακούργοις κείμενον, ἀπέκτειναν τῷ πελέκει τὰς κεφαλὰς ἀποκοπέντας, ἐκτὸς Δεκίου καὶ τοῦ γραμματέως: οὗτοι δὲ παρακρουσάμενοι τοὺς φυλάττοντας ἢ χρήμασιν ὠνησάμενοι τὸ μὴ μεθ᾽ ὕβρεως ἀποθανεῖν ἑαυτοὺς διεχειρίσαντο. καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τούτοις. εσξ.

("Regij je pretrpio nesreću sličnu onoj koja je pogodila Mesenu na Siciliji, nesreću koja ilustrira potrebu velike predostrožnosti i promišljanja svih polisa. Ali potrebno je prvo da utvrdimo uzroke i izgovore za zla koja su zadesila ovaj polis. Kada su Lukanci i Bruti, krenuvši sa brojnim snagama protiv /helenske apoikije op. S.M./ Turija, opustošili njegovu teritoriju i opsjedali grad nakon što su ga okružili palisadom, jedinica Rimljana pod komandom konzula Fabricija[49] je bila poslana protiv njih. I Regijci, plašeći se da će barbari[50] /tj. Lukanci i Bruti op. S.M./ poslati armiju protiv njih također nakon odlaska Rimljana, i bijavši sumnjičavi na tarentinski polis /koji je šurovao sa kraljem Pirom op. S.M./, molili su Fabricija da ostavi snage u gradu da ih čuva protiv iznenadnih napada barbara, i također u slučaju bilo koje iznenadne neprijateljske zavjere od strane Tarentinaca. I oni su primili 800 Kampanaca i 400 Sidikina,[51] sve pod komandom Decija, po rođenju Kampanca. Ovaj čovjek, kada god je bio smješten u kućama najistaknutijih stanovnika, bio

[49] *Caius Fabricius Luscinus Monocularis* je bio konzul za mandatne periode mart 282. – mart 281. god. p. n. e. i mart 278. – mart 277. god. p. n. e. Sudeći po smislu Dionizijevog teksta koji opisuje slanje garnizonskih trupa u Regij, to bi se desilo prije početka rata sa Pirom, pa bi u obzir za dataciju slanja garnizona mogao doći samo period prvoga Fabricijevog konzulata.

[50] „Barbari" u smislu onih koji ne govore grčki ili latinski jezik, a ne u smislu nekih divljaka.

[51] Sidicini su bili italski narod, koji je živio južno od Rima, prema Kampaniji i Samniju.

je zabavljan veličanstvenim banketima u skladu sa pravilima gostoprimstva. I kada je ugledao divne i skupocjene dočeke mnogih kuća, on je najprije čestitao Regijcima na njihovom prosperitetu, a zatim im je zavidio kao da nisu dostojni toga, i konačno je počeo da kuje zavjeru protiv njih kao da su neprijatelji. I uzimajući kao saučesnika svojih tajnih planova svoga tajnika, lukavog čovjeka i tvorca svake vrste pakosti, on /zapovjednik garnizona Decije op. S.M./ je bio savjetovan od njega /svoga tajnika op. S.M./ da pobije sve Regijce i otme njihovo bogatstvo, dijelom za sebe a dijelom da ga raspodijeli među vojnicima. Ovaj čovjek je napomenuo da je Mesena bila zauzeta na sličan način od Mamertinaca nedugo ranije. Kada je on /zapovjednik garnizona Decije op. S.M./ bio ubijeđen od njega i isplanirao sa njim način napada, on je sazvao vijeće /vojnih op. S.M./ tribuna i najistaknutijih vojnika. I nakon što je zahtijevao od njih da njegove opaske drže tajnim, on je rekao da mu prijeti ozbiljna opasnost, koja zahtijeva veoma velike i brze predostrožnosti, budući da ta prilika, on je izjavio, nije dopuštala odlaganje. On je rekao da su najistanutiji Regijci, saznavši za Pirov prelazak tajno ga kontaktirali, obečavši da će pobiti garnizon i predati mu grad.[52]Dok je i dalje izgovarao ove riječi, pojavio se čovjek određen ovoj svrhi, prekriven sa prašinom kao da je došao sa putovanja i nosio je pismo, koje je sastavio sam Decije, ali navodno od njegovog osobnog prijatelja, u kojem se otkriva da kralj /Pir op. S.M./ namjerava poslati 500 vojnika u Regij da preuzme grad, a da su im stanovnici obečali otvoriti svoje kapije. Neki tvrde da je donosioca pisma stvarno poslao konzul Fabricije,[53] i da je pismo sadržavalo informacije koje sam upravo iznio i da pozivalo Decija da spriječi Regijce. Oba izvještaja su razumna. Ove stvari /o lažnoj konspiraciji Regijaca sa Pirom i da ovaj šalje odred u Regij op. S.M./ je on otkrio onima koji su bili

[52] Jasno je da je ovdje riječ o jednoj velikoj spletki kako bi se vojnici jednom namjerno produciranom, isforsiranom i raširenom laži uvukli u zacrtane plane Decija i njegovog tajnika. U ovom slučaju Regijci su bili u potpunosti nevini, jer nisu uopće imali kontakta sa Pirom ili njegovim ljudima, a kamoli da su planirali napad i uništenje garnizona oružanih snaga Rimske Republike.

[53] Sudeći po smislu Dionizijevog teksta koji opisuje odmetnuće garnizona i njegovo kažnjavanje, to bi se desilo nakon prelaska Pira i njegove armije u Italiju, pa bi u obzir za dataciju mogao doći samo period prvoga Fabricijevog konzulata. Sa ovakvom datacijom se slaže i podatak iz fragmenta Apijanove knjige o „Samnitskim ratovima“.

Međutim, kada se analizira kronologija u konkretnom Dionizijevom podatku, realna je i mogučnost i pretpostavka da Dionizije iz Halikarnasa ili izvori/izvori koje on je koristio (i nekritički prenosio) se nisu baš snašli u kronologiji, i da su ustvari mislili i pripisali ili „ugurali“ sva ta dešavanja u samo jedan konzulski mandat Fabricija ili su Fabriciju pripisivali događaje i dešavanja gdje su bili drugi učesnici. Naravno, ako se stvarno mislilo na samo jedan konzulski mandat, onda bi to bilo u potpunosti pogrešno, jer iz opisa „regijskog“ slučaja koji prezentira Dionizije iz Halikarnasa mogu se izvući zaključci da se slanje ganizona desilo za vrijeme konzulata Fabricija, ali prije Pirove agresije, a da se odmetnuće i kažnjavanje ganizona desilo za vrijeme konzulata Fabricija, ali nakon početka Pirove agresije. Ako su Dionizije iz Halikarnasa (i njegovi izvori) smatrali da su se sva dešavanja iz „regijskog slučaja“ desila u vrijeme jednoga (od dva moguća) konzulata Fabricija, nejasno je kako nisu uočili navedenu kontradikciju. Dionizije iz Halikarnasa i njegov izvor/izvori su moguće i pomiješali dva Fabricijeva konzulata, pa su pomislili da je riječ o samo jednom konzulatu.

prisutni na vijeću.[54] Čim je pala noć, /vojni op. S.M./ tribuni, prvo rekavši drugim vojnicima šta oni namjeravaju da učine, išli su do kuća Regijaca, i nalazeći neke od njih se još gozbe a druge da su zaspali, oni ih pobiju na njihovim sopstvenim ognjištima, iako su ih Regijci molili i puzili im pod nogama i zahtijevali da znaju zašto su tako tretirani i oni /vojnici op. S.M./ nisu poštedili nikoga bez obzira na dob i rang. Nakon što su pobili muškarce, oni su počinili još nečuveniji zločin. Podijelivši supruge i kćerke djevice svojih domačina, oni su nasilno legli sa ovim ženama čije su očeve i supružnike oni pobili pred njihovim očima.[55] I Decije, zapovjednik garnizona je tako postao tiranin Regija, i razumijevši da će morati platiti kaznu Rimljanina zbog onoga što je učinio, on je učinio savez sa Kampancima koji su bili u posjedu Mesene, najmoćnijeg od polisa Sicilije, a u međuvremenu je držao regijski polis pod čvrstom kontrolom. Senat, nakon što je saznao od onih koji su izbjegli pogibelj /u Regiju op. S.M./ nesreću koja je zadesila Regij, nije oklijevao ni na moment, nego je poslao zapovjednika na čelu druge armije koja je upravo bila regrutirana. Preduhitrivši dolazak Rimljana, ipak se božansko Proviđenje osvećuje Deciju, zapovjedniku garnizona za njegove bezbožne planove kažnjavanjem u najvažnijim dijelovima tijela, [56] nanoseći na njegove oči bolest koja je izazivala velike bolove. U svojoj strepnji kako da izliječi ovu bolest, on je poslao po ljekara iz Mesene, Deksikrata po imenu, istražujući saznavši da je on bio najbolji ljekar svoga vremena, ali nesvjestan da je on bio po rođenju Regijac. Ovaj čovjek, došavši u Regij, namazao je njegove oči sa jakim lijekom i naredio mu da podnosi bolove sve dok se on ne vrati. Zatim, sišavši do mora, ukrcao se na brod koji je bio spreman za njega, i prije nego što je iko bio svjestan njegove akcije, otplovio je natrag u Mesenu. Neko vrijeme je

[54] Ovdje se vidi da su izuzev samoga vrha zapovjedništva, ostali časnici i vojnici su ustvari bili vješto izmanipulirani kako bi učestovali u pobuni. Ako je vjerovati opisu koji daje Dionizije iz Halikarnasa, većina časnika i vojnika je bila nevina, jer su mislili da to čine po naređenju više komande i u interesu Rima u ratu sa Pirom. Međutim, kasnije kada ih država bude kažnjavala, izgleda da to neće uopće biti olakšavajuća okolnost za njih.

[55] Navedene rečenice jasno ukazuju da se i način ubijanja regijskih građana – muškaraca tretirao kao zločin, jer su ubijani bez suda, bez utvrđivanja da li ima njihove stvarne krivice, jer su napadnuti i ubijani prijetvorno u svojim kućama („na njihovim sopstvenim ognjištima“), jer im se nije ukazivala nikakva milost, jer nije pošteđen niko bez obzira na dob i rang, jer se nije odazivalo na njihove molbe niti odgovaralo na njihove upite. Čak se u odnosu na to još nečasnijim smatra podjela i silovanje žena i djevojaka –djevica među buntovnicima odmah nakon što su pred njihovim očima pobijeni njihovi muškarci.

[56] I ova rečenica je dokaz da je „regijski slučaj“ po postavkama kodeksa ponašanja i običaja ratovanja Srednje Republike nešto što je neprihvatljivo : stvaranje konspiracije radi odmetnuća od legalne vlasti, širenje lažnih vijesti radi stvaranja uvjeta akciju kako bi se ostvarili ciljevi nelegalne i nelegitimine konspiracije, nepridržavanje discipline, dezerterstvo, prijetvorni i iznenadni napad na saveznike i prijatelje, masakriranje nevinih civila (tj. onih koji nisu pripadali zajednici sa kojom se nalazite u oficijelnom ratnom sukobu), otimanje i silovanje žena i djevojaka (posebno se ističe onih djevica) iz zajednice sa kojom oficijelno niste u ratu, razbojništvo i banditizam u ratu (tj. djelovanje van okvira priznatih zaračenih strana), nelegitimna, nelegalna i surova tiranida. Ova rečenica okaraktezira sve to kao „bezbožne planove“, znači nešto što je teško svetogrđe i nešto što će i Proviđenje kazniti, i prije nego što dođe do reakcije svetovnih vlasti. Pošto je bezbožni čin počinila odmetnuta jedinica oružanih snaga Republike, onda je samim tim i Republika dužna da spere ljagu svetogrđa sa sebe i oštro i brutalno kazni vinovnike bezbožničkog ponašanja.

Decije, iako je trpio užasne bolove dok mu je vid bio sagorio, ipak ih je izdržao dok je čekao ljekara. Ali kako je vrijeme prolazilo i on više nije mogao izdržati mučne bolove, obrisao je mast i otvarajući oči shvatio je da oči sagorile i od tada je on bio slijep. Nakon nekoliko dana, on je pao u ruke Rimljana, nakon što je bio uhapšen od njegovih sopstvenih ljudi. Neki /misli se časnici i vojnici regijskog garnizona op. S.M./ vjerujući da je to bio način da sebe očiste, otvorili su svoj grad zapovjedniku /kaznene ekspedicije op. S.M./ i isporučili su Decija u okovima Fabriciju.[57] Potonji /Fabricije op. S.M./ je predao grad Regijcima koji su preživjeli, i naredio je stražarima da napuste sve gdje su bili, i poveo ih je noseći ništa osim njihovog oružja. Zatim, izabravši najistaknutije iz njihovog broja, one koje su drugi proglasili saučesnicima u nečasnoj zavjeri, [58] odveo ih je u okovima u Rim. Tamo, nakon što su bili bičevani na Forumu, kao što je to bio uobičajeni običaj sa zločincima, [59] zatočenici su bili pogubljeni odrubljivanjem glava sa sjekirama, i to svi izuzev Decija i tajnika, koji su nadmudrivši svoje čuvare ili potplativši ih sa novcem dopustili im da izbjegnu sramotnu smrt, ubivši se.[60] Toliko o ovoj temi.").

Fragment XX. knjige djela Dionizija iz Halikarnasa, 16: ἐγένετο δευτέρα ἐπανάστασις ἐν τῇ πόλει τῶν Ῥηγίνων ὑπὸ τῆς καταλειφθείσης αὐτόθι Ῥωμαικῆς καὶ συμμαχικῆς φρουρᾶς, καὶ δι᾽ αὐτὴν σφαγαί τε πολλῶν ἀνθρώπων καὶ φυγαί. τούτους τιμωρησόμενος τοὺς ἀποστάντας ἄτερος τῶν ὑπάτων Γάιος Γενύκιος ἐξήγαγε τὴν στρατιάν: γενόμενος δὲ τῆς πόλεως ἐγκρατὴς Ῥηγίνων μὲν τοῖς φυγάσι ἀπέδωκε τὰ ἑαυτῶν ἔχειν, τοὺς δὲ ἐπιθεμένους τῇ πόλει συλλαβὼν δεσμίους εἰς Ῥώμην ἀπήγαγεν: ἐφ᾽ οἷς οὕτως ὠργίσθη καὶ ἠγανάκτησεν ἥ τε βουλὴ καὶ ὁ δῆμος, ὥστε μηδεμίαν γνώμην ἐπιεικῆ γενέσθαι περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ πάσαις ταῖς φυλαῖς ἁπάντων τῶν ἐν ταῖς αἰτίαις τὸν ἐπὶ τοῖς κακουργοῖς τεταγμένον ὑπὸ τῶν νόμων καταψηφισθῆναι θάνατον. κυρωθέντος δὲ τοῦ περὶ τῆς τιμωρίας δόγματος πάτταλοί τε

[57] Sudeći po ovom podatku, neki pripadnici odmetnutog garnizona su izgleda shvatili da su bili prevareni i izmanipulirani, i da su učestovali u teškom grijehu počinjenom i protiv države i protiv bogova, a i sigurno su bili svjesni da je reakcija Republike neupitna i da će biti neumoljiva i nesavladiva. I zato su se izgleda odlučili otvoriti kapije, ne pružati otpor i isporučiti oslijepljenog Decija, a sve kako bi se bar na neki način očistili. Po ovom podatku, za razliku od Polibijevog opisa, pripadnici odmetnutog garnizona nisu bili svi poubijani, nego su okovani, mučeni i pogubljeni samo glavni, najistaknutiji konspiratori i podstrekači konspiracije, pobune i krvoprolića. Do ovih „saučesnika u nečasnoj zavjeri" se došlo nakon istrage u kojoj su časnici i oficiri odmetnutog garnizona progovorili i otvoreno optužili one koji su odgovorni. Nejasno je po opisu koji daje Dionizije iz Halikarnasa kako se dalje postupalo prema onima koji su bili izmanipulirani ali su pripadali tim „nekima" koji su se otvorili kapije i isporučili Decija i onima koji su bili izmanipulirani ali nisu pripadali „nekima" koji su se odlučili predati bez borbe.

[58] Ova rečenica je dokaz da je po standardima Euromediterana u helenističko doba, zavjera koja je skovana u zapovjedništvu garnizona definirana kao nečasna.

[59] Ova rečenica jednostavno inspiratore i intrigatore ovih djela tretira kao zločince, tj. kriminalce (kako ih naziva Livije), obične prekršitelje zakona, i onih ljudskih i onih metafizičkih. A u njihovom slučaju zločin i kriminal je to što su izašli izvan dopuštenih pravila i ponašanja u ratovanju i jer su radikalno prekršili vojnu disciplinu i poštivanje hijerarhije.

[60] Ovo je dokaz da je sramota u tadašnjem svijetu bila mnogo gora kazna od same smrti.

κατεπάγησαν ἐν τῇ ἀγορᾷ, καὶ παραγόμενοι κατὰ τριακοσίους ἄνδρας, περιηγμένοι τοὺς ἀγκῶνας ὀπίσω προσεδοῦντο τοῖς παττάλοις γυμνοί: ἔπειτα μάστιξιν αἰκισθέντες ἁπάντων ὁρώντων ἀπεκόπτοντο τῷ πελέκει τοὺς ὑπὸ ταῖς κεφαλαῖς νωτιαίους τένοντας: καὶ μετὰ τούτους ἕτεροι τριακόσιοι, καὶ αὖθις ἄλλοι τοσοῦτοι διεφθάρησαν, οἱ σύμπαντες τετρακισχίλιοι καὶ πεντακόσιοι. καὶ οὐδὲ ταφῆς ἔτυχον, ἀλλ᾽ ἑλκυσθέντες ἐκ τῆς ἀγορᾶς εἰς ἀναπεπταμένον τι πρὸ τῆς πόλεως χωρίον ὑπὸ οἰωνῶν καὶ κυνῶν διεφορήθησαν.
("Došlo je do druge pobune u Regiju, od garnizona Rimljana i saveznika koji su bili tamo ostavljeni, što je rezultiralo u ubijanju i izgnanstvu mnogih osoba. Da bi kaznio ove pobunjenike jedan od konzula, Gaj Genucije, je poveo armiju. Nakon što je postao gospodar grada, on je postao gospodar grada, vratio je imovinu regijskim prognanicima i uhapsivši one koji su izveli napad na grad, on ih je poveo u okovima u Rim. Senat i narod su bili toliko bijesni i ogorčeni na njih da nisu izrazili nikakvu umjerenost prema njima, nego je glasovima svih tribusa /na tributskim komicijama ili plebejskoj skupštini op. S.M./ izrečena kazna protiv svih optuženih po kojoj trebaju umrijeti na način propisan zakonima za zločince. Kada je ratificiran dekret o njihovom kažnjavanju, na Forumu su bili postavljeni kolčevi i ljudi, dovedenih 300 u isto vrijeme, su bili goli vezani za kolčeve, sa laktovima savijenim iza njih. Zatim, nakon što su bili bičevani pred očima sviju, zadnje tetive njihovih vratova su bile presjećene sa sjekirom. Poslije njih drugih 300 je bilo pogubljeno i zatim druga grupa slične veličine, ukupno 45 stotina. I nisu čak ni sahranjeni, nego su bili izbačeni sa Foruma u otvoreni prostor pred gradom, gdje su ih rastrgle ptice i psi.").[61]

Perioha XII.knjige Livijevog djela: *Cum in praesidium Reginorum legio Campana cum praefecto Decio Vibullio missa esset, occisis Reginis Regium occupauit.*
("Kada je legija iz Kampanije, zapovijedana od prefekta Decima Vibulija, bila poslana u Regij, ona je pobila stanovnike i okupirala grad.").

Livije, XXVIII, 28: (Izvadak iz govora Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg upućenog svojim vojnicima koji su se pobunili u taboru *Sucro* u Španiji): "*atque ego, quamquam nullum scelus rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quae mens, quod consilium vestrum fuerit scire velim. Regium quondam in praesidium missa legio interfectis per scelus principibus civitatis urbem opulentam per decem annos tenuit; propter quod facinus tota legio, milia hominum quattuor, in foro Romae securi percussi sunt. Sed illi primum non Atrium Umbrum semilixam, nominis etiam abominandi ducem, sed D. Vibellium tribunum militum secuti sunt, nec cum Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus populi Romani, se coniunxerunt; vos cum Mandonio et Indibili et consilia communicastis et arma consociaturi fuistis. illi, sicut Campani Capuam Tuscis veteribus cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic Regium habituri perpetuam sedem erant, nec populum Romanum nec socios populi Romani ultro lacessituri bello.*

[61] No comment.

("Iako nijedan zločin nije vođen racionalnim motivima, ipak bih volio znati što vam je bilo na pameti, kakva je bila vaša namjera, sve dok je takva poročnost /zbog pobune op. S.M./ vama pripisana. Godinama ranije, legija koja je bila poslana da bude garnizon u Regiju pobila je vodeće ljude toga mjesta i držala u posjedu taj bogati grad u toku 10 godina. Zbog tog zločina,[62] cijela legija od 4000 ljudi je bila pogubljena odrubljivanjem glave na Forumu. Ali oni nisu izabrali za svoga vođu Umbrijca koji je bio nešto više od pratitelja tabora, Atrija čije samo ime je bilo loše znamenje. Oni su slijedili Decija Vibelija, vojnog tribuna, niti su se udružili sa Pirom, ili sa Samnitima i Lukancima, neprijateljima Rima, ali ste vi prenijeli svoje planove Mandoniju i Indibilisa[63] i pripremili se da im se pridružite u oružju /u smislu vojnog saveza op. S.M./. Oni su bili zadovoljni da učine ono što su Kampanci učinili kada su oteli Kapuu od Etruraca, njenih drevnih naseljenika, ili Mamertinci što su učinili kada su zauzeli Mesenu na Siciliji. Oni su namjeravali da učine Regij svojim budućim domom bez ikakve ideje o napadu na Rim ili saveznike Rima.").

Livije, XXXI, 31 :*regium Pyrrhi bello legio a nobis Reginis ipsis ut mitteremus orantibus in praesidium missa urbem, ad quam defendendam missa erat, per scelus possedit. comprobavimus ergo id facinus? an bello persecuti sceleratam legionem, in potestatem nostram redactam, tergo et cervicibus poenas sociis pendere cum coegissemus, urbem agros suaque omnia cum libertate legibusque Reginis reddidimus?*
("U slučaju Regija, stanovnici su nas sami molili za vrijeme rata sa Pirom da pošaljemo legiju radi njihove zaštite, i vojnici, stvorivši kriminalnu zavjeru,[64] na silu su zauzeli grad za koji su bili poslani da ga brane. Da li smo stoga odobrili njihove akcije? Nismo li, naprotiv, preduzeli vojne mjere protiv kriminalaca, i kada smo ih imali u okviru svoje moći, nismo li ih prisilili da učine satisfakciju našim saveznicima bičevanjem i pogubljivanjima, i zar onda nismo vratili Regijcima njihov grad, zemlje i sve njihove posjede, zajedno sa njihovom slobodom i njihovim zakonima.").

Strabon VI, 1, 6 : ἐπὶ Πύρρου δ' ἡ τῶν Καμπανῶν φρουρὰ παρασπονδηθέντας διέφθειρε τοὺς πλείστους.
("U vrijeme Pira, garnizon Kampanaca je prekršio ugovor i uništio većinu stanovnika /Regija op. S.M./").

Valerije Maksim, II, 7, 15 : *Sed cum aliquotiens senatus pro militari disciplina severe excubuerit, nescio an tum praecipue, cum milites, qui Regium iniusto bello occupaverant mortuoque duce Iubellio M. Caesium scribam eius sua sponte imperatorem delegerant,*

[62] Na osnovi ove rečenice jasno se vidi da je rimskim zakonima ono što su odmenuti vojnici učinili u Regiju bio zločin čija je sankcija podrazumijevla javno pogubljenje.

[63] Starješine hispanskog naroda Ilergeta iz vremena II. punskog rata.

[64] Ova rečenica je dokaz da je po standardima Euromediterana u helenističko doba, zavjera koja je skovana u zapovjedništvu garnizona definirana kao kriminalna, ili kriminalna organizacija ili udruženi zločinački projekt.

carcere inclusit, ac M. Fulvio Flacco tribuno plebi denuntiante ne in cives Romanos adversus morem maiorum animadverteret, nihilo minus propositum executus est. ceterum quo minore cum invidia id perageretur, quinquagenos per singulos dies virgis caesos securi percuti iussit eorumque corpora sepulturae mandari mortemque lugeri vetuit.
("Senat je bio strogo oprezan u održavanju vojne discipline u više navrata, ali pretpostavljam da je sljedeći primjer bio možda najspecifičniji. Naši vojnici su okupirali Regij, kršeći pravila rata[65] i kada je njihov zapovjednik, Vibelije umro, oni su samovoljno postupili i imenovali njegovog pisara /tajnika op. S.M./ Marka Cesija kao njihovog novoga zapovjednika. Senat je bacio vojnike u zatvor, i iako je plebejski tribun Marko Fulvije Flak, upozorio Senat da ne kažnjava rimske građane suprotno od "običaja predaka", Senat je ustrajao u sprovođenju svoje odluke. Kako bi se osiguralo da njeno /odluke op. S.M. / izvršenje izazove što je moguće manje ogorčenja, Senat je naredio da 500 od tih vojnika bude bičevano štapom i da im se svakodnevno odrubljuju glave i da im niko ne pokopava tijela ili ih oplakuje.")[66].

Frontin, Strategemata, IV, 1, 38 : *In legionem, quae Regium oppidum iniussu ducis diripuerat, animadversum est ita, ut quattuor milia tradita custodiae necarentur; praeterea senatus consulto cautum est, ne quem ex eis sepelire vel lugere fas esset.*
("Legija koja je opustošlila Regij bez naređenja svoga komandanta, je bila kažnjena na sljedeći način: 4000 je bilo stavljeno pod stražu i pogubljeno. Štaviše, Senat je dekretom učinio kriminalom sahranjivanje bilo koga od njih ili učestvovanje u žalovanju za njima.").[67]

Apijan, Fragmenti *Samn.* 9, 1 – 3 : "ὅτι ὅσοι ἐν Ῥηγίῳ Ῥωμαίων ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ φυλακῇ τῆς πόλεως, μή τι πάθοιεν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, παρέμενον, αὐτοί τε καὶ Δέκιος ὁ ἡγεμὼν αὐτῶν, τοῖς ἀγαθοῖς τῶν Ῥηγίνων φθονήσαντες, καὶ φυλάξαντες αὐτοὺς εὐωχουμένους ἐν ἑορτῇ διέφθειραν, καὶ ταῖς γυναιξὶν ἀκουσίαις συνῆσαν. πρόφασιν δὲ τῆς παρανομίας ἔφερον ὅτι Ῥηγῖνοι τὴν φρουρὰν προεδίδοσαν Πύρρῳ. καὶ Δέκιος μὲν ἀντὶ φρουράρχου τύραννος ἦν, καὶ φιλίαν ἔθετο Μαμερτίνοις τοῖς ἐπὶ τοῦ πορθμοῦ τοῦ Σικελικοῦ κατῳκημένοις, οὐ πρὸ πολλοῦ κἀκείνοις ἐς ἰδίους ξένους ὅμοια δεδρακόσιν. ἀλγήσαντα δ' αὐτὸν τοῖς ὀφθαλμοῖς, καὶ τοῖς ἐν Ῥηγίῳ ἰατροῖς ἀπιστοῦντα, μετάπεμπτος ἀπὸ Μεσσήνης ἐθεράπευε Ῥηγῖνος ἀνήρ, μετῳκηκὼς ἐς Μεσσήνην πρὸ πολλοῦ, ὅτι Ῥηγῖνος ἦν

[65] Ova rečenica je eksplicitni dokaz da je ono što je počinio odmetnuti garnizon u Regiju po rimskim shvatanjima bilo ne samo kršenje discipline, nego i kršenje pravila rata, znaci ratni zločin.

[66] Nevjerojatno u ovo naše vrijeme izgleda sa kolikom strogosti i sa bez ikakve milosti je provedeno od strane Senata kažnjavanje sopstvenih vojnika. Tolika je bila ljutnja i bijes senatora na vojnike koji su prekršili disciplinu, činjenjem ratnih zločina osramotili Republiku, kršili njene zakone da su zabranili i njihovo sahranjivanje, pa čak i oplakivanje.

[67] Ovoliki stupanj ljutnje i bijesa na sopstvene vojnike koji su počinili ratni zločin je nezabilježen u dosadašnjoj historiji.

ἀγνοούμενος. οὗτος αὐτὸν ἔπεισεν ἐπὶ ἀπαλλαγῇ συντόμῳ φαρμάκων ἀνασχέσθαι θερμῶν, καὶ χρίσας τοῖς κατακαίουσι καὶ δαπανῶσιν ἐκέλευσεν ἀνασχέσθαι τοῦ πόνου μέχρι αὐτὸς ἐπανέλθοι, καὶ λαθὼν ἔπλευσεν ἐς Μεσσήνην. ὁ δ᾽ ἐς πολὺ τῆς ὀδύνης ἀνασχόμενος ἀπενίψατο, καὶ εὗρε τοὺς ὀφθαλμοὺς δεδαπανημένους. Φαβρίκιος δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων ἐπὶ διορθώσει τῶνδε πεμφθεὶς τήν τε πόλιν τοῖς ἔτι Ῥηγίνοις λοιποῖς ἀπεδίδου, καὶ τῶν φρουρῶν τοὺς αἰτίους τῆς ἀποστάσεως ἐς Ῥώμην ἔπεμψεν, οἳ μαστιγωθέντες ἐν ἀγορᾷ μέσῃ τὰς κεφαλὰς ἀπεκόπησαν καὶ ἐξερρίφησαν ἄταφοι. Δέκιος δὲ φυλασσόμενος ἀμελῶς, οἷα πηρός, ἑαυτὸν διεχρήσατο.

(“Neki rimski vojnici su bili stacionirani u Regiju radi sigurnosti i zaštite grada protiv neprijatelja. Oni, i njihov vođa Decije, zavidjeli su dobroj sreći stanovnika i iskoristili su priliku kada su oni održavali javni praznik, pobili ih i zloupotrijebili njihove supruge. Oni su ponudili izgovor za ovaj zločin, da su građani Regija bili spremni izdati garnizon Piru. Tako je Decije postao vrhovni vođa, umjesto prefekt garnizona, i on je ugovorio savez sa Mamertincima, koji su živjeli sa druge strane sicilskog prolaza, i koji su nedavno počinili istu vrstu zlodjela nad svojim domačinima. Pateći od infekcije očiju i nemajući povjerenje u regijske ljekare, Decije je poslao po ljekara koji je otišao iz Regija u Mesanu toliko dugo ranije da se zaboravilo da je on bio Regijac. Potonji ga je ubijedio, da ako želi brzi oporavak, da bi trebao koristiti izvjesne ljute lijekove. Nakon što mu je nanio gorući i korozivnu mast na oči, rekao mu je da podnosi bol dok ne dođe ponovo. Zatim se potajno vratio u Mesenu. Decije, nakon dugog trajanja bola, je oprao mast i otkrio da je izgubio vid. Rimljani su poslali Fabricija da povrati grad Regijcima koji su još preostali. On je poslao vojnike koji su bili krivi za ovu pobunu u Rim. Oni su bili bičevani štapovima, a onda im je odrubljena glava, a njihova tijela su bila bačena i nesahranjena. Decije, bijavši pod strogom zaštitom, u obeshrabrenju slijepoga čovjeka, je počinio samoubistvo.”).

Kasije Dion, fr. knjige IX (40, 7 - 11) : ὅτι οἱ Ῥηγῖνοι φρουρὰν ᾐτήσαντο παρὰ Ῥωμαίοις, ἡγεῖτο δὲ αὐτῆς Δέκιος. τούτων οὖν οἱ πλείους ἐκ τε τῆς περιουσίας τῶν ἐπιτηδείων καὶ ἐκ τῆς ἄλλης ῥᾳστώνης, ἅτε καὶ ἀνειμένῃ παρὰ πολὺ διαίτῃ πρὸς τὰ οἴκοι χρώμενοι, ἐπεθύμησαν, ἐνάγοντος αὐτοὺς τοῦ Δεκίου, τοὺς πρώτους τῶν Ῥηγίνων ἀποκτείναντες τὴν πόλιν κατασχεῖν: ἄδεια γὰρ αὐτοῖς πολλὴ ἐφαίνετο, τῶν Ῥωμαίων περὶ τοὺς Ταραντίνους καὶ περὶ τὸν Πύρρον ἀσχόλων ὄντων, πάνθ᾽ ὅσα ἐβούλοντο πρᾶξαι. προσανέπειθε δὲ αὐτοὺς ὅτι καὶ τὴν Μεσσήνην ὑπὸ τῶν Μαμερτίνων ἐχομένην ἑώρων. οὗτοι γάρ, Καμπανοί τε ὄντες καὶ φρουρεῖν αὐτὴν ὑπ᾽ Ἀγαθοκλέους τοῦ ἐν Σικελίᾳ δυναστεύοντος ταχθέντες, σφαγάς τε τῶν ἐπιχωρίων ἐποιήσαντο καὶ τὴν πόλιν κατέσχον. οὐ μέντοι ἐκ τοῦ προφανοῦς τὴν ἐπιχείρησιν ἐποιήσαντο: πολὺ γὰρ ἠλαττοῦντο τῷ πλήθει: ἀλλ᾽ ἐπιστολὰς ὁ Δέκιος ὡς καὶ τῷ Πύρρῳ ἐπὶ προδοσίᾳ σφῶν ὑπό τινων γεγραμμένας πλάσας ἤθροισε τοὺς στρατιώτας, καὶ ἐκείνας τε αὐτοῖς ὡς καὶ ἑαλωκυίας ἀνέγνω, καὶ προσπαρώξυνεν αὐτοὺς εἰπὼν οἷα εἰκὸς ἦν, ἄλλως τε καὶ ἐσαγγείλαντός τινος ἐκ κατασκευ- ασμοῦ ὅτι ναυτικόν τέ τι τοῦ Πύρρου κατῆρε που τῆς χώρας καὶ ἐς λόγους τοῖς προδόταις ἀφικνεῖται. οἱ δὲ παρεσκευασμένοι ἐμεγάλυνον, καὶ διεβόων προκαταλαβεῖν τοὺς Ῥηγίνους πρίν τι δεινὸν

παθεῖν: ἀγνοοῦντας δὲ τὸ πρασσόμενον χαλεπῶς ἂν ἀντισχεῖν. καὶ οἱ μὲν ἐς τὰς καταγωγάς σφων οἱ δὲ ἐς τὰς οἰκίας ἐσπηδήσαντες ἐφόνευσαν πολλούς, πλὴν ὀλίγων οὓς ὁ Δέκιος καλέσας ἐπὶ δεῖπνον ἔσφαξεν.” ὅτι ὁ Δέκιος ὁ φρούραρχος τοὺς Ῥηγίνους ἀποσφάξας φιλίαν πρὸς Μαμερτίνους ἐσπείσατο, νομίζων αὐτοὺς ἐκ τοῦ ὁμοιοτρόπου τῶν τολμημάτων πιστοτάτους σφίσι συμμάχους ἔσεσθαι, ἅτε καὶ εὖ εἰδὼς ὅτι συχνοὶ τῶν ἀνθρώπων ἰσχυροτέραις δή τισιν ἀνάγκαις ὑπὸ τοῦ τῶν ὁμοίων τι παρανομῆσαι τοῦ τε κατὰ νόμους ἑταιρικοῦ καὶ τοῦ κατὰ γένος οἰκείου συνίστανται.” ὅτι διαβολὴν ἀπ᾽ αὐτῶν οἱ Ῥωμαῖοι χρόνον τινὰ ἔσχον, μέχρι οὗ ἐπεξῆλθον αὐτοῖς: πρὸς γὰρ τὰ μείζω καὶ πρὸς τὰ μᾶλλον κατεπείγοντα ἀσχολίαν ἄγοντες παρὰ σμικρόν τισιν αὐτὰ ποιεῖσθαι ἔδοξαν.“

(„Regijci su zamolili Rimljane za garnizon, i Decije je bio njegov vođa. Ali većina ovih stražara /misli se vojnika u regijskom garnizonu op. S.M./, poradi obilja zaliha i općenito lakih navika, jer su bili pod daleko slabijom disciplinom /dok su bili stacionirani u Regiju op. S.M./ nego što je to bilo kod kuće, i na poticaj Decija, su odlučili da ubiju najistaknutije Regijce i okupiraju njihov grad. Činilo se da su oni sasvim slobodni da postignu što žele, sada kada su Rimljani bili zauzeti sa Tarentincima i sa Pirom. Oni su bili lakše uvjereni /u tu zavjeru op. S.M./ zbog činjenice da su vidjeli Mesenu u vlasništvu Mamertinaca. Ovi potonji, koji su bili Kampanci i bili su postavljeni od Agatokla, gospodara Sicilije, kao garnizon da čuvaju mjesto /misli se na Mesenu op. S.M./ su pobili stanovnike i zauzeli grad. Međutim, zavjerenici /u Regiju op. S.M./ nisu pokušali da otvoreno pokušaju, jer su bili brojno inferiorni. Umjesto toga, Decije je krivotvorio pisma koja su bila napisana Piru od nekih građana /Regija op. S.M./ sa izgledom u izdaju Rimljana. On je čak sazvao vojnike i pročitao ih njima, navodeći da su ona /pisma op. S.M./ bila presretnuta i obraćajući im /okupljenim pripadnicima garnizona op. S.M./ se riječima koje su odgovarale toj prilici još ih je više razdražio. Efekt je bio pojačan najavom čovjeka kojem je bila određena ta uloga, da se dio Pirove flote usidrio na obali, došavši na sastanak sa /navodnim op. S.M./ zavjerenicima /iz reda regijskih građana op. S.M./. Drugi, koji su bili upućeni /u čitavu Decijevu spletku op. S.M./, uvećavali su stvar i vikali da oni moraju preduhitriti Regijce prije nego im nanese neka šteta, i da će izdajnicima, u neznanju o onome što se dešava, biti teško da se im se odupru. Tako su neki od njih uletili u svoje smještajne prostore, i drugi su provalili u kuće /regijskih građana op. S.M./ i pobili ih veliki broj. Nekoliko je bilo pozvano na večeru od Decija i tamo poubijano. Decije, zapovjednik garnizona, nakon ubijanja Regijaca, je sklopio prijateljstvo sa Mamertincima, misleći da će im slična priroda njihovih zločina učiniti ih najvjernijim saveznicima. On je bio dobro svjestan da dosta ljudi smatra da veze koje proizlaze iz nekoga zajedničkog prijestupa jače ujedinjuju nego obaveze zakonitog udruživanja ili veze srodstva.[68] Rimljani su neko vrijeme trpili sramotu od

[68] U toj svojoj procjeni se prevario, jer kada regularne trupe Republike dođu da kazne odmetnike i dezertere zbog njihovih zločina, Mamertinci apsolutno neće ništa poduzeti da pomognu svojim „saveznicima“ u Regiju. Dobar dio, ako ne i većina odmetnutih vojnika regijskog garnizona su bili i etnički i narodnosni srodnici sa Mamertincima.

njih,[69] sve dok nisu preduzeli akciju protiv njih. Jer dok su oni bili zaokupljeni sa većim ili urgentijim zabrinutostima,[70] oni su ostavljali utisak da su ovu stvar doživljavali kao sitnicu.[71]“).

Kasije Dion, fr. knjige X (Zonara 8, 16) : („Kada su Rimljani tako osigurali kontrolu nad Tarentom, oni su svoju pažnju okrenuli na Regij, čiji su stanovnici, nakon zauzimanja Krotona izdajom , sravnili grad sa zemljom i pobili Rimljane koji su bili tamo. Oni su izbjegli opasnost koja im je prijetila sa strane Mamertinaca koji su kontrolisali Mesenu, za koje su ljudi Regija očekivali da osiguraju kao saveznike, tako što su se dogovorili sa njima. Ali u opsadi Regija, oni /Rimljani op. S.M./ oni su trpili teškoće, između ostalog, i zbog oskudice hrane, sve dok Hijeron poslavši im žito i vojnike sa Sicilije nije ih ojačao i pomogao im u zauzimanju grada. Mjesto je bilo vraćeno preživjelim među stvarnim stanovnicima, dok su oni koji su planirani protiv njega bili kažnjeni.“).

Orosije, IV, 3 : *Anno ab urbe condita CCCCLXXV Tarentini Pyrrhi morte conperta iterum noua aduersum Romanos arma sollicitant, Carthaginiensium auxilia per legatos poscunt atque accipiunt. conserto proelio uicere Romani: ubi iam tunc Carthaginienses, quamuis nondum hostes adiudicati, uinci tamen a Romanis se posse senserunt. Sequenti anno magnam uiscerum suorum partem seueritas Romana concidit. 4 nam aduentante dudum Pyrrho octaua legio diffidens Romanae spei, nouum scelus ausa Reginenses omnes, quibus subsidio praeerat, interfecit, praedam sibi omnem atque ipsum oppidum uindicauit. hoc facinus in tam sceleratos defectores puniendum Genucio consuli iussum est. qui obsessa Reginorum urbe captisque omnibus ipse quidem in reliquos perfugas et latrones exercuit digna supplicia, Romanos uero milites integrae legionis Romam misit: qui populi iussu medio in foro uirgis caesi sunt securique percussi. Visa sibi est tunc Roma uincere, cum*

[69] I ova rečenica je dokaz da je „regijski slučaj“ po postavkama kodeksa ponašanja i običaja ratovanja Srednje Republike nešto što je neprihvatljivo. Ovdje je to sve okarakterisano sramotom koju su morali trpiti (jer je počinjena od odmetnute jedinice oružanih snaga Republike) i koje su bili svjesni tadašnji Rimljani. A u toj epohi nositi breme sramote na sebi, posebice ako je kolektivnog karaktera, je bilo skoro pa najgora kazna.

[70] Rat sa Pirom i borbe sa Samnitima, Lukancima, Brutima i Tarentincima.

[71] Zbog neodložnijih i esencijalnih stvari koje su rješavali, Rimljani nisu odmah reagirali na ono što se desilo u Regiju, pa se tako stvorio utisak da oni na ovo ne obraćaju pažnju ili zanemaruju što se desilo. To je unijelo određenu ležernost među zločincima i ostalim pobunjenicima i dezerterima u Regiju, pa i osjećaj samodopadosti i lažne sigurnost. Ali to je bila samo impresija, lažna koprena nad očima i umovima onih koji su zavladali Regijem, jer je Rimska država od trenutka kada je čula šta se desilo u Regiju odlučila da bez ikakve sumnje reagira bespogovorno, odlučno, beskompromisno. Čim su se stekli uvjeti da se određeni dio trupa odvoji za ovu zadaću, oni su to odmah i učinili. Za Republiku se ovaj čin pobune garnizona morao kazniti strogo ne samo iz praktičnih razloga održanja sopstvene vojne i državne discipline i održanja povjerenja saveznika, nego i jer se smatrao i povredom rimskih zakona, tj. kriminalom i nedopustivim po veličanstvo rimskoga naroda i njegovih institucija, pa i bezbožničkim aktom, faktički svetogrđem. A za tadašnje, srednjorepublikanske Rimljane i njihovu elitu to je bilo sve samo ne sitnica, jer su zbog takve „programirane“ kolektivne naravi oni na pobunu svoje jedinice u Regiju morali reagirati skoro da je riječ o nekom primordijalnom instiktu.

legionem suam integram occidit, quae sine dubio uicta fuisset, si eam hostili proelio perdidisset.
(„475. godine od osnivanja Grada, Tarentinci, su nakon što su saznali o smrti Pira, ponovo izazvali rat protiv Rimljana. Preko ambasadora su oni zahtijevali i dobili pomoć od Kartaginjana. Došlo je do bitke u kojoj su Rimljani bili pobjednici. Tada su Kartaginjani po prvi put shvatili da iako još nisu bili dosuđeni neprijatelji, oni mogu biti poraženi od Rimljana. Naredne godine Rimljani su oštro uništili dio svojih sopstvenih snaga. Neposredno prije dolaska Pira, Osma legija, u očajanju zbog rimskog uzroka, odvažila se da počini neuobičajeni zločin. Vojnici ove legije su ubile sve ljude Regija koji su bili povjereni da ih štite i uzeli su grad za sebe, kao i pravo na sav plijen uzet iz njega. Konzulu Genuciju je naređeno da kazni ove zločince i pobunjenike. Nakon opsjedanja Regija i zarobljavanja njegovih branitelja, on je primijenio odgovarajuću kaznu za preživjele dezertere i pirate, ali je poslao rimske vojnike te legije nepovrijeđene u Rim. Tamo, po naređenju naroda /misli se na komicije op. S.M./, oni su bili tučeni do smrti i obezglavljeni u centru Foruma. U to vrijeme, Rim je smatrao da je bio pobjednik kada je pobio sopstvenu legiju u punom sastavu, iako bi očito pretrpio poraz ako bi izgubio legiju u borbi sa neprijateljem.“).

Postupak Republike u slučaju odmetnutog garnizona u Regiju vrlo ilustrativno pokazuje zašto je Rim postao veliki i svjetska sila koja obasjava svojom snagom i energijom i današnjicu. Oni su promtno i bespogovorno procesuirali i kažnjavali svoje ljude, i to bez obzira na njihove pozicije i činove, ako su počinili ono što su smatrali da je bilo prekršaj u ponašanju i pravilima ratovanja (tj. za ratni zločin) i druge slične prekršaje i zloupotrebe ili ostale stvari za koje su smatrali da su nedostojne u toku ratovanja. Čak je i sam rat definiran pravilima, pa je bio dozvoljen samo onaj rat koji je morao biti po njihovim shvatanjima opravdan, pravedan i častan, tj. da je imao uzroke i razloge zašto se ide u rat i čije je objavljivanje prošlo kroz preciziranu institucionalnu i ritualnu proceduru. Svaki drugi rat nije smatran dozvoljenim. I upravo radi toga su Rimljani bili i ostali veliki, dok su npr. Atenjani, Lakedemonjani, Tebanci pa i Makedonci ostajali samo na nivoima kratkotrajnog bljeska.[72] Za razliku od njih i mnogih drugih, Rimljani nisu kažnjavali svoje ljude zbog počinjenih ratnih zločina i drugoga nedopuštenog ponašanja u ratu zbog toga što ih je neko natjerao ili da bi se nekome drugome dodvorili, oni su to radili samo radi sebe samih. Zato

[72] Rimska država je postojala oko 1300 godina, od toga 600 godina (od 201. god. p. n. e. do 395. god. n. e.) kao velika svjetska sila i neosporni gospodar euromediteranskog pojasa. Nasuprot Rimu, imamo Mongole koji su kao svjetska sila bili oko 200 godina, Osmansku državu koja je postojala 620 godina, od toga oko 230 godina kao svjetska sila (1453 – 1683. god.), Špansku imperiju koja je bila svjetska sila oko 300 godina (od početka XVI. st. do početka XIX. st.), Britansku imperiju koja je bila svjetska sila 200 godina (od 1763. do početka 60tih godina XX. st.), Francuska je bila bitna na svjetskoj pozornici od vladavine Luja XIV. pa do početka 60tih godina XX. st., Ruska imperija je bila svjetska sila oko 200 godina (od Petra Velikog do 1917. god.). Jedino je Kina sa svojih 3500 godina dugim državnim kontinuitetom ne samo relevantan povijesni pandan Rimskoj državi, nego i veći povijesni faktor.

tu nema relativiziranja, opravdavanja, ispraznih floskula "heroj, a ne zločinac". Postoje zakoni, postoje pravila, postoji disciplina, postoje činjenice i to se mora poštovati. U suprotnom, svako mora da zna šta ga sljeduje, a to je procesuiranje i surovo kažnjavanje ako se dokaže krivica. I nisu se ustručavali da javno kazne čak i veće skupine prestupnika, kao u "regijskom slučaju" kada je prvo na glavnom rimskom trgu javno bičevan, a zatim pogubljen znatan broj prestupnika.

I konačno nakon brutalnog gušenja demokratske revolucije u etrurskoj državici Velzni[73] i uništavanja ovoga grada (264. god. p. n. e.), Republika je postala neosporni hegemon Italije (u tadašnjem smislu bez Sicilije, Sardinije, Padske ravnice i ostalih sjevernih oblasti). Radi utvrđivanja svojih hegemonskih pozicija Republika je podizala čitav niz rimskih i latinskih kolonija, te građenjem cesti posebno na jugu prema Tarentu i Brindiziju.

Problemi u Velzni / Volsiniju su počeli sa primanjem oslobođenika u lokalnu vojsku, vjerojatno 280. god. p. n. e. Oni su vrlo brzo postali vrlo moćni, a neki od njih su postajali i članovi lokalnog senata i obnašatelji lokalnih dužnosti. Ubrzo su oni počeli da ostvaruju i većinu u glasanju, pa su počeli i da donose zakone koji su im odgovarali. Tako su oslobođani i drugi robovi. Taj sve moćniji sloj stanovništva je preuzimao i sve privilegije koje su ranije bile rezervirane za vulsinijsku etrursku aristokratiju (lukumoni). Sukob između oslobođenika i lukumona se zaoštravao na štetu ovih potonjih. Kada je 265. god. p. n. e. demokratska, revolucionarna frakcija počela da zakonski ograničava političku aktivnost lukumona, ovi su se tajno obratili Rimu sa zahtjevom za intervenciju. Kada su se ovi lukumonski izaslanici vratili, demokratska frakcija ih je dala pogubiti zbog izdaje. Ubrzo je stigla rimska vojska i postavila opsadu. U žestokim sukobima je poginuo i konzul Kvint Fabije Gurg (*Quintus Fabius Gurges*). Godinu dana kasnije, Marko Fulvije Flak (*Marcus Fulvius Flaccus*; konzul za 264. god. p. n. e.) je uspio da opsadom i iscrpljivanjem natjera revolucionarnu frakciju u Velzni da se preda. Grad je sravnjen sa zemljom, vođe revolucionarne frakcije kažnjeni, a preostali Etrurci i lukumoni su naseljeni u novi grad pod starim imenom na obali jezera Bolsena (moderni gradić Bolsena). Lokaliziranje staroga grada još uvijek nije precizirano na općeprihvaćeni konzensus u historiografiji. Kako bi se imala određena distinkcija, stariji grad se naziva *Volsinii Veteres*, a novi grad se naziva *Volsinii Novi*.

Tako je bilo završeno osvajanje Italije. Te godine Rimska Republika je bila neosporni hegemon Italije (u tadašnjem smislu bez Sicilije, Sardinije, Padske ravnice i ostalih sjevernih oblasti). Radi utvrđivanja svojih hegemonskih pozicija Republika je podizala čitav niz rimskih i latinskih kolonija, te građenjem cesti posebno na jugu prema Tarentu i Brindiziju.

[73] Poznati i kao Volsiniji ili Vulsinij (*Velusna / Volsinii / Vulsinii* / Ὀυολσίνιοι / Ὀυολσίνιον).

Rimska Italija

Iako je bila potpuni hegemon tadašnje Italije, pod neposrednom kontrolom i posjedom (*ager Romanus*) Rimske Republike nalazilo se samo oko 1/5 teritorije (27.000 km^2 uključujući i agere rimskih kolonija, municipija, konventa, opiduma. Rimska Republika je imala i oko 30 % ukupne tadašnje italijanske populacije. Ostatak je pripadao latinskim kolonijama (možda oko 10% teritorije) i italskim „saveznicima" / *socii*, odnosno čitavom jednom mozaiku malih politija / *civitates* / „državica"; ukupno cc 150 takvih zajednica. Ovakva organizacija je ustvari značila da je tadašnja Italija neka vrsta federativne države ili konfederativne zajednice sa Rimskom Republikom kao hegemonom, odnosno najsnažnijom i najvažnijom članicom. Italski savez koji je oko sebe izgradila Republika je nastao na razvalinama nekadašnjeg Latinskog saveza, koji je praktično prestao postojati sa Latinskim ratom. Ovakav teritorijalni i populacioni odnos je ostao više – manje sličan u naredne 174 godine (do početka Savezničkog rata). Uspostavljeni sustav rimsko – italskog saveza se pokazao veoma funkcionalan i djelotvoran u ovome skoro dvostoljetnom periodu.

I. Teritorija Rimske Republike

Ager Romanus, znači teritorija same Republike je smatrana državnom teritorijom rimskih građana. Ta teritorija je 264. god. p. n. e. uglavnom zahvatala neposrednu okolicu grada Rima i donji tok rijeke Tibra, veći dio Lacija i Kampanije, južne Etrurije i posebno široki pojas u središnjoj Italiji koji je povezivao Lacij sa rimskim jadranskim posjedima. Biti Rimljaninom, značilo je imati rimsko građanstvo (*Civitas Romanae*). *Civitas Romanae* je elementarna institucija Rimske države koja je određivala pripadnost rimskom narodu (*Populus Romanus)*, i samim tim se posredno nalazila i u službenom nazivu rimske države SPQR (*Senatus populsque Romanus* - Senat i Rimski narod). Ona je *conditio sine qua non* postojanja i funkcioniranja Rimske države jer je bila temelj državnog zdanja Rima. Dobivanje rimskog građanstva nije nikada bila ograničeno kao u slučaju dobivanja građanstava helenskih polisa, i ono je uvijek imalo karakteristiku stalne absorbcije stranaca i oslobođenika (u nekim periodima više, u nekim manje). Tako da broj rimskih građana i u fazi kada je Republika bila samo hegemon Italije nije rastao samo prirodnim priraštajem, nego i stalnom dodjelom rimskog građanstva ne samo pojedincima i libertinima, nego i kompletnim zajednicama (gradovima, plemenima). Praktično, rimsko građanstvo se stalno regeneriralo obnavljanjem svoga sastava, što je samo doprinosilo njegovoj dugovječnosti. Među saveznicima, prijateljima, gostima, dediticijama i ostalim peregrinskim zajednicama pod svojom hegemonijom, rimske javne institucije su imale običaj i odlikovati pojedince (nekada i čitave zajednice) sa rimskim punim građanstvom. Takva odlikovanja su bila smišljena politika kako bi se na rimsku stranu u potpunosti privukli odličniji, ugledniji,

bogatiji, moćniji i utjecajniji pojedinci... odnosno oni su pretvarani u Rimljane. Tako je rimska politika apsorbiranja postajala vrlo učinkovita.

Biti rimskim građaninom značilo je posjedovati jedan skup prava, privilegija i dužnosti. Rimsko građanstvo nije bilo unificirana institucija, postojale su i njegove različite kategorije i vrste, sa obzirom na opseg prava koje su pojedinac ili određena zajednica uživali. Posebno se usložnila insitucija rimskog građanstva kada je Rim prestao da bude mala seljačka republika postajući hegemon Italije. U sklopu korištenja rimskog građanstva postoji više različitih stupnjeva koja su se ogledala u visini uživanja prava koja proizlaze iz građanstva. Punopravni rimski građani su bili *cives optimo iure*. posjedovali su *iure publica* i *iura private*.

Iura publica su obuhvatala:

- *Ius suffragai* (aktivno biračko pravo), odnosno pravo glasovanja u komicijama.
- *Ius honorum* (pasivno biračko pravo), pravo da budu birani, pravo na magistarske položaje i pravo na čast.
- *Ius militiae,* pravo služenja u legijama.
- *Ius procationis ad populum,* pravo žalbe narodnim skupštinama na odluku magistarskih sudova o tjelesnim ili smrtnim kaznama.

Iura privata su se sastojala su se od raznih građanskih prava:

- *Ius conubii* - pravo zakonitog (po rimskim zakonima) sklapanja braka, tj. pravo stupanja u kviritski brak, koji su pratile određene pravne posljedice (očinska vlast, pravo djece na nasljedstvo oca obitelji /*pater familiasa*/ i dr.).
- *Ius comercii* - pravo privrednog poslovanja po rimskim zakonskim normama, što je uključivalo puno imovinsko pravo, zajedno sa pravom obraćanja rimskom sudu radi zaštite svojih materijalnih interesa.

Pored navedenih, rimski građani su imali i drugih privilegija, između ostaloga da se uvijek nalaze pod zaštitom Rimske države, njenih institucija i aparata. Nekada je bilo dovoljno reći samo „*ego Romanus sum*“ ili „*civis Romanus sum“*, kako bi se na dotičnoga počela primjenjivati određena prava.

Pored punopravnog građanstva postojalo je i građanstvo sa smanjenim ili ograničenim pravima (*cives minuto iure*). I oni koji su imali nepunopravno građanstvo bili su rimski građani. Ovi građani uglavnom nisu imali *ius suffragai* (samim tim i *ius honorum*). Jedan broj italskih zajednica je u rano i srednje republikansko doba imao ovakav status. Ti *cives minuto iure* bili su ograničeni u svome aktivnom i pasivnom biračkom pravu. U kategoriju građana sa umanjenim pravom mogle bi se kao posebna skupina uvrstiti i Rimljanke, koje su imale rimsko građanstvo, odnosno bili su rimski građani, samo nisu imale *ius publica,* a i *ius comercii* im je bio ograničen. Ova ograničenja nisu podrazumijevala da one nisu bile

rimski građani.[74] I oslobođenici (*libertini*) su spadali u kategoriju građana sa umanjenim pravima (nisu imali *iure publica*), ali su njihova djeca (ako su rođena od roditelja u slobodi, odnosno bili *ingenui*) imala po automatizmu punopravno rimsko građanstvo.

Rimski građani van grada Rima su bili nastanjeni u naseljima/oblastima koja su imala definiran status kao *colonia, municipium, conventus, oppidum* ili nešto slično. Najvažniji od ovih statusa bio je onaj kolonijalni. *Colonia civium Romanorum* je naselje/oblast/zajednica punopravnih rimskih građana. Kolonije su se osnivale dedukcijom (od strane državnih institucija i na osnovi donesenog zakona organiziranim doseljavanjem i naseljavanjem veće mase kolonista na precizno određenu teritoriju) ili bi nekim lokalnim, starosjedilačkim zajednicama (posebno u postrepublikansko doba) bio dodjeljivan status kolonije. Rimljani su još od ranih perioda postojanja svoje države uveli običaj osnivanja kolonija. Za razliku od iseljeničkih naseobina Feničana, apoikija (ἀποικίαι) Helena, Etruraca i iseljavanja i osnivanja novih naselja i zajednica kod drugih italskih naroda, rimske kolonije su posjedovale jednu bitnu i suštinsku kvalitativnu razliku. Rimske kolonije sa svojom metropolom nisu prekidale ni u jednom segmentu, ni u jednom aspektu državotvornu vezu. Dok su feničanske naseobine, helenske apoikije pa i naseobine Etruraca i drugih Italika sa činom svoga osnivanja postajale nove države koje bi sa maticom zadržavale samo neke simboličke, religijske, kulturne ili etničko, narodnosno identitetske konekcije[75], rimske kolonije su ostajale u sastavu Rimske države kao njene sastavnice, sa istim pravima i obavezama. Stanovnici rimskih kolonija su zadržavali svoje rimsko građanstvo, imali su i snažnu institucionaliziranu i zakonsku povezanost sa glavnim gradom, kao i ista prava, odgovornosti i obaveze sa sunarodnicima koji su živjeli u samome Rimu ili njegovoj neposrednoj okolici.

To bi bilo slično sa postojanjem atenskih kleruhija (κληρουχίαι), koje su svoj vrhunac doživjele u drugoj polovici V. st. p. n. e. Zanimljivo je da helenski pisci u rimsko doba često zovu rimske kolonije kleruhijama. Ipak za razliku od atenskih kleruhija, rimska kolonizacija bila je u nemjerljivo većem obimu, organiziranija, sistematičnija i bila je znatno dugotrajnija kao fenomen. Sustav kleruhija je demokratska Atena često nametala despotskim postupcima, a sami naseljenici su nekada i zloupotrebljavali sustav kleruhija, tako da se uopće ne bi naseljavali u konkretno područje nego bi ostali da žive u Atici, a iznajmljivali bi svoj posjed bilo ranijim posjednicima ili nekim novim zakupcima ili bi

[74] Uostalom, i u klasičnoj Ateni, gdje je položaj žene bio znatno lošiji nego u Rimu, smatrano je da su i Atenjanke uživaoci atenskog građanstva, istina sa znatno umanjenim pravima koja su proizlazila iz toga građanstva. O tome najbolje svjedočanstva čuva odluka da se atenskim građanima smatraju samo oni koji imaju oba roditelja Atenjanina.

[75] Bilo je slučajeva da su naseobine bile i u otvorenom ratu sa metropolom, tj. maticom. Najbolji primjer pružaju, u predvečerje Peloponeskog rata (trajao od 431. do 404. god. p. n. e.), odnosi i sukobi koji su izbili između polisa Korinta, njegove apoikije Korkire i Epidamnosa, koji je opet bio apoikija Korkire, a koji su se brzo preobrazili u jedan od ona tri čuvena povoda za izbijanje Peloponeskog rata.

na njega doveli robove sa nadzornikom. Rimska i latinske kolonije su uvijek osnivane po ustaljenoj zakonskoj proceduri, kolonisti su dobijali zemlju po redu i po pravilima, i nisu se mogle dogoditi zloupotrebe kao u slučaju kleruhija, pogotovu ne da neko ko je dobio zemlju uopće ne živi u koloniji. Nijedna kolonija nije osnovana bez donošenja zakona (*lex* ili *plebiscitum* na osnovi senatskog dekreta: *senatus consultum*), pa je imala i regularnu organizaciju propisanu od države i na koju je država uvijek pazila kako ne bi došlo do njenoga narušavanja. Zakoni su bili prilično precizni i detaljni i ticali bi se i kvalitete zemlje i veličine posjeda koji bi se dodjeljivali svakome od kolonista. Kada bi zakon bio usvojen, bile bi izabrane i osobe, nadzornici (najčešće triumviri :*triumviri ad colonos deducendos*) koji bi bili odgovorni za osnivanje i naseljavanje kolonije (*coloniam deducere*). Ovi nadzornici bi onda morali radi praktične i tehničke realizacije osnivanja kolonije, što je nesumnjivo bio jedan vrlo zahtjevan posao, upošljavati veliki broj službenika, arhitekata, građevinara, pa i običnih radnika (*enumerates apparitores, scribae, librarii, praecones, architecti*), pa bi se i osnivanje kolonija moglo smatrati nekom vrstom javnih radova. Za sve to su bila neophodna i velika financijska sredstva. U osnivanju kolonija se držalo načela *pater potestas*, jer su kolonije djecom Rima pa one tako uvijek bile obavezne da paze na svoga roditelja i ostanu u vezi sa njim. Kolonistima nije bilo ni dozvoljeno da samo po svojoj volji trajno napuste koloniju. Rimljani su i pazili da u formiranju kolonija ipak zadržavaju i određenu mjeru prema zatečenoj populaciji. Po pravilu bi se konfiskacije dešavale samo iz jasnih i opravdanih razloga (pobjede u ratu, odšteta, kažnjavanje izdaje...itd...), a ne poradi nekih samovoljnih odluka pojedinaca ili Senata. Atensko osnivanje kleruhija je nesumnjivo izazivalo velika nezadovoljstva u helensko – egejskom području, pogotovu što su Atenjani inače vodili ksenofobičnu i segregacijsku politiku pa su njihovi kleruhi bili odvojeni od starosjedilaca, za razliku od Rimljana koji su nastojali da osnivanjem kolonija ustvari apsorbiraju lokalnu populaciju.

Izraz kolonija svoj korijen ima u latinskoj riječi *colo,* 2 = „obrađivati“, što ukazuje da su kolonije prvobitno bile zamišljene kao naselja – zajednice / komune građana – zemljoradnika na osvojenom ili potčinjenom području. Iz ovoga latinskog glagola proizlazi imenica *colonus, i, m* = famer, obrađivač zemlje, zemljoradnik, ali i naseljenik, kolonist. Inače je sa raspodjelom zemljišta u republikanskoj epohi uvijek bilo povezano i osnivanje kolonija. U pojedinim slučajevima zakoni koji su vodili osnivanju kolonija su bili *leges agrariae* koji su bavili podjelom, distribucijom ili redistribucijom zemljišta. Kolonije su osnivane tako što bi se prvo tražili dobrovoljci, i ako ih se nije prijavio dovoljan broj, onda bi se taj broj popunio kockom između građana koji su u ratu stekli najviše iskustva. Pošto su kolonije bile i vojni garnizoni, nekada bi se kolonisti popunjavali i običnim regrutiranjem građana. Zemljište koje je pripadalo stanovnicima kolonije je izdijeljeno na pravougaone dijelove sa stranicama dužine jedne centurije od cc 700 m., koje su obrađivale četiri familije. Podjela na načelima centurijacije se provodila u cijelom rimskom svijetu, i širila se adekvatno širenju rimskog svijeta. I današnja podjela zemljišta

u mnogim euromediteranskim oblastima zasniva se na rimskoj centurijaciji, što se najbolje može vidjeti preko avionskih snimaka. Prvobitne kolonije su tako bile i seljačke zajednice / komune i neka vrsta stajaćih garnizona – naseobina koje su održavale rimsku vlast na osvojenom ili potčinjenom području i osiguravale lojalnost okolnog nerimskog stanovništva. Pojedine kolonije na samim granicama nisu imale samo odbrambenu, nego i potencijalno invazivnu, imperijalnu funkciju. To bi bile polazne pozicije za ofanzive na vanjska područja i njihova potčinjavanja i osvajanja. Zato su rimske kolonije i osnivane da budu i vojna i politička uporišta, neka vrsta stajaćih garnizona koji su trebali braniti osvojene krajeve i od pobuna ili odmetnuća potčinjenih zajednica ili napada spoljašnih faktora, ali i odakle su se mogli pokretati napadi. Poradi svih navedenih razloga, gradske zone kolonija su postavljane na strateškim pozicijama, i po pravilu su bile dobro utvrđene. Kako bi se ojačala veza sa maticom, kolonije su povezane dobrim cestama, a ako ih ne bi bilo onda su te ceste građene upravo radi ovakvog povezivanja. Kolonije su imale i svoju političko – pravnu i općekulturološku funkciju, jer su one trebale biti i žarišta mirne pacifikacije i apsorbiranja zauzetih područja i potčinjenih lokalnih zajednica u tkivo rimske države i rimskoga naroda. Preko kolonija širio se latinski jezik, rimsko pravo, uprava, način života, tradicije i kultura. Prilikom osnivanja kolonija, od zatečenog stanovništva bi se oduzimao samo dio teritorije, pa bi tako lokalno stanovništvo praktično zajednički dijelilo prebivanje sa kolonistima u određenom području. Zbog nesegregacijske politike Rimske države, lokalno stanovništvo se povezivalo i uvezivalo sa kolonistima i ubrzo je dolazilo do njegove prvo kulturološke romanizacije, a onda samim tim i pravno – političke romanizacije (u smislu primanja rimskoga građanstva). Praktični rimski duh je ovakvu suštinu osnivanja kolonija zadržao i u svim kasnijim epohama. Osnivanje kolonija je služilo i kao „ispušni ventil" u slučaju pojačanih socijalnih tenzija, jer se time osiguravala zemlja za bezemljaše i oni koji su željeli da imaju svoje imanje. Uz to, sigurno počevši od kraja II punskoga rata, kolonije su se počele namjenski osnivati radi smještaja veterana iz dugih višegodišnjih i teških ratova. Ove veteranske, vojničke kolonije (*coloniae militares*) su se kasnije sve češće osnivale, pogotovu u Kasnoj Republici i ranome Principatu.[76] Pored ovih nekih praktičnih razloga osnivanja, kolonije su u okvirima rimske strateške politike imale i svoju dugoročniju svrhu, a to je povećavanje broja stanovnika, odnosno „rimskoga naroda", bilo prirodnim priraštajem bilo kulturološkom i političko – pravnom asimilacijom lokalne populacije.

Rimska kolonija je bila autonomna zajednica, dijete metropole, u pravom smislu „mali Rim".

[76] Ove vojničke kolonije su od marijevskog doba pa nadalje osnivane ne samo u Italiji, nego širom euromediteranskog područja, tako prenoseći rimsku klasičnu civilizaciju i u udaljene kutke rimskoga imperija.

I rimska kolonija i *municipium* su mogli donositi i neke svoje lokalne zakone i odluke, u okviru nivoa suvereniteta i ovlaštenja sa kojima su raspolagali. Provodili su slobodne izbore za svoje lokalne magistrate. Imali su svoje institucije, svoje financije i svoju imovinu. Međutim, u određenim okolnostima, moglo se desiti da središnja vlast u Rimu suspendira na određeno vrijeme poradi neke ad – hoc situacije ili čak ukine ovu autonomiju i da direktno upravlja ovom određenom kolonijom ili municipijem. Tada bi ovim zajednicama upravljao zastupnik kojega bi poslali iz Rima (a ne njihovi izabrani zastupnici), i to bi onda bile prefekture na privremenoj ili dužoj osnovi. Za njih bi u samome Rimu bio odgovoran praetor urbanus, koji bi onda kao svoje zamjenike u te zajednice, sa suspendiranom (u cjelosti ili samo djelimično) ili ukinutom autonomijom prefekte *praefecti iure dicundo*. Slanje ovih *praefecti iure dicundo* izgleda da je imalo i širu pozadinu kako bi se održavalo jedinstvo i harmonija političkog sustava, kao i uniformnost zakonskog i proceduralnog poretka, i kako ne bi bilo lokalnih odstupanja ili modificiranja.

U ranim periodima, broj kolonista (tj. familija) koji bi bili naseljavani u novoj rimskoj koloniji bi se kretao oko 300. U kasnijim periodima taj broj se povećavao, pa više nije bilo pravila niti običaja o broju kolonista koji su se slali u rimske kolonije. Kolonije su bile razasute širom rimskoga svijeta. Zajednice koje su činili *cives Romani optimo iure* imali su narodnu skupštinu (*comitia*), magistrate (*duoviri/duumviri* ili *praetores*, poput konzula), *ordo decurionum* ili *curia* (to je vrsta kolonijalnog senata koji sačinjavaju d*ecuriones*), *quinquennales* (lokalni cenzori) i druge političke ustanove i upravne institucije potrebne autonomnoj zajednici i paralelne sa odgovarajućim državnim institucijama. *Municipium* je naziv za autonomnu rimsku zajednicu čiji građani imaju umanjeno ili ograničeno građansko pravo, odnosno oni (građani municipija su *cives Romani sine suffragio*) su imali prema Rimskoj državi iste obaveze kao i punopravni građani (vojna obaveza), ali ne i prava. Municipiji su većinom bile peregrinske zajednice Italije koje su dobijale rimsko građanstvo za vrijeme rane i srednje Republike (ponajviše u Laciju i Kampaniji). Znači osnovna razlika između kolonije i municipija je u tome što su građani kolonije imali *ius suffragii* i *ius honorum* u gradu Rimu, a građani municipija nisu. Municipiji su kao i kolonije obično imali svoje upravne institucije. Neki municipiji su dobijali prefekte direktno iz Rima (*praefecti iure dicundo*). Nakon završetka svoga mandata municipalni magistrati su u načelu dobijali punopravno građanstvo, odnosno postajali bi *cives Romani optimo iure.* Vremenom se status municipija izjednačio sa statusom kolonije, pogotovu kada se ugasila potreba za postojanjem građanstva sa smanjenim pravima. Ageri i kolonija i municipija su su bili sastavni dijelovi c*ivitas Romanae*, odnosno bili su *ager Romanus*.

Rimska država je radi svojih vojnih i financijsko – materijalnih potreba uvela instituciju redovitih i jasno propisanih popisa stanovništva i njihove imovine, statusa i pripadnosti. Ova jedna nadasve korisna institucija je rezultirala sa time da možemo pratiti broj punoljetnih muškaraca, nekada u statusu *assidui*, nekada i sa proleterima kroz cijelo trajanje Republike. Broj građana na osnovi podataka iz literarnih vrela[77] koji donose rezultate tih popisa (cenzusa, lustrum): 508. god. p. n. e. = 130.000, 503. god. p. n. e. = 120.000,[78] 498. god. p. n. e. = 157.700,[79] 493. god. p. n. e. = 110.000, [80] 474. god. p. n. e. = 103.000,[81] 465. god. p. n. e. = 104.714,[82] 459. god. p. n. e. = 117.319,[83] 393/392. god. p. n. e. = 152.573,[84] 340/339. god. p. n. e. = 165.000,[85] 323. god. p. n. e. = 250.000[86], 293/292. god. p. n. e. = 262.321,[87] cc 289/8. god. p. n. e. = 272.000,[88] 280/279. god. p. n. e. = 287.222,[89] 276/275. god. p. n. e. = 271.224,[90] 264. god. p. n. e. = 292.334 ili 382.234,[91] 252/251. god. p. n. e. = 297.797,[92] 247/246. god. p. n. e. = 241.712,[93] 241/240. god. p. n. e. = 260.000.[94]

[77] Upravo iz činjenice da su prezentirani podaci iz literarnih vrela, koja su prolazila kroz čitav jedan milenijum prepisivanja, a ne iz originalnih popisnih dokumenata ili njihovih kopija, treba proizlaziti i značajan oprez u prezentiranju i analizi ovih podataka. Sigurno je dolazilo do određenih grešaka uslijed stalnoga prepisivanja, a pojedini autori npr. Eusebije iz Cezareje i sv Jeronim imaju i običaj da zaokružuju cifre, a ne da prezentiraju detaljne podatke (kao npr. kod Livija).

[78] Manjak od 10.000 popisanih građana u odnosu na prethodni popis je rezultat i emigracije onih koji su bili za kralja Tarkvinija Oholog i promonarhijskih elemenata i gubitaka u ratovima za odbranu tek rođene Republike, posebno onoga sa Porsenom, kraljem etrurskog Klusija.

[79] Povećanje od 37.700 popisanih građana.

[80] Smanjene od 47.700 popisanih građana je rezultat teških ratova sa latinskim zajednicama u ovome periodu.

[81] Smanjivanje se nastavilo za 7000 popisanih građana.

[82] Povećanje od samo 1714 popisanih građana.

[83] Povećanje od 12.605 popisanih građana.

[84] Povećanje od 35.254 popisana građanina.

[85] Povećanje od 12.427 popisanih građana.

[86] Naglo povećanje broja popisanih građana (od 85.000 ljudi) između 339. i 323. god. p. n. e. je rezultat dodjele rimskoga građanstva bez prava glasanja (*civitates sine suffragio*) prvo pojedinim latinskim zajednicama u toku i nakon završetka Latinskog rata i 334. god. p. n. e. dodjeljivanjem istoga tipa građanstva *sine suffragio* Kampancima i dijelu Samnita.

[87] Povećanje od 12.321 popisanih građana.

[88] Povećanje od 9679 popisanih građana.

[89] Povećanje od 15.222 popisana građanina.

[90] Smanjenje od 15.998 popisana građanina je rezultat rata sa epirsko – mološkim kraljem Pirom i velikim gubitcima rimske vojske, kao i činjenici da se dio građana nalazio u udaljenijim područijima Italije u okviru oružanih snaga.

II. Latinske kolonije

Pored rimskih kolonija, postojala je u okvirima rimskog imperija i rimske hegemonije još jedna kolonijalna kategorija, a to su bile latinske kolonije. Latini[95] ili građani latinskih kolonija su imali znatno priviligovaniji položaj u odnosu na druge saveznike/*socii*. Latinske kolonije su osnivane na strateškim mjestima i često su bile po broju stanovnika veće od osnovanih rimskih kolonija. U latinske kolonije u većini slučajeva slano je od 2 do 6 hiljada ljudi. Svaki kolonist imao je posjed od 30 do 50 jugera i bio je dužan vršiti garnizonsku službu. Kolonisti (koji su mogli vrlo miješanog etničkog, narodnosnog, građanskog, statusnog porijekla) u ovim naseljima postajali su građani formalno gledano "samostalne države/polisa" (naravno u savezu sa Rimskom Republikom kao privilegirani *socii*). Latinska kolonija je teorijski bila van opsega *ager Romanus*, smatrane su zasebnim političkim jedinica sa posebnim građanstvom. Ako su kolonisti latinske kolonije bili i rimski građani, oni su gubili svoje rimsko građanstvo, ali u slučaju da su odlučili da prestanu nadalje biti građani određene latinske kolonije i vrate se na neposrednu teritoriju Republike, oni su mogli rimsko građanstvo povratiti. Za razliku od nekada primjenjivanje prakse da se u rimske kolonije kao kolonisti šalju rimski građani i po naredbi, u latinske kolonije su rimski građani kao kolonisti mogli ići samo dobrovoljno, jer je to značilo gubitak rimskoga građanstva. Pozicija građana latinskih kolonija na osnovu latinskog prava (*iura Latina*) je

---

[91] Po Livijevoj periohi (16) na popisu stanovništva iz 264. god. p. n. e. registrirano je 382 234 rimska građanina (*Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCLXXXII milia CCXXXIIII*). Po Eutropiju (II, 18) na istom popisu je registrirano 292 334 rimska građanina (*Tum inventa sunt civium capita ducenta nonaginta duo milia trecenta triginta quattuor*). Vjerojatno su tačniji podaci iz Eutropijevog djela, dok su oni iz periohe Livijevog djela vjerojatno bili ili greška samoga epitomatora ili kasnijih prepisivača epitoma, ili moguće čak i prepisivača onog izdanja Livijevog djela koje je epitomator koristio za svoja sažimanja. Uostalom, teško bi bilo zamisliti i objasniti (u uvjetima kada nije bilo masovnih dodjeljivanja rimskoga građanstva kao u periodu 340. – 334. god. p. n. e.) da se broj popisanih građana od 275. do 264. god. p. n. e. povećao za 111.010 ljudi (ako bi se rukovodilo brojkom iz Livijeve periohe) a ne umjesto pravilnih nešto više od 21.110 popisanih građana ili da se od 264. god. p. n. e. pa do 225. god. p. n. e. broj popisanih rimskih građana smanjio za skoro 56.934, na što bi navodila brojka iz citirane periohe Livijevog djela. Veća je mogućnost da se u istom razdoblju broj popisanih rimskih građana povećao za 32.966 ljudi.

[92] Povećanje od 5463 upisana građanina.

[93] Razlog značajnog pada broja upisanih rimskih građana (u iznosu od 56.085 ljudi) u odnosu na prethodni popis je rezultat činjenice da se u ovo vrijeme veliki dio građana nalazio u vojnim jedinicama koje su ratovale u I punskom ratu, često i van prostora Italije, npr., na Siciliji, sjevernoj Africi (Regulova ekspedicija) ili u mornarici. Tako da zbog tehničkih razloga ovi građani nisu uvršteni u cenzorske spise.

[94] Povećanje za 18.288 upisanih rimskih građana.

[95] Pojam Latin u ovom kontekstu nema etničko, nego pravno značenje.

bila vrlo slična rimskim građanima sa umanjenim pravima (*cives minuto iure*), ali tehnički gledano oni su bili stranci bez rimskog građanstva. Latinske kolonije su imale veliku autonomiju, uključujući u to i pravo kovanja novca, i gradsko uređenje koje je podsjećalo na rimsko. Osobe koje su u latinskim kolonijama vršile godišnje magistrature dobivale su po automatizmu rimsko građanstvo.

III. Dodatak / *Supplementum* : Popisi kolonija od regalnog doba do II punskog rata

Rimska ustanova kolonije ima dosta drevno porijeklo koje duboko ulazi u regalnu, kraljevsku epohu[96] i to u doba one prve latinsko – sabinjanske dinastije. Tradicija već Romulu pripisuje slanje kolonista u niz osvojenih zona u neposrednoj okolici tek osnovanoga Rima, a rimski kolonisti (npr. u Fideni za kralja Tula Hostilija) se spominju i za sljedećih kraljeva. Prema rimskoj tradiciji, Anko Marcije, četvrti kralj je osnovao koloniju na ušću rijeke Tibar, koja je trebala biti i luka i glavna sklopka Rima i Kraljevstva sa Sredozemnim morem i svijetom Mediterana. To je bila Ostija[97]. Kralj Tarkvinije Oholi je poslao koloniste u Signiju[98] i Kirkej[99].

[96] Osnivanje kolonija, samo po modelu i načelima koji su slični feničanskom, helenskom i etrurskom načinu osnivanju naseobina je imalo dosta dugu tradiciju u italskoj i latinskoj prapovijesti i protohistoriji, vjerojatno povezano sa običajem „Svetoga proljeća“ (*Ver sacrum*) kada bi bio poslan dio populacije (iz raznih razloga) da, sa „oružjem u svojim rukama“, traži novi dom.. Često sz zajednice sa apeninskog gorja na ovaj način se rješavale dijela svoga stanovništva, koje se u različitim intervalima upućivalo i kretalo prema pitomijim dijelovima poluotoka. To je bilo i uzrokom širenja sabelskih zajednica na veći dio poluotoka, neposredno pred početak ekspanzije Republike, te nastajanja novih sabelskih naroda. Tako su od Samnita nastali Lukanci, a od ovih Bruti. I kampanski Osci su nastali miješanjem doseljenih Samnita sa zatečenim Helenima, Etrurcima i drugim Italicima u Kampaniji.

Italsko-latinsko-rimska tradicija smatra da je Alba Longa bila kolonija Lavinija, da je opet sama Alba Longa bila metropola i velikoga broja drugih latinskih kolonija (čije osnivanje tradicija pripisuje mitskoj „enejidskoj“ dinastiji – kojoj pripadaju i blizanci Romul i Rem - koja je kao vladala starim Latinima). Sudeći po legendi o Romulu i Remi i općenito starorimskoj tradiciji, i samo Romulovo naselje na Palatinu (koje je bilo glavni zametak budućeg Rima) je bilo kolonija Alba Longe. Ovu staroitalsku i starolatinsku praksu osnivanja kolonija, Rimljani su doradili, usavršili i vremenom i usložnili. A glavna rimska novina u ustanovi kolonije jeste da ona više ne postaje nova politija ili državica, nego se etablira kao sastavnica jedinstvene političke cjeline. Tako su je oni praktično pretvorili u u jednu od glavnih osnovica širenja svoga imperija.

[97] *Ostia*, nekadašnja glavna luka Grada Rima na ušću rijeke Tibar. Veliko predgrađe rimske komune istoga imena nalazi se uz staru luku, koja se distinktivno sada naziva *Ostia Antica*.

[98] *Signia*, moderni Segni u zoni volščanskih planina.

[99] *Circeii,* na današnoj lacijskoj obali južno od *Antiuma*. Nekada bio u volšćanskom području. Oi kolonisti su živjeli izmiješano sa starosjediocima. Za vrijeme krize sa izdajom Gneja Marcija Koriolana (*Caius Martius Coriolanus*), Volsci su cc 490 god. p. n. e. istjerali koloniste. Ponovo je poslana kolonija 393. god. p. n. e. Livije ga uvrštava među latinske kolonije.

U ranorepublikanskom dobu se već bila ustalila praksa osnivanja kolonija:

Ime kolonije	Datum osnivanja	Status
Kora[100]	prije 503. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Pometija[101]	prije 503. god. p. n. e.[102]	Latinska kolonija
Signija	495. god. p. n. e.	Poslan novi kontigent kolonista.
Velitra[103]	494. god. p. n. e. 492. god. p. n. e. – Slanje novih kolonista.	
Norba[104]	492. god. p. n. e.	
Ancij[105]	467. god. p. n. e.	Kolonija se nije pokazala uspješnom.
Ardea[106]	442. god. p. n. e.	Latinska kolonija

[100] *Cora*, drevni grad u današnjem Laciju.

[101] *Suessa Pometia*, drevni grad u današnjem Laciju.

[102] Iako Livije Koru i Pometiju naziva *coloniae Latinae*, nejasno je da li je stvarno riječ o kolonijama sa latinskim pravom ili se mislilo na činjenicu da su to zajednice i gradovi koji pripadaju latinskoj etničkoj zajednici, odnosno da su članice Latinskog saveza, tj. da je riječ o kolonijama Alba Longe. Inače je prilično problematično razjasniti šta se to podrazumijeva pod latinskim kolonijama prije završetka Latinskog rata. Možda bi se latinske kolonije prije 338. god. p. n. e. mogle podijeliti na dva tipa : one koje su osnovane u vrijeme Latinskog saveza iz regalnog perioda i one koje su osnovane nakon od Spurija Kasija obnovljenog Latinskog saveza u ranorepublikanskom periodu (o obnovi Latinskog saveza 493. god. p. n. e. i *foedus Cassianum* v. Mesihović, 2015:233). Nakon Latinskog rata, kada je faktički prestao postojati i stari Latinski savez koji se transformirao u Italski savez, latinske kolonije su zajednice građana sa latinskim pravom, bez obzira na njihovo stvarno etničko, narodnosno, političko, građansko porijeklo.

[103] *Velitrae,* u današnjem Laciju.

[104] *Norba*, u današnjem Laciju, južno od Velitre.

[105] *Antium*, moderni Anzio na lacijskoj obali.

[106] *Ardea*, u pokrajini Lacij.

Labik[107]	418. god. p. n. e.[108]	Rimska kolonija
Kolonija na volšćanskoj granici: Vitelija[109]	395. god. p. n. e.[110] ili prije 393. god. p. n. e.	

Već u godinama konsolidiranja Republike, nakon katastrofe koja ju je zadesila sa invazijom Gala i razaranjem većega dijela Grada, intenzivirano je osnivanje kolonija. U ovom periodu pa do kraja II punskog rata osnovane su, po odredbi Senata, sljedeće rimske i latinske kolonije:

Ime kolonije	**Datum osnivanja**	**Status**
Satrik[111]	385. god. p.n. e.[112] 381. god. p. n. e. – Kolonija uništena. 348. god. p. n. e. – Kolonisti iz Ancija ponovo naselili ranije razoreni Satrik.	Latinska kolonija
Sutrij	383. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Nepa	383. god. p. n. e. ili 373. god. p. n. e.	Latinska kolonija

[107] *Labici*/*Labicum*/*Lavicum*, na teritoriju moderne Monte Compatri.

[108] U Labik je poslano 1500 kolonista, i svaki je dobio po 2 jugera zemlje.

[109] *Vitellia*, drevni grad u današnjem Laciju.

[110] 3000 rimskih građana je trebalo da bude određeno za ovu kolonizaciju. Triumviri određeni za ovo naseljavanje su trebali dodijeliti 3 7/12 jugera po građaninu – kolonisti.

[111] *Satricum*, moderni Casale di Conca.

[112] Bilo je određeno da bude 2000 kolonista iz reda rimskih građana, i da svaki dobije po 2 ½ jugera zemlje.

Setija	382. god. p. n. e. 379. god.p. n. e. – Poslana nova skupina kolonista.	Latinska kolonija
Aricija	341. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Velitra	338. god. p. n. e. – Zbog nelojalnog držanja prema matičnoj državi dovedeni novi kolonisti.	
Ancij	338. god. p. n. e.	Ponovno osnovana rimska kolonija, a dozvoljeno je i ranijim stanovnicima ako žele da se upišu među koloniste, što je faktički značilo da su stanovnici Ancija dobili punopravno rimsko građanstvo.
Kales	334. god. p. n. e.[113]	Latinska kolonija
Fregela[114]	328. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Taracina	329. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Lucerija	315. god. p. n. e. ili 314. god. p. n. e.[115] ili 325. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Suessa Aurunska	313. god. p. n. e. ili 322. god. p. n. e.	Latinska kolonija

[113] Određeno 2500 kolonista.

[114] *Fregellae*, na jugu od Staroga Lacija.

[115] Poslano 2500 kolonista.

Pontij[116]	313. god. p. n. e.	
Satikula	313/310. god. p. n. e. ili 322. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Interamna	313 – 310. god. p. n. e. ili u vrijeme borbi protiv Samnita 312. god. p. n. e.[117] ili 320. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Sora	Kolonija je ponovo naseljena u vrijeme ratnoga zatišja 303. god. p. n. e.[118] ili 310. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Alba	Kolonija je osnovana u vrijeme ratnoga zatišja 303. godine p. n. e.[119] ili 310. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Karseoli	302. god. p. n. e.[120] ili 298. god. p. n. e. ili 308. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Narnia[121]	299. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Sinuesa	296. god. p. n. e. ili 295. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Minturna	296. god. p. n. e. ili 295. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Venusija	291. god. p. n. e.	Latinska kolonija

[116] *Pontia*, otok blizu današnje lacijske obale.

[117] Poslano 4000 kolonista.

[118] Poslano 4000 kolonista.

[119] Poslano 6000 kolonista.

[120] Poslano 4000 kolonista.

[121] *Narnia*, moderni Narni u pokrajini Umbriji.

Sena Galika[122]	cc 290. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Hadrija[123]	cc 290. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Kos	273. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Pestum	273. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Ariminum	268. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Benevent	268. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Firm	265. god. p. n. e. ili 264. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Kastrum	cc 290. god. p. n. e. – Sigurno onaj *Castrum Novum* u Picenumu. 265. ili 264. god. p. n. e. – Nejasno da li se odnosi na *Castrum Novum* u Picenumu ili na onaj na tirenskoj obali.	
Esernija	264. ili 263. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Eful	247. ili 246. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Alsij	247. ili 246. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Fregena	245. ili 244. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Brundisium	244. ili 243. god. p. n. e.	Latinska kolonija
Spoletij	241. god. p. n. e.	Latinska kolonija

[122] *Sena Gallica*, moderna Senigallia na jadranskoj obali kod Ankone u pokrajini Marche. Ovo naselje je originalno bilo naseljeno od galskog naroda Senona, po kojem i nosi ime.

[123] *Hadria*, moderna Adria na sjeveroistoku Italije u regiji Veneto. Po ovome gradu je ima dobilo Jadransko more. *Hadria* je bila jedno drevno naselje, koje je bilo izrazito multietničkog karaktera sa venetskim, etrurskim, helenskim i keltskim elementima koji su se međusobno miješali i prožimali. Sa osnivanjem kolonije dolaze i rimsko – latinski elementi.

Valentija	239. god. p. n. e.	Rimska kolonija
Kremona	Pred sam dolazak Hanibala u Italiju.	Latinska kolonija
Placentija	Pred sam dolazak Hanibala u Italiju.[124]	Latinska kolonija

Livije navodi da je 209. god. p. n. e. bilo 30 rimskih i latinskih kolonija: *Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa, Circeii, Setia, Cales, Narnia, Interamna*[125]*... Signini fuere et Norbani Saticulanique et Fregellani et Lucerini et Venusini et Brundisini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses*. Ali nešto kasnije u tekstu Livije (za 191. god. p. n. e.) spominje još osam "pomorskih kolonija" (*coloniae maritimarum*): *...Ostia et Fregenae et Castrum Novum*[126] *et Pyrgi*[127] *et Antium et Tarracina et Minturnae et Sinuessa...*

IV. *Socii - peregrini*

Građani državica u statusu *Socii* su od Rimljana smatrani i nadalje peregrinima (od riječi *per ager* - preko/izvan -rimskog- područja, u prvo vrijeme se odnosilo na one preko rijeke Tibra), odnosno strancima. *Socii* su imali visoki stupanj unutrašnje autonomije (sa svojim političkim sustavom, zakonima, institucijama, društvenim odnosima, novcem, jezikom, tradicijom i autonomnim političkim, društvenim i ekonomskim razvitkom) sve dok ona ne bi zadirala u interese rimske hegemonije ili Italskog saveza u cjelini). *Socii* su se nalazili u stalnom vojnom savezu sa Rimom i bez mogućnosti vođenja samostalne vojne (nema međusobnog sukobljavanja među „saveznicima") i vanjske politike (morali su imati „iste prijatelje i iste neprijatelje kao Rim"). U Rimu, odnosno njegovom Senatu, se nalazila i vrhovna sudska instanca u sporovima građana savezničkih država. Potrebno je naglasiti da pozicije Rima i njegovih „saveznika" nisu bile ujednačene, nego su bile vrlo raznolike. Nije postojao jedinstveni savezнički ugovor koji bi regulirao međusobna prava i obaveze, nego je Rimska Republika sa svakom „savezničkom" državicom sklapala poseban ugovor

[124] Poslano čak 6000 kolonista.

[125] Po Liviju pri kraju II punskog rata, ovih 12 kolonija su još uvijek bile latinske kolonije.

[126] Nejasno da li se odnosi na *Castrum Novum* u Picenumu ili *Castrum Novum* na tirenskoj obali.

[127] Pirgi je bio drevna etrurska luka na Tirenskom moru. Moderna Santa Severa. Nejasno je kada je tamo ustanovljena rimska kolonija.

i savez, regulirajući prava i obaveze. Iako je bilo saveznika koji su bar na papiru sa Rimom sklapali ugovore na ravnopravnijoj osnovi (*foedera aequa*), velika većina italskih saveznika koji su sa Rimom bili vezani ugovornim obavezama (*foedus*, odakle se razvila riječ federacija; συν μμαχοι), bili su po tim sklopljenim ugovorima u podređenom položaju (*foedus iniquum*) položaju prema rimskom hegemonu i "veličanstvu" rimskog naroda (*maiestatem populi Romani comiter conconserruanto*). Postoje i epigrafski podaci i nalazi o sklopljenim ugovorima između Rima i pojedinih italskih zajednica i državica, od kojih su neki bili važeći čak i u vrijeme Septimija Severa.

Bez obzira na iznimne vojne obaveze i prenesene ingerencije, postojanje Italskog saveza pod rimskom hegemonijom je imalo i znatne beneficije po italske saveznike. Uspostavljen je mir (jer više niko nije strepio od agresije svoga susjeda), a Italija je osigurana od vanjskih prijetnji, a u podjeli plijena su ravnopravno učestvovali i „saveznici". Bez obzira na gubitak prava na vođenje samostalne vanjske i vojne politike, svaki saveznik je imao u ostalim pitanjima zagarantiranu autonomiju, sa svojim zakonima, sustavom uprave i unutarnjim uređenjem, sopstvenim institucijama, sopstvenom elitom koja je vodila „državicu," sa svojim novcem i elementima kulture (jezik, pismo, kultovi...itd...). Ratni plijen su saveznici i Rimljani dijelili na bazi 50 % svakome. Republika u odnosu prema svojim "latinskim" i ostalim italskim "saveznicima" nije zahtijevala neki kontinuirani novčani ili materijalni namet (kao što je to npr. bio foros koji su Atenjani nametnuli svojim "saveznicima"), niti su "saveznike" tretirali kao totalne podložnike sa kojima su mogli raditi šta su htjeli, niti su uopće pokušavali nametnuti strogu centralizaciju Italiji i njenim "državicama" (kao što su to pokušavali Teba u Beotskom savezu, Lakedemonska država u svome savezu nakon završetka Peloponeskih ratova 404. god. p. n. e.), niti su pokušavali mijenjati njihova unutrašnja politička i društvena uređenja (kao što su to radili skoro svi helenski koji su postali hegemoni). Sve do kraja Savezničkog rata, Italija je ostala zajednica, pravno - formalno gledano, niza malih italskih "državica" sa visokom autonomijom, a kojoj je na čelu stajala italska država : Rimska Republika kao hegemon i garant ujedinjenja. Snaga Rimske Republike i njeno buduće širenje po Mediteranu mnogo duguje i ovim latinskim kolonijama i „savezničkim" državicama. U toku vojno – borbenih kampanja *socii* su načelno osiguravali oko polovine pješadijskih trupa i u konjici čak ¾ sastava. Oni su se nalazili na krilima/*alae*, dok su rimske legije bile u centru borbene linije, naravno pod potpunim rimskim zapovjedništvom. Onoga trena kada su neki "saveznici" odlučili da taj garant ujedinjenja ne bude više Rimska Republika, nego da se traži novi put za ujedinjenu Italiju bez da hegemon bude samo jedna italska država, izbio je Savezнички rat. I u slučaju Savezničkog rata, duboki uzroci njegovog izbijanja su ležali u agrarnoj krizi i posljedicama koje je ona izazivala.

Pored saveznika, naredni stepenik rimske vlasti činili su oni koji su sa SPQR bili vezani pomoću formule *amititia*, tj. prijateljstva. Takav status su imale mnoge helenističke

države kao Pergamsko kraljevstvo i Ptolemeidski Egipat u posljednja dva stoljeća stare ere. U stvarnosti *amititia* je podrazumijevala neku vrstu prešutnog rimskog protektorata nad spomenutim državama. Na rimskom području je oduvijek bilo dozvoljeno prebivanje i strancima – peregrinima (koji nisu morali ni biti u statusu "saveznika" ili "prijatelja"), koji su mogli i kupiti određeni posjed (i samim tim plaćali su porez). Inače kako bude rasla rimska hegemonija, tako će se na rimskom području sve više i više povećavati broj nastanjenih peregrina. U slučaju sudbenih predmeta za njih je bio zadužen peregrinski pretor. Oni su imali punu osobnu slobodu i neka druga prava, npr. na ili ne privatno obavljanje svojih religijskih sadržaja i obilježja, a mogli su prisustvovati i rimskim zvaničnim religijskim svećanostima (izuzev kod nekih *sacra* / svetinja kada ih je liktor odstranjivao).

Brojno stanje

Brojno stanje rimskog i "savezničkog" vojništva u godinama pred početak II punskog rata, je ne samo za antičke standarde, bilo više nego iznimno. To ukazuje da je i demografski faktor bio vrlo značajan u širenju rimske moći mediteranskim svijetom u III. st. p. n. e. Polibije (II, 24) navodi za rimsko – italski vojni potencijal u ljudstvu (riječ je vjerojatno o kategoriji *iuniores*, odnosno muškarcima sposobnim za nošenje oružja – između 16 i 46 godina) u 225. god. p. n. e. :

1. Pod neposrednom komandom konzula je bilo tada 22.000 rimskih građana i 32.000 građana iz latinskih kolonija i ostalih savezničkih italskih državica. Ukupno 54.000 vojnika.
2. Ovima je u pomoć došlo više 54.000 vojnika Sabinjana i Etruraca.
3. Umbra i Sarsinata, koji žive uz Apenine, okupljeno je 20.000 vojnika.
4. Veneta i Cenomana bilo je 20.000.
5. Rezervne snage su brojale 23.000 rimskih građana i 32.000 saveznika.
6. Prema ispostavljenim spiskovima:
    a) Latinske kolonije su imale 85.000 vojnika.
    b) Samniti 77.000.
    c) Japigi i Mesapi 66.000 vojnika.
    d) Lukanci 33.000 vojnika.
    e) Marsi, Marucini, Frentani i Vestini 24.000 vojnika.

f) Garnizoni u Tarentu i Siciliji su ukupno imali 8800 vojnika, rimskih građana.

g) Na regrutnim listama Rimljana i tadašnjih Kampanaca (tehnički gledano oni su bili rimski građani, ali *sine suffragio*) bilo je 273.000.

h) Polibije daje skupnu brojku od 250.000 pješadinaca (od toga 37.000 Kampanaca) i 23.000 konjanika (od toga 5000 Kampanaca).

Polibije konstatira da je ukupno Rimljana (i onih *optimo iure* i onih *minuto iure*) i saveznika sposobnih za nošenje oružja bilo je iznad 700.000 pješadinaca i 70.000 konjanika. Da ratuje protiv njih, Hanibal je poveo u Italiju manje od 20.000 vojnika. Po osnovi zbrajanja navedenih cifri, rimskih građana, muškaraca sposobnih za nošenje oružja, je bilo 326.800. Saveznika, muškaraca sposobnih za nošenje oružje, je bilo 443.000. Ukupno je bilo 769.800 muškaraca sposobnih za nošenje oružja u okviru Italskog saveza.

Italski identitet i asimilacija

Ujedinjenje Italije je imalo i jedan vrlo zanimljiv efekt, a to je rađanje i oblikovanje italskog identiteta. Ta svijest o jedinstvu italskog svijeta i njegovih interesa i potreba je tako i sama postala jedan od stubova, ne samo rimske hegemonije u Italiji, već i širenja i učvršćivanja rimske (odnosno italske, shvaćeno samo uvjetno) vlasti u mediteranskim zemljama. Jedan od glavnih promotora razvitka svijesti o italskom identitetu bio je Apije Klaudije Cek, koji je proglasio jedinstvo Italije sa kojom Pir ne može imati posla, jer Italija pripada Italicima, odnosno njihovim sizerenom, a to su Rimljani. To će postati aksiom rimskog odnosa prema interesima Italije i njenom identitetu (što je kod nekih italskih zajednica bilo u određenim situacijama dovođeno u pitanje). Zanimljivo je da se taj opći italski identitet vremenom proizveo jednu prilično snažnu svijest o jedinstvu jednog svijeta koji je po nekim svojim temeljnim karakteristika bio poprilično različit (etničko porijeklo, jezik, historijska i politička tradicija, kulturnološka pripadnost), a imao je samo dvije zajedničke odrednice (zemljopisnu poziciju i politički okvir rimsko – italske federacije / konfederacije) koje su bile okvir unutar kojih se razvio, oblikovao i vrlo uspješno funkcionalno postojao. Na kraju je taj općeitalski identitet postao i suprostavljen onome rimskom, što je za posljedicu imalo i konačni nestanak rimsko – italskog saveza (nakon najmanje dva stoljeća postojanja).

Razvijanje italskog identiteta je praćeno i laganim, postupnim procesom unifikacije čitavog niza italskih različitosti (što antičkim društvima kao načelno eklekticističkim i simbioističkim i nije neka strana pojava niti ništa neobično), od religioznih, filozofskih osobenosti pa sve do načina života, mentaliteta i jezika. Latinski jezik, nekada vrlo potisnut

od strane jezika i dijalekata Etruraca, Umbra i sabelskih zajednica na mali i uzani zemljopisni pojas (latinsko – falička grupa je bila izložena kontinuiranom pritisku u starijem željeznom dobu), sada je počeo dominirati Italijom. Naravno to ne znači da je latinski jezik u potpunosti i odmah zamijenio italske jezike i dijalekte (koji su se znali održati prilično dugo).

Klijenti

Jedan od specifičnih društvenih fenomena u klasičnom rimskom svijetu bio je sustav klijenata (*clientela*; *cliens* = klijent). Drevni klijentski odnos predstavlja jednu od najstarijih socijalnih institucija italskih zajednica, i vjerojatno je stariji i od samoga Rima. Začetke drevnoga italsko - rimskog klijentskog odnosa je možda moguće tražiti u tome najranijem rimskom periodu, kada su drevni, prvobitni gensovi imali kao zakupce svojih zemljišta ili pastire niz slobodnih pojedinaca. Moguće je da su i pojedinci i njihove familije ulazili u drevni rimski klijentski odnos i ako bi na neki način tražili zaštitu od strane snažnijih gensova i pojedinaca poradi odbrane od zlostavljanja, kradljivaca stoke, razbojnika ili nekih otvorenih neprijatelja. Pojam koji se koristio za ovu vrstu zaštite je *patrocinium.* Ti pojedinci i njihove familije bi se onda priključile u okviru određenog međuzavisnog odnosa patricijskim gensovima i njihovim najistaknutijim članovima. I podjelu na patricije i plebejce je moguće promatrati preko konteksta postojanja drevnih klijentskih veza. Vjerojatno su one zajednice i skupine iz kojih se oblikovao plebejski stalež, bile klijentski povezivane sa patricijima. Ne bi bilo nemoguće pomisliti da su one latinske skupine (koje su isto imale svoje drevne klijentske odnose) i koje su u Rim preseljavali kraljevi i od kojih je nastajao brojni plebejski stalež, svoje mjesto u organizaciji rane rimske politije nalazili i tako što bi se stavljali u drevni italsko - rimski klijentski odnos prema starim familijama i rodovima, koji su postajali tako njihovi patroni. Uz to i doseljenici iz okolnih italskih zajednica koji bi se naseljavali na *Ager Romanus* sa sobom znali dovoditi i velike mase svojih klijenata (najbolji primjer pruža Sabinjanin Atije Klaus). Klijentski sustav nije bio neki diskrecioni odnos, nego jedna razgranata mreža, jer je patron i sam mogao biti nekome klijent, a neko ko je nekome klijent, mogao je nekome drugome biti patron. Tako se uspostavlja jedna velika i složena mreža koja međuzavisnošću prožima rimsko – italsko, a kasnije i provincijska društva.

Drevni italsko – rimski klijentski odnos je bio nasljedan, temeljen je na „običajima predaka", te na principima *pietas* i *fides*, i smatran je sankrosanktnim kroz cijelo razdoblje postojanja klasičnog rimskog svijeta. Njegovo starinsko porijeklo dokazuje to što je u Zakonima 12 ploča prekršaj vjernosti od strane patrona smatran za vjerski prijestup.

Vergilije navodi da je specijalna kazna čekala u „podzemnom svijetu" patrona koji je prevario klijenta. Historija rimskog svijeta je bila puna primjera nesebične lojalnosti klijenata prema patronima, koja je ravna shvatanju časti i lojalnosti škotskih Gorštaka (Highlanders) prema poglavarima svojih klanova.

Patron je pružao klijentu običajnu, pravnu i drugu zaštitu, pomagao mu je u poslovima, davao zajmove, štitio je i podržavao njegove interese, pomagao u ugovaranju braka, znao je platiti i troškove kako bi se klijent dostojno sahranio. Patron je i savjetovao klijenta, bio je staratelj njegovoj djeci ako bi klijent umro, a ako klijent nije imao nasljednika, onda bi patron preuzimao imovinu. Klijent oslobođenik se obavezivao da će biti vjeran, da će prema njemu uvijek pokazivati respekt, da će zastupati njegove stavove, i da će mu stajati na raspolaganju ako se patron nađe u nevolji. Klijent je bio obavezan da prati politički, društveni i vojni angažman svoga patrona, kao i da pomogne u isplaćivanju otkupnine ako bi patron bio zarobljen. Klijenti su pružali i neke druge usluge patronima, npr. u poljodjelskim radovima i sl. Klijent i patron nisu se mogli međusobno tužiti na sudu niti da svjedoče jedan protiv drugog, niti im je bilo dozvoljeno da nanesu neku štetu jedan drugom. Klijent je čak smatran i nižim članom (*gentilicius*) patronovog gensa, imao je pravo da pomaže u religioznim obredima te je bio obavezan i da doprinese njihovim troškovima. Klijent je bio i podložan jurisdikciji i disciplini gensa patrona.

Za razinu političkog, društveno – ekonomskog i kulturološkog razvitka koji je imala rimska politija u vrijeme kraljeva, drevni italsko - rimski klijentski odnos je bio vrlo dobro rješenje kojim se regulirao odnos između vladajućih gensova i potčinjenog stanovništva, odnosno između patricija i plebejaca. Robovski sustav je u to vrijeme bio nerazvijen, a jednostavnija struktura politije sa običajnim zakonodavstvom jednostavno nije omogućavala složenije pristupe. Opisani drevni italsko - rimski klijentski odnos je sukladno političkim, društvenim, ekonomski i kulturnim promjenama doživljavao i promjene i prilagođavanja novonastalnoj situaciji.

Vremenom je drevni italsko – rimski klijentski odnos gubio na značenju u socijalnoj strukturi rimskog svijeta. Sa širenjem ropstva i sukladno sa time oslobođanjem robova došlo je do pojave određenih promjena u strukturi klijentskog sustava. Načelno su oslobođenici ulazili u odnos klijent – patron (koji je bio njihov bivši gospodar ili njegov nasljednik/nasljednica). Oslobođenik – klijent je dugovao svome patronu poštovanje i poslušnost, dok je patron zadržavao izvjesna prava, ali i obaveze nad oslobođenicima. Oslobođenik – klijent je odavao i uobičajeni jutarnji pozdrav patronu. Oslobođenički klijentski odnos je bio varijacija na drevni italsko - rimski klijentski odnos, iako se nesumnjivo razvio iz njega. Za razliku od oslobođeničkog klijentskog odnosa, drevni italsko - rimski klijentski odnos se bazirao na međuzavisnosti ljudi koji su bili i ostali slobodni kroz generacije. Uostalom drevni italsko - rimski klijentski odnos je nastao i najviše bio izražen u razdobljima kada je robova bilo malo, a i ta šačica robova se nalazila u okvirima

ropstva patrijahalnog tipa. Drevni italsko - rimski klijentski i oslobođenički klijentski odnosi su utjecali i na nastanak pokroviteljske klijenture. Ovaj treći tip klijentskih odnosa se razvijao od vremena nastanka obogačene elite u posljednjem polustoljeću Srednje Republike. Scipion Emilijan je tako bio pokrovitelj Polibija, filozofa Panetija, komediografa Terencija, zatim dramaturga Pakuvija i na kraju satiričara Lucilijana. Mecena i Mesala su pokroviteljski držali oko sebe kružoke pjesnika. A i Stacije i Marcijal su imali pokroviteljstvo.

Ipak najveći dio onih uvučenih u sustav pokroviteljske klijenture su bili pojedinci koji nisu imali nikakav talent, i uglavnom su služili kao pratnja rimskih odličnika, koji su masovnošću svoga okruženja željeli ostaviti snažnu impresiju na javnost. Što je veći bio broj klijenata, bio bi i veći prestiž određenog pojedinca. Takve osobe su često bile opskurnog porijekla i značenja, i one su prislanjanjem na bogate i moćne pojedince željele da osiguravaju svoju egzistenciju. Može se slobodno reći da je jačanje pokroviteljske klijenture proporcionalno vezano sa agrarnom krizom i slabljenjem srednjeg i sitnog seljaštva. Proletarijat i lumpenproletarijat Rima i italskih gradova je bio savršena masa iz koje se regrutirala ta vrsta pokroviteljske klijenture. Pokrovitelj – patron je ovu vrstu klijenata koristio u političkim aktivnostima, kao glasaće ili propagatore. Pokroviteljska klijentura nije bila nasljedna, i oni koji su zavisili od pokrovitelja patrona nisu bili imali isti status kao klijenti iz vremena drevne italsko - rimske klijenture ili oslobođeničke klijenture. Veza između pokroviteljskih klijenata i njihovih patrona nije bila tako običajno i dubinski snažna kao u odnosu drevne italsko - rimske klijenture. Pokroviteljski patroni i klijenti su mogli raskidati svoje veze i stvarati nove, zavisno od potreba, interesa i mogućnosti.

Glavna manifestacija pokroviteljske klijenture je bio *salutatio*, kada bi se klijenti u rano jutro svečano obučeni okupili u atriju svoga patrona kako bi ga pozdravili. Patron bi tada radi pametne dosjetke, komplimenta, pohvale, laskanja, ulizivanja ili određene informacije svakog klijenta „nagradio" sa poklonom, novcem ili hranom. U vrijeme agrarne krize i kaosa Kasne Republike tako se čak oblikovao i stalež pokroviteljske klijenture u vidu profesije. Takvi klijenti su mogli imati i više patrona, na koje bi se „nakačili" kako bi parazitirali, pružajući zauzvrat određene prozaične usluge u javnosti.

Nisu samo pojedinci i familije bili uvućene u klijentski sustav, nego su to mogle biti i čitave zajednice, uključujući čak i države. Zahvaljujući epigrafskom spomeniku *ILJug*, I 90 = AHB p 107 = AE 1948, 241 iz Sarajeva zna se da je Sekst Katij Klementin Priskilijan (*Sextus Catius Clementinus Priscillianus;* konzul *ordinarius* 230. god. n. e.) bio patron municipalne jedinice *Aquae* (sa urbanim i upravnim središtem u sarajevskom naselju *Aquae*). I profesionalne korporacije su mogle imati svoje patrone, pa su nagrađivali svoje dobročinitelje titulama *patronus* ili *pater patratus*.

Klijentski sustav, proistekao iz drevne italsko - rimske institucije, se sačuvao prilično dugo u društvenim strukturma mediteranskog svijeta (ilustrativan je primjer mafije).

Hospitium

Uz klijentski sustav (bez obzira na tip odnosa) postojao je još jedan međuzavisni sustav koji se nazivao *hospitium* (na grčkom: ξενία, προξενία). Za razliku od klijenture koja se temeljno bazirala na načelu nejednakosti uključenih strana, *hospitium* je bio odnos na načelu jednakih strana. *Hospites* su tako bili vezani međusobnom pomoći, suradnjom i podrškom. U klijenturi je klijent teorijski, a često i praktično zavisan od patrona koji je uvijek hijerarhijski na višem položaju u odnosu na svoje klijente. U *hospitiumu* nije bila na takav način određena međuzavisnost, i nije bilo nikoga koji bi po defaultu zauzimao višu hijerarhijsku poziciju. Ako je u nekom trenutku jedna od strana zavisila od druge radi pružanja pomoći, to se moglo sticajem okolnosti promijeniti i možda bi se uloge zamijenile. Izvorno *hospitium* je nastao u vremenima kada nisu postojala razvijena pravila međunarodnih odnosa, kada je samo jedna riječ (*hostis*) određivala i stranca i neprijatelja. U tome partikuliziranom okruženju, svaki putnik i stranac je gledan sa sumnjom, i nailazio bi na poteškoće da se snabdije neophodnim potrepštinama. Uz to i život bi mu se mogao naći u opasnosti. Kako bi se prevazišli ti potencijalni problemi, uspostavljane su veze putnika (često su to bili trgovci i izaslanici) sa pojedincima u područijima u koja bi dolazio. Uspostavivši prijateljske veze tipa gost – domaćin putnik bi mogao računati na potrepštine i pomoć i zaštitu svake vrste. Gost je bio zaštićen, dobro priman i pred sudom zastupan. Ako je putnik namjeravao da ide i dalje, domaćin bi se pobrinuo o tome da se ovaj osigura sa neophodnim stvarima kako bi mogao nastaviti put. Čak i ako bi putnik umro, domaćin bi morao osigurati dostojnu sahranu. Ovakva veza zvana *hospitium* je po pravilu uvijek recipročnog karaktera. Ovaj sustav je karakterističan za sve narode u prapovijesnom i protohistorijskom razdoblju, kada je kult „gostoprimstva" bio vrlo izražen kao garancija postojanja trgovačkih i drugih veza između više – manje srodnih ili nesrodnih zajednica. Kada je Rimska država prerasla protohistorijsku formu i postala snažna historijska pojava, *hospitium* kao institucija nije napušten, nego se i dalje nastavljao razvijati. *Hospitium* je bio i religiozno zaogrnut. Smatrano je da *hospitium* ima najsvetiji karakter i svaka njegova povreda je tumačena kao veliko svetogrđe, a na krivca bi se sručio bijes boga *Iuppitera Hospitalisa*.

Uspostavljane veza je bila nasljednja, i tako se prenosila na naredne generacije. Kao sredstvo identifikacije oni pojedinci koji su stvorili određeni *hospitium* su razmijenili *tessera hospitalis,* na osnovi kojih bi i njihovi potomci mogli znati ko je sa njima u ovoj

vezi. *Hospitium* se mogao otkazati tek nakon formalnog i javnog obavještenja o svojim namjerama, a nipošto unilateralno. *Hospitium* je pored privatnog, mogao imati i javni karakter. Tako su stranci, bez obzira da li je njihov boravak u Rimu bio oficijelnog ili privatnog karaktera, mogli dobiti javno „gostoprimstvo" koje bi im do kraja republikanskog razdoblja dodjeljivao Senat, a nakon toga princeps ili dominus. Ovi javni „gosti" su imali pravo boravka na javni trošak, pristup na igre i javna žrtvovanja i religijske obrede, da kupoprodaju... itd... Heleni su još u arhajsko doba razvili i običaj prema kojem je neki polis imenovao građanina drugog polisa kao svoga predstavnika u tome polisu. Taj predstavnik (πρόξενος) je onda brinuo o putnicima iz polisa koji ga je imenovao, ako bi oni boravili u njegovom polisu. Održavao je sličnu funkciju kao danas počasni konzuli. Nekada bi se pojedinci i sami prijavljivali da budu predstavnici drugih polisa u svome polisu.

Postojala je još jedna veza u rimskim socijalnim odnosima, a to je bilo „prijateljstvo" (*amicitia*; φιν λοι) koja je podrazumijevala i političke veze, alijanse i koalicije.

SREDNJEREPUBLIKANSKA VOJSKA

Osnovna institucija bez koje je bilo teško ostvariti rimsko gospodstvo nad Italijom je vojska Republike. Organizacija, hijerarhijsko ustrojstvo, kao i vojna doktrina i posebno kodeks stroge i čvrste discipline su ono što je dalo i stratešku i taktičku prednost rimskoj oružanoj sili u odnosu na okolne zajednice. Rimska se vojska sastojala od slobodnih ljudi, zainteresiranih za pobjedu nad neprijateljem, jer se radilo o obrani rodnog grada (kao što je to bilo za vrijeme galske najezde ili rata s Pirom), ili pak o osvajanju novih zemljišta za njive i pašnjake. Za razliku od ranijih epoha o oružanoj sili Srednje Republike se zna mnogo više, i to najviše zahvaljujući detaljnom opisu, specifično –analitičke prirode, koji daje Polibije. Zato se i srednjerepublikanska vojska uzima u historiografiji kao neki standardni oblik vojnog uređenja rimskog svijeta prije marijevskih reformi. Pored Polibija o srednjerepublikanskoj vojsci, podatke daju i Livije, Salustije i Plutarh (u biografijama vojskovođa iz ovog perioda).

Za razliku od kasnijih epoha, malo je sačuvano slikovno – reljefnih prikaza na kojima bi se vidjeli pripadnici vojske. Nešto je bolja situacija sa arheološkim nalazima, iako su i oni kvantitativno znatno manji u odnosu na kasnije epohe. Najviše je pronađeno nalaza koji se tiću vojske na lokalitetima u okolici Numancije (Renieblas, Castillejo, Peña Redonda), vrijedne podatke daje i bogata riznica oružja pronađena na lokalitetu Šmihel u današnjoj Sloveniji.

U svojim temeljima i načelima riječ je ustrojstvu koje je nastalo nakon „servijanskih reformi", i koje je postojalo i za vrijeme Rane Republike. Naravno, iskustvo ratova i historijskih procesa V. i prve polovice IV. stoljeća p. n. e. je obogaćivalo, ojačavalo i sistematiziralo vojsku Republike. Znači to je još uvijek građanska milicija (neka vrsta onoga što se kod nas nekada zvalo „teritorijalna odbrana") koju su obavezni da služe svi rimski građanin – punoljetni muškarci sposobni za vojnu službu, ali formacijski podijeljeni na osnovi svoje klasne „centurijatske" pripadnosti. Osnovna vojna jedinica i dalje se nazivala legija. Općenito gledano, služba u vojsci se primarno odnosila na rimske srednje i sitne seljake (koji su tada činili gro / veliku većinu rimskog stanovništva) koji su mogli sebi da priušte hoplitsku opremu. Doktrina narodne odbrane kod Rimljana je bila jednostavna i praktična i podrazumijevala je da je svako ko je nosilac političkih i drugih prava (koja proizlaze iz njegovog građanstva) ujedno i vojnik. Iz tako temeljene doktrine je proizlazilo i da oni rimski građani koji posjeduju određenu imovinu su aktivno uključeni u odbranu sopstvene zemlje. Zbog toga što je vojna služba direktno bila vezana sa političkim pravima i imovinskim odnosima, ona se i ne doživljava kao obaveza nego kao pravo, kao čast. Samo je vojnik u punom kapacitetu mogao biti punopravni građanin. Ovako konceptualno postavljena oružana sila je bila borbeno učinkovita za ratove na sopstvenom području ili

u njegovoj neposrednoj blizini. U rimskom slučaju sticajem historijskih okolnosti, vojna doktrina postavljena na načelima primarno odbrambenog karaktera je ustvari doprinijela širenju rimskog svijeta.

Tri su osnovne svrhe postojanja vojske u rimskom svijetu : osiguravanje granica, širenje teritorija i održavanje unutarnjeg reda i mira. Rimljani inače razlikuju dvije vrste ratova i to : vanjske (eksterne) sa stranim državama, narodima, zajednicama i plemenima i unutarnje (interne), odnosno građanske.

Doktrina poglavito građanske milicije / teritorijalne odbrane sačinjene od seljaka je kao posljedicu imala i to da osvajanja budu isplativa za unovačene vojnike, jer su mogli doći do nove zemlje. Posebno je to bilo atraktivno za pojedince koji bi poticali iz seljačkih familija sa više djece ili za očeve koji bi imali više sinova, a takvih je u to vrijeme bio znatan broj. Novi posjed je osiguravao da ne dolazi do racjepkavanja zemljišnog posjeda između braće i sestara koje ne bi bile u braku *cum manu*. Tako je osvajanje novih zemljišta predstavljalo i „ispušni ventil za potencijalne socijalne turbulencije" nastale povećanjem stanovništva na jednom ograničenom području. Kako se vidi i u osnovi rimske osvajačke vojske je ležala potreba za zemljom. Međutim, kada ratovi budu odvodili seljačku vojsku sve dalje od Italije, u udaljene zemlje Mediterana, i kada ratovi poprime primarno kontekst imperijalnog i hegemonističkog širenja na korist poglavito interesa elite, a ne više radi samo praktičnih razloga odbrane ili dobivanja novih zemljišta za naseljavanja seljaka pojaviti će se i prvi nedostatci uređenja vojne sile na doktrini teritorijalne obrane.

Rano se uvodi vojnička plaća (*stipendium*). Po riječima Fabija Piktora, koje navodi Strabon, Rimljani su prvi put u doba Trećeg samnitskog rata, za vrijeme osvajanja sabinske zemlje, "okusili bogatstvo". Uz sve to, Rimljani, a posebno njihova oružana sila posjedovala je još jednu veliku kvalitetu, a to je sposobnost prihvatanja, prilagođavanja i apsorbiranja i neprijateljskih tipova oružja, oblika formacija i načina borbe (što je osobina koja se rijetko primjećuje u vojskama, koje su po svojoj prirodi tradicionalističke i konzervativne). Rimljani se nikada nisu ustručavali da prihvate tipove oružja, strateške i taktičke forme stranih naroda, uključujući i onih koji su im bili veliki neprijatelji u određenim periodima. Slava rimskog oružja tako mnogo više duguje karakternim, unutarnjim i općim odlikama vojske nego strateška i taktička genijalnost pojedinih vojskovođa. Jednostavno rečeno rimska vojska je bila jedna cjelina, mehanizam koji funkcionira i ona nije bila statična formacija, nego je bila izložena stalnim kontinuiranim iskustvenim preobrazbama. To bi ujedno i značilo da se forma i struktura vojske Srednje Republike ne može pripisati uređenju koje je proveo neki genijalni strateški i taktički genije, kao što su bili Epaminonda i Filip II. Riječ je ustvari o djelu koje se postupno, iskustvo i pragmatično oblikovalo još od vremena servijanskih reformi, pa preko ratova za odbranu Republike, sukoba sa Ekvima i Volscima, Vejom, posebno uslijed galske najezde, samnitskih ratova i Pirovog rata. Na njeno formiranje su utjecaj imali i društveno – politički procesi i vezano za zbacivanje kraljevske

vlasti, sukob staleža. I kulturološki procesi, posebno prihvatanje elemenata razvijene etrurske i grčke kulture. Zato se i može sa punim pravom reći da je vojska koju opisuje i kojoj se divi Polibije rezultat prije svega kolektivne genijalnosti i praktičnosti rimskog naroda, izražene kroz skoro 2 stoljeća učenja na svojim greškama i nedostatcima, te stalnim usavršavanjima, dograđivanjima, apsorbiranjima i prihvatanjima, pa i improvizacijama.

Regrutiranje

Polibije daje detaljan opis drafta i organiziranja legija Srednje Republike: „Kad izaberu konzule, posle toga biraju 24 vojna tribuna – 14 među vojnicima sa pet godina vojne službe i 10 među vojnicima sa desetogodišnjim stažom. Što se tiče redova, konjanici su obavezni da služe, a pješaci šesnaest godina prije navršenih 46 godina starosti. Izuzetak su građani sa cenzusom ispod 400 drahmi, koji svi služe u floti. U slučaju neke ozbiljne opasnosti, vojni rok pješaka se produžuje na 20 godina. Niko ne može dobiti javnu funkciju ako nije odslužio 10 godina vojne službe. Kada konzuli odluče da pristupe mobilizaciji vojnika, oni narodnoj skupštini unaprijed objave dan kada svi punoljetni rimski građani treba da dođu u Rim. Ovako postupaju svake godine. Dogovorenog dana pristižu svi građani sposobni za vojnu službu i sakupljaju se na Kapitolu. Tamo se mlađi vojni tribuni podijele u 4 grupe po onom redu kojim su ih birali konzuli ili narod, zato što je prva i osnovna podjela rimske vojske podjela na 4 legije. Četvorica tribuna iz prve grupe dodjeljuju se prvoj legiji, trojica iz druge grupe drugoj legiji, sljedeća četvorica trećoj, i posljednja trojica četvrtoj legiji. Kod starijih tribuna prvu dvojicu dodjeljuju prvoj legiji, sljedeću trojicu drugoj, dvojicu za njima trećoj i posljednju trojicu četvrtoj legiji. Kada se tribuni grupišu i raspodjele po legijama, šestorica na svaku, izdvoje se po legijama i kockom izvlaće jednu po jednu tribu, izvikujući svaki put ime one koja je izvućena. Među prisutnim članovima izvučene tribe najprije odaberu četvoricu mladića sličnih godina i stasa. Kada ih izvedu, prvi biraju tribuni prve legije, zatim druge, onda treće i na kraju četvrte. Zatim ponovo izvode sljedeću četvorku i tada prvi biraju tribuni druge legije i ostali za njima, dok su tribuni prve legije ovaj put posljednji. Potom se izvodi treća četvorka i prva bira treća legija, a posljednja druga. Kako pravo prvog biranja vojnika uvijek na isti način ide u krug, svaka legija dobija ljude istih kvaliteta. Kada izaberu određeni broj, tj. 4200 pješaka (ponekad i 5000 ako im prijeti veća opasnost) po legiji, nastavljaju da biraju konjanike. Po starom običaju, ranije su ih birali posljednje, nakon odabira 4200 pješaka, a sada prvo njih biraju, po 300 u svaku legiju. Spiskove konjanika sastavlja cenzor po bogatstvu. Kada obave mobilizaciju, tribuni koji su za to zaduženi sakupljaju nove vojnike po legijama, odaberu najsposobnije među njima i zakunu ga da će se pokoravati i prema svojim sposobnostima izvršavati naređenja oficira.

Ostali vojnici prilaze jedan po jedan i polažu zakletvu, govoreći da će u svemu postupati isto kao prvi. Konzuli u isto vrijeme šalju poruke magistratima savezničkih gradova Italije koji treb da daju svoje vojnike. Obavještavaju ih koliko vojnika, kada i kamo da upute. Odabir ljudi i polaganje zakletve saveznici obavljaju slično kao Rimljani, potom izaberu komandanta i blagajnika ratne kase, a onda šalju vojnike u Rim. Kada se u Rimu položi zakletva, tribuni obavještavaju vojnike svake legije kada i gdje da se pojave nenaoružani, a onda ih puštaju kućama."

Po ovome vidi da se vojska prikupljala svake godine u martu, a raspuštala u jesen, i to na poziv konzula (odnosno ranoprepublikanski pretori ili konzularni tribuni prije reformi Licinija i Sekstija).

Senat je mogao donijeti odluku da se podignu i dodatne snage i stave pod komandu pretora. Kada su stvorene prve provincije, prokonzuli i propretori su isto dobijali određenu armiju pod svoju komandu. Oficijelno su ove armije trebale da ostanu u provincijama dok traje mandat prokonzulu ili propretoru, ali su kasnije ove armije ostajale i stalnije stacionirane.

Za rata sa Hanibalovom armijom, vojska je morala i preko zime ostajati u taboru. Spomenuti vojni rok nije značio da su građani svih tih 10 ili 16 ili 20 godina bili vojnici. Bolje je to tumačiti u smislu vojnih obveznika, kao što je to bilo donedavno i na prostoru većine zapadnobalkanskih državica. Oni bi po potrebi bili podizani, i pojedinci su veći dio svoga obvezničkog roka provodili kao civili, nego u vojnom poretku. Već za vrijeme II. punskog rata mobilizirani vojnici – građani su morali provoditi duži period u oružanim snagama. Kada se imperij rimskog naroda proširio i u prekomorske zemlje, onda su armije i jedinice tamo stacionirane morale provoditi tamo više vremena, nego što je to bilo predviđeno standardnom formom skupljanja u proljeće, a raspuštanja u jesen. Tako se znalo desiti da mobilizirani građani u vojnom službi provode više godina u mahu. Radi toga je donesen zakon po kojem mobilizirani građanin nije mogao služiti duže od 6 godina u mahu (tj. da neprekinuto budu u kontinuiranoj vojnoj službi). Najviše su ukupno mogli služiti u okviru *iuniores* godišta 16 godina. Navedene vojne tribune, koji su bili viši vojni oficiri, ne treba miješati sa vojnim, konzularnim tribunima koji su bili najviši dužnosnici Rimske Republike krajem V. i u prvim decenijama IV. st. p. n. e.; ovi vojni tribuni su obični viši oficiri.

Ovih šest vojnih tribuna sačinjavaše ratno vijeće jedne legije, te su naizmjenice zapovijedala po dvojica i to svaki par dva mjeseca. Na samom početku su ih imenovali konzuli, a kasnije ih je narod izabirao 6, onda 16, a na kraju svih 24-icu. Vojne tribune je od 362. godine p. n. e birao narod u tributskim komicijama između prijavljenih kandidata, a kasnije ih je mogao imenovati i vojskovođa. Izabrani od naroda vojni tribuni su se zvali *tribuni comitiati*, a od vojskovođe *tribuni rufuli.* U svakoj legiji se nalazilo po šest vojnih tribuna.

Svi vojno sposobni građani (od 17. do 46 godine nazivaju se *iuniores*, a od 46. do 60. godine *seniores*) prolaze ispred vojnih tribuna, koji ih u skladu sa vojnim vrijednostima razvrstavaju u regrute, iskusne vojnike i veterane. U ovo razdoblje rane i (posebno) srednje Republike armija je najčešće imala četiri legije, koje su se prikupljale svake godine. Ako je to bilo potrebno, uslijed razvitka vojne situacije na terenu i ratnih potreba prikupljali bi i po nekoliko armija (grupa od 4 legije). Kako je ljudi sposobnih za vojsku bilo uvijek više nego što je tim legijama trebalo nasumice bi se izvlačili tribusi u kojima su odabirali buduće vojnike. Nakon novačenja, vojnici su se zaklinjali na poslušnost. Veteran bi izgovarao riječi zakletve, a ostali samo *idem in me* (isto vrijedi i za mene). Slijedila bi smotra i žrtvovanje.

Kada vojni tribuni podijele trupe i izdaju naređena o naoružanju, puste draftirane vojnike kućama. U onaj dan koji se u vojničkoj zakletvi spominje kao vrijeme obaveznog dolaska na zborno mjesto koje su odredili konzuli (obično svaki konzul svojim trupama određuje posebno zborno mjesto i za legionare i za saveznike, a svaki dobija dio savezničkih trupa i dvije rimske legije) oni su obavezni da dođu pod bojnom opremom. Jedino se od ovih zakletih vojnika prihvata kao izgovor da ne dođu na vrijeme nepovoljni predznaci i više sile protiv kojih je čovjek nemoćan.

Raspored i oprema trupa

Opis izgleda, opreme, oružja i uniformi vojnika Srednje Republike zasnovan je poglavito na vrlo detaljnom opisu koji je dao Polibije, nekim uzgrednim podacima koje su dali drugi historičarima, brojnim arheološkim nalazima i mramorni, reljefni spomenik iz Delfa, podignut u počast pobjede kod Pidne. Postojala su četiri razreda legionara i to:

1. *Velites* su bili najmlađi i najsiromašniji Rimljani koji su sačinjavali lako naoružanu pješadiju. Nosili su kožnu kacigu (*galea*; na koju se ponekad stavlja vučja koža ili nešto slično), okrugli štit (*parma*; prečnika 3 stope), mač, kratku sulicu i pračku. Drvena drška sulice je duga obično 2 lakta i široka 1 prst, dok joj je vrh dug 1 pedalj i tako fino iskovan i zaoštren da se u prvom bacanju neizostavno savija, pa ga neprijatelj ne može hitnuti nazad.

2. *Hastati* (mlađa starosna grupa) su nosili brončani šljem, duguljasti štit, potkoljenice, kratki mač, dvije duge sulice (tešku i lahku). Po Polibiju oni na kacigu stavljaju i „tri uspravna purpurna ili crna pera duga jedan lakat. Kada ih stavi na glavu i uzme ostalo naoružanje, svaki čovjek izgleda dvostruko veći nego što jeste i predstavlja i lijep i strašan prizor za neprijatelje.” Većina na grudima nosi još i bronzanu pločicu (tzv. pektoral).

Vojnici kojima je cenzus iznad 10.000 drahmi (podatak daje Polibije, pa su novčane jedinice u grčkim apoenima), umjesto pektorala nose oklop sastavljen od željeznih kolutova (žičani oklop; žičana košulja = *lorica hamata*).

3. *Principes* (iskusni vojnici zrele dobi) koji su bili glavna snaga legije. Nosili su istu opremu i ukrase kao i *hastati*, samo su umjesto sulica nosili koplja, koja su upotrebljavali u borbi prsa o prsa, a ne kao bojni projektil. U bitci su *hastati* bili u prvim bojnim redovima, a principi odmah iza njih. Iza principa su slijedili

4. *Triarii* koji su bili najstariji vojnici. Nosili su (po Polibiju) istu opremu i ukrase kao *principes*. Triariji su ulazili u borbu jedino ako su linije hastata i principa bile probijene. Njihova borba je označavala tešku taktičku situaciju, pa je nastala uzrečica: *res ad triarios rediit* (stvar je spala na triarije), naznačujući najveću pogibiju.

Hastati su bili vojnici do 25 godina, principi između 26 i 35 godina i trijariji od 36 do 46 godina.

U toku samnitskih ratova, Rimljani su uslijed potreba za mobilnim brdsko – planinskim ratovanjem uveli i oblik manipule (*maniples*), odnosno pokretljive taktičke jedinice od dvije centurije. Tako je u legiji sada bilo po 10 manipula hastata, 10 manipula principa, 10 manipula trijarija i 10 turmi konjanika.

Ono što je uz disciplinu davalo prednost rimskim vojnicima bila je njihova standardizirana i kolektivna opremljenost. Zanimljivo je da njihova oprema nije bila bolje kvalitete u odnosu na njima druge suvremene narode, ali su je Rimljani znali veoma dobro ukomponirati u jednu cjelinu. Ustvari, dosta oružja i druge borbene opreme je bilo adoptirano upravo od drugih naroda, u prvo vrijeme od Etruraca i Grka, kasnije od Samnita, Gala i Hispanaca. Oružje koje bi i preuzeli Rimljani nisu nikada tretirali tako da bude oslonac individualnom ratniku, nego da bude uklopljeno u vojni kolektiv i bude prilagođeno redu, formaciji, poretku i taktici. Time su ostvarivali kvalitativnu prednost u odnosu na narode iz kojih bi preuzimali tipove oružja, a kod kojih je individualni ratnik imao značajniju ulogu. Zato je glavna karakteristika oružanih snaga Rimske države u svim epohama primat kolektivnog u odnosu na individualno i timskog rada, djelovanja i vojevanja u odnosu na vještine, hrabrost i junaštvo pojedinaca. I obuka i disciplina i bojna oprema i strateško – taktičke doktirne su imali svrhu da integriraju pojedinca u jednu kohezivnu cjelinu, efektivnu borbenu mašineriju. Tako je lojalnost izražavana prema državi, a ponos prema borbenoj jedinici u kojoj se nalazi. Zato su pojedine jedinice, posebno nakon što August standardizira legije i auksilijarne jedinice, imale veliko značenje u životima vojnika, predstavljajući u pravom smislu njihov „dom". Zbog te uniformiranosti opreme, ona i nije mogla da se posebno ističe nekim kvalitetom, jer se morala proizvoditi u velikim količinama, praktično serijski. Oružane snage Rimske države, posebno za vrijeme Republike, odlikuju se još jednom značajkom, a to je upornost. Rimljanima je cilj dobiti rat, a ne samo imati briljantne pobjede

a izgubiti rat, kao što se to desilo Piru i Hanibalu koji su izvojevali niz fantastičnih pobjeda, a na kraju su izgubili samo jednu bitku, a sa njom i čitav rat. Nijedan poraz, ma kako težak bio (a bilo ih je dosta takvih), nije obeshrabrivao Rimljane niti njihov državni vrh i oni su ustrajno nastavljali da se natežu sa neprijateljem, sve dok mu ne bi iscrpli snage i onda ga dokusurili. Kod srednjerepublikanske vojske, sustav (koji je mogao da podnese i užasne gubitke) je bio taj koji je pobjeđivao i najgenijalnije taktičare. Uostalom, smatralo se vrlinom promišljanje i kvalitetno savjetovanje prije upuštanja u bitku, a stihijski ili afektivni nastup nije se cijenio. Rizik se pokušavao smanjiti na što je moguće manju mjeru. Zato se često u historiografiji iz rimskog svijeta za poraze (Kana, Arausio) okrivljavali pojedine starješine jer su nepromišljeno, arogantno i prebrzo ušli u bitku. Oholost, prepotentnost i potcjenjivanje protivnika koje su smatrane nedostojnim dobrog zapovjednika.

Aleksandar Makedonski bi sigurno imao dosta problema i otpora sa realiziranjem svojih strateških i taktičkih planova da je oko sebe imao Rimljane, a ne Makedonce.

Vegecije retrospektivno govoreći o vojnom poretku, opisuje i vojnu opremu u za njega stoljećima ranijim razdobljima: „...Oni koji se bore ispred i oko bojnih znakova i također u prvome bojnom redu, nazivali su se principi, tj. ordinariji i ostali istaknuti vojnici. Ovo je bila teška pješadija jer su imali kacige, katafrakte, potkoljenice, štitove, veće mačeve koje nazivaju spathama i druge manje, pod imenom polu(semi)spathe, pet plumbata zataknutih unutar štitova koje se bacaju u prvom naletu, zatim po dvije sulice, jednu veću, sa trokutastom oštricom od devet palaca i drškom od pet i po stopa, koju su nazivali *pilum*, a sada se zove *spiculum*. Nju su vojnici osobito uvježbavali bacati jer je umješno i snažno naciljana, često probadala štitove i oklopljene konjanice. Druga manja sa oštricom od pet palaca i sa drškom od tri i po stope tada se zvala *vericulum*, a sada *verutum*. Za takvo se oružje uču da su njime opremljeni principi u prvom i hastati u drugome bojnom redu. Iza njih su bili ferentariji i laka pješadija koje sada zovemo ekskulkatori i armature, kao i skutati koji su bili opasani plumbatama, mačevima i bacačkim oružjem, kako se sada gleda da su naoružani gotovo svi vojnici. Zatim tu su bili strijelci sa kacigama, katafraktima i mačevima, strijelama i lukovima, pračkari koji su bacali kamenje iz praćaka i fustibala, i tragulariji koji su odapinjali strijele iz manubalista i arkubalista. Slično se naoružavao drugi red, u kojemu su stajali vojnici koje su zvali hastati. ... ...Iza svih bojnih redova smještali su se trijariji sa štitovima, katafraktima, kacigama, potkoljenicima, mačevima i poluspathama, plumbatama i parom sulica. Oni su klečeći čekali u pričuvi da bi ipak moglo biti nade u pobjedu ako prvi bojni redovi budu pobijeđeni, a oni gotovo u potpunosti obnove bitku. Svi antesignani i stjegonoše, premda pješadinci, dobivali su manje lorike i kacige prekrivene medvjeđim kožama da zastraže neprijatelja. Centurioni su imali katafrakte, štitove i željezne kacige, ali sa poprečnim srebrrnim perjanicama da ih njihovi ljudi brže raspoznaju." Kada se analiziraju ovi Vegecijevi podaci, potrebno je imati na umu da on piše o stanju

šest stoljeća ranijem od perioda kada je on živio, i da upotrebljava dosta grčkih izraza, npr. katafrakti = „oni koji nose žičane košulje".

Standardni kratki mač rimskih oružanih snaga (bar od vremena Srednje Republike), poznatiji kao *gladius*, je bio odlično ofanzivno oružje. O njemu govori Polibije sljedeće: „Ovaj mač je izvanredan i za probadanje i za sečenje sa obje oštrice, jer mu je sječivo jako i čvrsto." Ovaj tip mača je porijeklom iz Španije, pa je radi toga i nazivan *gladius hispaniensis* („španski mač"). Iberci su bili poznati kao dobri dizajneri i proizvođaći visokokvalitetnog oružja. Rimljani su se sa „španskim mačem" upoznali najvjerojatnije u toku I. punskog rata, i to preko plaćenika u kartaginskoj službi. Rimski legionari su ga već sigurno koristili za vrijeme borbi protiv galske invazije iz 225. god. p. n. e. Tako je u periodu između I. i II. punskog rata „španski mač" zamijenio kraći mač za ubadanje italskog dizajna koji se dotada koristio u oružanim snagama Rimske države. Rimljani su nadalje usavršili dizajn „španskog mača", posebno koristeći željezo iz Norika (*ferrum Noricum*; koje je tada smatrano najbolje kvalitetnim, jer je sadržavalo i malu, ali dovoljnu količinu karbona). Uskoro je čisto empirijski (ne i teorijski) ovladano tehnologijom apsorbiranja karbona u željezo (što mu daje dodatnu čvrstoću i snagu), u toku same proizvodnje *gladiusa*. Ovaj tip mača je bio superioran u odnosu na njemu savremene mačeve, nanosio je veoma teške rane i samim tim izazivao strah kod neprijatelja. Pored mača, vojnici su nosili i nož/bodež (*pugio*), i to onaj tip koji je isto porijeklom hispanski. Ova nož je tipično imao oblik lista sa velikim sječivom ili je mogao biti sužen do otprilike polovine dužine, kada se opet širio, da bi se na kraju ponovo suzio u vrh noža.

Sulica je koplje za bacanje, a ne za zabijanje. Kratko koplje za bacanje (dužine cc 1,1 m.) koje su koristili veliti se zvalo *verutum* (plur.: *veruta*), i bilo je adoptirano od Volska i Samnita. Veliti su znali nositi i 7 *veruta* u borbu, i pokazalo se kao veoma učinkovito oružje. Kada je formacija velita prestala postojati, iz uporebe je izbačen i *verutum* (vratio se tek stoljećima kasnije u dominatu). Riječ hastati u prijevodu znači oni koji nose *hastae* (duga koplja, koja se nisu bacala nego su se zabijala), pa se pretpostavlja da su originalno sve tri borbene linije bile opremljene sa *hastae*. Ali sa uvođenjem u upotrebu *pila* (sulice dužine od cc 2 m.) samo su ih trijariji zadržali. Po Polibiju : „ Postoje dvije vrste sulica, teške i lake. Kod prvih razlikujemo okrugle, prečnika jedne podlanice i četvrtaste čija svaka strana mjeri jednu podlanicu. Lake sulice, koje se nose zajedno sa težim, liče na koplja za lov umjerene dužine. I teškim i lakim sulicama držalje je dugo oko tri stope, i za njega je pričvršćen savijeni željezni vrh iste dužine. Pomenuti vrh do polovine njegove dužine stavljaju u drveno držalje i pričvršćuju mnogim željeznim sponkama, te ga tako privežu i toliko osiguraju njegovu upotrebu, da će se u bitke prije željezo polomiti nego ovaj spoj popustiti, bez obzira na to što širina vrha na njegovom donjem kraju, tamo gdje se spaja sa držaljem, iznosi tri poluprsta, toliko se trude da ga dobro pričvrste." Moguće je da je i teška sulica *pilum* bio španskog porijekla, i da je isto adoptiran za vrijeme I. punskog rata. Sulice u vidu *pila* su bile veoma opasno oružje, koje se nije moralo izbacivati samo rukom, nego

i vitlaćem (*amentum*) kada bi letjela i između 30 i 60 m daleko. Glavna svrha sulica je bila da razbiju protivnički štit, ili ga bar onesposobe, i time da poremete nepijateljski borbeni poredak (kako bi se skinula sulica sa štita, pojedinac je morao izaći iz poretka), neposredno prije legionarskog udara sa mačem. Ona se mogla koristiti i u borbi prsa u prsa, a mogla je biti upotrijebljena i kao barijera protiv napada konjice. Kao što se vidi mogla je imati mnogostruku primjenu.

Žičana košulja / *lorica hamata* je zamijenila raniji brončani oklop. Njeno porijeklo je možda keltsko, i moguće je da su je Rimljani prihvatili krajem III. st. p. n. e. Nosili su se i štitnici za noge. Štit (*scutum*) koji nose hastati, principi i trijariji je bio širok 75 cm. i dugačak 120 cm. sa 7 cm. širokim obrubom, a u sredini je imao izbočinu (*umbo*). Hastati, principi i trijariji nose za razliku od velita i kovanu kacigu (*cassis*). Uobičajena borbena oprema legionara iz vremena Srednje pa i znatnog dijela Kasne Republike prilično se razlikovala od onoga kako se u modernoj pop i mas kulturi prikazuju legionari i za navedena razdoblja.

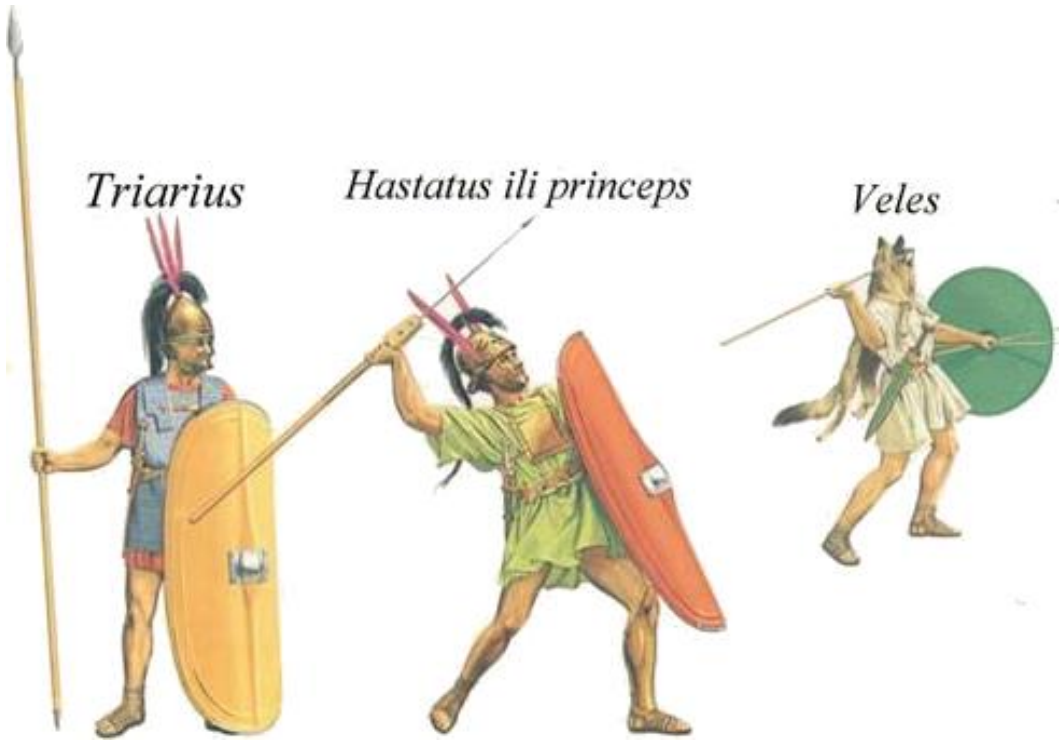

Legionari za vrijeme Srednje Republike. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:6.

„Španski mač i nož.”

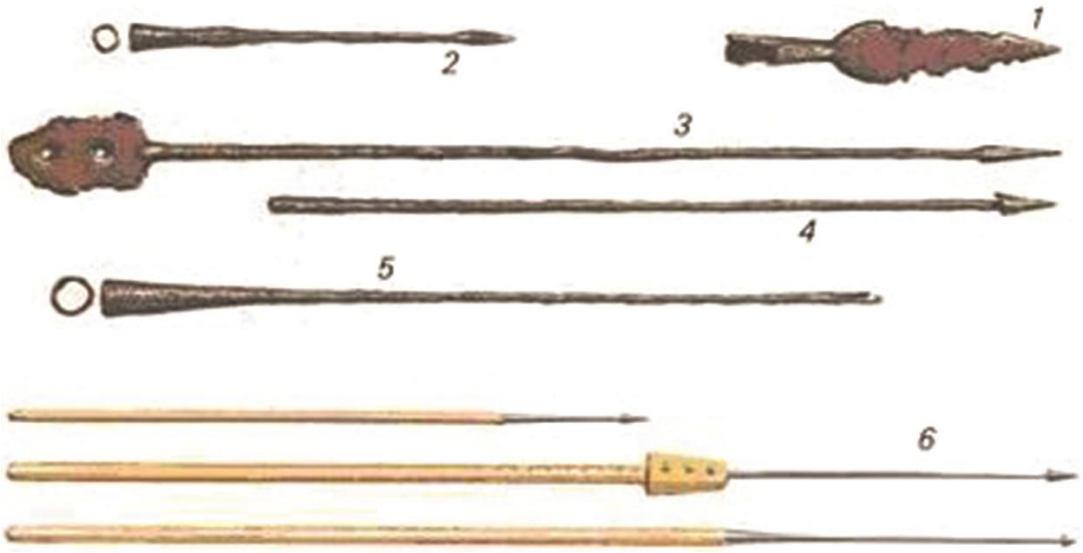

Oružje rimskih legionara i saveznika nađeno prilikom iskopavanja u Numanciji.
1. Šiljak koplja. 2. Šiljak kratke sulice velita. 3. Šiljak duge sulice. 4. Nazubljeni šiljak duge sulice.
5. Šiljak lake sulice. 6. Rekonstrukcija kratke sulice velita, duge teške sulice i duge lake sulice.

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:15.

Sastav vojske

Rimljani su imali tri načela vojevanja: postojanje rezerve, spajanje ofanzive sa defanzivom (ili obrnuto) i umijeće boja iz bliza i iz daleka. Rimljani su se tako osposobljavali da su mogli rukovati i kopljima (koja su se bacala kao projektil) i mačem. Rimljani su i usavršili metodu utaborenja, načinivši od toga jednu posve novu vojnu doktrinu i umijeće. Ako je rimska vojska po nečemu postala prepoznatljiva, to je način njihovog utaborenja i logorovanja koje se odvijalo po jasnim i preciznim uputama.

Contubernium je bio najmanja organizirana vojnička jedinica i sastojala se od osam vojnika. Vojnici unutar jednog *contuberniuma* su se nazivali *contubernales*, a deset *contuberniuma* je činilo jednu centuriju. Vojnici jedne *contubernium* su dijelili zajednički šator i mogli su biti i kolektivno nagrađeni, ali i kolektivno kažnjeni. Zapovjednik ove jedinice zvao se desetar/*decanus* (kasnije je nosio naziv *caput contubernii*). Svaka ova jedinica je imala dvojicu pomoćnika koji su bili zaduženi za logističku i drugu podršku, kao što su briga o jediničinoj muli, osiguravanje da vojnici imaju vode za vrijeme marša, a često su imali i specijalna umijeća kao što su kovački ili drvodjeljski zanat.

Svaka legija načelno ima oko 4200 pripadnika, odnosno 60 centurija (u današnjem rangu manje čete) i to: 20 centurija sa po 30 triarija, 20 centurija sa po 60 principa, 20 centurija sa po 60 hastata. Zatim je bilo još i oko 1200 velita raspoređenih u tri razreda. Raspored bojnih poredaka je bio takav da je uvijek ostavljao dovoljno prostora za manevriranje, a i da se pojedinac može lakše kretati i uspješnije boriti u borbi, a da pritom ne naruši jedinstvo akcije borbene cjeline kojoj pripada. Svaka legije je imala još i 300 stotine konjanika („vitezova"), koji su bili raspoređeni u deset turmi (*turmae*), i u svakoj se biraju tri dekuriona, a ovi sebi određuju tri zamjenika (*optiones*). Prvi koji je izabran predvodi turmu, a ostala dvojica imaju čin desetara. Ako prvi dekurion nije prisutan, drugi preuzima komandu. U ranije doba oprema konjanika je bila slabija, jer nisu nosili oklope, koplja su im bila loša i neprecizna, štit im je bio od volovske kože i nisu ih mogli koristiti u napadu jer nisu bili dovoljno čvrsti i brzo su postajali neupotrebljivi. Međutim, Rimljani su uvidjevši loše stanje svoga konjaništva, usvojili helenske metode naoružavanja i organizacije, pa je naoružanje rimskih konjanika u Polibijevo vrijeme bilo slično onome helenskih konjanika, sa oklopom i kacigom od metala. Većina konjanika je nosila i koplje i mali, okrugli štit (*parma equestris*). Krajem II. stoljeća p. n. e. izgleda da su neki konjanici nosili i dugo koplje (*contus*), koje se drži u obje ruke.

Kada govori o preuzimanju helenskog konjaničkog naoružanja, Polibije konstatira sljedeće: „Doista, nema naroda spremnijeg da mijenja običaje i navike i ugleda se na ono što je kod drugih bolje."

I pored toga, rimsko konjaništvo je ostalo dosta slabije u odnosu na legionarsku pješadiju, radi čega su se u konjaništvu uglavnom naslanjali na saveznike, kasnije na auksilijare i plaćenike. Posebno su se od sklapanja saveza sa Masinisom, Rimljani oslanjali na numidsko konjaništvo. Rimsko konjaništvo je nekada ostvarivalo i uspjehe kao na primjeru bitki kod Sentinuma, Herakleje i Telamona, ali i teške poraze kada se suočilo sa Hanibalovom konjicom, koja je bila znatno brojnija i kvalitetnija (posebno zahvaljujući numidskim konjanicima). Konjanici na spomeniku Emilija Paula u Delfima, te oni sa žrtvenika Ahenobarba nose žičane košulje.

Reljef koji prikazuje legendu o Marku Kurciju kako upada u Kurcijevo jezero.
Nađen na Forumu. Konjanik nosi koplje i okrugli štit (*parma equestris*).

U vanrednim okolnostima, npr. nakon Kane, u legionarski sastav su primali i oslobođenike i siromašne građane.

Rimski novčić izdat za vrijeme II. punskog rata, pokazuje aversu boga Marsa,
a na reversu vjerojatno najraniji prikaz konjanika iz republikanske epohe,
koji nosi kacigu sa konjskim repom, dugo koplje, mali okrugli štit, i plašt.

Zapovjedna hijerarhija

Polibije na sljedeći način opisuje izbor centuriona: „Iz svake pomenute starosne grupe, izuzev najmlađe, bira se 10 najsposobnijih vojnika i određuje za centurione. Potom se postupak ponavlja i bira još drugih deset vojnika. Svi se zovu centurioni, a onaj koji je prvi izabran učestvuje u sjednicama ratnog vijeća... Rimljani ne zahtijevaju od centuriona smjelost i spremnost na rizik, već prije svega, osobine rođenog vođe i miran i staložen karakter. Ne žele da prvi napadaju i započinju bitke, već da i savladani i ugroženi ostanu na svome mjestu i poginu za položaj.” Čitav opis regrutiranja, skupljanja, organiziranja i kreiranja zapovjedne hijerarhije vojske Republike, prije marijevskih reformi odaje ultrademokratski karakter. I draft i imenovanje svih zapovjednika od konzula (koje biraju centurijatske komicije) pa do nižih oficira podliježe izbornom procesu. Ovakva struktura (koja je bila funkcionalna skoro četiri stoljeća) je zapanjujuća, jer je nije primjenjivala nijedna vojska na svijetu. Pokušaj određenih trockističko – anarhističkih jedinica u Španskom građanskom ratu da izgrade demokratsko odlučivanje u vojsci se pokazalo katastrofalnim. Razlog je bio jednostavan, dok je u građanskoj miliciji Republike demokratsko odlučivanje bilo ograničeno samo na izbor komandanata i starješina, a ne i na odlučivanje o vođenju borbenih i vojnih operacija, dotle su ovi španski „utopisti” primjenjivali demokratski način odlučivanja na sve aspekte vojnog funkcioniranja.

Eventualnu samovolju u zapovijedanju, te potencijalnu zloupotrebu vojnih snaga Republika je nastojala riješiti uvođenjem sustava kolegijalnosti i rotacije i u legijsku i u manipulsku strukturu.

U manipulskoj organizaciji tako djeluje 60 izabranih centuriona ili primipila (*primus pilus* i *primipilus* = prvokopljanik), koji sebi biraju isti broj zamjenika (*optiones*). Svakoj manipuli se određuju po dva centuriona (i to „stariji"/*prior* i „mlađi"/*posterior*) i po dvojica zamjenika. Zadatak centuriona je bio da u toku akcije idu frontalno, a zamjenika da nadziru zaleđe jedinice (kako bi eventualno sprečavali bjekstvo). *Optiones* su imali duge motke sa posrebrenjim vrhom, kojima su gurali vojnike u zaleđu. Centurioni su primali duplo veći novčani dodatak u odnosu na redove. Iz reda velita (pošto je riječ o najmlađim i najneiskusnijim) se ne biraju centurioni, i oni se radi toga raspoređuju ravnomjerno među svim manipulima. Svaki centurion je birao sebi veksilarija (*vexillarius* ili *vexillifer* = zastavnik, barjaktar). Dužnost veksilarija je bila da nosi *vexillum*, vojni simbol koji prikazuje ime i amblem jedinice. Izborni centurion zapovijeda cijelom manipulom, a imenovani centurion samo svojom centurijom. Izborni centurioni su pod zapovjedništvom vojnih tribuna. Ako su oba centuriona prisutna, onaj koji je prvi izabran vodi desno krilo manipula (odnosno desno-krilnu centuriju), a drugi lijevo krilo. Ponekad je pak jedan centurion zapovijedao čitavim manipulom. Glavni zapovjednik legijske vojske je konzul (ranije pod nazivom pretor i konzularni tribun). Borbeni simboli su: najstariji je bio dugo držalo sa snopićem sijena, a osim toga bila je na koplju učvšćena i ruka ili maleni okrugli štit ili kakva druga slika (vuka, bika, konja ili vepra). Od ostalih časnika i specijalista (po dvojica u svakoj manipuli, odnosno po jedan za svaku centuriju) vrijedi istaći i: logorskog instruktora (*campidoctor*), opskrbitelja (*pecuarius*), graditelje, liječnike, stjegonošu (*signifer*, koji je bio zaogrnut životinjskom kožom), te teserarija (*tesserarius*; neka vrsta kontrolora i zapovjednika straže) koji svake noći prima lozinku napisanu na dašćici (*tessera*), te trubače u rog (*cornicen*) i trubu (*tubicen*) koji daju znak za vježbu, smjenu straže, buđenje i gašenje vatre.

Svaki zapovjednik je imao u svome štabu i legate (sin. *legatus;* bukvalno u prijevodu „zamjenik"), koji su mogli zapovjedati dijelovima trupa.

Legije su imale 4 bojna znaka i to sa predstavom vuka, bika sa čovječijom glavom, konja i vepra.

Socii

Za skupljanje savezničkih italskih trupa su bili zaduženi *conquisitores.* Raspoređivanje i vođenje savezničkih trupa je posao 12 prefekta (*praefecti sociorum*), koje određuju konzuli. Prefekti najprije za potrebe konzula biraju konjanike i pješake najsposobnije da im pruže pravu pomoć u borbi, tzv. „odabrane" / ekstraordinarije (*extraordinarii*). Broj

saveznika u pješadiji je obično jednak broju rimskih pješadinaca, dok je u konjaništvu broj trostruko veći. U savezničkom konjaništvu za „odabrane" uzimaju 1/3 vojnika, a u pješadiji 1/5. Ostatak se dijeli na dva dijela i jedan zovu desno (*dextra ala*), a drugi lijevo krilo (*laeva ala*). Prefektima su subordinirani lokalni komandanti savezničkih kontingenata, koje je imenovala njihova vlada. Saveznički vojnici su bili vjerojatno opremljeni i organizirani na sličan način kao i legionari. Auksilijati su nosili kratka koplja za bacanje *lancea*. Srednjerepublikanska vojska, posebno u drugoj fazi, od punskih ratova pa nadalje je koristila i plaćeničke specijalističke trupe, kao što su numidski laki konjanici, balearski pračkari i kretski strijelci. Strijelci (*sagittarii*) i pračkari (*funditori*) su inače bili isto bitni za nanošenje gubitaka u živoj sili, ali i za unošenje pometnje u protivničke redove.

Poredak

Armija ima i jasna pravila o svome kretanju i rasporedu u maršu, što isto detaljno opisuje Polibije. U maršu, naprijed se postavljaju ekstraordinariji, za njima ide desno savezničko krilo, pa onda njihove tovarne životinje i prtljag (*impedimenta*). Iza ovih ide prva legija sa svojom opremom, a slijedi je druga legija sa svojom opremom i opremom onih saveznika koji su posljednji u koloni. Kolona se završava sa vojnicima lijevog savezničkog krila. Konjanici ponekad pokrivaju trupe kojima pripadaju, a ponekad jašu uz tovarne životinje i prtljag. Kada se očekuje napad iz pozadine, kolona zadržava navedeni raspored, ali se ekstraordinariji umjesto u prvim, nalaze u zadnjim redovima. Obje legije i oba saveznička krila svakodnevno marširaju na početku i na kraju kolone, kako bi svi dobili priliku da se snabdjevaju svježom vodom i hranom. Trupe u maršu su tako koncipirane i postavljene da se vrlo brzo i efikasno mogu transformirati u borbeni poredak. Ponekada se ispred ekstraordinarija šalju i izvidnice.

Po Polibiju: „U opasnim situacijama, pod uvjetom da imaju dovoljno prostora, hastati, principi i trijariji marširaju u tri uporedne kolone koje ovako izgledaju. Sasvim naprijed se nalazi oprema prvih manipula, pa onda njihovi vojnici. Za njima idu tovarne životinje drugih manipula, vojnici drugih manipula, oprema trećih manipula i njihovi vojnici, tj. naizmjenično tovarne životinje i ljudi. Ako vojnicima u tako uređenoj koloni zaprijeti opasnost, oni se okreću lijevo ili desno, oslobađaju tovarnih životinja i kreću ka neprijateljskom bojnom redu. Na taj način veoma brzo i jednom manevrom pješadinci zauzimaju bojni raspored (ponekad se može ukazati potreba da hastati zaobiđu ostale kolone) a i tovarne životinje i njihovi pratioci, pokriveni bojnim redom, imaju odgovarajući položaj u toku bitke."

Raspored armije u koloni.

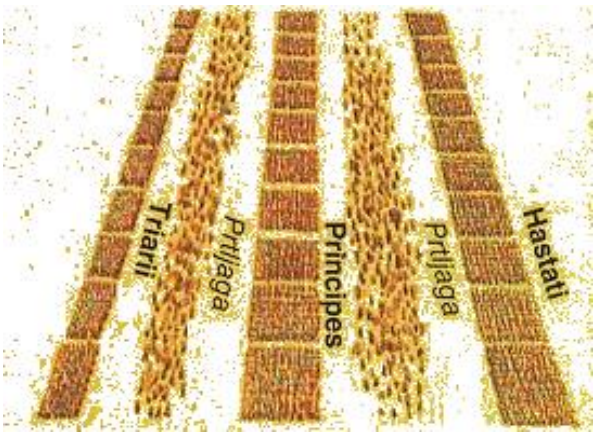

Raspored armije u kretanju kroz neprijateljsko područje,
u očekivanju napada. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:8.

Na samom početku vojska nije dobivala plate, i po tradiciji vojnici su prvi put bili plaćeni iz javnog fonda za vrijeme 10-godišnje opsade Veje. Odnosno pješadinci su prvi put plaćeni nakon 405. god. p. n. e., a dvije godine kasnije i konjanici.

Po Polibiju: „Pješadinci dnevno dobivaju dva obola plate, centurioni četiri, a konjanici jednu drahmu. Sljedovanje hrane za pješadince iznosi oko 2/3 atičkog medimna pšenice mjesečno, a za konjanike 7 medimni ječma i dva medimna pšenice mjesečno. Sljedovanje savezničkih pješadinaca iznosi koliko i sljedovanje rimskih, a konjanici dobijaju jedan cijeli i još jednu 1/3 medimna pšenice i 5 medimni ječma. saveznici sve to dobijaju na dar, a Rimljanima kvestor od plate oduzima cijenu žita, odjeće i dodatnog oružja koje im može zatrebati." Obol je predstavljao 1/3 drahme (odnosno denara nakon 211. god. p. n. e.). Konjanici su bili više plaćani jer su imali i veće izdatke, vezane za svoje konje. Inače ovi iznosi su ustvari služili samo za pokrivanje osnovnih troškova vojnika, do njihovog povratka u civilni život, a nipošto kako bi neko ostvario zaradu.

U bitkama, formacijski raspored je bio sljedeći: dvije rimske legije zauzimaju središnji položaj, savezničke *dextra ala* i *laeva ala* zauzimaju svoje odgovarajuće pozicije na krilima. Rimska konjica je uobičajeno bila na desnom krilu, a italska saveznička na lijevom. To je dovodilo do određene neravnomjernosti, jer je saveznička konjica bila znatno brojnija od rimske. Svaki manipul je tvorio pravokutnik sa obje centurije (postavljene jedna do druge) od 10 redova po 6 ljudi u jednoj centuriji, ako bi veliti bili uvršteni u manipule. Između dva manipula hastata je ostavljan prostor (veličine koju bi zauzimao jedan manipul) koji su u sljedećem redu štitila dva manipula principa. Manipuli trijarija pokrivali su prostor iza manipula principata. Ovo je bio unakrsni poredak (*quincunx*) sa tri linije (*triplex acies*) pokrivanja. Između vojnika u centuriji je bilo prosječno cc 90 cm. razmaka. Ovisno o razvoju bitke, bojni redovi su se otvarali ili zatvarali. Legionari su najvjerojatnije kretali u napad u otvorenim bojnim redovima koje bi pošto bi bacili duge sulice, zatvarali. Koliko će redova biti u bojnom poretku, i da li će oni biti otvoreni ili zatvoreni, zavisilo je i od neprijateljske formacije i zahtjeva u toku same bitke. Npr. u bici kod Pidne gdje su se legije suprotstavile falangi, manipule su morali biti zbijenije kako bi se suprotstavile zbijenoj formaciji falange. Oružane snage Republike su se borile u dugim „tankim" linijama, što im je omogučavalo da i u slučaju da su brojčano slabiji zaobilaze neprijatelja koristeći dubinsku formaciju. Prvi su bacali koplja i započinjali čarkanje veliti sa konjanicima na krilima, dok bi teška pješadija započela napredovanje. Zatim bi se veliki povlačili, a hastati i trijariji bi bacili pravu kišu sulica na neprijateljski poredak, nastojeći ga poremetiti. Onda bi krenuo pješadijski udar hastata. Ako bi on bio uspješan, njima bi se pridružili principi kako bi popunjavali prazne zone i vršili dodatni pritisak na neprijetelja. U ovom slučaju bi trijariji krenuli da preko krila zaobiđu neprijatelja. Ako je napad hastata bio neuspješan, oni bi se povlačili iza principa koji su preuzimali njihovu ulogu. Trijariji bi bili posljednja linija.

Neposredno prije bitke vojskovođa bi pozivao augure koji bi saznavali jesu li im bogovi naklonjeni, zatim bi se obratio javno vojnicima. Bitku su uglavnom prvo započinjali veliti i konjanici, a legije su kretale u napad na znak trube. Hastati bi prvi udarili na neprijateljske linije, udarajući protivnika u lice sa svojim štitovima, i koristeći svoje mačeve da sijeku i probadaju neprijatelja i tako izazivaju paniku u njegovim redovima. Glavna taktika se sastojala u tome da se neprijatelj natjera u bijeg, što je moguće brže. Time bi se narušila njegova borbena linija, a legionari i saveznici bi mogli da naprave pravi pokolj među tako razbijenim neprijateljima. Preferirali su ubadanje u zonu jetre, jer bi tako izazivali najveće krvarenje kod protivnika.

U velikoj većini slučajeva zapovjednici na terenu nisu bili veliki i talentirani taktičari, i uglavnom su se oslanjali na okretnost, pokretljivost i disciplinu vojnika i šablonski pristup borbenom poretku. Zato su pobjede oružanih snaga Rimske države često rezultat ne taktičke umješnosti komandanta, nego snage i umijeća redova i iskustva i odgovornosti centuriona. Doktrinarni cilj je bio samo jedan: uništiti središte neprijateljskog poretka i tako razbiti njegovo jedinstvo i borbeni duh. Međutim kada bi nasuprot sebe imali neke taktičke genije kao što je bio Hanibal, takva taktika je mogla završiti katastrofom. Ipak je poslovična rimske osobina brze prilagodbe i usvajanja, omogučavala i improvizaciju i prilagođavanje uobičajene taktike i borbenog poretka. Ma koliko borbeni poredak oružanih snaga Rimske države bio šabloniziran, on je u odnosu na druge borbene poretke (falangu, hoplitski poredak...itd...) tadašnjeg vremena ipak bio najviše pogodan za elastičnije pristupe i prilagodbu stanju na terenu i potrebama rata. Umješniji i inteligentniji komandanti su tu njegovu osobinu mogli odlično iskoristiti, kao npr. Tit Flaminin u bici kod Kinoskefale, Scipion Afrikanac kod Zame, Cezar u nizu bitaka. Vojska se nekada koristila i posebnim poretcima, kao što su klinasti bojni red (*cuneus*) po kojemu se kolona šire stvarajući oštri ugao, tzv. *orbis* kada se vojnici rasporede u krug kako bi odolijevali napadu sa svih strana i četverougaoni poredak.

Ono što je bitno reći za organizaciju oružanih snaga Rimske države to je da je ona bila dosta fleksibilna i prilagodljiva novonastalim uvjetima. Tako se nisu samo preuzimali tipovi oružja, nego i poretci, rasporedi pa i strateško – taktičke zamisli. Zato se i strategija i taktika oružanih snaga Rimske države mijenjala, dorađivala i usavršavala.

Plijen

Ratni plijen se sabirao i bio je predavan kvestorima koji bi ga prodavali u ime erarija, ali često zapovjednik dosudi vojsci plijen, koji se onda raspodijelio na jednake dijelove. Zapovjednik je mogao i da plijen po kvestorima rasproda i onda novce da podijeli među

vojnike i oficire. Dobit od ratnog plijena se dijela na osnovi jasno utvrđenih kriterija. I zato je pogrešno tumačiti raspodjelu plijena među rimsko – italskim vojnicima kao neku vrstu kaotične masovne grabeži i pljačke i trke vojnika da uzmu što je moguće više. U svemu je postojao javno preciziran red, pa i po ovom pitanju. Ono što je neprijatelj oteo Rimljanima ili njihovim saveznicima, povratilo se pravim vlasnicima. Ako je koji vojnik što zarobio i oteo u toku bitke, ostalo mu je i kasnije kao svojina. A da bi neko mogao prepoznati svoje stvari među sakupljenim plijenom, plijen je neko vrijeme javno izložen. I zarobljenici su smatrani ratnim plijenom, te su prodavani u roblje (pri čemu su označavani vijencem na glavi) ili zadržavani kao robovi Republike. Rijetko bi se dozvoljavalo da zapovjednik dopusti da pojedinac prisvoji roba. Zarobljenici su se mogli i otkupiti od svojih srodnika ili svoje zajednice.

Kazne

Disciplina je i u Srednjoj Republici ostala vrlo stroga, te je zapovjednik ili vojskovođa mogao svakog oficira ili vojnika kazniti smrću ili ga dati išibati i bičevati. I to ne samo zbog zločina i izdaje, nego i zbog toga ako se oficir nije držao zapovijedi, ili ako je neko vojno odjeljenje dalo zaskočiti ili je ostavilo bojište. To pravo im je davao *sacramentum*. Vojskovođe su zbog neposlušnosti ubijale i vlastite srodnike, a kažnjavali su i čitave legije. Preživjeli pojedinci iz vojske koju je porazio Hanibal, su bili protjerani iz Italije, da bi se vratili kući tek nakon 14 godina.

Konzul izdaje potrebna naređenja vojnim tribunima, oni ih predaju centurionima i konjanicima, a ovi kada za to dođe vrijeme vojnicima. Posebna se pažnja posvećuje stražarskoj dužnosti i sustavu lozinki, o čemu Polibije vrlo detaljno govori. Kazne za one koji su se ogriješili o stražarske dužnosti su bile vrlo stroge, kao što je kolektivno batinjanje i kamenovanje (*fustuarium*), od strane svojih suboraca čiji su životi dovedeni u opasnost nepažnjom osuđenoga. Onima koji su uspjeli preživjeti ovu kaznu i pobjeći, je zabranjeno da se vrate u domovinu, a nijedan rođak se ne bi usudio da im pruži utočište u svome domu. Kazne za neizvršavanje stražarske dužnosti nisu ograničene samo na vojnike u taboru, nego i na njihove starješine. Po Polibiju: „Vojnici su obavezni da slušaju tribune, a tribuni konzule. Tribun može da izriče novčane kazne, plijeni imovinu i bičuje vojnike, a kod saveznika isto pravo pirpada prefektima. Batinjanjem se kažnjava i svako ko nešto ukrade iz tabora, zatim onaj ko lažno svjedoči, onaj ko se otkrije u zloupotrebi svoga tijela (odnosno u homoseksualnom aktu op. a.) i onaj ko je tri puta kažnjen zbog istog prekršaja. To su prekršaji koji se smatraju zločinima. U kukavičluk i ponašanje nedostojno vojnika ubrajaju sljedeće prekršaje: ako neko tribune lažno izvjesti o svojoj hrabrosti da bi dobio

odlikovanje, ako vojnik određen u zaštitnicu iz straha napusti svoj položaj, ili ako neki vojnik iz straha u toku bitke odbaci oružje. Zato pojedini vojnici iz obezbjeđenja svjesno odlaze u smrt, tj. ne napuštaju položaj ni pred navalom brojnijeg neprijatelja, plašeći se pomenute kazne. Isti strah navodi i borce koji su u borbi ispustili štit, mač ili neki drugi dio naoružanja da se nerazumno bacaju među neprijatelje, nadajući se da će povratiti ono što su izgubili ili smrću izbjeći javnu sramotu i nasilje svojih drugova." Polibije nadalje opisuje i kolektivno kažnjavanje, odnosno kada čitava jedinica napusti položaj, poznato kao decimacija. Riječ je da se iz reda jedinice koja je pobjegla, kockom izabere 10% vojnika i da se oni kazne bespoštednim batinjanjem. Ostali vojnici iz kaženjene jedinice umjesto sljedovanje pšenice dobivaju sljedovanja ječma i borave van tabora i njegove sigurnosti. Postojale su i blaže kazne, kao što su oduzimanje čina, gubitci povlastica, sramotno otpuštanje iz vojske i tjelesne kazne.

Trijumf, ovacija i odlikovanja

Ali disciplinu nisu održavale samo kazne. *Devotio* (spremnost da se žrtvuje za veći cilj) je bio središnji rimski vojni ideal i činio je srž vojne zakletve. Ova spremnost se odnosila od redova i regruta sve do najviših zapovjednika. Tako su pored kazni postojale i nagrade.

Po Polibiju: "Rimljani imaju i odlično sredstvo za podsticanje mladih vojnika na borbu. Naime, kada dođe do bitke i neki od njih pokažu hrabrost, konzul saziva skupštinu legija i predstavlja sve koji su se istakli nekim izuzetnim djelom. Potom hvali hrabrost svakog pojedinačno i iznosi druge podatke iz njegovog života koji zaslužuju pohvalu, a onda vojnik koji je ranio neprijatelja dobija koplje, onaj koji ga je ubio i opljačkao, ako je pješadinac fijalu, a ako je konjanika faleru (ranije samo koplje). Ovi pokloni se ne dobivaju ako neko u regularnom boju ili u zauzimanju grada rani neprijatelja ili opljačka oružje sa ubijenog neprijatelja, već ako to uradi u čarkama i sličnim situacijama u kojima nema potrebe za borbom prsa u prsa, a on se dobrovoljno i po sopstvenoj odluci izloži toj opasnosti. "

Najveća nagrada je bio trijumf. Rimski trijumf (*triumphus*) je bio i građanska i religijska ceremonija. Njegovo porijeklo ostaje nepoznato, a rimska tradicija prve trijumfe smješta još u vrijeme prvih kraljeva. Trijumf je bila javna proslava vojnog uspjeha određenog zapovjednika, kojim je uspješno završio vanjski, strani rat. Zapovjednik koji proslavlja trijumf je u danu trijumfalne procesije se po svome statusu približavao „kraljevskom" ili božanskom aspektu. On je nosio *regalia* (odnosno *corona triumphalis, tunica palmata, toga picta*), koja se tradicionalno veže za drevnu rimsku monarhiju i za statuu

Kapitolinskog Jupitera, odnosno imao je potpuno obojenu u purpur (trijumfalnu), zlatom ukrašenu, togu (*toga picta* / obojena toga), lovorov vijenac na glavi, crvene čizme i možda u crveno obojeno lice (kao rimsko vrhovno božanstvo). Trijumfalni zapovjednik je nazivan *vir triumphalis* do kraja svoga života. Nakon smrti, on je na sahrani svakoga od svojih potomaka bio predstavljan od unajmljenog glumca koji je nosio njegovu posmrtnu masku (*imago*) i obučen u trijumfalnu togu.

Za vrijeme Republike, trijumf je bio najveća počast, ali da bi se zadovoljilo dobivanje prava na trijumf zapovjednik je morao da ostvari određene uvjete:

1. Izvojuje pobjedu nad vanjskim neprijateljem (onima koji nemaju rimsko građanstvo) u kojoj je ubijeno najmanje 5.000 neprijateljskih ratnika/vojnika.
2. Da od vojnika dobije naziv *imperator* i da je u trenutku toga čina bio izabrani magistrat ili promagistrat sa *imperium.*
3. Dovede vojsku kojom je zapovjedao kući, označavajući tako da je rat zaista gotov i da vojska više nije potrebna. Ovo pravilo se samo primjenjivalo na građansku miliciju.
4. U republikanskom sustavu, Senat je bio taj koji je davao dozvolu za održavanje trijumfa na osnovi zadovoljavanja gore navedenih uvjeta.

Unutarnji (građanski) ratovi teorijski ne zaslužuju trijumf, a pošto poražena vojska mora biti teorijski gledano „prava vojska", ona ni ugušivanje ustanaka robova (ma koliko bili snažni i opasni) ne zaslužuje pravo na trijumf. U postrepublikansko doba, pravi trijumf je bio rezerviran samo za cara ili njegovu familiju. Ako je zapovjednik bio od cara nagrađen trijumfom, on je marširao sa određenim brojem svojih vojnika.

Sama trijumfalna procesija počinje van „servijanskih zidina" na Marsovom polju. *vir triumphalis* ulazi u grad u zaprežnim kolima kroz *Porta triumphalis*, koja se samo otvaraju za ove prilike. Kako ulazi u grad, definiran sa *pomerium*, trijumfalni zapovjednik se sreće sa senatorima i magistratima i zakonski predaje svoje zapovjedništvo. Procesija zatim nastavlja duž *Via triumphalis* preko *Circus Flaminius* do *Circus Maximus*. Zarobljeni neprijateljski vođa je mogao biti odveden u *Tullianum* i zadavljen (neki su doživjeli takvu sudbinu, neki nisu). Procesija zatim nastavlja duž *Via sacra* do Foruma i penje se na Kapitol do hrama Kapitolinskog Jupitera, gdje se nalazi i njena finalna destinacija. Na Kapitolu je trijumfalni zapovjednik žrtvovao bijele bikove Jupiteru. Zatim je ulazio u hram da ponudi svoj lovorov vijenac kao znak da on nema intencija da postane kralj Rima. Čitava linija procesije je bila obrubljena sa masom koja je pozdravlja trijumfalnog zapovjednika, Rim, vojsku i zasipala ih cvijećem. Sam red povorke je isto bio preciziran i to prvo idu trubači, zatim kola sa ratnim plijenom, onda bijeli bikovi radi žrtvovanja, zatim oružje i simboli poražene zemlje, zarobljene neprijateljske vođe sa svojim bližnjima i drugim zarobljenicima, zatim liktori

zapovjednika / imperatora koji slavi trijumf sa fasces na kojima se nalaze vijenci, lično *vir triumphalis* u kolima koje vuku dva (kasnije) četiri konja, odrasli sinovi i oficiri trijumfalnog zapovjednika, i na kraju vojska ali bez oružja i opreme (jer se procesija održava unutar pomeriuma), ali obućena u toge i sa vijencima na glavama. Ovo je isto potpuno drugačije od uobičajene, ali pogrešne, predstave rimskog trijumfa u modernoj kulturi po kojoj su naoružani i u potpunosti oklopljeni vojnici stupali u trijumfu. U trijumfu su išli i *camilli*, djeca koja su posluživala svećenike pri žrtvovanju. Pored kola trijumfatora tiskalo se mnoštvo glumaca (*ludiones*) koji su po etrurskom običaju plesali i svirali i izvodili šaljive pokrete. Iza trijumfatorovih kola su išli i građani koje je neprijatelj bio zarobio, a koje je pobjeda oslobodila. Oni su na obrijanoj glavi nosili kapu oslobođenika. U pojedinim opisima trijumfa se spominju i egzotične životinje, muzičari i robovi koji nose slike pokorenih gradova i znakove sa imenima pokorenih naroda. Učesnici u procesiji kao i okupljeni narod je često pjevao šaljive (koje su mogle biti i prilično oštre) pjesme na račun svoga trijumfalnog zapovjednika, kako bi se odagnali uroci. *Vir triumphalis* je na svojim kolima bio u društvu i roba koji je držao zlatni vijenac iznad trijumfatorove glave i konstantno ga podsjeća na njegovu smrtnost šapučući na njegovo uho. Tačne riječi koje rob izgovara nisu poznate, ali možda su bile *respica te, hominem te memento* ("gledaj oko sebe, sjeti se da si samo čovjek") i *memento mori* ("sjeti se da si smrtan"). Kada se trijumfalna ceremonija završi, hramovi se drže otvorenim i tamjan se spaljuje na oltarima, vojnici se raspršе po gradu da slave, a često se služio navećer trijumfalnog dana i banket za građane. Kako bi se bolje proslavio trijumf, ponekad se podizao određen monument, što je bilo porijeklo trijumfalnih lukova.

Trijumfi su zapisivani u *fasti triumphales* (također nazivani i *acta triumphalia*) i sačuvani su u fragmentarnom obliku na ispisanim kamenim pločama koje su podignute na *Forum Romanum* za vrijeme vladavine Augusta (do oko 12. godine p. n. e.). Ti *fasti triumphales* (koji su bili dio augustovskih *fasti capitolini*) bilježe preko 200 trijumfa, počinjući sa Romulom i završavajući sa Kornelijem Balbom 19. god. p. n. e. Trijumfalni fasti daju ime trijumfalnog zapovjednika, njegovu filijaciju (ime oca ili djeda), zatim ime pobijeđenog naroda, države, zemlje, zajednice (radi čega je zapovjednik i nadgrađen trijumfom) i na kraju datum trijumfalne procesije. Pretpostavlja se da je do kraja Rimske Države bilo održano oko 500 trijumfa.

Mali trijumf nazivan je ovacijom. U tom slučaju vojskovođa je ulazio u Rim na konju ili pješice, na glavi je imao mirtin vijenac i bio je odjeven u običnu togu. Dan ranije bi na albanskom gorju vojskovođa izveo čin žrtvovanja.

Zapovjednici, oficiri i vojnici koji bi se istakli u borbama, mogli su dobiti razne nagrade. Najveće i najređe odlikovanje u Republici i ranom Carstvu je bio vijenac od trave ili „kruna blokade" (*corona obsidionalis* ili *corona graminea*), koji se dodjeljivao zapovjedniku koji probio blokadu oko opkoljene rimske armije. Kruna je napravljena od biljnog materijala

uzetog sa bojišta, uključujući travu, cvijeće, pa i različite žitarice. Za spašavanje rimskog građanina ili saveznika dobivao se vijenac od hrastovog lišća (*corona civica*). Zlatnim vijencem (ukrašenim sa prikazima kula i zidina grada) nagrađivan je onaj tko bi se prvi popeo na zid neprijateljskog grada i uspješno tamo postavio znake svoje armije (*corona muralis*). Zlatna kruna (ukrašena sa palisadama koje se upotrebljavaju u formiranju odbrambenih fortifikacija) se dodjeljivala onome koji bi se prvi uspeo na odbrambene pozicije protivničkog tabora, kampa ili logora (*corona vallaris* ili *corona castrensis*). *Corona classica* ili *rostrata* se dodjeljivala onom zapovjedniku koji je ostvario veliku pobjedu na moru. *Corona aurea* („zlatna kruna“) se dodjeljivala onima koji su ubili neprijatelja u pojedinačnoj borbi i držali prostor do kraja bitke. Od drugih odlikovanja vrijedi navesti *hasta pura* ili *hasta donatica* (ceremonijalno koplje bez željeznog vrha) i *vexillum* (mala srebrna kopija bojnog znaka ili zastave).

Corona civica

Corona obsidionalis

Corona classica

Corona muralis

Corona vallaris

Ilustracije preuzete iz Connolly, 1991:63.

Po Polibiju: „Ovakvim podsticajima Rimljani navode na takmičenje i revnost u borbama ne samo koji su prisutni i sve slučaju, nego i one koji ostaju kod kuće. Naime, dobitnici pomenutih darova ne samo da stiču slavu u vojsci i domovini, već po povratku u svoje

gradove u punom sjaju učestvuju u svim svečanostima zato što je samo onima koje su konzuli odlikovali za hrabrost dozvoljeno da nose svoja odlikovanja. U kućama osvojeno oružje iz plijena postavljaju na najistaknutija mjesta i na taj način ističu dokaze i znake svoje hrabrosti. Da zaključim, kad Rimljani počastima i kaznama u vojsci posvećuju toliku pažnju i brigu, prirodno je da se njihovi ratni poduhvati završavaju uspješno i sjajno."

Česti ratovi doprinijeli su tome da je vojni život bio svakodnevna pojava, da se vojnici nisu odvikavali od vojne službe, već se čeličili i stjecali ratno iskustvo. Višem staležu Rimljana samo je služba u vojsci mogla otvoriti političku karijeru. U IV. i III. st. p. n. e. vojna se služba još nije bila pretvorila u profesiju i vojska je čuvala raniji seljački karakter, tako da je poslije pohoda većina vojnik težila povratku kući.

Ratna mornarica

Za razliku od kopnene vojske, na moru je stanje bilo kvalitativno drugačije. Za razliku od Grka i Kartaginjana Rimljani nisu imali izraženu pomorsku tradiciju. Da to nadoknade Republika je sklapala sporazume sa pomorskim silama kako bi imala kakvu takvu podršku i na moru, te je učvršćivala obalu naseobinama i utvrdama. Porijeklo same ratne mornarice (*classis*) Republike je nejasno. Tako se spominje jedan ratni brod koji je vodio izaslanstvo u Delfe 394. god. p. n. e. Ako je ratna mornarica i postojala u ovim ranim periodima Republike, ona je morala biti neznatna. Republika je 311. god. p. n. e. birala dvojicu dužnosnika → *duumviri navales classis ornandae reficiendaeque causa,* čiji je zadatak bio da se brinu o ratnoj mornarici. Uskoro je Republika dobila i prvu flotu, koja se sastojala od 20 brodova, najvjerojatnije trirema (sa tri reda vesala), a svaki od dvojice dužnosnika je zapovijedao eskadronom od 10 brodova. Tako su i na primjeru mornarice, Rimljani utvrdili pravo kolegijalne uprave. Ali i tada je mornarica ostala efemerna borbena formacija, koja se održavala više u smislu obalne straže (koja se obračunava sa piraterijom), nego stvarne vojne sile. Zato se i desilo da je bila lako poražena 282. god. p. n. e. od iskusnije i bolje tarentinske mornarice. U mornarici su služili najsiromašniji građani (*capite censi;* proleteri), oslobođenici, stranci, raznorazne skitnice i sl. Nakon samnitskih i Pirovog rata Rimljani su se za eventualne borbene potrebe služili i mornaricama grčkih gradova južne Italije, koji su postali *socii navales* Republike. Prvi ozbiljniji korak ka stvaranju organiziranog mornaričkog sustava učinjen je tek 267. god. p. n. e., kada su imenovana 4 pomorska kvestora (*quaestores classici*) u Ostiji, Kalesu, Ariminiju i na jednom za sada još uvijek nepoznatom mjestu. Moguće je da je njihov zadatak bila i koordinacija i nadzor nad južnoitalskim savezničkim brodovljem. I sa tom situacijom je Republika dočekala 264. god. p. n. e.

Brojno stanje

Način ustrojstva srednjerepublikanske vojske je bio takav da su praktično svi muškarci – građani služili u vojsci, i to u više kampanja. Za vrijeme samnitskih ratova u godišnjim kampanjama se u vojsci nalazilo 16% svih muških vojnih obveznika, a u vrijeme iznimne opasnosti ta bi brojka rasla na 25%. U vrijeme II. punskog rata ovaj procent će se uveliko povećati, posebno u postkanskom razdoblju. Tada će se skoro 2/3 svih rimskih građana u statusu *iuniores* nalazi u kontinuiranoj, višegodišnjoj službi i pod oružjem. Nakon Kane su u vojsku mobilizirani čak i oslobođeni robovi, te dječaci koji još uvijek nisu dostigli uobičajenu i propisanu dob za novačenje. To je naravno imalo devastirajući efekt po privredu Italije, jer je nedostajalo radne snage na poljima.

DEMOKRATIZACIJA RIMSKOG POLITIČKOG PORETKA

Ujedinjenje Italije pod žezlom Rimske Republike, je imalo kao posljedicu nesumnjivu demokratizaciju političkog sustava rimskog doba, što je rezultiralo u kreiranju klasičnog institucionalnog sustava Rimske Republike. Razlozi za to su možda ležali upravo u sve većem prioritetu i značenju vojske, u kojoj su veliku većinu činili plebejci, što je moralo biti imajući u vidu skoro kontinuirane, teške ratove od 343. god. p. n. e. pa sve do 272. god. p. n. e. Sa druge strane, uspon niza uspješnih plebejskih vojskovođa kao što je npr. Manije Kurije Dentat je nesumnjivo morao imati efekta na demokratizaciju rimske politike. To jačanje demokratskih tendencija direktno je uvezano sa jačanjem institucije tributskih komicija na račun centurijatskih (u kojima su većinu imale bogatije klase) u prvoj fazi razvitka Srednje Republike. Tributske komicije su temeljene na rimskoj organizaciji teritorijalnih tribusa, znači stanovništvo je podijeljeno načelno temeljeno na teritorijalnoj pripadnosti a ne na klasnoj (kao centurijatske) ili rodovsko – plemenskoj (kao kurijatske). Tributske komicije su ustvari i nastale po modelu plebejske skupštine (zasnovane na tribusima), ali su one uključivale i plebejce i patricije u svome glasačkom tijelu za razliku od plebejske skupštine. Tributske komicije su izgleda imale vrlo dugačak period razvitka i oblikovanja.

Rimski narod je u svome prvobitnom razvitku bio podijeljen na tri trećine (tribuse; na naš jezik se ovaj izraz uobičajeno prevodi kao „pleme"), zasnovane na rodovsko – bratstveno – plemenskom načelu, i to plemena *Ramnes, Tities* i *Luceres*. Rimska tradicija pripisuje Serviju Tuliju reformu tirbutskog sustava i praktično ukidanje navedena tri stara rimska tribusa i umjesto njega formiranje nova 4 tribusa: Gradski prostor, unutar pomeriuma koji je proširen na okolna brda, je podijeljen u četiri gradska tribusa *Suburana, Esquilina, Collina* i *Palatina*. Kako se razvijala Rimska Država, tako se povećavao broj teritorijalnih tribusa ili smanjivao (npr. nakon pohoda Porsene). Konačno se nakon dodavanja još dva tribusa u Picenumu 241. god. p. n. e. broj tribusa ustalio na brojci 35 (4 urbana i 31 seoski / rustični, što je ostalo do samoga kraja) i to (abecednim redom i sa kraticama):

1. *Aemilia* (AEM)
2. *Aniensis* (ANI)
3. *Arnensis* (ARN)
4. *Camilia* (CAM)
5. *Claudia* (CLA)
6. *Clustumina* (CLU)
7. *Collina* (COL)

8. *Cornelia* (COR)
9. *Esquilina* (ESQ)
10. *Fabia* (FAB)
11. *Falerna* (FAL)
12. *Galeria* (GAL)
13. *Horatia* (HOR)
14. *Lemonia* (LEM)
15. *Maecia* (MAEC)
16. *Menenia* (MEN)
17. *Oufentina* (OVF)
18. *Palantina* (PAL)
19. *Papiria* (PAP)
20. *Pollia* (POL)
21. *Pomptina* (POM)
22. *Publilia* (PVB)
23. *Pupinia* (PVP)
24. *Quirina* (QVIR)
25. *Romilia* (ROM)
26. *Sabatina* (SAB)
27. *Scaptia* (SCAP)
28. *Sergia* (SER)
29. *Stellatina* (STE)
30. *Suburana* (SVC)
31. *Terentina* (TER)
32. *Tromentina* (TRO)
33. *Velina* (VEL)
34. *Voltina* (VOL)
35. *Voturia* (VOT)

Nakon 241. god. p. n. e. je odlučeno da se više ne formiraju novi tribusi, nego da se u postojeće uključi sva nova i dodana teritorija, kao i novi građani (koji su primali rimsko građanstvo). To je kao rezultat imalo da su tribusi prestali biti jedinstveni teritorijalni distrikti/oblasti, nego su mogli uključivati različite teritorije u različitim dijelovima Italije i mediteranskog svijeta. I vrlo brzo su tribusi izgubili svoje osnovno teritorijalno značenje, postavši obične glasačke jedinice (npr. naseljenici u nekoj rimskoj koloniji ili naseobini nastaloj nakon 241. god. p. n. e. mogli su biti različitih tribusa, ali stanovnici istoga grada), ali i kao baza vojno regrutiranje, cenzus i oporezivanje. Svaki od tribusa je u tributskim komicijama predstavljao jednu izbornu cjelinu, odnosno jedan glas (koji rezultat glasanja pripadnika-glasača). Svaki rimski građanin je morao pripadati nekom tribusu, pravilo koje se nastavilo primjenjivati i u carsko doba, čak i za provincijalce koji su dobili rimsko građanstvo. Nepoznato je na koji način se izabirao tribus za nove građane jer nije postojalo neko konzistentno pravilo (iako su izgleda izvjesni tribusi bili favorizirani u određenim provincijama). Raspoređivanje građana unutar tribusa je uvijek bilo osjetljivo političko pitanje (upravo radi činjenice da su oni bili glasačka mašina od početka Srednje Republike najvažnije i najmoćnije rimske narodne skupštine). Cenzor Apije Klaudije Cek je izazvao previranja kada je registrirao građane iz nižih klasa (vjerojatno uključujući oslobođenike) u rustične tribuse (ovaj akt je bio revidiran 304. god. p. n. e.). Načelno gledano za vrijeme Republike oslobođenici su pripajani urbanim tribusima, koji su smatrani socijalno inferiornijim u odnosu na seoske, rustične tribuse. Kazna "izbacivanja iz tribusa" koju su cenzori mogli primjenjivati značila je ustvari prebacivanje u urbani tribus. Pitanje raspoređivanja novih rimskih građana, nakon masovne dodjele rimskog građanstva u toku i na samom kraju savezničkog rata od 91. do 88. god. p. n. e., u stare tribuse ili formiranje novih tribusa bilo je i uzrokom građanskog rata populara i optimata (poznatiji kao sukob Marija i Sule).

Secesija iz 287. god. p. n. e. i Hortenzijev zakon (*Lex Hortensia*)

287. god. p. n. e. desila se i posljednja plebejska secesija na Janikul (razlozi su ležali u raširenom problemu dugova), a njena glavna posljedica je bilo donošenje novoga zakona kojeg je predložio diktator Kvint Hortenzije (*Quintus Hortensius*) i koji je po njemu nazvan Hortenzijev zakon. Ovaj zakon je omogućio da zakoni (a koji se odnose na čitavu Republiku i patricije i plebejce) koje donose plebejska skupština i tributske komicije postanu legalni i važeći i bez odobrenja Senata. Plebejska skupština je već 449. god. p. n. e. bila dobila pravo da donosi zakone (*plebiscites*) koji su se odnosili i na patricije i plebejce (ranije su se odnosili samo na plebejce), ali su ti plebisciti trebali odobrenje

Senata (*auctoritas patrum*) da bi postali važeći. Ustvari, do 339. god. p. n. e. i donošenja *lex Publilia* odobrenje Senata je dolazilo poslije donošenja zakona, a od Publilijevog zakona je zahtijevano da *auctoritas partum* bude donesen prije nego što se o prijedloga plebiscita uopće glasa.

Sa Hortenzijevim zakonom se završava višestoljetna borba između patricija i plebejaca, i od tada podjela na navedene staleže gubi svoj suštinski smisao i postaje samo formalna ljuštura bez ikakvog značajnijeg utjecaja u izgradnji vladajućeg staleža koji je dominirao politikom druge faze Srednje Republike i u Kasnoj Republici → nobiliteta. Sa Hortenzijevim zakonom se i konačno uobličava rimska republikanska politička institucionalna struktura u svome klasičnom obliku i koja je bila nosilac prerastanja Rimske Republike iz Italskog hegemona u Mediteranskog hegemona (znači iz lokalne, regionalne u svjetsku silu).

Ager publicus → budući problem

Još od vremena Kraljevstva, primjenjivala se praksa da se sa svakom novom pobjedom od protivnika oduzme (konfiscira) dio njegovog zemljišta. Sa tim se zemljištem postupalo na različite načine. Rimljani bi na jednom dijelu zemljišta što bi ih oduzeli (konfiskovali) od pobijeđenih naroda osnivali kolonije rimskih građana. Drugi dio koji je bio već obrađen su prodavali ili dijelili, u tom slučaju zemljište bi poslije prodaje ili djelidbe prelazilo u *ager privatus* pojedinca koji ga je kupio ili dobio. Treći dio, koji je uglavnom bio neobrađen i koji je po prostranstvu bio najveći, Rimljani su pretvarali u *ager publicus* (javna zemljišta). U toku cjelokupne svoje ekspanzije Rimljani su primjenjivali ovaj postupak prema osvojenim zemljištima. Konfiskacija zemljišta pobijeđenih naroda je mogla biti potpuna ili samo djelomična.

U Italiji je kompletno zemljište etrurskog grada Veje 396. god. p. n. e. pretvoreno u *ager publicus*, dok je Hernicima oduzeto 2/3 njihovog zemljišta. Kapua je zbog izdaje Republike nakon bitke kod Kane, kažnjena oduzimanjem cjelokupnog agera. Takav postupak Rimljani će primjenjivati sve dok su bili u stanju ekspanzije i on neće biti ograničen samo na Italiju, nego će se protezati i na provincije. Poslije zauzimanja Kartage i Korinta njihova područja će biti proglašena za *ager publicus*.

U razdoblju od I. samnitskog rata pa sve do početka I. punskog rata, pobjedonosni ratovi su rezultirali i znatnim proširenjem zemljišnog fonda rimskih građana = *ager publicusa*. Ne samo rimski građani, nego i saveznici (posebno onih sa "latinskim pravom") i peregrini su mogli koristiti ta javna zemljišta, uz određenu nadoknadu vlasniku, tj. Državi. *Ager publicus*

se mogao i zakonskim putem pretvoriti u privatno po formuli *agrum publicvm in privatum commatare*. Uživaoci javnih zemljišta, ukoliko ga nisu na zakonski način pretvorili u privatno vlasništvo, bili su prema državi dužni isplaćivati naknadu za pravo korištenja *ager publicusa*, jer je titularni vlasnik zemljišta koja su koristili bila Rimska Republika. Po Apijanu zakupnina je iznosila 10% od usjeva, 20% od zasađenog povrča i određen broj krupne i sitne stoke od onih zakupaca koji su preferirali stočarstvo. Apijan postojanje institucije *ager publicusa* vidi u u želji Rima da "poveća broj stanovnika Italije, jer je ono najizdržljivije u naporima, i kako bi imali domačih saveznika", dok Plutarh razloge postojanja institucije *ager publicusa* u činjenici da se time želila da obezbijedi egzistencija građanima bez imovine uz plačanje neznatne zakupnine. U stvarnosti odvijao se obrnut proces od onoga što se željelo postići postojanjem javnih zemljišta, jer se *ager publicus* pokazao i kao savršena ekonomsko-imovinska formacija za zloupotrebe i uzurpacije. Pitanje javnog zemljišta, koje je zahvatilo velika prostranstva Italije, i njegovog korištenja će u narednim razdobljima postati jedan od najvažnijih problema unutrašnje rimske i italske politike.

KLASIČNI SUSTAV POLITIČKIH INSTITUCIJA RIMSKE REPUBLIKE

Rimske političke institucije Srednje Republike održavaju temeljno idejno načelo na kojima se bazira funkcioniranje Rimske Države. A to je kombinacija tekovina tri ideje koje su proizlazile iz antičke političke teorije → monarhije, oligarhije i demokratije. To je podrazumijevalo postojanje jednog vrlo složenog i šarolikog političkog sustava koji je trebao održavati i promovirati harmoniju i ravnotežu odnosa i interesa navedenih ideja, različitih staleža, klasa, teritorijalnih jedinica, stranaka, kolektivizma i individualizma... itd. Rimske političke institucije zato nisu tako oštro odvojene na zakonodavne, izvršne i sudske i nije neobično da se njihove nadležnosti iz navedenih oblasti prepliću (npr. komicije imaju i vrhovnu sudbenu nadležnost kao zadnji priziv za najteža djela), već odražavaju vrijednosti spomenute tri antičke ideje.

I. Antička monarhijska ideja se odražava u magistraturama. Svi magistrati su imali ovlaštenja koja su se zvala potestatem (potestas = moć) različite veličine u odnosu prema svakoj magistraturi. Visoki stepen ovlaštenja bio je imperium (najbolje bi se mogla prevesti kao "vlast") koji je magistratu dodjeljivao ovlasti samostalnog sakupljanja i regrutiranja vojske, zapovijedanja njom, imenovanja visokih časnika, najvišu građansku vlast, pravo sazivanja i rukovođenja radom centurijatskih komicija, određene vjerske dužnosti (pravo auspicija[128]) i neke pravne kompetencije. Magistrature koje su imale imperium su konzuli, pretori i diktator. Kao simbolični znak državne vlasti sjedili su na kurulnoj (od bjelokosti) stolici (sella curulis).

Prema Liviju, kurulna stolica kao i toga, potekla je iz Etrurije gdje je služila kako bi se identificirali državni funkcioneri (iako ima indicija i o porijeklu iz egipatske Nove Države). Za vrijeme Republike i kasnije Carstva kurulna stolica je bila oficijelna stolica za magistrate ili promagistrate sa imperium uključujući diktatora i njegovog zamjenika (magister equitum), konzule, pretore, te one bez imperiuma kao cenzore i kurulne edile. Iako nije imao imperium, i Jupiterovom flamene (Flamen Dialis) je bilo dozvoljeno da sjedi na

[128] Auspic (*auspicium* iz *auspex*; u bukvalnom značenju je „onaj ko gleda ptice") je bila osoba koja je čitala i objašnjavala znamenja na osnovi leta ptica. Proricanje na osnovi leta ptica ima vrlo dugu tradiciju, još iz egipatske i istočnomediteranske prakse, pa preko Mikenjana i postmikenjanskih Grka. U starom Rimu, auspicije su obezbjeđivale znak od božanskog, koji je bio interpretiran od svećenika augura. Odgovor je mogao biti ili povoljan ili nepovoljan (*auspicious* ili *inauspicious*) i mogao je puno utjecati na politički život Rimske Države i njenih institucija. Zato je i borba plebejaca da mogu biti birani za augure bila toliko bitna. Kasnije su, kada je o starih vjerovanja ostala samo šuplja forma, auguri mogli biti i podmićeni (ili bi to radili iz viših političkih motiva) kako bi dali odgovarajući odgovor.

kurulnoj stolici. Kao neka forma državnog trona, kurulna stolica je mogla biti poklonjena i stranim kraljevima, koji bi formalno bili priznati kao prijatelji rimskog senata i naroda. Zanimljivo je da je kurulna stolica, zahvaljujući Putu svile, svoje odredište našla i u Kini. Kurulna stolica se smislu simboličkog određenja prava na vlast upotrebljavala i u europskom srednjem vijeku.

Načela na kojima magistrature djeluju su:

- Kolegijalnost, odnosno načelo da se, izuzev diktatora, magistrati iste službe biraju u grupama od po dva ili više. Istovrsni magistrati formiraju kolegij. Svi članovi kolegija su međusobom jednaki.
- Svi magistrati se biraju u rimskim skupštinama, čime se naglašavalo da moć i ovlaštenja koja magistrati posjeduju proističu iz narodne volje.
- Izuzev cenzora, magistrati se biraju na jednogodišnji mandat, koji se mogao u specifičnim uslovima produžiti na jedno određeno vremensko razdoblje (prorogatio). U slučaju kada se primjenjivalo produženje građaninu na obnašanje magistarske funkcije ili službe, ono je važilo samo izvan pomeriuma («ograđenog» gradskog područja).
- Magistrat je bio zaštićen imunitetom, i za vrijeme obnašanja funkcije ili službe nije mogao biti ni okrivljen niti je mogao odgovarati. Ali je već sa prvim danom isteka magistarske obaveze građanin koji ju je obnašao mogao da bude okrivljen od strane bilo kojeg drugog građanina, pa i od stranca, za ono što je učinio za vrijeme obavljanja državnih poslova.
- Zabrana direktnog izbora sa jedne magistrature na drugu. Time se onemogućavalo da ex-magistrati izbjegne eventualno sudsko gonjene i odgovornost, jer bi u slučaju prijelaza sa jedne vrste magistarske funkcije ili službe na drugu raspolagao stalnim imunitetom.
- Pojedinac nije smio da obavlja dvije magistarske službe u isto vrijeme.
- Postupnost napredovanja (cursus honorum), Od lex Vilia 180. god. p. n. e. rimski građanin prije nego što se uopće može i kandidirati za višu magistraturu morao je obnašati niže. Prvo se morala obnašati kvestura, zatim pretura, pa konzulat. A tek poslije konzulata građanin je mogao biti izabran za cenzora. Svrha ovog propisa je bila da se za konzule i cenzore biraju oni pojedinci koji imaju najviše iskustva.
- Da bi se uopće moglo postati magistrat, rimski građanin je morao biti i u vojnoj službi.
- Regulirana je i najmanja starosna dob za svaku magistraturu, da bi se ona mogla obnašati.

- Obnašanje magistratura nije bilo plaćeno iz državnih finansija (tehnički gledano obnašanje mandata određene magistrature nije smatrano funkcijom ili službom, nego čašću = honor), čime se u samom začetku onemogućavalo siromašnijim građanima obnašanje javnih službi. To je značilo da magistrati, plebejski tribuni i senatori ne primaju platu za svoj posao. Ipak su oni imali pravo u svrhu obnašanja javnih poslova i zadataka na korištenje javnih resursa, materijala i financija. Tako bi na raspolaganju imali pisarne, srebrno posuđe kada su se primali strani poslanici, sredstva za prijevoz, ali i putne troškove (uključujući „dnevnice“) kada bi zvanična poslanstva bila slana u druge zemlje.

Magistrature se dijele na redovne i vanredne. Redovne magistrature su uglavnom jednogodišnje (izuzev cenzora) i dijele se na više (maiores) i niže (minores).

1. Više magistrature su:

   a) Konzuli (Consules) su birani u centurijatskim komicijama, kojima su i predsjedavali. Rimska godina je nazivana po imenima izabranih konzula za tu godinu. Ako bi za vrijeme svoga mandata jedan od konzula umro, birao se za preostali dio godine na njegovo mjesto consul suffectus. Ovlaštenja konzula su podrazumijevala i pravo da mobiliše i zapovijeda armijama, da ima najvišu građansku vlast i samim tim da praktično predstavlja Državu. Kao što je već rečeno, iako su od ove institucije postupno oduzimana ovlaštenja (koja su se prenosila na novoosnovane institucije), ona je ipak ostala najviša magistratura (njima je pripadao *imperium maius*), a kao takva je i smatrana i uvažavana. Pred konzulima je u znak počasti (ne pojedinca, nego institucije konzulata) uvijek išlo 12 liktora sa *fasces*, u koje su izvan pomeriuma stavljali sjekire. To je značilo da je unutar svete granice bio ograničen određenim normama, ali je van pomeriuma, na vojnim pohodima, imao neograničene ovlasti u svim pogledima (uključujući i pitanje života i smrti). Fasces su konzuli mijenjali po mjesecima, i prvi od konzula je započinjao onaj koji je imao više djece.

   b) Pretori (*Praetores*). U početku su bila dva pretora, gradski pretor (*praetor urbanus*) koji je bio sudska instanca sa kaznenom i građanskom jurisdikcijom u Gradu (sa glavnom dužnošću čuvanja reda u Gradu = *custodia urbis*) i od 242. god. p. n. e. peregrinski pretor (*praetor peregrinus*) koji je bio zadužen da presuđuje u odnosima rimskih građana i stranaca. Pretori su imali *imperium minus* i uvijek su službovali samo u gradu Rimu i smjeli su ga napustiti najduže samo na deset dana. Ispred pretora išlo je 6 liktora sa *fasces*, a kad je on vršio suđenja u Rimu, kraj njega su se nalazila dva liktora.

c) Cenzorska služba je bila vrhunac karijere i predstavljala je veliku čast. Iako je cenzorska čast smatrana većom nego konzulska, cenzori nisu imali *imperium* niti bilo kakvu zakonodavnu ulogu. Dva cenzora se biraju svakih 5 godina na 18-mjesečni mandate u centurijatskim komicijama. Zadatak im je bio da nadgledaju državne ugovore (najranije od 318. god. p. n. e.), javni moral i ćudoređe (*cura morum*). Cenzori su od zakona Ovinija iz 312. god. p. n. e. pravili i spisak članova Senata (*album*) i mogli su istjerati iz Senata one njegove članove koje su smatrali nemoralnim i koji su živjeli razuzdanim i neprikladnim životom. Ispražnjena mjesta su mogli popunjavati drugim rimskim građanima. Raspolagali su i sa ovlaštenjem *nota infamine,* "oduzimanjem konja", sa čime je bio povezan i gubitak prava dotičnog da se ubuduće kandidira za magistrature. Oni su vršili i popis građana radi procjene njihovog imetka, oporezivanja, mobilizacije, i uvrštavali su ih u cenzorske liste u kojima su građani bili svrstani prema rodu, staležu i teritorijalnoj pripadnosti (po tribusima).

2. Niže magistrature su:

a) Kvestori (*Quaestores*) su u *cursus honorum* bili najniža magistratura na osnovi koje se sticalo pravo postati članom Senata. Prvobitno su kvestore postavljali ranorepublikanski pretori i početku su bila samo dvojica. Od 447. god. p. n. e. kvestore su birale tributske komicije, da bi 422. god. p. n. e. bila dodana još dva kvestora, koji su kao blagajnici pratili konzula u ratnim pohodima. Od 409. godine p. n. e. ta je dužnost bila pristupačna i plebejcima. Broj kvestora se stalno povećavao, pa je od 267. god. p. n. e. njihov broj povećan na deset, a do vremena Julija Cezara njihov broj je iznosio više od dvadeset. Glavna nadležnost institucije kvestora su bili financijski poslovi države, pa su oni, modernim rječnikom rečeno, bili pomoćnici konzula zaduženi za finansije i upravljanje i kontrolu javnih sredstava. Kvestori su vodili državne knjige rashoda i prihoda (na osnovi toga su bili zaduženi za poslovno i financijsko „knjigovodstvo"), bili čuvari državne blagajne (*questores aerarii*) u hramu Saturna i arhive, provodili popise, upravljali vojnom blagajnom, isplaćivali vojničke plate i vršili podjelu i prodaju ratnog plijena. Izabrani kvestori su bili raspoređeni kao glavni pomoćnici konzulima i namjesnicima provincijama. Kvestor je obavezno pratio konzula u ratnim pohodima. U provincijama i na ratnim pohodima kvestori su mogli obavljati i druge poslove, izvan financijskih nadležnosti. Tako su kvestori, između ostaloga, bili i zapovjednici pojedinih vojnih jedinica i vodili su i borbene operacije. Između kvestora i njima nadređenih konzula, prokonzula i propretora je trebala postojati posebna veza, slična familijarnim ili klijentskim odnosima. Kvestori su imali pravo i na po jednog liktora sa *fasces*. Ranije su isluženi

kvestori morali čekati da cenzori revidiraju liste senatora, kako bi postali članovi Senata. Radi toga je bivši kvestor morao čekati vrijeme cenzure kako bi ušao u Senat, a to je pojedinim slučajevima moglo potrajati i nekoliko godina. Od vremena Suline vladavine, kvestori su automatski po izboru postajali članovi Senata.

b) Postojali su plebejski (*aediles plebis*) i kurulni edili (*aediles curules*). Zajedno sa plebejskim tribunima uvedena je i dužnost plebejskih edila, koji su isprva bili pomoćnici plebejskih tribuna. Plebejski edili su prvobitno bili čuvari i hrama boginje Cerere. A od 367/366. god. p. n. e. uz dva plebejska edila, birana su još i dva kurulna edila i to prvotno samo iz redova patricija, a kasnije su se mogli i plebejci izabrati na ovu dužnost. Kurulni edili su ulazili u sustav kurulnih magistratura, za razliku od plebejskih edila, koji kao i institucija plebejskih tribuna, tehnički nisu smatrani magistraturama. Zato su oni imali i neke simboličke privilegije u odnosu na plebejske tribune, kao što je pravo da sjede na kurulnim stolicama (*sella curulis*) i da nose *toga praetexta*, ali i da izdaju edikte (*ius edicendi*) u okviru svojih ovlaštenja (npr. regulacija javnih tržnica i trgovine). Teorijski su kurulni edili iznad plebejskih edila jer su oni bili birani od cijeloga rimskoga naroda pa su zato smatrani magistratima, dok su plebejski edili kao i tribuni bili birani samo od dijela rimskoga naroda. Ipak kurulni edili su vrlo brzo obrazovali s plebejskim edilima jedan kolegij. Očekivalo se da u periodu od pet dana od momenta kada bi preuzeli dužnosti, četvorica edila podijele među sobom dijelove grada za koje bi bili nadležni. Edilstvo je bilo uobičajeno za početak nečije karijere u sustavu *cursus honorum*, pa su edili većinom bili mlađi ljudi koji su preko održavanja infrastrukture i javnih objekata te posebno organizacija igara i javnih festivala težili da kod naroda i glasača steknu što je moguće veću popularnost. Koristeći tako stećenu popularnost, isluženi edili bi se onda kandidirali za više magistrature. Glavne dužnosti edila bile su: *cura urbis* - nadzor nad redom u gradu (odnosno bili su čuvari javnog reda i mira) i njegovom infrastrukturom (uključujući i hramove i druge javne objekte), *cura annonae* – staranje o prehrani grada i nadzor nad trgovima i trgovačkim i drugim ekonomskim aktivnostima, *cura ludorum* – briga o priređivanju javnih igara i festivala. Priređivanje igara i festivala (naročito od kraja II punskoga rata) je bilo vrlo skupa investicija, pa su radi toga i izabrani edili morali dolaziti iz bogatijih slojeva stanovništva jer Republika nije iz javnih fondova kompenzirala te troškove. Oni su se brinuli i o drenažno – kanalizacionom sustavu i drugim komunalnim poslovima. Edili su bili odgovorni i za brigu i čuvanje javnih dokumenata, npr. kada bi Senat donio dekret (*senatus consultum*), on bi bio transkribiran u pisani dokument i pohranjen u *Aerarium*. Slično bi bilo i sa

plebiscitima koje su donosile plebejske skupštine, koji su isto bili transkribirani i arhivirani. Edili su i nadzirali rad javnih kupatila, taverna i bordela. Zanimljivo je da su oni imali ovlaštenja i da kažnjavaju one koji su uzimali prevelike dijelove javnoga zemljišta i držali previše stoke na javnim pašnjacima. Plebejske edile su birale plebejske skupštine, a kurulne tributske komicije.

Vanredna magistratura je diktator i njegov zamjenik *magister equitum* (zapovjednik konjice u bukvalnom prijevodu). Ovo nije bila kolegijalna magistratura, jer je nosilac imao *imperium magnum,* izvanredno ovlaštenje kojim je upravljao (teorijski je mogao da zbaci sa funkcije ili da osudi na smrt kurulne magistrate sa *imperium*). Diktatura je bila vanredna, viša magistratura koja je bila vremenski ograničena (uglavnom na 6 mjeseci). Diktatore nije birao narod na svojim skupštinama, nego ga je imenovao konzul ili nekada pretor (naravno odlučujuću riječ je ipak imao Senat). Odluku o imenovanju diktatora je donošena u izrazito teškim vanrednim okolnostima i to za *rei gerundae causa* (za stvar koju treba svršiti) ili *seditionis sedandae causa* (za ugušivanje pobune). Kao znak njegove izvanredne vlasti, ispred njega je išlo 24 liktora sa snopovima u koje su bile umetnute sjekire. Diktator je dobivao neograničenu vlast i nazivan je i *magister populi*. U slučaju proglašenja diktature sve redovne magistrature, ali ne i tribunat su bile suspendirane, izuzev onih koje je diktator trebao. Diktatura je još jedan dokaz svestranosti rimskog državnog uređenja, jer je, i pored velikih ovlaštenja koja je imala, ona bila strogo i jasno uokvirena u rimski republikanski zakonski okvir (ustav). Kasnije u vrijeme krize Republike postojanje ove institucije je poslužilo mnogim pojedincima da svoju autokratsku vlast stave u zakonske okvire i sklop rimskih institucija. Diktatura u klasičnom, propisanom obliku se od II. punskog rata nije više koristila.

Senat je u znak počasti mogao da odredi da se neki bivši magistrat sahrani u odjeći svoje magistrature. Od ove odjeće purpurna toga cenzora se smatrala najodlikovanijom, pa je i "sahrana na cenzorski način" / *funus censorium* smatrala najvišim tipom od svih javnih sahrana. Kasnije se ovaj tip sahrane primjenjivao i na pojedine princepse, kao što su August, Klaudije, Pertinaks.

Pored nabrojanih magistratura potrebno je napomenuti i sljedeće institucije rimskog političkog sistema:

Imperator

Imperator je prvobitno bio svaki magistrat koji je komandovao vojskom, odnosno raspolagao sa najvećim stepenom ovlaštenja koja mu je država davala (*imperium*). Kasnije se taj naziv odnosio na vojskovođu koga bi vojnici poslije pobjede aklamacijom pozdravili kao imperatora. U carsko doba je naslov imperatora postajao sve važniji i obavezno je

ulazio i u intitulaciju rimskih careva. Vremenom je pojam imperator postao sinonim za cara, i u tom smislu se upotrebljava sve do danas.

Svaka magistratura je imala i svoje službenike (*scribae*), preko kojih je ona obnašala svoje poslove. Većinu ovih službenika za vrijeme Rane i Srednje Republike su činili *ingenuii*, a kasnije su počeli preovladavati oslobođenici. Kako se u svakom pogledu povećavao rimski svijet, proporcionalno tome su se i usložnjavali i povećevali opsezi poslova magistratura, pa je došlo i do određenih specijalizacija unutar službeničkih struktura. Tako je djelokrug poslova službenika magistratura postajao sve raznovrsniji i uključivao je sve ono što danas obnašaju šefovi kabineta, sekretari/tajnici, sekretarice / tajnice, voditelji posebnih odjela, računovođe, revizori / kontrolori, zapisničari, prepisivači, glasnici... itd... Kao takvi službenici su primali platu. Ovi službenici su imali i posebna mjesta u teatrima i cirkusima, a za kvalificiranim službenicima je izgleda bila velika potražnja, naročito kada rimski svijet postane kosmopolitska, imperijalna zajednica.

Lictores

Liktori su spadali u posebnu kategoriju državnih službi. Oni nisu u rimskom političkom i upravnom sistemu smatrani magistratima, nego službenicima, pa i tjelesnim čuvarima, pojedinih magistrata. Oni su pratili magistrata kuda i gdje god bi se kretao, čak i u termama. Njihov broj i način kretanja (uz propisano nošenje određenih insignija) uz magistrate imali su i snažno vizuelno značenje autoriteta pojedinih državnih institucija i nosili su i simboličku vrijednost i simboličku i protokolarnu poruku. Oni su vrlo drevna javna institucija koja je postojala i u vrijeme kraljevstva, a vjerojatno im je porijeklo etrursko. Oni su morali biti nosioci rimskog građanstva i uglavnom su dolazili iz reda plebsa, isluženih centuriona – veterana, pa i oslobođenika. Od njih se zahtijevalo da su sposobni, fizički snažni i odgovorni pojedinci. Biti liktor u rimskom društvu je nosilo sa sobom veliku čast, a primali su i platu za svoju službu.

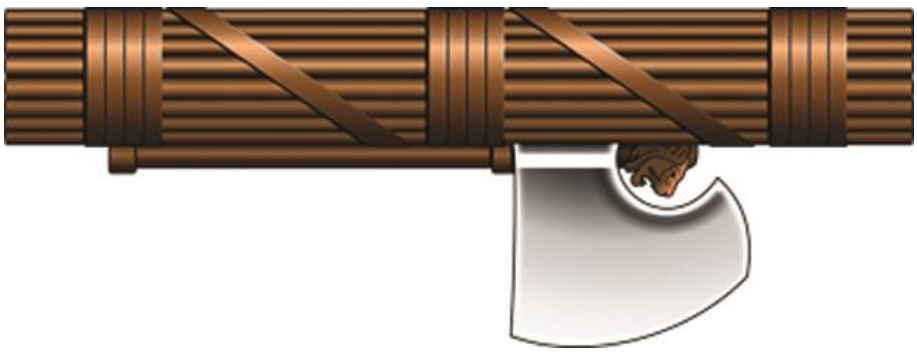

Fasces sa sjekirom

Liktori su išli ispred svog magistrata noseći na ramenima *fasces* (svežnjevi, snopovi pruća dugi oko 1,5 m. od breze ili brijesta). U slučaju rata i kada bi magistrati boravili van gradskog područja *Pomeriuma* u *fasces*, uvezana crvenom kožnom trakom, bi se stavljala sjekirica koja je simbolizirala *imperium,* najviši stepen vlasti). Liktori diktatora su nosili sjekire u *fasces* i unutar *Pomeriuma*. *Fasces* su predstavljali simbole vlasti i krivičnog pravosuđa, a sjekire u njima pravo magistrata da naredi izvršenje i smrtne kazne. Liktori su raspolagali i sa ovlaštenjima i da vrše hapšenja, a mogli su i na licu mjesta da izvršavaju kazne koje je izricao magistrat. Pored magistrata i vestalki se dodjeljivao liktor kada je njeno prisustvo bilo neophodno na javnim ceremonijama. Broj liktora koji se nalazio uz svakog magistrata je određivao i stepen važnosti magistrature.

a) Diktator: 24 liktora izvan *Pomeriuma,* a unutar njega 12 liktora.
b) *Magister equitum*: 6 liktora.
c) Konzul: 12 liktora.
d) Prokonzul: 11 liktora.
e) Pretor: 6 liktora, 2 unutar *Pomeriuma*.
f) Propretor i legat: 5 liktora.
g) Kurulski edil: 2 liktora.
h) Kvestor: 1 liktor.

Nekada bi liktori bili određivani i privatnim građanima, koji u tom momentu ne obnašaju neku magistraturu, i to samo u posebnim prilikama, kao što su pogrebi ili političke svečanosti, kao znak određenog respekta Države prema tom pojedincu. Postojali su i kurijatski liktori (*lictores curiati*) koji su bili posebna vrsta liktora koji nisu nosili *fasces* i čije obaveze su bile religijske i kultne. Bilo ih je oko 30 i služili vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*). Oni su bili prisutni pri žrtvovanjima, a dužnost im je bila i da prate i štite vestalke, svećenike flamine i druge visokorangirane svećenike. Oni su bili zaduženi i za sazivanje kurijatskih komicija i da održavaju red za vrijeme njihovog rada.

Tresviri capitales

Tresviri capitales su od 289. god. p. n. e. bili niži magistrati, koji su imali odgovornost za zatvorenike. Oni su i izvršavali pogubljenja osuđenika i obavljali neke druge policijske dužnosti. Po svojoj fizionomiji i dužnostima bili su slični Odboru Jedanaestorice u Atenskoj državi.

I u republikanskog doba se održavala služba gradskog prefekta. Svaka rimska javna magistratura i funkcija imala je i veliki broj službenika kao što su pisari, glasnici, ordonanci, sluge... itd...

Posebno mjesto javnih dužnosti predstavlja skupina nižih magistratura koja je činila kolegij Dvadesetšestorice (*Vigintisexviri*) i sastojala se od šest odbora:

1. *decemviri stlitibus iudicandis* – 10 magistrata koji su predsjedali sudskim slučajevima, uključujući i one koji su se bavili da li je neko slobodan čovjek ili rob.
2. *tresviri capitales* ili *nocturni,* – 3 magistrata koji su zaduženi za održavanje javnog reda i mira u Gradu, kao i zatvore, tamnice i pogubljenje osuđenih na smrt.
3. *tresviri aere argento auro flando feriundo* ili *tresviri ad pecuniam feriundum* ili *tresviri monetales* ili *triumviri monetales,* – 3 magistrata koji su bili odgovorni za proces kovanja, livanja i izdavanja novca.
4. *quattuorviri viis in urbe purgandis* ili *quattorviri viarum curandarum* – 4 magistrata koji su zaduženi za održavanje puteva unutar Grada. Ovaj dužnosnički kolegij je obrazovan oko 45. god. p. n. e., sa *lex Iulia Municipalis*.
5. *duoviri viis extra urbem purgandis* ili *duoviri curatores viarum* – 2 magistrata koji su zaduženi za održavanje puteva blizu Grada, odnosno odmah izvan *pomeriuma*. Bili su subordinirani edilima.
6. *praefecti Capuam Cumas* – 4 prefekta koji su bili slani u kampanske gradove Kapuu i Kimu da tamo provode pravdu.

Kolegij Dvadesetšestorice je predstavljao prvu instancu za početak javne karijere i *cursus honorum,* i u njihove redove su mogli biti birani iz svih staleža i klasa. Tek su u augustovsko doba senatskom odlukom iz 13. god. n. e. Dvadesetšestorica ograničeni samo na viteški red, iako se kasnije nailazi i na one iz senatorskog reda kako obnašaju dužnosti i funkcije ovog kolegija. August je ukinuo i kolegij *duoviri viis extra urbem purgandis* (čije je ovlasti i dužnosti prenio na *curatores viarum*) i prefekte Kapue i Kime, čime je ovaj kolegij umjesto Dvadesetšestorice postao kolegij Dvadesetorice (*vigintiviri*).

Duumviri navales su bili vanredni dužnosnici ad – hoc imenovani za opremanje flote. Oni su bili izvorno birani od konzula ili diktatora, a od 311. god. p. n. e. bili su birani od komicija.

I *duumviri perduellionis* su bili obrazovani za specifične situacije. Oni su bili najraniji krivični sud za slučajeve teške izdaje (veleizdaje) - Po tradiciji prvi *duumviri perduellionis* su bili imenovani da sude preživjelom Horaciju, radi ubijanja sestre. Bili su imenovani i za vrijeme Republike, i zadnji put su spomenuti 63. god. p. n. e. Njihova nadležnost je smanjena od sredine III. st. p. n. e., kada su plebejski tribuni preuzimali na sebe ovu vrstu slučajeva.

Duumviri aedi dedicandae su bili zaduženi odlukom Senata da izvedu dedikaciju područja planiranog za izgradnju hrama ili već izgrađenog hrama. *Duumviri aedi locandae* su izvorno bili imenovani da nadgledaju izgradnju hrama, ako viši magistrat kao konzul, pretor ili cenzor nisu upravljali sa tim, Oni su nekada bili isti kao i prethodno spomenuti *duumviri aedi dedicandae*.

Za vrijeme kraljevstva, postojala je institucija gradskog prefekta (*praefectus urbi*) koji je predstavljao kralja u njegovoj odsutnosti iz Grada. Za vrijeme rane Republike praksa imenovanja gradskog prefekta se nastavila, kada su svi viši magistrati bili odsutni. Međutim za uvođenje institucije gradskog pretora, institucija gradskog prefekta (iako nije zvanično ukinuta) je praktično iščezla. Sa uvođenjem principata, August je i reaktivirao instituciju gradskog prefekta, i to samo u periodima njegovog odsustva iz Italije. Tiberije je ad – hoc formu postojanja ove institucije pretvorio u stalnu. Izvorno je gradski prefekt bio zadužen i za krivičnu jurisdikciju kada bi za to bio delegiran od princepsa. Kasnije su se njegova ovlaštenja povećala i od Septimija Severa i *Quaestiones perpetuae* njegove kompetencije u krivičnim predmetima su postale skoro neograničene ne samo u Gradu, nego i na teritoriji unutar 100 rimskih milja od Grada. U kasnom Carstvu, gradski prefekt je postao načelnik administracije u civilnim i krivičnim stvarima. On je bio i sudija - prva instanca u slučajevima u koje su bili uključene i osobe senatorskog ranga. Žalbe na odluke *praefectus annonae* i *praefectus vigilum* i drugih civilnih dužnosnika (*cognitio extra ordinem*) su išle gradskom prefektu kao drugoj instanci, ako se to ticalo poretka u Gradu.

Plebejski Tribuni su po svojoj osnovnoj vokaciji trebali biti branioci interesa plebejaca i mogli su biti birani jedino iz njihovih redova. U početku su bila dva tribuna (po nekim verzijama četiri tribuna za svaki od prva četiri teritorijalna tribusa) koja su činila kolegij, i koji su mogli djelovati nezavisno jedan od drugog, s time da u slučaju ako im se mišljenja razilaze, tribun koji stavlja veto ima prednost. Kasnije se broj tribuna povećao, prvo na pet, a zatim i na deset, ali i tada je bilo dovoljno da samo jedan tribun stavi veto i da se neka odluka derogira, makar je podržavao i ostatak kolegija. Tribuni su posjedovali pravo da prosvjeduju (*ius intercedendi*) na bilo kakav zakon ili odluku Senata, rimskog magistrata (izuzev diktatora i cenzora) ili drugog tribuna, ali i da obustave izvršenje takve odluke samo jednom riječi *veto*-zabranjujem (od lat. riječi *veto,1,vetui,vettitum,* -zabraniti.*)*. Pravom veta tribuni su mogli da spriječe i usvajanje bilo kog zakona. Tribun nije imao obavezu da obrazloži razloge zbog kojih je primijenio veto. Pored veta, institucija tribuna je imala čitav niz ingerencija i ovlaštenja. Tribuni su pod svojim okriljem imali pravo da pomažu i štite interese pojedinih svojih plebejskih štićenika (*ius auxilii*). Njihove ingerencije u strukturi rimskih državnih institucija su bile toliko velike da su imali pravo da pozovu na odgovornost bilo kog magistrata republike (*ius coercendi et prensionis*) i da mu se izrekne kazna. U sklopu svojih zakonodavnih prava uživali su i prava sazivanja i vođenja sjednica narodne skupštine (*ius agendi cum populo*) i predlaganja zakona narodnoj

skupštini, koji bi u slučaju da ih skupština usvoji postali punovažni i izvršni. U početku plebejski tribuni nisu imali pravo govoriti u Senatu (iako su mogli uložiti prosvjed na odluke Senata), nego se samo nalaziti ispred vrata prostorije u kojoj je održavana senatska sjednica. Kasnije su tribuni dobili pravo ulaska u Senat i sudjelovanja u diskusiji. Pri kraju Republike dobili su i pravo sazivanja i vođenja sjednica Senata (*ius agendi cum patribus*). Smatralo se da se tribuni nalaze pod božanskom zaštitom, odnosno bili su sakrosanktni (od lat. riječi *sacer, -cra, -crum* - svet, posvećen). Jednim od mnogih zakona koji su donijeli pretori Valerije i Horacije proglašavao bi se izvan zakona svako ko bi nanio tjelesnu povredu tribunu ili bilo kojem drugom plebejskom funkcioneru i prijestupnik bi se kažnjavao *sacratio capitis* (smrtnom kaznom). Sva ova ovlaštenja samo su još više pojačala snagu i utvrdila poziciju institucije narodnog tribuna, pretvorivši je u jednu od najmoćnijih u državnoj i društvenoj strukturi Republike. Ustvari plebejski tribun po rimskom političkom vokabularu rimske države nije spadao, i pored vanredno velikih ovlaštenja, u magistrature.

II. Oligarhijska ideja se odražava u postojanju Senata. Riječ senator potiče od *senex*-starac. Oni senatori koji su poticali iz starih patricijskih rodova nosili su naziv *patres*-oci, očevi, dok senatori čiji su preci ili oni sami naknadno ušli u sastav Senata, uglavnom iz plebejskih rodova, nazivani *senatores conscripti*-upisani senatori. Zbog toga se prilikom obraćanja senatorima upotrebljavala formula *patres et conscripti*. Članom Senata se moglo postati nasljeđivanjem (od oca koji je bio senator) ili nakon završetka konzulskog, pretorskog i kvestorskog mandata. Senat se popunjavao svake pete godine i to su obavljali cenzori i to iz reda bivših magistratata, a ako njih ne bi bilo dovoljno, onda bi se uzimali i drugi općenito odličniji Rimljani. Da bi se moglo postati i ostati senator cenzus je podrazumijevao i posjedovanje određene imovine. Svi senatori su imali pravo glasanja (*ius dicendae sententiae*). Iako pravno nije imao izvršnu vlast nego je formalno bio savjetodavna institucija, on je faktički bio najsnažnija i najutjecajnija institucija Rimske Republike. Senat je donosio odluke o općim društvenim pitanjima, ratu ili miru, o odnosima sa drugim državama (vanjska politika), o upravi provincija, o finansijama tj. upravljao je sa državnom blagajnom. Senat je imao nadležnost i nad svim religioznim poslovima, nad mobilizacijom vojske i vođenjem rata. Iz njega su se birale sudije i slala zvanična izaslanstva. On je i primao strana oficijelna izaslanstva. Senat je bio i jedina institucija koja je mogla voditi kontinuiranu politiku, neopterećena godišnjim smjenama magistrata. U njemu se nalazio i centar političkog iskustva Republike. Senat su sazivali viši magistrate, dok bi predsjedavao najstariji i najugledniji senator koji je nosio počasnu titulu *princeps senatus* (kasnije su titulu *princeps* uzeli rimski carevi, pa je tako

čitavo jedno trostoljetno razdoblje dobilo naziv principat). Spisak senatora (*album*) sastavljao je najprije konzul, a potom je ta dužnost prešla na cenzore. Spisak je nosio naziv album, u njega su se senatori zapisivali strogo utvrđenim redom, prema rangu. Najprije su unošeni bivši konzuli (*consulares*), zatim bivši pretori (*praetori*) itd. Po tome redu se i sjedilo i glasalo. Senat su mogli sazivati najviši magistrati: diktator, konzul, pretor. Kasnije su to pravo dobili i plebejski tribuni. Poslije izvješća magistrata koji je Senat sazvao, pristupalo se raspravi. Svaki od senatora, po redu kojim je unesen u spisak, iznosio je svoje mišljenje, poslije čega se pristupalo glasovanju i donošenju odluka. Da bi se mogla donijeti punovažna odluka, morao je biti prisutan određen broj senatora, kvorum (*quorum*). Nakon što su učesnici rasprave govorima obrazložili ili derogirali neki prijedlog (*sententiam dicere*) ostali bi se senatori razišli na jednu ili drugu stranu dvorane (*dis cessio*) stajući uz one govornike čije su mišljenje o prijedlogu podržavali. Budući da je Senat teorijski bio savjetodavno tijelo, za to se pred njega nisu iznosili prijedlozi tipa *rogatio*, nego izvješća tipa *relatio*. U nekim slučajevima bi već u toku rasprave, pojedini senatori svoje pristajanje uz nečije stajalište pokazali time što bi stali uz predlagača (*pedibus in sententiam alicuius ire*). Odluka senatske većine zvala se *autocritas*, a u slučaju kada na nju nije stavljen veto, ona postaje senatski dekret (*senatus consultum, decretum*). Zaključak Senata sastaviše i urediše propisanom obrascu službeni pisari i oni koji su najviše sudjelovali u njegovom oblikovanju. Tada se on odnosio u erarijum kvestorima, da se unese u državni diplomatarij, te je tek onda bio pravovaljan. Senat je raspravljao kod otvorenih vrata i svaki građanin je mogao da prisustvuje, a i da po pojedinim pitanjima učestvuje, u raspravi, ali nije imao pravo da odlučuje. Vodio se i zapisnik rasprave u Senatu. Izvještaji su čuvani u državnom arhivu (*tabularium*) i posebnim odjelima javnih biblioteka. Mogli su ih koristiti za određene svrhe samo senatori, a druga lica samo sa dopuštenjem gradskih prefekta. Ponekad su se izvještaji sa senatskih sjednica objavljivali u službenim novinama (*acta populi*). Senatori su uživali i poseban ugled i autoritet u rimskom društvu, pa su tako imali i posebna sjedišta kod javnih igara (i vitezovi su imali posebna sjedišta). Senatori su imali određene specifičnosti u odjevanju: široka purpurna traka na tunici (*laticlavus* ili *clavus*), duboke cipele sa četiri remena, a nosili su i senatorski prsten (originalno napravljen od željeza, ali kasnije od zlata; samo stare patricijske familije kao Juliji Cezari su nastavili da nose željezne prstenove do kraja Republike).

Sjednica Senata

Demokratska ideja se odražava u narodnoj skupštini, odnosno u komicijama (*comitia* = naziv potiče od oblasti komicija na sjeverozapadnom dijelu Foruma, na kojemu su se prvobitno sastajale kurijatske komicije, ili od glagola *com-mitto, misi, missum* 3-sastajati se). One su imale jurisdikciju nad odlučivanjem o ratu i miru, zakonodavnu djelatnost, vršile su izbor magistrata i tako indirektno utjecale i na sastav Senata, a imale su i na kriminalnu sudbenost sve dok nisu uvedeni stalni porotnički sudovi. Pored komicija (koje okupljaju sve rimske punopravne građane), postoje i savjetovanja (*concilium*) na koja se okupljaju samo specifične grupe rimskog stanovništva. Najvažnije "savjetovanje" je ono plebejsko (*concilium plebis*) je moglo donositi i opće, državne zakone. Pored komicija i plebejskog "savjetovanja" (u ovom slučaju se uglavnom u historiografiji umjesto termina "savjetovanja" upotrebljava termin "skupština") postojale su i kontione (*contiones*). Iako historiografija do danas nije baš razlučila u potpunosti sadržinu i funkciju kontiona, ipak bi se mogli o njima izvući određeni zaključci. Kontione su bili neka vrsta političke institucije, slične konvencijama (*conventus*) ili mitinzima, sastancima (*coetus*) naroda. Za razliku o konvencija i mitinga koji su bili neki obični, nezvanični forumi, na skupovima građana tipa kontiona morao se sadržavati javni govor (*oratio*) koji bi iznosio određeni nacrt (zakona ili neke druge odluke i zaključka). Na njima su i privatni građani (znači rimski građani koji nisu magistrati) mogli diskutirati o tome nacrtu, predlagati promjene, amandmane ili protiviti se nacrtu i tražiti njegovo

povlačenje. Magistrat ili plebejski tribun koji je oficijelni nosilac procesa usvajanja nacrta može, ali ne mora, uvažiti te sugestije sa *contiones* u kreiranje konačnog prijedloga zakona ili neke druge odluke i zaključka. Za razliku od komicija i plebejske skupštine na kontione nije iznošen oficijelni prijedlog (*rogatio*) zakona ili neke druge odluke i zaključka, odnosno nije bilo oficijelnog glasanja i usvajanja određenog prijedloga, znači kontione nisu imale zakonodavnu, izbornu ili sudbenu funkciju i ovlasti. One se nisu sastojale od cijeloga naroda (*populus*), nego samo *ex hominibus* (izuzev kada su se kontione održavale neposredno prije glasanja u komicijama ili plebejskoj skupštini). Tako su se i nacrti zakona ili nekih drugih odluka mjesec dana prije komicija oglašavali na kontionama. Glasači su se uvijek skupljali prvo na kontionama da čuju debate, a onda su išli na komicije ili na plebejsku skupštinu da glasaju. Komicije su sazivali i vodili za to ovlašteni magistrati. Postojale su tri vrste komicije:

1. Kurijatske komicije (*comitia curiata*) bile su institucija patricijata. Ukupno je bilo 30 kurijatskih komicija (svaka kurija je činila jednu komiciju). Kurijatske komicije su bile obrazovane na osnovu načela rodovske pripadnosti. Kasnije su izgubile svoju svrhu i ostala im je nadležnost samo da se magistratima, koji su već izabrani u centurijatskim komicijama da vrhovno vojno zapovjedništvo-i*mperium* (obred koji se svodio na čistu formalnost). U njima se vršila i inauguracija svještenika i proglašavao kalendar, a imale su pravo i imenovati auspicije. U njihovoj nadležnosti ostalo je samo odlučivanje i o nekim pitanjima obiteljskog prava, kao što su: usinovljenje, sastavljanje oporuka. Kurijatske komicije su i pored gubitka praktične političke moći zadržale religijski utjecaj, koji je u ono vrijeme imao značajno dejstvo na religiozne i sujevjerne mase Rimljana. Poslije su se prestale i sastajati i jedini ostatak kurijatskih kurija u vrijeme Tiberija Grakha je bilo prisustvo tri augura sa tridesetoricom liktora (kao simboličkog rudimenta nekadašnjih 30 kurijatskih komicija) prilikom predaje ovlaštenja *imperium* izabranim magistratima.
2. Centurijatske komicije (*comitia centuriata*) obuhvatale su rimske građane na osnovu vojne dužnosti i imovinskog cenzusa. Kada su se održavale centurijatske komicije, na Janikul bi se poslala posada i izvjesila crvena zastava.Vremenom je značaj oružane opremljenosti i pripadnost pojedinca određenom vojnom poretku u centurijatskim komicijama opadao u odnosu na ukupnu visinu imovine. Centurijatske komicije predstavljale su skupštinsku instituciju timokratskog karaktera, jer su bogatiji slojevi

stanovništva bili zastupljeni u velikom broju centurija koje su sadržavale mali broj građana, dok su siromašniji bili zastupljeni u malom broju centurija ali koje su u sebi okupljale veliki broj građana. U centurijatskim komicijama svaka je centurija imala po jedan glas. U prvo vrijeme glasale bi prvo centurije viših klasa (vitezovi-18 centurija, i prva klasa-80 centurija), a u slučaju da su one glasale isto, postignuta bi bila većina od 98 glasova od mogućih 193 i više se nije glasalo. Između 241. i 222. god. p. n. e. i 179. god. p. n. e. izvršene su reforme strukture centurijatskih komicija, kojom se stari servijanski sistem u svojoj suštini prilično demokratizirao u korist nižih klasa. Umjesto stare „servijanske" podjele, sada je svaki od 35 tribusa davao po 2 centurije (1 *iuniores* i 1 *seniores*) iz svake od pet klasa i na taj su način sve klase dobile podjednak broj centurija i prema tome podjednak broj glasova u centurijatskim komicijama. Ukupan broj centurija iznosio je 373 (35 x 10 + 18 centurija konjanika + 4 centurije pionira i muzičara + 1 centurija proletera). Vitezovi više nisu prvi glasali, nego je prvo glasala centurija (određena ždrijebom). Po starom „servijanskom" ustroju, odluka u komicijama mogla se donositi samo glasovima centurija prve klase i konjanika. Po novom sustavu bila je potrebna većina u 187 centurija. Prema tome, ova je reforma davala određenu prednost građanima druge i treće klase, a što se tiče slabo osiguranih građana, oni su kao i prije toga bili lišeni političkog utjecaja. Razlozi reforme koje je evidentno najviše koristila srednje pa i niže imučnom seljaštvu ležali su primarno u neodrživosti starog koncepta vojničko-upravno timokratskog ustrojstva, izazvanih između ostalog I Punskim ratom i počecima prekomorskih i vanitaliskih ratova, i sve većem značenju vojnika regrutovanih iz redova srednjeg i sitnog seljaštva. Drugi bitan razlog reforme proizašao je iz činjenice o konačnoj pobjedi principa teritorijalizacije Republike, tj. njenih tribusa u odnosu na druge oblike međusobne uvezanosti rimskih građana. Preuzimanjem kao temeljnog obrazca svoje struktuiranosti tributsku teritorijalnu shemu, centurijatske komicije su samo pratile i prilagođavale se općikulturnom i društvenom razvitku, odnosno sve većem značenju tributske organizacije u rimskoj državnoj strukturi, i analogno tome i tributskim komicijama. Centurijatske skupštine su se sastajale van gradskog ograđenog prostora (*pomerium*) i uvijek im je predsjedavao magistrat sa imperiumom koji ih je jedini mogao i sazvati. Nakon demokratizacije iz druge polovine III. st. p. n. e. ždrijebom je određivano koje će centurije prve glasati. Centurijatskim skupštinama je pripadao izbor viših magistrata, zakonodavstvo, pravo objave rata (na prijedlog

Senata) i pravosuđe u onim slučajevima kada bi se rimski građanin pozivao na *ius provocationis ad populum*[129]. Centurijatske komicije su birale konzule i pretore. Centurijatske komicije su postepeno gubile na značaju kao zakonodavno tijelo rimske države, tako da su sredinom II. st. p. n. e. već predstavljale drugorazrednu vrstu skupštine i samo su pitanja rata i mira razmatrana uvijek na centurijatskim komicijama. Jedino su za vrijeme diktatora Sule koji je želio što je moguće više da umanji značaj tributskih komicija koje su bile centar suparničke stranke, privremeno ponovo, dobile bar na fiktivnom značenju. U prvo vrijeme glasalo se usmeno, a od 139. god. p. n. e. se uvelo tajno glasanje na tablicama.

3. Tributske komicije (*comitia tributa*) razvile su se iz plebejske institucije *concilium plebis*. Vremenom se (najvjerovatnije 357. god. p. n. e.) na osnovu imitacije principa funkcionisanja spomenute plebejske institucije počeo okupljati i kompletan rimski narod svrstan po tribusima. Za razliku od plebejskih skupština (isto zasnovane na tributskoj organizaciji sa komicijama kao glasačkim jedinicama) koje su sazivali i njima predsjedali plebejski funkcioneri (tribun ili njegov pomoćnik edil), zajedničke tributske komicije su sazivali i njima predsjedali kurulni magistrati (konzul, diktator, pretor, kurulni edil). Za razliku od centurijatskih komicija, tributske su se sastajale unutar pomeriuma, najčešće na prostoru Foruma i Kapitolu. Tek su se pred kraj Republike one radi izbora magistrata sastajale na Marsovom polju. Nakon Hortenzijevog zakona tributske komicije su imale i zakonodavnu djelatnost u najširem obliku i one su sve više počele preuzimati i nadležnost vođenja državne politike i uprave i tako polako izbijati na prvo mjesto u odnosu na ostale vrste narodnih skupština. Tributske komicije su vršile izbor i nižih magistrata (kurulnih edila, kvestora, i vojnih tribuna). Od sudskih poslova imale su nadležnost nad radom javnih činovnika ili ljudi koji su radili po javnom nalogu. U tributskim komicijama se glasalo crnim ili bijelim kamenčićima.

Pored spomenutih komicija u rimskom javnom životu na nivou države postojale su još neke vrste skupština, ali one nisu imale političku funkciju. Specijalna komicija koja se sastojala od 17 tribusa sastajala se radi izbora pontifeks maksimusa. Jedini uslov za rimske građane da mogu učestvovati u radu skupština je bio da se nalaze u gradu Rimu u danima kada je zasjedala skupština. Rimske skupštine nisu propisivale pravilo o broju prisutnih,

[129] Zakon koji je omogućavao okrivljenom, ako je imao status rimskog građanina, da se pozove na narod, i izloži mu svoj slučaj. Nakon nestanka republikanskog sistema, pravo pozivanja se prenijelo na cara.

kako bi mogle punovažno odlučivati. Komiciji su se sastajali samo na određene dane (*dies comitiales*), ali samo ako su sazvane od nekog magistrate. Ukoliko su znamenja bila povoljna, magistrat je otvarao sjednice komicija sa svečanim žrtvama i molitvama, a onda je pretresan prijedlog (*rogatio*). Narod na skupštini je mogao ili da prihvati prijedlog koji je iznio ovlašteni magistrat ili da ga odbaci, a moglo se govoriti samo uz dopuštenje ovlaštenog magistrata. Građani nisu mogli da modifikuju predloženi zakon na samoj sjednici skupštini.

Na kraju bi se pristupalo glasanju (*vocare* ili *mittere in suffragio*). Rezultat glasanja bi se javno objavio i ukoliko bi se zakonski prijedlog usvojio postajao bi *lex perlata*, urezivao bi se u bronzu, postavljao na Forumu, Kapitolu ili na nekom drugom važnijem i vidljivijem mjestu ili bi se arhivirao u erariju.

Denar koji prikazuje građanina kako glasa.

Komicijska metoda glasanja ustvari je neki vid miješanja neposredne demokratije i posrednog zastupanja. Dok je atenska eklesija odlučivala po sustavu jedan čovjek – jedan glas, u komicijskom sustavu jedna komicija (kurija, centurija ili tribus) je imala jedan glas bez obzira koliko imala potencijalnih glasača ili koliko je ljudi u njoj stvarno glasalo. U uvjetima kada je broj potencijalnih glasača mogao iznositi na stotine hiljada, komicijski način glasanja je na neki način ispravljao određene nedosljednosti funkcioniranja neposredne demokratije. Time su i udaljenije zajednice imale istu glasačku mogučnost odlučivanja, kao i zajednice gradskih tribusa.

Javni prihodi i rashodi

Od vremena Valerija državna blagajna se nalazila u hramu Saturna.[130] Javna blagajna se zvala erarij (*aerarium* = od latinske riječi *aes* u značenju bakarni novčić; puni naziv blagajne je bio *aerarium stabulum*), a postojala je i tajna riznica (*aerarium sanctum* ili *sanctius*) u koju se posezalo samo u krajnjim slučajevima nužde. Ovaj specijalni fond se prvobitno punio ratnim plijenom, a od *lex Manila* iz 357. god. p. n. e. se održavao na osnovi indirektnog poreza od 5 % na vrijednost oslobođenih robova. Glavni izvor državnih prihoda su bili neposredni porezi na osnovi imetka (*tributum ex censu*) koji su cenzori procjenjivali na osnovi izjava građana pod zakletvom (koje su se u ranijim razdobljima Rimljani pridržavali radi toga što je zakletva, kao i sam cenzus, imala i religiozni karakter). Porez su ubirali kuratori (*curatori*) i *magistri pagorum* (načelnici sela), a kasnije su to radili erarski tribuni (to su bili bolji građani, koji su birani na tu službu). U izvanrednoj situaciji je bio ubiran *tributum temerarium*, pri čemu je svako sam sebi procjenjivao imetak. Kako bi se u vanrednim i teškim okolnostima dolazilo do sredstava, kao npr. za Hanibalovog rata u Italiji, narodnim zajmom su se pokrivali javni nužni troškovi. Javne prihode bi pojačavale i dotacije bogatih pojedinaca, kao npr. kada se 242. god. p. n. e. grupa bogatih Rimljana udružila i o svome trošku sagradila 200 brodova. Država bi se i zaduživala, ali je i sama mogla biti kreditor. Prihodi su dolazili i na osnovi držanja ili zakupnine javnih zemljišta, državnih dobara, carina, državnih rudnika, indirektnih poreza (npr. na trgovinu soli). Drugi dohodci su bili i danci potčinjenih zajednica, ratni plijen, globe, ratna odšteta...itd. Od indirektnih poreza treba istaći 20-itinu vrijednosti oslobođenika kao taksa na manumisiju (*manumissio*)/oslobađanje robova. Pretpostavlja se da su državni prihodi oko 250. god. p. n. e. godišnje iznosili između 4 i 8 miliona sestercija. Kako se Republike bude širila i razvijala, povećavati će se i prihodovna strana, pa je do 150. god. p. n. e. ona iznosila 50 – 60 miliona sestercija.

Izdaci su uglavnom u ratnim troškovima, koji su bili enormni, pa u nekim troškovima kako bi funkcionirala javna uprava, bili održavani javni kultovi (npr. hranjenje kapitolinskih gusaka) i građena i održavana javna infrastruktura (javne zgrade, ceste, vodovodi, mostovi). U izdatke je išla i briga i izdržavanje stranih poslanstava, onda i pogrebi istaknutih pojedinaca, pa i podizanje spomenika. Da bi neki izdatak mogao biti legalan, potrebna je bila saglasnost javnih institucija.

[130] Trezor u Saturnovom hramu na *Forum Romanum* (istočno od Kapitola) je također čuvao i standarde (simbole) legija, javne zakone ugravirane na bakarnim ili brončanim pločama, dekrete Senata i druge zapise i registre od državne važnosti. Tako je Saturnov hram bio i neka vrsta javne arhive.

SVEĆENICI

Kao što je već izloženo u dijelu teksta koji je obrađivao doba kraljeva, pitanja religije nisu u Rimu bila odvojena od političkog života. Svi najviši magistrati imali su ove ili one vjerske funkcije. Svećenstvo kao stalež nije postojalo u Rimu. Svećenički kolegiji bili su magistrature svoje vrste, ali samo vjerske magistrature. Osobito značenje stekao je kolegij pontifikâ (najprije je imao tri a kasnije šest članova), kojima je na čelu stajao veliki pontifik (*pontifeks maksimus*). Ovlasti velikog pontifika bile su raznovrsne. U vjerskom pogledu on je bio neka vrsta *pater familias* čitave Rimske Države. On je vršio razne vjerske ceremonije, prisustvovao vjerskim obredima koje su vršili razni magistrati, davao savjete magistratima u svezi pitanja kulta, rukovodio kalendarom, vodio anale itd. Po svim pitanjima on se savjetovao sa kolegijem pontifika. Veliki pontifik živio je u kući koja je, po tradiciji bila dvorac Nume (*Regia*). Pontifici su postavljani putem kooptacije, a veliki pontifik, od kraja III.st. p. n. e. biran je na posebnim komicijama. Pontifik je bio tijesno povezan sa aristokracijom i zastupao njene interese, ali su kao rezultat djelatnosti Gneja Flavija, prava pontifika su bila ponešto ograničena, a 300. god. p. n. e., po zakonu Ogulnija, pontifikat je bio otvoren i za plebejce. Ali prvi pontifik-plebejac bio je imenovan tek 252. god. p. n. e. Ostatak kraljevske vlasti zadržao se u tituli *rex sacrorum*. To je bio u prvom redu svećenik Janusa, ali je imao i druge funkcije. *Rex sacrorum* je bio podčinjen velikom pontifiku, Za tu dužnost birani su uvijek patriciji. Svećenici raznih hramova nosili su naziv flamina. Među njima osobito značenje imali su flamin Jupitera (*flamen Dialis*), flamin Marsa i flamin Kvirina (*flamen Quirinalis*).

Za pitanja međunarodnih odnosa i ratovanja veliku ulogu imao je rimski svećenički kolegij fecijala. On je nastao u kraljevsko doba i glavna njegova dužnost bila je čuvanje i provođenje fecijalnog prava (*ius fetiale*), pod kojim se podrazumijevao skup svih pravila, regula, obreda i običaja koji se tiču međunarodnih odnosa. Kolegiji fecijala postojali su ne samo u Rimu, nego i u drugim srednjoitalskim gradovima. Običaji i obredi fecijalnog prava bili su zajednički Rimljanima i drugim Italicima. Njihova (za historiografiju i pučku javnost) najpoznatija dužnost bilo je vršenje obreda kojima su popraćivane objave rata i sklapanja mira. I samo onda kada su ti obredi strogo izvršavani, rat je smatran pravednim (*bellum iustum*), a ugovor valjanim. Fecijali su u ranijim periodima vršili i dužnost državnih oficijelnih poslanika, da bi kasnije bili zamijenjeni sa legatima (poglavito iz reda senatora).

Sabinjanski rod Klaudijevaca je izgleda bio zaslužan za uvođenje i kulta boginje Belone u Rim. Vjerojatno sabinjanskog porijekla Belona/*Bellona* je bila rimska boginja rata, usko vezana sa Marsom kao njegov pratilac (iako se ona može zvati i njegovom suprugom, kćerkom, sestrom ili kočijašem). Njen hram je izgrađen na Marsovom polju (gdje su se sastajale centurijatske komicije i skupljala vojska), van *pomeriuma*, te svete granice grada.

U njenom hramu se Senat sastajao sa stranim izaslanstvima (ambasadorima), primao pobjedničke zapovjednike i tu se rat javno proglašavao i objavljivao. Iza njenog hrama je bila *columna bellica,* koja je simbolički predstavljala granicu Rima, i da bi se objavio rat jedan od svećenika fecijala je bacao koplje preko *columna bellica,* što je simboliziralo napad na stranu zemlju, odnosno javnu objavu rata.

Belona se uobičajeno prikativala sa šljemom i oklopom, naoružana sa maćem i mačem i nosi štit; nekada je nosila i baklju sa krvavocrvenim plamenom. Opisuje se kao glasna i vrlo aktivna, a njoj se pripisuje nasilje, početak ratova i slanje vojnika u bitku. Njen originalni praznični dan je 3. juni. Također je zvana i *Bellola, Duellona* (odakle i ranija latinska riječ za rat → *duellum*), *Bellona Pulvinensis, Bellona Insulensis* (od svetilišta na jednom tibarskom ostrvu).

Belona je nesumnjivo izazivala ratoborno raspoloženje i najranije žrtve koje su joj se prinosile su bile ljudske. I u republikanskom sustavu veliki ugled i utjecaj su imale vestalke. Poseban kolegij svećenika, koji se sastojao isprava od dva, a počevši od IV. st. p. n. e. od deset ljudi, rukovodio je „Sibilskim knjigama". Osim toga, postojao je i kolegij augura, svećenika-vidovnjaka. Auguri su imali određen utjecaj i na politički život, jer su se Rimljani rukovodili njihovim tumačenjima raznih gatanja i znamena kod određivanja rokova za skupštine i za kretanje u pohod. Dugo vremena auguri su birani iz redova patricija, i tek su po zakonu Ogulgija plebejci dobili pristup u kolegij augura.

Vrline starih Rimljana i *mos maiorum*

Za vrijeme građanskih ratova Kasne Republike, kaosa i sloma starog sustava vrijednosti i morala ranija razdoblja Rane i Srednje Republike su prilično idealizirana. Rimljani Rane i Srednje Republike su tako predstavljani kao antipod i totalna suprotnost izopačenim potomcima koji djeluju samodestruktivno i uništavaju Republiku. Posebno se u promociji takvog stava isticao Salustije Krisp, inače i sam aktivni učesnik stranačkih borbi i II. građanskog rata. On na sljedeći način opisuje te Rimljane starog kova, istina u idealiziranoj i pomalo nostalgičnoj:

> "Nevjerovatno je kad se spomene, koliko je država stekavši slobodu (izgonom kralja Tarkvinija Oholog i uspostavom Republike op.a.) u kratko vrijeme narasla".
>
> "...za hvalom su (Rimljani op.a.) bili pohlepni, u novcu darežljivi, željeli su veliku slavu i pošteno (stečeno op.a.) bogatstvo".
>
> "...u miru i u ratu su se gajili dobri običaji, sloga je bila velika, a lakomost mala".

"Građani (rimski op.a.) su se međusobno takmičili u vrlini...kod kuće štedljivi, prema prijateljima vjerni. Ovim dvjema osobinama, smionošću u ratu a kad bi nastao mir pravednošću brinuli su se za sebe i za državu".

"...Vlast su više provodili dobročinstvima negoli strahom, a kad bi pretrpjeli kakvu uvredu, više su je voljeli oprostiti negoli se za nju svetiti" .

"Oni su (Rimljani) ...domove svoje slavom kitili, a pobijeđenima nisu otimali ništa negoli samovolju da čine nepravdu".

"...kod kuće radinost, vani pravedna vlast, duh slobodan u odlučivanju, niti grijehu niti požudi podložni".

Salustije je želio da ovim izrazima, a vođen sopstvenom političkom agendom, oslika taj rimski duh koji je bio tvorac Republike i Imperije. Genije seljačkog, rimskog naroda uz navedene kvalitete, posjedovao je i odgovornost, ozbiljnost, upornost, izdržljivost, prkos i energičnost ali i onu crtu koju nisu imali Atenjani i Spartanci, a koja se izražavala u smislu za red i organizaciju, a koja je bila, *conditio sine que non* stvaranja Rimske države i njene moći. Ali sa agrarnom krizom koja će se poput bolesti raširiti rimskim svijetom za vrijeme posljednjih decenija Srednje Republike, ove vrijednosti će se naći u opasnosti da budu istisnute od strane pohlepnog žara.

Način života i odnosa prema okolini i prilikama, a koje ističe Svetonije, su ustvari rezultat nečega što se nazivalo *mos maiorum* („običaji predaka"). Riječ je o nepisanom kodeksu iz kojeg su drevni Rimljani izvodili društvene, moralne i vrijednosne norme. To je bila srž rimskog tradicionalizma u kasnijim historijskim epohama rimskog svijeta. Ipak i bez obzira na želje tradicionalista, pošto „običaji predaka" nisu bili zapisani, moralo je doći i do njihovih transformiranja i prilagođavanja u skladu sa protokom vremena. Borba za „običaje predake" je često bila i fraza političke borbe za Republike, kao i ideološkog opravdanja uvođenja principata. Bez obzira na promjene načina života rimskog svijeta koje su ih postupno potiskivale iz faktičkog ophođenja, „običaji predaka" su ostali sve do kraja rimskog svijeta bar ideal moralno – vrijednosnog sustava. Sa gašenjem klasičnog rimskog svijeta i nastankom kršćanskog svijeta, nestao je i ovaj nepisani kodeks (smatran inferiornim u odnosu na otkrovenje) i razvio se novi moralno – vrijednosni i društveni sustav.

Taj sustav „običaja predaka" se izražavao kroz obimnu seriju pojmova koji se ne mogu jednostavno i jednoznačno prevesti jer u sebi imaju široku sadržinu. Pojedini od tih pojmova su postali i personificirana božanstva. Načelno gledano ta serija pojmova „vrlina" se dijelila na one koji se odnose na pojedinca i one koje se odnose na zajednicu, odnosno Republiku. Pojmovi „vrlina" su se često prikazivali i na novcu kao propagandno – ideološko sredstvo za promociju rimskog načina života i rimskog vrijednosnog i moralnog sustava.

Privatne „vrline” su:

Comitas → humor, jednostavnost ophođenja, ljubaznost, otvorenost i prijaznost.

Firmitas → žilavost, upornost, snaga uma, sposobnost da se drži vlastite svrhe.

Frugalitas → ekonomičnost i štedljivost, ali bez škrtosti.

Honestas → respektabilnost u društvu, iskrenost.

Humanitas → čovječnost, učenje, kulturizacija, rafiniranost.

Industria → radinost, marljivost.

Prudentia → razboritost, mudrost, pronicljivost i osobna diskrecija.

Salubritas → zdravlje i čistoća.

Severitas → odlučnost, izdrljivost.

Veritas → istinitost, poštenje u radu sa drugima.

Religio Cultus → veza između bogova i smrtnika, izvođena u tradicionalnim religijskim ceremonijama kako bi se održavao *pax deorum*.

Cultus → je bio aktivno i pravilno održavanje rituala.

Disciplina → pridržavanje zakona i pravila i u vojsci i u civilnom životu, vezano je za obuku, edukaciju, trening i samokontrolu.

Gravitas → je dostojanstvo, snaga samokontrole pred bilo kakvim izazovima, ozbiljnost i odgovornost.

Constantia → postojanost i ustrajnost, što podrazumijeva i čvrstoću karaktera.

Dignitas → je podrazumijevao vrijednost, čast i samopoštovanje.

Auctoritas → je podrazumijevao i prestiž i poštovanje, neka vrsta visokog društvenog i javnog autoriteta koji se sticao nakon što bi pojedinac ispunjavao sve druge navedene vrline.

Javne „vrline” su:

Abundantia → je ideal da zajednica mora imati dovoljno hrane i drugih esencijalnih resursa za sve segmente društva.

Aequitas → pravednost u odnosu vlasti naroda, ali i unutar same vlasti i unutar samog naroda.

Bonus Eventus → Sjećanje na važne i dobre događaje.

Concordia → harmonija među rimskim narodom i između rimskog naroda i drugih naroda i zajednica.

Felicitas → proslava najboljih i najsretnijih aspekata rimskog društva.

Fortuna → sreća rimskog društva, naroda i države.

Genius → poštovanje „duha Rima".

Hilaritas → radost, veselje, izražavanje sretnih vremena.

Justitia → pravda u zakonima i vlasti.

Laetitia → neka vrsta osjećaja zahvalnosti, često u slučaju rješavanja krize.

Liberalitas → plemenitost, darežljivost države.

Libertas → sloboda.

Nobilitas → plemenito djelovanje u javnom životu.

Ops → prosperitet rimskog svijeta.

Patientia → izdržljivost, sposobnost prebrođavanja kriza.

Pax → mir.

Providentia → sudbinsko veliko predodređenje rimskog svijeta.

Pudicita → čistoća u javnom radu, nekorumptivnost.

Salus → briga za javno zdravlje.

Securitas → sigurnost koju donosi odgovorna i efikasna vlast.

Spes → nada, posebno u teškim vremenima.

Uberitas → plodnost, posebno u poljoprivrednoj sferi.

I privatne i javne „vrline":

Virtus → ideal istinskog rimskog građanina. Lucilije raspravlja u svome djelu o pojmu *virtus*, smatrajući da je to čovjekovo razlučivanje šta je dobro, šta je zlo, šta je nepotrebno, šta je sramotno, šta je nečasno. Pod ovim pojmom se nekada podrazumijevala i hrabrost, muškost, izvrsnost. U javnoj sferi to je podrazumijevalo hrabrost državnih dužnosnika i društvenih uglednika.

Clementia → milostivost, blagost, nježnost koju pokazuje i pojedinac (prema drugim ljudima) i država (prema drugim zajednicama).

Fides → povjerenje, dobra vjera, vjernost, pouzdanost, vjerodostojnost. U uvjetima nepisanih dogovora, ova vrlina se smatrala veoma bitnom. Ove osobine su se prenosile i na javne poslove. *Fides* je bila i personificirana boginja, sa hramom na Kapitolu od cc. 254. god. p. n. e.

Pietas → poštovanje, pobožnost, odgovornost prema bogovima, domovini, djeci i roditeljima, familiji u cjelini, svojim pretcima i svojim nasljednicima, i svome agnatima i kognatima i pojedinca i zajednice. I *Pietas* je bila personificirana boginja sa hramom posvećenoj njoj 181. godine p. n. e. (gradnja je počela deset godina ranije).

Mnoge od ovih vrlina će propagirati i princeps Marko Aurelije.

IZBIJANJE RIMA NA POZORNICU MEDITERANSKE POLITIKE

264. god. p. n. e. (ili konzulske godine Apija Klaudija Kaudeksa/*Appius Claudius Caudex* i Marka Fulvija Flaka/*Marcus Fulvius Flaccus* ili 489. god. od osnivanja Grada/AUC = *anno urbe condita* po Varonovoj eri) je ključna za rimsku i svjetsku historiju. Tada je započeo period punskih ratova. kako su ih zvali Rimljani (*Bella Punica* ili *Poenica* proizlazi iz latinske riječi *Punicus* (ili *Poenicus*) što je označavalo Kartaginjanina kao referenca na njihovo feničko porijeklo (na latinskom *Phoenicia* = Fenikija). U tome razdoblju se Rimska Republika (*Res Publica Romana*) iz regionalne, lokalne sile preobrazila u silu koja je hegemon tadašnjeg mediteranskog svijeta, odnosno transformira se u dugovječnu imperiju. I tako je ova godina jedan od temeljnih vremenskih međaša (odrednica) u razvitku ljudske historije (poglavito one sa zapada starog svijeta). Tada je započela skoro jedno stoljeće duga borba za gospodstvo nad središnjim i zapadnim Mediteranom između Rimske Republike i Kartaginske Države (isto sa republikanskom sustavom). U samom početku riječ je o različitim etničkim i jezičnim kompleksima (Rim je indoeuropski, italski, latinski, a Kartagina je semitska, feničanska), kulturnim zajednicama (Rim je otvoren prema etrurskom i grčko – helenističkom nasljeđu sa dosta i originalnih italskih osobenosti, dok je Kartagina zasnovana na dugomilenijumskoj civilizacijskoj tradiciji blisko i srednjoistočnih kultura sa starosjedilačkim hamitsko – berberskim primjesama), ekonomijama (Kartagina je pomorska i trgovačka sila, dok je tadašnji Rim primarno orijentiran na kopno i poljoprivredu). Međutim, bez obzira na ove različitosti te dvije sile, jedna tek rođena kao što je Rimska Republika koja se dosada dokazivala samo na regionalnom i lokalnom nivou, i jedne koja je već stoljećima aktivni sudionik na pozornici mediteranske visoke politike. A povod za njihov sukob je bio banalan, kao što su to uostalom u većini slučajeva i bili povodi za velike prijelomne svjetske historijske događaje i procese.

Kartagina

Kartagina je bila situirana na krajnjem sjeveroistoku današnjeg Tunisa, na strateški najvažnijoj tački Mediterana gdje su se spajali njegov istočni i zapadni dio. Kartagina država je bila jedna ekonomski vrlo stabilna i bogata zajednica koja je bazirala svoj razvitak na pomorstvu, trgovini i visoko profitabilnim i kvalitetnim kulturama. Na osnovi antičke, mediteranske tradicije Kartaginu su 814. god. p. n. e. osnovali kolonisti iz feničanskog - libanskog grada Tira pod vodstvom kraljice Elishat (grecizirano kao Elissa, a kod Rimljana

poznate kao Didona), sestre tirskog kralja Pigmaliona. Ova tirska naseobina na tuniskoj obali je dobila ime Novi Grad / Qart-hadasht, u odnosu na Tir, koji je bio stari grad. Prva interakcija između hamitskih starosjedilaca i prvog vala semitskih doseljenika (prvi je feničanski, a drugi je bio onaj arapski) u sjevernoj Africi, je vezana za mit koji govori o osnivanju Kartagine. Zbog razmirica sa bratom Pigmalionom, njegova starija sestra Didona napustila je Tir sa nizom uglednim porodica i velikim brojem naseljenika i iskrcala se na obale Tunisa, i to na mjestu gdje se pružala mogućnost za izgradnju jedne pogodne luku. Didona zamoli i dobi od starosjedilaca toliko zemlje, koliko se može pokriti volovskom kozom. Ali lukava Didona razreže kožu na usko remenje, kojim uhvati velik komad zemlje, gdje se sazida tvrđava Byrsa, oko koje se za kratko vrijeme podigne Novi Grad ili Kartagina. Heleni su izvorno semitsko ime iskvarili u Karchedon, dok su Rimljani otišli još dalje nazvavši je Karthago. Rimljani su Kartaginjane zvali i *Poeni* (Puni), što je izvedenica od grčke riječi *Phoenices* (Feničani)[131].

Poduzetni semitski[132] Feničani (koji su pretci današnjih Libanaca) su bili jedan od najvažnijih naroda i kulturnih zajednica tadašnjeg poznatog svijeta. Zahvaljujući njima, pismenost na bazi alfabeta se ponovo javila u egejskom svijetu, da bi se preko helenskih apoikija u Italiji se raširila u etrursko – italsko –rimskom podneblju. Poduzetni semitski Feničani, kao odlični pomorci i trgovci, su imali naseobine širom Mediterana (posebice u sjevernoj Africi istočno od Kirenajke, južnoj Iberiji, Sardiniji, zapadnoj Siciliji, Kipru), pa je pored Kartagine potrebno spomenuti i Hadrumentum, Hippo, Tapsus, Utiku, Cirtu,

[131] Rimljani su sa Kartaginom vrlo rano uspostavili veze. Tradicija još u ranorepublikansko datira sklapanje prvih ugovora Rima sa Kartaginom. *Polyb.* III, 22; 29; *Liv.* XXV, 40. Rimljani su bili u savezništvu sa Kartaginom i u vrijeme rata sa epirsko-mološkim kraljem Pirom.

Vergilijev opis susreta Eneje, koji bježi iz Iliona i trojanskih obala i traži obećanu zemlju, i Didone na tuniskoj obali nema čak ni mitološko – legendarno, a kamoli historijsko značenje. Riječ je o jednoj Vergilijevoj umjetničkoj apstrakciji sa simboličkim značenjem, istina prilično dobroi kvalitetno urađenoj. Vergilije ustvari IV pjevanjem spjeva Enejide kao da želi dati neki simbolički, prozaični i romantični razlog tome "nepomirljivom neprijateljstvu" Rima i Kartagine, koje se može završiti samo potpunim spaljivanjem i uništenjem jednoga od ta dva grada. Međutim, "nepomirljivo neprijateljstvo" Rima i Kartagine ne odgovara stvarnim činjenicama, jer sukob Republike i Kartagine izbija tek sredinom trećega stoljeća postojanja Republike, a do tada su odnosi bili mirni, a nekada i savezнички. Razlog neprijateljstva je bilo to što se svojim širenjem prema jugu, Republika upetljala u odnose stvarnih "nepomirljivih neprijatelja" Helena i Feničana. I tada, upravo iz spleta niza okolnosti u međusobnim zategnutim odnosima sicilskih Helena i kartaginskih pozicija na istome otoku, dolazi do sukoba interesa Rima i Kartagine. Vergiliju, kao pjesniku je lakše predstaviti daleke uzroke sukoba Rima i Kartagine u nekoj tragičnoj romantici koja se desila između predaka ova dva grada, nego analizirati i prezentirati hladne, složene podatke, korelacije i interese koji su doveli do izbijanja I punskog rata.

Po mitologiji Didona je bila kćerka tirskog kralja Bela i sestra Pigmaliona. Kada je Pigmalion ubio njenog muža Sikeja, ona je pobjegla iz Tira i osnovala Kartaginu. Eneja je bio daleki predak Romula i Rema po jednoj liniji, kao i julijevskog roda po pobočnoj liniji.

[132] Doprinos semitskog etničkog kompleksa razvitku čovječanstva je izniman, i to ne samo u religioznom aspektu (i to u vidu abrahamskih religija kako se to danas poglavito smatra). Nalazeći se između sumerske i egipatske civilizacije oni su vrlo brzo prihvatali njihove tekovine i dalje ih razvijali u vidu akadske, kaananske (kojoj kao podgrupa pripada i feničanska), babiblonske, asirske civilizacija. Danas semitski etnički i jezički kompleks predstavljaju tri glavne skupine: arapska, hebrejska i amharska (etiopska).

Leptis Magnu, Tingis, Lilibej, Karalis, Gades, Malaka, Abdera itd... Kartaginjani i drugi zapadnomediteranski Feničani se nisu samo zadovoljili Sredozemnim morem, već su njihovi kapetani i mornari ulazili i u Atlantski okean, zalazeći daleko u nepoznate sjevernoevropske i afričke vode. Feničanska pomorska i trgovačka aktivnost se tako protezala na jednom širokom prostoru od Kornvala (gdje su bili rudnici dragocjenog kalaja) u današnjoj južnoj Engleskoj, pa sve do malabarske obale (izvori začina, dragog kamenja) u Indiji. Kao glavni nosioci posredničke trgovine, kartaginski trgovci dovozili su u zapadne i istočne luke Sredozemnog mora kalaj i cink iz Britanije, zlato i slonovu kost iz afričkih područja, kovine sa Sardinije i iz Španjolske, jantar iz sjevernih zemlja, robove iz raznih područja i drugu najraznovrsniju robu. Feničanski moreplovci su po nalogu egipatskog faraona Nekaa II. iz XXVI. dinastije oko 600. god. p. n. e. oplovili Afriku i vratili se kroz Herkulove stubove (današnji Gibraltarski prolaz) nakon 3 godine.[133] Do velike grčke kolonizacije, feničanski gradovi – metropole (Tir, Sidon i Biblos) i niz kolonija su držali trgovački i pomorski monopol na Mediteranu već stoljećima. I pored snažnog trgovačkog i pomorskog prisustva, Feničani nisu uspjeli stvoriti jedinstveno pomorsko carstvo u državotvornoj formi i ostali su načelno rascijepljeni na zonu istočnog Mediterana (uključujući i područje domovine) i zonu zapadnog Mediterana. Njihova domovina na obalama Levanta (kaanansko – feničanska obala) je bila izložena upadima hebrejskih plemena i mijenjala je okvire kraljevstava i carstava u koje je ulazila (asirsko, novobabilonsko, perzijsko, i na kraju grčko – makedonsko, odnosno seleukidsko - helenističko). Utika, najstarija feničanska kolonija u Africi, izgubila je svoj prijašnji značaj i potpala pod vlast Kartagine, kojoj su se podčinili i drugi fenički gradovi na sjevernoafričkoj obali. Malo pomalo Kartagina je proširila svoj utjecaj i na druga područja zapadnog dijela Sredozemnog mora (uključujući i Baleare i Maltu). Kartagina se uspjela nametnuti kao hegemon nizu feničanskih kolonija u sjevernoj Africi i stvoriti svoju politički – interesnu i gospodarsku sferu na Zapadnom i dijelu središnjeg Mediterana, koju je vrlo ljubomorno čuvala (po geografu Eratostenu Kartaginjani su svakoga mornara – stranca koji bi plovio za Sardiniju ili Gades u južnoj Iberiji bacali u more). Tako je Kartagina postala središte semitsko-feničanskog (libanskog) naseljenog područja zapadnog Mediterana, i to ne samo osnivanjem novih naseobina i postaja, nego i nametanjem svoje hegemonije i talasokratije nad drugim feničanskim (libanskim) naseobinama na ovome području. Tako je ona zbog svoje ekonomske snage i političke moći bila stožerna os prisustva i okupljanja feničanskog i semitskog na zapadnom Mediteranu, stvarajući ujedno i svoju veliku pomorsku i trgovačku imperiju.

Dolaskom novog naroda-Helena na obale i ostrva zapadnog i centralnog Mediterana, Kartaginjani su otpočeli sa italskim, sicilskim (poglavitom sa Sirakuzom) i južnogalskim Helenima (poglavito sa Masilijom) stoljetne ratove za prevlast na Mediteranu. Pojava i osnivanje helenskih apoikija je prilično naškodila feničanskom monopolu na Mediteranu,

[133] Sami Kartaginjani su dolazili do „Krokodilske rijeke“, današnji Senegal.

radi čega su helenske apoikije bile kontinuirani protivnik Kartagini. Sicilija je bila glavno bojište i pet puta su Kartaginjani nastojali da pobijede sicilske Helene, ali su uvijek bili suzbijani od strane helenskih sicilskih i sirakuških tirana ili helenskih vojskovođa, državnika i kraljeva sa Balkana (480. god. p. n. e. od strane Gelona i bitka kod Himere; početkom IV. st. p. n. e. od strane Dionizija Starijeg; 340. god. p. n. e. od strane Timoleona i bitka kod rijeke Krimisus; 278. god. p. n. e. od strane Pira). Punsko-helensko suparništvo, kada postane hegemon italskim Helenima naslijediti će Republika.

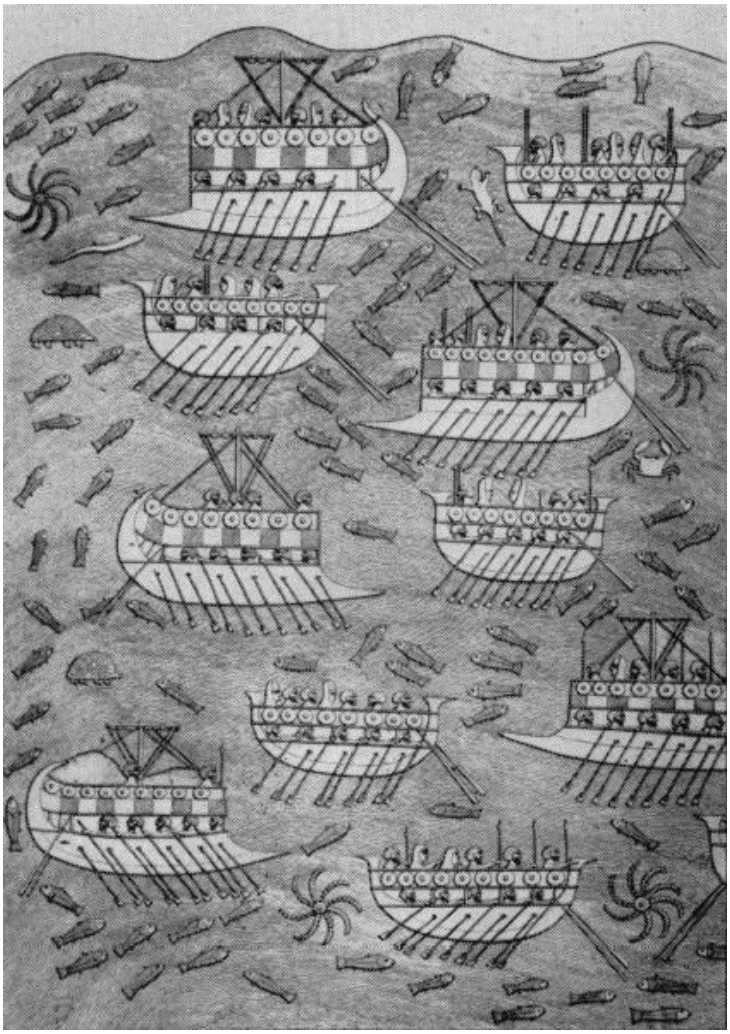

Prikaz sa zida palate asirskog vladara Senaheriba (vl. 705. – 681. god. p. n. e.) u Ninivi. Slika prikazuje i ratne/borbene i trgovačke brodove feničanskog kralja Lulija koji je vladao Tirom i Sidonom, u momentu njegovog bjekstva pred asirskim pritiskom. Ove tipove brodova su Feničani koristili za svoje plovidbe i naseljavanja.

Kartagina i druge feničanske kolonije (pod njenom hegemonijom) su u svome dubljem kontinentalnom zaleđu graničile sa zemljama koje su naseljavale zajednice hamitsko – berbersko – maurskog porijekla (koji su starosjedioci sjeverne Afrike), od kojih su najvažnije Numidija (tada se sastojala od dvije kraljevine) i Mauritanija. Sa ovim zemljama, posebno sa Numidijom, Kartagina i drugi feničanski gradovi su imali odnose promjenljive prirode. Kartaginjani, odnosno fenički doseljenici su iz redova hamitskih starosjedilaca uzimali plaćenike (poglavito njihovu konjicu) za svoje ratove sa grčkim kolonijama i kasnije Rimskom Republikom, ali su ih koristili i kao zavisne seljake (felahe). Na svoje hamitske susjede Kartagina i ostale feničanske kolonije su imale i veliki kulturni utjecaj, pa je feničanski jezik i pismo postalo udomaćeno na dvorovima numidskih i drugih berbersko – maurskih kraljeva i velikaša.

Kartaginjani su kao razvijena robno – novčana privreda zasnovana na trgovini i visoko profitabilnim kulturama ali i značajnim prinosima žitarica (Kartagina, kao i drugi feničanski gradovi na sjeverozapadnoj afričkoj obali, je ležala na iznimno plodnom tlu) imali i veliki broj robova, pa su u odnosu na tadašnju Rimsku Republiku predstavljali pravo robovlasničko društvo, pa je znatan dio zemljišta kartaginskih zemljoposjednika bio obrađivan od strane robova. Kartaginjani su prvi primijenili u velikim razmjerima rad robova u poljoprivredi i stvorili metode za raznoliko korištenje robovskog rada. Kod njih se pojavila specijalna literatura posvećena agronomskim pitanjima. Osobitu popularnost uživao je rad Magona, koji je bio preveden na grčki, a zatim i na latinski jezik.

Aristotel (koji je umro 50 godina prije I. punskog rata) je kartaginsko ustavno uređenje označio kao prijelaz iz monarhijskog u aristokratski. Na čelu Kartaginske države su stajala dvojica sufeta/sudaca (šofetim), koje je birala narodna skupština i po čijim je imenima nazivana godina, ali je najviša vlast bila u rukama aristokratskog Vijeća, koje se sastojalo od 30 ljudi. Postojale su i druge ustanove, od kojih je naročit značaj imao kontrolni organ – vijeće stočetvorice (104), koje je podsjećalo na spartanske efore i bilo vrlo moćna politička institucija. Narodna skupština, koja je birala službene osobe, nije imala politički značaj. Čitavom politikom, kako vanjskom tako i unutarnjom, rukovodila je plutokracija/ πλουτοκρατία (vladavina bogatih). Aristotel, koji je opisao kartaginsko političko uređenje, ističe da se u Kartagi bogatstvo cijeni više od vrline. Pošto se kartaginska plutokratija plašila da se močna i bogata porodica Mago ne izdigne do kraljevske časti, oko sredine V. st. p. n. e. izmijenjen je ustavni poredak. Kartaginsko uređenje je bilo tako udešeno da je sva vlast bila u rukama tog oligarhijsko – plutokratskog sloja, a interesi države su se praktično izjednačili sa njegovim, poglavito poslovnim, interesima. Obični kartaginski građani (koji nisu imali pravo ni obavezu da služe vojsku) nisu imali velikih prava u odlučivanju. Kod naimenovanja vrhovnih vojnih starješina pitala se narodna skupština, ali su ipak oligarhija i vijeće odlučivali. Demokratska opozicija je bila nemočna i slaba, i tek nakon II. punskog rata Hanibal je predlagao određene reforme.

Za razliku od rimsko – republikanske građanske milicije, kartaginska vojska bila je plaćenička i sastojala se od najraznovrsnijih elemenata. U njoj su služili Libijci, Kelti, Italici, Grci. Jedinicama su ponekad zapovijedali istaknuti Kartaginjani (koji su znali pokazivati iznimna strateška i taktička umijeća), a ponekad plaćenički zapovjednici. Nekada se događalo da su kartaginske vojskovođe djelovale nezavisno od vladajuće oligarhije i da su s njom dolazile u sukob.

Kartaginska religija je nastavljala tradicije Feničana, i u njoj je bilo mnogo arhaičnog, sve do ljudskih žrtava, prinošenih u čast boga rata Moloha. Glavna božanstva bili su bog neba Baal i boginja mjeseca Tanit. Njihovi svećenici i svećenice bili su članovi istaknutih kartaginskih obitelji. U području umjetnosti i arhitekture Kartaginjani nisu stvorili ništa samostalno. Za njih je karakteristično eklektičko miješanje grčkih i istočnih uzora.

Odnos Rima i Kartagine

Prvi ugovor Rima sa Kartagom Polibije stavlja na sami kraj VI. st. p. n. e. u prvu godinu Republike, ali je potpuno moguće da on pada u kasnije vrijeme. Drugi ugovor zaključen je 348. godine p. n. e., a treći 279. godine p. n. e., za vrijeme rata sa Pirom. Rani ugovori regulirali su pitanja koja su uglavnom bila u svezi s trgovinom i pomorstvom, dok je ugovor iz 279. god. p. n. e. predstavljao savezništvo u ratu protiv Pira. Samim tim je jasno da Rimljani i Kartaginjani nisu imali ni interesa ni potrebe za sukobljavanjem, međutim takvo stanje se naglo promijenilo nakon što su Rimljani nametnuli vlast grčkim kolonijama u južnoj Italiji, čime su praktično naslijedili i grčko višestoljetno suparništvo sa Kartaginom. Izbivši na krajnji jug apeninskog poluotoka, rimski imperij se morao direktno suočiti sa kartaginskim pozicijama na Siciliji i grčkom – sirakuškom državom, i tako biti upleten u splet okolnosti (odnosno u do tada nerazmršen čvor sicilskih poslova) koji je rezultirao punskim ratovima. Kartagina je uvijek imala primarne i dosta snažne interese na Siciliji i jednostavno nije mogla dopustiti da se neko novi pojavi na tome otoku, a stalno su pokušavali da se prošire na čitav otok ili da ga bar stave pod svoj utjecaj. Nakon Pirovog povlaćenja sa Sicilije i Italije Kartaginjani su uspjeli proširiti svoju vlast na Siciliji a postala je neosporni gospodar Zapadnog Mediterana. Ali na Siciliji su se još uvijek držali grčki gradovi. Sredinom šezdesetih godina III. st. p. n. e. u Sirakuzi je vladao tiranin Hijeron II., koji je uzeo titulu kralja i sebi postavio za cilj obnavljanje grčke moći na Siciliji.

Povod ratu

Na sicilskoj Mesani su kampanski plaćenici, koji su sebe nazivali sinovima Marsa ili Mamertincima, oko 284. god. p. n. e. uzurpirali vlast (muške građane su smaknuli ili protjerali, dok su njihove žene, djecu i kuće porazdijelili međusobom) i počeli napadati susjedne gradove i zajednice. Hijeron II., koji se učvrstio u Sirakuzi, krenuo je protiv Mamertinaca, izvojevao veliku pobjedu i opsjeo Mesanu, skoro u isto vrijeme kada su se Rimljani razračunali sa vjerolomnim garnizonom u Regiju (koji je na sličan način, kao Mamertinci u Mesani, bio uzurpirao vlast i imovinu u Regiju). Pošto je opsjedanje trajalo već nekoliko godina, Mamertinci su se ili morali predati, ili zatražiti pomoć od Rimljana ili Kartaginjana. Jedna prokartaginska frakcija ove razbojničke družine se obratila Kartagini za pomoć nudeći se u savez sa njom i prepuštajući joj mesansku utvrdu. Druga frakcija je poslala izaslanstvo u Rim, i pozivajući se na „krvno" (etničko i narodnosno) srodstvo, tražila pomoć od Rimske Republike nudeći se u savez sa Rimom. Kada su poslanici Mamertinaca došli pred rimski senat, bio je to moment koji se duboko zasjekao u svjetsku historiju. Rimskim senatorima se bilo teško odlučiti šta da se radi. Hijeron je bio njihov saveznik, a sa druge strane tek što su bili pobijedili i kaznili odmetnute plaćenike u Regiju (koji je bio pod rimskom zaštitom, pa su Rimljani svojoj obavezom i čašću smatrali da se radikalno obračunaju sa banditskim preuzimanjem grada, dok je Mesana bila izvan obujma rimskog imperija i saveza), sada bi stupili u savez sa isto tako razbojničkom vojskom (koja je bila u savezništvu sa buntovnicima u Regiju), što je nesumnjivo vrijeđalo moral, pravednost i čast Rimljana i njihovih saveznika. Međutim, moralna načela su bila u sukobu sa činjenicom da je Kartagina, nakon odlaska Pira zavladala nad zapadnim Mediteranom, i jednostavno se nije smjelo dozvoliti da Kartagina bude ta koja će se umiješati u zbivanja oko Mesane, i preuzeti kontrolu nad ovim gradom, koji samo uski tjesnac dijeli od italijanskog kopna. Ako bi preuzeli Mesanu, onda bi i najveći dio Sicilije stavili konačno pod svoju kontrolu, pa bi vjerojatno i samostalnost Sirakuze došla u pitanje, a nesumnjivo bi bile ugrožene i pozicije rimske hegemonije u južnoj Italiji.

Sicilija je praktični produžetak Apeninskog poluotoka prema Tunisu, odnosno sjevernoj Africi. Ona to nije bila samo u zemljopisnom, nego i u kulturološkom, etničkom, političkom i ekonomskom smislu. Ta uloga Sicilije kao mosta nije se ogledala samo u antičkom periodu, nego praktično kroz sva historijska razdoblja (mnogo je doprinijela buđenju kulture u srednjem vijeku). Sicilija je bila iznimno plodna (kao žitnica) zemlja, pa je i radi toga bila privlačna naseljenicima i kolonistima koji su dolazili širom mediteranskih zemalja. U etničkom pogledu, postojale su tri načelno starosjedilačke skupine: istočni dio Sicilije su zauzimali indoeuropski Sikuli (*Siculi*), po kojima je Sicilija i dobila ime. Sikuli su bili po etničkom i kulturološkom porijeklu slični Italicima, posebno latinsko – faličkoj skupini i vjerojatno su na Siciliju došli (kao najmlađi stratum od tri sicilijanska etnikuma)

iz južne Italije potisnuti od strane sabelskih zajednica (možda u XI. stoljeću p. n. e.). Na manjem dijelu zapadne i jugozapadne Sicilije živjeli su Sikani, dok su na krajnjem zapadu živjeli neindoeuropski Elimi, kao vjerojatni stariji etnički stratum i od Sikana i od Sikula. Zbog svoga strateškog položaja i bogatstava Sicilija je bila izložena i kolonizaciji Feničana (odnosno Kartaginjani) i Grka, od kojih su ovi prvo spomenuti i ranije došli. Centar sicilijanskih Grka je bila Sirakuza, veliki i snažan grad sa dugovjekim kontinuitetom, u unutrašnjosti Sicilije nalazio se grad Ena, koja je nazvana „*umbilicus Siciliae*“ (pupak Sicilije). Najjače uporište Kartaginjana bio je Lilibej na zapadu otoka.

Sa druge strane uplitanje Rimske Republike u sicilska zbivanja bi označilo i prvu rimsku prekomorsku intervenciju, u čemu jednostavno oni nisu imali iskustva (u odnosu na Kartaginu, Rimljani su raspolagali sa slabim pomorskim snagama). Suočen sa teškim izborom, Rimski Senat se kolebao i nije donio određenu odluku. Ali su komicije, priznavši Mamertince za rimske sunarodnike, odlučile da im se pruži pomoć i tako su uzeli u zaštitu i savez zloglasne Mamertince. Na odluku komicija utjecali su bez sumnje predstavnici senatorskih obitelji, koje su bile povezane sa sabelskim plemenima, srodnim Mamertincima, a tako isto i sa trgovačkim grčkim gradovima (npr. Atiliji, koji su vodili porijeklo iz Kampanije, i Otaciliji – od sabelskih plemena).

Rimljani poslaše poslanike u Kartaginu, da vide namjere Kartagine. Međutim dok su se Rimljani spremali da pomognu Mamertincima, javljeno im je da je prokartaginska frakcija kod Mamertinaca pozvala Kartaginjane i da je u mesanskoj luci kartaginsko brodovlje, a u tvrđavi kartaginska posada, i jedno i drugo pod zapovjedništvom Hanona. Rimski zapovjednik Gaj Klaudije se uspio u proljeće 264. god. p. n. e. iskrcati na mesenskom području, zauzeti Mesanu i zarobiti Hanona koji je onda sa posadom napustio Mesanu. Hanon je okrivljen za gubitak Mesane i u Kartagini je kaznu bio razapet na krst. Taj čin je označio početak I. punskog rata.

I. punski rat od 264. do 241. god. p. n. e.

Rimljani se na početku rata nisu suočili u ratu samo sa Kartaginjanima, nego i sa Hijeronom iz Sirakuze, koji je sklopio savez sa Kartaginom i napao Mesenu sa juga (dok su Kartaginjani napadali sa sjevera). Mesana se našla praktično opkoljena, ali je Apije Klaudije Kaudeks uspio koristeći tamnu noć preći sa trupama iz Regija na Siciliju i odbije Kartaginjane i Sirakužane od Mesane. Iduće godine nova konzulska vojska pobijedi i Kartaginjane i Sirakužane (konzul Marko Valerij Maksim u čast ove pobjede dobio je nadimak Mesala/*Messala* koji je prenesen i na njegove biološke i adoptivne potomke).

Rimljani su opkolili Sirakuzu, što je navelo mnoge grčke gradove da pređu na rimsku stranu, a i Hijeron je bio prisiljen sa Rimom sklopiti mirovni ugovor, po kome je morao vratiti zarobljenike i platiti sto talenata u srebru. Hieron je ostao vjeran i postojan saveznik Rimljana, a to je bilo vrlo znamenito, jer Mesana i Sirakuza sa svojim zemljištem vrijede koliko polovina Sicilije s vojničkoga gledista. Tim se neizmjerno olakšao Rimljanima dolazak na Siciliju, a i trosak sa vojskom se umanjio. Mir i savez sa Hijeronom olakšali su daljnje vođenje rata, jer su sada Rimljani dobivali hranu za svoje legije na licu mjesta. Nakon šestomjesečne opsade 262. god. p. n. e. Rimljani su zauzeli grad Agrigent – jedan od najsnažnijih sicilskih centara. Rimljanima je u ruke pao veliki plijen, 25.000 zarobljenika prodano je u ropstvo. Rimljani su zahvaljujući kvaliteti svoje pješadije uspjeli praktično da Siciliju stave pod svoj nadzor izuzev nekih kartaginskih pozicija na krajnjem zapadu.

Ali su uspjesi na Siciliji bili paralizirani akcijama tada iskusne, brojne i snažne kartaginske mornarice, koja je gospodarila morem i mogla nesmetano napadati italske obale. Republika je imala i po kvaliteti i po kvantitetu slabu mornaricu u odnosu na onu sa kojom je raspolagala Kartagina. Rimljani su imali brodove tipa trirema („Trojka") i pentekontera, tj. sa tri klupe i po pedeset veslača, dok su Kartaginjani imali tetrere („Četvorka"; grčki: τετρήρης, latinski: *quadriremis*) i pentere („Petica"/"Petice"; grčki: πεντήρης, latinski: *quinqueremis*/kvinkvereme). U ovo rano doba rata rimsko – italski savez se morao oslanjati na brodove grčkih apoikia u Italiji kao što su Tarent, Lokri, Eleja i Neapolis.

Oslanjanje samo na kopnenu armiju nije moglo donijeti pobjedu rimsko – italskom savezu, i postalo je ubrzo jasno da je bila potrebno podizanje snažne i brojne ratne mornarice koja bi mogla ne samo parirati, nego se i nametnuti kartaginskoj pomorskoj moći. Prvo je Senat donio odluku da se sagradi 100 pentera/kvinkverema i još 20 trirema. Ali po Polibiju brodograditelji su bili potpuno nevješti u građenju pentera jer se tada u Italiji niko nije služio tim tipom brodova, pa im je to neiskustvo zadavalo dosta problema. Ali rimski poslovični genij praktičnosti i snalažljivosti se i na ovom mjestu pokazao u svome punom elementu. Po istom historičaru, prilikom prvog prelaza rimskih trupa u Mesenu, kada je kartaginska mornarica isplovila protiv njih, jedna kartaginska pentera se nasukala i tako pala u ruku Rimljanima. Taj im je brod tada poslužio kao model i prema njemu su sagradili čitavu flotu. Ustvari, oni su tu nasukanu penteru rastavili, vidjeli od čega se sastoji i kako funkcionira i onda na osnovi ovog uzorka za dva mjeseca, na osnovi odluke Senata sagradili flotu. „Petica" je postala i osnovna sastavnica ratnih flota u punskim ratovima. Polibije na ovom mjestu ističe i iznimnu odvažnost i nevjerojatnu smjelost Rimljana koji su : „... smjelo ušli u ovaj poduhvat, i prije nego što su se uopće ogledali na moru, odmah su napali Kartaginjane, narod koji neprikosnoveno vlada morem."

Prvom pravom ratnom mornaricom Republike su zapovijedali viši magistrati. Pošto oni nisu imali skoro nikakvo pomorsko iskustvo, morali su se oslanjati na niže časnike, koji su uglavnom dolazili iz redova južnoitalskih Grka. Oslanjanje na grčke mornaričke časnike je postala uobičajena praksa i u narednim stoljećima, pa ne treba da čudi i direktna adopcija mnogih grčkih mornaričkih termina. Čim je brodovlje bilo pripremljeno, isplovi rimska mornarica pod konzulom Gnejom Kornelijem Scipionom (na kopnu je operacije vodio drugi konzul Gaj Duilije). Ali pokazalo se rimsko i italsko neiskustvo u pomorskim bitkama i kod Liparskih otoka, odnosno pred njihovim glavnim gradom, je novoformirana mornarica poražena, radi čega je i konzul Scipion dobio nadimak „lude" (*Asinus*). Ali Rimljani Srednje Republike ne bi bili veliki narod da su lako odustajali. Poučeni iskustvom, odlučili su da promijene taktiku, odnosno da kopneni vid borbe (u kome su bili izvrsni) prenesu na pomorski. Radi toga konzul Duilije dođe na misao "letecih mostova" (*manus ferrea*) na prednoj strani (pramcu) broda, koji su se mogli spuštati po volji i naprijed i na obje strane. Taj most je imao veliki, masivni i oštri željezni šiljak, koji se okretao oko katarke. Zbog toga oštrog kljuna čitava mašina je dobila naziv *corvus* ("vrana" ili "gavran") ili *harpago* (možda tačnije drevno ime). Čim bi takav most pao na neprijateljski brod, zapriječio bi veslanje, a rimska mornarička pješadija (praktično novi rod vojske = marinci u modernom smislu) bi preko mosta prelazila i kao na kopnu se borila sa slabo za tu borbu pripremljenim neprijateljskim mornarima. Tako su vješti Rimljani svoju slabost uspješno pretvorili u svoju prednost.

Ilustracija koja prikazuje rimsku kvinkveremu iz vremena punskih ratova, sa *corvus* na prednjoj strani. Ovaj tip broda je imao posadu 420 ljudi i to od 300 veslača i 120 vojnika – marinaca. Na njoj se nalazio i određen broj mornara. Jedro i jarbol su spušteni, i obavljaju se pripreme za bitku. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:17.

Naravno i upotreba *corvusa* je imala svojih nedostataka. On je bio veoma težak pa je narušavao stabilnost kvinkvereme (koja je bila jedina dovoljno teška i snažna da ga je mogla imati na sebi). Corvus se nije mogao koristiti ni na uzburkanom moru, pošto je za njegovo postavljanje i prebacivanje trupa bila potrebna stabilna veza. Ti su nedostatci vjerojatno doprinijeli, da kada su posade ratne mornarice Republike postale iskusnije, da dođe do napuštanja upotrebe *corvusa* do kraja I. punskog rata. On se ne spominje u vrelima nakon bitke kod Eknoma i bitka kod Egatskih otoka se možda vodila bez njega.

Ilustracija koja prikazuje napad rimske mornaričnе pješadije na suparnički brod, preko *corvusa.* Marinci su prelazili u grupama po dvojica, zaštićeni štitovima i drvenim poprečnim zidovima visokim do koljena. Most se inače mogao okretati oko pramčevog jarbola, pa se sa njim moglo i manevrirati. Inače je glavno oružje brodova u klasičnoj antici bio "ovan" (zašiljeni dio na vrhu broda = *rostra*, odakle i naziva *navis rostrata* za ratni brod) koji se koristio za razbijanje brodskog trupa. Ali za njegovo efikasno dejstvo bila je potrebna iskusna i vješta posada, kao i brz i pokretljiv brod. Ali kako su se povećavali i sofisticirali brodovi, na njih su se smještale i mašine za izbacivanje projektila. To je dovelo i do promjene pomorske taktike, jer su se umjesto ranijih udara broda u brod, borba sada vodila razmjenjivanjem artiljerijske paljbe. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:17.

U najvećim bitkama moglo se 120 legionara boriti na pojedinom brodu. Sada je Gaj Duilije išao sa mornaricom protiv Kartaginjana i u bici kod Mila 260. god. p. n. e., rimska mornarica je odnijela veliku pobjedu nad kartaginskom mornaricom. Duilije je proslavio trijumf, a Rimljani svoju pobjedu ovjekovječiše stupom, koji bijaše ukrašen kljunovima od neprijateljskih brodova i sa napisom Duiliju na slavu. Sada je prevaga u ratu na moru bila je na stani Rimljana, i oni su odlučili napasti Kartaginjane u samoj Africi. Konzuli Lucije Manlije Volso Long (*Lucius Manlius Vulso Longus*) i Marko Atilije Regul (*Marcus Atilius Regulus*; on je ustvari tada bio konzul sufekt; prvi put je konzul bio za 267. god. p. n. e.) su se 256. god. p. n. e. uputili prema afričkoj obali sa brodovljem od 330 ratnih brodova. Kod rta Eknoma došlo je do jedne od najvećih pomorskih bitaka u antici i u njoj je kartaginska mornarica bila razbijena, a poslije toga Rimljani su se iskrcali na afričkoj obali. Nakon iskrcavanja, Rimljani su uspostavili stabilan mostobran na afričkoj obali i odatle su napadali kartaginske pozicije ili provaljivali radi plijena (do 20.000 robova su poslali u Italiju). Toliko su se osjećali sigurnim da se Manlije Volso vratio u Rim, ostavivši samo Regula sa 15.000 pješadinaca i samo 500 konjanika. Ali i sa tom malom vojskom, Regul je nizao pobjede. Regulu je pošlo za rukom odvojiti i od Kartaginjana zajednice (i domorodačke i feničanske) koja su se nalazila pod njihovom vlašću. Kartaginjani su poveli pregovore o miru, ali je Regul postavio takve uvjete da su oni odlučili nastaviti rat. Unajmljeni su novi odredi grčkih plaćenika na čelu sa Lakedemonjaninom Ksantipom, koji je izvrsno shvatio gdje leže problemi kartaginske taktike. U sukobu s ovom novom kartaginskom vojskom Rimljani su bili do nogu potučeni, a konzul Regul zarobljen. Od čitave velike vojske spasilo se bijegom samo 2000 ljudi. Kao vrhunac svega, rimska mornarica koja se vraćala iz Afrike sa evakuiranim preživjelim vojnicima u Italiju bila je gotovo sasvim uništena u velikom nevremenu.

No za tri mjeseca sagradiše Rimljani novih 220 brodova, koji se sjediniše sa preostalih (nakon stradanja u buri) 80 brodova i ponovo se rimska mornarica uputi u pomorske pohode. Prvotne uspjehe 254. i 253. god. p. n. e. te rimske mornarice ponovo zaustaviše vjetrovi i morske oluje koji je razbiše. Nakon i te pomorske katastrofe, uzrokovane neiskustvom zapovjednika i mornara rimske mornarice u snalaženju na moru, Rimljani su se privremeno povukli iz pomorskih avantura. Ali, Kartaginjani nisu znali iskoristiti svoju prednost na moru. Zato su Rimljani, zahvaljujući sjajnim kvalitetama svoje pješadije, potisnuli Kartaginjane u sjeverozapadni dio Sicilije (posebno je značajna pobjeda konzula Metela iz 250. god. p. n. e. kod Panorma/Palerma nad kartaginskom vojskom koju je predvodio Hasdrubal), tako da su ovima ostala samo dva velika pristaništa – Lilibej i Drepanu. Pobjeda kod Panorma je ohrabrila Rimljane da ponovo izgrade 200 brodova. Tada su započeli i pregovori o miru, u kojoj se nalazi i pripovijest o Regulu. U Kartaginskom poslanstvu nalazio se i Regul, preko kojeg su se Kartaginjani nadali doći do povoljnijeg mira. Kada je Regul u Rim došao, nije htio da vidi ni ženu ni svoju djecu, jer nije on više ni Regul ni Rimljanin, nego zarobljenik kartaginski. Kada je sa dozvolom Kartaginjana

došao pred Senat i upitan za svoje mišljenje Regul je savjetovao Rimljanima neka nipošto ne pristanu na prijedloge Kartaginjana u vezi mira. Uprkos molbama rođaka i prijatelja Regul se vratio u Kartaginu, jer je bio dao riječ Kartaginjanima da neće ostati u Rimu i da će se vratiti. Za tadašnjeg Rimljanina sačuvati čast je bilo bitnije od toga kako sačuvati život. Nakon povratka u Kartaginu, bio je izložen stravičnom mučenju od čega je na kraju i umro.

Umjetnička slika koja prikazuje povratak Regula u Kartaginu.
Autor Andries Cornelis Lens, urađena 1791. god.

Rimljani odbiše ponude mira, te su se spremali da osvoje Lilibej i Drepanu. Ali uzaludni su bili svi naapori Rimljana, da osvoje rečena mjesta. Kao i u slučaju kopnenih bitaka, i na moru se uzimale auspicije. Konzul Publije Klaudije Pulher / *Publius Claudius Pulcher* [134],

[134] On je bio i prvi koji je dobio kognomen Pulher/*Pulcher*.

unuk slijepog cenzora Apija Klaudija i brat Apija Klaudija Kaudeksa, u svojoj oholosti, kada mu kokoši nisu dale povoljna znaka jer nisu htjele zobati, baci ih u more, sa riječima: "neka piju kada neće da jedu" (*ut biberent, quando esse nollent*). On je kod Drepane 249. god. p. n. e. izgubio pomorsku bitku uz velike gubitke. Nakon toga je bio opozvan u Rim i zahtijevano je da on (po zakonu) imenuje diktatora, što je P. Klaudije Pulher i uradio imenovavši Marka Klaudija Glikija (*Marcus Claudius Glicia*), koji je bio sin oslobođenika i njegov klijent. Ovo imenovanje je bilo poništeno, a P.Klaudije Pulher je bio suđen za nesposobnost i nepobožnost i bio je otpušten (nakon toga je umro, vjerojatno izvršivši samoubistvo). Ni drugi rimski zapovjednici nisu uspijevali da zauzmu ova kartaginska uporišta. Kartaginske pozicije postale su bolje od 247. god. p. n. e., kada je na Siciliju stigao mladi i energični vojskovođa Hamilkar Barka, koji je reorganizirao kartaginsku vojsku. On nije samo pružio Rimljanima energičan otpor, već je i sam prešao u ofenzivu. Zauzevši tvrđavu Eriks, Hamilkar nije dao mira neprijatelju. Tada su Rimljani, uz velika odricanja i iskorištavanje svih državnih i privatnih potencijala, sagradili novu mornaricu, kojoj je 242. god. p. n. e. na čelo stao konzul Gaj Lutacije Katul (*Caius Lutatius Catulus*). Rimska mornarica pod zapovjedništvom pretora Publija Valerija Falta (konzul Lutacije Katul se oporavljao od rane zadobijene nešto ranije u borbama kod Drepane) kod Egatskih otoka je 10. marta 241. god. p. n. e. teško porazila kartaginsku mornaricu, što se pokazalo kao presudni udarac kartaginskim vojnim naporima u I. punskom ratu. Uskoro poslije toga Hamilkar i Lutacije Katul sklopili su mirovni ugovor, po kojem Kartagina napušta Siciliju i sve svoje baze i pozicije na njoj (uključujući i otoke između Sicilije i Italije), da neće ratovati protiv Hijeronima Sirakuškog niti bilo kojeg drugog rimskog saveznika, morali su platiti visoku ratnu odštetu (u roku od deset godina isplatiti kontribuciju od 3 200 talenata) i vratiti zarobljenike bez odštete. I tako su Kartaginjani morali otići sa Sicilije za koju su se duže od 5 stoljeća borili sa njenim starosjediocima i grčkim kolonistima, što je moralo imati traumatične posljedice po tadašnje kartaginsku politiku i društvo o čemu će ubrzo biti više riječi.

Rimljani su i pored pobjede u I. punskom ratu, čitav rat vodili prilično nesigurno, posebno se to osjećalo u pomorstvu. Osjećao se jasan nedostatak kvalitetne pomorske sile sa iskusnom posadom i zapovjedništvom, a problemi su se osjećali i u tradicionalnom rimskom sustavu zapovijedanja i nad kopnenom vojskom, koje su vršili izabrani rimski magistrati, a ne prokušane vojskovođe i dobri stratezi. Tadašnje vojno i hijerarhijsko ustrojstvo, a koje je bilo preslika rimskog državnog i institucionalnog ustrojstva, jednostavno nije više odgovaralo za prekomorske, vanitalske ratove. Jednogodišnji mandata konzula i pretora postao je velika zapreka za odvijanje kontinuiranih borbenih operacija na udaljenijim područijima. I nedostatak kvalitetnog zapojedništva će se u svim svojim negativnim, skoro katastrofalnim posljedicama osjetiti u narednom punskom ratu kada su se rimski građanski funkcioneri, u svojstvu vojnih zapovjednika, morali suočiti sa taktičkom genijalnošću i smjelošću protivničkog zapovjednika. Srednji i niži zapovjedni sloj rimske mornarice su

činili Grci ili drugi tuđinci, a mornarska posada (izuzev mornaričke pješadije/marinaca koja je dolazila iz redova legionara) skupljena iz najrazličitijih izvora (saveznici, plaćenici, oslobođenici, robovi). Rimski seljak se plašio morske vode, i dok se služba u kopnenoj vojsci visoko cijenila, ona u mornarici se cijenila malo ili nimalo. Pa ipak je pobjedu Rimu u ovom I. punskom ratu donijela takva slabo cijenjena mornarica, a ne regularna kopnena vojska. To što su pobijedili u ratu Rimljani imaju da primarno zahvale i kartaginskoj nesposobnosti i neučinkovitosti što se manifestiralo u oslananju na plaćeničku vojsku sastavljenu od stranaca a ne svoje građane (kao u slučaju Rimljana i Italika, gdje je vojska činila jedno tijelo i bila direktni produkt rimsko – italskog naroda), uskogrudnosti i sebičnosti plutokratske elite Kartagine koja primarno misli na svoje partikularne interese, a ne opće državne, nezahvalnosti (spartanac Ksantip koji je praktično spasio Kartaginu od Regula je po nekim verzijama smaknut od zavidnih Kartaginjana – u rimsko doba je bila poznata uzrečica *punica fides, nulla fides* = punska vjera je nevjera), nespremnost za velike ratne napore i samim tim nedostatak upornosti i žilavosti (bili su skloniji luksuzu, raskoši i bogatstvu), potpuna oligarhijska uprava (što je umanjivalo masovnu i popularnu podršku za rat, tako suprotno od Rimske Republike i njenih italskih saveznika), ne pružanje dovoljne pomoći u ljudima i resursima svojim garnizonima na Siciliji itd....

Na kraju je potrebno reći da su Mamertinci, radi kojih je i izbio rat, nestali iz historijskih izvora odmah nakon po početku rata. Međutim, moguće je pretpostaviti da su oni nastavili prebivati u Mesani, jer su stoljećima nakon mamertinske uzurpacije vlasti, stanovnici Mesane bili još uvijek nazivani Mamertincima.

Dijadoški gospodari istočnog Mediterana i helenističke države su razvile i znatno veće brodove, tzv. polireme. Pa tako imao „Šesticu", grčki: ἑξήρης, latinski: *hexaremis*; „Sedmicu", grčki: ἑπτήρης, latinski: *septiremis*; „Osmicu", grčki: ὀκτήρης; „Devetku", grčki: ἐννήρης; „Desetku", grčki: δεκήρης. Helenističke države i dijadosi se nisu zadržali na brojci deset, pa je Demetrije Polioperkat dao da se grade i 11., 13., 14., 15. i 16., a Ptolemej II. je u svojoj floti imao i brodove tipa 11., 12., 13. pa čak i jednu 20. i dvije 30. Ptolemej IV. je dao se izgradi jedna 40. koja je bila 128 metara duga.

„Četvorka" (početak njihove upotrebe Aristotel pripisuje Kartaginjanima) i „Petica" (čiji početak upotrebe zajedno sa „Šesticom" Diodor pripisuje Dioniziju I., tiraninu Sirakuze) su bile snažnije, teže, ubitačnije i mogle su prevoziti veći broj ljudstva u odnosu na „Trojku". „Šestice" su korištene poglavito kao admiralski brodovi, pa u bici kod Eknoma svaki od konzula nalazi na svojoj „Šestici". Dva stoljeća kasnije i Marko Junije Brut i Sekst Pompej su kao svoje admiralske brodove imali „Šestice".

Pošto je u kasnoj antici izgubljeno tehnološko znanje o ovim tipovima brodova, do danas se sa preciznošću ne zna šta su ove brojke određivale, izuzev da je trirema tako nazvana zbog broja redova vesala. Po ovom pitanju postoje najrazličitije teorije.

Pored ovih velikih brodova, tadašnjim Sredozemnim morem su plovili i manji i lakši brodovi. Lemb (grčki: λέμβος, latinski *lembus*) je termin koji se koristio generički za lagana plovila, specifičnije za brodove koje su upotrebljavali ilirski gusari. Ovaj tip broda su kasnije preuzeli i Filip V. Antigonid, Seleukidi, Republika, a i spartanski kralj Nabis je nastojao da reizgradi spartansku flotu koristeći lembe. Hemiolia ili hemiol (grčki: ἡμιολία [ναῦς] ili ἡμίολος [λέμβος]) je bio lagani i brzi ratni brod, i posebno je bio popularan među gusarima istočnog Mediterana. Trihemiolia (grčki: τριημιολία [ναῦς]) je isto bio manji i lakši brod. Ovaj tip je bio jedna od osnovica flote otoka Rodosa, i moguće je da je tamo izumljen poradi protugusarske aktivnosti. Tako je bila velika vezanosti stanovnika Rodosa za ovaj tip broda da su čak stoljeće nakon što je Gaj Kasije Longin ukinuo njihovu flotu 46. god. p. n. e., održavali nekoliko trihemiolija kao ceremonijalna plovila. Liburna (grčki: λιβυρνίς,) je bila varijanta lemba, koju su navodno razvili Liburni. U prvo vrijeme je korištena za gusarstvo i izviđanje. Rimljani su ih uvrstili u svoju ratnu mornaricu već za vrijeme ilirskih ratova.

Pobuna kartaginskih plaćenika

Rat, poraz i reparacije su Kartaginu stajali ogromnih sredstava i kartaginska državna blagajna je bila ispražnjena (nastojali su pomoći uzimanjem zajma iz ptolomeidskog Egipta). Radi toga više nisu mogli plaćati ni uzdržavati plaćeničku vojsku. Ta nezadovoljna i na kartaginskom području okupljena vojska šarolikog sastava (Gali, Iberci, Liguri, Balearci, Grci, Hamiti itd...) se pobunila u zimu 241. god. p. n. e. Ta buna je bila još pogibeljnija jer su se buntovnicima pridružili i mnogobrojni robovi podjarmljeni Hamiti, pa je naoružanih ustanika bilo oko 70.000. Na čelu ustanka nalazili su se Libijac Maton i rob iz Kampanije Spendije. Ustanike su potpomagali fenički gradovi, među kojima i Utika i Hippo, koji su se odmetnuli od kartaginske hegemonije. I tako je izbio jedan vrlo težak po već iscrpljenu Kartaginu unutarnji rat koji je trajao pune tri godine. Istovremeno su se pobunili i kartaginski plaćenici na otoku Sardiniji, a morsko nevrijeme je uništilo kartaginskog brodovlje sa velikom ratnom opremom. Ipak, iz te vrlo teške situacije Kartagina, gdje su se ratne operacije vodile u neposrednoj blizini gradskih zidina, se uspjela izvući zahvaljujući pomoći Hijeronima iz Sirakuze, ali i odličnom vođenju od strane Hamilkara Barke (nakon odstranjivanja nekompetentnog i zavidnog suzapovjednika Hanona). Hamilkar Barka je potukao ustanike, a njihovog vođu Spendija je zarobio, dok je 40.000 pobunjenih vojnika dao kazniti tako što su ih slonovi izgazili. Nakon toga povrati feničke gradove pod kartaginsku hegemoniju i bitkom kod Leptisa 237. god. p. n. e. zaključi taj teški rat. Za vrijeme rata Rimska Republika i njeni italski saveznici su ostali

neutralni i tek je pred kraj rata uslijedila jedna indirektna rimska intervencija. Na Sardiniji su domorodački Sardi napali pobunjenje plaćenike i protjerali ih sa otoka. Međutim, ti plaćenici se obratiše Rimljanima za pomoć, koji ih i povratiše na otok. Kartaginjani pošalju svoju vojsku, da im Sardiniju opet osvoji. Rimljani to smatraše kao navještenje rata i Kartaginjani pošto nisu bili u mogućnosti da ratuju sa Republikom, morali su joj prepustiti 238 – 237. god. p. n. e. Sardiniju i Korziku i još platiti 1200 talenata. Međutim, stvarna rimska vlast je ipak bila orijentirana uglavnom na obalna područja ovih otoka (posebno na Korzici).[135]

[135] Sardinija ni približno nije imala takvu važnost kao Sicilija, njeni starosjedioci (Sardi) su mediteranskog, neindoeuropskog porijekla. Njena obalna područja su bila prvo kontrolom Etruraca, a zatim i Kartaginjana. Glavno kartaginsko uporište je bio Caralis na jugu otoka.

Korzika je nazvana po neindoeuropskom, ligursko – mediteranskom narodu Korsa, na vrlo niskom stupnju razvitka. Za Korziku se vodilo žestoko suparništvo između fokejskih Grka na jednoj strani i Etruraca i Kartaginjana na drugoj, najviše jer se u njenoj blizini nalazio otok Elba, bogat željeznom rudom. Na kraju su fokejski Grci bili prisiljeni odustati od Korzike.

INTERBELLVM

Provincija

Nakon završetka rata ukazala se potreba uređenja vanitalskih zemalja koje su potpale pod vlast rimskog naroda. Riječ je o tri velika mediteranska otoka (Sicilija dobivena 241. god. p. n. e. i Sardinija i Korzika od 238. god. p. n. e.). Ti prekomorski teritoriji organizirani su po različitim načelima nego italsko područje koje je imalo oblik federacije/konfederacije sa Rimskom Republikom na čelu. Ove nove oblasti su pretvorene u dvije provincije i to: 1. Sicilija (u to doba , do II. punskog rata, Sirakuza nije ulazila u sastav provincije) i 2. Sardinija i Korzika. Institucija provincije će vremenom postati temeljna teritorijalno – upravna i administrativna jedinica Rimske Države za posjede van Italije (od Dioklecijana je i Italija uključena u sustav provincija). Tako se sustav provincija razvio u jednu od glavnih prepoznatljivih osobenosti Rimske Države pa i ukidanje toga sustava (prelaskom na sustav „tema") može, uz sve ostale značajke transformacije, predstavljati konačno prerastanje Istočnog Rimskog Carstva u novu političku jedinicu → Romejsko mediavelno Carstvo grčkog jezika. U pravnom pogledu provincije su smatrane posjedom rimskog naroda (*praedia populi Romani*). Pojam "provincija" (*provincia*) značio je prvobitno mandat (obično vojni) koji je davan najvišem magistratu, i prije uspostave prekomorskih provincija nije shvatan u teritorijalnom smislu vladanja nad određenom zemljom u ime rimskog naroda. Izraz «*provincia*» je i u početku svoga postojanja i primjene na vanitalske zemlje shvaćan i predstavljan kao odgovornost magistrata (u vidu mandata) izabranih i određenih od rimskog naroda za upravljanje odnosima van Italije, odnosno «posjedima rimskog naroda». I tek su za vrijeme kasne Republike provincije dobile jasno definirane granice i pojam provincija se striktno odnosi na određeno područje, kao teritorijalnu sastavnicu Rimske Države, a ne samo na mandatno upravljanje.

U prvo vrijeme Rimljani nisu imali nikakvih pravila za upravljanje provincijama, i prepuštalo se to ili odgovornom zapovjedniku koji je podjarmio određenu teritoriju, naravno ako te odluke i mjere odobri Senat ili komisiji od deset senatora koji bi to uredili po naputku Senata (nekada zajedno sa odgovornim zapovjednikom). I tek kasnije se kreiraju dužnosti promagistrata koji upravljaju provincijama i to od 227. god. p. n. e. za Siciliju i Sardiniju sa Korzikom (nakon II. punskog rata od 197. god. p. n. e. uvode se i dvije nove promagistrature za dvije novoformirane hispanske provincije). Promagistrat (*promagistratus*) je osoba koja djeluje sa autoritetom i kapacitetom magistrata, ali bez obnašanja konkretne magistrature. Kao legalna novina zadnje faze Srednje Republike, promagistratura je bila izumljena da osigura Rim sa namjesnicima provincija, umjesto da se biraju više novih magistrata svake godine. Promagistrat je imao jednak autoritet kao i

njemu paralelni magistrat, praćen je sa istim brojem liktora (ali samo u okviru svoga provincijalnog mandata) i generalno govoreći imao je autokratska prava unutar provincije. Promagistrati su uobičajeno već držali odgovarajuće ekvivalentne (prema njegovoj promagistraturi) magistrature (iako ovo nije bilo obavezno pravilo). Najviša uprava nad provincijom je tako predavana promagistratima, koji su uglavnom dolazili iz reda konzula i pretora (a odslužili su svoj jednogodišnji mandat). Tim isluženim magistratima bi se produžavao mandat, ali samo za određeno područje (provinciju), a ne za čitavu Državu. Zato bi namjesnici provincija nosili nazive prokonzul (*proconsul*) ili propretor (*propraetor*). Kao svoje pomoćnike namjesnici provincija su imali kvestori, koji su poglavito upravljali sa blagajnom. Osim toga, uz namjesnika provincije obično su se nalazili senatori u svojstvu legata. a imali su u svojoj pratnji i dodatno osoblje (pisari, pravnici, tumači, liječnici, glasnici, itd... — a mogao je voditi sa sobom i svoje prijatelje, pristalice i klijente), koje je ustvari činilo kancelariju namjesnika ili njegovu „kohortu". Namjesnik je uz sebe imao i „*consilium*", koje je bilo savjetodavno tijelo i čije članove je birao sam namjesnik. Namjesnici provincija, kao i drugi magistrati, birani su na godinu dana. Ali se rok upravljanja provincijom mogao produžiti posebnom Senatskom odlukom (*prorogatio imperii*). Dok su bili namjesnici provincija, prokonzuli i propretori su imali veliku vlast sa imunitetom, ograničenu samo rimskim zakonodavstvom i ugovorima koji su postojali sa određenim provincijskim, peregrinskim zajednicama (na sličan način utvrđen na osnovi *foedus iniquum*). U granicama povjerenih provincija namjesnici su imali istu vlast (*imperium*) kao i svi najviši magistrati, ali izvan granica svoje oblasti oni su bili privatne osobe. Nakon službe, namjesnici su gubili imunitet i peregrinske zajednice ili individualni provincijalci su mogli tužiti rimskim sudovima, Senatu i komicijama isluženog namjesnika radi njegovih eventulnih zloupotreba prilikom upravljanja provincijom. Iz izloženog se jasno vidi da se i sustav uprave provincijama formirao postepeno. Nije bilo nikakvih općih zakonskih odredbi koje bi se odnosile na upravu i položaj svih provincija. Postojali su pojedini statuti za ove ili one provincije (*leges provinciae*), koje su određivali Senat ili upravnici provincija. Stupajući na dužnost, provincijski magistrat izdavao je obično edikt (*edictum provinciale*), u kome je naznačavo kojim će se načelima rukovoditi pri upravljanju.

Jedan dio (osvojenog ili na drugi način pridobijenog) teritorija u provincijama proglašavan je za državnu zemlju (*ager publicus*; plodne zone, ali i rudnici), ali je potčinjenim peregrinskim zajednicama ostavljena autonomija (institucionalna, društvena, ekonomska i kulturna) u unutarnjim pitanjima (slično kao u odnosu prema italskim saveznicima) i Rimljani se nisu miješali u unutarnju upravu izuzev ako nisu ugroženi njihovi interesi, ako je došlo do kršenja ugovora ili nastupio kaos. Svaka zajednica u statusu peregrinske *civitas* je mogla imati svoj posebni pravno – zakonski sustav, koji se ticao odnosa među njenim građanima i podanicima, izuzev ako pravni predmet ne bi indirektno ili direktno imao doticaja sa Rimljanima. Ali za razliku od italskih saveznika, provincijalci su morali plaćati

Rimljanima poseban porez i imati određene carinske obaveze (uz pomoć u auksilijarnim, pomoćnim trupama u slučaju rata i uz gubitak prava vođenja vanjske politike).

Te peregrinske zajednice u provincijama su bile organizirane u sustav peregrinskih *civitates.* Antičko doba nije pod grčkim izrazom ποϖλις i latinskom riječi *civitas* podrazumijevalo samo neko urbano područje ili naselje sa urbanim karakteristikama, na našem jeziku označeno kao grad (kako se uobičajeno prevode ove grčka i latinske riječi) [136], već upravnu-teritorijalnu oblast koja se može sastojati i od više naselja sa urbanim karakteristikama i od širokih pojaseva seoskih okruga, pa i nenaseljenih područja. Tako ποϖλις i *civitas* predstavljaju jednu političku jedinicu sa izvornom suverenošću.[137] U najkraćim crtama predstavljeno, peregrinska *civitas* je autonomna upravno-administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena, i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodnosno-političkog tipa u okvirima Rimske države. Kao takva ona je od strane rimske oficijelne politike jasno prepoznata, imenovana i definirana, sa svim svojim pravima, obavezama, ingerencijama i odgovornostima u odnosu prema Rimskoj Državi. Tako bi se te peregrinske *civitates* mogle definirati i kao male „državice" koje su se nalazile u vlasti rimskog naroda i zajedno sa rimskom *civitas* činile imperij Rimske Države. U tom slučaju bi se i odnos peregrinskih provincijalnih *civitates* sa Rimskom Republikom mogao promatrati kao federalni sustav. Među peregrinskim *civitates* je vladalo pravo šarenilo uspostavljenih odnosa sa hegemonom, zavisno od uspostavljenog ugovora (*foedus*) koji je određivao nivo slobode (*libertas*), prava i obaveza potčinjene peregrinske zajednice prema Republici. Od toga ugovora je zavisio i stupanj unutarnje autonomije svake peregrinske *civitas*. Veći dio peregrinskih provincijalnih jedinica su bile one (*civitates stipendiariae;*

[136] Slavenske zajednice nisu bile u aktivnom, svestranom i sustavnom dodiru sa antičkim svijetom u vrijeme dok se pod πονλις i *civitas* podrazumijevala i sadržina narodnosne ili političke suverenosti, tako da kada slavenski govornici dolaze u izravni i masovniji dodir sa antičkim svijetom ove stare institucije antičkog društva više ne postoje. Tako da slavenski jezici i dijalekti nisu mogli razviti adekvatan prijevod ili neku svoju čak i izvedenu riječ za prvotno shvaćenu sadržinu grčkog πονλις i latinskog *civitas.*

Inače prevođenje naziva za specifično antičke ustanove i političke institucije može dovesti do korumpiranja njihove pojmovne sadržine i izvornog značenja i tumačenja u skladu sa modernim pojmovnim određenjima, pa tako treba biti prilično oprezan u tumačenju termina kao npr. *princeps, civitas, rex, concilium* itd., koja se pojavljuju u tekstovima antičkih pisaca kada opisuju «barbarske» zajednice kao npr. u Tacitovoj «Germaniji». Tacit kada govori o pojedinim germanskim narodima često ih terminološki determinira kao *civitas* i znatno ređe kao *res publica,* što bi ukazivalo da je on time želio ukazati na određenu političku samosvojnost pojedinih zajednica. To je posebno očigledno u odjeljku (*Ger.* 43) u kome se govori o Ligijcima i tome da su oni podijeljeni na više *civitates*. Inače i sam Tacit, kada opisuje pojedine autentične germanske ustanove, upada u istu zamku i prevodi ih tada uobičajenim rimskim terminima što se najbolje primijeti na slučaju zavisnog seljaštva koje je sastavljeno od robova, a koje Tacit dodatno pojašnjava koristeći latinski termin «*colonus*» (*Ger.* 25). Koloni su bili zakupci zemlje sa određenim obavezama ali koji su pravno smatrani slobodnim građanima, za razliku od onoga što se može zaključiti iz Tacitovog opisa germanske ustanove zavisnog seljaštva kojem bi adekvatnije odgovarao termin «*servi casati*», koji su po zakonu bili smatrani robovima.

[137] I tek sa punim prerastanjem ustrojstva Rimske Države u municipalni sustav (početkom III. st. n. e.) pojmovi πονλις i *civitas* izgubili svoju sadržinu izvornog suvereniteta i pod njima se samo podrazumijevala sadržina jedne administrativno-upravne jedinice, sa izvjesnom lokalnom autonomijom.

civitates decumanae) koje plaćaju neposredni porez, pokoravaju se namjesniku i zadržavaju autonomiju kod odlučivanja o lokalnim pitanjima. Pored njih, postojale su i slobodne zajednice (*civitates liberae*), koje su se dalje dijelili na više kategorija i to *civitates foederatae* koje su uživale punu autonomiju, nisu plaćale poreze, ali su za vrijeme rata bile dužne davati trupe ili brodove. U pojedinim slučajevima određenoj *civitas* jamčio je slobodu sam Senat. Takvi su gradovi uživali autonomiju, zadržavali pravo gradnje brodova, ali su pritom jedni od njih bili oslobođeni porezâ (*civitates liberae et immunes*), dok su drugi morali polagati određen novčani iznos. Na Siciliji je tako postojalo više razina autonomije i statusa lokalnih zajednica i područja (pored rimskog *ager publicus*) i to: 1. *Civitates foederatae* / savezničke „državice" (npr. *civitates Mamertina* i *Tauromenitana*) 2. *Civitates liberae et immunes* (*civitates Centuripa, Halesa, Segesta, Halicya i Panormus*) 3. *Civitates decumanae* (ostatak sicilijanskih *civitates*). U rimskim provincijama je bio iznimno veliki broj zajednica (na desetine u Africi, Ahaji i Aziji).

Pravilo stupnjevite hijerarhije u statusu peregrinskih *civitates* u provincijama koje je primjenjivala rimska uprava bila je vrlo praktično i djelotvorno sredstvo u stabiliziranju i očuvanju rimske uprave. Uz to, status svake od *civitates* nije bio „zacementiran" i on se mogao, zavisno od ponašanja i odnosa prema hegemonu (tj. Rimskoj Državi u njenoj cjelini) mogao i unaprijediti ili pogoršati (tj. peregrinske zajednice su se mogle uspinjati ili silaziti na toj hijerarhijskoj ljestvici koju su postavili Rimljani). Upravo je ta činjenica na jednoj strani sprečavala zajednički nastup peregrinskih *civitates* unutar jedne provincije (jer su im i interesi, želje i potrebe bili različiti, nekada i suprostavljeni), dok je na drugoj motivirala peregrine (i individualno i kolektivno) da budu ne samo lojalni, nego i aktivni u podršci i daljem razvitku Rimske Države. Nagrada za to im je mogla biti i unapređenje zajednice u pravima i unutarnjoj slobodi, pa na kraju i dobivanje latinskog i rimskog građanstva (i u individualnoj i u kolektivnoj formi). U suprotnom, njihova pozicija je mogla biti derogirana. Pojedine zajednice u provincijama mogle su dobiti i „latinsko pravo" (*ius Latii*), a bez da u njih bude poslana naseobina. I rimsko građanstvo su pored pojedinaca, mogle dobiti i kompletne zajednice, a opet da u njih ne budu upućeni kolonisti. Posebna pojava koja je učvršćivala veze između provincijskih zajednica i Rima bila je to što su mnoge provincijske zajednice ušle u sustav klijentstva ili gostinstva (*hospitium*), stavljajući se pod zaštitu ili patronat utjecajnog i uglednog pojedinca u rimskoj politici (ili i njegove familije). Tako da su te zajednice uvijek u glavnom središtu rimske moći imale svoga predstavnika, koji je zastupao njene interese.

Do završetka razdoblja Srednje Republike 133. god. p. n. e. pored Sicilije i Sardinije sa Korzikom, formirane su i druge provincije i to 197. god. p. n. e. već spomenute hispanske provincije (*Hispania Citerior* i *Hispania Ulterior*), Makedonija / *Macedonia* 146. god. p. n. e. (inkorporiranim dijelovima balkanske Grčke), Prokonzularna Afrika / *Africa proconsularis* 146. god. p. n. e., i za vrijeme previranja vezanih za reforme braće Grakh su dodane Azija / *Asia* 129. god. p. n. e. i Transalpinska Galija / *Gallia Transalpina* (kasnije

nazvana Narbonska Galija / *Gallia Narbonensis*) 121. godine p. n. e. Cisalpinska Galija i manji obalni posjedi u ilirskim zemljama nisu pretvoreni u klasičnu provinciju.

Porezni sustav u provincijama

Osnovni neposredni porez je *tributum* (ili *stipendium*), koji se sastojao od zemljarine (*tributum solis*) i glavarine (*tributum capitis*). Porez u provincijama je temeljno počivao na cenzu, koji je bio sličan onome koji je provođen među rimskim građanima, ali s različitom svrhom. Svaka provincija je i imala svoju blagajnu. Neposredni porez se izmirivao u gotovom novcu, a nekada i u naturalnom obliku. Osim toga, peregrinskim gradovima i zajednicama u provincijama su razrezivani posebni porezi, koji su se sastojali uglavnom od carinskih poreza. Izdržavanje upravnika provincije padalo je na teret mjesnog stanovništva. Na njegova pleća padala je i ishrana trupa koje su smještene u provinciji, a tako isto i svi rashodi za lokalne potrebe. U mnogim slučajevima Rimljani su ostavljali stari porezni sustav. Zbog metoda ubiranja dažbina koje su Rimljani prakticirali rastao je teret poreznih obaveza. Oni su uveli sustav zakupa poreza, koji je prakticiran po helenističkim zemljama i koji su Rimljani preuzeli, po svemu sudeći, sa Sicilije.

Dosta upravljačkih poluga na Siciliji, Sardiniji i Korzici su Rimljani naslijedili iz ranijih uprava (kartaginske i grčke) koje su pokazale praktičnim i za novu, provincijsku upravu. Sirakuza u ovo vrijeme nije se nalazila u okvirima provincije Sicilije.

U Rimu su osnivana otkupna društva / kompanije publikana (*societates publicanorum*), koja su državi unaprijed isplaćivala određeni iznos određenog poreza (najčešće preko javnih licitacija). I onda bi te kompanije publikana dobijale pravo da neposredno sakupljaju otkupljeni porez, kako bi naplatili uloženo. Naravno u praksi to skupljanje poreza je donosilo enorman profit, jer su kompanije publikana naplaćivale od lokalnog stanovništva velike iznose. Pored poreza Država je u zakup, na isti ili sličan način kao i u slučaju poreza, davala i druge svoje doprinose i javnu imovinu, kao što su carine, rudnici i neki infrastrukturni objekti u javnom vlasništvu. Kako bi mogle funkcionalno djelovati na terenu, te korporacije publikana su zapošljavale mnogobrojno osoblje.

Republika je naplatom poreza i drugih svojih doprinosa i prihoda preko sustava zakupa i licitacija ustvari na prvi pogled uštedila sebi vrlo težak i mučan posao neposrednog utjerivanja poreza, nije morala stvoriti za to specijalizirani birokratski aparat i nije rizikovala jer je odjednom dobivala i to unaprijed određeni iznos. Jednostavno rečeno, Republika (vođena praktičnim duhom svojim reprezenata) se sustavom zakupa i posrednom naplatom poreza oslobodila prilično tegobnog posla, koji je nesumnjivo kao

posljedicu morao imati usložnjavanje i povećavanje državnog aparata. Međutim, sa druge strane sustav zakupa poreza je „širom otvorio vrata" za neviđene zloupotrebe, jer je Republika dobila ono što je tražila i jednostavno se nije interesirala za „privatne poslovne poslove" (a u tu sferu je spadalo i skupljanje zakupljenih poreza od publikana). Država je tako bianco i unaprijed prodavala javna „porezna dugovanja" privatnim licima, pa je sada javno-obvezнички dug postajao privatno-obvezнички. A kao što je rečeno kompanije publikana su uvijek nastojale ne samo naplatiti uložena sredstva, nego i utjerati enorman profit. Radi toga su licitacije državnih poreza uvijek bile vrlo primamljive za poduzetne pojedince sa kapitalom, a bez skrupula i morala. A kako bi utjerali svoja financijska potraživanja kompanija publikana nisu prezali ni od čega, i samo im je profit bio bitan. Kakvi su mogli biti rezultati djelatnosti publikana, može se vidjeti iz riječi Tita Livija: "Tamo gdje se pojave publikani, ili se javno pravo pretvara u praznu frazu, ili saveznicima ne ostaje nimalo slobode". Namjesnici provincija, koji su vodili porijeklo od senatora, pribjegavali su svakovrsnim iznuđivanjima, da bi se obogatili na račun provincija. Namjesnici su određivali, odkada se odustalo cenzorirati provincije (izuzev Sicilije), i provincijske dohotke, što je omogućavalo brojne zloupotrebe.

Uz zakupce poreza – publikane, u provincijama su se nalazili i *negotiatores* (financijski mešetari), koji su bili zajmodavci (uz visoke kamate) provincijalcima, kako bi ovi mogli izmirivati porezne obaveze. Pošto su provincije mogle postati plijen nezajažljivosti dužnosnika i publikana, u njima je raslo nezadovoljstvo, što je dovodilo i do nemira, buna pa i otvorenih ustanaka. Za ugušivanje tih ustanaka, Država je morala angažirati znatne snage, ali i pretrpiti gubitke i u ljudtsvu i u resursima. A to praktični Rimljani sebi nisu mogli dopustiti, pa su se počele i donositi odluke koje bi trebale prevenitati eventualne probleme u provincijama.

Stanovnici provincija nisu imali pravo žalbe na svog magistrata za sve vrijeme dok se nalazio na vlasti; oni su se mogli žaliti na upravnikove odluke tek pošto ovaj preda svoju punomoć. Toliko je bio veliki obujam iznuđivanja i iskorištavanja provincija da je moralo dejstvovati rimsko zakonodavstvo kako bi se taj proces ublažio. I po zakonu Lucija Kalpurnija Pisona Frugija, plebejskog tribuna za 149. god. p. n. e. donesen je zakon za kažnjavanje za iznuđivanje u provincijama (*Lex Calpurnia de Repetundis*), te su po tome zakonu uvedeni i posebni sudovi, tzv. stalne sudske komisije za razmatranje slučajeva iznuđivanja (*quaestiones perpetuae de rebus repetundis*). Često su ti sudovi u vrijeme Kasne Republike služili kao odlično oruđe u stranačkim borbama koje su u to doba potresale Republiku. Rimljani su bili odgovorni za sigurnost provincija, radi čega su morali održavati i trupe, pa su provincijalci (u posebnim uvjetima) morali snositi i vojne rekvizicije (uključujući i konačišta). Nekada su se znale primijeniti i mjere koje su ograničavale ekonomiku provincija, kako ne bi mogle biti konkurencija italskoj privredi.

I. ilirski rat 229. – 228. god. p. n. e.

Do kraja I. punskog rata Jadransko more je u odnosu na Tirensko more bilo od manjeg prioritetnog značenja. Kontinentalna unutrašnjost i zaleđe istočnojadranske obale su u željezno doba pripadale etničkom kompleksu (indoeuropske pripadnosti) koji se naziva „ilirski". Iliri su ustvari predstavljali jedan veliki konglomerat naroda, koji se u vrijeme početaka rimske ekspanzije na Balkan pružao sve do Drave i srednjeg Dunava. Oni su baštinili određene zajedničke nazivnike (izgleda u jezičkoj sličnosti), ali i određene kulturološke razlike. Ilirski narodi i pored toga što su neki od njih u toku starijeg željeznog doba ostvarili zavidan opće kulturološki i politički razvitak (kao Autarijati za koje Strabon kaže da su, u periodu protohistorije, bili „najveći i najmoćniji ilirski narod") nisu uspjeli da dostignu i tu zadnju stepenicu i svoje politije / političke entitete[138] transformiraju u državotvorne jedinice. Najbliži tome su bili Ardijejci, ilirski narod koji je u starijem željeznom dobu naseljavao unutrašnjost današnje Istočne Hercegovine. Pod pritiskom Autarijata oni su morali napustiti pašnjake Gornje Hercegovine i kalinovačkog platoa i premjestiti se na morsku obalu južno od Neretve. Tu su polako pod svoju vlast stavljali druge domorodačke zajednice, polako izgrađujući svoju politiju koja je izgleda isto predstavljala neku vrstu federacije čitavog niza zajednica. Nakon što su Kelti uništili autarijatsku politiju oko 310. god. p. n. e., Ardijejci kao i Dardanci izbijaju na pozornicu mediteranskih političkih i društvenih zbivanja. U historiografiji se politička jedinica kojoj na čelu stoji ardijejska dinastija Agronida (po najvećem od kraljeva po imenu Agronu) ili Pleuratida (po Pleuratu, ocu i kraljevskom prethodniku Agrona) naziva „Ilirskom državom". Veliko je pitanje da li bi se ova politička tvorevina mogla nazvati državom u punom i pravom smislu, ali da je od svih ilirskih zajednica ona bila najbliža tome cilju to je sigurno. Agron se upetljao u turbulentne odnose balkanskih Grka (kao saveznik makedonskog kralja Demetrija II. Antigonida), i uspio je tom prilikom da pokaže snagu svoje kraljevine. Međutim, već 230. god. p. n. e. je umro (slaveći svoju pobjedu nad Etolcima je toliko popio vina da mu organizam to nije mogao više izdržati), a naslijedio ga je dvogodišnji sin Pines, u čije ime je kao regent upravljala Teuta (prva supruga Agrona. Pines je bio sin Agronove treće supruge Triteute). Dok je Agron uspješno jačao jedinstvo svoje kraljevine, zabranjujući gusarstvo, regentica Teuta je bila prisiljena da smanji stegu i unutrašnju centralizaciju i da dozvoli ponovno aktiviranje privatnih poduzeća svojih podanika u smislu gusarstva. Inače fenomen gusarstva je bio vrlo uobičajen kod istočnojadranskih zajednica i praktično je smatran uobičajenim načinom života i privređivanja. Istovremeno Teuta je pokrenula novu etapu ekspanzije, poglavito usmjereno na grčke gradove na srednjem Jadranu (bila je ugrožena grčka kolonija Issa – današnji otok Vis) i prema heleniziranim i

[138] Izrazom politija (ΠολιÇτεινα) se podrazumijeva zajednica koja je izgradila vlastiti sustav političkog upravljanja samom sobom (s funkcionalnim institucijama). Politijogeneza je proces nastajanja takve zajednice.

grčkim zemljama u južnom pravcu (Epir, Akarnanija, Etolija). Ilirsko gusarstvo je nanosilo veliku štetu i rimskim i italskim trgovcima i inače pomorskoj aktivnosti. Uz to i ugroženi Grci, poglavito oni sa Isse, sada su se obratili rastućoj zvijezdi Rimske Republike za pomoć, a ne nekoj drugoj grčkoj i helenističkoj državi. I Republika je poslala svoju zvaničnu delegaciju (koju su predvodila braća Korunkaniji i u kojoj su se nalazili i Isejci) Teuti sa zahtjevom da se prekinu napadi na ugrožene grčke zajednice i da se obustavi gusarstvo. Teuta je odbila zahtjev za zabranom gusarstva, obrazlažući da je riječ o narodnom običaju, odnosno o privatnoj stvari pojedinaca na koje ona ne može uticati. Na to je jedan od rimskih izaslanika (Lucije Korunkanije / *Lucius Coruncanius*) izjavio da će se Rimljani postarati da Iliri promijene običaje (što je sigurno zvučalo kao uvreda upućena Teuti i njenoj vladajućoj sviti). Prilikom povratka izaslanstvo je napadnuto i ubijeni su rimski izaslanik Lucije Korunkanije i isejski izaslanik Klemporus (*Cleemporus*), I to će poslužiti kao povod za I. ilirski rat. Vojska Republike (pod zapovjedništvom konzula Lucija Postumija Albina / *Lucius Postumius Albinus* i Gneja Fulvija Centumala / *Gnaeus Fulvius Centumalus*) je intervenirala vrlo brzo i u jednom blitzkrieg pohodu potpuno su porazili Teutine snage (istjeravši ilirske garnizone iz Epidamna/Dirahija, Apolonije i Korkire), čemu su pripomogle mnogobrojne izdaje. Teuta je poražena i novi regent, u ime Pinesa, je postao jadranski Grk Demetrije Hvarski (koji je bio zapovjednik ilirskog garnizona na Korkiri, i koji je predao Rimljanima) koji je oženio Triteutu. „Ilirska Država" se morala odreći ekspanzije, izgubljen je dio teritorija na južnom pravcu, a ograničeno je pravo plovidbe.

Sa I. ilirskim ratom započinje i razdoblje prodora na Balkan, kao i pomjeranje rimskog vidika prema istoku, ka helenističkom i orijentalnom svijetu. Za razliku od Sicilije, Sardinije i Korzike Rimljani nisu nakon I. ilirskog rata uspostavili provincijalni sustav na Balkanu, nego su se zadovoljili održanjem manjih pozicija i protektorata (u Epidamnu / Dirahiju, Apoloniji, Korkiri, i nad ilirskim zajednicama Atintani i južni Partheni). Ne miješajući se još u unutarnje stvari grčkih gradova, Rim je ipak stupio s njima u redovne diplomatske odnose. U Korint i Atenu upućeno je rimsko poslanstvo, kome je ukazana dotad neviđena čast (radi toga što su oslobodili svijet balkanskih Grka od ilirske prijetnje). Poslanicima je dopušteno sudjelovanje na Istamskim igrama i na Eleusinskim misterijama. Prema tome, Rimljani su priznavani za Helene.

Kartaginsko širenje u Iberiji / Španiji

Velike gubitke Kartaginjani su odlučili nadoknaditi u Španiji, koja je bila iznimno bogata resursima (Pirenejski poluotok oduvijek je bio na glasu po nalazištima plemenitih kovina i po plodnosti svoga tla) kojima bi se ponovo napunila ispražnjena državna blagajna, kao i

povratiti poljuljano samopouzdanje i moral. Tako bi se i stvorila i nova vojska koja bi mogla da se ponovo suprotstavi Republici i revidira sramotni mir iz 241. god. p. n. e. i gubitak tri velika mediteranska otoka. Na jugu Pirinejskog poluotoka su Feničani održavali niz kolonija, pa je već postojao znatan i stabilan mostobran za napredovanje u dublju unutrašnjost. Uostalom, Španija se nalazila prilično izvan dosega tadašnjih rimskih interesa i Kartaginjani su mogli biti ostavljeni na miru u svome napredovanju na Pirinejskom poluotoku. I tako je tamo poslan njihov najvještiji vojskovođa i političar Hamilkar Barka, heroj otpora Lilibeja i pobjednik nad pobunjenim plaćenicima.

Jugozapadni evropski poluotok predstavljao je most između dva kontinenta, Evrope i Afrike, i samim tim je nudio raznorodni mozaik raznorodnih etničkih i jezičkih kompleksa. Uz starosjedilačke neindoevropske Baske (Vaski, Gaskonjci, Euskadi) naseljene na sjeverozapadu Poluotoka, čije porijeklo nauka ni do danas nije razjasnila, još iz prahistorijskih razdoblja u Hispaniji žive Iberi, hamitski narod sličnog porijekla kao i današnji sjevernoafrički Berberi. Kasnije se pojavljuju i Indoevropljani, kao što su Luzitanci, a onda i keltska grupa, koja prodire u centralne oblasti poluotoka. Doseljeni Gali/Kelti koji su se u središnjem dijelu Španije prilično izmiješali sa starosjediocima da su postali poznati kao Keltiberi. Na obalama Iberije svoje kolonije osnivaju Heleni, dok južni dio poluotoka naseljavaju semitski Feničani, koji su jedno vrijeme bili hegemon na istočnim i južnim stranama poluotoka.

Hamilkar Barka je osam godina uspješno rješavao postavljene zadatke u Iberiji sve do 229. godine p. n. e., kada je poginuo u boju. Njega je na dužnosti namjesnika kartaginskih pozicija u Iberiji naslijedio zet Hasdrubal, koji je započeto djelo uspješno nastavio, koristeći i diplomatiju u odnosu prema domorodačkim zajednicama. On je kao prijestolnicu kartaginskih posjeda u Iberiji, i to na jugoistočnoj obali, 228. god. p. n. e. utemeljio Novu Kartaginu (današnji španski grad Kartahena). Kartaginski dominij u Iberiji se znatno proširio, rudnici i drugi izvori resursa su napunili kartaginske blagajne, a pod zapovjedništvom kartaginskih namjesnika je stajala jedna dobra plaćenička vojska. Ipak, to širenje nije moglo ostati neprimjećeno od Rimljana i zato je sklopljen sporazum da rijeka Ebro (*Iberus Flumen*, po čemu je i čitav poluotok dobio ime) postane sjeverna granica dozvoljenog kartaginskog dominija. Uz to sklopiše Rimljani 226. god. p. n. e. savez sa helenističko – keltiiberskim gradom Saguntom, koji se nalazio na sjeveroistočnoj obali Poluotoka, ali južno od rijeke Ebra.

Hasdrubal je bio ubijen iz zasjede 221. god. p. n. e., i na njegovo mjesto izabrala je vojska Hanibala, sina Hamilkara Barke koga je otac još kao dječaka poveo sa sobom u Iberiju i koji je u tome času imao svega 25 godina. Hanibal je imao nekoliko sestara i dva brata Hasdrubala i Maga. Njegovi zetovi su bili Hasdrubal, kojeg je naslijedio u namjesništvu i zapovjedništvu u Iberiji, i numidski kralj Naravas. U svjetlu Hamilkarovog nadimka Barka, često se njegova porodica imenuje kao Barkidi, ali je nejasno da li se ovaj nadimak odnosio

samo na Hamilkara ili i na njegove sinove. I pored svoje mladosti, Hanibal je već bio zreo vojskovođa, odgojen u mržnji prema Rimu. Po Liviju, kada je Hanibal tražio da ide sa ocem u Iberiju, Hamilkar se složio ali je zahtijevao da se ovaj svećano i obredno zakune da nikada neće biti prijatelj Rima. Kada je preuzeo zapovjedništvo, Hanibal je smatrao da je kartaginska vojska spremna za borbu s Rimljanima. Hanibal je dodatno ojačao vojsku kojom je zapovijedao i koja je bila iznimno šarolikog sastava (Numiđani i drugi Afrikanci, Iberci, Gali, Grci...itd.), a i utvrđivao je pozicije na području Iberije kojom je dominirala kartaginska vlast. I bio je spreman za novu, mnogo rizičniju i ambiciozniju etapu svoga života, ali i mediteranske historije. Hanibal će se pokazati kao jedan od najvećih taktičkih zapovjednika u cjelokupnoj ljudskoj historiji, u pravom smisli genijalan lider (u rangu sa Aleksandrom Velikim) sa neobičnom hrabrošću i smionošću. Za razliku od predstavnika kartaginske aristokratije bio je umjeren, potpuno odvojen od luksuznog i raskošnog života, i spreman na najveće mentalne i fizičke napore i tegobe (skoro do granica ljudske izdržljivosti). Zbog bliskosti sa običnim vojnicima (sa kojima je dijelio i „dobro“ i „zlo“), uspijevao je održati kontinuirano zapovjedništvo nad jednom vrlo smješanom vojskom, u kojoj je uživao priličnu popularnost, do samoga kraja II. punskog rata. Njega su karakterizirali i lukavost, pronicljivost (na neposrednom bojištu), te sklonost ka obavještajnim podacima ali i iznimna „ljubav“ prema Kartagini (koju je napustio kao dječak i u koju će se vratiti tek pri kraju rata), što je bila „ljubav“ koja mu se nije u dovoljnoj i potrebnoj mjeri uzvraćala od druge strane (kartaginske vladajuće elite). Ali ovaj put će se morati suočiti sa različitom koncepcijom vojnog i političko-društvenog uređenja (koje je u rimsko – italskom svijetu potpuno međuzavisno i isprepleteno) gdje dominiraju masivne vojske istovrsnih građana, a ne mala profesionalna vojska sa taktičkim genijalcem na čelu.

Rimljani nisu imali neposrednih interesa u Iberiji, ali je jačanje Kartagine na ovom prostoru nesumnjivo predstavljalo opasnost po njih. Uz to, na rat su ih poticali i grčki i hlenizirani gradovi na iberskoj i južnogalskoj obali koji su se osjećali ugroženi naglim kartaginskim širenjem, a posebno Masilija, jer su joj se polako približavali Kartaginjani, koji su se sada umiješali u sferu masilijanskog trgovačkog utjecaja.

II. ilirski rat 219. god. p. n. e.

Prije nego što se koncentriraju na problem Hanibala, Rimljani su morali riješiti jedno iskrslo problematično pitanje vezano za istočnojadransku obalu. Demetrije Hvarski je u godinama svoga regenstva postupno jačao svoju poziciju, sve više vodeći samostalnu politiku u odnosu na Rim. On se udružio sa makedonskim kraljem Antigonom III. Dosonom protiv revolucionarne spartanske vlade Kleomena III. I učestvovao je u čuvenoj bici kod Selasije

222. god. p. n. e. i gušenju spartanske revolucije. Nakon toga, on je izgleda sve više težio širenju „Ilirske države", čak ako bi se to sukobljavalo sa rimskim i njihovih saveznika interesima. Zajedno sa Skerdilaidom (bratom Agronovim) 220. god. p. n. e. je isplovio sa 90 ilirskih brodova zvanih lembi, u ekspediciju koja je imala i gusarski karakter i koja je napadala i Peloponez i egejski bazen. To je bilo nesumnjivo kršenje ugovora sa Republikom i novi rat je bio neminovan. Sljedećeg proljeća 219. god. p. n. e. krenula je rimska armija pod zapovjedništvom konzula Lucija Emilija Paula / *Lucius Aemilius Paullus* u Iliriju. Paulus je isto vrlo brzo porazio Demetrijeve snage (koji se bio obračunao nešto ranije sa opozicijom svojoj vladavini) i posljednje uporište Pharos (današnji Starigrad na Hvaru) je palo u rimske ruke. Demetrije Hvarski je pobjegao na dvor novoga makedonskog kralja Filipa V. (vl. 221. – 179. god. p. n. e.). Rimljani su zahtijevali ekstradikciju Demetrija, ali je mladi kralj odbio. Demetrije je postao jedan od najvećih neprijatelja Rima, ali ujedno i jedan od povjerljivijih savjetnika Filipu V. Ni poslije ovoga rata, Rimljani nisu uspostavili provinciju na istočnom Jadranu i Balkanu i „Ilirska država" ardijejejske dinastije je nastavila postojati. Novi regent je postao Skerdilaida, i nakon „iznenadne" smrti Pinesa, koji je bio samo formalna igračka u rukama svojih regenata, on je postao novi kralj. Skerdilaida je konsolidirao svoju kraljevinu, koja je mnogo pretrpjela uslijed poraza u ratovima sa Republikama, a da bi mogao da to ustvari nije išao u sukob sa rimskim interesima, nego je čak bio i vrijedan rimski saveznik u njihovom ratu sa Filipom V. Njega je oko 206/205. god. p. n. e. naslijedio sin Pleurat II. koji je vladao do oko 180. god. p. n. e., kada ga je naslijedio njegov sin (i Skerdilaidin unuk) Gencije, posljednji kralj „Ilirske države".

I. i II. ilirski rat su definitivno doveli Rimljane na Balkan i upetljali ih u zamršene grčko – makedonsko – ilirsko – tračke odnose. A to ih je definitivno moralo dovesti u sukob sa Makedonijom Antigonida koju su južni i istočni Balkan smatrali ekskluzivno svojom interesnom zonom. Sve do dvadesetih godina III. st. p. n. e. Rimljani su bili izvan onih neobično složenih vanjskopolitičkih odnosa koji su karakteristični za helenističke države toga doba. Međutim, nakon I. punskog rata ti odnosi su se počeli intenzivirati, pa su tako Rimljani egipatskom vladaru Ptolemeju III. Eurgetesu obećali pomoć protiv Seleuka II. Kalinika (seleukidskog vladara). Rimljani su se kod Seleuka zauzimali za „srodnike svoje Ilijce (Trojance, jer je mit o trojanskom porijeklu dijela Latina bio iznimno prisutan)".

Nastavak demokratske preobrazbe Rimske Republike i rat sa Padskim Galima

Sa I. punskim ratom i rimskim jačanjem i pobjedama nastavlja se, pa i intenzivira proces dalje demokratizacije rimskog političkog sustava i društva. Razlozi tome leže upravo u značenju vojske i u iznimnim ratnim naporima koje je podnosila Rimska Republika. Bez

masovne podrške, poglavito iz srednjih i nižih slojeva stanovništva, bilo bi nezamislivo voditi i pobijediti u nizu vanitalskih ratova. Između 241. i 222. god. p. n. e. izvršena je reforma centurijatskih komicija o čemu je bilo detaljnijeg govora u poglavlju „Klasični sustav političkih institucija Rimske Republike". Od 242. god. p. n. e. bira se drugi pretor i on rukovodi sudskim parnicama koje se vode između stranaca, ili između Rimljana i stranaca (*praetor qui inter peregrinos ius dicit*), a od 227. god. p. n. e. biraju se još dva pretora, radi uprave nad provincijama: jedan za Siciliju, drugi za Sardiniju i Korziku.

Demokratski i reformni pokret toga vremena vezan je za djelatnost Gaja Flaminija Nepota (*Gaius Flaminius Nepos*), koji je bio *homo novus* (skorojević). Kao plebejski tribun iz 232. god. p. n. e. Flaminije je sproveo u tributskim komicijama zakon o podjeli među siromašnim građanima (čiji su posjedi propali za vrijeme I. punskog rata) zemlje osvojene 285. god. p. n. e. i oduzete od Senonskih Gala (*ager Gallicus*). Flaminije je morao voditi borbu sa udruženom i energičnom oporbom senatora (on nije ni konsultirao Senat prilikom donošenja zakona, kao što je to bila dotadašnja tradicija i praksa), na čijoj se strani nalazio čak i njegov otac, koji je prijetio da će prema svome sinu primijeniti očinsku vlast (čak ga je bio sa besjedništva kući odvukao).

Za Rimljane je bila velika sreća da su Padski Gali bili mirni (vjerojatno radi teških poraza koje su pretrpili u ranijem razdoblju) za vrijeme ratova sa Pirom i Kartaginom. Međutim, nakon I. punskog rata situacija na sjevernim italskim granicama se počela usložnjavati. Tek 236. god. p. n. e. Gali su bili prodrli do Arimina na Jadranskoj obali, ali zbog međusobne zavade Boja i drugih Gala Rimljani nisu imali većih problema u sanaciji ovog upada. Rat sa Galima je ponovo oživio sa prijedlogom navedene zemljišne podjele iz 232. god. p. n. e. od strane Gaja Flaminija. Ta odluka je uzbunila Padske Gale Boje i Insubre te su se oni odlučili na rat, sazvavši veliku mobilizaciju i uključivši u nju i druge galske narode kao što su Taurisci i Gesati (*Gaesatae*). Ovi potonji su bili transalpinski plaćenici kojima su Boji i Insubri platili velike sume novca, i bili su predvođeni sa Aneroëstesom i Concolitanusom. I ova velika galska vojska je 225. god. p. n. e. sa 50.000 pješadinaca i 20.000 konjanika provalila u Italiju. Inače je rimsko-italski savez prvih mjeseci 225. god. p. n. e., suočen sa oživljenom galskom pretnjom započeo sa mobilizacijom. Galske snage su provalile u Etruriju oko Pize i napredovali su uz palež i uništavanja sve do Klusija, tri dana hoda od Rima. Ovo je bilo totalno iznenađenje za rimsko – italski savez, jer je napad očekivan na drugim mjestima, pa je konzulska armija (22.000 rimskih i 32.000 savezničkih vojnika) Lucija Emilija Papa (*Lucius Aemilius Papus*) čuvala pozicije kod Ariminiuma, a tek je sa Sardinije dolazio sa svojom konzulskom armijom drugi konzul Gaj Atilije Regul (*Gaius Atilius Regulus*).

Papo je i 54.000 vojnika Sabinjana i Etruraca stavio pod komandu jednog rimskog pretora, a poslao je i 40.000 Umbra, Sarsinata, Veneta i Cenomana da napadnu teritoriju Boja.

Kao rezerva su služile armija od 21.500 rimskih i 32.000 savezničkih vojnika u Rimu, i dvije legije na Siciliji i Tarentu. Kao što se vidi mobilizacija u Italiji je bila potpuna.

Kod Fesule (*Faesulae*) su upavši u klopku, teško poražene rimsko – italske trupe koje je vodio rimski pretor. Od totalnog uništenja je ovu armiju spasio samo dolazak konzulske armije Emilija Papa, koja je saznavši za galski prodor brže – bolje napustila svoje pozicije oko Ariminiuma. Do glavne bitke je došlo u području Campo Regio kod Telamona (danas Talamone). Prvo su se sa Galima sukobile jedinice Regulove armija koja se iskrcala kod Pize i marširala na front. Borba se vodila za jedno brdo iznad puta kojim su Gali morali proći. Boji i Taurisci su postavljeni prema Regulovim trupama, a Gesati i Insubri prema Papovim trupama, dok su im krila štitili kola i kočije. Bitka za navedeno brdo je bila žestoka i Regul je poginuo, a njegova glava je bila odsjećena i donesena galskim vođama. Ipak je na kraju rimsko – italska konjica uspjela staviti pod svoju kontrolu brdo. Tada je nastalo opće napredovanje rimsko – italskih, brojnijih snaga, koje je posebno nanijelo gubitke Gesatima koji su se borili goli sa malim štitovima i ginuli su od izbacivanih sulica. Nakon toga su probijene i linije Insubra, Boja i Tauriska, jer su "španski mačevi" i veći štitovi bili mnogo efektniji u borbi od galskih manjih štitova i dugačkih mačeva. Na kraju je konjica nahrupila sa brda na galska krila i to je dovelo do uništavanja galske pješadije i bjekstva njihove konjice. Ubijeno je oko 40.000 Gala, a 10.000 (uključujući i Concolitanusa) je bilo zarobljeno. Aneroëstes je sa grupom sljedbenika koji su uspjeli pobjeći, izvršio samoubistvo. I tako su nakon teške bitke, Rimljani izvojevali veliku pobjedu i nanijeli cisalpinskim Galima goleme gubitke, praktično uništivši njihovu vojnu silu. Nakon toga je nastupilo razdoblje rimske ofanzive u Padskom području, sjeverno od granica tadašnje Italije. Papo je preduzeo kaznenu ekspediciju protiv Boja, i proslavio je trijumf. Ova bitka je zabilježena i kao posljednja u kontinentalnoj Europi u kojoj su se koristile bojne kočije.

U toku 225. i 224. god. p. n. e. Rimljani i njihovi saveznici su zauzeli svu zemlju do rijeke Po. Gaj Flaminije je kao konzul 223. god. p. n. e. sa kolegom Publijem Furijem Filom (*Publius Furius Philus*) krenuo u pohod i razbio Gale, a i 222. god. p. n. e. Rimljani su nastavljali napadati preko rijeke Po u zemlju Insubra (glavnih neprijatelja Rimljana tada). Galski Cenomani su bili na rimskoj strani, a i Veneti nisu intervenirali u sukobu. U bici kod Klastidija (*Clastidium*) 222. god. p. n. e. konzul Marko Klaudije Marcel (*Marcus Claudius Marcellus*) je učinio veliko djelo za rimske pojmove osobno u dvoboju ubivši vođu Insubra po imenu Viridomar, za što je dobio najveće odličje *spolia opima,* što je bio treći primjer od Romula. Nakon toga i poraza Gesata Insubri su bili prisiljeni prihvatiti okupaciju Mediolanuma/Milana 221. god. p. n. e. Nakon što su se Insubri podložili Rimljanima, rimska vlast dopriješe do obronaka Alpa. Manje sukobe na ovom sjevernom području u ovom periodu su imali sa Ligurima i Histrima.

Gaj Flaminije Nepot je 220. godine p. n. e. izabran za cenzora. Za vrijeme njegovog cenzorskog mandara uređena je izgradnja ceste *Via Flaminia* od Rima do Arimina, čime je

udario temelj rimskom prodoru i naseljavanju na sjever u padsku zonu, isto kao što je stoljeće ranije cenzor Apije Klaudije Slijepi sa *Via Appia* povezao jug Italije sa Rimom. Na zemljištu padskih Gala su osnovane kolonije Kremona (*Cremona*) i Placentija (*Placentia*) i tako se udaraju temelji romanizacije i latinizacije ovoga bogatog i plodnog područja. U Rimu je izgrađen *Circus Flaminius*. Uz njegovu veliku podršku donesen je 218. god. p. n. e. zakon plebejskog tribuna Kvinta Klaudija / *Quintus Claudius* (*lex Claudia*), po kome senatori i njihovi sinovi nisu mogli posjedovati brodove u koje može stati više od 300 amfora (90 hektolitara). Ovim se nobilitet odvaja od pomorske trgovine, koja prelazi uglavnom u ruke vitezova.

Senatorima je inače bilo zabranjeno učestvovanje u trgovačkim aktivnostima, jer je privređivanje kroz trgovinu smatrano nedostojnim senatora. Oslonac na zemljišni posjed je smatran najprihvatljivijim oblikom egzistencije i za tadašanju elitu, ali i za ostatak populacije. I pored toga, pošto je trgovina mogla donijeti znatan profit, nobili su se trudili da zaobiđu ova pravila. Moguće je pretpostaviti da su sa početkom II. punskog rata demokratski elementi donošenjem ovog zakona željeli da sprijeće nobile da se financijski okoriste uslijed vođenja prekomorskih ratova, koji bi uvjetovali i intenzivnije kontakte sa prekomorskim zemljama koje bi se mogle i naći u posjedu Republike. U pozadini donošenja Klaudijevog zakona bi možda ležala i namjera da se senatori navedu da u vremenu rata koji je tek započeo, više misle o općim interesima Republike, a ne da razmišljaju o svojim osobnim materijalnim i financijskim interesima. Time se osiguravala lojalnost i posvećenost najviše elite. I pored toga što je u Senatu naišao na žestoku opoziciju, ovaj zakon je ipak usvojen. Iz izloženog je sasvim jasno da se kontekst donošenja Klaudijevog zakona, koji će dugoročno imati velike posljedice po društveno – ekonomski razvitak Republike, mora promatrati kroz vizuru započinjanja II. punskog rata.

II. PUNSKI RAT (219. – 201. god. p. n. e.)

Put u rat i povod za II. punski rat

Još u prvoj godini svoga zapovjedništva (221. god. p. n. e.) Hanibal je svladao narode na sjeveru od Nove Kartagine i zapadno od Sagunta. Nakon toga Hanibal je smatrao nužnim zauzeti i Sagunt, koji je bio jedan od najbogatijih gradova Iberije, međutim zbog savezništva Sagunta sa Republikom nije ga u početku napadao. Ali u proljeće 219. god. p. n. e., pošto je osigurao situaciju u drugim dijelovima Iberije, napao je Sagunt, a kao izliku je uzeo da je Sagunt napao jedan od naroda podčinjenih Kartagini. Sagunt se junački opirao osam mjeseci, no na kraju je morao pasti jer je uzalud iščekivao pomoć od Rimljana koji su bili nepripravni i neodlučni u vezi pomoći Saguntu (*deliberante Roma Saguntum periit*). Dio bogata plijena Hanibal je poslao u Kartaginu, dio razdijelio među vojnicima, a dio stavi u blagajnu za rat protiv Rima. Na početku među kartaginskom vladajućoj oligarhijom nije vladalo jednodušje u vezi Hanibalove akcije u Saguntu i bilo je i javno izražavanog neslaganja sa Hanibalovom „proratnom" politikom (činjenica je da je Hanibal, kao i ostali članovi njegove porodice, imao snažnu i izraženu opoziciju u redovima kartaginske vladajuće elite). Međutim, je ipak „ratna frakcija" prevladala. Rimljani su bili poslali jedno poslanstvo Hanibalu, da se ostavi Sagunta, a drugo u Kartaginu u zimu 220. - 219. god. p. n. e., sa zahtjevom da im se preda kartaginski vojvoda u Iberiji odgovoran za napad na Sagunt. Drugo poslanstvo na čelu sa Fabijem Maksimom, nije se uopće htjelo upuštati u diskusiju sa Kartaginjanima nego je samo postavilo ultimatum. Međusobni odnos između rimskih poslanika i članova kartaginskog vijeća nije ni do čega dovela. Kartaginjani su odbili ispuniti rimske zahtjeve i rat je bio neminovan.

Hamilkar je svoje sinove, a posebno Hanibala još od djetinjstva spremao i obučavao u vojnim i zapovjednim vještinama. Kontinuirane borbe u španskim oblastima su prilično izoštrile Hanibala, te je on sa početkom II. punskog rata bio već prilično iskusan zapovjednik i vojnik. Međutim, sa druge strane on nije bio baš u dovoljnoj mjeri izvješten u političkoj areni.

Početak rata

Rimljani i njihovi saveznici su u to vrijeme raspolagali sa golemim vojnim snagama (detaljnije v. o tome u poglavlju „Hegemon Italije = Rimska Republika. Brojno stanje"). Hanibal je raspolagao sa znatno manje brojnom vojskom od oko 112–120.000 pješadinaca

i 16.000 konjanika, 58 slonova, 32 broda sa mornarima i 18 pentera bez mornara. Izuzev malo lako naoružanih Liguraca i nekih punskih eskadrona, većinu vojske su mu činili sjeverni Afrikanci (kojima je pod zakletvom obećao kartaginsko građanstvo ako pobijede u ratu) i Španci. Od te vojske je odvojio oko 20.000 vojnika i poslao u Afriku da brani samu Kartaginu i afričku obalu od eventualnog rimskog napada. Za odbranu kartaginskih posjeda u Španiji je ostavio 12.000 pješadinaca i 2.500 konjanika, sa polovinom slonova i tamošnjom mornaricom i za zapovjednika im je postavio svoga mlađeg brata Hasdrubala. U Saguntu je ostavio taoce od španskih naroda i zajednica (uglavnom djeca njihovih velikaša i vladara), kao garanciju vjernosti. Jedan dio mornarice je poslao da napada italske obale, a drugi prema Lilibeju. Sam je sa glavnim dijelom vojske planirao provaliti u Italiju sa sjevera, preko Alpa (kako je to izgleda već ranije zamislio Hamilkar; a na jednu kartaginsku izvidnicu u alpsko – padskom području su Rimljani naletili već 230. god. p. n. e.). U toj zamisli on se oslanjao na pomoć Kelta i to Insubra i Boja. Hanibal je odlučio u potpunosti koristiti kopneni put za upad u Padsku ravnicu, a ne morski (sa iskrcavanjem na ligurskoj obali).

Upad sa sjevera kopnenim putem u Italiju je bio smjela operacija, kojom su se ne samo željeli iznenaditi rimsko – italske snage, nego i anulirati njihova glavna strateška prednost. I. punski rat je pokazao da rimsko – italski savez ima obimne resurse u ljudstvu, hrani, logistici koje im je osiguravalo matično italijansko područje. Za razliku od Kartaginjana, oni su svoje gubitke brzo nadoknađivali. Zato je Hanibal, možda se oslanjajući na ranije zamisli Hamilkara, odlučio da udari direktno upravo u tu resursnu osnovu Republike. Tako se iskristalizirala strateška zamisao da bi uspješan upad u Italiju mogao dovesti do kolapsa prvo Saveza, a onda i same Republike.

I u Novoj Kartagini Hanibal je skupio oko 90.000 pješadinaca i 12.000 konjanika (od toga dvije trećine Afrikanaca, a jedna Španaca) sa 37 slonova i pokrenuo se prema sjeveru krajem marta 218. god. p. n. e. Već po prelasku Ebra suočio se sa otporom domorodaca, izgubivši dobar dio vojnika a morao je dio vojnika ostaviti i posade na tome putu do Pirineja. Na domaku Pirineja, došlo je kod jednog dijela vojske do pokazivanja nezadovoljstva, pa je Hanibal bio prisiljen otpustiti dio vojske. Već tada mu se brojno stanje vojske prilično smanjila (ostalo mu je oko 50.000 pješadinaca i 9.000 konjanika). Prešavši Pirineje, on je svoj put kroz keltsku zemlju probijao bilo borbom bilo ugovaranjem i pridobijanjem (često novcem) i na rijeku Ronu je izbio u blizini Avinjona (*Avenio* tj. Avinjon su osnovali Fokejci 539. god. p. n. e. iz masalijanske kolonije, na području jedne galske zajednice).

Rimljani su planirali poslati dvije vojske: ona pod zapovjedništvom konzula Tiberija Sempronija Longa trebala je napasti neposredno kartaginsko područje u Africi, a ona pod zapovjedništvom drugog konzula Publija Kornelija Scipiona je trebala ići u Iberiju. Na putu u Iberiju, pristao je krajem juna 218. god. p. n. e. u Masiliji gdje je doznao za napredak

Hanibala, tu se Scipion ukotvio i planirao je sa Masalijancima i keltskim zajednicama u zaleđu da spriječi Hanibalov prijelaz preko Rone. Sam Scipion je imao na raspolaganju oko 22.000 pješadinaca i 2000 konjanika. Ipak je Hanibal uspio taktičkim zahvatom da probije keltsku zapreku na Ron i prijeđe rijeku, a rimske trupe su stigle prekasno i Hanibalove trupe su im izmakle u pravcu Alpa. Scipio je veći dio vojske (pod zapovjedništvom brata Gneja) je poslao u Iberiju, a sa manjim se vratio u Pizu kako bi se u sjevernoj Italiji suprostavio Hanibalu. Za to vrijeme Hanibal se polako probijao kroz domorodačke zajednice (kod keltskih Alobroga je i intervenirao u njihovom unutarplemenskom sukobu, na zadovoljstvo jedne strane) i došao je do podnožja Alpa. Prijelaz preko Alpa Hanibalove vojske postao je jedna od najvećih epskih epizoda u historiji, ravna poduhvatima Aleksandra Velikog ili Cezara. Uz velike teškoće, napade alpskih zajednica, težak teren kartaginska vojska se probijala preko prolaza Mali sv. Bernhard. Nakon mnogo peripetija i sukoba Hanibalova vojska je izbila na glavnu prolaznu visinu bernhardsku i odatle je iznurenoj vojsci, kako bi je ohrabrio i povećao moral, pokazivao Padsku nizinu i Italiju. Spuštanje sa Alpa u sjevernu Italiju je započeto početkom septembra 218. god. p. n. e. i ono je bilo skopčano sa prolaskom kroz iznimno težak teren sa klisurama, mečavama, zametenim putevima. I konačno je uspio da u toku septembra 218. god. p. n. e. prođe kroz zemlju Salasa i uđe u Padsko područje. Prelazak Alpa je donio ogromne gubitke Hanibalovoj vojsci i od 38.000 pješadinaca i 8000 konjanika koje je imao prije prijelaza preko Malog sv. Bernharda, preostalo mu je samo 20.000 pješadinaca i 6000 konjanika (12.000 Afrikanaca, 8.000 Španaca, a konjanici su bili Numiđani). Uz to, je i preostala vojska bila i više nego iscrpljena napornim putem. Ipak i pored svega Hanibal je uspio ostvariti svoj naum, a to je prodor u Italiju preko nebranjenog sjevera gdje je računao na podršku Boja i Insubra (sa kojima je već ranije imao kontakte i koji su mu obećali pomoć). Osim toga, Hanibal je računao da će italski saveznici poslije prvih njegovih pobjeda otpasti od Rima i preći na njegovu stranu. Ustvari kompletna strateška zamisao Hanibala za dobijanje rata je počivala na tome, a ne da sa vojskom kojom je krenuo iz Španije pobijedi Rimljane i njihove saveznike. Zato je sebi i mogao dopustiti goleme gubitke, sve kako bi stigao u rimsko zaleđe na sjeveru gdje bi mu se pridružili Gali (koje su Rimljani samo par godina ranije pobijedili) i obnovili mu ljudstvo. Onda je planirao provaliti u Italiju i pokušati odvojiti italske saveznike od Rimske Republike i tako je izolirati i na kraju uništiti. Znači jedan od najvećih generala u svjetskoj historiji je planirao pobjedu ostvariti primarno politikom (koristeći vojne metode samo kao sredstvo ostvarivanje političke zamisli), a ne vojnim udarom. Da li je u toj svojoj strateškoj procjeni veliki taktičar pogriješio i da li je uopće vojnik (bez obzira koliko bio genijalan taktičar) mogao uspješno izvršiti političke zamisli (kao što je rasturanje rimsko – italskog saveza). I na primjeru Hanibala precizno će se očitovati da je politika ipak znatno sofisticiranije i osjetljivije područje u odnosu na vojnu znanost i da je rijetko koji vojnik sposoban da joj uspješno odgovori. I primjer Hanibala pokazuje da odličan taktičar ne znači i odličan

strateg, a posebno ne odličan političar. Sa druge strane, tadašnja Republika je imala dobre političare i dobre globalne strateške zamisli, ali ne i dobre taktičke zapovjednike koji bi mogli parirati Hanibalu.

Rimski odgovor i bitke kod Ticina i Trebije

Dok je Hanibal prelazio Alpe, borbe su se već vodile u Iberiji i oko Lilibeja (koji su Kartaginjani neuspješno pokušali zauzeti) na Siciliji (gdje se nalazio konzul Tiberije Sempronije Long koji se nije iskrcao u Africi). 218. god. p. n. e. je izbila pobuna Boja (zbog utemeljenja kolonija u Placentiji, Kremoni i Mutini) protiv koje su Rimljani poslali pretorske vojske pod zapovjednicima Lucijem Manlijem (koji je bio poražen) i Lucijem Atilijem. Hanibal je zauzeo Turin (današnji Torin) nakon trodnevne opsade, a na ovo područje je stigao i konzul Scipion. Dvije vojske su se srele kod rijeke Ticina. Tu je Hanibal pobijedio Rimljane zahvaljujući svojoj konjici, a i sam se konzul ranjen jedva spasio, a i to spašavanje ima zahvaliti svome 17- godišnjem sinu Publiju Korneliju Scipionu (*Publius Cornelius Scipio,* kasnije poznatom i kao Afrikanac/*Africanus* ili Scipion Stariji). Nakon toga se rimska vojska povukla, a došlo je do općeg pristajanja padskih galskih zajednica Hanibalu (izuzev Cenomana koji su istali lojalni Rimu). Zbog upada Hanibala, sa Sicilije je pozvan u Italiju konzul Tiberije Sempronije Long sa vojskom. Kod rijeke Trebije (u blizini Placentije) u decembru 218. god. p. n. e. je došlo do nove bitke. Rimskom vojskom je zapovijedao konzul Sempronije (Scipion se oporavljao od rana). Hanibal je taktički nadmudrio Rimljane i zahvaljujući slonovima i iznenadnim napadom koji je predvodio Hanibalov brat Mago izvojevana je velika pobjeda (od 40.000 rimsko-italskih vojnika izvuklo se samo oko 10.000).

Novi neuspjesi - Bitka kod Trasimenskog jezera 217. god. p. n. e.

Pobjeda kod Trebije izazvala je masovni ustanak Kelta i Ligura. Vise od 60.000 Boja, Insubara i Liguraca povećalo je Hanibalovu vojsku, tako da je ona poprimila većinski keltski karakter. Ali to je imalo i drugu stranu, jer se Kelti hrabro bore, ali se nerado pokoravaju disciplini, pogotovu onakvoj kakvu je održavao Hanibal. Radi toga su se bili pojavili i određeni problemi sa keltskim prebjezima, posebno jer su oni smatrali da će ih Hanibal voditi direktno na Rim (dok je on planirao taktičke vojne poteze, a ne pljačkaški

upad), usput pljačkajući i harajući po Italiji (Hanibal je kako bi pridobio Italije, štedio italske zarobljenike). Kelti su sumnjičili Hanibala i da im namjerava zemlju jer je morao zimovati u njihovim područijima i na njihov teret. Ali i pored svega (bio mu je čak i život ugrožen), Hanibal je uspio da sačuva koheziju proturimskog saveza. Rezultat prve godine ratovanja je bio da je Hanibal postao gospodar Padskog područja, izuzev Placentije u kojoj je ostatak razbijene rimske vojske bio opkoljen.

Vijest o neuspjesima dviju konzulskih vojski predstavljala je za Rimljane potpuno iznenađenje i izazvala u Rimu borbu raznih političkih grupacija. Prevlast su odnijele demokratske skupine, koje su za konzula za 217. god. p. n. e. izabrale Gaja Flaminija (popularnog jabnog radnika) sa kolegom konzulom Gnejom Servilijem. Demokratske tendencije u Republici su tada nastojale da se rat završi brzo, odlučnim udarom jer je Hanibalovo prisustvu najviše štete nanosilo seoskim domačinstvima srednje i sitne veličine. Zato su konzuli brzo pokrenuli svoje vojske prema sjeveru. Konzuli su imali zadatak da čuvaju klance i pristupačna mjesta protiv Hanibala, pa se konzul Servilije postavio kod Arimina, a Flaminije kod Arecija u Toskani. U proljeće 217. god. p. n. e. Hanibal je napustio zimski logor, da bi nastavio ofenzivu na Italiju. Kako bi izbjegao konzulske vojske Hanibal je izvršio smio manevar, prešavši kroz močvarnu nizinu rijeke Arno. Kartaginska ška vojska je marširala četiri dana i tri noći do pojasa i grudi u vodi, a vojnici su se mogli odmarati samo na leševima uginulih konja. Ovaj prijelaz koštao je Hanibala veoma skupo u resursima: nastradalo je mnogo vojnika, uginulo mnogo konja a ostao je samo jedan slon. Sam vojskovođa izgubio je oko. Ali kao rezultat ovog strašnog prelaska Hanibalova je vojska zaobišla utvrđene položaje Rimljana. Pošto je zaobišao Flaminijevu vojsku, Hanibal je krenuo dalje prema jugu, pustošeći sve oko sebe (što je bio činio kako bi isprovocirao Flaminija da napusti svoje pozicije i praktično ga dovede „sebi na noge"). Flaminije je sa svojom vojskom napustio utvrđene linije i krenuo je za neprijateljem, ali bez dovoljno mjera opreza i ne čekajući svoga kolegu koji mu je išao u pomoć. Na to je Hanibal i računao jer se njegova taktika uvijek zasnivala na tome da neprijatelja izvuče sa njegovih pozicija i dovede na teren koji njemu odgovara, u već pripremljenu zamku, i tu da ga uništi brzim manevarskim udarima (što je već i priredio kod Trebije). Flaminije, „veliki pobjednik" nad Galima, je računao da će vlastitim snagama postići uspjeh i opravdati svoju misiju. Međutim, iako se veći dio Hanibalove vojske sastojao od Gala, ipak Hanibal nije bio obični galski poglavica. Zbog slabe sigurnosne pripreme, Flaminijevo kretanje je bilo poznato Hanibalu, koji je imao dobro organiziranu izvidnicu. Flaminijev put vodio je kroz usku dolinu, koja je ležala između planina i Trasimenskog jezera. Hanibal je preko noći prošao kroz dolinu, zauzeo uzvisine i rasporedio svoje trupe iza brežuljaka koji su se nalazili na rubu ravnice. Bilo je tmurno jutro. Kada je rimska vojska izbila, ništa ne sluteći, na put pokraj obale, iznenada su je sa svih strana napale Hanibalove jedinice. Na samom početku boja (koji se desio u junu 217. god. p. n. e.) ubijen je Flaminije. Jedan dio rimske vojske bio je sasječen, a drugi je konjica bacila u jezero. Samo je jedan odred, od oko 6.000 ljudi,

zauzeo brijeg, ali se, opkoljen od neprijatelja, predao pod uvjetom da dobije slobodan odstup. U toj bici poginulo je ukupno oko 15.000 Rimljana, a isto toliko je bilo zarobljeno. Sama Hanibalova vojska je izgubila oko 1500 vojnika (uglavnom Gala). Zadržavši Rimljane u zarobljeništvu, Hanibal je pustio italske saveznike kućama (i to bez otkupnine), ističući da on nije došao ratovati protiv Italika, već protiv Rimljana, za oslobođenje Italika. Zanimljivo je da je Hanibal više vojske gubio u svojim manevrima (prijelaz preko Alpa, prolaz kroz močvare rijeke Arno) nego u bitkama.

Rimski preustroj i Fabije Maksim Oklijevalo

Poslije pobjede kod Trasimenskog jezera Hanibal je krenuo ka obali Jadranskog mora, da bi sebi osigurao neprekinutu vezu sa Kartaginom i kako bi nastojao italske saveznike odvojiti od Republike. Prošavši kroz Umbriju i Picenum, koje je dobro opustošio, i kroz zemlje Marucina i Frentana Hanibal se zaustavio u Apuliji, gdje je pustio svoje trupe da se odmore i gdje je reorganizirao pješadiju po rimskom uzoru.

Vijest o trasimenskoj katastrofi izazvala je u Rimu, kako kaže Polibije, opću potištenost (bili su čak porušeni i mostovi na rijeci Tibru, kako bi se otežalo eventualno Hanibalovo prodiranje na sam Rim). U toku nekoliko dana Senat je vijećao o novonastalim prilikama. Flaminijev poraz i smrt doprinijeli su snaženju frakcije nobiliteta. Senat je odlučio imenovati diktatorom Kvinta Fabija Maksima Verukosa (*Quintus Fabius Maximus Verrucosus;* živio od 280. godine p. n. e. do 203. godine p. n. e.), koji je bio poznat po konzervativnim nazorima. Ujedno podigoše na noge dvije nove legije, a i mornaricu podigoše i bolje opremiše. Fabije Maksim je napravio novi ratni plan, usmjeren na iscrpljivanje protivnika, koji se nalazi u tuđoj zemlji. Po Plinijevim riječima, Fabije je bio svjestan toga da su "Kartaginjani raskinuli sve veze iza sebe i da je pobjeda jedina mogućnost spasa. Položaj rimske vojske bio je sasvim drugačiji. Zato je Fabije predviđao neizbježan poraz u presudnoj bici ali je bio neodlučan da se u nju upusti. Shvativši u čemu se sastoje prednosti njegovog položaja u usporedbi s neprijateljem, on je na njih jedino i računao, i u skladu s njima je vodio rat, a ta prednost Rimljana sastojala se u neiscrpnim pričuvama i brojnoj prevazi njihove vojske." Fabije Maksim je krenuo prema Hanibalu sa 4 nove legije i sa preostalom vojskom bivšega konzula Servilija, ali ne sa namjerom da uđe u otvorenu bitku sa Hanibalom. Promućurni rimski diktator se držao uzvisina i nije želio sa vojskom da siđe u ravnine. Fabije je izbjegavao presudne sukobe. On je uznemiravao neprijatelja sitnim čarkama, napadajući u prvom redu kartaginsku komoru. Ovakva taktika upornog praćenja Hanibalove vojske, i povremenog uznemiravanja u priličnoj mjeri je frustrirala Hanibala koji je nesupješno pokušavao svoga protivnika izvesti na otvoreno

bojište pustošeći Samnij i Kampaniju. Tako je diktatorova vojska vojska sa uzvisina pratila Hanibala, ne dajući se isprovocirati, kao „prijeteći oblak“ kako se sam Hanibal izrazio, a prema pjesniku Eniju: »jedan čovjek, oklijevajući, obnovio je državu za nas« (*unus homo nobis cunctando restituit rem*).

Ali ovakva Fabijeva taktika, zbog koje je prozvan Oklijevalo (*Cunctator*), nije nailazila na simpatije u demokratskim krugovima Rima. Oni su bili krajnje nezadovoljni gubitkom nizine rijeke Po, koja je poslije Flaminijeve reforme i posljednjeg galskog rata bila naseljena rimskim kolonistima. Osim toga, seljaštvo Rima i Italije bilo je nezadovoljno time što je Hanibal, koga nisu puštali blizu velikih gradova, pustošio seoska naselja. Protivnik Fabijeve taktike bio je čak i njegov najbliži pomoćnik, *magister equitum* Marko Minucije Ruf, kome je za vrijeme Fabijevog odsustva pošlo za rukom da u jednoj slučajnoj čarki zada Kartaginjanima poraz. U Rimu je to naišlo na tako veliki odjek da je Minucije usprkos svih običaja bio izabran za drugog diktatora. Ali je Hanibal ubrzo razbio Minucija, i samo je Fabijeva pomoć spasila njegove trupe od propasti. To je pokazalo koliko je pravilna bila taktika partizanskog rata koju je vodio Fabije Maksim. Njegova zasluga sastojala se je i u tome što je zadržao rimske saveznike. Hanibal ih nije uspio privući na svoju stranu. Osiguranje zaliha bio je jedan od najvažnijih Hanibalovih zadataka. Na povratku Hanibalove vojske sa stravičnog pustošenja Kampanije, Fabije Maksim je pripremio doček Hanibalu na uzvisinama nad lijevom obalom Volturna, misleći da mu je zatvorio dalje kretanje. Međutim, Hanibal se i ovog puta poslužio varkom. Po noći je dao da se na rogove 2000 volova privežu gorući snopovi koje su onda potjerali, a Rimljani su misleći da je riječ o kartaginskoj vojsci pohitali su prema njima, napustivši svoje pozicije i Hanibal se provukao i krenuo nazad u Apuliju. Pošto je osigurao zalihe, Hanibalova se vojska vratila u Apuliju, gdje je Hanibal proveo zimu 217. / 216. god. p. n. e. Za konzule za 216. god. p. n. e. izabrani su Lucije Emilije Paul, pristaša taktike Fabija Maksima, i Gaj Terencije Varon, sin mesara i kandidat demokratskih krugova i pristaša odlučnih vojnih operacija (imao je i demagoški pristup, pa je bio popularan u masama). Novi konzuli su se odlučili za drugačiji strateški pristup u odnosu na Fabija Maksima. I umjesto kontinuiranog iscrpljivanja, odlučili su se za bitku na otvorenom poprištu.

Na temelju iskustava iz Trebije i Trasimenskog jezera se došlo do zaključka da se to može učiniti na bojištu koje istovremeno ispunjava dva važna uvjeta – dovoljno usko da Hanibal na njemu ne može manevrirati sa svojom nadmoćnom konjicom, a istovremeno dovoljno ravno da na njemu nema nekakvih skrivenih prepreka koje bi Hanibal mogao iskoristiti za zasjede i slične smicalice. U takvoj bitci bi Rimljani mogli pobijediti zahvaljujući svojoj nadmoćnoj pješadiji i, što je još važnije, kao ključni adut iskoristiti svoju brojčanu nadmoć. Da bi se stekla velika brojčana nadmoć, izvršene su obimne mobilizacije rimskih građana i saveznika. Združena armija pod komandom dvojice konzula se sastojala od osam ojačanih legija i brojnim savezničkim kontigentima.

Katastrofa kod Kane 216. god. p. n. e.

Zapovijedanje nad združenom armijom je riješeno tako što jedan dan zapovijedao Paul, a drugi Varon. Po Polibiju Emilije Paul je bio oprezniji, dok je Varon bio nestrpljiv kao Sempronije Log i Gaj Flaminije. Hanibal se isto pokrenuo i zauzeo kastel Kanu između Kanose i Barlete, koji je kontrolirao Kanusinskom ravninom koja je služila kao glavna žitnica za Rimljane. I armija dvojice konzula se pokrenu prema Apuliji početkom ljeta 216. god. p. n. e. Suparničke vojske su se susrele na rijeci Aufidu kod Kane. Rimsko – italske snage su se zaustavile na nekih 10 km. Udaljenosti od pozicija Hanibalove armije.

Isti dan po dolasku združene armije dvojice konzula je došlo i do prve veće čarke prilikom neuspjelog pokušaja Hanibalovih jedinica da postave zasjedu rimsko – italskih snagama.

Razboritiji Rimljani su vidjevši položaj Hanibalove vojske, željeli da se oklijeva sa bitkom, i na prve „ponude“ za bitkom Hanibala, konzul Emilije Paul se nije dao isprovocirati. Međutim, sa novim danom (2. VIII.) je zapovjedništvo pripalo Varonu i on se time i posluži i pokrenu vojsku u otvorenu bitku na lijevoj strani rijeke Aufida. Rimsko – italske snage koje su se upustile u bitku su brojale do 80.000 pješadinaca (pola rimskih građana, a pola italskih saveznika) i cc 6.000 konjanika (trećina rimskih građana, a dvije trećine italskih saveznika). Postojala su i dva tabora sa rezervnim trupama (ukupno cc 10.000 vojnika) i to jedan manji na lijevoj strani i drugi veći na desnoj strani rijeke Aufida. Varon, koji je odlučio primiti bitku suprotno upozorenju svog kolege Paula, svoju je vojsku rasporedio na tradicionalan način - pješadija se našla u centru, a krila je čuvala konjica. Varonova varijacija u odnosu na tadašnju taktiku je bila ta da je postavio svoje snage u dubinu umjesto širinu. Varonov plan je bio da, koristeći brojčanu nadmoć, jednostavno razbije kartaginski centar, odnosno odbaci ga na rijeku bez ikakve odstupnice. Varon se u tome vodio iskustvom bitke na Trebiji, gdje su se rimski legionari, koristeći veću dubinu svog rasporeda, uspjeli probiti iz Hanibalovog obruča.

Hanibal je raspolagao sa oko 40.000 teških pješadinaca, 6000 lakih pješadinaca, 10.000 konjanika (4000 Numiđana, 2000 Španaca, 2000 Gala i 450 Libijaca) i 8000 čarkaša i balearskih pračkara. Hanibal je želio otvorenu bitku na polju gdje je mogao iskoristiti prednosti svoje konjice, te dobiti maksimalni učinak od svojih heterogenih jedinica i položaja na kojima su se nalazile. U centar je postavio svoje najslabije snage - ibersku, galsku i keltibersku pješadiju - dok je na krila, isto kao i Rimljani, postavio konjicu. Veći dio konjice (6500 pod Hasdrubalom) je bio na lijevom, a 3500 numidskih konjanika pod Hanonom na desnom krilu. Hanibalove najelitnije i najprekaljenije trupe – afrička pješadija – su također postavljeni na krilima. Hanibal je također svoje trupe postavio u obliku polukruga, tako da njegove najslabije snage u centru budu najistaknutije. Kartaginskom centru je naređeno da na početku bitke ne pruža snažan otpor, odnosno

da se povlači, nastojeći nagnati Rimljane na što brže napredovanje, koje bi ranjivima učinilo njihova krila. Hanibal se za bitku odlučio upravo na obali Aufida zato što je njegova vojska bila okrenuta na zapadu, pa bi ujutro Rimljanima - koji su napredovali na istok - sunce udaralo u oči. Istovremeno je sa jugoistoka puhao i vjetar koji je bacao Rimljanima prašinu u oči.

Na samom početku bitke, nadmoćna galsko-španska konjica na Hanibalovom lijevom krilu je bez većih poteškoća razbila i uništila rimsku konjicu. Numidska konjica na Hanibalovom desnom krilu je, pak, imala poteškoća s konjicom rimskih saveznika. Hasdrubal je zbog toga poslan s lijevog krila da s leđa napadne rimske saveznike, što je i učinio. Tako su Rimljani ostali bez svoje konjice, odnosno više nitko nije mogao štititi njihovu pozadinu i bokove. U međuvremenu se i pješadijska bitka odvijala po Hanibalovom planu. Centar koji su činili Gali i Španci se povlačio, ali je afrička pješadija ostala na svojim položajima. Rimsko – italske jedinice su najviše napredovale upravo prema centru gdje su se protivničke linije činile najslabijima. Tako je s vremenom borbeni poredak obje vojske ponovno dobio polukružni oblik, ali u drukčijem smjeru. Ovaj put su se Rimljani našli u poluokruženju.

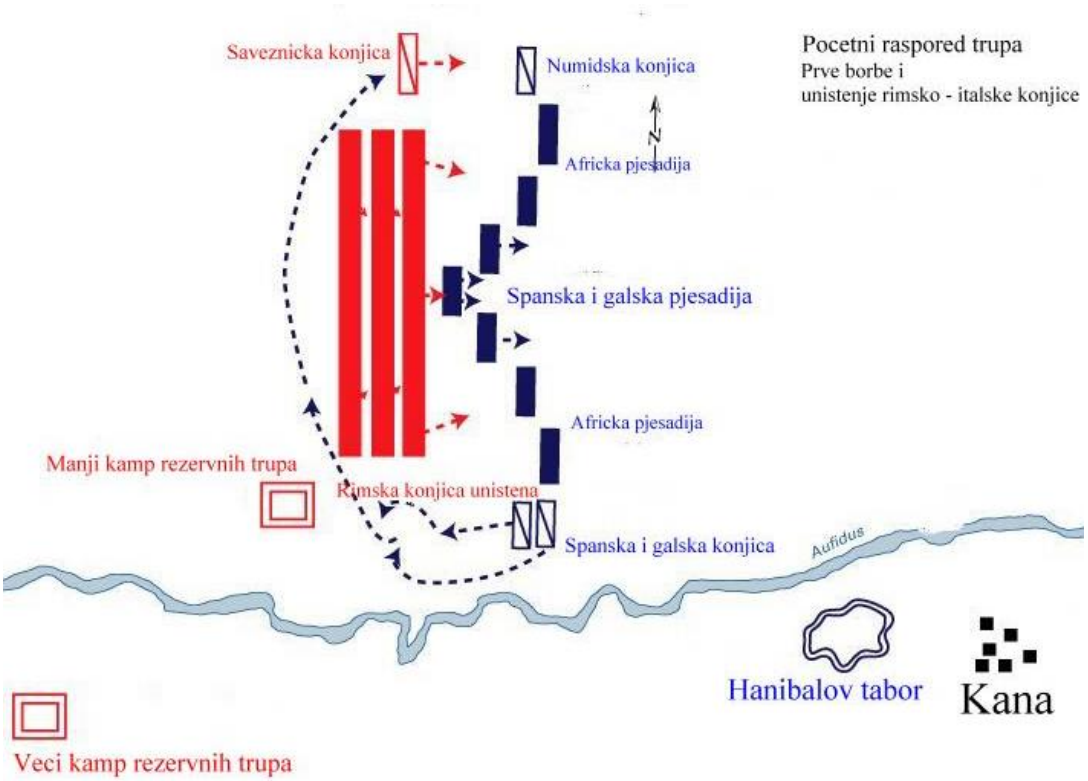

U tom je trenutku Hanibal naredio svojim Afrikancima da rimsko – italsku armiju napadnu sa bočne strane, dok se istovremeno Hanibalova konjica, umjesto da - po tadašnjim običajima - napadne rimski logor ili goni poraženu neprijateljsku konjicu - vratila na bojište i udarila u neprijateljsku pozadinu. Rimljani i Italici su bili opkoljeni te su formirali krug i pokušali se braniti, međutim, nisu izdržali a bojni redovi su im se raspali. Otpočelo je opće istrjebljivanje rimsko- italske vojske. Gubici rimsko – italske vojske bili su golemi. Možda nikada u historiji, jedna tako velika vojska nije bila tako potpuno uništena na bojištu sa tako malim gubitkom protivnika kao što je bila rimsko – italska kod Kane 2. VIII. 216. god. p. n. e. Hanibal je izgubio oko 8.000 ljudi, od čega 2/3 Gala, dok su Rimljani izgubili gro vojske (bilo pogibijom bilo zarobljavanjem). Poginuo je i konzul Emilije Paul zajedno sa prokonzulom Servilijem, dvojica kvestora, 2/3 časnika (29 od 48 vojnih tribuna) i 80 senatora i desetine hiljada vojnika. Prema Polibiju kod Kane je poginulo 70.000, a zarobljeno 10.000 rimskih i savezničkih pješadinaca, a da je od 6.000 konjanika preživjelo samo njih 370. Po Liviju gubici rimsko – italske armije su bili ipak znatno manji, pa je bilo 45.500 ubijenih pješadinaca i 2.700 ubijenih konjanika, kao i 3.000 zarobljenih pješaka i 1.500 konjanika.

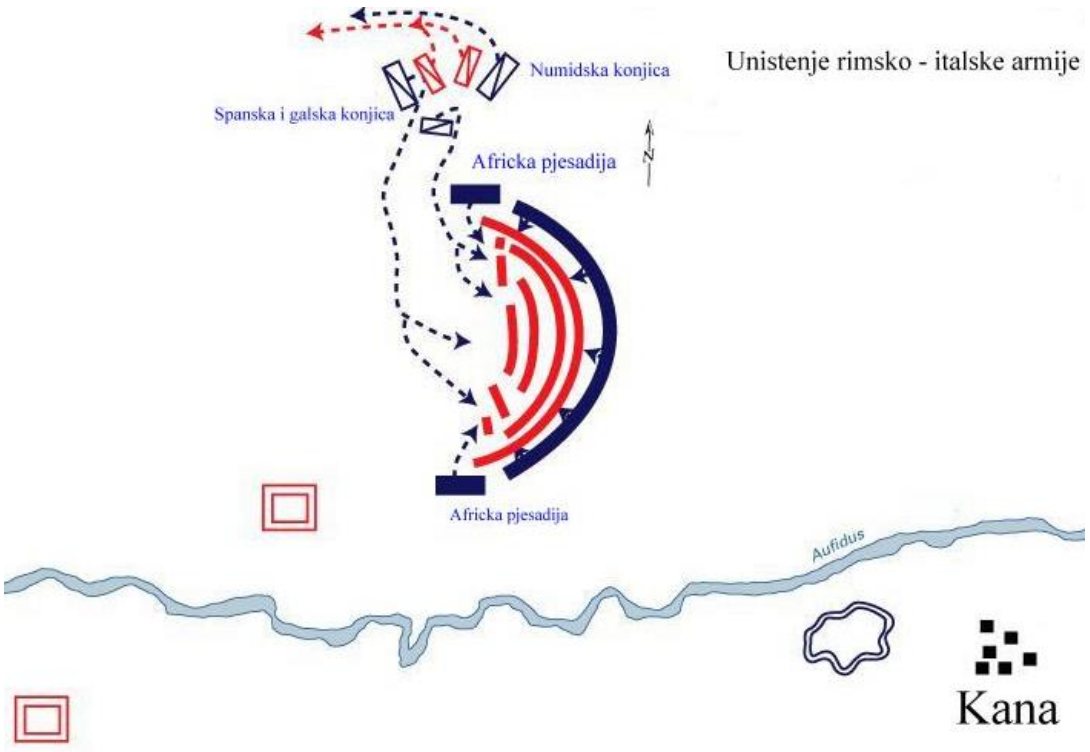

Konzul Terencije Varon se uspio spasiti pobjegavši sa 70 konjanika u Venusiju, a samo je neznatan dio trupa spašen bijegom. Ostatke razbjegle vojske zaustavio je i doveo u red mladi vojni tribun Publije Kornelije Scipion, sin konzula iz 218. god. p. n. e. koji je bio poražen kod Ticine. Hanibal je skupio prstenje koje je skinuo sa ruku poginulih senatora i vitezova i to je poslao u Kartaginu kao svjedočanstvo svoje velike pobjede. Uz Kane, desio se na sjevernom ratištu još jedan poraz, jer je vojska koju je predvodio Lucije Postumije Albin (pobjednik u I. ilirskom ratu) bila uništena u zasjedi Boja, a sam zapovjednik je ubijen, glava mu je odsjećena a njegova lobanja je služila kao žrtveni pehar i bila je pohranjena u jednom od najsvetijih hramova Boja.

I opisi bitke kod Kane u djelima Polibija i Livija su predmet kritičkog preispitivanja. Oni se uglavnom tiču proturječnih tvrdnji Polibija i Livija o posljedicama bitke i događajima koji su nakon nje uslijedili. Većina historičara tako tvrdi da je brojka od 70.000 poginulih Rimljana i Italika pretjerana, te je sklonija Livijevim tvrdnjama od oko 45.000 poginulih, koje uglavnom prihvataju i kasniji rimski historičari kao Apijan i Plutarh. Neki u suvremeno doba smatraju da su i te brojke pretjerane, odnosno da kod Kane nije poginulo više od 10-15.000 ljudi, odnosno da je u pitanju bio težak udarac za Rimljane i Italike, ali ne tako težak kao što se tradicionalno opisuje, odnosno da čak ni Hanibalova konjica nije mogla u potpunosti spriječiti bijeg hiljada rimskih vojnika iz obruča. Time se nastoji objasniti zašto su, zapravo, Rimljani ne samo nastavili rat, nego vodili borbe s Hanibalom i trpili poraze. Drastično manji broj ubijenih rimskih vojnika bi također poslužio kao mogući razlog zašto Hanibal nije odmah eksploatirao svoj trijumf i maršira na Rim. Dio historičara špekulira kako je Polibije bitku kod Kane opisao kao nezamislivu katastrofu prije svega iz propagandnih razloga, odnosno kako bi postepeni rimski oporavak učinio što dramatičnijim, a konačnu pobjedu što impresivnijim. Polibije je također predmet sumnji zbog toga što je kao glavnog krivca za poraz naveo konzula Varona, koji je usprkos toga kod svojih suvremenika slavljen kao heroj te je primio brojne počasti. Njegov kolega Emilije Paul, koga Polibije opisuje kao opreznog komandanta koji se protivio bitci, je bio djed Polibijevog pokrovitelja Scipiona Emilijana, pa se zbog toga u pitanje dovodi Polibijeva vjedostojnost.

Iz poraza kod Kane, Rimljani su izvukli i vrijedne pouke. Tako je promijenjen borbeni poredak, koji više nikada neće ličiti na grčki hoplitski poredak falange, zbog njegove nefleksibilnosti. Više se neće stvarati združene armije sa dva zapovjednika. Bitka kod Kane je služila kao inspiracija generalštabnim planerima i u drugim historijskim razdobljima. Posebno su za njene karakteristike obuhvata, opkoljavanja i uništavanja neprijateljske sile bili zainteresirani njemački vojni stratezi. U tome je najeksplicitniji bio Alfred von Schlieffen, načelnik njemačkog Generalštaba, koji je svoje ideje o konceptu uništavajuće bitke (Vernichtungsgedanke) objavio u knjizi po imenu Cannae. Pokušaji da se Hanibalov uspjeh ponovi na strateškoj razini su bili poznati Schlieffenov plan, te kasnije razvijena doktrina Blitzkriega. Iako to u I. svjetskom ratu Nijemci nisu uspjeli ostvariti, u II.

svjetskom ratu primjenom strategije obuhvata uništena je francuska vojska, a samo zahvaljujući nadljudskim naporima i odlučnosti izbjegnuto je uništenje britanske vojske.

Rimska stabilizacija

Rimska Republika je bila na koljenima, slično kao Atena nakon katastrofe na Siciliji 413. god. p. n. e. U Rimu nije bilo familije koja nije imala koga žaliti, jer je poginuo ili bio zarobljen. Hanibalov upad u Italiju je tako uspio proizvesti prvu namjeru Hanibala, a to je da se ugrzi resursni potencijal rimsko – italskog saveza. Zajedno sa Kanom, ljudski gubici Republike i Italije su bili enormni. A počelo se činiti da se ispunjava i druga namjera, jer nakon Kane su se konačno počeli pojedini saveznici u južnoj Italiji odmetati od rimskog hegemona i pridruživati se Hanibalu.

Nakon završetka bitke kod Kane, dio političara Republike je tražio da se sa Kartaginom sklopi mir, vojni tribun Lucije Cecilije Metel je čak predložio da se grad napusti, a Rimljani pokušaju tražiti sreću kao najamnici u helenističkim državama Azije. Hanibal je u Rim svog oficira Kartalona s mirovnom ponudom koju su antički izvori opisali kao "umjerenu", te nekoliko zarobljenika kao zalog za pregovore o otkupu. Senat je, međutim, odbio pregovarati o miru te je naložio zarobljenicima da se vrate u Hanibalov logor. Donesena je odluka da se rat, usprkos svemu nastavi.

Ostavši bez vojske, a pošto su odbili mir Rimljani su bili spremni na to da će Hanibal napasti Rim i učinjeno je sve da se stvore novi odredi sposobni za borbu. Rimljani i tada pokazaše svoje umijeće i snagu upornosti i ustrajnosti. Poslije bitke kod Kane zabranjeno je bilo ženama da slobodno plaću, a Senat je odbio da zarobljenike novcem iskupi. Ostatak vojske poražene kod Kane, poslan je na Siciliju da tamo nečasno i besplatno služi. Slanjem preživjelih trupa sa Kane, Senat je želio da izbjegne prenošenje njihovog eventualnog defetizma i moguće stečene predrasude o nepobjedivosti Hanibalove armije na novopodignute armije. Dan bitke uvrstiše među nesretne dane, onako kako su to uradili i sa danom bitke kod Alije. U vojnu službu pozvani su svi građani koji su ostali u Rimu, od sedamnaeste godine naviše. Senat se odlučio na krajnje sredstvo i dvije legije sastavljene su od robova, koje je država kupila. Da umire bogove Rimljani su žrtvovali i jedan galski i jedan grčki ljudski par, što je predstavljao jedan od posljednjih takvih rituala u historiji rimskog svijeta (ne računajući pogubljenja zarobljenika i osuđenika). U „Sibilskim knjigama" su potraženi savjetima šta da se radi, a u Delfe po savjet poslaše Kvinta Fabija Piktora. Bitka kod Kane je kao posljedicu imala i gašenje snage demokratskih tendencija i ustupanje primata u vođenju rimske politike predstavnicima frakcije nobiliteta. O sve

većem slabljenju demokratskih snaga svjedoći i slučaj sa komediografom Nevijem, koji u svojim djelima nije krio svoje demokratsko uvjerenje. U jednoj komediji on se ironično izrazio o Publiju Scipionu Starijem, a o Metelima je rekao: "Uslijed zle sudbine Meteli konzuluju u Rimu" (*fato Metelii Romae fiunt consules*). Zbog svojih stihova Nevije je dospio u tamnicu i spasio se iz nje zahvaljujući zauzimanju plebejskih tribuna. Ipak je morao otići iz Rima, i umro je u kartaginskom gradu Utici.

Stabilizaciju rimskih oružanih snaga su uspješno izvršili imenovani diktator Marko Junije Pera / *Marcus Iunius Pera* (koji je bio i posljednji diktator *rei gerundae causa*) i pretor Marko Klaudije Marcel. I pored toga što je odmah po bitki kod Kane jedan dio italskih saveznika odmetnuo se od Rima, činjenica je ipak da je većina saveznika ostala lojalna, posebno onih ključnih kao što su latinske kolonije i onih koje su zaprećavali prilaz samome Rimu. U taj odbrambeni i dobro utvrđeni kompleks je bilo jako teško prodrijeti, makar i sa vojskom kakvu je imao Hanibal. Upravo je ta činjenica odredila da Hanibal ne krene nakon Kane direktno na Rim.

Hanibalovi časnici su njega nagovarali da krene na Rim odmah po pobjedi kod Kane, ali je to on odbio. Vjerojatno su razlozi ležali ne samo poradi toga što se moralo probijati kroz utvrđeni kompleks, nego i jer su i njegove jedinice bile dosta iscrpljene a i nisu bile pripremljene za bitke opsade. Hanibalova strategija se zasnivala primarno na tome da se razbije rimsko – italski savez.

I kada su propali pokušaji mirovnih pregovora sa Senatom, Hanibal je sve svoje snage usmjerio na odvajanje saveznika od Republike, jer je dobro procijenio da oni čine životnu snagu rimske moći. Kao što je već rečeno dio saveznika je napustio Rim ili se kolebao. Hanibal je na svoju stranu uspio da privuče neke apulske, samnitske i brutijske zajednice te grčki grad Tarent. U Kampaniji Hanibalu je prišla Kapua, ali su Kuma, Napulj i Nola ostale vjerne Rimu. Hanibal je iz Kapue pokušao da se dočepa i Neapolisa (Napulja) kako bi dobio luku za kontakt sa Kartaginom. Ali zidine i lojalnost građana odbiše Hanibalov napad. Kod Nole ga je suzbio Marko Klaudije Marcel ubivši 2.800 Hanibalovih vojnika, a izgubivši samo 500 rimskih vojnika. To je za Rimljane bila velika moralna dobit, jer su se duhom klonuli Rimljani opet ohrabrili.

Za sljedeću 215. god. p. n. e. za konzule su izabrani Tiberije Sempronije Grakh i Fabije Maksim (Marcel je ustvari bio izabran, ali pošto je kod prilikom izbornih komicija grmilo – što se smatralo lošim znamenjem - njegov izbor nije potvrđen).[139] Marcel je ipak dobio posebno zapovjedništvo. Tada su Rimljani pod oružjem imali najmanje 12 legija pod zapovjedništvima konzula, prokonzula pretora i propretora. Opet se desila bitka kod Nole u kojoj je nakon tri dana Hanibal opet bio suzbijen (uz njegove velike gubitke). Tada

[139] Ustvari i Sempronije Grakh i Klaudije Marcel su bili plebejci, pa patriciji nisu željeli da oba konzula budu plebejci.

se desilo i da je jedan poveći numidski kontigent prešao na rimsku stranu, a i Tiberije Sempronije Long je potukao kartaginsku vojsku.

Za godinu 214. god. p. n. e. izabrani su za konzule Kvint Fabija Maksima (po treći put) i Marka Klaudija Marcela. Fabije je dobio i nadimaka „štit“, a Marcel „mač“ Rima. Broj legija se poveća novom regrutacijom na 18, mornarica se umnoži na 150 brodova, od kojih je 100 određeno za Siciliju. Senatoru i bogatijim klasama je razrezan novi porez kako bi se mogla financirati flota. Hanibal je ponovo (na poziv Kapue) ostavio Apuliju i upao u Kampaniju, ali ni ovaj put nije uspio zauzeti prikladno uporište na kampanskoj obali. I on se opet vrati u Apuliju, te je namjeravao zauzeti Tarent kako bi dobio prikladnu luku. Zahvaljujući izdaji Hanibal je uspio 213. god. p. n. e. da preuzme kontrolu nad Tarentom, Turijem i Metapontom.[140] Odatle je tražio pomoć iz Kartagine (Magona je već ranije poslao, odmah poslije Kane), ali je dobio malo samo 4.000 Numiđana i 40 slonova, dok su u Španiju poslali 12.000 pješadinaca i 1.500 konjanika kako bi istjerali odatle Rimljani, a poslali su i vojsku na Sardiniju koju je potukao T. Manlije Torkvat. Ovo je bio jasan dokaz da je Hanibal još uvijek imao snažnu opoziciju unutar kartaginske vladajuće elite, koja se plašila da bi Hanibal mogao vrlo lako da preraste, zahvaljujući svojim pobjedama i njihovim procjenama, u tiranina ili demogoškog predvodnika naroda i tako potencijalno ugrozi njihove partikularne imovinske i druge interese.

I. makedonski rat od 215. do 205. god. p. n. e., front na Siciliji i front u Iberiji

Ubrzo nakon bitke kod Kane Hanibal je zaključio savez sa makedonskim kraljev Filipom V. koji je trebao stupiti u borbu protiv Rima (u tome je dosta doprinijelo i proturimsko lobiranje Demetrija Hvarskog kod Filipa V.). Po tom ugovoru Filip je trebao prijeći u Italiju i pomoći Hanibalu da skrši Rimljane, a onda bi Hanibal pomogao Makedoncima da pokore Grčku i pobijede Ilire. Tako bi Apeninski poluotok potpao pod hegemoniju Kartagine, a Balkanski poluotok pod hegemoniju Makedonije. Na Siciliji protiv Rima je ustao sirakuški vladar – mladi Hijeronim II. Poslije poraza kod Kane Rimljani su, kako je već govoreno, izbjegavali presudne bitke u samoj Italiji. Oni su se ograničavali na pružanje pomoći gradovima koji su stajali na njihovoj strani, ometali su Hanibala kod nabavljanja hrane i spriječavali su mu dovođenje pojačanja iz Kartagine. Glavna pažnja i napori Rimljana bili su koncentrirani na vođenje ratnih operacija izvan Italije.

[140] Sami su Rimljani krivi za to jer su zbog pokušaja bijega, dali prvo javno izbatinati, a onda baciti niz Tarpejsku stijenu tarentske i turijske taoce.

U Iliriji je makedonski kralj Filip V. (vladao 220 - 179 god. p. n. e.) otpočeo rat protiv Rima 215. god. p. n. e. Ali su Rimljani putem diplomatskih pregovora uspjeli uvući u borbu protiv Makedonije Etolski savez i neke druge grčke gradove (Atena, Elida, Mesenija, pa i Sparta) kao i ilirsko – ardijejskog kralja Skerdilaidu i neke tračke poglavice, a zatim je antimakedonskoj koaliciji pristupio i pergamski kralj Atal I. A već 214. god. p. n. e., na samom početku rata pretor Levin je porazio Filipa V. u borbi u ilirskim zemljama. Ipak glavni teret rata protiv Filipa V. i Makedonaca je pao na leđa te velike grčko – ilirsko – tračko – pergamske koalicije, koja je toliko uspjela vezati makedonskih snaga da je za Filipa V. bilo nemoguće da pošalje trupe u Italiju. Uz to su Rimljani ponovo sklopili 210. god. p. n. e. savez sa Ptolemeidima. Prvi makedonski rat je završen 205. god. p. n. e. i zaključen je mir u epirskom gradu Feniki, po kome su Rimljani morali Filipu ustupiti neke teritorije u Iliriji. Ali su glavni ciljevi rimske diplomacije bili postignuti: rat se vodio uglavnom na teritoriju Grčke, vodili su ga većim dijelom rimski saveznici, a što je glavno – Rimljani su uspjeli spriječiti napad Filipa V. na Italiju i tako onemogućiti njegovo pružanje pomoći Hanibalu.

Daleko veću važnost i ozbiljnost za Rimljane je imao front na Siciliji. Hijeronim, unuk ranijeg kralja (koji je 50 godina održavao savez sa Republikom) je preuzeo sirakuški tron, je bio prilično mlad, rasipan i nerazborit. On je odustao od saveza sa Rimom i ušao u savez sa drevnim sirakuškim neprijateljem Kartaginom. Taj njegov čin će doprinijeti nestanku nezavisnosti stare sirakuške države. Nakon Hijeronimove pogibije krajem 215. god. ili početkom 214. god. p. n. e. u Sirakuzi je zavladala pometnja iz koje je proizađe opet proturimska frakcija (na čelu sa Hipokratom i Epikidom), koja sa Kartaginom obnovi savez. Na Siciliju ju upućen Marko Klaudije Marcel i on zajedno sa propretorom Apijem Klaudijem napadaše na Sirakuzu od 214. god. p. n. e. i sa mora i sa kopna. Ali grad je bilo teško zauzeti, jer je imao sve što mu je bilo potrebno, a kod podizanja obrambenih utvrda i mašina aktivno je sudjelovao i glasoviti fizičar i matematičar antike – Arhimed. Djelovanje Arhimeda je imalo često pogubne efekte za rimske jedinice i brodove, ali rimska upornost je ipak odnijela prevagu. A i pokušaji Kartaginjana da razbiju opsadu nisu uspjeli.

I rimska strana je pokazivala domišljatost u vrijeme opsade Sirakuze. Tako su Rimljani na povezanim brodovima postavili pokretni toranj, pa su i sa mora direktno napadali gradske zidine.

I zahvaljujući nepažnji Sirakužana (koji su većinom otišli na godišnju svetkovinu posvećenu boginji Artemidi) i suradnji sa prorimskim elementima u Sirakuzi (kojih nije bilo malo), rimski vojnici su se tek 212. god. p. n. e. uspjeli probiti u grad. Grad je bio prepušten vojnicima na pljačkanje, i među mnogim drugim stanovnicima poginuo je i Arhimed. Iako je Marcel naredio da se on živ zarobi i dovede pred njega, neuki rimski vojnik ga ubio neznajući ko je u pitanju jer je Arhimed sa njim ušao u prepirku, koju obilježava čuveni izraz: „ne ometaj moje krugove" / *non turbare circulos meos*.

Rimski podni mozaik koji prikazuje smrt Arhimeda.

Ipak citadela unutrašnjeg grada (u koju se povukao i dio Sirakužana) se odupirala i trebalo je još osam mjeseci da se zauzme i to samo zahvaljujući tome što je jedan sirakuški izdajnik otvorio kapije utvrde Rimljanima. Rimljani su iz Sirakuze odnijeli i bogat plijen, mnoštvo umjetničkih spomenika i drugih dragocjenosti grčke i helenističke baštine. Ali i pored zauzeća i pljačke, grad nije uništen. Poslije pada Agrigenta (koji su početkom rata na Siciliji zauzeli Kartaginjani) 210. god. p. n. e. Rimljani su zavladali čitavom Sicilijom.

Počevši od 218. god. p. n. e. ratne operacije nisu prekidane ni u Španjolskoj.Tamo je bio upućen Gnej Kornelije Scipion, a zatim je 217. god. p. n. e. je njemu u pomoć stigao njegov brat Publije (konzul 218. god. p. n. e. pobijeđen od Hanibala kod Ticine). Rimljanima je najprije uspjelo povesti ofanzivu, pobijediti Hasdrubala kod Ebra, zauzeti Sagunt i steći

sebi saveznike među lokalnim zajednicama. Ipak 212. godine p. n. e. Kartaginjani su za saveznika dobili istočno-numidskog kralja Gala, koji im je kao pomoć poslao jaku vojsku pod svojim sinom Masinisom. Uz to Kartaginjani pridobiše i jednog hispanskog kralja. Publije Scipion je zato kao plaćenike uzeo Keltibere (što je za Rimljane bio neubičajen potez), ali su ga oni izdali zato što ih je Kartagina podmitila. Tom prilikom je Publije Scipion poginuo. 29. dan od smrti svoga brata poginuo je u boju sa Kartaginjanima i Gnej Scipion. I Hanibalova braća sa svojim vojskama ponovo dobiše vojnu inicijativu u Iberiji. Zato Rimljani poslaše Gaja Klaudija Nerona sa vojskom od 15.000 ljudi koji se sukobi sa Hasdrubalom, bratom Hanibala. Porazom i pogibijom obaju Scipiona, položaj Rimljana je postao težak. Rimljani su smatrali nužnim osloboditi Iberiju od Kartagine, odakle su oni dobivali srebro i gdje su novačili vojnike. Zato je 210. godine p. n. e. upućena nova ekspedicija sa zapovjedništvom 24-godišnjeg Publije Kornelija Scipiona, sina konzula iz 218. god. p. n. e. (koji je kod Ticina spasio oca, a poslije Kane kao vojni tribun skupljao razbijene rimsko – italske jedinice u Kanusiju) i koji je uživao izniman ugled i popularnost u rimskim masama (čak i među ženama) a bio je i vrlo diplomatičan, inteligentan i sposoban (ne samo u vojnim, nego i u političkim pitanjima). A bio je i odlično obrazovan (posebno naklonjen grčko – helenističkoj kulturi i znanosti) i vaspitan i uvjerljiv u govorništvu kao npr. u Kanusiju, neposredno nakon bitke kod Kane kada je održao vojnu formaciju. On je trebao da pobijedi Kartaginjane i da osveti pogibiju svoga oca i strica. Posebnom odlukom komicija mladom Scipionu je dodijeljen *imperium* i dana su mu prava prokonzula. To je bio prvi slučaj u rimskoj povijesti da se imperij dodjeljuje privatnoj osobi, a ne magistratu.

Mladi Scipion se iskrcao sa 10.000 pješadinaca i 1000 konjanika i nakon spajanja sa tamo već prisutnim rimskim snagama (ukupno je imao 25.000 pješadinaca i 2.500 konjanika) vrlo uspješno je djelovao. Neke domorodačke zajednice, nezadovoljne kartaginskom upravom, djelovale su u savezu s Rimom. Godine 209. p. n. e. zauzeo je Novu Kartaginu i tako zauzeo najvažniju bazu kartaginske vlasti u Iberiji. Tvrđava Nove Kartagine je bila nepristupačna s kopna, zato je mladi Scipion iskoristio oseku, i Rimljani su prodrli u onaj dio tvrđave koji je bio okrenut prema moru. U Novoj Kartagini je mladi Scipion oslobodio 300 hispanskih talaca, čime je dobio na prestižu među Hispancima, kojima je inače bilo dosta kartaginske pohlepe i okrutnosti. U osvojenom gradu zarobio je i velike količine blaga, a sa svima je nastojao postupati uljudno i umjereno. Kada su mu vojnici zarobljenu djevojku izvanredne ljepote doveli kao plijen, mladi Scipion nije je želio uzeti, nego je pozvao njene roditelje sa zaručnikom (Alucije / *Allucius*, poglavica jednog keltiberskog naroda) pa je njima preda. Djevojčini roditelji darovaše mladog Scipiona, ali on darove povrati kako bi se dali zaručnicima.

Umjetnička slika pod naslovom "Suzdržavanje Scipiona" koja prikazuje povratak djevojke njenom vjereniku i odbijanje Scipiona da je primi kao dar od svojih vojnika. Autor Nicholas Poussin. Datum izrade 1640. Danas se nalazi u Puškinovom muzeju umjetnosti u Moskvi.

Svojom mudrom politikom, Scipion je na svoju stranu privukao značajan broj domaćih zajednica, čime je popunjavao redove svoju ne baš brojnu armiju. Dok su se stari rimski zapovjednici odlikovali strogošću i okrutnošću, mladi Scipion je bio iznimka od toga. Dosta vremena je provodio u hramu, pa su vojnici mislili da mu je bog Neptun kod Nove Kartagine bio na pomoći.

Nakon pada Nove Kartagine, nastavljene su žestoke borbe u Iberiji između Scipionove armije i kartaginskih snaga. U tome periodu su se u Iberiji nalazile tri kartaginske armije, ali međusobno razdvojene, što je omogućilo Scipionu da se obračunava sa njima posebice. Tako je početkom 208. god. p. n. e. pokrenuo svoje vojnike na Hasdrubala, čija je armija zimovala u mjestu Bekula (*Baecula*) na rijeci *Baetis* (današnji Gvadalakivir). Na ovom mjestu se Scipion pokazao kao odgovoran i dobar zapovjednik, koji je uzimao sve u obzir i ništa nije želio prepustiti riziku ili sreći. I pored pobjede koju je Scipion izvojevao, glavni dio Hasdrubalove armije se uspio izvući (zajedno sa slonovima). Tome je doprinijela činjenica da su rimsko – italski vojnici preferirali da pljačkaju zauzeti kartaginski tabor, nego da nastave progoni Hasdrubala. Nakon bitke Hasdrubal je proveo svoju armiju preko

Pirineja u Galiju, odakle je provalio u Italiju sa oko 60.000 ljudi (uglavnom iz reda Gala koji su mu se priključili) sa namjerom da se spoji sa Hanibalom. Scipion nije progonio Hasdrubala, i ostao je u Iberiji sklapajući savezništva sa lokalnim narodima i zajednicama.

Nakon bitke kod Bekule i odlaska Hasdrubala, u Iberiju su se u zimu 208/207. god. p. n. e. iskrcala nova kartaginska pojačanja pod komandom Hana, kojem se pridružio ubrzo i Mago Barka (Hanibalov brat). Oni su zajednički raspolagali sa moćnom armijom, uglavnom sačinjenom od Keltibera. U međuvremenu je iz pravca Gadesa napredovala još jedna kartaginska armija kojom je zapovijedao Hasdrubal Gisko. Scipion se sada suočio sa napredovanjem neprijatelja iz dva pravca, i primijenio je briljantan manevar kojim je prvo njegov dozapovjednik Silan pobijedio Magove i Hanove trupe, sa tim da je Hano i zarobljen. Trupe Hasdrubala Giske su se sklonile iza utvrđenih gradova. U proljeće naredne 206. god. p. n. e. došlo je do novog kartaginskog ofanzivnog pokreta, i kod mjesta Ilipa (nekih 15-tak km sjeverno od današnje Sevilje) su se spojile preostale Magove i Giskine trupe, formirajući armiju između 54.000 i 70.000 vojnika. Nasuprot njima Scipion je raspolagao sa združenom armijom (koju su sačinjavali rimsko – italski vojnici i iberski saveznici) od 43.000 vojnika. Nakon manjih konjičkih sukoba, u roku par dana došlo je do konačne bitke na otvorenom. Ovaj put Scipion je ispoljio svu svoju zapovjedničku mudrost i manevarsku genijalnost, I bitka se završila uvjerljivom Scipionovom pobjedom. Bitka kod Ilipa se smatra najbriljantnijom pobjedom Scipiona u čitavoj njegovoj vojnoj karijeri. Nakon ove bitke, Kartaginjani su izgubili i posljednju nadu da bi mogli na neki način zadržati Iberiju. Bitka kod Ilipa je predestinirala historiju iberskog poluotoka kao rimske zemlje.

Pošto je situaciju u Iberiji stabilizirana Scipion je prvo nakratko posjetio kraljeve Sifaksa i Masinisu, kako bi osigurao njihovu podršku. Po povratku u Iberiju Scipion se suočio sa pobunom svojih vlastitih vojnika (8000 ljudi) u taboru Sucro. Scipion je uspio da uguši pobunu, čije kolovođe su pogubljene. Hasdrubal Gisko je pobjegao u Afriku, gdje je posjetio numidijskog kralja Sifaksa, na čijem dvoru je sreo i Scipiona. Mago Barka je pobjegao na Balearske otoke, odakle je otplovio u Liguriju i prebacio se u Cisalpinsku Galiju, gdje je namjeravao otpočeti novu invaziju Italije. Scipion se 205. god. p. n. e. vratio u Rim.

Pad Kapue i nastavak ratovanja u južnoj Italiji

U Italiji su Rimljani krenuli protiv Hanibala sa čak 23 legije pod zapovjedništvom konzula Fulvija Flaka i Apija Klaudija i pretora Gaja Klaudija Nerona, sa glavnim ciljem da zauzmu Kapuu. Hanibal se isto pokrenuo da zaštiti Kapuu. Hanibal i njegovi saveznici Lukanci su

u tri prilike uspjeli razbiti rimske jedinice, ali Rimljani ne klonuše i opet sakupiše jedinice i krenuše opsijedati Kapuu. Konzulima su bili i produžili čast kao prokonzulima samo da je prestanu opsijedati Kapuu 211. god. p. n. e. Na to i Hanibal opet dođe, da spasi Kapuu te godine. On je pokušao navesti Rimljane u bitku, ali uzalud. Pošto mu je konjici nedostajalo hrane, on se odluči pokrenuti prema Rimu. Krenu dakle preko Samnija, zemlje Peligna, Marucina i Marsa, onda preko Amiterna i Reate te prešavsi preko Anija dodje na jednu milju prema Rimu. Tamo se utabori u blizini grada. Taj njegov nenadani dolazak silno uzbuni i preplaši Rimljane tako, da je poslovicom ostalo: "Hanibal pred vratima (*Hannibal ante portas*). Ipak i to ne navede Rimljane da odustanu od opsade Kapue, a čak poslaše vojsku u Iberiju pod zapovjedništvom Nerona. I ovaj put su Rimljani primijenilo osnovno načelo svoje strategije u II. punskom ratu, a to je pobijediti na perifernim frontovima, prekinuti komunikacije, zauzeti izvore resursa Kartagine i izolirati Hanibala. Međutim, opsada Rima po svemu sudeći nije ulazila u Hanibalov plan, jer se on, približivši se gradu, zadovoljio time što je opustošio ogromna polja i imanja izvan grada, pa se zatim , pošto je neko vrijem proveo ispod grada, povukao od Rima u Kampaniju i krenuo u južnu Italiju. Ubrzo poslije toga grad Kapua bio je prisiljen na kapitulaciju te je okrutno kažnjen (istaknute pristalice Hanibala su izvršile samoubistvo prije pada Kapue). Pad Kapue pokolebao je Hanibalov autoritet u Italiji. U gradu ostaviše samo zanatlije, trgovce i oslobođenike, dok su ostatak kaznili smrću, internacijom, protjerivanjem, prodavanjem u roblje, a neke baciše u tamnicu. Zemljišta konficiraše ili u cjelosti ili djelomice. Slično se postupi i sa nekim drugim odmetnutim gradovima i zajednicama. Nakon pada Kapue, Hanibal je bio prisiljen da napusti mnoge gradove i da se ograniči na Brutiju i zemlju i gradove oko tarentinskog zaliva (Tarent, Turij, Metapont i Lokri). Odatle je provaljivao u rimsko područje i znao nanijeti ozbiljne gubitke rimsko – italskim snagama (210. god. p. n. e. potukavši konzula Gneja Fulvija Centumala, koji je i sam poginuo). I pored toga, 209. god. p. n. e. osamdesetogodišnji Fabije Maksim zauzeo je Tarent (zahvaljujući izdaji), koji Rimljani surovo kažniše te prodaše 30 000 Tarentinaca u roblje, a golemo bogatstvo zadobiše u plijenu. To je bio posljednji uspjeh u životu velikoga političara i vojskovođe Kvinta Fabija Maksima Oklijevala. Naredne 208. god. p. n. e. Kartaginjani su uspjeli da iz zasjede ubiju i konzula Marka Marcela. I pored toga, položaj Hanibala je bio sve kritičniji, sve njegove nade sada su usmjerene na pojaćanje koje je trebalo doći preko Alpa iz Iberije. On je raspolagao sa jednom šarolikom vojskom od oko 40 000 ljudi, dok su Rimljani prema njemu postavili 23 legije što je sa italskim savezničkim snagama činilo oko 200 000 vojnika. Hanibalov plan sastojao se u tome da se sjedini sa bratom Hasdrubalom, koji mu je iz Iberije vodio pojačanja. Ali je Hasdrubal 207. god. p. n. e. kod rijeke Metaura pretrpio poraz i bio ubijen. Rimljanima je išlo na ruku što su prije bitke uhvatili Hasdrubalovog glasnika upućenog starijem bratu sa informacijom gdje se namjerava sastati sa njim. Rimljani su odsjećenu glavu Hasdrubala dali baciti pred Hanibalove prednje straže, koje je donesoše Hanibalu. Nakon toga se Hanibal povukao na najjužniji dio Brutija. Godine 204.

p. n. e. još se dva puta potuće sa rimsko – italskom vojskom, a još se nadao pomoći.Od tog trenutak položaj Hanibala, koji nije dobio potrebnu podršku od kartaginske oligarhije (jer se ona bojala jačanja istaknutog vojskovođe), postao je osobito težak. Ali rat je bio dosadio i Rimljanima i njihovim saveznicima, i npr. 209. god. p. n. e. čak je dvanaest latinskih kolonija odbilo dati vojsku za borbu protiv Hanibala.

Prelazak u Afriku i bitka kod Zame

Nakon završetka rata u Iberiji, mladi Scipion se vratio u Rim, gdje se kandidirao i bio izabran za konzula za 205. god. p. n. e. Njegov plan je podrazumijevao prenošenje rata u Afriku. Međutim, uz sve pobjede, uspjehe i popularnost u Senatu se javila i opozicija mladom konzulu Scipionu. Osobito je stari Fabije Maksim Oklijevalo osuđivao njegovu ratnu strategiju, govoreći da treba konzul Scipion protjerati Hanibala prvo iz Italije, a onda vidjeti da li se može rat prenijeti u Afriku. Jedna skupina je čak predlagala da se Scipion imenuje za doživotnog konzula, što nimalo nije odgovaralo Senatu i njegovim konzervativcima.

Fabije Maksim Oklijevalo je tvrdio da je prelazak u Afriku preriskantan i opasan. Zato mu je ograničen pristup regrutaciji i vojnicima. Fabije Maksim Oklijevalo je želio da osigura da u Italiji ostane dovoljno trupa koje bi je branile.

Zbog neslaganja sa Senatom u vezi sa strategijom, konzul Scipion je čak prijetio da će se obratiti na tributske komicije sa svojim prijedlogom (gdje je uživao masovnu potporu). Ipak je postignuto kompromisno rješenje da Scipion dobije Siciliju kao provinciju, a onda ako uvidi da je zgodno da može prijeći u Afriku. Ali mu tom prilikom nisu dali dovoljno vojske; dobio je samo 30 brodova. On se radi toga obrati na italske saveznike, te je sa njihovom pomoći otpremio još 30 brodova i dobio 7.000 dobrovoljaca. Scipion je 205. i dobar dio 204. god. p. n. e. proveo na Siciliji, ali je tada malo nedostajalo da bude svrgnut i stavljen pred sud, zbog slučaja grada Lokri (ovim gradom je vrlo okrutno upravljao Scipionov legat/zamjenika Gaj Pleminij – koji je i preoteo ovaj italogrčki grad od Kartaginjana –, pa su se Lokrani žalili Senatu, nakon što nisu dobili zadovoljštinu od Scipiona). I na tome primjeru se pokaza snažna opozicija Scipionu, kome se zamjeralo njegovo filohelenstvo, da po Sirakuzi hoda zaogrnut u grčku kabanicu i da knjige čita (što je i bila istina), umjesto da misli na rat. I do kraja svoje nadasve bogate i istaknute političke karijere, Scipion će se suočavati sa snažnom opozicijom svome djelovanju (koje je imalo vizionarske i progresivne poglede), poglavito njegovom vrlo izraženom filohelenstvu, i to od strane konzervativnih i tradicionalističkih elemenata rimskog društva.

Senatskom izaslanstvu, koje je imalo ispitati tužbe, na Siciliji je Scipion pokazao skupljenu vojsku i mornaricu i stranački sukobi se smiriše. U ljeto ili jesen 204. god. p. n. e. prevezao se iz Lilibeja u Afriku sa oko 30.000 vojnika. Uz početne uspjehe postavio se sa vojskom pred Utiku, gdje je želio dobiti potpornu tačku za dalje operacije. U međuvremenu Kartaginjani su na svoju stranu ipak uspjeli pridobiti Sifaksa (*Syphax*; koji je ranije podržavao Republiku), koji je bio kralj zapadnonumidskih Masesili/*Masaesyli*. Sifaks je i Masinisi (koji je pripadao kraljevstvu istočnonumidskih Mesulijanaca / Masilija / *Massylii* i koje je ranije bilo prokartaginsko), preoteo zemlju i protjerao ga. Masinisa se sa svojim malobrojnim preostalim konjaništvom od 200 ljudi pridružio Scipionu.[141] Združena i vrlo brojna kartaginsko – numidska vojska pod zapovjedništvom Kartaginjanina Hasdrubala krenu prema Scipionu, koji je bio prisiljen da napusti opsadu Utike i povuće se istočno (gdje se utabori i ukopa). U takvim pozicijama prezimiše dvije vojske na afričkom frontu. Kartaginjani su planirali da opreme mornaricu i da Scipiona uvuku u sličnu situaciju kao sa Regulom 50 godina ranije. Ali u proljeće 203. god. p. n. e. situacija se počela odvijati u korist Scipiona, koji je iznenadnim i smionim napadom (zahvaljujući i odlično smišljenoj i vođenoj obavještajnoj djelatnosti) napao i Sifaksov i Hasdrubalov logor, i izvojevao veliku pobjedu. Nešto kasnije je porazio združenu vojsku Sifaksovih Numiđana i kartaginskih plaćenika (Makedonci pod zapovjedništvom Sopatra i Keltiberi) i Kartagina je ostala bez djelotvorne odbrane. Scipion je počeo zauzimati grad za gradom, dok je Masinisa uspio da preuzme vlast u cjelokupnoj Numidiji (praktično ujedinivši dva kraljevstva). Za poraz Sifaksa je vezana i priča o njegovoj prelijepoj supruzi Sofonisbi (kćerki jednog kartaginskog aristokrate) i Masinisi koji je bio zaljubljen u nju (prije 206. god. p. n. e. ona je bila obećana upravo njemu, a ne Sifaksu). Na kraju je Sofonisba uzela otrov kako ne bi dozvolila Scipionu (koji je bio protiv veze Masinise i Sofonisbe) da je provede u trijumfu.

Sifaks je bio zarobljen, proveden u trijumfu, ali mu je pošteđen život i držan je u zatočeništvu (umro je u Tiburu, moderni Tivoli). Rimljani su njegovom sinu Vermini dopustili da vlada nad vrlo malim dijelom područja kojim je nekada vladao njegov otac. Kartaginjani su poslali poslanstvo u Rim radi pregovora, ali rimski uvjeti su bili neprihvatljivi i zatraženo je da se Hanibal i Mago (koji se tada nalazio u Padskom području i Liguriji), što je moguće brže vrate u Kartaginu, kako bi je branili. Mago je na putu umro, dok je Hanibal isplovio iz Krotona i tako napustio Italiju i nakon 36 godina odsustva vratio se u Kartaginu, po svoj prilici početkom 202. god. p. n. e. Hanibal je navodno proklinjao kartaginsku vladajuću elitu jer mu nisu na vrijeme slali pomoć u Italiju. Koliko su se Rimljani plašili Hanibala, pokazuje i to da su bili izvan sebe od radosti, kada su doznali da je ostavio Italiju (i sve one svoje pristalice u Italiji). Primirje koje je postojalo među zaraćenim snagama je razvrgnuto i započeli su novi sukobi. Hanibalova vojska i

[141] Masinisa je u kontakt sa Publijem Scipionom, sa intencijom dogovora i prelaska na rimsku stranu, stupio još u Hispaniji, dok je tamo boravio kao komandant masilijanskog kontingenta u okvirima kartaginske armije.

Scipionova vojska su se srele kod Zame. Tada je Hanibal pozvao Scipiona na razgovor, možda zbog uljudnosti, ili što su uhode opisale rimsku silu kao vrlo znatnu. Scipion pristade na to, te se oba velikana približise jedan drugomu kod Naraggare (nedaleko od danasnje tunisko – alžirske granice).

Scene iz filma “Scipione l'africano” iz 1937. god. koje prikazuju susret Hanibala (glumi ga Camillo Pilotto) i Scipiona (glumi ga Annibale Ninchi) kod Zame.

Scene iz filma “Hannibal – Rome's Worst Nightmare” iz 2006. god. koje prikazuju susret Hanibala (glumi ga Alexander Siddig) i Scipiona (glumi ga Shaun Dingwall) kod Zame.

Hanibal podsjeti Scipiona na nestalnost i nepouzdanost sreće. Scipion se pozivaše na tobožnje pravo rimskoga oružja. Hanibal ponudi odstupiti sve kartaginske zemlje izvan Afrike. Ali Scipion nije pristao. Već sutradan po razgovoru došlo je do bitke, u kojoj je Scipion računao i na numidsku konjicu kojom je zapovijedao Masinisa na desnom krilu (lijevim je zapovijedao Scipionov sposobni zapovjednik Lelije). Hanibal je računao razbiti linije Scipionove vojske sa navalom slonova. Međutim, koristeći određene taktičke tehnike u rasporedu pješadije, rimski redovi su vrlo mudro izbjegli slonove. Nakon toga su jedinice Scipionove vojske navalili na redove kartaginskih plaćenika, pa na redove Afrikanaca i Kartaginjana i na kraju na veteranske Hanibalove jedinice i pobjedu je donio tek napad numidskih konjanika Masinise sa leđa kartaginske vojske.

Poginulo je 20.000 Hanibalovih vojnika, dok ih je zarobljeno više – manje isto toliko. Bitka kod Zame je bila i prvi poraz Hanibala, njegova posljednja bitka, ali odlučujuća i konačna bitka II. punskog rata. Kod Zame je bila uništena sva kartaginska vojska i rat je praktično završen sa pobjedom Rimske Republike i njenih saveznika.

Zlatni prsten pečatnjak iz Kapue, sa datacijom kraj III. – rano II. st. p. n. e., nosi portret (u profilu) Scipiona Afrikanca Starijeg. Pečatnjak je potpisan imenom Heraklid.

Mirovni ugovor i postratna Kartagina

Scipion je diktirao kartaginskim izaslanicima sljedeće uvjete mira: sve zarobljenike i prebjege moraju predati, sve ratne brodove osim deset njih (za obalnu stražu) i sve slonove predati, moraju platiti 10.000 eubojskih talenata (koju su morali isplatiti u roku od 50 godina, sa 200 talenata godišnje), nadoknaditi štetu nanesenu povredom primirja, a do zaključenja mira uzdržavati i hraniti prisutnu rimsku vojsku u Africi, predati 100 talaca, sva posjedovanja izvan Afrike napustiti, obavezati se da neće nikakav rat započeti bez dozvole Rimljana, a i Masinisa je dobio svu Numidiju, a Kartaginjani mu moraju vratiti što su njemu ili njegovim pretcima ikada bili oteli. Hanibal je bio za mir i na kraju su Kartaginjani pristali na mir. I u Rimu potvrdiše mir, ali tek onda kada su novi konzuli nastupili na dužnost 15. marta 201. god. p. n.e., koji su htjeli da se odbaci uvjeti i rat nastavi do uništenja Kartagine (jer su se htjeli proslaviti). No tome se usprotivio Senat, te posredovanjem plebejskih tribuna i tributske komicije potvrdiše uvjete mira. Scipion je proslavio veličanstven trijumf, a dobio je kao znak pobjede i nadimak „Afrikanac“, po kojem će i ostati zapamćen u historiji.

Poslije sklapanja mira Hanibal je svu svoju pažnju posvetio uređenju svoje države. Pod njegovim utjecajem sprovedene su demokratske reforme, pravilna kontrola nad financijama omogućila je brzo isplaćivanje kontribucije Rimljanima, a da pritom građani nisu bili opterećeni pretjeranim porezima. Ali je ta djelatnost izazvala nezadovoljstvo oligarhijske stranke u Kartagi i povećala oprez Rimljana koji su tada ratovali na helenističkom istoku i plašili su se ponovnog uspona Kartagine i njene mornarice. Hanibal je 195. god. p.n.e. morao napustiti, ovaj put zauvijek, Kartaginu (jer je došlo rimsko izaslanstvo sa zahtjevom za predaju Hanibala), i sve do posljednjeg dana nije ga napuštala misao o osveti Rimu. Kartagina je postala država koja se nakon II. punskog rata nesumnjivo odrekla svojih težnji za hegemonijom i kontrolom na Mediteranu, potpuno se posvetivši svome poslovnom razvitku i to dosta uspješno. Ali dok su uspješno poslovali i bogatili se, suočavali su se sa nizom problema u vanjskim odnosima, od kojih je najakutniji bio onaj sa Masinisom (238. – 149. god. p. n. e.), dugovječnim kraljem Numidije. Masinisa je povremeno uznemiravao kartaginske granice i posjede (npr. Posebno izraženo 193. god. p. n. e.), i otimao čitava sela. Kartaginjani su se redovno žalili u Rimu na postupke Masinise (koji je bio saveznik Republike), tražeći ili da se urgira kako bi se zaustavile nepravde koje se čine prema njima ili neka Rim dopusti da se Kartaginjani smiju sami braniti (po mirovnom sporazumu iz 201. god. p. n. e. za to im je trebala rimska dozvola) ili neka urede međe, da bi se znalo, što imaju izgubiti, a što mogu držati i braniti. Kartaginjani su se žalili i 172. god. p. n. e. na otimanje njihovih sela (u dvije godine čak 70 sela). I pored dolazaka rimskih povjerenstava koja su trebala izviditi i riješiti situaciju, konkretno se ništa nije uradilo kako bi se djelotvorno zaustavila uznemiravanja Numiđana Masinise i nesumnjive

nepravde koje se čine prema Kartagini. Rimljani su u narednim desetljećima nesumnjivo patili od neke vrste fobije prema punskom. Uvijek su kružile, često neosnovane, priče i informacije o navodnim spletkama Kartaginjana sa rimskim neprijateljima na Balkanu i helenističkom istoku. Za to vrijeme, nisu primjećivali kako raste moć Numidije, koja se transformirala u stabilnu, bogatu i moćnu državu (sa prijestolnicom u Cirti), a i sami Numiđani su se prilično kultivirali u duhu mediteranskih civilizacijskih vrijednosti. Zapadno od Numidije nalazilo se kraljevstvo Mauritanija.

Specijalne operacije u II. punskom ratu

Sa izbijanjem punskih ratova, Republika je na velika vrata ušla u arenu vojnih, političkih i diplomatskih zbivanja na Mediteranu. Sada su suparnici i susjedi Republike bile državne i političke tvorevine sa višestoljetnim složenim kulturološkim i institucionalnim razvitkom. Te razvijene države su imale i naprednije sofisticiranije metode i prikupljanja informacija i njihovog procesuiranja i arikuliranja. To je samim tim pred vojne i političke institucije Republike postavljalo i potrebu jačanja i snaženja i obavještajne ali i kontraobavještajne djelatnosti. Naravno, praktični Rimljani i Italici su se i po ovome pitanju ne samo brzo snašli i prilagodili, nego još i dodatno razvili tehnike skupljanja informacija i njihovog djelotvornog i učinkovitog korištenja.

Posebno je pitanje obavještajne i kontraobavještajne djelatnosti za Republiku i njen Italski Savez postalo bitno za vrijeme II. punskog rata (218. – 201. god. p. n. e.). Hanibal je veliku važnost pridavao skupljanju i pravilnom selektiranju informacija. Njegovi skauti i špijuni su se svuda nalazili (uključujući i rimsko – italske vojne tabore pa i sam Grad Rim), i to mu je već na početku rata donijelo stratešku prednost. Hanibalovi agenti su imali i posebni „jezik znakova“ kojim su se služili kako bi se međusobno prepoznavali, slali informacije i koordinirali špijunske aktivnosti. Hanibal je ne samo slao skaute i špijune, nego se nije ustručavao da zbuni protivnika lažiranjem dokumenata. I ta razrađena obavještajna, ali i sa druge strane nedovoljno pripremljena rimska kontraobavještajna aktivnost sigurno su imali udjela u Hanibalovim velikim pobjedama u prvim godinama rata.

Hanibal je sa svoje strane vrlo oštro postupao, odnosno kažnjavao, one svoje skaute i agente koji bi napravili grešku. Nakon Hanibalove pobjede u bitci kod Trasimenskog jezera 21. VI. 217. god. n. e., u toku ljeta iste godine, vojska Republike i Italskog saveza (kojoj je na čelu stajao Kvint Fabije Maksim Verukos Oklijevalo / *Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator*, novoimenovani diktator Republike) je izbjegavala otvorenu bitku sa Hanibalovom armijom. Hanibal je onda svoju armiju pokrenuo prvo prema Samniumu, a

onda se odlučio za novi pokret i akciju u pravcu Kampanije. Po Liviju trojica Kampanaca (zarobljenih u bitci kod Trasimenskog jezera) su Hanibalu nagovijestila mogućnost da se Kapua odmetne od Rima. Po Polibiju, Hanibal se odlučio za pokret prema Kapuii u „oblast zvanu Falern“ kako bi ili neprijatelja natjerao da prihvati bitku ili da svima pokaže da kontroliše situaciju i da mu Rimljani prepuštaju otvorenu teritoriju. Nadao se da bi se u tom slučaju savezničke zajednice mogle odmetnuti od Rima.

Livije, XXII, 13: *Ipse imperat duci ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum; sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum [locutione os, Casilinum] pro Casino dux ut acciperet, fecit, auersusque ab suo itinere per Allifanum Caiatinumque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit. Vbi cum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, uocatum ducem percontatur ubi terrarum esset. cum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error et Casinum longe inde alia regione esse; uirgisque caeso duce et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit.*
(„Sam Hanibal je naredio svome skautu/izviđaću da ga povede na teritoriju Kasinuma (*Casinum* = 40 rimskih milja sjeverozapadno od Kapue, na *Via Latina* op. a.), pošto je bio uvjeren od osoba, koje su bile upoznate sa zemljom, da ako on zaposjedne prolaz, lišio bi Rimljane prolaza preko kojeg bi oni mogli da dobiju pomoć od svojih saveznika. Ali, njegov punski naglasak, koji nije bio dobro adaptiran na latinska imena, uzrokovao je da skaut razumije razumije Kasilinum (*Casilinum* = 3 rimske milje sjeverozapadno od Kapue u Kampaniji, na raskrsnici *Via Appia* i *Via Latina* op. a.), a ne Kasinum. I napustivši svoj raniji pravac, on je prodro u teritoriju Allifae, Calatia i Cales, na platou Stella, gdje je vidjevši zemlju zatvorenu sa svih strana planinama i rijekama, on (Hanibal op. a.) je pozvao skauta i pitao ga gdje se on to nalazi. Tada je ovaj odgovorio, da će za dan biti u Kasilinumu, i greška je bila otkrivena i da se Kasinum nalazi na velikoj udaljenosti u drugom pravcu. Nakon što je dao bičevati skauta i razapeti ga, (Hanibal op. a.) je naredio napade zsatrašivanja na sve strane, utvrdio je tabor i poslao je Maharbala sa konjicom u falernijansko područje da pustoši.“).

Livije, XXII, 33: *Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprensus praecisisque manibus dimissus, et serui quinque et uiginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent; indici data libertas et aeris grauis uiginti milia.*
(„Oko istoga vremena (217. god. p. n. e. op. a.), kartaginski špijun koji je dvije godine izbjegavao da bude otkriven je uhvaćen u Rimu, i nakon što su mu odrezane obje njegove ruke, on je bio otposlan (iz Rima vjerojatno Hanibalovoj armiji op. a.). Dvadeset pet robova koji su stvorili zavjeru su na Marsovom polju razapeti, informant (onaj koji je izdao zavjeru op. a.) je dobio slobodu i 20 000 brončanih asa.“).

Pri kraju II. punskog rata Hanibal se našao u srazu sa još jednim majstorom psihološkog ratovanja → rimskim zapovjednikom Publijem Kornelijem Scipionom (*Publius Cornelius Scipio*; kasnije nazvanim Afrikanac/*Africanus* i Stariji/*Maior*). Kornelije Scipion se sa svojim trupama 204. god. n. e. iskrcao u zoni rta Farina sjevernoj Africi (35 km. zapadno od Kartagine). Scipionovoj armiji (kojoj se pridružilo malobrojno konjaništvo Masinise) su se suprotstavile kartaginske i numidske snage predvođene Hasdrubalom Giskom i Sifaksom (kralja numidske države Masesilija). Nakon niza uspjeha i pustošenja po okolnim područijima, u jesen 204. god. n. e. Scipionova armija je krenula prema gradu Utika. Pojava armija Hasdrubala i Sifaksa je prisilila Rimljane da prekinu opsadu i da se povuku. Scipion je svoj tabor dao postaviti na području koje će kasnije biti prozvano *Castra Cornelia*. Hasdrubal Gisko i Sifaks su postavili svoje tabore na odvojenim mjestima, nešto udaljenije od Scipionovih trupa. U toku zime 204./203. god. p. n. e. Sifaks je nastojao da dođe do mirovnog sporazuma. Sam Scipion je iskoristio pregovore i kako bi došao do vrijednih i ključnih obavještajnih podataka o protivnicima, njihovim taborima i trupama, pozicijama, moralu. Njegovi izaslanici upućivani poradi pregovora su ustvari obavljali i vrlo vrijedne špijunske zadatke, radi čega su bili brižljivo, pomno i pažljivo izabirani. Sa druge strane, Scipion je želio i da navede protivnika na pogrešne zaključke o tome da se on i njegove trupe osjećaju nesigurno i da teži da se uspostavi mir (intencije Scipiona su bile sasvim drugačije). Tako je Publije Scipion od svojih izaslanika – špijuna saznao ne samo o brojnom i borbenom stanju neprijatelja, nego i da se tabori protivničkih armija sastoje od koliba od drveta, slame i drugih zapaljivih tvari. I u toku jedne noći, iznenadnom akcijom, su zapaljeni tabori Sifaksa i Hasdrubala, a njihove armije razbijene u kaosu koji je uslijedio zbog velikih i širećih požara.

Međutim, na samom kraju rata, neposredno pred odlučujuću bitku kod Zame 202. god. p. n. e. Hanibalovi izvidnici nisu baš imali sreće u špijuniranju rimskog tabora i bili su uhvaćeni. Ali Publije Scipion ih nije dao kazniti zbog špijunaže, nego ih je iskoristio za specijalni, psihološki pritisak na Hanibala, kao neku preteču hibridnog ratovanja.

Polibije, XV, 5: μετὰδέ τινας ἡμέρας ἀναζεύξας ἐκ τῶν παρὰ τὸν Ἀδρύμητα τόπων προῆλθε καὶκατεστρατοπέδευσε περὶ Ζάμαν: αὕτη δ᾽ ἐστὶ πόλις ἀπέχουσα Καρχηδόνος ὡςπρὸς τὰς δύσεις ὁδὸν ἡμερῶν πέντε. κἀκεῖθεν ἐξέπεμψε τρεῖς κατασκόπους, βουλόμενος ἐπιγνῶναι ποῦ στρατοπεδεύουσι καὶ πῶς χειρίζει τὰ κατὰ τὰςπαρεμβολὰς ὁ τῶν Ῥωμαίων στρατηγός. Πόπλιος δ᾽, ἐπαναχθέντων ὡςαὐτὸν τῶν κατασκόπων, τοσοῦτον ἀπέσχε τοῦ κολάζειν τοὺς ἑαλωκότας, καθάπερ ἔθος ἐστὶ τοῖς ἄλλοις, ὡς τοὐναντίον συστήσας αὐτοῖς χιλίαρχονἐπέταξε πάντα καθαρίως ὑποδεῖξαι τὰ κατὰ τὴν παρεμβολήν. γενομένουδὲ τούτου προσεπύθετο τῶν ἀνθρώπων εἰ πάντα φιλοτίμως αὐτοῖςὑποδέδειχεν ὁ συσταθείς: τῶν δὲ φησάντων, δοὺς ἐφόδια καὶ παραπομπὴνἐξαπέστειλε προστάξας ἐπιμελῶς Ἀννίβᾳ διασαφεῖν περὶ τῶν ἀπηντημένωναὐτοῖς. ὧν παραγενηθέντων θαυμάσας ὁ Ἀννίβας τὴν μεγαλοψυχίαν καὶτόλμαν τἀνδρὸς οὐκ οἶδ᾽ ὅπως εἰς ὁρμὴν ἔπεσε τοῦ βούλεσθαι συνελθεῖν εἰςλόγους τῷ Ποπλίῳ.

(„Nakon nekoliko dana (Hanibal op. a.) napustio je Hadrumetum i ulogorio se kod Zame, grada koji se nalazi pet dana hoda zapadno od Kartagine. Odatle je poslao tri izvidnika da saznaju gdje se nalazi rimski tabor i kako ga je Publije (Kornelije Scipion Afrikanac Stariji op. a.) uredio. Izvidnici su uhvaćeni i dovedeni Publiju, a on je bio tako daleko od pomisli da ih kazni, što je, inače, uobičajeni postupak (za špijune op. a.), da im je čak dodijelio jednog (vojnog op. a.) tribuna i naredio mu da detaljno pokaže čitav tabor. Kad je to obavljeno, zapitao ih je da li im je tribun sve detaljno pokazao, a kada su oni potvrdno odgovorili, dao im je zalihe za put i pratnju i zamolio ih da Hanibalu detaljno opišu sve što im se dogodilo. Kada se izvidnica vratila, Hanibal se zadivio Publijevoj velikodušnosti i hrabrosti...“).

Posljedice Drugog punskog rata

Usprkos uspjesima na početku rata, Hanibal nije mogao slomiti otpor Rimljana, koji su branili svoj teritoriji. Polibije je ispravno ukazao na to da se je "prednost …Rimljana sastojala u neiscrpnosti pričuva i u brojnoj prevazi njihove vojske". Rimljani su se borili na svom teritoriju i branili svoju zemlju; njihova vojska sastojala se je od slobodnih građana. Hanibal je pak djelovao na tuđem teritoriju, imajući pod sobom uglavnom plaćenike. Ovaj rat pokazao je sve nedostatke sustava plaćeničkih vojski, sastavljenih od raznih naroda. I Hanibalova osnovna strateška misao da će uspjeti da odvoji italske saveznike od Republike se izjalovila. To se desilo samo kod nekih saveznika na jugu Italije, dok je većina ostala lojalna. A i ti koji su prešli, počeli su napuštati Hanibala kada je ratna inicijativa prešla na rimsku stranu. Italici, jednostavno nisu vjerovali da bi kartaginska pobjeda nad Rimom i praktično kartaginsko zauzimanje Italije poboljšalo njihov položaj. Naprotiv, vjerojatno bi se taj položaj pogoršao pod pohlepnom vladavinom kartaginske elite. Najzad, ni kartaginskaoligarhija nije Hanibalu pružila potrebnu pomoć. Rimljani se nisu ni ograničili samo na obranu svog teritorija. II. punski rat, osobito u svojoj drugoj fazi, bio je osvajački rat. Za vrijeme tog rata prvi put su se očitovale one političke tendencije, koje su kasnije odigrale veliku ulogu u sudbini Rima. Rimski ustav pokazao se nepogodnim za izvanredne ratne prilike. Imenovanje Scipiona i utvrđivanje u Španjolskoj, njegova ekspedicija u Afriku, podrška plebsa Scipionu – sve je to proturječilo rimskim političkim tradicijama. U Senatu je još igrala veliku ulogu konzervativna skupina Fabija Maksima Oklijevala, princepsa Senata, koji je bio priznat za spasitelja domovine. Ali poslije njegove smrti nobilitet je morao priznati autoritet Scipiona. Punski ratovi su obilježili novu etapu u rimskoj historiji i prelazak sa doba italskog osvajanja i ujedinjavanja u doba mediteranskog osvajanja i ujedinjavanja (bez obzira jesu li to bile stvarne namjere rimske zvanične

politike ili jednostavno sticaj okolnosti, što je vjerojatnije). Jednostavno rečeno, na ispražnjene kartaginske pozicije morali su doći Rimljani, i prosto je bilo nemoguće (gledano i sa strateških i zdravorazumskih aspekata) da se te zemlje prosto napuste, a Republika povuče u Italiju. I željeli oni to ili ne, Rimljani su nakon II. punskog rata naprosto morali biti hegemon Mediterana, jer su u tadašnjem političkom, vojnom i društvenom ozračju takve bile silnice razvitka i moći, ali i potreba mediteranskih zemalja. Poslije II. punskog rata Rim je područje sirakuške države uključio u provinciju Siciliju i stvorio nove provincije u Iberiji, gdje je na jugu i istoku (i to ne suviše daleko od morske obale, sa uporištima u Tarakonu, Novoj Kartagini i Saguntu) Pirinejskog poluotoka zamijenio kartaginsku upravu.

II. punski rat doveo je ne samo do promjena u vanjskom položaju Republike, nego i do znatnih unutarnjih promjena, koje su na duge staze pokazale prilično negativne efekte. 17- godišnji rat je prilično opustošio Italiju, pojedini krajevi su vrlo teško stradali, posebno oni na jugu gdje su se vodile kontinuirane borbene operacije od 216. do 202. god. p. n. e. Računa se da je stradalo oko 400 naseljenih mjesta. Nakon bitke kod Kane moralo se naimenovati novih 170 senatora kako bi Senat morao normalno funkcionirati. Naročito je stradalo seljaštvo, i to i u biološkoj sferi (ljudski gubici su bili enormni – smatra se da je sama Republika izgubila oko 300.000 ljudi –, posebno u muškoj populaciji radno sposobne dobi[142]), i u ekonomskoj (uništenja mnogobrojnih imanja, česta izbjeglištva, osiromašenje, gubitak stečenog kapitala) i u društvenoj sferi (slabljenje demokratskog pokreta). Moral je pao (što će se u narednim decenijama naročito početi osjećati kada se počeo gubiti stari rimski sustav vrijednosti), a narod bio prilično umoran, a razbojništvo (čete odmetnika / hajduka su bile vrlo brojne) je prosto cvalo na jugu Italije (pojava koja se zadržala sve do modernih vremena). Nekada bogati i cvjetajući jug Italije, koji je uz Etruriju bio temelj razvitka civilizacije na ovom poluotoku, bio je u Hanibalovom ratu nepovratno uništen. Gradovi i područja koja su se odmetnula od Rima podvrgnuta su egzekucijama, pretvaranju u roblje i drugim kaznama (Kapua, Tarent, Bruti), što je uvijek praćeno konfiskacijom zemlje (na koju se naseljavaju rimski i latinski kolonisti). Dodatna negativna posljedica rata, koja se razvila iz činjenice da se dio južnoitalskih saveznika, nakon bitke kod Kane 216. god. p. n. e., odmetnuo od Republike i priključio Hanibalu, je bilo smanjivanje nivoa povjerenja Republike i njenih institucija prema saveznicima. To je onda dovodilo do postupnog pojačavanja kontrole Rima nad drugim članicama Italskog saveza, a sve kako se ne bi ponovila odmetnuća iz doba nakon bitke kod Kane. Inače se mijenjao i opći odnos Rimljana prema italskim saveznicima. Dok su rimske vlasti do tog vremena vodile računa o autonomiji italskih gradova, dotle je od početka II. st. p. n. e.

[142] U uvjetima izrazito patrijahalnih koncepcija društava, u kojima su istaknute uloge vojnika i poljoprivrednika a čiji su glavni nositelji muškarci u radno sposobnoj dobi, veliki gubitak u redovima upravo te populacije imao bi znatno veće negativno značenje po stabilnost struktura i sustava tih zajednica nego što bi to pokazivao sam šturi i statistički procentualni pokazatelj.

rimski Senat pažljivo motrio na sve što se događa u italskim područjima. Kaznene ekspedicije gušile su pokušaje ustanaka, kao i nemire robova u raznim pokrajinama Italije. Krnjena su prava saveznika (osobito u vojsci) i Rimljani počinju na njih gledati kao na svoje podanike (izuzev naravno latinskih kolonija koje su ostale privilegirane). Uostalom, pojedine mjere nailaze na podršku municipalne aristokracije, koja je u rimskom Senatu vidjela bedem protiv nemirnih demokratskih elemenata. Nakon rata se krenulo se sa obnovom. Vec poslije bitke kod Metaura Senat umanji rimsku vojsku, da se mogu polja obrađivati, a naseobine se razgraniše po Kampaniji i Brutiji. Scipionovi veterani porazmjestiše se po Lukaniji i Apuliji. Tako se pokušalo da ponovo napući opustošeno zemljište, a državne dugove namiriše, podijelivši zemljišta onima koji su bili Državi dali novaca. Međutim, te mjere, koje su kratkoročno obnavljale život, ipak nisu mogle zaustaviti proces razgradnje društva i ekonomike Srednje Republike, jer je Hanibalov rat prouzročio sistemsku grešku u društveno – ekonomskom i političkom sustavu i funkcioniranju Republike, koje Rimljani početkom II. st. p. n. e. još uvijek nisu bili svjesni (tek će je decenijama kasnije spoznati, ali već je bilo i suviše kasno da se ona tek tako ukloni). Ove promjene u rimskoj ekonomici i socijalnim odnosima čija klica razvitka je ležala u posljedicama II. punskog rata osobito su se jasno očitovale sredinom II. stoljeća i biti će jedan od glavnih uzroka propasti sustava Srednje Republike. I na kraju se ispostavilo da je ipak Hanibal bio taj koji je pokrenuo proces koji će završiti uništenjem Rimske Republike od strane samih Rimljana. Posthumna pobjeda Hanibala!?

POHOD NA HELENISTIČKI ISTOK

Nakon smrti Aleksandra Velikog 323. god. p. n. e., njegova država se raspala u vihoru dijadoških ratova, odnosno u borbama njegovih generala. To nesređeno i nestabilno stanje je bilo pravilo od rijeke Inda i Baktrije na istoku do Epira, južne Ilirije i Kirenajke na zapadu. Nakon više decenija međusobnih borbi grčko – makedonskih ambicioznih i bezkrupulosnih vojskovođa koji su praktično rasturili nasljeđe svoga vrhovnog zapovjednika, polako su se kristalizirate glavne helenističke države:

1. Egipatska kraljevina Ptolemeida ili Lagida je predstavljala centraliziranu političku tvorevinu, koja je posjedovala ogromne izvore sredstava. Njen osnivač (po kojem dinastija nosi ime) bio je Ptolemej I. Soter, sin Laga (vl. 323. — 283. god. p. n. e., a od 305/304 god. p. n. e. je uzeo titulu faraona), koji je bio jedan od najracionalnijih i najmudrijih od svih dijadoha i Aleksandrovih generala. On se odrekao među prvima težnje za svjetskom vladavinom i obratio pažnju na konsolidaciju i jačanje svoje države. Ali su i on i njegovi najbliži nasljednici, oslanjajući se na veliku plaćeničku vojsku, vodili agresivnu vanjsku politiku u istočnom dijelu mediteranskog bazena. Kraljevi Ptolomeida, iako makedonskog porijekla, grčkog jezika i nesumnjivo helenističke kulturne pripadnosti smatrali su se legitimnim faraonima Egipta, kao njegova XXX. dinastija. Vladari ove dinastije su po pravilu nosili Ptolemej i pod njihovom vlašću nalazili su se: Kirenajka, veliki dio levantske obale Sredozemnog mora, otok Kipar, kao i niz ostrva i primorskih gradova u Egejskom moru. Dinastija Ptolemeida je svoju vladavinu oslanjala na golemim resursima egipatske zemlje, posebno u žitaricama, i na značenju Aleksandrije (osnovane kao grčki grad, sa grčko-makedonskim kolonistima i sa kasnijim velikim naseljavanjem Jevreja), kao velikog grada, glavne luke i kulturnog i populacionog, pa samim tim i privrednog centra mediteranskog i helenističkog svijeta. Međutim, naknadno su se sve više nalazili pod pritiskom susjedne Seleukidske kraljevine koja ih je postupno potiskivala sa Levanta. Opadanje Ptolemeida započinje sa Ptolemejom IV. Filopatorom (vl. 221. – 205. god. p. n. e.) i pored velike egipatske pobjede kod Rafije 217. god. p. n. e. nad Seleukidima. Postupni dekadens ptolomeidske kraljevine je prilično dugo trajao i ona je bila posljednja helenistička država koja je postala rimska provincija (iako se stoljećima prije nalazila pod rimskim utjecajem).
2. Kraljevina Seleukida je bila ubjedljivo najveća po prostranstvu od helenističkih država i načelno se prostirala od Sredozemnog mora i Male Azije do granica Indije i Baktrije (sa centrom u Mezopotamiji i Siriji). Ime je dobila po Seleuku I. Nikatoru („Pobjedonosnom" vl. 311. – 281. god. p. n. e.), isto jednom od Aleksandrovih zapovjednika. Seleukidska dinastija, čiji su vladari većinom nosili imena Seleuk ili

Antioh (kasnije i Demetrije, Diodot, Aleksandar, Filip), se sastojala od područja koja su bila različita u privrednom, kulturnom i etničkom pogledu i u kojima su postojala jaka centrifugalna nastojanja. Seleukidska dinastija je isto bila nosilac helenističke kulture i bila je zaslužna za njeno promicanje na istoku. Seleukidi nisu mogli zadržati u svojim rukama čitav teritorij koji su naslijedili poslije smrti osnivača dinastije. Helenizacija je istočne pokrajine najmanje zahvatila. U njima vlast nasljednika Aleksandra Makedonskog nikad nije bila čvrsta. Grčki kolonisti u Baktriji stvorili su svoje nezavisno kraljevstvo. Sredinom III. st. p. n. e. u sjeveroistočnim područjima nastaje Partska kraljevina iranskog jezika i kulture pod dinastijom Arsakida. Njeni osnivači pripadali su polunomadskim narodima koji su živjeli u stepskom pojasu istočno od Kaspijskog jezera, u oazama današnjeg Turkmenistana. Parti napušta rodne stepe i, počevši od sredine III. st. p. n. e., oduzimaju Seleukidima niz istočnih satrapija. Tako je udaren temelj kraljevini Parta, čije je osnivanje bilo posljedica reakcije na helenizam i obnove iranstva nakon što je Aleksandar Veliki uništio Perzijsko Carstvo Ahemenida (iako su arsakidski vladari i partsko – iranski velikaši njegovali i tekovine helenističke kulture). Ipak pojedini seleukidski vladari su pokušavali povratiti raniju slavu i moć Kraljevine, kao npr. Antioh III. Veliki (vl. 223. – 187. god. p. n. e.). Najvažniji gradovi su bili Antiohija u Siriji i Seleukija u Mezopotamiji, koji su bili i centri helenističke kulture.

3. Vanjsko slabljenje i unutarnje borbe u samoj kraljevini Seleukida iskoristili su sitni maloazijski dinasti. Osobito veliko značenje stekla je Pergamska kraljevina na čelu sa dinstijom Atalida. Prijestolnica Atalida bio je grad Pergam (danas turski grad Bergama), po kojem je Država i nosila ime. Pergam se za vladavine Atalida pretvara u jedan od najsnažnijih kulturnih središta helenističkog Istoka. Politika pergamskih kraljeva imala je za cilj održavanje ravnoteže u sustavu helenističkih država i njihovu vlast nad zapadnom Male Azije. Radi toga je rano stupila u intenzivne odnose sa Republikom. Osim Pergamske kraljevine, svoju samostalnost su izvojevale i druge maloazijske države kao Pont, Bitinija, Kapadokija, Galatija. U ovim maloazijskim državama i kraljevinama miješali su se starosjedilački maloazijski elementi sa onim helenističkim, iranskim i keltskim. U blizini jugozapadne maloazijske obale, veliko značenje je stekao otok Rodos koji je bio bogata trgovačka republika sa jakom mornaricom. Na sjevernim obalama Crnog Mora se nalazila Bosporska kraljevina kojom je vladala dinastija Spartokida, sa sjedištem države u Pantikapeju (današnju Kerč) koja je primarno okupljala grčke kolonije sa ovog prostora. Ova kraljevina je bila veliki izvoznik neophodnih resursa za mediteranski svijet.

4. Kraljevina Antigonida je bila teritorijalno najmanja, ali sa najvećim značenjem jer je zahvatala matično makedonsko i balkansko područje. Njen pravi osnivač je Antigon Gonata (vl. Od 276. do 239. god. p. n. e.), unuk Antigona Jednookog (jednog od najvećih dijadoha i generala Aleksandra Velikog) i sin Demetrija Poliorketa

(„Opsađivača", isto jednog velikog dijadoškog vojskovođe). Kraljevi Antigonidi nastavili su tradicije Filipa II. i Aleksandra Velikog, oslanjajući se na lokalnu aristokraciju i na discipliniranu vojsku, povezanu sa narodom, nasuprot helenističkim državama Ptolemeida i Seleukida, gdje su domaćem stanovništvu nametnute tuđinske vladavine grčko – makedonske (helenističke) elite i kolonista. Makedonski kraljevi vodili su dugotrajnu i upornu borbu sa drugim državama za hegemoniju nad grčkim gradovima i otocima egejskog mora. Njihovi sukobi sa grčkim savezima i državama su bili kronični za cijelo vrijeme III. st. p. n. e. Svoj vrhunac je antigonidska Makedonija doživjela za vladavine Antigona III. Dosona (vl. 229. – 221. god. p. n. e.)

5. U helenističko doba balkanska Grčka je proživljavala razdoblje opadanja, uzrokovano i zbog dugotrajnih dijadoških ratova, keltske invazije, uspona Antigonida i sukladno tome ratova sa Makedonijom (koja je upravljala cijelim nizom ključnih pozicija u balkanskoj Grčkoj), i naravno iseljavanjem u bogate istočne zemlje kojima vladaju helenistički kraljevi. Kratki period oživljavanja grčkog obrta i trgovine, nastao u svezi s pohodima Aleksandra Makedonskog, nije dugo trajao. Zbog razvitka novih privrednih centara na Istoku, kao i zbog porasta grčkih gradova na periferiji, stari grčki centri gube svoje prijašnje ekonomsko i političko značenje. Atena je uspjela sačuvati svoje značenje kulturnog i obrazovnog centra, ali nije igrala nikakvu važniju ulogu u vanjskoj politici. Sparta se našla u dubokoj ekonomskoj, imovinskoj, društvenoj i samim tim političkoj krizi, koja je rezultirala teškim unutarnjim borbama i pokušajima revolucionarnog i ultrademokratskog (shvaćeno u antičkom, a ne modernom smislu) prevrata od strane Agisa IV. i konkretnije od Kleomena III., što je zavrilo u kontrarevolucionarnoj interevnciji, bitki kod Selasije 222. god. p. n. e. i prvoj stranoj vojnoj okupaciji Sparte. U balkanskoj Grčkoj se javljaju sada savezi federalnog ili konfederalnog tipa, od kojih su najznačajniji Ahajski (sa središtem na Peloponezu) – najvažniji ahajski lider je bio Atal iz Sikiona - i Etolski (sa dominacijom u središnjoj i sjevernoj Grčkoj). Oba saveza su težili učvršćenju svog položaja, koristeći se vanjskopolitičkim proturječnostima i suparništvima helenističkog svijeta. Dugo vremena Ptolomeidi su podržavali te saveze, da bi oslabili Makedoniju, ali radi borbe protiv spartanskog kralja-reformatora Kleomena III., Ahajski savez napustio je svoju tradicionalnu politiku i stupio u savez sa Makedonijom, plašeći se jačanja revolucionarnih i ultra-demokratskih struja na Balkanskom poluotoku. Nasuprot njima, Etolski savez je ostao u neprijateljstvu prema antigonidskoj Makedoniji i ušao je u savez sa Rimskom Republikom. Borbu balkanskih Grka protiv Antigonida i njihovih saveznika potpomagali su Pergam i Rodos, koji su se plašili da Makedonija ne monopolizira trgovinu u području Helesponta i Crnog mora, pa su težili njenom slabljenju i čuvanju postojećih odnosa (*status quo*).

Početak raspada helenističkog sustava

Kraj III. i početak II. st. p. n. e. donijeti će konačno raspetljavanje odnosa na helenističkom istoku. Poslije uspješnih pohoda na Istoku Antioh III. je učvrstio položaj svoje kraljevine i težio je proširenju njenih granica na zapadu. Kada je 204. god. p. n. e. umro Ptolomej IV. i kao nasljednik ostao njegov šestogodišnji sin Ptolomej V. Epifan, kraljevi Sirije i Makedonije Antioh III. i Filip V. sklopili su savez, koji je za glavni cilj imao podjelu posjeda Ptolomeida i ofenzivu na male nezavisne države (Filip V. bi dobio Kiklade, Joniju i Kirenajku, a Antioh III. bi dobio Egipat, ostatak ptolemeidskog Levanta i Kipar). Antioh je upao u južnu Siriju, a Filip V. osvajao je posjede Ptolomeida u egejskom bazenu i vršio pritisak na druge grčke zajednice u ovom području. Male istočne države (Pergam, Rodos, Atena), kao i Egipat, koji je u to vrijeme oslabljen u vojnom pogledu, obratili su se za pomoć Rimu. Jačanje jedne od država ili obiju agresivnih država na račun malih susjeda, tj. narušavanje tradicionalnog sustava ravnoteže, nije išlo u prilog Rimu, kojemu je za vrijeme II. punskog rata zaprijetila opasnost od makedonske invazije na Italiju.

Rimska diplomatska aktivnost

Prema tome, od početka III. stoljeća p. n. e. Rim vodi aktivnu vanjsku politiku. Vanjskopolitičkim stvarima rukovodi Senat. Komicije su zadržale u načelu vrhovna prava – objavu rata i sklapanje mira, ali su njoj podnošene na potvrdu već gotove odluke. I samo u rijetkim slučajevima njene odluke kosile su se sa odlukama Senata. U vezi sa novim prilikama oblikuju se i usavršavaju metode rimske diplomatije. Diplomatija je odigrala prilično veliku ulogu i u doba borbe Rima za hegemoniju u Italiji, i u vrijeme punskih ratova. U III. st. p. n. e. Rimljani su mnogo što preuzeli iz postojeće diplomatske prakse helenističkih zemlja (parola borbe za slobodu grčkih gradova, sustav protektorata, podjela sfera utjecaja). Kao ni ostale zemlje antičkog svijeta, ni Rim nije imao stalnih diplomatskih predstavnika nalik na današnje poslanike i konzule. Veliku ulogu u diplomatskom životu igrale su delegacije. Isprva dužnost poslanika vrše svećenici fecijali, ali tijekom vremena fecijalima ostaje samo vršenje tradicionalnih vjerskih obreda koji su pratili razne vanjskopolitičke akte, dok se pregovori i druge diplomatske misije povjeravaju posebnim poslanicima (*legationes*), koje imenuje i kojima rukovodi Senat i koja se sastoje od njegovih članova. Poslanstva su uživala posebne privilegije, ličnost poslanika smatrana je svetom. Ubojstvo ili uvreda poslanika često su služili kao povod ratu. U to vrijeme u Rimu se formiraju običaji u vezi sa prijemom poslanika. Pritisnuti ptolemeidski dvor u

Egiptu je zamolio Rimljane neka preuzmu skrbništvo nad malodobnim kraljem, na sto su u Rimu pristali, te je poslanik mladi Marko Emilije Lepid 201. god. p. n. e. u Aleksandriji preuzeo to „skrbništvo.“

II. makedonski rat od 200. do 197. god. p. n. e.

Kraj rata sa Hanibalom, nesumnjivo je otvorio pitanje reguliranja odnosa na Balkanu (na kojem su Rimljani bili prisiljeni da se djelomice povuku pred Filipom V.). A i pritisak Filipa V. se nastavljao na balkanske i zapadno maloazijske Grke, koji se za pomoć sada okretali prema Republici. Vojnim operacijama na južnom Balkanu prethodili su složeni diplomatski pregovori. U Rim su upućene delegacije helenističkih kraljevina i polisa. Veoma malo je bilo stvari koje bi se ticale direktno Rimljana vezano za aktivnu politiku Filipa V. na južnom Balkanu i egejskom bazenu od 204. god. p. n. e. Posebno se Filipova agresija intenzivirala od 201. god. p. n. e. zauzimanjem Perinta, koji je bio zaštitom Bizanta, Lizimahije (čime je ponovo navukao neprijateljstvo Etolaca), Kalhedona i Hiosa (čije žitelje je prodao u ropstvo). Rimljani su saslušali apel sa Rodosa i Pergama i poslali su tročlano izaslanstvo da ispitaju stvari. Poslanici nisu pokazali neki veliki entuzijazam za rat protiv Filipa V., dok nisu došli u Atenu gdje su sreli kralja Atala I. od Pergama i diplomate sa Rodosa. U isto vrijeme Atena je objavila rat (zbog zavade sa Akarnancima koji su bili protežirani od Filipa V.) Makedoncima i Filip V. je poslao snage da napadnu Atiku. Rimski izaslanici su održali sastanak sa makedonskim zapovjednikom koji je napao Atiku i urgirali su da Makedonija napusti svaki grčki polis u miru i da postigne sporazum sa Rodosom i Pergamskim kraljevstvom. Filip V. je odbio rimske zahtjeve, obnovio napad na Atiku i počeo u proljeće 200. god. p. n. e. dosta uspješnu kampanju na europskoj tračkoj obali i Dardanelima, opsjedajući i zauzimajući bitan grad Abidos. Ovdje su 200. god. p. n. e. rimski izaslanici (na čelu sa Markom Emilijem Lepidom, koji se vraćao iz Egipta i Sirije) Filipu V. dali drugi ultimatum, zahtijevajući da ne napada bilo koju grčku državu i prekid vojnih operacija, ne zauzima bilo koju teritoriju koja pripada Ptolemeidima i da vrati ono što je osvojio, i da ide na arbitražu sa Rodosom i Pergamom. Postalo je očigledno da Republika sada ima namjeru da vodi rat sa Filipom V., i u isto vrijeme kada je Filipu V. predavan drugi ultimatum rimske jedinice su se iskrcavale u južnoj Iliriji. Filip V. je na rimske zahtjeve odgovorio da on nije povredio nijedan zaključak mira iz Fenike i da Emiliju Lepidu oprašta žestinu govora jer je mlad, lijep i Rimljanin. Filipovo odbijanje ispunjavanja ovih zahtjeva poslužilo je kao povod ratu. U prvo vrijeme rimske komicije su nerado gledale na miješanje Senata u helenističko – grčke poslove. Rimski narod, izmućen teškim Hanibalovim ratom i nemirima i ratovima na sjevernoj granici nije htio u prvi mah pristati

na rat na Balkanu. I tek kada se vidjelo da Filip V. napada rimske saveznike popustiše komicije, ali i pored toga bilo je nezadovoljstva u vojsci (došlo je i do pobune vojske u Apoloniji nešto kasnije).

Protiv antigonidske Makedonije je stvorena značajna koalicija sa Republikom kao predvodnikom. Osobito aktivnu ulogu u njoj igrali su Pergam i Rodos. Pergamski kralj Atal I. nastojao je svoju kraljevinu pretvoriti u maloazijsku državu koja po svom značenju ne bi zaostajala za Makedonijom, a Rodos je još čuvao svoje dominantno trgovačko značenje u bazenu Egejskog mora. Uz Rimljane su pristali i Atamani, Dardanci (sa kraljem Batonom), Pleurat (kralj „Ilirske države"). Tijekom rata koaliciji su se pridružili Etolci. Veliki uspjeh rimske diplomacije predstavljalo je sklapanje sporazuma sa Antiohom III., po kome Rim *de facto* nije imao ništa protiv Antiohovog osvajanja, dok se Antioh, sa svoje strane, obvezivao da neće voditi rat u Europi, tj. da neće pomagati Filipu za vrijeme njegovog rata sa Rimom.

Rimljani su započeli ofanzivu preko južnoilirskih zemalja, ali su na samom početku vojne operacije bile bez velikih rezultata. Operacijama u 200. i 199. god. p. n. e. je rukovodio Publije Sulpicije Galba (*Publius Sulpicius Galba*), a njegov nasljednik na zapovjednom mjestu Publije Vilije morao je da se bavi i pobunom u vojsci. Na moru je protiv gradova makedonske obale djelovala savezn̈ička mornarica. Prve dvije godine tako su prošle bez većih sukoba, i tek kada je Tit Kvinktije Flaminin (*Titus Quinctius Flamininus*), brat Lucija Kvinktija Flaminina koji je bio od Katona Starijeg optužen za ratni zločin u Padskoj regiji, izabran za konzula 198. god. p. n. e. (tada je imao 30 godina) rat se naglo intenzivirao. Tit Flaminin je bio helenofil, darovit, obrazovan, sposoban, popularan, vješt vojskovođa i diplomat, sličan Scipionu Afrikancu Starijem. Tit Flaminin je uspješnim nizom manevara i sukoba uspio da potisne Filipa V. u klanac i dolinu Tempe, prava južna vrata Makedonije. Prije potiskivanja Filip V. i Tit Flaminin su pregovarali o uvjetima mira, ali se do toga nije došlo jer je Flaminin tražio da se Filip V. odrekne Tesalije. Nakon toga je Tit Flaminin uspio pridobiti na rimsku stranu i Epirce i mnoge grčke gradove, a i Ahajce je pridobio za rimsku stvar a protiv Makedonije. Tako je u zimu 198/197. god. p. n. e. stajala gotovo sva balkanska i egejska Grčka na rimskoj strani (izuzev Korinta, Arga, spartanskog revolucionara tiranina Nabisa, Akarnanija i još neki gradovi kao osobito važni grad Demetrias u Tesaliji). Filip V. je pokušao ponovo pregovarati sa Flamininom i Rimskim Senatom, ali i ovaj put nesupješno. Plebejski tribuni su isposlovali da se Titu Flamininu produži zapovjedništvo i za iduču 197. god. p. n. e. U proljeće iste godine Nabise je otpao iz saveza sa Filipom V, a Flaminin je pridobio i Beotski savez, zauzimajući Tebu. Sada se samo čekalo na odlučujuću bitku do koje je i došlo kod Kinoskefale („Pasje glave"), mesta koje nije bilo pogodno za nastupanje makedonske falange. Obje strane su više – manje bile jednake brojem vojnika, samo su Rimljani imali više konjanika. Tit Flaminin je izvojevao veliku pobjedu, 8 000 makedonskih vojnika je poginulo, a 5.000 zarobljeno, dok

su Rimljani imali samo oko 700 poginulih. Uz dodatne poraze na drugim frontovima i dalji gubitak svojih saveznika, Filip V. je bio prisiljen na mir.

Etolci su insistirali na nastavljanju rata do potpunog uništenja Makedonije. Flaminin je odgovorio Etolcima da Rimljani nemaju običaj uništiti pobijeđene, ali je on dobro znao da bi uništenjem Makedonije bili otvoreni putevi za napade „barbarskih keltskih, tračkih i ilirskih naroda“ na grčko – egejski svijet. Flaminin je postupao dostojno sa Filipom V, i on je najprije zaključio s Filipom V. primirje, a zatim je Filip V. bio prisiljen na uvjete za mir koje mu je Rim predložio. Po tim uvjetima Rim nije dobivao nikakav novi teritorij (zadržali su samo pokretni ratni plijen, koji nije bio mali), a Filip V. se odricao svih svojih osvojenih teritorija, morao je Rimu platiti 1000 talenata kao naknadu za ratne troškove. Rimljanima je morao predati i svoju mornaricu (osobito onu lijepu i veliku svoju lađu), sa izuzetkom 6 brodova, i bio je obavezan svoju suhozemnu vojsku smanjiti na 5.000 ljudi (koja bi služila samo za odbranu od napada balkanskih zajednica). Bez dozvole Rimljana Makedonija ne smije ratovati izvan svojih granica (što je bila prednost u odnosu na uvjete sa Kartaginom, koja je za svaki sukob morala tražiti dozvolu Republike), i kao taoca je morao dati svoga sina Demetrija.

Najvažnija tačka u uvjetima za mir bilo je priznavanje slobode grčkim gradovima. Na Istamskim igrama 196. god. p. n. e. Flaminin (na osnovi odluke rimskog Senata) je proglasio slobodu grčkih gradova. Riječi njegovog edikta dočekane su sa izvanrednim entuzijazmom. Glasnik ih je morao dvaput ponoviti, i poslije drugog čitanja, kaže Polibije, "nastala je takva eksplozija aplauza, da to današnji čitatelj teško može sebi predočiti". Izuzeti od oslobođenja su bili neki predjeli istočno od Epidamnosa koje je dobio Pleurat, neka mjesta u zapadnoj Tesaliji kao i tri otoka: Paros, Skiros i Imbros koje dobiše Atenjani. Okupacija raznih područja Grčke za vrijeme II. makedonskog rata dovodila je pravog pustošenja grčkih naselja. Usprkos tome, Tit Flaminin je u Grčkoj stekao veliku popularnost. U jednom od gradova on je čak bio deificiran, pa je prema tome bio prvi Rimljanin kome su ukazane božanske počasti. U unutarnjoj politici Grčke Flaminin je potpomagao aristokratske stranke. U ime svih Grka objavljen je rat spartanskom / lakonskom tiraninu Nabisu. Protiv Nabisa i njegove spartanske vojske su krenule kombinirane trupe Republike i Ahajskog saveza uz pomoć Pergamaca i Rođana, sve ukupno oko 50.000 vojnika.

Nabis je vladao Lakonskom državom od 207. do 192. god. p. n. e. i sproveo je niz krucijalnih socijalnih reformi (stilu Kleomena III.) u nastojanju da povrati staru slavu. Tako je oslobodio veliki broj robova (iako nije oficijelno ukinuo drevno helotstvo) i obračunao se sa višim slojevima društva. On je uz pomoć jedne šarolike i brojne „lakonske” vojske koja se po Polibijevim (koji ga je otvoreno mrzio) riječima sastojala od gomile ubojica, provalnika, sjecikesa, drumskih razbojnika (ἀνδροφόνοι καὶ παρασχίσται, λωποδύται, τοιχωρύχοι). Njegova vrlo raširena revolucionarna djelatnost je predstavljala

opasnost po aristokratske i bogataške krugove grčkih gradova, jer je Nabis, po Polibijevim riječima, "protjerivao građane, oslobađao robove… pretvorio svoju državu u neku vrstu neprikosnovenog utočišta za one koji bi pobjegli iz svoje domovine". Posebno je bio veliki neprijatelj Ahajskog saveza, iako ga je Filopomen (Φιλοποίμην), daroviti vojskovođa i strateg ovog saveza uspio poraziti više puta.

Združene snage su zauzele dobar dio ključnih strateških pozicija u Lakoniji, opkolile Spartu, pa su čak uspjele zauzeti zidine i provaliti u grad, ali su se morale povući zbog namjerno postavljenog požara u zgrade najbliže zidinama (što je naredio Nabisov promučurni vojskovođa Pitagora). Ipak je Nabis vrlo brzo shvatio bezizlaznost situacije i morao je prihvatiti uvjere koje mu je postavio Flaminin, odnosno napustiti osvojena područja na Peloponezu, te odreći se i nekih lakonskih područja koja su postala kvazi-samostalna.

Nabis je 192. godine p. n. e. ponovo pokušao da povrati svoje pozicije, ali ga je i pored sporadičnih uspjeha uspio poraziti Filopomen. Sam Nabis je ubijen od strane vojnika, koje mu je kao savezničku pomoć uputio Etolski savez. Nakon toga je Filopomen ušao i zauzeo Spartu, učinivši ono što je preostalo od nekadašnje moćne Države Lakedemonjana članicom Ahajskom saveza. Spartanci su 189. god. p. n. e. pokušali da učine očajnički pokušaj spasa, pa su napali grad Las i otcijepili se od Ahajskog saveza. Naredne 188. god. p. n. e. Filopomen je sa vojskom zauzeo Spartu i praktično ukinuo samostalnost Lakedemonske države.

Međutim, nisu svi u balkansko – egejskoj Grčkoj bili zadovoljni sa politikom rimskom politikom koju je provodio Tit Flaminin. Etolci nisu dobili mirom, koliko su očekivali, Ahajski savez se nadao da će dobiti čitav Peloponez, nakon poraza Nabisa, a umjesto toga je Nabis ostavljen u Sparti. Etolci su podrugljivo govorili da je Tit Flaminin naslijedio ili baštinio „okove Helade“, kako je Filip V. nazivao tri grčke utvrde (Korint, Halkida, Demetrias) u kojima je imao svoje stalne posade. Tit Flaminin je morao i da intervenira i u Beotiji. Nakon toga je 194. god. p. n. e. u Korintu sazvao zastupnike grčkih zajednica sa opomenom neka se umjereno i pametno služe dobivenom slobodom. Jedino je tražio da mu za 30 dana pošalju one Rimljane i Italike koji su bili prodani u grčko – egejskom svijetu kao robovi za Hanibalovog rata u Italiji. Time je Tit Flaminin tim ljudima donio slobodu nakon više od dvije decenije. Nakon toga Tit Flaminin povuće rimsko-italske garnizone iz grčkih gradova i područja i vrati se u Italiju, čime je opovrgnuo primjedbe Etolaca, da namjerava održati trajnu rimsku okupaciju balkanske Grčke. U svojim odnosima prema grčkim gradovima Rimljani su se služili politikom helenističkih država, koje su Grcima proglašavale slobodu, da bi time oslabile svog moćnog protivnika. Rimljani su tu politiku sproveli u velikim razmjerima.

I. sirijski rat od 192. do 188. god. p. n. e.

Dok je trajao II. makedonski rat Antioh III. nije poslao pomoć svome savezniku Filipu V. Umjesto toga je, kako bi iskoristio rimsku zauzetost u borbama na Balkanu, on je osvojio posjede Ptolomeida najprije u Siriji, Judeji i Palestini (posebno je važna bitka kod Paneasa, blizu izvora Jordana, u kojoj je potpuno poražena ptolemeidska vojska koju je predvodio Skopas iz Etolije) i svoju kćerku Kleopatru je udao za malodobnog Ptolemeja V. Epifana. Nakon toga je nastavio osvajanja u Maloj Aziji, i onda je prešao Helespont i na europskoj obali počeo zauzimati gradove koje je Filip V. bio ranije osvojio i koji su potom (nakon makedonskog poraza) bili proglašeni samostalnim. U lidijskom gradu Sardu je Antioh III. počeo skupljati veliku vojsku. Pergamski kralj Atal I. (koji je ubrzo umro) je zatražio pomoć Republike, a Rodos je (ohrabren viješću o rimskoj pobjedi kod Kinoskefale) objavio rat Antiohu III., a i drugi gradovi kao Smirna, Lampsak...itd se digoše protiv Antioha III. i zatražiše pomoć od Republike. Ipak je Antioh III. sa svojom vojskom uspio u proljeće 196. god. p. n. e. prijeći u Europu, zauzeti neke gradove dok je Lizimahiju učinio svojim sjedištem. Tit Flaminin je poslao poslanstvo Antiohu III., što je dovelo i do prvog diplomatskog sukoba između Antioha i Rimljana. U oktobru 196. god. p. n. e. rimski poslanici sastali su se u Lizimahiji s Antiohom. Sastanak je najprije imao prijateljski karakter, ali su se tijekom pregovora odnosi zaoštrili. Rimljani su insistirali na tome da Antioh vrati egipatskom kralju gradove koje je okupirao i, kao zaštitnici grčke slobode, zahtijevali su od njega oslobađanje grčkih gradova u Maloj Aziji i Europi. Antioh III. je osporavao Rimljanima pravo miješanja u grčke stvari, pozivao se na pravo svojih predaka i na ugovor koji je imao sa ptolemeidskim Egiptom (istina sklopljenim pod seleukidskom prisilom). Kada su na konferenciji uzeli riječ predstavnici maloazijskih država koje su se nalazile pod pritiskom seleukidskog kralja, Antioh III. je odbio odgovoriti na njihove prigovore i potom je napustio pregovore (jer je dobio lažnu vijest da je mladi ptolemeidski kralj umro) i vratio se u Aziju. Senat je odbacio Antiohov prijedlog za sklapanje ugovora. Obje strane smatrale su sukob neizbježnim. Osim toga, Antioh III. je pružio utočište starom i uvjerenom protivniku Rimljana – Hanibalu, koji je 195. god. p. n. e. pobjegao iz Kartagine, i kojeg je Antioh III. svečano i sjajno dočekao u Efesu. Hanibal je Antiohu III. predložio plan za stvaranjem antirimske koalicije i upad savezničkih trupa u Italiju (za vojskovođu mu je ponudio samoga sebe). Po tom planu i Kartagina je trebala uzeti učešća u ratu protiv Rimljana. Međutim, iako je ukazivao pažnju svom gostu, Antioh III. nije pristupio ostvarenju tog plana. On je smatrao da je učinkovitije otpočeti vojne operacije u Grčkoj, gdje je u to vrijeme sve više hvatalo maha razočarenje u oslobodilačku politiku Rima. Rimljanima su osobito bili nezadovoljni Etolci, koji su smatrali da su nedovoljno nagrađeni za svoje učešće u II. makedonskom ratu. Etolci su poslali svoje poslanike u Spartu kod Nabisa, kod Filipa V. i kod Antioha III. sa željom da se sklopi veliki protu-rimski savez (i pored činjenice da su prethodne godine Rimljani evakuirali grčko – egejsko

područje). Međutim Sparta sa Nabisom je ušla u težak rat sa Ahajskim savezom, kojem je tada na čelu (kao strateg) bio čuveni Filopomen iz Megalopolisa (živio 253. – 183. god. p. n. e.) i koji je bio nazvan „Posljednji od Grka". Etolci su bili Nabisu poslali pomoć, ali je taj kontigent ubio Nabisa i privremeno preuzeše kontrolu nad Spartom. To je iskoristio Filopomen koji je iz pomoć spartanskih emigranata (izbjeglih uslijed dugogodišnje vladavine socijal-revolucionarnog režima) do 188. godine p. n. e. zauzeo spartansko – lakonsko područje i uključio ga u Ahajski savez.

Krajem 192. god. p. n. e. Antioh III. se prebacio u balkansku Grčku sa 10.000 pješadinaca, 500 konjanika i 6 slonova, što je bila jedna vrlo mala vojska. Antioh III. je izgleda računao na podršku u samoj balkanskoj Grčkoj, ali je nije dobio baš kako je očekivao, a i izgubio je dosta vremena slaveći svoje vjenčanje sa jednom Halkiđankom. Iste godine Republika je poslala vojsku radi zaštite svojih saveznika, a 191. god. p. n. e. su objavili rat Antiohu III. Ahajci su stajali na stani Rimljana. Rim je obećanjima postigao i to da je Filip V. ostao lojalan prema ranijim ugovorima i čak pomagao Rimljane. Republici su pružili pomoć i Rodos i Pergam. Pod pritiskom rimskih trupa (pod zapovjedništvom konzula Manija Acilija Glabrio / *Manius Acilius Glabrio* koji je došao sa 20.000 pješadinaca, 2.000 konjanika i 15 slonova i združio se sa vojskom pretora Marka Bebija) Antioh III. je bio prisiljen da se povlaći. U bici kod Termopila 191. god. p. n. e. Antioh III. i njegovi etolski saveznici su bili poraženi (u bici se istakao kao legat Marko Porcije Katon koji je razbio Etolce i Sirijce). Nakon toga je Antioh sa šakom vojske koja mu je preostala napustio balkansku Grčku. Uskoro je grčka mornarica, koja je bila rimski saveznik, odnijela pobjedu na moru, i rat se prenio u Malu Aziju. Međutim, Rimljani su morali još čitavu godinu da se na Balkanu bore sa odvažnim Etolcima i nisu nastavili progoniti Antioha III. Iduće 190. god. p. n. e. Acilija je zamijenio na bojištu konzul Lucije Kornelije Scipion (*Lucius Cornelius Scipio*), mlađi brat čuvenog Scipiona Afrikanca (koji je i sam se uputio u rat kao bratov legat, a u stvari glavni rukovoditelj vojnih operacija i diplomatskih pregovora).

Najzaslužniji za pobjedu nad Etolcima je bio Marko Fulvije Nobilior (*Marcus Fulvius Nobilior*; pretor 193. god. p. n. e.; konzul za 189. god. p. n. e.) koji je vodeći konzulsku armiju u potpunosti slomio otpor Etolskog Saveza. Povratkom u Rim, Nobilior je proslavio trijumf, u detaljima opisan od Livija, i koji je značajan zbog veličanstvenosti ratnog plijena koji je tada bio izložen. Za vrijeme ove etolske kampanje Nobiliora je pratio i pjesnik Enije, koji je od zauzimanja Ambrakije načinio jednu od svojih predstava. Zanimljivo je da se zbog ovog čina Nobilior bio strogo kritikovan od strane Katona Starijeg, jer je tako kompromitirao dignitet rimskog visokog dužnosnika i zapovjednika.

Publije Scipion je sa Etolcima sklopio mir (kako ne bi više trošio resurse i ljude na borbu sa njima; i pored neslaganja svoga mlađeg brata), i nakon toga rimska vojske krene preko Makedonije i Trakije protiv Antioha III. Kada su Rimljani prešli u Aziji (to je tada bio prvi

upad rimske vojske na azijsko zemljište), Antioh III. je poslao izaslanike sa ponudom za mir, koji su Scipionu bili nedovoljni. Na Scipionove uvjete opet nije želio pristati Antioh III. i kod grada Magnesije je 190. god. p. n. e. došlo do bitke u kojoj Lucije Scipion (brat Publije mu je tada bio bolestan) je sa manje vojnika (i uz pomoć pergamskog kralja Eumena II. sina umrlog kralja Atala I.) pobijedio Antioha III. Sa bitkom kod Magnesije se i završio rat sa Antiohom III., koji je morao moliti za uvjete mira. Publije Scipion odredio je uvjete mira i poslao ih u Rim na potvrdu Senatu. U znak pobjede nad Antiohom III. u Maloj Aziji Lucije Kornelije Scipion je dobio počasni nadimak Azijski / Azijatik / *Asiaticus*.

Još prije ratifikacije mira, konzul Gnej Manlij Vulso (*Gnaeus Manlius Vulso*) je 189. god. p. n. e. (uz nalog da sa 10 povjerenika ratificira mir sa Antiohom III.) je poveo veliki pohod u unutrašnjost Male Azije. On je sa trupama pod svojim zapovjedništvom (podržan od Pergamske kraljevine) prešao kroz Kariju, Pizidiju, Pamfiliju i Frigiju sve do Galatije (središnje maloazijskog područja kojeg su kontrolirali Gali, tamo doseljeni nakon velikog pohoda na Makedoniju i Grčku iz 280. god. p. n. e.). Rimski konzul je pobijedio Galaćane nakon niza teških bitaka kod planine Olimpus i Ankare, ubivši i zarobivši veliki broj Galaćana. Ova kampanja je donijela enormno veliki ratni plijen, jer su Galaćani bili nagomilali veliko bogatstvo zahvaljujući i svojim uspješnim pohodima na susjedne maloazijske oblasti.

I tek nakon galatske kampanje ratificiran je mir sa Antiohom III. i Seleukidskom kraljevinom. Mir je konačno zaključen u Apameji 188. god. p. n. e., i po njemu se Antioh III. morao odreći svojih posjeda u Maloj Aziji i povući iza planine Taurus, čime je praktično za seleukidsku kraljevinu bila izgubljena Mala Azija. Uz to je morao platiti kao ratnu odštetu 15.000 eubejskih talenata i to 500 odmah, 2 500 nakon potvrđenja mira, a onda u narednih 12 godina po 1000 godišnje. Antioh III. se obavezao da će imati svega 10 brodova i da neće držati ratne slonove. Uz to je morao platiti 400 talenata Eumenu II, izdati Hanibala i još neke istaknute emigrante, te dati 20 talaca. Do ratifikacije mira je Seleukidska kraljevina morala je izdržavanje rimske okupacione vojske platiti 3.000 talenata. Zaključci mira u Apameji su se uglavnom zasnivali na uvjetima koje je odredio Scipion (uz dodatak odredbe o brodovima i slonovima). Potrebno je naglasiti i da se na ovom primjeru vidi određena umjerenost Scipiona, jer uvjeti ponuđeni potpuno poraženom neprijatelju nisu bili toliko teški. Pošto je slično postupio i u slučaju Kartagine, koja je rimskim trupama, kojima je zapovijedao, nakon bitke kod Zame ležala na milost i nemilost, moglo bi se zaključiti i da je riječ o njegovoj političkoj intenciji i namjerama, možda bolje reći viziji koja nije predviđala stvaranje jednog osvajačkog carstva na Mediteranu. Poslije rata Rimljani nisu stekli nikakve nove teritorije (ali su zadobili bogat ratni plijen u pokretnom materijalu i ljudstvu, i stekli nove zone utjecaja i hegemonije), ali je zato znatno proširio svoj teritorij pergamski kralj Eumen II., a i Rodos je dobio zemljišta u Maloj Aziji. Neki maloazijski gradovi proglašeni su slobodnim. I u Aziji Rimljani su primjenjivali politiku *divide et impera*, pa su Likijcima (koji su potpali pod vlast Rodosa) bili tajno

obećali slobodu. Maloazijski saveznici Antioha III. (Galaćani, Kapadokijci i drugi) bili su oslabljeni. Nakon bitke kod Magnesije, došao je red na Etolski savez, koji je poslao poslanike u Rim da traže mir. Rimljani su ponovili svoje ranije uvjete: da se predaju na milost ili nemilost, ili da plate 1000 talenata. Kada Etolci na to nisu pristali, određen je 189. god. p. n. e. konzul Marko Fulvije da vodi rat protiv Etolaca. Rat se uglavnom vodio oko grada Ambrakije, koji je pripadao Etolskom savezu. Etolci su nakon otpora izgubili i morali su pristati na mir, po kojem su dužni platiti 500 talenata, dati taoce i zavjeriti se da će "poštovati veličanstvo rimskoga naroda" (*maiestatem populi Romani*).

Republika je iz rata izašla sa javnim dugom koji je bio ekvivalent 25godišnjem iznosu direktnog poreza, i tek sa mirom u Apameji i golemom količinom novca sa kojom se Manlije Vulso vratio taj je dug u potpunosti i konačno anuliran.

Posljedice rata i sudbina učesnika

I pored mira u Apameji, Antioh III. se nije mogao smiriti i pokrenuo je veliku ekspediciju na istok, gdje je poginuo u pokušaju pljačke (kako bi napunio ispražnjenu blagajnu) hrama Bela u Elimandi u Perziji. Poslije rata Seleukidsko kraljevstvo je izgubilo svoj prijašnji značaj. Jedna od posljedica Antiohovog poraza bila je i antihelenistička reakcija. Seleukidi su izgubili vlast nad Armenijom i drugim područjima, koja su se pretvorila u samostalne kraljevine. Otpadanje istočnih područja nastavilo se pod nasljednicima Antioha III. Velikog. Za vladavine energičnog kralja Mitridata I. (vl. cc. 160. – 138. god. p. n. e.), pravog osnivača partske moći, počela je energična ofenziva Parta na istočna područja kraljevine Seleukida. Midridat I. je znatno proširio granice svojih posjeda. Partska država se pretvarala u jednu od najjačih istočnih država. Nezavisno, jedan od drugog, i Republika i Partska država zadavali su udarce monarhiji Seleukida, koja je postepeno gubila svaki politički značaj. Antihelenistička reakcija zahvatila je i unutarnja područja monarhije Seleukida. Izraz te reakcije bio je oslobodilački rat u Judeji (od 166. do 164. godine p. n. e.) pod rukovodstvom Makabejaca, koji se završio pobjedom ustanika i obnovom samostalne Judejske kraljevine. Njenu samostalnost priznao je i Rim, koji je posebnom poslanicom, upućenom istočnim dinastijama, potvrdio da se judejski vladari nalaze u prijateljstvu s Rimom. Bez miješanja rimske diplomacije nije odsada mogao proći nijedan iole važniji događaj u helenističkim zemljama.

Po mirovnom ugovoru Antioh je bio dužan predati Rimu Hanibala. Ovaj je pobjegao u Bitiniju kod kralja Prusije, koji je ratovao protiv Eumena II. Pergamskog. Tamo je živio nekoliko godina sve do 183. god. p. n. e., kada je rimsko poslanstvo na čelu sa Titom

Flamininijem zatražilo od Prusije da se preda Hanibal. Kada je saznao da je kuća u kojoj je boravio opkoljena i da nema izlaza, popio je otrov koji je uvijek nosio sa sobom uz riječi: „Oslobodimo napokon Rimljane od velike brige, budući da im je dugo i teško čekati na smrt mrskoga im starca" i umro u svojoj 67. godini. Do kraja života je ostao vjeran zakletvi koju je dao svome ocu Hamilkaru nekada davno, u drugom izgubljenom vremenu.

Sudbina nije štedila ni Publija Kornelija Scipiona Afrikanca, kao ni njegovog brata Lucija Azijca. Njihove pobjede, popularnosti u narodu, filohelenističke sklonosti i posebno vizionarske ideje o budućem Rimu, kao pravednom vođi civiliziranog svijeta Mediterana (u kojem vlada ravnoteža i harmonija međusobnih odnosa), a ne njegovom gospodaru i osvajaču nesumnjivo su imale snažnu opoziciju u pojedinim krugovima Republike (što je bilo primjetno još od povratka Publija Scipiona iz Iberije). U to rano vrijeme kada je Publike Scipion postigao prve uspjehe najviše prepreka mu je zadavao Fabije Maksim Oklijevalo. Vremenom se ta opozicija snažila i jedan od najsnažnijih njenih predstavnika je bio Marko Porcije Katon Stariji Cenzor. Predstavnici tih krugova, a preko dvojice plebejskih tribuna, su 187. god. p. n. e. zahtijevali da Lucije Azijski (glavni udar je bio usmjeren ustvari na starijeg brata) položi financijske račune o kontribucijama i plijenu pribavljenu u Aziji, odnosno optužili su ga za korupciju i pronevjeru javnih sredstava. Po svemu sudeći optužba je bila lažna i fabricirana kako bi se okaljao ugled Scipiona i oni izveli pred sud i tako im se zapečatila politička karijera. Potrebno je naglasiti da je u tadašnjoj Republici optužba za korupciju i pronevjeru javnog bogatstva i javne imovine bila vrlo teška optužba, u potpunosti ravna sa optužbom za najgoru moguću veleizdaju.

Naravno i scipionska frakcija je znala na političkoj areni tadašnjeg Rima dobro poentirati. To je bilo npr. evidentno u slučaju Kvinta Fabija Piktora (*Quintus Fabius Pictor*, sina istoimenog analiste) koji je bio izabran za pretora 189. god. p. n. e. i kome je ždrijebom pripala Sardinija kao propretorska provincija. On je tada bio flamen *Quirinalis*, i zbog toga tadašnji vrhovni svećenik Publije Licinije Kras (*Publius Licinius Crassus*) nije dozvolio da on preuzme Sardiniju, zbog nekih tabua vezanih za ličnost flamena i poradi potrebe da flamen izvodi određene obrede u samom Gradu. I onda se propretorstvo Sardinije mijenjalo za skupno gradsko i peregrinsko pretorstvo i Fabije Piktor je ostao u Rimu. Ovo je ustvari bio odlično izveden politički manevar Scipiona Afrikanca protiv njegovih tadašnjih političkih protivnika, u prvom redu onih iz roda Fabijevaca. Tradicionalno je frakcija Scipiona Afrikanca bila povezana sa Licinijima Krasima, što je nasljeđe koje će se prenijeti i pola stoljeća kasnije na zbivanja vezana za reforme braće Grakh, gdje će ovu dvojicu unuka Scipiona Afrikanca Starijeg podržavati Liciniji Krasi.

Scipion Afrikanac, tada *princeps senatus* (u periodu od 199. do 184. god. p. n. e.) je iz ruku svoga brata istrgnuo financijske izvještaje vezane za kampanju protiv Antioha III. i demonstrativno ih poderao pred očima senatora, izjavivši da je nedostojno od njega tražiti

račun od 3.000 talenata, kada je on državnoj blagajni pribavio 15.000 talenata. Nakon tog čina je izgledalo da je optužba protiv Lucija Azijskog povučena. Međutim, 185. god. p. n. e. sam Scipion Afrikanac je optužen da je bio podmićen od Antioha III. Kada se raspravljalo o ovom pitanju pred narodom, napomenu Publije Scipion Afrikanac da je na taj dan bila bitka kod Zame, pa pozove da svaki čestiti građanin pođe sa njim na Kapitol, kako bi se bogovima iskazala zahvala. Na to narod ostavi komicije, i ode za Scipionom Afrikancem Starijim kako bi zahvalio bogovima i molio ih da Rimu podari još građana kakav je Scipion Afrikanac. Na Forumu je ostao sam tužitelj. Međutim, uprkos narodne podrške, bilo je još ponovljenih pokušaja da se Scipion Afrikanac dovede pred sud, ali izgleda da su oni bili osujećeni od Tiberija Sempronija Grakha Starijeg. Nakon toga se povuće u grad Liternum na obali Kampanije (odakle je pokušavao da sprijeći proganjanje Hanibala od strane Rima), te se više nikada nije želio vratiti u Rim, ni nakon ponovljenih molbi svojih prijatelja. Tamo je i umro, pod sumnjivim i nejasnim okolnostima, 183. god. p. n. e. u 53. godini, a testamentom je odredio da ga tamo pokopaju, i da se ne smiju prenijeti njegovi posmrtni ostaci u Rim (navodno je dao da se na njegovom nadgrobnom spomeniku zapiše: *ingrata patria, ne ossa quidem habebis* / "nezahvalna domovino, nećeš imati čak ni moje kosti"). Scipion Afrikanac je bio napisao i svoje memoare na grčkom jeziku, koja je izgubljena (zajedno sa historijom koju je napisao njegov stariji sin) - možda je uništena. Nakon bratove smrti Lucije Azijski je bio čak i uhapšen i bačen u zatvor, ali je pomilovan od plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha Starijeg koji je oženio Korneliju, kćerku Scipiona Afrikanca Starijeg i bio pristalica vanjske i unutrašnje politike svoga punca. Ipak je Lucije Azijski bio prisiljen da proda svoju imovinu i isplati Državi veliku sumu. Rimski historičari izvještavaju da je on odbio da primi bilo koji poklon ili zajam od svojih prijatelja kako bi isplatio kaznu. Iste godine kada su umrli Hanibal, sin Hamilkara Kartaginjanin i Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji umro je i „posljedni Grk" Filopomen. On je bio učvrstio Ahajski savez i znao je sačuvati njegovu samostalnost prema Rimskoj Republici. Prilikom kampanje protiv jedne odmetnute stranke (od Ahajaca) u Meseniji, bio je zarobljen i u gradu Meseni je morao u tamnici popiti otrov. Njegova smrt je bila smrtni udarac za Ahajski savez. I tako su čudnom igrom sudbine, iste godine umrla trojica najvećih među Rimljanima, Kartaginjanima i Grcima. Nakon njih u mediteranskom svijetu nastupa neko novo vrijeme sa nekim novim igračima i sa drugačijim pravilima.

29 – godišnje razdoblje od 219. god. p. n. e. do 188. god. p. n. e., znači u jednom periodu kraćem od dužine trajanja jedne generacije, desila se jedna od najvećih i najbržih transformacija Rimske Repulike i Mediterana. U prvoj dekadi ovoga razdoblja Rim je vodio borbu za sopstvenu egzistenciju, jer je bio doveden do ruba propasti, a onda je u narednom periodu uspio prevazići sve te opasnosti i postao hegemon Mediterana. U toku ovih decenija rimske legije su se borile na svim krajevima mediteranskog svijeta od južne Hispanije do središnje Male Azije. Prelazila su se iznimno velika prostranstva u kratkim

periodima, i može se slobodno reći da je svijet Mediterana tada bio u punom smislu globaliziran, u cjelinu vezanu uzročno – posljedičnom zakonitosti. I upravo je ta uvezanost razlog da imena Hanibala, Scipiona Afrikanca, Filipa V, Antioha III, Filopomena znače nešto na svim stranama i obalama ovog svijeta na razmeđu tri kontinenta. I moglo bi se zaključiti da je ovo 29 – godišnje razdoblje ustvari bio preludij u skoro potpuno jedinstvo Mediterana.

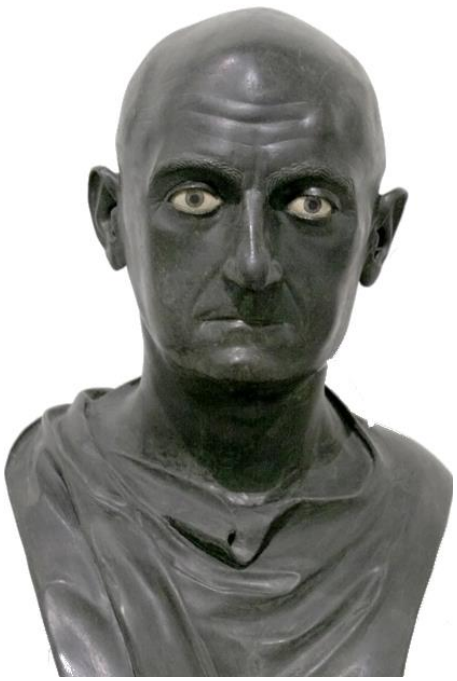

Pretpostavlja se da prva, mramorna bista muškarca sa bradom predstavlja Hanibala. Nađena je u Kapui. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju. Druga brončana bista muškarca bez brade i kose predstavlja Scipiona Afrikanca Starijeg u njegovoj starosti. Nađena je u *tabliniumu* Villa dei Papirii u Herkulanumu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

VIZIJA PUBLIJA KORNELIJA SCIPIONA AFRIKANCA STARIJEG

Kao što je već istaknuto, u zadnjim godinama II. punskog rata i narednim decenijima u Republici se bio zaoštrio sukob između dvije grupacije, koje bi se mogle načelno, u smislu *terminus technicus*, nazvati „filohelenska“ i „konzervativna“. Nesumnjivo su Scipion Afrikanac Stariji i njegov filohelenski kružok duže od decenije ostvarivali dinamičan utjecaj na unutarnju i vanjsku politiku. U unutarnjoj politici Scipion Afrikanac Stariji je bio pristaša senatskog sustava uprave, ali njegova i njegovih suradnika i prijatelja politika manifestirala u poboljšavanju stanja siromašnijih slojeva naroda, dodjelom zemljišta i osnivanjem kolonija. Scipion Afrikanac je za cilj postavio olakšanje vojne službe i smanjenje neposrednih poreza. Scipion Afrikanac Stariji je bio popularan među svojim bivšim vojnicima, koji su s njim izveli priličan broj vojnih pohoda, a tako isto i među plebejcima, gdje je imao brojnu i razgranatu klijentelu. Scipion Afrikanac je naseljavao svoje veterane širom tadašnjeg rimskog svijeta, čime je izlazio u susret upravo skromnijim slojevima društva. Prema italskim saveznicima je vođena umjerena politika uvažavanja i njihovih interesa i želja. Na žalbe, molbe i zahtjeve latinskih i italskih saveznika Scipion Afrikanac Stariji i njegovi saradnici su odgovorili provođenjem izvjesnih mjera u korist saveznika, pa je tako osnovan veliki broj novih latinskih kolonija u koje su prihvaćani Italici, rimsko građanstvo je dodijeljeno građanima Formija, Funda i Arpina, vraćena su prava onim Kampancima kojima su zbog pobune i nelojalnosti bila oduzeta 211. god. p. n. e. i dopušteno je velikom broju porodica sa latinskim pravom da se dosele u sam grad Rim i u mnogobrojne rimske kolonije (dobijajući na način i rimsko građanstvo). U okvirima spoljne politike Scipionov kružok zalagao se stvaranje neke vrste konfederacije ili samo saveza civiliziranih država Mediterana na čelu sa Republikom kao voditeljem i garantom njegovog postojanja i funkcioniranja.

Smjernice ovakve politike, ne samo prema helenističkim državama i kraljevima, nego i prema iberskim i ilirskim narodima, Scipion Afrikanac je izložio u svom pismu (a koji prenosi Polibije) upućenom bitinskom kralju Prusiji, navodeći u njemu i konkretne primjere rimske velikodušnosti i zahvalnosti.

Tako uobličen Savez-konfederacija bi ne samo štitio civilizaciju Mediterana, nego bi je i širio na «barbarska» područja. Takva politika bi prebacivala dobar dio odgovornosti za sigurnost mediteranskog, civiliziranog svijeta i borbe za njegove interese (uključujući i širenje) na druge države (koje bi bile autonomne i načelno slobodne), oslobađajući Republiku od toga da mora stalno biti u ratnom stanju (naprežući svoje ljude, resurse i mogućnosti do krajnjih granica). Takva progresivna politika se znači zasnivala na etabliranju jedne „harmonične“ mediteranske zajednice u kojoj vlada „ravnoteža“

međusobnih odnosa, naravno sa Rimskom Republikom koja je njen (teorijski gledano pošteni, pravedni i odlučni) hegemon. Kao da je Scipionov kružok nastojao projicirati temeljnu ideju funkcioniranja rimskog političkog i društvenog sustava na svijet Mediterana. Ali sa druge strane, takva vanjska politika bi ograničila rimska osvajanja (bar na prostoru civiliziranog Mediterana, ali ne i barbarske Europe). Iz ovakve konstelacije odnosa mnogi narodi koji bi živjeli duž obala Sredozemnog mora bi iz svoje slobode crpli snagu i sposobnost da se sami ne samo brane, nego i da šire civilizovano područje. Možda je takvo shvatanje moći i značaja Rimske Republike u kolopletu mediteranske politike bilo i najbolja solucija za Republiku, jer bi konfederacija civilizovanih država Mediterana kojom bi rukovodio Rim bila mnogo snažnija za, ne samo zaustavljanje upada barbarskih naroda, nego i za ekspanziju civilizacije duboko u dubinu barbarskih zemalja. Scipion je vodio i određenu „dinastičku" politiku, gdje se povezivao sa Emilijevcima, ogranak Paul (oženjen je sa Emilijom Paulom). Sempronijima Grakhima (kćerka Kornelija Afrikana je udata za Tiberija Sempronija Grakha Starijeg).

Scipion Afrikanac Stariji (i pored nesumnjive odanosti republikanskom sustavu) je i stvarno pokazivao sklonost ka samovolji i političkoj aroganciji, koristeći svoje pobjede i zasluge za Republiku, pa je time još više izazivao sumnjičenja i neklonost rimskih konzervativnih krugova. Uvijek kada bi bio optužen za neko djelo, nikada se nije argumentirano branio, nije želio nikome da polaže račun niti da se povinuje zahtjevima naroda i državnih institucija, nego je skoro uvijek uzvraćao isticanjem svojih zasluga. Sebi svojstvenom arogancijom mogao je samo još više da podstakne neprijateljstvo prema sebi i stvori nove bespotrebne protivnike. Smatrao je nedostojnim i ispod svoje časti da odgovara na bilo kakve optužbe, jer su samo zahvaljujući njemu Rimljani "zagospodarili Azijom, Libijom i Iberijom". Ali tu njegovu političku aroganciju ne treba shvatati u tome smislu da je Scipion Afrikanac Stariji imao viziju i cilj da uspostavi neku vrstu tiranije u Republici. On sam, je sigurno bio vjeran republikanskom idealu slobode, rimskom narodu i ustavnom poretku, i unatoč svim kušnjama, kojima je kao i svaki drugi čovjek na visokom položaju i sa takvom slavom bio izložen, nikada nije ni pomislio da zloupotrebi svoju moć kako bi nametnuo ličnu vlast Republici.

Marko Porcije Katon

Najveći oponenti „filohelenskog" kružoka su bili konzervativni predstavnici rimskog društva, posebno jaki u krugovima nobiliteta. Stup te konzervativne opozicije je u početku bio Fabije Maksim Oklijevalo, a poslije njegove smrti je to preuzeo Marko Porcije Katon Stariji (*Marcus Porcius Cato*; živio 239. – 149. god. p. n. e.), *homo novus* iz latinskog grada

Tuskula, inače bliski pratilac Fabija Maksima Oklijevala, što je možda i uticalo da on postane izraženi politički protivnik Scipiona Afrikanca Starijeg. Katon je inače potekao iz seljačkog miljea, i vrijednosti rimskog načina seljačkog života i tradicija (divio se Maniju Kuriju Dentatu) je uvijek javno isticao (koristeći je i kao frazu svoga političkog djelovanja).

Zanimljivo je da je učvršćivanju njegovih uvjerenja doprinio i izvjesni pitagorejac, Italski Grk, dok je Katon bio kod njega na stanu nakon zauzeća Tarenta. Pa je, priznao to on ili ne, i grčki doprinos razvitku Katona bio izniman.

Međutim, te izražene demokratske tendencije su se kod ambicioznog, nepokolebljivog i vrlo inteligentnog Katona pomiješale sa uskim interesima nobiliteta (čiji je vrlo istaknuti zastupnik bio Fabije Maksim). Pa je on tako postao i najtvrdokorniji branitelj interesa i privilegija oligarhije, koje je zastupao sa žarom skorojevića koji se uzdigao u njihove redove. Sa druge strane Katon je istupao protiv pojedinih predstavnika nobiliteta, govorio je sa njima oštro i vrlo žurno ukazivao na njihove poroke. To je dalo vrlo interesantnu simbiostičku osobenost političkoj i društvenoj djelatnosti Marka Porcija Katona. Njegov susjed i veleposjednik Lucije Valerije Flak je bio zaslužan za početak njegove političke karijere. Sukob Publija Scipiona i Porcija Katona je započeo još vrlo rano, jer je on bio poslan kao kvestor Publiju Scipionu 204. god. p. n. e. na Siciliju i Afriku. Pošto je ustvari Porcije Katon tamo bio poslan kako bi kontrolirao djelovanje Publija Scipiona, sukob između njih dvojice je bio neizbježan. Scipion Afrikanac je počeo i vojnike darivati vojnike plijenom, pa je i to bio razlog sukoba sa Katonom. Potrebno je naglasiti da ni Porcije Katon nije bio bez vojničkih vrlina i uspjeha (istakao se kao vojni tribun i osoba od povjerenja Fabija Maksima u toku II. punskog rata, a posebno je njegova uloga bila važna u bici kod Metaura, nakon toga se istakao za vrijeme namjesništva u Iberiji i za vrijeme bitke kod Termopila 191. god. p. n. e.). Katon je imao u vanjskim pitanjima drugačije stajalište od Scipiona Afrikanca Starijeg. On je insistirao da se Kartagina razori, i uvijek je svoje govore završavao frazom: „Što se mene tiče, mislim da Kartagina treba biti razorena" / *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam,* čak i ako se njegov govor uopće nije odnosio na Kartaginu. U Hispaniji je provodio politiku suprotnu Scipionovoj i područja onih ustaničkih zajednica koja su smatrana rimskim saveznicima priključena su provinciji. Katon je bio i protivnik braće Flaminina, a bio je čak 24 puta optužen, ali je uvijek u skupštinama bio proglašavan nevinim. Za vrijeme svoje cenzure 184. god. p. n. e. je, između mnogih drugi urađenih stvari, iz spiska vitezova izbrisao Lucija Scipiona Azijca, a iz spiska senatora Lucija Flaminina. Katon se za vrijeme svoje cenzure žestoko borio i protiv luksuza i narušavanja starog rimsko – italskog načina života i kod kuće i unutar familije. Potražnja i potreba za luksuznim i estetskim stvarima, čija je cijena prevazilazila cijenu za praktične i potrebne stvari, i koja je sve više rasla i rasla u rimsko-italskom društvu posebno je bila na meti kritika Katona. Katon Stariji je nastojao živjeti po uzoru na drevne „rimske pretke". Hvalio se da nikada nije nosio skupo odijelo. A kao pretor i

konzul pio je isto vino kao i njegovi radnici. Svoju provinciju Sardiniju je prešao pješke, kako ne bi Državi pravio dodatne troškove. Sardinci su govorili da nikada nisu imali ni strožiju ni bolju upravu od one Katonove. On je uvijek bio spreman da se posveti državnim poslovima, u bilo koje doba dana i zanemarujući svoje poslove. Strogo je korio Rimljane zbog njihova ponašanja, kao npr. kod posjete Eumena II., kojega su Rimljana primali vrlo srdačno pa je Katon to prokomentirao riječima:"...ta životinja poznata pod nazivom kralj po prirodi je mesožderka". Pri tome je naglašavao da najbolji kraljevi na svijetu nisu ravni Epaminondi, Periklu, Temistoklu, Maniju Kuriju Dentatu ili Hamilkaru Barki. Osuđivao je nemoral po njegovom shvatanju (istjerao je iz Senata Manilija jer je svoju suprugu poljubio po danu na oči svoje kćerke!?) i rasipnost i bio je vrlo strog, ali i pravedan u ophođenju sa robovima i ukućanima... ali je i osuđivao i nasilje nad ženama i djecom. Ženu je smatrao kao nužno zlo (*malum necessarium*), a mnogo je držao i do odgajanja djece, pa je osobno učestovao u obrazovanju djece. On je praktično imao vremena za sve: za familiju (koju je smatrao središtem svega), državu, za prijatelje i rođake, ali za zabave.

Katon je bio i revoltiran time što je u Rim 155. god. p. n. e. stigla atenska delegacija predstavnika triju filozofskih škola, sa akademičarem Karneadom na čelu, povodom sukoba između Atene i Orona. Katon se bojao da će nova učenja, koja su pobudila ogroman interes u rimskom društvu, štetno utjecati na čistoću naravi. Tijekom mnogih godina Katon se borio protiv raskoši, a 184. god. p. n. e. on je izabran za cenzora (radi čega je poznat i kao Katon Cenzor). Katonova cenzura stekla je osobito značenje. On je uveo porez na luksuz, a neki senatori, čiju je vladavinu Katon smatrao nedostojnom tog visokog zvanja, nisu uneseni u nove spiskove. Smanjen je i broj vitezova. Strogost Katonove cenzure ušla je u poslovicu. Najbolji primjer njegove strogosti pruža izbacivanje iz senatorskog reda Lucija Kvinktija Flaminina (*Lucius Quinctius Flamininus*), radi ratnog zločina i nečasnog postupanja sa istaknutim zarobljenikom.

Lucije Kvinktije Flaminin je bio konzul za 192. god. p. n. e. Razlog njegovog izbacivanja je bio sljedeći. Mladić po imenu Lucije (po drugim verzijama zvao se Filip i bio je kartaginskog porijekla), dugogodišnji ljubavnik Lucija Flaminina (koji se sa homoseksualnom pederastijom „zarazio" boraveći u grčko-helenističkom svijetu) se stalno nalazio uz njega, uključujući i vojnu kampanju u Padskom području. Upravo u Padskom području, prilikom jednog banketa, mladić se požalio da nije stigao ići na gladijatorske igre (i da vidi kako se ubija čovjek) jer je žurio da se sretne sa svojim ljubavnikom. Lucije Flaminin je da bi udovoljio poročnom i feminiziranom mladiću svojim rukama ubio jednog galskog poglavicu - pribjeglicu koji je molio za milost, i to pred njegovom djecom.

Protiv njega udružile su se razne grupe nobiliteta. Cenzori izabrani za sljedeći rok ukinuli su mnoge Katonove reforme. Katon Stariji doživio je osamdeset i pet godina i umro je iste

godine koje je počeo posljednji rat s Kartaginom, rat za koji se on tako dugo i zdušno zalagao. Katon je inače svoj dugi život posvetio borbi protiv sve većeg utjecaja helenizma u Rimskoj državi i Italiji i kao vatreni pobornik rimsko-italske starine. Konzervativci su kompletnu Scipionovu političku djelatnost, posebno njegovo nastojanje uključivanje rimsko – italskog svijeta u helenistički kulturni obrazac, ocjenjivali kao neadekvatnu i moralno neprihvatljivu rimskoj državi i društvu. Zahtijevali su povratak na staru rimsku vrlinu (*virtus*) i drevne „običaje predaka" nasuprot lakoumnosti, površnosti i nedostatku moralnih načela što su označavali skupnim izrazom "*levitas*". Po mišljenu Porcija Katona i njegovih istomišljenika sve spomenute «*levitas*», negativnosti koje se javljaju u rimskom društvu su bile posljedica prodiranja helenističke kulture. Po Katonu Grcima „riječi idu iz usta, a u Rimljana iz srca". Kada je sa Atenjanima imao posla, govorio je latinski, pa je tumać prevodio (iako je dobro znao grčki). Kada se u Senatu dugo raspravljalo da li dozvoliti povratak ahajskih talaca u Grčku (kojis u decenijama boravili u Italiji), Katon je tu raspravu prokomentirao na sebi svojstven način da je to gubljenje vremena na pitanju da li će stare Grčiće pokopati rimski ili ahajski grobari. On sam se suprostavljao tada sve raširenijoj upotrebi grčko – helenističkih ljekara, pa je pa je sam napisao knjigu o domaćim načinima „liječenja".

Pod firmom navodne borbe protiv helenskog kulturnog prodiranja i za očuvanje starih rimskih moralnih vrijednosti i pradjedovskih običaja krio se u stvari strah izvjesnih krugova senatorske oligarhije od moguće prevlasti jedne porodice i pojedinaca koji su joj stajali na čelu, u konkretnom slučaju porodice Scipiona, koja je po mišljenju visokih krugova rimske politike prigrabila isuviše vlasti. Tit Kvinktije Flaminin, izabran je za konzula za 198. god. p. n. e., protiv želje Scipiona Afrikanca, koji se zalagao za druge kandidate.

Zakoni protiv raskoši i luksuza

Kako je vrijeme odmicalo i sve veća bogatstva se slijevala, život je postajao i luksuzniji i raskošniji. Kako bi se to spriječilo za vrijeme Republike su donošeni zakoni protiv luksuza. *Lex Oppia* je donešen 215. god. p. n. e., nakon katastrofe kod Kane, na prijedlog plebejskog tribuna Gaja Opija (*Caius Oppius*) i bio je prvi u seriji zakona protiv luksuza i raskoši. Ovaj zakon je bio primarno uperen protiv pokazivanja od strane žena luksuznog i raskošnog načina života, kao što je pokazivanje zlata i srebra (bilo u vidu novca bilo u vidu nakita), skupu višebojnu odjeću (posebno onu obojenu u purpurnu boju) i njihovo «nepotrebno» korištenje kočija i nosiljki (unutar bilo kojeg grada ili unutar jedne milje od njih), izuzev u sluaju javnih praznika. Razlog donošenja zakona nije bila neka ženomrzačka namjera, nego promoviranje štedljivosti i skromnosti u teškim uvjetima za Republiku nakon bitke kod

Kane, poradi osiguranja financijske i ekonomske stabilnosti Republike i Italije i jačanja morala na unutarnjem planu.Ubrzo po kraju II. punskog rata i pobjedama u II. makedonskom ratu zbog naglov priliva velike količine bogatstava u Italiju, došlo je i do transformiranja težnji rimskog i italskog građanstva, posebno njihovih elita koje su se najviše materijalno okoristile pobjedama u navedenim ratovima. Stara, tradicionalna jednostavnost je počela da se polako gubi, jer je elita postajala svjesna uživanja u ugodnijem i komfornijem okruženju i životnom stilu. Uz to, sa nametanjem svoje uloge kao hegemona Mediterana, u Republiku su se počeli slivati i egzotični i luksuzni proizvodi iz mnogih okolnih zemalja, a sve bogatija elita je težila da dođe do njih. A pošto su nestale ekonomske i financijske poteškoće postkanskog perioda, mnogi su smatrali da više nema razloga za *lex Oppia*, i da se ženama ograničava trošenje. I dvojica plebejskih tribuna za 195. god. p. n. e. Marko Fundanije (*Marcus Fundanius*) i Lucije Valerije (*Lucius Valerius*) su predložili ukidanje *lex Oppia*. Njih je podržavao konzul Lucije Valerije Flak (*Lucius Valerius Flaccus*). Njihovom prijedlogu su se suprotstavljali dvojica drugih plebejskih tribuna Marko Junije Brut (*Marcus Iunius Brutus*) i Publije Junije Brut (*Publius Iunius Brutus*), i posebno tadašnji drugi konzul Katon Stariji. Glavna argumentacija Katona Starijeg je bila da ovaj zakon uklanja sramotu siromaštva, jer se sve žene oblače na sličan način. On je zastupao stav da ako bi se žene takmičile u tome čija je odjeća dotjeranija i raskošnija, da bi to izazvalo negativne posljedice jer bi jedne osjećale sramotu, a duge se radovale zbog pobjede koja je nastala zbog prevelikog trošenja. Katon Stariji je bio mišljenja da je želja žena za trošenjem ustvari bolest koja se ne može liječiti, nego samo suzdržavati, a iznosio je i druge slične stavove kojima je pokušavao dokazati sklonost žena prema trošenju, luksuzu i raskošnosti. Argumenti Valerija Flaka su bili u tome da ne bi bilo rivaliteta među Rimljankama kada one ne bi ničim podsjećale javnost na patnju i mržnju koje osjećaju kada vide žene latinskih saveznika kako nose nakit, koje ne smiju nositi. Dok je trajala senatska rasprava, došlo je do demonstracija žena predvođenih matronama na Kapitolu. One su blokirale ulice Grada i prilaze Forumu i preklinjali su Rimljane da pomognu da se ukine *lex Oppia*. Sljedećeg dana su demonstracije Rimljanki bile i masovnije i opkolile su kapije plebejskih tribuna dvojice Bruta. Pod snažnim pritiskom ovi plebejski tribuni su povukli svoje protivljenje i lex Oppia je bio 195. god. p. n. e. ukinut.

Kasniji zakoni protiv raskoši su bili *lex Fannia* iz 161. god. p. n. e. i *lex Didia* iz 143. god. p. n. e. Prvospomenuti zakon je čak ograničavao trošenje za svečane večere, vrstu hrane koja bi se iznosila i broj gostiju. *Lex Didia* ustvari bila neka vrsta amandmana na *lex Fannia*, kojim se on proširivao na cijelu Italiju i kojim su uvedene sankcije na one koji priređuju i one koji prisustvuju ilegalnim večerama. Kasniji zakoni protiv raskoši, luksuza i ekstravagancije koji su donošeni na osnovi postojanja *lex Oppia* su ipak više imali društvenu, nego ekonomsku osnovu i nisu bili polno segrerirani. Osnova za borbu protiv raskoši i luksuza je ležala u pravilnom uvjerenju da te pojave vode ka urušavanju tradicionalnih civilnih i vojnih vrlina, da razvijaju pohlepu i zavist što onda dovodi do

korupcije i dekadensa. Inače bio je i raširen stav koji je povezivao raskošne i samodopadne troškove sa neekonimičnim korištenjem osobnog ili familijskog bogatstva. Ipak ovi zakoni nisu uspjeli spriječiti širenje luksuza, ekstravagancije i raskoši. Nakon te pobjede, Rimljanke iz gospodskih kuća su se obukle u svoja raskošna odijela te su prošle trijumfalno ulicama Rima (očita parodija na muški trijumf).

Diplomatija Rimske Republike od Scipiona Afrikanca Starijeg do kraja Srednje Republike

Uslijed nesumnjivog utjecaja stoičke filozofske škole (vrlo prijemčiva kod Rimljana) Rimljani su isticali načela kojim su se rukovodili u diplomaciji a to su: *libertas* (sloboda), *humanitas* (čovječnost), *iustitia* (*pravednost*), fides (*vjernost*), Međutim, ova teorijska načela su često dolazila u koliziju sa praktičnim djelovanjem, jer je diplomatija ustvari služila samo kao sredstvo za ostvarenje ili očuvanje rimskih interesa.

Rimska vanjska politika u prvoj polovini II. st. p. n. e. nije u tolikoj mjeri vršila teritorijalnu ekspanziju i više je težila ka očuvanju ravnoteže između niza helenističkih državica na istoku Mediterana, svoje hegemonije na njegovom zapadnom dijelu, i zadržavajući za sebe ulogu vrhovnog arbitra u svim sporovima i odnosima na čitavom Mediteranskom bazenu. U govoru Tita Flaminija Helenima, održanom poslije pobjede nad makedonskim kraljem Filipom V., ogledaju se principi rimske vanjske politike prema civilizovanim državama. Ugovore sa poraženim vladarima i državama Rimljani su znali tako vješto sročiti kako bi se očuvala ravnotežu moći, a bez narušavanja rimske hegemonije i da se ujedno stekne utisak u javnosti kako Rimljani ne narušavaju ničiju nezavisnost i slobodu. Tim ugovorima su oni nekada željeli da pokažu i da donose "slobodu i pravdu" pojedinim zajednicama, koje bi pretvarali u najobičnije protektorate.

Ako bi im tako nalagali strateški interesi Rimljani su organizirali i podržavali pojedine ustanke po stranim državama, podržavaju u njima separatistička nastojanja.

Rim je postao i središnje mjesto u koje su dolazile mnogobrojne grčke, orijentalne, galske, ilirske, iberske, afričke i mnoge druge delegacije da mole, da se tuže na susjede, da traže usluge. Podrška Senata, ili nekih uglednih rimskih dužnosnika je mogla mnogo značiti za bilo koju od stranaka u sporu, iako se Rimljani u presuđivanju nisu vodili pravednim principima, nego samo svojim interesima. Rimljani su koristili tuđe greške da vješto uvećaju i ojačaju sopstvenu vlast, čineći istovremeno uslugu jednoj od strana u sporu i pokazujući se time kao njen dobročinitelj. U tom sveopštem, dobrovoljnom, ponižavanju mnogih nekada slavnih i moćnih polisa i kraljevina (ali ne i svih mediteranskih naroda) pred veličanstvom

rimskog senata spoznajemo i rimsku sposobnost političke manipulacije u vanjskoj politici. Međutim ujedno ostajemo i zaprepašteni činjenicom, koliko truda ove delegacije koje stalno pritiču pred Senat ulažu kako bi stekle milost Republike, uglavnom opankavajući svoje susjede. Tu činjenicu je posebno potrebno istaći za helenske polise i saveze, koje ni etnička i jezička srodnost nije priječila da se na takav način samouništavaju. Nemogavši ujediniti svoje interese samovoljno, istočnomediteranske države su se na kraju našle ujedinjene u okviru rimske interesne politike.

Senat je sa svoje strane, politiku u odnosu na helenističke države realizirao na dva načina. Javno je želio da ostavi dojam nezainteresovanosti i nemiješanja Republike u poslove Helade, ali je prikriveno stalno i podmuklo rovario i raspirivao unutrašnje proturječnosti i sukobe. Takvu politiku je odlično primijetio i analizirao Polibije, jedan od najboljih poznavalaca politike i historije zadnjih decenija Srednje Republike.

Rimski diplomati tajno sudjeluju u dinastičkim rasprama, starajući se da dovedu na prijestolje svoga štićenika ili da oslabe državu dvorskim sukobima. Rimljani su stalnim i suviše upadljivim podržavanjem makedonskog princa Demetrija, jednog od sinova kralja Filipa II, raspirili unutrašnje sukobe u makedonskoj kraljevskoj porodici što je na kraju dovelo i do tragične Demetrijeve smrti. Rimljani u stvari nisu baš osjećali simpatije prema Demetriju, ali im je on savršeno poslužio u politici daljnjeg rastakanja unutrašnje kohezije makedonske države.

U umješnosti provođenja takve politike Senat prve polovice II. st. p. n. e. ostao je neprevaziđen u čitavoj historiji. Osim toga, u gotovo svakoj od mediteranskih država, posebno u grčkim polisima, bilo je prorimskih frakcija. Tih prorimskim elemenata u grčkim polisima i helenističkim, maloazijskim i levantskim državama nije bio mali broj. Rimskoj političkoj sposobnosti Grci jednostavno nisu bili dorasli. Proglašavajući sebe za pristaše grčke slobode, Rimljani po pojedinim polisima organiziraju i potpomažu romanofilske stranke, oslanjajući se obično na aristokraciju i oligarhiju. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose helenskih gradova. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose grčkih polisa i helenističkih država. Tek se od Kalikratovog savjeta Senat odlučio aktivnije umiješati u političke borbe u gradovima balkanske Helade, slabeći one pojedince, stranke i grupe koje su se suprotstavljale rimskim "savjetima i preporukama", a jačajući one koji su ih bezrezervno podržavali. Kao po pravilu u toku II. st. p. n. e. oligarhijske stranke u grčkim i helenističkim polisima i gradovima bile su i prorimske, dok su demokratske uglavnom zauzimale proturimski stav. Vrlo lahko se tako znalo desiti da demokratski pokreti u nizu gradova koji su poprimili i izraziti antirimski karakter, podrže i sve one druge snage koje su bile spremne da se suprotstave Rimljanima i stave na čelo otpora, kao na primjer makedonske i seleukidske kraljeve. A i sami kraljevi su

težeći masovnijoj podršci u svome suprotstavljanju Rimu, često izlazili u susret demokratskim elementima u grčkim gradovima. Rimska Republika, vođena senatorskim nobilitetom, postati će i zaštitnik interesa oligarhije širom tada poznatog svijeta.

Rimski Senat je znao i da dijeli čitave zemlje i gradove po svom nahođenju, zatim bi ih oduzimao od one državice kojoj bi ih predao i zatim dodjeljivao drugoj. Tako su uradili i u slučaju Likijaca i Rođana. Nikada Rim nije pokazivao više vjerolomstva nego u tom vremenu. I u postupcima Rimskog Senata pokazalo se da su samo interesi vječni, a ne i saveznici. Zar i Kartaginjani, najogorčeniji neprijatelji Rima nešto duže od čitavog stoljeća, nisu bili njegovi saveznici u ratu protiv epirskog kralja Pira. Ukoliko rimski utjecaj više jača, utoliko rimski diplomati odlučnije počinju razgovarati s kraljevima koji su *de iure* bili nezavisni. Rimljani su u decenijama nakon mira iz Apameje, postali i garanti odnosa na jednom širokom prostoru. Bez miješanja rimske diplomatije od mira u Apameji 188. god. p. n. e. nije u mediteranskim zemljama više mogao proći iole važniji međunarodni politički događaj. Tako je 169. god. p. n. e. seleukidski vladar Antioh IV. Epifan napao na Egipat, i došao skoro do potpune pobjede. Egzistencijalno ugrožen, ptolomeidski Egipat se obratio Senatu i u Egipat je upućeno poslanstvo, koje je imalo zadatak da od Antioha IV. Epifana zatraži da njegove trupe odmah napuste Egipat. Po Polibiju, Antioh IV je, kad mu je javljeno da je poslanstvo stiglo, izišao u susret i pružio ruku glavnom poslaniku Gaju Popiliju Lenatu (*Gaius Popillius Laenas*). Ali je ovaj umjesto odgovora na pozdrav predao kralju zahtjev Senata i, nacrtavši oko njega krug, rekao da kralj neće izići iz tog kruga prije no što mu dâ odgovor. Zbunjeni kralj morao je pristati na rimske zahtjeve. Tako je bilo dovoljno da se pošalje i malobrojno oficijelno izaslanstvo pa da se velike i pobjedonosne vojske povuku pred «snagom i veličinom» autoriteta rimskog Senata.

Senat je imao i toliku moć, ili je više posrijedi bila nemoć i strah većine mediteranskih naroda i državica, da im je Senat Republike nekada uređivao i unutrašnje odnose kao što je bio slučaj sa seleukidskom kraljevinom. Tako je poslije smrti kralja Antioha IV. Epifana bilo određeno poslanstvo (u sastavu Gnej Oktavije, Spurije Lukrecije i Lucije Amelije) sa zadatkom da odnose u kraljevini urede po željama Senata.

Sa nestankom Scipionove liberalne politike, ponovo se javio rimski imperijalizam i ekspanzionizam, ali u svom najnemilosrdnijem i najokrutnijem liku. Staru pomirljivu i mudru politiku, koja se ogledala u zaustavljanju teritorijalne ekspanzije, nove generacije Rimljana su postupno napuštale. Tiberije Sempronije Grakh Stariji (živio 217. – 154. god. p. n. e.) je bio i posljednji predstavnik Rimljanina staroga kova i zastupnika neekspanzionističke pomirljive politike, i poslije njegove smrti nestalo je bilo kakvih obzira kod Rimljana koje su tako brižno njegovali njihovi preci. Sada je nastupilo vrijeme nazvano *Nova sapientia* ("nova mudrost"). Staru pomirljivu i mudru politiku, koja se ogledala u zaustavljanju teritorijalne ekspanzije, nove generacije Rimljana su postupno

napuštale. Te generacije su sazrevale gledajući ponižavanje mnogih vladara i izaslanstava, ali i u sve većem luksuzu koje su im donosila osvajanja širom Mediterana. One su postale arogantne, izgubivši staru rimsku vrlinu koja je težila umjerenosti i razumnim rješenjima. Kada je naslijedila vlast u Republici, nova generacija rimskih političara nije se samo zadovoljavala priznanjem rimske hegemonije i diplomatskim rješenjima. Oni su sada željeli direktnu vlast nad tim zemljama, njihova bogatstva i ljude. U tim desetljećima Rimljani su pokazali prilikom osvajanja najveće odsustvo humanosti nego u cijeloj svojoj dotadašnjoj historiji. Služili su se obmanama, podmuklošću, i neviđenom okrutnošću u tolikoj mjeri da su se i Grci, kojima inače surovost nije bila strana, zgražavali nad intenzitetom rimskog nasilja. Rimska osvajanja bila su praćena pravim pokoljima, razaranjima i odvođenjem u ropstvo kompletnih naroda. Centri otpora su nemilosrdno, kao po pravilu, razarani tako da i danas od tih nekada čuvenih, bogatih i velikih gradova imamo samo ruševine. Njihovo zemljište je pretvarano u *ager publicus* ili je na njega bacano prokletstvo, a stanovništvo ili istrebljivano ili pretvarano u roblje.

Primjer Epira, koji je sistematski opustošen, a njegovo stanovništvo pretvoreno u roblje samo zato što je Senat na taj način želio obeštetiti svoje i savezničke vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom. Ostaci epirskih gradova i sela koji su bili prepušteni na milost i nemilost vojske, najbolji su pokazatelj rimske hegemonističke politike, nakon što je nova generacija napustila stare vrijednosti na kojima je počivala Republika i smjernice Scipionove liberalne vanjske politike. I odnos rimskih poslanika postajao je sve bahatiji, kao na primjer Kvinta Cecilija prema Ahajcima (koji opisuje Polibije), izgubivši bar i formalnu učtivost kao u prethodnom razdoblju. Sada je gotovo uvijek pobjeda u ratu vodila i aneksiji osvojenih zemalja i stvaranju novih provincija. U svrhu pacifikacije pojedinih područja, Rimljani su počeli primjenjivati i metodu prisilnog preseljavanja stanovništva. Tako su u Samnium preselili blizu 40.000 Ligura.

Napuštanje politike ravnoteže, nezajažljiv apetit prema tuđim zemljama, beskrupuloznost u metodama osvajanjima, i posebno promijenjen odnos prema saveznicima, odveli su Republiku i njene institucije na put, kojim tvorci Republike i starije generacije rimskih državnika sigurno nisu željeli da im njihova država krene. I rimsko građanstvo nekada darežljivo davano i pojedincima i čitavim zajednicama, od sredine II. st. p. n. e. sve se više sebično čuvalo a saveznici su, po ugledu na grčke hegemonističke polise iz V. i IV. st. p. n. e. sve više svođeni na status podanika. Izgledalo je da se Rim kreče istim onim putem kojem su išle stoljećima ranije Atenska i Spartanska država. Da je Rimska država nastavila ići ovim putem ovim putem, sigurno je da bi doživjela istu sudbinu kao i Atenska pomorska država.

Odnosi na helenističkom istoku

Od bitke kod Magnesija, mira u Apameji i posebno pogibije Antioha III., započinje proces dekonstruiranja Seleukidskog carstva. Seleukidska vlast je nakon navedenih dešavanja potpuno napustila egejski bazen i Malu Aziju i svoju pažnju usmjerilo prema Levantu i Srednjem Istoku. Antioh IV. Epifan (vl. 175 – 164. god. p. n. e.) pokušao je da se proširi na Egipat, ali je njegovu veliku i uspješnu ofanzivu zaustavilo, kako je već rečeno, jedno rimsko poslanstvo. Nakon toga je Antioh IV. Epifan je bio prisiljen brutalno ugušiti ustanak Jevreja u Jerusalimu. Nakon toga je, podržavajući helenističku jevrejsku struju, pristupio politici helenizacije Jevreja zabranivši ortodoksne jevrejske abrahamističke religijske rituale i tradicije. Kada su tradicionalistički Jevreji to odbili, ovaj seleukidski vladar je odlučio da to učini nasilno. Ortodoksni, tradicionalistički Jevreji su inače zbog odanosti abrahamskoj tradiciji bili zajednica koja je vrlo nesklona asimilaciji i došlo je do antihelenističkog ustanka 167. god. p. n. e. (i protiv Seleukidske vlasti i protiv Jevreja koji su prihvatili helenizam), koji je poveo svećenik Matatije Hasmonejac sa svojih 5 sinova. Njega je iduće godine naslijedio Juda Makabejac (po čijem imenu je ustanak i poznat kao makabejski). Nakon niza uspjeha, zahvaljujući gerilskoj taktici, Juda Makabejac je uspio i da zauzme Jerusalim i ritualno ga očisti od helenizma. On je reetablirao tradicionalne jevrejske obrede i tako obnovio staro abrahamsko služenje Jehovi, a Jonatana Makabejca je postavio za vrhovnog svećenika. Uslijed smrti Antioha IV. seleukidski zapovjednik Lisija je postigao kompromis kojim su Jevreji dobili i religioznu i političku autonomiju. Praznik Hanuka se slavi u čast obnavljanja abrahamističkoj jevrejskog bogoslužja u Hramu, uslijed makabejske pobjede nad helenističkim Seleukidima. Judin i Jonatanov mlađi brat Simon je uspio diplomatskim i vojnim putem da proširi autonomiju i teritoriju pod svojom kontrolom, te je priznat za vladara Izraela/Judeje 140. god. p. n. e., te je tako uspostavljeno Hasmonejsko kraljevstvo (još uvijek pod vrhovnom seleukidskom vlašću). Tek je smrću Antioha VII. Eurgeta (vl. 138 – 129. god. p. n. e.), koji je bio zauzeo skoro cijelu Judeju, ova zemlja (pod vlašću hasmonejskih vladara) dobila punu samostalnost u odnosu na Seleukide. Rimski diplomatski i politički utjecaj je jačao i na Levantu, gdje se petljao u dinastička pitanja seleukidskog i ptolemeidskog dvorova. Tako je 164. god. p. n. e. rimskim protežiranjem na seleukidsko prijestolje došao Antioh V. Eupator, a ne Demetrije I. Soter (koji je bio u Rimu), koji je imao više prava na nasljedstvo. Za maloljetnosti Antioha V. Eupatora, seleukidskom kraljevinom su upravljali general Lisija i rimski senator Gnej Oktavije, koji je 162. god. p. n. e. ubijen u Laodikeji. Demetrije je ipak uspio pobjeći iz Rima i postati novi seleukidski vladar, davši umoriti dječaka Antioha V. Rimljani su Gneju Oktaviju podigli spomenik, ali nisu poslali vojsku da kazni Laodikeju i seleukidsku državu, nego su čak priznali Demetrija za kralja. Na Levantu se situacija zakomplicirala kada je na seleukidski prijesto došao uzurpator Diodot Trifon (vl. 146 – 138. god. p. n. e.), koji je podupirao i gusarsku aktivnost.

Istočno od sve slabijeg seleukidskog kraljevstva, sve je snažnija i moćnija iranska Partija dinastije Arsakida, koji se postupno širi na račun helenističkih Seleukida. Pravi utemeljitelj moći Partije je bio Mitridat IV. (cc. 175 god. – 136. god. p. n. e.), koji je podčinio grčko – baktrijsko kraljevstvo na istoku, i od selekidskog kraljevstva oteo Persiju, Mediju i Babiloniju. Tako je iranska arsakidska Partija ustvari predstavljala perzijsko carstvo, samo u drugom izdanju, i prostirala se od indijske granice, srednjoazijskih oaza i rijeke Oksa / Amu Darja sve do rijeka Tigrisa i Eufrata. Partija je predstavljala jednog vrlo bitnog činioca u očuvanju i širenju kulture i civilizacije u širokom srednjoazijskom području, u njenom iranskom obrazcu.

U Egiptu su Rimljani ponovo postavili na vlast Ptolemeja VI. Filometora (Πτολεμαῖος Φιλομήτωρ, živio 186. – 145. god. p. n. e.).,[143] ali su Kirenu predali njegovom mlađem bratu Ptolemeju VIII. Euergetu II. Debeljaku (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης, sa nadimkom Φύσκων; živio cc. 182. – 26, VI. 116. p.n.e.).[144] Stalnom špekulacijom u vezi prava na posjedovanje Kipra Senat je izazvao i rat između dvojice braće. Kada je Ptolemej VI. umro, naslijedio ga je mlađi brat i ponovo ujedinio ptolemeidsko kraljevstvo, ali i izvršio veliko protjerivanje intelektualaca i učenjaka iz Aleksandrije (koja je uvijek bila protiv njega), koji su se onda razišli šireći aleksandrijska znanja i učenja po tadašnjem poznatom svijetu.

Quadrigatus ili didrahma iz 215. – 213. god. p. n. e. Na aversu portreti dioskura, a na reversu Jupiter drži skeptar na kolima sa četiri konja (*quadriga*) koja vozi boginja Viktorija.

[143] Interese Ptolemeja VI. u Rimu je protežirao Katon Stariji Cenzor.

[144] Dok je još bio samo vladar Kirenajke, Ptolemej VIII. je oporučno ostavio Republici Kirenajku, ako on umre bez djece. Iovaj podatak je poznat preko jednog natpisa, iako ga ne spominju literarna vrela.

Denar iz cc 134 - 132. god. p. n. e. Na aversu je portret Rome, a na reversu je prikaz boga Sola kako vozi kola sa četiri konja (*quadriga*).

REPUBLIKA I ISKUŠENJA NA ZAPADU

Padsko područje, Ligurija, Sardinija i Korzika, Histria

I pored poraza Kartagine i zvaničnog završetka II. punskog rata, zone neposredno od tadašnje prave Italije naseljene Padskim Galima i Ligurima, još uvijek su u ratnom stanju i nastavljaju otpor. Padski Gali i Liguri su dali Hanibalu veliki broj vojnika, pa je samo u bici kod Zame bilo u njegovoj vojsci 2/3 tih Gala i Ligura. Osim toga u Padsko – ligurskoj oblasti se nalazilo još zaostalih kartaginskih vojskovođa i odreda koji su na svoju ruku nastavljali sa borbom, kao što je bio Hamilkar koji je preostao od vojske Hanibalovog brata Hasdrubala. Ovaj hrabri i sposobni Kartaginjanin je imao određeni ugled kod Padskih Gala, koji su odbili da ga izruće Rimljanima (koji su to zahtijevali i od Kartagine, ali im je odgovoreno da je Hamilkar van njihove kontrole). U godini mira sa Kartaginom, Boji su napali sa svom žestinom na rimsko – italsku vojsku, koju su bili teško porazili. Naredne 200. god. p. n. e. pod zapovjedništvom Hamilkara 40.000 Padskih Gala i Ligura napalo je Placentiju, zauzelo je i spalilo. Do odlučujuće bitke je došlo kod Kremone, u kojoj je rimskim trupama zapovijedao Lucije Furije Purpurije (*Lucius Furius Purpurio*). Bitka je završila potpunom rimskom pobjedom, poginula su trojica galskih poglavica i sam Hamilkar, i veliki broj galskih ratnika (cc 35.000). Iz galskog ropstva je izbavljeno 2.000 naseljenika iz Placentije, koji ponovo počeše podizati grad. Međutim, rat ni izdaleka nije bio gotov i Kelti su 199. god. p. n. e. nanijeli novi poraz Rimljanima i to pretoru Gneju Bebiju Tamfilu, koji je onda morao napustiti zemlju Insubra. Da nije bilo izdajstva Cenomana, koji su 197. god. p. n. e. udarili iza leđa Insubre, a Insubri se odijelili od Boja, ne bi Rimljani pobijedili. Nakon toga Klaudije Marcel potuće 196. god. p. n. e. Insubre kod Koma, a Rimljani osvojiše ovo naselje i 28 manjih utvrda. Nakon toga se pobijediše i Boji, ali već 194. god. p. n. e. opet je rimsko – italska vojska vodila teške borbe sa Bojima koji nastojaše sa svojim vođom Dorulakom da pobune Insubre i Ligure (radi toga je Senat proglasio veliku regrutaciju). Došlo je do bitke kod Placentije u kojoj su Boji poraženi. I konačno, naredne godine kod Mutine dođe do odlučne borbe u kojoj su Padski Gali (odnosno Boji) konačno i potpuno poraženi od rimsko – italske vojske. Samo je bilo 2000 zarobljenika, dok je 40.000 ostalo na bojnom polju. Ali je ova pobjeda skupo koštala i rimsko – italsku armiju, koju je vodio Merula.

Rimljani su vrlo okrutno postupili sa Padskim Galima, kao da je iz njih prokljuvio sav bijes uzrokovan teškim 25- godišnjim ratom sa Kartaginjanima, Padskim Galima i Ligurima. Počinjen je veliki broj okrutnosti i bezpotrebnog nasilja (posebno je ostao zabilježen slučaj konzula Lucija Kvinktija Flaminina, koji se zbog svoga čina našao i pod udarom rimskih zakona), a i prilikom trijumfa Scipiona Nasike sa zarobljenim Galima se

postupalo kao sa zvijerima, a ne sa ljudima (makar oni bili i zarobljeni). Rimljani su zaplijenili golem plijen, što pokazuje da su Boji bili iznimno bogat narod. Kada je 191. god. p. n. e. Senat naložio Scipionu Nasiki da potpuno pokori Boje, jedan dio ovoga velikog keltskog naroda napusti Padsku zemlju i preseli se u zemlju keltskih Tauriska u panonsko – dunavskom području (gdje je već živjela narodnosna, keltska skupina pod istim imenom, od koje su možda i potekli Padski Boji; od imena Boja potiče i naziv za Bohemiju, sinomin za današnju Češku). Rimljani učvrstiše posjed naseobinama: Bononiom (Bologna) Mutinom (Modena) i Parmom, kao i Emilijevom cestom od Ariminuma pa do Placentije. Nakon toga ova zemlja je brzo bila romanizirana. Prestrašeni postupkom prema Bojima, Insubri se podvrgnuše rimskoj vlasti 187. god. p. n. e. Nakon toga i Veneti priznaše rimsku vlast. I Republika konačno utvrdi svoju vlast do Alpa. Romanizacija ovog područja, do Augustove organizacije Italije, poznatog kao Cisalpinska Galija je bila brza i Polibije je već našao keltski jezik samo u pojedinim selima. Cisalpinska Galija je imala specifičan položaj u okviru imperija Rimske Republike, ona nije ulazila u sastav tadašnje (republikanske) Italije a nije bila ni provincija u obliku kakve su bile Sicilija, Sardinija sa Korzikom, dvije hispanske provincije, a kasnije (od sredine II. st. p. n. e.) i provincije Makedonija, Afrika, Azija...itd. Ona nije imala redovnu magistraturu, ali je mogla biti povjerena pojedinim rimskim dužnosnicima na upravljanje na određeni mandatni period i iz određenog razloga. Da bi učvrstili sjeveroistočnu granicu utemeljena je između 183. i 181. god. p. n.e . Akvileja, koja je postala najvažniji grad u rimskom prodoru prema Zapadnom Balkanu, panonskom bazenu i srednjem Dunavu. Za konačnim pokoravanjem Padskih Gala, slijedilo je pokoravanje Ligura. Međutim, njih Rimljani nisu uspjeli potpuno podložiti, zahvaljujući i samom terenu. 180. god. p. n. e. preseliše 40.000 Ligura u Samnij. Kao što su se mučili u Liguriji, tako je bilo i sa unutrašnjošću Sardinije i Korzike. Tiberije Sempronije Grakh (pomiritelj iz Španije i otac budućih čuvenih plebejskih tribuna) je 177. god. p. n. e. je u ropstvo odveo 80.000 Sardinaca, pa je nastala poslovica: „jeftin kao Sardinac“, jer je velika masa robova stigavši skoro u isto vrijeme naglo oborila cijene na tržnicama roblja.

Konačnim potčinjavanjem Padskog područja i zemlje Veneta, Rimljani su se neizbježno morali suoćiti i sa Histrima, kao najbližim balkanskim narodom. Histri su bili poznati po svojim gusarskim akcijama i Republika je protiv njih poduzela prvi ratni pohod već 221. god. p. n. e. Osnivanje Akvileje 181. god. p. n. e. je od Histra doživljeno kao prijetnja, pa su pokušali spriječiti izgradnju toga grada. Protiv njih je krenuo pretor Kvint Fabije Buteon i ponovo ih porazio, ali mir nije dugo potrajao. Na čelo Histra je tada stao Epulo, ratoboran i bezkompromisan vladar, koji se počeo spremati za rat. Rimljani su protiv njega i Histra 178. god. p. n. e. poslali vojsku pod konzulom A. Manlijem Vulzonom. Rat se vodio sa promjenljivom srećom, i tek su iduće godine Rimljani napali sa mnogo većim snagama. Epulo se sklonio u Nezakcij (*Nesactium*), središte Histra. I dok su rimsko – italski vojnici na juriš osvajali Nezakcij, Histri su ubijali svoje žene i djecu (kako ne bi pali u ropstvo), a sami

se borili do posljednjeg daha. I Epulo je sam sebi oduzeo život, probovši se mačem. Nakon pada Nezakcija, pod rimsku vlast su pali i drugi histarski gradovi. Istra je tako bila prvi dio Zapadnog Balkana koji su Rimljani stavili pod direktnu upravu.

Hispanija

Na tlu Iberije koji su Rimljani kontrolirali, nakon završetka II. punskog rata, kreirane su 197. god. p. n. e. dvije provincije i to *Hispania Citerior* („Bliža Hispanija"), koja je zahvatala sjeveroistočnu obalu i dolinu rijeke Ebro, i *Hispania Ulterior* („Dalja Hispanija"), koja je zahvatala jug Iberije i jugoistočnu obalu (glavni grad *Corduba,* danas Kordova). Obalni razvijeni gradovi su rado prihvatili rimsku upravu, kao dobru garanciju protiv iberskih, keltoiberskih i drugih zajednica i naroda iz unutrašnjosti. Hispanske provincije, odnosno cjelokupni iberski poluotok je za Republiku imao višestruko značenje. U ovom razdoblju Hispanija je za Republiku i Italike imala slično značenje kao Srednja i Južna Amerika za španjolsku krunu od kraja XV. st. Posebno značenje imali su njeni rudnici i ispirališta plemenitih metala, koje su već Kartaginjani sustavno koristili. Pored rudnika oko Nove Kartagine, zlato je nađeno i na sjeverozapadu poluotoka, srebro u Sijera Morena, cinabrium u Almadeni i bakar u Huelvi. Kao što vidimo pored zlata i srebra, Rimljani su u velikim količinama iskorištavali i bakar, olovo, kalaj i živu. I kraljevi hispanskih naroda, po svome bogatstvu i luksuzu nisu zaostajali u odnosu na svoje istočne parnjake. Eksploatacija rudnih bogatstava iberskog poluotoka je nastavljena i pod rimsko – italskom vlašću, samo u znatno većem obimu, sistematičnije i organiziranije. Iberski rudnici srebra su popravili i finansijsko stanje rimske države i učvrstili monetarni sistem i novac Republike obezbeđujući mu srebrnu podlogu. I tako se zadržavanje kontrole nad iberskim rudnicima, postavljalo kao primarni interes rimskog prisustva u Hispaniji. Zbog svega iznesenog Senat nije štedio ni novca ni ljudi kako bi pokorio Hispaniju, i kontrolirao njena bogatstva. Goleme količine bogatstva iz utrobe hispanske zemlje nisu se slijevale samo u državne riznice Republike, nego i u privatne riznice mnogih preduzimljivih Italika, pa je privatnim poduzetnicima stalo da se zadrži rimsko – italska kontrola nad iberskim poluotokom. Hispanija nije bila bogata samo rudama, nego i plodnošću tla, brojnošću i kvaliteti riba i životinja, kao što to i Polibije ističe u svojoj XXXIV knjizi za Luzitaniju (jugozapad poluotoka). Hispanija je postala obećana zemlja i za uvijek zemlje gladne italske koloniste, koji su u velikom broju dolazili na poluostrvo. Na ovom poluotoku Rimljani su osnovali niz rimsko – italskih kolonija (*Gracchuris*, koji je osnovao Tiberije Grakh Stariji, *Italica, Carteia, Valentia, Corduba* itd.) u kojima su se naselili mnogi Rimljani i Italici. Ovi gradovi su postali važni urbani centri razvoja osebujne hispano-rimske kulture i života jedne

zemlje. I ta hispano-rimska kultura je i bila a i danas je temeljna osnova na kojoj počivaju Španija i Portugal (Luzitanija). Portugal i Španija (odnosno u znatno većoj mjeri Kastilja, a manje Aragon sa Katalonijom) su onda tu hispano-rimsku kulturu od sredine XV. st. ne samo širili po svim stranama svijeta, nego su je u pojedinim velikim zemljopisnim sredinama i prilično "zacementirali".

Rimljani su prvobitno vladali samo uz priobalni južni i istočni dio poluotoka, gdje se njihova vlast oslanjala na helenske i feničanske gradove. Dok su se južni (koji su bili kultiviraniji) Hispanci više – manje prilagođavali rimsko - italskom prisustvu i načinu života, dotle su glavni problemi bili na zapadnim i sjevernim granicama rimskih hispanskih provincija. Praktično je sva središnja, sjeverna i zapadna Hispanija bila van dosega rimskog imperija. Rimsko - italsko prodiranje je išlo prema unutrašnjosti i sjeverozapadu i atlanskom dijelu poluotoka. Kako su se udaljavali od mediteranskog priobalja, nad kojim su imali stabilnu upravu, Rimljani su se suočavali sa sve žešćim, dugotrajnijim i djelotvornijim otporom. Hispanci su bili žestok neprijatelj rimskom prodiranju u unutrašnjost poluotoka, imali su čuveni dvosjekli mač, a njihov način ratovanja bio je više gerilski i partizanski nego klasični vojnički. Inače dvosjekli mač (vjerojatno potiće iz keltskih mačeva iz halštatskog i latenskog perioda), koji je korišten od Keltiberaca, su prihvatili Rimljani i pretvorili ga u svoje standardno oružje poznato pod nazivom *gladius Hispaniensis* („Španski mač"). Dok su se istočni narodi i njihovi vladari, upadno ponižavali, ulagivali i podilazili Rimljanima kako bi sačuvali svoju sve manju samostalnost ili vladarske krune, na zapadu Mediterana i to na njegovom evropskom dijelu, narodi i zajednice mnogo slabije, i u kulturno-civilizacijski, i u vojnom pogledu, i siromašnije po bogatstvu, zaostalije u državotvornom razvitku od onih na istoku, nisu smatrale dostojnim sebe ponižavanje pred autoritetom rimskog Senata i veličanstvom rimskog naroda. Hispanci su često ratovali sa Rimljanima, stalno uznemiravajući granice provincija. Ali, ipak su Rimljani i njihovi saveznici strpljivo i polako, i istina, uz velike napore i gubitke, pokoravali nemirne narode Hispanije u unutrašnjosti, sjeveru i zapadu poluotoka. I sa prvim godinama principata Oktavijana Augusta su konačno pokoreni uporni i žilavi gorštaci sa sjeverozapada. Radi toga Rimljani su morali održavati veliku vojnu posadu u hispanskim provincijama i redovno slati hijerarhijski visoko pozicionirane zapovjednike kako bi gušili kontinuirane pobune domorodaca ili granicu pomicali prema unutrašnjosti. Nema tog rimskog vojskovođe i državnika II. st. p. n. e. koji nije po službenoj dužnosti boravio u Hispaniju, ratovao, pokoravao, pljačkao i pacificirao hispanske narode. Na samom početku služba na Iberijskom poluotoku nije bila popularna, a interniranje u oblasti zapadno od Nove Kartagine se smatralo teškom kaznom. 195. god. p. n. e. u Iberiji je uspješno djelovao konzul Marko Porcije Katon (radi ugušenja pobune započete 197. god. p. n. e.), i koji je domorodačke zajednice potukao. Katon je donio i niz mjera kojim je reguliran sustav provincijske uprave. On je uveo i porez na rudnike srebra i željeza. Luzitance sa granica „Dalje Hispanije" (sa kojima je rat trajao od 194. god. p. n. e.) je pobijedio pretor Lucije

Emilije Paul 189. god. p. n. e., a još više pretor Gaj Kalpurnije 185. god. p. n. e. Plutarh je u svojim životopisima Katona Starijeg i Emilija Paula naveo da je Katon Stariji (služeći se varkom) u „Bližoj Hispaniji“ osvojio “400 gradova”, a Emilije Paul “podložio 250” gradova. 186. god. p. n. e. je izbio dosta žestok sukob sa Keltiberima. Ipak najveće uspjehe je postigao Tiberije Sempronije Grakh Stariji za vrijeme svoje uprave u Bližoj Hispaniji. u periodu 179 – 178. god. p. n. e., i to više koristeći diplomatske metode, nego vojne (iako mu se pripisuje osvajanje 103 utvrde). I tako je on više milom, ubjeđivanjem, suradnjom i poštenim i časnim pristupom prema hispanskim zajednicama nego vojnom silom uspio da uspostavi mir. On se znao ophoditi sa domaćim kneževima, primao ih je u rimsku službu i istovremeno učvršćivao granice rimskih posjeda u Iberiji, Njegovo ime je dugo ostalo u uspomeni kod Hispanaca. Politika Tiberija Sempronija je kao posljedicu imala skoro četvrt stoljeća relativne stabilnosti u Hispaniji.

Međutim, ovaj period je završen kada je imperijalistička i ekspanzionistička politika (oličena u *nova sapientia*) koju je povela nova generacija Rimljana dovela do naglog pogoršavanja odnosa između Republike i niza domorodačkih zajednica u unutrašnjosti i zapadu poluotoka, što je sve na kraju rezultiralo i spiralom teških, višedecenijskih, kontinuiranih ratova koji su i Hispaniju i Republiku i Italije doveli u vrlo neizvjesnu poziciju od sredine šeste decenije prije nove ere. Ta *nova sapientia* se poklopila i sa razvijanjem krize ekonomskog, socijalnog i društvenog poretka Republike i Italije, u historiografiji nazvanoj “agrarna kriza”. Prvi rat u nizu bio je onaj sa keltiberskim narodom Bela (*Belli*), i koji je počeo 154. god. p. n. e. Vladajućem establishmentu Republike je kao povod za rat poslužilo obnavljanje, širenje i jačanje zidina grada Segede (središta naroda Bela), kao i planirano povećavanje samoga grada. Rimljani su to smatrali povredom ugovora iz 178. god. p. n. e. jer su suprotno njemu, bar su to tako Rimljani tumačili ugovor, Segečani podizali svoje fortifikacije. I to je iskorišteno kao povod za izbijanje rata. Pošto su Beli bili u nekoj konfederalnoj zajednici sa još tri keltiberska naroda (Aravaci, Lusoni i Titi) to je značilo da se rat raširio na jednom prostranom području. Numancija, prijestolnica Aravaka, je bila i središte ove keltiberske konfederacije.[145]

Rat sa Belima je doveo do jedne velike promjene koja je postala neizostavna bitnost naše civilizacije. Zbog rata, došlo je i do promjene u rimskom kalendaru. Prije 154. god. p. n. e. konzuli i pretori su nastupali sa dužnošću 1. ili 15. marta (pa se od tih datuma računao i početak nove godine; npr. po Liviju (XXXII, 1) konzuli za 199. god. p. n. e. su stupili na dužnost za martovskih ida = 15. III.), ali je zbog situacije u Hispaniji, bilo potrebno da novi konzuli i pretori ranije stupe na dužnost, a da stari ranije preuzmu svoje provincije. I stupanje na dužnost novih konzula je pomjereno za 1. januar 153. god. p. n. e. Sukladno

[145] Numancija se nalazila na brežuljku koji je danas poznat pod nazivom Cerro de la Muelai koji je nadzirao gornji dio doline rijeke Duero i kontrolirao prelaz preko ove rijeke.

sa promjenom datuma stupanja konzula na dužnost, promijenjen je automatski i datum početka nove godine (koji se održava i danas).

Rimsko – italske i njima savezničke trupe su se suočile sada sa ratom gerilsko – partizanskog tipa, a koji antički pisci nazivaju "vatreni rat" (πύρινος πόλεμος). Sa ovakvim, za helensko – rimsku praksu ratovanja (temeljenu na bitkama na otvorenom ili na opsadama kraćega ili dužega trajanja) neuobičajenim, načinom ratovanja regularne trupe su teško izlazile na kraj. U Hispaniji se sve izmijenilo. Bitke na otvorenom nisu ništa rješavale, rat je postao kontinuiraniji, sa stalnim napadima i borbama svuda, i samo bi dolazak zime uspijevao da smanji intenzitet borbi. Rimljani i njihovi italski i drugi saveznici na takav način ratovanja i karakter borbi jednostavno nisu imali pripremljeni kvalitetni odgovor koji bi ugušio otpor brzo i djelotvorno. Inače do kraja svoje historije Rimska Država nije znala pronači djelotvoran način kako bi se suprostavili gerilcima i partizanima.[146] I takav način ratovanja primijenili su i Hispanci protiv rimskih legija i kohorti njihovih saveznika, sa svim onim posljedicama koje je ono donosilo. Već 152. god. p. n. e. Rimljani su imali mogućnost da završe rat, jer su Aravaci pristali na sve rimske odluke, dok su Aravaci tražili od Senata da sa svoje strane samo ispoštuje ugovore koje su decenijama ranije postigli sa Tiberijem Starijim. Ali i pored zalaganja konzula Marka Klaudija Marcela (*Marcus Claudius Marcellus*, konzul za 166., 155. i 152. god. p. n. e.), koji se nalazio na hispanskom ratištu i koji je bio potpuno svjestan stanja na terenu za razliku od senatora koji su se nalazili u Rimu, da se prihvati ponuda pobunjenih Aravaka, Senat je odlučio nastaviti rat. Posljedica takve odluke je 20 - godišnji rat koji je postupno zahvatio najveći dio Hispanije.

Ovi sukobi na iberijskom poluotoku koji su se razvukli u toku naredne dvije decenije su postali jedna vrlo iscrpljujuća kampanja za Republiku i njene saveznike, sa velikim gubitcima u ljudstvu, materijalu, resursima i živcima, a malom dobiti u plijenu. Na bojištima iberijskog poluotoka će se prvi put jasno ispoljiti i simptomi agrarne krize,

[146] Ni jedna imperija ni prije ni poslije rimskih ratova u Hispaniji, teško se ili se nije uopće, mogla nositi sa partizanskim i gerilskim načinom ratovanja. Nemogavši naći odgovore kako da završi rat i pobijedi partizane i gerilce, osvajačke vojske su u općoj frustraciji koja bi zavladala među njima, gubile smisao za racionalno vođenje rata, i otpočele bi primjenjivati sistem oštrih, surovih i masovnih represalija, vršili su pogubljenja i pokolje često ne razlikujući nevine od gerilaca, protjerivanja, odmazde, uzimanje talaca i vršile "spaljivanje zemlje". Iako je takva taktika mogla uz velike napore i gubitke svojih sredstava i ljudi, donijeti osvajačima i pobjedu, češće su partizani-gerilci bili ti odnosili pobjedu. Istina njihove pobjede su gotovo uvijek plaćene ogromnim gubicima među civilnim stanovništvom koje bi bilo izloženo bijesu osvajača, i materijalnim razaranjima. Historija poznaje niz primjera koji samo mogu potkrijepiti izneseno pravilo. Tako su Skiti krajem VI. st. p. n. e. uspješno primijenili partizansko-gerilsku taktiku protiv armije perzijskog cara Darija. Najveći i najduži otpor, uz neke i pobjede nad pojedinim njegovim vojskama, Aleksandru Velikom pružio je Spitamen, upravo služeći se taktikom iznenadnih udara i povlačenja. Ni velike sile i imperije XX. st. i pored sve vatrene i tehnološke moći, te obučenosti vojnika, koju su posjedovale nisu u većini slučajeva uspijevale da poraze gerilce i partizane. Samo kao primjere koji potvrđuju izneseno pravilo naveščemo slučajeve burskih komandosa, Titovih partizana, Vijetkonga, afganistanskih mudžahedina i kurdskih/sjevernosirijskih YPG formacija.

posebno negativno izraženi na borbenoj gotovosti i moralu oružanih snaga Republike, pa su i u samoj Italiji dvodecenijski ratovi u Hispaniji bili iznimno nepopularni u Italiji. Vijesti koje su od tada dolazile u Italiju govorile su samo o velikim gubicima rimsko – italskih trupa, hrabrosti i umijeću domorodaca i nastavku borbi kojima se nije vidio kraj. Rimski mladići su prvi put tada u historiji, počeli da izbjegavaju regrutaciju izmišljajući čitav niz izgovora. Čak se nije javio ni dovoljan broj kandidata za službu vojnih tribuna, iako se ranije javljalo više kandidata nego što je trebalo, a i legati (zapovjednici legija) su prestali ispunjavati naredbe. Nešto slično se nije dešavalo ni kada je Hanibal harao Italijom.

U uvjetima vrlo teške situacije uzrokovane ratom na Iberijskom poluotoku, Publije Kornelije Scipion Emilijan / *Publius Cornelius Scipio Aemilianus*, kasnije nazvan i Afrikanac / *Africanus*, Numantinac / *Numantinus*, Mlađi / *Minor* (živio od 185. do 129. godine p. n. e.) se prijavio 151. god. p. n. e. kao dobrovoljac (što je tada bila iznimna rijetkost) za službu u Hispaniji. On je bio biološki sin Emilija Paula (pobjednika u Hispaniji i pobjednika nad makedonskim kraljem Persejem, koji je opet bio sin konzula Emilija Paula koji je poginuo kod Kane), i adoptivni unuk Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg (usvojio ga je najstariji sin Scipiona Afrikanca). I u tom osjećaju beznadežnosti, uzrokovanog živim pijeskom hispanskog rata, koji je vladao u Italiji, pojavio se Scipion Emilijan („koji je tada još bio mlad i važio za pristalicu daljeg ratovanja“) i koji je od Senata zatražio da ga umjesto u Makedoniju, gdje su sami Makedonci izričito zahtijevali da im se pošalje kako bi riješio njihove unutrašnje razmirice, pošalju kao legata ili bar vojnog tribuna u Hispaniju. On je tada postao legat konzulu Luciju Liciniju Lukulu (*Lucius Licinius Lucullus*, konzul za 151. god. p. n. e.) koji je preuzeo zapovjedništvo nad armijom u provinciji „Bližoj Hispaniji”.

Polibije (XXXV, 4) navodi : οἱ γὰρ πρότερον ἀποδειλιῶντες, ἐκτρεπόμενοι τὸν ἐκ παραθέσεως ἔλεγχον, οἱ μὲν πρεσβεύσειν ἐθελοντὴν ἐπηγγέλλοντο τοῖς στρατηγοῖς, οἱ δὲ πρὸς τὰς στρατιωτικὰς καταγραφὰς προσεπορεύοντο κατὰ συστρέμματα καὶ συνηθείας.
(„Svi koji su se ranije plašili sada su se stidjeli poruge koja bi ih snašla kada bi se njihov postupak uporedio sa Scipionovim, pa su počeli dobrovoljno da se javljaju u /vojničku op. S.M./, neki su se nudili da idu kao legati zapovjednicima, a drugi u gomilama i po udruženjima odlazili na regrutaciju“).

Scipion Emilijan se osobno vrlo istakao na hispanskim ratištima, pa je 151. god. p. n. e. u dvoboju ubio istaknutog neprijateljskog, keltiberskog poglavicu, a u Interkatiji (gradu zajednice Vakeja) je dobio odlikovanje *corona muralis*, koja se dodjeljuje onome koji se prvi popne na zidine neprijateljskog grada, uporišta, utvrda. Težina rata u Hispaniji je bila toliko velika, da je Scipion Emilijan u zimu 151 – 150. god. p. n. e. otišao u posjetu numidskom kralju Masinisi, kako bi nabavio slonove za Lukulovu armiju, tom prilikom Scipiona Emilijana je pratio Polibije. On je spadao u red onih koji nisu bili demoralizirani,

i značajno je utjecao da se održi odgovarajuća borbena spremnost oružanih snaga Republike i njenog Italskog saveza u hispanskim ratovima.

Nova sapientia, agrarna kriza, pohlepa za bogatim plijenom, teškoće rata i iscrpljivanje resursa kao posljedicu su imali i brutalno i nečasno ponašanje rimskih zapovjednika na samome terenu, koje se manifestiralo vjerolomstvima, bezrazložnim pokoljima, izvrgavanjima dogovorenih sporazuma, atentatima. Zapovjednici rimske vojske u hispanskom ratu su bili daleko od časti i ponosa svojih predaka (npr. scena sa Kamilom Furijem - *Marcus Furius Camillus*, vojni tribun sa konzularnim ovlaštenjima za 401., 398., 394., 386., 384., 381., god. p. n. e. – i Faliscima iz Falerije) i često su se služili prevarom, vjerolomstvom, izvrgavanjem dogovorenih sporazuma, bespotrebnim pokoljima. A i njihova pohlepa za ratnim plijenom i bogatstvom Hispanaca je bila daleko od rimskih državnika i vojskovođa prethodnih generacija i njihovog osjećaja za pravdu, slobodu i čast. Lucije Licinije Lukul je 151. god. p. n. e., u potrebi za novcem, je odlučio napasti Vakeje, navodeći kao povod da su oni povrijedili Karpetane. Ovaj rat je bio obilježen aktima surovosti i prijetvornosti od strane Lukula. On je dao gotovo istrijebiti odraslu mušku populaciju jednog plemena iz naroda Vakeja, i to na vjeroloman način jer je prvo ugovorio mir sa njima, a onda naredio pokolj.

Na kraju su ipak upornost i odlučnost Republike da pobijedi protivnike, brutalnost vojnih komandanata rimsko – italskih trupa, kao i nejedinstvo i nesloga Hispanaca, njihovi iznimno veliki gubitci, pa i otvorena izdaja među njima, ali i loše procjene, vodili ka postupnom slamanju središta ogorčenog domorodačkog otpora i bar kako – takvom pacificiranju pojedinih keltoiberskim naroda. Pobune i otpor Republici i njenim saveznicima u ovom dvodecenijskom periodu su se odvijali u sukcesivnim fazama. Hispanci se poradi svojih etničkih, narodnosnih, političkih i kulturoloških razlika nisu ujedinili kako bi se u isto vrijeme suprostavili Rimu. Uz to, Rimljani su uvijek mogli računati da u pojedinim domorodačkim zajednicama nađu elemente koji bi im bili ili lojalni ili bi zastupali njihove interese, i da svojim izdajničkim aktivnostima podrivaju ne samo stvaranje jedinstvenog fronta, nego i bilo kakvog učinkovitog otpora.[147] Rimska politika u Hispaniji je ovaj put imala sreće.

[147] Jednu zanimljivu situaciju u ovom kontekstu opisuje Polibije (XXXV, 2): ὅτι ἐπειδὴ οἱ Κελτίβηρες ἀνοχὰς ποιησάμενοι πρὸς Μάρκον Κλαύδιον τὸν στρατηγὸν τῶν Ῥωμαίων ἐξαπέστειλαν τὰς πρεσβείας εἰς τὴν Ῥώμην, οὗτοι μὲν τὴν ἡσυχίαν ἦγον, καραδοκοῦντες τὴν ἀπόφασιν τῆς συγκλήτου, Μάρκος δὲ στρατεύσας εἰς τοὺς Λυσιτανοὺς καὶ τὴν Νερκόβρικα πόλιν κατὰ κράτος ἑλὼν ἐν Κορδύβᾳ τὴν παραχειμασίαν ἐποιεῖτο. τῶν δὲ πρέσβεων εἰς τὴν Ῥώμην παραγενομένων, τοὺς μὲν παρὰ τῶν Βελλῶν καὶ Τίττων, ὅσοι τὰ Ῥωμαίων ἠροῦντο, παρεδέξαντο πάντας εἰς τὴν πόλιν, τοὺς δὲ παρὰ τῶν Ἀραυακῶν πέραν τοῦ Τιβέρεως ἐκέλευσαν κατασκηνοῦν διὰ τὸ πολεμίους ὑπάρχειν, ἕως βουλεύσωνται περὶ τῶν ὅλων. γενομένου δὲ καιροῦ πρὸς ἔντευξιν, κατὰ πόλιν ὁ στρατηγὸς εἰσῆγε τοὺς συμμάχους. οἱ δὲ καίπερ ὄντες βάρβαροι *** διετίθεντο λόγους καὶ πάσας ἐξευκρινεῖν ἐπειρῶντο τὰς διαφοράς, ὑποδεικνύντες ὡς, εἰ μὴ συσταλήσονται καὶ τεύξονται τῆς ἁρμοζούσης κολάσεως οἱ πεπολεμηκότες, παραυτίκα μέν, ἐπανελθόντων τῶν Ῥωμαϊκῶν στρατοπέδων ἐκ τῆς Ἰβηρίας, ἐκ χειρὸς προσεπιθήσουσι τὴν δίκην αὐτοῖς. ὡς προδόταις γεγονόσι, ταχὺ δὲ πάλιν αὐτοὶ κινήσουσι πραγμάτων ἀρχήν,

Nakon primirivanja, pokazati će se samo privremenog, na bojišnici sa keltiberskim narodima, došlo je novoga, još težega rata sa Luzitancima. Postupci pretora Servija Sulpicija Galbe (*Servius Sulpicius Galba*, konzul za 144. god. p. n. e., direktni predak princepsa Galbe, koji je skinuo Nerona), namjesnika „Dalje Hispanije“, ubrzali su izbijanje novog, mnogo žešćeg, sukoba u Iberiji. Galba je 150. god. p. n. e. prodro u Luzitaniju (današnji Portugal i dio zap. Španije) i zaključio sa Luzitancima mir po kome su oni trebali predati oružje, a kao nadoknadu za to, dozvolilo bi im se preseljavanje u bogatu rimsku pokrajinu Betiku (današnja Andaluzija). Međutim kada su Luzitanci predali oružje, Galba, kao klasičan predstavnik *nova sapientia* generacije agresivnih Rimljana koji nije poznavao riječ čast, počinio je vjerolomstvo, dijelom izvršivši masakr nad Luzitancima, a dijelom ih pretvorivši u roblje. Procjenjuje se da je ovom prilikom nastradalo na desetine hiljada Luzitanaca. Na ovakav vjerolomni postupak podigla se čitava Luzitanija na ustanak i time gurnula Republiku u novu epizodu hispanskih ratova. Kada je vijest o vjerolomstvu i pokolju došla u Rim, izazvala je zaprepaštenje i negodovanje među rimskom "starom gardom", posljednjim predstavnicima duha staroga republikanskog Rima. Katon Stariji

---

ἐὰν ἀνεπιτίμητοι διαφύγωσιν ἐκ τῆς πρώτης ἁμαρτίας, ἑτοίμους δὲ πάντας πρὸς καινοτομίαν ποιήσουσι τοὺς κατὰ τὴν Ἰβηρίαν, ὡς ἱκανοὶ γεγονότες ἀντίπαλοι Ῥωμαίοις. διόπερ ἠξίουν ἢ μένειν τὰ στρατόπεδα κατὰ τὴν Ἰβηρίαν καὶ διαβαίνειν καθ᾽ ἕκαστον ἔτος ὕπατον ἐφεδρεύσοντα τοῖς συμμάχοις καὶ κολάσοντα τὰς Ἀραυακῶν ἀδικίας, ἢ βουλομένους ἀπάγειν τὰς δυνάμεις παραδειγματιστέον εἶναι τὴν τῶν προειρημένων ἐπανάστασιν, ἵνα μηδεὶς ἔτι ποιεῖν θαρρῇ τὸ παραπλήσιον τούτοις. οἱ μὲν οὖν Βελλῶν καὶ Τίττων συμμαχοῦντες Ῥωμαίοις ταῦτα καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια διελέχθησαν. ἐπὶ δὲ τούτοις εἰσῆγον τοὺς παρὰ τῶν πολεμίων. οἱ δ᾽ Ἀραυάκαι παρελθόντες κατὰ μὲν τὴν ὑπόκρισιν ἐχρῶντο τοῖς λόγοις ὑποπεπτωκότως καὶ ταπεινῶς, τῇ γε μὴν προαιρέσει [ὡς] διέφαινον οὐκ εἰκούσῃ τοῖς ὅλοις οὐδ᾽ ἡττωμένῃ. καὶ γὰρ τὰ τῆς τύχης ἄδηλα πολλάκις ὑπεδείκνυον καὶ τὰς προγεγενημένας μάχας ἀμφιδηρίτους ποιοῦντες ἐν πάσαις ἔμφασιν ἀπέλειπον ὡς ἐπικυδεστέρων αὐτῶν γεγονότων. τέλος δ᾽ ἦν τῶν λόγων: εἰ μέν τι δεῖ ῥητὸν πρόστιμον ὑπομένειν τῆς ἀγνοίας, ἀναδέχεσθαι τοῦτ᾽ ἔφασαν, τελεσθέντος δὲ τοῦ προστάγματος ἐπανάγειν ἠξίουν ἐπὶ τὰς κατὰ Τεβέριον ὁμολογίας αὐτοῖς γενομένας πρὸς τὴν σύγκλητον.

(“Kada su Keltiberi sklopili primirje sa rimskim zapovjednikom Markom Klaudijem /Marcelom op. S.M./, poslali su delegaciju u Rim i čekali senatske odluke. Marko je poveo pohod protiv Luzitanaca i u jurišu osvojio grad Nerkobrik. Zimu je proveo u Kordubi. Od poslanika pristiglih u Rim, senatori su primili /vjerojatno u februaru, koji je Senat posvetio primanju izaslanstava op. S.M./ u Grad predstavnike onih slojeva Bela i Tita koji su podržavali Rimljane, a poslanicima Aravaka, rimskih neprijatelja, naredili su da ostanu s druge strane Tibra dok Senat ne donese konačnu odluku. Kada je došlo vrijeme za audijenciju, gradski pretor je uveo saveznike u Senat. Iako su bili barbari, ovi su održali govor i pokušali da detaljno objasne sporna pitanja. Ukazali su na činjenicu da će se oni koji su digli oružje, u slučaju da ne budu pokoreni i da izbjegnu odgovarajuću kaznu, čim se rimske legije povuku iz Iberije, odmah osvetiti njima samima, kao izdajnicima, i da će brzo započeti novi rat ako ostanu nekažnjeni za prvu grešku. Također, činjenica da su se pokazali kao dostojni suparnici Rimljana navešće i sve ostale narode u Iberiji da teže promjenama. Zato su tražili da rimske legije ostanu u Iberiji i da svake godine dolazi konzul /do 154. god. p. n. e. hispanske provincije su dodjeljivane pretorima ili propretorima op. S.M./ koji će štititi saveznike i kažnjavati Aravake za njihove prekršaje. A ako žele da vrate legije, neka Aravake primjerno kazne zbog ustanka, da se niko ne bi usudio na nešto slično. To je bio govor rimskih saveznika među Belima i Titima. Potom su uvedeni poslanici neprijateljskog naroda. Kada su ušli, Aravaci su, spolja gledano, govorili ponizno i pokorno, ali se vidjelo da u svojim pravim opredjeljenima nisu ni popustili ni pretrpili poraz. Naime, više puta su pomenuli nestabilnost Tihe, a predstavljanjem dosadašnjim bitaka kao neriješenih pokazali su da, u stvari, smatraju da su u svima bili bolji od Rimljana. Govor su ovako završili: ako treba da budu izričito kažnjeni za svoje greške, pristaju i na to, ali kada izvrše rimska naređenja, tražiće od Rimljana da poštuju dogovor koji su Aravaci sklopili sa Senatom uz posredovanje Tiberija /Grakha Starijeg op. S.M./.”)

(*Marcus Porcius Cato Censorius Sapiens Priscus*; konzul za 195. god. p. n. e.) i plebejski tribun Lucije Skribonije Libon (*Lucius Scribonius Libo*; plebejski tribun 149. god. p. n. e.) pozvali su Galbu na krivičnu odgovornost, ali su uplakana Galbina djeca i nadasve golemo blago "ublažili srce" rimskog naroda. I tako je nekažnjen ostao još jedan zločin, a nekažnjavanje jednog zločina uvijek za sobom povlači drugi zločin. Novi vođa Luzitanaca je bio Virijat (*Viriathus; Viriatus*), čije ime i ličnost su postali sinonim za otpor Hispanaca osvajačkim vojskama. Virijat je rođen blizu obala Atlantika. U svome dječačkom dobu bio je pastir, ali životne okolnosti su od njega stvorile dušu pobune Luzitanskog naroda. Sam Virijat je bio među nekolicinom koji su uspjeli da se spasu bijegom prilikom Galbinog pokolja. Luzitanci sve do Virijata nisu imali adekvatnog lidera koji bi se suprotstavio Rimljanima, a nakon pokolja on je postao vođa prevarenih i masakriranih Luzitanaca. Rat sa Virijatom, bio je još katastrofalniji i nezahvalniji za Rimljane nego onaj raniji rat sa keltoiberskim narodima. Ratna sreća se u Luzitanskom ratu poigravala sa rimskim zapovjednicima, kao što su pretor (147. god. p. n. e.) Gaj Vetilije (*Caius Vetilius*), pretor Gaj Plancije (*Caius Plancius*), Kvint Fabije Maksim Emilijan (*Quintus Fabius Maximus Aemilianus*, konzul za 145. god. p. n. e. i biološki brat Scipiona Emilijana), i njihovim hispanskim saveznicima koji su više puta bili prisiljeni da priznaju svoju nesposobnost da izađu na kraj sa pobunjenim Luzitancima. Virijat se izvlačio iz nemogućih situacija koje su mu priređivale rimske trupe i snage njihovih saveznika. Istom metodom kojom se kasnije služio Sertorije, Virijat je svoje snage slao u raznim pravcima, a onda ih ponovo skupljao, pokazujući pritom veliku manevarsku sposobnost svojih snaga. Jednom prilikom svoje umijeće Virijat je dokazao, jer rat se najbolje vodi mozgom a ne srcem ili snagom, navukavši rimsku konjicu na močvarno tlo puno dubokih rupa. Dok se on sam uspio izvući poznavanjem staza koje su mu omogućile izlazak iz močvare, Rimljani su upali u prirodnu zamku, utapajući se u živom blatu močvare. Kvint Fabije Maksim Servilijan (*Quintus Fabius Maximus Servilianus*, konzul za 142. god. p. n. e.), kao prokonzul, je bio prisiljen da 141. god. p. n. e. sa Luzitancima dogovori mir, pod uvjetima koji su odgovarali Virijatu i njegovom narodu. Konačno je Servilije Cepio (*Quintus Servilius Caepio,* konzul za 140. god. p. n. e.) uspio (nakon raskidanja mirovnog sporazuma koji je ugovorio njegov biološki brat Maksim Servilijan) da dovede Virijata u situaciju da traži primirje. I tek su se zahvaljujući izdajstvu ljudi iz Virijatove pratnje koji su ga 139. god. p. n. e. umorili na spavanju, Rimljani riješili jednog od najvećih svojih protivnika na tlu Hispanije. Otpor Luzitanaca koji se i bez Virijata nastavio slomio je tek Decim Junije Brut (*Decimus Junius Brutus Callaicus* (ili *Gallaecus* ili *Callaecus*), konzul za 138. god. p. n. e.) 138. god. p. n. e., nastavivši prodirati sve do Atlantika i proslavivši iduće godine u Rimu i trijumf. Pohod Junija Bruta je nanio velike gubitke hispanskom peregrinskom stanovništvu (procjenjuje se da je oko 50.000 ljudi umoreno). Još za vrijeme luzitanskog rata, došlo je ponovo do sukoba sa Keltiberima, koji su se inspirirani i ponukani Virijatom 143. god. p. n. e. pobunili. Ali je sa Keltiberima uspio uspješno da izađe na kraj Kvint Cecilije Metel Makedonski (*Quintus Caecilius Metellus Macedonicus*, konzul za 143. god. p.n.e.).

Nakon višegodišnjeg primirja u širem području rijeke Ebro, 143. god. p. n. e. ponovo je izbio sukob sa Aravacima i Numancijom (III. keltiberski rat). Ovaj sukob se razbuktao dok još uvijek nije bio završen luzitanski rat, što je dodatno opterećivalo i razvuklo vojne i materijalne resurse Republike i Italskog saveza, a nastavio se u punom intenzitetu i nakon likvidiranja Virijata i sloma luzitanskog otpora. Zbog žestine i posebno dugotrajnosti otpora ove keltiberske zajednice, Numancija je i predstavljala i posljednji ostatak ove faze (koja je počela 154. god. p. n. e.) rimskog ratovanja za gospodstvo nad ovim resursima bogatim europskim jugozapadnim poluotokom. Kada su gradovi Numancija i Termantija[148], poslali izaslanike u Rim da izdejstvuju sporazum sa Senatom, Rimljani su im garantovali mir pod određenim uvjetima. Svaka zajednica je trebala Republici predati po 300 talaca, 9000 vojnih ogrtača, 3000 koža, 800 ratničkih konja, i kompletno naoružanje. U slučaju da ispune sve uslove, građani Numancije i Termantije postali bi prijatelji i saveznici (*amici et socii*) rimskog naroda. Iako su bili spremni da pošalju taoce, konje i danak, rimski uvjet apsolutne demilitarizacije, Numantinci su odbili i pod vodstvom Megaravika se odlučili boriti. Ako se ima pred očima sudbina Kartagine, koja je prvo bila razoružana, a da bi joj tek tada bili prezentirani još teži zahtjevi što je u slučaju Kartagine na kraju rezultiralo i njenim razaranjem i Luzitanaca na kojima je, pošto su predali oružje, izvršen masakr, lahko je opravdati numantinsko odbijanje demilitarizacije. Iako Numancija nije mogla da izvede na bojno polje i da naoruža više od 10.000 ljudi, njeni građani su se ipak pokazali dovoljno sposobnim da se uspješno brane od napada rimsko – italskih armija. Izvorna građa detaljno opisuje kako je Numancija, koja je bila siromašna zajednica na željeznodobnom nivou sa malobrojnijim stanovništvom i vojskom i bez snažnih i kvalitetnih odbrambenih fortifikacija uspijevala da se 11 godina uspješno, herojski i časno suprotstavlja desetorostruko većoj i bolje opremljenoj armiji i tako bila na najveću slavu cijele Hispanije.

Uslijedila je serija napada oružanih snaga Republike na Numanciju. Smjenjivali su se visoki rimski zapovjednici na čelu trupa koje su nastojale više – manje neuspješno da pobjednosno završe rat. Prvi je bio Kvint Cecilije Metel Makedonski (*Quintus Caecilius Metellus Macedonicus*, konzul za 143. god. p. n. e.), koji je uspio da potčini druga plemena Aravaka, izuzev Numancije i Termancije. Njegov nasljednik je bio Kvint Pompej (*Quintus Pompeius*, konzul za 141. god. p. n. e), koji je pored određenih početnih uspjeha (zauzimanje i razaranje grada Lagni[149]) pretrpio niz ozbiljnih poraza od Numantinaca,

[148] Kod Diodora. XXXIII, 16,1 (excerpt Konstantina Porfirogenita) Τερμήσσιοι, kod Apijana (*Hisp*. 7) *Termantia*.

[149] Numantinci su ne samo u kampanji Pompeja nego i u toku cijelog rata podnijeli veliki napor, postajući i novi nosilac otpora Hispanije i pomažući svima onima koji su se suprotstavili Rimljanima. Zajednici i naselju Lagni, koji je napadala Pompejeva armija, Numantinci su poslali svojih 400 ljudi. Građani Lagnia su pristigle Numantince nazivali spasiteljima, ali kako je opsada poodmakla, a stanje unutar grada postajalo sve teže, stanovnici Lagnia su ponudili predaju uz uslov zagarantirane bezbjednosti za građane. Pompej je odbio razgovarati o bilo kakvim uslovima predaje, sve dok oni sa svoje strane prvo ne izruče Numantince. Građani

radi čega je tajno ispregovarao i određeni mirovni sporazum koji nije baš bio povoljan za rimske interese. Ubrzo je u Bližu Hispaniju stigao Marko Popilije Lenas (*Marcus Pompillius Laenas*, konzul za 139. god. p. n. e.), kao novi namjesnik i zapovjednik tamošnje armije. Kada su numantinski izaslanici došli da finaliziraju svoje obaveze prema sporazumu, Pompej je odbacio da je sklopio bilo kakav sporazum sa Numantincima. Sa druge strane, numantinski izaslanici su dokazivali da su sa Pompejem dogovorili sporazum, iznoseći dokaze i svjedoke za tako nešto. Radi toga je stvar predata Senatu na razmatranje i donošenje konačne odluke. I nakon razmatranja situacije, Senat je odbio bilo kakav mir i odlučio poslati Gaja Hostilija Mancinu kao novoga zapovjednika armije koja je trebala da pobijedi Numantince.[150] Po Frontinu, Popilije je napao i Numantince. Pošto su oni odbijali bitku na otvorenom ispred svojih poljskih fortifikacija, nego su ostali zbijeni unutar grada, Popilije je bio prisiljen da naredi napad, sa ciljem da pomoću ljestvi Rimljani pređu odbrambene bedeme. Ali pošto se napad nije odvijao kako je bilo planirano, a i bojeći se mogućnosti da će upasti u klopku, Popilije je opozvao napad. To je bila greška, jer umjesto da ostanu unutar svojih odbrambenih fortifikacija, Numantinci su se brzo pregrupisali i napali Rimljane, koji su silazili sa odbrambenih opkopa i povlačili se. U međuvremenu je Popilije napao Lusone, koji su bili susjedi Numantinaca, ali nije postigao ništa i po dolasku svoga nasljednika na poziciji zapovjednika, on se vratio u Rim. Numanciju je sada čekalo suočenje sa novim zapovjednikom i novim napadom.

Sa konzulom Gajem Hostilijem Mancinom je u Hispaniju krenuo i njegov kvestor, mladi Tiberije Sempronije Grakh (kasnije čuveni plebejski tribun.) koji se nalazio na početku svoje *cursus honorum* karijere. Tiberije Grakh je ždrijebom bio određen da bude onaj kvestor koji će pratiti konzula Gaja Mancinu u njegovom zapovjedništvu u ratu protiv Numancije. Mladi kvestor je bio sin istoimenog velikog rimskog državnika, političara i vojskovođe koji se proslavio službom u Hispaniji, Sardiniji i kao plebejski tribun koji je štitio braću Scipione. Kao kvestor, Tiberije Grakh je imao pravo da ga na ovom pohodu prati jedan liktor, koji je bio i njegov čuvar, ali i najbliži oficijelni suradnik. O Mancininom i Tiberijevom putovanju iz Italije u Hispaniju podatke nalazimo u sažetku Livijevog djela od Julija Obsekvensa, periohi LV. knjige Livijevog djela, u djelu Valerija Maksima i u osmom odjeljku Plutarhovog životopisa Tiberija Grakha. Sudeći po ovim podatcima, Mancina i Tiberije Grakh su Rim napustili i preko Etrurije prvo došli do Herkukove Luke[151]

Lagnia su to prvo odbili, ali kako je stanje postajalo neizdrživo, odlučili su da izdaju svoje spasioce. Numantinci su shvatili šta se dešava i otpočeli su unutar grada borbu za svoj spas. Saznavši šta se dešava u samom gradu, Pompej je otpočeo napad na gradske zidine i uspio provaliti u grad, ubijajući plemiće Lagnija, ali je pokazao dovoljno milosti prema preživjelim Numantincima koje je poštedio.

[150] Sam Pompej je zahvaljujući svome utjecaju uspio da izbjegne kaznu koja se u sličnim situacijama primjenjivala prema rimskim vojskovođama koje su sklapale "sramne" sporazume sa neprijateljima.

[151] Danas Porto Ercole.

na etrurskoj/toskanskoj obali. Zbog lošega znamenja, Mancina se uplašio i odustao od isplovljavanja iz ove luke, pa je krenuo znatno dalje (sjevernije) kroz Etruriju i Liguriju sve do Đenove[152]. Odatle su oni konačno otplovili u Bližu Hispaniju. Kao što se iz priloženoga vida, Tiberije Grakh je proputovao kroz cijelo Etruriju, pa je mogao bolje sagledati stanje nastalo uslijed agrarne krize. Plovidba se vjerojatno odvijala uzduž obale, a ne preko otvorenog mora. Vjerojatno su se na iberijski poluotok iskrcali u Emporiju[153] (Ἐμπόριον, *Emporiae*, Ampurias, Empúries) ili Taraku (*Tarraco*, danas Tarragona), odakle su dalje otišli prema ratištu u dubljoj unutrašnjosti.

U provinciji je Mancina od Popilija preuzeo i armiju sa kojom je trebalo da zapečati sudbinu Numancije. Kao kvestor, Tiberije Grakh je predstavljao jednog od najistaknutijih pojedinaca u ovoj armiji, i bio je nesumnjivo hijerarhijski na visokoj poziciji u okviru konzulovog štaba. Međutim, i pod Mancininim zapovjedništvom, stvari kod Numancije se baš nisu odvijale po planovima i željama Rima. Na numancijskom ratištu, Mancina se pokazao kao još znatno lošiji zapovjednik u odnosu na svoje prethodnike. U čestim sukobima sa znatno malobrojnijim i slabije opremljenim Numantincima, njegove trupe su trpile značajne gubitke, pa je on donio odluku da se trupe sklone u tabor. Ali ni tamo nisu ostale dugo, jer se, dobivši lažnu vijest da u pomoć Numantincima dolaze španski narodi Kantabri i Vakeji, Mancina uspaničio i napravio veliku taktičku grešku. Bez ikakvog pokušaja da dođe do relevantnih vijesti i pravilno sagleda situaciju na terenu, on je naredio da armija iskoristi noćnu tminu, ugasi vatre i neopaženo pobjegne iz tabora. Međutim njegovo povlačenje ipak nije moglo ostati neprimjećeno od budnih Numantinaca. I ovaj put kao i godinu dana ranije u slučaju Popilija Lenasa, Numantinci su pokazali svoju dobru manevarsku sposobnost i umijeće brzog napada na neprijatelja u povlačenju. Brzim udarom su zauzeli prvo tabor a zatim su i napali jedinice u zalaznici Mancinine armije. Numantinci su ovim jedinicama nanijeli velike gubitke, dok se veći dio Mancinine armije potisnuo na "nezgodna mjesta odakle nisu mogli umaći".

---

[152] Od Đenove je u republikansko doba kao luka odakle su polazile ekspedicije na iberijski poluotok, bila još bitnija Pisa. Odatle je, na samome početku II. punskog rata, u Hispaniju poveo armiju Tiberijev pradjed Publije Kornelije Scipion. Međutim, njegov istoimeni sin (kasnije poznat kao Afrikanac Stariji) i Tiberijev djed je, kada je kretao da preuzme rimsko – italsko zapovjedništvo u Hispaniji, isplovio sa trupama sa ušće Tibra. Njegova flotila se kretala uz obalu Etrurije i Ligurije. Sudeći po vrelima, borbeni konvoji koji su iz Italije išli u Hispaniju, kretali su se duž obale (Etrurije/Toskane, Ligurije, masilijanskog priobalja, sjeveroistočne Španije), a nisu se otiskivali kraćim, ali rizičnijim, putem preko otvorenog more. Pored ovih morskih komunikacija, korišten je i kopneni put nazivan Heraklova cesta. Riječ je o drevnoj prapovijesnoj komunikaciji koja je povezivala Iberski poluotok sa južnom Galijom i Apeninskim poluotokom, i koja se protezala uzduž ligurske i galsko-mediteranske obale, odnosno današnje Azurne obale. Njegovo postojanje mitologija pripisuje Heraklu (Herkulu), koji je navodno tim putem iz Hispanije dotjerao stado goveda koje je oteo čudovištu Gerionu, što je spadalo u jedno od njegovih 12 junačkih djela.

[153] U Emporij je za vrijeme II. punskog rata prvotno uplovio sa svojom flotilom i armijom Kornelije Kalvo. U Emporiju se iskrcao po svome dolasku u Hispaniju i Tiberijev djed Publije Scipion.

Ta po Plutarhu “nezgodna mjesta” na koja se našla potisnuta Mancinina armija su, po Apijanu, bila prostor gdje je nekada tabor imao Kvint Fulvije Nobilior (*Quintus Fulvius Nobilior*, konzul za 153. god. p. n. e.), koji je zapovijedao trupama Republike u II. keltiberskom ratu i neuspješno opsjedao Numanciju. Moguće je da to mjesto bilo na lokalitetu Renieblas, nešto istočnije od Numancije.

Moderna rekonstrukcija fortifikacija Numancije.

Tabor III Renieblas, veličine 45 hektara, koji se identificira kao zimski tabor konzula Nobiliora. Slika preuzeta iz Keppie, 1998, 29, sl. 13.

Još su trupe pod komandom Nobiliora značajno trpile u ovom taboru, zbog nedostatka zaliha i oštre zime sa snježnim olujama i ledom. Tada je izgubio i znatan broj vojnika, bilo kada su skupljali drvo van tabora ili unutar tabora od iscrpljenosti i hladnoće.

Taktička pozicija Mancinine armije je bila sada takva da se nisu mogli izvući. Pokušani su i proboji, ali su bili bezuspješni. Za rimsko – italske trupe pod komandom Mancine, pored toga što su se nalazile opkoljene na taktički vrlo lošem prostoru, bez pripreme i bez

fortifikacija sa oskudnim zalihama i malom mogućnošću da im dođe bilo kakva pomoć, dodatni problem je bila i činjenica da je njihov zapovjednik potpuno izgubio kontrolu nad situacijom. Izgubljena nada je nešto najgore što se može desiti čovjeku, a upravo to se sada desilo Mancini, koji je zapao u očaj i apatiju, i jednostavno se nije uspio snaći u novonastaloj situaciji. Tako se rimsko – italska armija iz Bliže Hispanije, zajedno sa velikim brojem neboračke pratnje našli pred potpunim uništenjem. Mancina, izgubivši nadu u spasonosni proboj, je odlučio da pregovara i da pokuša da se na neki način dogovori sa Numantincima, pa im je poslao glasnike. Međutim, Numantinci su odbili pregovarati sa glasnikom kojeg je poslao Mancina i ultimativno su tražili da pregovaraju samo sa mladim kvestorom Tiberijem Grakhom za kojega su (na neki način) saznali i znali da se nalazi u Mancininoj armiji kao visoki časnik. I tada se u sačuvanim vrelima pojavljuje kvestor Tiberije Grakh, koji se cijelo vrijeme nalazio u okvirima zlosretne Mancinine armije, kao osoba koja treba da spasi vojsku i brojnu civilnu pratnju. U dostupnoj izvornoj građi nailazi se na značajan broj podataka koji se odnose na kapitulaciju Mancinine armije, pregovore koje je sa Numantincima vodio Tiberije Grakh i o onome što se dešavalo sa tzv. "numantinskim sporazumom". O tome više ili manje informiraju nas Ciceron u djelima "O dužnostima", "O Republici", "O Oratoru", Julije Obsekvens, periohe Livijevog djela, Velej Paterkul, Valerije Maksim, Plinije Starije, Plutarh u "Usporednim životopisima", Flor, Apijan, Aul Gelije, Kasije Dion, Sekst Aurelije Viktor, Eutropije, Amijan Marcelin, Augustin, Orosije, *Corpus iuris civilis*, romejska enciklopedija *Suda.*

Po Plutarhu, Numantinci su tražili Tiberija Grakha za pregovarača sa rimsko – italske strane, jer su znali da je Tiberije Grakh bio tada na najvećem glasu u Mancininoj armiji kao osoba od karaktera, ali i jer su još uvijek u kolektivnoj memoriji imali lijepo i pozitivno sjećanje na ugled, autoritet i časnost njegovog istoimenog oca, koji je decenijama ranije bio sklopio sa Numantincima mirovni sporazum. Numantincima je onda i njegov sin ulijevao povjerenje. Tako je višedecenijsko hispansko sjećanje na Tiberijevog oca i ovdje imalo svoju ulogu. Kao što je već rečeno sam Mancina je izgleda u tim trenutcima u potpunosti izgubio kontrolu i nad situacijom i nad samim sobom. I ne samo zbog toga što su Numantinci zahtijevali njega kao glavnog pregovaraća sa rimske strane, nego i radi toga "samogubljenja" Mancine, odluka da se pošalje Tiberije kao glavni pregovarač, kako bi pokušao spasiti što se spasti može, je izgleda bila donesena bez velikog predomišljanja. Pregovori Tiberija i Numantinaca su bili dosta teški. Tiberijeva pregovaračka pozicija u startu je bila prilično nepovoljna, tako da je on morao upotrijebiti sve svoje sposobnosti kako bi postigao ostvarenje bar nekih od svojih ciljeva i interesa. Koristeći sva svoja diplomatska umijeća, nakon teških pregovora, on je uspio postići jedan sporazum kojim je osigurao primirje i spas života 20.000 rimsko – italskih vojnika i mnogobrojne nevojne pratnje (npr. sluge, prostitutke, trgovci, ljekati, vračevi, proroci, krčmari, sluge i robovi vojnika i časnika, pa i familije vojnika). Rimsko – italska armija u Bližoj Hispaniji je ličila

na neki pravi mali pokretni, putujući grad sa mnoštvom civila, a ne na neku regularnu borbenu formaciju.

Po sporazumu, razoružana vojska i njena pratnja (kojima je nesumnjivo prijetila ili sigurna smrt ili ropstvo) su imali garantirani odlazak sa bojišnice u sigurnija područja. Na prostoru, gdje su se nalazili i sa kojega su sada mogli bezbjedno otići, Rimljani, ostali Italici i svi drugi koji su se tamo nalazili su morali ostaviti oružje, opremu i mnoge druge stvari. Tiberijeva pronicljivost, hrabrost, izdržljivost u vođenju zamornih i sumornih pregovora su uspjeli da spase rimsko – italsku armiju kojom je zapovijedao Mancina iz već otpisane situacije. Numantinci su sve zatećeno u opkopu prisvojili kao ratni plijen, uključujući i službene kvestorske dokumente, zapisnike, zapise i račune, poglavito financijske naravi o prihodima, troškovima i izdacima koje je imala armija, a koje su Tiberije Grakh i njemu direktno subordinirani pomoćnici vodili, a za koje je on bio oficijelno zadužen i pred Republikom, njenim institucijama i zakonima odgovoran. I tada ponovo dolazi do izražaja Tiberijev perfekcionizam i odgovornost u obnašanju javnih službi, čak i u ovim nezgodnim okolnostima i uvjetima na numantinskoj bojišnici. Njemu je bilo veoma stalo da do njih ponovo dođe, i da bi ih povratio Tiberije Grakh je pokazao ne samo osobnu hrabrost nego i priličnu dozu samouvjerenosti. I kada je Mancinina armija već bila prilično odmakla sa za njih nesretnog numantinskog bojišta, on se, praćen sa trojicom ili četvoricom drugova, vrati u Numanciju. Kada je došao pred Numanciju, pozvao je poglavara Numantinaca i tražio da mu se vrate njegovi službeni spisi. Do tih zapisa, Tiberije Grakh je želio doći ne samo zbog toga što je bio perfekcionista, nego još više kako ne bi svojim političkim neprijateljima dao povoda za akciju protiv njega po optužbi za zloupotrebu službe, posebno po financijskim pitanjima, a on se ne bi mogao opravdati jer su službeni spisi u rukama Numantinaca. Tiberije je znao da u naelektrisanoj areni političkog života Republike i Italije, neprijatelje nije teško steći, i da se on mora osigurati od bilo kakve optužbe za eventualne finansijske malverzacije bilo po povratku u domovinu bilo u svojoj daljnjoj političkoj karijeri. Tiberiju Grakhu su za njegovu političku karijeru najbolja oruđa bili njegovo poslovično poštenje, vrline i odgovornost prema i javnoj dužnosti i privatnoj obavezi, radi kojega je stekao i još uvijek sticao pristalice i obožavatelje. Pod tim osobinama je on bio poznat ne samo u Rimu, u Republici, Italiji, nego i u provincijama, pa i narodima i zajednicama van imperija rimskog naroda. Numantinci su ne samo bili zaprepašteni postupkom mladoga kvestora, nego su se obradovali da mogu da mu pomognu i učine uslugu pa su ga pozvali u sam grad. I pored premišljanja, Tiberije Grakh je ipak na kraju procijenio, a posebno jer mu je veoma stalo da ponovo u posjedu ima svoje kvestorske spise, da treba da uzvati na poziv Numantinaca. U samoj Numanciji, Tiberije Grakh je tada dočekan sa poštovanjem i ljubaznošću. Njemu su vraćeni službeni spisi (riječ je bila o pločicama), a ponuđeno mu je i da od ostatka ratnog plijena uzme šta god hoće. Tiberije Grakh je uzeo samo još tamjan koji se koristio prilikom javnih žrtvovanja, i nakon srdačnog pozdravljanja oprostio se od Numantinaca, iskazavši im svoje prijateljstvo.

Međutim, po povratku u Rim dočekala ga je sasvim drugačija atmosfera, sa pomiješanim raspoloženjem prema onome što se desilo u Numanciji. Na jednoj strani, poglavito nobili, su te njegove pregovore i dogovoreni sporazum osuđivali i optuživali kao strašno poniženje i sraman za Republiku, i po njima se vojska trebala boriti do kraja, odnosno do posljednjeg vojnika i časnika. Na drugoj strani, rođaci i prijatelji spasenih vojnika i onih koji su bili u pratečem osoblju, koji su činili velik dio naroda, su se okupljali oko Tiberija Grakha i zahvaljivali mu se na spasavanju života tolikih građana, dok su krivicu za poraz i sramotu koju je vojska doživjela na numantinskom bojištu svaljivali samo na njenoga zapovjednika Mancinu.

Nakon žestoke i duge rasprave (u kojoj su aktivno učestvovali i numantinski izaslanici) i iznesenih argumenata, Senat je odbio ratificirati "numantinski sporazum". Oni koji su bili ljuti zbog svega što se dešavalo na numantinskoj bojišnici i postignutog sporazuma zahtijevali su i insistirali su da se u ovom slučaju postupa po primjeru predaka, konkretno nakon poraza u Kaudinskom klancu cc 200 godina ranije. "Kaudinski model" je podrazumijevao da se neprijatelju isporuče nagi ne samo odgovorni zapovjednici i vojskovođe, nego da se izruće i oni koji su učestvovali i sudjelovali kod sklapanja primirja, kao kvestori i vojnički tribuni (odnosno svi oni koji su bili odgovorni za poraz i sramotno poniženje), prebacivši tako na njih krivicu (kao neku vrstu "otkupnine") zbog prekršene zakletve i kršenja sporazuma. Međutim, zbog velike popularnosti Tiberija Grakha među običnim narodom, na kraju je postignut kompromis da se kazni samo Gaj Mancina. Konzul (za 136. god. p. n. e.) Lucije Furije Fil (*Lucius Furius Philus*) je, nakon senatskog dekreta, iznio prijedlog zakona pred narod (u smislu komicija, "narodne skupštine"), o isporučivanju Mancine Numantincima radi odbijanja autorizacije sporazuma sa spomenutom hispanskom zajednicom. Kada je ovaj zakon usvojen, odlučeno je da se Mancina isporuči Numantincima, i to nag i ruku vezanih na leđima. Sudeći po raspoloživim izvornim podatcima, sam Gaj Mancina je podržao i senatski dekret, i prijedlog zakona po kojem bi bio isporučen Numantincima!?

Zbog Tiberija Grakha, prema kojem je narod najviše pokazivao naklonost i privrženost, pošteđeni su i svi ostali časnici pošteđeni ne samo predloženog kažnjavanja, nego i bilo kakvog sudskog procesuiranja u vezi događaja koji su se odigrali u okolini Numancije. Plutarh nadalje govori da je, pored pritiska javnosti, u toj poštedi Tiberija Grakha određeni doprinos imao i Scipion Emilijan koji je tada bio najmoćniji i najutjecajniji čovjek u Republici i Italskom savezu. Međutim, i pored toga što je Tiberije Grakh bio spašen, Scipiona Emilijana su optuživali da ipak nije učinio dovoljno. Prvo mu je bilo zamjereno što se nije potrudio da numantinski sporazum (koji je postigao Tiberije Grakh) bude ratificiran, čime bi bio potvrđen i autoritet Tiberija Grakha. Zatim se Scipionu Emilijanu ništa manje nije prigovaralo i jer nije koristeći svoj autoritet, ugled i utjecaj spasio i Mancinu. Jer zašto bi Gaj Mancina bio kažnjen na takav način, kada neke druge, ranije rimske vojskovođe koje su bile odgovorne za slične poraze nisu ne samo bili kažnjeni nego nisu bili ni pozvani na

sud. Na pitanju potvrđivanja sporazuma ili njegovog odbijanja javila se i prva pukotina u odnosima između Tiberija Grakha i Scipiona Emilijana. Mancinu je u Hispaniju odveo fecijal Furije, i nakon što mu je skinuta odjeća, vezali su mu ruke na leđima i javno ga izložili pred numantinskim kapijama. Pošto ga je Numancija odbila primiti, on je tu ostao još dugo u noć. Numantinci su tako postupili isto onako kako su jednom bili učinili Samniti nakon Kaudinskog sporazuma, navodeći da državnu povredu „vjere“, tj. sporazuma ne treba ispirati krvlju pojedinca, tj. smatrajući da se krvlju jednog čovjeka ne može okajati kršenje sporazuma.Nakon toga se Mancina vratio kući i pokušao ući u Senat da zauzme svoje senatsko mjesto. Ali ga je u tome spriječio tadašnji plebejski tribun Publije Rutilije, koji je naredio da se Mancina izvede iz Senata. Rutilije se pozivao na staru odredbu po kojoj onaj koga je glavni fecijal isporučio neprijatelju nema pravo na *postliminium.* Plinije Starije spominje zanimljiv detalj po kojem je nakon povratka u Rim, nakon pokušaja njegovog izručenja Numantincima, Mancina naručio skulpturu koja bi trebala predstavljati njega u odjeći koju je nosio kada je bio predat Numantincima.

Velej Paterkul navodi da je Mancinina predaja izazvala veliki razdor u Republici, jer je za plebejskog tribuna izabran Tiberije Grakh koji je kao kvestor bio predložio i sklopio sporazum radi kojega je Mancina predan Numantincima. Tiberije Grakh je inače, kako to priliči časnom i hrabrom mladiću sa beprijekornim karakterom, cijelo vrijeme ovih dešavanja (i u toku borbi i pregovora na numantinskom ratištu, i u „borbama“ u senatskoj kuriji kada se pretresao „numantinski sporazum“.) ostao lojalan Gaju Mancini, iako se ovaj pokazao kao vrlo loš komandant armije. Sljedeći namjesnici provincije Bliža Hispanija, i samim tim zapovjednici rimsko – italske armije u ovoj provinciji Lucije Furije Fil (konzul za 136. god. p. n. e.) i Gaj Kalpurnije Pison (*Caius Calpurnius Piso*; konzul za 135. god. p. n. e.) su izbjegavali sukobe sa Numantincima. Konačno je za novog konzula za 134. god. p. n. e. izabran Scipion Emilijan i to samo radi konačnog obračuna sa Numancijom.

Čim je postao konzul po drugi put, Scipion Emilijan se odmah i brzo prihvatio zadatka, zbog kojega je uostalom i izabran za konzula, a to je pripremanje odlučnog oružanog udara na Numanciju. Scipion Emilijan je ozbiljno pristupio pripremama za svoju numantinsku kampanju. Međutim, nije baš sve išlo bez problema u pripremama Scipiona Emilijana za novu ratnu kampanju. Senat je tako intervenirao kako bi se spriječio odlazak velikoga broja vojnih obveznika na ovu prekomorsku kampanju, pod izlikom da bi u tom slučaju ostala Italija bez dovoljno ljudskog potencijala u vojništvu za svoju odbranu u slučaju potencijalnog napada. Senat čak nije dopustio financiranje ove kampanje iz dostupnih i raspoloživih fondova, nego je predvidio financiranje iz poreza koji još uvijek nisu prikupljeni. Na ovu odluku, Scipion Emilijan je odgovorio da mu neće biti potreban javni novac, nego da će za financiranje preuzeti on osobno i njegovi prijatelji i da će to biti dovoljno.

Kako bi raspolagao ipak sa dovoljno vojnika i časnika, Scipion Emilijan je, uz pristanak Senata, izvršio za svoju armiju upisivanje dobrovoljaca rimskih građana, italskih saveznika i drugih saveznika kao i plaćenika. Pored njih, Scipion Emilijan je bio prisiljen da djelimično nove trupe za Bližu Hispaniju popuni i svojim klijentima i prijateljima.[154] I njegov biološki brat Fabije Maksim Emilijan se pridružio ovoj novoj, posljednjoj fazi numantinskog rata. I pojedini kraljevi i političke zajednice su, radi privatnog prijateljstva sa Scipionom Emilijanom, poslali izvjestan broj trupa za ovu numantinsku kampanju. Zanimljivo je da je Scipion Emilijan tada formirao i jednu posebnu formaciju sastavljenu od 500 svojih klijenata i prijatelja, koja je predstavljala elitnu jedinicu protogardijskog tipa koja bi uvijek bila u njegovoj blizini i činila ustvari neku vrstu „pratećeg bataljona". Kada je sve uspio urediti, krenuo je za Numanciju. Dok je on sam sa malom pratnjom brzo krenuo u Hispaniju jer je znao da je stanje u rimsko – italskoj armiji više nego loše i da mora što brže da je disciplinira i dovede u red i borbenu gotovost, ostatak dodatnih trupa od oko 4000 pripadnika pod zapovjedništvom njegovog nećaka Buteoa ga je slijedio.

Došavši u Hispaniju Scipion Emilijan je zatekao rimsko – italsku armiju u Bližoj Hispaniji u očajnom borbenom i moralnom stanju, kroničnoj nedisciplini, neredu, opuštenosti, razuzdanosti, ogrezlu i iskvarenu u luksuzu, prevelikim slobodama i liberalnom ponašanju (neprimjerenim za jednu oružanu silu) i sujevjerju i praznovjericama. Scipion Emilijan je bio izrazito strog i striktan zapovjednik, koji je od svojih oficira i vojnika zahtijevao bespogovornu disciplinu, poslušnost i poštivanje zakona. On je prvo dao istjerati iz tabora veliki broj nevojnog osoblja koje se kretalo sa armijom, predstavljalo veliki teret, usporavalo njeno kretanje i manevrisanje i štetno djelovalo na disciplinu i borbenu gotovost. Scipion Emilijan je samo 2000 prostitutki istjerao iz armijskog tabora, a koliko je još bilo proricatelja budućnosti - proroka, vračeva, svodnika, konjušara, trgovaca, torbara – prodavača, krčmara, kockara, varalica svih mogućih boja i ostalih koji su boravili i živjeli od i sa vojskom. Kako bi ojačao manevarsku sposobnost trupa i ubrzao njihovo kretanje, naredio je da se vojnici oslobode onoga tereta i prtljage koji im nisu neophodni i nužni i svega ostaloga što je moglo samo smetati, kao što su kreveti, stolovi, vaze i sva pomagala za objede izuzev onih koja je on dozvolio. Od posuđa za kuhanje on je dozvolio da se imaju samo ražanj, mjedeni kotlić i jedne zemljane čaše. Ako je neko želio da mu bude

[154] U drugoj polovini II. st. p. n. e. građani su sve više osjećali odvratnost prema vojnoj službi. I regrutno služenje građana u vojništvu Republike (milicijsko – teritorijalnog tipa) koje je nekada smatrano pravom i čašću, sve više se pretvaralo u obavezu, posebno ako se odnosilo na prekomorske teritorije i vanjske provincije. Sve su to bili pokazatelji koji su budućim rimskim vojnim zapovjednicima i državnicima nametali potrebu za strukturarnim reformama vojske i vojno – odbrambenog sustava Republike i Italskog saveza. Po svemu sudeći, udaljavanje od dotadašnjeg i sustava i prakse organiziranja građansko – regrutske vojske, započeo je baš Scipion Emilijan i to upravo u pripremama za svoju numantinsku kampanju. U popunjavanju trupa se nije oslanjao na standardno novačenje, nego je sam organizirao prikupljanje vojnika koristeći i dobrovoljce, plaćenike, klijente.. itd... itd... Time je Scipion Emilijan omogućio začeće bar u embrionalnom obliku sustava, koji će se poroditi sa profesionalizacijom i proletarizacijom marijevskih armija u Jugurtinom ratu i kimbarsko – teutonskom ratu.

dozvoljen srebrni pehar, on je ograničio njegovu veličinu. I sva kola i njihovi suvišni sadržaji, kao i veći dio tovarnih životinja su prodani. Broj tovarnih životinja je smanjen kako one ne bi oslobađale vojnike tereta, a i kako bi se došlo do prijeko potrebnog novca za narastajuću armiju.

Nakon čišćenja trupa od bespotrebnog nevojnog osoblja i viška tereta, Scipion Emilijan pristupio obnovi borbene sposobnosti tamošnjih rimsko – italskih jedinica. Trupe su bile podvrgnute svakodnevnom radu, stalnim i teškim vježbama, obukama i konstantnim marševima, a i uskraćivan im je neki dotada uobičajeni luksuz (kao kupanje i masaže). Sluge vojnika je zapošljavao da brinu o stoci u vojnoj intendaturi. Vojnici su neprestano dobijali i komande da se bave teškim poslovima, čak i onim kojim se bave njihovi robovi ili koje bi se smatrale nepravednim. Morali su da prekomjerno nose kolje, jer se, tobože, ne znaju boriti, da se prljaju blatom, jer se, tobože, ne žele kaljati krvlju. Zabranio je vojnicima da jašu na mazgama kada su na maršu. Naređivao je vojnicima da sa sobom na čestim marševima nose sljedovanja hrane (za 30 dana) i po sedam kolaca za opkop, i pod teškim uvjetima, samo kako bi ih fizički ojačao, uvećao njihovu kondicionu sposobnost i učinio ih otpornim na hladnoću, mraz, kišu, žegu, kao i prelaske gazom rječica. Često ih je optuživao za lijenost, plašljivost i nemar, te razbijao pribor koji je služio samo u svrhu samozadovoljstva i bio potpuno nepotreban za ovu ratnu kampanju.

Kako bi ih fizički i kondiciono osnažio, ali i mentalno preoblikovao kao poslušne vojnike koji ne dovode u pitanje nikakve naredbe, Scipion Emilijan ih je primoravao na težak fizički rad koji je nekada za vanjskog promatraća izgledao besmislenim. U armiji Scipiona Emilijana svaka jedinica je znala koji joj je zadatak, bilo da je zaštita trupa koje grade tabor, bilo da je riječ o izviđanju, kopanju rovova, podizanju palisade, podizanju šatora. Za sve poslove koje je zahtijevao od vojnika, komandant je odredio fiksirano vrijeme u okviru kojega su se ti poslovi morali završiti. Kada bi bio viđen vojnik van redova, Scipion Emilijan ga je dao kazniti, ako je bio sa rimskim građanstvom tako što bi ga istukli sa štapom od vinove loze, a ako je bio bez rimskoga građanstva sa batinama.

Svoje trupe je natjerao da se kreću u formaciji kvadrata, a i sam Scipion Emilijan se nije držao jedne pozicije u poretku marša nego je bio u stalnom pokretu oko linija kretanja trupa kojima je zapovijedao pa je često obilazio i zalaznice. Tako je želio da ima u uvidu cjelokupnu situaciju i stanje među vojnicima. Ako bi vidio da je neki vojnik bolestan, naređivao je konjanica da sjašu i svoje mjesto prepuste bolesnima. Ovima je samo sticao dodatno poštovanje među vojnicima, jer pravedan komandant, makar bio i vrlo strog i više nego zahtjevan, može biti samo omiljen u armiji. Kada bi vidio da su mule prenatrpane, on je naređivao da se dio tereta sa njim prenese na vojnike.

O tome koliko je Scipionu Emilijanu bilo stalo da među vojnicima gaji „imidž“ pravednog, poštenog i nepotkupljivog zapovjednika dovoljno govori i slučaj sa skupim poklonima koje mu je poslao seleukidski kralj Antioh VII Euerget Sidetski. Iako su u to vrijeme,

kada je zavladala među elitom posvemašnja korumpiranost, drugi zapovjednici i nobili uobičavali da sakrivaju od javnosti skupe poklone koje su im slali strani kraljevi, Scipion Emilijan je postupio drugačije. On je naredio da se ti pokloni prihvate na središnjem javnom mjestu u vojnom taboru, odmah ih je javno predao kvestorima sa nalogom da ih oni smatraju javnom imovinom, a ne privatnim vlasništvom Scipiona Emilijana. Iz fonda ovih seleukidskih „poklona“ Scipion Emilijan je nagrađivao i odlikovao svoje vojnike i časnike koji bi se isticali po hrabrosti.

Komandant Scipion Emilijan je bio odredio armiji i da jede većinom hladne obroke, dozvoljavajući pripremu vrućega mesa samo za večeru. I tek na večeri su se vojnici mogli odmoriti, ali uz skroman objed. Ali u svim tim naporima Scipion Emilijan nije ni sebe štedio, i da bi pojačao moral svojih trupa i dao lični primjer, on se pridruživao vojnicima na stalnim i dugim marševima. Scipion Emilijan je bio i prvi koji je spavao na slami. Scipion Emilijan je imao i običaj da ide okolo sa crnim plaštem - ogrtaćem zaogrnutim oko sebe, govoreći da je u žalosti zbog sramotnog stanja armije kojom je zapovijedao.

O njegovom vojničkom karakteru dovoljno govori i anegdota na koju se nailazi u više vrela. Pred Numancijom, Scipion Emilijan je primijetio štit jednog vojnika, koji je bio prilično dekorisan, prokomentarisavši ga riječima, da se ne čudi da čovjek koji je ukrasio štit sa takvom pažnjom kao da ima više u njega povjerenja nego u svoj mač, čime je indirektno nagovijestio da će njegova koncepcija rata protiv Numancije imati ofanzivni karakter. Numantinska kampanja Scipiona Emilijana je ostala u historiji zapamćena i po mnogim anegdotama, izrekama i sentencama, ironičnog ili sarkastičnog karaktera, koje je on upućivao svojim pojedinim oficirima i vojnicima u cilju podizanja njihove svjesti o konkretnim stvarima.

Scipion Emilijan istovremeno je pristupio i unutrašnjoj reorganizaciji armije. U taktičkom smislu, Scipion Emilijan je strijelce i pračkaše raspodijelio, ne prema dotadašnjom običaju među kohorte, nego među sve centurije. Scipion Emilijan je nesumnjivo bio odličan zapovjednik i vrlo brzo je ipak uspio, istina uz sve probleme i znatne muke, da nekada raspuštenu armiju dovede u red, disciplinira i obuči pa je imao pod komandom ubojitu i dosta brojnu borbenu silu, koja je za postavljeni cilj imala pobjedu nad ponosnom i hrabrom Numancijom.

I onda kada je smatrao da su se stekli svi uvjeti da njegova armija započne borbene operacije sa ciljem zauzimanja Numancije, on je postavio svoj tabor bliže Numanciji. I tako je sabrana, fizički i borbeno spremna, pribrana, disciplirana i komandantu poslušna armija započela novu borbenu kampanju. Ali ova kampanja se bazirala na strategiji iznurivanja i iscrpljivanja Numantinaca, bez odlučnog napada na samo naselje ili numantinske pozicije. Zato mu je i cilj bio da opkoli Numanciju i zatvori je u bukvalnom smislu sa svih strana.

Pošto nije nimalo potcjenjivao neprijatelja, jer je sigurno proučio sukobe sa Numantincima u pređašnjim godinama koji su završavali porazima rimsko – italske armije, Scipion Emilijan nije uopće rizikovao. On nije uopće umanjivao vrijednost Numantinaca, zbog neke njihove malobrojnosti ili kulturološke ili civilizacijske inferiornosti i vrlo dobro je znao da je riječ o hrabrom, odlučnom, opasnom i sposobnom protivniku, i zato je tako pažljivo pripremao svoju kampanju, striktno trenirao armiju i oprezno djelovao u svojim akcijama.

Opustošena je i numantinska okolica, opljačkani i uništeni zasadi, sve u cilju kako bi se taktikom "spržene zemlje" iscrpljivao protivnik. Izveo je operaciju u vakejsko područje, odakle su se Numantinci snabdjevali sa hranom. Tamo je uništavao sve, uzimajući za svoje trupe ono što je korisno kao hrana, a naređujući da se ostatak nagomila i onda zapali, sve u cilju da protivniku ne ostavi ništa od resursa. U području Palantije je došlo i do jednog otvorenog sukoba Vakeja i rimsko – italskih vojnika. Kada je prolazio kroz teritoriju Kaukeja, koji su imali sporazum sa Republikom, koji je Lukul bio prekršio, Scipion Emilijan je izdao proklamaciju da se Kaukeji mogu vratiti svojim domovima potpuno sigurni. Kaukeje je tako privukao na svoju stranu. Kada se vratio sa trupama na numantinsku teritoriju u kasnu jesen 134. god. p. n. e., armija je smještena u zimske tabore. Tu mu se pridružio numidski kontigent sa 12 slonova, koji je vodio Jugurta, unuk Masinise.

Nedugo zatim, Scipion Emilijan je dao ustanoviti dva tabora veoma blizu Numancije. Jednim je osobno on upravljao, dok je komandu nad drugim prepustio svome bratu Fabiju Maksimu Emilijanu. Numantinci su mu ponudili odlučujuću bitku na otvorenom, ali ih je on ignorirao, odbijajući da prihvati bitku ili bude isprovociran na nju. Scipion Emilijan se odlučio za dugu i temeljitu kontinuiranu opsadu sa sustavom opsadnih fortifikacija oko cjelokupne zone odbrane (*circumvallation*; u dužini od oko devet kilometara), koji se sastojao od tabora (sa čvrstim strukturama i izgrađenim barakama), sedam kula, prsobrana, palisadne ograde pojačane sa šancima, i nizom šiljatih kolaca. Inženjerija armije Scipiona Emilijana je podignula i improviziranu branu na obližnjoj močvari kako bi se stvorilo vještačko jezero između numantinskih fortifikacija i napadačkih fortifikacija. Konstruiran je i vanjski zaštitni palisadni zid (*contravallation*, 2 ½ m. širok i 3 m. visok) sa šancem koji je štitio snage opsađivaća od bilo kakvog potencijalnog napada vojski koje bi došle u pomoć Numantincima. Na ovom vanjskom zidu podignute su kule na svakih 30 metara. I oko obližnje močvare su se izveli inženjerijski radovi, podizanjem golemoga nasipa. Numancija je uspješno izolirana i od rijeke Duero, kulama i zaprekama sa oštricama kako bi se spriječila manja plovila (čamci, jedrilice, neke vrste kanua) i plivaći i ronioci da ulaze u opsadnu zonu i izlaze iz nje donoseći opsjednutima namirnice i druge neophodne stvari. U opsadnoj zoni i na samoj bojišnici Scipion Emilijan je sada raspolagao sa armijom od oko 60.000 pripadnika dok je samu Numanciju branilo šest puta manje branitelja. Scipion Emilijan je kao svoga glavnoga "saveznika" u ovoj kampanji izabrao glad, jer kao

iskusni zapovjednik znao da je samo na taj način moguće da se potčine Numantinci, a da gubitci u ljudstvu i opremom među njegovom armijom budu svedeni na što je moguće manju mjeru.

I pored hrabrosti i ratničkih sposobnosti Numantinaca, suočena sa dobro pripremljenom i prebrojnom armijom Scipiona Emilijana izigrana Numancija nije imala mnogo izgleda. Ali Numancija je, i pored toga što je bila opkoljena od šestorostruko brojnijih snaga, i dalje pružala herojski otpor i to u toku dugih mjeseci opsade. Bilo je čak nekoliko numantinskih pokušaja proboja i napada na pojedine segmente opsadnog zida, ali odlična organizacija armije Scipiona Emilijana je to sve uspjela bez većih problema osujetiti.

Najveći numantinski ratnik po imenu Retogen Karaunije / *Rhetogenes Caraunius*, sa nekolicinom sljedbenika, uspio da se tajno i vješto probije iz obruča kako bi potražio pomoć od ostalih aravačkih sunarodnika i drugih susjeda. Nažalost, on i njegovi prijatelji nisu uspjeli da kod domorodačkih zajednica naiđu na zadovoljavajuću, kvalitetnu i konkretnu podršku. Starješine drugih arevačkih zajednica, plašeći se Rimljana, nisu ni saslušali ove Numantince, nego su ih odmah otposlali dalje. Ali Retogena i ostale to nije obeshrabrilo i oni su nastavili i dalje da traže pomoć. U tim njihovim nastojanjima ih je spriječila i brza i brutalna akcija samoga Scipiona Emilijana. U bogatom naselju *Lutia* (oko 55 km. od Numancije), omladina je izražavala podršku Retogenovim molbama, ali su starješine, koje su se protivile pomoći Numanciji i samim tim otvorenom ratu sa Republikom, tajno obavijestili Scipiona Emilijana o tome šta se dešava. On je sa dijelom svoje armije vrlo brzo došao do naselja *Lutia* i opkolio ga, zahtijevajući da mu se izruće vođe ovih pronumantinskih mladića. Kada su stanovnici naselja nastojali prevariti rimskoga zapovjednika rekavši da su ovi pobjegli, Scipion Emilijan je zaprijetio da će ako mu se oni ne izruće uništiti naselje. Zaplašeni stanovnici su onda izručili sve njih, oko 400 mladića. Za kaznu i kao primjer, Scipion Emilijan je naredio da im se odsjeku njihove ruke. Nakon toga se vratio u svoj tabor.

Pritješnjeni glađu, Numantinci su Scipionu Emilijanu poslali izaslanstvo koje je vodio Avarus. Možda bi se Numancija i predala pod nekim podnošljivijim uvjetima. ali Scipion Emilijan je odlučio da ide do kraja, odnosno do bezuvjetne kapitulacije ili uništenja Numancije. Tako je i pored odličnog i iskrenog govora i molbi Avarusa, Scipion Emilijan je bio neumoljiv i spreman samo na bezuvjetnu predaju Numantinaca. Saznavši za to, Numancija je odbila da se preda, a čak su Numantinci ubili i svoje izaslanstvo i samoga Avarusa kao nositelje loših vijesti, a možda više vjerujući da su oni sa rimskim komandantom dogovorili neke privatne aranžmane.

Po Floru, odnosno njegovom vrelu, Numantinci su tjerani nevoljom pokušali očajnički molili Scipiona Emilijana za bitku na otvorenom, kako bi poginuli „kao muškarci“. A pošto ni to nisu uspjeli ishodovati, odlučili su se za očajnički pokušaj proboja. Napad na položaje trupa pod komandom Scipiona Emilijana je odbijen i to uz velike gubitke

napadača. Stanje u Numanciji je postajalo sve kritičnije, pa se npr. jela i koža sa štitova i odjeće. Bila je i donesena odluka da se bježi, ali su muškarce u tome spriječile žene. Nedugo nakon toga, nestalo je bilo kakve hrane, pa se prešlo i na kanibalizam, a zavladalo je i stanje iskonskog divljaštva i instiktivne egzistencijalne borbe u kojoj nije bilo nikakvih obzira ni skrupula. I psihičko stanje Numantinaca postalo je tako gadno, da su se oni okrenuli krajnjem bijesu i mahnitosti. Numantinci su sve više i po svome izgledu i po svome načinu razmišljanja podsjećali na gladne divlje zvijere. Numantinci su branili svoju domovinu sve do zadnjeg trenutka, kad su već očaj i glad postali najbolje oružje neprijatelja.

Glad se ispostavila kao ubjedljivo najbolje oružje Scipiona Emilijana i njegove armije. Ona je u potpunosti uništila i volju i snagu nekada hrabrog i odlučnog naroda, a da armija pod komandom Scipiona Emilijana uopće nije izvela ni jedan jedini ozbiljniji napad na Numantince. I tako su se branitelji odlučili predati rimskom komandantu. On im je odredio vrijeme kada su trebali donijeti oružje na za to određeno mjesto, te da se sljedećeg dana okupe svi na drugom mjestu. Ali pošto su mnogi željeli da izvrše samoubistvo kako bi u smrt otišli slobodni, molili su za još jedan dan. Mnogi Numantinci su ubrzo izvršili (mačem, otrovom, ognjem) samoubistvo. Ne samo da su vršili samoubistva, nego su namjerno i uništavali svoju imovinu. Već spomenuti Retogen, koji je bio jedan od glavnih, najmoćnijih i najbogatijih numantinskih prvaka, je zapalio svoj dom, učestvovao u međusobnom istrebljenju onih koji se nisu željeli predati i na kraju se i sam bacio u oganj koji je gutao njegov dom. Njegov primjer samodestrukcije i samoubistva su mnogi slijedili. Kada su se preostali sakupili trećega dana na određeno mjesto, izgledali su jezivo, šokirajuće, prljavo, zapušteno i mršavo. Njihov izgled je izazivao sažaljenje čak i kod njihovih neprijatelja. Scipion Emilijan je izabrao 50 od preživjelih za svoj trijumf, ostale je prodao i naredio je da se Numancija sravni sa zemljom. I tako je završila Numancija. Za razliku od prebogate Kartagine, Numancija je bila siromašna zajednica, pa je i plijen bio dosta oskudan. A i sami Numantinci su se potrudili da plijena bude što je moguće manje, osim što su popalili i uništili što su mogli u sopstvenom gradu oni su čak i sopstveno oružje sami spalili.

Rimski pisac Flor odaje snažno historijsko priznanje ovome malome gradu sljedećom rečenicom: “Svaka slava prehrabrom i – prema mojemu sudu – upravo u nesreći, preblaženom gradu. Zdušno je pomogao saveznike, tako malom vojskom tako dugo vremena zadržao narod potpomognut snagama cijeloga svijeta.“ Čuveni filozof Seneka, i sam hispanskog porijekla, je braniocima Numancije (od kojih je dobar dio izvršio samoubistvo preferirajući smrt nego ropstvo) posvetio citat: "...velika je hrabrost opsjednutih koji znaju da nije opkoljen niko kome je mogućnost smrti otvorena i koji umire u zagrljaju slobode...". Diodor, ističući primjer patriotizma Numantinaca nakon pada grada i odvođenja žitelja u ropstvo, pripovijeda da je jedan numantinski dječak prišao svojim trima zaspalim sestrama i onda ih ubio. Kada su ga Rimljani upitali zašto je to uradio, odgovorio je da život za njih više nije imao vrijednosti. Sebe je umorio glađu.

Malobrojni zarobljeni Numantinci ostavljajući domovinu, baciše se na zemlju i zagrabiše pune šake numantinske zemlje i stavivši ih u jedra, ponesoše sa sobom za uspomenu na izgubljenu domovinu. Sukladno njenim tradicionalnim običajima prilikom svakoga završetka pobjedonosnog rata, Republika je poslala komisiju od deset senatora u Hispaniju kako bi za novozauzeta područja od strane Scipiona Emilijana i nešto ranije od Decima Junija Bruta uredila i propisala sustavne odnose na mirovnoj osnovi. Na osnovi razaranja Numancije, Scipion Emilijan je imao tu čast da proslavi 132. god. p. n. e. i svoj drugi trijumf, i da svome imenu doda još jedan počasni naziv: Numantinski/*Numantinus***.** Tako je Scipion Emilijan, pored toga što je zapamćen kao kultivirani i vrlo obrazovani čovjek, ostao u kolektivnoj memoriji zapisan i kao uništavatelj gradova i naroda. Sa zauzimanjem i razaranjem Numancije, u hispanskim provincijama je završeno burno, ratno i nemirno razdoblje koje je u kontinuitetu trajalo nešto duže od dvije decenije, i uslijedilo je kakvo – takvo zatišje koje je trajalo sve do I građanskog rata i dolaska istaknutog popularskog lidera Sertorija (*Quintus Sertorius*) na Pirinejski poluotok.

Numantinska kampanja koju je vodio Scipion Emilijan je bila i poprište na kojem su se našli zajedno u njegovoj armiji rimski vitez Lucilije (*Caius Lucilius*, živio cc 180 – 103/2. god. p. n. e.), satirista, pjesnik i čuveni književnik svoga vremena, mladi 23trogodišnji, ali vojnički sposobni Gaj Marije (*Caius Marius*, konzul za 107., 104., 103., 102., 101., 100. i 86. god. p. n. e.) rodom iz italskog grada Arpina, spomenuti numidski princ Jugurta koji je predvodio savezničke, numidske jedinice, nobil na početku karijere Kvint Cecilije Metel (*Quintus Caecilius Metellus*, kasnije sa dodatim kognomenom Numidski / *Numidicus*, konzul za 109. god. p. n. e.) i Publije Rutilije Ruf (*Publius Rutilius Rufus*, konzul za 105. god. p. n. e.). Neki od njih će, nakon završetka grakhovske revolucije, biti glavni akteri otvaranja novoga poglavlja stranačkih sukoba u Republici, između ostaloga predvodeći i suparničke armije. Marije je i postao i najčuveniji lider stranke populara, i njegova je epizoda građanskih ratova bila i najkrvavija od svih. Pored njih, u armiji Scipiona Emilijana se nalazio i Tiberijev mlađi brat Gaj. Tako su Numantinci dočekali da se u novoj kampanji koja je pokrenuta sa ciljem njihovog uništenja nalazi i drugi sin Tiberija Sempronija Grakha Starijeg.

III. makedonski rat od 171. do 167. god. p. n. e. i III. ilirski rat

I pored poraza u II. makedonskom ratu, snaga Makedonije, njenog kralja i dinastije Antigonida nije bila slomljena. Filip V. se uspio vrlo brzo oporaviti od poraza, a svoje izvore je povećao novim carinskim nametima i desetinama, dohodcima iz rudnika, razvitkom poljoprivrede i trgovine. Filip V. je znao izigrati uvjete mirovnog ugovora koji je brojnost makedonske vojske ograničavao na 5000 vojnika. Svake godine Filip bi obučio po 4 tisuće vojnika, pa ih zatim puštao kućama i novačio nove. Time je u svakom momentu mogao računati sa dosta brojnom i vrlo dobro obućenom vojskom sastavljenom od makedonskih građana. Međutim, nakon mira u Apameji, Filip V. nije mogao računati ni na kakvog jačeg saveznika, a Republika je mogla računati i na neke susjede Makedonije, npr. na uvijek lojalnu Pergamsku kraljevinu (čijeg su kralja Eumena II. nastojali neuspješno ubiti makedonski agenti u Delfima). Filip V. se čak pokušao povezati sa germanskim Bastarnima koji su živjeli na lijevoj obali Dunava, blizu njegovog ušća u Crno more, koji su po tim planovima trebali pokoriti ilirske Dardance, a onda bi se zajednički preko sjeverozapadnog Balkana provalilo u Italiju. Moguće je da su upravo radi toga, što su osjećali mogućnost ponavljanja „Hanibalovog prelaska“ u Italiju (ali ovaj put sa istočne strane) učvrstili Akvileju 181. god. p. n. e., kao glavnu naseobinu, utvrdu i odbrambenu, ali i ofanzivnu poziciju prema kopnenoj granici sa Balkanskim polutokom. Ali otpor Dardanaca i neuspjeh prijelaza Bastarna preko Dunava su osujetili realizaciju ovih vrlo ambiciozno zamišljenih planova.

Nakon mira u Apameji, situacija na Balkanu se počela postupno usložnjavati, jer je Filip V. morao podnositi raznorazna omalovažavanja i narušavanja makedonskog autoriteta u grčko – balkanskom i egejskom svijetu. Situacija između Filipa V. i Republike je bila iznimno napeta, pa je zamalo 183. god. p. n. e. došlo do rata, ali je zahvaljujući aktivnosti Demetrija, mlađeg sina Filipa V., otvoreni oružani sukob spriječen.

U Rimu se 180. god. p. n. e. (149. olimpijade po Polibiju) okupio veliki broj poslanstava iz balkanske Helade i Male Azije, veći nego ikada ranije. Povod za okupljanje je bilo ponašanje nasljednika kralja Filipa prema susjedima.

Senat je izgleda u Makedoniji nastojao stvoriti prorimsku frakciju (kao što je to bio slučaj u dobrom dijelu grčkih i helenističkih država) na čelu sa Demetrijem (koji je nekoliko godina u Rimu boravio kao taoc i postao vrlo naklonjen Republici) kojeg se željelo dovesti na makedonski tron. Posebno je na tome insistirao Tit Flaminin, koji je bio dobar poznavalac grčkog i helenističkog svijeta i često nastupao kao učesnik i arbitar u

tamošnjima raspravama. Protežiranje Demetrija je dovelo do sukoba unutar vladajuće makedonske porodice, jer je još ranije Filip V. bio odredio za nasljednika Perseja, starijeg sina i polubrata Demetrijeva. Persej se potrudio da osigura svoje nasljedstvo i eliminira Demetrija podmećući navodno Flamininovo pismo upućeno Demetriju. Filip V. je ne znajući za Persejeve spletke, dao da se Demetrije pogubi 179. god. p. n. e., i tako je Persej, nakon Filipove smrti, u svojoj 31. godini postao novi kralj Makedonije. Persej je bio dobar vojni zapovjednik i odlučio se pripremati za odlučujući rat sa Republikom, kako bi povratio i ugled i snagu Makedonske kraljevine. Persej je uspio i skupiti velike količine novca, ali sa kojim se i teško rastajao (iako ga je skupljao u svrhu rata). Persej je nastojao doći do saveznike i to u „Ilirskoj državi" Agronida, odnosno kod njihovog novog kralja Gencija (sina Pleurata II, unuka Skerdilaide). Gencije je zvanično bio u dobrim odnosima sa Republikom, ali se potajno nadao slomu rimske hegemonije (isejski izaslanici su bili odali Gencija rimskom Senatu). Osim Gencija, Persej je našao saveznika i u Kotisu, kralju tračkih Odrisa. Mnogo simpatizera za nastup protiv Rima Persej je našao i u Grčkoj. „Sloboda" Grčke, koju je Tit Flaminin proglasio, pretvorila se u strogo tutorstvo i sustavno miješanje Rima u unutarnje stvari grčkih polisa i saveza. Rimljani su gotov svuda podržavali oligarhijske grupe. Zato su demokrati bili prožeti antirimskim stavovima i rado pružali podršku Perseju. Tako je makedonski kralj zadobio snažnu podršku u redovima najradikalnijih demokrata i najsiromašnijih slojeva, koji su tražili korjenite socijalne, političke i društveno – ekonomske promjene. Makedonskom kralju su se pridružili i Bizant i Lampsak. Čak su i Ahajci raspravljali da ukinu antimakedonske zakone, a Rodos je na svojim brodovima Perseju doveli njegovu vjerenicu Laodikeju (kćerku Seleuka IV.) iz seleukidske Antiohije. Na otoku Samotraci su se održavali tajni sastanci grčkih predstavnia i Makedonaca sa proturimskim i protupergamskim namjerama. Tako je polako oblikovana jedna ozbiljna antirimska koalicija, koja je predstavljala opasnost ne samo za Rim nego i za njegove saveznike, npr. za pergamskog kralja Eumena II.

Rimljani su prije svega težili da diplomatskim putem odlože početak rata, odnosno da umire Perseja i da razbiju stvaranje njegove mreže podrške u Grčkoj. Već 173. god. p. n. e. rimski poslanici su u ahajskoj skupštini izjavili da savez sa Persejem znači automatsko raskidanje saveza sa Republikom. Eumen II. je 172. god. p. n. e. posjetio Rim i uzeo učešća u stvaranju plana za borbu protiv Perseja. On je bio optužen da napada na rimske saveznike. Na tajnoj sjednici Senat zaključio rat i dao razmjestiti posade u epirska pristaništa). Rimskom poslanstvu je Persej izjavio da ugovor iz ugovor koji je Republika dobila nakon poraza Filipa V. u II. makedonskom ratu smatra dokinutom, ali da je on spreman na novi ugovor i naloži poslanstvu da u roku od tri dana napusti Makedoniju. Iako je faktički to značilo da je rat izbio, Rimljani su uspjeli (jer nisu bili izvršili dovoljne ratne pripreme) da navedu Perseja da se upusti u nove pripreme i tako izgubi dragocjeno vrijeme. U isto vrijeme rimska je delegacija uložila sve napore da razbije Persejevog saveznika, federaciju beotskih gradova. To je dovelo i do toga da su borbene operacije započele sa rimskom inicijativom,

onda kada su rimske legije dospjele u proljeće 171. god. p. n. e. na Balkan. Persej je mogao računati na 43.000 vojnika (od toga 21.000 makedonskih falangista), dok je rimsko – italska vojska u balkanskoj Grčkoj imala oko 30 – 40.000 ljudi. I pored gubitka vremena 172. god. p. n. e. i gubitka dijela saveznika, makedonski kralj Persej je skoro pune tri godine uspješno odolijevao napadima Rimljana i njihovih saveznika, privukavši na svoju stranu i veliki dio grčkih polisa. Početak rata bio je povoljan po Perseja. U rimskoj vojsci nije bilo dovoljno discipline, a Persejevi apeli raznim državama i molbe za pomoć počeli su nailaziti su na simpatije. A čak su se i vjerni saveznici Rimljana Eumen II Atalid, kralj Pergama i otok Rodos kolebali u svome držanju u odnosu na rat između Makedonaca i Rimljana.[155] Trojica rimskih konzula: za 171. god. p. n. e. Publije Licinije Kras (u bici kod Larise gdje su Rimljani poraženi zapaženu ulogu je imao Kotis), za 170. god. p. n. e. Aul Hostilije Mancina i za 169. god. god. p. n. e. Kvint Marcije Filip nisu uspijevali da izađu nakraj sa makedonskim kraljem. Persej je nakon pobjede nad Licinijem Krasom nastojao da sklopi mir sa Republikom pod istim uvjetima, kao i njegov otac, ali su Rimljani to odbili (jer oni nikada ne sklapaju mir nakon svoga poraza).

III. ilirski rat

Kao sastavnica III. makedonskog rata desio se i III. ilirski rat. Pridobiven od Perseja obećanjem o velikoj svoti novca koje bi trebao dobiti, Gencije je dao zatvoriti rimske poslanike, čime je na svoju kraljevinu navukao rimske legije. Čim je Gencije prekršio savez sa Rimom i ušao u rat, Persej radi svoje škrtosti nije ilirskom kralju poslao obećane svote. Persej je radi svoje škrtosti bio krivac što mu kao pomoć nije došlo i 10.000 keltskih konjanika i isto toliko pješadinaca, a nije dao ništa ni onima u grčkim gradovima koji su bili spremni na proturimski nastup. Rimski pretor Lucije Anicije Galo (*Lucius Anicius Gallus*) je poveo vojsku od 30.000 ljudi na Gencija i rat praktično završio za 30-tak dana 168. god. p. n. e. Kada je Gencije vidio da uzalud čeka na pomoć vojske kojom je zapovijedao njegov brat Karavantije, predao se Rimljanima u Skodri. Nakon što je sproveden u trijumfu, interniran je u prvo u grad *Spoletium*, a onda u *Iguvium / Gubbium* u Umbriji. Gencije, posljednji ardijejski kralj argonidske dinastije je u Italiji i umro. Nakon pobjede nad Gencijem, Lucije Anicije Galo je u Skodri sazvao 167. godine p. n. e. veliki sabor domorodačkih poglavara i predstavnika. Tu je objavio „u ime Senata i rimskog naroda“ da su sve one zajednice koje su prešle na rimsku stranu prije predaje Gencija slobodna i da ne moraju plaćati danak i to se posebno odnosilo na niz ilirskih naroda kao što su Taulanti, Daorsi i Pirusti, te na gradove Rizon, Olcinium i možda Lissos. Ostatak nekadašnje agronidske kraljevine je podijeljen na tri dijela, kojima su upravljali od Rima zavisni pupit – vladari (kao npr. Balej / Ballaios). Zanimljivo je da Rimljani nisu ni tada stvorili

[155] *Vell.* I, IX, 1-2

svoju provinciju u ilirskim zemljama, niti anektirali područja. I dalje su se zadovoljavali stvaranjem čitavog niza malih potčinjenih «savezničkih» državica, međutim razaranje i podjela Agronidske kraljevine doveli su do toga da se pojavio novi jaki faktor na istočnom Jadranu, a to su bili Delmati (koji su se 180. god. p. n. e. proglasili samostalnim u odnosu na „Ilirsku kraljevinu“). Sa ovim brojnim i moćnim ilirskim narodom Rimljani će imati dugu historiju međusobnog ratovanja.

Bitka kod Pidne 168. god. p. n. e. i kraj rata

Rat sa Makedonijom na južnom Balkanu otegao, i sada je vagi bila i sama dominacija Republike u mediteranskom svijetu. Ako bi makedonski kralj uspio da se odupre Rimu, to bi definitivno imalo poražavjući efekt po tek uspostavljenu doktrinu rimske supremacije. Novi konzul je postao energični, razumni i strogi konzul Emilije Paul. Potrebno je naglasiti da je poradi potreba rata sa Persejevim falangistima, uvećana i brojnost Paulovih legija sa 4200 na 5000 ljudi. Čim je uvježbao armiju, Emilije Paul je krenuo u odlučujuću bitku. Do sraza je došlo 22. VI. 168. god. p. n. e. kod Pidne u blizini (sjeveroistočno od) planine Olimp. Emilije Paul je vrlo vještim manevrom naveo Perseja da se upusti u odlučujuću bitku. Rimsko – italska armija je bila manevarski elastičnija, pa je samim tim bila i pokretljivija u odnosu na kruću strukturu makedonske falange. A tu prednost je Emilije Paul odlučio da iskoristi u potpunosti. Detaljan opis bitke je ostavio Plutarh u životopisu Emilija Paula, navodeći čitav niz zanimljivih detalja.

Taktika Emilija Paula se sastojala u tome da prisili Perseja na odlučnu bitku na otvorenu. Želeći ga na to primorati, presjekao je sve njegove veze, koristeći ekstraordinarije. Do tada rimsko – italske snage nisu uspijevale da poraze Persejevu vojsku, jer je ona dobijala resurse i imala logističku podršku.

21. VI. rimsko – italske trupe su podigle tabor nekih 1500 km udaljen od neprijatelja, iskrčivši 800 m^2 prostora na jednom obronku sa rijekom. Pošto je glavnina vojske stigla tek u podne, a i radi dugog ubrzanog marša pod žarkim suncem, Emilije Paul je odlučio odmoriti svoju armiju i bitku započeti sutra ujutro 22. VI.

Sama bitka je bila vrlo teška, čega je na samom početku postao veoma svjestan i sam Emilije Paul. U falangi je bilo 16 redova vojnika naoružanih kopljima dugačkim 6 metara (sarisi). Koplja su prvih pet redova isturena, tvoreći tako pravi zid isturenih šiljaka. Tako Plutarh navodi da je vidjevši pritisak makedonske falange Emilija Paula obuzelo zaprepaštenje i strah, “jer je osjetio da još nikada nije vidio većma zastrašujući prizor. Često se kasnije znao prisjetiti svojih ondašnjih čuvstava i onoga pogleda.” Ovo Paulovo priznanje je možda i najbolji hommage makedonskim falangama, koje su krstarile prostorom od Jadranskog i Jonskog mora pa sve do Pendžaba.

Po Plutarhu falangu rimsko – italska armija nije uspijevala probiti sve dok izvjesni: "...Salvije, komandant Peligna, zgrabivši bojni znak svoje jedinice baci ga među neprijatelje. A kad su Peligni (jer za Italike je neprirodno i bezbožno ostaviti bojni znak) potrčali prema onome mjestu, u srazu jednih i drugih strašne su gubitke zadavali i trpili. Jedni (saveznici Peligni op. a.) su nastojali mačevima odgurnuti u stranu sarise, pritiskivati ih štitovima prema dole ili su ih čak odvraćali hvatajući ih rukama. Drugi (makedonski falangisti op. a.) držeći ih (sarise op. a.) čvrsto uperene objema rukama i probadajući skupa sa oružjem one koji bi na njih nalijetali, jer ni štit, ni oklop nisu odolijevali snazi udarca sarise, bacali su uvis preko glave trupla Peligna i Marucina, koji su bez ikakva razmišljanja, u zvjerskom bjesnilu, jurili u susret udarcima i sigurnoj smrti. Kada su tako izginuli oni u prvom redu, oni postrojeni iza njih se zaustaviše. I nije to bio pravi bijeg, ali uzmakoše prema gori zvanoj Olokro tako da je i Emilije, kako kaže Posejdonije, kada je to vidio razderao svoju haljinu, jer se taj dio povlačio, a ostali su se Rimljani odvraćali zaplašeni od falange koja nije dopuštala pristup, nego ih je sučeljavala kao sa nekom gustom palisadom od sarisa neodoljivom odasvud. Ali kako je zemljište bilo neravno i bojni red zbog svoje dužine nije mogao održavati čvrstoću niza gusto povezanih štitova, pa kad Emilije ugleda kako nastaju brojne usjekline i pukotine u falangi kao što je prirodno kada su vojske velike i naprezanje boraca nejednako, jer su neki dijelovi bili pod jakim pritiskom, a drugi su iskakivali naprijed, brzo prišavši i razdijelivši kohorte, on zapovijeda neka se u te razmake i praznine ubacuju njegovi ljudi i neka zameću boj prsa u prsa, te ne vode jednu bitku protiv svih Makedonaca, nego mnogo pojedinačnih i uzastopnih bitaka. Kada je Emilije tako uputio časnike, a oni vojnike, čim su se uvukli među neprijateljske redove i rascijepili ih, jedni napadajući iskosa nebranjene tačke, a drugi, obišavši ih, udarajući odostrag, pa je falanga tako izgubila povezanost, odmah joj je propala snaga i zajednička djelotvornost. Pa kako su se sada Makedonci morali boriti čovjek sa čovjekom ili u malobrojnim grupicama udarajući svojim kratkim mačevima o čvrste štitove legionara koji su sezali do zemlje, a kako su pružali slab otpor svojim lakim štitovima od pletera njihovim mačevima koji su težinom i snagom zamaha prodirali kroz njihovo naoružanje u tijelo, udariše u bijeg. Ali borba sa njima bila je žestoka. Ondje je i Marko, sin Katonov, a Emilijev zet, pokazujući vrsnoću svake vrste, izgubi mač. Budući da je bio mladić odgojen najvećom brižljivošću i velikom ocu dugovao dokaze velike vrline, pomisli da život nije vrijedan življenja ako neprijatelju prepusti osobni plijen dok je još živ, pa se baci u bitku govoreći svakom prijatelju i znancu koga bi ugledao što ga je zadesilo i moleći da mu pritekne u pomoć. Kako se našlo mnogo tih valjanih ljudi su se jednim zaletom probili kroz ostale, pod njegovim vodstvom udare na neprijatelje. U žestoku boju te uz silno krvoproliće i mnoštvo rana potisnuše ih odande i osvojiše to mjesto prazno i napušteno od neprijatelja, a onda se dadoše u potragu za mačem. I kada ga najzad pronađoše u hrpi oružja i palih vojnika pokrivena leševima, veoma se obradovavši i zapjevavši pobjednu pjesmu, još sjajnije nasrtahu na neprijatelje koji su se još držali na okupu. I najzad tri hiljade probranih vojnika

Makedonaca, ostajući na svome mjestu i nastavljajući da se bore, svi budu sasječeni. Pokolj ostalih što su bježali bio je tako golem da se ravnica i obronci gorja napuniše leševima, a vode rijeke Leuka još su bile izmiješane sa krvlju kad su je Rimljani prešli dan poslije bitke. Kažu, naime, da je poginulo preko 25.000 ljudi. Rimljana je, kako tvrdi Posejdonije, palo 100, a prema Nasiki 80.

Pobjedom kod Pidne, završio je za Rimljane težak i mučan III. makedonski rat. U ovoj bici veliku vrijednost su pokazali i pojedini italski saveznici, npr. Peligni. Kod Pidne Makedonci su imali strašne gubitke od 20.000 poginulih i 11.000 zarobljenih. I tako je slavna makedonska falanga, koja je samo stoljeće i po ranije bile strah i trepet od Jadrana do Inda, konačno u potpunosti potučena i sišla sa povijesne pozornice.

Ilustracija koja prikazuje bitku kod Pidne. Na lijevoj strani su rimsko – italski legionari i vojnici, a na desnoj makedonski falangisti. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991: 4-5.

Persej je pobjegao na Samotraku, ali je ostavljen od pristalica bio prisiljen da se preda Rimljanima. Posljednji makedonski kralj je zajedno sa svojom porodicom vođen ulicama Rima u trijumfu Emilija Paula. Držan je kao zarobljenik u *Alba Fucens* gdje je i umro. Persejev sin je naučio latinski i kasnije postao javni notar / pisar. U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6000 talenata zlata i srebra. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim prenio oko 200 miliona sestercija. Toliko je novca doneseno u državnu blagajnu, da su rimski građani od 167 god. p. n. e. do principata (izuzev vremena konzula Hircija i Panse 43 god. p. n. e.) oslobođeni od direktnih poreza. Emilije Paul je dao postaviti veliki monument u Delfima u počast pobjede kod Pidne, od kojeg su ostali sačuvani pojedini dijelovi sa reljefnim frizovima.

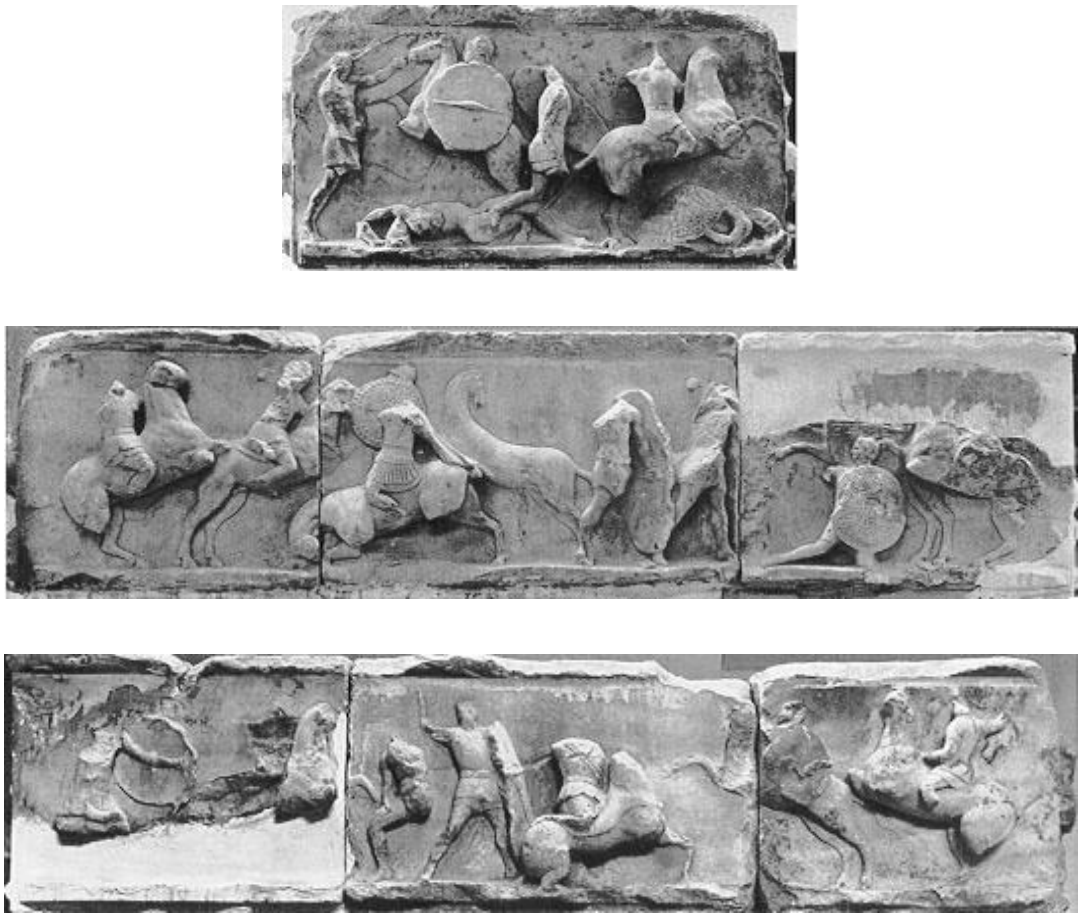

Sačuvani frizovi sa monumenta Emilija Paula u Delfima. Danas se nalaze u muzeju u Delfima.

Ni nakon Pidne Rimljani nisu izvršili aneksiju, ali su, prema zaključcima iznesenim na saboru u Amfipolu, uništili makedonsku državu podijelivši je na četiri zasebne pupit – državice (Amfipol, Tesalonika, Pela i Pelagonija). Svaka od ovih državica je proglašena „samostalnim", imala je svoj novac, ali nije smjela sa drugim makedonskim državicama stupati u kakav odnos (čak je zabranjen međusobni brak između građana pojedinih državica i međusobna trgovina). Državice su bile obavezne da plaćaju danak Republici u iznosu od polovice koja se isplaćivala Perseju (znači rimski namet je bio manji, što je bila proračunata mjera). Državicama je bilo zabranjeno čak i rudarstvo, i da javna zemljišta u zakup daju, kao i uvoz soli i izvoz drva. Dozvoljeno im je da imaju samo malo vojske, kako bi se mogli suprostavljati sjevernim balkanskim barbarima, dok je utvrda Demetrias bila razorena. Persejevi visoki funkcioneri i njihovi odrasli sinovi su preseljeni u Italiju.

Hiljadu najistaknutijih građana Ahajskog saveza su postali taoci i upućeni su u Rim i Italiju (među njima i Polibije). Rodos je, zbog toga što su njegovi predstavnici otvoreno izražavali nezadovoljstvo ratom (jer im gubi trgovina), izgubio svoje posjede na kontinentu (u Likiji), koji su mu donosili veliki prihod. Osim toga, otok Delos proglašen je za slobodnu luku (*porto franco*), što je zadalo nenadoknadiv udarac Rodosu koji je dotle ubirao ogromne lučke pristojbe. Potrebno je napomenuti da je Katon Stariji Cenzor bio među onima koji su pokušavali spriječiti rimsku kaznu prema Rodosu. Pergamski kralj Eumen II., za koga se je sumnjalo da je stajao u tajnim vezama sa Persejom, nije bio nagrađen i izgubio je svoj prijašnji utjecaj (Pamfiliji i Galatiji je data samostalnost). Čak je sve više bio protežiran njegov brat Atal. Kada je Eumen II. pokušao doći u Rim, da regulira svoje odnose sa Republikom, Senat je brzo bio donio zaključak da u buduće kraljevi ne smiju dolaziti u Rim, i Eumen II. se morao iz Brindizija vratiti u Malu Aziju. Kaznili su i Etolce i Akarnance oduzevši im gradove. Jedino nije kažnjen Kotis, nego mu je čak i vraćen zarobljeni sin. Atenjani su opet nagradili radi njihovog sluganskog odnosa darujući im neke oblasti. Na samog završetku rata Emilije Paul je bio uvučen u jednu od najnedostojnih epizoda koje su se desile u rimskoj historiji, i koja je u potpunosti zatamnila sliku njegove pobjede u Makedoniji. Kako bi obeštetili rimske i italske vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom ratu, Senat je izdao naredbu Emiliju Paul da sa vojnicima opustoši grčku pokrajinu Epir. Na prijevaru je uništena čitava jedan pokrajina, razoreno 70 gradova i odvedeno u roblje 150.000 njihovih žitelja od kojih je većina pripadala epirskim Mološanima, koji su istina bili glavni nosioci proturimskog otpora u Epiru. To je bilo toliko suprotno od vjerovanja i etike ratovanja starih Rimljana, onih časnih zapovjednika iz vremena Rane i Srednje Republike do zaključno sa Scipionom Afrikancem Starijim i Tiberijem Sempronijem Grakhom Starijim. Pustošenje Epira je bilo pravi primjer izrastanja nove generacije Rimljana sa drugačijim svjetonazorom (*nova sapientia*). III. makedonski rat, odnosno njegov kraj je tako ustvari predstavljao i duboku razdjelinu između Rimljana „nove mudrosti" u odnosu na njihove pretke. Sada nastupa vrijeme sirovog i krutog imperijalizma i hegemonizma, vrijeme pohlepe i sebičnosti koje će u potpunosti zatomniti

rimske drevne vrline koje su ga vodile Republiku u njenom usponu i ponižavanja i uništavanja drugih. To više nije bio Rim Cincinata, Kamila Furija, Apija Klaudija Slijepog, Dentata, Regula, Fabija Maksima, Scipiona Starijeg, Katona Starijeg... Zanimljivo je da je Luciju Paulu malo nedostajalo da mu zaključkom narodne skupštine bude uskraćen trijumf, jer su njegovi vojnici bili nezadovoljni podjelom ratnog plijena.

Poslije Trećeg makedonskog rata vanjska politika grčkih i istočnih država dospjela je u potpunu zavisnost od rimskog Senata. Dok su Rimljani na početku II. st. p. n. e. nastojali održati *status quo*, sustav ravnoteže, sredinom stoljeća među civiliziranim i i kultiviranim zemljama i narodima Mediterana prilike se mijenjaju. Zajedno s rimskim političarima i rimskim vojnim snagama na Istok prodiru rimski i italski poslovni ljudi, i rimsko-italski zelenaški kapital počinje igrati vidljivu ulogu u životu helenističkih zemalja. To nailazi na svoj odraz i u politici. Poslije rata s Persejem Rim napušta politiku jačanja slabih država na račun moćnih susjeda i prelazi na pripremanje aneksije oslabljenih država.

I. delmatski rat 156 – 155. god. p. n. e. i ratovi sa Japodima

Nakon završetka III. ilirskog rata i podjele nekad jedinstvene agronidske „Ilirske države" 168/167. god. p. n. e. Rim je uspostavio jedan sustav koji se sastojao od mreže protektorata, "saveznika" i postaja duž jadransko – jonskog primorja i na otocima, koji bi služio kao neki "sanitarni" i kontrolni koridor na strateški bitnom morskom prostoru. Međutim, rušenje agronidske dominacije na ilirskoj srednjojadranskoj obali je neizostavno kao posljedicu imalo pojavu novih političkih i narodnosnih fenomena koji su postajali remetilački faktor za rimski sigurnosni i kontrolni sustav na Jadranu. Najvažnija pojava su bili Delmati (i njihova politija) koji su se sa prostora jadranskog zaleđa spustili i na obalu u toku III. i II. st. p. n. e. Ovaj veliki i moćan ilirski narod se sredinom II. st. p. n. e. prostirao od rijeke Krke pa do Neretve, zahvatajući i dijelove današnje zapadne Bosne. Delmati, koji su nekada priznavali vladavinu ilirskih kraljeva, za vrijeme kralja Gencija su se odmetnuli od agronidske hegemonije i počeli da ugrožavaju svoje druge ilirske i helenske susjede. Na poziv drugog ilirskog naroda Daorsa (koji su inače uvijek bili vrlo lojalni Republici) i helenske apoikije Ise (na otoku Visu), Republika je poslala 158. god. p. n. e. izaslanstvo na čelu sa Gajem Fanijem (*Caius Fannius Strabo*, konzul za 161. god. p. n. e.) da mirnim putem pokušaju riješiti probleme sa Delmatima. Kada je poslanstvo stiglo u Delminium (glavno delmatsko naselje u području današnjeg Duvna / Tomislavgrada), Delmati su se vrlo loše ponijeli prema poslanstvu, a izgleda da je poslanstvo bilo i napadnuto pa su ubijeni isejski i daorski pratioci. To je nesumnjivo dovelo do rata. Tako su i Delmati ponovili istu stvar koju je sedamdeset godina ranije učinila ilirska kraljica Teuta. Prvi pohod na Delmate iz 156. god.

p. n. e. koji je iz Narone vodio konzul Gaj Marcije Figul (*Caius Marcius Figulus*, konzul za 156. god. p. n. e.[156]) je završio porazom, a ni drugi Figulov napad na Delminium nije donio uspjeha. Tek naredne 155. godine p. n. e. konzul Publije Kornelije Scipion Nasika Korkul (*Publius Cornelius Scipio Nasica Corculum*, konzul za 155. god. p. n. e.[157]) uspio je zauzeti Delminium, središte Delmata, i razoriti ga. Od plijena iz delmatskog rata Korkul je dao izgraditi je portiko na Kapitolu. Sa I. delmatskim ratom i Nasikinim razaranjem Delminiuma nije uništen otpor Delmata, nego je on samo označio početak dugotrajnog, hroničnog problema koji je rimska država imala sa ovim ilirskim narodom. Ustvari sa 156. god. p. n. e. započelo je jedno od najdugotrajnih i najnezahvalnijih (jer zaostalo i siromašno područje nije moglo ponuditi zadovoljavajući ratni plijen, a gubici ljudi i resursa su bili znatni) rimskih osvajačkih ratovanja. I tek u jesen 9. godine n. e. sa ugušenjem Velikog Ilirskog ustanka nestao je, zajedno sa otporom ilirskih naroda i posljednji trag otpora Delmata.

Pored osiguravanja jadranskog sigurnosnog sustava, Republika je kao strateško pitanje od primarnog značenja smatrala i istočne granice Italije, odnosno kontroliranje situacije prema sjeverozapadu Ilirika / Ilirije. Iz dobro utvrđene Akvileje, rimsko – italske trupe poduzimaju operacije prema Zapadnom Balkanu. Nakon pokoravanja Histra, Italija je imala zajedničku među sa Japodima, velikim ilirskim narodom koji je zauzimao jedno prostrano područje od srednjeg Pounja, preko Like sve dok Kupe i Kvarnera. Čarke na granici su neminovno vodili ka žešćim sukobima pa je tako konzul Kornelije[158] između 159. i 156. god. p. n. e. prodirao do u dubinu teritorija na istočnom pravcu, prema Segestici (Sisak), ali je bio poražen, pa se morao vratiti. Gaj Sempronije Tuditan, inače poznati historičar i govornik, je 129. god. p. n. e. pokrenuo pohod protiv Japoda. Nakon početnih neuspjeha je uspio doprijeti sve do rijeke *Titius* (današnja Krka).

III. punski rat od 149 do 146. god. p. n. e.

U dva rata, I. punskom (264 – 241. p. n. e.) i II. punskom (218 – 201. p. n. e.) nakon što je ratna sreća bezbroj puta prelazila sa jedne strane na drugu stranu i desetina dramatičnih obrta, kartaginska vojna i politička moć je od strane Republike i njenog Italskog saveza i drugih saveznika konačno slomljena, a njena imperija prestala da postoji. Nakon poraza u

[156] Odstupio sa konzulske dužnosti 162. god. p. n. e., zbog proceduralnih razloga.

[157] Odstupio sa konzulske dužnosti 162. god. p. n. e., zbog proceduralnih razloga.

[158] Moguće *Lucius Cornelius Lentulus Lupus*, konzul za 156. god. p. n. e.

II. punskom ratu Kartagina je uspjela da preživi još pola stoljeća. Nakon gubitka političke moći, prekomorskih teritorija i hegemonije, Kartaginjani su se usmjerili na ono što najbolje umiju da rade → na poslovanje. Kartaginska ekonomika (trgovina, intenzivna poljopriveda) su prosto procvali donoseći velike prihode u ovaj feničanski grad. Osobito značenje stekla je kultura vinove loze, kao i maslinovog drveta. Samim tim Kartagina se postepeno oslobađala od uvoza vina i ulja sa otoka Rodosa i Sicilije. Kartagina je počela izvoziti veliku količinu vina i ulja, i postala je opasan konkurent rimskim zemljoposjednicima, koji su uzgajali vinovu lozu i maslinu. Međutim, dok je Republika bila više-manje indiferentna prema ekonomskom razvitku i prosperitetu Kartagine, ona je u tom polustoljetnom periodu bila izložena kontinuiranom pritisku dugovječnog numidskog kralja Masinise.[159] Kao posrednik u rješavanju sukoba između dvije sjevernoafričke države, pojavio se rimski Senat. Kartaginjani bi se po pravilu žalili Rimu, odakle bi dolazilo istražno povjerenstvo koje ne bi ništa konkretno uradilo (Kartagina je čak morala platiti odštetu od 500 talenata). Posebno je sporno bilo zemljište oko Male Sirte i ono zvano Emporion. Masinisa je oteo Kartaginjanima i svu zemlju do Tusce, pa i preko Bagrade i tako je praktično Kartaginu zaokružio na malom prostoru. Kartaginsko Vijeće je strpljivo podnosilo očigledno nepravde, ali ne i narod koji se podsticanjem Gisgona pobunio i napao 152. god. p. n. e. rimske poslanike, koji su se jedva spasili. Kartaginjani su postajali sve bjesniji zbog stalnih napada Masinisinih vojnika, koji su malo pomali prisvajali kartaginska zemljišta i očiglednog i pristrasnog pronumidskog ponašanja rimskih izaslanika, posrednika, moderatora i arbitara.

Kartaginski buntovnici su iz grada istjerali i pronumidske i prorimske pristalice, pa i pokušali ubiti Masinisinog sina Gulusa. Marko Porcije Katon Stariji Cenzor je u Rimu već zahtijevao novi rat. U Plutarhovom životopisu Katona Starijeg (27) se navodi da je jednom prilikom (u toku senatske sjednice) Katon Stariji namjerno stresavši togu, pustio da ispadne na tlo "libijska" (sjevernoafrička) smokva. I kada su se senatori zadivili njezinoj veličini i ljepoti, on je rekao da je zemlja koja donosi takve plodove udaljena od Rima samo nekoliko dana plovidbe na kartaginskom područje. Katon Stariji je ovim činom želio da ukaže na tri stvari. Prva je da pokaže na plodnost, kultiviranost i razvijenu poljoprivredu kartaginskog područja i bogatstava koje ono proizvodi, i tako potaknu pohlepu kod pojedinaca, koji bi onda pristali uz "ratnu stranku" iz čistoga interesa, odnosno kako bi se dokopali tih zemljišta, tih poljoprivrednih tehnologija i toga bogatstva. Druga, za Katona Starijeg i

[159] Masinisa je bio svjestan rimske moći, i zato je po svome sinu poručio u Rim, da se on smatra samo korisnikom kraljevstva koje je vlasništvo Rimljana. Za vrijeme vladavine Masinise u Numidiji se odigrava veliki kulturološki skok, dok rastu stari i niču novi gradovi, jača i numidska vojska i ekonomija. Brodove natovarene žitom Masinisa je slao čak u Egejsko more, na otok Delos. Radi toga on i želi da se još više proširi na plodno područje Kartagine. Međutim, Masinisa nije imao namjeru da uništi Kartaginu, niti da slabijeg kartaginskog susjeda zamijeni sa rimskim. Numiđani, a posebno Masinisa, su se nadali da će preuzeti Kartaginu kao glavni grad svoga kraljevstva, a nikako kao gomilu ruševina pod rimskom vlašću. Ta numidska politika se jasno vidjela kada su Kartaginjani preko Gulusa pokušali iskamčiti neke povoljne uvjete za mir.

važnija stvar, bila je da ovim očiglednim prikazivanjem ekonomske snage Kartagine izazove strah i podozrenje kod senatora i rimskoga naroda, jer se ekonomska snaga Kartagine mogla lako pretvoriti u političku i vojnu. Treća stvar na koju je Katon Stariji želio ukazati sa svojim "igrokazom" sa smokvom bila je blizina "neprijatelja našim zidinama", tj. Kartagine Rimu i Italiji. Katon Stariji je i uvijek u završnoj riječi svakoga svoga govora (u doba pred početak III punskog rata), bez obzira na materiju o kojoj se raspravljalo, izricao da Kartaginu treba uništiti.[160] Nasuprot ratno-huškačkoj politici Katona Starijeg, stajao je Publije Kornelija Scipion Nasika Korkul, zet Scipiona Afrikanca Starijeg, koji je javno neprestano ustrajao govoreći i iznoseći da Kartagina treba da postoji.

Međutim, ratna stranka je sve više sticala utjecaja, odluka da se Kartagina razori je već donesena i prije otpočinjanja rata i sada se samo čekao prikladan povod za otpočinjanje rata. Za Rimljane je uvijek bilo važno da svaki rat mogu opravdati, jer je to ležalo u temeljima njihove politike i moralno – vrijednosnog sustava pa i religioznosti. Oni su uvijek isticali da se protive sirovoj i pukoj agresiji, i ratovi su morali biti (ili bar izgledati) opravdani „i pred bogom i pred narodom". U grupu opravdanih ratova bi tako spadali oni koji se vode zbog odbrane teritorija Republike, italskih saveznika, provincija, napada na građane i saveznike, nasilnih i jednostranih povreda ugovora, ne pridržavanja tih ugovora, uvrede Republike i rimskog naroda (npr. napadi na zvanična poslanstva), pozivi od nekih zajednica za pružanjem pomoći, određeni moralni aspekti.[161] Ako bi povod bio nepogodan

---

[160] *Diod.* fr. knjige XXXIV, 33, 3 (excerpt Konstantina Porfirogenita): Μάρκος μὲν Κάτων ὁ ἐπικληθεὶς Δημοσθένης εἰώθει λέγειν παρ' ἕκαστον ἐν τῇ συγκλήτῳ κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἰδίας γνώμης Καρχηδόνα μὴ εἶναι. καὶ τοῦτο ἐποίει πολλάκις οὐχ ὑποκειμένης περὶ τούτου βουλῆς, ἀλλ' ἑτέρων τινῶν ἀεὶ ζητουμένων.
(„Marko Katon, kojem je bilo dato ime Demosten, bilo kada je izražavao svoje mišljenje u Senatu, uvijek je ponavljao da Kartagina mora biti uništena, čak i kada je Senat raspravljao o nečemu drugome, nevezanoj stvari.")

Plin. NH. XV, 74: "*[Cato] clamaret omni senatu Carthaginem delendam.*
("… /Katon Stariji op. S.M./ i tvrdeći na svakom zasjedanju Senata da Kartagina mora biti uništena.")

Plut. Cat. Mai. 27: 'δοκεῖ δέ μοι καὶ Καρχηδόνα μὴ εἶναι.
("A moje je mišljenje i to da Kartagina ne treba da postoji.")

Flor. I, XXXI, 4, (2, 15): *Cato inexpiabili odio delendam esse Carthaginem, et cum de alio consuleretur, pronuntiaba.*
("Katon je nepomirljivom mržnjom, i onda kada se vijećalo o čemu drugom, izjavljivao kako Kartaginu treba razoriti.")

Sex. Aur. Vic. Vir Ill. 47, 8: *Carthaginem delendam censuit.*

Vremenom su ovi podaci o Katonovoj sentenci kojom poziva na uništenje Kartagine, postali vrlo popularni i prošli svoj evolutivni razvitak od oblika koji se nalaze u izvornoj građi do prepoznatljivih formi *Ceterum censeo Carthaginem delendam esse* ili *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* ili *Ceterum autem censeo Carthaginem delendam esse* (u doslovnom smislu: "Pod tačkom Razno zahtijevam da se Kartagina uništi"; u prenesenom značenju: „Uostalom, ja mislim da Kartaginu treba razoriti.") na koje se vrlo često nailazi u općoj kulturi.

[161] Npr. u punskim ratovima Rimljani su naširoko u svrhu svoje propagande koristili činjenicu da sa Kartaginjani još uvijek primjenjivali u religijskim kultovima žrtvovanje ljudi, poglavito djece. Time su željeli da pokažu svoju moralnu superiornost u odnosu na Kartaginjane.

i ako objava rata nije bila učinjena propisanom ceremonijalnom procedurom i određenim protokolima, za Rimljane sklone formalizmu ortoprakse, bi to bilo neprihvatljivo. Zato su oni uvijek za sve svoje postupke opsesivno morali tražiti opravdanje. I u slučaju III punskog rata, povod se brzo našao u nastavku oružanog sukobljavanja numidskog kralja Masinise i Kartagine. Kada je u Kartaginu došla vijest da Masinisa opsjeda jedan kartaginski grad, došlo je 150. godine p. n. e. do otvorenog rata sa Masinisom, čime je narušen zaključak mira iz 201. godine p. n. e., po kome Kartagina ne smije ratovati bez dozvole Rima.

Kartaginski vojskovođa Hasdrubal je u početku imao uspjeha (poraženi su Numiđani i kartaginske trupe su prodrle i u samu Numidiju), ali ga je na kraju Masinisa teško potukao i prisilio na ugovor po kome se Kartaginjani odriću spornog zemljišta i moraju platiti odštetu od 5000 talenata (svake godine po 100). Ali bez obzira na kartaginski poraz, Republika optuži Kartaginu za povredu sporazuma. Kartaginjani prognaše Hasdrubala i poslaše poslanstvo u Rim da se pokušaju otkupiti novim sporazumom, i koje nije uspjelo u svom naumu i 149. god. p. n. e. je objavljen rat koji će imati više značenja.[162]

Već na samom početku rata, od Kartagine je otpala i Utika, i Kartaginjani shvativši da se ne mogu nositi ravnopravno sa rimskom vojnom premoći, odlučili su ipak da zadovolje Rim što je moguće više, kako bi se izbjegao otvoreni rat. Novo kartaginsko poslanstvo ponudi predaju na "milost i nemilost"[163], koju Senat prihvati uz određene uvjete (predaja oružja i talaca i slušanje daljih naredbi konzula). Kartagina je stvarno isporučila svoje naoružanje (oko 200.000 kompletnih bojnih oprema i 2000 katapultova). Senat im je u znak "dobre volje" vratio slobodu, zakone kao i cjelokupnu teritoriju države, ali nigdje u svom odgovoru Kartaginjanima nije spomenuo sam grad. Za njega je Senat namijenio drugačije rješenje, koje je Kartaginjanima postalo poznato tek kasnije kada su predali kompletno naoružanje. Nakon razoružavanja, konzuli su (koji su se sa trupama već iskrcali kod Utike) postavili novi zahtjev, a to je napuštanje samoga grada i preseljavanje i podizanje novog grada na udaljenosti od 80 stadija od mora (nešto više od 14 km). Inače u cjelokupnom toku rata, Rimljani su se služili prevarama i lažima, po Polibiju "čas su im nešto nudili, čas prikrivali prave namjere, sve dok neprijatelje nisu lišili svakih nada". Kada su shvatili šta Rimljani stvarno žele, Kartaginjani su odbili rimski zahtjev odlučivši da se brane i da ne napuste svoj grad, čime su i prekršili ugovor kojim su se predali Rimljanima na milost i nemilost. Za zapovjednika odbrane, u koju se uključio čitav narod, Kartagine je izabran Hasdrubal koji je povraćen iz progonstva.

---

[162] III punski rat (od 149. do 146. god. p. n. e.) je predstavljao i još jedan čin borbe za dominaciju nad Mediteranom između indoeuropskog i semitskog elementa i identiteta.

[163] Ovim postupkom oni, koji se predaju na milost i nemilost, prepuštaju Rimljanima svoju zemlju, gradove, svoje stanovništvo i kompletnu imovinu, praktično sve. Sa svim tim Rimljani mogu raspolagati, po svojoj volji. *Polyb*. XXXVI, 4.

Koji su to bili razlozi zbog kojih su Rimljani željeli kraj postojanja Kartagine, i zašto je nezavisna kartaginska država, koja je još prije nešto duže od pola stoljeća ranije prestala biti značajan politički i vojni faktor na Mediteranu, jedva uspijevajući i da se zaštiti od napada svojih numidskih susjeda, izazivala toliko podozrenja u očima pojedinih rimskih senatora. "Krivica" Kartagine je ležala u njenoj još uvijek znatnoj ekonomskoj moći, u procvatu poljoprivrede, tj. u njenim žitnicama, voćnjacima, vinogradima, i maslinjacima. Zapadni Mediteran i zemlje koje mu gravitiraju je većinu svojih potreba za vinom i uljem uglavnom zadovoljavao uvozom iz Kartagine. Nasuprot Kartagini, proizvodi sa velikih zemljišnih posjeda u Italiji, koji su sada bili specijalizirani samo za jednu viskoprofitabilnu kulturu zahtijevali su sve veća tržišta. Konkurencija Kartagine se jednostavno morala eliminirati, čime bi tržišta Galije, Iberije i drugih zemalja ovog pojasa bila otvorena samo za proizvode sa latifundija Italije, a u ruke veleposjednika slijevala bi se dodatna velika dobit. I pored gubitka političke moći, Kartagina je i dalje predstavljala i trgovačko čvorište Mediterana i gravitacijskih zemalja. U nju su uplovljavali i brodovi iz Sirije, iz Helade i iz Italije i dolazili karavani iz suptropskih zemalja južno od Sahare, koji su nerijetko svoj put počinjali čak i sa dalekih obala Nigera. I ovaj promet je trebalo skrenuti sa Kartagine na luke Italije. Na ekonomske motive napada na Kartaginu jasno ukazuje i već spomenuta anegdota sa smokvom koju je Katon donio iz Afrike i pokazao Senatu, želeći time da na simbolički način dočara ekonomsku moć Kartagine. Trgovački interes rimskog III. rata sa Kartaginom se ogleda i u tome što cilj Senata nije želio da uništi kartaginsku državu, nego samo grad, urbano jezgro koje je bilo centar privredne i trgovačke snage čitave države i da ga preseli sa morske obale u kontinentalnu unutrašnjost. Time bi Republika eliminirala vrlo snažnog trgovačkog konkurenta, pa bi Italija i rimske provincije preuzele njegova tržišta.

Činjenica je da u tom momentu Kartagina nije bila prijetnja za rimski narod i Italiju, ali poljoprivredna umiješnost i vrijednost njenih građana je bila prijetnja latifundijama i njihovim vlasnicima. Sa druge strane rimski zemljoposjednici su željeli i da se dokopaju plodnih i bogatih zemljišta današnjeg Tunisa, na sličan način kao što su to već uradili sa *ager publicus* u Italiji. Klasa bogatih rimskih zemljoposjednika, koja je svoje bogatstvo stekla uzurpacijom italskih zemljišta i izrabljivanjem robova izgubila je bilo kakav i osjećaj časti i ponosa, koji su baštinili njihovi preci. Jedini osjećaj koji su ju sebi imali bila je gola pohlepa, želja da što je moguće više uvećaju svoje bogatstvo. Sada je na pijedestalu njihove pohlepe bilo potrebno da se žrtvuju i ljudi i bogatstvo jednog velikog i nekada moćnog, a još uvijek i bogatog grada. Nezasitni pogled rimskih senatora, publikana, lihvara sada se okrenuo prema starom protivniku - Kartagini.

Rat sa Kartaginom je nudio za vladajuću elitu još jednu pogodnost. Smatrali su da bi pobjednosni rat sa enormnim ratnim plijenom predstavljao i rješenje za vrlo zategnutu socijalnu, ekonomsku i unutrašnjo-političku scenu Rimske države i uopće Italije u cjelini, jer je često bijeg u rat i najbolji način da se izbjegnu i zaborave unutrašnje poteškoće, posebno u vremenu kada su Republiku, Italiju i Siciliju počele zahvatati posljedice krize.

Time bi se skrenula pažnja javnosti sa suštinskih stvari i usmjerio adrenalin masa prema za elitu idealno „projiciranom“ protivniku. Degenerirana elita bi tako nastojala dobiti na vremenu, kako bi što duže zadržavali svoje pozicije, privilegije, svoj luksuzni način života i što duže odgađali eventualno suočavanje sa bijesom masa. U tu svrhu bi se onda širili u isto vrijeme i osjećaji lažnog i deformiranog patriotizma, šovinizam, strah od „drugoga“ koji kao „prijeti“ i pohlepna nada za sticanjem bogatstva pljačkom i oduzimanjem tuđega. Ratni plijen i zaplijenjeno bogatstvo Kartagine bi se iskoristilo da se umanje negativne posljedice krize i procesa latifundizacije. Međutim, i taj mali dobitak koji bi vojnici – seljaci dobili bi se, u uvjetima ne rješavanja stvarnih uzroka krize, vrlo brzo istopio. A pošto bi uzroci ostali neriješeni, kriza bi još više „podivljala“. Samo saniranje posljedica ili čak površno šminkanje, sakrivanje ili umanjivanje simptoma, bez suštinskog rada na „liječenju bolesti“ ima samo neučinkoviti homeopatski ili placebo efekat. Rat je i savršena koprena koja omogučava da se u pozadini nastoje ostvariti i određene neprincipijelne i prikrivene agende, ideološki ciljevi i ekonomski i materijalni interesi.

I pored toga što su prevarom razoružani, Kartaginjani su se herojski suočili i branili pred mnogo nadmoćnijom rimskom vojskom i njihovim saveznicima. Republika je inače poslala 80.000 pješadinaca i 4000 konjanika u Afriku.[164] I toj golemoj sili, Kartagina je pružila vrlo ogorčen i uspješan otpor. Rat sa Kartaginom, za koji se očekivalo da će biti kratak, pretvorio se u jedan od težih po Republiku, u kojem su Rimljani i njihovi italski saveznici izgubili mnogo materijala i ljudi, a znali su doživjeti i značajne poraze u bitkama. Umjesto očekivanog brzog i pobjedonosnog pohoda sa malim gubitcima i troškovima, rat se otegao. Početkom stoljeća ratovi su kratko trajali i bila je potrebna samo jedna rimska pobjeda i da neprijatelj odmah poklekne i preda se. Ali sada pola stoljeća kasnije sve se izmijenilo, Rim je otpočeo sa serijom iscrpljujućih i stalnih ratova skoro na svim stranama Mediterana.

Konzuli (za 149. god. p. n. e.) Manije Manilije (*Manius Manilius*) i Marcije Cenzorin (*Marcius Censorius*) su se nadali brzom osvajanju i razaranju Kartagine, međutim odbrana grada je vrlo dobro bila postavljena i opsada se pretvorila u niz razočarenja za rimski državni establishment, sa nizom manjih poraza koje su rimsko – italskoj armiji nanosili Kartaginjani. Posebnu štetu je rimsko-italskim trupama nanosio sa svojim iznenadnim napadima konjanički zapovjednik Himilko Fameom. U ovom periodu 300.000 Kartaginjana unutar odbrambenih linija transformiralo je grad u veliki arsenal, produciravši dnevno oko 300 mačeva, 500 kopalja, 140 štitova i 1000 projektila za katapultove. Ni konzul za 148. god. p. n. e Lucije Kalpurnije Pisonom (*Lucius Calpurnius Piso Caesoninus*) nije uspio da uradi išta kako bi razbio kartaginsku odbranu, a rimsko – italski gubici su se samo povećavali.

[164] I Atenjani, kao grčki saveznici Rima, su poslali 6 svojih ratnih brodova pred Kartaginu. *Paus.* I, 29, 15.

Na kraju je Republika na sjevernoafričko ratište poslala Scipiona Emilijana, koji je već boravio na kartaginskom ratištu kao vojnički tribun, uspjevši tada jednom prilikom spasiti i Manija Manilija. Iako Scipion Emilijan tada još uvijek nije imao propisanu dob da bi mogao biti konzul koji bi predvodio armiju poslanu u Tunis,[165] politička i vojna situacija na afričkom frontu je zahtijevala za konzula (147. god. p. n. e.) osobu kao što je Scipion Emilijan. Nađeno je jedno dosta pragmatično i kompromisno, ad – hoc rješenje, pa je Scipion Emilijan ipak izabran za konzula. Tako je, slično svome ocu koji je poslije niza rimskih neuspjeha u III. makedonskom ratu izabran za konzula i time automatski odabran da predvodi vojsku protiv Perseja, i Scipion Emilijan izabran za komandanta armije koja se nije u prve dvije godine rata sa Kartaginom proslavila. On se pokazao kao dobar organizator i zapovjednik, uspjevši da podigne poljuljani moral vojske, ali i da ponovo uspostavi strogu disciplinu. I ubrzo po dolasku u sjevernu Afriku Scipion Emilijan je uspio da (u periodu 147. – proljeće 146. godine p. n. e.) pokrene ratnu situaciju sa mrtve tačke. Porazio je prvo kartaginsku vojsku koja se nalazila van grada i njihove saveznike, a zatim je zauzeo vanjska naselja, gradove i uporišta (npr. Nepheris koji se nalazio južno od Kartagine) i velikim inženjerijskim radovima zatvorio ulaz u Kartaginsku luku, presijecajući tako linije snabdijevanja Kartagine i stežući "zmijski zagrljaj" oko na smrt osuđene Kartagine. Kad je čuo novosti o uspjesima Scipiona Emilijana u Africi, stari i umirući Marko Porcije Katon (nedugo zatim je i umro, ne doživjevši pad Kartagine[166]) je izrecitovao Homerove stihove u slavu svoga političkog suparnika: οἵῳ πεπνῦσθαι, τοὶ δὲ σκιαὶ ἀίσσουσιν. ("Jedini on (Scipion Emilijan op.a.) da je svjestan, a ostali da blude kao sjenke"). Istovremeno unutar prstena opsade među braniocima javljalo se sve više problema, pokušaji proboja su ostali bezuspješni, pomoć barbarskih plemena je zakazala, zavladala je glad i beznađe, a vođe otpora su sve više pokazivali osjećaj bezizlaznosti. Kartaginjani su više puta pokušavali pregovarati, pa i preko numidskog princa Gulusa, i izdejstvovati kakvo-takvo prihvatljivije mirovno rješenje, ali rimski uslovi ostajali su i dalje nepopustljivi.

Zaposjedanje odbrambenog kompleksa Kartagine (uključujući i sjeverno predgrađe Megara), koji se izgrađivao, poboljšavao i popravljao stotinama godinama i koji nikada ranije nije bio probijen od protivničke vojske, je bio vrlo zahtjevan poduhvat. Zidine su bile masivne i vrlo dugačke, a posebno je odbrana prema tjesnacu na zapadu bila impresivna. Radi toga glavni udar na gradsku unutrašnjost armije pod komandom Scipiona Emilijana nije došao sa zapadne strane, nego iz pravca jug – jugoistok. Taj konačni napad na

[165] Scipion Emilijan je ustvari bio kandidat za edila za tu godinu.

[166] Najveći pobornik uništenja Kartagine, Katon Stariji koji je svaki svoj govor završavao sa stavom da Kartaginu treba razoriti, nije doživio ostvarenje svoga sna, umro je u svojoj 85 godini neposredno pred pad Kartagine. Katon Stariji je bio sve ono što je Helenima nedostajalo, katalizator i kritičar njihove raskalašenosti, demagogije i dekadencije ali i onaj koji je raspolažući sa visokim stepenom moći kao cenzor, mogao i da svoju kritiku, da li nekada i stvarno potrebnu, pretoči i u djelo.

Kartaginu, i njene izgladnjele i iscrpljene branioce i očajno stanovništvo je započeo u proljeće 146. god. p. n. e. Najvažniji poduhvat u prodoru i slomu organizirane odbrane Kartagine bilo je zauzimanje prostora luke *Cothon*[167], odakle se prodrlo na područje središnjeg kartaginskog trga. Odatle se krenulo u zauzimanje ostatka grada, slamanje đepova otpora i ka utvrdi Byrsa, posljednjem uporištu branitelja u koje se sklonio i veliki broj preživjelih stanovnika Kartagine.

I pored probijanja odbrambenih fortifikacija, Kartagina se još uvijek nije predavala, što je za rimsko – italske i njima savezničke snage značilo i vođenje teških uličnih borbi. Branioci su ustrajno branili svoje kuće i zgrade, svaki pedalj grada. Rimsko – italski vojnici su morali slamati otpor Kartaginjana postupno, zauzimajući dio po dio grada, boreći se za svaku zgradu, svaku kuću, svaki hram. U odbrani, sada ne samo svoga grada i svoje domovine nego golih života, učestvovali su svi stanovnici Kartagine, i muškarci i žene i plemići i pučani, vođeni samo iskonskim ljudskim instinktom za samoodržanje. Na tom mjestu i u tom vremenu svi oni su bili jednaki i nije bilo podjele na bogate i siromašne, na gospodare i sluge, na seljake i zanatlije, svi su bili jedno, očajna kartaginska masa koja se nastavlja boriti svjesna da je izgubila sve iluzije i nade u spas. Na ulicama Kartagine, tako se pokazala još jednom volja jednog naroda, i pored potpune svjesnosti da je uništen, da se bori do kraja. Šest punih dana i noći su trajale neprekidne ulične borbe po Kartagini, praćeno uz velika razaranja i masakriranja. Literarna vrela, a posebno Apijanov slikoviti opis (*Pun.* 129 - 130), daju prizore velike i stravične patnje stanovnika grada, uz golemi broj pobijenih i na drugi način stradalih (npr. od obrušavanja zgrada). Rimljani su oplijenili i hram Apolona u kome su zaplijenili više od 1000 talenata zlata. Na kraju je ostala nezauzeta još samo utvrda Byrsa. I stanovnici i oni koji su se sklonili u Byrsu počeli pregovore sa Scipionom Emilijanom za slobodan prolaz. Scipion Emilijan je pristao na njihovu molbu, ali izuzevši prebjege (riječ je o dezerterima iz rimsko – italskih jedinica). Ovi prebjezi, njih oko 900, sa Hasdrubalom se skloniše u hram Eshmuna, dok se 50.000 Kartaginjana predalo. Hasdrubal nije izdržao i istrčao je iz hrama i na koljenima zamolio Scipiona Emilijana da mu poštedi život. Hasdrubalova žena, kada je to ugledala, sarkastično je poželjela svom mužu da spasi svoji život, gurnula djecu u vatru, pa se za njima i sama bacila u plamen. I sedmog dana od upada osvajačke vojske u Kartaginu, Scipion Emilijan je preuzeo kontrolu i nad Byrsom, i u tom momentu je jedna stara antička država posljednji put izdahnula, što je bio i njen zadnji znak života.

[167] Vještačka kartaginska luka *Cothon* je bila u unutrašnjosti grada i sastojala se od dva dijela: ratne luke u dubljoj, zaštićenijoj i bolje uređenijoj unutrašnjosti i komercijalne luke koja je bila bliža otvorenom moru.

Karta Kartagine za vrijeme III. punskog rata, koja ilustrira kompleks odbrambenih zidina i fortifikacija sa kojima se suočila rimsko – italska armija u kojoj se nalazio i Tiberije Grakh. Posljednji organizirani otpor branitelja je bio kod i u hramu Eshmuna (*interpetatio graeca et romana*: *Asclepius; Aesculapius*) u citadeli Byrsa, u koji su se bili sklonili oni koji su dezertirali iz rimsko – italskih (i prema tome nisu mogli očekivati nikakvu milost od strane Republike) i njima savezničkih armija i Hasdrubal, posljednji vođa feničansko – semitske Kartagine, sa svojom užom porodicom.

Zauzevši grad, pred Scipionom Emilijanom se nadvilo pitanje, šta da se dalje uradi sa osvojenim gradom? Senat je striktno zahtijevao da se grad u potpunosti uništi, u toj mjeri da se zatre trag bilo kakvog ljudskog bivstvovanja na mjestu Kartagine. Scipion Emilijan je bio protiv razaranja Kartagine, ali on nije posjedovao snagu ličnosti jednog Scipiona Starijeg da bi mogao da svoj stav i nametne Senatu i morao se podvrći naredbama Senata. Ovaj put Scipion Emilijan je morao da svoje helenističko obrazovanje pomiri sa osjećajem dužnosti i interesima države. Sudbina se sa Scipionom Emilijanom slično poigrala kao i sa

njegovim biološkim ocem 21 godinu ranije (kada je uništio epirske zajednice), i tako je Scipion Emilijan izdao naredbu za razaranje grada, koji su Rimljani više mrzili zbog ljubomore prema njegovom bogatstvu, nego zbog neke uvrede ili stvarne njegove moći. Punih 17 dana je vatra trajala Kartaginom, dok nije potpuno uništila grad. Scipion Emilijan je sada gledao Kartaginu kako nestaje u plamenu i razaranju, grad koji je stoljećima bio gospodar mora zapadnog Mediterana, pomorska imperija od čijih su flota strepili mnogi ne samo obalni narodi, suparnik helenskih kolonija, najveće trgovačko čvorište, koji je duže od stoljeća bio neprijatelj domovine Scipiona Emilijana, rodni grad Hanibala čije je ime ulijevalo strah Rimljanima. I sada kada je veličanstveni spomenik feničanske kolonizacije bio na kraju svoga života, posljednjim zrncima svoje snage pružio je ogorčen i častan otpor. Da li i potreban to je drugo, nikada ne odgovoreno pitanje. I nakon 672 godine svoga postojanja doživila je svoj kraj feničanska i semitska zapadnomediteranska prijestolnica.

Na ovom mjestu pred plamtećom buktinjom Kartagine, u jednom od posmatrača, Scipionu Emilijanu javio se osjećaj žalosti nad tragedijom grada, kojoj je i on sam najviše kumovao, ali i osjećaj radosti zbog pobjede u kojoj je završen stoljetni sukob, a on je bio taj koji ga je završio. Istovremeno u ličnosti Scipiona Emilijana, pojavilo se i pitanje o neumitnosti prolaznosti, a već od ranije u njemu su bili prisutni i suprotstavljeni osjećaji dužnosti koju je kao i svaki Rimljanin morao izvršiti i osjećaji i ideje koje je u njega usadilo humanističko obrazovanje. Pred silinom pomiješanih emocija i unutrašnjih suprotstavljenosti i traženja odgovora na njih, te napora kojima bio izložen u toku rata, Scipion Emilijan se nije više mogao suzdržati i njegov duh je eksplodirao, pustivši emocijama da izađu na svjetlo dana. Scipion Emilijan je otvoreno zajecao i zaplakao, pred prizorom apokalipse Kartagine. Na kraju je iz njegovog tadašnjeg stanja duha proizašao stih iz Homerove Ilijade (VI, 448-449):

"Doći će dan u koji i sveti će propasti Ilion".

Na pitanje njegovog stalnog pratioca i druga Polibija šta je želio da kaže ovim stihovima, Scipion Emiljan se okrenuvši prema njemu rekao:

> "Ovo je zaista divan trenutak, Polibije, ali nekako strepim i predviđam
> da će jednog dana neko drugi izdati istu naredbu za moju domovinu."

U ruševinama Kartagine, Scipion Emilijan se uplašio da vidi i buduću sudbinu Rima.[168] Možda bi nekom Scipionova malodušnost u tim trenucima izgledala čudno, jer se on umjesto proslavi i trijumfu prepustio dubokoumnom razmišljanju i pesimizmu.

[168] Što se ipak neće desiti, jer Vječni grad još uvijek postoji kao veliki i bitan grad, između ostaloga i kao sveta prijestolnica ubjedljivo najmnogobrojnije ljudske zajednice na svijetu. Kartagina je danas elitno predgrađe glavnoga grada Tunisa.

Ali za inteligentnu i obrazovanu osoba kao što je bio Scipion Emilijan, ništa se drugo nije ni moglo očekivati nego da se na mjestu svoje najveće pobjede, zbog koje je i najviše ušao u historiju, prepusti razmišljanjima o budućoj sreći sebe, svoje domovine, usput izrekavši i neumitno i osnovno pravilo egzistencije. Na svijetu ništa u jednom te istom fizičkom obliku nije vječno, sve ima svoj rok trajanja svoje rođenje, svoj uspon, svoj vrhunac, svoj pad, i svoj kraj. Ne samo pojedinci, nego i čitave kulture, narodi i države, ovakvom neumitnom i nepromjenljivom zakonu niko i ništa ne može pobjeći. Negdje u dalekim sjevernim, šumama Skandinavije i Germanije i hladnim obalama Baltika, među narodima, čija kultura je bila tako udaljena od urbanih civilizacija juga, koji nisu možda nisu ni znali šta se u tom vremenu dešava na Mediteranu, živjeli su nama nepoznatim životom preci čovjeka koji je kao osvajač 556 godina kasnije ušao u Rim. I Scipion Emilijan "čovjek koji zaslužuje da se pamti" je osjetio tu zakonitost postojanja. Tako se i u duši velikoga rimskog vojskovođe ponovila drevna dilema, o prolaznosti, čiji najraniji trag nalazimo već u sumerskom epu o Gilgamešu.

I tako je sukladno naredbi Senata, završeno postojanje feničanske Kartagine. Po mjestu razorenog grada se plugom brazda izorala u znak potpunog uništenja. Na gradski teritorij bačena je anatema, i za vječna vremena zabranjeno je naseljavanje na njemu. Preživjeli Kartaginjani, njih oko 50.000, su prodani u ropstvo.[169] Kraj rata donio je i novu političku i upravno-teritorijalnu sliku sjeverne Afrike. Jedna senatska komisija (od deset senatora) odlučila je da se veći dio nekadašnjih kartaginskih posjeda pretvori u novu provinciju pod nazivom *Africa*/Afriku. Rimski namjesnik je stolovao u feničanskom gradu Utici, koja se razvila u veliki i bogati grad. Veliki dio zemljišta proglašen je državnim (*ager publicus*), stanovnici su morali plaćati porez (*stipendium*). Pod vlast Republike pala je i Tripolitanija. Neki feničanski gradovi i zajednice (Utika, Hippo Diarrhytus-Bizerta, Hadrumentum, Thapsus, Leptis Magna, Achola, Thendalis i Usila) su se na vrijeme predali, čime su i izbjegli da budu osvojeni, opljačkani i razoreni. Utika, Hadrumetum i drugi gradovi/zajednice koji su pružili pomoć Rimu, su zadržali slobodu i čak dobili jedan dio kartaginskog teritorija. Povećan je teritorij i numidske kraljevine, kojom su vladali sinovi Masinise (toga vjernoga saveznika i prijatelja rimskoga naroda: *socius et amicus populi Romani*), koji je umro za vrijeme III. punskog rata u dubokoj starosti i nakon izuzetno duge vladavine. Rimsko – italski trgovci su nakon uništenja Kartagine preplavili sjevernu Afriku, potpuno preuzimajući u svoje ruke trgovačku aktivnost na ovom prostoru.

[169]I feničanska Kartagina je tako u patnji i krvi svoje posljednje generacije ispaštala ruševine helenskih gradova na Siciliji, mučenje, istrebljivanje i žrtvovanje stanovništva osvojenih gradova, zlostavljanja i izrabljivanja hispanskih rudara, pustošenje, namjerno razaranje i masakriranje Italije od Hanibalove armije, i grijeh ljudskih (pogotovu dječijih) žrtava prinošenih uvijek «nezasitljivom» bogu rata Molohu kojeg se ona nije nikada uspjela osloboditi. Čak i kada se Kartagina bude očajnički borila za svoj opstanak u III. punskom ratu, kartaginski zapovjednik Hasdrubal nije se uzdržavao da naredi izvršavanje svirepog i sadističkog, ali i besmislenog, masakra nad zarobljenim rimsko – italskim vojnicima.

Time se završio i 120-godišnji sukob dva grada (Rima i Kartagine), dva naroda (Italika i Feničana) i dvije zajednice (indoevropske i semitske). Koliko je tačno ljudi poginulo na ulicama Kartagine, ne samo branioca, nego i osvajača u tim danima, nikada nećemo saznati. Ostaje samo da pretpostavimo razmjere tragedije i prolivene krvi, patnje i nesreće, koji su predstavljali očigledni krešendo jednoga dugotrajnoga neprijateljstva. Nakon pobjede i trijumfa Scipion Emilijan, je kao i njegov adoptirani djed dobio nadimak *Africanus*.

Rimljanima nije bilo dovoljno samo to što su cvijet Mediterana pretvorili u ruševinu i skrovište zvijeri, nego su na teritorij gdje se nekada prostirala Kartagina, zabranili do u vječnost da se na njoj podiže ljudsko naselje, bacivši prokletstvo na svakog onog ko pokuša učiniti takvo što. Ali prokletstvo Kartagine se ustvari okrenulo prema rušiteljima Kartagine. Od momenta njenog razaranja Republiku je zadesila cijela serija nesreća, da se pokazalo da je Republika više nastradala od nagle propasti Kartagine, negoli ranije od njenih neprijateljstava.

Ali razaranje Kartagine nije značilo i da je Republika zavladala i nametnula se sjevernoj Africi. Nakon smrti Masinise, zbog sve lošijih odnosa među njegovim nasljednicima, numidsko pitanje počinje ulaziti u orbitu rimskoga političkog sustava, dobijajući sve širi značaj u rimskoj vanjskoj politici. Na kraju je došlo i do još jednoga teškoga rata koji se paralelno odvijao sa obnavljanjem rimskih stranačkih sukoba, odnosno sa snaženjem popularske stranke koja je bila u zasjenku nakon završetka grakhovske revolucije.

Zadnja faza III punskog rata na afrički front je dovela i tada 17godišnjeg Tiberija Sempronija Grakha, budućeg čuvenog plebejskog tribuna iz 133. god. p. n. e., da se pod rimskim stjegom i komandom svoga zeta Scipiona Emilijana (koji je oženio njegovu stariju sestru Semproniju) bori za slavu Republike, interese rimskog naroda, i za Italiju kao domovinu. Gotovo sigurno je Tiberije Grakh učestvovao u svim glavnim ratnim zbivanjima vezanim za konačno zauzimanje Kartagine, a sudeći po izvornoj građi bio je i aktivni sudionik borbenih operacija. U tim borbama se i ratnički istakao, pa je radi svoje hrabrosti bio i odlikovan, što je vrlo moguće bila i želja i težnja i ambicija i samoga Tiberija Grakha, pa i njegove majke Kornelije. Dokazivanje na bojnom polju i ratne zasluge su uvijek kroz historiju bili dobar temelj za nečiju političku karijeru. Plutarh u životopisu Tiberija Grakha (4) prenosi podatak Gaja Fanija (iz njegovog historiografskog djela), da se Tiberije Grakh zajedno sa Fanijem prvi popeo na zidine jednoga neprijateljskog grada. U usporedbi Agisa i Kleomena sa Grakhima (3), Plutarh navodi da je Tiberije ”zauzeo gradski zid u Kartagini, što nije bilo baš neznatno djelo”. Ovo Plutarhovo “zauzimanje zida” je potrebno shvatiti smislu da su Tiberije Grakh, Gaj Fanije i drugi vojnici iz njegove jedinice uspeli se na zid, razbili odbranu na njemu, očistili ga od protivničkih vojnika i stavili pod kontrolu tu odbrambenu fortifikaciju. Po rimskom vojnom sustavu odlikovanja, sa *corona muralis* (zlatnim vijencem ukrašenim sa prikazima kula i zidina grada) nagrađivan je onaj tko bi se

prvi popeo na zid neprijateljskog grada i uspješno tamo postavio znake svoje armije. Moguće je pretpostaviti da je za svoj čin, Tiberije Grakh odlikovan upravo sa *corona muralis*, što je za jednoga mladića tada bila vrlo visoka nagrada koja bi nesumnjivo ubrzala njegovu karijeru.

Za vrijeme svoga boravka na sjevernoafričkom ratištu, Tiberije je iskazao svoj kvalitet, ne samo vojnički, čime je stekao popularnost među ostalim svojim drugovima. Ali sa druge strane, Tiberije je pred Kartaginom, boreći se za njeno zauzimanje i na razrušenim, nekada velelebnim biserom Mediterana, mogao da shvati šta to znači rat u svojim najsurovijim formama, i to posebno kada protivnik pruža očajnički i ustrajni otpor do samoga kraja. Masakr nad stotinama hiljada stanovnika Kartagine i totalno razaranje ovoga grada koji je bio središte semitsko – feničanske civilizacije na zapadnom Mediteranu, kao i pogibija značajnog broja rimsko – italskih vojnika u tim zbivanjima, a čemu je neposredno svjedočio u njihovoj punoj brutalnoj realnosti, morali su ostaviti neke tragove na Tiberiju Grakhu i njegovom razmišljanju i poimanju života. Da li je mladi Tiberije, tada mogao pravilno ocijeniti tragediju jedne zemlje, ili se slično hiljadama drugih vojnika radovao njenoj propasti. Da li je kao i svako drugo dijete koje želi da što prije odraste, neznajući da time napušta bezbrižnost djeteta i zaštitu roditelja a zauzvrat preuzima na sebe samo odgovornosti svijeta odraslih, Tiberije bio opčinjen pobjedom rimskog oružja, svojom tek rođenom slavom, i radošću zbog položenog testa koji mu je otvorio tako željno čekana vrata svijeta odraslih. I da li mu je promakla slika uništenog grada i patnje i masovnog stradanja, ili je možda iz ruševina i vatre koja je proždirala Kartaginu učio više i bolje o čovjeku i životu i univerzumu i sticao i apsorbirao u sebe sva ta ljudska, životna iskustva. Na osnovi dostupnog znanja moramo konstantovati da je ova crtica iz njegovog života ostala nepoznata. I to pitanje zauvijek će nam ostati neodgovoreno, ali možda bismo smjeli bar na momenat da pretpostavimo da stoičkim, helenskim i humanističkim obrazovanjem oblikovana duša mladića ipak nije mogla ni u tim trenucima biti ni ravnodušna, ni samozadovoljna, a još manje instiktivno iz razloga pobjede do bijesa osiljena.

Makedonija postaje provincija (IV. makedonski rat)

Gotovo paralelno sa III. punskim ratom dešavali su se i odsutni momenti po budućnost Makedonije i Helade, koji su na kraju doveli do uspostave rimskog provincijalnog sustava i na području Makedonije, Helade i južne Ilirije.

Situacija u podijeljenim makedonskim državicama nije bila nimalo jednostavno, između male četiri državice uvijek su se javljali razdori i sukobi. Samim tim je raslo i nezadovoljstvo stanovništva. Rimljani su slali komisije u makedonske državice radi održanja mira (164. god. p. n.e., a 151. god. p. n. e. tamo je po službenoj dužnosti boravio i Scipion Emilijan). Makedonski identitet, održavan stotinama godina i hranjen uspjesima Filipa II, Aleksadnra Velikog, Antigona Gonate, Antigona Dosona, još uvijek je bio dosta snažan i bila je prisutna težnja za ujedinjenjem i eliminiranjem rimskog hegemonizma. I tada se javila jedna zanimljiva ličnost po imenu Andriks (Ἀνδρίσκος, iz grada *Adramyttium* u maloazijskoj Eolidi), koja je za sebe tvrdila da je princ Filip, sin Perseja (posljednjeg antigonidskog kralja Makedonije) i Laodikeje[170], i javno je isticao da namjerava da zavlada Makedonijom. On je uspio oko sebe privući veliki broj pristalica, i otišao je u Siriju da zatraži vojnu pomoć od seleukidskog vladara Demetrija I Sotera (Δημήτριος Α` Σωτήρ). Ali, Andriskova procjena da bi mu seleukidski kralj mogao pomoći bila je potpuno pogrešna. Pa je umjesto da dobije pomoć, Andrisk bio po naredbi Demetrija I Sotera uzapćen i predan Rimljanima. Međutim, Rimljani nisu ozbiljno shvatali opasnost od Andriksa (ili Pseudo-Filipa) i on im je uspio pobjeći u Milet. I tamo je bio uhvaćen sa nakanom da ga se preda Rimljanima, ali Rimljani izjaviše da se pusti na slobodu. Rimsko ignoriranje Andriksa / Pseudo-Filipa, pokazalo se vrlo brzo kao jedna od njihovih većih grešaka u procjeni. Andriks je uspio doći u Trakiju, gdje je okupio vojsku (uz pomoć tračkih poglavica) i odatle je napao makedonske državice. Nakon početnog neuspjeha, Andriks je ipak uspio prodrijeti u Makedoniju i izvojevati niz pobjeda i pridobiti svu Makedoniju na svoju stranu, praktično je ponovo ujedinivši pod svojom osobom. Andrisk ili pseudo-Filip je imao i značajnu podršku u samoj Makedoniji, pa se sada Makedonija našla u stanju pobune protiv sustava za koji su smatrali da im je nametnuo Rim. Makedoncima, koji su osjećali poniženje zbog podjele njihove nekada moćne države i činjenice da su pod hegemonijom Republike, nije trebalo mnogo da povjeruju ili su se samo pravili da vjeruju u tvrdnje pseudo-Filipa. Ali, i tada su Rimljani Andriksa smatrali za neozbiljnog, i poslali su kao izaslanika Kornelija Scipiona Nasiku Korkula, i to bez vojske, da ozbiljno opomene Makedonce da napuste lažnog Filipa. Pokušaj ubjeđivanja Makedonaca da je pravi Filip umro, i da je riječ o prevarantu nije imao uspjeha. Vjerojatno su i sami Makedonci znali da je riječ o prevarantu, ali njima je jednostavno trebala jedna osoba, koja se poziva na kraljevsko porijeklo, i oko koje se mogu ujediniti. Nasika Korkul je morao da moli za pomoć ahajske i pergamske trupe, dok ne dođe pretor Publije Juvencije (*Publius Iuventius*) sa jednom legijom. Međutim, u bici do koje je došlo u Tesaliji 149. god. p. n. e., Andriksova vojska je teško porazila Rimljane, uništivši čitavu jednu legiju, a poginuo je i sam pretor Juvencije.

[170] Po Liviju (XLII, 52) Persej je imao samo jednog sina, a pravi Filip je bio sin Filipa V.

I tako je ovaj "odvratni čovjek", pretvarajući se da je kraljevski sin, uspio učiniti ono što mnogi pravi kraljevski sinovi u prethodnim razdobljima nisu mogli, a to je da uništi čitavu jednu rimsku legiju. Nakon toga Andriks je zavladao i Tesalijom i sklopio savez sa Kartaginom. Tek je tada u Rimu shvaćena ozbiljnost situacije i u Makedoniju upućena je dosta jaka rimsko – italska armija pod zapovjedništvom pretora Kvinta Cecilija Metela (*Quintus Caecilius Metellus*), koji je koristio i pergamsku mornaricu. I pored početnih uspjeha Andriksova vojska je poražena u Drugoj bitci kod Pidne 148. godine p. n. e. i pobježe u Trakiju. Metel je drugom pobjedom isposlovao da mu predaju Andriksa. I tako je završio IV makedonski rat. Andriskova kratkotrajna vladavina u Makedoniji ipak nije ispunila ni očekivanja Makedonaca, jer je bila obilježena okrutnošću i iznuđivanjem.

Radi svoje pobjede Metel je dobio nadimak „Makedonski“ (*Macedonicus*). Nakon ponovne okupacije Makedonije, establishment Republike je odlučio da više ne stvara sustav indirektne uprave sa protektoratima, nego da anektiraju makedonsko i šire područje. Četiri ranije male makedonske državice ukinuše, i kreirala se nova provincija Makedonija. Provinciji Makedoniji se pripojiše i zemlje u Epiru, južna Ilirija sa lukama Apolonijom i Epidamnom i jonski otoci, pa je tako nova provincija praktično zauzela jedno široko područje. Upravno sjedište provincije i njenog namjesnika nalazilo se u *Thessalonici* (Solun). I tako je Makedonija, zemlja koja je pod Filipom II ujedinila helenski svijet i iz koje se porodilo jedno veliko Carstvo Aleksandra Velikog, postala obična provincija jedne Republike sa zapada. Godina nestanka nezavisne i stvaranja provincijalne Makedonije 148. god. p. n. e. postala je i prva godina "makedonske ere", po kojoj se se otada u ovoj provinciji datiralo vrijeme.

Ali ni uspostava provincije, nije smirila duhove u Makedoniji i 142. god. p. n. e. pojavio se novi avanturista koji se predstavio kao tobožnji Persejev sin Aleksandar pod imenom Filip VII. (Andriks se proglasio Filipom VI.), i koji je sakupio oko Nesta vojsku od oko 16 – 17.000 ljudi. Ali kvestor Lucije Tremelij (*Lucius Tremellius Scrofa*) ga je uspješno porazio i proganjao do Dardanije. Nakon gušenja ovoga posljednjeg izraza antičke makedonske državnosti i samosvjesti, makedonska historija postaje rimska historija. Provincija Makedonija postala je osnovicom budućeg rimskog nadiranja prema središnjem Balkanu, a bila je i zemljopisni link Italije sa Malom Azijom i istočnim Mediteranom. U tu svrhu je izgrađena čuvena cesta *Via Egnatia*, koja se protezala od Epidamna/Dirahija i Apolonije, preko Soluna i rijeke Hebros (Marica) sve do Bizanta. Pored toga provincija Makedonija je služila i kao brana upadima barbarskih ilirskih, keltskih i tračkih zajednica sa Balkana prema Balkanskoj Grčkoj i tu ulogu je zadržala punih 120 godina, dok se granica ne pomakne i ne ustali na Dunavu.

Pad Ahaje

U ovoj za mediteranski svijet burnoj decenija kada je Makedonija pretvorena u provinciju, a Kartagina razorena, došlo je i do stavljanja i dijelova balkanske Helade pod direktnu rimsku vlast. Nakon makedonskog rata, situacija i u balkanskoj Heladi, a posebno na Peloponezu se iskomplikovala. To je bio rezultat pogoršanja odnosa Republike i Ahajskog saveza. Činjenica je kako je vrijeme prolazilo da su balkanski Heleni sve više postajali svjesni rimskog jarma, i da je od njihove proklamirane slobode (koju su im kao dali i garantirali Rimljani nakon završetka II. makedonskog rata) ostala samo koprena iluzije. Rimljani su tek 151. god. p. n. e. pustili one ahajske taoce koje su odveli nakon III. makedonskog rata. Uzrok konačnog pada balkanske Helade dali su Atenjani, koji su grad Orop (koji im je bio inače podložan) oplijenili. Oropljani su se potužili u Rim, a Senat ih uputi na Sikionce koji su trebali presuditi u sporu. Sikionci su osudili Atenjane na globu od 500 talenata. Radi toga su 150. god. p. n. e. Atenjani u Rim poslali na žalbu novu delegaciju koju su činili ugledni atenski filozofi i koja je uspjela isposlovati smanjivanje globe na 100 talenata. Međutim, balkanski Heleni su taj spor uspjeli dodatno usložniti. Atenjani nisu željeli da plate ni ovu manju globu, a umiješao se i Ahajski savez koji je prevario Oropljane (što je dovelo do korupcije i razmirica unutar njegovog vodstva). Da bi zabašurio nesumnjivu korupciju među vodećim ličnostima Ahajskog saveza (vezanu za ranijeg stratega Menalkida, Kalikrata i njega samog), Diaios (Διαῖος) iz Megalopolisa, strateg Ahajskog saveza za 150 – 149. god. p. n. e., je uveo Ahajce u novi rat.

Iako je bila prisiljena uči u Ahajski savez, Lakedemonska državica ("Sparta") se često suprostavljala savezu kao cjelini, posebno tužakanjem Rimu. Zato je ahajska skupština 149. god. p. n. e. donijela odluku da Sparta nema nadležnost u krivičnom zakonodavstvu, a niti pravo da šalje posebna poslanstva u Rim. Sparta se ponovo žalila Senatu, koji je poslao istražnu komisiju da provjeri šta se dešava. Ahajci, koji su u Tesaliji ratovali na rimskoj strani protiv Pseudo – Filipa, su odlučili 148. godine p. n. e. da udare na Lakedemonsku državicu pod strategom Damokritom. I pored rimske opomene, Ahajci napadnu i teško poraze Lakedemonjane. Diaios, novi – stari strateg, nastavi i rat, ali i uvjeravanje Republike u odanost prema njoj. U to vrijeme došlo je rimsko poslanstvo na čelu sa Aurelijem Orestom, koje u Korintu obavijesti ahajsku skupštinu da se mora odreći samo Sparte, nego i svih drugih gradova i oblasti od II. makedonskog rata. To bi dovelo Ahajski savez u stanje u kome se nalazio za Hanibalova (II. punskog rata) rata. Takav zahtjev je doveo do neviđene razjarenosti unutar Ahajskog saveza, što je na kraju rezultiralo i pobunom naroda (kojega je na protulakedemonskim i proturimskim porukama pothranjivala demokratska frakcija). I sami rimski poslanici su bili izloženi uvredama i neugodnostima, pa je Senat poslao novo izaslanstvo na čelu sa Sekstom Julijem Cezarom tražeći da se Ahajci ipak podvrgnu zahtjevima Republike. Na ahajskoj

skupštini u Egionu u proljeće 147. god. p. n. e. ponovi se od Ahajaca, na čelu sa novim strategom Kritolajem iz Megalopolisa, vrijeđanje Rimljana i njihovog poslanstva. Ahajci su isticali da Republici i Italskom savezu ne ide baš najbolje u ratu sa Kartaginom, što je dokaz da su rimski promašaji u prvim godinama III. punskog rata davali nadu i Andriksovim pristalicama i radikalnim demokratima u Ahajskom savezu da će se moći otarasiti rimskog sizerenstva. Nešto slično su mislili i Kartaginjani kada su neuspjehe Republike u teškom ratovanju u Iberiju od 153. god. p. n. e. tumačili kao mogućnost da će se uspjeti oduprijeti Rimu. I tako su pojedini ahajski političari smatrali da je vrijeme kada su Rimljani zauzeti teškim ratovima u Hispaniji i Africi savršeno za akciju. Nažalost po balkansku Grčku, ispostavilo se da su ipak napravili dosta lošu procjenu i da su precijenili svoje snage. Ahajski političari i vođe, svojim nepromišljenim postupcima su stavili tačku na postojanje kakve-takve helenske slobode.

Republika je ponovo nastojala pregovorima riješiti problem, i Sekst Julije Cezar je pokušao posredovati i smiriti situaciju na skupštini u Tegeji, ali neuspješno (za to snose krivicu Ahajci). I na prijedlog Kritolaja zaključi se rat protiv Lakedemonjana, pa je i rat sa Republikom bio sve bliži. Rimski vojskovođa Metel Makedonski pokušao je ponovo posredovati preko poslanika u Korintu, ali su ahajski sabornici toliko vikali da su rimski izaslanici morali napustiti skupštinu i rat između Republike i Ahajskog saveza je bio neizbježan. Ahajski savez se suprotstavio daljnjem primanju "savjeta" iz Rima.

U odbranu Ahaje, posljednjeg bastiona drevne i slavne Helade stao je, ne oligarhija i ne bogataši, već prosti narod, zanatlije i seljaci. Ahajcima su se pridružili Tebanci, Halkiđani i mnogi drugi Heleni, ali ovo je bio samo očajnički krik jednog dijela Helena koji su pokušavali da zaustave neumitno. I u bitki kod Skarfeje, Metel Makedonski potpuno porazi ahajsko – tebansku vojsku (u bici je nestao i sam Kritolaj). Sa pobjedom kod Skarfeje, Rimljani su konačno u ovom ratu dočekali dugo čekanu brzu pobjedu.

Ponovno nastojanje Metela Makedonskog da uspostavi mir, nije uspjelo jer je ahajsko ratno-demokratska stranka dominirala i jer je za stratega imenovan ponovo Diaios iz Megalopolisa. On je primijenio mjere koje se preduzimaju samo u slučaju očaja i krajnje nužde. Zatražio je oslobađanje 12.000 odraslih robova koji su rođeni i odgojeni na teritoriji Ahajskog saveza, naoružao ih je i poslao u Korint. Proglašena je opća mobilizaciju svih građana, i uvedeni su vanredni nameti kako bi se popunila savezna blagajna. Populistički postupci Kritolaja i Diaiosa nisu naišli na odobravanje gornjih slojeva ahajskog društva, što se najbolje ogleda kod Ahajca Polibija koji je imao negativan stav, ne samo prema zemljacima Kritolaju i Diaiosu i njihovoj unutarnjoj politici, nego i prema ahajskom otporu Rimljanima uopće. Nije se dugo čekao konačan kraj helenskog otpora i Lucije Mumije (*Lucius Mummius*, konzul za 146. god. p. n. e.), novi zapovjednik trupa na Balkanu, je porazio zbrda-zdola skupljenu ahajsku vojsku kod Leukopetre. Diaios je pobjegao, ubio prvo suprugu, a onda otrovom izvršio samoubistvo. Bitka kod Leukopetre je predstavljala i

konačan kraj postojanja nezavisne Helade. I svi ahajski gradovi, uključujući i Korint, se predadoše. Senat je naredio Mumiju da Korint uništi i rimsko – italske trupe pod njegovom komandom su osvojile, sustavno opljačkale, zapalile i razorile Korint (prijestolnicu tadašnjeg Ahejskog saveza), a njegovo stanovništvo masakrirale i porobile.

Tadašnjoj eliti Republike je posebno bilo stalo da dođu u posjed vrlo, vrlo bogate umjetničke i kulturne baštine Korinta (koja se stoljećima stvarala i skupljala) pa je posebna pažnja posvećena tome da se to ne uništi, nego organizirano transportira u Rim. Pored novca i plemenitih metala, u Rim i u ostatak Italije se slijevalo i ogromno opljačkano umjetničko blago, pogotovu iz Helade i sa helenističkog istoka. Rimljani i ostali Italici su bili opčinjeni idejom da prenesu kulturne tekovine osvojenih zemalja u Lacij i Italiju i tako u svoju zajednicu apsorbiraju kompletne kulture. To je na kraju dovelo i do globalizacije i jedinstva antičke kulture na kompletnom mediteranskom području i do stavaranja helensko – rimske civilizacije klasične epohe. U konkretnom slučaju zadatak prijenosa vrijednih umjetničkih djela iz Korinta je povjeren Mumiju, za koga se ne bi baš moglo reći da je bio kultiviran u helenističkom duhu, naprotiv riječ je o jednoj slabo obrazovanoj osobi o čijoj sirovosti su postojale u tadašnjem Rimu i Italiji mnoge anegdote.[171] I tako je Mumije, po oficijelnom nalogu koji je došao iz Rima, morao da mnoge vrijedne statue, slike i druga umjetnička djela skupi i brodovima prebaci u Italiju. Golemo opljačkano umjetničko blago je nesumnjivo imalo značajnog utjecaja na dalje helensko – helenističko kultiviranje Italije.

Rat Republike sa Ahajskim savezom je imao nesumnjivo i ideološko značenje, jer je proturimsko raspoloženje i podgrijavala i širila radikalno demokratska frakcija i njeni sljedbenici u Ahajskom savezu. Inače su antirimski sentiment u Heladi kao po pravilu činili demokratski elementi, dok su oni oligarhijski zastupali prorimski sentiment. To se može objasniti time da je oligarhijski segment Republike, uslijed agrarne krize, naglo ojačao i ekonomski i politički i društveno i kulturno na uštrb demokratskog segmenta, koji je prije II. punskog rata bio prilično snažan u rimsko – italskom svijetu i Republici. Zato je rimskoj eliti bilo prirodnije i funkcionalnije da se oslanja na oligarhijske skupine u helenskim polisima, nego na avanturističkije demokratske elemente. Masovno oslobađanje robova prije konačnog poraza Ahajskog saveza, ogorčeni otpor sa odbijanjem niza prijedloga za sporazumom i uzdanjem u neku narodnu snagu i savezništvo sa Kartaginom, ukazuju na

[171] Pojedine rimske vojskovođe koje su bile zadužene za zadatak prijenosa umjetničkih djela, znale su biti prilično nekultivirane osobe nesvjesne prave vrijednosti umjetničkih djela koja su prenosili i za koja su bili zaduženi od strane Senata. U tu grupu spadao je i Mumije, za kojeg postoji i sačuvana anegdota koja i predočava sirovost ovoga rimskog komandanta. Kada je poslije osvajanja Korinta Mumije bio zadužen za prijenos u Italiju slika i statua izrađenih rukama najčuvenijih helenskih umjetnika i majstora, a koje su Rimljani zatekli u osvojenom gradu, Mumije je upozorio radnike koji su radili na ovom projektu da ako izgube neki od umjetničkih radova, moraće sami da ih zamijene novim, to jest da ih oni sami ponovo izrade!? Anegdotu sa Mumijem i umjetničkim djelima, Velej Paterkul (I, XIII, 4) prenosi sa ciljem, kako bi na najbolji način opisao nekultiviranost pojedinih rimskih komandanata u republikansko doba.

svu socijalnu i ideološku napetost koja je vladala u tim godinama i u helenskom svijetu i širom mediteranskog svijeta, nastaloj i produbljivanoj i uslijed ekonomske krize.

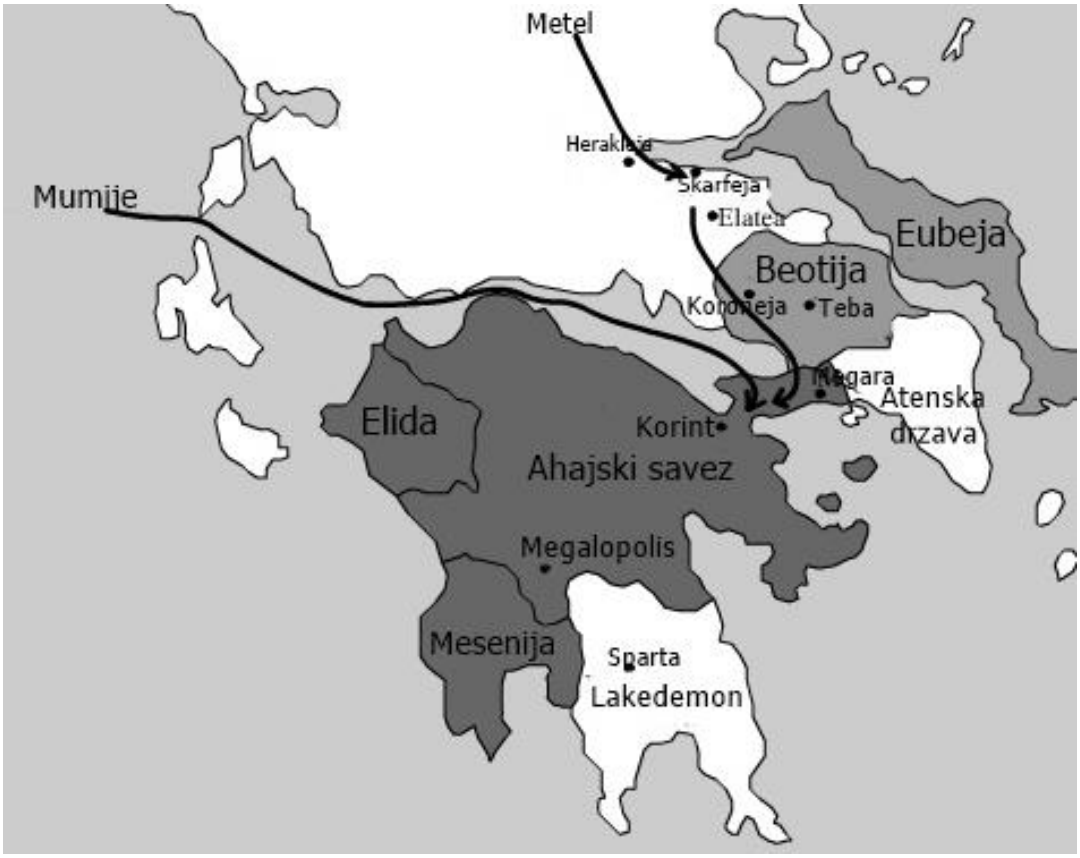

Nakon razaranja Korinta, Mumije više nije nailazio na otpor. Odnose u balkanskoj Heladi, Mumije je uredio zajedno sa povjerenstvom od 10 senatora, a dobio je i počasni nadimak „Ahajski"/*Achaicus*. Ovaj put nije stvorena nova provincija, nego su potčinjeni (načelno i službeno slobodni) polisi (*civitates*), u kojima su izvršene i upravne promjene (uglavnom ukidanjem demokratskih elemenata i predajom vlasti u ruke lokalne oligarhije), predani pod kontrolu namjesnika provincije Makedonije. I tako je i prostor balkanske Helade/Grčke uključen u provincijski sustav imperija Republike. Samo su Lakedemon i Atena ostale *pro forma* „nezavisnim polisima.

Stanovništvo Korinta je bilo prodano u roblje, a gradsko područje postade „*ager publicus*", izuzev malog dijela koji je predan susjednom Sikionu. Sada je grad Argos postao središtem za rimsko – italsku trgovinu na Peloponezu. Vjerojatno su upravo ekonomski razlozi opet

vodili Senat da zahtijeva potpuno uništenje Korinta, glavnog trgovačkog središta tadašnje Grčke. Tako je uz Kartaginu, centar ekonomske i trgovačke moći zapadnog Mediterana, Rim eliminirao i Korint, centar ekonomske i trgovačke moći istočnog Mediterana, i to sve iste godine. I tako se 146. god. p. n. e. našla upisana na historijskom kalendaru kao godina kada su dva višestoljetna velika, moćna i bogata grada Kartagina i Korint sravnjeni po naredbi Senata Republike. Čudnom koincidencijom ili očekivanim postupcima, iste godine kada je nestala feničanska Kartagina, pao je i Korint i ugasila se i politička nezavisnost antičke Helade. Za 146. god. p. n. e. bitna je samo jedna činjenica, od tada je Sredozemno more za Rimljane istinski postalo *mare nostrum* (naše more) i kao takvo će ostati u narednih skoro 7 stoljeća. Za razliku od feničansko – kartaginskog nasljeđa (koje je nakon 146. god. p. n. e. bačeno u duboku sjenu), antička Helada je preko svoje kulture ustvari bila ta koja je trijumfirala, između ostalog zahvaljujući i svome rimskom osvajaču. Činjenica je ipak da je, izuzev brutalnosti razaranja Korinta, postupak Republike prema balkanskoj Heladi u periodu 147 – 146. god. p. n. e. ipak bio mnogo, mnogo blaži nego prema hispanskim zajednicama ili Kartagini. To je vjerojatno i rezultat iznimnog heleniziranja rimsko - italske kulture i načina života u prethodnim decenijima.

I tako su zemlja i narod Homera, Likurga, Solona, Klistena, Miltijada, Leonide, Temistokla, Perikla, Epaminonde, Demostena, Filipa i Aleksandra, zemlja slavnih pomoraca koji su kolonizirali obale Mediterana i Crnog mora u tolikoj mjeri, da je Platon svoje sunarodnike usporedio sa žabama skupljenim oko bare, centar nauke i filozofije, učitelji predmeta *civilizacije* mnogim narodima i tvorci antičkog zapada, pali u ruke jednog od svojih učenika. Helada prepuna ponosnih građana, koji se nekada nikome nisu pokoravali, sada su bili pokoreni. Zašto i kako se to moglo desiti? Prvo Helada II. st. p. n. e. nije više bila ona stara Helada, ona je bila uspavana i umorna zemlja. U njoj su se dešavali slični procesi kao u današnjoj Evropi. Natalitet je padao, Heleni su se potpuno prepustili samozadovoljstvu, zanemarujući vrline i razvijanje sposobnosti. Gubili su i ono malo što im je ostalo od unutrašnje snage i vremena na međusobne sukobe, prepucavanja, i izdajstva. Oni su izgubili i ponos i političku samosvijest i izgledali su kao jedan svijet koji polako i duhovno i fizički izumire i koji će ukoliko se ne preporodi biti politički i vojno progutan od strane moćnijeg susjeda, što se uostalom na kraju i desilo sa Grčkom.

Heleni i Makedonci koji su bili gospodari ne samo kopna i mora, nego i svoje svijesti i duše, izgubili su tako sve. Njihovi potomci su ih iznevjerili, njihove ideale, njihovu hrabrost i umijeće, predajući se lagodnom životu i čulnim uživanjima. Da bi se ilustrovao sunovrat helenske političke samosvijesti, koja se polako pretvarala u kaljužu apatije i gubljenja državotvorne svijesti, najbolji je primjer otoka Roda koji je od kraja III. makedonskog rata pa u narednih više godina stalno pokušavao da povrati rimsku milost, izvinjavanima, poklonima i patetičnim moljakanjem. U svojoj pretjeranosti bili su odlučili čak i da podignu u Ateninom hramu kolosalnu statuu rimskog naroda visoku 30 lakata. U sopstvenoj

degradaciji Heleni su otišli suviše duboko da bi ih više išta drugo moglo spasiti i bilo je došlo vrijeme da njihovu historijsku ulogu preuzme druga zajednica, jer Heleni su jednostavno sami sebe uništili. Nakon propasti Ahajskog saveza, Helada nije od Rimljana dobila unificiran status. Pojedini dijelovi su pretvoreni u *ager publicus*, drugi su opet pripojeni provinciji Makedoniji, a neki polisi koji su se u ratu držali neutralno ili otvoreno podržavali Rimljane zadržali su svoju fiktivnu nezavisnost, kao na primjer Atena, koja je ušla zvanično u sastav rimske države tek nakon Sulinog osvajanja pola stoljeća kasnije.

O uništenju Kartagine i osvajanju Makedonije i balkanske Helade, Polibije (XXXVIII, 1) navodi sljedeće: δοκοῦντος γοῦν μεγίστου πάθους γεγονέναι τοῦ περὶ τοὺς Καρχηδονίους οὐκ ἔλαττον ἄν τις ἡγήσαιτο, κατὰ δέ τι μεῖζον τὸ περὶ τὴν Ἑλλάδα τότε συμβάν. οἱ μὲν γὰρ τόπον ἔσχατον ἀπολογίας γε πρὸς τοὺς ἐπιγινομένους περὶ σφῶν ἀπέλειπον, οὗτοι δ᾽ οὐδ᾽ ἀφορμὴν εὔλογον ἔδοσαν τοῖς βουλομένοις σφίσι βοηθεῖν ὑπὲρ τῶν ἡμαρτημένων. καὶ Καρχηδόνιοι μὲν ἅμα ταῖς περιπετείαις ἄρδην ἀφανισθέντες ἀνεπαίσθητοι τῶν σφετέρων εἰς τὸ μέλλον ἐγένοντο συμπτωμάτων, οἱ δ᾽ Ἕλληνες ἐφορῶντες τὰς αὐτῶν ἀτυχίας παισὶ παίδων παραδόσιμον ἐποίησαν τὴν ἀκληρίαν.
(„Misli se da je najveća nesreća zadesila Kartaginjane. Međutim, ono što se dogodilo Helenima ne može se smatrati ništa manjim zlom, a u nečemu je i veće. Naime, Kartaginjani su budućim generacijama ostavili malu mogućnost da ih brane, a Heleni nisu pružili nijedan dobar povod onima koji žele da se za njih založe i opravdaju ih za počinjene greške. Također, Kartaginjani su u svojoj propasti bili istrebljeni i pošteđeni budućih patnji, a Heleni su promatrali svoje nesreće i predali ih u nasljeđe djeci svoje djece.”).

Gdje je sada u ruševinama Kartagine i Korinta bila ona rimska čast i vrlina, kojom su se Rimljani uvijek ponosili i na svakom je mjestu isticali. Čini se da ona pripada ugasloj rimskoj prošlosti, i nekom dalekom vremenu kada je živio Kamilo, kojem je za vrijeme rata Fališčanima, bilo važnije da sačuva svoju i rimskog naroda čast, nego da pobijedi služeći se nedostojnim sredstvima.[172] Između nasilja i zločina koji su se primjenjivali prema spoljnom svijetu, i nasilja i zla u unutrašnjim odnosima granica je bila jako tanka i bilo je potrebno samo malo da se ona pređe i da se sve ono zlo koje su Rimljani primjenjivali u svojim osvajanjima sada prenese među same Rimljane i Italike. Nasilje i zločin počinjeni prema vani, rezultira i sa mogućnošću da se ono desi i u unutrašnjim odnosima. A i žalostan je onaj narod koji zločince, kriminalce i rušitelje slavi kao heroje, a istinske heroje pretvara u izdajnike. Ideali starih rimskih vrijednosti su nestali, a novi sistem vrijednosti još se nije mogao ni nazrijeti. Nastupilo je vrijeme

[172] *Plut. Cam.* 10

ratnih profitera, mešetara i smutljivaca svih vrsta, a tamo gdje završava vrlina, počinje grijeh i samouništenje.

Konačni slom Ardijejaca 135. god. p. n. e.

Deceniju nakon razaranja Kartagine i Korinta, i dok su se odvijale žestoke rasprave šta uraditi u vezi Numancije i započinjalo formiranje reformatorskog kružoka iz kojega je nastala buduća popularska stranka, Rim je ponovo svoje orlovske kanđe usmjerio na zapadni Balkan. I pored pobjeda u tri ilirska rata i uništenja „Ilirske države“ 168/167. god. p. n. e., pokoravanja Histra, bezbroj pohoda protiv niza drugih zapadno-balkanskih naroda, uništenja Delminijuma, istočnojadranska obala se nije smirivala. Stalno su izbijali novi i novi, kao hidra, nemiri koji su neizostavno vodili Rimljane u ratove, bilo da zaštite svoje helenske i ilirske saveznike, bilo rimske građane i druge Italike koji su tamo boravili. Ardijejci (nekada jedan od najjačih i najponosnijih ilirskih naroda) i drugi ilirski narod Plereji se nisu smirivali, i napali su rimske pozicije u Iliriji. Republika je reagirala i poslala dvije rimske legije (10.000 pješadinaca i 600 konjanika) pod zapovjedništvom konzula Servija Fulvija Flaka[173] koje su brzo stavile situaciju pod rimsku kontrolu. Po Strabonu (VII, 5, 6) Ardijejce su zbog što su sa svojim gusarskim družinama “uznemiravali more”, Rimljani iz primorja preselili u unutrašnjost i “natjerali da obrađuju zemlju”, gdje su, Ardijejci nenaviknuti na život u kontinentalnoj unutrašnjosti, polako izumirali, iako se još sredinom I. stoljeća n. e. spominju u popisu ilirskih naroda naronitanskog konventa provincije Gornji Ilirik koje Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis historia*. I tako je 135. god. p. n. e. završen i posljednji pokušaj Ilira da ostanu bilo kako pomorski faktor na Jadranu, i snovi drevnih agronidskih kraljeva sa istočne obale da Jadransko - Jonsko morsko prostranstvo bude jezero Ilira, su tako u sukobu sa ekspanzivnom Republikom sa zapadne obale nakon stotinu godina borbi, konačno bili potpuno skršeni. Odbrana Ilirije se sada pomaknula od morskih poprišta na kontinentalno primorje.

[173] *Servius Fulvius Flaccus*, konzul za 135. god. p. n. e.

RIMSKO DRUŠTVO

Nobilitet

Nakon više stoljeća sukobljavanja i turbulencija na društvenoj sceni Republike došlo je do zakonskog izjednačavanja patricija i plebejaca. To je uslovilo i transformaciju društvene strukture što je izrodilo novi element u rimskom društvu, koji je nastao spajanjem starih patricijskih rodova (samo npr. Fabijevci, Emilijevci, Kornelijevci, Klaudijevci, Valerijevci, Julijevci) sa onim dijelom plebejaca i saveznika koji je bio bogatiji i politički utjecajniji (samo npr. Liciniji, Liviji, Ceciliji, Meteli, Genuciji, Flamininijevci, Sempronijevci, Aurelijevci, Porciji). Tako se formirao sloj poznat kao Nobilitet (sing. *nobilis* = poznat, slavan čuven, plemenit, odličan; plur. *nobiles*), koji je u razdoblju koje obrađujemo bio najbogatiji i najmoćniji element socijalne strukture Rimske države. Pripadnicima nobiliteta su se smatrale one osobe koje su ili čiji su preci obnašali kurulne dužnosti (kvestura, pretura, konzulat).

To da se smatralo da su *nobiles*/nobili oni koji su bili „plemeniti" na osnovi obnašanja državnih funkcija, je predstavljalo temeljnu razliku u odnosu na raniju društvenu stratifikaciju u rimskom svijetu zasnovanu na staležima patriciji – plebejci u rimskom svijetu. Po ovoj ranijoj društvenoj stratifikaciji uvjet da neko može obnašati državne izvršne funkcije je bilo da je „plemenit" po porijeklu, što potvrđuje i samo patricijsko ime. Sada se sa nobilima koncept „plemenitosti elite" potpuno izokrenuo, i sada je uvjet da neko bude „plemenit" to da je on ili neko od njegovih neposrednih predaka obnašao državnu izvršnu funkciju. Samo porijeklo bez državnog funkcionalnog iskustva ili nasljeđa nije više značilo ništa. Nesumnjivo je ovaj novi poredak predstavljao demokratičniji oblik određenja elite, jer je sada u nju mogao teorijski uči bilo ko bez obzira na porijeklo, pod uvjetom da bude izabran na neku državnu funkciju i da prođe kroz čitav njen jednogodišnji mandat. Zavisno od razdoblja i političkih i društveno – ekonomskih konstelacija ta „kapija" ulaska u nobilsku elitu će biti nekada više a nekada manje otvorena, ali nikada zatvorena. Da bi se ušlo u nobilsku elitu nije bilo potrebno ni da se prvo pređe u viteški red, nego se teorijski moglo direktno iz sloja seoskog ili gradskog plebsa prebaciti u nobilsku elitu. Svaki punopravni rimski građanin *ingenuii* se mogao na izbornim komicijama kandidirati za neku od kurulnih dužnosti. Naravno sasvim je drugo pitanje bilo da li će on dobiti dovoljan broj glasova, jer su oni sa boljim bacgroundom, bolji vezama i sa više novca načelno imali mnogo bolju startnu poziciju. Sada ni vaša pripadnost određenom rodu nije značila da ste član nobiliteta, kao što je to bilo ranije gdje je pripadnost patricijskom rodu određivala pojedinčevu predodređenost za pristup u elitu. Sasvim je bilo moguće da je bili i ogranaka i familija nekada poznatih patricijskih rodova čiji pripadnici nisu nikada obnašali javne funkcije

koje bi ih slale u red nobiliteta. Pripadnost familiji je sada određivala pojedinčevu pripadnost određenom sloju.

Bez obzira na sve političke turbulencije Srednje i Kasne Republike, ipak je nova društvena stratifikacija oficijelno uspostavljena sa zakonima Licinija i Sekstija bila demokratičnija i nekastirana u odnosu na ono što je došlo sa uspostavom principata. I tako je tek augustovki režim u nastojanju konsolidiranja i učvršćivanja struktura koje su bile prilično oslabljene uslijed političkog i društvenog kaosa Kasne Republike, izvršio i fiksiranje društvene stratifikacije.

Nastanku nobiliteta najviše su doprinijela tri momenta a to su dozvoljavanje plebejcima da obnašaju magistarske službe, činjenica da (po sistemu automatizma) isluženi konzuli i drugi viši magistrati postaju članovi Senata (bez obzira jesu li oni plebejci ili patriciji) i sve uvreženija praksa da isluženi najviši magistrati u savezničkim državicama Italije dobijaju automatski rimsko građanstvo.

Prvi plebejski konzul bio je Lucije Sekstije, dok je njegov kolega iz redova patricija bio Marko Emilije. Prvi plebejac, Gaj Marcije Rutil izabran je za diktatora 356. god. p. n. e., prvi cenzor plebejac izabran je 351. god. p. n. e., a od zakona Publija Filona iz 339. god. p. n. e. obavezno je jedan od cenzora morao biti plebejac. Nešto kasnije 337. god. p. n. e. prvi plebejac je postao pretor. Konačno su na kraju IV stoljeća i svećeničke dužnosti, do tada rezervisane za patricije postale, otvorene po *lex Ogulnia* i plebejci su otada mogli biti birani i u svećeničke kolegije augura i pontifika, čime je i posljednja institucija koja je bila monopol samo patricija otvorena i za plebejce.

Pošto je Senat bio sastavljen od isluženih magistrata, nobilske i senatorske familije su praktično bili jedno te isto i ova institucija će postati stub nobliske moći.

Rimski nobilitet stajao je u tijesnoj vezi s aristokratskim rodovima latinskih i nekih italskih naroda. Neki od njih ušli su u sastav rimskog nobiliteta (Ogulniji i Perperni bili su porijeklom iz Etrurije, Fulviji i Mamiliji iz Tuskula, Atiliji iz Kampanije, dok je rod Otacilija sabelskog porijekla itd.), dok je sa drugim rodovima rimski nobilitet bio u srodničkim i poslovnim vezama. Pojedini rodovi bili su međusobno vezani ugovorom "gostoprimstva" (*hospitium*). Kao što je rečeno, prijem u nobilski sloj je uvijek bio otvoren, bez obzira na prigušenost vrata u pojedinim razdobljima, i postojala je mogućnost da neko zahvaljujući svojoj darovitosti i umješnosti postane nobil. U IV. i III. st. p. n. e. taj prijem je bio otvoreniji, dok je već sa II. st. p. n. e. ta ulaznost postajala sve uža. Pojedinac koji bi prvi iz svoje familije ušao među nobile se nazivao *homo novus* ("skorojević"). Prvi iz familije koji bi došao do konzulske časti zvao se *princeps nobilitatis*, ili *auctor generis*. I u tom dobu kada je ulaznost u nobilitet bila najuža pojavljivali bi se moćni skorojevići i *princeps nobilitatis* kao što su bili Gaj Marije i Marko Tulije Ciceron.

Sve do pojave politike nazvane *nova sapientia* i agrarne krize, socijalno – imovinske razlike među različitim slojevima rimskog i italskog društva nisu bile toliko prisutne niti izražene. Društvo je bilo znatno egalitarnije nego što će to biti nakon što *nova sapientia* i agrarna kriza udrade "svoj dio lošeg posla". U poređenju sa drugim odgovarajućim elitama kroz historiju, nobilitet IV., III., i u pojedinim primjerima prvih decenija II. st. p. n. e. je jednostavan i skromniji. Načelno gledano, luksuz i raskoš nisu u IV. i III. st. p. n. e. uopće dominirali niti bili prisutni u bilo kojem od rimskih socijalnih slojeva. To je značilo i da se rad na svojim poljoprivrednim dobrima, koji se u IV. i III. st. p. n. e. još uvijek nisu isticali velikim dimenzijama, smatrao čašću i odlikom slobodnog i odgovornog pojedinca.

Utjecaj nobiliteta je počivao na političkom ugledu, imovini (poglavito zemljišnom posjedu), na razvijenim klijentskim vezama, na uzajamnoj podršci predstavnika istog roda i naravno na snazi institucije rimskog Senata. Nekim rodovima bila je svojstvena određena politička linija. Predstavnici nobiliteta dijelili su se na razne frakcije, koje su se ponekad razilazile u pitanjima politike, ali koje su najčešće konkurirale jedna drugoj u borbi za dobivanje najviših magistratura, važnih svećeničkih dužnosti, itd. Pojedine familije sklapale su koalicije, utvrđivali političke saveze „dinastičkim" brakovima, pružali jedni drugima podršku ako bi netko od članova određene političke grupacije odgovarao pred sudom.

II. punski rat postao je ključna prekretnica u daljem razvitku nobiliteta. Nakon njega ustaljeni poredak nobliteta karakterističan za IV. i III. st. p. n. e. doživjeti će naglu (u okviru samo jedne generacije) i radikalnu unutarnju transformaciju u skoro svim svojim aspektima. Taj preobražaj je direktno uvjetovan pojavom i razvitkom procesa nazvanih *nova sapientia* i agrarna kriza. Indirektno je tome doprinio i Klaudijev zakon iz 218. god. p. n. e. koji je ograničio trgovačke aktivnosti nobiliteta. Ovim zakonom su demokratski elementi tadašnjeg rimskog svijeta željeli ograničiti moć nobiliteta i Senata. Historijskim paradoksom, dugoročno gledano ovaj zakon je imao potpuno drugačiji efekt jer je doprinio jačanju nobiliteta i samim tim i Senata. Pošto nisu mogli da se direktno bave trgovačkim aktivnostima, sve veći prinos u svojim prihodima (dobijenim od ratnog plijena i pljački provincija) nobilitet je bio prisiljen da ulaže u zemlju, odnosno u širenje svojih zemljišnih posjeda. I tako će nekadašnja skromnost i jednostavnost ustupiti mjesto raskoši.

Nobilske familije starale su se o svom prestižu. U očima tadašnjeg rimskog javnog mnijenja veliki utjecaj imala je starost određenog roda i ugled njegovih predaka. Zato su porodični zapisi znali biti i krivotvoreni, i pojavljivali su se preci kojima su pripisivani fantastični podvizi ili bi se pojedinci rodoslovnim stablima (više – manje dorađivanim i fiktivnim) povezivali sa istaknutim ličnostima rane rimske, italske pa i grčke historije. Posebno će to biti izraženo u II. i I. st. p. n. e. Postojanosti porodičnih tradicija doprinosilo

je pravo držanja maski i kipova predaka izrađenih od voska (*ius imaginum*). Oni su čuvani u glavnom dijelu kuće, u atriju, i iznošeni su za vrijeme svečanih procesija prilikom sahrane, određenih svečanosti ili nekih drugih obilježavanja. Ta prezentacija je ustvari pokazivala nečije pravo na pripadnost nobilitetu.

Vitezovi

Drugi sloj Rimskog naroda činili su vitezovi (*equesterian order*). Iako su terminološki podudarni sa staležom srednjovjekovnih vitezova, riječ je od dvije sasvim različite socijalne kategorije. Prvobitno su vitezovi bili oni građani koji su raspolagali sa imovinom tolike visine da su u ratu služili kao konjanici. Pod vitezovima su podrazumijevani Rimljani zapisani u 18 konjaničkih centurija (*eques* - konjanik, vitez). Po pravilu, oni su pripadali najosiguranijim plebejcima koji još nisu prošli kroz magistrature i koji nisu bili uneseni u senatorski spisak. Tri su se razreda vitezova razlikovala: oni koji su od države dobivali konja, oni koji su ga sami morali držati i izdržavati i oni koji su imali viteški status, ali ga stvarno nisu služili. Njihov dan je bio 15. juli kada su se prikazivali svećanim ophodom, ovjenčani maslinovim grančicama i poredani u centurije i turme, a obučeni u trabeu (svećano odijelo rimskih vitezova). Kod naimenovanja u red vitezova postojao je imovinski cenzus. Kasnije u timokratskom uređenju Rima, vitezovi predstavljaju bogati i poslovno najpreduzimljiviji sloj rimskog stanovništva. Od vremena Gaja Flaminija i Klaudijevog zakona, koji senatorima ograničava trgovačku aktivnost, u ruke vitezova prelaze postepeno trgovačko-financijski poslovi. Tako su oni postali i neka vrsta antičkih «kapitalista». Bilo samostalno, bilo formirajući poslovna društva ulagali su novac u državne zakupe i rudnike, otkupljivali državne poreze, postajali publikani i tako prikupljali i direktne (*tributum*) i indirektne (*vectigalis*) poreze iz osvojenih zemalja, te zakupljivali čitav niz drugih javnih doprinosa.

Bavili su se i trgovinom širokih razmjera, zelenaštvom, lihvarstvom a mogli su ulagati i u zemlju i biti posjednici ili veleposjednici, ali nikada ne dostižući zamljoposjednički obujam nobilskog sloja. Mogli su preko svojih korporacija učestvovati u javnim radovima i gradnjama. U rimskom svijetu njihovu poslovnu aktivnosti nije pratila i stigma, kakva je npr. bila prisutna za neposjedničke staleže u srednjem, pa i ranom novom vijeku.

Od kraja II. punskog rata moralnost u njihovom poslovanju je imala sve manju ulogu, paralelno prateći opći tok degeneracije starog rimskog sustava vrijednosti i morala. Zakupnine poreza u provincijama su se često pretvarale u prava cijeđenja bogatstava, bez imalo obzira. Zelenaško – lihvarske operacije su opet vodile sve jačem značenju sirovih i

surovih oblika pohlepe (sa visokim kamatama). Radi neisplaćenih poreza i zajmova dolazilo je do naplate odvođenjem u roblje onih koji nisu imali rimsko ili latinsko građanstvo (na sličan način na koji je u prvim decenijama Rane Republike postojalo dužničko ropstvo). Vitezovi (i to ne samo rimski građani, nego i oni sa latinskim građanstvom i Italici) su se kao nosioci vanjske trgovine bavili sve unosnijom trgovinom robovima. Iz svih ovih privrednih aktivnosti vitezova poticao je i njihov politički utjecaj i značenje, i zbog toga nas ne treba čuditi da su upravo oni bili onaj sloj rimskog stanovništva koji je najviše bio zainteresiran za teritorijalnu i privrednu ekspanziju rimske države. Tako bi na političkoj klackalici Republike vitezovi uzeli ulogu balasta između nobiliteta i demokratskih elemenata. Viteški stalež je i pored određenih zajedničkih interesa, ipak u političkim, stranačkim i frakcijskim sukobima često nastupao protiv nobiliteta. Vitezovi su na svojoj tunici nosili uski purpurni pojas (*angusticlavus*).

Plebs

Najveći dobitnici političke borbe (koja je trajala duže od jednog stoljeća) između patricija i plebejaca su ustvari bili bogatiji i utjecajniji plebejski slojevi, koji su sa preostalim patricijima stvorili nobilitet. Iz ostatka plebejske mase je nakon završetka transformiranja društvenih struktura sredinom IV. st. p. n. e. proizašao nova socijalna kategorija koja se naziva plebs. Iako su zadržali ime starih plebejaca, po svojoj sadržini, popunjavanju i djelovanju, rimski plebs od sredine IV. st. p. n. e. pa nadalje je sasvim nova društvena kategorija.

Kada se govori o rimskom plebsu ne bi trebalo imati predstavu da je riječ o samo siromašnom i potlaćenom dijelu stanovništva. I plebs je pokazivao znakovitu slojevitost. Po osnovnoj podjeli plebs se sastojao iz dva dijela-seoskog i gradskog. Prva grupa je za vrijeme rane i srednje Republike predstavljala najmnogobrojniji dio rimskog naroda. Seoski plebs je zbog svoje brojnosti (ubjedljiva većina stanovništva Države i sastava rimske građanske milicije/vojske) i zato što je predstavljao, da se poslužimo modernim izrazom, srednju klasu rimskog društva, bio i kičma i noseći stup Republike. On je raspolagao sa imovinom koja mu je omogućavala pristojan život, unapređivanje svoga posjeda pa čak i mogućnost da ima izvjestan broj robova koji su postajali članovi domaćinstva. Promućurnijim od seoskih plebejaca uvijek se pružala mogućnost da se uzdignu na društvenoj ljestvici do najviših počasti, što zorno pokazuju primjeri mnogih Rimljana bez kojih bi postojanje rimske države za nas bilo teško zamislivo. Tako je seoski plebs ustvari predstavljao neku vrstu bazu iz kojeg bi se stalno vršilo osvježavanje viteškog i senatorskog sloja, te regrutirali umješni pojedinci za državne i vojne poslove. U IV. i III. st. p. n. e.

seoski plebs je bio i snažan politički faktor u čiju moć i brojnost su se izdali demokratski elementi i političari. Zemljišni posjed je masi seljaka garantirao normalan standard života, jer su na njemu proizvodili sve što je bilo neophodno za osnovnu egzistenciju familije.

O značenju seljaštva za Rimsku državu i društvo govori i Katon Stariji u svome djelu o zemljoradnji, u kome se nalaze i sljedeće rečenice: "Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog seljaka" i "Od zemljoradnika postaju najhrabriji junaci i najpreduzimljiviji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njom bave najmanje su svojstvene zle misli". Opisujući Romula i Rema nakon što su ušli u mladičku dobu i postali pastiri, Plutarh navodi: „Njihove životne djelatnosti i zanimanja bili su dostojni slobodna čovjeka. Nisu držali da slobodnome pristaje dokolica i nerad...“ Ovim se ustvari pokazuje da je u drevna vremena rad bio veoma cijenjen.

Za razliku od seoskog plebsa, gradski je nudio veći spektar različitosti. On je bio sastavljen od srednjih i malih trgovaca, zanatlija, oslobođenika, prodavača, fizičkih radnika, doseljenika iz čitavog Mediterana i besposličara svih mogućih vrsta. Gradski plebs tako nije bio ni socijalno unificiran i na skali bogatstva bilo je i onih sa značajnom imovinom, i onih koji su mogli da obezbijede svoju egzistenciju ali i dosta onih bez bilo kakve imovine (proleteri) koji državi nisu plaćali porez. Zbog svoje šarolikosti i zbog svoga stalnog obnavljanja stalnim injekcijama novih doseljenika u italske gradove, gradski plebs će vremenom sticati sve veći politički značaj, proporcionalno slabljenju seoskog plebsa. Sa agrarnom krizom, političkim kaosom i građanskim ratovima Kasne Republike gradski plebs će se enormno uvećavati, posebno onaj njegov proleterski dio (sa lumpenproleterskom varijacijom).

Potrebno je navesti da je rimsko društvo u toku cjelokupnog 12-stoljetnog postojanja bilo dosta liberalno u odnosu na stjecanje imovine i bogatstava i poslovnih i privrednih aktivnosti. Nije postojala zakonska zapreka za bilo koga da se obogati i da se iz najnižih klasa prebaci u one najbogatije. Pa je teorijski bio moguće da proleter uspije uspjehom svoje privatne poslovne ili ekonomske inicijative se prebaci u znatno više slojeve rimskog društva.

Rimski plebs, i seoskog i gradskog tipa će biti i kategorija u koju će se uvrštavati ubjedljivo najveći broj onih koji su dobijali rimsko građanstvo (individualnim putem, kolektivnom dodjelom ili oslobađanjem iz ropstva). A pošto je više – manje dodjeljivanje rimskog građanstva bila općenita praksa u toku cjelokupne rimske historije, brojnost rimskog plebsa je enormno i eksponencijalno rasla, potpuno neproporcionalno u odnosu na nobilitet i vitezova. Tako je krajem IV. st. p. n. e. udjel nobila i vitezova u ukupnom rimskom građanstvu bio veći, nego tri stoljeća kasnije. To će naravno imati i svoje političke posljedice, jer je puka inflacija udjela plebsa u rimskom građanstvu indirektno dovodila i do devalvacije vrijednosti njegove pozicije u rimskom društvu. Posebno je vrijednost plebsa

opadala jer su iz njega poradi uvrštavanja u senatorski ili viteški stalež otpadali najbistriji, najutjecajniji i najbolji predstavnici.

Rimski plebs, posebno onaj gradski, je posjedovao još jednu zanimljivu osobinu. Sa završetkom političke borbe plebejaca i patricija, politička prava su se načelno izjednačila u okviru rimskog građanstva. Ali sama ekonomska pozicija plebsa se nije nešto radikalno popravila. Izlaz iz tog stanja plebe je tražioi u osvajanjima. U nekim slučajevima plebs je bio znatno agresivniji od nobiliteta. U IV. i do II. punskog rata seoski plebs je bio izraženo ratoborniji, jer su nove pobjede i nova osvajanja omogućavale dobijanje nove zemlje. Seljak je računao da bi se time riješio problem adekvatnog zbrinjavanja njegovog potomstva, a da on ne mora da vrši cijepanje svoga posjeda na manje parcele. Kasnije je za ratovanje bio više zainteresiraniji gradski plebs (nadasve proleteri), posebno nakon Marijeve profesionalizacije armije.

Erariji

Osobit položaj su imali tzv. *aerarii*, što su bili rimski građani koje su cenzori kaznili brisanjem iz albuma matične centurije, gubljenjem prava glasanja u centurijatskim komicijama i brisanjem iz matičnog tribusa. Oni nisu plaćali porez prema svome imetku, nego glavarinu kako je odredio cenzor. Ali su mogli obnašati službe i morali služiti vojsku. To je praktično bio najsramotniji stalež građana, i u njega bi se došlo počinjenim prijestupom (koji bi cenzori sankcionirali). Degradirani građani su za sramotu i primjer bili zabilježeni u tzv. caeritske ploče.

EKONOMIKA

U privrednom smislu u rimskom svijetu je vođena relativno liberalna poslovna politika, i glavno načelo privrednog života je njegova korisnost. Izuzev zabrana senatorima da se bave trgovačkim aktivnostima, posebno osnažene 218. godine p. n. e. Donošenjem Klaudijevog zakona koji je ograničavao trgovačku aktivnost senatorima i njihovim sinovima, rimski svijet (do dominata) se nije odlikovao ograničavanjem privredne djelatnosti niti je vršio kastiziranje određenih slojeva za određena zanimanja. Teorijski svako se mogao baviti onim čim je želio. Privredna aktivnost u svim aspektima je bila dopuštena i rimskim građanima, i oslobođenicima, i saveznicima i drugim strancima, naravno u okvirima donesene zakonske regulative. Npr. italski saveznici (sa ili bez latinskog statusa) bez rimskog građanstva su mogli koristiti područja rimskog *ager publicusa*. Kako je Rim postao politička metropola Mediterana u toku prve polovice II. st. p. n. e. u njega i u druge italske gradove doselio se značajan broj stranaca koji su išli tražiti nove poslovne i druge prilike.

Poljoprivreda

I u prva tri stoljeća rimske Republike glavna ekonomska djelatnost bila je poljoprivreda sa srednjim i sitnim seljaštvom kao svojom glavnom polugom. U prva tri stoljeća Republike ti seljaci su činili i ubjedljivu većinu u ukupnom stanovništvu rimskog svijeta (i to ne samo u okviru broja onih koji su bili rimski građani). Izuzev grčkih polisa, slična je situacija bila i u većini drugih politija u Italiji. Ti seljački slojevi su u pravom smislu predstavljali rimsku republikansku srednju klasu (za razliku od kasnijih postrimskih historijskih razdoblja, kada se srednja klasa uglavnom identificirala sa gradskim slojevima) i bili su ona masa koja je davala život rimskoj vojsci i rimskom društvu i politici i njihovim institucijama.

Sigurno od VI. stoljeća p. n. e. je evidentno postojanje i državnog (kolektivnog) vlasništva i razvitak privatnog vlasništva nad zemljom. Smisao rimskog agrarnog zakonodavstva, kako ranog tako i kasnog, sastoji se na prvom mjestu u tome da se što veći broj građana opskrbi zemljom. Osvajanja, praćena konfiskacijom zemlje pokorenog stanovništva u priličnoj su mjeri olakšavala provođenje takve politike i zadovoljavanje „gladi za zemljom". Iako i u ovim stoljećima ima pokušaja koncentracije zemljišnog vlasništva i pokušajima njegovog širenja na račun državnog zemljišnog fonda (*ager publicus*), ono još uvijek nije intenzivno i vođe plebejaca su to osujećivale, braneći interese seljaštva. Potrebno je reći i da su u prva tri stoljeća Republike mnogi pripadnici viših slojeva radili na zemlji. Zanimljivo

je da su i pojedinci koji su nastupali na strani plebejaca znali širiti svoja zemljištva koristeći javna zemljišta. Možemo kao primjer navesti Licinija, koji je bio osuđen zato što je prekršio zakon (donesen na njegovu inicijativu) o maksimumu *ager publicusa* koji je jedan pojedinac smio koristiti.

O poljoprivrednoj djelatnosti prije samoga kraja III. i početka II. st. n. e. nije sačuvana nijedna rasprava ili neko specijalizirano djelo. Podaci o agrikulturi i farmama u tome periodu su dosta oskudni i uglavnom su fragmentarnog i usputnog karaktera. Gotovo sigurno su u periodu prva tri republikanska stoljeća Rimljani zahvaljujući kontaktima sa grčkim, kasnije helenističkim i kartaginsko feničanskim svijetovima (koji su imali već dosta razvijene i dobre metode poljoprivredne djelatnosti), poboljšali i sopstvenu agrikulturu.

Rane farme su bile veoma male, pa se tako nailazi u literarnim vrelima na podatke koji govore o privatnom posjedu o samo 2 jugera, što je nedovoljno za zadovoljavajuću prehranu familije. Moguće je da se dostatna ishrana osiguravala korištenjem i javnih zemljišta. Kasnije se češće spominju farme od 7 jugera, i to posebno kada je 393. god. p. n. e. izvršena podjela zemlje iz fonda *ager publicus*. Ove male farme od cc 7 jugera sum ogle biti obrađivane ne samo od samog vlasnika i njegovih ukućana, nego i uz pomoć unajmljenog radnika pa i jednog ili dva roba.

Kuće su bile grupirane u sela (što je i danas slučaj), a ljudi su onda išli na posjed kako bi ga obrađivali. Italici su inače bili vrijedni i dobri poljodjelci, koji su uspjeli da održavaju visok nivo poljoprivredne proizvodnje.

Zemljišta su drenirana sa posebnom pažnjom, i to sa otvorenim i zatvorenim kanalima. Otvorene brazde su ostavljane duž polja kako bi se praznile u kanale. Zbog vrlo dobrog umijeća u pravljenju drenažne mreže, Italici su bili uspješni i u postavljanju produktivnih farmi na nekim močvarnim ili vlažnim zonama. Dreniranje je pomagalo i u eliminiranju uzroka malarije, jer je isušivalo područja na kojima bi se razmnožavali komarci. Postojala su četiri načina ograđivanja: živica, kolčići, „vojnom ogradom" (kanalima i nasipima), zidovima od suhozida ili cigli (bez obzira bile pečene ili sušene na suncu) ili betona. Uobičajeno je bilo da se sadi drveće duž puteva, linija razgraničena i redova ograde, a nekada i radi zadržavanja vjetrova.

Svoja tehnološka agrikulturna, dosta praktična, rješenja Italici su raširili sa širenjem rimskog svijeta po cijelom euromediteranskom području. Italici su bili i veoma voljni da prihvataju i tuđa dostignuća u agrikulturnoj proizvodnji, što objašnjava rasprostranjenost grčko – helenističkih i feničansko – kartaginskih znanstvenih i teorijskih rasprava o poljoprivredi.

I pored nesumnjivog porasta trgovačke aktivnosti, zanatlijske i manufakturne djelatnosti u toku III. i II. stoljeća p. n. e., ipak je osnovna privredna grana i dalje bila poljoprivreda.

Jedan od glavnih izvora koji daje predodžbu o italskoj poljoprivredi u prvoj polovici II. st. p. n. e. je rasprava Katona Starijeg "O poljoprivredi". Obrađujući razna zanimanja, Katon Stariji daje prednost zemljoradnji. Po Katonu Starijem: "Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog zemljoradnika" i "Od zemljoradnika postaju i najhrabriji junaci i najpoduzetniji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njoj predaju, najmanje su svojstvene zle misli". Trgovina se Katonu čini riskantnim zanimanjem, a zelenaštvo – zanimanjem nedostojnim građanina. Iako branitelj starinskog Rima, čiji su socijalni oslonac činili srednji i sitni vlasnici, Katon je pojmu "dobri zemljoradnik" (*agricola bonus*) davao sasvim drugačiji sadržaj. Iz njegovih misli o tom pitanju može se zaključiti da pod "dobrim zemljoradnikom" on nije podrazumijevao seljaka iz starih vremena (Kraljevstva, Rane Republike i Srednje Republike u njenoj prvoj fazi razvitka), već zemljoposjednika (onoga tipa koji se razvija nakon II. punskog rata) koji primjenjuje robovski rad i koji je povezan sa tržištem. Katon Stariji prilikom raspravljanja o poljoprivredi na umu ima prevashodno farmu srednje veličine od oko 100 jugera, na kojoj prebivaju nadzornik i njegova žena, deset radnika, jedan gonič volova, jedan gonič magaraca, jedna osoba zadužena za vrbin lug, jedna osoba zadužena za svinje. Ukupno 16 osoba. Od stoke ta farma bi trebala imati dva vola, dva magarca za prijevoz robe, jedan magarac za rad na mlinu, a na njoj bi se nalazile tri punoopremljene prese, dovoljno krčaga i amfora.

U Katonovoj raspravi odrazile su se one značajne promjene koje su se dogodile u italskoj poljoprivredi u periodu nakon II. punskog rata.

Katon Stariji pažljivo razmatra i savjetuje kako treba kupovati posjed (*fundus*).

On smatra da idealna farma treba da se nalazi u podnožju brežuljka i da je okrenuta prema jugu. Prilikom kupovine potrebno je i razmotriti i klimatske uvjete područja. Važno je da se izabere zdrava lokacija, sa plodnim i bogatim tlom i sa odgovarajućim snabdjevanjem vodom. Kako bi se omogućila drenaža, zemljište ne bi trebalo da bude preravno. Farma bi se trebala nalaziti u ekonomski i kulturno razvijenijem okruženju, u blizini kakvog boljeg gradskog trgovišta, na ili u blizini ceste ako ne već u blizini plovne rijeke i mora. Farma bi se trebala nalaziti i na prostoru sa značajnijom populacijom, kako bi se mogla unajmiti sezonska radna snaga od slobodnih ljudi (npr. za vrijeme žetve). Katon Stariji savjetuje i da se kupi farma u dobrom stanju i sa očuvanim zgradama i objektima. Nije samo posjed koji se kupuje trebalo da bude u dobrom stanju, nego su i susjedi morali održavati svoje farme isto tako dobro. Po njemu dobar zemljoradnik mora biti posvećen da pregleda farmu do u najmanji detalj.

Katon je pristaša intenzivne poljoprivredne proizvodnje. Pritom on ne smatra sve vrste kultura podjednako unosnim. Govoreći o unosnosti prinosa, on na prvo mjesto stavlja kulturu vinove loze (*vinea*), na drugo – povrtlarstvo (*hortus*), na treće – sađenje vrbe (*salictum*), na četvrto – uzgoj maslina (*olivetum*), na peto – pašnjak (*salictum*), i tek se na

šestom mjestu nalazi kod njega žitna oranica (*campus frumentarius*). Na sedmom mjestu se nalaze parcele drveća, na osmom voćnjaci, i na devetom hrastov lug. Termin *villa* upotrebljava Katon Stariji za oznaku seoskog domaćinstva srednjih razmjera.

U istom značenju upotrebljava se u drugim izvorima riječ *fundus*. Katon govori o dva tipa *villa*: o *villi* od 240 jugera (oko 60 hektara), zasađenoj maslinama, i o *villi* od 100 jugera (oko 25 ha), zasađenoj vinovom lozom (masline zahtijevaju veću površinu od kulture vinove loze). Potpuno je moguće da se ove ville nalaze u blizini jedna druge, ili da čak predstavljaju dijelove istog posjeda. Katonovi savjeti tiču se najraznovrsnijih pitanja poljoprivrede: on govori o uzgoju maslinovog drveća i vinove loze, o uzgoju žitarica i stočarstvu. Dobar domaćin treba se starati na prvom mjestu o dobroj obradi zemlje: "Što znači dobro obrađivati njivu? – Dobro orati. – Što na drugom mjestu? – Orati. – Što na trećem? – Gnojiti." Katon daje čitav niz savjeta, kada i kako treba gnojiti njive. Ne gnoje se samo zasijane površine; da bi se osigurala dobra kosidba, treba gnojiti i pašnjake, čistiti ih od korova.

Plugovi (*aratra*) su načelno bili mali i lagani, neki su bili izrađeni od željeza, neki od drveta. Drveni plug se koristio tamo gdje je površinski sloj zemlje tanak i zemljište dobrim dijelom kamenito. U jednom ciklusu polje se oralo dvaput, prvi put se plug držao pravo, drugi put nagnuto. Za pokretanje pluga su uglavnom korišteni volovi i 120 rimskih stopa je bila pretpostavljena dužina koliko volovi mogu da oru, bez odmaranja. I to je postala tradicionalna zemljišna mjera. Oranjem se nastojalo izmrviti tlo do najsitnijih komadića, pa se zato postupak oranja stalno ponavljao kako bi se došlo do standardne forme. Plinije Mlađi tako govori o zemlji koja se morala orati čak devet puta.

Brončana figurica koja prikazuje seljaka sa volovima i plugom.
Porijeklom iz etrurskog grada Cerveteri. Datacija VI. – V. st. p. n. e.
Danas se nalazi u Museo Nazionale Etrusco di Villa Giuli u Rimu.

I pored toga što nisu imali spoznaju o samom procesu kako i zašto biljka koristi zemlju i đubrivo, Rimljani su vrlo dobro poznavali potrebu đubrenja zemlje. Antički pisci savjetuju da ako se ne drži stoka, da bi zemljoradnik trebao da napravi gnojivo gomilanjem lišća, slame, korova, sa pepelom od spaljivanja živica i drugog smeća koje nije propadalo lako. Oni su znali i kako da testiraju tlo kako bi odredili njegovu kiselost. Rimsko – italski seljak je razumio nešto o sjemenskoj selekciji i praktičnoj rotaciji usjeva. Tako je pšenicu zamjenjivao sa raži, ječnom ili zobi. Druge ili četvrte godine grah ili grašak se mogao saditi. Lucerka (*medica*; koristi se kao stočna hrana i medonosna biljka) je bila već prilično usađena u Italiji prije kraja stare ere. Prema Pliniju Starijem lucerka je bila donesena iz Grčke, a tamo je došla iz Azije. U drugim slučajevima određena parcela je ostavljana na ugaru svake druge ili treće godine. Nekada bi parcela bila ostavljena na ugaru godinu prije planirane sadnje pšenice na nju. Tako je ustvari jedno imanje bilo podijeljeno na dio (otprilike 2/3) na kome se sije i sadi i dio na ugaru. Ovi dijelovi bi se svake godine rotirali. Oralo bi se u proljeće i ljeto, kao i u jesen.

Pšenica bi se sadila u jesen i kultivirala sa motikom u proljeće , a u vrijeme žetve bi bila rezana pomoću srpa. Ponekad bi žeteoci sijekli žito bliže tlu, pa bi se nakon gomilanja snopova sjekli vrhovi za vršidbu, a nekad bi se sjekla prvo vrhovi sa zrnima žita, a slama bi se sjekla kasnije. Zanimljivo je da je postojala i neka primitivna i jednostavna forma kombajna kojeg bi vukao vo, ali bi se ovo koristilo samo tamo gdje je zemlja bila ravna.

Ne samo seljaci, nego i mnogi drugi Italici su se bavili i povrtlarstvom u svojim vrtovima. Prinos vrtnih biljaka su koristili ne samo za ishranu, nego i za lijekove. Čak su i sitni posjednici mogli uzgojiti dovoljno povrća i voća, pa bi se višak donosio na gradske pijace za sajmenih dana. U vrtovima je uvijek bilo mjesta i za cvijeće. Ako je seosko imanje bilo blizu nekog grada sa značajnijim trgovištem, uzgajalo se i cvijeće za prodaju. Cvijeće se inače sadilo ne samo zbog mirisa i ljepote, nego i za pravljenje vijenaca za praznika te da bude posvetni dar božanstvima. Oni koji su se imali vrtove u svojim gradskim domovima koristili su ih isto za sadnju povrća, voća i cvijeća. Rimski svijet je inače veoma cijenio povrtlarstvo, i rada u vrtu se nisu stidili ni oni na najvišim pozicijama.

Trska i vrbe su sađene na vlažnim mjestima. Vrbe su bile korisne za pravljenje korpi, vezica za vinovu lozu, za ograđivanje živicom, kada cvjeta za pčele i druge poljoprivredne svrhe. Drvo je naravno korišteno za kuhanje i grijanje. Riječ *arbustum* (koja se često prevodi kao voćnjak) se odnosila na redova stabala brijesta, topole, smokve, duda koja su služila i za pričvršćenje vinove loze. Između ovih redova se nalazila trava, lucerka ili neko povrće i niže bilje.

Bez obzira na veličinu farme, nastojalo se da se na njoj drži stoka i perad. Volovi su korišteni za oranje, dok su krave producirale mlijeko, od kojeg su pravljeni različiti mliječni proizvodi. Ovce su korištene najviše radi vune i mlijeka i mliječnih proizvoda. I koze su korištene radi mlijeka i mliječnih proizvoda. Ako su postojali maslinjaci, ovce bi pasle u

njihovim šumarcima. Problem sa velikim stadima ovaca je bio u tome što su se za njih morala primjenjivati metastazička (sezonska) kretanja. U ljeto bi nizinska ispasišta bila sa osušenom travom, pa bi se stada morala voditi na ispasišta na brdima i planinama. Ova metastazička kretanja su i danas svojstvena na našem području. Naravno od ove nabrojane stoke se koristilo i meso, a dobijale su se i velike količine đubriva. Volovi, mule i magarci su se koristili za teške radove i prijenos materijala i proizvoda. Konji nisu u velikoj mjeri korišteni za rad na farmama, i uglavnom su ih održavali zbog vojnih potreba ili trka. Striktno samo za meso koristile su se svinje, koje su bile hranjene i u hrastovim gajevima, jer su se tamo nalazili žirevi. Ptice su držane za različite potrebe, i pored jaja koje su se davale korišteno je i njihovo meso i perje. Pored kokoši, guski, patki i biserki, gajili su se i golubovi, drozdovi, pauni kao i druge ptice. Zanimljivo je da su se na nekim farmama uzgajali i puževi.

Pčelarstvo je bilo veoma razvijeno u Italiji i ostatku mediteranskog područja. Inače je pčelarstvo usko vezano bilo sa zemljoradnjom i stočarstvom. Pčele nisu bile značajne samo zbog proizvodnje meda, nego i zbog toga što su oprašivale biljke pa su tako činile veliku uslugu u poljoprivrednim prinosima.

U ranim razdobljima seljaci su morali poznavati i astronomiju, jer su protok vremena i orijentiranje u sezonama za njih bili veoma bitni. Početak i završetak određenih sezona su bili fiksirani sa pozicijama određni zvijezdi ili sazvježđa. Ovaj problem je tek riješen sa Cezarovim uvođenjem julijanskog sunčevog kalendara. Sve do nedavno su se i naši preci rukovodili poljoprivrednim radovima oslanjajući se primarno na nebeske pojave, a ne na važeći kalendar.

Oruđa koja su korištena za agrikulturne djelatnosti se nisu milenijumima mijenjala, pa se koristile različite vrste motika, grablji, vilica, ašova i lopata. Koristili su se i noževi za obrezivanje, srpovi, kose i druge slične naprave. Poznate su bile i primitivne forme drljača. U vinogradima i maslinjacima bile su uobičajene prese i krčazi za skladištenje.

Uobičajeni život sitnih i srednjih posjednika je slabije poznat. Dva su glavna razloga za to: 1. Agrikulturne rasprave odnose na veća imanja, jer su im i autori uglavnom veći posjednici. 2. Pjesnici po pravilu daju nerealnu idiličnu sliku pastoralnog, seoskog života na farmama i pastoralnim predjelima, gdje ljudi žive i rade sretni i zadovoljni kao u starim idealnim, nostalgičnim, saturnovskim vremenima. U realnom svijetu, seljak je teško radio sedam dana, a osmog, sajmenog dana je išao u obližnji grad na tržnicu, gdje nije samo prodavao svoje proizvode, nego bi se sretao sa prijateljima i saznavao vijesti. Seljak bi se u glavni grad uputio ako bi imao neke javne poslove i obaveze, npr. učestvovanje u komicijama, sudbeni razlozi ili mobilizacija. Žene bi se brinule o domaćinstvu i familiji. Seoskom životu određenu živost i kolorit davali su festivali, posebno oni vezani za agrikulturne kultove. Seosko okruženje je uvijek bilo i tradicionalnije i konzervativnije, pa je čuvalo svoje kultove i vjerovanja duže.

Zanimljivo je da je i više poznat život gradskog stanovništva, čak i proletera, nego slobodnih seljaka-posjednika rimskog svijeta. Time se stiće prilično neuravnotežena slika, jer su seljaci činili ubjedljivu većinu stanovništva. Pažnja literarne izvorne građe je gotovo po pravilu uvijek prvo i najviše usmjerena na malobrojnu elitu i njene poslove, a zatim na red dolazi gradski život jer je bio sadržajniji i bogatiji anegdotama, i tek onda bi se možda davali neki podatci o seoskom svakodnevnom životu.

Navedeni primjer jasno pokazuje koliko je posao historičara i arheologa zahtjevan, odgovoran i ozbiljan. Pošto je dostupna izvorna građa ta koja usmjerava arheologa i historičara u njihovim rekonstrukcijama povijesti, može se desiti i da zbog neuravnoteženog karaktera te građe dođe i do određenih razmimoilaženja između povijesti kakva je bila i njenog historijskog tumaćenja. Zato je uvijek potrebno da se ima i određena rezerva i kritički odnos prema izvornoj građi. U suprotnom bi se na primjeru rimskog svijeta stekla pogrešna predstava po kojem bi se način života elite ili gradskog stanovništva automatski transferirao na seljake.

Pravila za sjetvu, žetvu, vršidbu, izbor i uređenje gumna, čuvanje gotove ljetine – sve to pažljiv domaćin mora predvidjeti. Uzgoj vinove loze i maslina, cijeđenje vina i maslinovog ulja, njihovo čuvanje i, najzad, prodaja – sve je to predmet Katonovog proučavanja. On daje recepte pomoću kojih italski domaćin može cijediti vino koje neće biti gore od vina sa otoka Kosa. On također savjetuje kako ga najunosnije plasirati na tržište. Kod Katona se nalaze savjeti i za uzgoj voća. On predlaže da se sa posebnom pažnjom uzgaja stoka i daje savjet kao treba graditi staje, držati i hraniti stoku. Katonova djela ne sumiraju samo iskustvo italskih zemljoposjednika. Iako protivnik svega inozemnog, pisac je koristio savjete helenističkih agronoma i radove svojih konkurenata, kartaginskih agronoma. Katonovo djelo ne sadrži samo racionalne savjete o poljoprivredi. Ono u isto vrijeme uči vlasnika imanja kako se treba moliti bogovima, kako se pogađati. Po Katonu Starijem, dobar gospodar prvi ustaje i silazi u dvorište, a zadnji ide spavati i on bi trebao biti strog i prema sebi i prema svojim potčinjenim. U slučaju da dolazi na svoje imanje, posjednik treba da nakon odavanja pošte svojim kućnim božanstvima obiđe posjed i da tek onda pozove vilika da podnese izvještaj o stanju i zbivanjima. Poslije primanja izvještaja, razgovora i davanja naređenja i naloga, posjednik treba da pregleda račune i pripremi planove za prodaju proizvoda i viška stoke. Taj „idealni“ gospodar u redu drži oruđe i domaćinstvo, ne zadužuje se novcem niti zadužuje druge, a brine se samo za domaća i poljska božanstva. Nasuprot njega, loš je gospodar onaj koji kupuje ono što može dobiti na svome imanju i koji izbjegava raditi korisne poslove.

Katonovo djelo predstavlja zbornik istaknutih savjeta, čije izvršenje osigurava uspjeh poljoprivredniku. Mnogo pažnje posvećuje on tome kako treba izgraditi vilu, kako upravljati imanjem i organizirati rad. Pitanju o racionalnom korištenju radne snage on također posvećuje veliku pažnju. Dobar poljoprivrednik – to je robovlasnik koji mora do

maksimuma iskorištavati radnu snagu svojih robova, koji čine glavni kontingent radne snage. Broj robova relativno je mali: u masliniku – 13, u vinogradu – 16. Ali treba imati u vidu da Katon govori o "idealnim vilama", a ne o velikim latifundijama.

Poljoprivredni radovi nose sezonski karakter, pa bi stoga bilo nerentabilno izdržavati robove čitavu godinu, da bi se oni iskoristili u toku jednoj kratkog vremena. Zato Katon predviđa i korištenje slobodne radne snage. Mi doznajemo da berbu maslina uzimaju na sebe, po pogodbi, kompanije radnika sa strane. Ponekad je žetva žita povjeravana slobodnim radnicima, možda seljacima slabog imovnog stanja koji su živjeli u blizini, i to živjeli od određenog, obično neznatnog dijela žetve. Pored specijaliziranih kultura, u tadašnjoj rimsko – italskoj poljoprivredi su se obično sijali i pšenica, pir, ječam, proso, repa, rotkva, luk (i crveni i bijeli), mak, grašak, bob... itd. Pravilno se sijalo u jesen, a iznimno u proljeće. Italici su još vrlo rano se osposobili za metode navodnjavanja, natapanja, isušivanja i drenaže. Polja su se orala volovima, tovar se prevozio magarcima. Često je vlasnik prodao žetvu još u klasju ili još nesazrelo grožđe, pa je kupac to morao onda sam pobrati sa svojim ljudima. U ovom periodu počinje da jača utjecaj stočarstva, koje se pokazalo profitabilnijim od zemljoradnje. Uglavnom su se uzgajale ovce, svinje i u nešto manjoj mjeri goveda, te kokoši, golubovi, zečevi, a česti su bili i ribnjaci.

Katonovo djelo daje pravo da izvedemo zaključak o širenju intenzivnih oblika poljoprivrede u Italiji u II. st. p. n. e. Drugim riječima, on ima u vidu u prvom redu domaćinstvo u okolici grada. Iz pojedinih njegovih primjedbi može se zaključiti da vila o kojoj on govori leži nedaleko Rima, u Laciju ili Kampaniji. U udaljenijim područjima i dalje su zadržavali svoje značenje uzgoj žitarica i stočarstvo. Katonova rasuđivanja rentabilnosti pojedinog domaćinstva i razni njegovi savjeti svjedoče da se sa priljevom jeftinog prekomorskog žita u Italiju uzgoj žitarica postaje nerentabilan, što je imalo velikog značenja za rimsku socijalnu historiju sljedećeg razdoblja. Pored srednjih intenzivnih poljoprivrednih domaćinstava tipa Katonovih vila, na početku II. st. p. n. e. počinju se pojavljivati i krupna domaćinstva.

Poljoprivreda je bila i glavni oslonac socijalne politike u rimskom svijetu od njegovog samog početka pa do kraja. Za vrijeme Republike, briga o snabdjevanju hranom (*cura annona*) je bila dio dužnosti edila. I sama *annona* je bila personificirana kao boginja snabdjevanja žitom, a dotacije žita su bile distribuirane iz hrama Cerere. Najranije 440. god. p. n. e. Senat je imenovao i specijalnog dužnosnika pod nazivom *praefectus annonae* sa značajno uvećanim moćima. Inače su, zbog esencijalnog značenja poljoprivredne proizvodnje za egistenciju tadašnjeg svijeta, upravljanje i kontrola nad procesom osiguravanja hrane donosili veliku moć. I politička aktivnost se dobrim dijelom bavila agrikulturnim odnosima, što će uostalom na najbolji način pokazati vrijeme braće Grakh jer je jedan predloženi i na netradicionalni i neuvriježeni način usvojen agrarni zakon označio i formalni kraj Srednje i početak Kasne Republike.

Zanatstvo i manufaktura

Novi privredni odnosi utjecali su i na razvoj nepoljoprivrednih privrednih djelatnosti. Još od ranog doba u Rimu i raznim italskim gradovima postojale su radionice (po svemu sudeći sitne), koje su radile za podmirivanje potreba seljaka i vojnika. Tako je zanatstvo uvijek bilo prisutno u rimskom svijetu.

Kako je općekulturni razvitak postajao sve sadržajniji i napredniji, tako je i zanatstvo postajalo sofisticiranije i specijaliziranije. Autarkična zanatska djelatnost je davno nestala, i zanati su se diferencirali i profesionalizirali. Pod utjecajem dobro urađenih predmeta iz vanjskog okruženja, poboljšavao se i nivo zanatske djelatnosti u rimskom svijetu. U skladu sa svojim bićem (koje je odbacivalo uskogrudnost i etničko – kulturnu eksluzivnost), Rimljani se nisu ustručavali ni da preuzimaju oblike i metode proizvodnje od drugih naroda i zajednica i da ih dalje usavršavaju. Tome je doprinijelo i doseljavanje iskusnih majstora, koji su mogli biti dovedeni kao robovi ili su mogli doći dobrovoljno tražeći bolje prilike u metropoli Mediterana. I vrlo brzo će nivo rimsko – italske zanatske i manufakturne proizvodnje ne samo dostići kvalitetu grčko – helenističkih i orijentalnih radionicu nego će je i prestići. Proizvodi zanatskih radionica i manufaktura neće više zadovoljavati samo potrebe lokalnih poljoprivrednika i stanovnika okolnih gradova, nego su oni slani i za veće tržište. Veća potražnja i sve istančaniji ukus, kao i nova tehnološka dostignuća (posebno izražena u gradnji) su doprinijela da u pojedinim slučajevima iz zanatske djelatnosti proizađe i manufakturna djelatnost. Posebno je to bilo izraženo u kamenolomima, u proizvodnji opeka, crepova, keramike, amfora. Pošto je senatorima bilo samo zabranjeno direktno bavljenje trgovinom, u ovim poslovnim aktivnostima koje su znale donositi značajan prihod su mogli učestvovati i oni isto kao i pojedinci iz drugih socijalnih slojeva.

Pojedini gradovi specijalizirali su se za proizvodnju ovih ili onih predmeta, potrebnih u poljoprivredi. Katon kaže da su tunike, ogrtači i obuća za robove kupovani u Rimu, u Kapui i Noli (u Kampaniji) nabavljana su vjedra, urne za maslinovo ulje i vino te razno bakreno posuđe. Kampanija i Etrurija bile su područja u kojim je zanatska proizvodnja bila razvijenija nego u ostalim područjima. U Etruriji toga vremena zapaža se opadanje keramičkog obrta, ali se zato i dalje razvija tehnika obrade metala, izrađuju brončani i željezni predmeti za domaću upotrebu i oruđa za rad.

Trgovina

Luksuzni predmeti dovoženi su u Italiju iz Grčke i drugih zemlja helenističkog Istoka. Zapadne pak zemlje dostavljale su poljoprivrede proizvode. Uvoz je u znatnoj mjeri premašivao izvoz. Međutim, promjene koje su se dogodile u poljoprivredi utjecale su i na italsku trgovinu. Italsko vino pojavljuje se u raznim područjima Egejskog mora, osvajajući sebi tržišta i potiskujući grčka vina. O tome svjedoče natpisi sa Delosa i velika količina fragmenata amfora za vino sa italskim žigovima.

Rimska hegemonija nad Mediteranom je imala i jednu korisnu stvar za mediteranski prostor, jer je on od prve polovice II. st. p. n. e. postao jedinstvena trgovačka zona. Trgovina sa prekomorskim zemljama je naglo porasla, i to ne samo na korist rimsko – italskih trgovaca. Mediteran je prvi put u svojoj povijesti ujedinjen, što je kao posljedicu imalo cirkuliranje ideja, načina života, stajališta, jezika i ljudi sa jednog kraja Mediterana na drugi, sa Orijenta na Ocident i obratno. A snažna i slobodna trgovačka aktivnost tome procesu daje odlučujući i primarni podsticaj. Dovoljno primjera nudi tadašnja književnost, jer sve vrvi od grčkih i polugrčkih fraza, a na pozornici fenički trgovci govore svojim semitskim jezikom. A rimski novac putuje po svim stranama tadašnjeg mediteranskog svijeta, pojavljujući se i u dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti.

Pored Rima, glavni trgovački centri nalazili su se na Istoku. Izvanrednu ulogu u svjetskoj trgovini igrao je u III. i II. st. p. n. e., a poslije 167. god. p. n. e. stekao je veliko značenje Delos, na kome su se sastajali trgovci iz raznih zemlja i gdje su postojala različita udruženja Italika, uglavnom profesionalnog i vjerskog karaktera. Pad Kartagine doprinio je još većem jačanju Delosa. Rimska osvajanja otvorila su široko polje rada uglavnom Grcima iz južne Italije i kampanskim trgovcima. U sve moguće špekulacije bili su uvučeni i razni slojevi rimskog stanovništva. Prvo mjesto zauzimali su, razumije se, vitezovi. Ali su u tome sudjelovali i nobili, koji su poslovali u prvom redu preko svojih klijenata. Čak se i apologet poljoprivrede Katon, kao što se vidi iz njegove biografije koju je napisao Plutarh, bavio unosnim trgovačkim špekulacijama. On je kupovao i preprodavao produktivna jezera, mjesta pogodna za gradnju valjaonica sukna, davao novac na zajam, pri čemu su kao zalog služili brodovi itd. Pošto pomorski promet nije bio uvijek pouzdan, Katon je stvarao kompanije, od kojih je svaka opremala brodove za prijevoz robe. Njegova materijalna sredstava bila su podijeljena na više kompanija. Time je rizik od gubitak novca u slučaju propasti brodova bio smanjen, a izgled za profit povećan. Izmijenilo se i financijsko stanje rimske države. Sve do 200. godine p. n. e. Rim je osjećao određen nedostatak u srebrenoj moneti, ali poslije osvajanja, naročito poslije priključenja

Španjolske s njenim bogatim srebrenim rudnicima, rimska je država stekla mogućnost da u potpunosti osigura srebrnu podlogu svoga novčanog, denarskog sustava. Za vrijeme Hanibalovog rata brončani as je spao od dvije na jednu unciju, a sada se njegova težina smanjila na pola uncije. As je počeo igrati ulogu sitnog novca. Rimljani su počeli i da koriste zlatni novac. Rimljani su inače bili vrlo ozbiljni kada je u pitanju bio novac i imovina, i uvijek su vodili računa o prihodima i rashodima i računi su bili pedatno vođeni i arhivirani u sobi zvanoj *tablinum*. Sa tim je povezano i pitanje testamenta, jer jedna od osobina Rimljana je bila da za sobom ne ostave neriješena financijsko – imovinska pitanja. Katon tako žali što je bio jedan dan bez oporuke.

Robno – novčana privreda

Od početaka Republike počinje polagano prodirati i korištenje novca, a za uzor je korišteno grčko i helenističko iskustvo. Postupnost razvoja monetarnih odnosa u rimskom svijetu, i pored razvitka trgovine i znatnog širenja zelenaških poslova, i dalje govori o značajnom udjelu naturalnog gospodarstva. O postupnosti razvijanja rimskog monetarnog sustava je već govoreno u dijelu koji se bavi numizmatikom. Zato će se dati samo neke kratke i osnovne opservacije. U srednjoj Italiji postalo je jedinstvenim novcem i mjerilom bakar. Veliki komadi bronze kao novac pod imenom *as* ravnali su se prema srebru 250 : 1, a u Rimu *as* je imao vrijednost 1/288 srebrne funte. Redovno kovanje bakrenih asova pada u drugu polovicu IV. st. p. n. e., a i dotadašnje korištenje lijevanog metala umjesto kovanog, pravog novca polako prestaje. Sa širenjem rimske moći, a samim tim i usložnjavanja ekonomskih potencijala Republike i Italskog saveza, počinje se koristiti i kovani srebrni novac u znatnijoj mjeri. Za vrijeme rata sa Samnitima i sa Pirom u Rimu su u opticaju srebrne drahme iz Kampanije i Velike Grčke. Odnos srebra prema bronci bio je 1 : 120. I tako nešto kasnije, po uzoru na grčke gradove, ali i zbog financijsko – ekonomskih potreba i usložnjavanja sve šireg rimskog svijeta, i sama Republika prelazi na kovanje srebrnog novca. O pojačavanju značenja srebra i njegove monetarne cirkulacije dovoljno govori podatak da je došlo i do personifikacije srebra i srebrnog novca, te je od 269. godine p. n. e. slavljen kao božanstvo „Srebrnjak“ (*Argentinus*), kao što je prije bio slavljen „Bakrenjak“ (*Aesculanus*) koji je smatran božanskim ocem „Srebrnjaka“. Za čuvanje i javnih i privatnih depozita u ovim periodima Republike koristili su se hramovni trezori.

Financijsko poslovanje

Iako je rimski svijet uspio da unese neke nove forme u financijsko poslovanje, on nikada nije uspio da pređe na one nivoe koji se od italijanskog mediavelnog i ranorenesansnog doba prepoznaju kao poslovanje uređenih banaka. Financijsko poslovanje rimskog svijet tako nije izlazilo iz okvira zelenaštva, lihvarenja ili mijenjačnica novca. Rimljani nikada nisu uspijevali nači pravilna rješenja regulacije financijskog poslovanja u rimskom svijetu, što je još od samih početaka rimske monetarne politike produciralo dosta problema, posebno u vidu dužničkog pitanja. Ta činjenica je dodatno dobila na težini kada rimski svijet, uslijed svoga razvitka i širenja, dublje i svestranije utone u robno – novčanu privredu, sustav kontinuirane cirkulacije novca i kada uslijed ekspanzije u njega se apsorbira velika količina novca. Polovična rješenja koja su poduzimana sa vremena na vrijeme nisu uspijevala da riješe taj problem u samoj srži, i uglavnom su se bazirala na otklanjanje posljedica, a ne na liječenje uzroka. I ta neregulacija i neprelazak na više nivoe financijskog poslovanja (izražene u stvaranju banaka) su bili, uz agrarnu krizu i kontinuiranu latifundizaciju (od posljednjih decenija Srednje Republike) jedan od glavnih uzroka svih društveno – ekonomskih i političkih problema koji su zahvatali rimski svijet. Zanimljivo je i da se izuzev pokušaja grakhovskih reformi, odnos prema procesu latifundizacije zasnivao isto na saniranju posljedica, a ne na liječenju uzroka.

Plebejci su uspjeli izboriti ukidanje dužničkog ropstva, ali zakoni protiv zelenaštva (koji su često ponavljani) nisu mogli zaustaviti njegov sve jači pritisak. Plebejci su 352. god. p. n. e. bili u značajnoj nevolji i morali su da posude novac od novih kreditora kako bi isplatili glavnicu i kamate starih dugova. Tako su samo padali dublje u sustav dugova. Ovom prilikom su imenovani novi javni dužnosnici nazvani *quinqueviri mensarii*, koji su pozajmljivali novac iz javne blagajne osobama koje bi mogle da ponude sigurnost. Mjere ovog tipa su poduzimane više puta u svrhu olakšavanja skromnijim i siromašnijim slojevima onda kada je pritisak dugova postajao veoma izražen. Novčarske radnje su otvorene na gradskim forumima u periodu od 318. do 310. god. p. n. e. *Mensularii* i *numularii* su radili za državu i primali su depozite od privatnih osoba. Oni su od države bili autorizirani i da djeluju kao mjenjači novca, davajući rimski novac za onaj strani po fiksiranom kursu. Oni mjenjači novca koji nisu radili za državu, nego u privatnoj režiji zvali su se *argentarii*. Mijenjači novca su bili vrlo bitan činilac za financijsko poslovanje i trgovačku aktivnost, jer je prije konačno ujednačavanja monetarne politike, cirkulirao veliki broj najrazličitih moneta sa vrlo heterogenim sastavom i vrijednostima. Privatni financijski poduzetnici (kreditori, mijenjači... itd...) su obavljali slične transakcije, kao kasnije bankarsko poslovanje. Oni su držali račune mušterija / komitenata i uveli su plaćanje pomoću neke vrste čeka ili vrijednosnog papira (*attributio* ili *prescriptio*).

Radnje u kojima bi se obavljale transakcije zvale su se *taberae argentarioe* i *mensoe Numularioe.*

Sa razvitkom robno – novčane privrede, i prilivom novca i plemenitih metala u Rim nakon II. punskog rata, dolazi i do dubljeg i izražajnijeg razvitka financijskog poslovanja. Onih koji su iznajmljivali novac (kreditora), onih koji su uzajmljivali novac (*fenerator*) i mjenjača novca (*argentarii*) bilo je dosta već za Katona Starijeg. Oni nisu prebivali samo u Rimu, „ušću“ uticanja novca nego i na njegovim vrelima u provincijama i bogatim mediteranskim zemljama na istoku. Ljudi koji su poslovali novcem otvarali su mjenjačnice, koje su odgovarale bankarskim kontoarima sa kraja srednjeg i početka novog vijeka. Vlasnici tih mjenjačnica bili su uglavnom oslobođenici ili stranci, većim dijelom Grci. Oni su uvijek raspolagali gotovim novcem, pratili stanje na tržištu novca, vršili razmjenu moneta, određivali njihovu kvalitetu, čuvali i prenosili novčane iznose s računa jednog ulagača na račun drugog i davali novac na zajam, uz kamatu. Ali ne treba preuveličavati značaj argentarija jer u Republici nije bilo pravog kredita „bankarskog” tipa, i sve su novčane operacije nosile poglavito zelenaški karakter. Lihvarstvo se toliko raširilo, da je Katon govorio da nije velika razlika između ubojice i onoga, koji uz kamate drugima novac daje.

Zajmodavci i mjenjači novca su postavljali svoje tezge na dugoj klupi zvanoj *bancu* (odakle potiče i naša riječ banka) i to u sredini zatvorenog dvorišta (*macella*).

KULTURNA, NAUČNA, OBRAZOVNA, PRAVNA DJELATNOST I ŽIVOT

Grčko - helenističko „zauzimanje“ Rima i Italije

Kako se rimski svijet širio, u njegovo društveno i kulturno tkivo je sve više ulazio grčki i helenistički duh, koji je postupno zamjenjivao prvotni etrurski kulturološki impuls. To se praktično ogleda u svim poljima (ponajviše u prosvjeti), a u IV. st. p. n. e. postoji i tribina *"graecostasis"* na rimskom trgu za ugledne Grke (ponajprije za Masalijance), a u III. st. p. n. e. pojavljuju se i grčki nadimci. Po grčkom običaju (suprotno drevnom italskom običaju) već ima i nadgrobnih natpisa, kao sto to svjedoči grobni natpis konzula Lucija Scipiona od 298. god. p. n. e. (istina na latinskom jeziku). Ovaj grčki običaj je uveo veliki novotar Apije Klaudije Cek, kada je u novom hramu Belloni na časnu uspomenu objesio 312. god. p. n. e. brončane štitove sa slikama i elogijama svojih predaka (po starom rimskom običaju to se nije moglo uraditi bez zaključka Senata ili komicija ili plebejske skupštine). Po grckom običaju odlikovahu pobjednike kod pučkih igara već od 293. god. p. n. e. Grčki običaji prodiru i u rimsku familiju. Ne sjedi se više kod stola na rimskim klupama, već na udobnijim sofama (ovo naravno samo kod bogatijih familija, dok se drveni stol sa klupama zadržava u srednjim i nižim slojevima). Ne objeduje se više oko podne, nego po grčki između drugog i trećeg sata poslije podne. Poznavanje grčkog jezika je već bilo prilično rasprostranjeno među Rimljanima (što se smatralo uvjetom da bi se neko smatrao obrazovanim, zamijenivši etrurski) tako da Pirovom poslaniku Kineji nije bio potreban tumač u pregovorima sa rimskim dužnosnicima i političarima. Postupno se, po grčkim utjecajem, iz tkiva rimskog kolektivizma počinju izdvajati posebni ambiciozni individualiteti (ali koji za razliku od grčkog svijeta se ipak neće razvijati do te mjere da mogu ugroziti egzistencijalni opći interes rimskog kolektiviteta).

Posebno je Marko Klaudije Marcel, pobjednik kod Nole 215. god. p. n, e. i tri godine kasnije osvajač Sirakuze, doprinosio uvođenju helenizma u rimsko društvo sa svim njegovim pozitivnim i negativnim posljedicama. Marcel se time što je helensku kulturu u velikoj mjeri prenio u Rim i javno hvalio. Veliki zastupnici grčke i helenističke kulture su bili i braća Scipion Afrikanac Stariji i Scipion Azijski. U II. st. p. n. e. moda prihvatanja tekovina helenstva i helenizma bila je punom razvoju u Rimu. Posebno je Marko Fulvije Nobilior (pobjednik nad Etolcima) bio čuven kao veliki ljubitelj i entuzijasta za helensku kulturu i umjetnost, i donio je mnoga remek-djela helenske umjetnosti u Rim (uključujući i sliku Muza od Zeuxisa iz Ambrakije).

Nobilior je 179. god. p. n. e. bio cenzor zajedno sa Marko Emilijem Lepidom (*Marcus Aemilius Lepidus*), a i obnovio je hram Herkula i Muza u *Circus Flaminiusu*.

Rimljane su u tolikoj mjeri privlačili helenski duh i kultura da i helenofobija Katona, iako na momente snažna. nije mogla da zaustavi prodor helenizma. Rimsko društvo je imalo jednu značajnu prednost u odnosu na ostale zajednice tadašnjeg svijeta, a to je bila njegova sposobnost apsorpcije svega što se moglo asimilirati iz drugih kultura, (prvo etrurske kulture, a kasnije i helenske) i da iz sve te mješavine usvojenog i originalno njihovog stvore suvislu cjelinu. Veliki broj helenskih običaja, ideja, stila života, pronalazaka i drugih tehničkih sredstava bio je inkorporiran u rimsko društvo, i helenski utjecaj počeo se osjećati i u religiji, umjetnosti, arhitekturi, graditeljstvu itd. Tako se iz simbioze stare italske kulture, helenskog i helenističkog nasljeđa stvarala osebujna grčko-rimska kulturna ekumena koja je potrajala narednih šest-sedam stoljeća i koja je mnogo zadužila buduća evropska, bliskoistočna i sjevernoafrička društva. Grci su u Rim i ostatak Italije dolazili na različite načine, kao ratni zarobljenici, kao avanturisti, kao učitelji, ljekari, umjetnici koji su tražili patrone, i kao jedna velika masa zanatlija koja je u emigraciji tražila bolju životnu sreću. Ali helenističke tekovine su prodirale i boravkom vojske u grčko – helenističkim područijima, trgovačkom i diplomatskom aktivnošću. I na kraju je po Horaciju pobijeđena Grčka divljeg latinskog pobjednika pokorila (*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*).

Izloženost helenskom utjecaju bila je proporcionalna društvenom statusu. Viši slojevi su posebno bili izloženi helenizaciji i poznavanje grčkog jezika bio je znak dobre obrazovanosti i intelektualnog umijeća. Nijedan Rimljanin iz viših društvenih slojeva II. st. p. n. e. nije mogao izbjeći taj helenski doprinos izgradnji njegove ličnosti, makar on bio i sasvim mali. Pa i sam Katon, kao istaknuti helenofob, aktivno je poznavao grčki jezik i u njegovim radovima se može prepoznati dosta toga što bi se moglo tumačiti Katonovom izloženosti utjecaju helenizma (npr. u njegovim Origines, koje imaju uzor ili izvor u grčkom „ktiseisu“ / κτινσειß). Među mnogim rimskim patricijskim porodicama, kao na primjer kod Emilijevaca, na momente je ta sklonost prema grčkom načinu života prerastala u opsesiju, tražeći i svoje korijene u legendarnoj i historijskoj Grčkoj. Tradicija, vjerovatno snažno podržana i od samog emilijevskog roda, kao rodonačelnika je smatrala legendarnog Mamerka, sina Pitagore, čuvenog grčkog filozofa i matematičara. Julijevci su tvrdili da je njihov rodonačelnik bio Jul, Enejin sin, a Fabijevci da im je rodonačelnik bio izvjesni Fabije, sin Herakla i nimfe koja je prebivala u vodama i obali rijeke Tibra. Helenomanija je tada bila trend ne samo među Rimljanima, nego i među ostalim Italicima (npr. Sabinjani). I tako je praktično potčinjeni grčki svijet, kulturološki nadjačao rimsko – italski svijet.

Posebno mjesto u prodoru grčko – helenističkih vrijednosti u rimsko – italski život imala je medicina, i već je od 219. godine p. n. e. u Rimu živio kao stalni ljekar Arhagatas /

Archagathas, rodom sa Peloponeza. On je vrlo brzo stekao veliki ugled, da je dobio i rimsko građanstvo. Njegov uspjeh je u Republiku domamio veliki broj njegovih kolega koji su širili medicinsko znanje, uprkos otporu Katona koji se zalagao za staru „medicinu“ (mješavinu magije i liječenja biljem), u kojoj *pater familias* ima dominatnu riječ. Medicinski „zanat“, koji je bio dosta isplativ, je ostao monopol Grka i drugih stranaca još prilično dugo.

Sa širenjem medicinskih ideja i vjerovanja iz grčko – helenističkog područja, u rimsko – italski svijet je prodro i kult Asklepija (boga medicine i ozdravljenja; Ἀσκληπιός, *Aesculapius*). Ovaj kult je bio vrlo raširen i postojali su mnogi hramovi (*asclepieions* ili *asklepieions*) koji su obavljali i funkciju lječilišta. Sadržavali su kupalila, vrtove i druge kapacitete za pomoć bolesnicima ili svima onima koji su tražili pomoć. Tamo su se obavljali i složeni kirurški zahvati.

Mozaik koji prikazuje Asklepijev dolazak na otok Kos. Datacija
II. – III. st. n. e. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju Kosa, Grčka.

Na jednom od dva otoka u toku rijeke Tibar, i to na onom manjem, koji se i nalazi u okviru grada Rima, je izgrađen hram Asklepiju. Kada se 293. god. n. e. pojavila epidemija u Rimu, konsultirane su „Sibilske knjige“ i Senat je odlučio da podigne hram Asklepiju. Poslana je delegacija u grčki grad Epidaurus da nabave statuu Asklepija. Delegacija je izvršila zadatak, a sa sobom je povela i zmiju (ova životinja se vezuje za kult Asklepija) koja je dok je brod (na kojem se nalazila delegacija), na povratku u Rim, išao Tibrom skočila u rijeku i otplovila na otok. Smatralo se da je ovo znak od Asklepija koji želi da mu se na tom otoku izgradi hram. Ovaj otok je ranije imao vrlo lošu reputaciju, gdje su se skupljali kriminalci i druge osobe sumnjivog ponašanja. Sa druge strane, lokaliziranje hrama na otoku možda je imalo i realnije osnove, jer su se tako odvajali bolesnici od ostatka grada i time sprečavala zaraza. Sa kopnom sa obje strane Tibra otok je povezan sa dva mosta. Tako je Rim dobio jednu instituciju koja se bavila bolesnicima. Nakon Asklepijevog hrama, na otoku su nastala kasnije i svetilišta drugim božanstvima.

Scipion Emilijan

Sredinom II. stoljeća p. n. e. glavni nosilac filohelenstva je bio Publije Kornelije Scipion Emilijan, kasnije nazvan i Afrikanac, Numantinac Mlađi (živio 185/184. god. – 129. god. p. n. e.), tada najmoćnijem rimskom političaru. Riječ je o već pominjanom biološkom sinu Emilija Paula koji je adoptiran u porodicu Kornelija Scipiona Afrikanaca, učesniku bitke kod Pidne, zapovjedniku u teškom hispanskom ratu, uništavatelju Kartagine i Numancije. Još od od ranoga djetinjstva on je bio okružen gramatičarima, učiteljima filozofije, retoričarima, lovcima, slikarima i ostalim mnogobrojnim slugama koji su svi odreda bili Grci.[174] Ovo je samo još jedan dokaz o stepenu opsesije helenstvom koji je tada vladao u krugovima nobiliteta. Scipion Emilijan, koji je bio odlično obrazovana osoba, je bio praktično opsjednut grčko – helenističkim znanjem, pa je tako nakon predaje kralja Perseja, Emilije Paul (koji je i sam bio veliki i poklonik i promotor grčko – helenističke kulture) svome biološkom sinu podario čuvenu Persejevu biblioteku i prepustio upravu nad kraljevskim rezervatima i kraljevske lovce. Ostatak vremena Scipion Emilijan je proveo u prostranim lovištima makedonskih kraljeva. U njima se osjećao kao “mali kralj”. Tu se zaljubio u lov i ta ga strast nije napuštala sve do kraja života. Sklonost prema knjizi, posebno helenskoj i lovu zbližila je Scipona Emilijana sa historičarem Polibijem inače i po ličnom priznanju pasioniranim ljubiteljem lova. Polibije je za razliku od ostalih ahejskih talaca koji su bili raspoređeni širom Italije, zaslugom

[174] *Plut. Emi. Paul.* 6

Scipiona Emilijana i njegovog brata Kvinta Fabija ostao u Rimu. Scipionu Emilijanu je bilo samo 18 godina kada se upoznao sa Polibijem. Zahvaljujući prijateljstvu Scipiona i Polibija raspolažemo sa mnogo detalja o životu Scipiona Emilijana. Polibije je i ostavio i idealizirani psihološki i intelektualni profil i opis Scipiona Emilija. Pored Polibija, prijatelj i učitelj Scipiona Emilijana je bio i stoički filozof Panetije s Rodosa. Scipion Emilijan je poslužio i kao jedan od glavnih aktera u nizu Ciceronovih filozofskih i politoloških djela pisanih u vidu dijaloga kao što su «Lelij ili o prijateljstvu», "*De re publica*" i "Scipionov san".

Scipion Emilijan je ostao poznat i kao pokrovitelj i prijatelj umjetnika, historičara i filozofa. Uz već spomenute Polibija i Panetija, potrebno je spomenuti još neke od umjetnika čiji je pokrovitelj bio Scipion Emilijan. Tako je on bio pokrovitelj i najznačajnijeg uz Plauta, latinskog komediografa Terencija, zatim dramaturga Pakuvija i na kraju satiričara Lucilijana. Filohelenstvo Scipiona Emilijana sukobilo se sa već ostarjelim Katonom Starijim. Njihov sukob bio je nasljeđe političkog suparništva Scipiona Afrikanca Starijeg sa Katonom. Na molbu Polibija, Scipion Emilijan se založio u Senatu da se dozvoli povratak ahejskih talaca u domovinu. Nakon duge rasprave i oprečnih stavova, Katon je na kraju reagovao samo sa njemu svojstvenom ciničkom dosjetkom: “Kao da nemamo što drugo da radimo, nego da sjedimo čitav dan raspravljajući o tome da li da jadne grčke starčiće pokopaju naši grobari ili oni u Ahaji”.

Scipion Emilijan je bio i vrlo radoznala duha, interesovalo ga je sve, pa se tako na povratku iz Hispanije, boraveći u Masiliji, raspitivao i o udaljenom otoku Britaniji. Za vrijeme III. punskog rata poslao je Polibija da istraži obale sj. Afrike i da ih opiše. A i sam je kao izaslanik Republike posjetio Egipat, Kipar i Siriju, još više u sebe upijajući tekovine helenističke i višemilenijumske bliskoistočne kulture. Iako je revnosno zastupao interese oligarhije, Scipion Emilijan je uvijek uživao i podršku gradskog plebsa, čime je ostvarivao i znatan utjecaj među običnim Rimljanima i saveznicima. Uspinjući se ljestvicama karijere Scipion Emilijan se pokazao svjestan novih političkih i ekonomskih odnosa. Stara taktika zadobijanja političke podrške je u novim uvjetima bila neadekvatna. Isticanje vrlina nije više bilo dovoljno, sada je bilo potrebno obezbijediti popularnost među tim sve mnogobrojnim gradskim plebsom, koji se u svako vrijeme, ako bi se pravilno usmjeravao i držao pod kontrolom, mogao pokazati kao savršena glasačka mašina. To je bilo savršeno jasno i Scipionu Emilijanu i u ostvarivanju svojih političkih ambicija otvoreno se koristio uslugama svih onih koji su mu mogli pomoći. Nije se ustručavao ni da na centralni rimski trg *Forum Romanum,* srce ritma rimskog javnog života, dolazi u pratnji ljudi niska roda i bivših robova, kao što je to na primjer uradio prilikom izbora za cenzora. U tome se nije obazirao ni na zgražanje i prebacivanje svojih protukandidata i drugih predstavnika aristokratije, koje je najbolje izrazio sarkazam njegovog protukandidata na izborima za cenzora, Apija Klaudija :"Paule Emilije, zastenji pod zemljom kada doznaš da tvoga sina ka cenzorskoj časti vode telal Emilije i Licinije Filornik".

Helenistički i orijentalni utjecaji na rimsku religiju

U području religije proces helenizacije II. st. p. n. e. vršio se sporije u odnosu na npr. filozofsku, tehničku, znanstvenu i idejnu misao. Već je ranije objašnjen proces primanja identificiranja grčkih božanstava sa rimsko – italskim, čime je i olimpski panteon postao sastavni dio rimske religioznosti. Već u III. stoljeću p. n. e. uvodi se kult boga - iscjelitelja Asklepija, uvode se žrtve i igre po tarentinskom uzoru u čast Jupitera i Prozerpine. Time su dobivale priznanje grčke predodžbe o zagrobnom svijetu. Religijske novosti zvanično su uvođene i prihvatane obično odlukom Senata, na osnovu „Sibilskih knjiga". Osobito značenje u povijesti rimske religije imao je II. punski rat. Demonstrativno zanemarivanje starinskih vjerskih običaja, koje se zapažalo kod nekih vjerskih magistrata, iskoristili su konzervativni elementi za objašnjenje uzroka nesreća što su zadesile rimski narod. Fabije Maksim, koji je bio izabran za diktatora poslije katastrofe kod Trasimenskog jezera, najprije se pobrinuo za religijska pitanja. On je objavio da je konzul Gaj Flaminije pogriješio više "zbog zanemarivanja ceremonija i auspicija, nego uslijed nerazboritosti i neznanja". Rimljani su se sjetili gotovo već zaboravljenog italskog vjerskog običaja – zavjeta svetog rata (*ver sacrum*), i Fabije je dao taj zavjet na osnovu uputa „Sibilskih knjiga". Karakteristično je da se na osnovu istih tih knjiga uvode grčki vjerski ceremonijal: panteonu od dvanaest bogova priređuju se specijalne svečane "gozbe", koje su se sastojale u tome što su kipove bogova stavljali na posebne jastuke, a pred njih stavljali stolove s jelima. Hramovi posvećeni grčkim bogovima grade su u gradskim granicama. Još u doba rane Republike pojavljuju se predodžbe bogova preuzete od Etruraca i Grka. Poslije osvajanja grčkih gradova u Rim se dovoze kipovi bogova i smještaju u stare hramove. Grčke predodžbe doprinose širenju antropomorfizma, koji je bio stran ranoj rimskoj religiji. Zajedno s grčkim kultom i predodžbama bogova širi se i grčka mitologija. Nju populariziraju pjesnici. U prijevodima s grčkog oni na osnovu svakovrsnih asocijacija nalaze ekvivalente grčkim božanstvima. (Muza – Kamena; Pan – Silvan itd.). U Rimu, kao i u Grčkoj, nije bilo svećeničke kaste ni vjerskih dogmi; helenizacija rimske religije nije značila prijelaz u drugu vjeru. To je bilo prilagođavanje tradicionalnih rimskih pojmova novim uvjetima života i novom pogledu na svijet. Zadržavaju se službeni blagdani, zadržava se mnoštvo starinskih obreda, koji postaju sve nerazumljiviji i samim Rimljanima. Najduže je ostao, sačuvan i najmanje promjena pretrpio porodični kult. Doduše, među penatima i larima štuju se ponekad i nova božanstva, strana starinskim vjerskim predodžbama.

Pred kraj II. punskog rata 204. god. p. n. e. na osnovu upustava iz "Sibilskih knjiga", odlučeno je da se u Rim prenese kult vrhovnog ženskog božanstva „Velike Majke bogova" (τες μεγανλης μηντρος των θεων, *Magna mater*), jer je bilo prorečeno da Hanibal i njegova vojska neće biti protjerani iz Italije, sve dok u Rim ne bude prenesena

"Velika Majka". Za inkarnaciju Velike Majke smatran je crni meteorit, koji se nalazio u maloazijskom gradu Pesinuntu. Taj crni kamen meteorit je iz Pesinunta prenesen u Rim. Izgleda da je inače crni kamen – meteorit povezivan sa Velikom Majkom bogova. Herodijan vrlo detaljno opisuje kult i objekt obožavanja Velike Majke iz Pesinunta, kao i njeno prebacivanje u Rim i događaje vezane sa tim.

Rimljani su već 205. god. p. n. e., ponukani "meteorskim kišama" koje su se dešavale za vrijeme rata, i nakon konsultiranja sa "Sibilskim knjigama", odlučili da prenesu kult Velike Majke u Grad. Potražili su savjet i od tadašnjeg pergamskog kralja Atala I., koji ih je instruirao da odu u Pesinunt i da odatle uzmu najvažniju boginjinu inkarnaciju → crni meteorit.

Publije Kornelije Scipion Nasika (*Publius Cornelius Scipio Nasica*; konzul za 191. god. p. n. e.) je bio proglašen za najboljeg građanina i kao takav je bio određen da na čelu velike procesije primi simbol Velike Majke koji su Rimljani za vrijeme II. punskog rata prenijeli iz maloazijskog Penisunta u Rim.

Za prijenos crnog meteorita iz Pesinunta u Rim vezana je i priča o Klaudiji Kvinti (*Claudia Quinta*), matroni legendarne slave. Klaudija Kvinta je bila specifična žena koja je zbog svoje ekscentričnosti odudarala od onoga što je karakteriziralo Rimljanku toga doba. Imala je veliku garderobu i i uvijek je bila lijepo odjevena i pretjerano našminkana. Odavala je utisak odvažne i smjele žene, i njen izgled i gard su za tadašnje Rimljanke bile oličenje nečednosti i nečasnosti. Kada je crni meteorit trebao doći u Grad, naređeno je Scipionu Nasiki (koji je bio zadužen za donošenje inkarnacije Velike Majke) da skupi sve udate žene Rima i da budu odvedene kako bi dočekale inkarnaciju Velike Majke kada prispije u luku Ostiju. Ali prije uplovljavanja u luku, brod se 12. IV. 204. god. p. n. e. nasukao na pješćanom sprudu na ušću rijeke Tibar i nije mogao nastaviti ploviti dalje. Kako bi se riješila situacija, konopcima se pokušao izvući brod koristeći snagu skoro svih mladića iz toga područja. Svi pokušaji su ostali uzaludni. Tada se obratilo za pomoć Klaudiji Kvinti i ona je prvo molila ispred njih (okupljenog naroda) a zatim je naredila da se konopci vežu za njenu ešarpu, i da se muškarci sklone. Klaudija Kvinta je zatim vukla konopce dok se brod nije odglavio i nastavio ploviti do luke. Klaudija Kvinta je postala heroina tadašnjeg Rima. Priča vjerojatno ima legendarni karakter.

Velikoj Majci je u Rimu priređen svečani doček, a crni kamen – meteorit je prvo bio smješten u hram boginje Pobjede na Palatinu, da bi 191. god. p. n. e. bio prenesen u novosagrađeni hram posvećen Velikoj Majci koji se nalazio isto na Palatinu.[175] Zajedno sa crnim meteoritom, u Rim je prenesen i tron, koji je dva puta nastradao od požara i to 111. god. p. n. e. i 3. god. n. e. i oba puta je bio obnavljan. Kult Velike Majke imao izrazito

[175] Hanibal je zaista nakon godinu dana pozvan iz Kartagine da se vrati u Afriku, kako bi se suprostavio rimskom iskrcavanju koje je vodio Publije Kornelije Scipion.

orgijastičko-mistični karakter. I prilikom bogoslužja svećenici, koji su bili eunusi, su padali u ekstazu. Oni su proricali i izvodili svete igre, praćene samounakazivanjem. To je bio jedan od najgrubljih kultova koji su postojali na Istoku. On je prenesen u Rim, ali pošto su obredi takve vrste proturječili rimskim vjerskim običajima, Senat je zabranio rimskim građanima da budu svećenici Velike majke. Ta zabrana je uglavnom rezultat tadašnje rimske odbojnosti prema fenomenu eunuha. I tako za vrijeme Republike rimski građani nisu učestvovali u orgijastičkim aspektima kulta, nego su samo učestvovali u ritualnom kupanju kultne statue Velike Majke u rijeci Almo, pritoci Tibra. U njenu čast su svake godine održavane i svečane igre nazvane *Ludi Megalenses*. Od vremena vladavine princepsa Klaudija (vl. 41. – 54. god. n. e.) u martu je svetkovan i praznik u čast Velike Majke i njenog miljenika Atisa (koji svake godine umire, da se ponovo vrati u život), koji je trajao od 15. marta do 27. marta kada se završavao ritualnim kupanjem (*lavatio)*. Uskrsnuće Atisa se slavilo 25. III., koje su vjernici sa neopisivom radošću. U likovnoj umjetnosti Velika Majka je najčešće prikazivana na prijestolju koji je okružen lavovima. Kult Velike Majke, zaštitnice plodnosti, je bio usko vezan za poljoprivredu. Tako su čak mitovi i legende vezani za poljoprivredu, i u patrijarhalnim zajednicama, tumačili da je Velika Majka naučila ljude umijeću poljoprivrede.

Spomenik sa natpisom i reljefom je posveta izvjesne Klaudije Sintihe (*Claudia Syntyche*) Kibeli. Reljef prikazuje scenu kada Klaudija Kvinta, koristeći sveto vuneno uže (*infula*) izvlači brod pod imenom *Salvia*, koji nosi predstavu Velike Majke (na sredini broda). Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Montemartini Kapitolinskih muzeja.

Velika Majka je jedan od najraširenijih i najstarijih kultova u svijetu, čije začetke treba tražiti još u vremenima matrijarhata i kamenog doba. Velika Majka je smatrana majkom i bogova i ljudi, ali i cjelokupnog Univerzuma, početkom svakog života. Slavila se širom mediteranskog bazena pod raznim imenima kao što su Rea, Gea, Demetra, (Grčka), Izida (Egipat), Ištar (Babilon), Astarta (Sirija), i najraširenije Kibela (Mala Azija i dijelovi Bliskog istoka). Rudimenti prahistorijskog i starovjekovnog kulta Velike Majke ostali su vrlo "živi" i prisutni i u duhovnom životu modernog svijeta, i usvojile su ih i današnje abrahamističke religije / denominacije.

Još prije II. punskog rata pojavili su se po italskim grčkim gradovima orijentalni helenistički kultovi. Oni su u Rim počeli prodirati zajedno sa stanovnicima tih gradova, ali uglavnom zajedno s robovima porijeklom iz istočnih zemlja, koji su i u Rimu ostajali privrženi svojim vjerskim običajima i tradicijama. Robovi su ih širili po kućama u kojima su živjeli, vrlo često su usađivali svoje vjerske običaje maloljetnim slobodnim Rimljanima koje su čuvali i odgajali.

Posebnu popularnost je stekao kult Bakha / Dionisa i njegov divlji i mistični festival Bakhanalije (*Bacchanalia*), koji je uveden oko 200. god. p. n. e. (navodno ga je donio neki grčki svećenik u Etruriju). Bakhanalije su prvobitno bili pohođeni samo od žena (održavao se u prvo vrijeme blizu Aventina 16. i 17. marta). Kasnije je pristup proširen i na muškarce i proslave su se dešavale 5 puta mjesečno. Po Liviju, ovo proširenje se desilo kada je vođa kulta Bakha bila Pakula Ania (*Paculla Annia*), iako se vjeruje da su i prije muškarci učestovali u kultu. Misterijski kult Bakhanalije je viđen kao prijetnja političkom *status quo*, a i ozloglašen je kao mjesto za dešavanje raznih kriminalnih i urotničkih stvari. To je sve vodilo da se izda uredba *Senatus consultum de Bacchanalibus* donesena 186. god. p. n. e., a poznata zahvaljujući nalazu brončane ploče otkrivene u Apuliji 1640. god. i podacima iz Livijevog djela. Strogi sud Tita Livija o štovateljima Dioniza svjedoči o tome da je senatska odluka bila izraz vjerske reakcije, na čijem su čelu, po svemu sudeći, stajali pontifici. Ovom odlukom Senat je zabranio Bakhanalije u Italiji, izuzev u izvjesnim slučajevima koji su morali biti odobreni od Senata. Uprkos oštrom kažnjavanju po zakonu iz 186. god. p. n. e. (navodno 7000 zločinaca osudiše većom dijelom na smrt; a 180. god. p. n. e. nađeno je još 3000 prekršitelja.), Bakhanalije su preživjele u južnoj Italiji, gdje su bile i najraširenije i upetljane u veze sa robovima, dugo poslije represije. Dionis je, pored Bakha, identificiran i sa božanstvom Liber (takođe *Liber Pater*). Liber (onaj koji je slobodan) je božanstvo plodnosti, vina i rasta vjenčan sa Liberom. Njegov festival se slavio 17. marta (ali su se neki mitovi održavali 5. marta). Nesumnjivo je širenje orijentalnih kultova u Republici i Italiji moralo na neki način izazvati reakciju. Za tradicionalnu religiju vezivana je politička postojanost i nepokolebljivost rimske države, čitavog njenog

sustava. Kultovi među čijim je pristašama bilo ljudi iz nižih klasa smatrani su sumnjivim. Ekstaza i entuzijazam, karakteristični za te kultove, bili su za predstavnike službene religije izraz praznovjerja (*superstitio*). Po uzoru na helenističko razdoblje uvode se kod bogosluženja i bogatije i skupocjenije službe sa sve većim žrtvovanjem i ostavljanjem zadužbina, pa je kao mjera ograničenja toga uveden 186. god. p. n. e. „kolegij trojice“ (*tres viri epulones*), koji je nadzirao takve religijske svetkovine i gozbe. Inače je prevelik formalizam (znalo se desiti da svećenik čak i do 30 puta odbaci životinju određenu za žrtvu zbog kakve spoljašnje odlike) rimskih svećenika doprinio i širenju ravnodušnosti pa i bezbožništva po uzoru grčko – helenistički svijet. Naravno glavnu opoziciju prema tim procesima je vodio Katon (Sokrata je nazivao bogomrziteljem i kvariteljem morala). Katon Stariji je bio zabranio da bez njegova znanja i dozvole upravitelj imanja žrtvuje i pita svećenika za savjet, a posebno ne „haldejce“. Katon je imao izreku da se „svećenik pred svećenikom jedva može uzdržati od smijeha, kada jedan drugog sretne na ulici.“ Još stoljećima ranije, u Italiju su uvedeni „haldejski“ astrolozi,[176] pa se raširilo i vjerovanje u horoskop, astrologiju i tumaćenje sudbine, budućnosti prema zvijezdama. „Haldejci“ su svojim djelovanjem predstavljali veliku konkurenciju tradicionalnom „etrurskom“ i rimskom proricanju. Astrologija je izazivala opoziciju, pa su po naređenju pretora 139. godine p. n. e. svi „haldejci“ morali ostaviti Rim i Italiju u roku od 10 dana. Kasnije je ipak horoskop postao još popularniji, što se uostalom zadržalo do danas.

Među višim slojevima rimskog društva šire se razni pogledi grčkih filozofa po pitanjima religije. Prevedeno je na latinski jezik djelo Euhemera, koji je sve bogove smatrao ljudima koji su ranije živjeli. Scipionu Emilijanu bliski filozof Panaiatije bio je skeptik u pitanjima religije. Ali sam Scipion Emilijan, iako je možda dijelio te poglede, svjesno je vršio sve propise službene religije, smatrajući je osnovom državnog života. Ljudima iz njegovog kružoka bio je jasan značaj religije. Pjesnik Lucilije, Panaitijev učenik, govorio je: "Da bi ljudi vladali nad masom, morali su se, htjeli ne htjeli, obratiti strahotama nepoznatog i izmišljanju raznih zastrašujućih fikcija". Ali se tako govorilo samo u uskom krugu. Kada se pojavilo pitanje o predaji prava izbora svećenika narodu, Gaj Lelije (*Caius Laelius*), blizak Scipionu Emilijanu, održao je vatreni govor, u kome je veličao starinske kultove. Po Ciceronovim riječima, on je "govorio zlatnim ustima" u obranu tradicija predaka. Prema tome, helenistički utjecaji ne samo da su izmijenili vjerske predodžbe Rimljana, već su i doprinijeli pojavi krize rimske religije, krize koja je našla izraz kako u širenju orgijastičkih kultova, tako i u skeptičkom stavu prema tradicionalnoj religiji.

[176] Izraz „Haldejac“ u ovom kontekstu se koristi za one koji prakticiraju astrološke vještine, a ne na narodnosnu haldejsku skupinu iz južne Mezopozamije.

Prodor grčke i helenističke filozofije

Rimljani, kao narod sa nedogmatskim shvatanjima i praktičnim načinom života, nisu uvijek bili zadovoljni sa objašnjenjima i radnjama koje im je nudila njihova prilično raznovrsna religijska tradicija i misao ili sa onima što im je dolazilo iz istočnih religijskih sustava (uključujući i orijentalni misticizam i misterije). Zadovoljavanje te potrebe oni su našli u grčko – helenističkoj filozofiji, koja se brzo širila po Republici i Italiji, posebno u višim i obrazovanijim slojevima. Ti slojevi su bili u potpunosti zahvaćeni upijanjem filozofskih ideja, vrijednosti, morala i načina života, jer je za tadašnje obrazovanje obrazovanje po grčko – helenističkom obrazcu, što je uključivalo i učitelje sa grčko – helenističkim shvatanjima, postalo pravilo. Tako se i desilo da se filozofske norme usvoje kao praktična realizacija, dok se religijska shvatanja sve više formaliziraju i postaju puko zadovoljavanje forme i vanjštine. Zato i nije bilo slučajno što su Atenjani (radi slučaja grada Oropa) kao svoje poslanstvo u Rim poslali trojicu istaknutih filozofa i to akademičara Karneada (koji je od 155. do 137. god. p. n. e. bio upravnik Atenske akademije, najvećeg i najvažnijeg obrazovnog centra sa dugom tradicijom u cijelom mediteranskom bazenu), stoičara Diogena (živio 240 – 152. p. n. e.) i peripetičara Kritolaja, koji je bio i upravnik peripatetičke škole. Njihova velika popularnost među rimskom omladinom, izazvala je kontra-akciju starog neprijatelja helenističke kulture Katona Starijeg, koji je uspio izdejstvovati da se filozofima i pored diplomatskog imuniteta uskrati gostoprimstvo u Rimu, ali sjeme helenske filozofije, i pored otpora konzervativaca je bilo već usađeno u tkivo rimskog naroda.

Sokratov učenik Platon je razvio učenje prema kojem postoje ideje kao metafizičke supstancije. Te su ideje osnova i razlog svakog zbiljskog i stvarnog postojanja. Platonizam je temelj svakog kasnijeg objektivnog idealizma, a time i svake metafizike. Platonizam obuhvata raznorodne filozofske škole kojima je zajedničko to što uglavnom daju malu važnost čulnoj spoznaji koja, budući da se temelji na onome što je promjenjivo i mnoštveno, ne može utemeljiti istinsko znanje. Na metafizičkom planu apsolutnom znanju odgovara inteligibilni svet ideja. Materijalni, čulni svijet je samo privid i trajno nastajanje. Nakon povratka sa Sicilije, Platon (427. - 347 god. p. n. e.) je u Ateni kupio imanje koje se nalazilo blizu gaja heroja Akadema i ta tom mjestu je osnovao najstariju atensku filozofsku školu. Akademija je kontinuirano radila u vidu stare, srednje i nove Akademije sve do 529. god. n. e., znači blizu 900 godina. U II. st. nove ere Platonovo učenje je obnovljeno u vidu neoplatonizma, koje će imati veliki utjecaj na više, obrazovane slojeve rimskog društva. Akademija je radila sve do zabrane ortodoksnog kršćanina istočnorimskog cara Justinijana. Ukidanje Atenske Akademije je označilo i konačan kraj egzistencije antičkog zapada, i stupanje na svjetsku pozornicu novih društveno-ekonomskih poredaka. Znanja i tradicije Akademije u Evropu su se vratili preko islamskog posrednika.

Najčuveniji učenik proizašao iz Akademije bio je Aristotel (384. - 333 p. n. e.). Ali Aristotel je osnovao novu filozofsku školu – *peripatetičku*. Peripatetik (περιπατητικός) je ime koje su nosili Aristotelovi sljedbenici. Naziv se odnosi na čin hodanja, a kao particip "peripatetik" se često prevodi kao "hodajući", "šetajući" ili "lutajući". Škola je ime dobila po peripatoima (kolonadama) Liceja u Ateni gdje su se članovi sretali, iako su kasnije legende naziv pripisivale Aristotelovoj navodnoj sklonosti da predaje hodajući. Najpoznatiji učenici Aristotela i njegovi predstavnici su bili Teofrant, Aristoksen iz Tarenta, straton i Dikearh. Peripatetičari su se više fokusirali na proučavanje prirodnih nauka nego na čistu filozofiju. Kasniji su se članovi više bavili komentiranjem Aristotelovih djela nego njihovom nadogradnjom, te je škola iščezla u 3. vijeku n.e., iako su tradiciju komentiranja Aristotelovih djela nastavili neoplatonisti. Nakon pada rimskog svijeta djela peripatetičke škole su bila više – manje izgubljena na latinskom zapadu, ali su na Istoku uključena u ranu islamsku filozofiju, što će s vremenom igrati važnu ulogu u srednjovjekovnoj obnovi Aristotelovih doktrina u Evropi.

Od svih filozofskih učenja kod Rimljana je najviše uspjeha imao stoicizam. Utemeljitelj stoičke filozofske škole bio je Zenon (350 – 258. god. p. n. e.) rodom iz grada Kitiona na Kipru. Zenon je bio učenik kiničkog filozofa Kratera, a boraveći u Ateni, Zenon je u svoje učenje ugradio i dosta Sokratove filozofije. Stoici (στοικοι) su dobili ime po *Šarenom trijemu* (ποικιλη στοα), koji se nalazio na atenskom Akropolju i koji je bio ukrašen stubovima i slikama poznatog grčkog slikara Polignata. Na tome mjestu je Zenon počeo propovijedati svoje filozofsko učenje i to je postalo prvo mjesto gdje su se okupljali oni koji su prihvatali novo učenje. Po Zenonu svijet postoji od dvaju početaka, materije i u njoj prebivajućeg božanstva, koje materiji dodjeljuje različite oblike, ali je i ta promjenljivost materije ograničena nepromjenljivim prirodnim zakonima. Stoička filozofska škola je u toku svog razvitka prošla kroz tri faze razvitka; stariju, srednju i novu stou.Osnovna načela stoicizma u praktičnom smislu su propagiranje asketizma, kreposti, vrline, ozbiljnosti i življenja u skladu i slozi sa prirodnim zakonima, što je po stoičarima glavni uslov postizanja sreče u životu i u odbacivanju heodnizma. Vrlina je najveće blago, a grijeh sve što se protivi umnoj naravi čovjeka, prava vrlina pokazuje se u savršenom unutarnjem miru i nesalomivoj vlasti nad strašču. Vrlina sadrži sama u sebi nagradu, jer vodi ljudsko biće sreči, identičnoj sa duševnim mirom. Po stoičkoj nauci postoje četiri osnovne vrline; mudrost (*prudentia*), pravednost (*iustitia*), hrabrost (*fortitudo*) i umjerenost (t*emperantia*).[177] Stoicizam je upučivao ljude kako da se snađu i svladavaju teškoče življenja, jer živimo da bismo živjeli, a ne uživali. Najvažniji zadatak čovjeka je djelovanje, a ne teoretisanje, pravednost i hrabrost, te puno svjesno i aktivno obnašanje svojih obaveza i dužnosti. Stoici su smatrali zajednicu neophodnom, no ta zajednica nije bio mali polis-grad država, nego čitav svijet, koji se prema Kleantesu i Hrisipu manifestirao kao savršen red u kosmosu.

[177] Ciceron je svoje djelo "O dužnostima", zasnovao na temelju ove četiri osnovne stoičke vrline.

Stoicizam je samim tim kao svoj ideal ljudske zajednice, imao i uspostavu svjetske države u kojoj ne bi bilo razlike između siromašnih i bogatih, između Helena i barbara. Rimljani kao zajednica pragmatičnih ljudi, od filozofa su najviše tražili odgovore kako da žive u praktičnom, svakodnevnom životu i kako da umru. I upravo je stoicizam najviše od svih filozofskih škola nudio odgovora na takva pitanja. i zato nas ne treba čuditi što je ostvario veliki utjecaj među Rimljanima. Najzaslužniji za utvrđivanje stoičkog učenja u Rim bio je Panatije, koji ga je prilagodio uslovima rimskog života, razvijajući uglavnom aspekte moralne i društvene filozofije.

Pored navedenih filozofskih škola, ne bi trebalo zanemariti ni učenje Epikura sa Samosa (323 - 270 god. p. n. e.) koje je bilo i među Rimljanima raširenо. Po epikurejskoj školi sreća i duševni mir predstavljaju najviši životni cilj. A ta sreča i duševni mir se mogu postići jedino kroz *ataraksiju* – savršeno spokojstvo i nepomučenost duševne ravnoteže. Epikureizam je učio da je kosmos rezultat slučajnosti i da nema boga koji predodređuje. Epikurovo učenje je samo fragmentarno sačuvano i to uglavnom u djelima antičkih pisaca. Najcjeloviti prikaz filizofskog sistema epikurovog učenja opisao je i objasnio rimski pjesnik Tit Lukrecije Kar u svom djelu od 6 knjiga "*De rerum natura*".[178] Pošto Rimljani nisu bili toliko raspoloženi za špekuliranje kao Grci, druge filozofske škole i struje koje se više bave teoretisanjem, kao što su euhemerizam i sofistika, su imale manje utjecaja na rimsko društvo.

Razvitak pravne djelatnosti i *ius gentium*

Rimljani su svijet shvatali u sustavu zakonitosti, i za njih ništa izvan toga sustava ili nije postojalo ili nije bilo prihvatljivo. To objašnjava tu poslovičnu općinjenost Rimljana pravom i zakonima (posebno u republikansko doba), jer po njihovom shvatanju praktično ništa izvan sustava prava i zakona ne može postojati. Oni su uvijek isticali da država i bez prava i zakona (uključujući i njihovo provođenje za koje su zadužene javne institucije) ne može postojati i da se i rimski građani i stranci jedino smiju pokoravati zakonima (koji

[178] Prije svih ovih škola, nastala je škola Pitagore sa Samosa (580 – 500. god. p. n. e.). U južnoitalskom gradu Krotonu, ovaj veliki grčki matematičar, filozof i fizičar osnovao je prvu filozofsku školu, koja je ujedno bila i vjerska sekta, u koju su ravnopravno učešće imale i žene, što je za tadašnji grčki svijet bilo nešto revolucionarno. Pitagorejci su razvili i učenje o *metempsihozi* (reinkarnaciji), seljenju duša živih bića, koja se može ponovo otjeljoveliti ne samo u tijelu čovjeka nego i u životinjama i biljkama. Pitagora i njegovi učenici su doprinjeli i razvoju naučnih disciplina i bili odgovorni za niz otkriča. Alkmeon, pitagorejac i ljekar iz Krotona je tako tvrdio da osjeti imaju sjedište u mozgu, a pitagorejci su i prvi učili da je Zemlja okrugla i to zato što je kugla najljepše i najsavršenije geometrijsko tijelo. Utjecaj pitagorejaca, posebno njihov ideal matematičke proporcije, bio je dosta prisutan u javnom, kulturnom i svakodnevnom životu antičkog svijeta.

mogu imati i religiozni plašt). Zato je bilo i razumljivo da su Rimljani svaki segment ne samo svoga i ljudskog djelovanja, nego i općeg postojanja sistematiziraju kao *ius civile* (određen za rimske građane), *ius gentium* (zajednički za sve ljude) ili *ius naturalis* (zajednički za prirodu).

Glavni izvor prava Republike od sredine V. st. p. n. e. je bio „Zakonik 12 ploča", a njemu su se pridruživali zakoni koje su donosile centurijatske i tributske komicije, i plebejske skupštine. Tumačenje zakona i rješavanje raznih pravnih pitanja i dalje su bili u rukama pontifika. Zakoni na „12 ploča" su ublažili mnoge odredbe prava koje su se ranije primjenjivale. Taj proces se polako nastavljao i u toku Srednje Republike. Tako se može reći da su tadašnji Rimljani bili blaži u tumačenju zakona i prava u odnosu na prijašnje. Sudac se morao držati pisanoga zakona, a ne da sudi po svojoj volji ili svojoj predodžbi. Civilno – parnični postupak bio je olakšan time, što su i tužitelj i optuženik tačno morali formulirati svoje postupke, tužbe i prigovore (na tužbu, odnosno odbranu).

Sudski postupak toga doba odlikuje se istim formalizmom i konvencionalnošću kao i svi poslovni odnosi. Svaka tužba morala je biti zasnovana na zakonu i izražena riječima zakona. Pontifici su sastavili tužbene formule za razne slučajeve, i samo se tim formulama moglo služiti tijekom sudskog postupka. Te su formule nosile naziv *legis actiones*. Izgovaranje formula praćeno je određenim gestama i formalnim frazama, koje su također bile stalne i obavezne. Sudski postupak dijelio se na dvije faze. Najprije je predmet razmatrao magistrat, a zatim sudac. U prvoj polovici postupka pred magistratom se izgovarala tužbena formula. Vrste i oblici postupka pred magistratom bili su strogo određeni i nazivani su također *legis actiones*. Jedan od tih oblika bio je sudski postupak putem zaloga (*legis actio sacramento*). Stranke u parnici javljale bi se magistratu, određivale zalog, i svaka stranka bi riječima uobičajene formule (praćenim određenim radnjama) izjavljivala da ima pravo na nju. Magistrat nije raspravljao o stvari niti donosio odluku. On je izgovarao određene riječi i zajedno sa strankama određivao suca ili suce od privatnih osoba, koje su donosile odluku o tom tko je izgubio zalog. Isti formalizam karakterističan je i za ostale *legis actiones*. Djelatnost Gneja Flavija , koji je objavio *legis actiones*, olakšala je postupak, ali je starinski formalizam i dalje postojao.

U postupcima u vezi vlasništva i prava korištenja razvilo se postupno svojinsko (posjedničko) pravo. Vlasnički odnosi, koji su se rano razvili, nalaze svoj odraz upravo u pravnim normama. Pravo vlasništva označavano je obično spominjanjem vlasničkog imena u genitivu i riječima "po kviritskom pravu" – "ovo je rod Sempronija po kviritskom pravu" (*hic homo Sempronii ex iure Quiritium*). Kasnije je za oznaku vlasništva upotrebljavana riječ *dominium*. Glavni način stjecanja imovine u toku čitavog ovog razdoblja i dalje je bila mancipacija. Međutim, pojavile su se i druge vrste prijenosa. Jedan od njih bio je fiktivan sudski spor (tzv. *in iure cessio*). Otuđivač i dobitnik odlazili bi magistratu, i onaj koji želi steći stvar izjavljivao bi da stvar pripada njemu. Magistrat bi

pitao prijašnjeg vlasnika hoće li proturječiti. Ovaj bi šutio ili odgovarao negativno. Na ovaj način mogle su se stjecati kako *res mancipi* tako i *res nec mancipi*, ali su *res nec mancipi* prelazile u vlasništvo i poslije obične predaje (*traditio*), ako je za takvu predaju bilo zakonske osnove (kupovina, predaja i miraz itd.). Najzad, stvari su mogle postati vlasništvom na osnovu davnašnjeg posjedovanja (*usuacapio*). Najstarija vrsta obvezničkih odnosa bio je *nexum*, koji je poslije Petelijevog zakona izgubio svaku valjanost. Imovinski obrt postao je pokretniji zahvaljujući pojavi novca i stvari su počele češće prelaziti iz ruke u ruku. Novi obvenički odnosi zaogrnuti su u manje svečane forme, ali su i za njih karakteristični formalizam i konvencionalnost. Jedna od najvažnijih vrsta novih obveznih ugovora bila je stipulacija (stipulatio). Ona se sastojala u određenom pitanju vjerovnika i u određenom odgovoru dužnika. Prvi je pitao: "obećavaš li da ćeš mi dati sto? (*spondesne mihi centum dare*). Drugi je odgovorio "obećavam da ću ti dati sto" (*spondeo tibi centum dare*). Pitanje i odgovor morali su se davati neizostavno usmeno, i to određenim riječima. U protivnom slučaju pogodba je smatrana nevažećom. Postepeno se javljaju i drugi oblici obvezničkih odnosa, kod kojih konvencionalnost igra manju ulogu.

U Republici za najteže zločine su smatrani oni koji su bili upereni protiv dostojanstva, veličanstva i interesa rimskog naroda. Originalno oni su se najviše odnosili na djela učinjena u vojnoj službi, kao što je npr. izdaja. Naziv za taj zločin u drevnom rimskom pravu je bio *perduellio*, a *perduelles* su izvorno bili oni javni neprijatelji koji su se podigli na oružje protiv Države. „Zakonik 12 ploča“ je predviđao smrtnu kaznu zbog suradnje sa neprijateljem ili izdaju građanina neprijatelju. Kasnije dopune zakona o izdaji su uključile i druge vojničke prijestupe (slanje poruka neprijateljima, predaja bojnih znakova ili utvrde neprijatelju, dezertiranje itd...). Druge kazne predviđene za *perduellio* su uključivale izgon (odnosno protjerivanje od vode i vatre / *aquae et ignis interdictio*).Ova vrsta zločina se procesuirala na specijalnom tribunalu (*quaestio*) koji se sastojao od dvojice dužnosnika (*duumviri perduellionis*). Iz zakona koji su tretirali *perduellio,* razviti će se kasnije zakoni o zaštiti veličanstva rimskog naroda (*leges maiestatis*), koji su u postrepublikansko doba poprimili neko sasvim drugo značenje od onoga radi čega su kreirani i nastali.

U krivičnim i kriminalnim predmetima optuženik ili osuđenik se mogao prizvati na plebejsku skupštinu ili državne komicije, te je sudac morao javno razložiti svoju presudu. Komicije su mogle osloboditi ili potvrditi osudu (*anquisitio*). Ustvari, rimsko pravo se razvijalo u pravcu zaštite protiv samovolje sudaca i državnih činovnika. To nije značilo i da su kazne ublažavane, nego je riječ o reguliranju samoga postupka kako bi izrečena kazna bila zasnovanu što je moguće u većoj mjeri na zakonu, pravu i pravdi, a ne tumačenju moćnih i utjecajnih pojedinaca. Kod Rimljana ne postoji istražni zatvor (niti uopće institucija zatvora u novovjekovnom ili modernom smislu). Svaki optuženi rimski građanin (koji još nije bio pravosnažno osuđen) se mogao spasiti osobno, ali ne i imovinski, ako se odrekao rimskog građanstva. Ali kazna izopćenja se inače smatrala najgorom i najtežom, strašnijom i sramotnijom i od one smrtne.

U obiteljskom pravu u doba rane Republike događa se relativno malo promjena, u odnosu na ranija razdoblja. Kako se čini, rimska familija je bila društvena zajednica koja se najsporije mijenjala. Očinska vlast (*patria potestas*) ostaje nenarušena. Neke promjene zapažaju se tek u pravnim odnosima među supružnicima. Pravno-teorijski gledano glava familije je mogla biti samo muškarac, a nipošto žena (u praksi, čak i u ranim razdobljima, je ipak znalo biti i drugačije). Ako je muž umro, žena je baštinila od njegovog imetka kao da je zakonski njegova kćerka. Ako je umro bez oporuke i potomaka, onda je sva zaostavština pripadala njoj kao svojina. Ako je imao djece, supruga bi baštinila dječiji dio. Žena ako je baštinila od svoga oca ili muža imetak, ipak ga nije mogla samostalno (izuzev vestalki) niti prodati niti oporučno ostaviti bez privole svojih skrbnika. Razvitak odnosa vlasništva nalazi svoj odraz i u nasljednom pravu. Vlasnik je mogao u posebnoj oporuci (*testamentum*) naznačiti kome pripada njegova imovina nakon smrti. On je mogao pojedinim osobama uskratiti dijelove svoje imovine ili pojedina prava (takva uskraćivanja nazivana su *legata*), što je prilično različito od zapadnobalkanskog nasljednog prava (koje ne priznaje apsolutno raspolaganje privatnom imovinom niti potpuno odricanje i uskraćivanja imovine biološkim i pravnim srodnicima). Ako je pak vlasnik umirao bez oporuke, stupao je na snagu propis „Zakonika 12 ploča". U prvom redu priznavana su prava najbližim nasljednicima, zatim agnatima i najzad kognatima.

Pravna djelatnost i znanost su se razvijali i u drugom dijelu Srednje Republike, tj. od početka I. punskog rata kada je Republike, iz faze ostvarivanja hegemonije nad Italijom, prešla na fazu ostvarivanja hegemonije nad Mediteranom. Tada su o jurisdičkim stvarima pored Katona Starijeg, pisali i Publije Elije i njegov mlađi brat Sekst Pet (konzul za mandatni period mart 198. – mart 197. god. p. n. e.; cenzor u 194. god. p. n. e.). Ovaj potonji se istakao djelom „Tripertita" u kojem je tumačio „Zakonik 12 ploča", radi mnogih zastarjelih i već nerazumljivih izraza. Još uvijek su se parnice i tužbe ravnale i po staroj zbirci Apija Klaudija Ceka. Kao glasoviti pravnici ovoga doba treba istaći i Scipiona Nasiku, Lucija Atilija ili Acilija, Kvinta Fabija Labeona i Katonova sina.

Kako su Rimljani sve više i intenzivnije dolazili u svestrani kontakt i veze sa drugim zajednicama, potrebno je bilo razviti i neku vrstu „međunarodnog prava", koje je po rimskom shvaćanju zajedničko svima. U tom pogledu golemo značenje imalo je osnivanje 242. god. p. n. e. dužnosti drugog pretora. On je nazivan *praetor qui inter peregrinos ius dicit*, ili naprosto *praetor peregrinos*. U njegovom djelokrugu nalazili su se uglavnom sporovi između stranaca i Rimljana. Na te sporove nisu se mogle primijeniti norme starog građanskog prava, jer su se one ticale samo rimskih građana. Nije se moglo suditi ni po nekom drugom inozemnom pravu, jer se mogao pojaviti sudski spor između podanika raznih država, ili pak između stranaca i Rimljana. Uslijed toga, pored starog građanskog prava postepeno se izgrađuju norme takozvanog općenarodnog prava. To pravo se nazivalo *ius gentium*. Norme *ius gentium* uzimaju se jednim dijelom iz općih

običaja međunarodnog trgovačkog prava, iz pravnih institucija drugih naroda i samog rimskog građanskog prava, ali se one odlikuju velikom jednostavnošću i elastičnošću.

Načelno, na osnovi *ius gentium,* Rimljani su priznavali i pravo na samostalnost drugih država, i teorijski su smatrali da i drugi narodi trebaju imati ono što i oni (*hostire pro aequare*). Razvijanje *ius gentium* je bilo potrebno, jer je rimsko građansko pravo (*ius civile*) bilo ograničeno samo na rimske građane, pa bi onda svi nosioce nerimskog građanstva na prostorima Republike bili teorijski totalno bespravni. U antici je vladalo pravilo da su prava određenih država ograničena samo na nosioce njihovih građanstava, i samim tim kada su Rimljani počeli stvarati svoju hegemoniju na Mediteranu, oni su bili prisiljeni da polako nizom praktičnih rješenja pronađu *modus vivendi* koji bi bio poveznica svih tih raznoraznih prava saveznika i provincijskih peregrinskih *civitates*, ali i drugih međunarodnih subjekata. To je uzrokovano i činjenicom da Rimska Republika nije svoje rimsko pravo nametala drugim zajednicama (nad kojima je imala hegemoniju), niti je nekoga prisiljavala da bude rimski građanin. *Ius civile* se primjenjivalo samo na rimske građane, ali ne i na nosioce latinskog prava i građane „savezničkih" i provincijskih državica, pa je neminovno bilo ustrojiti posebni pravni i sudbeni sustav, pa u tome kontekstu treba promatrati i uvođenje institucije peregrinskog pretora i razvijanje *ius gentium*. Njegovo održavanje je u početku zavisilo od religijske svijesti, jer nije bilo nekog „međunarodnog suda", pa ni samim tim i propisanih „međunarodnih" sankcija. Kolegij fecijala je brinuo o održavanju tih pravila i regula.

Rimljani su se držali pravila *ius gentium* prilično dugo, i u ratu i u miru. Ustvari *ius gentium* svoje korijenje nastanka ima upravo u vezi reguliranja rata, odnosno definiranja njegove pravednosti i opravdanosti, te sklapanja, primjenjivanja i održavanja ugovora (a što je sve bila zadaća fecijala). Znači, klica nastanka staze po kojoj će se kretati kreiranje i oblikovanje *ius gentium* nastala je u drevna vremena rimske historije.

Osnovni elementi *ius gentium* su bili:

a) Poštovanje tuđe zemlje i svega što se u njoj nalazi, a povrede se smatraju razbojništvom (*latrocinium*). Ako je povreda učinjena od države (*publico consilio*), tada se ima pravo na naknadu (*ad res repetendas*.) Ako je povreda učinjena od pojedinaca, tada fecijali moraju kultnim ceremonijalom predati krivca.

b) Poštovanje zvaničnih izaslanstava. Takvi poslanici su bili smatrani svetim i nepovredivim. I ovoga pravila Rimljani su se strogo držali. Poslanike savezničkih naroda i država su smještali u kuće uglednih građana, dok su one iz neprijateljskih zajednica ostavljali van *pomeriuma*, i Senat ih je primao u hramu Belone. Ko bi povrijedio poslanika, bio bi predan od fecijala. Poslanici su bili slobodni i kada su pregovori propali, ali su morali do određena roka napustiti Rim i Republiku. Povredu svojih izaslanika Rimljani su smatrali najvećom uvredom, pravim povodom za objavljivanje rata.

c) Pravo na zadovoljštvinu radi nanesene povrede, makar to bio i rat (*ius gentium est, ut vim atque iniuriam propulsemus*). Rat je bio krajnje sredstvo (kada pregovori sa izaslanstvima nisu uspjeli), ali i religiozno – kultna obaveza za namirivanje povrede, pa je i ulazak u rat morao imati precizno utvrđen ceremonijal. Fecijali bi između sebe izabrali predstavnika (*pater patratus*), koji ode na granicu prema onoj zajednici koja je po rimskom shvatanju bila prekršitelj ili povreditelj. Na međi, predstavnik fecijala glasno najavi sebe i svoje poslanstvo i zakletvom potvrdi istinu svoga govora. A onda tako dalje govoraše prvom na koga naiđe na putu (*clarigatio* = glasno i svečano navještanje). U slučaju kada je povreda učinjena od javne zajednice tražila se zadovoljština, a ako je od pojedinca onda je traženo njegovo izručenje. Ako u roku od 33 dana nije bilo zahtjevu zadovoljeno, vratiše se fecijali i izjaviše da po božanskom pravu ratu ništa ne stoji na putu.

d) Kada je rat već zaključen, morao se i ceremonijalno objaviti i to tako što je fecijal svečano bacio koplje na tuđe zemljište. Kako se Republika širila, a njeni neprijatelji postajali oni sa prekomorskim posjedima, onda se pristupilo specifičnim i domišljatim rješenjima koje su mogli da izmisle i primijene samo praktični Rimljani. Tako su npr. rat Piru navijestili tako što su nastojali i uspjeli uhvatiti jednog neprijateljskog vojnika kojem dadoše da formalno kupi mjesto u Flaminijevom cirkusu (koje je tako postalo tuđa, neprijateljsko zemljište). I tako su formalno zadovoljili obred objave rata bacanjem koplja na neprijateljsko zemljište. Pred hramom Belone podigao se stup (koji je simbolizirao neprijateljsku među) preko koga su fecijali bacali koplje „navještanja rata“.

e) U slučaju navještanja rata, neprijateljsko zemljište i stanovništvo je postajalo bespravno i nije se više poštivalo, i bio je dozvoljen svaki vid uništavanja i razaranja. Ali i ta oštrina u postupku prema neprijatelju je zavisila od situacije i interesa, i uglavnom su najgore prolazili oni koji su se pobunili (*rebellare*), jer su po rimskom shvatanju prekršili ugovore.

Inače rimska zvanična politika je uvijek tvrdila da ona ne vodi osvajačke (koji za svrhu imaju puko osvajanje i slavoljublje) i nepravedne ratove, i zato su nastojali da svoje ratove uvijek prikažu i tumače kao opravdane, odbrambene, preventivne ili u svrhu kažnjavanja radi određene povrede ili prekršaja. Takvo stajalište je upravo posljedica rimskog shvatanja države i javne vlasti kao korisno potrebne stvari, a ne neke metafizičkog oblika sa kojom se povezuje emocionalnim putem.

Fecijali su kod naviještanja rata, kao i kod sklapanja mira uvijek kod sebe imali „svete trave“ (*verbenae*) koje su zajedno sa zemljom iščupali na Kapitolu, da se čini da su uvijek na domaćem zemljištu. Kasnije kod sklapanja mira je bilo dovoljno da se ugovor potvrdi zakletvom ili zadanom riječi (*sponsio*). Ugovori nisu morali biti sklapani samo uslijed rata, nego i reguliranjem mirnodopskih stvari, kao trgovine. To se postizalo ugovaranjem

prijateljstva (*amicitia;* φινλοι) koje nije podrazumijevalo i vojnu pomoć, gostinstva (*hospitium*; u grčkim gradovima je postojala slična institucija „proxenia"), ili savezom (*foedus; socii;* συνμμαχοι). Posebno je gostinstvo (koje je moglo biti i javnog i privatnog karaktera) imalo privilegiran status. Takvi ugovori su potvrđivani međusobnim darovima i posebnim obilježjem (*tessera hospitalis*, dašćica, od koje je svaki gost čuvao polovicu, te bi se tako prepoznavali), a bili su religiozno sankcionirani. Javna gostinstva su se odnosila i na pojedince i na čitave zajednice. Privatna gostinstva su bila snažna, i uvijek su se primjenjivala, čak i u ratu su se poštivala, a prenosila su se i na potomke. Najveće pravo koje je stranac mogao dobiti je *municipium*, a to je da je on dobijao sva prava i obaveze kao rimski građani (izuzev *iure publica*). Rimljani su bili iznimno obazrivi u vezi ugovora i odlikovanja (npr. dodjela rimskog građanstva), i oni su se čuvali na Kapitolu na brončanim pločama u arhivu edila kod Jupiterovog hrama. Odnos sa Rimom je mogao biti i ugovoren i predajom (*deditio* = kapitulacija). Tako su podanici koji su se predali na rimsku „milost i nemilost" nazivani *dediticii,* i oni su morali predati oružje, taoce, gradske zidine srušiti, primiti posade i plaćati danak. Ali ove zajednice nisu bile zlostavljene, nego im je ostavljena osobna i imovinska sloboda i prava, manja autonomija, a bili su zaštićeni rimskom vojskom. Kao što se iz izloženog vidi, Rimska imperija republikanskog doba (a nastavilo se to kasnije i u ranom principatu) je bila jedan vrlo složen i heterogen konglomerat koji se zasnivao na čitavom nizu ugovora i zakona koje je Rimska država imala sa zajednicama koje su ulazile u sustav njene hegemonije. Kao što su ugovori bili različiti, tako su statusi i odnosi tih zajednica prema Rimu bili različiti. Jedan vrlo složena organizacija koja je uključivala hegemona i njegove posjede, njegove saveznike, dediticije, prijatelje i goste, a uvezana je spletom ugovora i zakona, a ne tumačenjima moćnika.

Ius gentium je bio osnova na kojoj će se ubuduće razvijati međunarodno pravo, a samim tim u okviru njega i odnos prema prekršajima i prestupima u ratovanjima, a koji će se moći između ostalog definirati i izrazom "ratni zločini".

Astronomija i matematika

U teorijskoj matematici, za razliku od Grka, rani italski Rimljani se nisu baš proslavili. Astronomija je bila vrlo popularna kod Rimljana, posebno onaj njen praktični aspekt. 263. god. p. n. e. bio je postavljen i prvi sunčani sat na trgu, koji je označavao sate na grčki način (ὥρα; hora, naša ura). Manije Acilije Glabrije (konzul za 191. god. p. n. e.) i Marko Fulvije Nobilior su nastojali da se ispravi kalendar. Gaj Sulpicije Gal (konzul za 166. god. p. n. e.) je ne samo prorekao pomračenje mjeseca, nego je i izračunao udaljenost mjeseca od Zemlje, čemu su se divili mnogi njegovi suvremenici.

Kiparstvo

Relativno rano pojavile su se u Rimu i kiparske predodžbe. Istina, starinska rimska božanstva su amorfna i starinska rimska religija bila je daleko od jasno izraženog antropomorfizma, koji je, npr., bio svojstven grčkim vjerskim predodžbama, ali su se i tu izrazili utjecaji razvijenih naroda. U Kapitolskom hramu nalazila se je obojena terakotna statua Jupitera, i u svim kasnije podignutim hamovima nalaze se predodžbe božanstava i heroja, stvorenih po etrurskim ili grčkim uzorima. U III. i II. st. p. n. e. iz osvojenih grčkih gradova donose se u Rim sjajna kiparska djela znamenitih majstora. Među rimskim vojskovođama bilo je takvih "obožavatelja grčke umjetnosti" koji su doslovno pljačkali grčke gradove. Prvoklasni kipovi ukrašavaju rimske hramove, javne zgrade i privatne kuće. Ali ni u III. ni u II. st. p. n. e. nisu sami Rimljani stvorili originalne statue božanstava i heroja i oni ne idu dalje od kopiranja i oponašanja grčkih uzora. Zasluge Rimljana sastoje se u usavršavanju i razvijanju dvaju tipova kiparskih djela: odjevnih kipova i realističnih portreta. U tom pogledu oni nastavljaju etrursko-italsku tradiciju. Majstorstvo portreta stoji u tijesnoj vezi sa kultom predaka, s predodžbom o tome da zagrobni život pokojnika zavisi od njegovog pravilnog lika koji je ostao kod živih. Još se rani etruščanski kipovi odlikuju realizmom i čak naturalizmom. Određenog značaja za razvitak individualnog portreta imali su voštani otisci sa lica pokojnikâ (*imagines*). U atrijima uglednih rimskih obitelji čuvane su maske predaka, koje su iznošene iz kuće samo za vrijeme svečanih sahrana. Običaj izlaganja maski predaka bio je jedna od najstarijih, iako su Rimljani tek u III. st. p. n. e. naučili izrađivati prave plastične otiske, pod utjecajem helenističke plastike. Ali još prije toga posmrtne maske utjecale su na razvoj realističkog portreta. Pod utjecajem maski oštrije su naglašavane individualne crte, i nama su sačuvani primjeri portretnih skulptura (istina, relativno kasnih), izrađenih na osnovu voštanih otisaka. Međutim nema osnova za to da se rimski portret izvodi iz maski. On je nastavak etruščanske tradicije i po svojim principima može se čak suprotstaviti spomenicima grčkog kiparstva klasičnog doba. Grčki kipovi idealiziraju čovjeka, rimski portret daje njegov realistični lik. Za jedan od najranijih primjera rimskog portreta može se smatrati brončana bista iz IV. st. p. n. e. poznata pod imenom portret Junija Bruta. Crte njegovog lica su individualizirane, u njemu ima mnogo zajedničkog sa etruščanskim portretima, ali je umjetnik bio i pod grčkim utjecajem, on je već bio upoznat s primjerima uopćavanja, izražavanja neke osnovne ideje modela; pred nama je strogi i koncentrirani Rimljanin, čovjek čvrste volje. U III. i II. st. p. n. e., pod helenističkim utjecajem, ova se "uopćenost" u individualnim predodžbama još više pojačava, ali rimski portret ne napušta svoj osnovni smjer: on zadržava svoju realističnost, koja se postiže u prvom redu prikazivanjem individualnih crta. Nasuprot grčkim obnaženim predodžbama, Rimljani stvaraju "odjeveni kip", u vezi s predodžbom o veličini i dostojanstvu rimskog magistrata, koji se pred narodom pojavljuje odjeven u togu. Spomenik rimske skulpture II. st. p. n. e. je kip koji predstavlja Rimljanina odjevenog

u togu. Podignuta ruka označava govornika koji se obraća slušateljima. Brižljivo obrađena toga daje kipu životnost i konkretnost. U tome djelu izrazili su se u isto vrijeme i etrurske i helenističke metode predočavanja, pored čisto rimskih metoda. Prvi javno u Rimu postavljen kip grčkog tipa bio je Bakh od Aristeida, koji je Lucije Mumije sa korintske aukcije donio u Rim. U Rimu je djelovao i kipar Pasiteles, koji je 138. god. p. n. e. od slonove kosti pravio kipove bogova za rimske hramove.

Slikarstvo

U daleko doba rimske povijesti poniklo je i slikarstvo, koje je kod Rimljana uživalo osobito poštovanje. O karakteru starorimskog slikarstva pruža nam predodžbu freska s kraja III. st. p. n. e. nađena u jednom grobu na Eskvilinu. Ona predstavlja daljnji razvitak "sukcesivno-narativnog" stila, na čije primjere se nailazi po etrurskim grobovima. Sačuvani fragment slike iz groba na Eskvilinu sastoji se iz triju predodžbi. Na najnižoj predodžbi prikazani su vojnici kako se bore, na srednjoj – susret vojskovođa, na gornjoj – iste vojskovođe oko zidova tvrđave. Slika "priča" o događaju, prati razne njegove etape. Ona pruža primjer uvjetne perspektive; udaljene figure prikazane su u manjim dimenzijama i poredane u redove iznad prednjih figura. Na osnovu ove i drugih slika može se reći da je rimskom slikarstvu svojstven isti onaj realizam koji je karakterističan za rimsku skulpturu. Rimsko slikarstvo nastavlja tradiciju etrurskih i osačko-samnitskih umjetnika. Manije Valerije je dao ovjekovječiti svoju pobjedu nad Kartaginjanima i Hijeronom 263. god. p. n. e. kod Mesane, freskom na bočnoj strani rimske viječnice. Među slikarima spominju se Teodot i dramaturg Marko Pakuvije. U slikarstvu isto jača utjecaj grčko – helenističkog svijeta, pa je tako slikar i filozof Metrodor bio pozvan iz Atene da slika za trijumf Emilija Paula.

U II. st. p. n. e. pojavljuju se u Rimu reljefi. To su istina imitacije helenističkih djela, ali u slijedećem razdoblju rimski reljef dobiva originalne crte. Rimski umjetnici koristili su reljef za "historijsko pričanje", oni su na reljef primijenili sustav kontinuiranih predodžbi. Slikarstvo se pak u zadnjem vijeku Republike upotrebljava poglavito u dekorativne svrhe; u Rimu i italskim gradovima razvija se zidno slikarstvo, čije cvjetanje pada u prvo stoljeće Carstva. Prema tome, u svim područjima kulturnog stvaralaštva Rimljani su mnogo što preuzeli od svojih susjeda – Etruraca i Grka, ali oni nisu ostali samo na oponašanju uzora svojih susjeda koji su se nalazili na višem stupnju kulture, već su te uzore prerađivali, čuvajući i razvijajući pri tome svoje samostalne crte. To vrijedi za područje religije i kulta, arhitekture i skulpture, poezije i proze, komedije i tragedije ovog razdoblja.

Način života

Novi uvjeti socijalnog i gospodarskog života u II. fazi razvitka Srednje Republike mijenjali su najvažnije korijene rimskog načina života. Rim je gubio crte egalitarizma i pretvarao se u svjetski centar. Rimska jednostavnost sve je više pripadala prošlosti. Stroge mjere cenzora nisu mogle zaustaviti širenje raskoši. Raskoš u odijelu (osobito ženskom), raskoš na gozbama i u kući – postala je bitno obilježje načina života vladajućih klasa. Kuće su odsad građene po helenističkim uzorima. U rano doba otac ili neki drugi staratelj je bio jedini odgajatelj svoje djece, on ih je učio pismenosti i računanju, davao im elementarne pouke iz agronomije, tjerao ih da uče napamet Zakonik 12 ploča, poučavao ih u duhu običaja predaka. Počevši od II. st. p. n. e. obrazovanje postaje kompliciranije. Pozivaju se učitelji-Grci, koji su vrlo često bili robovi. Od početka šezdesetih godina u Rimu se otvaraju grčke škole. U njima se čitaju i tumače grčki pjesnici, proučava gramatika, obrađuje se retorika i učenici se upoznaju sa osnovama raznih filozofskih sustava. Tako su u Rimu djelovali gramatičar Krates iz Kilikije i njegov konkurent Aristarh, koji je još 169. god. p. n. e. tumačio jezik i sadržaj Homerovih epova svojim rimskim slušateljima. Ali masovno grčko – helenističko obrazovanje nije naškodilo razvitku domaće, latinske književnosti. Naprotiv, to je samo pospješilo kvalitetniji i svestraniji razvitak domaće naobrazbe i sa većim razvitkom rimske književnosti u školama se obrađuju i latinski uzori. Prosvjedi rimskih konzervativaca, od kojih je osobito utjecajan bio Katon Stariji, nisu mogli zaustaviti širenje helenističkog obrazovanja. Grčki jezik je bio vrlo raširen, pa su i službeni govori bili na grčkom (npr. Tita Flaminina su pozdravljali Grci na latinskom, a on njih na grčkom; Tiberije Sempronije Grakh Stariji je održao takav govor na Rodosu 163. god. p. n. e.). Inače, Rimljani tadašnjeg doba su bili prilično dobro obrazovani. Temeljem obrazovanja je bilo poznavanje Ilijade i Odiseje. Pismenost je bila raširena (ponajviše radi praktičnosti i jednostavnosti latinice), kao i elementarne discipline. Sa boljim obrazovanjem i kultiviranijim pristupom životu, Rimljani su postupno morali i prilagođavati svoj, latinski jezik (dodavanje riječi, poboljšavanje stila, gramatike, pravopisa i uobličavanje kao književnog jezika). Za uzor je služio grčki jezik, pa je znanje o lingvistici i gramatici koje su razvijali grčki jezikoslovci korišteno u istovrsnom procesu oblikovanja latinskog jezika. Već je učitelj pisanja i jedan od prvih utemeljitelja javne škole u Rimu Spurije Karvilije oko 234. god. p. n. e. regulirao latinski alfabet od 21. slova, te je umjesto /z/ uveo /g/ slovo.Taj proces standardizacije latinskog jezika je ipak dugo trajao i praktično je završio tek sa Ciceronom u I. st. p. n. e. Veliko je značenje u obrazovanju u višim slovjevima, u kojima se pretendira na političku i pravnu karijeru, imala retorika, odnosno izučavanje govorničke vještine. U poslovicu je ušlo *rem tene, verba sequentur* / misli na stvar, pa će se riječi već naći. I grčkomrzac Katon Stariji se spremao učeći Tukididove i Demostenove govore. Od Rimljana koji su politički angažirani očekivalo se da budu dobri govornici.

Strogi i skromni način života Rimljana i pored nastojanja i rada Katona Cenzora Starijeg se polako gasio. Širile su i pojave svojstvene grčkom i helenističkom svijetu, kao homoseksualizam i pederastrija, a kupovina lijepih djevojaka i mladića je postala sve prisutnija, iako je Katon Stariji kao cenzor bio udario veliki porez na tu vrstu robova. Pojavilo se i izbjegavanje ženidbe, a i rastave braka su postajale sve češće. Staro jedinstvo familije se polako rasturalo, pa je npr. konzul Gaj Kalpurnije Pison otrovan od sopstvene supruge i pastorka, sa ciljem da se naknadno za konzula bira ovaj potonji, što se i desilo 180. godine p. n. e. Žene su se inače sve više emancipirale, i nastojale se dočepati samostalnost (odnosno da ne spadaju pod nečiju *potestas*). Kako bi se suprostavljalo procesu emancipacije žena, donešen je 169. god. p. n. e. zakon da se testamentom ne smiju žene postavljati za baštinike, a imovina koja bi im pripala bez testamenta bila bi im samovoljno oduzimana. Međutim, proces emancipacije je bio nepovratan, a ženski utjecaj je sve više rastao da je i sam Katon Stariji primijetio da bi žene htjele vladati nad „vladarima svijeta“, tj. rimskim muškarcima. Inače je nekada neprikosnovena “očinska vlast” počela slabiti u funkcionalnom smislu, iako je formalno – zakonski još uvijek bila na snazi.

I u jelu su se promijenili Rimljani, jer se umjesto starog skromnog obroka (toplo jelo se uobičavalo jesti jedanput) počela sve više javljati ekstravagancija i više jela. Hljeb su dotada same žene pravile, ali se sada uzimao i izučeni kuhar, po pravilu porijeklom sa strane. A Rim je postao i veliko tržište za mnoge prehrambene proizvode koje ranije Rimljani nisu koristili. Same gozbe, ranije isto skromne i čudoredne, sada su postajale sve više luksuznije. I na pogrebne svećanosti se jako mnogo trošilo, pa je npr. Marko Emilije Lepid (konzul za 187. i 175. god. p. n. e.)[179] odredio, kako bi umanjio troškove, da njegova djeca ne smiju na njegov pogreb potrošiti više od 1 miliona asa. Kockanje je uvijek bilo prisutno kod Rimljana, ali se u ovom razdoblju i to sve više širilo.

Jezik

Latinski jezik i pismo su bili „tvar“ koja se stalno mijenjala i oni su već u ranoj Republici bili razvijeni. U stoljećima rane i srednje Republike se nastojalo oko usavršavanja i unapređivanja jezika. Slova /g/ i /k/ se razdružiše, te svako dobi svoj znak. Oko 450. god. p. n. e. još uvijek nije bilo znaka /g/, a oko 250. god. p. n. e. sreće se na sve strane. Na pojedinim mjestima se umjesto /s/ počeo upotrebljavati glas i znak /r/, pa se 336. god. p. n. e. zvao konzul *Papisius* umjesto *Papirius*.

[179] M. Emilije Lepid, namjesnik Sicilije, pobjednik nad Ligurima, od 180. god. p. n. e. pontifeks maksimus, od 179. god. p. n. e. princeps Senata i cenzor. Odgovoran za izgradnju čuvene *Via Aemilia* iz 187. god. p. n. e. i ustanovljenje kolonija Parme i Modene.

AGRARNA KRIZA, BRAĆA GRAKHI I KRAJ SREDNJE REPUBLIKE

Ekonomsko – društveni i politički odnosi Republike su uvijek bili temeljeni na poljoprivrednoj proizvodnji, odnosno na postojanju brojnog staleža seljaka.

Iako je rimska civilizacija u načelu bila zasnovana na kulturi urbanog života, iako su Rimljani u osvojenim barbarskim zemljama Evrope prvo podizali urbana središta, iako je i svijet drevnog Rima i najviše poznat po ostacima mnogobrojnih gradova, Rimljani su se oduvijek osjećali seljačkim narodom. Dovoljno je samo pročitati Katona, Vergilija i Horacija i shvatiti tu čežnju za jednostavnim i idiličnim seljačkim životom. Na drevni seljački život i u stoljećima Carstva gledalo se sa nostalgijom i sjetom, kao na davno izgubljeno zlatno doba vrlina, kreposti i čednosti. Možda paradoksalno zvuči, ali je čista historijska činjenica da su takvi Rimljani, sa svojom nostalgijom ka rustikalnom načinu života, ustvari pronijeli duh urbanog načina života širom Mediterana i Evrope.

Svaki poremećaj agrarne ekonomike je nesumnjivo morao imati velike posljedice po ritam i način života rimskog i italskog društva, kao i njegovo funkcioniranje. A u zadnjih decenijama postojanja Srednje Republike žarište agrarnih odnosa predstavljalo je pitanje regulacije *ager publicusa*, odnosno javnog zemljišta čiji je obujam uslijed pobjedničkih ratova i konfiskacija dijela teritorija pobijeđenih znatno narastao.

Ključni zakon koji se bavio regulacijom javnog zemljišta bio je *lex agraria* iz 367. god. p. n. e., donesen u okviru velike reformne i zakonodavne djelatnosti Licinija i Sekstija, koji je jasno i precizno propisivao veličinu javnog posjeda koji je privatnik mogao koristiti (to je učinjeno kako bi se spriječilo gomilanje zemljišta u rukama nekolicine bogatih i moćnih). Da bi se umanjila nezaposlenost, zakoni su regulisali da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika. Zakoni su bili potvrđivani zakletvom i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je regulativa njegove realizacije. Republikansko agrarno zakonodavstvo je nizom odredbi pokušavavalo da potpuno uredi agrarne odnose u državi, kako bi se sačuvala njena ekonomska osnovica i unutrašnja struktura, kohezija i snaga rimskog društva. U načelu išlo se za zaštitom srednjeg i sitnog posjeda, i pokušavalo se spriječiti zloupotrebe.

Da bi se pravilno shvatili rimski agrarni zakoni, potrebno je podvući jednu osobitost rimskog agrarnog zakonodavstva. Rimski agrarni zakoni do vremena Kasne Republike načelno nisu zadirali u privatno vlasništvo pojedinca – rimskog građanina, i oni su se uglavnom odnosili na javno zemljište. Privatno vlasništvo je bilo neprikosnoveno i ništa ga nije smjelo ugroziti. Nikada nije bio donesen ni jedan zakon koji je ugrožavao *ager*

privatus rimskog građanina (bar nam nije poznat), odnosno maksimizirao njegovu veličinu ili vršio preraspodjelu privatnog zemljišta bezemljašima, za razliku od prakse koja je vladala u helenskim državama. Inače u republikanskom Rimu je načelo private imovine bilo razvijeno do perfekcije i ugrožavanje privatnog posjeda pojedinca smatrano je i religijskim prekršajem i za takvo djelo bila je predviđena uz oštre svjetovne kazne i religiozna sankcija.

Uzroci agrarne krize

Sa promijenjenim vanjskim položajem Republike, nakon II. punskog rata i sa procesom unutrašnje sve izražajnije imovinske diferencijacije (uvjetovane i rimskim pobjedama u posljednoj fazi II. punskog rata i u predstojećim decenijama), zakon Licinija i Sekstija se pretvarao u mrtvo slovo na papiru jer se bogati i moćni nisu više obazirali ni na zakone, ni na zakletve, ni na eventualne sankcije, a zloupotrebe i izvrdavanje zakona postajale su sve izražajnija pojava. Bogatiji i moćniji građani, većinom iz sloja nobiliteta ali i iz reda vitezova i savezničke oligarhije i plutokratije, su uzurpirali veći dio javnih zemljišta, nudeći veću zakupninu državi nego obični zemljoradnici. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potreba znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupljanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima. I tako se postupno u njihovim rukama našao veći dio javnog zemljišta, pa su vremenom *de facto* javna zemljišta koja su koristili počeli smatrati i svojim nasljednim zemljištem, iako je *de iure* vlasnik još uvijek bila Republika.

U izvrdavanju odredbi zakona pojedinci su pokazivali zavidan nivo maštovitosti i snalažljivosti: preuzimali su zemljišta pod drugim imenima, prividno su dijelili zemljišta svojim najbližim ljudima i klijentima, s bilo je i dosta onih koji su otvoreno prezreli zakon. Nije rijetka pojava bila ni da pojedinci zaposjednu i obrađuju onaj dio *ager publicusa*, koji je graničio sa njihovim privatnim posjedom, brišući vremenom granicu između privatnog i javnog i tretirajući imanja koja su uživali kao jedinstvenu cjelinu.

Na imanjima iz fonda *ager publicus* uzurpatori su podizali zgrade, sadili drveće i voćke, određivali i namjenu za koju će se zemljišta koristiti po svojoj slobodnoj volji kao da su ona njihovo privatno vlasništvo. Ovim postupkom se izvrgnula prava namjena postojanja javnih zemljišta, jer su oni zbog kojih je *ager publicus* postojao ostajali uskraćeni njegovog uživanja.

Hanibalov upad u Italiju i boravak kartaginske vojske oko 15 godina u njoj, donijeli su sistematska pustošenja, uništavanja i spaljivanja imanja. Ovo se posebno osjetilo na jugu

poluostrva, gdje su i ratna dejstva bila i najizrazitija i najdugotrajnija. Kada se vojnik – seljak vratio na svoje imanje zaticao ga je ili razorenog ili zapuštenog i da bi ga ponovo osposobio, bio mu je potreban kapital, kojeg često nije imao. Opadanju snage rimsko – italskog seljaštva doprinijeli su i golemi gubitci u ljudtsvu. Najveći dio poginulih vojnika je poticao iz reda sitnih i srednjih seljaka, i to u dobi kada su bili najvitalniji i najkorisniji za poljodjelske radove.

Rat i značajni gubici u ljudstvu su uslovili i značajniju mobilizaciju seljaka, čime su oni obavljajući vojničku službu, bili odvučeni sa zemlje i više godina. I nakon završetka rata sa Kartaginom, stalno su izbijali novi ratovi koji su odvodili rimske seljake u sve udaljenije zemlje, i na sve duži rok. Teret ratova koje je vodila Republika i ostalih pratećih nedača padao je tako najviše na zemljoradničku klasu. Ona je snosila i težinu tributa, ratnog poreza koji se često ubirao. Ratovi su prilično oslabili i biološku masu zemljoradničke klase, jer su seljaci bili ti koji su snosili i najveće gubitke u ljudstvu. Ta činjenica o biološkoj degradaciji seljačkog staleža dobiva posebnu težinu kada se ima u vidu da su najčešće ginuli upravo najjači i najzdraviji seljaci radno sposobnih godišta, koji su najviše i mogli doprinijeti razvitku italske privrede. Obični rimski vojnik nije ni od svoje pobjede mnogo zaradio, jer se glavnina ratnog plijena, bogatstava dobivenih iz kontribucija i ratne odštete koje su isplaćivali poraženi i novca i resursa iscijeđenih iz iskorištavanja provincija slijevala u ruke zapovjednika rimskih armija, činovnika, namjesnika, preduzimljivih privatnika i korporacija (*societates publicanorum*) koji su najvećim dijelom dolazili iz redova nobiliteta i vitezova.

Razmjere naglog priliva velikih količina novca u Republiku i Italiju nakon II. punskog rata potvrđuju sljedeći primjeri. Nakon poraza u ratu, Kartagina je bila obavezna da Republici isplati 10.000 talenata[180] odštete, po 200 godišnje. Nakon uništavanja i raseljavanja galskog naroda Boja iz Padske doline, Rimljani su donijeli ogromno bogatstvo u zlatu i srebru. Makedonski kralj Filip V. je morao poslije poraza, da Rimljanima isplati 1000 talenata, pola odmah, a ostatak u ratama u roku od deset godina. Istina, nešto kasnije Filip je radi svoga neutralnog držanja za vrijeme rimskog rata sa Antiohom III. oslobođen dijela duga. Sam Antioh III. je poslije poraza, bio primoran da isplati 15.000 eubejskih talenata, i to 500 odmah, 2.500 kada rimski narod potvrdi mir, a ostalo u roku od 12 godina i to svake godine po 1000 talenata. Prema Salustiju, Antioh je morao platiti 10.000 talenata, po Liviju iznos koji je Antioh III morao platiti iznosio je 12.000 atičkih talenata "izvrsna srebra". I pored neslaganja trojice antičkih historičara o visini ratne odštete koju je morao isplatiti seleukidski kralj prednost dajemo podatku Polibija koji je bio savremenik događaja o kojem govori. Etolci su 189. godine p. n. e, prisiljeni da isplate 200 eubejskih talenata odmah Rimljanima, a u toku narednih šest godina još 300. Tiberije Sempronije Grakh

[180] Talenat je bio antička mjera, ali on nije uvijek i svugdje imao istu vrijednost, atički talenat koji se i najviše koristio iznosio je oko 26,2 kg. Rimska funta,(libra, livra) težila je 0.33 kg, a grčka 0.27 kg.

Stariji je iz Hispanije donio 40.000 funti srebra, a njegov kolega Postumije 20.000. U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6.000 talenata zlata i srebra. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim prenio oko 200 miliona sestercija. Svaki novi pobjedonosni rat (u vidu ratnog plijena ili ratne odštete) donosio je ogromne količine novca, plemenitih metala i drugih resursa (uključujući i ljudske) u Italiji, a i stalni prinosi iz provincija (raznorazni direktni i indirektni porezi te rudnici metala) donosili su znatne količine bogatstva. I bogati "pokloni" poraženih ili onih koji su tražili neku uslugu ili milost rimskog naroda, a koji su uručivani bilo Rimskoj Republici kao cjelini ili samo pojedinim rimskim dostojanstvenicima i vojskovođama mogli su biti veliki. Konzulu Marku Fulviju Nobilionu je tako prilikom ulaska u helenski grad Ambrakiju u jesen 189. god. p. n. e. bio dodijeljen vijenac vrijedan 150 talenata, a konzul Gnej Manlije je prilikom svog pohoda protiv maloazijskih Galata, od tiranina Kibire, grada u jugozapadnoj Maloj Aziji, dobio 100 talenata, od grada Termesa 50 talenata, a od grada Sagalasa još 50 talenata.

Stvaranje poslovnih udruženja, nakon II. punskog rata je postalo vrlo rašireno kod Rimljana i Italika, pa i Katon savjetuje da je bolje uložiti svoj kapital u 50 poduzeća, nego u jedno (koje ako propadne, sve je propalo). Povećanje financijskih aranžmana i špekulacija je direktno urokovano širenjem rimske hegemonije po mediteranskom svijetu i povećanjem trgovinske aktivnosti. Iako je senatorima po *lex Claudia* iz 218. god. p. n. e. bila ograničena trgovačka aktivnost, postojao je i način kako da se izvrda zakon i omogući im se indirektnim putem bavljenje trgovinom i zelenaštvom. Senatori su mogli preko svojih oslobođenika koji su imali status klijenta ili čak i osoba koje su još uvijek imale status robova, da posjeduju brodove i da učestvuju u prekomorskoj trgovini. Pošto su senatori imali pravo da pozajmljuju novac uz interes, na taj način su mogli postati i finansijeri velikih trgovačkih pothvata.

Od prve polovine II. st. p. n. e. na helenistički istok prodire i rimsko-italski zelenaški kapital koji, kako vrijeme odmiče, igra sve veću ulogu u ekonomskom životu, a preko njega posredno i u političkom životu Grčke i istočno-mediteranskih zemalja. Nosioci ove ekspanzionističke ekonomske politike bili su rimsko-italski poslovni ljudi (u velikoj većini iz reda vitezova), koji su djelovali ili kao samostalni poduzetnici, ili su bili udruženi u korporacije – *societates publicanorum*. Rimsko-italski poreznici, zakupci, kreditori su prosto isisavali novac i ostale resurse (uključujući i ljudske) sa bogatog istoka u velikim razmjerama. Posljedice neopisive pohlepe korporacija su imale potpuno negativan efekat na ekonomski, a posredno i na kulturni i politički život zemalja u kojima su poslovale. U pojedinim „suverenim“ državama čak je u njihovim rukama bila u potpunosti i kontrola budžeta, a i mnogi vladari su bili „do guše“ kreditno zaduženi i uhvaćeni u kamatne „makaze“ kod rimsko-italskih poslovnih krugova. Ipak sva dobit ostvarena u navedenim poslovnim operacijama ostajala je u rukama samo vrlo malobrojnog sloja, tako da najveći dio rimsko-italskog stanovništva oličenog u srednjem i sitnom seljaštvu nije imao nikave

koristi od ovog kapitala. Naprotiv, zelenaški kapital i način rada, ponašanja i morala proistekao iz zelenaštva donijeti će samo štete rimskom seljaštvu.

Tako je razdoblje nakon II. punskog rata donijelo i promjenu u agrarnim odnosima u Italiji. Klica propadanja seljaštva začela se u vremenu II. punskog rata. Nastupio je proces postupnog propadanja rimskih i italskih srednjih i u većoj mjeri sitnih posjednika (koji su do II. punskog rata bili ubjedljiva većina stanovništva Republike i Italije), što je dovodilo do rascjepa nekadašnje načelne socijalne i ekonomske egalitarnosti koja je bila osnovna karakteristika rimsko – italsko društvo u predHanibalovo doba.

Rimsko osvajanje i nametanje hegemonije širom Mediterana donosilo je još jednu negativnost za znatan dio rimskog seljaštva. Rimske provincije, u prvom redu Sicilija te vazalne i savezničke države kao Egipat, otvorile su svoja plodna žitna polja Italiji. Uvoz žitarica je sada postao jeftiniji nego njegova proizvodnja u Italiji. Sitnoposjednik koji je svoju egzistenciju zasnivao na uzgoju žitarica i prodaji eventualnog viška uroda, nije se mogao nositi sa konkurencijom sicilskog, afričkog i egipatskog žita. Polibije izvještava da je samo u jednom slučaju sa Sicilije je uvezeno 100.000 medimni žita. Pomorski transport je bio i jeftiniji od kopnenog, što je bio još jedan od faktora koji je utjecao na cijenu proizvoda koji su dolazili iz prekomorskih zemalja.

Tako su rimski seljaci, paradoksalno, kao ključni elementi rimske osvajačke vojske čija je hrabrost, discipliniranost i umiječe najviše doprinijela stvaranju Rimske Imperije, sami sebi uništili ekonomsku osnovicu svoje egzistencije. Nausprot njima naglo obogačeni sloj je bio prinuđen da svoj kapital, do kojeg su došli ratnim plijenom i iscrpljivanjem provincija, ulaže u zemlju.

Prosječno pristojan dohodak rimskoga senatora iznosio je 3 miliona sestercija, a imetak viteza 2 milijuna sestercija. Imetak najvećeg bogataša iz grakhovskog doba konzula Publija Licinija Krasa je iznosio do 100 miliona sestercija.

A ta zemlja je bila *ager publicus*, koji se koristio i praktično uzurpirao u velikoj mjeri od strane bogatijih, utjecajnijih i moćnijih pojedinaca i porodica. A onda bi na taj način kreirani veleposjednici počeli da prisvajaju i privatna zemljišta srednjih i sitnih posjednika, kupujući ih jeftino, iskorištavajući seljakovu zaduženost ili su se služili čak i golom silom i nasiljem prosto otimajući zemlju od svojih slabijih i siromašnijih susjeda. Na taj način veleposjednici su zaokruživali svoje prostrane posjede, stvarajući latifundije (složenica od lat. riječi *latu*s = širok i *fundus, i, m* = zemljište, posjed), apsorbirajući u njih mnoge male posjede. Kasnije će italski latifundisti imati i veleposjede u provincijama. Pošto su veleposjednici težili samo ostvarivanju što je moguće veće dobiti sa svojih zemljišnjih posjeda, na latifundijama je dolazilo i do promjene uzgoja kultura i općenito namjene zemljišta, kao i načina i metoda njegovog iskorištavanja. Latifundije su se počele specijalizirati prema uzgoju samo određene visokoprofitabilne kulture kao maslina i vinove loze ili su postajale pašnjaci.

Stočarstvo je zahtijevalo manje ljudi za rad a moglo je donijeti veliku dobit. Krave su držane poglavito radi mlijeka i mliječnih proizvoda, ovce poglavito radi vune (glavnog sastojka za izradu odjeće) i mliječnih proizvoda, a svinje radi mesa. Veliki posjedi su omogućavali i masovniju proizvodnju što je dovodilo i do jeftinije cijene za one proizvode koji su dolazili sa latifundija. Tako se latifundija pokazala kao vrlo profitabilna za njenog vlasnika Za razliku od sitnoposjednika, cilj veleposjednika nije bio izdržavanje porodice, nego prodaja proizvoda na tržištu. Latifundista više nije ni trajno boravio na svojim imanjima koja su služila za sticanje prinosa i profita. On je uglavnom živio u gradskim naseljima ili na posjedima koji su služili za užitak (sa parkovima, lovištima, bazenima i ribogojilištima). Ovi ljetnikovci su bili i sami u blizini nekog naselja ili morske obale i na području koje odiše lijepim pejsažom i zdravim okruženjem.

Primjer odsustvovanja latifundista sa poljoprivrednih dobara na najbolji način oslikava suštinsku transformaciju tadašnjeg rimskog društva u vremenima agrarne krize. U ranijim periodima velikani i visoki dužnosnici Republike su cijenili i rad na zemlji. Cincinat je dočekao delegaciju Senata koja mu je donijela imenovanje za diktatora, dok je orao svoj komad zemlje. Dentat je dočekao sabinsku delegaciju dok je jeo običnu hranu sa pladnja, a Gaj Atilije Regul (*Caius Atilius Regulus,* konzul za 257. i 250. god. n. e.) je sijao sjeme kada su mu javili da je izabran za konzula.

Znatno kasnije Kolumela navodi sljedeće: „...mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali đelatu da je kazni, dok su se međutim najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveće staranje“.

I dok se na jednoj strani odvijao proces stvaranja velikih zemljišnih posjeda, na drugoj strani se kod preostalih sitnoposjednika odvijao proces daljneg usitnjavanja posjeda. Želeći da osiguraju kakvu takvu egzistenciju kompletnom svom potomstvu, seljaci su razdjeljivali posjede djeci. Ali to je donosilo kontraefekat jer pošto su posjedi bili sve manji, potrebe seljaka su bile sve veće a sve manji posjedi nisu bili u mogućnosti da ih zadovoljavaju. Da bi obezbijedli kakvu takvu egzistenciju sitnoposjednici su morali pozajmljivati novac uz kamatu od lihvara, čime su upadali u makaze zaduženja postajući plijen zelenaša i lihvara. U nemogućnosti da obezbijede kapital, izdrže konkurenciju i sačuvaju svoja imanja došlo je do stihijskog propadanja seoskog plebsa. Nakon svih razloga koji su navedeni, jasno je da je za rimskog i italskog srednjo-, a posebno sitnoposjednika stanje postalo neizdrživo. Pored seljaka nešto slično, ali u manjoj mjeri dešavalo se i sa zanatskim slojem stanovništva, koji je morao izdržavati konkurenciju velikih radionica.

Rimska Republika i druge italske savezničke države iz prve polovine i sredine II. st. p. n. e. su najočigledniji primjer jednog od ekonomskih paradoksa. Tu se u najboljem svijetlu oslikava pojava kada sve veća privredna aktivnost, njena daljnja specijalizacija i usložnjavanje, stabilizacija monetarnog sistema, povećanje priliva, obrta novca i bogatstva u svim oblicima i povećanje ponude, potražnje i kapaciteta tržišta tj. opće gledajući u

statističkim pokazateljima i vanjskim izrazima trend ekonomskog rast može proizvesti tolike negativne posljedice po unutrašnju ekonomsku strukturu zajednice da izazove duboku krizu ekonomskog i političkog sistema da bi se na kraju proces završio i njihovim slomom. Ovaj paradoks se dešava samo u zajednicama u kojima se veći dio dobiti dobiva špekulacijama i iznudom materijalne dobiti, a ne povećanjem lokalne proizvodnje na korist široke populacije ili u slučaju kada sva ova velika dobiti, ili bar njen gro prelazi i cirkuliše samo unutar brojčano gledano vrlo malog sloja pripadnika jedne zajednice. Time se tom sloju omogućava primarno učešće u privrednom, a preko njega i u političkom životu zajednice i sloboda špekulacija, zelenaštva, i preuzimanja u svoj posjed većine proizvodnih sredstava i kapaciteta i privrednih resursa zajednice čime polako ostvaruju monopol na ekonomiku svoje zajednice i njen daljnji razvitak. Ta malobrojna grupacija je po prirodi svoga postanka i postojanja nesposobna da sagleda opće i dugoročne interese zajednice kojoj pripada, i ona ulaže novac povodeći se striktno samo po tržišnim principima ili zadovoljavanju ličnih želja i potreba. Priliv zlata i srebra je zbog nedostatka razvijenog bankarsko-kreditnog sistema pogodovao razvitku zelenaških vidova financijskog poslovanja. Za razliku od malobrojne obogaćene i socijalno dobrano raslojene elite, velika većina stanovništva ostaje uskraćena za sve blagodeti privrednog rasta. Ova većina, u rimsko-italskom slučaju oličene u srednjm i sitnom seljaštvu našla se prva na udaru naglo obogaćene zemljoposjedničke i zelenaške elite i njihovih sve većih i nezajažljivih potreba i zahtjeva. Tako su se upravo iz razloga privrednog razvitka koji se odvija na specifičan način našli suprostavljeni ekonomski (iz čega će ubrzo proizaći i politički) interesi slobodnog seljaštva i nobiliteta, postupno odvajajući od slobodnog seljaštva sredstva za proizvodnju i prenoseći ih na nobilitet. Upravo navedeni razlozi objašnjavaju činjenicu da istočno-mediteranske zemlje i zapadne provincije iz kojih se crpe novac, bogatstvo, ljudi i resursi, sirovine osjećaju manje negativnih posljedica po svoj ekonomski, društveni i politički sistem nego npr. Italija u koju se sve to sliva.

Robovski rad

Jedna od prvih asocijacija kod većine običnih ljudi kada se spomene klasični rimski svijet jeste sustav gospodar (*dominus*) – rob (*servus*). Marksistička ideologija čak je rimski svijet uzela kao glavnu paradigmu tzv. „robovlasničkog društva“, kao jedne o pet razina historijski determiniranog razvitka ljudskog društva. To je ipak prilična pojednostavljena i djelimično pogrešna predstava. Rimski svijet je kroz svojih 12 stoljeća postojanja bio znatno složenija socijalna, ekonomska, politička i kulturološka formacija nego što bi se to moglo objasniti sintagmom „robovlasničko društvo“ i svijet robovlasnika i robova. Činjenica je da ustvari

ne postoji stroga, staleška podjela na robovlasnike i robove kao što je to bio npr. slučaj sa crnačkim ropstvom u Sjevernoj i južnoj Americi. Većina stanovništva rimskog svijeta niti je imala robove u svome posjedu u pravom smislu riječi, niti je pripadala robovskom sloju. Potpuno je besmisleno i tvrditi da je teški fizički rad bio rezerviran samo za robove. Iako je činjenica da je većina robova radila na fizičkim poslovima, i veliki broj slobodnih ljudi – *ingenuii* je isto obavljao teške fizičke poslove. Bilo je i dosta robova koji su se striktno bavili samo administrativnim ili intelektualnim poslovima. Nije bilo ništa neobično da pojedini robovi imaju i viši životni standard u odnosu na slobodne ljude, čak i one sa rimskim građanstvom. Uslijed agrarne krize značajan broj slobodnih ljudi je pauperiziran i pao u siromaštvo, ali ne gubeći svoja formalna prava i građanstvo. Uostalom i među samim robovlasnicima i robovima je postojalo podslojeva, da je uopće teško govoriti o nekoj robovlasničkoj ili robovskoj klasi u marksističkom smislu riječi kao zaokruženoj socijalnoj skupini sa razvijenim klasnim identitetom. A i broj robova u prvih pet i po stoljeća rimskog svijeta nije dostizao značajnije brojeve, a u zadnja dva stoljeća se već prelazilo na one oblike gospodarskog uređenja iz kojih će se razviti feudalizam. Iz ovoga se vidi da je i sustav robovlasništva prolazio kroz najrazličitije forme postojanja i funkcioniranja, i da se jednostavno ne smije promatrati i tumačiti samo na osnovi prostog shematizma.

Ni sama ekonomija rimskog svijeta nije bila esencijalno bila vezana za rad robova, kao što je to npr. bio slučaj sa južnjačkim državama USA prije građanskog rata. Uostalom u ovim državama je bio veći procentualni udio robova u ukupnoj populaciji sredinom XIX. st., nego što je to bio u Italiji u zenitu Kasne Republike i augustovskog režima, kada se pretpostavlja da je bilo najviše robova. Naravno, izložene teze ne bi trebalo koristiti da se relativizira činjenica da je ropstvo u rimskom svijetu postojalo, da se razvijalo, umnožavalo i smanjivalo u toku cjelokupnog njegovog postojanja. Nekada je igralo veću, a nekada manju ulogu, zavisno od situacije i historijskih uvjeta i okolnosti, ali je uvijek postojalo. Zanimljivo je da u rimskom svijetu nikada nije postojala izražajnija ideja o potrebi ukidanja ropstva, koje se izgleda smatralo uobičajenom stvari.

Jedan od najvećih rimskih pjesnika, čiji je opus prilično oblikovao kulturu klasičnog rimskog svijeta je bio Horacija, i sam sin oslobođenika. Horacije je u prvo vrijeme bio uvriježeni republikanac (bio je časnik u vojsci Bruta i Kasija), da bi kasnije postao blizak najvišem sloju augustovskog režima. I ovaj sin oslobođenika je imao dva roba u gradskom domu, i osam na svome malom imanju u Sabinskoj zemlji. Tacit spominje gradskog prefekta koji je imao 400 robova u svojoj palati, Plinije Starije navodi da je izvjesni Gaj Ceciclije Klaudije Isodor (*Caius Caecilius Claudius Isodorus;* vjerojatno i sam oslobođenik) u oporuci ostavio preko 4.000 robova, Atenej iz II. stoljeća n. e. da je bilo pojedinaca koji su posjedovali čak i 10.000, pa i 20.000 robova.

Na osnovi tradicije i pojedinih pouzdanijih podataka, ropstvo je oduvijek bilo poznato i primjenjivano u rimskom svijetu. Samo ti rani oblici ropstva su bili nerazvijeni i prilično su

se razlikovali od onih oblika kakvi će postojati u znatno kasnijim epohama. Sve do kraja III. st. p. n. e. broj robova u Republici i uopće u Italiji (izuzev grčkih polisa) je bio zanemarljiv i još uvijek je apsolutno dominirao slobodni čovjek kao osnovni proizvođač. Samim tim i robovlasnički sustav nije bio razvijen, i primjenjivan je „patrijahalni oblik ropstva“ u kojem su malobrojni robovi radili zajedno sa gospodarem, gospodaricom i ostalim ukućanima i postupno postajali članovi domačinstva. Jedan od čestih vidova ropstva u tim ranim periodima bilo je ropstvo radi duga (sve dok nije bilo ukinuto ako se odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom). Bilo je i rijetkih slučajeva da *pater familias* proda svoje dijete. Po Dioniziju iz Halikarnasa ovo pravo je uveo sam Romul. Slaba razvijenost ropstva i njegovi „primitivniji“ oblici nisu značili da je ropstvo bilo u tim periodima potpuno potisnuto i da nije bilo i trgovine robovima. Već 357. god. p. n. e. uveden je porez na oslobođene robove. Ovi rani oslobođenici su se brzo utapali, najvećim dijelom, u gradski plebs i bili su zanatlije, trgovci i nadničari.

Međutim, prelaskom na proces dominacije Mediteranom, Rimljani će se naći uvučeni u sustav razvijenog robovlasništva sa velikim brojem uvezenih robova. Sa osvajačkim ratovima od kraja II. punskog rata, pa zaključno sa razaranjem Kartagine i Korinta 146. god. p. n. e. došlo je i do enormnog povećanja broja robova i njihove upotrebe u Italiji (npr. iz Sardinije, Epira i Kartagine). Veleposjednici su za obradu prostranih posjeda koristili rad robova, koji je bio mnogo isplativiji, nego rad slobodnih ljudi. Pošto je cijena roba bila mala, a troškovi izdržavanja bili isto mali, robovska radna snaga je bila jeftina. Istina i njegova produktivnost je bila manja od produktivnosti rada slobodnih ljudi, međutim kada se izvede konačna kalkulacija gospodaru se ipak više isplatio robovski rad nego da unajmljuje slobodne ljude.

Decenijama kasnije će brojevi zarobljenika (koji će biti prodati kao roblje) iz velikih borbenih kampanja narasti na stotine hiljada i to nakon Marijevih pobjeda nad Teutonima, Kimbrima i Amronima, istočnih ratova Sule, Lukula i Pompeja te galskih ratova Julija Cezara.

Zapovjednici su se željeli riješiti što prije velikih masa zarobljenika, pretvorenih u roblje, kako se ne bi morali brinuti o njima i čuvati ih. Zarobljenici su prelazili u ruke kvestora, koji se nalazio pri vojsci, i ovaj ih je prodavao na licitaciji. Sve njih kupovali su veleprodajni preprodavači (*mangones*; koji su uvijek pratili armije). Na mjesto određeno za prodaju roblja zabadalo bi se koplje (*hasta*).

Zbog ovog koplja se i aukcija zvala *hasta*, a prostor gdje se ona održavala *hastarium*.

Preprodavači su onda kupljenu robu vodili na glavne tržnice robljem, gdje bi se održavala maloprodaja. Oni koji bi bili izloženi prodaji bi imali vijence na glavi, kao što ih imaju i žrtvene životinje kada se nude na kultnim žrtvovanjima, i tablicu o vratu (*titulus*) na kojoj je ispisana „historija”, te prednosti i mane roba ili robinje. Ako gospodar nije garantirao za

njega, tada je ovaj imao šešir na glavi. Tako su izrazi *sub hasta venire* i *sub corona venire* imali praktično isto značenje kao i izraz „biti prodan kao robovi”.

Reljef iz Smirne (danas Izmira) prikazuje rimskog vojnika kako vodi zarobljenike. Datacija cc 200. god. n. e. Danas se nalazi u Ashmolean Museum u Oxfordu.

Trgovci robljem su svoju robu izlagali na javnim dražbama, koje su bile pod supervizijom edila koji su određivale mjesto prodaje i donosili regulativu vezanu za nju. Postojala je i taksa na uvezene robove. Onima koji su bili nuđeni na prodaju, stopala su bila izbjeljena kredom, a oni su sa istoka su imali i probušene uši, što je bio uobičajen znak ropstva na istoku. Robovi su izlagani na platformi, po pravilu goli, kako bi kupac mogao bolje ispitati robu. Nekada bi čak i ljekari pomagali kupcu prilikom kupovine robova. Ako nije bilo natpisa koji bi prezentirao „historiju” i ostalog što se tiče ponuđene robe, na glavu roba bi se stavljala kapa koja bi stavljana na znanje da kupac preuzima na sebe sav rizik kupovine takvog roba. Ako je kupljeni rob imao neki defekt, koji nije bio naveden na titulusu, prodavac je bio dužan da ga uzme natrag u roku od pola godina ili da nadoknadi kupcu njegov trošak. Trgovac robljem je, posebno u slučajevima kada je bila riječ o robovima velike i neobične vrijednosti (npr. vanredne ljepote ili nekog drugog kvaliteta), je mogao ponuditi svoju robu i u privatnom aranžmanu. Ovi robovi ne bi bili izloženi masi na nekom

javnom trgu, nego maloj skupini potencijalnih specijalnih kupaca. Moguće su bile i prodaje robova između i samih građana, bez intermedijacije profesionalnih trgovaca, i to se tretiralo kao prodaja bilo kakve druge robe. Dok nije postojala javna stigma na ovu kupoprodajnu aktivnost običnih građana, *mangones* su smatrani zloglasnim i nečasnim zanimanjem. Posebno su odvratnim smatrani *lenones*, odnosno oni koji su prodavali žene samo radi seksualnog užitka ili prostitucije (slično današnjim trgovcima bijelim robljem). Cijena robova je varirala i zavisila od tržišta, ponude i potražnje pa i samog tipa roba koji se prodaje. Preprodavci su kupovali neposredno od zapovjednika roblje za nominalnu cijenu, jer su morali računati na značajan gubitak dok budu robu prebacivali do glavnih tržnica (umiranja od bolesti i iscrpljenosti, samoubistva, bjekstva). Obični fizički radnici su ostvarivali nižu cijenu, a obrazovani robovi (posebno učitelji i ljekari) ili sa nekim umijećem (mehaničari, kovači, stolari, pekari, zidari, mornari, umjetnici, gladijatori...itd...) su mogli dostići veliku cijenu, kao i osobe vanredne ljepote. Od posljednjih decenija Srednje Republike i za Kasne Republike rasprostranjenost robova dovela je i do pada cijene roba koji se tada mogao prilično jeftino nabaviti. Zapisi iz Pompeja govore o jednom robu koji je na aukciji prodan za 6252 sestercija, dok jedna londonska tablica (koja se datira cc 75. – 125 god. n. e.) tretira kupoprodaju jedne galske ropkinje po imenu *Fortunata* za 600 denara = 2.400 sestercija muškarcu po imenu *Vegetus*. Cijene su zavisile i od niza drugih faktora, npr. zemljopisnog područja, onda razloga kupovine, zemlje iz koje potiću robovi, stanja na tržištu.

Potrebno je reći da je znatan dio roblja, ostvarenog velikim pohodima u privredno i kulturno razvijenijim područijima (posebno na istoku), ustvari poticao iz redova onih koji su već bili robovi, pa su zarobljeni ili oteti od svojih ranijih gospodara (koji bi nerijetko i sami u tim okolnostima bili zarobljeni i pretvoreni u roblje). Nisu samo ratovi donosili robove, nego i dužničko ropstvo (koje se sa razvitkom rimsko –italskog zelenaštva povećavalo, ali samo ako se nije odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom) i gusarska i općenito razbojnička djelatnost, kao i profesionalni lovci na robove (slično kao što se radilo u periodu XVI. – XIX. st. u Africi). Po Liviju je na Sardiniji već 231. god. p. n. e. konzul Marko Pomponije Mato (*Marcus Pomponius Matho*) išao sa dresiranim psima u lov na ljude. I tek rođena djeca izložena od svojih roditelja su nerijetko kupljena od trgovaca robljem. Hvatanje i prodaja robova na tržištu bio je jedan od najvažnijih izvora prihoda za gusare. Najveće tržnice robova bili su egejski otoci Delos i Rodos, koji su bili preplavljeni i poduzetnim Italicima koji su kupovali robove, kao i gradska pijaca u Rimu gdje su se oni prodavali. Delos je bio proglašen slobodnom lukom 166. god. p. n. e., i na njemu se skupljalo po 10.000 robova dnevno, i svi bi oni do večeri bili prodani. Najveći izvori robova su bili, pored zemalja zahvaćenih rimskim osvajanjem, i istočne maloazijske i bliskoistočne zemlje, čak i ako su bile i savezničke. Kolapsi velikih carstava i unutarnji ratovi i neredi su doprinosili povećanju trgovine robova. Veliki broj robova sa Levanta i Male Azije je rezultat rasapa Seleukidskog carstva.

Rimski i italski zakupnici poreza-publikani, su krajem II. st. p. n. e. ogroman broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili u roblje.

U republikansko i postrepublikansko doba su postojala i određena predubjeđenja o kvalitetima robova iz pojedinih područja. Tako su crni robovi, koji su dolazili (uglavnom iz nubijsko – etiopskog područja) preko Egipta i afričkih provincija, smatrani su snažnim i izdržljivim, numidski robovi su smatrani brzim trkačima, smatralo se da iz grčko – egejskog i helenističkog područja dolaze obrazovani robovi, pisari, računovođe, učitelji kao i lijepe djevojke i dječaci, a iz Ilirije i Epira bi dolazili iskusni pastiri, te iz Kapadokije strpljivi i ustrajni radnici.

Broj robova nije rastao samo dovođenjem u Italiju nego i njihovim prirodnim priraštajem. Međutim, za razliku od novovjekovnog ropstva u sjevernoj i južnoj Americi u republikansko doba i u vrijeme principata rijetko je ko bio rob u drugoj, a još rjeđe u trećoj generaciji. Razlog tome je ležao i u stalnom prilivu velikog broja novih robova, pa je bilo jeftinije kupiti nove robove, a one starije osloboditi i pretvoriti u klijente. U vrijeme dominata se situacija unešto izmijenila i tada ima više "generacijskih" robova.

Robovi rođeni u domaćinstvu (robovi rođeni od robova su se zvali *vernae*) su imali određenu vrijednost, jer se nisu morali aklimatizirati na novo podneblje, jer su od malih nogu usmjeravani i obučavani za zadatke koji im predstoje, jer su poznavali jezik i način života i nije ih se moralo dodatno usmjeravati, jer su razvijali osjećaj pripadnosti za to domaćinstvo i emotivnu vezanost za članove gospodareve familije. Oni su mogli biti od visokog povjerenja i onda bi preuzimali poslove, koji su mogli biti i osjetljive i indiskretne prirode. Naravno, to bi dovodilo i do prevelike familijarnosti sa pojedinim članovima robovlasnikove familije, što je onda logično vodilo ka njihovoj manumisiji.

Robovi su se načelno dijelili na robove u javnom (*servi publici*) i na robove u privatnom vlasništvu (*servi privati*). U skupinu javnih robova nisu spadali samo oni robovi u vlasništvu Rimske države, nego svi oni koji su bili u vlasništvu javnih institucija bez obzira o kojem nivou teritorijalno – upravne i političke organizacije (provincija, peregrinskih *civitates*, municipalnih jedinica...i sl.) je riječ. Oni su zapošljavani da brinu o javnim zgradama i drugim objektima, da budu sluge i asistenti i sekretari (državnim, provincijskim, lokalnim) magistratima ili svećenicima. Neki javni robovi su bili obučavani i za vatrogasnu službu, a neki su postajali i zatvorski čuvari, đelati i sl. Kvestori i edili su imali veliki broj robova u svojoj službi, koji su za njih obavljali čitav niz poslova najrazličitije prirode. Za razliku od robova u privatnom vlasništvu, načelno su ovi javni robovi bili u znatno povoljnijem položaju. Oni su raspolagali sa određenim umijećima i iskustvima, pa su postajali neophodniji i samim tim ih je bilo teže preprodavati. Nisu radili preteške fizičke poslove, i nisu bili toliko izloženi kapricima svojih naredbodavaca, kao što je to bio slučaj sa privatnim robovima. Pojedini od njih su imali, zahvaljujući poziciji na kojoj su se nalazili, i značajan utjecaj na javne poslove. Oni iskusniji i mudriji su bili i dobri savjetnici javnim

dužnosnicima. Oslobođanje javnih robova je bilo često. Za vrijeme Republike državni robovi su oslobađani odlukom magistrata nakon što je ona dobila autorizaciju Senata, a u postrepublikansko doba oslobođanje državnih robova je obavljao princeps. Za oslobađanje municipalnih ili *civitates* robova odgovorne su bile odgovarajuće institucije (lokalne magistrature i lokalna vijeća).

U odnosu na javne robove, onih u privatnom vlasništvu je bilo znatno više. Privatni robovi su mogli biti u personalnoj, neposrednoj službi gospodara i njegove familije i oni bi se nazivali *familia urbana* (neka vrsta sluga), dok bi se oni koji su držani radi profita mogli podijeliti na (mnogobrojniju) skupinu koja je bila zaposlena poradi dobijanja profita ili prinosa i skupinu koja se iznajmljivala drugima radi obavljanja najrazličitijih poslova. Od ovih zaposlenih robova najbrojniji su bili oni koji su obavljali poljodjelske poslove (*familia rustica*).

U ranije vrijeme osnovicu *familia urbana* činio je *atriensis* (po opisu posla slično novovjekovnom i modernom batleru), koji je vodio glavnu brigu o kućanstvu. Za vrijeme Kasne Republike, uslijed povećanja broja robova, došlo je do određeni promjena. Kućanski robovi sa nazivom *procurator* i *dispensator* su preuzeli odgovornost za nabavku namirnica i vođenje računa, ostavljajući batleru – robu samo superviziju svih poslova. Što je gospodar bio bogatiji, broj njegovih kućanskih robova je bio veći, a njihove specijalizacije raznolikije. Postojao je enorman broj pojedinih specijaliziranosti za kućanske robove da je to nepraktično sve navoditi. Zanimljivo je postojanje roba sa nazivom *nomenclator*, koji je uvijek pratio gospodara ili njegovu nešto stariju djecu, a čija je dužnost bila da napomene na imena ljudi koje bi na putu sretala osobu koju je pratio. Gospodar, gospodarica i njihova djeca ako nisu pješačila, bila su nošena na nosiljci sa nosačima u raskošnoj, livrejskoj odjeći. Ustvari ove kućanske robove rimskog svijeta je najprihvatljivije uporediti sa sustavom kućanstva u aristokratskim britanskim familijama XVIII., XIX. i početka XX. st., sa tim da su britanske sluge teorijski bile slobodne, a rimske bile u statusu robova. Uporedba sa američkim robovskim sustavom je neodgovarajuća, jer zbog rasnih i drugih (npr. nivoa obrazovanosti) distinkcija crni robovi nikada nisu u kućanstvu mogli zauzimati takve pozicije kao rimski *familia urbana* robovi. Inače su gospodar, gospodarica i njihovi biološki ili adoptivni potomci bili praćeni sa znatnim brojem ovih kućnih robova, koji su mogli steći i znatan utjecaj ali i svoju neprikosnovenu poziciju.

Robovi su inače mogli biti angažirani, pored poljoprivrede, i u mnogim zanatskim, manufakturnim, građevinskim, trgovačkim, uslužnim i drugim privrednim djelatnostima (kamenolomi, rudarstvo, sječa drveća). Praktično nije bilo djelatnosti u kojoj se ne bi moglo naiči na nekoga sa robovskim statusom. Bilo je i slučajeva kada bi neki zanatlija, koji se ne bi mogao smatrati imućnom osobom, uzimao roba za pomoćnika. Čak su i u izdavačkim kućama, uglavnom kao prepisivači i umožitelji rukopisa, radili robovi. Za razliku od novovjekovnog i modernog ropstva, nije postojala zapreka da robovi budu ti koji će i

voditi te poslove. Ako je neki rob od povjerenja pokazivao dovoljno upravljačkih vještina ili tehničkog znanja, bio je čest slučaj da odgovornost za određene poslove gospodar prebacuje na njega. Zato i nije bilo neobično sretati da su osobe u robovskom statusu bili neposredni savjetnici i tajnici / sekretari gospodara / gospodarica, upravitelji imanja i manufaktura, rukovoditelji trgovačkih, zelenaško - lihvarskih ili drugih poslovnih operacija čak i ako bi se one odvijale u udaljenim područjima (ni granica rimskog svijeta tu nije bila ograničenje).

U slučaju trgovačko – poslovnih aktivnosti kojima bi rukovodio rob, on bi dobio kapital od gospodara kako bi započeo posao. Nekada bi bilo očekivano da on svome gospodaru isplaćuje fiksiranu svotu zarade (čime bi on mogao da za sebe zadrži izvjesni udio u profitu), a nekada bi on isplaćivao određenu svotu unaprijed gospodaru sa kamatama, a onda bi on bio slobodan u poslovanju i zaradi. Bez obzira na metode, rob koji bi vodio ove aktivnosti bi bio veoma zainteresiran da se posao dobro uradi i ostvari značajna zarada. Od te dobiti, onda bi on mogao otkupiti svoju slobodu i posao nastaviti samo ovaj put svojim osobnim imenom.

Za održavanje ljetnikovaca je korišten veliki broj robova koji su isto bili iz skupine sa određenim vještinama, posebno bi za ovu svrhu bili birani dobri vrtlari. Najviše je robova bilo zaposleno na latifundijama u poljoprivrednim poslovima. Svima njima bi rukovodio nadzornik ili upravitelj imanja koji se nazivao vilik (*vilicus*), i koji je isto dolazio iz reda robova ili je mogao (u rjeđim slučajevima) da bude oslobođenik ili unajmljeni slobodnjak. Vilik je bio odgovoran za kompletno funkcioniranje veleposjeda (od toga da njemu podređeni budu odgovarajuće hranjeni i smješteni pa do toga da se rad odvija efikasno) i sve odnose (od međuljudskih do poštivanja kultova) na njemu. Nadzornik je u odsustvu gospodara – vlasnika i članova njegove familije bio najvažnija osoba na posjedu, pa je zato bilo značajno da se na ovom mjesto postavi odgovorna, sposobna i povjerljiva osoba. Vlasnik je morao biti siguran da nadzornik neće vršiti pronevjeru. Naravno to je podrazumijevalo i da vilik bude adekvatno motiviran, pa i privilegiran, da vodi i izvršava svoje poslove kako treba.

Ako je veleposjed zahvatao značajno veliki prostor, predstavljao je i prilično samodostatnu autarkičnu zajednicu koja je svoje potrebe rješavala na licu mjestu. Tamo se uz visokoprofitabilne kulture, proizvodila i hrana za robove latifundije, bili su i mlinovi i pekare, tkala se odjeća od vune, popravljale se alatke i podizale se zgrade. Tako su se na latifundijama držali i umješni majstori, koje su znali iznajmljivati i sitnosopstvenički i srednjosopstvenički susjedi latifundija za svoje potrebe. Žene robove je nadgledala supruga vilika koja se nazivala *vilica*. Položaj ovih robova koji su bili izloženi stalno fizičkom radu je bio znatno fizički teži u odnosu na prethodne vrste korištenja robova. Najteži položaj je bio onih robova koji su radili u kamenolomima, koji su bili vezani za galije i posebno kod onih koji su morali raditi najteže poslove u rudnicima.

Mozaik iz tuniskog grada Dougga prikazuje dva roba u tipičnoj robovskoj odjeći kako nose vinske krčage. Rob dječak sa lijeve strane nosi vodu i peškire, a onaj sa desne strane granu i košaru sa cvijećem. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Bardo muzeju.

Pravno uzevši, rob je smatran vlasništvom svoga gospodara, spadao je u *res mancipi*, tj. mogao se natjerati na bilo koji zadatak i na bilo koji posao, mogao se prodati, pokloniti, oporučno ostaviti, kazniti, pa čak i ubiti ili otjerati kako bi umro od gladi, starosti i bolesti. Sa robovima se u većini slučajeva loše postupalo, posebno sa onima koji su živjeli na latifundijama ili radili u kamenolomima, na galijama (kao veslaći), rudnicima (koji su se znali davati pod zakup preduzimljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima). U principu robovi su smatrani oruđima koja govore. Robovi su izdržavani lošijom hranom i pićem (ali koja se nije razlikovala od onoga što bi jeli siromašni slobodni Rimljani i Italici). Oni su mogli biti i ostavljani i prodavani (za nisku cijenu) ako su ostarili ili se razbolili. Većina robova je stanovala u prostorima koji su bili niže kvalitete u odnosu na one koje su koristili slobodni članovi familije, ali koji se opet nisu mnogo razlikovali od prostora koji su koristili siromašniji Rimljani (posebno u gradovima). Bilo je i onih robova koji su stanovali u prostoru koji je bio bolji, ali i znatan broj onih koji su nekada bili zatvarani

u ergastulume.[181] U pojedinim slučajevima su robovi bili i okovani u lance i negve, a mogli su biti i žigosani kao stoka. Bilo je i dosta slučajeva da su robovlasnici kako bi smanjili troškove držanja velikih masa robova na svojim latifundijama, prepuštali svoje robove da se sami snalaze za svoju odjeću i ishranu, a što je samo povećavalo bezakonje u ruralnim sredinama. Gospodar je na robovima štedio i hranu i odjeću i piće.

Opis odnosa prema robovima na poljoprivrednom dobu iz zadnjeg polustoljeća Srednje Republike ostavio je Katon Stariji u svojoj raspravi "O poljoprivredi". Po njemu, odgovoran domačin i veleposjednik iz robova mora izvlačiti maksimum viška proizvoda; ako je rob ostario ili se razbolio, ne treba ga više držati, već ga treba prodati kao stara zaprežna kola, stari alat ili nešto drugo suvišno u domaćinstvu. Robovi ne trebaju sjediti bez posla: ako je kišno vrijeme, treba ih zaposliti na drugim poslovima, npr. na pranju bačava, izbacivanju gnojiva, na čišćenju sjemena, pletenju užadi i sl. Robovi nemaju praznika; na seoske praznike, kad je zabranjeno raditi na njivi, robovi trebaju popravljati ceste, okopavati povrtnjak, čistiti prostorije. Neki robovi, po svemu sudeći oni nepouzdani, radili su, po kartaginskom primjeru, u okovima. Izdržavanje robova svodi se na minimum. Njima se daje relativno mnogo kruha i to do 5 rimskih funti (rimska funta = 327.5 grama) dnevno u vrijeme teških radova, ali im se zato ne daje gotovo nikakvo kuhano jelo. Njima se i daje kiselo vino i ulje najgore kvalitete. Od odjeće robovima se daje svega jedna tunika i jedan ogrtač za cijelu godinu. Sam gospodar ne živi uvijek u vili. Imanjem upravlja upravitelj (*villicus*), postavljen iz redova robova. Vilik je bio osoba od visokog povjerenja. Ovaj vilik u odsutnosti gospodara praktično upravlja imanjem, bavi se prinosima, računima, položajem zaposlenika i robova, daje naređenja i uputstva, osiguravanjem resursa...itd. Vlasnik iz reda nobiliteta je dolazio samo od vremena do vremena, da sve pregleda i uredi, a onda je odlazio da se bavi civilnim ili vojnim dužnostima. Inače da bi se održala stabilnost na imanju, podupirana je nesloga među robovima, pa i Platon, Aristotel i Kartaginjanin Magon su spominjali da nije dobro zajedno držati robove iste zemlje, iste narodnosti i istog maternjeg jezika, jer se mogu ujediniti i lakše urotiti. Iz pojedinih Katonovih primjedbi možemo utvrditi da je bijeg robova bio obična pojava, a da bi robove držao u pokornosti, Katon je, po Plutarhovim rječima, "stalno nastojao među robovima poticati razdor, jer je slogu smatrao opasnom i bojao je se". Katon Stariji je u pravom smislu robove tretirao kao korisne stvari. Ustvari, osnovno načelo kojim su se Rimljani rukovodili u odnosu na robove je bilo da oni donose dobit i profit, jer je rob najčešće procjenjivan preko njegovog ekonomskog značenja. I zato je bio nebitan način na koji rob obavlja svoj posao, bilo je važno samo da je lukrativan. U skladu sa takvim shvatanjem i Seneka smatra da rob prema kojem se ima dobar odnos radi bolje, nego onaj prema kome se loše postupa. Zato i ne čudi da se poslovi prepuštaju preduzimljivim i sposobnim robovima, što je tako različito u odnosu na novovjekovno ropstvo crnaca, gdje je rasna granična konstrukcija doprinijela

[181] Ergastulumi su bile zgrade, većinom podzemne, u kojima su bile smještene veće mase robova.

drugačijim rješenjima. Načelo da je najbitniji prinos, dobit i profit vremenom su doveli do toga da se smanjuje kontrola nad djelatnošću robova (posebno na latifundijama) i da ustaljuje fiksirana razina novca ili robe koja bi se isporučivala gospodaru, odnosno vlasniku. To se onda polako počelo utapati u osnovu na kojoj će se stoljećima kasnije razvijati euromediteranski feudalni odnosi.

U trgovini robovima porodice su bile razdvajane, a žene i djeca su često mogli postati i žrtve seksualnog nasilja gospodara i nadzornika (koji su isto često bili robovi) ili su prisiljavani na prostituciju. Robovi su radili i u radionicama i manufakturama kao visokospecijalizovane zanatlije. Iako je bilo kažnjavanja robova, ono je u svome principu bilo različito od novovjekovnog crnačkog ropstva. Kažnjavanje se primjenjivalo uglavnom zbog neposlušnosti robova, a ne kao neka arbitrarna odluka (npr. u vidu prakse linčovanja).

Flagellum

Najčešća kazna je bila šibanje sa štapom, palicom ili šibom izrađenom od brijesta. Kada bi prekršaj bio ozbiljniji, na taj štap bi se dodavali komadići kosti, pa čak i metalni dijelovi kako bi razdirali kožu i mišiće i u tom slučaju bi se taj predmet zvao *flagrum* ili *flagellum*. Druga vrsta kažnjavanje je uključivala izlaganje na podsmijeh tako što bi mu bilo ograničeno kretanje udovima. Varijacija ovakvog kažnjavanja je bila *furca,* koja je postala toliko uobičajena da je *furcifer* postao oznaka za zlostavljanje. *Furca* je bila urađena od drveta u formi obrnutog slova A, i bila je smještena na ramena krivca, čije su ruke bile vezane za krajeve rašlji ovog objekta. Onda bi se krivac tako kažnjen, noseći na sebi teški teret morao kretati okolo kako bi služio kao upozorenje šta se dobiva za neposlušnost. Nekada bi se rob i šibao dok bi se kretao.

Iako je najčešće korištena za kažnjavanje robova, *furca* je bila i sredstvo izvršavanja smrtne kazne nad pojedincima (koji nisu morali biti u statusu roba; posebno u ranijim periodima), tako što bi oni bili prikačeni za nju i onda bičevani do smrti. Slično sredstvo za kažnjavanje i mučenje je zvano *patibulum* i koje je bilo u obliku grčkog slova Π. I *furca* i *patibulum* su bili korišteni i kao križevi na koje bi se kriminalci nižeg statusa nabijali (bez obzira bili robovi ili slobodni ljudi). Izvođenje kazni je povjeravano robovima koji su (ad - hoc) nazivani *carnifex* ili *lorarius*, iako ove riječi ne znače da su ti robovi implicitno bili određeni samo za ove poslove kažnjavani. Riječ *carnifex* je postala i sinonim za zlostavljanje i mučenje, a mogla se koristiti i kao uvreda. Robovi su mogli biti kažnjavani i tako što bi im bio određivanje težeg ili ponižavajućeg rada, nego što su uobičajeno radili.

Za gradskog roba je teška kazna bila i degradacija u status latifundijskog roba. Teška kazna je bila i okivanje u negve i okove, ili prodaja za galije, kamenolome i rudnike. Međutim, gospodari i njihovi nadzornici su morali biti obazrivi da ne pretjeraju sa kažnjavanjem, mučenjem ili iscrpljivanjem robova. Kako je rastao broj robova, i kako su oni obavljali sve bitnije poslove za gospodara i njegovu familiju rasla je i opasnost po i sam život i imovinu robovlasničke familije. Zato su i gospodari morali prilagođavati svoje ponašanje kako ne bi prevršili mjeru i izazvali svoju smrt, ili čak i bunu robova. A kako bi se zaštitili gospodari donošene su i zakonske mjere. Robovi su mogli za sud dati važeći iskaz, samo ako bi bili izloženi mučenju. Najteža kazna za robove je bilo razapinjanje za krst, gdje bi kao primjer umirali u teškoj agoniji. Zato je i riječ *crux* (križ) služila među robovima i proklinjanje nekoga → *ad (malam) crucem*.

Zanimljiva priča o kažnjavanju roba vezana je za Plutarha, a koju prenosi Aul Gelije u svojim "Atičkim noćima". Po toj anegdoti Plutarh je imao nevaljala i lijena roba koji je, međutim, često slušao i čitao gospodareve rasprave i predavanja te se tako prilično izvještio u filozofiji. Kada je uradio neku nepodopštinu, Plutarh je naredio da ga svuku i išibaju remenom. Isprva je krivac samo srdito protestirao da nije učinio nikakvo zlo, ali kako se kažnjavanje nastavljalo, počeo je jadikovati da se Plutarh ne ponaša kako priliči pravom filozofu, jer je sramora za njega da se prepušta gnjevu jer je često učio o štetnosti gnjeva a napisao je o tome i posebnu raspravu, "doista lijepu raspravu k tome". Ono što preporučuje u raspravi slabo se slaže sa njegovim sadašnjim prepuštanjem ružnim emocijama. Tada Plutarh odgovori polagano i blagim glasom: "Misliš da sam srdit. Jesi li zaključio po mom licu, glasu, rumenilu i riječima da aam srdit? Moje riječi ne sijevaju, moj govor nije zbrkan, ja ne vičem; niti mi je pjena na ustima, niti crvenilo na licu. Ne govorim ništa čega bih se trebao stidjeti ili što bih kasnije morao žaliti. Ne drhtim od gnjeva niti se naokolo bacajam u paroksizmu. U slučaju da ti nije poznato, to su znaci napada ljutine." Tada se okrenuo onome koji je šibao krivca i reče mu: "Dok ovaj i ja raspravljamo o tim stvarima, ti samo nastavi".

Naravno, bilo je pokušaja bjekstva robova, samo je to bilo teže izvesti u politički ujedinjenom svijetu, nego u partikulariziranoj Grčkoj klasičnog i helenističkog doba. Za razliku od grčkih polisa, u Republici i kasnije Carstvu rob nije mogao naći utočišta (npr. refugij na svetom mjestu) i nitko mu nije mogao niti smio pružiti zaštitu. Ipak su izbjegli robovi (*fugitivi*) nekada uspijevali da stvore i bande koje bi razbojničkom djelatnošću nanosile dosta štete. Postojale su i profesionalne družine specijalizirane za hvatanje bjegunaca, jer su često bili izvješane potjernice sa ponuđenom nagradom. Uhvaćeni bjegunci su znali biti teško fizički kažnjavani, prepodavani i slani na najteže poslove, a mogli su biti i označeni na čelu sa slovom F, i imati metalnu ogrlicu oko vrata koje su mogle imati i natpis. Jedan natpis je i sačuvan → FVGI. TENE ME. CVM REVOCAVERIS ME D. M. ZONINO, ACCIPIS SOLIDVM ("Ja sam pobjegao, uhvaćen sam, ako me vratite nazad mome gospodaru Zoninu, biti će te nagrađeni").

Zanimljiv je Plutarhov opis Krasovog odnosa prema robovima: "Tako su brojni i tako sposobni bili oni koje je stekao, čotači, pisari, srebrari, nadstojnici imanja, poslužitelji kod stola, a sam je nadzirao njihovu izobrazbu, posvećivao joj veliku pažnju, osobno ih obućavao i uopće smatrao da je glavna dužnost gospodara briga za svoje robove kao živo oruđe gospodarstva. I u tome je Kras imao pravo ako je, kako je običavao govoriti, smatrao da sve ostalo treba obavljati preko robova, ali da robovima treba da upravlja gospodar sam. Jer vidimo da je gospodarstvo vještina stjecanja utoliko ukoliko se bavi neživim predmetima, ali grana politike kada se bavi ljudima." Ovaj Plutarhov podatak ukazuje da u postupanju prema robovima nije bilo nekog općenitog pravila, nego je to sve zavisilo od indivualnog pristupa gospodara.

Bolje se postupalo sa robovima koji su živjeli u domu gospodara i koji su obavljali specifične zadatke (učitelji, ljekari, tajnici, upravitelji, umjetnici, muzičari itd....). Oni su imali znatno privilegiraniji status nego ranije spomenute kategorije robova, a neki su uživali i visoko povjerenje, i za gospodare su obavljali povjerljive poslove ili novčane transakcije. Bilo je državnih robova, koji su vršili dužnost pisara, arhivara itd. Robovi nisu predstavljali jedinstvenu klasu, stalež ili sloj, među njima je bilo mnogo stratigrafskih slojeva, pa je zato uobičajeno promatranje (često i pod utjecajem ideološko – dogmatskog obrasca) antičkog rimskog društva i ekonomike samo preko odnosa rob – robovlasnik potpuno pogrešno. Pravno, robovi su ulazili u sastav rimske familije, i zajedno sa porodicom u užem smislu i klijentima koji su živjeli na imanju nalazili su se pod vlašću oca porodice. Gospodar je nad njim imao pravo života i smrti. Dok se ovo pravo prema drugim članovima familije nije primjenjivalo, dotle su se okrutne kazne i čak pogubljenja robova znale desiti. Iako su se i članovi familije i robovi nalazili pod *patria potestas*, ipak su postojale značajne razlike koje su proizlazile iz "običaja predaka", zakona i načela *pietas* koji su ipak suštinski odvajali članove familije od osoba u robovskom statusu Rob (i u gradskom kućanstvu, i u ljetnikovcima i na poljoprivrednim dobrima) je imao i pravo na svoju imovinu-*peculium*, i ukoliko bi ga sakupio u dovoljnoj mjeri mogao je i otkupiti svoju slobodu. Znalo se desiti da oni robovi koji su obavljali poslovne aktivnosti za svoga gospodara i nad kojima nije ostvarivana kontrola, pa su raspolagali i sa značajnijim sopstvenim sredstvima, mogli i sami kupiti za sebe robove koji bi obavljali neke poslove za njega ili bi bili iznajmljivani. Rob roba je nazivan *vicarius*, i iako je zakonski pripadao gospodaru, javno mnenje ga je smatralo sastavnim dijelom *peculiuma* roba koji ga je nabavio. Međutim, rob je imao malo koristi od puke štednje, jer on nije mogao svoj peculium ostaviti oporukom, a jedini njegov nasljednik (ako u međuvremenu nije bio oslobođen) po zakonu je bio gospodar. Jedino su javni robovi imali privilegiju da ostave oporučno polovinu svoga *peculiuma*.

Tek u postrepublikansko doba, djelimično pod utjecajem učenja stoicizma, donošeni su neki zakoni koji bi poboljšavali položaj roba. Stoicizam je zastupao općehumanističke i univerzalističke ideje, i da su svi ljudi manifestacija jednog duha, i da su po prirodi jednaki. Na početku principata *lex Petronia* je zabranila gospodarima da bez suđenja izručuju robove

životinjama. Princeps Klaudije je odredio da se oslobode oni robovi koje su njihovi gospodari radi bolesti ili starosti izložili. Zabranjeno je da se rob ubija samo zato što je previše ostario ili bio previše bolestan kako bi radio. Možda na poticaj Seneke (koji je otvoreno tražio da se robovima priznaju ljudske osobine), princeps Neron je donio odluku da gradski prefekt prima i žalbe robova zbog nepravednih postupaka gospodara i da provodi istrage. Odluka Senata iz 83. god. n. e. je zabranila kastriranje robova, a gospodare koji prekrše zabranu kažnjava oduzimanjem polovine imanja. Princeps Hadrijan je kasnije podvostručio kaznu za ovaj zločin koji je proglašen "kapitalnim" (tj. počinitelj je mogao biti osuđen na smrt). Hadrijan je od Senata tražio i da donese dvije odluke: 1. Zabranjivanje gospodarima da prodaju robove posrednicima zvanim *lenones* i lanistima; 2. prenošenje na pretorijanskog prefekta ovlasti za odobravanjem izvršenja presuda koje su gospodari izricali svojim robovima. Princeps Antonin Pije je osudio kao čovjekoubojstvo ubijanje roba samo na zahtjev njegova gospodara, i bez odgovarajuće procedure. Izgleda da su ovi zakoni doprinijeli da se rob počne promatrati i kao osoba, a ne više samo kao stvar. Kršćanstvo je kasnije još više izmijenilo položaj roba, tako što ga je načelno olakšalo. Pojedini ranokršćanski "očevi" su pozivali na bolji tretman robova, a robovima je i dozvoljeno da učestvuju u liturgiji. Ranokršćanska tradicija je čak neke rane pape smatrala oslobođenicima.

Širenje institucije ropstva nije lomilo samo ekonomsku i socijalnu bazu Republike, nego je imalo i značajn efekt po druge aspekte života rimsko – italskog svijeta, posebno mijenjajući moralni i vrijednosni sustav elite (koja je i najviše koristila robove). Lomila su se seksualno – ljubavna ograničenja, što je imalo vrlo loše posljedice po čvrstoću rimske familije. Učitelji i njegovatelice su u potpunosti preuzimali brigu nad djecom svojih gospodara, koja su onda preko njih upijala znanja i obrasce ponašanja, a ne više kao u vrijeme Katona Starijeg od svojih roditelja. Zato i ne treba čuditi da su drevne rimske vrline jednostavno, skromnosti i umjerenosti nestajale, a preuzimale se tekovine drugih kultura.

Brojnost robova i u republikanskim i u postrepublikanskim epohama je varirala i bila različita i u odnosu na razdoblja i na područja nad kojima se prostirao rimski svijet. Od posljednjeg polustoljeća Srednje Republike pa nadalje, veći procentualni udio robova je bio u samome Gradu, Italiji (posebno južnoj), Siciliji, grčko – egejskom području i općenito u zonama sa latifundijskim uređenjem. U nekim provincijama je broj robova ostao mali, posebno onim koje su duže uspijevale da sačuvaju svoje sitno i srednje seljaštvo. Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanje, broj robova je bio značajno malen.

Iako je uvriježeno takvo mišljenje, svi gladijatori nisu bili robovi. Među gladijatorima je bilo i slobodnih ljudi, koji su se dobrovoljno prijavljivali iz raznoraznih (najčešće radi zarade i popularnosti) razloga. Oni gladijatori koji su bili u robovskom statusu, a bili su uspješni i popularni su nagrađivani slobodom. Gladijatori – robovi su bili i najopasniji

robovi, jer su bili obučeni, izvježbani i bili su snažne fizičke građe. Inače su robovi, zaposleni u svim granama privrede, po kućama ne samo uglednih i bogatih osoba već i u ljudi srednjeg sloja, bespravni i iskorištavani, bili u to vrijeme strašna politička snaga koja je mogla eksplodirati svaki tren, i čekao se samo povod. Pretjerano iskorištavanje i koncentriranje ogromnog broja robova po posjedima u gradovima neminovno je moralo voditi prema izbijanju velikog ustanka robova. U Kasnoj Republici, posebno njenom posljednjem polustoljeću velike mase robova su bile korištene u stranačkim borbama (Marije, Sula, Sekst Pompej su imali armije sastavljene od robova koje su oslobađali ili koji bi im prebjegli). U kriznim situacijama, rimski državni vrh je donosio odluke o oslobađanju snažnih robova u vojnim godištima *en masse*, kako bi ih mogao unovačiti u vojsku. I Mitridat je radi rata protiv Rimljana u Aziji oslobađao robove i koristio ih kao vojnike.

Oslobođenici

I pored nasilja i općenito lošeg postupanja sa robovima, rimsko društvo je spadalo ipak u jedno od slobodoumnijih društava u odnosu na oslobađanje robova. Gotovo kroz cijelo trajanje Rimske države uvijek se gledalo blagonaklono na oslobađanje robova. Rob je bio pravno-ekonomsko-socijalna kategorija prolaznog karaktera, ne omeđena ni rasnim, ni vjerskim ni etničkim niti bilo kojim drugim odrednicama. Pošto je status roba bio definiran kao privremeni položaj zavisan od volje gospodara, a ne stalni status određen zakonom (kao što je to bio slučaj sa sjevernoameričkim crncima) oslobodi ti roba iz raznoraznih razloga je bila sasvim normalna pojava.

Radi toga što su robovi predstavljali heterogenu skupinu, postojale su i razlike u stepenu oslobođanja pojedinih skupina robova. Češće i više su se oslobađali robovi koji su pripadali *familia urbana*, posebno oni koji su bili obrazovaniji, sa određenim vještinama i umijećima, koji su obavljali povjerljive tajničke i poslovne dužnosti, učitelji, pedagozi, ljekari, njegovateljice, i koji su bili u intimnim odnosima sa gospodarem / gospodaricom ili članovima njihove familije. I djeca koju su gospodari imali sa svojim robinjama su oslobođana, a mnoga su i bila priznavana (kvalitetno različito u odnosu na praksu u južnjačkim državama USA), pa su bila i nasljednici. Manje su oslobađali robovi zaposleni na latifundijama i koji su bili obični fizički radnici. Oslobađanje je bilo najređe među robovima koji su radili u kamenolomu, rudnicima ili su bili veslači na galijama. U etničkom pogledu, oslobođenici su najviše poticali iz razvijenijih oblasti, posebno iz zona grčko – helenističke kulture, iako je bilo dosta i oslobođenika iz drugih oblasti. Marije se npr. okružio oslobođenicima koji su vjerojatno bili ilirskog porijekla.

Razlozi oslobađanja robova su bili najrazličitije prirode i dobrim dijelom su bili motivirani čisto utilitarnim potrebama. Oslobođenici su i nakon manumisije ostajali vezani klijentskim odnosom prema bivšem gospodaru i njegovim potomcima, a prestajala je obaveza kontinuirane brige gospodara za njihovo izdravanje. Oslobođenici su često bili vrlo pouzdani suradnici i poslovni partneri. Oslobađanjem robova, gospodar se i na vrlo „elegantan" način i rješavao onih koji su prestarili i nisu više bile sposobni za kvalitet rad, i čije izdržavanje više nije bilo isplativo. Naravno, bilo je i slučajeva da se robovi puštaju na slobodu i iz filantropskih pobuda, te uz znak zahvalnosti ili zbog specifičnih razloga (ljubavno – seksualna veza, određeno dobročinstvo, ukazano povjerenje). Puštanju robova na slobodu doprinio je i sustav prevođenja robova na pekulij. Kao pekulij rob je mogao dobiti radionicu, ili dućan. Jedno vrijeme on je plaćao određeni doprinos gospodaru, ali je istovremeno skupljao sredstva i otkupljivao svoju slobodu. Oslobođenici su često bili samo podmetnute osobe, preko kojih su njihovi bivši gospodari sudjelovali u trgovačkim i zelenaškim poslovima.

Broj oslobođenika, je oduvijek bio veliki i stalno je popunjavao gradski plebs, i oni su predstavljali jednu od značajnijih društvenih kategorija rimskog svijeta. Nemoguće je danas spoznati udio oslobođenika u broju stanovnika rimskog svijeta, jer su oni, a posebno njihovi potomci potpuno srastali u rimsko društvo.

Zavisno od određenog područja, procentualni udio oslobođenika je bio različiti. Veći je bio u samom Gradu, većim gradskim centrima i provincijama sa razvijenijim robovlasničkim sustavom, koje i nemaju veći procenat slobodnog sitnog i srednjeg seljaštva. Pored Grada i većih urbanih centara broj oslobođenika je bio velik i po krupnim posjedima. Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanja, oslobođenici nisu prelazili više od 1,1%.

Manumisija je imala pozitivne efekte. Mogućnost oslobođanja je često bila motivacija robovima da budu ambiciozni, radišni i lojalni. Pošto su robovi poticali iz najrazličitijih zemalja i područja, njihovo oslobođanje i apsorbiranje en masse je samo obogaćivalo i kosmopolitiziralo rimsko društvo, i olakšavalo njegovu transformaciju u univerzalistički rimski svijet. I preko ovog sloja su tako sa rimskom kulturom saživljavale neke strane forme različitog tipa i sadržaja. Uobičajeno su se robovi grčkog i orijentalnog porijekla uspješnije adaptirali na date situacije i samim tim su lakše pronalazili puteve ka svome oslobađanju. Pošto su poticali iz zemalja sa višemilenijumskim civilizacijskim načinom života, oni su često bili obrazovaniji i umješniji od robova koji bi dolazili iz drugih, zaostalijih predjela. Međutim, ovakva vrsta apsorbiranja u biće rimskog naroda je donosila i neke loše osobine. Veliki broj oslobođenika nije bio toliko vezan za drevne tradicije rimskog političkog života, niti je cijenio državne institucije i prava kao Rimljani i Italici Rane i Srednje Republike. Posebno su Orijentalci, koji su dolazili iz zemalja koje su poznavale samo despotiju kao oblik vladavine, bili slabije upućeni pa i raspoloženi i

zainteresirani za kompleksnosti i finese političkih odnosa. Oni jednostavno nisu poznavali suštinu drevnih institucija i zakona, niti su dovoljno razumijevali njihov „duh“ i njihove tradicije. Njihovo utapanje u rimski narod je, uz mnoge druge faktore, doprinosilo procesu uprošćavanja rimskog političkog života i opadanju interesa rimskog naroda za aktivno učešće u političkom odlučivanju, odnosno u pretvaranju rimskog političkog građanstva u rimsku političku masu koja se zadovoljava malim. Ovaj negativan efekt apsorbcije je direktan rezultat brze, loše, slabe i površen politike integriranja.

Kao što je već rečeno do oslobođenja se moglo doći na različite načine, tako što bi se rob otkupio ili bio otkupljen, što bi ga gospodar oslobodio zbog vjerne službe ili nekih drugih razloga i vrlo često oporučno. Oslobođenik je zatim na svoju glavu stavljao kapu slobode.

Kada je gospodar oslobađao svoga roba, to se zvalo *manumissio* (kovanica *manus*/ruka + *mitto*/slati, u značenju da pojedinac izlaći ispod nečije *potestas*). Zvanično oslobađanje po propisima starog civilnog prava robova vršilo se na tri načina: 1. Najsvečanije je bilo ono koje je predstavljalo oblik prividne parnice pred magistratom. Jedna građanin koji bi se zvao *assertor libertatis* bi u prisustvu konzula, odnosno prokonzula ili pretora, odnosno propretora štapom (*vindicta*) dodirnuo roba i proglasio ga slobodnim. Gospodar bi prisustovao tom aktu i šutio bi, te je magistrat onda dao robu slobodu. Takvo dosta formalizirano oslobađanje se zvalo *manumissio vindicta*. Ovaj oblik oslobođanja je kasnije pojednostavljen, tako da je gospodar dao izjavu u zapisnik pred sudom. 2. Zvanično je bilo i oslobađanje unošenjem, po naređenju gospodara, imena robova u listu građana (*manumissio censu*). 3. Oslobađanje testamentom (*manumissio testamento*). Gospodar je to mogao učiniti neposredno (*manumissio testamento directa*) – u oporuci zapovijednim riječima da rob bude slobodan, a rob bi postajao slobodan kada je oporuka pravno stupila na snagu – ili posredno (*manumissio testamento fideicommissaria*) – molba upućena nasljedniku da on oslobodi roba, a rob dobivao slobodu tek kada je zamoljeni izvršio manumisiju.

Ovi oslobođenici bi dobijali status rimskih građana sa umanjenim pravima, i nisu se mogli povratiti u robovski položaj. Postojala je i druga vrsta oslobađanja koja je bila više privatnog, neformalnog karaktera i vršila se primanjem bivšeg roba među prijatelje (*inter amicos*), u prisustvu pet svjedoka ili pismom (*per epistulam*) koje bi potpisalo pet ljudi, za stolom (*per mensam*)... itd... Ovo oslobađanje je nazivano pretorska manumisija, jer je su pretori davali zaštitu robovima (*vindicatio servitutis*) oslobođenim na „privatni način”. Zakon Junija i Norbana (*lex Iunia Norbana*; možda iz 19. god. n. e.), koji je donesen za vrijeme princepsa Tiberija, je regulirao ovu pomalo nesređenu pravnu oblast. Pretori su po njemu davali zaštitu onima koji su oslobođeni sa *manumissio inter amicos et manumissio per epistulam*, i ovakvi oslobođenici na „privatni način” ne bi imali status rimskog građanina i bili su nazivani *Latini Iuniani*, odnosno smatrani su slobodnim dok žive, ali su umirali smatrani robovima (tako nisu imali pravo na nasljedstvo, pa je u trenutku smrti

njihova imovina pripadala patronu.). Gospodar je u njihovom slučaju mogao da opozove akt o oslobođenju. Tek je za vrijeme Justinijana uređeno da robovi oslobođeni na ovaj način ostaju slobodni.

On je u svome individualnom smislu i u odnosu prema bivšem gospodaru nosio naziv *libertus*, a kao pripadnik posebnog staleža *libertinus*. On više nije imao gospodara (*dominus*) nego patrona (*patronus*), koji je bio ili njegov bivši gospodar ili njegovi nasljednici. Tako je oslobođenik ulazio u rimski klijentski sustav, odnosno međuzavisni odnos pomoći i podrške klijenata i patrona. Obaveze oslobođenika prema patronu nazivane *obsequim et reverentia* (poslušnost i poštovanje). Patron je mogao neposlušnog oslobođenika posebnom tužbom (*accusatio ingrati*) vratiti u ropstvo. Oslobođenik nije mogao tužiti patrona ako nije dobio dozvolu od magistrata. Uz to je morao obavljati odeđene radne obveze (*operae*) patronu. Patron je bio zakonski nasljednik ako oslobođenik nije imao srodnike iz prvog nasljednog reda (*sui heredes*). Patronska prava prelazila su na djecu i nasljednike onoga koji je oslobodio, ali oslobođenikova djeca nisu bila u patronatskom odnosu, ako su rođena kao slobodni građani. Oslobođenik nije bio u statusu klijenta, ako bi bio oslobođen, adoptiran i pretvoren u gospodarevog nasljednika, bilo za njegovog života ili oporučno. Takva praksa nije bila rijetka.

Zbog različitih razloga i načina oslobađanja ni socijalni položaj oslobođenika nije bio ujednačen. Pošto nije bilo nikakvih zakonskih ni običajnih ograničenja oslobođenicima da stiču imovinu, neki od njih pripadali su rimskoj plutokratiji. Bogati oslobođenici su bili i dobrotvori, pa i sami patroni niza gradova i zajednica u rimskom svijetu (bez obzira bila to mjesta njihovog porijekla ili nastanjivanja), o čemu postoji niz svjedočanstava na epigrafskim spomenicima. Oslobođenik je zaslužan za pompejanski amfiteatar, a vjeruje se da su i braća Vetiji koji su imali jednu od najvećih i najveličanstvenijih kuća u Pompejima bili oslobođenici. Pojedinci su do velikog bogatstva znali doći koristeći se bezkrupuloznim sredstvima. U jednom od svojih govora Ciceron priča o Sulinom oslobođeniku Hrisogonu, koji je, koristeći se zaštitom svoga patrona, za bescjenje pokupovao konfiscirana imanja, stekao ogromnu imovinu, sazidao sebi kuću na Palatinu, okružio se skupocjenim korintskim posuđem i drugim dragocjenostima, pojavljivao se na ulici praćen sjajnom svitom. Pojedini oslobođenici su i sami imali velike mase robova, kao npr. Gaj Cecilije Isidor koji je po svojoj smrti ostavio imovinu od 4116 robova, 3600 pari volova i 257.000 grla druge stoke i 60 miliona sestercija u kešu. U vrijeme principata oslobođenici su igrali važnu ulogu u neposrednom, dvorskom okruženju. Njima su povjeravane svakojake dužnosti u provincijama, ponekad su čak postavljani za prokuratore. Oslobođenici su služili samog princepsa i njegovu familiju, a ponekad su se, kao što je to bio slučaj u vrijeme Klaudija ili Komoda, pretvarali u moćne favorite.

U literarnoj građi ti bogati i moćni oslobođenici su prikazivani kao bezkrupulozne, vulgarne, razmetljive osobe niskog morala, koje su još donedavno bili robovi, a zatim stekli

ogromno bogatstvo i utjecaj u društvo, ali zadržali manire i običaje skorojevića. Jednog takvog oslobođenika, koji u Falernu posjeduje 1000 jugera zemlje, spominje Horacije. Oslobođenik Trimalhion, vlasnik ogromnih imanja, jedna je od glavnih osoba u Petronijevom "Satirikonu". Trimalhionu slične oslobođenike spominju Marcijal i drugi pisci iz doba principata. Mnogi predstavnici tradicionalnog nobiliteta nisu podnosili te skorojevičke plutokratske oslobođenike, pa su ih ili prezirali ili ih prikazivali kao karikature. Posebno je to došlo do izražaja onda kada su za principesa Klaudija oslobođenici postajali i okosnica vladajućeg režima. Najbolji primjer je već spomenuti Petronijev opis Trimalhiona.

Raskošna grobna urna izrađena za oslobođenika Tiberija Klaudija Hrisera (*Tiberius Claudius Chryseros*) i dvije žene (*Iulia Theonoes* i *Claudia Dorcas*), vjerojatno njegovu suprugu i kćerku.

Plutokratski oslobođenici su, razumije se, bili manjina. Pojedini oslobođenici su bili i odlično obrazovani i oni bi služila kao učitelji, umjetnici, pisari... itd... Bilo je i dosta dobro obučenih i umješnih poduzetnika, trgovaca i zanatlija. Većina oslobođenika stapala se uglavnom sa slobodnim plebsom. Oslobođenici su, prema tome, predstavljali drugi izvor

porasta slobodnog gradskog stanovništva. Bilo je i oslobođenika koji su nastavljali raditi za svoje bivše gospodare isti posao kao kada su bili robovi. Siromašniji oslobođenici su uglavnom služili u mornarici, kao i dobar dio proletera. O ovim skromnijim oslobođenicima bar kakvu – takvu predodžbu daju epigrafski i arheološki podaci. Predodžbe oslobođenika na nadgrobnim spomenicima prikazuju ih kao prosječne ljude, energične i skromne, koji čuvaju svoje osobno dostojanstvo. Oslobođenici su bili produktivan sloj stanovništva rimskog svijeta i oni su, bez sumnje, odigrali veliku ulogu u razvoju njegovog gospodarskog života.

Ako su rimski građani oslobađali robove po rimskim zakonima, oni su postajali rimski građani, ali sa umanjenim pravima. Izuzetak bi činili oni oslobođenici koji su stekli slobodu na već opisani „privatni način" i koji su dobijali status *Latini Iuniani.* Načelno oslobođenici nisu imali određena politička prava, nisu mogli obnašati magistrature, iako su mogli biti službenici (*apparitor* i *scriba*) i sekretari magistrata.

Sve veće upošljavanje oslobođenika na ove službeničke poslove je moralo imati efekta po rimske političke strukture. Za vrijeme svoga jednogodišnjeg mandata magistrati su se u velikoj mjeri oslanjali na službenike, jer su oni nesumnjivo posjedovali višegodišnje iskustvo na ovim poslovima. To je moralo dovesti do toga da se polako stvori službenički sloj koji nije bio toliko tradicionalno vezan za rimsko – italsku tradiciju političkog života, a koji je imao realnu (istina posrednu) moć odlučivanja. To navođenje djelovanja magistrata u čijoj su se službi nalazili, a koje nije bilo motivirano interesima drevnog rimskog političkog sustava i „običajima predaka" je isto vodilo degradiranju političkog i društveno-ekonomskog ustrojstva republikanskog rimskog svijeta baziranog na načelima ravnoteže i harmonije u odnosima klasa i slojeva stanovništva, političkih ideja i ideologija, institucija i zakona.

Oslobođenik nije mogao ni da dostigne visoki rang u vojsci, a i nisu se mogli vjenčanjem povezati ni sa senatorskim redom. Iako nisu mogli obnašati visoke svećeničke dužnosti, mogli su biti svećenici određenih kultova. Djeca oslobođenika su postajali punopravni rimski građani, a oni pojedinci iz redova oslobođenika koji su uspjeli da se prilično obogate svom su potomstvu mogli osigurati sjajnu sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina znatno rjeđe nego u carsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih (ako su bili rođeni u slobodi) su se zakonski izjednačavali sa potomcima gospodara. Ovo pokazuje značajnu liberalnost rimskog svijeta, jer je u mnogim drugim društvima bilo teško zamislivo da djeca oslobođenika postanu zakonski potpuno ravnopravna sa djecom gospodara.

Upravo radi masovne manumisije robova, nije se mogla razviti neka zajednička klasna ili staleška svijest robova u trajnijem obliku, niti se stvoriti neka antirobovlasnička

ideja. Uglavnom se onaj "elitniji" dio robova (osobe koje su vodile gospodareve poslove, nadzornici, učitelji, ljekari, njegovateljice, robovi u javnoj službi, tajnici i povjerenici gospodara ili njihove djece, ljubavnici ili seksualni partneri) uvijek nadao svome osobnom probitku, odnosno oslobođanju i zgrtanju novca, nego što bi postao nosilac neke idejne antirobovlasničke borbe. Uostalom i sami takvi oslobođenici su posebno u vrijeme principata popunjavali redove najbogatijih slojeva stanovništva, pa su i sami imali robove. Petronijeva satira Trimalhiona (nekada roba, a tada bogataša) upravo pokazuje primjer jednog takvog oslobođenika. Uostalom, robovi su mogli i sami sebe (i druge robove) otkupiti (ako bi imali dovoljno novca za to), a mogli su biti otkupljeni i od drugih lica.

Posljedice krize

Prva i temeljna posljedica agrarne krize bila je sve veća pauperizacija (osiromašanje) sitnog i srednjeg sloja italskog seljaštva. Taj sloj srednjih i sitnih posjednika je predstavljao uzdanicu Rimske Republike. Italsko seljaštvo je činilo stubove rimske i savezničke vojske koja je predstavljala najvećim dijelom građansku miliciju.

Kada je Hanibal u bitkama kod Ticine, Trasimenskog jezera i posebno kod Kane potpuno porazio rimsku vojsku i našao se u blizini Rima, Republika se nije predala niti se većina saveznika odmetnula od nje, već se njena i savezn̈ička vojska (ovjekovječujući upornost i snagu) sastavljena od italskih seljaka nastavila boriti protiv Hanibalovog genija i njegovih vojnika-najamnika koji su dolazili iz raznih dijelova Mediterana i južne Evrope (Numidijci, Libijci, Iberi, Heleni, Kelti). Bez srednjeg i sitnog posjeda Rimska Republika nikada ne bi mogla akumulirati takvu snagu da se prvo suprotstavi geniju Hanibala i snazi njegovih profesionalnih vojnika, a kasnije i da zagospodari čitavim svijetom Mediterana.

Međutim uzurpacijom javnih zemljišta od strane pojedinaca (uglavnom iz reda nobiliteta), umnožavanjem latifundija i sve većim pritjecanjem robova, srednji i sitni posjed su se našli u teškoj situaciji. Na jednoj strani nisu se mogli nositi sa konkurencijom veleposjednika, a sa druge strane suočivši se sa susjedstvom velikih posjeda, bili su nerijetko izloženi i nasilju i zloupotrebama kako bi bili prisiljeni da napuste svoju zemlju. Ne mogavši vratiti dug zelenašima, gubili su svoja imanja. Spomenuti proces propadanja srednjeg i sitnog posjeda bio je neravnomjerno raspoređen. Najviše su bili pogođeni južni (koji je i najviše bio izložen razaranjima Hanibalovog rata) i centralni dijelovi (Lacij je trpio dodatno i zbog iscrpljenosti tla), dok su sjeverne oblasti cispadanske i transpadanske Galije pokazale više žilavosti u očuvanju srednjeg i sitnog posjeda. Srednji

i sitni posjed se bolje očuvao i u udaljenijim područijima, u brdsko – planinskim zonama i izoliranijim udolinama.

Južni i centralni dijelovi Italije postajali su sve zapušteniji, i nekadašnje plodne i obradive površine juga poluostrva pretvorene su u prostrane pašnjake. Uslijed svih faktora koji su počeli djelovati na rimski agrar, pojavila se i sve veća nezaposlenost slobodnog stanovništva. Veleposjednici su se više voljeli služiti robovima nego slobodnim ljudima, ne samo zato jer je rad robova bio jeftiniji nego i iz razloga što su robovi bili oslobođeni vojne obaveze, dok su slobodni građani u slučaju rata mogli biti odvučeni sa posla u vojsku. I samoupravne radničko-seljačke korporacije, čija je osnovna funkcija postojanja kako izgleda bilo obezbjeđivanje sezonskih poljoprivrednih poslova za svoje članove, sve su manje bile u mogućnosti da obezbijede posao za svoje članove (u većini bezemljaše i proletere). Tako je širenje institucije ropstva, kao posljedica širenja i pobjeda Republike, postalo prokletstvo za tadašnju Republiku, jer je devastiralo i nagrizalo njenu suštinu.

Agrarna kriza se najteže odrazila na brojnost populacije. Pauperizacija je sa sobom donosila i pad nataliteta. Ne mogavši da sebi priušte izdržavanje djece, seljaci su bili prisiljeni da ih se lišavaju, što je neminovno dovelo i do naglog pada broja slobodnih stanovnika Italije. To jasno prikazuje i rimska državna statistika, odnosno popisi stanovništva od kraja III. st. p. n. e. do druge polovine II. st. p. n. e. i njihovi sumarni rezultati koji su ostali sačuvani prvenstveno zahvaljujući Liviju i Polibiju. Podaci ove dvojice historičara predstavljali su vjerovatno broj *assidui*, (građani koji su posjedovali odgovarajuću imovinsku kvalifikaciju neophodnu kako bi služili u legijama, nasuprot proleterima). Prije II. punskog rata bilo je 270.000 punoljetnih muških rimskih građana sa statusom *assidui*.

Izraz *assidui* bi se najlakše mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena najvećim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim centurijama. Proleteri su bili oni bez imovine, koji nisu služili u kopnenoj vojsci, nego u ratnoj mornarici.

Kraj rat je donio stabilizaciju na brojci od 214.000 punoljetnih muških rimskih građana– posjednika (u statusu *assidui*). Taj broj je zatim povećavan sve do 163. god. p. n. e. kada je cenzor Emilije Paul izbrojio 337 452 punoljetnih muških rimskih građana *assidui*. Od toga momenta posljedice krize počinju da se naglo javljaju i njihov broj naglo opada (tako je evidentirano za 159. god. p. n. e. $\Rightarrow$ 328.316, za 154. god. p. n. e. $\Rightarrow$ 324.000, za 147 god. p. n. e. $\Rightarrow$ 322.000 i za 136. god. p. n. e. $\Rightarrow$ 317.933 rimskih građana *assidui*). Statistički pregled koji pokazuje osiromašenje stanovništva dodatno dobiva na veličini (znači na upropaštavanju seoskog plebsa i njihovom proleteriziranju) ako se ima u vidu da je u toku II. st. p. n. e. vršeno konstantno smanjivanje visine imovine kojom se određivala kvalifikacija *assiduia*. U početku je ona iznosila 11.000 asa (ili 1100 grčkih drahmi). Polibije navodi da je 216. god. p. n. e. imovinska kvalifikacija već iznosila 4000 asa (ili 400 drahmi). Do sredine II. stoljeća p. n. e. je došlo do radikalnog smanjivanja nivoa

imovinske kvalifikacije, pa je 141/140. god. p. n. e. ona iznosila samo 1500 asa (manje od 100 drahmi). Ove mjere smanjivanja donje imovinske granice su sigurno poduzimane u svrhu kompenzacije sve većeg i izražajnijeg gubitka broja *assidui*. Devalvacija vrijednosti *assidui* u imovinskom smislu (od II. punskog rata do Tiberija Grakha od čak preko 62%), osiromašenje i smanjivanje srednjeg i sitnog zemljišnog sloja dobiva još mnogo drastičnije vidove, nego što ih može suhoparna statistika izraziti. Ni kratkoročne mjere Rimske države, koje uostalom nisu ni išle za rješavanjem uzroka nego samo za privremenim pokušajima saniranja posljedica krize, nisu uspijevale da zaustave brojčano smanjivanje.

Jedan od najbitnijih razloga toga neuspjeha održavanja sloja *assidui* bio je evidentni pad nataliteta, jer jednostavno, više fizički, nije bilo moguće bez obzira na ogromno smanjivanje imovinske granice da se nadomjesti gubitak *assidui,* jer nije se samo smanjivao njihov broj nego i ukupni zbir rimske muške slobodne punoljetne populacije. To posredno dokazuje i Polibije kada kaže da u njegovo vrijeme (sredina II. st. p. n. e.), Rimljani nisu mogli da drže broj posada ratne mornarice u onoj veličini kao za vrijeme I punskog rata. Posade brodova ratne mornarice su sakupljane većinom iz redova proletera, tj. onih građana koji nisu imali imovinu koja bi ih uvrštavala u *assidui*, i ako je i mornarica osjećala nedostatak ljudstva, onda postaje jasno da je depopulacija pogodila kompletno stanovništvo. Ako bi se ovi pokazatelji brojnog stanja punoljetnih muških rimskih građana proporcionalno prenijeli i na ostatak rimskog stanovništva (žene i djecu) kao i na italske saveznike može se primijetiti da je ne samo prirodni priraštaj bio zaustavljen, nego je u jednom kratkom periodu od tri decenije u kome je Italija bila pošteđena ratnih razaranja (između 163. i 136. god. p. n. e.) došlo i do izražene depopulacije što jasno govori o brzini razvoja krize. Livije taj period slikovito opisuje: "Siromašni lišeni zemlje, nisu više dobrovoljno išli u vojsku niti su marili za odgoj djece. Brzo se osjetilo da je cijela Italija oslabljena brojem slobodnih ljudi, a da se napunila tamnicama robova."

Smanjivanje imovinske kvalifikacije je ipak pružalo i priliku ambicioznim pojedincima da se u vojsci poluprofesionalno angažiraju. To pokazuje primjer Spurija Ligustina (*Spurius Ligustinus*), koji se prijavio u vojsku 200. god. p. n. e., i ukupno je služio 22 godine, dostigavši čin starijeg centuriona. Ovaj Rimljanin je posjedovao vrlo mali komad zemlje od samo 1 jugera.

Ostavljeni bez zemlje, i u nemogućnosti da nađu posao na latifundijama, osiromašeni Rimljani su se masovno slijevali u gradove, posebno prijestolnicu, tražeći zaposlenje ili bilo kakvu drugu mogućnost egzistencije. Kvantitativno povećanje gradskog stanovništva nije sa sobom nosilo i kvalitet. Naprotiv, u ovim predindustrijskim društvima kao što je bio i antički Rim, ni posla ni mogućnosti za obezbjeđivanje stabilne egzistencije za veće mase pauperiziranog seljaštva u gradovima nije bilo. Novi gradski stanovnici postajali su proletarijat, koji je sve više "gušio" grad Rim i druga urbana središta Italije. Pored pauperizovanih italskih seljaka, gradski plebs je popunjavan i oslobađanjem robova, i

masovnim doseljavanjem stranaca iz Grčke, helenističkih zemalja, Afrike, Hispanije, koje je privlačio "sjaj" prijestolnice Mediterana. Doseljenici su u gradove donosili sa sobom i svoje najrazličitije običaje i navike. I sva se ova masa, sa sela, iz unutrašnjosti Italije, iz svih dijelova Mediterana, po Salustiju "slila u Rim kao u kakvu smrdljivu baruštinu".

Ova masa je predstavljala i plodno tlo za manipulacije jer je gradski plebs bio dobra i poslušna glasačka mašina, koja se poklonima, laskanjem i obećanjima dala lahko pridobiti. Ništa više od demagoških fraza i povlađivanja željama mase nije bilo potrebno, a isticati jasan politički ili ekonomski program je sve više postajalo izlišno. Politička svijest rimskih građana se u tim decenijama prilično degenerisala. Kao patroni mnogih plebejaca nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. To je najslikovitije vidi u riječima govora Gaja Licinija Macera, plebejskog tribuna iz 73. godine p. n. e. (koji prenosi Salustije u sačuvanom fragmentu njegove "Historije"): "...Zbog toga su se već svi prepustili vlasti nekolicine ljudi koji su pod izlikom svog vojničkog položaja prisvojili državnu blagajnu, vojske, kraljevstva i provincije, te tako sebi podignuli utvrdu od vašega plijena, dok se vi za to vrijeme, premda brojčano jači, poput kakve stoke prepuštate pojedinima od njih da nad vama gospodare i da vas iskorištavaju, lišeni svega onoga što su vam vaši pretci ostavili, osim što sada glasanjem, umjesto nekadašnjih branitelja, sami sebi određujete gospodare." U poslanici o Državu upućenoj Cezaru se kaže: "Tako se narod koji je bio gospodar, vladao nad svim narodima, malo pomalo razišao i umjesto zajedničke vlasti svaki je sebi privatno namakao ropstvo." Salustije je inače ostavio najopširnije svjedočanstvo o posljedicama krize tadašnjeg rimskog društva. Vrijedne podatke o korumpiranog stanju rimskog svijeta u tim decenijama ostavili su i Katon Stariji, Livije, Velej Paterkul.

Jedino što je tim siromašnim slojevima još preostajalo i što im je još donosilo prednost u odnosu na Latine, saveznike i peregrine bilo je rimsko građanstvo (a sa tim povezano i pravo glasa koje su mogli prodati). Ta činjenica će dovesti do toga da je rimski plebs pokazivao sve više uskogrudnosti i sebičnosti u daljnjem dodjeljivanju prava rimskog građanstva, koje se do tada dijelilo u znatnoj mjeri. Njihovi glasovi u komicijama mogli su da ometu bilo kakvu aktivnost sa ciljem dodjele rimskog građanstva italskim saveznicima. Ova zapreka je usporila potpunu romanizaciju poluotoka za duže od pola stoljeća, i bio je potreban težak trogodišnji rat da se pravo rimskog građanstva proširi na veliku većinu Italika. Bilo je i dosta onih propalih seljaka koji se nisu doseljavali u gradove, nego su se sa svojim porodicama potucali po Italiji, tražeći bilo kakvo sklonište nad glavom. Sve veći broj beskućnika je neminovno vodio povećanju razbojništava i uopće svih vrsta kriminala sve više čineći Italiju nesigurnom. Uvoz neophodnih žitarica, značajno je smanjio i njihovu proizvodnju u Italiji, stvarajući prehrambenu zavisnost grada Rima prema Egiptu, Africi i Siciliji koja je trajala sve do nestanka Zapadnog Rimskog Carstva. Uvećano stanovništvo grada Rima sve više je postajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru. Da bi se predupredili nemiri, država je sve više na sebe preuzimala brigu o ishrani

stanovništva, subvencionirajući cijenu uvezenog žita. Ali ova mjera je samo pretvarala lumpenproleterske stanovnike grada Rima u parazite. Skoro dva stoljeća kasnije veliki rimski enciklopedista je zaključio da su latifundije uništile Italiju (*Latifundia perdidere Italiam*).

Pošto više nisu boravili na svojim poljoprivrednim dobrima, nobili su se mogli prepustiti nefizičkim zanimacijama, posebno aktivnom učešću u politici. Zahvaljujući svojoj ekonomskoj moći nobili su ostvarivali i sve utjecaj na sve brojnije nezaposleno gradsko stanovništvo, koje je bilo dobro tlo za manipulacije i poslušna, ali i podmitljiva glasačka mašina. Tome je posebno doprinosio i sustav klijenata. Kao patroni mnogih plebejaca nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. Jačanje senatorske oligarhije odrazilo se u zakonodavstvu prve polovice II. st. p. n. e. Zakon Vilija (*Lex Villia annalis*) iz 180. god. p. n. e. utvrdio je red za dobivanje magistratura. Najviše magistrature (konzulat, preturu) mogli su zauzimati smo oni koji su prethodno prošli kroz niže izborne dužnosti (kvesturu, edilitete). Pretendent za prvu magistraturu nije mogao bit mlađi od 28 godina. Izbornim dužnostima mogla je prethoditi vojna služba. Prema tome, pretorom se nije moglo postati prije 40., konzulom prije 43. godine života. Ovim zakonom se htjelo pomoći nobilitetu u njihovoj borbi protiv ljudi popularnih među plebsom, a koji bi mogli zahvaljujući pobjedi u izbornim komicijama doći do najviših magistratura. To je ujedno sužavalo manevarski prostor za uzdizanje iz plebsa sposobnih i nadarenih ljudi iz plebsa, a ujedno omogućavalo prosjećnim pa i nesposobnim pojedincima iz nobiliteta da se lakše uspinju u političkoj hijerarhiji Republike. Tako je u potpunosti zaustavljen razvitak demokratskih tendencija koji je bio odlika razvitka Republike do početka II. punskog rata. U novonastalim okolnostima u tadašnjem rimskom političkom životu, nije više bilo mjesta za vođe poput Manija Kurija Dentata, Fabricija i Gaja Atilija Regula i postalo je malo vjerovatno da se oni neznatnog porijekla i bogatstva, koji su živjeli od rada vlastitih ruku uspinju od "pluga i motike na govornicu" kao visoki dostojanstvenici i vođe Republike. I rimska politička scena naviknula se da se obazire na visoki i ugledni rod, na veličinu bogatstva, na dijeljenje hrane i izborne manipulacije. Na ukupno 200 konzula u razdoblju 233 – 133. god. p. n. e. pet gensova je dalo 62 konzula. Rod Kornelija u tom periodu dao je 22 konzula. Između 200. i 146. god. p. n. e. spominju se samo četiri konzula "*homo novus*". Za razliku od ranijih perioda, samo su se izuzetno uspijevali probiti na zapovjedničke i više upravne položaje ljudi iz seoskog plebsa. Trebalo je čekati posljednju deceniju II. st. p. n. e. kako bi se iz italskog sela pojavio jedan Marije. Ovakvim procesom narušena je i ravnoteža u odnosima među staležima i klasama, na kojoj je ležala rimska ustavna struktura, što je neminovno vodilo u neželjenom pravcu.

Drugi punski rat je zaustavio jačanje demokratskih opcija u Rimskoj državi, koje je bilo općenito prisutno unazad jednog stoljeća od početka punskih ratova. Demokratski lideri Gaj Flaminije i Terencije Veron su predvodeći rimske vojske doživjeli teške poraze, prvi

kod Trasimenskog jezera, a drugi kod Kane. Spasilac Rima Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji proizišao je iz jednog od najstarijih i najuglednijih patricijskih rodova. Takvu oligarhijsku reakciju primijetio je još u vremenu između bitaka kod Trasimenskog jezera i Kane narodni tribun Metilije koji je optužio najmoćnije nobile da su izazvali rat samo kako bi srušili demokratiju i Rim skučili pod "jaram neodgovorna samovlašća". Ratovi su doveli i do jačanja političkog značaja Senata koji je bio središte nobiliteta, jer su ratne prilike uslovile postojanje tijela kao što je bio Senat koje bi bilo efektivno i brzo u odlukama. Nasuprot Senatu, komicije su bile trome i nezgrapne u odnosu na ono što su prilike u II. punskom ratu zahtijevale. Narodne skupštine su sada samo aminovale već donesene zaključke u Senatu.

Stvarajući velike zemljišne posjede, krupni zemljoposjednici zadobijali bi i značajnu ekonomsku moć, iz koje je proisticao i sve veći utjecaj na politički život rimske države i Italije. Nasuprot tome došlo je do proporcionalnog smanjenja političkog i ekonomskog utjecaja srednjih i sitnih posjednika. Pauperizacijom je i smanjena i demokratska sposobnost građana Republike jer je većina rimskih građana i Italika sada mislila samo na osiguravanje gole egzistencije, nemajući vremena da se posvete javnim poslovima. Nasuprot seljaštvu obogaćeni nobilitet je sada raspolagao i vremenom i novcem u tolikoj mjeri da su se oni komotno mogli posvetiti samo upravljanju državom. Iz redova nobiliteta sada su se u velikoj većini popunjavale magistarske službe a po njihovoj volji se sada i ratovalo. Tako da su po Salustiju i "državna blagajna i provincije, slave i trijumfi" bili u njihovim rukama. I plebejski tribuni su sada po pravilu bili birani iz redova nobiliteta. Tako se vlast najvećim dijelom skoncentrirala u rukama malobrojnog sloja pojedinih ogranaka pet najuglednijih rimskih rodova (od roda Kornelija - Scipioni, od Cecilija - Meteli, od Valerija - Mesale, od Emilija - Pauli i od Fabija - Maskimi).

Agrarna kriza, *nova sapientia* i posljedice tih procesa se sa pravom mogu okarakterizirati kao „geneza zla“ koja će uništiti Republiku. Upravo je genije rimskog seljačkog naroda koji je posjedovao čitav niz kvaliteta u svome biću (između ostalog, ozbiljnost, odgovornost, energičnost, praktičnost, smisao za red i funkcionalnu organizaciju, ali i fleksibilnost) stvorio Republiku i njenu moć. Za Rimljanina je njegov privatni posjed (*ager privatus),* ma koliko bio velik, njegovo utočište, koje mu osigurava i egzistenciju i određuje društveni položaj. Otrgnuti Rimljanina sa njegovog zemljišnog posjeda, ma koliko on bio mali, značilo je istrgnuti korijenje njega samog i narušiti sistem vrijednosti koji su Rimsku Republiku doveli na prvo mjesto u svijetu Mediterana.

Time je socijalno raslojavanje, uvjetovano agrarnom krizom, postalo rak-rana na strukturi Republike. Stjecanje tako velike količine moći i bogatstva u rukama jednog malobrojnog sloja neminovno je vodilo i ka sve većoj dekadenciji i moralnom sunovratu. Postojanje sistema u kojem je grupica povezanih nobilskih familija imala u svojim rukama najveći stepen političke i ekonomske moći, i koje su se tom moći služile isključivo u sopstvenu

korist, zanemarujući općedržavne interesa, nije mogla da donese ništa kvalitativno novo. Posljedica takvog stanja je bilo i neumitno degenerisanje i demoralisanje vladajuće klase, porast korupcije koja se manifestovala od klasične podmitljivosti pa sve do kupovine glasova na izborima. I sve veća helenizacija doprinijela je uvođenju podmićivanja što je na helenističkom istoku već odavno bila standardna praksa u javnom životu. Stara rimska vrlina je neumitno nestajala u dekadenciji nobiliteta, njegovoj korupciji i moralnom padu. I glasači i magistrati su se mogli kupiti. U tom pogledu je veliko značenje imalo i povećavanje javnih igara i svetkovina, jer su kandidati na izborima priređivali i sve raskošnije igre kako bi se demagoški privukli glasačima. Polibije je tu promjenu u političkoj svijesti Rimljanina izrazio na sljedeći način: "Kada su Rimljani bili vjerni svojim običajima i zakonima... nijedan Rimljanin ne bi učinio nešto slično (tj, služio se podmićivanjem), sada već (sredina II. st. p. n. e.) ne bi smio da to kažem za sve bez izuzetka". Tako je rimski politički život koji je u potpunosti zavisio od nobiliteta postajao je sve više korumpiraniji. I glasači i magistrati su se mogli kupiti. Timarh, poslanik Antioha Epifana je sa uspjehom podmitio Senat. „Darivanje“ rimskih senatora postalo je tako obično, da je svima za oči zapelo kada je Scipion Emilijan pred Numancijom u ratnu blagajnu prebacio darove koje mu je poslao seleukidski kralj.

Nije samo korupcija i podmitljivost bila problem, nego i pronevjera javnih sredstava. Kako je nisko pao moral kod tadašnjih Rimljana, dokaz je i to što su kupljeno umorstvo Virijata smatrali uspjehom svoje diplomatije. Zanimljivo je da je i Mancina, koji je gol predan Numantincima, a oni ga vratili, dao da se postavi kip za, tobožnji patriotizam, gdje je predstavljen gol i svezan. Tadašnja rimska elita je sve više preferirala oslanjanje na korupciju, aroganciju i dekadentno ponašanja u odnosu na stare vrline, vrijednosti i moralne osobine. Kada strukture Republike postanu iskvarene, neminovno mora doći do njenog sunovrata.

O začetcima toga procesa je govorio i Katon Stariji kada navodi: Ko građanina pokrade završi svoj život u okovima, a ko orobi državu umre u zlatu i grimizu». Rijedak je čovjek koji posjeduje dovoljno unutrašnje snage da ne podlegne iskušenju kada se iznenada suoči sa dobivanjem tolikog bogatstva, i da ne izgubi prijašnje vrline. Zato nas ne treba čuditi i da se kod mnogih Rimljana iz nobilskog ili viteškog reda počela javljati iskvarenost. Pa kao što su se i pojedini takvi Rimljani iskvarili, tako ni država u cjelini suočena sa tolikim naglim prilivom bogatstva jednostavno nije imala snage da odoli iskušenjima, koje je bogatstvo donosilo sa sobom, i da sačuva svoje vrline i sistem vrijednosti koji je bio osnovica snage Republike. Slično se desilo i sa državom Lakedemonjana koja je započela svoje postupno propadanje kada se nakon pobjede u Peloponeskom ratu u nju sručilo značajno bogatstvo.

Socijalno raslojavanje i naglo bogaćenje jednog sloja stanovništva je pospješilo i rast luksuza među dotada relativno skromnim Rimljanima. Bogatašima je sve više bila neophodna skupa luksuzna roba sa Istoka kako bi mogli uživati u naviknutoj raskoši. Iz dalekih istočnih zemalja dolazila su umjetnička djela, radovi primijenjene umjetnosti u zlatu, srebru, dijamantima, draguljima, slonovači itd, obrazovani ili lijepi robovi i robinje, rijetka i visokocijenjena vina, začini i mnogi drugi proizvodi. Istančani ukus nove generacije Rimljana sada je nalazio za shodno da uživa u tekovinama civilizacije. Ali da bi se sve to moglo nabaviti bio je potreban novac. Luksuzna roba je tako na istok slijevala ogromne količine rimskog novca i to je bio početak procesa koji je na kraju doveo do pojave hroničnog deficita rimske države.

Utjecaj krize se najopasnije odrazio na borbenu sposobnost rimske milicije, gospodarice Mediterana. Kao što je već rečeno srž rimske vojske činila je građanska milicija, sastavljena od onih Rimljana koji su raspolagali imetkom (bolje reći zemljišnim kriterijem), jer je vojnik milicioner, kao i u Atenskoj državi, morao sam da se snabdije sa oružjem i ostalim potrepštinama, a i učešće u oružanim snagama Republike smatralo se ne samo obavezom nego i čašću i privilegijom. Daleko najveći dio njenog sastava činili su srednjo i sitnoposjednici, koji su zahvaljujući toj činjenici obezbjeđivali i svoj značaj u javnom životu i državnim poslovima Republike. A pošto su upravo ovi slojevi najviše osjećali negativne posljedice agrarne krize, simptomi slabljenja su se najbrže i najvidljivije ispoljili na stanju vojske, odnosno na njenoj borbenoj gotovosti i posebno na njenom moralu.

Vojna služba se sada sve više smatrala teretom, a ne čašću i patriotizmom. To je imalo katastrofalne posljedice po rimsku miliciju jer je njena borbena sposobnost i izdržljivost naglo opala. Rimska vojska je počela pokazivati znake sve većeg slabljenja i unutarnje degradacije. To se po prvi put ispoljilo u hispanskim ratovima, a poteškoće su se javile i u III. punskom ratu. To više nije bila ona uporna i brojna vojna sila, sa snažnom disciplinom i moralom, nego se sve više rastakala u udaljenim ratovima. Uz to, seljak-vojnik je dobar u odbrani svoje zemlje, ali nema iste borbene kvalitete u tuđini, na drugom prostoru, posebno u toku kampanja koje su dugo trajale (seljak – milicioner je uvijek težio da se što brže vrati kući). Uz to je seljak – milicioner imao iznimnih troškova da se opskrbi vojnom opremom, dok su šanse za ratni plijen bile sve manje i manje (a povećavala se pogibelj). Nakon povratka iz vojske, seljak je nalazio svoje imanje zapušteno, zaduženo ili čak izgubljeno. Nekada se znalo desiti da regrutacija zahvati većinu muških članova familije, čime je imanje ostavljeno bez muške radne snage.

Hispanski rat, koji je izbio 154. godine p. n. e. i trajao 20 godina, je na svjetlo dana prvi izbacio i simptome već prilično odmakle krize. Rimski mladići su prvi put tada u historiji, počeli da izbjegavaju regrutaciju izmišljajući čitav niz izgovora. Čak se nije javio ni dovoljan broj kandidata za službu vojnih tribuna, iako se ranije javljalo više kandidata

nego što je trebalo, a i legati (zapovjednici legija) su prestali ispunjavati naredbe. To se nije nikada ranije desilo. Kako je padao moral, tako je i popuštala disciplina. Rimska vojska je sve više počela ličiti na glomazne mastodonte sa velikom civilnom pratnjom (trgovci, prostitutke, zabavljači, muzikanti, porodice vojnika, itd...), što joj je nesumnjivo slabilo manevarsku sposobnost. Praktično, vojska je postala pravi mali putujući grad. Reforma vojske i njena profesionalizacija postajale su neminovnost. Uz to je vladavina nobiliteta bila povezana sa posebno utvrđenim redom kod zauzimanja magistratura i postavljanja na zapovjedničke položaje. Često su najtalentiraniji vojskovođe i političari potiskivani u zadnji plan, a na njihova mjesta dolazili su utjecajni ljudi bez talenta (a to se posebno osjetilo u hispanskim ratovima od 154. do 133. god. p. n. e.). Stanje u vojsci je zahtijevalo radikalni preustroj, što će se i desiti sa Marijevim vojnim reformama.

Pokušaji reformi

Teško stanje seoskog stanovništva i opća kriza su postali vrlo vidljivi oko 140. god. p. n. e. Nezadovoljnici i reformatori su bili započeli snažnu agitaciju, istina prilično neuvezanu. Ta narodna agitacija se najviše izražavala natpisima na trijemovima, zidovima hramova i drugih javnih zgrada i na spomenicima. Postignuti su i određeni uspjesi u demokratizaciji, kao što je *lex Gabinia tabellaria* iz 139. god. p. n. e., kojim je uvedeno tajno glasanje u centurijatskim komicijama prilikom izbora za magistrate. U široj javnosti je tada bilo veoma rašireno mišljenje o preraspodjeli javne zemlje kao jednom od načina rješavanja krize. Gaj Lelije (prijatelj Scipiona Emilijana) je 140. god. p. n. e. pokušao da riješi krizu predlažući redistribuciju javnih zemljišta. Međutim kada su se nobili usprotivili, Lelije se uplašio i oprezno povukao, napustivši u potpunosti svoje namjere. Zbog svoje obazrivosti stekao je nadimak "*Sapiens*". Snaga onih koji su se suprostavljali reformama koje bi kao cilj imale rješavanje agrarne krize je bil dosta i vidljiva i iznimna. Riječ je o bogatim, utjecajnim, moćnim pojedincima sa širokom klijentskom mrežom, i koji su često bili okruženi i družinama, sastavljenim od klijenata, oslobođenika i robova). Međutim, polako se počeo oblikovati i organizirati otpor onima koji su izigravali zakone, zloupotrebili imovinske odnose i koji su dominirali ekonomskim, društvenim i političkim životom Republike. Zanimljivo je da su nosioci toga otpora, koji su već bili izradili i program djelovanja i reformne aktivnosti, uglavnom dolazili iz reda afirmiranih članova nobiliteta. I onda su došle šokantne vijesti sa Sicilije...

I. sicilski ustanak robova od 135. do 132. god. p. n. e.

Držanje robova uvijek kao prateću pojavu ima i to da se robovi nastoje osloboditi, na bilo koji način ili bar poboljšati svoj položaj. Biti rob nije prirodno stanje čovjeka i radi toga je bilo za očekivati i bjekstva robova, ali i njihove ispade, bune pa i prave ratove usmjerene protiv njihovih gospodara. Proporcionalno povećavanju broja robova i njihovom značenju u ekonomici, povećava se i opasnost od pobuna robova. Od kraja II. punskog rata bilo je pokreta robova sa kojima je Republika uspjela izači na kraj bez većih problema. Iz 199. god. p. n. e. je neuspjela zavjera kartaginskih talaca i afričkih robova; pobuna u Prenesti završena je pogubljenjem 500 robova; 196. godine p. n. e. je došlo do ustanka u Etruriji; u drugoj deceniji II. st. p. n. e. desio se ustanak u Apuliji robova – pastira koji je završio osudom na smrt oko 7000 ljudi). Situacija na Siciliji je posebno bila alarmantna na Siciliji, prvoj i najbogatijoj rimskoj provinciji, u kojoj je od II. punskog rata vladao potpuni mir. Sicilija je za razliku od Italije, još iz znatno ranijih perioda, imala razvijeniju privredu zasnovanu i na ropskom radom, što je rezultat kartaginskog i grčkog prisustva. Ali i ta solidna osnova veleposjeda i ropskog rada je još dodatno produbljena sličnim procesom (izazvanim „agrarnom krizom“) koji se istovremeno odvijao u Italiji. Sicilija je bila i žitnica, koja je izvozila velike količine žitarica u Italiji, donoseći latifundistima veliki profit. Pojedinci su se dočepali golemog bogatstva i nagomilavali su sve veći broj robova, koji su praktično preplavili ostrvo. Takva velika koncentracija robova, od kojih je većina bila etnički srodna, jer su većinom bili porijeklom iz Sirije, morala je rezultirati teškim posljedicama za rimsku upravu u provinciji Siciliji. Teškom stanju na Siciliji su doprinijeli i postupci robovlasnika, koji su sa svojim robovima postupali gore nego sa stokom, žigosali ih, davali im teške poslove, tukli i bičevali bez često bez razloga, a kako bi smanjili svoje troškove nisu se nimalo brinuli o njihovoj ishrani i odjeći. Radi toga su robovi često sami morali brinuti o svojoj egzistenciji pljačkom i razbojništvima. Provincija je prosto srljala u kaos i anarhiju, i bila je potrebna samo iskra da se zapali fitilj pobune.

U sicilskom gradu Eni je živio rob po imenu Eun, rodom iz sirijske Apameje a koji se bavio vidovnjaštvom i magijom. On je tvrdio da mu se ukazala sirijska boginja Atargatis koja mu je prorekla da će postati kralj. Eunove tvrdnje i proroćanstva su među robovlasnicima (uključujući i njegovog gospodara Antigena) su smatrane smiješnim, dok je on sam bio smatran ludom i služio za ismijavanje. Nasuprot njima, među robovima je Eun uživao izniman ugled. Posebno je teško stanje bilo među robovima na imanju Damofila, koji je zajedno sa svojom ženom bio općepoznat po surovosti i iživljavanju nad robovima. Izloženi mučenju, Damofilovi robovi su se počeli udruživati i kada su „dobili“ božansko dopuštenje (preko magijskog obreda koji je vodio Eun) oni su se i pobunili. Pobunjeni robovi su zauzeli odmah Enu i počinili niz osvetničkih akata (ubijeni su i Antigen i njegova supruga, kao i Damofil i njegova supruga – ali je pošteđena njihova kćerka), ali i svireposti. Eun je

poglašen za kralja i uzeo je tradicionalno seleukidsko ime Antioh, a njegova supruga (isto sirijskog porijekla) za kraljicu. Kraljevstvo Euna / "Antioha" je bilo uređeno po helenističkom uzoru (imalo je i političke institucije, uključujući i sud, a kovali su i bakreni novac). U pobuni je veliku ulogu igrao i Grk Ahej, koji je i planirao akciju pobune. Istovremeno se javio i novi centar pobune sa Kleonom iz Kilikije kao vođom, koji je priznao vrhovništvo Euna, priznavši ga za kralja (dok je sam Kleon bio strateg). Organizacija kraljevine Euna/"Antioha" je bila iznenađujuće dobra, i bila je ustrojena i funkcionalna kao i svaka druga tadašnja mediteranska, helenistička kraljevina. Broj ustanika je bio velik i prelazio je više desetina hiljada (po Diodoru 200.000, Liviju 70.000, a Floru 60.000), i vojska kralja Euna / „Antioha" je postigla velike uspjeha zauzimanje niza sicilskih gradova kao što su Akragas, Taormina, Morgantina. I trupe Republike i lokalne snage sicilskih provincijalaca su trpile poraze. Pobunjeni robovi su tako pobijedili niz vojski koje su predvodili Lucije Plaucije Hipsej i vojskovođa Manlije. Ipak nakon dosta muke, trupe Republike su uspjele 133. godine p. n. e. pod zapovjedništvom Lucija Kalpurnija Pisona Frugija (*Lucius Calpurnius Piso Frugi*) da kod Mesane potuku ustanike, a pod zapovjedništvom konzula (za 132. god. p. n. e.) Publija Rutilija (*Publius Rupilius*) su opkolile grad Tauromenij, glavno uporište ustanika. Zahvaljujući gladi i izdaji Rutilijeve trupe su uspjele da zauzmu grad, a zarobljenici su prvo mučeni a zatim pogubljeni. Zatim je konzulska vojska napala Enu, koja je isto zauzeta (prilikom borbi je poginuo Kleon). "Kralj" Eun je bio zarobljen i zatočen u zatvoru u Morgatini, gdje su ga izjele uši. I tako je Publije Rutilije uspio da završi prvi veliki robovski rat koji je Rim vodio. 20.000 pobunjenih robova je kažnjeno razapinjanjem na križ.

Pobuna na Siciliji je izazvala i niz sličnih pokreta robova širom Mediterana, kao u samom gradu Rimu, kampanskim gradovima Minturnu i Simesu, otoku Hiosu, Laurijskim rudnicima u Atici i Delosu. Ali svi ti pokreti, zavjere, odmetnuća i bune robova su bile brzo ugušene. Ustanak robova na Siciliji je pokazao i duboko raslojavanje slobodnih stanovnika, a na osnovu klasnih i staleških razlika, a koje se dešavalo u zadnjih 60-tak godina. Robovskom ustanku je pogodovalo što slobodno sicilsko stanovništvo nije bilo jedinstveno, i jedan dio siromašnih Sicilijanaca se veselilo slomu latifundijske aristokratije. Obični građani su često znali, pod firmom da su pobunjeni robovi, i sami napadati i paliti latifundije. I. sicilski ustanak robova je imao veliko značenje po odvijanje političkih procesa u samoj Republici, jer je ubrzao pokretanje na djelovanje reformni kružok.

Kasna Republika
od 133. god. p. n. e. do 27. god. p. n. e.
(Doba građanskih ratova)

REFORME BRAĆE GRAKH

Tiberije Sempronije Grakh

Početak reformnog pokreta je neizostavno vezan za ličnošću i imenom Tiberija Sempronija Grakha. Riječ je o jednoj od najvećih historijskih ličnosti, i to ona koju historija nije obilježila i zapamtila radi osvajanja ili ratova, nego zbog pokušaja ostvarivanja jednog monumentalnog idealističkog djela. Tiberije Grakh, odnosno braća Grakh, i njihova djelatnost privukli su veliku pažnju antičkih pisaca. Mali je broj rimskih i grčkih historičara, filozofa, teologa i drugih pisaca stručnih djela koji su živjeli od njihovog vremena pa sve do završetka antičke epohe, a da nisu pisali, analizirali, donosili detalje o njihovom životu i sudili o djelu braće Grakh. Posebno detaljan opis aktivnosti Tiberija Grakha i njegovog mlađeg brata Gaja dali su Plutarh i Apijan. To iznimno zanimanje je i razumljivo kada se ima u vidu da godina Tiberijevog plebejskog tribunata (133. god. p. n. e.) označava jedan od prelomnih međaša ne samo rimske, nego i mediteranske i europske historije. Sa tom godina završava razdoblje Srednje Republike i započinje posljednje doba republikanskog sustava →Kasna Republika, u kojoj bjesne i građanski i vanjski, eksterni ratovi. Zanimljivo je da je riječ o samo jednom kratkom periodu (manje od jedne godine), ali koji je nesumnjivo ne samo obilježio nego i predestinirao budući razvitak Rimske Države i društva. Ideja, rad i djelo Tiberija Grakha su ostali duboko usjećeni u kolektivnu rimsku svijest, da bi na taj način bili prenešeni do modernih vremena na čije ljude još uvijek ostvaruju snažan utjecaj i daju primjer za njihovo djelovanje. To kolektivno pamćenje je i razumljivo kada se ima u vidu da je Tiberije Grakh bio osoba sa nizom vrlina, nesebičan i spreman za mučeničko žrtvovanje za javno, opće dobro i budućnost... Rimljanin starog kova u pravom smislu (po Plutarhu je Tiberije Grakh bio „po vrlini prvi od sviju“).

Tiberije Sempronije Grakh je imao iznimno ugledno, nobilsko porijeklo sa obje strane. Semproniji Grakhi – u prijevodu „čavka“ (*Sempronius Gracchus*) su bili istaknuti plebejski rod koji je rano ušao u senatorski nobilitet. Kao i svi ostali rodovi i Semproniji su bili podijeljeni na više ogranaka (*Atratinus, Longus, Sophus, Blaesus, Tuditanus, Gracchus* itd.).

Njegov istoimeni otac je bio čuveni plebejski tribun, rimski vojskovođa i političar koji se proslavio u Hispaniji, Sardiniji i Maloj Aziji. I Tiberije Stariji je kao i Scipion Afrikanac Stariji imao slično mišljenje o vanjskoj politici, bez obzira što mu je u unutrašnjoj bio protivnik. I on je Republiku vidio kao centar koji bi trebao okupljati oko sebe čitav niz naroda i državica Mediterana. Tiberije Stariji je zbog svojih karakternih osobina (čestitosti i hrabrosti) uživao ugled ne samo u visokim krugovima rimskog naroda, nego i među običnim narodom, saveznicima i provincijalcima. Majka Kornelija Afrikanka poticala je iz patricijskog roda Kornelija Scipiona (u prijevodu „ceremonijalni štap“) i bila je kćerka Publija Scipiona Afrikanca Starijeg, pobjednika nad Hanibalom i spasioca Rima. Korneliji su jedan od najstarijih rimskih patricijskih rodova. Njegovi ogranci kao Scipioni, Cine, Sule, Dolabele, Lentuli, Cethegi i drugi igrali su veliku ulogu u rimskom političkom životu, i praktično nalazimo u svakom razdoblju Republike po jednog od Kornelija kako ima, ako ne najveći onda bar znatan politički utjecaj na zbivanja u državi. Liberalni intelektualni utjecaj koji je otac imao na kćerku odigrao je krucijalnu ulogu u oblikovanju Kornelije. Kornelija je primila prilično dobru edukaciju, posebno iz grčke literature, ali ni njeno latinsko obrazovanje nije ostalo zanemareno. Antički pisci Plutarh, Orozije i Velej Paterkul kada spominju Korneliju ističu njenu ljubav za literaturu. Kornelija je spadala u red najobrazovanijih i najinteligentnijih osoba tadašnjeg rimskog društva, i bila je vrlo aktivna i ugledna u turbulentnim društvenim zbivanjima koja su dovela do prelaska iz doba Srednje u doba Rane Republike. I pored toga što je između Tiberija Starijeg i Kornelije bila prilična starosna granica, njihov brak je bio prilično stabilan i iznio je 12 djece od kojih je samo troje preživjelo pubertet (kćerka Sempronija, Tiberije – rođen između 165. i 163. god. p. n. e. i devet godina mlađi Gaj). Nakon smrti suprugove smrti (nedugo nakon Gajeva rođenja) Kornelija je odlučila da ostane *univira* i da se više ne udaje (i pored bračnih ponuda), potpuno se posvetivši odgoju i obrazovanju svoje preživjele djece i njihovom budućem usmjeravanju. Još antički historičari su primijetili veliku privrženost Tiberija, Gaja i sestre Sempronije svojoj majci, za koju će ostati čvrsto vezani sve do kraja svojih života.

Vjerojatno su se već u ranoj mladosti Tiberija Grakha počele oblikovati karakterne osobine koje će ga ovjekovječiti u historiji. Antički pisci ističu da je bio hrabar i odlučan, odgovoran, razboriti, velikodušan, saosjećajan, rječit, pravdoljubiv ali i blag i staložen, a u privatnom životu umjeren i jednostavan. U poslu je bio perfekcionista, dostojanstven i odan zadatku koji treba da obavi. Zahvaljujući trudu svoje majke braća Grakhi i sestra Sempronija su primili bogato helenističko i drugo obrazovanje.

Kao učitelji Tiberija spominju se retoričar Diofan rodom iz Mitilene, zabilježen kao jedan od najmoćnijih govornika Grčke tih vremena, i Gaj Blosije, Italski Grk rodom iz Kime, osoba nevjerojatne energije i vatrenog duha. I Diofan i Blosije su bili sljedbenici stoičke filozofske škole i zastupnici helenskih demokratskih ideja, i preko njih su u dušu Grakha, posebno starijeg Tiberija, usađeni helenska filozofija i ideali helenističkog svijeta po kojima

treba "magistrature obnašati za narod, a ne za vjerovnika, i veličinu duha pokazivati jačanjem, a ne potkradanjem države". I Diofan i Blosije će do kraja ostati vezani i za Tiberija Grakha i za revolucionarne ideje.

Prema priči (koju prenosi Valerije Maksim) kada je izvjesna bogata rimska patricijka zamolila Korneliju da vidi njene dragulje, ona je pokazujući svoju djecu rekla "ovo su moji dragulji". Umjetnička slika prikazuje navedeni događaj. Autor Angelika Kauffman, urađena 1785. god. Danas se nalazi u Virginia Museum of Fine Arts u Richmond, USA.

Tiberije Grakh je kao 17-godišnjak učestovao u opsadi Kartagine, i boravio je u neposrednoj blizini zapovjednika opsade Scipiona Emilijana, koji je bio vjenčan sa Sempronijom, sestrom Tiberija Grakha. Tu na zidinama Kartagine, Tiberije je pokazao svoju hrabrost, uspevši se zajedno sa Gajem Fanijem (koji je Tiberijev podvig i opisao u svome historijskom delu) među prvima na njene zidine. Tim svojim postignućem Tiberije je

vjerovatno zaslužio i svoje prvo ratno odlikovanje - *corona muralis*. Nakon razaranja Kartagine, Tiberije Grakh se vratio u Rim, gdje je izabran za svećenika augura. Vjenčao se sa Klaudijom, sa kojom je imao dosta stabilan brak i biološko potomstvo. Klaudija je bila kćerka Apija Klaudija Pulhera koji je bio vrlo ugledna i utjecajna osoba u rimskom političkom životu (obnašao je i konzulsku i cenzorsku čast, a bio je *princeps senatus*). Bračna veza je imala dodatni efekt u daljem usmjeravanju političke karijere mladoga Tiberija Grakha, jer je njegov punac bio jedan od onih koji su zastupali potrebu reformi (posebno u agrarnim odnosima). Nakon završetka obnašanja svećeničke službe, svoj *cursus honorum* Tiberije Grakh je nastavio izborom za jednog od kvestora. U tim trenucima Rimljani su opremali novu konzulsku vojsku protiv Numancije i jedan od kvestora trebao je da prati konzula, i ždrijeb je odredio 26-godišnjeg Tiberija Grakha da bude kvestor u vojsci konzula Gaja Mancine.

Tiberijev brat Gaj je u svome vjerovatno političkom pamfletu, a koji Plutarh naziva "knjižicom", zapisao da se već na putu za Numanciju Tiberije susreo sa posljedicama krize. Tako je u Etruriji vidio zemljišta napuštena od seljaka, a koja sada obrađuje mnoštvo dovedenih "barbarskih" robova ili su jednostavno nekadašnja obradiva područja pretvorena u ogromna prostranstva pašnjaka na kojima su lutala stada stoke. Po Gaju, vidjevši svojim očima posljedice agrarne krize Tiberije je donio odluku da svoj život i političku karijeru posveti borbi za reforme. Dešavanja kod i nakon Numancije su samo dodatno još djelovali na Tiberija Grakha da preuzme kormilo predvođenja velikog reformnog zahvata kojim bi se riješila agrarna kriza, i skrene svoju do tada uspješnu političku karijeru i uspinjanje u rimskoj hijerarhiji na drugi, mnogo rizičniji kolosjek. Na ubrzavanje donošenja odluke o aktivnom nastupanju, reformatori i Tiberije Grakh su nesumnjivo bili motivirani i izbijanjem velikog i opasnog ustanka robova na Siciliji, koji je i sam bio jedna od posljedica poremećaja agrarnih odnosa. Sam Tiberije Grakh je iznosio primjer težinu ustanka na Siciliji, kada je želio da naglasi štetnost primjenjivanja velikog robovskog rada, na uštrb slobodnog rimsko – italskog seljaštva.

Agrarni zakon iz 133. god. p. n. e. (*lex Sempronia*)

Vrhunac krize je upravo u to vrijeme zahvatio Republiku i Italiju, što je sigurno dovelo do udruživanja svih onih koji su se zalagali za reforme. Pored Tiberija Grakha u tome kružoku su bili uz njegove učitelje Diofana i Blosija (ovaj potonji je bio vrlo aktivan i po Ciceronu Blosije je bio direktni duhovni začetnik reformi koje su reformatori/populari/narodnjaci prezentirali) i:

a) Tiberijev punac Apije Klaudije Pulher

b) Kvint Mucije Skevola, koji je ujedno bio i izabrani konzul za 133. god. p. n. e. Kvint Mucije je bio vrstan poznavalac prava, i bio je poznatiji kao jurista nego po elokvenciji i vjerovatno je iz tog razloga i otpala mogućnost da on bude nosilac prezentacije reformi. I Skevolin biološki brat Publije Licinije Kras Mucijan je igrao važnu ulogu u reformatorskom pokretu. Ciceron dvojicu braće spominje kao neposredne tvorce zakonskog prijedloga.

c) Gaj Papirije Karbo, Metel Makedonski, Marko Fulvije Flak / *Marcus Fulvius Flaccus* (čiji je politički angažman više pripadao vremenu Tiberijevog mlađeg brata), Gaj Katon (unuka Katona Starijeg)... itd.

d) Kornelija, koja je nesumnjivo igrala veliku i aktivnu ulogu u svim zbivanjima vezanim za reformi pokret svojih sinova.

Prvi korak je bio izbor Tiberija Grakha za jednog od 10 plebejskih tribuna za 133. god. p. n. e. Inače, Tiberije Grakh i pristalice reformnog pokreta su još prije samih tribunskih izbora vodili snažnu agitaciju kojom su jasno izrazili svoje namjere u vezi donošenja novog agrarnog zakonodavstva, i bilo je očekivano da Tiberije pobijedi na izborima. Okosnica programa populara, zasnivala se na agrarnom zakonu i oslanjala na agrarno zakonodavstvo Licinija i Sekstija. Nije sačuvan izvorni i potpuni oblik prijedloga zakona, ali prema antičkim piscima (bez obzira da li ga navode direktno ili spominju samo uzgred), te iz sačuvanih natpisa koji indirektno spominju *lex Sempronia*, može se dobrim dijelom rekonstruisati Tiberijev prijedlog zakona na sljedeći način:

a) Pojedinac iz fonda *ager publicus* može uživati najviše do 500 jugera (125 hektara). U slučaju da ima dva sina, svaki od njih je mogao da posjeduje još po 250 jugera zemljišta, ali ukupna veličina zemljišta po jednoj porodici nije smjela da prelazi 1000 jugera, i to zemljište se pretvara se u privatni posjed.

b) Višak zemljišta se oduzimao i davao u fond iz kojeg se vršila podjela zemljišta, po 30 jugera (7,5 hektara) rimskim građanima i ostalim Italicima, preciznije ”onima koje je trebalo pomoći”, ali ne kao privatno vlasništvo, nego kao koncesiju uz malu godišnju zakupninu titularnom vlasniku, tj. Rimskoj Republici.

c) Onima kojima je oduziman višak zemljišta bila bi isplaćena nadoknada za uložena sredstva u zemljište koje bi im bilo izuzeto.

d) Da bi se izvršila realizacija zakona, formira se komisija od tri člana "*triumviri agris iudicandis*". Agrarna komisija trebalo je da postane stalna državna institucija, čiji bi se sastav mijenjao svake godine.

e) Da bi spriječio mogućnost zloupotrebe i izvrdavanja zakona, zabranjena je prodaja ili bilo kakva transsakcija spornog zemljišta.

f) Po Veleju Paterkulu, Tiberije Grakh je bio obečao i rimsko građanstvo i onim Italicima koji ga još uvijek nisu imali. Ovaj član je prilično diskutabilan i traži dublju analizu. Moguće je da je Velej na Tiberija Grakha prenio zakonski prijedlog o dodjeli rimskog građanstva italskim saveznicima koji je bio djelo Tiberijevog brata Gaja. ali isto tako ne treba ni odbaciti tvrdnju da je Tiberije u svom političkom programu stvarno predviđao dodjelu rimskog građanstva italskim saveznicima.

Cilj agrarnog zakona bio je obnavljanje slobodnog seljaštva. Ovo je trebalo uzdići borbenu sposobnost rimske vojske i istovremeno spriječiti ustanke robova, slične onom koji je u to vrijeme plamtio Sicilijom. Na zasjedanju tributskih komicija na kojem je Tiberije Grakh namjeravao podnijeti zakonski prijedlog na usvajanje, on je održao jedan svoj besmrtni govor:

> "...Da li je pravo da se ono što je zajednički razdijeli narodu?, da li je građanin zakonitiji od roba?,da li je vojnik korisniji od onoga ko ne podliježe vojnoj obavezi?, da li je neko može biti više naklonjen Republici od onoga ko je njen građanin?..."
>
> "...Pošto su Rimljani u ratu stekli mnogo zemlje, i nadaju se da će zauzeti i ostalu zemlju u svijetu, sad su oni u najvećoj opasnosti da ili dobiju i ostalu zemlju sa velikim brojem ljudi, ili da i sadašnju zbog svoje slabosti i zavisti neprijatelja izgube..."
>
> "...I divlje zvijeri koje nastanjuju Italiju imaju svaka svoju špilju, i ležaj i rupu, a oni koje se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ništa drugo, nego bez kuće i kućišta potucaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetilišta; jer niko od njih nema djedovski žrtvenik, niko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova."

Iako je zakon bio prilično uravnotežen i umjeren, kako bi zadovoljio i protivnike reformi nudeći jedan kompromis (u duhu rimske državne tradicije), ipak je onaj dio nobiliteta i veleposjednika koji je bio nezadovoljan agrarnom reformom odlučio da je blokira. Najogorčeniji protivnik Tiberija Grakha je njegov prvi rođak Publije Kornelije Scipion Nasika Skorpion (*Serapio*) konzul za 138. god. p. n. e., *pontifex maximus* i sin onog Nasike koji se protivio Katonovom pozivu na uništenje Kartagine. Oko Nasike Skorpiona se okupljala sva opozija agrarnom zakonodavstvu. Instruiran od snažne nobilske opozicije jedan od 10 plebejskih tribuna po imenu Marko Oktavije, i sam jedan od uzurpatora-

veleposjednika, stavio je veto na donošenje agrarnog zakona. Pošto pokušaji ubjeđivanja i pritisaka na Oktavija da promijeni odluku nisu uspjeli, Tiberije Grakh je kako bi slomio opoziciju primjenio pravilo opstrukcije. Tiberije je zabranio ediktom sa zakonskom snagom svim magistratima da obavljaju svoje dužnosti, sve dok se ne obavi glasnje o njegovom zakonskom prijedlogu, čime je praktično suspendiran rad institucija i službi Rimske Republike. Zatvoren je i hram Saturna, gdje se nalazila državna blagajna i kvestori više nisu mogli ni uzimati niti unositi u nju novac. Tiberije Grakh se odvažio i na donošenje zakona o opozivu Marka Oktavija kao plebejskog tribuna, što je bila mjera bez presedana u dotadašnjem rimskom političkom iskustvu (plebejski tribun je bio religijski zaštićen). Ali popularnost Tiberija Grakha u narodu i želja za donođenjem agrarnog zakona su bili toliki da je Marko Oktavije smjenjen i umjesto njega je izabran Kvint Mumije, klijent Tiberija Grakha. I sada se moglo pristupiti glasanju o zakonu koji je i usvojen (poznat je kao *lex Sempronia*), uz izmjenu da je iz ranijeg prijedloga izbačena stavka o pravu naknade za vrijednost oduzetog zemljišta. Imenovana je i agrarna komisija u sastavu: sam Tiberije, njegov tast Apije Klaudije Pulher i brat Gaj Grakh. Ova komisija je predstavljala kvalitativni dodatak, jer je omogućavala konkretnu operacionalizaciju donošenog zakona na terenu. Međutim, realizaciji samoga zakona na terenu su senatori pravili velike probleme, otežavajući rad komisije, a navodno su bile unamljene i plaćene ubice koje bi trebale ubiti Tiberija Grakha. Komisija je posebno imala teškoća u određivanju što je javno zemljište, a što privatno, jer je granicu javnog zemljišta nekada bilo praktično nemoguće odrediti. To je dovodilo i do problema na terenu, a kod razgraničavanja često se moralo dirati i u prava saveznika (jer je i dio njihovih veleposjednika bio korisnik rimskih javnih zemljišta).

Tiberije Grakh se obraća narodu na komicijama.

Ovaj agrarni zakon je indirektno pokrenuo i otvaranje „savezničkog pitanja". Iako su građani savezničkih državica u Italskoj federaciji/konfederaciji profitirali od ustanovljene hegemonije Republike, ipak su postojala i određena nezadovoljstva među pojedinim saveznicima zbog osjećanja da su „građani drugog reda". Zemljišta *ager publicusa* su kao zakupci mogli koristiti i saveznici, pa su neki od njih iskoristili agrarnu krizu i sami stvorili latifundije na račun javnog zemljišta. Po ovom zakonu i njihova posjedi na *ager publicusu* su podlijegali reviziji i oduzimanju viška od predviđene veličine. Međutim, taj oduzeti višak je bio predviđen da se dijeli samo bezemljašima sa rimskim građanstvom, ali ne i sa građanstvom neke od 150 savezničkih državica. Dok su elite savezničkih državica stajale na liniji protooptimatskih rimskih krugova, dotle su njeni slabostojeći građani smatrali velikom nepravdom što i oni ne mogu učestvovati u redistribuiranju javne zemlje. Samim tim se postavilo pitanje dodjele rimskog građanstva svim saveznicima. Kao što se vidi iza zahtjeva za dodjelom rimskog građanstva su ležali čisto ekonomsko – socijalni razlozi.

Atalov testament

U godini kada su se Rim i Italija nalazili u previranjima, na istoku je umro pergamski kralj Atala III. Filometora (vl. 138 – 133. god. p. n. e.), sin Eumena II. Oporukom je Atal III. koji nije imao direktnog nasljednika, svoje helenističko kraljevstvo ostavio rimskom narodu (on sam ustvari nije bio uopće bio zainteresiran za upravu kraljevstvom, i uglavnom se posvetio medicini, baštovanstvu i botanici). U Rim je kraljevu oporuku i riznicu donio Euden Pergamljanin, upoznajući rimsku javnost sa sadržajem kraljevih želja. Rim se nije puno kolebao i prihvatio je Atalovu oporuku kojom je došao u posjed bogate teritorije na zapadu Male Azije. Ali sada su se javile različite tendencije realizacije Atalovog testamenta. Tiberije Grakh je predložio zakon u kome je prva stavka predviđala da se novac iz kraljevske riznice dopremljene u Rim, trebao podijeliti građanima koji su dobili zemljišne posjede prilikom preraspodjele radi njihovog uređenja i početnih troškova obrađivanja, te i onim građanima koji su bili aplicirali, ali za koje je, zbog nestašice raspoloživog zemljišta, bila mala mogućnost da dobiju zemljišni posjed. Tiberijev prijedlog zakona o provinciji Aziji je predviđao i da određivanje statusa pergamskih gradova nije u nadležnosti Senata nego narodne skupštine, odnosno u rukama tribuna koji su "izraz narodnih interesa". Ovaj dio zakonskog prijedloga je posebno ogorčio Senat, jer je iz njegove nadležnosti isključivao upravljanje vanitalskim posjedima koji su predstavljali izvor značajne finansijske i ekonomske dobiti iz koje je proizilazila i politička moć, a narušavan je i monopol Senata na vođenje spoljne politike. Otvoreni sukob sa predstavnicima nobilske opozicije za Tiberija Grakha i njegove najvjernije pristalice je

sada bio neminovan. Glavna optužba protiv Tiberija Grakha je bila lažna vijest da on namjerava da se, koristeći popularnost u narodu i demagoške mjere, proglasi za kralja.

Kako se približavao i rok za izbor, u julu 133. god. p. n. e., novih plebejskih tribuna za narednu godinu. Nobilska opozicija je sve jasnije pokazivala želju da se izaberu za plebejske tribune oni pojedinci koji su bili najveći neprijatelji Tiberija Grakha. Uz to, Tiberijevi protivnici su kako se dan izbora približavao, sve više javno govorili da čim mu prestane tribunska vlast, on "neće dobro proći". Radi toga se Tiberije Grakh odlučio na još jednu mjeru (neubičajenu u tadašnjoj rimskoj politici), a to je da se ponovo kandidira za plebejskog tribuna.

Ubistvo Tiberija Grakha

Tiberije Grakh je kao svoj izborni program ponudio sljedeće prijedloge: skraćenje trajanja vojne službe, pravo priziva na narod protiv sudskih osuda koje bi donio senatski sud, mijenjanje sastava sudova, u kojima bi sada polovinu sastava činili vitezovi. Ovim prijedlozima je on nastojao da i dalje popravi stanje seoskog plebsa (njegove baze), ali i da pridobije vitezove i gradski plebs i da oduzme senatorima još jednu ingerenciju → sudstvo. Seoski plebs je u tim ljetnim mjesecima bio zauzet poljskim radovima, pa je Tiberije Grakh morao potražiti podršku i među gradskim plebsom i vitezovima kako bi dobio dovoljan broj glasača. Nezadovoljni senatori nisu mogli dopustiti još jedan tribunat Tiberija Grakha (bilo je za očekivati da on pobijedi, i na početku glasanja prva dva tribusa su glasali za njega) i u danima kada se vršio izbor novih plebejskih tribuna došlo je do obračuna. Apijan govori kako se Tiberije, uoči drugog, odlučnog dana izbora (prvog dana su njegovi protivnici uspjeli prekinuti glasanje), odjeven u žalobno odijelo, pojavio sa svojim maloljetnim sinom na Forumu i, obraćajući se pojedincima, preporučivao im svoga sina, jer se nije nadao da će ostati u životu.

U Senatu se uporno tražila akcija protiv Tiberija Grakha, ali je konzul Mucije Skevola odbijao takve zahtjeve uz obrazloženje da on neće ništa učiniti sa silom. Na to je Scipion Nasika Skorpion pozvao senatore riječima: „ako dakle najviši magistrat izdaje državu, slijedite me svi koji ste voljni braniti zakone i koji žele spas domovine". I pokrivši glavu rubom svoje toge, Nasika Skorpion je poveo Tiberijeve neprijatelje (veći dio senatora, dio vitezovi i njihovi klijenti i robovi) da se fizički obračunaju sa Tiberijem Grakhom. Napad je bio iznenadan i uspješan. Po Apijanu Tiberije je uhvaćen blizu Kapitolskog hrama i pogubljen kod kapije pored kipova kraljeva. Po Plutarhu Tiberije je bježeći, posrnuo i pao među beživotna tijela svojih pristalica. Dok se pokušavao dići, prvi ga je nogom u glavu udario njegov kolega tribun Publije Saturej, a drugi smrtonosni udarac mu je zadao izvjesni

Lucije Rufus, koji se svojim djelom kasnije i javno hvalio. Po Veleju Paterkulu, dok je bježao niz stepenice koje vode od Kapitola, Tiberije je bio pogođen djelićem klupe i na taj način je završio svoj život. Slično Veleju, govori i Livije, kada kaže da je Tiberije pogođen djelovima klupa koje su se nalazile na biralištu. Diodor ne detaljiše previše kada spominje smrt Tiberija Grakha i samo kaže da je Nasika "svojim rukama" ubio Tiberija. Uz Tiberija Grakha je ubijeno još oko 300 njegovih pristalica. U toku noći Tiberijevo tijelo, zajedno sa tijelima njegovih ubijenih pristalica, je bilo bačeno u rijeku Tibar. Tolika je bila mržnja da nije bila dozvoljena ni sahrana ljudi koje su pobili. Od pada kraljevske vlasti, masakr na Kapitolu je bio prvi građanski sukob koji je završen nasiljem i masovnim međusobnim ubijanjem građana, i od tada će međusobni krvavi sukobi i ratovi građana i Italika postajati sve više svakodnevnica političkog života Rima, a republikanski sustav će se utopiti u stranačkoj mržnji, kaosu i građanskim ratovima. Represalije, pogubljenja i protjerivanja su se nastavljali i poslije ubistva Tiberija Grakha i njegovih pristalica, I to posebno nakon završetka konzulskog mandata Mucija Skevole. Mnogi populari koji su izbjegli pokolj na Kapitolu, nisu uspjeli da izbjegnu i svoje kažnjavanje. Pogubljen je i filozof i retoričar Diofan, dok je Gaj Blosije, zahvaljujući svojim vezama uspio izbjeći smrt. On je bio prognan iz Rima i Italije, ali svoju stoičku revolucionarnost nije mogao suzbiti ni u progonstvu. Krijeru antičkog “revolucionara” i "Če Gevare" nastavio je u nekadašnjoj pergamskoj kraljevini gdje se pridružio Aristoniku i njegovom ustanku. Nedugo nakon pogibije svoga zeta, umro je prirodnom smrću i Apije Klaudije Pulher.

Poslije smrti Tiberija Grakha nastavljeno se sa dodjeljivanjem zemljišta, a čak je i agrarna komisija nastavila svoj posao (samo je umjesto Tiberija Grakha izabran Licinije Mucijan ili Marko Fulvije Flak). Umjesto preminulog Apija Klaudija za drugog, nedostajućeg člana Komisije izabran je Gaj Papirije Karbon. Uostalom da bi se „Sempronijev zakon” mogao legalno opozvati bilo je potrebno to uraditi preko komicija, što je za protivnike Tiberija Grakha bilo praktično nemoguće izvesti. Ova mjera bila je životno potrebna, tako da čak i konzul Popilije, koji je prognao iz Rima Grakhove pristaše, u sačuvanom natpisu govori o sebi da je "prvi učinio da na državnoj zemlji pastiri ustupe mjesto težacima". Prema tome, čak ni najaktivniji protivnici Tiberija nisu mogli zadržati provođenje njegovog zakona. Tiberijeva pogibija ne objašnjava se utopijom njegovog projekta, već time što je sama metoda provođenja zakona podrivala moć Senata. To je zadiralo u prvom redu u političku moć Senata i prestiž senatorâ, kao najvišeg staleža u državi i narušavalo sve tradicije stvorene u konzervativnim aristokratskim krugovima Rima. Osim toga, snage koje su sudjelovale u demokratskom pokretu nisu bile dovoljno jedinstvene. Oslonac Tiberija Grakha bilo je seljaštvo. Ishod borbe pokazuje da gradski plebs, čiji je određen dio bio u klijentskim vezama sa nobilitetom, nije pružio dovoljnu podršku Tiberiju. Što se tiče vitezova, oni su po svemu sudeći, pružili izvjesnu podršku kod potvrđivanja zakonskog projekta, jer je to podrivalo moć Senata, ali se provođenje zakona u život ticalo interesa vitezova – zelenaša i zemljoposjednika, tako da su se oni povukli iz pokreta.

Narodnjaci i Optimati

Iz zbivanja iz 133. god. p. n. e., odnosno iz prvobitnog kružoka reformatora i podržavaoca i pristalica reformnog pokreta Tiberija Grakh će proizaći stranka populara (*populares → populus, i, m* - narod), odnosno narodnjaka („narodna stranka“). Iz protivničkog tabora će se razviti stranka optimata (*optimates → optimus, a, um* = najbolji, a, e.), odnosno „stranka najboljih, odličnih.“ Narodnjaci/populari će kao glavno oruđe svoje aktivnosti koristiti komicije (posebno tributske) i više će inklinirati demokratskim idejama, a optimati će svoju moć bazirati na Senatu i na tradicionalnim, konzervativnim stavovima. Načelno gledano populari će zastupati i štititi interese seoskog i gradskog plebsa, a optimati interese nobiliteta i senatorske privilegije. Podrška vitezova popularima nije uvijek bila pouzdana. Ove političke grupacije nisu bile potpuno uobličene političke stranke u suvremenom značenju te riječi. Vođe populara i same su većinom dolazile iz reda nobiliteta. Često je politička borba povećavana intrigama između raznih grupa nobiliteta i kombiniranja s tradicionalnim vezama ili rasprama među pojedinim rodovima i familijama. Ali se uvijek u središtu borbe između populara i optimata nalazilo agrarno pitanje i pitanje demokratizacije rimske države. Ta su pitanja postala predmet pažnje rimskog društva s kraja II. i početka I. st. p. n. e., sve praktično do nestanka republikanskog sustava.

Stranka populara se poslije julskih događaja iz 133. god. p. n. e, uspjela konsolidirati i započeti novu zakonodavnu djelatnost koju je otpočeo novi plebejski tribun za 131. god. p. n. e. Gaj Papirije Karbon. On je predložio dva nova zakona i to da se isti tribun može ponovo izabrati po drugi put uzastopce, ako bi to narod želio, i uvodeći tajno glasanje u zakonodavnim komicijama. Dok je drugi prijedlog o tajnom glasanju u vezi donošenja i opozivanja zakona odobren, prvom prijedlogu se uspješno suprotstavio Scipion Emilijan te nije usvojen. Populari su uspjeli i da izdejstvuju i pozivanje na odgovornost i bivših konzula Rupilija i Popilija, zbog procesuiranja Tiberijevih pristalica. Nasiku Skorpiona je Senat da bi ga zaštitio poslao u Aziju. Lutajući i potucajući se po istočnom Mediteranu, vrlo ubrzo je umro prirodnom smrću u Pergamu.

Scipion Emilijan i odnos prema reformi

Scipion Emilijan se nalazio u Hispaniji kada mu je stigla vijest o smrti Tiberija Grakha, što je prokomentirao stihom iz Odiseje: "I pravo jeste, što onaj sad mrtav po zasluzi leži, i drugi pogini tako, tko učini takovo štogod!" Time je jasno naglasio svoje protivljenje djelatnosti svoga šure. Agrarna komisija je postupala odlučno i provodila konfiskacija

zemljišta u širokim razmjerima, a osobito su nezadovoljni provođenjem agrarnog zakona bili Italici, od kojih su također oduzimana zemljišta. Nezadovoljnici su sebi našli zaštitnika u ličnosti Scipiona Emilijana, koji je postao novi lider optimata u periodu ponovne popularske zakonodavne i političke ofanzive. Kada se Scipion Emilijan vratio u Rim, stigle su mu žalbe Italika, od kojih su mnogi služili u njegovim trupama. Optimati su uspjeli da izdejstvuju 130. god. p. n. e. donošenje zakona po kojem su plebejski tribuni odgovorni za pobune u komicijama, jer je u njihovoj vlasti raspustiti komicije čime se takva buna pojavi. To je bio direktan udar na plebejske tribune (najsnažniji oslonac populara), jer bi se tako oni lakše mogli tužiti nakon položene tribunske časti. Na prijedlog Scipiona Emilijana pravo sudskog pretresanja predmetâ u vezi sa razgraničenjem privatne i javne imovine (što je bilo jedno od glavnih problema agrarne reforme) oduzeto je agrarnoj komisiji i predato cenzorima i konzulima. Ova odluka zakočila je rad agrarne komisije. Tako je agrarna komisija nastavila raditi sve do 129. god. p. n. e. kada je rješavanje agrarne problematike preneseno na konzula Gaja Sempronija Tuditana, koji je uvidjevši svu težinu i opsežnost problematike za koju je bio zadužen da riješi, više volio da sve napusti i ode u rat protiv ilirskih Japoda. Populari su postajali sve nezadovoljniji politikom Scipiona Emilijana, što se posebno vidjelo na jednom skupštinskom zasjedanju gdje je imao žestoki verbalni sukob sa Gajem Papirijem Karbonom i masom. Kružili su i glasovi da se on sprema sasvim anulirati „Sempronijev zakon". Ali taj dan skupštinskog zasjedanja na kome se sukobio sa narodom, bio je i posljednji dan njegovog života. Sutra ujutro 129. god. p. n. e. je nađen mrtav (u svojoj 56. godini) u svojoj kući, bez vidljivih rana. Smrt Scipiona Emilijana je jedno od najkontroverznijih neodgovorenih pitanja iz političkog života Republike. Sumnja je bacana na mnoge od pristaša i rođaka Tiberija Grakha, a najviše se sumnjalo da je Karbon bio taj koji je naručio umorstvo Scipiona Emilijana. Karbona su kasnije i javno označavali ubicom, ali ništa nije bilo dokazano. Vrlo je moguće da je riječ o nasilnom umorstvu koje je inicirala Kornelija uz pomoć Sempronije (njen brak sa Scipionom Emilijanom je bio formalnost jer je on zbog ružnoće i neplodnosti nije volio, ali ni ona njega). Kornelija (koja je bila siva eminencija narodnjaka), Sempronija i vođe populara su imali motiva da ubiju Scipiona Emilijana, koji je mogao predstavljati nepremostivi problem za populare jer je namjeravao da potpuno obori *lex Sempronia*. Scipion Emilijan nije dobio ni zvaničnu, državnu sahranu.

Ustanak Aristonika

Atalov testament je doveo do još jednog velikog problema za Republiku, koja se morala u Maloj Aziji boriti protiv nižih socijalnih slojeva, sirotinje i robova. Kralj Atal III. je, po svemu sudeći, podčinjavanje Rimljanima smatrao neizbježnim (rimsko-italski poslovni

ljudi su već imali priličnu kontrolu nad atalidsko-pergamskom kraljevstvu), pa je onda smatrao boljim rješenje da se to učini po njegovim, boljim uvjetima. Atalova ostavština svoga kraljevstvu Rimu imala je jedan zahtjev, a to je da grad Pergam i drugi grčki i helenistički atalidske kraljevine (koja više ne postoji) ne plaćaju tribut Rimu. Inače, u pojedinim gradovima bivše atalidske kraljevine su postojale dosta brojne prorimske stranke, npr. u Pergamu i Efesu. I oligarhijski elementi su davali podrški uspostavi rimske vlasti, kao dobrom garant protiv pokušaja demokratskih i socijalnih prevrata. Međutim, preuzimanje uprave i uspostava provincijalne vlasti su iskomplicirali. Nezadovoljstvo je posebno bilo izraženo kod onih članova dinastije Atalida, koji su smatrali da je testament Atala III. predvidio njihova prava. Riječ je prvenstveno o Aristoniku, čije porijeklo nije još uvijek precizno utvrđeno. On je vjerojatno bio nezakoniti sin Eumena II. sa nekom konkubinom ili po Liviju sin kralja Atala II. Senat je u Pergam poslao komisiju koja je trebala da se pobrine u vezi tranzicije vlasti, a dok se čekao njihov dolazak kraljevinom je upravljala neka vrsta provizorne vlade. Ubrzo je nastupio kaos, a onda i je izbio i ustanak, koji je poveo Aristonik, smatrajući se legitimnim nasljednikom. Aristonik se proglasio kraljem Eumenom III. Međutim, on nije poveo borbu radi osiguranja prava na nasljedstvo, nego je njegov pokret imao i radikalne demokratske i socijalne elemente. Aristonik se vjerojatno i sam nalazio pod utjecajem misli i shvatanja kojima je obilovao tadašnji mediteranski svijet o preustroju sustava.

Ta shvatanja utopijskog karaktera o svijetu u kome nema nepravde, iskorištavanja, rata i siromaštva, čiji izvor nisu bila samo stoička učenja, su bila vrlo raširena u tadašnoj literaturi i vrlo popularna. U tu vrstu literarnog opusa spadaju utopijski opisi otoka blaženih i jedne države Sunca, koji su nastali u III. st. p. n. e. U Jambulovom Heliopolisu, opisana je idealna država Sunca, koja se nalazi negdje na Indijskom okeanu. U njoj su svi ljudi jednaki u pogledu posjeda, pravde i naobrazbe. Svi dobijaju jednake plate za usluge i rad, svi sudjeluju u vlasti, ropstvo je ukinuto… itd. Aristonik je sa svojim ultra-demokratskim i socijalnim pokretom računao i na podršku nižih socijalnih slojeva i robova. Aristonik je zato I svoju državu nazvao nazvao „Državom sunca**“** (na grčkom *Heliopolis* i na lat. *Civitas Solis*), dok su se njegovi sljedbenici nazivali Heliopoliti-građani države Sunca. Vojsku Države Sunca su uglavnom sačinjavali pobunjeni robovi i siromašni obespravljeni slojevi. Aristoniku se u revolucionarnom ratu i izgradnji "idealne države Sunca" pridružio i Gaj Blosije, koji je protjeran iz Italije. Svoje neprijatelje je Aristonik primarno imao u bogatoj oligarhiji gradova bivše kraljevine i veleposjednika, koji su mu nanijeli i izvjesne poraze (Smirna, Kima). Nakon neuspjeha na egejskom primorju, povlači se u unutrašnjost i započinje svoj revolucionarni prevrat, čime dobiva na masovnosti. I Heliopoliti počinju da nižu pobjede nad domaćim protivnicima.

Protiv Aristonika je upućena rimska vojskom pod zapovjedništvom konzula Publija Licinija Krasa Mucijana, koja je poražena, a konzul zarobljen (u zarobljeništvu je i stradao). Tri godine trajao je težak rat Aristonika i njegovih Heliopolita protiv udruženih snaga

Republike, Bitinije, Ponta, Paflagonije, Kapadokije i domaćih proturevolucionarnih snaga. I konačno je konzul za 130. god. p. n. e. Marko Perperna (*Marcus Perperna*) uspio da pobijedi Heliopolite i 129. god. p. n. e. pod opsadu stavi grad Stratonikeju, u koju se Aristonik sklonio. Grad je uslijed gladi bio prisiljen da se preda, pa je i Aristonik zarobljen a rat završen. Nakon što je proveden u trijumfu Aristonik je umoren. Međutim otpor Heliopolita se nastavio i Rimljani i njihovi saveznici su imali velike muke da se suprostave njihovoj gerilskoj taktici. Ipak primjenjujući teške mjere kao što je politika spržene zemlje, heliopolitski gerilci su poraženi, a red u novoj provinciji Aziji uspostavljen. Red je uspostavio Manije Akvilije (*Manius Aquillius*) konzul za 129. god. p. n. e. Kada je propao pokret heliopolita, i Gaj Blosije je izvršio samoubistvo. Nekadašnji atalidski posjedi u Trakiji su pripojeni provinciji Makedoniji, krajnje istočne dijelove nekadašnjeg atalidsko – pergamskog kraljevstva predali su maloazijskim dinastima, a od ostatka je nastala provincija Azija. Gradovi koji su ostali lojalni Rimljanima tokom Aristonikovog rata su oslobođeni tributa.

Marko Fulvije Flak → otvaranje savezničkog pitanja

Brutalno ubistvo Tiberija Grakha je neminovno kao posljedicu moralo imati produžetak linije osvete, sukoba, nasilja i prolijevanja krvi. Nije se dugo čekalo da se nastave krvavi unutrašnji nemiri u Rimu. Tih godina počinje da se pojavljuje i pitanje daljeg statusa italskih saveznika. To pitanje se sastojalo u tome da li italski saveznici kolektivno i po sistemu automatizma treba da dobiju rimsko građanstvo ili ne. Porcijevim zakonom (*lex Porcia*) iz 190. god. p. n. e. zabrani se šibanje ili osuđivanje na smrt rimskog građanina, a od 167. god. p. n. e. rimski građani su bili oslobođeni direktnih poreza. Te nove privilegije za rimske građane su bile primamljive i za italske saveznike, posebno one sa latinskim pravom, te su oni nastojali doći do rimskog građanstva na bilo koji način. Sami saveznici su to pitanje, odnosno zahtjev da dobiju punopravno rimsko građanstvo i tako se izjednače sa građanima Republike postavili kao svoj krucijalni prioritet. Tako bi italski saveznici, koji su se borili zajednički sa rimskim legijama, konačno bili izjednačeni sa Rimljanima. Inače se rimski odnos prema italskim saveznicima u periodu „*nova sapientia*“ prilično promijenio, i sada su se prema njima počeli ponašati kao prema potčinjenom stanovništvu. Pitanje dodjeljivanja prava građanstva saveznicima bilo je povezano i sa ekonomskim razlozima. Saveznici su zajedno s Rimljanima sudjelovali u pohodima, ali njih nisu obuhvaćale podjele zemljišta koje su provođene počevši od braće Grakho. Osim toga, porast krupnog zemljoposjeda dovodio je do toga da su zauzete oblasti koje su oduvijek koristile italske zajednice. Npr. krupna stočarska gospodarstva rimskih magnata pojavila su se u Apuliji, kuda su oduvijek italske zajednice nastanjene u brdsko – planinskim zonama, vodile svoju stoku u redovitim

sezonskim kretanjima. Za prava građanstva borili su se i predstavnici italskih gradova i njihovi interesi bili su vezani za rimske provincije, gdje su morali konkurirati rimskim vitezovima, koji su uživali razne privilegije.

Pogoršavanje položaja saveznika se naročito osjećalo u vojsci (podjela plijena, slanje u posade i nepopularne misije), podjeli zemlje gdje su dobivali manje od rimskih građana, a bilo je i slučajeva kada su iz Rima bili odstranjivani (187. i 177. god. p. n. e.). To je bilo toliko različito od stanja u vrijeme rane faze Srednje Republike. Zloupotrebe rimskih magistrata prelazile su ponekad svaku mjeru. Samovolja je dolazila dotle da su slobodni stanovnici italskih gradova, bez ikakvog povoda, osuđivani na javne tjelesne kazne. Gaj Grakh je pričao ovakav slučaj. Jedan seljak iz reda italskih saveznika ironično se izrazio o nosiljci u kojoj su nosili nekog rimskog aristokrata, koji u to vrijeme nije vršio službenu dužnost. Krivac je bio podvrgnut tjelesnim kaznama i pretučen. Primanje rimskog građanstva bi doprinijelo političkom i pravnom izjednačavanju svih stanovnika Italije, i status italskih *socii* bi iščezao. Kao novi rimski građani, italski saveznici su mogli računati i na korištenje prava provokacije na zloupotrebe vlasti rimskog magistrata (na što je svaki rimski građanin i obični vojnik imao pravo). Bez prava provokacije italski saveznici su bili bespravni pred rimskim vojskovođama - magistratima, tako da su čak i oficiri osuđivani na smrtnu kaznu. Iako je primanje rimskog građanstva značilo formalni nestanak čitavog niza malih italskih „državica“, njihovi građani su bili spremni i na to kako bi ravnopravno sa starim „Rimljanima“ dijelili plodove imperijalnog statusa. Marko Fulvije Flak (konzul za 125. god. p. n. e.) je predložio (i to kao rješenje problema podjele zemlje među savezničkim gradovima) da se saveznicima dodijeli rimsko građanstvo i tako unificira Italija. Donošenje toga zakona Senat je uspio izbjeći tako što je konzula Flaka poslao u Galiju i on nije uspio svoj zakon podnijeti na izglasavanja komicija. Opozicija dodjeli rimskog građanstva nije bila prisutna samo u Senatu, nego i među plebsom, posebno gradskom koje nije željelo da dijeli pravo glasa (koje može dobro unovčiti) sa masom drugih. Negativan stav Senata prema zakonskom projektu Fulvija Flaka izazvao je 125. god. p. n. e. pobunu italskih saveznika u Askulu i Fregeli. Posebno je teška borba bila u Fregeli. Rimljani su grad porušili, jedan dio njegovog teritorija dodijelili susjedima, a na drugom osnovali rimsku koloniju.

Ekspanzija u transalpinsku Galiju

Marko Fulvije Flak je bio tih godina umiješan u još jednu značajnu epizodu, ali ovog puta u vanjskoj, a ne unutarnjoj politici. Kao izabrani konzul za 125. god. p. n. e. otišao je sa vojskom da pomogne Masiliji koja je bila kontinuirano ugrožavana od Ligura (još 156. god.

p. n. e. Masilijanci su se obratili za pomoć Rimu radi zaštite od Ligura). Poslije uporne borbe, Flak je pobijedio Ligure, i pohod nastavio protiv Gala. Fulvije Flak je bio i prvi Rimljanin koji je predvodeći vojsku prešao Alpe. On se vratio pobjedonosno iz rata i 123. god. p. n. e. proslavio je trijumf. Ali rat je u južnoj transalpinskoj Galiji nastavljen i narednih godina, jer su Rimljani naišli na savez galskih naroda, među kojima su posebno snažni i dominatni bili Arverni. Oni su se nametnuli kao hegemon znatnom dijelu galskih naroda i kontrolirali su jedno široko područje, ali su njihovi galski konkurenti Heduanci (Edui) sklopili savez sa Republikom. Protiv keltskih naroda Arverna i Alobroga je upućen Kvint Fabije Maksim / *Quintus Fabius Maximus*, sinovac Scipiona Emilijana i konzul za 121. god. p. n. e., zajedno sa Gnejom Domicijem Ahenobarbom (*Gnaeus Domitius Ahenobarbus*). Fabije Maksim je pobijedio i Alobroge i Arverne u prvoj i drugoj bitci kod Avinjona, radi čega je nagrađen trijumfom i dobijanjem počasnog naziva Alobroški/*Allobrogicus.* Održani trijumf je bio čuven zbog svoga spektakla, uključujući i arvenskog vođu Bituita u njegovom srebrenom bojnom oklopu. Od pljačke Overnja (*Auvergne*) Fabije Maksim je podigao *Fornix Fabianus* koji prelazi preko *Via Sacra.* Vrlo bitna rimska pozicija *Aquae Sextiae* (Sekstijeve banje, na mjestu termalnih izvora) koju je 122. god. p. n. e. osnovao Gaj Sekstij Kalvin/*Caius Sextius Calvinus* (konzul za 124. god. p. n. e.) A 118. god. p. n. e. u stari galski grad Narbon upućena je rimska kolonija. Zahvaljujući ovim pohodima ustanovljena je provincija Transalpinska Galija / *Gallia Transalpina* (kasnije nazvana Narbonska Galija/*Gallia Narbonensis*) 121. god. p. n. e. Ovim je otvoren put ka rimskom napredovanju prema Zapadnoj Europi i širenju imperijalnog obujma i na prostore van mediteranskog bazena. Ujedno je konačno stvorena i kopnena veza Italije sa hispanskim provincijama. Ta cesta se po njenom začetniku Domiciju Ahenobarbu zvala „Domicijeva cesta“. Osvajanje Balearskih otoka, koji su služili kao uporište gusara, osiguralo je i pomorske komunikacije sa Pirenejskim poluotokom.

Gaj Grakh

Pravi nastavak Tiberijevog rada došao je sa njegovim bratom mlađim bratem Gajem. Epizoda sa Gajem je bila nešto duža i imala širi obujam u odnosu na onu od Tiberija. U godini umorstva brata, Gaj je imao oko 20 godina. On je odslužio vojsku (u kojoj je po sopstvenim riječima proveo 12 godina), oženio se Licinijom, kćerkom Licinija Mucijana, bliskog suradnika Tiberije Grakha (iako pojedini izvori navode da je bio oženjen sa kćerkom Decima Junija Bruta Kalaika / *Decimus Junius Brutus Callaicus*, konzula za 138. god. p. n. e.). Za vrijeme numantinske kampanje njegovog zeta Scipion Emilijana, Gaj je služio kao štabni oficir. Ali pošto postoji svjedočanstvo da je bio prisutan u Rimu, kada se

dogodilo ubistvo njegovog brata, Gaj se kući vratio prije završetka ratnih operacija kod Numancije. Gaj je inače bio član agrarne komicije, a zatim je kao kvestor upućen na Sardiniju (gdje je proveo razdoblje od 126. do 124. god. p. n. e.; a svoju vojno i civilnu dužnost na Sardiniji je obavio pošteno), a nakon povratka je bio pozvan na odgovornost kao uzročnik pobune u Fregeli. Ali je plebs bio na njegovoj strani i optužba je bila povučena.

Gajeva ličnost je bila dosta složena, kao i stariji brat i on sam je bio odlično obrazovan, i usmjeravan u stoičkom pravcu kao ustrajne osobe uvjerene u pravičnu ideju. Sa druge strane, umorstvo brata i njegovih pristalica je imalo priličan efekt u oblikovanju političke djelatnosti Gaja Grakha. On je tako bio vođen ne samo idealizmom i programom narodnjaka, nego i snažnom željom za osvetom. Sam Tiberije Grakh je imao velikog utjecaja na svoga mlađeg brata. Gaj je tako u svojim javnim nastupima uvijek idealizirao svoga starijeg brata, a navodno mu se jednom i u snu javio (kako bi ga podstakao na odlučnu političku akciju), kada je Gaj počeo da oklijeva sa svojim političkim angažmamom. Radi svih tih osjećanja koja su se u njemu samom izmiješala Gaj Grakh je imao i agresivniji i manje popustljiviji nastup u odnosu na svoga starijeg brata, nije bio toliko sklon kompromisima i počeo je zauzimati ekstremne narodnjačke stavove, a mogao se i lakše isprovocirati. Želju za odlučnim i energičnim nastupom, osvetom i obračun sa protivnicima (posebno onim koje je krivio za smrt brata) kod Gaja dodatno je forsirala i njegova majka Kornelija, Njegova desna ruka je postao Marko Fulvije Flak. Za plebejskog tribuna Gaj je bio izabran 123. god. p. n. e., započeo je svoju svestranu zakonodavnu djelatnost realizacije popularskog programa. I za narednu 122. god. p. n. e. Gaj Grakh je ponovo bio izabran za plebejskog tribuna (radi čega je njegov stariji brat platio glavom). Za vrijeme njegovih plebejskih tribunata on je bio prilično aktivan sa donošenjem zakonskih rješenja kojima je povezivao interese različitih slojeva rimskog i italskog stanovništva, a sve sa ciljem rušenja političke i ekonomske dominacije nobiliteta.

Kao prvi zakon u okviru svoje reformne i osvetničke kampanje Gaj je predložio da ako je nekom magistratu oduzeta služba, taj više nije mogao da vrši bilo kakvu drugu službu, a omogućavao je i narodnoj skupštini (to jest tribunima) da pozovu na odgovornost onog magistrata koji je prognao građanina bez suda ili izvršio smrtnu kaznu nad rimskim građaninom bez dozvole «naroda», tj. bez davanja mogućnosti priziva građanina na komicije, a što je bilo njegovo pravo zagarantovano zakonima XII ploča i posebno Porcijevim zakonom. Prva stavka je bila uperena protiv Oktavija (koji je ipak Gaj povukao na molbu Kornelije), a druga protiv bivših konzula Popilija i Rupilija koji su bili najodgovorniji za progon (likvidacije i protjerivanja) Tiberijevih pristalica. Popilije Lenat je bio prisiljen napustiti Italiju.

U korist seoskog plebsa, tradicionalnog oslonca Grakha, donio je zakonske uredbe kojima je olakšavao vojničku službu (kojoj uglavnom podliježe seoski plebs). Posebno je važno

bilo širenje prava provokacije (*ius provocationis*), zakona koji je štitio rimskog građanina od samovolje magistratâ apelacijom na narodnu skupštinu, i na vojsku (gdje dotada nije bilo mjesta žalbi na odluku zapovjednika). U vezi s tim stoje i drugi vojni zakoni Gaja Grakha: u vojnu službu ne smiju se primati ljudi mlađi od sedamnaest godina, obustavljaju se odbici od vojničke plate za opremu i dr. Gaj Grakh je nastavio i sa daljnjim afirmiranjem i sprovođenjem agrarnog zakona svoga brata. U korist seljaštva išlo je predviđeno osnivanje novih kolonija na plodnim italskim i vanitalskim zemljištima. Planovi Gaja Grakha su bili osnivanje kolonija na mjestu Kapue i Tarenta. Zakonom plebejskog tribuna Rubrija je odlučeno da se osnuje i kolonija Junonija na mjestu uništene Kartagine u koju bi se naselilo 6000 naseljenika/zemljišnih čestica (svako bi dobivao posjed veličine do 200 jugera). Gaj je zajedno sa Fulvijem Flakom znači namjeravao da ponovo podigne i Kartaginu, ali ovaj put kao koloniju sloja srednjih zemljišnih posjednika. To je značilo da nove kolonije nisu više ličile na ranije vojno – zemljoradnike naseobine, nego bi to bili i pravi gradovi sa trgovačkim i zanatlijskim stanovništvom. Međutim, osnivanjem kolonije Junonije Gaj Grakh je zanemario religijsko prokletstvo (ustanovljeno nakon razaranje Kartagine), koje se odnosilo na taj teritorij. Nove kolonije osnivane su na račun zemljišta koja su dotad uzimali pod zakup veliki posjednici, koji su dolazili i iz reda rimskog nobiliteta.

Gradski plebs je nastojao privući provođenjem široko zasnovanih javnih radova (u prvom redu izgradnje puteva širom Italije koji su bili kostur mreže rimskih puteva), kako bi se smanjila nezaposlenost i zakonom o žitu *(lex frumentaria*), kojim je ozakonjena prodaja državnog žita gradskom plebsu po vrlo jeftinim cijenama (jedan modij davan je po 6 ⅓ asa). Nešto kasnije će demagozi na temelju spomenutog zakona razviti sistem besplatne podjele žita.

Pošto se stanovništvo Grada uveliko uvečavalo zbog pristizanja pauperiziranih masa, koje su živjele na granici puke egzistencije. Takvo stanje je ostajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru, i plodno tlo za potencijalne nemire. Nesumnjivo je Gaj Grakh sa *lex frumentaria* želio privući na svoju stranu glasačku masu gradskog plebsa, ali je kasnije ovaj sustav podjele hrane (u početku po veoma niskim cijenama a kasnije i besplatno) predstavljao prije svega mjeru socijalne politike. Tako je država, subvencionirajući cijenu uvezenog žita, na sebe preuzimala brigu o minimalnom zbrinjavanju gradskog plebsa. Ali kako je već rečeno, ova mjera je na duže staze imala negativne posljedice, jer je polako ali sigurno stanovnike grada Rima pretvarala u parazite. Tako je Gajeva izvorna namjera poboljšavanja položaja gradskog plebsa, u svome praktičnom odvijanju vrlo brzo u potpunosti bila izvrnuta i pretvorena u vrlo loš običaj izdržavanja na račun marljivih stanovnika plodnih provincija, a koju će naslijediti i Konstantinov novi Rim na Bosforu. Pitanje podjele državnog žita po nižim cijenama ili besplatno je često predstavljalo i značajan segment kasnijih političkih agendi pojedinaca, pogotovu iz redova populara. U okviru ovog pitanja djelovali su i optimati, o čemu svjedoće npr. zakoni *lex Octavia* i *lex*

Terentia Cassia. Podjele žita moguće (posebno u postrepublikansko doba) je promatrati i kao neki vid protosocijalne politike, odnosno državne intervencije kako bi se osigurala najnužnija egzistencija najsiromašnijih građana.

Vitezove je pokušao da privuče na stranu stranke populara zakonom o provinciji Aziji (*lex de provincia Asia*) i sudskim zakonom (*lex iudiciaria*). Zakonom o provinciji Aziji je uveden porez desetina za ovu provinciju, a njegovo ubiranje je prepušteno kompanijama publikana. Davanje zakupa za ubiranje poreza, po ovom zakonu, se trebalo vršiti na licitaciji koje su se morale održavati u Rimu, a ne u provinciji (kao npr. na Siciliji) čime je otpadala mogućnost konkurencije lokalnih financijera. Na taj način, vitezovi su dobivali neograničena prava za ekonomsko iskorištavanje bogate provincije Azije. Natpisi sa otoka Delosa ukazuju na to da od ovog vremena raste uloga rimsko - italskih zelenaša, lihvara i publikana u financijskom životu istočnih područja. Po sudskom zakonu u stalnim sudskim komisijama za pretresanje slučajeva zloupotreba po provincijama (*quaestiones perpetuae de repetundis*) su trebali sjediti vitezovi. To je zadavalo težak udarac nobilitetu. Apijan govori da je Gaj, nakon usvajanja zakona rekao da je *"jednim udarcem skršio Senat"*. Odsad su vitezovi morali pretresati slučajeve senatora, bivših namjesnika provincija, koje stanovnici provincije tuže sudu, a takvi su slučajevi bili obična pojava. Zloupotrebe pak publikana ostajale se nekažnjene, jer su oni bili ortaci rimskih sudaca. Da bi privukao saveznike na svoju stranu Gaj i Fulvije Flak su obećali proširenje rimskog građanstva sve do obronaka Alpa.

U sklopu svoje zakonodavne aktivnosti širokog spektra Gaj je srušio i prevlast bogatijih klasa u centurijatskim komicijama, tako što je izmijenio pravilo o redu glasanja centurijatskih komicija i od Gajevog tribunata su sve centurijatske komicije glasale zajedno. Djelatnost mlađeg Grakha nije bila samo ograničena političkim okvirima. Zahvaljujući njemu izgrađeni su mnogi putevi i magacini za žito. Pored gradnje puteva Gaj je pristupio i osnivanju novih kolonija. U svojoj aktivnosti Gaj je imao i veliku podršku od Kornelije, koja je bila aktivni sudionik kampanje njenog sina. Pune dvije godine (123. – 122. god. p. n. e.) Gaj Grakh je bio glavni pokretač političkih dešavanja u Republici, i vrlo uspješno je određivao pravac u kojem se kreće Republika. Međutim, ta činjenica da je on skoro, pa apsolutno, upravljao politikom Republikom, dovela je do toga da i on bude lažno optužen da teži tiraniji ili monarhiji.

Ali dvogodišnja intenzivna kampanja Gaja Grakha nije mogla ostati i bez optimatske reakcije, kojoj se na čelu nalazi konzul (za 121. god. p. n. e.) Lucije Opimije (*Lucius Opimius*). Veliku podršku Opimiju davao je drugi plebejski tribun za 121. god. p. n. e. Marko Livije Druz (*Marcus Livius Drusus*). Po starim običajima, plebejski tribun nije smio napuštati Rim, ali je Gaj Grakh otputovao u Afriku, da osobno rukovodi osnivanjem Junonije, što su iskoristili njegovo protivnici koji su u njegovom odsustvu (od 7 sedmica) započeli vrlo aktivnu kampanju. Livije Druz je kako bi od Gaja odvojio mase, predložio

demagoške mjere kao što je osnivanje 12 kolonija sa po 3000 naseljenika (odnosno 3000 zemljišnih čestica) i olakšavanje rente za zemlju dodijeljenu 133. god. p. n. e., kao i da se latinski saveznici ne bi trebali loše tretirati od rimskih zapovjednika. Ovi *Leges Liviae* nisu bili realizirani (izgleda da je bila osnovana samo jedna manja kolonija – Skilacij), jer je Senat njima samo namjeravao da odvoji mase od Gaja Grakha i preusmjeri na Livija Druza. Tako je i odbijen zakon o dodjeli rimskog građanstva italskim saveznicima. Gajevo odsustvo iz Rima je bila njegova ključna politička greška, jer kada se vratio zatekao je potpuno izmijenjenu konstelaciju političkih odnosa, na njegovu štetu. Na kraju nije mu uspjelo ni da bude izabran za novog plebejskog tribuna za 121. god. p. n. e. Nakon neuspjeha na izborima za plebejskog tribuna Gaj Grakh se povukao u privatni život. Međutim, te iste godine je pokrenuto i pitanje kolonije Junonije. Optimati su iskoristili glasove o nepovoljnim znamenjima, koja su tobože zapažena pri osnivanju kolonije. Pričali su, kako su vuci preko noći podigli kamene međaše koji su dan ranije postavljeni na granici buduće kolonije. To su auguri protumačili kao izraz gnjeva bogova zbog osnivanja kolonija na prokletom zemljištu. Konzul Lucije Opimije, jedan od glavnih Grakhovih protivnika, sazvao je komicije, da ukine Rubrijev zakon o koloniji Junoniji. Situacija u Rimu je postajala vrlo teška i suparničke stranke su se okupljale na Kapitolu, gdje je trebalo da se održe komicije. Tada se i desio incident, kada je u jednom nesretnom spletu okolnosti ubijen Kvint Antilije, liktor konzula Opimija, od jednog pristalice Gaja Grakha.

Taj čin je poslužio kao odličan povod za obračun sa popularima, i Opimije je sazvao sjednicu Senata koji je donio odluku da je država u opasnosti i da se konzulu daje specijalno ovlaštenje *senatus consultus ultimum (exstremum)*, koji je glasio: "*Videant consules ne quid detrimenti res publica capiat*" („neka se postaraju konzuli da Republika ne pretrpi nikakvu štetu"). Time je optimatski Senat dao odriješene ruke konzulu Opimiju da se razračuna sa popularima i Gajem Grakhom. Na Kapitolu su se okupile optimatske snage i to senatori i jedan dio vitezova naoružani, zajedno sa jedinicom kretskih plaćenika – strijelaca. Gaj Grakh i Fulvije Flak su se koncentrirali sa popularima na Aventin. U posljednjem trenutku Gaj i Fulvije obratili su se za pomoć robovima obećavajući im slobodu, ali bilo je već suviše kasno. Kretski strijelci su odlučili bitku, zasuvši slabo naoružane populare sa kišom strijela. Optimati su ponovo izvršili pokolj na ulicama Rima, ovaj put znatno veći i oko 3000 populara je bilo ubijno. Gaj, koji je uspio da izmakne prvom udaru koji su izveli grčki najamnici-kretski strijelci, ne želeći da padne u ruke svojih neprijatelja, naložio je svome vjernom robu Luciju Viteliju da ga ubije. Po Veleju Paterkulu i Aureliju Viktoru rob kojem je Gaj naložio da ga ubije zvao se Euporus (*Euphorus)*. Vjerovatno je ime koje spominju Velej i Viktor njegovo ime po rođenju dok je Lucije Vitelije dobio od strane svojih rimskih gospodara. Nakon što je izvršio Gajev nalog Euporus (*Lucije Vitelius*) je i sam izvršio samoubistvo. Njihova tijela su pronađena u šumarku Furina sa druge strane Tibra na obroncima Janikulskog brijega. Fulvije, koji je isto izmakao tom prvom pokolju koji se dogodio na Aventinu, ubijen je u radionici svoga klijenta. Za glave Gaja i Fulvija koje

donesoše Opimiju, donosioci su od njega nagrađeni zlatom one težine koliko su bile teške odsječene glave dvojice narodnjačkih prvaka. I sin Fulvija Flaka, 18-godišnji Kvint, koji je bio nevin, bio je okrutno umoren. Tijela ubijenih su završila na isti način kao što je to bilo učinjeno sa Tiberijem i njegovim pristalicama, bačena su u Tibar. Porodicama ubijenih u drugom masakru je bilo zabranjeno da nose žalobna odijela. Opimije je izvršio svečano očišćenje grada i podigao hram Sloge (*Concordia*). koji je već ranije podigao Furije Kamilo. Ali u toku noći neko je na netom obnovljeni hram dopisao sljedeći stih: "Djelo bezumlja izgradi hram Sloge."

Tiberije i Gaj Grakh. Skulptura autora Jean-Baptiste Claude Eugène Guillaume, urađena 1853. god. Danas se nalazi u Musée d'Orsay, Paris.

Rezultati reformi braće Grakha

Pokoljem iz 121. god. p. n. e. populari su bili praktično obezglavljeni i optimatska stranka je praktično preuzela sve poluge upravljanja Republikom. Apsolutna vlast optimata je kao posljedicu imala ne samo nastavak degradiranja republikanskog sustava, nego i ubrzanje toga procesa. I naredne godine, sve do afere sa Jugurtom, bile su i najgori periodu u historiji Republike. Korupcija je dostigla neslućene mjere, a izostanak bilo kakvog osjećaja za opće dobro i opću stvar su postali praktično normalno ponašanje. Nesposobnost, korumpiranost, dekadencija su postali obilježje optimatske politike toga perioda, izuzev nepotkupljivog i časnog Kvinta Cecilija Metela.

Rad braće Grakh, i pored otpora nobiliteta, ipak nije bio uzaludan. Njihova politička i ekonomska aktivnost je zaustavila bar na neko vrijeme nestanak srednjih i sitnih posjednika Italije i broj rimskih građana – posjednika (u statusu *assidui*) povećao se (od 317.933 iz 136. god. p. n. e.) već 125. god. p. n. e. na 394.736. To je praktično značilo da je zahvaljujući Sempronijevom zakonu iz 133. god. p. n. e. oko 80.000 građana dobilo svoje zemljišne čestice. Iako je Tiberije Grakh bio ubijen, njegov agrarni zakon nije suspendiran, a i agrarna komisija je nastavila svoj posao još neko vrijeme. Tako je zahvaljujući radu braće, poglavito Tiberija, agrarne komisije i ostalih populara zaustavljena depopulacija Italije i daljnje propadanje srednjeg i sitnog posjeda, bar privremeno. Sam agrarni zakon (*lex Sempronia*) nikada nije opozvan u cjelosti, nego su samo neke njegove odredbe postepeno napuštane. Tako se ipak i dalje nastavio proces latifundizacije Italije (posebno na jugu), povećavane su špekulacije sa zemljom, zatim su i nekadašnja javna zemljišta i formalno utopljena u latifundije. I posljednji trag Sempronijevog agrarnog zakonodavstva nalazimo u zakonu narodnog tribuna Spurija Turija iz 111. god. p. n. e. Po spomenutom zakonu, koji je poznat preko jednog natpisa nađenog u XVI. st., razne kategorije «okupiranog» *ager publicusa* prešle su u potpunu privatnu (kviritsku) svojinu. Njihovi vlasnici postajali su neograničeni vlasnici svojih čestica, i po slovu zakona oni su mogli "koristiti, uživati, imati i posjedovati" (*uti, frui, habere, possidere* = izrazi za oznaku kviritskog vlasništva na zemlju). Ova odredba zakona se ticala i «starih posjeda» (*vetus possesio*) iz vremena prije reformi Grakha i parcela dobijenih po sempronijevskom zakonodavstvu. Vlasnici su bili oslobođeni svih davanja i mogli su prodati zgrade koje se nalaze na njihovim česticama, a tako isto i same čestice. Za još uvijek nepodijeljena javna zemljišta , koja nisu mogla biti okupirana od privatnih osoba, predviđeno je ili davanje pod zakup ili pretvaranje u državne pašnjake. Po zakonu iz 111. god. p. n. e. određen je i maksimum krupne i sitne stoke koja može da pase na državnoj zemlji. Zakon ne obuhvaća samo italska, već također i provincijska državna zemljišta. U njemu se u prvom redu govori o afričkim zemljištima. Poznato je da su u toj provinciji postojale tri osnovne kategorije zemljišta: zemljišta krupnih privatnih vlasnika Rimljana (*ager privatus vectigalisque*), posjedi lokalne aristokracije (*ager stipendiarius*)

i poseban zemljišni fond, koji su rimski cenzori davali pod zakup građanima, Latinima i peregrinima, i to u manjim česticama. Visina zakupnine bila je određena zakonom Gaja Sempronija Grakha. Zakon iz 111. god. p. n. e. i dalje priznaje *lex Sempronia* važećim, ali je i omogućio da se proces latifundizacije legalizira formalnim pretvaranjem javnog zemljišta u privatno. I tako je poslije grakhovskog doba ponovo počeo jačati proces latinfundizacije, ali sa različitim intenzitetom u različitim dijelovima Italije. Seljački srednji i sitni posjed najčvršće se držao u sjevernoj i nekim dijelovima srednje Italije, za razliku od južne Italije, koja je u potpunosti bila latifundizirana. Ipak na kraju procesa će stvaranjem latifundija biti obuhvaćena čitava Italija, a onda se sa isto katastrofalnim posljedicama taj proces nastavio i u provincijama.

Rimski narod nije zaboravio rad braće i njihovu žrtvu, i po Plutarhu izgradio je kipove Grakha, smjestivši ih na vidljivom mjestu i posvetivši mjesto gdje su bili ubijeni. Obični rimski seljaci su odlazili tamo svake godine donoseći prvijence plodova godišnjih doba, čak su mnogi prinosili i žrtve ispod njihovih kipova i na koljenima se klanjali njihovim sjenima kao da obilaze svetilišta bogova. Kornelija je bila svjedokom umorstva oba svoja sina i jedino joj je još preostala kćerka Sempronija i djeca sinova. Kornelija je sve nesreće podnijela stoički, plemenita i uzvišena duha, tako da je i o posvećenim mjestima rekla da njeni sinovi imaju dostojne grobove. Nakon ubistva Gaja, Kornelija se povukla u Misenum (danas Miseno), grad u Kampaniji da izučava grčku i latinsku književnost. Svojim posjetiocima je često pričala o životu i smrti svoga oca Scipiona Afrikanca Starijeg, ali bi najdivnija bila i izazivala najviše emocija kada je govorila, bez suza i drugih vanjskih izraza tuge, o svojim sinovima. Poslije njene smrti, rimski narod je u spomen Korneliji podigao bronzanu statuu sa natpisom "Kornelija, majka Grakha" *(Cornelia, mater Gracchorum).* I tako se završila priča o Scipionu Afrikancu Starijem, koja je počela negdje oko rijeke Ticine 218. god. p. n. e. u jednoj bici u kojoj je Hanibal izvojevao prvu pobjedu nad Rimljanima.

DOBA POPULARSKE REAKCIJE I NOVIH RATOVA

Balkanske operacije

Samo desetak godina nakon Tuditanovih operacija protiv Japoda, ponovo su Rimljani morali intervenirati na Zapadnom Balkanu. Konzuli Lucije Kornelije Kota / *Lucius Cornelius Cotta* i Lucije Cecilije Metel / *Lucius Caecilius Mettelus* su 119. god. p. n. e. sa vojskom krenuli iz Cisalpinske Galije protiv Japoda i drugih Ilira. Došavši do Segestike, Kota se vratio u Italiju, dok je Metel produžio na jug i stigao sve do Salone (u kojoj je prezimio) opljačkavši zemlju Delmata i nanijevši im veliku štetu i gubitke. U znak pobjeda nad Delmatima, Lucije Metel održao trijumf 117. god. p. n. e. i dobio počasni nadimak Delmatski / *Delmaticus*. Od ratnog plijena financirao je izgradnju hrama Kastora. Od tada Salona postaje najznačajnije rimsko sijelo na Zapadnom Balkanu, odakle se i pokreću operacije u unutrašnjosti.

Nakon pretvaranja Makedoniju u rimsku provinciju, Središnji Balkan postaje polje kontinuiranih malih ratova i sukoba Rimljana sa Dardancima, Skordiscima, Tračanima koji pokušavaju ili se zaštititi od rimskih trupa ili pljačkati provinciju ili prodrijeti na grčko-balkansko područje. Postoje pretpostavke da je 156. god. p. n. e. pored Delmata vođen opsežniji ratni poduhvat na poluotoku koji je obuhvatio i Panone i Skordiske. Posebno su intenzivne kampanje bile sa Skordiscima, koji su bili temeljno keltski narod ali i sa znatnim ilirskim i tračkim udjelom, oblikovan nakon neuspjeha velikog keltskog pohoda u Grčkoj 279. god. p. n. e., sa središtem u zoni utoka Save u Dunav (Singidunum je bio jedno od njihovih važnijih naselja). Sa Skordiscima su bile vođene borbe 141 god. p. n. e., a 135. god. p. n. e. sa njima se borio pretor Marko Koskonije. Posebno težak rat sa Skordiscima je vođen u periodu nakon 120. god. p. n. e. i koji se sastojao od niza faza:

1. 119. god. p. n. e. se desila velika pobjeda kvestora Marka Anija nad Skordiscima i Medima.
2. 116. god. p. n.e., rat izvjesnog Fabija (možda se odnosi na Kvinta Fabija Maksima Eburna, konzula za 116. god. p. n. e.).
3. 114/113. god. p. n. e., rat i katastrofalan poraz Gaja Porcija Katona.
4. 113/112. god. p. n. e., rat i uspješne operacije Gaja Cecilija Metela Kaprarije.
5. 112/111. god. p. n. e., rat i uspjeh Marka Livija Druza, koji je prvi sa vojskom izbio na Dunav.
6. 110/109. god. p. n. e., vrlo uspješan rat Marka Minucija Rufa uključujući i pobjede nad nekim drugim srednjobalkanskim i tračkim narodima.

Ofanzivna moć Skordiska je konačno slomljena pohodom Lucija Kornelija Scipiona Azijagena (popularski konzul iz 83. god. p. n. e.) iz 84. godine p. n. e. Nakon dužeg višedecenijskog zatišja posljednji zabilježeni u nama poznatim izvorima, rat sa Skordiscima je vodio Tiberije 16. god. p. n. e. Uz ratove sa Skordicima, rimski namjesnici i vojskovođe su vodili borbe i sa drugim srednjobalkanskim i tračkim narodima pa su tako vođeni ratovi:

1. Protiv Tračana, vodio iznimno uspješno Tit Didije ili 104. god. p. n. e. ili 101/100. god. p. n. e.
2. Rat sa Dardancima i Medima 97. god. p. n. e.

Borbe sa tračkim narodima i Skordiscima se intenziviraju od početaka drugog desetljeća I. stoljeća p. n. e., navođene i od Mitridata koji je i time ugrožavao rimske pozicije na Balkanu – Mitridat je i okupirao Trakiju i dobar dio Makedonije 87. i 86. god. p. n. e. :

3. Rat Gaja Sentija Saturnina protiv Meda i čitavog niza tračkih naroda koji su opljačkali i Dodonu.
4. Sulin pohod na Trakiju i središnji Balkan 85. god. p. n. e.
5. Veliki rat i pobjeda Lucija Kornelija nad Skordiscima.
6. «*Bellum Dardanicum*» iz 75-73. god. p. n. e., koji je sa rimske strane vodio Gaj Skribonije Kurio i u toku kojeg su rimske trupe izbile na Dunav.
7. Veliki rat koji je briljantno vodio Marko Licinije Kras (*Marcus Licinius Crassus*) 29-28. god. p. n. e., na jedan široki prostor središnjeg i istočnog dijela poluotoka.

Optimatska hegemonija

Nakon masakra nad Gajevim pristalicama 121. god. p. n. e., populari su ostali bez jasnog vodstva i izgubili su dosta od svoje snage. Tako se nakon Grakha sva praktična i funkcionalna vlast u Republici našla u rukama optimata, čiji su glavni predstavnici dolazili iz onog malobrojnog rimskog sloja enormno obogaćenog u periodu nakon II. punskog rata i za vrijeme agrarne krize. Lucije Marcije Filip / *Lucius Marcius Philippus* (plebejski tribun za 104. god. p. n. e.) je preporučujući svoj agrarni zakon (o kome će kasnije biti znatno više govora) izjavio da među rimskim građanima nema više od 2000 bogatih pojedinaca. Ta nekolicina, koja dolazi iz reda nobiliteta, je svoju moč zasnivala na svome društvenom položaju, međusobnoj uvezanosti i širokoj klijentskoj mreži, te masi oslobođenika i robova

na koje su isto računali u održavanju svoje vlasti i bogatstva. U to vrijeme proces socijalnog raslojavanja je završen i rimsko društvo je prestalo biti više – manje i načelno socijalno, ekonomski i imovinsko egalitarno. Osnovna institucija preko koje optimati ostvaruju svoj utjecaj je Senat. Ostvavši bez djelotvorne opozicije, optimatska stranka je izgubila svaku mjeru i oholost i obijest njenih najistaknutijih reprezenata je prešla sve mjere. Korupcija je postala normalno stanje, a moral se srozao na najniže grane. Rimska Repulika je ubrzano išla prema svome postupnom slabljenju. A posljedice takve situacije i nesposobnosti optimatske vlade će se vrlo brzo osjetiti u narednom iskušenju sa kojim se Republika suočila.

Prva razdoblja rata sa Jugurtom

Numidski kralj Masinisa, polustoljetni rimski saveznik je 149. god. p. n. e. umro. Za sobom je ostavio tri sina : Micipsu, Mastanabala i Gulusa. Ova posljednja dvojica su umrla odmah poslije očeve smrti, te je jedinim vladarem Numidije ostao Micipsa. Numidija je tada zauzimala jedno prostrano područje zapadno od rimskih posjeda (provincija Afrika) u današnjem Tunisu, preko Alžira do granica Mauritanije. Međutim, Mastanbal je ostavio svoga vanbračnog sina Jugurtu, koji se isticao hrabrošću, okretnošću, umješnošću, lukavošću i smjelošću i stekao je veliki ugled u Numidiji. On je nesumnjivo predstavljao konkurenciju Micipsi i njegovim sinovima Adherbalu i Hijempsalu. Radi toga je Micipsa poslao Jugurtu kao zapovjednika numiđanskog kontingenta prilikom opsade Numancije, nadajući se da će tamo stradati. Nasuprot Micipsinim željama, Jugurta se uspješno vratio iz numantinske kampanje, gdje je stekao i uvažavanje istaknutih Rimljana, posebno Scipiona Emilijana. I radi toga, Micipsa je morao da prihvati ambicioznog, beskrupuloznog i sposobnog Jugurtu i zato je ostavio Numidiju u nasljedstvo i svojim sinovima, ali i Jugurti sa nalogom da zajednički vladaju. Prije svoje smrti 118. god. p. n. e. Micipsa je molio Jugurtu da bude pravedan i dobar prema njegovim sinovima. Međutim, već što je Micipsa izdahnuo, došlo je do sukoba između njegovih sinova i Jugurte. Radi jedne uvrede, Jugurta je dao ubiti Hijempsala u njegovoj kući. To je dovelo do rata između Jugurte i Adherbala, koji je dobio prvospomenuti. Adherbal je morao pobjeći u Rim, da moli za pomoć. Međutim, sva Adherbalova nastojanja da dobije podršku zvaničnog Rima nisu nailazila na konkretnu podršku. Jugurta je dobro znao za obim korupcije koji je tada zahvatio rimsko društvo, pa je za Adherbalom poslao svoje izaslanike koji su podmitili najuglednije i najutjecajnije rimske političare sa velikim svotama (čime je neutralizirao Adherbalova nastojanja u Senatu). Uslijed toga, nije se izašlo u susret molbama Adherbala. Senat je odlučio da u Numidiju pošalje povjerenstvo desetorice koje je imalo zadatak da podijeli

Numidiju i tako riješi spor između Jugurte i Adherbala. Na čelu poslanstva nalazio se Lucije Opimije, progonitelj Gajevih pristalica, i Jugurta je podmitio poslanstvo kako bi se izašlo u susret njegovim željama. Tako je povjerenstvo dalo Jugurti zapadni dio Numidije, koji je bio plodniji i napučeniji, Adherbalu istočni sa glavnim gradom Cirtom. Osnažen takvom odlukom, Jugurta nije dugo čekao da započne novi rat sa Adherbalom, da bi u potpunosti uništio. Nakon što manjim napadima nije uspio isprovocirati Adherbala da izazove rat, krenuo je u otvorenu invaziju Adherbalovog dijela Numidije. Kod grada Cirte (današnji Konstantin u Alžiru) došlo je do bitke, u kojoj je Jugurta potpuno porazio Adherbala koji se sklonio u Cirtu. Međutim u Cirti se nalazio znatan broj rimskih građana i Italika, koji su tamo boravili iz poslovnih trgovačkih razloga, i koji (ne u smislu rimske zvanične politike, nego na svoju privatnu inicijativu) su se suprostavili Jugurtinom prodoru u grad. Stiglo je novo rimsko poslanstvo od tri člana, ali je njih slatkorječivi Jugurta uspio otpraviti i nastaviti opsadu Cirte. Na novu molbu Adherbala (u kojoj je izložio stvarno stanje stvari), zvanični Rim je, zahvaljujući Jugurtinom podmićivanju, umjesto vojske poslao novo izaslanstvo. Na čelu novog izaslanstva je stajao Marko Emilije Skaur, koji je važio za poštenog i uglednog senatora. Dok je Jugurta pregovarao sa poslanstvom u gradu Utici, njegova vojska je nastavila opsadu Cirte. Na kraju su se branioci predali, pod uvjetom da se garantira život i Rimljanima i Italicima, kao i Adherbalu. Jugurta nije ispoštovao uvjete predaje, i uz grozno mučenje je dao smaknuti Adherbala, a i naredio je pogubljenje velike množine Numiđana i u Cirti zatečenih Rimljana i Italika. Događaji u Numidiji su doveli i to krupnih političkih rezova i u samom Rimu. Novi plebejski tribun Gaj Memij/*Caius Memmius* je počeo voditi kampanju u narodu, opisujući dešavanja u Africi, da je raspoloženje među običnim ljudima toliko uzavrelo da Senat nije imao izbora nego se upustiti u rat. Posebno su bili nezadovoljni vitezovi.

Iz Rima je protjeran Jugurtin sin, koji je i najviše bio upleten u podmićivanje rimskih zvaničnika. Protiv Jugurte poslan je 111. god. p. n. e. konzul Lucije Kalpurnije Beštija, koji je u početku vojevao uspješno te je zauzeo neka mjesta u unutrašnjosti Numidije. Ali i ovaj put Jugurta je primijenio svoju strategiju podmićivanja, pa je prvo uspješno podmitio „poštenjaka“ Marka Emilija Skaura, a onda i samoga konzula. Tako je sklopljen mirovni ugovor dosta povoljan po Jugurtu, uz njegove beznačajne i formalne ustupke. Ali na vijest o tome poniženju, ustade Gaj Memije, koji započe borbu protiv dekadentne i korumpirane optimatske stranke. On narodu predoći svu stvar, pa zatraži i kažnjavanje krivaca. Ali kako bi izbjegao nemire kao u vrijeme Grakha, Gaj Memije je bio umjeren i pred narod je pozvao Jugurtu, kako bi se raščistila čitava afera. Jugurta je, na osnovi garancija Republike i riječi pretora Lucija Kasija (koji je bio općepoznat kao pošten), došao u Rim. Gaj Memije je ustvari želio iskoristiti Jugurtu kako bi on pred komicijama javno otkrio koga je podmitio, te su tako zbivanja u Numidiji postala obična moneta za potkusurivanje u rimskim stranačkim borbama. Ali ispitivanje Jugurte je pravom veta zapriječio drugi plebejski tribun Gaj Bebij, isto podmićen od Jugurte. Dok je boravio u Rimu, Jugurta je inicirao i umorstvo svoga

rođaka Masive (sina Guluse) i koji je izgleda od nekih rimskih krugova bio smatran i kandidatom za numidskog kralja. Nakon toga, ni Jugurtini podmićeni pouzdanici nisu ga više mogli braniti i Jugurta je protjeran iz Italije. Prilikom napuštanja Rima, Jugurta je izjavio: „*O urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit*“ (O, podmitljiva Grada, koji će uskoro propasti, ako mu se nađe kupac). Rat se nastavio i 110. god. p. n. e. borbene operacije je nastavio dosta blijedo konzul Spurije Postumije Albin. Nakon konzulovog povratka u Rim, njegov brat Aul je doživio težak poraz (Jugurta je uspio da pridobije i na izdaju navede jedan dio rimske vojske) i bio je prisiljen da ugovor, po kome je rimska vojska morala ostaviti Numidiju i sramotno proći ispod jarma. I ta vijest prouzroći u Rimu još veće nezadovoljstvo i Gaj Memije je predložio pokretanje istrage protiv svih onih koji su od Jugurte bili podmićeni. Prijedlog je prihvaćen i imenovana je komisija koja treba da to istraži (u koju se uspio uvući Skaur, i tako spasiti). Na osnovi istrage kažnjeni su Lucije Opimije, Kalpurnije Bestija, Postumije Albin, Gaj Galba, Gaj Katon..., a odbačen je i ugovor koji je sklopio Aul. Novi konzul (za 109. god. p. n. e.) Kvint Cecilije Metel, isto jedan od zapovjednika pred Numancijom iz 133. godine p. n. e. i mlađi brata Metela Delmatskog, trebao je nastaviti rat. On je rimsku vojsku našao u rasulu i bez discipline. Jugurta je i Metelu poslao ponudu za ugovor, što je Metel iskoristio da dobije na vremenu, kako bi osposobio vojnu silu, zaveo disciplinu i iz vojnog tabora protjerao trgovce i žene. Do otvorenog rata je ipak došlo, i rimske trupe su provalile u Numidiju. Kod rijeke Mutul je 109. godine p. n. e. došlo do bitke u kojoj su se Rimljani našli u teškoj situaciji, ali zahvaljujući odlučnom zapovijedanju višeg oficira po imenu Gaj Marije / *Caius Marius* Jugurtine trupe su ipak bile potisnute. Nakon bitke Jugurta je primijenio gerilsko-partizansku taktiku udarajući na rimske trupe koje su nemilosrdno pustošile Numidiju. Došlo je novih pregovora, u kojima je Jugurta bio spreman da sve teške uvjete koje mu je postavio Metel, izuzev da se i sam preda. I opet pregovori nisu uspjeli, a Jugurta se sve više nalazio u teškoj situaciji, jer su ga ostavljali i najbliži suradnici kao sposobni Bomilkar (koji je neupješno kovao zavjeru protiv Jugurte). U ljeto 108. god. p. n. e. Metel je uspio nakon 40-dnevnog opsjedanja da zauzme važnu utvrdu Talu/*Thala,* a nakon toga Jugurta je pobjegao berberskim Getulima gdje je uspio da sastavi vojsku. U rat protiv Republike tada je ušao i mauritanski kralj Bokho, koji je bio Jugurtin punac. Zajednička vojska pod komandom Jugurte i Bokha je krenula protiv Cirte, a Metel pokrenu vojsku na njih.

Gaj Marije

Sporost u ratovanju i nemogućnost da se rat riješi brzim udarom imali su frustrirajuće dejstvo na rimsko društvo, ali i na pojedine zapovjednike na terenu. Jedan od njih je bio i *homo novus* Gaj Marije (rođen 157. god. p. n. e. u južnolacijskom gradu Arpinu, preciznije

u selu *Cereatae*, koje je kasnije dobilo status grada pod imenom *Cereatae Marianae*) koji je do viših položaja došao samo zahvaljujući svojim sposobnostima, vještinom i hrabrošću, a ne nobilskom porijeklu. Po legendi, Marije je kao tinejđer našao orlovo gnijezdo sa 7 pilića, što je tumačeno kao predskazanje da će biti izabran za konzula 7 puta. Kasnije, kao konzul on je izdao dekret da će orao biti simbol Senata i Rimskog naroda (odnosno Rimske države). Gaj Marije je rano ušao u vojsku, i tu je otkrio da je vojska ustvari njegova najveća ljubav. I on je bio jedan od onih koji su svoju vojničku karijeru uspješno započeli pred Numancijom, i to kao centurion. Marije se polako uspinjao stepenicama rimske politike, bio se i kandidirao za jednog 24 vojnička tribuna, a onda je nakon neuspjeha na izborima za magistrata u rodnom Arpinu, položio kandidaturu i za rimskog kvestora u čemu je i uspio. Uspio je da bude izabran za plebejskog tribuna za 120. god. p. n. e., zahvaljujući i podršci Kvinta Cecilija Metela (koji je bio njegov naslijeđeni patron, jer su Mariji bili klijenti Cecilija Metela). Za vrijeme svoga tribunata Marije je počeo zastupati interese populara, i suprostavljati se optimatima i nobilitetu. Marije je , kako bi spriječio korupciju i podmićivanje na izborima, predložio zakon koji je sužavao prolaz do glasačkog mjesta (čime je ustvari spriječavao inspekciju onih koji bi željeli da znaju kako je ko glasao). Tom prilikom se i žestoko sukobio sa Metelom, i radi toga novostećenog neprijateljstva Marije je izgubio na izborima za edila. Ali je uspio da (prilično jedva) bude izabran za pretora za 115. god. p. n. e., ali je ubrzo optužen za *ambitus* (izbornu korupciju). Marije je ipak uspio dobiti slučaj na sudu, a 114. god. p. n. e. bio je poslao kao propretor u Luzitaniju. Iz Marijevog *cursus honorum* jasno se vidi njegovo dosta postupno, pa i tegobno uspinjanje u rimskoj političkoj hijerarhiji. Po povratku iz Iberije, desilo se nešto što će predodrediti dalju rimsku historiju jer je oženio Juliju, djevojku znatno mlađu od njega, koja je pripadala gentilnom ogranku Julijima Cezarima. Juliji Cezari nisu do tada bili nešto istaknuti u rimskoj visokoj politici, ali su važili za ugledni patricijski rod. Sa ovim vjenčanjem Marije je uspio da dobije još dodatnog društvenog ugleda i utjecaja. Kada je Metel pokretao vojnu na Jugurtu, i pored mržnje koju je gajio prema Mariju, uzeo ga je za legata, radi nesumnjivih njegovih sposobnosti. Još dok je boravio u Africi, Marije se želio kandidirati za konzula, ali mu Metel namjerno nije davao dopust (jer se u Rimu mogao kandidirati samo osobno), sve do 12 dana prije isteka izbornog roka. Metel se čak ironično izražavao da Marije sačeka da se zajednički natječe za konzulat sa njegovim sinom (koji je tada imao tek 20 godina). Marije je bio motiviran i jednim proročanstvom da će on učiniti velike i divne stvari. Marije je nesumnjivo uživao veliku podršku kod vojnika, koji su bili glavna glasačka baza, jer je pored vojničkih sposobnosti on jeo zajedno sa njima i nije se ustručavao ni da radi zajedno sa njima. A i italske trgovce je uvjeravao da će uhvatiti Jugurtu sa pola ljudstva kojim je Metel zapovijedao za samo par dana. Ta kampanje se proširila na Italiju i ne samo da je Marije izabran za konzula za 107. god. p. n. e. (uspio je stići na vrijeme za izbore) nego su mu povjerene i Metelove trupe, i pored pokušaja Senata da numidski rat zadrži u nadležnosti Metela. To je bila velika pobjeda populara, koji su sada dobili novoga lidera... možda i najsnažnijeg, izabran u talogu propale vladavine potkupljive oligarhije. Kada je čuo

za svoju smjenu, Metel je plakao, a po povratku mu je dodijeljeno pravo na trijumf i nadimak Numidski / *Numidicus*, a od tada je Metel Numidski izbjegavao da se sretne sa Marijem.

Marijeva vojna reforma → profesionalizacija

Za Marijevo ime se veže i jedna od najvažnijih reformi, koja će obilježiti budući razvitak Rimske države i društva. Riječ je o radikalnom transformiranju rimskih oružanih snaga, odnosno stvaranju rimske vojske u njenom klasičnom obliku. Do tada je rimska vojska bila primarno građanska vojska, teritorijalna odbrana (milicija) koju su služili građani sa imovinom. Cenzus, odnosno pripadnost određenoj klasi (ustrojenim po „servijanskim reformama“) je bio primarni element vojnog rasporeda rimskih građana, a ne njihove sposobnosti, želje ili potrebe Države i njene borbene sile. Regrutiranje je zahvatalo građanstvo, i bilo je usko vezano sa političkom strukturom. Može se reći da je predmarijevska vojna struktura bila odraz rimske civilne političke i društveno ekonomske strukture (i unutarnjih odnosa), i obje strukture su bile uzajamno prožimane i dopunjavane. Vojnici – milicioneri su bili dužni da sami osiguraju oružje, opremu i uniforme (oklop), dok bi dobivali određenu naknadu u novcu za vrijeme koje bi proveli u vojsci. Dok je građanska milicija odlična u odbrani i borbi na rimsko – italijanskom tlu, njeni nedostaci se jasno ukazuju u dugotrajnim kampanjama u udaljenim oblastima. Vojna služba u prekomorskim provincijama (posebno onim siromašnijim) je bila nepopularna. Uz to, u borbama u Italiji vojska bi se uglavnom raspuštala u toku godine, ali je to u udaljenijim zemljama bilo nezamislivo i neizvodivo. Za seljake dugotrajnije izbivanje sa svojih imanja je bilo nešto što je bilo nedopustivo. Uz to ratovi u provincijama i prekomorskim zemljama su od kraja II. punskog rata sve više donosili dobit samo eliti i služili njenim interesima, dok su interesi regrutiranih seljaka bačeni u drugi plan. Seljaci – milicioneri su tako doživljavani samo kao elementi vojne službe, a ne kao primarni subjekti koji vode ratove radi i svojih interesa (odbrana svoje imovine, dobivanje novih zemljišta itd...). A takvo stanje se sve više produbljivalo sa razvijanjem politike *nova sapientia* i agrarnom krizom. Bilo je sasvim neminovno da građanska milicija gubi motivaciju za službu i radi toga je dolazilo do naglog pada morala i discipline u njenim redovima. I vojna služba koja je ranije smatrana čašću, sada je sve više doživljavana kao teret, jer je služenje vojske gubilo svoje političko i neposredno bezbjednosno značenje. Regrutima je glavna pomisao bio što je moguće brži povratak.

Republika je izbila na prvo mjesto moći na Mediteranu zahvaljujući i vojsci koja je direktno proizlazila iz naroda, a njene dvije glavne odlike su bile disciplina ali i motivacija (odbrana

svoga posjeda, zemlje, familije, ali i eventualno dobivanje novih posjeda). Kada su seljaci gubili motivaciju za službu u vojsci i učestvovanje u ratovima u dalekim zemljama, onda su slabili i ostali segmenti vojnog ustrojstva. Disciplina i ideologiziranje bez motivacije su obične prazne, formalizirane „školjke“ i ne postoja ta strogost koja bi uspijevala da održava disciplinu na potrebnom nivou kada motivacija vojnika i građana nestane. Bilo bi onda samo pitanje vremena, ako se ne poduzmu radikalne transformacije sa ciljem izgradnje nove motivacije, da dođe do potpunog rasapa i sloma ne samo vojne, nego i društveno – ekonomske i političke strukture.

Vojne etape i vojni logori su se pretvorili u prave male gradove, gdje je uz vojni sastav išla i masa neboračkog življa iz najrazličitijih razloga. Građanska milicija je bila odgovarajuća vojna sila za jedno više-manje egalitarnije društvo kao što je bilo rimsko – italsko do II. punskog rata, i za Ranu i Srednju Republiku. Ali ona je potpuno neodgovarajuća da bude vojna imperijalna sila, posebno u društvu koje je doživjelo radikalnu socijalnu transformaciju i raslojavanje, u kojoj je naglo propadalo seljaštvo, baza rimske građanske milicije. Imperijalna uloga nije bila za građansku miliciju, bilo je potrebno tražiti nova rješenja. A i broj regruta je uslijed agrarne krize padao. Odmah po izboru za 107. god. p. n. e. Marije je, vidjevši potrebu za povećanjem broja vojnika kao i za boljom obukom i opremom, započeo sa reformom i promjenom načina popunjavanja. Marije je svoju pažnju usmjerio na proletere, kojih je bio veliki broj u Rimu i drugim italskim gradovima, i kojima je dozvolio da kao dobrovoljci uđu u vojsku. On je tako praktično ukinuo imovinski cenzus za uključivanje i raspoređivanje u vojsci i otvorio je proleterima, koji su masovno stupili u nju. Karijera u vojsci je nudila izlaz i perspektivu za rimske građane koji su po gradskim ulicama živjeli na ivici egzistencije ili koji su lutali Italijom kao bezemljaši. Vojna služba im je otvarala mogućnost da nađu zaposlenje i novac, dođu do ratnog plijena, i ako prežive da se mogu realno nadati dobivanju dobre otpremnine (u zemlji ili novcu). Prednost ove vrste vojnika je bila i u tome što se oni nisu željeli vratiti kući što je moguće prije, nego su ostajali u vojsci, što će neminovno voditi etabliranju stajaće vojske. Dok su predmarijevske trupe skupljane na godišnjoj osnovi i legije bile formirane na privremenoj ili ad – hoc osnovi, nakon marijevske reforme sve više se legijski sustav ustaljuje na permanentnoj osnovi. Radi toga su takve legije postajale učinkovitije i bolje borbene mašine. Međutim, pošto je ulazak u vojsku bio otvoren svim rimskim građanima, legije su postajale dobro pribježište velike mase siromašnih proletera, oslobođenika i osoba sa margina rimskog svijeta. Time se narušavala tradicionalna osnova na kojoj je počivala vrijednost legija, kao oružane sile Republike. Takvi slojevi, posebno oslobođenici i marginalci nisu baš bili toliko povezani sa interesima Republike, koliko sa svojim prozaičnijim interesima. Njihovo poimanje tradicionalnih građanskih dužnosti i prava je bilo sasvim drugačije od onoga koje su imali *assidui*. Uostalom oni i nemaju neku imovinu koju bi branili ulaskom u vojsku, oni se ustvari nadaju da će ulaskom u vojsku doći do značajnije imovine. Ta njihova motivacija je djelimično i bila „odgovorna“ za poduzimanje velikih vojno – osvajačkih pohoda u

Kasnoj Republici, kao i za davanje podrške onome od koga su se nadali da bi im mogao ostvariti tu želju.

Osim toga, služba u vojsci na osnovi marijevskih vojnih reformi, je imala i psihološki efekt za proletere jer im je dala i osjećaj pripadnosti i da imaju neki bitnu zadaću. Od tada vojska se počela uglavnom popunjavati iz redova siromašnijih građana iz reda *capite censi*, tj. proletere čija su jedina imovina bila njihova djeca. Tako je taj element, čije je značenje u rimskoj politici bilo značajno samo kao glasačka mašina koja se može potkupiti i ništa više, sada dobilo oružje u ruke i organiziralo se u vojnu mašinu... koja je samo trebala ambiciozne i sposobne zapovjednike i vođe. Međutim, ta „proleterska" vojska se nije mogla sama financirati, niti snabdjevati. Plata ove vrste „proleterskih" legionara je povećana, a oni su svi bili jednobrazno naoružani, opremljeni i obučeni, jer je o tome morala voditi brigu Država. To je dovelo do masovne proizvodnje jeftine vojne opreme (npr. jeftine i praktične bojne kacige). Svi legionari će biti isto naoružani mačem i dugom sulicom (*pilum*). Radi toga su nestale i razlike između teško i lako naoružanih vojnika, a veliti su potpuno nestali kao vojna komponenta lake pješadije. I manipuli trijarija, hastata i principa će biti izjednačeni po snazi i sjedinjeni u kohorte (sastoji se od 3 manipule: po jedna iz sastava trijarija, hastata i principa). Ubrzo će starosna kvalifikacija tipova jedinica izgubiti svaki smisao.

Novi „proleterski", profesionalni legionar je bio jednobrazno uniformiran i oružano opremljen. Tako su nosili brončanu kacigu, oklop od žičane košulje, duguljasti štit, „španski" mal, tešku i laku sulicu - *pilum*. Tek sa marijevskom vojnom reformom rimska vojska je počela da i vizuelno liči na pravu armiju. Vojnici bi nosili i oruđa kao što su pijuk – krampa (*dolabra*), strugalo tratine i malu vojničku lopatu - riljaču.

...

...

Rijetki su nalazi i pisana svjedočanstva koja govore o vojničkoj opremljenosti za vrijeme Kasne Republike. Najvažnije djelo sa prikazima uniformiranih, oklopljenih i naoružanih legionara je reljefni prikaz sa žrtvenika - spomenika vjerojatno Gneja Domicija Ahenobarba (*Gnaeus Domitius Ahenobarbus*; konzul za 122. god. p. n. e.). Spomenik je otkriven na Marsovom polju i datira se na kraj II. st. p. n. e. Reljefni friz predstavlja vojni cenzus, lustrum i žrtvovanje bika, ovna i svinje bogu Marsu (ceremonija *suovetaurilia*). Danas se nalazi u muzeju Louvre. Kao i na reljefu Emilija Paula iz Delfa i u ovom slučaju legionari nose žičane košulje sa dodatnim pojačanjem na ramenima, veliki duguljasti štit (*scutum*), *gladius*. Jedan legionar ima kacigu nalik na tip pronađen iz Montefortina, dok trojica legionara nose kacige etrursko – korintskog tipa. Tip kacige konjanika je teško utvrditi. Sve kacige su ukrašene sa konjskim repovima, a ne više perjem. Na prikazanim legionarima se ne vide više potkoljenice. Prikazani starješina / oficir (moguće je da je riječ i o predstavi samoga boga Marsa) nosi kacigu složenijeg tipa (vjerojatno spoj dva tipa; možda atički tip), kratki gravirani brončani oklop na prsima, nožni štitnik, koplje, okrugli štit, plašt i *pteruges* (ukrasna suknja od kože ili tkanine koju su nosili oko struka grčki i rimski ratnici i vojnici. I ovaj spomenik je vjerojatno, kao i drugi rimski spomenici, bio obojen ali je boja u vihoru historije nestala. Plaštevi su inače služili i kao vojničko – hijerarhijska distinkcija, pa su vojskovođe nosili grimizni plašt, vojni tribuni i centurioni žarko crvene, a redovi riđe plašteve. Iz jednog dijela kovani oklop, prilagođen poprsju (sličan grčko – helenističkim tipovima), su inače i u doba Republike i u postrepublikansko doba nosili samo visoki oficiri i zapovjednici, dok su vojnici nosili žičane košulje, pa segmentirani oklop i na kraju opet žičane košulje (što se prenijelo i u mediavelno razdoblje). Spomenik se danas nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Kraj građanske milicije je stvorio novu, profesionalnu vojsku rimskih građana. Osnovna taktička jedinica legije je umjesto manipule postala kohorta kojih ima 10 u jednoj legiji. Uslijed toga dolazi i do veća koncentriranosti zapovjedništva (ne 30, već samo 10 taktičkih jedinica). Svaka kohorta je imala između 500 i 600 vojnika, pa je legija brojila između 5.000 i 6.000 ljudi. Uvedene su i neke druge promjene koje su imale simboličko značenje, pa su izbačene stare zastave i simboli i umjesto njih su uvedeni novi znakovi koji su postali klasični simboli rimskog legionarstva. Tako je svaka legija dobila svoga srebrnog orla (*aquila*), kao svoj sveti i prepoznatljivi simbol. I sa tom novom simbolikom, i uvlačenjem orla u nju, Marije je želio da pojača unutarnju koheziju svake od legija, i tako emotivno veže svoje vojnike za taktičke jedinice kojima pripadaju. Smatrano je za veliku sramotu ako legionarski orlovi padnu u ruke neprijatelja. Uz to, vojnici su stalno bili na poslu, ako nisu imali vojničke-borbene dužnosti. Tako je vršena kontinuirana obuka, vojnici su radili u logoru, gradili puteve, podizala utvrđenja i sl., čime je i disciplina dovedena do samoga vrhunca. Nekada je vojska imala i veliku pratnju, koja je usporavala napredovanje vojske, bila težak teret i predstavljala iskušenje za neprijatelja pa je trebalo trošiti ljude i resurse i na njenu zaštitu. Radi toga je Marije odlučio da legionari nose što je moguće više svoje prtljagu na sopstvenim leđima, pa su radi toga ovi novi legionari dobili i nadimak „Marijeve mule“.

Ovaj paket koji su vojnici u toku marša nosili na svojim leđima se nazivao *sarcina.* Izgled i sastav sarkine je poznat preko prikaza na Trajanovom stupu. Ona je bila prikačena za štap / pritku zvan *furca* i uključivala je: kožnu torbu (*loculus*), ogrtač, čuturu za vodu (izrađenu od kože), posudu za kuhanje, pateru – tavu, sljedovanje hrane i druge neke objekte.

Ilustracija naoružanog, oklopljenog i uniformiranog vojnika iz vremena kada je podignut spomenika Ahenobarba.

Brončana kaciga tipa Montefortino je izgleda bila u ovom periodu dominantna. Ona je štitila lice, ali tako da je otežava vojnikov vid, sluh, disanje i bacanje projektila. Ovaj tip kacige je bio jeftin za izradu i brzo se proizvodio. Etrursko (ili italsko) – korintski tip kacige je ustvari etrursko / italska verzija stare korintske kacige. Za razliku od originalne korintske kacige, koja je pokrivala čitavo lice sa očnim prorezima (ova zaštita lica se mogla podignuti van borbe), kod ove verzije zaštita lica je bila uklonjena cijelo vrijeme, jer se smatralo da ona otežava rad vojnikovih čula. Popularne su bile i kacige atičkog tipa.

Vrh duge sulice je bio sa dva eksera učvršćen na drvenu motku te tako produžen. Marije je primijetio da se ta duga sulica pri sudaru ne lomi, te da se onda njome koristi neprijatelj bacajući je natrag. Dao je skinuti jedan ekser i zamijenio ga je drvenim zaglavkom koji bi pri sudaru pucao i tako bi se oružje uništilo. Taj isti problem je Cezar riješio upotrebom kaljene kovine. U Alesiji je pronađeno nekoliko vrsta dugih sulica sa takvom omekšanom kovinom.

Prenošenjem skoro svih fizičkih poslova na same vojnike, prestala je potreba za većim pratećim osobljem, čime se povećavala i borbena učinkovitost i manevarska brzina rimske armije. Nova vojna pravila su bila i kodificirana u službovniku koji je izradio Publije Rutilije Ruf / *Publius Rutilius Rufus* (isto jednog od pripadnika numantinske kampanje Scipiona Emilijana), konzul za 105. god. p. n. e.

Marije je u jednom govoru, koji prenosi Salustije, ukazao na razloge i smjernice reforme, posebno po pitanju zapovjedništva koja treba da drže osobe sa vojnim iskustvom i znanjem i navikli na vojni život, a ne oni sa plemenitim porijeklom i slavnim precima a koji su odrasli u raskoši i mekoputnosti. Međutim, historijskom ironijom ovom reformom, Marije je, vođa narodnjaka, upravo iz ruku onih čije je interese zastupao izbio najvažnije i najmoćnije oružje a stvarnu moć prebacio na autoritativne i popularne vojskovođe. Kada je vojska postala profesionalna, ona se više nije obazirala na interese seoskog plebsa. Potrebno je naglasiti da su mnoge reforme u korist plebejaca i skromnijih slojeva stanovništva, još iz vremena prve secesije, provođene najviše zahvaljujući tome što je obični narod ucjenjivao dominirajuće slojeve rimske politike sa svojim učešćem u vojsci. Sada su tu mogućnost izgubili. Kako je nestala stara motivacija koja je hranila drevnu građansku vojsku, za novu vojsku je izgrađena nova motivacija koja nije imala ništa zajedničko sa motiviranošću seoske milicije. Profesionalni vojnici su bili plaćeni za svoju službu, i njima je bilo u interesu da na taj način osiguraju svoju egzistenciju kao i da nakon službe dobiju penziono, veteransko obeštećenje. Profesionalni vojnici nisu bili više egzistencijalno vezani za neki svoj zemljišni posjed, nego je tu ulogu preuzela plata. To je dovodilo i do udaljavanja profesionalnih vojnika od familija i domačinstava iz kojih bi potekli. Slabljenje takvih veze je prirodno jačalo veze među samim vojnicima, kojima su strukovni interesi postajali primarniji od interesa familija i zajednica iz kojih bi potekli. Marijevska vojna reforma je kao posljedicu imala još jednu kontradiktornu posljedicu, jer se sa činom profesionalizacije u njoj gasilo i demokratsko uređenje. Časnici nisu bili više birani izborima, nego bi ih postavljale vojskovođe. Sa ukidanjem manipula, u profesionalnoj vojsci je nestalo i kolegijalnosti, jer je sada samo jedna osoba bila odgovorna za jedinicu. Ove mjere su nesumnjivo jačale unutarnju koheziju vojne jedinice i rimska oružana sila je počela ličiti na vojnu strukturu kakvu poznaju moderne armije, ali su urušile narodno i demokratsko uređenje vojske. Najveća ironija je da je to posljedica reforme koju je poduzeo Marije, tadašnji vođa populara, prodemokratske strane. On je ovom reformom nesumnjivo želio da umanji moć oligarhijske frakcije, i da stvori oružani argument popularima u nadmetanju za moć u Republici. Međutim, karakter ovog oružanog argumenta je bio takav da se vrlo lako mogla nad njim izgubiti kontrola. I to se na kraju desilo, pa je profesionalna oružana vojska zapečatila sudbinu ne samo oligahijskih optimata nego i narodnjaka.

Ta nova profesionalna vojska je međutim na duge staze pokazala i negativne posljedice po sami republikanski sustav. Pošto su se novi vojnici pretvarali u profesionalce, oni više nisu imali želju za završetkom rata i povratkom kući na svoja imanje, nego su težili za novim pohodima, koji su im obećavali plijen i bogatstvo. Čak je bilo i veterana koji su se nakon časnog otpusta ponovo aktivirali u vojsci, i oni bi se zvali *evocati*.

Vojnici su zato počeli osobito cijeniti one zapovjednike koji ih vode u uspješne pohode. Vojske su tako bile odane primarno svojim vojskovođama, koji su im bili

garancija za plate, ratni plijen i dodjelu zemlju ili novca po časnom otpuštanju iz vojske... a ne više starim republikanskim institucijama.

Uobičajena plata redova legionara je bila cc 112 – 113 denara godišnje, da bi je Cezar duplirao na 225 denara (ili 9 zlatnika aureusa) godišnje.

Baš zbog uvođenja profesionalne vojske autoritet starih republikanskih institucija se polako umanjivao. U slučaju potrebe oni su sa oružjem u rukama potpomagali njihove političke zahtjeve, i tako će prijelaz na sustav dobrovoljne vojske prilično doprinijeti pojavi građanskih ratova u sljedećem razdoblju.

Ambiciozni i odlučni političari i vojskovođe su često podizali mnoge legije i bez dozvole/autorizacije Senata, i to koristeći sopstvene resurse i prihode provincija i zemalja nad kojima su imali kontrolu.

Može se slobodno reći da je profesionalizacija vojske bila temeljni preduvjet i oslonac pojavi građanskih ratova u narednom stoljeću. Ipak je vojnička karijera i dalje bila bitna za sve one koji su željeli da se uspinju stepenicama političkog života. Tako iz reda vitezova i nobiliteta još uvijek dolazili viši zapovjednici i oficiri. Ali kako vrijeme bude prolazilo, pripadnici ovih rimskih vodećih staleža sve će se više odvikavati od vojne službe i ratništva, pa će birati za službovanje mirne i bogate provincije kao npr. Siciliju ili će uopće početi izbjegavati vojnu službu.

Sa Marijevom reformom se razvila i posebna garda uz vojskovođu, koja je ustvari bila njegova tjelesna straža. Začetci toga su se pojavili već kada je Scipion Emilijan skupljao vojsku za napad na Numanciju, pa je on pored uvrštavanja u vojsku i dobrovoljaca i svojih prijatelja i klijenata morao od dobrovoljaca sastaviti i svoju tjelesnu stražu od 500 vojnika. Ta kohorta, koja je predstavljala vojskovođinu gardu, nazvana je *praetoriani* (od *praetorium* – glavni štab/stožer). Ta jedinica povlaštenih vojnika, koji su imali i veću platu i uživali veći ugled, je u kasnijim periodima imala sve veće značenje postajući ključni element moći u periodima carske vlasti do kraja II. st. n. e. I tako je Marijev orao označio pravac budućeg razvitka Republike u novi upravni sustav poznat u historiografiji kao Carstvo.

Marijevska reforma nije značila i da je potpuno ukinuto regrutiranje po starom sustavu. Rimski građani su i nadalje smatrani vojnim obveznicima, i sa vremena na vrijeme su se dešavala i regrutiranja, bolje reći mobiliziranja rimskih građana u vojsku na osnovi oficijelnih poziva za to nadležnih institucija.

Sa završetkom savezničkog rata, i masovnom dodjelom rimskog građanstva italskim saveznicima, nestao je i savezнički segment vojne organizacije. Došlo je do apsorbiranja nekadašnjih saveznika u rimsko građanstvo, samim tim i u legijsku strukturu. Ali to nije značilo da je došlo do napuštanja postojanja nerimske komponente u oružanim snagama. Veliki broj stranih trupa je upošljavan i nadalje, i to uglavnom u vidu teške ili lake pješadije koja je regrutirana u Španiji, Galiji i Trakiji ili strijelaca i drugih specijalista iz Trakije,

Male Azije, Krete i Sirije. Ove jedinice nisu bile integrirane u legije, i ostale su zasebne trupne formacije sa tradicionalnim vodstvom, organizacijom, oružjem i opremom.

Detalj sa mozaika iz Preneste koji prikazuje vojnike sa Mediterana u I. st. p. n. e.

Kraj rata u Numidiji

Kada je na afričko bojište stigla vijest o Marijevom izboru, Metel je počeo pregovarati sa Bokhom. Marije je sa novom vojskom („proleterskim“ legijama) stigao kasno 107. god. p. n. e. i odmah su se pokazale prednosti reformi i neprijatelj je potisnut prema zapadu i jugu u pravcu Mauritanije. Kao kvestor u Marijevoj vojsci je tada boravio Lucije Kornelije Sula, iz jedne patricijske familije koja je zapala u tešku situaciju. Marije je u početku bio nezadovoljan da je dobio toga mladića kao svoga pomoćnika kojeg je smatrao gradskim gizdelinom i patricijskim razmaženkom, ali Sula se pokazao kao kompetentan i sposoban vojni lider. I od afričkog rata Sula je stekao glas da je on pola lav, a pola lisica (sa ovim drugim dijelom koji preteže). Rimske trupe su zauzele i utvrdu kod Muluhe, smatranu neosvojivom, u kojoj su zarobile Jugurtino blago. A konačno su potučene mauritanijsko-numiđanske trupe u dvije bitke. Bokho se sve više zabrinjavao zbog približavanja rimsko-italskih trupa svojim granicama i započeo je pregovore sa Rimljanima. U mauritanijsku prijestolnicu je došao Sula koji je ubijedio Bokha da traži mir sa Rimom. Senat je odgovorio Bokhu da mu oprašta i da će dobiti mir. Bokho je, poslije dugog promišljanja, ipak izdao Jugurtu Suli i tako se praktično završi rat u Numidiji 106. god. p. n. e. Pošto je Marije

oficijelno držao *imperium*, a Sula bio njegov podređeni čast zarobljavanja Jugurte je pripala Mariju. Ali je Sula odmah odgovorio izradom prstena koji je komemorirao zarobljavanje Jugurte, a Sula je kasnije tvrdio da je zasluga za kraj rata primarno njegova. Marije je u Africi boravio još godinu dana uređujući tamošnje odnose. Trijumf je proslavljen 1. I. 104. god. p. n. e., a Jugurta je bačen u tamnicu u kojoj je umro od gladi. Numidija nije pretvorena u provinciju, već zapadni dio dadoše Mauritaniji, a ostatak predaše na upravu Jugurtinom polubratu Gaudi. Odmah nakon svoga trijumfa, Marije je pohitao sa pripremama za novu odlučujuću kampanju, u kojoj je računao na svoju novoopremljenu vojsku.

Denar izdat 56. god. p. n. e. Monetar Faust Kornelije Sula. Kovnica u Rimu. Na aversu prikazana boginja Dijana sa dijademom i bogatim nakitom. Na reversu Sula (otac monetara) sjedi na podignutom sjedištu u prvom planu. Ispred njega kleći mauritanski kralj Bokho koji mu nudi maslinovu granu. Iza njih kleči Jugurta sa zavezanim rukama na leđima.

Prvi susret sa germanskim svijetom → Kimbri i Teutoni

Dok su rimski i mediteranski svijet proživljavali krizu, unutarnja previranja i težak rat u sjevernoj Africi, na obalama Sjevernog mora i Baltika započeo je novi proces etničkog i narodnosnog pomjeranja i talasanja. Taj proces je doveo rimski svijet u prvi direktni kontakt sa germanskim svijetom sa europskog sjevera. Germani je skupni naziv za jednu široku srodnu etničku zajednicu, indoeuropskog jezičkog porijekla, koja je u ovom periodu naseljavala sjevernu periferiju Europe, sa nekim manjim inkursima na jugu (npr. Bastarni). Ova jezički i kulturno srodna etnička skupina je bila sjeverni susjed Kelta, čiji ih je široki

naseobeni pojas odvajao od mediteranskog podneblja. Načelno gledano, njihova matična zona je područje današnje sjeverne Njemačke i južne Skandinavije. Sjeverno od njih su se nalazile ugro-finske zajednice, istočno iranski svijet i tada još uvijek misteriozni svijet slavenskih govornika. Taj europski sjeverni i istočni svijet izgledao je kultiviranim Mediterancima kao područje mitova i tajanstvenosti... barbarska pustopoljina iz koje se vrlo lako može pojaviti iznenadna ljudska oluja, preti da pomete gradove, sela i dostignuća civilizacije Središnjeg Mora. Sjevernu i istočnu Europu je tek trebalo otkriti i sa zbivanjima koja su se u tim zadnjim decenijama II. st. p. n. e. odigrala na europskom tlu na aktivno započinjanje otkrivanja tih zemalja su bili prisiljeni Mediteranci i to pogotovu Rimljani. Rimljani su svoju sjevernu granicu u alpskom pojasu prilično dobro čuvali, jer su znali koliko je ona bitna za sigurnost Italije. To su ostvarivali i utvrđivanjem pozicija u Cisalpinskoj i Narbonskoj Galiji, kao i pomaganjem svome vjernom i uvijek pouzdanom savezniku Masiliji, te održavanjem patronatskih veza sa pojedinim alpskim kraljevstvima, npr. sa Norikom. Istovremeno su Rimljani zbog zlatnih ruda podložiše područje oko Vercela. Strateški interes Rimljana je bio i održavanje kopnenog linka sa svojim hispanskim provincijama, a koji se pružao ispod alpske zone i kroz masalijansko područje i Narbonsku Galiju, a o toj komunikaciji su brinuli i Masalijanci i Rimljani. Republika se morala postarati i za kontrolu i nad istočnim pravcem pružanja Alpa, pa je 115. god. p. n. e. došlo do rata sa alpskim Karnima, pa je konzul Marko Emilije Skaur prvi od Rimljana sa vojskom prešao obronke istočnih Alpa (na području današnje Slovenije i južne Austrije). Tom prilikom su Rimljani osigurali mir i prijateljstvo sa keltskim Tauriscima koji su bili nosioci politije Norika. Istočnoalpsko kraljevstvo Norik (ustvari federacija 20 plemena), sa sjedištem u bogatom gradu Noreji, savezničko Republici je već onda bilo poznato zbog rudnika željeza (kojima se snabdjevalo proizvodnja bojne opreme i u okolnim zemljama), ali i zlatnih ruda i soli. I upravo te istočnoalpske zemlje postati će povod za prvi oružani sraz Rimljana sa ljudskim masama sa dalekog, nepoznatog i hladnog sjevera Europe. Kimbri su bili jedna dosta brojna germanska zajednica koja je izvorno prebivala u južnoj Skandinaviji, i to na današnjem poluotoku Jitlandu (u Danskoj) koji se u antičko doba nazivao i Kimbrijski poluotok (Κιμβρικὴ Χερσόνησος). Vjerojatno radi prirodne nepogode koja je zahvatila ovo područje, jedan dio Kimbra se pokrenuo na seobu prema jugu. U bliskoj vezi sa ovom seobom Kimbra i njenim uzrocima povezuje se još jedan germanski narod Teutoni (čije ime je kasnije postalo sinonim za čitavu germansku etničku zajednice, a u nekim slučajevima za Nijemce). Teutonima se isto kao i Kimbrima kao domovina pripisuje Jitland (odnosno Skandinavija). Pored Kimbra i Teutoni, izvori ovoj velikoj seobi pripisuju i Ambrone, koji su isto prebivali u blizini Kimbra i Teutona na obali sjeverozapadne Europe, i vjerojatno bili germansko-keltska mješavina. I za Kimbre se povezuje određeni keltski udio. Ova trojna alijansa je prvo bila suzbijena od iransko-sarmatskih zajednica na jugoistoku Europe, onda se pomjerila dalje prema zapadu i na prostoru današnje Češke se neuspješno sukobila sa keltskim Bojima. Nakon toga su se 113.

god. p. n. e. pojavili u Noriku, tako udarivši na rimskog saveznika. Rimski konzul Gnej Papirije Carbo / *Gnaeus Papirius Carbo* (sin Karbona iz grakhovskog perioda) je poslan da brani Tauriske (odnosno Norik). Kimbri su mu poslali poslanstvo koje je izjavilo da oni ne žele nanositi zlo, nego samo traže zemlju za prebivanje, a pošto je Norik rimski saveznik oni namjeravaju da pođu dalje te ga mole da ih uputi gdje trebaju ići. Ali ih je Karbon prevario i uputio na lošiji put, kako bi ih mogao presresti i uništiti. I kod Noreje Karbon ih je sa svojom vojskom napao, ali su Rimljani bili teško poraženi. Samo je oluja koja je nastala spasila rimsku vojsku od totalnog uništenja. Međutim, umjesto upada u Italiju, trojna alijansa se uputi prema zapadu u galske zemlje i zemlju između Rone i Pireneja teško opustošiše. Kako bi zašitili Narbonsku Galiju, Rimljani su poslali vojske da se suprotstave sjevernim invazorima, ali su one trpile poraze. 109. god. p. n. e. porazili su rimsku vojsku pod zapovjedništvom konzula Marka Junija Silana / *Marcus Junius Silanus* i vojsku konzula Gaja Kasija Longina / *Caius Cassius Longinus*, koji je i poginuo kod Burdigala (današnji Bordo). 107. god. p. n. e. su Rimljani poraženi od Tigurina, koji su bili saveznici Kimbra. Kvint Servilije Cepion (konzul za 106. god. p. n. e.) je kao prokonzul Cisalpinske Galije zajedno sa konzulom (za 105. god. p. n. e.) Gnejom Malijem Maksimom (*Gnaeus Mallius Maximus*) pokrenuo veliku ofanzivu protiv sjevernjačkih invazora. Dok je napredovao prema Arausiju, gdje će se odigrati jedna od najvećih bitaka u rimskoj historiji, Cepion je opljačkao hramove u gradu Tolosa (današnji Tuluz) gdje je zarobio golemo blago (zlatni dio toga blaga je Cepion na prljav način zadržao za sebe i navodno se to „tolosansko zlato“ prenosilo generacijski sve do posljednjeg nasljednika → Marka Junija Bruta). Po legendi to „tolosansko blago“ je ustvari bilo od Gala ugrabljeno delfijsko blago. Kod Arausija, Cepion je napravio još jednu grešku jer je odbio da surađuje sa konzulom Malijem Maksimom (inače u tome trenutku formalno njemu nadređenom), koji je bio *homo novus*, pa ga je stari nobil Cepion prezirao. Čak je odbio da se zajednički ulogori sa trupama konzula (on je bio na jednoj strani rijeke Rone, o konzul na drugoj), a kada je Maksim počeo pregovore sa vođom Kimbra (koji su mogli završiti i dogovorom), Cepion je unilateralno otpočeo napad na Germane. Bitka kod Arausija, na rijeci Roni (6. X. 105. god. p. n. e,) je bila nova Kana, jedan od najvećih poraza Rimljana. Ukupno je uništeno do 80.000 rimskih vojnika i do 40.000 saveznika i pratećeg osoblja. Vođa Kimbra u toj velikoj pobjedi je bio kralj Bojoriks, a Teutona kralj Teutobod. Nakon poraza Cepion je bio suđen za gubitak vojske od plebejskog tribuna Gaja Norbana, a nakon što je osuđen izgubio je rimsko građanstvo i uskraćeno mu je pravo na vatru i vodu (*aquae et ignis interdictio* tj. progonstvo) unutar 800 milja od Rima, i kažnjen sa teškom globom i zabranom da vidi ili da razgovara sa svojom familijom ili prijateljima dok ne ode u progonstvo. Ostatak svoga života je proveo u Smirni u Maloj Aziji. Kažnjen je i Malije Maksim (i pored toga što su mu sinovi poginuli u bitci), na prijedlog Saturnina, isto na *aquae et ignis interdictio*, što je bila najteža kazna. Serija poraza, koja je kulminirala sa Arausijem, je imala niz posljedica. Stravičan gubitak u ljudstvu (veći u odnosu na onaj kod Kane) je dodatno motivirao

prelazak na primanje proletera u vojsku, a narodno nezadovoljstvo prema optimatima se dodatno pojačalo. Inače poraz se pripisivao Cepionovoj aroganciji, a ne slabosti rimske vojske. Rimski izvori su napominjali da je tlo polja na kojima se odigrala bitka bilo toliko plodno, zahvaljujući ljudskim ostacima, da je moglo da proizvodi „*magna copia*" žetvi u toku mnogih godina. Inače, nešto prije bitke kod Arausija, došlo je do sukoba sa galskim Helvetima, u kojem su život izgubili konzul Lucije Kasije Longin i konzular Gaj Pison. Sada se Italija našla u neposrednoj opasnosti, jer su se na njenim sjevernim granicama našao vrlo opasan neprijatelj i prijetila je velika invazija. Međutim, na iznenađenje mnogih, Germani su, umjesto upada u Italiju, sukobili se sa galskim Avernjima i uputili se prema Iberiji. To je dalo Rimljanima vremena da se reorganiziraju, popune vojne redove i pripreme za novi sraz. A trebao im je i novi vođa, a jedini spasilac Rima bio je Gaj Marije, koji je upravo pobjedonosno završio rat u Africi. Marije je bio, u izvanrednim okolnostima i bez presedana, izabiran za konzula u periodu pet godine (104. – 100. god. p. n. e.). Marije je uspio konsolidirati rimsku politiku i srediti stanje u vojsci, uzimajući u vojsku iskusne vojnike i oficire (uključujući i Sulu). Sa tom vojskom je već 104. god. p. n. e. došao u Galiju, ali tamo Germane nije našao, jer su oni provalili u Iberiju i tamo vodili teške borbe sa domorodcima. To iskoristi Marije i sredi situaciju u Narbonskoj Galiji, utvrdivši savezništvo sa keltskim Alobrogima i Sekvanima, te sa grčkim Masalijancima, koji su svi bili iznimno ugroženii germanskim prisustvom. Marije ništa nije prepuštao slučaju, i želio je da dobije što je moguće bolje informacije o svojim protivnicima. Za tu špijunsku aktivnost je zadužio Kvinta Sertorija, tada vrlo hrabrog, sposobnog i inteligentnog mladića. O tome Plutarh u životopisu Sertorija (3) navodi sljedeće: δεύτερον δὲ τῶν αὐτῶν ἐπερχομένων μυριάσι πολλαῖς καὶ δειναῖς ἀπειλαῖς, ὥστε καὶ τὸ μένειν ἄνδρα Ῥωμαῖον ἐν τάξει τότε καὶ τ πείθεσθαι τῷ στρατηγῷ μέγα ἔργον εἶναι, Μάριος μὲν ἡγεῖτο, Σερτώριος δὲ κατασκοπὴν ὑπέστη τῶν πολεμίων, ἐσθῆτι δὲ Κελτικῇ σκευασάμενος καὶ τὰ κοινότατα τῆς διαλέκτου πρὸς ἔντευξιν ἐπὶ καιροῦ παραλαβών, ἀναμίγνυται τοῖς βαρβάροις: καὶ τὰ μὲν ἰδών, τὰ δ' ἀκοῇ πυθόμενος τῶν ἐπειγόντων ἐπανῆλθε πρὸς Μάριον. τότε μὲν οὖν ἀριστείων ἔτυχεν.
(„A onda kada su isti neprijatelji /Kimbri i Teutoni op. S.M./ po drugi put navalili sa mnogo desetina hiljada ljudi i uz strašne pretnje, tako da je bila za Rimljanina velika stvar čak i da ostane na svome mjestu i sluša zapovjednika, vojskom je zapovijedao Marije, a Sertorije je preuzeo uhođenje neprijatelja. Odjenuvši keltsku odjeću i naučivši najobičnije izraze keltskog jezika da ih upotrijebi u zgodnoj prilici, pomiješa se među barbare. I dijelom sam vidjevši dijelom dočuvši ono što je važno, vrati se Mariju. Tada je dakle dobio nagradu za hrabrost."). Zahvaljujući ovoj akciji, Marije je raspolagao sa ključnim informacijama o svojim protivnicima.

Konačno, 102. god. p. n. e. vratiše se Germani iz Iberije i prodriješe sve do rijeke Sene, gdje potčiniše mnoge zajednice, ali ih zaustaviše Belgi. A pošto nisu mogli prodrijeti prema sjeveru, ponovo se pokrenuše prema jugu, ovaj put prema Italiji. Germanski narodi su se razdvojili, planirajući upad u Italiju iz dva pravca i to Teutoni duž mediteranske obale,

Kimbri su namjeravali da prodru preko Alpa (preko prolaza Brener) a Tigurini (savezнички Kelti) sa sjeveroistoka. Marije je odlučio da se prvo obračuna sa Teutonima i to se desilo na mjesto i u vrijeme koje je on želio i to kod *Aquae Sextiae*. Marije je na tome mjestu održavao defanzivnu poziciju, na dobroj taktičkoj poziciji, i prvo su uništeni Ambroni, a onda su, zahvaljujući jednom Marijevom manevru sa 4.000 vojnika, uništeni i Teutoni, i to u potpunosti (računa se da je poginulo oko 90.000 Teutona, a 20.000 zajedno sa kraljem Teutobodom zarobljeno). Tom prilikom je 300 uglednih Teutonki izvršilo masovni suicid, kako bi izbjegle poniženje ropstva. U jednom danu jedan narod pod imenom Teutoni je prestao da postoji. Po Plutarhu, toliki je bio broj mrtvih Germana da su Masalijanci svoje vinograde zagrađivali sa kostima poginulih, i da je tlo nakon zime, nakon što su tijela istruhnula, postalo tako bogato da je produciralo izuzetno bogate žetve u narednim godinama. Rimskoj pobjedi veliki doprinos su dali Liguri.

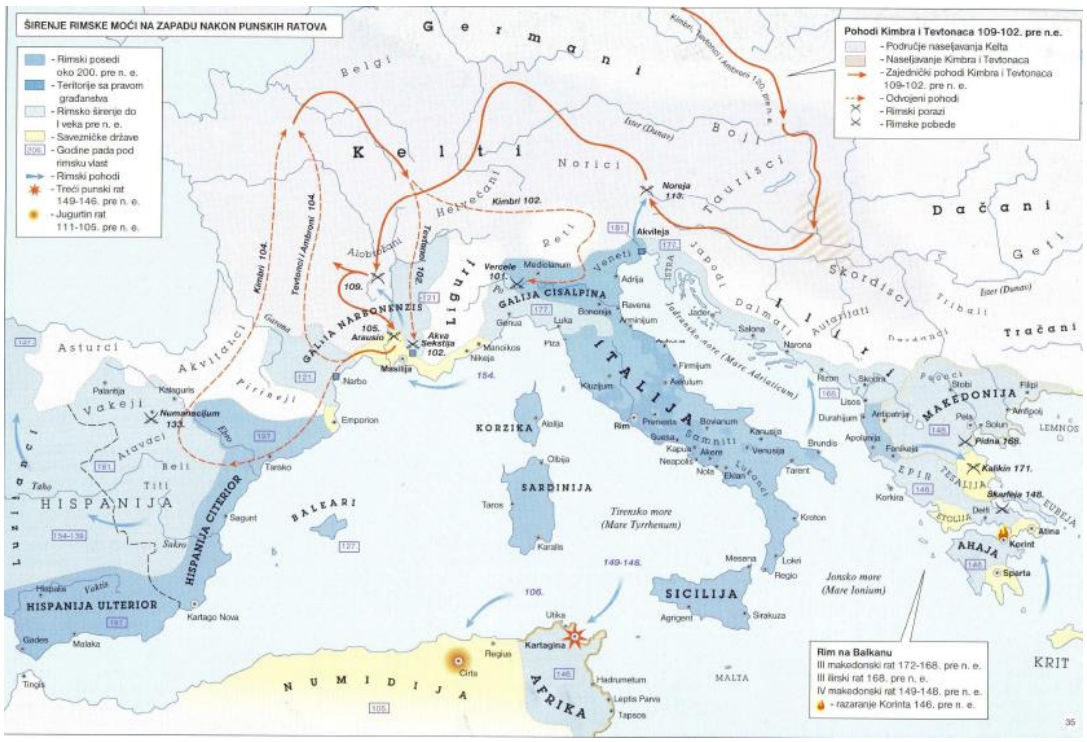

Karta preuzeta iz Brujić, 2005:77.

Ali u vezi Kimbra situacija je stajala lošije. Marijev kolega Kvint Lutacije Katul / *Quintus Lutatius Catulus* nije bio takve sreće, jer su Kimbri prodrli preko Brenera u Padsko područje. I Marije je nakon što je u Rimu izabran za konzula i za 101. god. p. n. e. i nakon

proslave trijumfa nad Teutonima brzo se uputio sa svojim trupama na sjever, gdje se trebao pridružiti Katulu. Konačno 30. jula 101. god. p. n. e. kod Vercele u Cisalpinskoj Galiji došlo je do teške bitke. U bici su Kimbri potpuno pregaženi i uništeni, a poginuo je i njihov veliki i hrabri kralj Bojoriks. Po rimskim izvorima ubijeno je oko 140.000 Kimbra, a oko 60.000 je bilo zarobljeno (brojke su sigurno pretjerane). Velike zasluge za pobjedu imale su akcije Lucija Kornelije Sule, koji je bio legat u vojsci prokonzula Kvinta Lutacija Katula i koji je vodio rimsko i italsko-savezničko konjaništvo. Na vijest o porazu Kimbra, i Tigurini su odustali od prodora u Italiju i povukli su se u svoju matičnu zemlju. I tako se završila jedna epizoda koja je skoro dvije decenije unosila turbulencije u životu Europe. Uništenje Ambrona, Teutona, Kimbra u pojedinačnim bitkama je bilo moguće jer su oni bili putujući narodi, i ratnicima su išle i njihove porodice i ostala pratnja, koji bi u vrijeme bitke bili u neposrednoj pozadini. I ako bi njihovi ratnici izgubili bitku, njihova sudbina bi isto tako bila odlučena, jer se nisu imali nigdje povući niti su imali rezervne snage u unutrašnjosti, za razliku od rimsko – italskih snaga. Katul i Marije su proslavili zajednički trijumf, ali u narodnoj svijesti sve zasluge za pobjedu su otišle Mariju. Inače njih dvojica su bili suparnici i na terenu oko Vercele, a Katul je pripisivao pobjedu svojim snagama (koje su zarobile 31 neprijateljski bojni znak, a Marijevi vojnici samo 2). I radi toga je Katul kasnije postao jedan od najvećih suparnika Mariju i njegovoj politici. Može se reći i da je rat sa Jugurtom srušio vlast optimata, a rat i pobjede nad Germanima na vlast dovele populare, kod kojih su se javile i ekstremne frakcije. Marije je čak dodijelio i rimsko građanstvo svojim italskim savezničkim vojnicima (riječ je o dvije kohorte), a da nije konsultirao niti tražio dozvolu od Senata, što je bilo da prvi put pobjednički vojskovođa prenebregava Senat. Uz sve to, Marije je bio za konzula izabran i po šesti put za 100. god. p. n. e., godinu u kojoj se dešava radikalizacija popularskog nastupa i novi krvavi obračun između populara i optimata.

II. sicilski ustanak robova

Istovremeno sa završnim i odlučnim borbama sa Germanima, Rimljani su se upetljali u novi težak rat sa robovima na Siciliji. Teška situacija i na vanjskim granicama, ali i zategnuti unutarnji odnosi su rezultirali novim valom ustanaka robova. U blizini Kapue je 104. godine p. n. e. izbio ustanak robova, kojim je rukovodio propali rimski vitez Municije koji je naoružao 3.500 robova. Znatno opasniji po Rim bio je II. ustanak robova na Siciliji koji je otpočeo iste godine. Povod ustanku bio je sljedeći. Za vrijeme rata sa Germanima Senat je Mariju dao pravo da se obraća za pomoć u ljudstvu savezničkim kraljevinama. Kada se Marije obratio za pomoć kralju Bitinije, ovaj je odgovorio da su mu

većina podanika odveli rimski publikani i da oni čame u ropstvu po raznim provincijama. Onda je Senat donio odluku da se podanici savezničkih država, koji su nezakonito lišeni slobode, oslobode ropstva. Rimski pretor Publije Licinije Nerva, koji je upravljao Sicilijom, pristupio je izvršenju senatske odluke, i za kratko vrijeme oslobodio 800 robova. Ali su sicilijski robovlasnici mitom i prijetnjama natjerali upravnika provincije Nervu da obustavi dalje oslobađanje ljudi nezakonito bačenih u ropstvo. Ovo je i poslužilo kao povod za ustanak, koji je počeo u raznim mjestima. Rimski pretor uspio je izaći na kraj s jednom grupom ustanika, ali je drugi dio ustanika napao na rimski odred, pobio ga i naoružao se njegovim oružjem. Ovaj događaj je doprinio širenju ustanka na znatan teritorij.

Kao i za vrijeme prvog sicilskog ustanka, ustanici su izabrali kralja i stvorili Vijeće uz njega. Za kralja je proglašen Sirijac Salvije koji je smatran za iskusnog gatara po utrobi životinje. Salvije je uzeo ime Trifon (tako se zvao jedan od seleukidskih kraljeva-uzurpatora, rob po porijeklu) i izabrao za svoju rezidenciju grad Triokalu. Sa znatnom vojskom Trifon je pristupio opsadi grada Morgantine. On je objavio robovima u opsjednutom gradu da će dobiti slobodu ako pređu na stranu ustanika. Onda su morgantinski robovlasnici sa svoje strane obećali robovima slobodu ako pomognu obranu grada, i oni su izabrali slobodu koju bi im podijelili gospodari a ne slobodu koju bi im donijeli drugi robovi. Trifon je razbio na brzu ruku sakupljeni rimski odred koji je krenuo u pomoć opsjednutima. Ali su Morgantinci, uz pomoć robova, uspjeli obraniti grad. Međutim, robove koji su se nadali oslobođenju čekalo je razočarenje: pretor je obećanje robovlasnika proglasio nevažećim, jer je bilo iznuđeno i nezakonito. Istovremeno sa Trifonovom vojskom na zapadu je djelovala druga vojska, na čijem se čelu nalazio Kilikijac Atenion, koji je uživao slavu proricatelja po zvijezdama. Atenion se također proglasio kraljem i, pošto je sakupio znatnu vojsku, pristupio je opsadi Lilibeja, koja se međutim završila neuspjehom. U Triokali je izvršeno ujedinjenje dviju ustaničkih vojski. Atenion je priznao vlast Trifona i u svemu se podčinio njemu. Jako utvrđeni grad Triokala je izabran za prijestolnicu druge sicilske države robova. U njemu se nalazio kraljevski dvorac, pred kojim se sastajala narodna skupština, koja je rješavala pitanja prethodno razmotrena u vijeću. Trifon, a zatim i Atenion, pojavljivali su se pred narodom sa dijademom na glavi, u širokom hitonu i purpurnoj togi; ispred njih išli su liktori. Prema tome, oni su helenističke oznake vlasti spojili sa rimskim. Ustanak robova doveo je do nemira izazvanih od strane slobodne sirotinje, koja je plijenila stada i imovinu bogatih.

Pokušaji Rimljana da pokore ustanike završili su se 103. i 102. god. p. n. e. neuspjehom i niti pretor Lucije Licinije Lukul niti Gaj Servilije ne učiniše ništa osobito. Tek 101. god. p. n. e. uspio je Manije Akvilije, Marijev prijatelj i kolega po konzulatu, ugušiti ustanak, sa bezprimjernom okrutnošću. U to vrijeme Trifon je umro i na njegovo mjesto je došao

Atenion, koga je Akvilije, po Diodorovim riječima, ubio u herojskom dvoboju. Uskoro je osvojeno posljednje uporište robova. Time je slomljen otpor ustanika, a preko 40.000 robova je poginulo tom prilikom. Ubuduće je robovima bilo zabranjeno nositi oružje. II. sicilski ustanak robova, kao i prvi, naišao je na odjek i u drugim dijelovima Mediterana: na otoku Delosu i u Atici.

ESKALACIJA UNUTARNJIH SUKOBA

Dominacija populara

Sa Marijevim usponom i politička situacija u Republici se razvijala u pravcu jačanja populara, koji su početkom 100. god. p. n. e. praktično kontrolirali i unutarnju i vanjsku politiku. U okviru toga treba promatrati i zakon Lucija Kasija Longina koji je proglašavao nevrijednim da bude senator svakoga kome je zaključkom komicija bilo jednom oduzeto zapovjedništvo nad vojskom. A po zakonu plebejskog tribuna iz 104. god. p. n. e. Gneja Domicija, izvršena je reforma izbora svećenika i augura na korist interesa naroda, pa su ih umjesto kooptiranja sada birale komicije i to 17 od 35 tribusa. A na čelu toga pokreta je stajao Gaj Marije, osoba koja je snagu svoje političke aktivnosti primarno crpila iz svoga vojnog djelovanja, i zato je uživao veliki ugled primarno u redovima svojih legionara. On je i sam i navikao i mogao podnositi teške uvjete vojnih etapa, a u vojnoj službi se pokazao kao pošten i nepodmitljiv vojskovođa koji se prema svima odnosio strogo, ali i pravedno i nesebično. Bio je odličan organizator, pa je tako i mogao da novu, proletersku vojsku uredi za kratko vrijeme u ubitačnu borbenu mašinu. Marije je u rimskoj javnosti smatran za trećeg osnivaća Rima (nakon Romula i Furija Kamila), a njemu u čast su se i žrtvovale tekućine (libacija), kao da je božanstvo. Inače je bio i sujevjeran i često je vjerovao ohrabrujućim proročanstvima koja su ga samo još više odvaživala na djelovanje i odlučnu akciju. Kada je sirijska proročica Marta, koja je ponudila Senatu da će pokazati načine i sredstva kako bi se mogli svladati Kimbri i teutoni, bila sa prezirom odbijena od Senata, rimske matrone (posebno Marijeva žena) ipak je poslaše u glavni štab rimske vojske, gdje ju je Marije rado primio i u čijoj je blizini ostala do poraza germanskih naroda.

Marije je zbog svoje nešto slabije potkovanosti u tradicionalni sustav i njegove norme i vrijednosti (a ne zato što ih je prezirao), slabo je mario za tradicionalne običaje, stari poredak i ustaljene odnos, pa je npr. jednom prilikom u Senat došao u trijumfalnom odijelu. Time je samo izazivao zlovolju Senata, a u redovima starog nobiliteta on je uvijek smatran običnim skorojevićem, bez obzira na sve njegove pobjede. Činjenica je ipak, da je Gaj Marije bio spretniji na bojnom polju i u vojnim etapama, nego na pozornici svakodnevne politike u Rimu. Njegovi optimatski oponenti su ipak bili i obrazovaniji i znatno bolje pripremljeni i osposobljeni za snalaženje u politici tadašnjeg republikanskog Rima, sa znatnim klijentskim vezama. A bio je i slabiji govornik od najvažnijih predstavnika optimata. Njegovo nedovoljno poznavanje političkih odnosa i uvjerenja, doprinijeli su i određenom nesnalaženju kako da sebe situira u odnosu prema naglo stećenoj slavi i moći. On se čak i uzoholio i preko mjere, pa je sebe uspoređivao sa Dionisom i zato je dao načiniti veliku čašu po primjeru Bakha.

Saturnin i Glaukija

U ovom periodu posebno mjesto zauzimaju populari Lucije Apulej Saturnin i Gaj Servilije Glaukija, koji su se svojim sposobnostima (posebno govorništvom i drskošću) uzdignuli iz nenobilskih slojeva. Oni su uvijek isticali da su im uzori Grakhi, pa su imali i značajan utjecaj u narodu, a zastupali su sve više ekstremne popularske pozicije. Saturnin je stekao popularnost time što je otvoreno govorio na forumu o potkupljivanju vladajućeg nobiliteta. I Marije je koristio njihove usluge i podršku, i na izborima je dobivao između ostalog i zahvaljujući podršci ovih popularskih predstavnika. Glaukija je zakonom sudove opet vratio u nadležnost vitezova, dok je Saturnin za vrijeme svoga prvog plebejskog tribunata 103. god. p. n. e. posebnim zakonom Marijevim veteranima podijelio po 100 jugera zemlje u Africi. Istovremeno je Saturnin vodio kampanju protiv vođe optimatske stranke Kvinta Metela Numidskog, koji je izabran za cenzora za 102. god. p. n. e. Metel je kao cenzor pokušao da Saturnina izbaci iz Senata, ali bezuspješno. Na izborima za magistrature i plebejski tribunat za 100. god. p. n. e. populari su izvojevali odlučujuću pobjedu, pa je pored izbora Marija na njegov šesti konzulat, za pretora izabran Glaukija, a Saturnin ponovo za plebejskog tribuna, istina uz velike probleme i korištenje nasilja. Tako je svjetina (uglavnom Marijevi veterani) za vrijeme izborne borbe ubila Aula Nonija, glavnog Saturninovog konkurenta. Aul Nonije je prvo bio protjeran sa Foruma, a onda izvućen iz privatne kuće i umoren.

Saturninova zakonodavna djelatnost u novom plebejskom tribunatu je bila vrlo ambiciozna, i sastojala se od više zakonskih prijedloga. U interesu gradskog plebsa predložio je da cijena za jedan modij žita bude snižena na pet šestina asa. Međutim, vrlo žestok otpor je pružio Senat, na prijedlog Kvinta Cepiona, a opirali su se i pojedini drugi plebejski tribuni. Cepion je čak sa oružanom silom bio prodro na Forum na zasjedanje komicija, pa je rastjerao skupštinare. Ali ni Saturnin se nije libio upotrebe svih sredstava kako bi došao do svoga cilja. Jasno je bilo da Republika srlja u kaos. Saturnin je predložio i novi agrarni zakon po kojem su Marijevi veterani trebali dobiti zemlju na Siciliji, Ahaji, Makedoniji i posebno u Galiji. Znači po tome zakonu trebala se podijeliti i galska zemlja osvojena od Kimbra (nije uzimano u obzir to što su ta područja pripadala saveznicima rimskog naroda, a samo su ih Germani privremeno okupirali). Tu zemlju Marijevi veterani dobivali su u privatan posjed i nisu trebali ništa platiti za svoju česticu. I pored opozicije većeg dijela Senata i optimata, a uz pomoć Marijevih veterana rad komicija je priveden kraju i zakon je prošao. Taj zakon je imao i bitan dodatak, jer je predviđao da se senatori, pod prijetnjom teških kazni, u roku od 5 dana moraju javno zakleti da će se tome zakonu pokoravati bez oklijevanja i opstruiranja. Ovom mjerom je se pokušavalo preduprijediti optimatsko izbjegavanje realizacije narodnih zaključaka stalnim odlaganjem i oklijevanjem. Nijedan od senatora nije imao hrabrosti

da se usprotivi tom zahtjevu, osim Metela Numidskog, koji je odbio položiti prisegu i bio je prisiljen dobrovoljno napustiti Italiju.

Kako bi dobio podršku gradskog plebsa, snižavanje cijena žita je isto ulazilo u političku platformu Saturnina.

Na taj način, Marije i Saturnin uspjeli su se osloboditi utjecajnog protivnika, koji se odlikovao dosljednošću u svojim političkim uvjerenjima. Zakoni su bili usvojeni, ali je borba i dalje trajala. Počeli su izbori magistratâ za sljedeću godinu i Saturnin i Glaukija su kako bi izbjegli da budu pozvani na sud, nakon isteka službe, odlučili da se ponovo kandidiraju. Apuleju Saturninu je pošlo za rukom da bude ponovo izabran za plebejskog tribuna, a uz njega za plebejskog tribuna je izabran i izvjesni Ekvitis/*Equitius*, koji se izdavao za nezakonitog sina Tiberija Grakha (a kojeg je Marije bio bacio u tamnice, a masa oslobodila). Glaukija se pak borio za konzulat. Kao njegov konkurent pojavio se Gaj Memije, koji je za vrijeme svog tribunata pripadao popularima i insistirao na tome da se Jugurta pozove u Rim radi očitovanja, ali je kasnije prešao na stranu optimata. Glaukijeve pristaše organizirale su napad na Memija i on je bio batinama na smrt pretučen za vrijeme predizborne kampanje. Memijevo ubojstvo još je više zaoštrilo borbu. Senat je iskoristio nastalu situaciju da objavi da je država u opasnosti.

Ugušenje nemira povjereno je Mariju, koji se najprije kolebao, a zatim je prišao optimatima i iskoristio dodijeljena mu prava. On je sa senatorima, i mnogima iz reda vitezova i gradskog plebsa krenuo prema pristalicama njegovih bivših saveznika Saturnina i Glaukije. Ovi se skloniše na Kapitol, ali ih Marije opsjednu. Kapitol je bio zauzet, a Saturnin i Glaukija pobjegoše u hram Jupitera Kapitolinskog, što je bio božanski azil. Međutim, pošto nisu mogli ni vode ni hrane dobivati oni su se predali Mariju, koji je odveo i zatvorio u Kuriju Hostiliju. Izvori govore kako im je Marije htio sačuvati živote, ali su pristaše optimata skinule krov i bacali crijepove sve dotle dok tribun i pretor u punoj magistarskoj opremi – kako naglašava izvor – nisu bili ubijeni. Ovo je bio novi, veliki poraz populara jer je eliminiran njihov tada najeksponiraniji dio. Kao što je već ranije istaknuto Marije se nije baš najbolje snalazio na političkoj pozornici i njegovo djelovanje u vrijeme bune Satunina i Glaukije to i dokazuje. Sigurno je na njega utjecala ekstremnost i pogleda i akcija Saturnina i Glaukije, i želio je da to zaustavi, posebno jer je na njega veliki pritisak vršila senatorska oligarhija a i imao je i određenu odgovornost prema sve većem kaosu, nasilju i anarhiji na ulicama Rima. Međutim, učestvujući u eliminiranju ekstremne frakcije populara, on je praktično doprinio indirektno i ponovnom uzdizanju optimatske stranke. Vjerojatno je radikalizacija situacije koju su producirali Saturnin i Glaukija jednostavno uplašila Marija, koji se nije baš najbolje snašao u čitavoj toj priči. Marije je poslije umorstva Saturnina, Glaukije, Ekvitisa i njihovih pristalica bio kompromitiran u očima populara. Optimati su pak, i pored usluga koje im je Marije učinio, i dalje gledali na njega kao na skorojevića. Uviđajući neodređenost svog položaja, Marije je otišao iz Rima na Istok, pod izgovorom

da mora ispuniti zavjet i pokloniti se Majci bogova. Nakon sloma Saturnine frakcije, Metel je pozvan iz progonstva u Rim, iako se tome suprostavljao plebejski tribun Publije Furije. Ovog plebejskog tribuna je klećeći molio Metelov sin (radi čega je dobio nadimak *Pius*) da opozove svoj prosvjed. Ali kada je prošla Furijeva služba, Metel Numidski se vratio i priređen mu je veliki doček, dok je rulja ubila Publija Furija na skupštini.

Saturninova akcija nesumnjivo obilježava novu etapu popularsko – optimatske borbe. Razlika u interesima između gradskog i seoskog plebsa jače se očitovala nego ranije. Među gradskim plebsom postojale su jake klijentske veze sa istaknutim optimatima. Osim toga, on nije bio zainteresiran za rješavanje agrarnog pitanja, i zato je u odlučnom trenutku jedan njegov dio istupio čak protiv vođâ populara. Saturninovi zakoni obilježavaju početak nove etape u agrarnom zakonodavstvu jer su oni imali u vidu u prvom redu dodjeljivanje zemlje veteranima. To je bila jedna od posljedica promjena koje su se dogodila u strukturi vojske. Zemlja se ne dodjeljuje slabo imućnim seljacima niti bezemljašima, već isluženim vojnicima. Prijašnje ustavne metode borbe pokazale su se neodrživim. Protivničke skupine su sklone najraznovrsnijim sredstvima, sve do rastjerivanja skupštine i ubojstva kandidatâ koji im nisu po volji. 100. godine p. n. e. politička borba prešla je u građanski rat. Ova pojava može se smatrati za jedan od prvih simptoma pada Republike i zavođenja vojnih diktatura.

Optimatska reakcija

I Saturninovi zakoni bili su ukinuti, kao i onaj agrarni zakon od plebejskog tribuna Seksta Titija iz 99. god. p. n. e. Protiv Saturninovih pristaša pokrenuti su sudski procesi. Tako su kažnjeni svi oni koji u hvalili Saturnina ili imali njegove kipove, što je prvi pokazatelj postupnog uvođenja kažnjavanja za izrečeno (a ne više samo za učinjeno). Istovremeno su nagradili roba, koji se dičio da on osobno ubio Saturnina. Na prijedlog konzula Kvinta Cecilija Metela Nepota i Tita Didija, usvojen je 98. god. p. n. e. zakon (*lex Caecilia Didia*) po kome se svaki zakonski prijedlog ima najaviti najmanje 17 dana prije glasanja (*per trinundinum*), čime je smanjena manevarska politička sposobnost plebejskih tribuna. Konzuli Lucije Licinije Kras / *Lucius Licinius Crassus* i Kvint Mucije Skevola su 95. godine p. n. e. donijeli zakon (*lex Licinia Mucia*) po kome su svi izuzev onih sa rimskih građanstvom morali da napuste sam grad Rim, po kojem onda saveznici (od onih koji su to pravo sebi prisvojili) nemaju pravo glasa (to je bilo potvrđivanje zakona Junija Pene iz 126. god. p. n. e.). Međutim, senatori imaju još uvijek problem sa kontrolom sudova od strane vitezova, koji to svoje pravo prilično zloupotrebljavaju. Zahvaljujući neograničenoj vlasti sudova, kojima predsjedavaju vitezovi, smjenjivani su namjesnici provincija koji

zelenašima i publikanima (uglavnom iz redova vitezova) nisu bili po volji, bez obzira na njihovo porijeklo, društveni položaj i ponašanje u provinciji. To je logično izazivalo oštre proteste i rađalo ideje za prevazilaženje takve situacije. Posebno je kritičnost i samovolja sudova na čelu sa vitezovima došla do izražaja kada je 92. god. p. n. e. za iznuđivanje u provinciji Aziji bio optužen i osuđen Publije Rutilije Ruf, poznat po svom nepotkupljivom poštenju i po borbi protiv samovolje vitezova-publikana. Poslije osude Rutilije Ruf se povukao u istu onu provinciju u kojoj je bio legat, tamo je bio s počastima dočekan od mjesnih stanovnika i sve do kraja života ostao među pukom, koji se sjećao njegove pravedne uprave.

Marko Livije Druz

U tome periodu pojavljuju se i ideje o izmirenju stranačke borbe, koja bi uključivala znatnu zakonodavnu djelatnost i protegla bi se i na konačno reguliranje pitanja italskih saveznika. Naravno, ova politika je poprimila potpuno drugačije posljedice u odnosu na intencije njenih inspiratora i nosilaca. Ta aktivnost primarno veže za ličnost Marka Livija Druza, plebejskog tribuna za 91. god. p. n. e. Riječ je o sinu onoga M.Livija Druza koji je trideset godina ranije bio glavno oruđe optimatske borbe protiv Gaja Grakha. Za razliku od svoga oca, mlađi Livije Druz je postao pristalica određenih popularskih ideja, a sigurno je riječ o osobi dobrih i plemenitih namjera (koji je bio i strogi Rimljanin starih uvjerenja) koji je želio da svojim obimnim zakonodavstvom (u maniri Gaja Grakha, ali ovaj put da zadovolji sve interesne, staleške, klasne i stranačke interese) konačno stavi tačku na stranačke borbe, sukobe staleža i klasa i sva sporna pitanja, nudeći niz kompromisnih rješenja. To je planirao uraditi tako što bi predložio da se jurisdikcija nad sudovima ponovo sa vitezova prenese na miješani sud sastavljen od senatora i vitezova. U interesu vitezova opet je predložio da se broj senatora duplira (sa 300 na 600), i to iz reda najmočnijih i najbogatijih vitezova (ako oni to žele ili ako je neko od njihove familije postao senator). Da dobije podršku seoskog plebsa predložio je komisiju da dodjelu zemlje, i to i oko Rima i u novim kolonijama (u Kampaniji i Siciliji). Druz je htio kolonijama u Italiji dodijeliti nepodijeljeni dio italskog zemljišnog fonda. Time je oduzimana mogućnost budućim reformatorima-demagozima da podnose zakonske projekte o podjeli italskog zemljišta. Druzu se pripisuju riječi da će se ubuduće moći dijeliti samo blato i zrak. Gradski plebs je naravno pokušao privući na svoju stranu smanjivanjem cijene žita, i to predlažući devalvaciju novca. M. Livije Druz je do zaključno sa ovom mjerom uspio da dobije podršku istaknutih političara kao princepsa Senata Marka Emilija Skaura / *Marcus Aemilius Scaurus* i Gaja Marija. Glavni problem je nastao sa Druzovim prijedlogom da se rimsko građanstvo dodijeli italskim saveznicima.

Bila je stvorena i tajna organizacija, čiji su članovi, uključujući i M. Livija Druza i najistaknutije predstavnike Italija, međusobno povezani svečanom zakletvom. Po mišljenju M. Livija Druza dodjeljivanje rimskog građanstva je imalo za cilj učvršćenje položaja Rimske Republike.

I na pitanju dodjele rimskog građanstva Italicima se naišlo na veliku opoziciju, i to praktično u svim slojevima rimskog društva i kod bogatih italijanskih zemljoposjednika. Opoziciju je predvodio konzul za 91. god. p. n. e. i istaknuti orator Lucije Marcije Filip / *Lucius Marcius Philippus* (njegov konzulski kolega je bio Sekst Julije Cezar / *Sextus Julius Caesar*) i Druzov zet pretor Kvint Servilije Cepion (prvi suprug Druzove sestre i sin onoga Cepiona koji je doživio katastrofu kod Arausija). Ipak Druz je računao na podršku velikog oratora Lucija Licinija Krasa. Navodno se cijela nerimska Italija zaklela da će postati Druzova klijentela, ako dobije rimsko građanstvo, a to bi nesumnjivo dalo Druzu golemu moć. Filip je iskoristio septembar 91. god. p. n. e. (kada javni poslovi miruju, a rimski političari se povlače na selo, uključujući i L. Licinija Krasa koji je otišao na svoje tuskulansko imanje) da ostane u Rimu i započne pred narodom javnu kampanju da Senat više ne funkcionira, i da ga treba zamijeniti (mislio je na sastav Senata). Druz ga je pozvao na odgovornost i u Senatu Licinijeva (koji se vratio u Rim) i Druzova retorika dobiše Filipa. Kada je Marcije Filip na vrlo posjećenoj sjednici komicija (na kojima su se usvajali prijedlozi zakona M.Livija Druza) pokušao da prekine usvajanje Druzovih zakona, Druz je naredio svojim klijentima da konzula Filipa odvuku u zatvor. Naredba je izvršena uz nasilje, i rimski konzul za 91. god. p. n. e. je nasilno odvućen u zatvor. I tako su zakoni predloženi od M. Livija Druza usvojeni na komicijama.

Međutim, Licinije Kras se ozbiljno razboli i umre, a otkrile su se i Druzove tajne veze sa saveznicima. Nakon toga Senat stane na stranu Marcija Filipa (koji je bio i augur), koji je tvrdio da su Druzovi zakoni proturani tobože protiv auspicija. Tako je Druzova zakonodavna djelatnost proglašena ništavnom na bazi nekih religijskih tehnikalija, čime su njegovi zakoni iako usvojeni u komicija postali nevažećim. U to vrijeme Druzove pristalice su pokušale ubiti Filipa, ali je sam Druz osujetio njihovu namjeru. Međutim, dok se Druz pripremao na izlaganje svojih namjera, izvršen je atentat na njega. Kada se vraćao sa Foruma uobičajeno praćen od velike mase, bio je proboden nožem i nakon nekoliko sati je podlegao ranama. Navodno su njegove zadnje riječi bile: "kada ćete imati meni ravna građanina?". M. Livije Druz je iza sebe ostavio značajno nasljedstvo, jer je njegov adoptirani sin bio Marko Livije Druz Klaudijan / *Marcus Livius Drusus Claudianus*, otac Livije, supruge Augusta. Njegova sestra Livija Druza je iz svoga prvog braka (sa K. Servilijem Cepionom) imala kćerku Serviliju, čuvenu ljubavnicu Gaja Julija Cezara i majku Marka Junija Bruta (Cezarovog ubice za vrijeme martovskih ida), a iz drugog braka sa Markom Porcijem Katonom (unukom Katona Starijeg Cenzora) je imala sina čuvenog rimskog političara Katona Mlađeg.

Savezнички rat 91 – 88. god. p. n. e.

Atentat na M. Livija Druza je bio odličan povod da italski saveznici otvoreno oružano nastupe. Oni su već od ranije tajno i neprimjećeno od Rimljana vršili detaljne pripreme za taj čin, i čekali su da Rimljani ili odobre ili odbiju dodjelu rimskog građanstva. Još jednom su poslali izaslanstvo u Rim, ali sve je bilo uzalud i vratilo se sa oholim odgovorom od strane rimskog establishmenta. I rimska oholost, opijenost u svoju veličinu i samozadovoljstvo (tri osobine koje sigurno vode u propast) će se vrlo brzo „obiti Rimu o glavu“. Između pojedinih italskih savezničkih državica je vršena razmjena talaca kao garancija. Rimski prokonzul Servilije koji je bio u Picenumu, doznao je da su iz picenskog grada Askula poslani taoci u Korfinij. Zato je otišao u Askul, gdje je našao narod okupljen radi neke svećanosti, i pred masom koja se sakupila u gradskom teatru je održao prijeteći govor. I ubrzo došlo je do nereda i razgnjevnena masa ga je ubila, zajedno sa svojim legatom i stražom koja ga je štitila. Gradska vrata bila su zatvorena, svi Rimljani koji su se nalazili u Askulu su pobijeni, a njihova imovina opljačkana. Događaji u Askulu su poslužili kao signal za opći ustanak protiv Rima i krajem 91. god. p. n. e. započeo je savezнички rat. Zajednice Samnita, Marsa, Peligna, Vestina, Picena, Marucina, Frentana, Japiga i Lukanaca stupiše u zajednički savez protiv Republike. Italijanskom Savezu se čak priključila nekada Rimu najlojalnija latinska kolonija Venusija. Oni su odlučili stvoriti zajedničku italijansku federativnu državu sa glavnim gradom u Korfiniju (*Corfinium;* moderni Abruzzo) kojem je promijenjeno ime u *Italica* ili osački *Vitellia*, o čemu svjedoče i nalazi emisija novca koje su izdavali pobunjeni saveznici. Italijanski Savez je kopirao političko – upravni i institucionalni sustav Republike, pa su imali Senat od 500 članova, koji je izabrao 2 konzula i 12 pretora, koji su zajedno trebali voditi rat protiv Republike. Prva dvojica konzula Saveza su bili Kvint Popedije Silon / *Quintus Poppaedius Silo* iz naroda Marsa i Samnit Gaj Papije Mutil / *Caius Papius Mutilus*. Pored navedene dvojice od istaknutih vojskovođa Italijanskog Saveza potrebno je istaći i Marsa Tita Lafrenija / *Titus Lafrenius,* Frauk / *Fraucus*, Tita Vetija Skata / *Titus Vettius Scato*, Gaj Pontidije / *Caius Pontidius,* Herije Asinije / *Herius Asinius*, Obsidije / *Obsidius*, Gaj Vidacilije / *Caius Vidacilius*, Publije Presentije / *Publius Praesentius,* Numerije Lucilije / *Numerius Lucilius,* Minat Jegije / *Minatus Iegius* ili *Minius Iegius,* Lucije Kluentije / *Lucius Cluentius,* Tit Herenije/ *Titus Herennius,* Trebatije / *Trebatius,* Marko Lamponije / *Marcus Lamponius,* Marije Egnatije / *Marius Egnatius,* Pontije Telesin / *Pontius Telesinus.* Italijanski Savez je želio da brzo da sebi legitimitet formirajući sve atribute državnosti, pa je pušten u opticaj poseban novac sa odgovarajućim simboličkim predodžbama: npr. na jednoj vrsti tog novca predstavljen je italski bik kako gazi rimsku vučicu, a pojedini novci prikazuju osam ratnika koji uzimaju zakletvu. Italijanski saveznici su mobilizirali prilično veliku vojsku, a italijanski vojnici su bili isto obučeni kao i rimski, a njihovi zapovjednici su imali istu ratnu doktrinu kao i rimske vojskovođe. I Rimljani su se pripremali za rat, a jedan dio italskih

saveznika im je i ostao lojalan u prvom redu oni iz Etrurije (Toskane) i Umbrije. U drugim dijelovima Italije na strani Republike su bili samo pojedini gradovi kao npr. Nola i Nucerija u Kampaniji. Najzad, glavni oslonac Rima činile su rimske i latinske (izuzev Venusije) kolonije osnovane u razdoblju pokoravanja Italije na raznim dijelovima Poluotoka. Znači pobunjeno italsko područje je uglavnom obuhvatalo južnu i dobar dio središnje Italije. Kao najozbiljniji sudionici u ustanku pokazali su se Marsi (uslijed čega se i rat ponekad naziva Marsijskim ratom).

Pravi rat je izbio 90. god. p. n, e., i zvanični Rim je poslao oba svoja konzula na bojište, i to Publija Rutilija Lupa uz legate Gaja Marija (koji se vratio sa istočnog Mediterana) i Gneja Pompeja Strabona na središnje italijansko ratište, a na jug Lucija Julija Cezara sa legatima Lucijem Kornelijem Sulom i Titom Didijem. Prijedlog ustanika da polože svoje oružje ako se Italicima daju prava građanstva Rimljani su odbacili, i protiv Italika ujedinile su se sve grupacije rimskog društva. Sudovi su privremeno obustavili svoj rad, dijeljenje žita bilo je ograničeno. Inače, ovaj rat je po žestini i borbenosti prevazišao sve ranije ratove i on je vođen sa nečuvenom ogorčenošću i na raznim mjestima. Ustanici nigdje nisu koncentrirali svoje snage, tako da su Rimljani morali rascjepkati svoje vojske. Rimska vojska koja je djelovala na jugu težila je za tim da, oslanjajući se na gradove koji su Rimu ostali vjerni, zadrži Kampaniju i krene u ofanzivu na nepokorne zajednice. Ali su Rimljani imali uspjeha samo u pojedinim bitkama i prevaga je bila na strani saveznika, tako da se konzul Lucije Julije Cezar morao povući. U toku žestokih borbi ginuli su i izabrani rimski konzuli, a mnogi istaknute vojskovođe su bile poražene. Gotovo čitava Kampanija prešla je u ruke saveznika, pored ostalog i grad Nola, koji je sada postao glavni oslonac Italika u Kampaniji. Na sjeveru rezultati ratnih operacija bili su manje određeni. U borbi protiv Marsâ poginuo je konzul Rutilije Lupus. Tek je Marije, koji je poslije njega preuzeo zapovjedništvo na tom vojskom, postigao izvjesne uspjehe i uspio da stabilizira front. Sa promjenjivim uspjehom vođen je rat i u Picenumu.

Uz vrlo teške i krvave borbe, i u samom Rimu je došlo do zaoštravanja političke situacije, što je bilo posljedica prijedloga plebejskog tribuna Kvinta Varija Hibrida (inače rođenog Hispanca) da se povede istraga nad istaknutim političarima koji su popuštali italskim saveznicima (jer su po njemu tako prouzročili rat). Među optuženima su bili: M. Emilije Skaur, Marko Antonije, Lucije Memije (brat ubijenog Gaja), Kvint Pompej, Lucije Mumije Ahajski... itd. Ova mjera jasno pokazuje priličnu nepomirljivu ekstremnost tada vodeće politike u Republiku, koja je nesumnjivo bila izrazito uskogrudna i kontraproduktivna. A i čitav proces je trajao čitavu godinu, i imao je golemu štetu po rimsku politiku i ratne aktivnosti. Međutim, kada se uvidjelo da je težina rata ipak znatna, a otpor pobunjenih Italika priličan, rimska zvanična politika je shvatila da mora olabaviti svoje stavove, ako uopće želi da ne doživi poraz. Uostalom neizvjesnost rata je polako dovodila i do kolebanja Etruraca i Umbra. Upravo ta opasnost od odmetanja lojalnih saveznika i teški gubici ipak su primorali Rimljane na ustupke. U zimu 90/89. god. p. n. e. na prijedlog konzula Lucija

Julija Cezara je usvojen zakon (*lex Iulia*) po kojem se dodjeljuje rimsko građanstvo onim italskim saveunicima koji su ostali vjerni Republici. Ubrzo je donesen i zakon plebejskih tribuna Marko Plaucija Silvana i Gaja Papirija Karbona (*lex Plautia Papiria*), po kojem se rimsko građanstvo dodjeljuje onim italskim saveznicima koji se u toku od 60 dana prijave gradskom pretoru. Plaucije Silvan je donio i zakon po kojem se u tributskim komicijama biraju sudije i to po 15 iz svakoga tribusa, bez obzira na stalešku pripadnost. To je bila velika pobjeda plebsa, jer sudovi više nisu bili monopol ni senatora niti vitezova. Proces rimskog otvaranja prema italskim saveznicima je nastavljen i 89. god. p. n. e. preko zakona konzula Gneja Pompeja Strabona, po kojem se rimsko građanstvo trebalo protegnuti i na cispadansku Galiju, a transpadanskim (cisalpinskim) zajednicama je dodijeljeno „latinsko pravo". Ovim praktičnim mjerama Rimljani su predobili mnoge na svoju stranu, što je dovelo da mnogi od pobunjenih italskih saveznika napuste općeitalijansku stvar. I tako je 89. god. p. n. e. glavna snaga pobunjenih ustanika uspješno slomljena od strane rimskih trupa pod zapovjedništvom Gneja Pompeja Strabona i Lucija Porcija Katona (koji je poginuo u toku borbi). Pompej Strabon je uspio da nakon opsade prisili Askul na predaju, dok je Sula porazio Samnite. Naredne 88. god. p. n. e. poginuo je Kvint Popedije Silon, a sa njim je bio upokoren i Italijanski Savez, izuzev samnitsko-lukanskih snaga i npr. grada Nole u Kampaniji koji su se još držali na jugu. Inače, nakon niza poraza 88. god. p. n. e. saveznici su se obratili za pomoć pontskom kralju Mitridatu, ali im on nije pružio podršku.

Masovnom dodjelom rimskog građanstva naglo je narastao broj rimskih građana, za preko polovicu. I gotovo kompletno slobodno stanovništvo Italije je dobilo rimsko građanstvo, čime je stari Italski savez na čelu sa Rimskom Republikom praktično prestao da postoji i umjesto njega je proizašla ujedinjena Italija, kao sinonim za metropolu Rimske Republike (tj. Države). I u Italiji je nestalo razlike između rimskih građana i njihovih saveznika (bez obzira nosili oni latinsko pravo ili ne). Tako su jednim historijskim paradoksom Rimljani koji su bili pobjednici u savezničkom ratu, na kraju poraženima dali ono što su poraženi tražili prije rata...i što je bio uostalom i uzrok rata. Samo bilo je potrebno da pogine na stotine hiljada ljudi i da se Rim suoči sa teškim ratom na samom svome pragu kako bi rimski zvaničnici shvatili svoju grešku. Italski gradovi su zadržali lokalnu autonomiju, u skladu sa rimskim načelom decentraliziranog upravljanja, i smatralo se da u njima žive rimski građani, koji imaju pravo uzimati učešća u rimskom političkom i društvenom životu. I poslije Savezničkog rata počinje porast i uspon mnogih italskih gradova, porast koji je i pored burnih potresa u razdoblju građanskih ratova trajao sve do sredine I. st. n. e. Romanizacija je postizala velike uspjehe, i samo su neke planinske oblasti sačuvale svoj prvobitni karakter. Ali da bi oslabili politički utjecaj i značenje novih rimskih građana (koji bi mogli činiti većinu glasačkog tijela), rimski establishment je planirao da ih sve uvrsti u 8 novih tribusa, umjesto razvrstavanja u svih 35 tribusa (gdje bi vjerojatno dominirali svojim brojem). A i tih planiranih 8 tribusa bi glasali zadnji.

I. građanski rat – prva faza

Saveznički rat je samo još više produbio stranačke podjele u rimskoj politici i društvu. Kada je pretor Aul Sempronije Aselio / *Aulus Sempronius Asellio* želio pomoći dužnicima pred vjerovnicima, bio je napadnut za vrijeme prinošenja žrtve i ubijen i to zahvaljujući huškanju Lucija Kasija / *Lucius Cassius*, plebejskog tribuna za 89. god. p. n. e. Ubice pretora uopće nisu bili kažnjene, što dovoljno govori o totalnoj destrukciji republikanskog sustava. Poseban problem je bio raspored novih rimskih građana u stare tribuse ili u novoformirane. To pitanje će poslužiti kao jedan od glavnih povoda koji će Republiku odvesti u I. rimski građanski rat. Tada se na političkoj pozornici pojavljuje Publije Sulpicije Ruf, plebejski tribun za 88. god. p. n. e. (koji je prišao popularima), dok su konzuli za tu godinu bili Lucije Kornelije Sula i Kvint Pompej Ruf. Plebejski tribun Sulpicije Ruf je predložio niz zakona: o povratku onih koji su 100. god. p. n. e. prognani u svezi sa slučajem Apuleja Saturnina, zatim da se iz Senata isključuje svaki senator koji ima više od 2000 denara duga (a takvih senatora je bilo dosta) i da se novi rimski građani imaju razdijeliti unutar postojećih 35 tribusa (a ne da formiraju 8 novih). Sam Sulpicije se okruži sa 3000 naoružanih ljudi i 600 vitezova (koje nazivaše protusenatom) i namjeravao i silom ako treba provesti svoje zakone. Pošto je optimatska stranka, kako bi zapriječila usvajanje zakona, po konzulima proglasila praznike u kojima se nisu smjeli obavljati javni poslovi, došlo je do otvorene bune koju je poveo Sulpicije Ruf i u kojoj je ubijen sin konzula Pompeja Rufa, a Sula pobjegao vojsci pred Nolu. Inače Senat je povjerio Suli da predvodeći kampansku armiju, krene u rat protiv Mitridata u egejskom bazenu i Maloj Aziji. Čim je Sula ostavio Rim i došao u Kampaniju, Sulpicije Ruf je to iskoristio i progurao ne samo zakon o novim rimskim građanima, nego i novi zakon po kojem je Suli oduzeto zapovjedništvo za rat protiv Mitridata i prenijeto na Gaja Marija. Ta odluka je dovela do otvorenog sukoba Marija i Sule. Marije je inače odmah poslao dva plebejska tribuna u Kampaniju. Inače ova odluka prenošenja zapovjedništva sa Sule na Marija, je možda i rezultat želja viteškog sloja Rima koji nije želio da Kornelije Sula, istaknuti predstavnik stare oligarhije, nobiliteta i optimatskih senatora dođe u apsolutnu kontrolu nad provincijom Azijom i bogatim istočnim zemljama.

Ali Sula na tu odluku nije želio pristati i sazva vojsku oko sebe, pa joj predoči svoje stanje, kao i ono u državi i vojsci, ako bi Marije preuzeo zapovjedništvo. Postojala je velika bojazan kod redova (koji su sada bili toliko različiti od onih ranijih građanskih milicionera) da bi novi zapovjednik mogao raspustiti ovu vojsku i u pohod na bogate zemlje na istoku (u kojima se očekivao golem plijen, a slabiji otpor) unovačiti novu vojsku sastavljenu od svojih pristalica. A to za njih nije bilo više stranačko, nego egzistencijalno pitanje i upravo tu pred Nolom u Kampaniji po prvi put se pokazalo da su profesionalni ili poluprofesionalni vojnici, nastali uslijed marijevskih vojnih reformi, odani prije svega svome vojskovođi

kao garantu njihovog socijalnog i ekonomskog položaja, a ne zvaničnim državnim institucijama. Historijski je paradoks da je prvi put takva vojna sila upotrebljena upravo protiv interesa Marijeve stranke populara. Vojska je uslijed Sulinog govora toliko bila razdražena da je kamenovala dvojicu plebejskih tribuna, a od Sule zahtijevala da ih povede na sam grad Rim. To je uostalom bila i Sulina želja i on je poveo šest legija na Rim. Zanimljivo je da su svi njegovi podzapovjednici, osim jednoga, odbili da sa Sulom pođu na grad Rim. Ali ni to odlučnog Sulu nije sprečavalo da sa svojim trupama krene na Rim, koji je on, po vlastitim riječima, htio spasiti od tirana. Prema tome, borba protiv tiranije bila je njegova službena parola. Marije i Sulpicije nisu mirovali i pripremali su otpor. Sula je u Rim ušao nasilno, pa su ga njegovi stanovnici (pristalice populara) njegove vojnike napadali bacanjem kamenja i ugaraka sa krovoma, sve dok Sula ne izjavi da će ako se ne prestane sa takvim napadima zapaliti sam Grad. Na Eskvilinskom brdu je došlo i do bitke, u kojoj su Suline jedinice nakon teške i dugačke borbe ipak bile pobjedonosne. Nakon toga Suline trupe su zauzele Grad, i to je bilo prvi put u historiji da je rimska vojska nasilno prešla granicu pomeriuma i zauzela glavni grad Republike. To je u potpunosti označilo kraj civilne vlasti u Republici, i dotadašanja rješavanja problema politikom (uključujući i političko nasilje), prebacilo na kolosjek vojnih, ratnih rješenja što je značilo totalno destruiranje civilnih tradicionalnih institucija i rast moći i utjecaja vojske, kao nove vrlo bitne državne institucije. Po zauzimanju Rima, što je bila i prva vojna okupacija Grada od strane rimske oružane sile, Sula je počeo provoditi svoje zakonske i ustavne zamisli, inače u optimatskom duhu, i u okviru toga je izdao niz uredbi. Oficijelno je protjerano 12 vođa populara, uključujući i Sulpicija i Marija. Dok je Sulpicija umorio jedan njegov rob, Marije se jedva spasio bijegom. Zanimljiv je odno Sule prema robu koji je ubio Sulpicija, jer ga je prvo bio nagradio, a onda dao baciti niz Tarpejsku stijenu jer je počinio nevjeru prema svome gospodaru. Sula je i promovirao zakon po kojem tributske komicije (najsnažnije leglo popularske snage) nisu više smjele donositi zakone bez prethodne odluke Senata. Sula je ustvari proglasio vraćanje zakona Servija Tulija i na osnovu toga centurijatske su komicije ojačale na račun tributskih komicija, pri čemu je Sula uspostavio Servijev način glasovanja po centurijama. Vlast Senata je proširena i u isto vrijeme smanjena je vlast plebejskih tribuna. Svaki prijedlog plebejskog tribuna morao se prethodno raspraviti u Senatu, a broj članova Senata trebao se je povećati za 300 ljudi. U interesu veterana osnivane su nove kolonije. Za narednu 87. god. p. n. e. izabraše se novi konzuli i to Gnej Oktavije i Lucije Kornelije Cina. Ovaj posljednji je inače bio sumnjiv zbog propopularskih stavova, ali se Sula zadovoljio time da Cina da zakletvu da neće ništa poduzimati protiv Sule i njegovih interesa.

Sula vrlo brzo ostavi Rim, i sa svojom vojskom krene na pohod na istok protiv Mitridata. Ali čim je Sula pokrenuo svoju vojsku, Cina se ohrabri i pokrenu popularsku reakciju, predlažući komicijama da se pozovu iz progonstva oni koji su prognani uslijed Sulinog prevrata i reafirmirajući Sulpicijev zakon po kojem su se novi građani trebali podijeliti na

sve tribuse. Cina se pouzdao u masu novih rimskih građana koji su mu došli u Grad pomoći, ali i drugi konzul Oktavije je sabrao vojsku i provali kroz *Via Sacra* na Forum i rastjera Cinine pristalice. Cina je morao da pobjegne iz Grada, a Senat ga je i zvanično zbacio sa konzulske časti i umjesto njega imenovao Lucija Kornelija Merulu. Ali i Cina je skupljao vojsku od svojih pristalica po Laciju i Kampaniji, a računao je i na vojnu i financijsku podršku bivših italskih saveznika. Cina je vrlo mudro sa velikom količinom novca došao pred rimsku vojsku stacioniranu u Kampaniji pod zapovjedništvom Apija Klaudija i nakon pridobijanja oficira obrati joj se govorom u kome se predstavi kao žrtva Senata i teško stanje Republike. Vojsku je uspio pridobiti na svoju stranu i Cina je nastavio ići po cijeloj Italiji kako bi skupio još novca i širio ustanak protiv optimata. I onda se pokrenu direktno na Rim, gdje se utabori kako bi sačekao Marija, koji je doživio niz avantura nakon svoga bjekstva iz Rima. On je prvo pobjegao u Ostiju, pa je onda boravio u kolibi običnoga ribara, a zatim je pobjegao u močvare kod grada Minturna, ali je bio uhvaćen i na sretan način izbjegao svoje umorstvo. Ipak je bio pušten iz Minturna i pobjegao je u provinciju Afriku, gdje je sa svojim sinom i ostalim bjeguncima lutao po obalama Numidije. I tada mu stigoše vijesti o zapletu situacije u Italiji i odmah krenu na put. Čim se iskrcao u Etruriji, okupio je znatan odred sastavljen od raznoraznih elemenata i sa njim pohita prema Gradu, željan osvete. Tada se kao još jedan istaknuti popularski zapovjednik pojavljuje Kvint Sertorije / *Quintus Sertorius.* Optimatski Senat je pokušavao da se suprostavi snagama Cine i Sertorija, ali je bitka završila neodlučno. Ubrzo Marije zauze Ostiju i izolira Grad i optimatske snage u njemu, dok se Cina i Sertorije utaboriše pred samim gradom. Popularske snage su se povećavale i raznoraznim prebjezima (posebno iz redova vojnika koji su služili u trupama optimata), uključujući i robove, jer je Cina proglasio slobodu svim robovima koji prebjegnu njemu iz Rima. Uslijed toga je bio otpočeo masovni bijeg neslobodnih elemenata. U gradu je zavladala glad, a zatim je počela bijesniti epidemija. Optimatski Senat je bio prisiljen na pregovore, a Cina je zahtijevao da ga protivnički izaslanici oslovljavaju kao konzula (jer on nije priznavao svoje derogiranje sa konzulske časti). Senat je i na to pristao, ali je zahtijevao da se Cina zakletvom obaveže da niko neće biti pogubljen. Cina je samo odgovorio da i to bez zakletve da on neće biti pogubljen njegovom voljom. Ali Marije, koji se nalazio uz Cinu, je samo šutio. Izaslanici optimatskog Senata su pozvali i Marija da se vrati u Rim, ali je on sarkastično izjavio da to nije dostojno, sve dok ga formalno ne pozovu, jer je on još uvijek prognanik. I dok se optimatski Senat pripremao da donese odluke o zvaničnom ukidanju progonstva za Marija, u Grad su provalile popularske vojske, uništavajući i harajući, i tako 87. god. p. n. e. zauzimajući Rim.

Marijeva odmazda je bila strašna, i veliki broj njegovih političkih protivnika je pogubljen. Glave ubijenih senatora je dao povješati po gradskom besjedištu, a zabrani i leševe pokapati. Mnogi tada istaknuti Rimljani, pristalice optimata su bili umoreni, pa su tako u čistkama nakon popularskog zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. stradali i: braća Gaj Julije Cezar Strabon Vopisk i Lucije Julije Cezar (konzul iz 90. god. p. n. e.) koji su bili i dalji

rođaci (u 4. koljenu) onog propopularskog ogranka Julija Cezara koji je bio u rodbinskoj vezi sa Gajem Marijem (a i iz kojeg je potekao i čuveni Gaj Julije Cezar), konzuli Gnej Oktavije i Merula, Kvint Lutacije Katul (Marijev kolega u bici kod Vercele), Publije Licinije Kras Dives (konzul iz 97. god. p. n. e. i cenzor iz 89. god. p. n. e.) i njegov sin, čuveni govornik Marko Antonije Orator / *Marcus Antonius Orator* (djed čuvenog Marka Antonija) i mnogi drugi. Marije je u svome osvjetoljubivom bijesu bio odredio da se pogubi svako, kome on ne odzdravi na pozdrav. Posebno su Marijeve čete sastavljene od prebjeglih robova (koji su prišli Mariju) i to poglavito iz reda ilirskog naroda Ardijejaca bile surove i užasne. Po Plutarhu, ovi prebjegli robovi, koji su se nazivali *Bardyaei* (Bardijejci) su predstavljali neku vrstu osobne Marijeve garde, i bili su mu iznimno odani ali su bili i najgori i najsuroviji dio snaga «narodne stranke». Ovi bivši robovi, su tako bili izvršioci Marijevih osvetničkih i vrlo krvavih i surovih naloga, a vrlo brzo su se i osilili, ubijajući i silujući i općenito terorizirajući i postajući tako izražena prijetnja ne samo po opću sigurnost Rima, nego i po interese populara. Zato su Cina (po Apijanu) i Sertorije (po Plutarhovom životopisu Sertorija, a obojica – i Cina i Sertorije – po životopisu Marija) na kraju bili prisiljeni i to sa keltskim jedinicama opkoliti i poubijati ih na broj od oko 4000. I Cina i Marije su dali izabrati za konzule za 86. god. p. n. e., međutim čim je stupio na svoj sedmi konzulat Marije je umro 13. I. 86. god. p. n. e. Navodno je Marije počeo mnogo piti, jer ga je savjest pekla zbog učinjenih umorstava, što je ubrzalo njegovu smrt. I tako je završio život jednog od največih Rimljana, "trećeg tvorca Rima", čovjeka koji je nesumnjivo jedna od najznačajnijih historijskih ličnosti.

Na mjesto Gaja Marija je došao Lucije Valerije Flak. Za 85. i 84. god. p. n. e. Cina je nastavio obnašati funkciju konzula (njegov 3. i 4. konzulat), uzevši za kolegu Gneja Papirija Karbona. U te tri godine Cina je praktično upravljao Republikom samovlasno, imajući podršku popularske stranke i poglavito novih rimskih građana (koji su konačno podijeljeni između 35 tribusa, a ne u nove tribuse). Sprovedena je čak djelomična kasacija dugova, pristupilo se organizaciji kolonije u Kapui, koju je plebsu obećao još Gaj Grakho. Popularska uprava zamijenila je iskvarenu monetu punovrijednom. Od te reforme bili su na dobitku u prvom redu vitezovi-publikani, koji su predstavljali glavni oslonac marijevaca. Za sve to vrijeme Suline jedinice su praktično autonomno vodile rat sa Mitridatom, a popularska uprava je odlučila dam u oduzme zapovjedništvo pa je na istok poslala Lucija Valerija Flaka sa vojskom u kojoj se nalazio i izvjesni Gaj Flavije Fimbrija, opskurna ličnost koja se za vrijeme popularskog zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. istakla bezdušnim ubijanjem i cinizmom. Pošto je među senatorima bilo pristaša Sule i kolebljivaca spremnih na sporazum sa Sulom, otpočeli su pregovori o Sulinom povratku u Italiju. Ne vodeći računa o njima, Cina je 84. god. p. n. e. krenuo vojsci kako bi je ukrcao na brodove i uputio protiv Sule, ali je u Ankoni pao kao žrtva vojničke pobune i to upravo kada se spremao da preveze vojsku preko Jadranskog mora na susjednu ilirsku obalu. Pregovori sa Sulom nisu ni do čega doveli.

STVARANJE RIMSKOG LEVANTA

Od poraza Antioha III. rimski favoriti Atalidi su održavali kakvu – takvu ravnotežu odnosa među maloazijskim državama, kraljevstvima i dinastima (uz Pergamsko kraljevstvo, vrijedi istaći i Bitiniju, Galatiju, Pont). Atalidsko Pergamsko kraljevstvo se u rimsko provinciju pretvorilo nakon poraza Aristonika, čime su Rimljani stekli i prvi teritorijalni posjed na azijskom tlu, koji će im služiti kao mostobran preko kojeg su krenuli u zauzimanje Istočnog Mediterana. Sa provincijom Azijom u svome posjedu, Republika je jednostavno bila prisiljena da se širi prema istoku, jer su to od nje zahtijevale okolnosti. Mala Azija je, kao most koji se pružao između Balkana i Bliskog Istoka, bila jedno heterogeno područje sa različitim jezicima, narodima i kulturama. Zato je i razumljivo da se tu razvijao jedan vrlo zanimljiv način života, koji je u odlikama bio pluralan, pa je tako i razumljivo da je npr. kralj Mitridat Pontski znao 22 jezika. Međutim, unutarnji stranački sukobi, rat sa Jugurtom, germanske invazije i saveznički rat skrenuli su pažnju zvaničnog Rima sa Istočnog Mediterana u toku cijele jedne generacije. Samo su u Kilikiji 102. godine p. n. e. ostavili određene manje snage, koje su trebale brinuti protiv razbojnika i divljaka. Ipak su neke za Rimljane neočekivane okolnosti dovele do toga da moraju uspostavljati svoju vlast na obalama Istočnog Mediterana. Tako je Ptolemej Apion (sin Ptolemeja VIII. Euergeta II. Debeljaka, koji mu je ostavio Kirenu u nasljedstvo nakon svoje smrti 116. godine p. n. e.), umrijevši bez nasljednika u 96. godini p. n. e., zavještao Kirenu Rimskoj Republici. Slabo je poznato kako je tekao proces preuzimanja nasljedstva u Kireni, i vjerojatno je zbog niza unutarnjih problema u Republici i Italiji to išlo prilično sporo i aljkavo. I tek je 78. god. uspostavljena nova provincija od nekadašnje države Ptolemeja Apiona i Krete pod nazivom provincija *Creta et Cyrenaica*. U Egiptu se nastavljao uobičajeni unutar ptolemeidski „cirkus“, i kraljica Kleopatra se prepirala sa svojim sinovima Soterom II. Latirom i Aleksandrom I. poradi vlasti, a dotle izgubiše Kipar. Unutarnji dinastički sukobi su se zbivali i u drugim zemljama na istoku, pa su se u Seleukidskom kraljevstvu prepirali za vlast polubraća Antioh Grip i Antioh od Kizika, a po njihovoj smrti (96. i 95. god. p. n. e.) svađu nastaviše njihovi sinovi. Tada započinje i uspon Jermenije pod njenim vladarom Tigranom II. Između navedenih zemalja i rimske provincije Azije, kao najisturenijeg dijela rimskog imperija, nalazio se splet maloazijskih država kao što su Galatija, Pont, Bitinija, Paflagonija, Kapadokija. I upravo će rimsku pažnju prema Istoku ponovo okrenuti ambicija, odlučnost ali i megalomizam jednog od tih maloazijskih dinasta.

I. Mitridatov rat od 89. do 84. god. p. n. e.

Istovremeno sa posljednjim bitkama savezničkog rata, u Maloj Aziji je počeo rat protiv pontskog kalja Mitridata VI. (na perzijskom „Dar od Mitre"), koji će se razvući decenijama i na kraju kao posljedicu imati i širenje direktne rimske vlasti i na Istočni Mediteran i Levant. Mitridat VI. Eupator Dionis / *Dionysius*, kasnije nazvan i Veliki (cc. 130. - 63. god. p. n. e.) vodio je porijeklo po ocu od perzijskih Ahmenida, a po majci od helenističkih Seleukida. Navodno je jedan predak Mitridata VI. (koji su bili stari perzijski velikašu) za vrijeme dijadoških ratova izvojevao gospodstvo nad Pontom. Njegov otac Mitridat V. je bio saveznik Rimljana u III. punskom ratu i protiv Aristonika. Za nagradu je dobio u posjed Veliku Frigiju. On je umro, ostavivši za nasljednika nejakog dječaka Mitridata VI. Njegovo djetinjstvo je bilo traumatično i frustrirajuće, što je posljedica djelovanja ne samo njegovih skrbnika, nego i vlastite majke Laodikeje. Tajna ubojstva, pored ostalih i ljudi bliskih (uključujući i braću) Mitridatu VI., bila su obična pojava na dvoru pontskog kralja. Za njegove malodobnosti i Rimljani su mu oteli Veliku Frigiju, pa je i to utjecalo na rađanje njegove mržnje prema Republici. Upravo te okolnosti su utjecale na izgradnju njegove osobnosti i karaktera, doprinijevši iznimnoj složenosti ličnosti. Mitridat VI. nije dobio sustavno obrazovanje, ali je i pored toga poznavao 22 jezika, bio upoznat sa najboljim predstavnicima helenističke kulture svog vremena i sam napisao djela iz povijesti prirode, uživajući glas zaštitnike znanosti, kulture i umjetnosti. Mitridat VI. je bio energičan i sposoban čovjek spreman na samostalno i aktivno odlučivanje, a koji je raspolagao i sa golemom tjelesnom snagom. Ali i pored toga, njegovu karakterističnu crtu činili su praznovjerje, podmuklost, hirovitost, okrutnost, raspuštenost i raskošnost. To je bio tipičan azijatski despot, koji zauzima jedno od prvih mjesta među neprijateljima Rima zbog svoje energije, ustrajnosti i stalnog otpora. Glavni grad Ponta je bio grčki grad Sinope na crnomorskoj obali.

Čim je preuzeo kontrolu nad svojom Kraljevinom (od 120. god. p. n. e. je bio kralj, a od 113. god. p. n. e. je samostalno vladao; cc 115. god. p. n. e. je dao zatvoriti svoju majku), započeo je proces njenog širenja. On je osvojio i pretvorio u pontsku satrapiju gruzijsku državicu Kolhidu, koja je ležala na istočnoj obali Crnog mora. Zatim je pažnja usmjerena na sjeverno crnomorsku i azovsku obalu, gdje su se nalazile brojne davnašnje grčke kolonije i bogate skitske i sarmatske zemlje.

Stepski prostor sjeverno od Crnog Mora (koji je bio matičan protoindoeuropskim zajednicama) je još od davnine pripadao iranskim narodima koji se na osnovi antičkih vrela uobičajeno diferenciraju na Kimerijce, Skite i Sarmate. Ovi iranski narodi su se pružali u jednom širokom stepskom području od čak središnjeg Dunava preko današnje Ukrajine, južne Rusije sve do u dubini središnje Azije. Ovi nomadi su razvili vrlo osebujnu, izražajnu, kreativnu i bogatu kulturu koja je imala golemo značenje za okolne indoeuropske i

neindoeuropske (npr. one turkijskih jezika) zajednice. Najraniji zapisi spominju Kimerijce (od kojih potiče naziv za poluotok Krim), zatim su dominatni sjeverno od Crnog Mora bili Skiti, ali su to prvenstvo kasnije preuzeli sarmatski narodi (koji su u prvo vrijeme živjeli istočno od rijeke Don i južno od planine Ural), koji su više-manje preslojili Skite. Na samom početku nove ere Strabon u svojoj Geografiji imenuje glavne sarmatske narode: Jazige (*Iazyges*), Roksolane (*Roxolani*), Aorse (*Aorsi*) i Sirake (*Siraces*). Skiti i Sarmati su bili vrlo prisutni u grčkim literarnim vrelima, počevši od Herodota koji opisuje Skite. Sjeverna obala Crnog mora je bila vitalni izvor resursa za balkansko-egejsku Grčku klasičnog doba (žito, robovi). Sjeverozapadni iranski narodi su imali vrlo izraženu ne samo sa grčkim, rimskim i općenito mediteranskim svijetom, nego i sa svojim sjevernim ratarskim susjedima iz kojih će se razviti slavenska etnička i jezička zajednica (npr. naše riječi „bog“, „demon“, „svet“ i „raj“ su sjeverozapadno-iranskog porijekla što ukazuje na značajan religijski utjecaj koji su ovi iranski nomadi imali na rane Slavene). Sjeverozapadni iranski element je dao veliki doprinos u etnogenezi i politijogenezi istočnih (ruskih) Slavena, i formiranju tih naroda i to posebno izraženo kod Malorusa / Ukrajinaca i južnih Velikorusa / Rusa. Inače su pojedini segmenti skitsko – sarmatskog načina života (u rodnim odnosima) dali grčkoj mitologiji obrazac za mit o amazonkama. Imena velikih rijeka Don, Donjec, Dnjepar, Dnjestar, Dunav i jezero Donuzlav imaju sjeverozapadno iransko porijeklo. Moguće je da vode porijeklo od rekonstruirane riječu danu = voda, rijeka. Tako bi Dnjepar potekao od danu apara = stražnja rijeka, a Dnjestar od danu nazdya = prednja rijeka. Nakon procesa turkizacije i posebno slavenizacije kojima su podlegli, jedini narod koji još govori sjeverozapadnim iranskim dijalektima su Oseti (inače pravoslavni i proruski narod na Kavkazu).

Oko sredine II. st. p. n. e. na Krimu je stvorena jaka skitska kraljevina na čelu sa kraljem Palakom/*Palacus*, koja je težila izlazu na more. Najvažniji grčki centri na ovoj obali i to Tauridski Hersonez i Bosporsko kraljevstvo zatražili su pomoć od Mitridata VI. kako bi se zaštitili od Skita, nudeći za uzvrat prelazak pod njegovu vlast. Tako se i bosporski kralj, posljednji predstavnik stare dinastije Spartokidâ, odrekao vlasti u korist Mitridata VI. Nakon više pokušaja Skiti i njihovi saveznici Roksolani su pretrpjeli teške gubitke od strane pontskog generala Diofanta i prihvatili su da priznaje vrhovnu vlast Mitridata VI. U to vrijeme u Bosporskoj kraljevini izbio je ustanak robova pod rukovodstvom Saumaka, koji se je uspio održati na vlasti čitavih godinu dana. Mitridatove trupe ugušile su pokret robova. Mitridat VI. je uspostavio kontrolu nad jednim širokim pojasem u bogatim zemljama Krima i ono ovoga poluotoka, uključujući i posjede Spartokida, a stupio je i u savez sa Skitima, Bastarnima i Tračanima. I tako je za relativno kratko vrijeme Mitridat VI. je uspio da podloži na ovome području raznorazne zajednice i grčkog i negrčkog porijekla. Grčki crnomorski gradovi i Bosporska kraljevina davali su Mitridatu žito i novčana sredstva, dok su „barbarski” narodi popunjavali redove njegove vojske. Istovremeno je stupio u savez sa moćnim jermenskim kraljem Tigranom II., udavši svoju kćerku za njega i pomogavši

mu u borbi protiv Kapadokije i Seleukida. Mitridat VI. je i dobre diplomatske relacije i sa Partijom, seleukidskom Sirijom, ptolemeidskim Egiptom i Kretom. Istovremeno se počeo petljati u unutarnje poslove svojih maloazijskih susjeda (koji su bile u određenim više – manje vazalnim „savezničkim“ odnosima sa Republikom), namjeravajući da podjeli Paflagoniju i Galatiju sa bitinijskim kraljem Nikomedom III. (Bitinija je bila tradicionalni rival Pontu). Međutim, ubrzo je došlo među njima do razmirica, jer je Nikomed III. počeo stvarati neku vrstu protu-pontske alijanse sa Rimskom Republikom. Njihov otvoreni sukob izbio je zbog pitanja Kapadokije. U kraljevini Kapadokiji je Mitridat VI. je organizirao ubistvo njenog kralja Arijarata VI. (inače i svoga zeta), uz pomoć kapadokijskog velikaša Gordija, ostavljajući upravu nad kraljevinom u rukama svoje sestre Laodikeje koja je vladala kao regent u ime njenog sina Arijarata VII. Međutim, Nikomed III. je oženio Laodikeju i okupirao je Kapadokiju, na što je Mitridat VI. odgovorio brzom i učinkovitom vojnom akcijom, uspostavljajući sebe kao patrona nećaka. Međutim, kada je mladi Arijarat VII. odbio da povrati Gordija nazad, Mitridat VI. je ponovo izvršio invaziju, ubio svoga nećaka i na njegovo mjesto postavio sopstvenog sina, isto po imenu Arijarat ali pod zaštitom Gordija. Nikomed III. je tada apelirao na Rim da intervenira. Republika je dvaput diplomatski intervenirala u konfliktu, uglavnom u korist Nikomeda III. i to 95. i 92. god. p. n. e. Pa je tako Lucije Kornelije Sula, koji je 92. god. p. n. e. upravljao Kilikijom, povratio samostalnost Kapadokijske kraljevine, a Senat je imenovao Ariobarzana I. za kralja Kapadokije. Ali ubrzo nakon Sulinog odlaska Mitridat VI. je protjerao kraljeve Kapadokije (uz pomoć svoga zeta Tigrana II. Velikog Jermenskog) i Bitinije i postavio na njihova mjesta svoje štićenike. Tako je on konačno proširio svoj utjecaj na susjedne maloazijske države i naslijedivši od oca malu kneževinu, Mitridat VI. je svojom aktivnošću stvorio veliku državu. Takav razvoj odnosa u blizini granica bogate provincije Azije je zabrinjavao zvanični Rim i po nalogu rimskog Senata poslana je senatorska delegacija 90. god. p. n. e. sa konzularom Manijem Akvilijem (koji je svojedobno ugušio ustanak robova na Siciliji) i Manlijem Maltinom / *Manlius Maltinus* da ciljem da uspostavi ranije stanje u Bitiniji i Kapadokiji. Tome se Mitridat nije mogao suprotstaviti, ne želeći u tom trenutku ratovati s Rimom. Tada je mirnim putem u jesen 90. god. p. n. e. na bitinijsko prijestolje vraćena prorimska marioneta Nikomed III., a na kapadokijski tron Ariobarzan I. Ali se situacija u Maloj Aziji počela ubrzano usložnjavati. Po nagovoru Manija Akvilija (po Marijevim tajnim instrukcijama kojima je trebalo isprovocirati rat) i sopstvenih kreditora Nikomed III. je u proljeće 89. god. p. n. e. provalio na Mitridatovo područje. Mitridat VI. se, preko svoga poslanika Pelopida, obratio na rimskog namjesnika Lucija Kasija i senatske legate, ali i nakon dijaloga i razmjene argumenata sve je bilo uzalud. Istovremeno se i sam Mitridat VI. pripremao za akciju i nakon povratka Pelopide, njegov sin Arijarat je sa velikom armijom ponovo okupirao Kapadokiju u ljeto 89. god. p. n. e., a Ariobarzan I. je ponovo bio protjeran i to je značilo *de facto* objavu rata Republici. Ipak je jedna pontska delegacija otišla u Rim, kako bi se ipak našlo kakvo takvo rješenje. Mitridat VI. pokrenu

akciju i na Bitiniju i njegovi zapovjednici Neoptolem i Arhelaj teško poraziše Nikomeda IV. kod rijeke Amnije. Poraženi su i rimski zapovjednici Manije Akvilije, Kvint Opije i Lucije Kasije i Mitridat VI. je 88. god. p. n. e. zauzeo skoro kompletnu provinciju Aziju, gdje je dočekan kao oslobodilac od rimskog nesnosnog jarma. Za pola stoljeća svoje vladavine Rimljani su uspjeli pobuditi mržnju prema sebi kod stanovništva bivše Pergamske kraljevine, jer su gulili gradove i stanovništvo porezima, kao i svojom zelenaško – lihvarskom aktivnošću (dajući zajmove sa izrazito pretjeranim kamatama). I Mitridat VI., ulazeći u Aziju, mogao je uzeti na sebe ulogu oslobodioca. Po grčkim gradovima dočekivali su ga sa likovanjem, a u Efez je stigla delegacija odjevena u prazničnu odjeću i pozdravila ga kao novog Dioniza, oca i spasitelja Azije. Osvojeni teritoriji Mitridat je podijelio na satrapijea, a što se tiče grčkih gradova, oni su bili proglašeni slobodnima i za pet godina oslobođeni svih poreza. Samo se nisu htjeli podvrći Mitridatu VI. otok Rodos i neki gradovi u Kariji i Likiji. Akvilije je pokušao da pobjegne u Italiju, ali je uhvaćen na Lezbosu, i stanovnici Mitilene su ga izručili Mitridatu VI.

Mitridat je bio vrlo osvjetoljubiv i surov i Opija i Akvilija je kao zasužnjene okolo vodio, a posebno je teško ponizio i kaznio Manija Akvilija. Njega je svezana na magarcu javno izlagao u Pergamu. Akvilije je bio prisiljen da prizna svoje navodne zločine protiv naroda Male Azije. Inače je otac M. Akvilija ranije bio namjesnik Azije, vrlo omražen zbog enormnih poreza koje je uveo. Nakon toga M. Akvilije je bio odveden u Dionizijev teatar i pogubljen na stravičan način, tako što su mu u grlo lijevali vruće rastaljeno zlato, kako bi se po Mitridatovim riječima zasitio lakomosti. Nakon toga zapovjedi da se izvrši jedan od najstrašnijih masakra, odnosno da se poubijaju svi Rimljani i Italici sa njihovim porodicama, a koji su se nalazili u Maloj Aziji. Ovo je učinio po savjetu istaknutog grčkog filozofa na svome dvoru Metodora iz Skepsisa koji je bio poznat kao „misoromaios“ („onaj koji mrzi Rimljane“). On je savjetovao da se to učini uz učešće lokalnih civilnih autoriteta, kako bi se tim zločinom zapečatila i sudbina azijskih provincijalaca i oni privezali za stvar Mitridata i stavila tačka na eventualno ponovno prilaženje Republici. Ovo je bilo planirano i prije potpunog osvajanja provincije, a naredba je izdana u Efezu i poslana upravama gradovima koji su se našli u okrilju tadašnje Mitridatove kontrole. Njome je nalagano da se tačno 30. dana od dana koji se nalazi na pismu izvrši masakr. Iz ovoga je vidljivo da su Mitridat VI. i njegovi najbliži suradnici računali da u potpunosti iznenade naseljene Rimljane i Italike, i da ih praktično u isto vrijeme eliminiraju. Navodno je u maju 88. god. p. n. e. likvidirano oko 80.000 ljudi u pokolju poznatom kao „Azijsko večernje“. Nakon toga, rat sa Republikom i to u punom kapacitetu je postao neizbježan i Senat je odlučio na istok poslati veliku vojnu silu sastavljenu od prekaljenih i iskusnih vojnika. Mitridat VI. je nesumnjivo računao na okolnosti savezničkog rata i relativno male snage Republike na istoku i u egejskom bazenu. Uostalom, nesređena rimska provincijska uprava je stvarala izraženo proturimsko raspoloženje širom egejsko – maloazijskog područja i mnogi pojedinci, pa i zajednice su u pontskom vladaru gledali oslobodioca, koji će zbaciti rimski

jaram. Mitridat VI. je nesumnjivo smatrao da je ovo najpogodnije vrijeme za izbacivanje Rimljana iz ovih područja i širenje svoje domene vlasti, prilika koja se ne može ispustiti iz ruku. Mitridat VI. se premjestio u Pergam i nakon „čišćenja“ Azije poslao je veliku vojsku na dalja osvajanja u grčko – egejskom svijetu. Arhelaj je podčinio egejske otoke (izuzev Rodosa) i iskrca se u balkanskoj Grčkoj, gdje je primljen bez otpora. Druga vojska provali duž tračke obale sve do Makedonije. U gradu Ateni je uspostavljena propontska uprava na čelu sa filozofom Aristionom, koji je vladajući tiranski počeo provoditi izrazito radikalan program uprave, a Arhelajeva vojska i mornarica smjestiše se u atenskoj luci Pireju.

Sula se sa svojom brojnom vojskom (5 legija, sa konjicom ukupno oko 30.000 ljudi) u proljeće 87. god. p. n. e. iskrcao u Dirahiju a dodatne trupe je dobio od rimskog garnizona u Grčkoj, kojim je zapovijedao Brutije Sura / *Bruttius Sura*, a dodatne pomoćne jedinice je unovačio u Etoliji i Tesaliji. U Heroniji, u Beotiji, Sula je sreo izaslanike iz svih većih grčkih gradova, izuzev Atene, koje je impresionirao sa rimskom odlučnošću da protjera Mitridata iz Grčke i provincije Azije. Sula je sa svojim trupama prvo krenuo prema Ateni i Pireje, presjecajući veze među njima, izolirajući Atenu i stavljajući je pod opsadu. Sula je i poslao svoga kvestora, kasnije čuvenog Lucija Licinija Lukula / *Lucius Licinius Lucullus* da od preostalih rimskih saveznika u Istočnom Mediteranu sakupi mornaricu, kojom bi se suprostavio Arhelaju koji je neuspješno pokušavao da razbije opsadu Atene. Sula je radi dobivanja materijala za svoje ratne mašine, posjekao okolne šume i gajeve, uključujući i Likej i Akademiju. Uskoro je Sulin kamp u Atici bio popunjavan sa mnogobrojnim optimatskim izbjeglicama iz Italije, kao među kojima su bili i njegova supruga Metela Delmatska i djeca. U samoj Ateni je zavladala glad, i jedna atenska delegacija je poslana Suli radi pregovora. Međutim, umjesto ozbiljnih pregovora atenski izaslanici su izlagali slavu svoga grada. Vrlo obrazovani Sula ih je otpravio riječima: „Ja sam poslan u Atenu, ne da uzimam lekcije, nego da prisilim buntovnike na poslušnost.“ I tek je 1. III. 86. god. p. n. e. Sula uspio da zauzme Atenu, prilikom čega su rimski vojnici opljačkali grad i ubili dosta njegovih stanovnika, „i je krv tekla ulicama“. Ipak je na molbe svojih grčkih prijatelja Midije i Kalifona i rimskih senatora u svome logoru, Sula prekinuo pljačku i ubijanje ironično rekavši da "voli žive zbog mrtvih", misleći na drevnu slavu Atene. Malo zatim Rimljani su zauzeli i Pirej, a Arhelaj se povuće u drugu atensku luku Munihiju, gdje je bio zaštićen jer Sula nije raspolagao sa adekvatnom mornaricom. Ipak Akropolj u koji se sklonio Aristion sa svojim sljedbenicima, a za čiju opsadu je bio zadužen Gaj Skribonije Kurion, je odolijevao još neko vrijeme. Ipak na kraju se i Aristion predao, i bio je odvućen na egzekuciju od oltara boginje Atene (što je predstavljalo božanski azil) i otrovan. Pisac Pauzanija u svome opisu Atike, ističe da je neprijatna bolest koju je zaradio Sula bila božanska osveta za ovo svetogrđe. Sula je izdao naredbu da se i pirejska luka spali do temelja. Tada je u Grčku došla druga pontska vojska pod zapovjedništvom Taksila i koja je brojila oko 100.000 ljudi i bila sastavljena od raznoraznih naroda kao što su Tračani, Ponćani, Skiti, Kapadokijci, Bitinjani, Galaćani, Frižani... itd. Ta vojska se udruži

sa Arhelajevom a susret im krenu Sula sa svojim trupama. Dvije vojske su se susrele u Beotiji i dugo su se odmjeravale. I na kraju kada se pontska vojska pokrenula u okolinu Heroneje, koja je bila taktički prikladnija Rimljanima, Sula se odlučio za bitku. Suli su pomogli i neki Heronejci koji su mu ponudili da mu pokažu put kojim se može za leđa udariti neprijatelju. U bici kod Heroneje 86. god. p. n. e. Suline trupe su potpuno porazile pontske trupe pod zapovjedništvom Arhelaja. Po Suli, on je sam izgubio samo 13 vojnika, dok je ubijeno ili zarobljeno čak 90.000 vojnika, što je sigurno izrazito pretjerana tvrdnja. Ipak bez obzira na Sulino pretjerivanje, Arhelejeva vojska je bila do nogu potućena, a on sam je pobjegao na Eubeju. I Licinije Lukul je izvojevao veliku pobjedu nad flotom Mitridata VI., kojom je zapovijedao Neoptolem, kod otoka Tenedos, i očistio je otoke Egejskog mora. Stanovnici otočnih i maloazijskih gradova, u kojim su prevlast imale skupine naklonjenije Rimljanima, počele su prelaziti na njihovu stranu. Tada je u Tesaliju došla i popularska vojska koju je predvodio Valerije Flak. Obje vojske su se srele kod Melite i uglavnom su odmjeravale snagu, i kako su Flakovi vojnici počeli prelaziti na Sulinu stranu popularski zapovjednik je smatrao shodnim da produži dalje na istok (kako bi izbjegao dalja dezertiranja zbog blizine Suline vojske), a Sula je prezimio u Tesaliji. Mitridat VI. je skupljao novu vojsku i u zimu 86/85. god. p. n. e. u Grčku je stigla nova vojska pod Dorilajem i koja se združila sa ostacima Arhelajevih trupa i ukupno sada brojaše oko 120.000 vojnika. I ovaj Sulina rimska vojska i pontska vojska se sukobiše u Beotiji kod Orhomena 85. god. p. n. e. Bitka je bila vrlo žestoka i u početku se počela odvijati nepovoljno po Rimljane, koji je zgrabio bojni znak te stao pred vojnike koji su se bježeći povlačili sa riječima: "Ako vas ko zaapita, gdje ste svoga vođu ostavili, odgovorite mu, da ste ga kod Orhomena izdali." Tako se bježanje zaustavi i bitka se nastavila prilično uspješno po Rimljane, koji su sutradan zauzeli i neprijateljski tabor. Tako je i druga velika Mitridatova vojska totalno uništena. Istovremeno je i Mitridat dolazio u sukob sa helenističkim gradovima u Aziji zbog svoga despotskog načina upravljanja, što je nesumnjivo slabilo njegove pozicije. Među aristokracijom i zemljišnim krugovima, bilo je dosta pristaša Rimljana. Mobilizacija vojnika za vođenje rata u Grčkoj izazvala je nezadovoljstvo naroda. 86. godine p. n. e. u Efezu je izbio ustanak, koji je pripremila prorimska stranka. Pokret u Efezu naišao je, po svemu sudeći, na odjek i u drugim gradovima, i Mitridat je poduzeo krajnje mjere. Svim maloazijskim gradovima dao je slobodu, proglasio je kasaciju dugova, robovi su pušteni na slobodu, a meteci su dobili pravo građanstva. Na taj način, Mitridat je iskoristio demokratske parole stare mnogo stoljeća. Ali se izgubljena moć nije više mogla povratiti.

I dvije popularske legije pod zapovjedništvom Valerija Flaka su imale uspjeha, i prošavši kroz Makedoniju ušle su u Malu Aziju. Međutim, sukob između Flaka i njemu potćinjenog Fimbrije se počeo ispoljavati, jer je ovaj potonji dopuštao vojsci pljačku velikih razmjera, a bilo je izgleda i drugih razloga za razmimoilaženje. Flak je oslobodio Fimbriju dužnosti i poslao ga natrag u Italiju, ali je ovaj otišao u Bizant gdje se postavio za zapovjednika

garnizona. Valerije Flak je krenuo da to pitanje riješi, ali je došlo do pobune u vojsci, pri čemu je ubijen konzular, a Fimbrija se stavi na čelo vojske i nastavi rat protiv Mitridata na azijskom tlu. Fimbrijine jedinice su bile dosta uspješne i izbacile su Mitridatove jedinice iz dobrog dijela provincije Azije, zauzevši i Pergam. Jasno je bilo da je Mitridat VI. doživio totalni poraz od rimskih jedinica, makar one bile zavađene na stranačkoj osnovi. Jedino što je preostalo pontskom vladaru bilo je da se nada povoljnom miru, kojim bi spriječio uništenje svoje kraljevine. Pronicljivi Mitridat VI. je vjerojatno pretpostavljao da je i Suli u interesu brzo zaključenje mira, kako bi svoje trupe okrenuo prema Italiji i obračunu sa popularima. Zato je pontski kralj od Sule zatražio mir, a uvjeti koje je od Sule dobio bili su sljedeći: predaja mornarice, plaćanje 2000 talenata odštete, evakuiranje pontskih garnizona iz zauzetih naselja i područja, da se odrekne svega što je bio zarobio. Arhelaj je pristao na te preliminarne uvjete, ali ne i Mitridat VI., smatrajući da Suli ističe vrijeme, koji nije želio pristati na predaju mornarice i napuštanje Paflagonije. I Sula je nastavio rat, sada namjeravajući prijeći sa trupama u Aziju 84. god. p. n. e. i kada je stigao do Helesponta, Mitridat VI. je tek tada shvatio ozbiljnost situacije i zatražio je da se osobno nađe sa Sulom. Susret se desio u u jesen 85. god. u gradu Dardanu, gdje je Mitridat VI. pristao na sve ranije uvjete i zaključen je mir. Mitridat VI. je bio prisiljen da se povuće u granice svoje originalne kraljevine. Ali time stvari na istoku još uvijek nisu bile rješene, jer je Fimbrija bio apsolutni gospodar provincije Azije i radi toga je Sula započeo pokret trupa prema njemu. Nakon što je ostavljen od svoje vojske, pobjegao je u Pergam gdje je izvršio samoubistvo u Asklepijevom hramu. Zarobljene Fimbrijine vojnike, Sula je kaznio tako što im je zabranio povratak u Italiju nego da moraju služiti u Aziji, te su kasnije postali poznati pod imenom Valerianaca. Kraj 85. godine p. n. e. i jedan dio 84. godine p. n. e. Sula je proveo u Aziji. Protivnici Rimljana i sudionici u istrebljivanju Italika 88. god. p. n. e. bili su okrutno kažnjeni. Stanovnike provincije Azije, koji su stali na stranu Mitridata VI., je kaznio tako što su ne samo morali platiti dio ratnih troškova, nego i platiti petogodišnji iznos provincijskog danka i to u visini od 20.000 talenata. Da bi mogli isplatiti tu svotu, morali su se dodatno zaduživati kod rimsko-italskih lihvara i zelenaša. Oslobođenje robova i kasacija dugova bili su ukinuti. Kantoniranje (smještaj vojnika po privatnim kućama) trupa i već spomenuta golema kontribucija potkopavali su blagostanje Azije. Samo je mali broj gradova koji su ostali vjerni Rimu i bili nastradali od Mitridata, nagrađen i dobio niz privilegija. Nakon rata nekada bogata provincija je bila opustošena i osiromašena i oporavak je tek morao uslijediti. Drugu polovicu 84. god. p. n. e. Sula je proveo u Grčkoj. Rat je teško naškodio i balkanskoj Grčkoj u kojoj su se vodile glavne bitke. Boravak velikih vojski je nanio golemu ekonomsku štetu balkanskoj Grčkoj. I mnogi gradovi su također veoma nastradali od rata, mnogi od njih bili su opustošeni, a riznice hramova opljačkane. Sula je svuda uspostavio stare odnose. Vlast Rimljana, kako po grčkim gradovima tako i u Makedoniji, bila je učvršćena i otada više nikada rimska vlast neće doći u pitanje na jugu Balkanskog poluotoka. Sa ovim ratom je i konačno odlučena sudbina grčkog svijeta i

neprikosnovenost rimskog vladanja nad njim, a i Atenska država se našla pod direktnom vlašću Republike. I pošto je završio pripreme za pohod protiv marijevaca, Sula je otplovio u Italiju.

Buđenje Irana

Iranski svijet u svojoj cjelosti predstavlja za povijest čovječanstva jednu od vrlo bitnih pojava. Dok su iranski narodi Kimerijci, Skiti i Sarmati sa svojim bogatim i osebujnim kulturama dominirali širokim nomadskim pojasom od Dunava pa skoro granica Kine, ostavljajući neizbrisiv pečat na kulturne, demografske, etnogenetske i politijogenetske procese, dotle su njihovi južniji srodnici Međani i Persijanci razvili u pravom smislu jednu veliku civilizaciju koja svojim silnicama i danas obasjava. Proučavati rimski svijet bez obraćanja dostojne pažnje na iranski svijet proizvodi nedostatan i nedovršen rad. Iz Persije se prvo ujedinio Iran, zatim čitav Bliski i Srednji istok a onda se neuspješno upustilo u sraz sa grčkim klasičnim svijetom. Moć dinastije persijske dinastije Ahemenida srušio je Aleksandar Veliki i iranski svijet je jedan dugi period morao „trpiti" moć i dominaciju helenizma. Ovi južni, civilizirani Iranci su stvorili i svoj posebni i originalni, kompleksni religijski sustav poznat kao zaratustrizam, koji i danas postoji, a koji je u velikoj mjeri uticao i na razvitke drugih religijskih sustava (posebno u denominacijama abrahamizma).

Zaratustrizam je sve do arapskog osvajanja Irana u VII. st., bio zvanična religija Irana. Ime je dobila po svome polulegendarnom osnivaču Zaratustri. Ustvari zaratustrizam je bio reformirana verzija mazdizma, religije koja je postojala u južnoiranskom području i znatno ranije. Još uvijek se ne zna sa preciznosti kada je Zaratustra živio i kada se zaratustrizam razvio iz mazdizma. Nakon niza rasprava i postavljenih teza, danas je u historiografiji prisutno mišljenje da je Zaratustra živio i djelovao u ranija razdoblja kada su južni Iranci bili na nižem društveno-ekonomskom i kulturnom nivou razvitka. To bi ga datiralo u više stoljeća prije dolaska na vlast „šaha nad šahovima" Kira Velikog (558. - 529. god. p. n. e.). Poznavanje zaratustrizma temelji se na proučavanju svete knjige Aveste (koja sadrži ukupno 72 poglavlja), napisane na staroiranskom jeziku i pahlavijskim tekstovima pisanim na srednjoperzijskom. Osnovica zaratustrizma je dualizam, borbu između dobra i zla. Zaratustrizam je religija za koju se (sa sadašnjim nivoom razvitka) smatra da je vjerojatno najstarija dualistička religija. Dobro u Zoroastrizmu je Ahura Mazda i predstavljala ga je vatra, kao simbol čistoće i moći. Zlo je prirodna sila odvojena od Ahure Mazde i suprostavljena njemu i njegovu delu, a egzistira samo na duhovnom planu, za razliku od duhovne i fizičke egzistencije onog što je stvorio Ahura Mazda. Ahura Mazda je vrhovni Bog koji je stvorio vidljivi i nevidljivi svet. On nema ni početak ni kraj, već je večan.

Svo zlo na svetu je stvorio Ahriman ili Angra Mainyu (zao duh ili Zloduh) koji je svojim priklanjanjem zlu stvorio smrt. On je također oduvek postojao kao i Ahura Mazda, ali će biti poražen na Sudnji dan. Zaratustrizam tako predviđa i pobedu Dobra, to jest Ahura Mazde, na kraju povijesti. Poštovanje prema njemu pripadnici zaratustrizma pokazuju poštovanjem "čistih supstanci" koje je Bog stvorio: zemlje, vode, a naročito vatre. To je dovelo do toga da ih mnogi ljudi smatraju vjernicima koji obožavaju vatru.

Suprotstavljeni zlu su i Amesha Spentas ili "Sveti besmrtnici". Oni su u početku bili lične osobine Ahura Mazde. Ima ih sedam: Celovitost, Dobre misli, Pravednost, Snaga, Odanost vjeri, Savršenstvo i Besmrtnost. Oni predstavljaju neku vrstu anđela. Amesha Spentas ustvari predstavljaju neku vrstu zaratustrijskog panteona, i riječ je o prerušenim drevnim indoeuropskim – arijevskim i iranskim božanstvima.[182] Ahriman i Amesha Spentas simboliziraju izbor između Dobra i Zla, stvaranja i uništavanja. Ljudi se u njihovoj dugotrajnoj borbi, koja po legendi traje 9 vekova, mogu prikloniti jednoj ili drugoj strani, što ovisi od toga jesu li oni dobre i pravedne ili loše i zle osobe. Zaratustrijska etika se sastoji iz dobrih misli, dobrih riječi i dobrih dela. Ljudi poslije smrti prelaze most koji vodi preko pakla. Ako su bili loši, most će se suziti i oni će propasti u pakao. Nasuprot njima, pravednici će naći put do "raja". Nada postoji i za one koji završe u paklu, jer će i oni biti spašeni kada Dobro najzad trijumfira. Ova religija smatra da je Bog stvorio po prirodi dobar svijet, u kojem treba živjeti lijepo, ali bez pretjerivanja ili odricanja, kao što je post.

U ovom periodu na svjetsku pozornicu ponovo, i to snažnim nastupom, stupa iranski element, koji će u narednim stoljećima biti nezaobilazni susjed rimskog svijeta. Iranska, partska dinastija Arsakida je preuzela kontrolu nad Mesopotamijom i izbila na granice Sirije i Jermenije, opasno se približivši Levantu i Mediteranu. Početak diplomatskih odnosa između Irana partskih Arsakida i Republike se datira u u 92. god. p. n. e., kada su poslanici partanskog kralja došli u Kapadokiju – Suli, koji se tamo nalazio, i predložili mu ugovor o savezu protiv pontskog kralja Mitridata VI. Eupatora. Partskim Iranom je tada upravljao Mitridat II. To je bio energičan vladar, pod kojim se Iran oporavio od provala nomadskih zajednica iz središnje Azije i ponovo pomakao svoje granice na zapad. Partski „šahovi nad šahovima" su se smatrali nasljednicima perzijske dinastije Ahemenida. Njihova vlast bila je apsolutna, ali izbor nasljednika nije ovisio o vladajućem monarhu, već o dva aristokratska savjeta, koji su mu birali nasljednika među njegovim rođacima. Kraljeva smrt bila je obično praćena sporovima među pretendentima, koji su se pretvarali u građanske ratove. Među dvorskom aristokracijom istaknuto značenje imalo je sedam rodova, koji su pretendirali na porijeklo od vođâ partskih osvajača. Ali pored aristokracije znatnu ulogu u dvorskom životu i međusobnim ratovima igrali su vazalni kraljevi i nezavisni kneževi

[182] Slično se desilo i sa primanjem kršćanstva kada je značajan dio starih božanstava i festivala vezanih za njih prerušen u svece i njihovo štovanje.

raznih oblasti Irana koje su ulazile u sastav toga državnog konglomerata. Stupanj njihove zavisnosti od vladajuće dinastije Arsakida bio je uvjetovan snagom središnje vlasti. Starinske oblasti perzijske monarhije (Medija, Perzija) i dalje su se dijelile na satrapije. Formiranje partsko – arsakidskog Irana je bilo posljedica pokreta sjevero-istočnih iranskih zajednica protiv helenističkih Seleukida, i moglo bi se promatrati kao djelotvoran odgovor iranskog elementa, na supremaciju helenističkog svijeta nakon rušenja Ahemenidske dinastije od vremena Aleksandra III. Argeada Velikog. Arsakidi su obnovili i staroperzijske ustanove i običaje. Ali iako su Arsakidi i Parti oličenje iranskog preporoda, oni nisu bili uskogrudi i neprijateljski raspoloženi prema helenizmu, nego su prihvatali njegove tekovine i njegove ljude. Među partskom birokratijom bio je priličan broj heleniziranih stanovnika Bliskog i Srednjeg Istoka, ali su njih trpjeli samo kao prevodioce, inženjere, dvorske artiste i poslovne ljude, nikad im ne povjeravajući više položaje, kao što je to bilo u helenističkim monarhijama. Od kraja II. st. p. n. e. u sastav arsakidskog Irana ulazili su i helenistički gradovi, koji su i dalje uživali izvjesnu autonomiju. Slično državama Kira i Aleksandra, arsakidsko carstvo je bilo konglomerat raznih naroda, koji su se nalazili na raznim stupnjevima društveno-gospodarskog razvitka. Stanovništvo sjevernih, sjeveroistočnih i istočnih oblasti Irana zadržalo je crte prvobitne zajednice, dok je za način života grčkih gradova (riječ je o naseobinama nastalim u Aleksandrovo, dijadoško i seleukidsko doba) u mezopotamskoj dolini karakteristično razvijeno robovlasništvo.

Partsko - iranski aristokrati bili su vlasnici ogromnih posjeda u sjeverozapadnim dijelovima Irana, koji su obrađivali pomoću zavisnih i poluzavisnih zemljoradnika. Zanatstvo je bilo razvijenp uglavnom po grčkim gradovima Mezopotamije i nije igrao bitnu ulogu u životu zemlje. Veliko značenje imala je tranzitna trgovina. Preko Irana i Baktrije vodili se trgovački putovi, koji su povezivali Kinu sa najvažnijim centrima Sredozemnog mora. Jedan od tih putova bio je čuveni " put svile", kojim su skupocjene kineske svilene tkanine dostavljane u Siriju i čak Egipat. Oko vladavine nad najvažnijim trgovačkim centrima i putevima arsakidska dinastija je vodila borbu najprije sa grčko-baktrijskim kraljevima i Seleukidima, a zatim sa Rimljanima. U periodu stvaranja svoje moći Parti su 130. god. p. n. e. morali izdržati tešku borbu sa seleukidskim vladarima, koji su poduzeli posljednji očajnički pokušaj da obnove svoju vladavinu nad Iranom, a poslije pobjede nad njima – i pokušaj najezde srednjoazijskih nomada Saka, koji su žestoko opustošili ne samo Iran, već i jedan dio Mezopotamije. Dva partska kralja poginula su u borbi sa Sakima. Tek je za vladavine Mitridata II. (Aršak IX.) partski Iran ponovo ojačao. U to vrijeme pada i vojna reforma, koja je dovela do reorganizacije partske vojske. Mitridat II. odbacio je helenistički sustav vojske mješovitog tipa, koja se uglavnom sastojala od najamnika. On je počeo vojsku popunjavati zavisnim ljudima samog kralja i vazalnih vladara. Glavninu partske vojske činila je sad konjica, koja se sastojala od dvije vrste: teško naoružanih i lako naoružanih vojnika. Teško naoružani konjanici bili su odjeveni u oklop ispleten od metalnih prstena

(koji nije pokrivao samo konjanika, nego i konja) i naoružani konjima i mačevima. Pored teške udarne konjice stekli su veliko značenje i lako naoružani konjanički odredi sastavljeni od strijelaca, koji su neprijatelja zasipali kišom strijela.

Rimski kasnorepublikanski srebrni denar iz 84. god. p. n. e.

Nastavak I. rimskog građanskog rata

Nakon završetka I. Mitridatovog rata, Sula je pokrenuo veliku armiju u nastavak građanskog rata i on se u proljeće 83. god. p. n. e., isplovivši iz Patre blizu Korinta, iskrcao kod Brundiziuma i Tarenta sa oko 40.000 vojnika. Popularska vojna sila u Italiji je bila znatno brojnija (po nekim izvorima 200, po drugim 450 kohorti ili 100.000 do 250.000 vojnika), ali sa slabijim iskustvom, vojnom pripremljenošću, izraženom unutarnjom neslogom i slabijim moralom. Zapovjednici popularskih snaga su bili Lucije Kornelije Scipion Asijagen / *Lucius Cornelius Scipio Asiagenus* i Gaj Norban Bulb ili Balb / *Caius Norbanus Bulbus* (*Balbus*). Nakon smrti Marija i ubistva Cine populari su nesumnjivo ostali bez kvalitetnog zapovjednog i političkog kadra (izuzev Kvinta Sertorija), i to će se pokazati kobnim u sukobu sa centraliziranom komandom Kornelija Sule. Vojsku Sule su pojačale i jedinice koje su doveli Gnej Pompej (sin Gneja Pompeja

Strabona, konzula za 89. god. p. n. e.) sa tri picenske legije (koje je sastavio od klijenata i arendatora), Kvint Cecilije Metel Pobožni / *Pius* (sin Metela Numidskog, velikog Marijevog suparnika) i Marko Licinije Kras (njegov otac i brat su stradali za vrijeme čistki u decembru 87. god. p. n. e.) i drugi optimati. Sula povede svoju vojsku preko Apenina u Kampaniju gdje se sukobio sa popularskom vojskom konzula Norbana kod brijega Tifata. Norban je izgubio bitku i oko 6.000 vojnika, uz minimalne gubitke Sulinih trupa, i povukao se u Kapuu. Drugi konzul Scipion je počeo pregovarati sa Sulom, ali mu je u tome smetao Sertorije, uvijek lojalan narodnjačkoj stvari kako ju je definirao Gaj Marije. U to Scipionova vojska pređe na stranu pobjedničkog Sule. Gnej Papirije Karbon (inače sinovac Gaja Papirija Karbona, čuvenog političara iz grakhovske epohe) ode iz Narbonova tabora u Rim i dade da se Sula i njegove pristalice zvanično proglase za neprijatelje domovine. Ujedno se za nove konzule za 82. god. p. n. e. izabraše Karbon i Gaj Marije Mlađi (sin Gaja Marija iz braka sa Julijom, tetkom Gaja Julija Cezara). Sertorije tada ode u Hispaniju. U julu 83. god. p. n. e. bio je izgorio hram Kapitolinskog Jupitera, što je imalo efekta po raspoloženje poslovično sujevjernih Rimljana. U 82. god. p. n. e. konzul Marije Mlađi je krenuo na jug protiv Sulinih trupa, a Karbon na sjever protiv Metela i Pompeja. Do bitke popularskih snaga pod Marijem Mlađim i Sulinih trupa je došlo kod Sacriportusa i pošto se bitka odvijala nepovoljno po Marija Mlađeg, jer su mnogi njegovi vojnici prešli na Sulinu stranu, ovaj se sa ostatkom vojske povukao u grad Preneste. Problem dezerterstava je bio vrlo ozbiljan za popularsku snagu, i radi nedostatka autoritativnih vojskovođa kao što je Gaj Marije, populari su mnogo trpili svog pobuna i prelazaka na suprotnu stranu svojih vojnika. Tako je profesionalizacija vojska imala ustvari ubitačan efekt za stranačke interese njenog utemeljitela Gaja Marija, jer su vojnici jednostavno birali „po tržišnom načelu“ boljeg i efikasnijeg zapovjednika od kojeg su mogli više profitirati. Sula je pred Prenestom ostavio Kvinta Lukrecija Ofela / *Quintus Lucretius Ofella,* a sam je krenuo na sjever gdje je napao popularske protivnike u Eturiji. Do bitke sa Karbonovim trupama je došlo do Kluzija, u koja je i nakon duge borbe ostala neodlučna. Karbon je tada otišao prema sjeveru, ali je i tamo doživio težak poraz prilikom napada na snage Metela Pobožnog blizu grada Faventije (u blizini Ravene). Tom prilikom Kod Faventije je bilo izgubljeno (poginulih i zarobljenih) oko 7.000 popularskih vojnika. Uzalud je Karbon nastojao da probije blokadu Preneste i izvuće Marija Mlađeg, kojeg je i potukao Pompej. Nakon toga, Karbon je, i pored toga što je još uvijek znatnu vojsku i podršku Samnita, uvidio svu bezizglednost situacije i pobjegao je u Afriku, a zatim na otok *Cossyra* (današnja Pantelleria), gdje je bio uhapšen, okovan i predat Pompeju u Lilibeju, gdje je pogubljen. Norban je pobjegao na Rodos, ali kada je saznao da Rođani odlučuju da ga predaju Suli i optimatima, on je izvršio samoubistvo. Za to vrijeme borbe su se još vodile u Italiji, jer je Marije Mlađi bio opkoljen u Prenesti, a žestok otpor Suli i optimatskim trupama su pružali i Samniti. Inače, potrebno je ukazati na ponašanje starih italskih saveznika, koji su uglavnom podržavali populare, posebno Samniti koji u trenutku početka I. građanskog rata još uvijek nisu bili poraženi (u toku

savezničkog rata). Samniti su jednostavno svoje vojevanje iz savezničkog rata nastavili i u toku I. građanskog rata i to sada na popularskoj strani. Sula je bio objavio da stanovnicima Italije jamči sva stečena prava, uključujući i dobijeno rimsko građanstvo i raspoređivanje u 35 tribusa, jer je znao da bi se u suprotnom doveo u nemoguću taktičku poziciju, kada bi svi novi rimski građani po default postali njegovi neprijatelji. Međutim, i pored Sulinih garancija (kojih se on i pridržavao) dio bivših saveznika (pored Samniti to je bio slučaj i sa Etrurijom) je ušao u sastav popularskog fronta, i do kraja je ostao nepomirljiv prema Suli. Samniti pod zapovjedništvom Poncija Telesina / *Pontius Telesinus* i druge popularske snage su pokušale Marija Mlađeg neuspješno izbaviti iz Preneste, I umjesto da nastavi pokušavati da spasi Marija Mlađeg, Telesin i samnitske trupe su krenule prema sjeveru zaprijetivši samome gradu Rimu. 1. XI. 82. god. p. n. e. kod Kolinske kapije, upravo nešto izvan grada Rim, je došlo do krvave i teške bitke u kojoj je Sula na jedvite jade uspio da pobijedi Samnite i preostale popularske snage. Velike zasluge za optimatsku pobjedu je imao Kras, koji je zapovjedajući desnim krilom potisnuo neprijatelja. Ova bitka je odlučila budućeg gospodara Rima i Italije, a to je bio Lucije Kornelije Sula. Nakon toga, nakon što nije uspio da se izvuće podzemnim prolazima, Marije Mlađi je izvršio samoubistvo, a Prenesta se predala. Time je praktično rat u Italiji završen, iako su optimati Nolu zauzeli tek 80. god. p. n. e. a etrurski grad Volatere tek 79. god. p. n. e. Međutim, iako su popularske trupe bile poražene u Italiji, stranački rat na Mediteranu se nastavio. Na Siciliji se još opirao popularski zapovjednik Marko Perperna Vento/*Marcus Perpenna Vento*, a u Africi Gnej Domicije Ahenobarb/ *Gnaeus Domitius Ahenobarbus* koji je bio u savezu sa numidskim kraljem Hiarbom. Protiv njih je 82. god. p. n. e. krenuo Pompej, koji je prvo zauzeo Siciliju osiguravši snabdjevanje Rima žitaricama. Perperna je pobjegao sa znatnom vojskom i količinom novca, nalazeći utočište u Iberiji. Pompej je odgovoran za egzekuciju Karbona i njegovih pristalica, što mu je donijelo i nadimak *adulescens carnifex* u značenju „mladić mesar“ (tada je imao samo 24 godine). Iduće 81. god. p. n. e. on je došao u provinciju Afriku, gdje je porazio Ahenobarba i Hiarba nakon teško vođene bitke. Nakon ovih pobjeda, Pompej je od svojih trupa proglašen imperatorom, a kada se vratio u Rim bio mu je priređen srdačan doček i pozdravljen je od Sule kao *Magnus* / "Veliki". Kada je Pompej zatražio trijumf za svoje afričke pobjede, Sula je odbio jer bi to bio presedan i ilegalan potez u okviru tradicionalnog rimskog sustava čijim se reprezentom Sula volio predstavljati. Mladi Pompej je bio zvanično jo uvijek *privatus*, i nije držao nikakve javne funkcije u okviru *cursus honorum*. Pompej je odbio da raspusti legije, a pojavio se pred kapijama Rima. Tada je Sula popustio, ali je prvo Sula održao svoj trijumf, onda je dozvoljeno Metelu Pobožnom da on održi trijumf, a tek onda je kao treći Pompej održao trijumf. Ovim je ustvari Sula pokušao da jasno postavi mladog Pompeja na svoje mjesto, odnosno „da ga spusti na zemlju“. Pompej je pokušao sa svoje strane da nadmaši trijumfe svojih prethodnika, tako što bi slonovi vukli njegovu trijumfalnu kočiju. Od populara ostao je aktivan još samo Sertorije i to u hispanskim provincijama.

Sulina uprava nad Republikom i Italijom

U okviru toga za dotadašnju rimsko – italsku historiju besprimjernog krvoprolića i razračuna, Sula je sa svojim istomišljenicima počeo provoditi i određeni program, a prvo se nametalo pitanje ponovne uspostave institucionaliziranog sustava, jer je sustav uslijed skoro 10-godišnjih ratova, ubijanja, pustošenja i proskripcija bio praktično zamro, a apsolutno vlast je u rukama imao Sula. U Rimu se tada na vlasti nalazio privremeni upravljač: *interrex* (privremeni kralj), jer nije bilo konzulâ. Posljednji konzuli za 82. god. p. n. e. Karbon i Marije Mlađi su bili mrtvi i praktično je postojao vakuum u izvršnoj vlasti. Posebno su u vrijeme sukoba bili stradali aristokratski i utjecajniji slojevi rimskog društva, koji su predstavljali upravljački sloj, pa je i to otežavalo rekonstruiranje staroga sustava. Sula se inače predstavljao upravo kao nosilac pokreta koji je težio povratku na stare tradicionalne vrijednosti. Sula je imao za pomagače: Metela Pobožnog, Lucija Valerija Flaka Starijeg, Lucija Filipa, Kvinta Ofela, Gneja Pompeja, i on je želio uspostaviti takav ustavno-zakonski i institucionalni ustroj koji bi osigurao vlast optimatskog nobiliteta, a njegovom djelovanju dao plašt legaliteta. Da bi u tome uspio zahtijevao je da mu se dodijele specijalna ovlaštenja za uspostavu reda sa pravom dijeljenja pravde i suđenja u prvoj i posljednjoj molbi nad životom i vlasništvom građana, odnosno apsolutna vlast nad svime i svačime ("*ut omnia, quaecunque ille fecisset, essent rata*"). Krajem 82. god. p. n. e. *interrex* L. Valerije Flak Stariji sproveo je u komicijama zakon o vrhovnoj vlasti (*lex Valeria de imperio*) i imenovao Sulu za apsolutnog upravljaća na neodređeno vrijeme. Time mu je ujedno odobreno i sve ono što je bio učinio u prošlosti kao konzul i prokonzul, čime je praktično bio amnestiran za sva svoja djela od 88. god. p. n. e., koja su ujedno bila i legalizirana. Nakon toga je ušao u sam Grad. Suli je posebno bilo stalo da sve njegove odluke i aktivnosti budu pokrivene ustavno-zakonskim odredbama, jer je on isticao upravo borbu za legalitet protiv „tiranije popularskih vođa". Službeni naziv Suline nove funkcije je bio diktator za stvaranje zakona i za uređenje obnove Republike (*dictator legibus scribundis et reipubliceae constituendae*). Ta vlast je bila mnogo veća od stare diktature (koja je nestala za vrijeme Hanibalovog rata) i izuzev imena nije imala ništa zajedničko sa njom, i bila je slična vlasti decemvira iz sredine V. st. p. n. e. Sula je imao neograničene ovlasti, raspolagao je sa životima i imovinama građana, mogao je dati vrhovnu vlast *imperium* pojedinim osobama, osnivati osnivati kolonije, voditi vanjsku politiku i izdavati zakone u vezi s bilo kojim pitanjem. Već su suvremenici opravdavali Sulu, da je bolje imati kraljeve, nego zle zakone (*satius est uti regibus, quam uti malis legibus*), jer je antičkoj političkoj teoriji (posebno rimsko-republikanskoj) važilo uvjerenje da zakon, a ne pojedinac ili neka skupina, treba upravljati. Ovo je prvi pokazatelj početka detroiranja teorijskih postavki na kojima počiva sustav Rimske Republike u svijesti kasnorepublikanskih Rimljana, što će na kraju dovesti i do pada republikanskog sustava.

Sula je bio vrlo surov, što je dokazivao još za vrijeme kampanje protiv Mitridata VI., a u Italiji je stvorio pravi sustav organiziranog zločina, kojim je namjeravao da uguši i najmanju klicu narodnjaštva. Nakon predaje grada Preneste, dao je da se bez suda pogubi 12.000 ljudi, sve izuzev žena i djece. Odmah po pobjedi kod Kolinskih vrata Sula je naredio da se na Marsovom polju smakne na hiljade samnitskih zarobljenika, Kada su krici nesretnika stigli do hrama Velone, u kome je zasjedao Senat, Sula je lakonski i hladnokrvno rekao da to po njegovoj zapovijedi kažnjavanju nekoliko zlikovaca, i zamolio je senatore da sačuvaju mirnoću. Sula je naredio i da se Marijev grob otvori i njegov pepeo baci u riječicu Anijenu, a spomenici koji su prikazivali Marijeve pobjede nad Numiđanima, Teutonima i Kimbrima su bili porušeni. Pošto se nije mogao osobno osvetiti Mariju i njegovom sinu on je dao da se sin Marijeve sestre Marko Marije Gratidijan / *Marcus Marius Gratidianus* (a kojeg je kao svoga sina adoptirao Marijev brat Marko), koji je bio istaknuti popularski funkcioner (dva puta pretor), na grobu Lutacija Katula (odnosno na grobnici *gens Lutatia*) ubije na vrlo mučan način, možda kao vid i ljudskog žrtvovanja. Marije Gratidijan je bio vrlo voljen i poštovan ko naroda, jer je kao pretor za 85. god. p. n. e. izdao edikt o monetarnoj reformi, koja je stabilizirala monetarni sustav.

Velik broj gradova i zajednica u Italiji je izgubio ne sarno gradske zidove, nego i zemljišta (ili sve ili polovicu), jer su učestvovali i podupirali popularski pokret. U Samnij, Etruriju i Lukaniju su poslane kaznene ekspedicije, koje su izvršile niz pustošenja i uništavanja. Pri tome je Samnij bio toliko opustošen da se poslije toga nije više mogao potpuno oporaviti. Kaznene ekspedicije trajale su sve do 79. god. p. n. e., i slomile su snagu mnogih italskih zajednica olakšavši proces romanizacije u narednim decenijima. U gradu Rimu, odmah poslije Sulinog ulaska u grad otpočelo je razračunavanje sa političkim protivnicima i neistomišljenicima. Svako je bio na smrt osuđen ko je sudjelovao u popularskom pokretu, nakon Sulinog pregovaranja sa Scipionom. Pojedinac je bio ucijenjen na 12.000 denara, a određeno je i da se i djeca osuđenika imaju lišiti imovine. Tada je Suli sugerirano da kako bi unio određenog reda u sustav pogubljivanja, da se imenuju i stave na javnu listu oni koje se namjerava pogubiti, kako bi se ostali oslobodili smrtnog straha, Tako je i započela primjena zloglasnih proskripcija, odnosno sastavljanja specijalnih spiskova u koje u koje su unošene osobe koje su se Suli činile sumnjivim. Te liste su bile izložene na rimskom Forumu. Proskribirani građani su bili de facto stavljeni van zakona (oduzimajući im bilo kakvu zakonsku zaštitu). Svako onaj ko bi dao informacije gdje se proskribirani nalazi dobivao bi nagradu, a onaj ko bi ga ubio dobivao je i dio njegove imovine. Ostali dio imovine je konfiscirala Država (čime je popunjava državna blagajna *Aerarium*), a robovi su postajali slobodni. Glave ubijenih proskribiranih građana izlagane su na kopljima na Forumu. Niko nije mogao naslijediti imovinu ni novac od proskribiranih građana, a njihove supruge se nisu mogle preudati. Prvi dan se sastavi lista od 80 osoba, a drugi i treći dan po 220 nesretnika, a stavljanje na proskripcije se nastavilo i nakon 1. juna 81. god. p. n. e., datuma

koji je sam Sula postavio kao posljednji za proskripcije. Pošto je Sula uvijek imao obzira prema svojim pristašama i ljubimcima, desio se i veliki broj zloupotreba na proskripcijskim listama, pa je izvršen veliki broj nekažnjenih umorstava iz osobnih razloga i koristoljublja. Na proskripcione liste su stavljali i one i koji su već bili pogubljeni, samo kako bi se došlo do njihove imovine, a proskribirani su i mnogi koji uopće nisu bili upleteni u stranačka razračunavanje i borbe, ali su imali nesreću da su raspolagali sa impozantnom imovinom. Procedura odvođenja proskribiranih građana iz njihovih domova, da se više nikada ne pojave, se uglavnom odvijala po noći i to izvođena od strane grupa ljudi koji su svi nosili ime „*Lucius Cornelius*" (riječ je o Sulinim oslobođenicima → *Sullani*). I od toga vremena praksa odvođenja u toku noći je postala uobičajena za hapšenja političke prirode (koja završavaju mućenjem ili likvidiranjem), što se u našem jeziku izražava u frazi „progutala ga noć". Sula je za egzekutore u Gradu upotrebljavao Kelte. Iako se stvaran broj ubijen ne zna, po nekim podacima, pobijeno je 90 senatora i 2.600 vitezova (ovaj plutokratski sloj je bio prilično na udaru proskripcija). Konfiscirani imetak se cijeni na oko 350 miliona sestercija. Imovina osuđenih prodavana je na licitaciji, i bilo je dopušteno da Sulina supruga Metela Delmatska i drugi privrženici kupe za male iznose veliki imetak. Suline pristaše, među kojima je posebno bilo njegovih oslobođenika (od kojih su neki postali prilično moćni) i veterana, stekle su za kratko vrijeme golemu imovinu. Suline proskripcije su bile izrazito birokratizirane i imena i informatora i onih koji su profitirali od ubijanja proskribiranih su unešena u javne zapise, a pošto je rimsko pravo moglo kriminalizirati djela po načelu *ex post facto,* mnogi od njih su bili kasnije procesuirani. Ovi pojedinci su koristeći svoju svemoćnu poziciju su počinili još niz drugih zloupotreba, nevezano za proskripcije, kako bi došli do još većeg bogatstva. Posebno se u tome isticao Sulin oslobođenik i sekretar / tajnik Lucije Kornelije Hrisogon / *Lucius Cornelius Chrysogonus,* koji je bio i prilično korumpiran. To silno bogaćenje Sulinih oslobođenika je izazivalo opoziciju i u redovima nobiliteta.

Neposredni oslonac Suline vlasti bila je vojska, zahvaljujući kojoj je i došao na vlast. Radi trupa sprovedena je konfiskacija zemljišta italskih gradova i u Etruriji, kao i na teritoriju nekih gradova Lacija i Kampanije, osnovane su kolonije, u koje je naseljeno oko 100.000 Sulinih veterana. Raseljavajući bivše vojnike, Sula je prije svega ispunjavao svoje obećanje, a raseljavanjem veterana trebalo je u Italiji obnoviti srednji i sitni zemljoposjed. A uz to Suli je na raspolaganju stajala čitava armija, koju je u slučaju potrebe mogao pozvati. Nisu svi Sulini kolonisti mogli racionalno iskoristiti svoje posjede. Mnogi od njih nisu bili vični poljoprivredi, zapadali su u dugove i napuštali zemlju, dok su se drugi vješto održali i racionalno vodili svoje imanje. U samom Rimu Sula se oslanjao na 10.000 Kornelijevaca, odnosno na robove građana osuđenih i poginulih za vrijeme proskripcija, a koji su dobili slobodu i prava građanstva (uključujući i osobno i gentilno ime Sule). Preko njih Sula je mogao vršiti pritisak na komicije, a predstavljali su i neku vrstu

tjelesne straže za Sulu održavajući Sulin red u Gradu. Za Suline diktature je nestalo svake slobode govora, i trgovi i besjedišta zanijemiše. Tako je Italija za vrijeme desetogodišnjeg unutarnjih i građanskih ratova opustošena gore, nego za vrijeme bilo kojeg drugog rata. Do toga vremena nije bilo vanjskog invazora, koji je više razorio Italiju od njenih samih stanovnika.

Zakonodavno i institucionalno uređenje Republike po Luciju Korneliju Suli

Suline dalje mjere u izgradnji Republike, nakon desetogodišnjih ratova, prožete su izrazito konzervativnim duhom, i teže uspostavi poretka koji je postojao prije Grakhâ, ili čak prije Hortenzijevog zakona. Po zakonima koje je Sula donio, Senat se stvarno pretvarao u najviši državnu i upravnu instituciju i njegov sastav bio je obnovljen i povećan od 300 na 600 ljudi. Novi članovi Senata potjecali su uglavnom iz redova isluženih Sulinih vojskovođa i mladih senatorskih sinova (naravno iz reda onih koji su podržavali optmatsku stranku). Senatorski stalež je postao izrazito privilegiran, a uslijed novih načela kod sastavljanja spiskova, zvanje senatora postalo je faktički doživotno. Sula je praktično eliminirao do tada primarnu ulogu cenzora u određivanju ko će biti senator (reguliranu Ovinijevim zakonom iz 312. god. p. n. e.), a pravo na senatsku čast je vezao sa obnašanjem kvesture. Oštrica Sulinih zakona je bila usmjerena prema staležu vitezova, koji su većinom bili promarijevski raspoloženi, i ili eliminiranju ili ograničavanju njihove moći. U prvom redu riječ je o redefiniranju sudova, i od Sule za porotnike se biraju senatori, kao što je to bilo i prije Grakha, a komisijama predsjedavaju pretori. Vitezovi su tako izbačeni iz sudova, a na štetu vitezova je bilo i ukidanje desetine i carine u provinciji Aziji, i određivanje opredijeljenih nameta. Sula je i na simboličkoj naravi vitezove „derogirao", jer im je ukinuo pravo da kao stalež imaju posebna mjesta kod javnih svetkovina, što su imali od grakhovskih reformi. Činjenica je da je Sula uveo određeni red u do tada malo nesređene sudbene poslove. Ograničene su ovlasti plebejskih tribuna i edila, a proširene kompetencije porotnika (koji dolaze iz reda senatora) koji su presuđivali u krivičnim i građanskim predmetima, primajući upute od sudaca. Broj stalnih sudskih komisija (*quaestiones perpetuae*) povećan je i pojavljuju se komisije za razmatranje predmetâ: o mitu, trovanju, krivokletstvu, globljenju, paležu, izbornim podmićivanjima, krivotvorenju testamenata, veleizdaji, obešćaščenju rimskog imena, krivotvorenju novca, preljubi, povredi poštenja, pa i o povredi kućnog mira... itd. Uveden je i krivični i krivično-parnični red, a moglo se za pojedine slučajeve odrediti i posebne komisije kao sudove. Sudove o veleizdaji sada vode pretori. I odvojiše se krivične

od građanskih parnica, kao što je to slučaj i danas, pa su krivični predmeti dolazili pred porotnike, i pretori koji su predsjedavali (i suđenja za veleizdaju su od tada vodili pretori). Inače je Sula redefinirao zakone o izdaji.

Povećan je broj magistratura i umjesto šest pretora odsada je birano osam, umjesto osam kvestora – dvadeset. Konzuli i pretori morali su se godinu dana nalaziti u Rimu, a pri tome je vlast konzula ograničena, njihov *imperium* protezao se samo na Rim i Italiju. Što se tiče pretora, oni su tijekom godine vladanja vodili nadzor jedino nad sudovima. Po isteku godine konzuli i pretori dobivali su (prokonzulsku i propretorsku) vlast u provincijama, gdje su, kao i prije, uživali znatna prava, uključujući i zapovijedanje vojskom. Po Sulinim zakonima konzula i pretora je moglo građanstvo opozvati, a prokonzula i propretora Senat, što je u ruke Senata prebacivalo i indirektnu kontrolu nad provincijskim vojskama. Konzulom je mogao postati samo onaj ko je prije bio pretorom, a pretorom ko je prije bio kvestorom, a edilska čast se mogla zaobići. Utvrđena je i dobna granica stjecanja magistraturâ : kvestor nije mogao biti mlađi od 30 godina, pretor – od 39, a konzul od 42 godina. Između svake dužnosti morao je proći razmak od najmanje dvije godine, i ponovni izbor za istu dužnost mogao se vršiti samo poslije deset godina. Cenzori su bili lišeni svojih glavnih funkcija, i cenzura je faktički bila ukinuta. Plebejski tribuni trebali su, po novim zakonima, postati samo zastupnici pojedinih plebejaca, kao što je to bilo u vrijeme rane Republike, odnosno još su imali samo *ius auxiliandi*. Istina, oni su mogli podnositi komicijama zakonske projekte, ali samo one koje bi prethodno odobrio Senat. Pravo intercesije bilo je u znatnoj mjeri ograničeno. Osim toga, bivši plebejski tribuni nisu se mogli kandidirati za druge magistrature. Time je oduzimana mogućnost mladim nobilima da svoju karijeru počinju sa plebejskim tribunatom. Jačanje vlasti Senata dovelo je do ograničavanja prava komicija, koje su morale bez pogovora primati mnogobrojne zakone Kornelija Sule. Svi ti zakoni provođeni su u interesu nobiliteta. Obustavljeno je dijeljenje žita plebsu, koje je redovno vršeno od vremena braće Grakha. Ali sa druge strane, Sula nije opozvao dodijeljeno rimsko građanstvo ostalim Italicima, niti je izvršio ponovnu preraspodjelu rimskih građana iz 35 tribusa. On je praktično stavio tačku na podjelu na stare i nove Rimljane. Kornelije Sula je ustvari imao relativno oportunistički stav prema dodjeli rimskog građanstva, pa je za vrijeme njegove uprave veliki broj ljudi (bez obzira na etničko porijeklo ili društveni status) dobio rimsko građanstvo. U doba Suline hegemonije, spada i razvoj municipalnih jedinica, pa su se imenovali zamjenici (prefekti) pretora koji su smjesta rješavali nužne stvari. Sulino zakonodavstvo je vratilo i staro pravo kooptiranja u svećeničke kolegije, što je bilo Domicijevim zakonom iz 104. god. p. n. e. preneseno na komicije. Sula je i proširio svetu granicu Rima (pomerium), koja se nije mijenjala još od kraljevskog doba.

Sulino povlačenje i smrt

Sula je bio neograničeni vladar Rima, ali nije namjeravao da svoju novu *ad-hoc* funkciju pretvori u stalnu instituciju. Nesumnjivo je on želio da se koristeći svoje izvanredne ovlasti (kakve do tada niko nije imao u Rimskoj Državi) obračuna sa narodnjacima, i da kreira takav ustavno - zakonski i institucionalni okvir u kome bi vladavina optimatskog nobiliteta bila zagarantirana. Komicije su još uvijek donosile zakone (naravno uvijek sa prosulinskom većinom), a za 81. god. p. n. e. se izabraše i konzuli Marko Tulije Dekula / *Marcus Tullius Decula* i Gnej Kornelije Dolabela / *Gnaeus Cornelius Dolabella,* a naredne je Sula sa Metelom Pobožnim obnašao konzulat. I kada je izgleda osjetio da je uspostavio zakonsku osnovu za novi, redefirani optimatski sustav Republike, Lucije Kornelije Sula Sretni je 79. godine p. n. e. iznenada vratio ovlasti specijalnog diktatora i nakon toga živio na svom imanju kao privatna osoba (a odbio je i konzulsku čast za tu godinu). Kada je zvanično predavao dužnosti i ovlasti, Sula je otpustio liktore, pa je na Forumu pred sakupljenim narodom položio dužnost, a onda je pozvao svakoga ko želi da traži račun od njega. Pošto se niko nije javio, on je pješke bez zvanične straže napustio Forum. I pored svoga zvaničnog povlačenja sa svojom familijom u vilu kod grada Puteoli u Kampaniji, on je i dalje vršio indirektan utjecaj na politički život Republike. Sula je u svojoj „mirovini" napisao i (danas izgubljene) memoare, koje je finalizirao 78. godine p. n. e., upravo prije svoje smrti. Te 78. godine p. n. e. godine je i umro Lucije Kornelije Sula Sretni (*Felix*), a inače se on nikada nije oporavio od bolesti koju je „zaradio" dok je ratovao na istoku. Njegovo tijelo preneseno je iz Kime u Rim, u pratnji ogromnog broja ljudi – veterana, oslobođenika, deputata italskih gradova. U samom Rimu, u pogrebnoj povorci sudjelovali su svi svećenici, magistrati i senatori, aristokratska mladež u ratnoj opremi i vitezovi, a u procesiji su nošene 2000 zlatnih vijenaca – od legija, gradova i prijatelja. Sulina želja je bila da se sahrani skeletno kao je to bio običaj u rodu Kornelija (za razliku od svih ostalih rimskih rodova koji su pokojnike obredno spaljivali). Međutim prooptimatski i prosulinski Senat je, plašeći se da bi neko mogao oskrnaviti Sulin leš, je odredio da se izvrši spaljivanje / inceneracija. Na Marsovom polju Sulino tijelo je spaljeno i tamo sahranjeno pokraj grobnica rimskih kraljeva. Utjecaj Sulinih pristaša bio je toliko velik da nitko nije prosvjedovao protiv luksuznog pogreba koji Rim dotad nije vidio. Po Apijanovim riječima, Sula je "bio strašan čak i nakon svoje smrti". Sula je sam sebi napiao epitaf: „Niko nije nikada više dobra učinio svojim prijateljima, niti ko više zla svojim neprijateljima". Vrlo jednostavna filozofska misao.

Ocjena Suline ličnosti i djelatnosti

Sula je bio prvi Rimljanin koji je sa vojskom, kako bi se razračunao sa suparničkom frakcijom, nasilno prešao preko svete granice i tako okupirao sopstvenu domovinu, i samim tim to je predstavljalo prijelom u rimskoj historiji. Sula je bio jedna vrlo interesantna ličnost, sa nizom proturječnosti. Vladao je autokratski i brutalno, kao niko ranije u rimskoj historiji, a povukao se neočekivano i brzo. Sulin psihološki profil je bio složeniji, i iako je bio sangvinik, može se reći da je u svojim postupcima bio iznimno hladnokrvan, pa i egoističan. Ali to dovelo do sklonosti asketizmu, naprotiv.. Kornelije Sula je odgojen u rafiniranom okruženju prožetom helenističkim duhom, pa mu i sklonost raskoši, luksuzu i zabavi nije bila strana. I pored nesumnjive hladnokrvnosti u djelovanju, među svojim prijateljima, suradnicima i intimusima se pokazivao kao veseo, ugodan i druževan drug. Sposoban vojskovođa, a zbog svoje brige o vojnicima i neposrednosti u odnosu prema njima bio je vrlo omiljen u taboru, a ta činjenica mu je bila i osnovna strateška prednost u odnosu na njegove protivnike. I pored toga što se pozivao na „stare običaje i zakone", on nije patio od formalne ukočenosti i uskogrudnosti, što je bila osobina koja mu je i omogućila da izvrši vrlo radikalnu preobrazbu rimskog ustavno-zakonskog sustava u kratkom vremenu. Težnje za restauracijom miješale su se kod njega sa praksom mimoilaženja rimskih običaja. On se npr., u grčkim gradovima pojavljivao u grčkoj odjeći, što rimski magistrati obično nisu činili. Isto tako nije svoje najintimije suradnike i prijatelje birao među starom rimskom aristokratijom, nego se okruživao raznoraznim ljudima, bez obzira na porijeklo i izvorni socijalni i društveni status. Volio je i vino i zabave (volio je dramske predstave), ali nije bio sklon laskavcima. Kad mu je za vrijeme proskripcija neki netalentirani pjesnik donio panegirik u stihovnim, Sula je naredio da se piscu plati određena svota novca, pod uvjetom da ubuduće ne piše stihove. Njegov fizički izgled je bio markantan i može se reći da je i on sam toga bio itekako svjestan. Iako je bio omiljen među ženama, a i sam je volio dosta žena (četiri puta se ženio), nije se ustručavao ni upuštanja ne samo u homoseksualne veze (npr. sa glumcem Metrobijem). Sula je bio obrazovan čovjek, dobro je poznavao grčku literaturu i filozofiju. Iz zauzete Atene je sa sobom ponio Aristotelove spise. On je bio epikurejac i skeptičar i sa ironijom se izražavao o zahtjevima tradicionalne religije i nije kao Marije tražio da mu se proriče budućnost. Opustošivši riznice grčkih hramova, Sula je izjavio da hramovi ne osjećaju potrebu ni za čim, jer bogovi pune njihovu blagajnu. Ali je Sula u isto vrijeme bio praznovjeran čovjek, vjerovao u svakakva priviđenja i znamenja, bio uvjereni fatalist, vjerovao u svoju sudbinu i uz svoje ime stavio nadimak *Felix*/Sretni. Boginju Veneru/Afroditu smatrao je svojoj zaštitnicom. Osim toga, pod imenom starinske boginje Velone poštovao je kapadokijsku boginju Ma, čiji se kult odlikovao naročitim fanatizmom. Sulino odricanje od vlasti bilo je neočekivano za njegove suvremenike i neshvatljivo antičkim povjesničarima. Žedan novca, smatrajući svu konfisciranu imovinu

osuđenih svojim plijenom, Sula je istovremeno bio rasipnik. Sula je znao svoju neizmjernu okrutnost kombinirati sa hladnom ironijom, što je na najbolji način pokazao kada je zauzimao Atenu. Sulinu brutalnost prema onima koji se suprostavljaju njegovim idejama i naredbama možda najbolje oslikava slučaj sa Kvintom Lukrecijem Ofelom. Ofel je bio lojalni i talentirani Sulin legat, koji je svome zapovjedniku donio glavu Marija Mlađeg. Međutim, Ofel je odlučio da se kandidira za konzula i pored toga što je Sula bio protiv toga. Kornelije Sula je prvo pokušao sugestiranjem da ga zaustavi u njegovoj namjeri, ali kada je Ofel ušao na Forum sa velikom masom, situacija se promijenila. Sula je naredio egzekuciju Ofele, a okupljenom narodu je to opravdao na sebi svojstven način ispričavši priču o seljaku kojem su pri oranju smetale uši koje su mu se uvukle u kabanicu i pošto je i pored više pokušaja nije uspio očistiti, seljak je bacio kabanicu u vatru kako mu uši ne bi smetale u njegovom radu.

Pitanje o uzroku Sulinog odricanja od vlasti zanimalo je i moderne povjesničare. Po mišljenju Mommsena, Sula je stvorio oligarhiji nezavisan položaj, osigurao joj vlast, "pa pošto je posao bio završen, tvorac je ustupio mjesto svom djelu". U stvari Sulin režim nije bio čvrst. Protiv njega rasla je opozicija i među nobilitetom, tako da je odricanje od diktature, uz očuvanje ostalih osnova Sulinog ustava, bio jedini izlaz. Sulina diktatura bila je važan moment u rimskoj povijesti. Oružani sukobi raznih političkih grupacija postali su od vremena braće Grakho obična pojava. Osamdesetih godina ti su se oružani sukobi pretvorili u dugotrajan i uporan građanski rat, praćen okrutnim razračunavanjem s protivnicima. Ne vodeći računa o starim rimskim običajima Marije i Sula su nastojali pomoću vojske zadobiti političku vlast. Dosljedniji od svojih protivnika, Sula je u građanskom ratu osvojio vlast i postao neograničeni vladar. On je nastojao ostvariti političke ciljeve one grupacije koja ga je istaknula. Ali, iako je Sula provodio reforme koje su službeno imale za cilj obnovu starog rimskog političkog poretka, ipak karakter njegove vlasti obilježava novu etapu u rimskim političkim odnosima. Stari rimski ustav bio je republikanski, i on je pretpostavljao vrhovnu vlast narodne skupštine, autoritet Senata, ovlasti magistrata zasnovane na zakonu i običaju. Sula je samo formalno obnavljao politički poredak iz vremena prije braće Grakho, ili čak i ranije. U stvari, on je imao neku vrstu neograničene monarhijske vlasti, ustavno-zakonski poredak koji je on stvorio osiguravao je vladavinu oligarhije, ne čitavog nobiliteta uzetog u cjelini, već određene njegove grupe. To je bio prvi pokušaj oružanog osvajanja političke vlasti, to je bio presedan, primjer, za kojim će ubuduće poći druge rimske vojskovođe-političari. Sulina diktatura nije bila potpuno neočekivana i neobična pojava za rimski život, ali njene presedane ne treba tražiti u starinskoj rimskoj diktaturi iz vremena samnitskih ratova i borbe patricija s plebejcima, već u izvanrednim ovlastima koje su uvođene od vremena borbe Senata protiv Gaja Grakha. Sulina diktatura bila je određena vrsta izvanredne magistrature. Ova politička pojava ukazuje na krizu rimskog političkog poretka, formiranog prije više stoljeća. Sula je zadobio vlast oslanjajući se u prvom redu na

najamničku vojsku koju je stvorio Marije, Najamnička vojska mogla se iskoristiti ne samo u borbi sa vanjskim neprijateljem; ona je postajala i oružje unutarnje političke borbe. Na to je skrenuo pažnju još Monteskje, u svojim "Razmatranjima o uzrocima veličine i propasti Rimljana".

IZMEĐU DVA RIMSKA GRAĐANSKA RATA
- SULINSKI REŽIM I OBNOVA POPULARSKE STRANKE -

Bista Krasa. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Bista Pompeja. Danas se nalazi u NY Carlsberg Glyptoteque kod Kopenhagena.

Bista Julija Cezara. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju. Bista je značajno restaurirana.

Bista Julija Cezara. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Statua Pompeja. Danas se nalazi u Villa Arconati a Castellazzo di Bollate u Milanu, gdje ju je 1627. god. iz Rima donio Galeazzo Arconati. Lijeva ruka i metalni dijelovi nisu originalni. Pretpostavlja se da je ovo skulptura ispod koje je izdahao Julije Cezar.

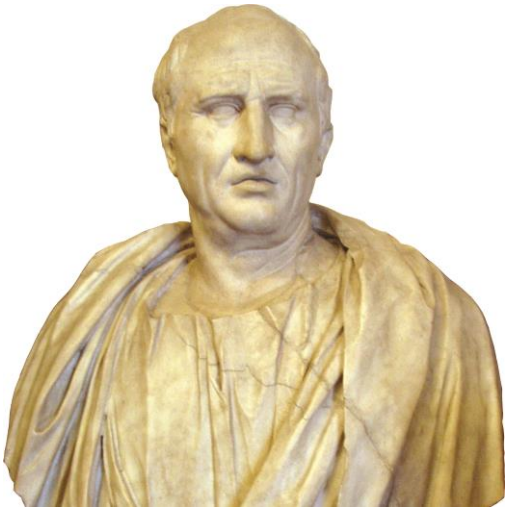

Bista Cicerona, izrađena sredinom I. st. n. e. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima.

Denar koji je dao emitirati Katon Mlađi 47/46. god. p. n. e. Na aversu se nalazi portret boginje Rome.

Postsulinski Rim

Već odmah nakon Suline smrti 78. god. p. n. e., pokazalo se da njegovo osiguravanje optimatskog sustava nije dugovječno. I pored teškog građanskog rata, proskripcija i ubijanja određeni duh opozicije prema Sulinim mjerama i zakonima se ipak uspio sačuvati. To su bili ne samo ostaci razbijene popularske stranke, nego i mnogi nezadovoljnici kojima je zemlja konfiscirana, zatim dijelovi gradskog plebsa koji su izgubili pravo na jeftino žito, a vitezovi su bili kivni zbog gubitka sudova. Opozicija je čak mogla računati i na neke elemente koji su ranije podržavali Sulu, kao npr. neke njegove veterane koji su dobili zemlju, ali se nisu snašli kao seljaci. Politički život se postupno prenosio na nove oblike udruživanje i to zajednice ili klubove, koji su imali i svoje predvodnike (*divisores tribuum*). Ovi klubovi su postajali moćni, i oni su se starali o izborima, o tužbama i odbranama a vladali su, na skoro mafijaški način, i nad gradskim ulicama.

U tom periodu počinje uspon pojedinaca, kao Publija Cetega, koji je bio pristalica Marija, ali je prebjegao Suli. Ceteg je bio poznati spletkaroš koji je lukavo utjecao na javni život Republike. Inače je i sam bio pod velikim utjecajem svoje priležnice Precije. Kao zastupnike Sulinog režima, nakon njegove smrti, treba istaći i Kvinta Metela Pobožnog, Kvinta Lutacija Katula (konzula za 78. god. p. n. e. i sina pobjednika kod Vercele), braću

Lucija (koji je uspješno vojevao na istoku pod Sulom) i Marka Lukula. Od istaknutijih pojedinaca u ovom periodu vrijedi istaći i Kvinta Hortenzija, Decima Junija Bruta, Mamerka Emilija Lepida Livijana i Gaja Kota (prijatelja i suradnika ubijenog Druza). Ali posebno mjesto među svima njima zauzima Gnej Pompej kojem je bilo 28 godina u trenutku Suline smrti (rođen je 29. IX. 106. god. p. n. e.). On se već u bitkama u Italiji, Siciliji i Africi bio itekako istakao i bio je vrlo popularan u vojsci (koja ga je proglasila i imperatorom, u tadašnjem republikanskom kontekstu), a i bio je dobrog zdravlja i u odličnoj fizičkoj spremi. Uz sve to, Pompej je bio i jedan od krupnijih nobila, a posjedovao je zemlju kako u Italiji (posebno u Picenumu), tako i u provincijama (posebno nakon Sertorijevog rata u Iberiji). Pompej je imao razvijenu klijentelu i uživao je popularnost među svojim vojnicima. Potrebno je naglasiti da Pompej nije bio bezuvjetni pristaša Sulinog zakonsko – ustavnog uređenja. On je često nastupao kao individualac, a ne kao pripadnik optimatske, senatske oligarhije i ponekad je njenim predstavnicima izgledao kao previše ambiciozni vojskovođa i političar koji se nastoji uzdići iznad „dozvoljenog“. Kao i u predgrakhovskom razdoblju, senatorska oligarhija sprečavala je uzdizanje pojedinih svojih članova.

Iako je nizao pobjede, Pompej nije bio genijalni vojskovođa i nije bio sklon rizicima (iako je bio osobno hrabar) i u bitku je stupao kada je u potpunosti bio siguran da nadvladava protivnika. Vrijedi istaći da je Pompej bio častan i moralan čovjek, koji po svojoj prirodi nije bio zao, i koji je bio prijatna osoba i prema familiji, i prema prijateljima pa i prema rimskom narodu. On nije u trijumfu provedene zarobljene neprijateljske vojvode i kraljeve dao smaknuti, što je bio čest običaj. Međutim, i pored iznimnih kvaliteta i velike popularnosti Pompej nije odavao da je osoba sa vizijom, koja je „stvorena radi nečega“, i nije baš djelovao vođen nekom unutarnjom strašću. Jednostavno rečeno, on nije imao neki zacrtani cilj svoje političke karijere. I pored određenog nivoa taštine, on je znao biti i osoba sa ne baš čvrstim stavom, i neke njegove odluke su bile produkt mišljenja i stavova njegovog okruženja. Tako se poradi Suline volje rastavio od supruge, a veliki utjecaj na njega su imali pojedini oslobođenici i klijenti. Uz to, on je uvijek bio vjeran osnovnim načelima rimske politike i nikada se nije usudio da uradi nešto nezakonito, kao npr. Sula. Pored Pompeja, u ovom postsulinskom periodu veliku ulogu je imao i Marko Licinije Kras, koji je vodio porijeklo iz starog nobilskog plebejskog roda Licinija. I pored nesumnjivih zapovjedničkih kvaliteta, on je moć stekao enormnim nagomilavanjem bogatstva, koristeći okolnosti nastale uslijed Sulinog prevrata (posebno konfiskacije imovine proskribiranih i njihovu prodaju na aukcijama). Tako je došao u posjed velikog broja zemljišta, kao i gradnjama u samome Rimu, a imetak je povećavao i raznoraznim financijskim špekulacijama i ulaganjem i novčarstvom i to uz pomoć svojih klijenata, oslobođenika i robova. Te nekretnine je onda davao pod zakup ili prodavao gradilišta uz visoku cijenu; osim toga, posjedovao je rudnike srebra, zemlju

i veliki broj robova. Pri sticanju svoga bogatstva nije prezao ni od kakvog sredstva, i nije baš bio oličenje morala u tadašnjem, već iskvarenom rimskom društvu. Tako se pripovijedalo da je u Brutiju čak dao nekoga unijeti u liste proskribiranih bez Sulinog naloga, kako bi se domogao njegova imetka. Kada je Sula saznao za to, nije više Krasa koristio ni za kakav javni posao. I tako je za kratko vrijeme M. Licinije Kras od običnog senatora postao najbogatiji Rimljanin. Krasova imovina je pred njegovu smrt, i nakon izvanrednih troškova u tome periodu, iznosila 170 miliona sestercija.

Plutarh tako navodi: „Rimljani, istina, kažu da je brojne Krasove vrline zasjenila njegova jedina mana, žudnja za bogatstvom. Ali vjerojatno je da je ta jedna mana, postavši jačom od sviju drugih njegovih slabosti, oslabila ostale. Ali glavni dokaz njegove gramzljivosti predstavljaju način stjecanja i veličina njegova imetka. Jer premda u početku nije posjedovao više od 300 talenata... kad je uoči pohoda na Parte sam sastavio procjenu svoje imovine, našao je da joj je vrijednost 7100 talenata. Najveći pak dio toga, ako treba reći sablažnjivu istinu, izvukao je iz vatre i rata učinivši javne nesreće svojim najvećim izvorom prihoda. Jer kada je Sula zauzevši Rim, prodavao imovinu ljudi koje je dao smaknuti i smatrajući i nazivajući to ratnim plijenom, a željeći što veći broj najutjecajnijih ljudi okaljati tom zločinačkom ljagom, Kras nije nikada izostao primajući ili kupujući to. Pored toga vidjevši da su urođene i stalne nevolje Rima požari i urušavanje zgrada zbog njihove prevelike težine i velikog broja spratova, dao se na kupovanje robova graditelja i zidara. Zatim kada ih je imao preko 500 stotina, kupovao je u velikom broju zgarišta i susjedne zgrade jer su mu ih vlasnici iz straja i nesigurnosti prepuštali za malu cijenu tako da je najveći dio Rima došao u njegovo vlasništvo.“

A sa bogatstvom je dolazila i politička moć. Po Krasovim vlastitim riječima, bogatim čovjekom se mogao smatrati samo onaj ko je mogao svojim sredstvima izdržavati vojsku. Sam Kras je svoj politički utjecaj održavao i tako što je znao kako treba postupati sa ljudima, posebno sa onima od kojih je očekivao podršku (svakog imalo bitnijeg građanina je znao na ulici pozdravljati njegovim imenom). Kras je mnogima davao kredite, zauzimao se na sudovima i tako stalno stjecao veliki broj zavisnih osoba. Tako je dosta ljudi zastupao pred sudom i što nije mogao učiniti svojom govorničkom vještinom (koja je bila osrednja, a bio je i nagluh), to je onda uspijevao novcem potkupljujući sudije. Čak je polovina sudija spadala u njegove dužnike, a i mnogi drugi ugledni i utjecajni građani su postajali ovisni od Krasa, koji u tome pogledu nije imao stranačkih predrasuda i opterećanja. On, kao i Pompej, nije bio sektaški optimat, nego je imao oportuna shvatanja.

Pojava Gaja Julija Cezara

U ovome vremenu polako se na javnoj sceni pojavljuje još jedna ličnost, koji je od svih nabrojanih bio i najmlađi. To je bio Gaj Julije Cezar rođen 13. jula 100. god. p. n. e. u jednoj od veoma uglednih patricijskih familija. Po agnatskoj liniji gens Julijevaca je pripadao jednom od najstarijih rimsko – latinskih rodova, i po svojoj mitskoj prošlosti je vezivan za Jula/Askanija, sina Eneje, pa su radi toga Julijevci isticali i svoje božansko porijeklo (jer je Eneja sin Venere/Afrodite). Gaj Julije Cezar je posebno u toku svoje političke karijere značajno isticao tu mitološku povezanost sa božanskim. Kognomen *Caesar* je porijeklom, prema Pliniju Starijem, od pretka koji je bio rođen „carskim rezom" (od latinske riječi za sjeći = *caedere, caes*). *Historia Augusta* sugerira da je prvi Julijevac sa kognomenom Cezar ustvari imao gustu, bujnu kosu (na latinskom *caesaries*; naš Cezar je ustvari bio pročelav), ili da je sive oči (latinski *oculis caesiis*), ili da je ubio slona (*caesai* na maurskom) u borbi. Sam naš Julije Cezar je izdavao novce sa slikama slona, indirektno sugerirajući da je favorizirao ovu interpretaciju. Inače „*Caesar"* se na tadašnjem latinskom nije izgovaralo na moderni, naš način „Cezar", nego „Kajsar". Ipak uprkos svome drevnom, patrcijskom porijeklu Juliji Cezari nisu bili nešto politički istaknuti i utjecajniji, imajući do tada samo tri konzula. Cezarov istoimeni otac je dostigao samo rank pretora (i bio je namjesnik provincije Azije), i iznenada je umro prirodnom smrću (moguće moždani ili srčani udar) 85. god. p. n. e., ostavivši svoju porodicu samu u vrlo turbulentnim i opasnim vremenima. Za razliku od svojih optimatskih rođaka Julija Cezara, neposredna grana iz koje je poticao naš C. Julije Cezar je bila popularska. To je rezultat činjenice da je Julija (živjela 130. – 69. god. p. n. e.; tetka C. Julija Cezara) bila udata za Gaja Marija. Aurelija (živjela 120. – 54. god. p. n. e.), majka C. Julija Cezara, je poticala iz utjecajne i bogate familije Aurelija Kota. Obrazovana i inteligentna Aurelija će imati veliku ulogu u podizanju i utjecaju na svoga sina, tako da je njeno prisustvo u oblikovanju i političkoj karijeri C. Julija Cezara nezaobilazno i snažno. Marko Antonije Gnifo / *Marcus Antonius Gnipho*, orator i gramatičar galskog porijekla, bio je tutor Julija Cezara. Julije Cezar je imao i dvije starije sestre, obje nazvane Julija (sa distinkcijom Starija / *Maior* i Mlađa / *Minor*) i čiji će potomci imati veliku ulogu u zbivanjima nakon martovskih ida (Gaj Oktavije / kasnije Oktavijan August, Kvint Pedije, Lucije Pinarije Skarp).

Cezar je bio odličnog intelekta, pronicljiv i izrazito obrazovana osoba. Izvori govore o njegovoj neobičnoj energiji. O njemu se govorilo da je mogao istovremeno slušati, čitati i diktirati pisma. Njegov intelektualni potencijal je bio visok i primjetan u tadašnjoj rimskoj javnosti i ispoljavao se ne samo u političkoj i pravnoj sferi, nego i u književnosti (pisao je historijske komentare i izvještaje i pjesme). Grčkim jezikom se koristio u istoj mjeri kao i svojim maternjim latinskim. U govorništvu je preferirao aticizam. Isticao se brzim zaključivanjem i poduzimanjem, bio je vrlo preduzetnog i preduzimljivog duha. Cezar nije

bio mizantrop i bio je osoba sa kojom se moglo razgovarati i koja je bila dobar prijatelj i koja je željela pomoći, ako je mogla. Svoju nemilosrdnost je uglavnom pokazivao samo onda kada je to bilo krajnje rješenje. Uz intelektualnu blistavost, Cezar je posvećivao pažnju i fizičkim aktivnostima, bio je dobar mačevalac i konjanik, a isticao se kao i odličan plivač (što će me kasnije u Aleksandriji i spasiti život). Sačuvane predodžbe Cezara i opisi njegove vanjštine prikazuju ga kao skladnog čovjeka, visokog rasta, mršavog, oštrih crta lica. Njegovo zdravstveno stanje nije nimalo bilo zadovoljavajuće. Cezar je bio i epileptičar, sa čestim napadima padavice. Ali mu to neće smetati da za vrijeme galskih pohoda podnosi zajedno sa vojnicima sve ratne tegobe. Za vrijeme Aleksandrijskog rata samo je neobičan tjelesni napor spasio Cezara propasti. Poseban problem u kasnijem životu za Cezara biti će njegova čelavost, koju će pokušavati prikrivati na različite načine. Posebno mjesto u njegovom životu ima njegov i pomalo hedonizirani način života, kada nije bio na vojnim kampanjama. On je bio strasni ljubitelj raskoši i elegancije, pa je trošio ogromna sredstva na svoje vile, slike i kipove. O njegovoj raskalašenosti sastavljali su epigrame čak i njemu odani vojnici.

Karijera mladoga Julija Cezara je započela sa obnašanjem određenih svećenilkih dužnosti, i 84. god. p. n. e. on je nominiran za *flamen Dialis*, visokog svećenika Jupitera (i to protekcijom Marija). Julije Cezar je sa popularima bio vezan i preko svoje supruge Kornelije (živjela 94. – 69 ili 68. god. p. n. e.), kćerke Kornelije Cine. Prije Kornelije, Julije Cezar je bio zaručen sa izvjesnom Kosutijom (*Cossutia*), iz bogate i viteške familije koja je pripadala plebejskom gensu. Sa Kornelijom Julije Cezar će dobiti kćerku Juliju (ljubimicu svoga oca). Međutim, nakon Sulinog osvajanja Rima, situacija se za mladića naglo pogoršala i oduzeta mu je svećenička čast, suprugin miraz, oteto mu je nasljedstvo i zahtijevano je da se razvede od Kornelije, što je on odbio. Odlučno odbijanje Sulinog naređenja izložilo ga je smrtnoj opasnosti i prijetnja je uklonjena tek na intervenciju familije Aurelije, koja je uključivala istaknute pristalice Sule, i Vestalki. Sula je poštedio život mladića, ali je proročanski rekao da se u "dječaku" (tj. Gaju Juliju Cezaru) kriju mnogi Mariji. Osjećajući se, sa pravom, ipak nesigurnim u Rimu (jer je Sula lako mogao promijeniti mišljenje) Julije Cezar je napustio Italiju i otišao na istok. Tamo se pridružio vojsci služeći pod zapovjedništvima Marka Minucija Terma / *Marcus Minucius Thermus* u provinciji Aziji i Servilija Isaurijskog / *Servilius Isauricus* u Kilikiji. Za isticanje u opsadi Mitilene na Lesbosu odlikovan je sa *corona civica*, Kako bi se osigurala flota, Cezar je posjetio bitinijskog kralja Nikomeda, zadržavši se na njegovom dvoru neuobičajeno dugo. To je raširilo priče o njegovom eventualnom homoseksualnom odnosu sa Nikomedom, a koje će kasnije postati i oruđe u rukama njegovih političkih protivnika prateći ga do kraja života. Njegov emocionalni i familijarni život je bio zanimljiv. Inače Cezarov ljubavni i seksualni život će biti vrlo korišten od strane njegovih političkih protivnika, kao vrlo dobro oružje za njegovu diskvalifikaciju pa i očito vrijeđanje (rimski javni diskurs za vrijeme Republike nije poznavao niti je primjenjivao političku korektnost).

Cezar je bio vrlo zaljubljive prirode i imao je nešto izražajniju emocionalnu potrebu, kao i istaknutiji libido,on je nesumnjivo bio izrazito šarmantan i uglađenog ponašanja. On je sigurno imao seksualne i ljubavne odnose sa oba pola (u galskom trijumfu su vojnici pjevali podsmješljive pjesmice na taj račun svoga vojskovođe) i imao je veliki broj ljubavnica i ljubavnika, ali je ipak veće emocionalno povezivanje imao sa ženama. Taj odnos sa ženama će biti vrlo karakterističan za Cezara, i imati će velikog utjecaja na njegovu političku i državničku karijeru, što je možda rezultat rane smrti oca i prepuštanja na brigu majke. On je upravo zahvaljujući ženama iz svoga života bio povezan sa narodnjacima (tetka Julija i supruga Kornelija). Majka Aurelija je imala prilično značenje za Cezara, koji će je iznimno štovati sve do kraja njenog dugog života, a i sa svojim sestrama je gajio bliske bratske i sestrinske veze. A kćerka Julija će u njegovom „srcu“ zauzimati posebno mjesto. I supruga Kornelija je utisnula snažan pečat na njegovo oblikovanje, a i bez obzira na očevidno politički dogovoreni brak sa Kalpurnijom Pisonis, ni prema njoj nije bio ravnodušan. A posebnu priču će zauzimati višedecenijska ljubavnica Servilija (koju je izrazito volio), majka Bruta (koji je vodio zavjeru protiv Cezara za martovske ide). Odnos sa mladom i lukavom Kleopatrom će uvelike utjecati na zadnje tri godine njegovog života, i indirektno će proizvesti i njegov raskid sa dijelom rimske javnosti.

Na vijest o Sulinoj smrti, Cezar se vratio u Rim, i posvetio se advokaturi. Njegovo tadašnje imovinske stanje je bilo slabo, jer mu je imovina zaplijenjena i radi toga je živio u umjerenoj i pristojnoj kući u Suburi, rimskoj četvrti u kojoj su prebivale niže klase. Cezar je postao poznat po svome dobrom govorništvu, a kako bi ga još više usavršio otišao je 75. god. p. n. e. na Rodos na dodatne studije kod Apolonija Molona (koji je ranije podučavao Cicerona). Međutim, na putu je bio otet od gusara i držan kao zarobljenik na otoku Farmakuza (Dodekanski otoci). Nakon isplate otkupa i oslobađanja, Cezar je sam podigao flotu i zarobio gusare koji su ga bili oteli, zatočivši ih u Pergamu. Pošto je Marko Junkt/ *Marcus Iunctus,* namjenik Azije, odbio da gusare pogubi (preferirajući da ih proda kao robove), sam ih je Julije Cezar razapeo (kao što im je bio obećao dok su ga držali u zarobljeništvu, a oni to smatrali šalom). Nakon toga je produžio za Rodos, ali je ponovo pozvan natrag u provinciju Aziju gdje se desio vojni upad iz Ponta. Po povratku u Rim Julije Cezar je izabran za vojnog tribuna, a izabran je za kvestora za 69. god. p. n. e., i svoju karijeru je postizao teškim, ali upornim putem. Za vrijeme svoje kvesture Julije Cezar je izveo vrlo smion potez, na pogrebu svoje tetke Julije (udovice Marijeve) održao je pogrebni govor (koji je ustvari bio veličanje julijevskog roda i politička promarijevska demonstracija), a u procesiji su bile nošene i slike Marija (neviđeno od dana Sule). Tim činom je Julije Cezar na simbolički način rehabilitirao narodnjačku stranku, postavši njen novi, mladi lider. Međutim te godine mu je umrla i supruga Kornelija Cina, i nakon pogreba (koji je isto iskoristio kao političku popularsku demonstraciju) Cezar je otišao da služi u Iberiji pod Antistijem Vetusom (*Antistius Vetus*). Dok je bio tamo u jednom hramu je vidio statuu Aleksandra Velikog, i osjetio je žalost jer je on tada bio u godinama u kojima je

Aleksandar Veliki osvojio svijet, dok je on sam dotada ostvario malo. Po svome povratku 67. god. p. n. e. ponovo se oženio, ovoga puta sa Pompejom, kćerkom Kvinta Pompeja Rufa / *Quintus Pompeius Rufus* i Kornelije, kćerke L. Kornelija Sule. Cezar je 65. god. p. n. e. bio izabran za edila i u okviru svojih ovlasti je obnovio spomenike Marijevih pobjeda (dok je zvanično još uvijek sulinski režim), poduzeo je optužbe protiv ljudi koji su profitirali od Sulinih proskripcija i potrošio je jako mnogo na javne radove i igre. Cezarova odlučnost, pa i drskost u poduzimanju akcija i poslova za vrijeme edilstva se najbolje vidi prilikom ponovnog podizanja Marijevih likova, trofeja i spomenika na Kapitolu, a koje je Sula naredio da se odstrane. Tako su po Cezarovom naređenju u toku samo jedne noći, i pored optimatskog protivljenja (posebno je negodovanje bili izraženo od strane nekih upornih Sulinih pristalica), vraćeni spomenici u čast Marija i njegovih pobjeda. Time je 65. god. p. n. e. došlo do nove velike simboličke pobjede narodnjaka… čime su oni nakon dvije decenije konačno i zauvijek rehabilitirani. Svoje edilstvo Cezar je obilježio raskošnim predstavama (on je izveo na scenu 320 parova gladijatora) i građevinama. Mnogi veterani iz Marijevih borbenih etapa su se okupljali i javno demonstrirali pred Marijevim kipom, a Senat se nije usudio tome suprotstaviti (iako su sulinski zakoni to još uvijek zabranjivali). Nakon poteza povućenih za vrijeme edilske službe G. Julije Cezar je bio neprikosnoveni i novi vođa narodnjaka.

Marko Tulije Ciceron

U ovom periodu iznikla je još jedna ličnost, ali koja slavu i karijeru nije željela steći na bojnom polju i u oklopu, nego obučen u togu u sudnici kao najveći i najbolji govornik i advokat. Ciceron se smatra jednim od najbriljantijih umova staroga Rima, a po prirodi je bio darovit, svestran (po tome su mu u rimskoj historiji ravni samo Varon i kasniji Plinije Starije), pronicljiv, plemenit, vješt, dosta vezan za familiju, ali na momente i pomalo plašljiv i neodlučan, pa i tašt i častoljubiv.

Krug osoba koje su dobivale kvalitetno i odlično obrazovanje znatno se proširio pred kraj Republike. Veliku ulogu u razvitku rimske kulture odigrali su ljudi porijeklom iz raznih italskih municipija. Poslije Savezničkog rata postepeno počinje iščezavati izoliranost italskih gradova i oblasti, koja je dugo trajala. Djeca municipalne aristokracije dobivaju obrazovanje u Rimu i ulaze u kružoke rimske aristokratske mladeži. Među tim Italicima, "skorojevićima" (*homines novi*), kako su ih u Rimu nazivali, našao se priličan broj talenata, koji su kasnije stekli veliku popularnost.

Njegovo arpinsko i skorojevičko porijeklo je imalo nesumnjiv utjecaj na izgradnju ove ličnosti, jer je uvijek nastojao biti bolji (u svome znanju, umijeću i trudu) i snažniji u zaštiti interesa senatorske oligarhije. Ciceron je poticao iz viteške porodice, a njegov otac je imao dobre veze u Rimu i nastojao je svojim sinovima Marku i Kvintu da da najbolje obrazovanje. A upravo je široko i odlično obrazovanje Cicerona uvezalo sa tradicionalnom rimskom elitom. Kognomen „Cicero" (u to doba se izgovarao kao „Kikero") potiče iz latinske riječi *cicer* = slanutak, leblebija. Po Plutarhu je to ime prvo dato Ciceronovom pretku koji je imao bradavicu na nosu koja je podsjećala na leblebiju. Međutim, moguće je da je porijekla kognomena radi toga što su Ciceronovi pretci prosperirali uzgajanjem leblebija. O Ciceronovoj majci Helviji se malo zna. Ciceron je bio vrlo i talentiran i vrijedan učenik, i on je imao mogućnost da studira rimsko pravo kod Kvinta Mucija Skevole, zajedno sa Gajem Marijem Mlađim, Servijem Sulpicijem Rufom / *Servius Sulpicius Rufus* i Titom Pomponijem / *Titus Pomponius* (kasnije nazvanim i Atik / *Atticus* – „Atički", zbog toga što je živio u Ateni). Dvojica posljednjih su postali veliki Ciceronovi prijatelji. Pored njih Ciceron je u mladosti postao prijatelj i sa glumcima Ezopom i Roscijem, i pjesnikom Arhijom. U toku svoga obrazovanja Ciceron je u takvoj mjeri naučio grčki jezik, da je mogao već u mladosti prevoditi grčke pjesme na latinski. Kao uzori su mu služili Tukidid, Lizija, Izokrat i posebno Demosten. Filozofiju je slušao kod epikurejca Fedra, a kasnije i kod akademičara Filona i stoika Diodota. Ciceron je služio u vojsci za vrijeme savezničkog rata i to pod Cn. Pompejem Strabonom i L. Kornelijem Sulom, a svoju advokatsku karijeru je započeo oko 83. – 81. god. p. n. e. Njegov prvi veliki i glavni slučaj (zabilježen u sačuvanim izvorima), je bila odbrana Seksta Roscija/*Sextus Roscius* iz 80. god. p. n. e., optuženog za oceubistvo. Ovo je bio vrlo hrabar potez od strane Cicerona, jer je optužba bila inscenirana od strane tada svemogućeg Sulinog oslobođenika Hrisogona koji se nastojao u to vrijeme kaosa pokušao dočepati Roscijevog posjeda. U procesu je Ciceron djelovao oštro, odlučno, koristeći znanstvene metode i teoretske postulate i bio je u potpunosti odan interesima Roscija, kojeg je uspio osloboditi optužbe i tako se proslaviti. Ipak je naredne 79. god. p. n. e. Ciceron otišao na istok, u Grčku, Atenu, Malu Aziju i Rodos, gdje se upoznao na licu mjesta sa tekovinama tamošnje civilizacije i gdje je nastavio spoznavati nova znanja i usavršavati svoja umijeća. U Ateni ga je govorništvu podučavao Demetrije, a filozofiju Antioh, Fedro i Zenon, a u Maloj Aziji je slušao znamenitog retora Menipa iz Stratonikeje. Njegov ipak glavni instruktor je bio retoričar Apolonije Molon sa Rodosa, koji ga je poučio takvim oratorskim stilskim formama kojih će se Ciceron načelno pridržavati u toku svoje karijere. Ciceron je tako brzo učio kod Apolonija, da je ovaj izjavio: „Rimljani nam eto oteše i ono zadnje, čime smo ih nadkriljavali". Iako je primarno bio eklektičar, Ciceron je od svih filozofskih pravaca najviše bio inspiriran učenjem Platona (kojeg je čak nazivao svojim bogom, iako je odbacivao njegovu teoriju o idejama), odnosno Akademije (što je započelo još sa dolaskom Fila iz Larise, tadašnjeg upravitelja Akademije 87. god. p. n. e. u Rim). U to rano doba svoje karijere je preveo sa grčkog Ksenofontov

spis „*Oeconomicus*” i nekoliko Platonovih dijaloga, ali su se od svih ovih prijevoda sačuvali samo fragmenti.

Ciceronov porodični život je bio manje zanimljiv od Cezarovog, i on se vjerojatno 79. god. p. n. e. vjenčao sa Terencijom (koja je poticala iz bogate plebejsko-nobilske familije Terencija Varona) sa kojom je ostao u braku nekih 30 godina i sa kojom je imao kćerku Tuliju (koju je veoma volio) i sina Marka. Terencija je imala utjecaja na političku i pravnu karijeru svoga muža. Ciceron je 75. god. p. n. e. bio kvestor na Siciliji, i pokazao je zavidno poštenje i integritet u poslovima sa provincijalcima, što je vrlina koju će dugo zadržati. Sa kvesturom je započela i njegova politička karijera (nakon kvesture automatski ulazi u Senat, zatim je 69. god. p. n. e. izabran za kurulskog edila, a 66. god. p. n. e. pretorom).

Ciceron je kao i većina tadašnji rimskih političara bio izrazito dobro i temeljno obrazovan, sa razvijenim istančanim umjetničkim ukusom, pa zato i ne treba da čudi da je znao trošiti velike svote na nabavku knjiga, rukopisa i umjetničkih djela različitih tipova. Koliko mu je stalo do knjiga, najbolje svjedoči njegova prepiska sa Vatinijem koji je tada bio zapovjednik u ilirskoj Naroni. Ciceron piše Vatiniju da mu pomogne pronaći njegova knjižničara roba Dionizija koji je pobjegao i usput mu pokrao knjige. Vatinije mu odgovara da je saznao da je Dionizije prešao na područje Ardijejaca, i da je on izdao naredbe da se „lovi” i na kopnu i na moru. Ovo ujedno pokazuje koliko su značenje knjige imali za tadašnje rimsko društvo. Zanimljivo je da je rob Dionizije smatrao shodnim da ukrade knjige i da ih sa sobom nosi sve do Narone, pa i na ardijejsku teritoriju.

Lepidova buna

Marko Emilije Lepid / *Marcus Aemilius Lepidus*, otac budućeg istoimenog trijumvira, je bio pristalica Sule, što mu je omogučilo da stekne bogatstvo (najviše zahvaljujući proskripcijama) i moć. Bio je namjesnik Sicilije, gdje je nizom zloupotreba došao do velikog bogatstva, pa mu je prijetila i tužba. Ali kada je Sula podnio ostavku, Lepid je pokušao da postane centar protusulinske opozicije. On je bio izabrani konzul za 78. god. p. n. e., i nastojao je da spriječi da Sula bude sahranjen na Marsovom polju. Ali je Pompej uspio da osigura punu sahranu Sule. Za vrijeme svoga konzulskog mandata Lepid se sve više svrstavao na stranu populara, pokušavajući da se opet uspostavi stara vlast plebejskih tribuna, da se uspostavi subvencionirano dijeljenje žita, da se omogući povratak prognanim, a ponudio je da povrati i zemlju oduzetu od Sule njenim starim vlasnicima. Ti potezi su oko njega okupili veliki broj nezadovoljnika. U Etruriji je izbila i pobuna lokalnih stanovnika (kojima je oduzeta zemlja) protiv Sulinih veterana. U cilju gušenja tog pokreta u Etruriju su

poslana oba konzula. Ali je Lepid svoj boravak u Etruriji iskoristio za pripremu novog ustanka. On se oslanjao u prvom redu na zemljoposjednike koje je Sula upropastio, na Marijeve veterane i na stanovništvo, nezadovoljno podjelom zemlje Sulinim veteranima. Senat je morao i popustiti i ponovo omogućiti prodaju subvencioniranog žita (uz određena ograničenja) siromašnom gradskom plebsu. Međutim, njegovi drugi prijedlozi (a posebno onaj o vraćanju stare vlasti plebejskim tribunima) su bili odbačeni. Lepid je došao u sukob sa drugim konzulom Kvintom Lutacijem Katulom / *Quintus Lutatius Catulus*, i Senat je morao arbitrirati natjeravši ih da se zakunu da se neće boriti, a Lepid je kao namjesnik poslan u Narbonsku Galiju. Ali iduće godine Lepid se, i pored zakletve, vratio sa vojskom a i onima koje je Sula prognao, on je ponudio mogućnost povratka i povratak oduzetih dobara, a tražio je i novi konzulat za iduću godinu. Senat je reagirao protiv Lepidovih namjera i opozvan je iz provincije, a protiv njega je poslana vojska sa Pompejem na čelu. Međutim, Lepid se uspio sa vojskom iznenada pojaviti pred Rimom i na Marsovom polju je došlo do bitke u kojoj je Katul ipak uspio poraziti Lepida, koji se povukao u Etruriju. Lepidov suradnik Marko Junije Brut Stariji/*Marcus Junius Brutus Maior*, otac Bruta (čuvenog ubice Cezara za martovskih ida), je ostao u gradu Mutini i predao se Pompeju. Brut Stariji je ipak ubrzo likvidiran, uprkos obećanju i zadatoj riječi. Sada je Lepid bio prisiljen da napusti i Etruriju i da pobjegne na Sardiniju (gdje je neuspješno pokušavao da pobijedi tamošnjeg namjesnika) gdje je i umro 77. god. p. n. e. Ostatke Lepidovih trupa odveo je jedan od istaknutih marijevaca – Marko Perperna, u Španjolsku, da bi ih priključio vojsci Kvinta Sertorija.

Sertorijev rat od 80. do 71. god. p. n. e.

Ali i pored optimatske hegemonije u Italiji, hispanske provincije su bile poprište žestokog otpora koji je predvodio Kvint Sertorije (123. – 72. god. p. n. e.). Ovaj sposobni Marijevac je rodom iz Nursije u sabinskoj zemlji. Zanimljivo je da je i on kao i drugi veliki popularski lideri (Tiberije Grakh i njegova majka Kornelija; Gaj Julije Cezar i njegova majka Aurelija) bio blizak sa majkom. Sertorije je u početku započeo pravno – govorničku karijeru, ali se ubrzo našao u vojsci, gdje je pokazao sve svoje kvalitete. Uspio je preživjeti katastrofu kod Arausia, gdje je pokazao neobičnu hrabrost. U Marijevoj vojsci se pokazao kao odličan obavještajac, pribavši Mariju odlične informacije o lutajućim germanskim narodima i borio se kod Akve Sekstije. Svoju kanije sudbinsku vezu sa Iberijom započeo je 97. god. p. n. e. kao vojni tribun pod zapovjedništvom Titija Didija, a za svoje poduhvate u Iberiji je nagrađen sa *corona graminea*. Za 91. god. p. n. e. je bio kvestor u Cisalpinskoj Galiji, a u to vrijeme je stekao i tešku ozljedu oka. Po povratku se neuspješno (poradi Kornelija Sule)

pokušao takmičiti za plebejskog tribuna. Sertorije je bio sposoban i odan (sa umjerenim stavovima) popular, ali je pokušavao, djelimično i uspješno, amortizirati nasilje koje je izazvao Marije sa svojom "ardijejskom" vojskom nakon zauzimanja Rima 87. god. p. n. e. Nakon Sulinog povratka sa istoka i sloma popularskih snaga, Sertorije je kao popularski prokonzul otišao u hispanske provincije. Sertorije je bio iznimno talentiran u vojnim, državničkim i organizatorskim poslovima, i kako će se pokazati izgraditi će jednu vrlo dobru vojnu silu, pa su ga njegovi hispanski vojnici zvali "novim Hanibalom" (isto je kao on izgubio oko). Nesumnjivo jedan veliki čovjek i vizionar u punom smislu.

Po svom dolasku u Hispaniju, Sertorije je poslao vojsku pod Julijem Salinatorom da utvrde pirinejske prolaze, ali ipak su optimatske trupe pod zapovjedništvom Gaja Anija uspjele da probiju liniju, a Salinator je ubijen izdajstvom. Sertorije je tada morao da se povuče u sjevernu Afriku, gdje je zauzeo Tingis (današnji Tanger), a pobijedio je i optimatske rimske trupe. Tada su Luzitanci (koji su se našli pod pritiskom i pljačkom optimatskih zapovjednika) poslali izaslanstvo Sertoriju, sa pozivom da im bude vojskovođa u ratu protiv optimatskih Rimljana. Sertorije je prihvatio ponudu i 80. godine p. n. e. se uputio Luzitancima, probijajući se kroz neprijateljske pozicije. Na njegovu stranu je u početku stao samo dio luzitanskih zajednica kojima je dodao 2.600 popularskih Rimljana – prebjega iz Afrike. On je regrutirao još 4.000 pješadinaca i 700 konjanika i pokrenuo se protiv optimatskih trupa, nižući pobjedu za pobjedom. Prvo je do nogu potukao Lucija Fufidija kod Betisa, zatim Marka Domicija Kalvina (koji je i poginuo), a Lucije Manlije se došavši iz Galije sa 3 legije, jedva spasio pobjegavši u Ilerdu (danas Lerida), a zatim u svoju provinciju. U Hispaniju je 79. god. p. n. e. došao sposobni rimski zapovjednik Kvint Metel Pobožni, kojeg je isto doveo u tešku situaciju (Metel se morao povući iz Dalje Hispanije). Sertorije se nije zadovoljavao samo vojnim uspjesima, nego je stvarao paralelnu državnu strukture Republike u hispanskim provincijama. Tako je od istaknutijih rimskih prognanika i emigranata stvorio paralelni Senat, a koji je trebao imati 300 članova, te na rimski tradicionalni i formalni način postavljati funkcionere. Sertorijeva Hispanija postala je i pribježište za mnogobrojne popularske prognanike, pa je Sertorije sve više povećavao i rimski udjel u svojim snagama. Svoju vojsku je smatrao rimskom, i oficiri su bili samo Rimljani.

Sertorije je nesumnjivo uživao izniman autoritet i to ne samo Rimljanima, nego i među Hispancima. Njegov stav prema prema iberskom stanovništvu bio je drukčiji od stava ostalih rimskih namjesnika. Hispance je uspio pridobiti, čiji su se vodeći ljudi i aristokratija zavjerili da će biti vjerni Sertoriju. Inače je Sertorije prilično pazio na interese Hispanaca, pa je upotrebljavao i njihove religijske osobenosti u svoje svrhe, vojsku je smještao u izgrađena zimovališta (kako ne bi bili na teretu civila), a za djecu uglednih Hispanaca je ustrojio školu u Osci (današnja Hueska) u kojoj su obrazovani na grčko – rimski način (učili su grčki i latinski, književnost i ostalo). Ta činjenica je nesumnjivo presudno doprinijela

romanizaciji Hispaniji (karakteru koji i danas dominira ovim europskim poluotokom). Sertorije je jednostavno želio da u Hispaniji stvori novi "Rim", novu "Republiku", i zato mu je bila neophodna romanizacija i kultiviranje domorodaca u mediteranskom grčko – rimskom stilu, a koji bi činili masu populacije te nove hispano-rimske "Republike". Sertoriju su pripisivali i posebnu božansku snagu. Pričalo se da Sertorija prati košuta, koja mu prenosi volju bogova.

Rimska vojska koja je poslana na Sertorijev pokret se procjenivala na oko 120.000 pješadinaca, 6.000 konjanika i 2.000 pračkara i strijelaca, jedna prilično impozantna vojna sila, I protiv te velike vojske Sertorije se uspješno borio, pa je pod kontrolom svoga pokreta imao veći dio hispanskih provincija. Sertorijeva vojska bi narasla nekada i do 150.000 ljudi, ali bi se isto tako brzo i razilazila (jer svojim većim dijelom nije bila profesionalna i stalna, nego skupih raznoraznih hispanskih elemenata), pa ni oko njega ostajao sami manji stajaći odred. Sertoriju se pridružio već ranije spominjani Perpena, koji je došao sa vojskom i prilično bogatstvom (prvo je pobjegao u Liguriju, a onda odatle u Hispaniju). Sertorije je razvio i jaku antioptimatsku (koja je sada dobivala i konture antirimske) diplomatsku aktivnost, pa su i alpski klanci postajali nesigurni za prijelaz. On je imao kontakata sa gusarima i pobunjenim robovima u Italiji, a sa Mitridatom je sklopio i formalni savez. Tada je i Pompej zatražio prokonzulski *imperium* za Hispaniju, kako bi se obračunao sa Sertorijem. Sulinsko – optimatski Senat se plašio mladog, uspješnog i ambicioznog Pompeja, koji je bio odlučan da dobije zapovjedništvo u Hispaniji. Pompej još uvijek nije biran za magistrata i njegovog imenovanje za prokonzula u hispanskim provincijama je proturječilo tradiciji, ali je položaj uprave bio bezizlazan. Pompej je odbijao da raspusti svoje legije dok njegov zahtjev ne bude ispunjen. I konačno je Senat odredio Pompeja za novog zapovjednika hispanskog rata, davši mu prokonzulska prava (i to bez odluke komicija), i on se sa vojskom zaputi tamo u ljeto 77. god. p. n. e. Pompej je dobio ista prokonzulska ovlaštenja jednaka onim koje je imao Metel Pobožni, kako bi se održavala ravnoteža moći i bar na neki kontroliralo Pompeja, u koga sulinski optimati nisu baš imali neko veliko povjerenje. Ipak pacifikacija određenih pobunjenih galskih zajednica u blizini Masilije i izgradnja novog, kraćeg puta preko Kotijskih Alpa su ga usporili i u Hispaniju je stigao tek na jesen iste godine. Sertorije je nastojao da se suprotstavi Pompeju na sve moguće načine dok on zaustavlja Metelovo napredovanje, na Ebru je Perpena neuspješno pokušao zapriječiti prijelaz Pompejevim trupama 76. god. p. n. e. Pompej je potukao i Sertorijeva zapovjednika Herenija kod Valencije, pa je i zauzeo taj bitan grad. Ali kada se Sertorije direktno sukobio sa tada najvažnijim rimskim i optimatskim vojskovođom (do tada nepobjedivim) situacija je postajala sasvim drugačija. I kod Laura, južno od Valencije, Sertorije je nadmudrio i potukao Pompeja, uslijed čega su mnogi hispanski gradovi i zajednice pristali uz pobjedonosnog Sertorija. Ipak na drugoj strani Metel je imao uspjeha protiv drugog sertorijevskog zapovjednika Hirtuleja, koji se morao povući u Luzitaniju.

Kada je krenuo prema Valenciji da se spoji sa Pompejem, na putu je kod Segovije došlo ponovo do borbe sa Hirtulejevim trupama, koje je potukao, a i Hirtulej je poginuo. Ali ti uspjesi nisu praćeni sa Pompejeve strane kojeg je Sertorije ponovo potukao kod rijeke Sucra, a i sam Pompej je bio ranjen. Metel ipak pobijedi Perpenu i uspije se spojiti sa Pompejevim trupama. U novoj bitci sa Pompej kod rijeke Turije (Gvadalakivir), opet je Sertorije bio taj koji je pobijedio (tada je poginuo i Pompejev šurjak i kvestor Lucije Memije). Sa druge strane Metel je pobijedio Perpenu. Rimsko – optimatska vojska je opsjela Sertorija u Kluniju, ali je ovaj uspio pobjeći i ponovo na kraju 75. god. p. n. e. staviti se na čelo vojske. Sertorije je sada počeo primijenjivati gerilsko – partizanski način ratovanja, što je uz opću iscrpljenost Republike, hispanskih provincija i južne Galije doprinosilo dodatno teškom stanju na ratištu. Pojačana gusarska aktivnost u ovom dobu je samo išla u korist Sertoriju i njegovom otporu. Rimsko – optimatska vojska 2 godine nije dobila platu, pa se htjela razići a i Pompeju je bilo dosta i pomišljao je na to da ostavi zapovjedništvo u hispanskim provincijama. Istovremeno sa sertorijevskim ratom u hispanskim provincijama optimatski Rim se suočio sa velikim ustankog robova u Italiji predvođenim Spartakom, ratom u Makedoniji, i sa Mitridatom VI. ponovo u Maloj Aziji. Optimatski Rim čine sve kako bi Sertorija oslabio, nude velike nagrade i obećaju amnestije. Radi toga je Sertorije svoju sigurnost povjerio domorodcima, a ne više Rimljanima; a nesumnjivo je postajao sumnjičav i paranoičan. Tako je došlo i do pogubljenja sumnjivih osoba, i to naglo bez predviđene zakonske procedure. To je sve više rađalo nezadovoljstva, a u tome se našao i Perpena. Na jednoj gozbi 72. god. p. n. e. koju je priredio Perpena u gradu Osci (koji je bio glavno hispano-rimsko uporište), Sertorije je bio na prevaru umoren od strane urotnika kojima je na čelu stajao Perpena. I tako je poginuo jedan od najvećih Rimljana.

Novi vojskovođa hispano-rimskih snaga postao je sada Perpena, ali bez Sertorijevog autoriteta situacija se stalno pogoršavala. Jedan dio luzitanskih vojnika se razišao, a i moral i spremnost na borbu je naglo opala. I već kod prvoga sukoba Perpena pade u Pompejevo zarobljeništvo. Vjerolomni Perpena je želio da svoj život zaštiti tako što je ponudio Sertorijevu prepisku, gdje bi se mnogi istaknuti Rimljani našli kompromitirani. Pompej je dao da se nepročitana prepiska spali, kako ne bi unosila nove nemire i probleme, a Perpenu je dao pogubiti. Od ostalih popularske emigracije u Hispaniji, jedan dio se vratio u Italiju koristeći amnestiju (koju je najviše zagovarao mladi Cezar), dio je pobjegao u mauritanijske pustinje, a dio se čak pridružio gusarima. Osca i ostali hispanski gradovi su se postepeno predavali i zvanični Rim je ponovo potvrdio svoju vlast nad dvije provincije na ovom europskom poluotoku. Pompej je pokazao i talent za efikasnu organizaciju i poštenu administraciju u ovim provincijama, što je njegov autoritet, popularnost i patronat proširilo i nad hispanskim zemljama.

Balkan

Činjenica je da je od atentata na Druza rimski svijet bio u stanju intenzivne napetosti, sukoba, nasilja i kontinuiranih ratova. Čim bi se jedan rat završio, kao hidra nicala su nova žarišta. Na Zapadnom Balkanu su Delmati zauzeli Salonu (vjerojatno iskorištavajući građanske i stranačke sukobe), pa je Rim morao 78. god. p. n. e. poslati vojsku pod zapovjedništvom Gaja Koskonija. Pune dvije godine su trebale Koskoniju da pacifizira delmatski rat i povrati Salonu. Još je aktivnija bila makedonska granica na središnjem Balkanu. Ta granica je često bila nestabilna, a sukobi sa barbarskim srednjobalkanskim zajednicama su bili kronični. Prvo je prokonzul Apije Klaudije vodio u periodu 78. – 76. god. p. n. e. rat na granici uz uzajamna razaranja. Taj rat je nakon Klaudijeve smrti nastavio Gaj Skribonije Kurio u periodu 75. – 73. god. p. n. e. koji je započeo veliku kampanju protiv Dardanaca (zapadna Makedonija, Kosovo, južna Srbija). Marko Lukul 72. – 71. god. p. n. e. provali u Trakiju, pobijedi tračke Bese i zauzme Uskudemu ili Filipolis. Tada rimsko vrhovništvo priznaše i kralj tračkih Odriza Sadalas i grčki tračko-crnomorski gradovi.

Gusarstvo

Rimsko – italski građanski ratovi i pontski ratovi su doprinijeli širenju gusarstva u Istočnom Mediteranu. Tome je pogodovala i činjenica da Rimljani u tome periodu nisu posvećivali veliku pažnju mornaricu i u ovaj vakum moći na moru su jednostavno uletjele raznorazne veće ili manje, organiziranije ili ne skupine koje su postajale pravi gospodari morskih puteva. Uz to, Rimljani su u svome upravljanju istočnim provincijama pokazivali samo želju za održanjem svoje vlasti i izvora prihoda i profita, dok se nisu puno zanimali za produbljivanje i održavanje stabilnosti. Ta slabija zainteresiranost je isto tako pogodovala širenju gusarstva. Dva glavna centra gusarske aktivnosti su bili Kreta i Kilikija. Još u prethodnom stoljeću rimski Senat je bio poslao Scipiona Emilijana u Siriju i Egipat da vidi šta se može učiniti protiv gusarstva. Ali konkretno se nije ništa desilo. Gusarstvo je donosilo iznimno veliki profit, pa je otok Delos bio jedan od glavnih trgova za prodaju robova koje su dovodili gusari, a kupovali rimsko – italski trgovci. Pomorski putevi su postali prilično nesigurni, trgovačka aktivnost u konstantnoj opasnosti, a otmice uglednih ljudi i njihovo otkupljivanje su donosili isto veliki profit. Gusari se nisu ustručavali čak ni otvorenih napada širokog obujma, pa su tako na oči Sule i njegove mornarice, nakon mira sa Mitridatom, napali i opljačkali Samotraku, Klazomenu, Samos i Jasos. Oni su

opkoljavali gradove, pustošili otoke, prisiljavali stanovnike nekih gradova da im plaćaju danak. Računa se da je preko 400 mjesta i gradova napadnuto, a gusari se nisu ustručavali da se iskrcaju, pa da i ulaze u unutrašnjost i vrše prepade. Njihova drskost dolazila je dotle da su napadali čak i na Ostiju. Jednom su zarobili dva pretora sa svim liktorima što su ih pratili.

Različita priobalna naselja i zajednice oko mediteranske obale su imale male operativne flotile radi odbrane, trgovine, ali i napada na druge zajednice. Često bi te male zajednice stupale u savezništva koja su mogla biti labave ili čvršće prirode (zavisno od situacije i zemlje). Ustvari, gusarska aktivnost je bila vrlo organizirana, i to posebno u trouglu Kirena – Peloponez – Kilikija, pa se može reći da je tu egzistirala neka vrsta „gusarskog imperija". Iako su operisali od Herkulovih stubova / Gibraltara pa do Levanta, središte gusara je bila Kilikija. Taj „gusarski imperij", kao i svaka druga gusarska i piratska zajednica u svijetu je bila pribježište raznoraznih avanturista, prognanika i očajnika, bez obzira na njihovo porijeklo i status. Među njima je vladala i posebna etika i kodeks pravila, kao uostalom i u drugim gusarskim društvima i zajednicama u toku ljudske historije. Ova gusarska organizacija je čak sklapala sporazume i saveze sa pravim državama i političkim pokretima, tako i sa Mitridatom VI. Pontskim i rimskim popularima. Borba protiv gusara je bila prepuštana lokalnim vlastima i namjesnicima, a Republika nije protiv njih poduzimala pravu cjelovitu akciju. Tako da rimska reakcija nije uopće bila učinkovita sve do 79. god. p. n. e. kada je konzul Publije Servilije u Kilikiji pobijedio gusarsku mornaricu i osvojio niz gusarskih utvrđenja i naselja, a u borbama je poginuo i gusarski poglavica Zeniketes. Nakon toga je Servilije udario na Isauriju na sjeverozapadu Kilikije na sjevernim obroncima planinskog vijenca Taurusa, koji odvaja Malu Aziju od Levanta. Servilije je osvojio snažna gusarska „gnijezda" Oroandu i Isauru, a kao prvi je sa rimskom vojskom prešao preko Taurusa. Publije Servilije je odlikovan počasni nadimak Isaurijski / *Isauricus*, ali to nije značilo i ugušenje gusarske aktivnosti. Nedugo nakon toga, gusarska aktivnost je ponovo počela cvjetati.

II. i III. Mitridatov rat

Nakon što je Sula sa velikom vojskom napustio Malu Aziju i egejski bazen, situacija na tome području i pored mira u Dardanu, je bila daleko od stalno mira. Još neko vrijeme tamo je boravio Lucije Licinije Lukul, koji je skupljao poreze i odštete koje je Sula nametnuo, a vodio je i borbe protiv Mitilene na Lezbosu i 80. god. p. n. e. Lukul se vratio u Italiju. Nakon mira u Dardanu za zapovjednika dviju legija „Fimbrijevaca", odnosno namjesnika provincije Azije, je ostavljen Lucije Licinije Murena / *Lucius Licinius Murena*, koji je

izazvao II. rat sa Mitridatom VI. od 83. do 81. god. p. n. e. Povod je bila Murenina tvrdnja da Mitridat VI. ponovo naoružava svoje trupe, što se smatralo pretnjom po sigurnost provincije i ne izvršavanjem uvjeta Dardanskog mira, dok je pravi razlog bila želja Murene da opljačka oslabljenog (kako se njemu činilo) i vrlo bogatog susjeda. Nakon nekoliko neodlučnih sukoba, Mitridat VI. je uspio da zada jedan manji poraz Mureni i natjera ga da napusti Pont. Mir je ubrzo obnovljen po Sulinim naređenjima, jer mu se Mitridat VI. obratio. Nakon Mureninog odlaska, njegov nasljednik Minucije Term je uspio da zauzme Mitilene, koja je u stanju pobune bila već prilično dugo, a ovaj grčko – lezboski sumnjičilo da aktivno ili taktički pomaže gusarstvo.

Zbog zbivanja u Italiji i zapadnim provincijama, zvanični Rim pokušava da se što je moguće manje bavi zbivanjima na istoku, i uglavnom su diplomatski manevrirali. Sula se intenzivno miješao u pitanja nasljeđa u ptolemeidskom Egiptu u kome su narodne bune Aleksandrinaca zbacivale i ubijale kraljeve / faraone. Ptolemej IX. Soter II. ili Lathyros 81. god. p. n. e. je ubijen u pobuni Aleksandrinaca, zato što je dao da se zlatni sarkofag Aleksandra Velikog zamijeni sa staklenim, kako bi zlato upotrebio za izdavanje zlatnih kovanica. Tada je na Sulino insistiranje za kralja postavljen Ptolemej XI. Aleksandar II. koji je 80. god. p. n. e. samo nakon 19 dana vladanja linčovan od Aleksandrinaca zbog umorstva popularne Berenike III. Iako je oporukom rimski narod postavljen za baštinika Egipta, Republika nije anektirala Egipat i za novog faraona/kralja je postavljen Ptolemej XII. Aulet (vl. 80. – 58. god. p. n. e. i ponovo 55. – 51. god. p. n. e.), otac posljednje vladarice drevnoga Egipta Kleopatre VII. Filopatora (ljubavnice i supruge Julija Cezara i Marka Aurelija). Za to vrijeme došlo je do naglog širenja Jermenije pod njenih agilnim i sposobnim kraljem Tigranom Velikim (Τιγράνης ο Μέγας vl. 95. – 55. god. p. n. e.). Tigran Veliki je prvo uspješno centralizirao partikularnu strukturu Jermenije, a onda se pokrenuo u osvajanje okolnih zemalja. Tigran je stvorio strateško partnerstvo sa Mitridatom VI., tako što je oženio njegovu kćerku Kleopatru. Tazbinsko partnerstvo pretvorilo se ubrzo i u strateško savezništvo sa podjelom interesnih sfera i pravaca i zona širenja dominacije. Mitridat VI. je svoja osvajanja usmjerio prema sjeveru i zapadu, a Tigran prema jugu i istoku. Taj posao mu je olakšala smrt partskog kralja Mitridata II. Arsakida 88. god. p. n. e., skitski inkursi na partsku teritoriju, kao i unutarnje turbulencije u Partiji. Jermenija je tako zavladala jednim širokim pojasem u istočnoj Maloj Aziji, Levantu i sjevernoj Mezopotamiji, postajući za kratko vrijeme dominantna sila na ovom području. Pojedine nekadašnje partske vazalne kraljevine kao npr. Medija Atropatena (na prostoru današnjeg Azerbejdžan) sada su prešle po jermensko sizerenstvo. Tigran je najprije učvrstio svoju vlast u Mezopotamiji, Kapadokiji i Kilikiji. Iz južne Mesopotamije Tigran preseli jedno arapsko pleme i naseli ga u Edesu ili Osroenu.

Prema Pliniju, nomadsko arapsko nabatejsko pleme zvano *Orrhoei* je zauzelo Edesu oko 130. god. p. n. e. Oni su osnovali malo kraljevstvo kojim su vladari njihovi poglavari, a

čitava zemlja je nazvana *Orrhoene*, što se vremenom izmijenilo u *Osroene*. Ova kraljevina je bila pod utjecajem aramejske kulture i izgubila je svoj izvorni arapski karakter.

A onda je na poziv nekih grčkih gradova, nezadovoljnih rasprama i ratovima posljednjih Seleukida krenuo i da podloži i ostatke Seleukidske kraljevine. Uspio je da 83. god. p. n. e. zauzme Siriju sa Seleukijom, Antiohijom, Damaskom i Fenikijom. Za svoje novouspostavljeno carstvo Tigran je utemeljio novu prijestolnicu Tigranokertu / *Tigranocerta* (na desnoj obali rijeke Tigris, blizu današnjeg Dijabekira), u koju je preseljavao mase ljudi iz osvojenih gradova i zemalja. Sam Tigran, koji je sebe smatrao nasljednikom Darija i Kserksa, oponašao je Ahmenide u običajima i politici. Uzeo je i titutlu „Kralj kraljeva" i nikada se nije u javnosti pojavljivao bez pratnje od 4 potčinjena kralja, a počeo je i izdavati novac. Rimljani se nisu miješali u maloazijske i sirijske poslove i nisu sprečavali učvršćivanje Tigranove moći.

Nakon dva rata sa Republikom, Mitridat VI. nije se više usuđivao da direktno uđe u konflikt sa Rimljanima. Pod Mitridatovom vlašću ostao je znatan dio crnomorske obale. On je nastojao sebi podčiniti oblasti koje leže između Pontske i Bosporske kraljevine, učvrstiti i po rimskom uzoru reorganizirati svoju vojsku, čemu su doprinijeli rimski emigranti koji su dobjegli na Mitridatov dvor. Mitridat VI. ustvari nikada nije bio napustio zamisli o ponovnom osvajanju svih maloazijskih područja i širenju unutar garancijske zone Dardanskog mira. Unutarnje turbulencije Rimske Republike i težak rat sa Sertorijem išle su na ruku planovima i akcijama kralja Ponta. Povod novom ratu sa Mitridatom, ili Trećem Mitridatovom ratu (od 74 . do 64. p. n. e.), bila je situacija u Bitiniji.

Kada je 75. godine p. n. e. umro Nikomed III. Filopator, kralj Bitinije, oporukom je njegova zemlja zavještana rimskom narodu, i za razliku od Egipta, Republika je ovaj put prihvatila svoje nasljedstvo. U zemlji su i bez toga gospodarili rimski trgovci i zelenaši, i Rimljani su odmah zauzeli područja koja su graničila s njihovim maloazijskim posjedima. Taj čin je naglo pogoršao stratešku poziciju Ponta i Mitridat VI. jednostavno nije imao drugog izbora nego da u zimu 74/73. god. p. n. e. uđe u svoj treći rat sa Rimom. Formalno je Mitridat VI. istupio kao zaštitnik interesa Nikomedovog sina i objavio Rimljanima rat. Mitridat VI. se tada uzaludno obratio za pomoć Tigranu, pa su mu jedino za saveznike preostali gusar i popularski prognanici. Sa Sertorijem je imao ugovog po kojem rimski posjedi u Aziji ostaju u rukama Republike, ali Mitridatu VI. bi pripale Bitinija, Paflagonija, Galatija i Kapadokija, odnosno sva središnja i istočna Mala Azija. Sertorije je poslao Mitridatu neke rimske oficire da mu pomognu u vezi mornarice i kopnene vojske, a njegovi zastupnici kod Mitridata VI. u Sinopi su bili Lucije Magij i Lucije Fanije. Mitridat VI. je uživao podršku gusara, čijom je pomoću stvorio znatnu flotu. Velika Mitridatova vojska podijeljena je na nekoliko armija, koje su krenule u raznim smjerovima, sa namjerom da Rimljanima presijeku put u Pontsku kraljevinu.

Otvoreni ratni sukob je započeo pontskom ofanzivom (pod zapovjedništvom Diofanta) na Kapadokiju, dok Sertorijev oficir Marko Marije zajedno sa Mitridatovim vojskovođom Eumahom provali u Frigiju. Glavna pontska vojska od oko 100.000 pješadinaca, 16.000 konjanika i 100 ratnih kola pod osobnim zapovjedništvom Mitridata VI. se pokrenula prema Paflagoniji i Bitiniji, dok je ratnoj mornarici zapovijedao Aristonik. Ime Lucija Licinija Lukula (konzula za 74. god. p. n. e., zajedno sa Markom Aurelijem Kotom / *Marcus Aurelius Cotta* – ujakom Gaja Julija Cezara) je ovjekovječilo ovaj rat. Lukul je bio vrlo cijenjen optimat i sposobni vojskovođa i upravitelj, pa ne treba da bude iznenađenje da je Sula svoje memoare njemu posvetio i da ga je imenovao starateljem svoga sina Fausta, nakon Suline smrti. Lukul je u potpunosti bio odan optimatskim načelima, pa je kao konzul branio Sulina zakonsko – pravna rješenja od pokušaja konstitucionalnih promjena plebejskog tribuna Lucija Kvinktija / *Lucius Quinctius*. Lukul je kao prokonzul krenuo na istok, gdje je raspolagao sa 30.000 pješadinaca i 1.600 konjanika. Za to vrijeme je Aurelije Kota trebao štititi provinciju Aziju i Bitiniju, a pretor Marko Antonije je trebao da očisti obale od gusara. Senat je Lukulu ponudio i 72 miliona sestercija radi gradnje i opremljanja mornarice, ali ta ponuda je odbijena. U provinciji Aziji je dolazilo i do proturimskih pobuna, u čija gušenja se tada uključio i C. Julije Cezar koji je bio na studijskom boravku na Rodosu. Taktička situacija u Bitiniji se pogoršala, jer se Kota prebrzo upustio u bitku, koju je izgubio. Zato se morao povući u Halkedonsku luku, gdje ga je blokirao Mitridat VI., koji je dao i spaliti rimsko brodovlje. Radi toga je Lukul, i pored protivljenja vojnika, došao u pomoć Kotinim trupama. Mitridat VI. je odustao od blokade Halkedona i krenu prema jugu, pa je učvrstio svoje pozicije u Propontidi i Helespontu zauzevši Lampsak a počevši opsjedati bogati grad Kizik. Ovaj grčki grad je pružio djelotvoran otpor, a i Lukul je pristigao sa svojim trupama, zašavši sa leđa brojnoj pontskoj vojsci (odsjekavši im logističku podršku). Dobro postavivši vojsku, Lukul je doveo pontsku vojsku u vrlo nezgodnu situaciju, gdje se ona rastakala glađu, bolestima, prirodnim nepogodama, ali i odlascima konjaništva (čiji je jedan dio u potpunosti uništio Lukul). U proljeće 72. god. Mitridat VI. je morao napustiti opsadu Kizika, pa je na brodovima odlučio spasiti što se spasti može, i izvršena je evakuacija sa tim što su ranjenici i bolesnici ostavljeni na bijes stanovnika Kizika koji su ih poubijali. Lukul je na jedan vješt način, koristeći samo svoje strateško – taktičko umijeće, uspio da nanese goleme gubitke pontskoj vojsci, a da se ne upusti u otvorenu bitku. Iznurivanje kod Kizika i povlaćenje su praktično desetkovali vojsku Mitridata VI. Lukul je uspio i da djelimično obnovi morske snage (podižući mornarice grčkih priobalnih gradova u provinciji Aziji), kojima je osobno stao na čelo, kako bi zaustavio napade pontske mornarice po obalama. Lukulova mornarica je kod otoka Tenedosa, a zatim kod otoka Neae (između otoka Lemnosa i Skirosa; tom prilikom je poginuo Marko Marije) je porazila pontsku mornaricu, čime je uspjela da očisti Egejsko mora od neprijateljskog brodovlja. Uz to i nepogoda uništi dobar dio pontskih brodova u Crnom moru, i sada nastupa Lukulova ofanziva i kod Kabeire 71. god. p. n. e. vojska

Mitridata VI. je poražena. Nesumnjivo bi Lukul u toku te bitke u potpunosti uništio pontsku vojsku i zarobio Mitridata VI., da se njegova vojska pridržavala discipline, a manje skupljala plijen. Mitridat VI. je pobjegao u Jermeniju, gdje je našao utočište kod Tigrana Velikog, a žene iz svoga harema, svoje sestre i priležnice je dao udaviti, kako ne bi pale u rimske ruke (jer nisu mogle bježati).

I pored tvrdoglavog otpora pojedinih gradova (kao Sinope i Herakleje), cijela Mala Azija sve do jermenskih granica i Trapezunta se našla pod rimskom vlašću. Dvije pune godine Lukul je pacifizirao osvojeno područje, uključujući preko svojih subordiniranih zapovjednika i zauzimanje posljednjih đepova otpora, i pristupio uređenje rimske Male Azije. Lukul je pristupio i reformi rimske administracije u provinciji Aziji, pokušavajući da sprijeći zloupotrebe korporacija publikana, što ga je učinilo nepopularnim među moćnim publikanskim slojem u Rimu. U vojsci je Lukul bio zaveo veoma strogu disciplinu, oštru čak i po rimskim standardima. Lukul je svoje uspjehe bazirao i na diplomatskim i upravljačkim umijećima, a ne samo na vojničkim i preferirao je pobjedu bez borbe. Zanimljivo je da su se popularski zapovjednici Lucije Magij i Lucije Fanije izmirili sa Lukulom, pa su tako i zadnje nade Mitridata VI. propale. A povrh svega njegov sin Mahares, koji je bio namjesnik Bosporske države, je sklopio separatni mir i sporazum sa Rimom i tako izdao oca.

Jermenija

L. Licinije Lukul je poslao svoga poslanika Apija Klaudija u Antiohiju ka jermenskom kralju sa zahtjevom za predaju Mitridata VI., u suprotnom da će se suočiti sa ratom. Lukul je inače bio zagovornik rata sa Jermenijom. Pošto je Tigrao Veliki odbio da sramotno preda Mitridata VI. neminovno je došlo do rata 69. god. p. n. e. Rimske trupe su Eufrat prešle kod Melitene, krenuvši preko Taurusa prema Tigrisu koji su prešli kod Amida (Dijabekira) i napredovali su prema Tigranokerti koju su opsjele. Tigran Veliki se sa velikom vojskom brzo vratio iz Sirije, gdje je ugušio seleukidsku pobunu, i kod Tigranokerte je došlo do velike bitke 16. X. 69. god. p. n. e. Bitka se završila katastrofalnim porazom jermenske vojske. Bitka kod Tigranokerte spada u jednu od najsjajnijih vojnih pobjeda u cjelokupnoj rimskoj historiji, a označila je i konačan kraj kratkotrajne jermenske hegemonije na Bliskom i Srednjem Istoku. Po Lukulovom izvještaju (vjerojatno pretjeranom) u bitci je palo oko 100.000 Tigranovih vojnika i oko 5.000 rimskih vojnika. Nakon bitke Tigran Veliki se povukao u sjeverna područja prave Jermenije i u staru prijestolnicu Artaksatu. Lukul je zatim provalio u sjevernu Siriju, zauzevši grad Samosatu, a mnoge helenističke, aramejske, jevrejske i arapske zajednice, kraljevi, velikaši, gradovi su poslali izaslanstva kako bi se

poklonili Rimljanima. Samo se Tigranov brat Guras održavao u gradu Nisibisu u sjevernoj Mezopotamiji. Lukul je pristupio i uređivanju odnosa na Levantu, protežirajući helenističke zajednice, U Komageni je na prijestolje postavio Antioha I., dok je Antioha Azijata priznao za kralja Sirije. Lukul je došao i u područje kurdskog kraljevstva (Korduene) na granici Jermenskog i Partskog carstva. Stanovnicima Tigranokerte, koje je u nju Tigran Veliki silom preselio, Lukul je dopustio povratak u svoje zavičaje. Rimljani su zaplijenili i golemo Tigranovo bogatstvo, i u resursima i u novcu (8.000 talenata), pa je Lukul ne samo namirio ratne troškove (ne zahtijevajući ništa od državne blagajne) nego je i svakoga vojnika osigurao svime neophodnim, darujući mu i po 800 denara. Ali ni ova katastrofa Jermenije nije pokoljebala upornog Mitridata VI., koji je nastojao utjecati na Tigrana Velikog da se izmiri sa Partima, kako bi se započeo opći rat na Levantu i Srednjem Istoku protiv Lukulovih trupa. Inače u toku zime 69/68 god. p. n. e. obje strane su pregovarale sa Partima, ali je partski kralj Fraat III. (vl. 71. – 58. god. p. n. e.; nasljednik Mitridata II.) nakon pada Tigranokerte sa Lukulom utvrdio Eufrat kao graničnu rijeku između rimske interesne zone i Partije. Po mišljenju Mitridata VI., trebalo je i propagandno djelovati, šireći vijest da Lukul namjerava da opljačka poznato i veoma bogati svetilište u Elamu (današnji Luristan). To je prouzrokovalo ponovnu mobilizaciju na Istoku pod zastave Mitridata VI. i Tigrana Velikog, a sa Lukulom su bili nezadovoljni i oficiri u vojsci i pojedini utjecajni krugovi u Rimu. Tako su počele stizati tužbe da je na svoju ruku započeo rat sa Jermenijom, da ima prevelike ovlasti u provincijama, da može postati preopasan za Republiku. Senat je radi toga nezadovoljstva morao da modifica raspored ovlasti na istoku, pa je provinciju Aziju prepustio pretoru, a Kilikiju konzulu. Lukulu je ostalo samo zapovjedništvo za rat protiv Mitridata VI. i Tigrana Velikog.

U vojsci je inače raslo nezadovoljstvo, koje je dodatno raspirivao Publije Klodije Pulher (inače zet Lukula) tvrdnjom da Lukul namjerava da nastavi rat i protiv Parta. Pošto Tigran nije htio na mir pristati Lukul je morao nastaviti rat, pa je pokrenuo vojsku u dolinu istočnog Eufrata. Lukul je namjeravao da kod stare jermenske prijestolnice Artaksate izazove Tigrana Velikog na novu odlučnu bitku. Ali klimatski i zemljopisni uvjeti u ovom dijelu Jermenije (planinski masiv Ararata, duge i oštre zime, i sl.) su se pokazali kao velika smetnja Lukulovom napredovanju. U ljeto 68. god. p. n. e., Lukul je sa vojskom prešao preko klanca kod Bitlisa i došao na visoravan kod Muša. Ali prije nego što je došao do Artaksate, radi loših klimatskih uvjeta (jer je počela zima, a sa njom snijeg i led) došlo je do vojničke bune, koja je prisilila Lukula na povlaćenje (koje je vješto izveo). Nakon što se spustio sa planinskog pojasa, Lukul je zauzeo grad Nisibis (posljednje jermensko uporište u Mezopotamiji), gdje je zarobio golem plijen. To povlaćenje Lukula, iskoristili su njegovi neprijatelji udarivši na malobrojnije rimske trupe u Pontu i Jermeniji. U proljeće 67. god. p. n. e. došlo je ponovo do bune u Lukulovoj vojsci, koja je htjela napustiti Nisibis, i to bez svoga zapovjednika Lukula, i vratiti se preko Eufrata. Zato je Lukul bio prisiljen da napusti Mesopotamiju i Tigranokertu, a na povratku je saznao da su Rimljani kod Ziele u Pontu

potučeni od Mitridatove vojske (pontski kralj je bio i sam teško ranjen u toj bitci). Već je Senat dao otpust onim vojnicima kojima je isteklo vrijeme službe, a Lukulov zamjenik konzul Marko Acilije Glabrion se iskrcao u Maloj Aziji. Kod Talaure su ponovo stajale jermenske trupe protiv Rimljana i Lukul je zamolio od novoga namjesnika Kilikije da mu pošalje još vojske, ali je umjesto vojnika dobio odgovor da oni neće da idu. Nakon toga je Lukul zamolio Glabriona da on preuzme zapovjedništvo u ratu protiv Jermenije i Ponta, ali se ovaj ustručavao to prihvatiti. Lukul je tada naredio da se krene protiv jermenske vojske, ali kada je došao do raskršća puta koji je vodio u Jermeniju i Kapadokiju vojnici su na svoju ruku krenuli prema rimskoj provinciji Aziji. Uzaludne su bile molbe i zaklinjanja Lukula, vojska je jednostavno otkazala poslušnost i odbila nastaviti pokret prema neprijateljima. Tim činom su Rimljani izgubili sve ono što su u toku višegodišnjeg ratovanja bili zauzeli, a njihove pozicije su se povratile (samo zbog raspoloženja sopstvene vojske) u provinciju Aziju. Mitridat VI. ne samo da je povratio Pont, nego su njegovi konjanici provaljivali i u Kapadokiju i čak do Bitinije.

Spartakov rat od 73. do 71. god. p. n. e.

I kada se optimatska Republika nalazila u svome najvećem naprezanju, zbog rata sa Sertorijem na zapadu, obnovljenog rata sa Mitridatom na istoku, gusarskog gospodarenja Sredozemnim morem, u Italiji je buknuo novi rat koji je prijetio da eskalira u najveće iskušenje po Rimsku državu. Stalni ratovi i razvitak latifundijskog i zelenaškog kapitala u Rimu i Italiji doprinio je naglom porastu broja robova, među kojima su bile zastupljene najrazličitije etničke grupe: Gali, Germani, Tračni, helenizirani stanovnici Azije i Sirije. Glavna masa robova radila je u poljoprivredi i živjela pod krajnje teškim uvjetima. Paralelno se odvijao i proces dalje pauperizacije i proletarizacije rimsko – italskog slobodnog seljaštva. Istovremeno su oni bogatiji, kao npr. Marko Licinije Kras, postajali još bogatiji služeći se čitavim nizom sredstava. Sve je to bila potencijalna „socijalna bomba“ kojoj je trebao samo upaljač i da eksplodira i u ponor odvuće čitav sustav. Posebno je sloj robova – gladijatora predstavljao potencijalnu opasnost, jer je bio dobro obučen i u blizini oružja. U I. stoljeću p. n. e. bez gladijatorskih predstava nije u Rimu mogao proći nijedan praznik. Jedni od njih borili su se u teškom oklopu, drugi su bili naoružani samo trozupcem i bacali na protivnika mreže, da bi mu zadali udarac, treći su imali velike četverokutne štitove i male mačeve, četvrti opet duge mačeve i male štitove; bilo je gladijatora koji su se borili na konjima. Kad bi u boju netko pao kao pobijeđen, gledatelji su kricima davali do znanja, trebali li mu poštedjeti život, ili ga pobjednik treba ubiti.

Takvo stanje je samo ključalo i ustanak je bio neminovan. Sada se samo trebao naći neki vođa. Spartak (Σπάρτακος; *Spartacus;* živio od oko 109. do 71. god. p. n. e.), čije ime je postalo sinonim za III. robovski rat, je bio tračkog porijekla (možda iz naroda Meda). Malo je pouzdanih informacija o Spartaku prije izbijanja samoga ustanka 73. god. p. n. e. Sudeći po podacima antičkih pisaca (Plutarh, Apijan, Flor) Spartak, inače u određenoj mjeri i heleniziran, je služio u okvirima rimskih oružanih snaga iz kojih je dezertirao i priključio se razbojnicima. Nakon što je uhvaćen pretvoren je u roba, i prodat je da postane gladijator. Po Plutarhu, Spartakova žena (isto tračkog porijekla) je bila proročica i čarobnica i bila je zarobljena zajedno sa Spartakom. Gladijatori su prije nastupa u areni prolazili temeljitu obuku i naporne treninge. Postojale su posebne škole, u kojima su robovi stjecali gladijatorsko umijeće. Sama profesija zahtijevala je od gladijatora smjelost i hrabrost. Za gladijatora je Spartak treniran u čuvenoj gladijatorskoj školi (*ludus*) blizu Kapue, koja je pripadala Lentulu Batijatu (*Lentulus Batiatus*). Kasnije je, zbog svoje tjelesne snage i hrabrosti, dobio slobodu i stupio kao učitelj mačevanja u gladijatorsku školu Lentula Batijata. O njegovoj snazi i visokoj intelektualnoj nadarenosti Plutarh kaže: "on je više ličio na obrazovanog Helena nego na barbara". Salustije je o njemu rekao: "neobično velik snagom tijela i duše".

Spartak je bio među grupom gladijatora koji su planirali bijeg, ali je ta urota (u kojoj je uzelo učešća oko 200 ljudi) bila izdana i oko njih 70 je uspjelo da pobjegne iz škole i da dođe do gladijatorskog oružja i oklopa. Izbjegli robovi su izabrali Spartaka kao svoga vođu, sa Galom Kriksom i Grkom Onomajem kao njemu subordiniranim. Već na samom početku su uspjeli da poraze jedan manji odred koji je poslan na njih, a počeli su i pustošiti okolicu Kapue. Kao svoje utočište izbjegli i pobunjeni robovi su uzeli padine Vesuva, a njihov broj se vrlo brzo poče povećavati stalnim bjekstvima robova sa susjednih posjeda. Izgleda da su se pobunjenicima pridruživali i "slobodni ljudi s polja", kako kaže Apijan. Vjerojatno su to bili propali seljaci, kojih je bilo puno u Kampaniji. Rimske vlasti nisu isprva posvećivale ustanku naročitu pažnju, jer su bjekstva robova od svojih gospodara bili svakodnevni. Protiv Spartaka poslani su samo lokalni odredi; ustanici su ih potukli i zaplijenili oružje. Sada je situacija je postajala opasnija i iz Rima je poslana vojska od 3.000 ljudi na čelu sa pretorom Gajem Klodijem Glaberom. Glaber je pokušao da posjedanjem podnožja Vesuva izolira pobunjenika i da ih glađu prisili na predaju, pa je tako zauzeo jedini put koji vodi u planine, tako da je robovima odstupnica bila presječena. Međutim, u svome potcjenjivanju vojske pobunjenih robova, on nije izvršio sve potrebne mjere zaštite i bio je jednim briljantnim taktičkim potezom Spartaka i ustanika iznenađen i poražen. Nakon toga, Spartakova vojska je i brojno i oružano znatno ojačala, i Rim je bio prisiljen da u Kampaniju pošalje novu vojsku pod zapovjedništvom pretora Publija Varinija. Spartak je ipak uspio sa vojskom i masom neboračke pratnje da prodre u Lukaniju, Varinije je krenuo za njim i bio teško poražen, sam pretor se jedva spasio da ne bude zarobljen, a mnogi rimski zapovjednici su poginuli dok je dosta vojne opreme zarobljeno. "Sada je Spartak" – piše Plutrah –

"postao već velika i strašna snaga". Tada vojska pobunjenih robova naraste na oko 70.000 pripadnika i ponovo provali u Kampaniju, Zimu 73/72. god. p. n. e. Spartak je proveo naoružavajući, trenirajući i organizirajući mase pobunjenih robova (koji je nesumnjivo nedostajalo vojnog, borbenog iskustva i discipline), a napadi pobunjenika su se širili širom južne Italije. Ovo sada više nije bio lokalni incident (kako se u Rimu potcjenjivački gledalo na pokret robova), već je buna prerasla u pravi rat u kojem su pobunjeni robovi uspjeli da zauzmu i gradove kao Konsentiju u Brutiju, Turij i Metapont u Lukaniji, Nolu i Nuceriju u Kampaniji i da napravi sustavno pustošenje i razaranje. Ovaj put se sreća preokrenula i pobunjeni robovi su bili ti koji su se nametnuli svojim bivšim gospodarima, a u rukama Spartakove vojske se našao veliki broj zarobljenih Rimljana. Prilikom pogreba jednog od vođa pobunjenika, prisiljeno je 300 rimskih zarobljenika da se poubijaju u za to priliku izvedenim "gladijatorskim igrama". Posebno otežavajuća okolnost po Republiku bila je ta da su njene legije bile angažirane u teškom ratu u Hispaniji sa Sertoriji i na istoku u Maloj Aziji, sa glavnim zapovjednicima Pompejem i Lukulom na frontu koji se nalazio daleko od Italije. Jedini istaknutiji Rimljanin koji se tada nalazio u Rimu bio je Marko Licinije Kras, koji će na kraju odigrati i glavnu ulogu u suzbijanju pobunjenika. Ali za razliku od I. i II. robovskog rata na Siciliji, pitanje zapovjedništva i vrhovnog autoriteta u vojsci pobunjenih robova nije bilo na zadovoljavajući način riješeno. Spartak je bio nesumnjivo odličan taktičar, primjenjujući nekonvencionalne načine upotrebe raspoloživih vojnih i materijalnih resursa i neuobičajenu taktiku kako bi se suprostavio discipliniranim rimskim vojskama. I pored vojničkog genija, Spartak nije uspio da nametne svoj potpuni autoritet nad sebi subordiniranim, pa se u vezi definiranja cilja pobune pojavio razdor i to između Spartaka i Kriksa (Onomaj je poginuo već na početku borbi). Spartakovoj vojsci je nedostajala i konjica, koje je on pokušavao bezuspješno ustrojiti.

U proljeće 72. god. p. n. e. pobunjena robovska vojska je napustila zimske tabore i počela se kretati prema sjeveru. Senat je bio prisiljen da protiv pobunjenih robova pošalje dvije konzulske vojske pod komandom Lucija Gelija Publikole (*Lucius Gellius Publicola*) i Gneja Kornelija Lentula Klodijanu (*Gnaeus Cornelius Lentulus Clodianus*). Rimske trupe su u početku bile uspješne, i jedna od robovskih vojski (u jačini od oko 30 000 pobunjenika), koja se odvojila od svoje glavnine, pod vodstvom Kriksa je uništena kod Gargana u Apuliji. Ipak Spartak je krećući se prema sjevernoj granici rimskog imperija, izvojevao velike pobjede nad rimskim vojskama. Kod Mutine je odnio pobjedu nad vojskom namjesnika Cisalpinske Galije i put prema Alpama bio je otvoren. Spartakova namjera je bila da robovsku vojsku, koja se pretvorila u pravu seobu "naroda" sačinjenog od pobunjenih i odmetnutih robova, izvede iz Italije preko Alpa, moguće u slobodne keltske, balkanske i germanske zemlje. Ta Spartakova namjera bi konstituirala masu pobunjenih robova u posebni politički i narodnosni faktor, međutim raspoloženje među masom pobunjenika je bilo drugačije. Većina pobunjenika je dugi niz godina već boravila u Italiji, aklimatizirali i

navikli su se na ovu zemlju. Uz to, Italija je bila i plodno područje za dalje haranje i dobar plijen i dok je Spartak namjeravao da završi rat što prije i prebaci se van rimskog dosega (što je bila odlična zamisao), većina pobunjenika je bila za to da se ostane i dalje u Italiji (sa neizvjesnim ishodom čitave avanture). Potrebno je i reći da Spartak u dolini rijeke Po i po planinskim mjestima, gdje je srednji zemljoposjed postojao još u vrijeme Vergilija i gdje je bilo malo robova, nije mogao računati na podršku lokalnog stanovništva.

Odbijanje strateških odluka Spartaka je postala kobna greška i na kraju će se to pokazati kao jedan od glavnih razloga sloma pobunjeničkog robovskog pokreta. Spartak je morao da preokrene vojsku prema jugu ka srednjoj Italiji, i u Picenumu je potukao vojske oba konzula. Pod Spartakovim zapovjedništvom nalazila se ogromna vojska od najmanje 60 tisuća ljudi, kako kaže Eutropije, Apijan pak misli da je Spartakova vojska imala 120 tisuća ljudi. Spartak je poduzeo sve mjere da uzdigne disciplinu i ojača borbenu sposobnost svoje ogromne vojske. On nije primao prebjege, nije dopuštao da se u njegovim trupama prodaju zlatne i srebrene stvari; nabavljali su samo bakar i željezo, za izradu oružja. Imajući dobro organiziranu i discipliniranu vojsku, Spartak je namjeravao krenuti i na sam Rim, kako bi ga blokirao. Ali ni ovu njegovu zamisao pobunjenici nisu željeli poslušati. Rim je tada zapovjedništvo u III. robovskom ratu dao pretoru Marku Liciniju Krasu (najbogatijem Rimljaninu i jedinom koji se dobrovoljno javio za ovo zapovjedništvo), koji je raspolagao sa osam legija. Kras je započeo sa vrlo strogim preustrojem vojske i kada je jedan odjel vojske pobjegao pred Spartakovim pobunjenicima, Licinije Kras je sproveo decimaciju. Ovaj običaj kažnjavanja vojske (načelno pogubljenje svakog desetog vojnika, koje je vršeno pred očima čitave vojske i bilo praćeno mračnim odredima) koja je pobjegla sa bojišta je bio legalan u ustrojstvu rimske vojske, ali se nije često primjenjivao. To je nesumnjivo učvrstilo disciplinu u rimskoj vojsci, koja se trebala ponovo suočiti sa Spartakom. Iako mu je naređeno da ne napada Spartaka, Krasov legat Mumije je sa dvije legije napao (u naizgled povoljnoj prilici) i bio poražen. Ipak su nakon toga Krasove legije bile pobjedonosne u nekoliko okršaja, ubijaći više hiljada pobunjenika, prisiljavajući Spartaka da se povlaći dalje prema jugu. Pobunjena robovska masa se kretala preko Lukanije prema Regiju i mesinskom tjesnacu, jer je sada Spartak namjeravao da se, uz pomoć kilikijskih gusara, prebaci na Siciliji i tamo uspostavi novo uporište (gdje je inače postojala velika koncentracija robova). Ali gusari su prevarili Spartaka i iako su plaćeni, oni nisu došli sa svojim brodovima. Prebacivanje splavima nije uspjelo, uz to je propretor Ver, koji je tada upravljao Sicilijom, učvrstio sicilijsku obalu.

Spartak je sada ostao blokiran na krajnjem jugu Italije (na jugu brutjskog poluotoka), jer je Kras naredio da se 50 km dalje iskopaju šančevi i podignu nasipi od jedne brutijske obale do druge. Iz ove prilično neugodne situacije Spartak se ipak uspio izvući, na jedan vrlo lukav način je prevario Krasa i prešao bez većih poteškoća blokadu i ponovo se našao u Lukaniji. Kras se bojao da robovi ne krenu na Rim, ali se Spartak uputio u Brindizij, namjeravajući ukrcati svoju vojsku na lađe i prebjeći u Grčku. Dva istaknuta zapovjednika njegove vojske,

Ganik i Kast, odbili su se pokoriti toj odluci i odvojili su se od Spartaka. Tada se u Italiju vratio i Pompej sa svojim legijama i njemu je od Senata bilo naređeno da ide na jug i pomogne Krasu. Spartak je pokušavao bezuspješno da postigne dogovor sa Krasom, koji je plašio da kredit za pobjedu nad pobunjenim robovima ne preuzme Pompej (koji je po običaju preuzimao vojne uspjehe drugih rimskih zapovjednika). Kras je odbio sporazum, a dio Spartakovih snaga je otišao prema planinama zapadno od današnjeg grada Strongoli u Brutiju. Kada su Krasove legije uspjele da uhvate dio pobunjenika odvojen od glavne armije (poginulo je preko 12 000 pobunjenika), disciplina u pobunjeničkim redovima je pukla. Radi toga je Spartak pokrenuo kompletnu svoju vojsku i 71. god. p. n. e. ušao u odlučnu borbu sa Krasovim trupama. Prije bitke, Spartak je ubio svoga konja da pokaže da će se boriti do kraja (ako pogine konj mu ne treba, a ako pobijede imati će dosta zarobljenih konja). S mačem u rukama Spartak se je pokušavao probiti do samog Krasa. U žestokoj borbi Spartak je ubio dva centuriona i svoj život je završio boreći se do posljednjeg daha. Njegovo tijelo nije nikada pronađeno. Pobunjenička robovska vojska je totalno uništena, a ostatak se razbježao po okolnim područijima. Na jedan dio pobunjenih robova je naišla i vojska koju je predvodio Pompej (koji se upravo vratio iz Hispanije i kojem je od Senata naređeno da sa svojim legijama pomogne Krasu). Taj ostatak Spartakove vojske su Pompejeve trupe uništile, zarobivši ih oko 5.000, pa je Pompej u svome pismu Senatu tvrdio da je on zaslužan za konačno ugušenje ustanka. Taj čin je dodatno rasrdio Krasa, posebno što je Pompej bio vrlo popularan u Rimu. Kras je surovo kaznio zarobljene pobunjenike i njih 6.000 je kao opomena razapeto na krstove na putu od Kapue do Rima, duž *Via Appia*. Ipak su se pojedini manji odredi Spartakove vojske držali u Italiji još skoro čitavo desetljeće.

Spartakov ustanak imao je značajne posljedice za rimsku povijest. Opravdana je pretpostavka nekih istraživača da su uslijed istrebljivanja robova, kao i uslijed opasnosti od novog ustanka, upojedinim slučajevima krupna imanja dijeljena na sitne čestice i davana pod zakup kolonima. U spomenicima iz ovog vremena mi prvi put nailazimo na upotrebu riječi kolon (*colonus*) upravo u tom značenju zakupca. Spartakov ustanak doprinio je izvjesnoj konsolidaciji vladajućih grupa rimskog društva – nobiliteta i vitezova. Nije slučajnost što su obojica vojskovođa-takmaca, Pompej i Kras, izabrani za konzule za 70. god. p. n. e., iako su obojica bili pristaše Sule, oni su bili prisiljeni sprovesti niz mjera za uspostavljanje ustava iz vremena prije Sule. Za razliku od I. i II. robovskog rata, Spartakov rat je usjekao znatno veće značenje u kolektivnom sjećanju čovječanstva i često je služio kao uzor za one ljude, slojeve i zajednice koje su se osjećale pritisnute nepravdom i izrabljivanjem. Tako je Spartak služio kao inspiracija u toku cjelokupne ljudske historije, a posebno od XIX. st., što je posebno našlo izraza i u političkoj sferi, ali i u umjetnosti. Npr. poslije Cezara, Spartak je lik iz rimske historije koji je najčešće ovjekovjećen u filmskoj industriji (izuzev tema iz ranokršćanske historije).

Konzulat Pompeja i Krasa 70. god. p. n. e.

Od početka savezničkog rata, Republika je bila u kontinuiranom stanju naprezanja, vodeći gotovo stalno ratove, i vanjske i građanske i mučeći se sa robovskim bunama. To je imalo negativan efekt po strukture i institucije Države, rušeći njihov autoritet i snagu, ali sa druge strane to je i vrijeme najveće rimske ekspanzije na okolna područja. Upravo je izražena unutarnja turbulencija, dovela do oslobađanja goleme energije što se najviše manifestiralo u iznimnoj ekspanziji. Uz to proporcionalno slabljenju utjecaja javnih institucija, jačala je uloga snažnih i ambicioznih pojedinaca koji su smatrali da svoje karijere i autoritet najviše mogu izdići ako imaju pobjedonosne ratove, koji su donosili i veliko bogatstvo kao i zapovjedništvo nad velikim i odanim vojskama. Upravo ovo razdoblje kada se bude urušavala Rimska Republika, je postalo i doba najveće ekspanzije rimskog imperija. Sa urušavanjem Republike u kontinuiranim stranačkim borbama, išao je i pad morala, nestajanja starog vrijednosnog sistema, odnos među ljudima se prilično promijenio. Nestajale su i stare rimsko – italske društvene stege, i život se prilično liberalizirao u skoro svim aspektima. To je bilo savršeno vrijeme i za pohlepne i ambiciozne, ali i za sposobne i ambiciozne pojedince. Sulinski ustavno – zakonski sustav je još uvijek bio važeći, ali se u priličnoj mjeri ljuljao. Posebno je pitanje vraćanje oduzetih ovlaštanje i prava plebejskim tribunima bilo zahtijevao od naroda, a i senatorski sudovi su izazivali nezadovoljstvo. Pojedinci kao Lucije Sicinije, Lucije Kvinto i Gaj Licinije Macer su se zauzimali za reforme, ali njihova nastojanja su bila uzaludna. Posebno su zloupotrebe namjesnika u provincijama postale evidentne, a opozicioni elementi sulinskom uređenju su u tome polju vidjeli šansu za dobivanje poena. Samovolja namjesnika u provincijama je u pojedinim slučajevima prelazila sve granice, ali su oni nakon napuštanja svoje dužnosti postajali ranjivi za tužbe, što su provincijalci preko pojedinih uglednih Rimljana znali iskoristiti. Tako je mladi Gaj Julije Cezar, koji se zauzimao za obnovu tribunske vlasti kakva je bila prije sulinskog zakonodavstva, 77. god. p. n. e. vodio optužbu protiv konzulara Gneja Dolabele (inače jednog od najistaknutijih sulinsko – optimatskih pristalica), a sljedeće 76. god. p. n. e. je optužio i Gaha Antonija. Posebno je važan proces protiv zloupotreba u provincijama bio onaj protiv zloglasnog namjesnika Sicilije po imenu Gaj Ver. Tužbu je uspješno vodio Marko Tulije Ciceron 70. god. p. n. e., a proces je ostao zapisan u okviru Ciceronovog opusa. Zato je ta opozicija prosto vapila ne samo za vraćanjem ovlasti plebejskog tribunata, nego i za ponovnim uvođenjem cenzure i prepuštanjem sudova vitezovima, kako bi se uspostavila kakva – takva ravnoteža u moći. Svi ti opozicioni zahtjevi su ostajali neuslišani, sve dok se u samoj postsulinskoj optimatskoj stranci ne pojavi neko, sa dovoljno osobnog autoriteta i moći, srušiti njenu dominaciju. Postsulinski većinski optimatski Senat nije imao neko veliko povjerenje u Pompeja, koji je nakon povratka iz Hispanije zahtijevao za svoje vjerne vojnike dodjelu zemljišta a sebi novi trijumf i konzulat. Posljednja dva zahtjeva su bila protivna zakonu i suprotna većinskoj

volji Senata, jer Pompej (paradoksalno) još uvijek nije obnašao ni jednu redovitu magistraturu (čak ni kvesturu), a nije bio ni članom Senata. Radi toga Pompej, koji nikada nije bio apsolutni zagriženik sulinske politike, je počeo naginjati prema narodnjačkoj opciji nadajući se tamo podršci za svoje zahtjeve. Inače zbližavanje vojskovođe s vođama popularske demokratije postati će simptomatično za sljedeće razdoblje. Pompej je počeo tražiti oslonac u popularskim krugovima, da bi dobio nova imenovanja, da bi komicije stavio nasuprot svemoćnome Senatu. Sa svoje strane, predstavnici populara tražili su podršku u vojsci, radi borbe sa Senatom u pitanjima vanjske i unutarnje politike.

Nakon ugušenja Spartakove pobune, jedno vrijeme su obje vojske (Pompejeva i Krasova) stajale u blizini Rima, jedna nasuprot drugoj i situacija je bila vrlo zategnuta. Međutim, do sukoba nije došlo i kompromisnim rješenjem obojica su izabrana za konzule za narednu 70. god. p. n. e. (Pompej je dobio golemu većinu glasova). Tim činom je stvorena pukotina u optimatsko – sulinskom uređenju, a najvišu izvršnu funkciju su preuzeli da vode tada najugledniji vojskovođa Rima i najbogatiji građanin Rima. Zategnuta situacija, koja je pretila izbijanjem građanskog rata, te neposredno završeni teški rat sa Spartakovim robovima, nesumnjivo su ipak vodili ka konsolidaciji raznih interesnih grupa rimskog društva, dogovoru Pompeja i Krasa s vođama populara i popustljivosti Senata, koji je na kraju krajeva pristao na Pompejeve želje. Pompej je dobio i pravo na održavanje trijumfa za pobjedu u Hispaniji (koji je održan 31. XII. 71. god. p. n. e.), i dodjelu zemlje svojim vojnicima. Kras je dobio kao uništavatelj robovske vojske pravo na ovaciju i lovorov vijenac, iako je neposredna opasnost po Rim koju je on elimirao bila znatno veća od one sa kojom se borio Pompej. Kras je kako bi zadobio podršku u masama priredio gozbu na 10 000 stolova i distribuirao je dovoljno žita za svaku familiju u Gradu da joj bude dovoljno za tri mjeseca. Senat je kao protutežu Pompejevim i Krasovim zahtjevima, mogao još računati samo na vojsku Metela Pobožnog, koja se vraćala iz Hispanije. Ali Metel Pobožni je ovu vojsku raspustio, čim je prešao Alpe. Kako bi se zadovoljili u neku ruku i narodnjački zahtjevi Pompej je izveo i neke reforme, pa su plebejskim tribunima vraćena ovlaštenja koja im je oduzeo Sula, uključujući i zakonodavnu djelatnost. I sudovi se promijeniše u korist narodnjaka, ali Senat ipak nije bio potpuno isključen iz sudova zahvaljujući Krasu i onim optimatima koji su podržavali vladu Pompeja i Krasa. Po zakonu Aurelija (*Lex Aurelia iudiciaria*) reformirani su sudovi i stalne sudske komisije sastojale su se odsada od predstavnika triju grupa: jedna trećina popunjavanja je iz redova senatora, druga – iz redova vitezova, a treća – iz redova erarnih tribuna. I za provinciju Aziju su izmijenjene Suline uredbe o poreznom sustavu, pa je ponovo uspostavljen grakhovski režim zakupa. Obnovljena je i cenzura, i novi cenzori su počeli radikalno „čistiti“ Senat i tom prilikom su odstranili iz njega 64 člana (između ostalih i Gaja Antonija, koga je ranije uzalud sudu tužio Gaj Julije Cezar). Kasnije su ukidane i druge ustanove sulinskog uređenja, ali Pompej i Kras nisu mogli da pristanu na druge narodnjačke zahtjeve kao što su rehabilitacija narodnjačkih vođa, da se kazne ubice narodnjaka, da se prognanici vrate u domovinu i da ukinu kazne

njihovoj djeci, da se izvrši povrat konfisciranih imanja, a šteta da se naplati imetkom Sulinih baštinika (nasljednika). I pored „kakvog - takvog“ zajedničkog rada odnos između Krasa i Pompeja nije bio baš srdačan, i za vrijeme čitavog razdoblja njihovog konzulata između njih su trajale nesuglasice. Ni Kras ni Pompej nisu raspuštali svoju vojsku. Tek pred kraj godine došlo je do njihove pomirbe, poslije čega su vojske bile raspuštene.

Inače Pompej je tada bio vrlo moćna osoba, i za svoje obožavaoce je bio najveći i najbriljatnijih vojskovođa svoga doba. Narodu se predstavio kao pristalica njegovih prava i onaj ko se suočio sa sulinskim Senatom, restaurirajući dio prava narodnih institucija (izgubljenih sulinskom reformom). Sa druge strane, veći dio nobilske aristokratije čije interese je kao trebao braniti, nikada mu to nije oprostio. Nesumnjivo je postajala mogućnost da Pompej preuzme vlast i postane samovladar, koji bi iz korijena reformirao nesumnjivo zastarjele institucije i odnose Republike, i mnogima se činilo da bi se tako nešto i moglo desiti. Ali Pompejeva osobnost, karakter i ciljevi su bili oprečni tome. On je ipak u svojoj osnovi odan tradicionalnim rješenjima, nije imao namjeru za odlučni prevrat i sklon je kompromisima i polovičnim rješenjima. Sigurno ni u svojim krajnjim zamislima nije pomišljao na uništenje republikanskog sustava i dominacije senatorske aristokratije. Ukratko rečeno Pompej je nedostajalo sve ono što je imao i što je namjeravao Gaj Julije Cezar. I tako se Pompej polažući konzulsku vlast krajem 70. god. p. n. e. povukao u privatan život, i u narednih par godina vodio je život van glavnih tokova rimske politike (bar u javnoj formi), iako bi se znao nekada pojaviti uz veliku pratnju i znatan sjaj (samo kako bi pokazao svoje značenje).

Rješavanje gusarskog pitanja

I pored određenih uspjeha (sa Publijem Servilijem Isaurijskim), problem gusarstva je još uvijek bio evidentan, pa se čak ponovo usložnjavao. Gusari su čak potukli rimsku mornaricu pod zapovjedništvom Marka Antonija kod Kidonije, Sam Marko Antonije je bio okovan istim onim okovima koje je nosio kako bi okovao gusare, i umro je na Kreti 71. god. p. n. e. To je bio vrhunac rimskog poniženja u njihovim odnosima sa gusarima, a potrebno je reći i da su neki senatori primali mito od Krećana. Ipak je Senat poslao prokonzula Kvinta Metela protiv kretskih gusara. Pune dvije godine 68. i 67. god. p. n. e. je trebalo Kvintu Metelu da porazi kretske gusare i njihovu vojsku od 24 000 ljudi. Ali ni Metelov trijumf i dobivanje počasnog nadimka Kretski / *Creticus,* nisu zaustavili gusarenje i njihovu snagu od oko 1000 brodova. Tako je gusar Atenodor 69. god. p. n. e. napao otok Delos, opljačkao ga i zarobljene žitelje odveo u ropstvo. Gusarski vođa Pirganion se iskrcao 70. god. p. n. e. u sirakuškoj luci i plijenio je po Siciliji dok ga namjesnik nije prislio da napusti otok. Liparski

otoci, u blizini Sicilije, su plaćali godišnji danak gusarima. U Krotonu su opljačkali Herin hram, a iskrcavali su se i u Brundiziumu, Misenumu, etrurskim lukama, pa čak i u Ostiji. Mnogi istaknuti Rimljani su se našli u gusarskom zarobljeništvu, kao zapovjednika vojske u Kilikiji i dva pretora sa kompletnom pratnjom. Iz jedne vile kod Misenuma su oteli i sestru Marka Antonija (koji je umro na Kreti), a i kretanje Apijevom cestom je postajalo rizično. U Ostiji su uništili mornaricu kojom je zapovijedao sam konzul i koja je trebala biti upućena protiv gusara. Stanje nesigurnosti je postajalo alarmantno, a zbog gusarske aktivnosti i presretanja brodova i konvoja, došlo je naglog poskupljenja žita (koje se u Rim uglavnom dopremalo iz prekomorskih provincija i zemalja). I u toj teškoj situaciji, ponovo se pomislilo na Pompeja i dvije godine nakon njegovog konzulata, ponuđena mu je komanda nad pomorskim snagama koje bi se trebale obračunati sa gusarima.

Optimatskiji elementi u Senatu su bili sumnjičavi prema Pompeju, i to zapovjedništvo im je izgledalo suprotno republikanskim tradicijama. Zbog goleme Pompejeve popularnosti u narodu, Senat je bio vrlo obazriv da da veliku moć jednom čovjeku, plašeći se da bi to moglo proizvesti nekog novog samodršca koji bi ukinuo ili bar smanjio njihovu dominaciju. Moguće je isto tako da su Pompejevi agitatori namjerno pretjerivali sa opasnošću od gusara, posebno sa obzirom na konvoje sa žitom koji su dolazili iz Sicilije, Afrike i Egipta na što su Rimljani bili posebno osjetljivi. Sami Pompejevi podržavatelji (među njima i neki prepoznatljivi narodnjaci kao Gaj Julije Cezar i pretor Lucije Kvinktije) su bili u manjini i izgledalo je da će se Pompej suočiti sa problemom u dobijanju kvalitetnog zapovjedništva po njegovim željama. Tada je nastupio plebejski tribun Aul Gabinije / *Aulus Gabinius* koji je predložio zakon (*lex Gabinia*) po kojem je Pompej dobivao izvanredna prokonzulska ovlaštenja nad morem i duž obalne linije do 50 milja u unutrašnjost od Herkulovih stupova kroz čitavo Sredozemno more. Ovo mu je davalo veću vojnu vlast nego bilo kojem drugom rimskom zapovjedniku u ranijoj historiji Republike, izuzev diktatora. Praktično je najveći dio teritorija rimskog imperija po ovom zakonu "pao" pod apsolutnu vlast Pompeja (tada starom samo 39 godina), istina vremenski ograničeno. Krajnje optimatske struje su bile vrlo ljute na Gabiniju, da mu je pretilo i umorstvo, ali i sa druge strane optimatskog zastupnika konzula Pisona bi narod razderao da ga Gabinije nije zaštitio. Razdraženost u rimskoj javnosti je bila vrlo velika i malo je nedostajalo da dođe do otvorenog sukoba. Optimatski senatori su posebno bili razdraženi što se Pompej za izvanredovitog zapovjednika birao bez kolege, i što bi on sam birao dozapovjednike. I pored izražene opozicije Gabinijev zakon je u komicijama usvojen 67. god. p. n. e., i Pompej je dobio ta izuzetna ovlaštenja kako bi se obračunao sa ovom pogubnom gusarskom opasnošću, koja se stalno kao hidra pojavljivala. Pompej je dobio vlast na 3 godine, sa 25 dozapovjednika sa pretorskim insignijama i vlašću iz senatorskog staleža, dvojicom blagajnika sa kvestorskom vlašću, a mogao je raspolagati i sa državnom blagajnom. Sve ih je osobno izabrao. Imao je komandu nad 500 brodova, 120.000 pješadinaca, oko 5.000 konjanika, te radi toga raspolagati sa neograničenim sredstvima provincija i potčinjenih «savezničkih» država. *Lex Gabinia* je imala veliko

značenje po rimsku konstitucionalnu budućnost i praktično je postala plodno tlo na kojem će se razviti buduća specifična konstitucionalna rješenja koja će voditi ka izrastanju carske vlasti. Do tada je bilo neuobičajeno da zakoni ovakvog tipa prolaze na komicijama, suprotno željama Senata Republike. Usvajanje *lex Gabinia* je bio ključna tačka u procesu daljeg kolapsa Senata kao najjsnažnije političke institucije Republike, jer se on pokazao nesposobnim da zaustavi toliku koncentraciju moći u rukama jednog čovjeka. Ipak kasnije će se pokazati da Pompej nije bio taj koga se trebao plašiti optimatski Senat, i da je njihov strah bio potpuno neopravdan da bi Pompej mogao tu vlast zadržati. Neko drugi će indirektno i na duge staze profitirati od presedana, koji je napravilo donošenje Gabinijevog zakona.

Do kraja zime, sve pripreme su bile izvršene. Pompej je podijelio pomorsko područje na 30 zona, a za svaku operativnu zonu su bili zaduženi njegovi legati sa određenim brojem ratnih lađa. Ipak i u tim danima je bilo problema, jer je konzul Gaj Pison u Narbonskoj Galiji ometao regrutaciju Pompejevu legatu, pa se Pompej morao vratiti u Rim da regulira i tu stvar. Operativne zone rimskog brodovlja su napadale i osvajale gusarske brodove, ili ih pak gonile u posebno organizirane zasjede.

Za samo 40 dana zapadni Mediteran je bio očišćen od gusara i Kasije Dion navodi da su komunikacije između Hispanije, Afrike i Italije obnovljene i osigurane. Nakon toga Pompej se posvetio istočnom Mediteranu i to obale Likije i Kilikije, gdje se nalazila najjača gusarska alijansa, krenuvši tamo sa 60 svojih najboljih brodova. Već na početku su se, bez ozbiljnijeg otpora, predale jake likijske utvrde Antikragos i Kragos, a zatim i druga mjesta.

Reljef koji prikazuje rimske vojnike na brodu. Datacija II. – I. st. p. n. e.

Pompej je umješno upotrijebio i diplomatiju, jer je u postupku sa zarobljenim i predanim gusarima bio blaži u odnosu na ranije protugusarske zapovjednike. Nakon što je porazio gusarsku flotu, on je osigurao predaju gusara i mnoge zarobljenike iz gusarskih zajednica je preselio u unutrašnjost u Soli, koji je otada nazivan *Pompeiopolis*. Uništen i zarobljen je veliki broj brodova, oko 10.000 gusara je poginulo, a oko 20.000 se predalo. Uz to, Publije Klodije je oslobodio veliki broj osoba koje su gusari bili oteli. Pompej je tako djelotvorno vodeći operacije, kombinirajući i vojne i diplomatske poteze, uspio da problem sa gusarima riješi za samo 3 mjeseca. Tako je on postao heroj za mase, jer je garantirao redovito snabdijevanje žitom, pozdravljan je kao prvi među jednakim (*primus inter pares*). Međutim, na Kreti se desio ozbiljan incident, jer se Pompejeva nadležnost protezala i na otok Kretu, gdje je već 2 godine boravio Kvint Metel koji je upokoravao gusare. Metel je bio zatvorio Pompejeva izaslanika Oktavija, koji je u ime Pompeja, a na molbu kretskog izaslanstva, donio Krećanima blage uvjete sporazuma. Radi toga došlo je i manjeg oružanog sukoba između Metela, koji se protivio Pompejevu petljanju u kretske poslove i prijedlogu sporazuma, i podzapovjednika Lucija Sisene. Ali, nakon prepiske između Metela, koji je bio optimat, i Pompeja taj incident se smirio.

Manlijev zakon i Pompejevo zapovjedništvo na istoku

Ipak Pompejev kratkotrajni rat sa gusarima, čije je rezultate Pompej u svojim izvještajima moguće i namjerno predimenzinirao (iz razloga političke popularnosti), nije završio donošenje zakona u prilog Pompeja. Rimski zapovjednik je ostatak 67. i narednu 66. god. p. n. e. proveo posjećivajući kilikijske i pamfilijske gradove i uređujući odnose u ovom području. Za vrijeme Pompejevog odsustva iz Rima plebejski tribun Gaj Manilije / *Gaius Manilius* je predložio zakon po kojem se Pompeju dodjeljuje zapovjedništvo na istoku u Aziji, gdje je trebao naslijediti L. Licinija Lukula i ostale rimske namjesnike u III. Mitridatovom ratu. Zakon je podržao i Cezar, a pravno opravdao Ciceron u svome govoru *pro Lege Manilia.* U svom govoru Ciceron je rekao da rat s Mitridatom treba biti odmazda za ono što je pontski kralj počinio 88. godine p. n. e. („Azijsko večernje"). U Ciceronovoj argumentaciji na prvom se mjestu nalaze prihodi provincije Azije, jer po dohodcima koji stižu iz te oblasti, ona zauzima prvo mjesto među svim rimskim provincijama. Najzad, rat dovodi u opasnost imovinu mnogih rimskih građana. Gubitak provincije Azije predstavljao je opasnost u prvom redu za rimske publikane, čije bi se materijalno upropaštavanje, po Ciceronu, moglo odraziti i na stanje ljudi iz drugih staleža. Drugi dio govora posvećen je dokazivanju teze da vrhovno zapovjedništvo u tom ratu treba povjeriti Pompeju, koji se

odlikuje umjerenošću, vjernošću, pristupačnošću u ophođenju, umom i humanošću. Ali je od naročitog značenja autoritet (*auctoritas*) Pompeja kao vojskovođe i upravljača.

Senatorski optimati su se suprotstavljali i *lex Manilia,* ali je i pored njihovog negodovanja ovaj zakon prošao. I ovim zakonom Pompej je dobio golema ovlaštenja, netipična za dotadašnje republikansko ustrojstvo. Pompej je na istoku više izgledao kao helenistički vladar u odnosu prema azijskom stanovništvu, a ne kao oficijelni dužnosnik Republike (što je po zakonima stvarno i bio). Tako je Gabinijevim i Manilijevim zakonima još i dalje krnjen autoritet Senata i posebno njegove optimatske frakcije. Čin prenosa zapovjedništva je Lukula, koji je jednom relativno malom armijom izvojevao čitav niz velikih pobjeda, prilično pogodio i on i Pompej su iznimijenili niz uvreda. Lukul je Pompeja nazvao lešinarom koji se hrani radom drugih, aludirajući da on dolazi na kraju samoga posla (rata) i onda sebi pripisuje pobjedu.

Pompej je prvo poslao jedno poslanstvo Mitridatu VI., više sa ciljem snimanja situacije nego stvarne želje za pomirenjem. Istovremeno je u Jermeniji došlo do pobune Tigranovog istoimenog sina protiv svoga oca. Tigran Veliki je uspio svladati pobunu svoga sina, ali je ovaj umakao u Ktesifon, partsku prijestolnicu gdje se stavio pod zaštitu kralja Fraata III. Inače prisustvo izbjeglog jermenskog princa u Ktesifonu je utjecalo da Fraat III. sklopi sporazum sa Pompejem uz uvjet da se Partima prepusti onaj dio Mesopotamije koji su Jermeni još uvijek držali. Ova pobuna jermenskog princa je kao posljedicu imala i slom saveza sa Mitridatom VI, jer je Tigran Veliki sumnjao da su inspiracija za bunu bili Mitridat VI. i njegova kćerka, inače majka pobunjenog princa. Pompej je cijelo to vrijeme iskoristio za pripreme za pohod na Mitridata VI., i sa vojnom silom od 40 – 50.000 vojnika (bez pomoćnih / auksilijarnih trupa) on se pokrenuo u proljeće 66. god. p. n. e. prema Galatiji kako bi osobno preuzeo zapovjedništvo nad Lukulovim trupama. I pored nastojanja da se Pompej i Lukul izmire, do toga nije došlo i Lukul je napustio Malu Aziju u velikoj ljutnji, posebno jer je Pompej anulirao njegove zadnje odluke.

Mitridat VI. je uspio djelimice obnoviti vojne snage i raspolagao je sa oko 30.000 pješadinaca i 3.000 konjanika, i pokušao je postići neki sporazum sa Pompejem, ali je Rimljanin zahtijevao bezuvjetnu predaju o čemu pontski kralj nije želio ni da raspravlja. Mitridat VI. se ovaj put nije želio upuštati u otvorenu bitku, nego je vršio neku vrstu gerilskih prepada (posebno svojom konjicom) na rimske trupe koje su napredovale i njihovu logistiku. Pompej tada preusmjeri kretanje prema gornjem toku Eufrata, koji je i prešao i tako ušao u istočni dio pontske kraljevine. Mitridat VI. je Rimljanima zatvorio put kod utvrde Dasteire, pa se Pompej (bez jedinica iz Kilikije) morao ponovo vratiti preko Eufrata. I tek kada je dobio očekivane trupe, Pompej je ponovo i to žestoko provalio preko Eufrata, opkolivši i tabor Mitridata VI. u kojem je brzo zavladala velika glad. I nakon 45-dnevne opsade Mitridat VI. je uspio da se probiju kroz opsadu (prije toga umorivši ranjenike i bolesne, kako ih ne bi Rimljani zarobili). Pompej je nastavio sa progonom pontskog kralja, i

napokon je do bitke došlo kod rijeke Lykos (Ješil-Irmak kod današnjeg Enderesa) na mjestu gdje je kasnije izgrađen grad Nikopolis. Tada je pontska vojska ponovo totalno potućena, a Mitridat VI. se jedva uspio pobjeći sa svojicom konjanika i jednom priležnicom svojoj drugoj vojsci kod Sinorije. Tu je svoje blago od 6.000 talenata zlata podijelio među svoje najvjernije podanike, a pontski kralj se uzalud nadao ponovnom savezu sa Jermenijom, jer su Parti provalili u Jermeniju i čak počeli opsjedati Artaksatu. Tigran Veliki je na kraju ipak uspio suzbiti partske trupe, ali nije bio sklon da ponovo rizikuje i upušta se u borbe sa Rimljanima, a posebno iz razloga jer je saznao da njegov buntovni sin namjerava da se prebaci kod Mitridata VI. Ujedno je Tigran obećao i nagradu od 100 talenata za onoga ko uhvati Mitridata VI., a njegove izaslanike je predao Rimljanima. Mitridat VI. je tako ostao sam i našao se u bjekstvu. nadajući se da može doći do Bosporske kraljevine u kojoj je vladao njegov nevjerni sin Mahares. I kada je Mitridat VI. prešao granicu Male Azije i Zakavkazja Pompej ga je prestao progoniti i pokrenuo se prema Artaksati i u njenoj blizini se utaborio. Tu je došao princ Tigran koji se nadao da će mu Pompej predati na upravu očevu kraljevinu, ali i sam Tigran Veliki. Tu se Tigran Veliki poklonio veličanstvu rimskog naroda i Pompeja, kojem je u znak bezuvjetne predaje predao kraljevske insignije (dijademu i tijaru). Pompej je ipak ostavio vlast Tigranu Velikom (vrativši mu insignije), dogovorio sa njim mirovni sporazum po kojem je jermenski kralj morao isplatiti odštetu od 6.000 talenata rimskoj vojnoj blagajni, a kao poseban dar svakome rimskom i njima savezničkom vojniku darovati po 50 denara. Jermenija je izgubila i sva Tigranova osvajanja, preuštajući Rimljanima oblasti u Fenikiji, Siriji, Kilikiji i Kapadokiji, kao i zone na desnoj strani Eufrata, čime ova rijeka postaje krajnja istočna granična linija rimskog imperija. Sama Jermenija, vraćena u svoje stare granice, je dobila položaj rimskog vazala. Nikada više u historiji Jermenija se neće razviti u ekspanzionističku imperiju i uvijek će zadržati status „tampon zone i države“, oko koje se spore velike sile. Rimske jedinice su prezimile na jermenskom i općenito zakavkaskom području, od Eufrata pa do Kura. Na tome jugu Kavkaza, rimske legije su se susrele i sa kavkaškim planinskim starosjedilačkim narodima, kao sa Iberima koji su živjeli na prostoru današnje Gruzije, koji su bili zemljoradnička ratoborna i organizirana zajednica. Pored kavkaskih Ibera, drugi narod na ovom području su bili stočarski Albani, nešto primitivnija i zaostalija zajednica u odnosu na Ibere. Za to vrijeme Mitridat VI. je lutao po Zakavkazju i Kavkazu (zimovao je u Dioskuriasu), a pošto je kružila vijest da će velika rimska vojska krenuti u progon Mitridata VI. Albani su se odlučili za preventivni napad na rimske pozicije u zimu 66/65. god. p. n. e. Nakon što je rimskom zapovjedniku Celeru osobno došao u pomoć Pompej, Albani su suzbijeni preko rijeke Kura. Za to vrijeme, starješina zakavkaskih Ibera Artokes je ostao mir, formalno obećavši Rimljanima mir i prijateljstvo. Pompej je ipak uspio da dozna da je to samo riječ o pretvaranju kako bi se dobilo na vremenu, jer su se zakavkaski Iberi naoružavali i pripremali za napad na rimske trupe u kavkaskim klancima. Pompej zato svoje trupe usmjeri prema njihove dvije strateške utvrde, a iznenađeni Artokes se morao povući sa

vojskom i spaliti most za sobom dok su Rimljani zauzeli navedene utvrde. Artokes je sa svojom vojskom taktički uzmicao sve do rječice Pelorosa, gdje je došlo do bitke sa Pompejevim trupama. U toj bici Zakavkaski Iberi su poraženi, a Artokes je pristao da se podloži Rimu i da preda svoju djecu kao taoce. Nakon toga je Pompej došao do kolhidske - crnomorske obale, gdje ga je čekalo brodovlje (pod zapovjedništvom Servilija) koje je trebalo vojsku prebaciti u Azovsko more kako bi se potpuno potukao Mitridat VI. u Bosporskoj kraljevini. Međutim, umjesto da se upusti u riskantni desant na udaljenoj obali, praktični i obzirni Pompej (koji nije volio rizikovati niti iskušavati sreću) se i pored želja jednog dijela oficira povukao natrag, a dobru izliku mu je pružila pobuna Albana. Ipak je mornarici naloženo da kontrolira maloazijske obale kao i da blokira Kimerijski Bospor. Pompej je provalio u zemlju Albana, porazivši bez većih teškoća njihovu združenu vojsku od 60.000 pješadinaca i oko 12.000 konjanika. Nakon toga Albani sklopiše mir sa Pompejem, a za njima se povedoše i drugi zakavkaski i južno-kavkaski narodi, i južni obronci Kavkaza tako postadoše granična zone do koje se prostirao rimski imperij. Pohod na Kavkaz je imao veliko i stvarno i simbolično značenje po rimski svijet. Iako je Pompej uspio pobijediti u nizu sukoba sa lokalnim zajednicama, on je na kraju ipak morao odustati od namjere da duž kavkaske obale stigne u Bosporsku kraljevinu i tamo napadne Mitridata. Zato se on zadovoljio time što su kavkaski Albani, Iberci i svi narodi koji su živjeli na južnim obroncima Kavkaskih planina i pored njih – službeno izrazili priznanje svoje zavisnosti od Rima. To je priznanje bilo čisto formalno. Pompej nije uspio prijeći preko glavnog planinskog masiva. "Kavkaz je – po Mommsenovim riječima – još jednom pokazao svoje svjetsko-povijesno značenje. Kao što su perzijska i grčka osvajanja, i rimska je najezda naišla tu na krajnju granicu". Uostalom Pompej nije imao dovoljno Hanibalove smjelosti da se upusti u rizični i neočekivani pokret preko jednog velikog planinskog lanca.

Za to vrijeme Mitridat VI. je uz tešku muku uspio da se dočepa Pantikapeja u Bosporskoj kraljevini, gdje je zahvaljujući svome autoritetu i vojnoj pratnji uspio da sruši sina Maharesa, i prisili ga da izvrši samoubistvo. Mitridat VI. je ponovo nudio mir uz priznanje rimskog gospodstva i plaćanje danka, ako mu se vrati izvorno pontsko kraljevstvo. Pompej je zahtijevao da se Mitridat VI. osobno preda, što Mitridat VI. nije želio, nego je mobilizirao posljednje vojne i logističke potencijale sa kojima je raspolagao, pa djelomice i od robova, sastavi vojsku od 36.000 pripadnika koju je opremio na rimski način. Širila se pričao da je sa tom vojskom namjeravao da u savezu sa Sarmatima i podunavskim Keltima provali preko Trakije, Makedonije i Panonije u Italiju... u stilu Hanibala, samo sa sjeveroistočne strane. Ali za Mitridata VI. vrijeme je ubrzano isticalo, a njegova uprava u Bosporskoj kraljevini je izazivala sve više nezadovoljstava. Rimska blokada gradova na krimskoj obali nepovoljno je utjecala na položaj grčkih sjeverno crnomorskih gradova, koji su uz to, po svemu sudeći, bili nezadovoljni Mitridatovim savezom sa skitskim dinastima. Mitridat VI. je sve više gubio utjecaj i kod vojske, te je imao sve manje privrženika, a u Fanagoriji se

pobunio zapovjednik Kastor koji je Mitridatove sinove (koji su se nalazili u utvrdi kojom je Kastor zapovijedao) predao Rimljanima. Pobunili su se i drugi u Hersonezu, Teodosiji (Kaffa) i Nimfeju, a uskoro se i Mitridatov sin Farnak pobunio i stavio čitavoj pobuni na čelo. Mitridat VI. je poslao vojsku protiv svoga sina, ali i ona prijeđe u tabor princa Farnaka, kojem su prišli čak i italski dezerteri koji su se nalazili u Mitridatovoj pratnji. Konačno i glavni grad Pantikapej otvori svoje kapije ustanicima, dok se Mitridat VI. sklonio u dvorac. Nakon toga je Mitridat VI. (pošto mu nije uspjelo da molbama umilostivi sina da mu poštedi život) prisilio svoje dvije kćeri i svoju pratnju da ispiju smrtonosni otrov, što je na kraju i on sam učinio. Radi toga što otrov nije djelovao brzo (svakako otuda što je Mitridat stalno uzimao protuotrove, otrov nije djelovao), zamolio je svoga keltskog plaćenika Betuita da mu odseće glavu i tako je 63. god. p. n. e. u 68. godini završio život Mitridata VI. Farnak je, kako bi dokazao svoju lojalnost Rimljanima, je poslao očevo mrtvo tijelo Pompeju, koji je ipak postupio časno prema posmrtnim ostacima velikog protivnika Rima. Mitridat VI. je pokopan u kraljevskoj grobnici svojih predaka u Sinopi. Farnaku su ostavljeni bosporski posjedi. On je priznat za prijatelja i saveznika rimskog naroda. Fanagorija je proglašena slobodnim gradom. Kao što je poraz Hanibala predstavljao slom Afrike, tako je smrt Mitridata VI. simbolički označila slom efektivnog otpora Azije rimskom imperiju.

I tako je završena epizoda rimske historije u kojoj je glavni „negativac" bio Mitridat VI., i sa njenim krajem maloazijsko područje je konačno inkorporirano u rimski svijet. Tako je Rim zagospodario Malom Azijom, jednom od svojih najvrijednijih tečevina. Mala Azija, taj euroazijski most na Mediteranu će sa rimskim imenom dijeliti jednu dugačku zajedničku sudbinu.Naslijeđene i osvojene zemlje Bitinije i Ponta su pretvorene u novu rimsku provinciju „Bitinija i Pont", i tako su ove dvije zemlje konačno ujedinjene u jednu upravno – administrativnu i teritorijalnu jedinice... ali sasvim suprotno od načina na koji je to želio učiniti Mitridat VI. Smrt pontskog kralja je Pompeju donijela golemu slavu.

Pompej na Levantu

Pompej je nastavio svoj pohod po istoku, i 64. god. p. n. e. je prodro u Siriju, gdje se upleo u skoro anarhično stanje nastalo nakon nestanka seleukidske države i sloma kratkotrajne jermenske hegemonije koja je pretendirala da zamijeni Seleukide. Levant je tada bio poligon borbe za širenje svoje moći ili sopstveno održanje niza helenističkih gradova, posljednjih seleukidskih aspiranata, lokalnih velikaša i uzurpatora i semitskih sirijsko – aramejskih zajednica, Jevreja iz Judeje i arapskih plemena. Često su te rasprave prelazile i u otvorene sukobe, pa i ratove. Neka beduinska arapska plemena je sam Tigran Veliki naselio

u sjevernoj Siriji. Posebno je zanimljiv slučaj izvjesnog Ptolemeja, sina Meneosa, koji je bio jedan od najmoćnijih i najbogatijih velikaša u postseleukidskoj Siriji i raspolagao je sa privatnom vojskom (samo konjanika je bilo 8.000). Ovaj Ptolemej je bio gospodar u libanskom prostoru, dok su Tripolisom i Biblosom gospodovali Dionizij i Kiniras, a na Orontu u Lisiji, blizu Apameje vladao je Jevrej Silas. U Judeji su kao kraljevi i veliki svećenici vladali Hasmonejci (Makabejci), koji su iskoristili kraj seleukidske vlade da utvrde svoju vlast. Osnovna ideologija te hasmonejske države je abrahamski judaizam, sada već u dogmatiziranom obliku. Po smrti Janeosa Aleksandra 79. godine p. n. e. hasmonejska država se protezala od granica ptolemeidskog Egipta pa sve do zemlje Nabatejaca (Petra), a na sjeveru zahvaćajući Samariju. Ali tadašnja Judeja je bila i mjesto sukoba vrlo suprostavljenih dviju stranaka i to farizeja i sadukeja. Ove stranke su se posebno sukobljavale poradi kontrole nad Sinedrijem, koji je za vrijeme Hasmonejaca bio tijelo najviše državne (i javne i religijske) vlasti, tj. državno vijeće i glavni sud. Jevrejske stranke su se difrencirale na osnovi odnosa prema religijskom ritusu, a ne poradi ekonomsko – političkih odnosa kao u grčko – rimskom svijetu. Ta razlika je i razumljiva kada se ima u vidu da je abrahamistički judaizam dogmatski, za razliku od eklektičkih vjerovanja grčko – rimskog svijeta. Samim tim je pitanje reguliranja dogme u životu jevrejskog društva, i to u svim njegovim segmentima, imalo znatno veće značenje nego kod okolnih naroda. Sadukeji su bili svećenička grupa ("Aroniti") koja je povezana sa vodstvom Jerusalimskog hrama, i predstavljali su aristokratsku skupinu hasmonejskih Velikih svećenika (koji su zamijenili raniju velikosvećeničku liniju nasljeđivanja). Hasmonejska dinastija je vladala u smislu i kraljeva i vrhovnih svećenika, čime su za sebe zahtijevali obje titule. Sadukeji su načelno bili najintelektualniji i najobrazovaniji dio jevrejsekog društva, u određenoj mjeri i po utjecajem helenističkog sinkretizma i grčko – helenističkih filozofskih škola. Kako bi legitimizirali svoju dominaciju u hramovskom – svećeničkom klanu, Sadukeji su tvrdili da je njihov daleki predak legendarni veliki svećenik Zadok (Tsdoki) iz vremena kralja Solomona. Oni su odbacivali anđele, "život poslije smrti" (odnosno dušu) i opovrgavali su uskrsnuće mrtvih. Sadukeji su odbacivali i Usmenu Toru (Talmud), i striktno su se držali i insistirali na Pisanoj Tori (odnosno na literarnoj interpretaciji Mojsijevog Petoknjižja). Sadukeji su bili orijentirani na održavanje Hrama, na značaj obreda i doslovni tekst Zakona. Zbog svoje velike povezanosti sa Hramom, nakon njegovog razaranja (od strane Vespazijanovog sina Tita) Sadukeji su gubili svoj utjecaj u oblikovanju judejske religioznosti. Sadukeji nisu bili baš uniformi i postojale su i unutar njih određene tendencije. Ime Fariseji poteći iz hebrejskog *perušim* odnosno aramejskog *perišajja*, što znači odvojeni. Za vrijeme makabejskog ustanka postojao je religiozno-politički pokret "hasidim" (pokret pobožnih). Nakon toga se pokret razdvojio u dvije struje, koje dobivaju imena fariseji i eseni. Pojam "fariseji" počinje se koristiti u Judeji za vrijeme vladanja Jovana Hirkana (135-104. god. p. n. e.). Za razliku od sadukeja, koji pripadaju bogatijim i aristokratskim slojevima, fariseji uglavnom potiću iz srednjuh društvenih i

ekonomski slojeva. Oni su se usresredili da doslovno i bukvalno slijede jevrejske svete spise i usmenu predaju (koja je po njima jednako važna kao pisani jevrejski zakoni/objave). Kroz usmenu predaju, prihvatili su nauku o osobnoj besmrtnosti, o sudu nakon smrti, uskrsnuću i postojanju anđela. Fariseji su sudjelovali u radu Sinedrija kao opozicija sadukejima. Za razliku od sadukeja (koji su usvajali i elemente grčko – rimske kulture, pa čak u pojedinim slučajevima djeci davali grčka imena) fariseji su načelno rigidnije branili autohtone jevrejske tradicije, iako su neki od njih dobro poznavali i djelomično usvajali grčko - helenističku filozofiju, kao i razne strane religijske i mističke tradicije. Kako su prihvatali i usmenu tradiciju (i "apokrifne" spise nastale u II. i I. st. p.n.e.), farizeji su su otvoreniji za različite interpretacije zapisanih svetih spisa judaizma. Dok sadukeji doslovno ponavljaju tekst tih spisa u obredima, farizeji su usmjereni na razumijevanje njegovog značaja za svakodnevni život. To je dovodilo i do formiranja različitih farisejskih škola. Fariseji su i očekivali uspostavu Božjeg kraljevstva na zemlji i gajili mesijansku nadu. Farisejska vjerovanja su kasnije, nakon uništenja drugog Hrama 70. god. n. e., postala osnova za rabinski Judaizam, koji je kreirao normative tradicionalističkog Judaizma koji su temelj za sve suvremene oblike Judaizma izuzev Karaizma. Nakon razaranja Hrama u Jeruzalemu 70. god. n.e. farizejski rabini preuzimaju punu kontrolu, osnivaju novi sinedrij i teološku školu u Jamniji, te postavljaju nove osnove judaizam, koji traju do danas. U tome su prestali biti "odvojeni", pa se riječ "farisej" prestala koristiti. U prenesenom smislu, "farisej" u europskim jezicima označava licemjera. Iz redova fariseja su potekli veliki rabini Hilel i Šamaj sa kraja I. st. p. n. e. (osnivači dvije osnovne škole u tumačenju judejskih zakona), onda i čuveni historičar Josip Flavije i kršćanski apostol Savle/Pavle. Farizeji su još za vrijeme prvih Makabejaca obnovili ukočenu i formaliziranu ortodoksiju sa dominacijom svećenika i sa dosadnim ceremonijalom, a središnju moć bi imao konsistorij kod Jerusalimskog hrama. Dok su se populistički raspoloženi fariseji oslanjali na svjetinu, sadukeji su se oslanjali na hasmonejsku dinastiju i vojsku (u kojoj je bilo mnogo pisidijskih i kilikijskih plaćenika). Pored sadukeja i fariseja, u tadašnjem jevrejskom društvu djelovala je još jedna religijska frakcija po imenu eseni. Za razliku od navedene dvije skupine eseni se nisu petljali u javni život, potpuno otišavši u asketizam i religijsku povućenost i predanost. Eseni su stekli slavu u modernoj znanosti, jer im se pripisuju čuveni "Svici sa Mrtvog mora". Eseni su primjenjivali celibat (iako Josip Flavije govori i o redu Esena koji se vjenčavaju), i strogo se držali religijskih pravila i ritusa. Oni su izgleda imali kolektivno vlasništvo i neku vrstu komunalnog, autarkičnog uređenja. Tek znatno kasnije će se javiti stranka zelota, radikalnih jevrejskih ekstremista (za terorističke ekstremne napadače Rimljani će kasnije upotrebljavati termin *sicarii* / sikariji = bodežari).

Janeos Aleksandar Hasmonejac je znao kontrolirati svećenstvo, ali za njegovih sinova 69. god. p. n. e. došlo je do građanskog rata, jer fariseji podupiraše Hirkana II. protiv snažnijeg i odlučnijeg Aristobula. Na poziv fariseja u taj sukob su se umiješali Nabatejci, koji su utemeljili snažnu državu sa centrom u Petri. Fariseji su arapsko-nabatejskom kralju Aretu

III. (vl. 87. – 62, god. n. e.) obećali da će mu vratiti sve zemlje koje je Janeos zauzeo na nabatejskom području. Inače i Hirkana II. je i njegov močni savjetnik i vojni i politički dužnosnik Antipater Idumejac savjetovao da se stavi pod zaštitu nabatejskog kralja. Aret III. je (zajedno sa Hirkanom i Antipaterom) sa vojskom od možda 50.000 vojnika započeo opsjedati Aristobula u Jerusalimu.

Aret III. je bio jedan od najvećih nabatejskih kraljeva, koji je ovu arapsku i levantsku državu znatno uzdigao i kultivirao. On je naslijedio svoga brata Oboda I., i proširio je svoje kraljevstvo. Uspio je zauzeti i veliki i društveno i ekonomski bitan grad Damask. Tako je Arat III. svoje nomadsko kraljevstvo pretvorio u civiliziranu državu, a sebe je na kovanicama novca nazivao Aret III. Filohelen (Prijatelj Grka). Naredio je i da se izdaje novac u damašćanskim kovnicama tako što će njegovo ime na srebrnim novčićima pisati na grčkom, a ne semitskom aramejskom. Svoju prijestolnicu Petru je dao urediti po grčko – rimskom arhitektonskom modelu, uključujući i akvadukt u dužini 26,8 km. Prvo su Damask 72. god. p. n. e. zauzeli Jermeni, da bi ga Aret III. tri godine kasnije povratio.

U to vrijeme Rimljani su počeli zaposjedati Siriju, eliminirajući vlast uzurpatora, poglavica i prinčeva iz raspadnute seleukidske "kuće". Damask su zauzeli Lolij i Metel, a Aul Gabinije je 65. god. p. n. e. je prodro do Tigrisa i onda došao u Siriju, između ostalog da uredi odnose među Jevrejima. Nedugo zatima, Pompej je poslao svoga legata Marka Skaura u Judeju da izmiri ratujuće stranke, jer je dugotrajni sukob u Judeji i na granicama nove smetao ekonomici (posebno trgovini) Sirije. Na kraju je sam Pompej 64. god. p. n. e. krenuo u Siriju, gdje je uspješno podložio raznorazne privatne vojske, bande, grupacije, poglavice i zbacivši njenog posljednjeg kralja Antioha XIII. Azijatika i uspostavio je novu rimsku provinciju. Pompej je vrlo uspješno regulirao odnose (često u korist helenističkih gradova) u novoj rimskoj (i to bogatoj) provinciji Siriji, a 63. god. p. n. e. on je krenuo dalje prema jugu u Fenikiju i Koele-Siriju (zonu koja je podrazumijevala i Judeju). Pompeju je uostalom samo još preostalo rješavanje problema u Judeji, kako bi se konsolidirali novi rimski posjedi na Levantu. Pompejevi poslanici su bili podmićeni velikim svotama i stali su na stranu Aristobula, te je Aret III. morao prestati opsjedati Jerusalim i vratiti se u nabatejsku zemlju. Međutim, fariseji su poslali svojih 200 istaknutih predstavnika Pompeju kako bi isposlovali ukidanje kraljevske vlasti, koja je bila glavna smetnja farisejskoj frakciji. Tako je Pompej ipak anulirao odredbe svojih izaslanika i dao je izvršnu naredbu kojom Jevreji gube svoju kraljevsku vlast, a uspostavlja se vlast velikih svećenika kao vrhovnih starješina Judeje. Takvu Pompejevu odluku je i Senat kasnije potvrdio 61. god. p. n. e. Aristobul nije pristao na Pompejeve odredbe i radi toga su, predođene osobno Pompejem, rimske legije (zajedno sa snagama Hirkana II.) nakon tromjesečne opsade zauzele Jerusalim. Za vrijeme opsade Jerusalima, Pompej je dobio vijest o smrti starog rimskog neprijatelja Mitridata VI. Eupatora. Smrt nekada opasnog protivnika Rimljana dočekana je u Pompejevoj vojsci kao radostan događaj.

Rimski gubici prilikom opsade i zauzimanja Jerusalima su bili minimalni, dok je broj poginulih jevrejskih branilaca bio izrazito visok, Pompej je čak, sa nekolicinom svojih pratilaca, ušao u Hram i vidio one dijelove i stvari koje su bile zabranjene (po jevrejskim zakonima) da se vide izuzev vrhovnih svećenika. Činjenica je da je Pompej poštovao religijske svetinje Jevreja, i Hirkana II. je postavio za vrhovnog svećenika i etnarha (ali ne i za kralja). Judeja je izgubila teritorije koje je osvojila pred kraj II. i na početku I. st. p. n. e. uglavnom grčke gradove, i smatrana je sastavnim dijelom novostvorene provincije Sirije. Pompejev pohod na Judeju i stavljanje jevrejskog naroda pod rimsku kontrolu, pokazati će se kao jedan od najvažnijih historijskih događaja. Posljedice ulaska Jevreja i njihove abrahamske religioznosti u okvire rimskog svijeta su bile dalekosežne. Tako je Pompej nesvjesno u rimsko, eklektično tijelo apsorbirao i svijet koji je bio u svojoj bitnosti različit od rimske civilizacije, koji je ustvari po svojim shvatanjima bio čak i njen antipod. Narodnosni i kulturoški identitet Jevreja (u periodu Pompejevog prodora u Judeju i u narednim decenijima) je direktno uvjetovan religijom, on je i nastao, on je i oblikovan, ali i egzistira zahvaljujući religijskoj dogmi i svijesti i propisima, što baš nije bio slučaj u okvirima grčko – rimske kulture. Nemogućnost da se Jevreji asimiliraju u rimsko društvo je porodila sa jedne strane i rimsko nerazumijevanje prema jevrejskoj baštini, načinu života i kulturi, ali i čitav niz unutarnjih frustracija unutar samoga jevrejskog naroda, koje će rezultirati i srazovima ova dva svijeta u narednim decenijima i stoljećima. Sudar, u smislu konfrontacije suština dvije kulture, je bio i neminovan i neizbježan, i voditi će se ne samo ognjem i mačem, nego štaviše i na kulturološkom i duhovnom planu. Čudnim spletom historijskih okolnosti, na samom kraju rimskog antičkog svijeta, taj konflikt će završiti trijumfom hebrejske religijske kulture i to u svojoj kršćanskoj verziji. Kršćanstvo je ništa drugo nego hebrejska religioznost i mitologija, u toj mjeri modificirana kako bi se mogla bolje uklopiti u mediteranski i europski nebhebrejski habitus. I tako da Pompej nije odlučio da se uplete u odnose judejskih religijskih frakcija, hebrejska religioznost i kultura (uključujući i njene razvijenije kršćansko – islamske izvedenice) bi ostala mala, lokalna i izolirana religijska i kulturna pojava.

Jedino još arapsko - nabatejski kralj (koji je tada kontrolirao Damask) nije priznao rimsku vrhovnu vlast, i Pompej je sa trupama provalio u područje pod nabatejskom vlašću, ali je morao (zbog jevrejskog ustanka i Mitridatove smrti) prepustiti vođenje operacija Mrku Emiliju Skauru (*Marcus Aemilius Scaurus*). Skaurove trupe su opkolile Petru. Sposobni i lukavi judejski dužnosnik Antipater je uspio da nagovori Areta III. da za veliku svotu novca "kupi" mir sa Rimljanima, kojim je uspio zadržati svoj posjed (uključujući i Damask), ali se i stavivši pod rimsku vrhovnu vlast. Skaur je postizanje mira ovjekovječio na novcu kojeg je izdao, gdje je prikazan Aret III. kako kleći pred Rimljaninom moleći za mir. To je praktično označilo i kraj višedecenijskog razdoblja ratova na istoku koji su započeli upadom Mitridata VI. u provinciju Aziju, a koji su se (zahvaljujući nizu različitih okolnosti) razvili u pravu rimsku osvajačku kampanja u Maloj Aziji, Mesopotamiji,

Zakavkazju i Levantu, nezabilježenu još iz vremena Aleksandra Velikog i dijadoških ratova. Na kraju je Rim postao apsolutni gospodar maloazijskih oblasti i Sirije.

Prema tome, rezultat Pompejevih pohoda bilo je stvaranje novih provincija. Osim toga, Rim je sada stupao u prilično složene odnose s raznim azijskim dinastijama, koje su pod raznim uvjetima priznavane za prijatelje i saveznike rimskog naroda. Pompej je podržavao sustav vazalnih kneževina, koji je Rim oduvijek prakticirao. Ali u mnogim slučajevima on je naglašavao svoje pokroviteljstvo nad grčkim gradovima. Sam on osnovao je niz novih gradova, koji su doprinijeli prodiranju helenističke kulture na Istok. Prema tome, od vremena Pompeja Rimljani se pojavljuju kao nasljednici helenističkih osvajača – dijadoha i epigona Aleksandra Makedonskog. Na istoku rimski se teritorij sada neposredno naslanjao na posjede partskih kraljeva, koji su osvojili čitavu Mezopotamiju. Na početku Pompejevog pohoda Parti su djelovali u savezu s Rimljanima protiv Tigrana, ali je priznavanje armenskog kralja za prijatelja rimskog naroda izmijenilo stanje stvari. Rimljani su često krnjili interese partskog kralja u korist svojih vazalnih i saveznih kraljeva, ali se Parti nisu odlučivali na proturimsku akciju, sve dok se je Pompej sa svojim trupama nalazio u blizini njihove kraljevine. Pompej, koji je smatrao da je njegova misija na Istoku završena, vratio se 62. god. p. n. e. u Rim. Pompejevo pretvaranje niza bogatih maloazijskih i levantskih zemalja u provincijsku shemu Rimske Republike je predstavljalo novi stepenik u razvitku rimskog imperija. Ova osvajanja su nesumnjivo povećala državne prihode (samo godišnji prihodi od tributa povećali su se za gotovo 70 %). Pompej je darežljivo nagradio vojnike i unio veliki novac u državnu blagajnu. Priliv novca i bogatstva je nesumnjivo pogodovao financijskim krugovima, poduzetnicima i špekulantima, pa su oni krugovi vitezova koji su ranije isticali Pompeja protiv Lukula – bili su apsolutno u dobitku. Gotovo sve one grandiozne špekulacije, koje Ciceron spominje u govorima, vezane su za Pompejeve pohode.

Zapleti Orijenta

Zaposjedanjem Levanta, Rim je uspostavio zajedničku granicu sa Partijom, čime su dva indoeuropska svijeta (rimski i iranski) došla u sudbinski kontakt koji će zadržati i u narednih šest stoljeća. Srednjoazijski Iran (pod obje dinastije i partsko-arsakidskom i perzijsko-sasanidskom) je nesumnjivo jedna od najznačajnijih civilizacija u historiji, koja u sebi dobrim dijelom baštini i tekovine ranijih srednjoistočnih civilizacija. Upravo ta dugotrajna tradicija srednjoazijske iranske civilizacije i jake centrifugalne silnice koje su karakteristične za srednjoazijsko iransko biće su doprinijele njegovoj dugovječnosti, i pored niza iskušenja sa kojima je bio suočen u toku svoje historije. Tako je i nakon sloma

Ahemenidske Perzije i skoro dvostoljetne helenističke prevlasti, uspjela ponovo da se artikulira iranska sila i to u vidu Partije i njene vladajuće dinastije Arsakida. U početku je Fraat Partski indirektno pomogao Pompeju prilikom njegove kampanje na istoku, ali Pompej se nakon pacifiziranja Male Azije pokazao više kao pragmatičan, a manje kao lojalan političar. Tako je kao arbitar presudio u korist Jermenije u vezi razgraničenja ove zemlje sa Partijom, a i nije priznavao naslov „kralja kraljeva“ Fraatu. Pompejevo neprincipijelno ponašanje nesumnjivo će odigrati ulogu u stvaranju međusobnog nepovjerenja Rima i Partije, što će jednoga dana eskalirati u sukob koji će trajati stotinama godina.

Pompej je ostatak vremena na Istoku proveo utvrđujući rimsku vlast, koja je trebala biti neposredna (preko provincijskog namjesnika) ili indirektna (preko lokalnih dinasta). Od tih Rimu vazalnih kraljevina treba istaći Kapadokiju i Galatiju kojom je vladao uvijek lojalni Dejotarus I., kojim je za nagradu dobio na upravu i istočnu polovicu pontske kraljevine sa gradovima Trapezuntom i Farnakijom, kao i tzv. „Malu Jermeniju“ i Pompej mu je još dodijelio i titulu kralja (što je Senat potvrdio i legalizirao). Dejotarus I., koji je doživio duboku starost, će imati znatnu ulogu u kasnijim dešavanjima za vrijeme II. rimskog građanskog rata. Iz sastava galatske vojske koju je ustanovio Dejotarus u augustovsko doba će se formirati legija XXII. *Deiotariana*. Pompejevi natpisi, nesumnjivo sa pretjeranim sadržajem, navode da je on podložio 12 miliona ljudi i osvojio 1538 gradova i utvrda, a tvrdio je da je pobijedio čak 22 kralja. U novoj provinciji Siriji najvažniji gradovi su bili Antiohija, Seleukija i Damask, i sam Pompej je u istočnim oblastima osnovao niz gradova, npr. u Kilikiji se njemu pripisuje osnivanje oko 20 gradova. Pompej je lojalnost rimskoj vlasti osiguravao i brigom za status svećenstva orijentalnih religija i kultova, u prvom redu za velikog svećenika „majke bogova“ u Pesinuntu, zatim dva velika svećenika boginje Ma u Maloj Aziji kojima je ostavljena posebna autonomija u sudstvu i 6.000 robova za potrebe hramova. Veliki svećenik je gospodar i hrama Zeusova i njegove okolice u Kilikiji. Pompej je 61. god. p. n. e. održao veliki trijumf (na njegov 46. rođendan) u kojem su se nalazila djeca Mitridata VI., Tigrana Velikog i Fraata, kao i kraljevske insignije pontskog kralja. Za ta postignuća, Rim je nagradio Pompeja sa zlatnim vijencem i doživotnim simbolima magistrature, a kovani su i novci njemu na čast kao trijumfatoru nad tri dijela svijeta: Afrike, Španije i Azije. Konačno osvajanje bogatog istoka donijelo je golemo bogatstvo rimskim financijama, jer su nove provincije, podložni kraljevi i poglavice, svećenici i gradovi donosile veliki novac. Sam Pompej je u javnu blagajnu položio oko 200 miliona sestercija, dok je među oficire i vojnike razdijeljeno oko 16.000 talenata... dok je nepoznato koliko su Pompej i Lukul uzeli za sebe (ali sigurno mnogo bogatstva).

Ali Levant je Rimu donio i nove obaveze, jer je trebalo tamo osiguravati vlast, sigurnost i stabilnost što nije bilo nimalo jednostavno na jednom turbulentnom području. Posebno su njegovi južni dijelovi bili problematični sa skoro kroničnim jevrejskim bunama i nezadovoljstvima, što je Rimljane prisiljavalo da se miješaju u poslove Judeje. Za

namjesnika Aula Gabinija (57. – 54. god. p. n. e.) došlo je do čak tri bune u Judeji, a posebno je ozbiljna bila posljednja u kojoj su jevrejski ekstremisti napadali i ubijali Rimljane. Rimska intervencija je bila brza i učinkovita, a Jevreji su za kaznu izgubili svoju svećeničko – monarhijsku autonomiju, a Judeja je bila podijeljena na 5 dijelova, dok su od Judejaca razorena mjesta kao Samareju ponovo podigli kako bi bila protuteža Jerusalimu. Jevrejima je nametnut i veći danak nego drugim zajednicama i narodima.

Jedina još preostala nezavisna helenistička kraljevina bila je ona ptolemeidska u Egiptu. Ova kraljevina na čelu sa Ptolemejem XII. Auletom nesumnjivo je bila lak plijen, bez snažne odbrane i Rimljani su je mogli zauzeti ako su to htjeli. Međutim, često suprostavljeni, interesi rimskih političkih stranaka, frakcija i utjecajnih političara ali i iznimno lojalno ponašanje ptolemeidskog dvora, kao i njihovo stalno podmićivanje Rimljana, su ipak doprinosili održanju bar prividne nezavisnosti Egipta. XXX. egipatskoj dinastiji više su tada prijetili unutarnji sukobi, nego Rimljani, ali koje će uzrokovati snishodljiv odnos kralja/faraona prema Rimljanima. Kada je 63. god. p. n. e. postalo jasno da je Pompej glavna sila na Levantu, Ptolemej XII. Aulet je svoju vlast želio osigurati i dobivanjem Pompejeve podrške i stavljanjem sebe u poziciju klijenta prema patronu Pompeju, tako što je poslao bogate darove Pompeju sa pozivnicom za posjetu Aleksandriji. Pompej je uzeo darove, ali je odbio pozivnicu. Egipatski faraon/kralj je putovao i u Rim, kako bi podmitio znatnim novcem istaknute rimske političare (Cezara i Pompeja) i dobio zvanično priznanje svoje kraljevske vlasti. I tako je Aulet svoje gospodstvo u Egiptu ipak uspio održati isplativši Rimljanima 59. godine p. n. e. iznos od 6.000 talenata. Između Republike i Egipta je uspostavljen formalni savez (*foedus*), a Ptolemejevo ime je upisano u listu prijatelja i saveznika rimskog naroda (*amici et socii populi Romani*). Novac kojim su se podmitili rimski političari trebao se osigurati novim porezima u Egiptu.

Unutarnje stranačke borbe i želja da se Marko Katon Mlađi odstrani iz arene svakodnevne političke borbe u Rimu doveli su 58. god. p. n. e. do anektiranja Kipra. Tako je trijumvirska frakcija odredila da, njihov žestoki i vispreni protivnik, Marko Katon izvede tu aneksiju, kojom bi se Kipar pripojio provinciji Kilikiji. Aneksija je izvršena bez ikakvog otpora, a vladar Kipra iz ptolemeidske dinastije (brat tadašnjeg kralja/faraona Egipta) je izvršio samoubistvo. I tom prilikom su Rimljani došli u posjed velikog blaga iz trezora nesretnog kiparskog kralja. Ptolemej XII. Auleta. Nereagiranje Ptolemeja XII. Auleta na "kiparsku epizodu", kao i novi porezi doveli su 58. god. p. n. e. do pobune u Egiptu i protjerivanja kralja/faraona Auleta, koji je pobjegao u Rim (vjerojatno sa kćerkom Kleopatrom). Novi vladar Egipta je postala Auletova kćerka Berenika IV., koja je vladala zajedno sa Kleopatrom VI. Trifenom (svojom majkom ili sestrom; umrla 57. god. p. n. e.). Berenika se i vjenčala sa Arhelajem (vrhovnim svećenikom boginje Ma iz Komane u Maloj Aziji). Aulet se u Rimu zadržao znatno vrijeme, i uživao je veliku podršku Pompeja koji je u Senatu zastupao Ptolemejevu restauraciju na egipatski tron. Ptolemej XII. je u Senatu nailazio na izraženu opoziciju, ali su rimski kreditori vršili pritisak u korist njegovih zahtjeva jer su

znali da svoje zajmove egipatskom kralju mogu povratiti samo ako se izvrši restauracija. I 57. god. p. n. e. pritisak rimske javnosti je primorao Senat da pruži podršku Ptolemeja XII, ali bez vojne intervencije jer su „Sibilske knjige“ prorekle da će ako egipatski kralj zamoli za pomoć, a Rimljani na to odgovore vojnom intervencijom, doći do velike nesreće. Konačno je Aulet uspio da osigura i intervenciju plativši Aulu Gabiniju 10.000 talenata. Arhelaj i Berenika se oružano suprostaviše rimskim trupama i Ptolemeju XII. Auletu. Radi toga je protiv Egipta krenula vojska sa Markom Antonijem (kasnije čuvenim članom II. trijumvirata). Pohod je bio pojedonosan, prvo se predala jevrejske posada u Peluziju, a rimska vojska je prvi put u historiji došla na obale Nila. Arhelaj je poginuo i brzo je okupirana i Aleksandrija, i samim tim ugušena egipatska pobuna a Ptolemej XII. Auletu je vraćena vlast nad Egiptom. Rimske trupe su tako 55. godine p. n. e. restauirale vlast Ptolemeja XII. Auleta u Egiptu, koji je dao da se Berenika i njene pristalice pogube. Oko 2.000 rimskih vojnika i plaćenika (tzv. *Gabiniani*) je bilo stacionirano u Aleksandriji radi održavanja kraljevog autoriteta. Nakon toga, duboko zaduženi Egipat, nekada bogata zemlja, je samo čekao trenutak da se konačno utopi u rimsku državu.

Predizborna kampanja i izbori

Nakon djelomične restauracije demokratskih institucija i zakona, prevlast optimatske oligarhije je prilično uzdrmana. Odluke narodne skupštine ponovo su stekle veliko značenje i mogle su se donijeti mimo volje i želje rukovodećih osoba senatorske stranke – kao što to pokazuju primjeri dvaju zakona o izvanrednim ovlastima danim Pompeju. Nakon dvanaestogodišnje vladavine oligarhije, demokracija je ponovo dobivala snagu. Veliku ulogu u političkom životu Rima igrali su u to vrijeme i izbori magistrata, koji su zavisili ne samo od dogovora najviših senatorskih krugova, nego i od volje centurijatskih komicija. Poredak koji je zaveo Sula, po kome su konzuli i pretori mogli dobiti dužnost u provinciji tek nakon prolaska kroz magistrature u Rimu, i dalje je bio na snazi, premda ga se nisu uvijek strogo pridržavali. Na taj način, osoba izabrana za magistrata mogla je računati na dobivanje položaja u provinciji, a uprava provincijom bila je, po pravilu, izvor bogaćenja. Uslijed toga, kandidati su težili da svim sredstvima privuku birače na svoju stranu; zato su izbori magistrata, naročito konzula, vršeni vrlo često u napetoj situaciji i mogli su biti vrlo zanimljivi. To je iziskivalo i određene vještine kandidata u načinu vođenja predizborne kampanje.

Jedno vrlo sadržajno svjedočanstvo o načinu vođenja predizborne kampanje u ovom periodu sačuvano je i poznato pod imenom *Commentariolum Petitionis* ili *De petitione consulatus.* Riječ je o eseju koji se pripisuje (iako ne bez sumnje u njegovu autorsku

autentičnost) Kvintu Tuliju Ciceronu (*Quintus Tullius Cicero*), i u kojem se govori o načinu i uputama kako se treba boriti u predizbornoj kampanji za konzula. Vjerojatno je napisan 65 – 64. god. p. n. e. kao vodić Kvintovom starijem bratu Marku Tuliju Ciceronu, prilikom njegove kampanje za konzulsku čast. Ovo djelo je vrlo vrijedan izvor o rimskoj politici, i načinima njenog vođenja i pruža čitav niz praktičnih savjeta, koji su više nego korisni i u modernoj političkoj praksi. Položaj Marka Cicerona bio je otežan time što je on bio skorojević (*homo novus*), pa nije imao prednosti koju donosi porijeklo i ugledni preci. Uslijed toga, Ciceron je, za razliku od svojih konkurenata, mogao računati jedino na svoju slavu istaknutog govornika i odvjetnika. Ali je to bilo nedovoljno. Po Kvintovom mišljenju, dvije okolnosti mogu kandidatu osigurati glasove birača: usrdnost prijateljâ i raspoloženje naroda. Prijateljske veze treba jačati i širiti, i svim sredstvima privlačiti na svoju stranu magistrate, senatore i vitezove. Ne treba zanemarivati ni obične ljude – klijente, oslobođenike, građane svojeg tribusa, pa čak ni robove; iako oni ne sudjeluju u izborima, ipak čovjekov ugled u mnogome ovisi od mišljenja posluge. Sama pojava kandidata na ulici treba ulijevati biračima poštovanje. "Potrebno je da se svakodnevno okružuješ ljudima različite obrazovanosti, starosti i svih društvenih slojeva i sam njihov broj treba stvoriti predodžbu ...o autoritetu koji ćeš ti uživati...". Raspoloženje naroda može se postići raznim sredstvima. Kandidat treba biti ljubazan, nastojati zapamtiti što je moguće više ljudi, pri susretu svakoga bi trebao nazvati njegovim imenom, naprežući svoje pamćenje i koristeći se uslugama nomenklatora – roba koji će na uho došapnuti ime prolaznika. Laskavost je porok u svakodnevnom životu, ali je ona nužna kod borbe za konzulat. Kandidat treba pred biračima biti darežljiv, i ako ne raspolaže dovoljnim sredstvima da bi ih sve gostio, treba postići to da njegovi prijatelji hvale dobrotu i raspoloženje budućeg konzula prema narodu. Na osnovu "instrukcije" Kvinta Cicerona može se suditi o tome da je demokratizacija rimskog života bila kombinirana sa starim principom patronata i klijentele. Zasnovana na hijerarhijskim načelima (klijenti su mogli imati svoje klijente itd.), razvijena klijentela bila je oslonac rimskog magnatstva. U sastav klijentele ulazili su čitavi gradovi, koji su sklapali posebne ugovore o stupanju u klijentelu kakvog istaknutog rimskog nobila. Kandidati su se dodvoravali mnoštvu, ali su oni u stvari bili daleko od mnoštva sitnih ljudi (*tenuiores*). Na državne položaje birani su uglavnom predstavnici uskog kruga aristokracije (*nobilâ*), i samo u rijetkim slučajevima mogli su sebi prokrčiti put ljudi neznatnog porijekla. Kvint Ciceron donekle oprezno govori o prijaznosti (*benignitas*) kandidata prema biračima. U stvari, za politički život šezdesetih godina karakteristično je direktno potkupljivanje birača.

Preko svojih klijenata kandidat je dijelio po tribusima novac među biračima. Postojali su čak posebni posrednici koji su se bavili distribucijom novčanih iznosa (tzv. *divisores*). Protiv potkupljivanja izdano je nekoliko strogih zakona, ali je to bilo bez rezultata. Praksa predizborne borbe stvorila je forme pravih pogodbi – s garancijama, jamcima i čak sa arbitražnom intervencijom u spornim slučajevima. Stvoren je čak specifična taksa: iznos

koji je kandidat trebao utrošiti na potkupljivanje birača zavisila je od važnosti magistrature. Veliku ulogu igralo je priređivanje svakovrsnih predstava, na koje su trošeni ogromne svote novca. Javno mnijenje nije prosvjedovalo protiv potkupljivanja birača ako ovo nje prelazilo određene granice. Marko Tulije Ciceron, koji se za vrijeme svog konzulata borio protiv podmićivanja, sam je ustao u obranu Lucija Licinija Murene, optuženog za izborno podmićivanje. On je rekao ovo: "To je stara ustanova da sitni ljudi (*homines tenuiores*) dobiju takve darove od svojih sugrađana po tribusima".

Većina onih koji su najredovniji bili na izborima dolazila je iz reda gradskog plebsa, koje Ciceron u jednom od svojih pisama naziva "bijedni i gladni puk" (*misera et ieiuna plabecula*), Gradski plebs je u državnim i privatnim distribucijama vidio jedno od svojih osnovnih prava. Ne uslijed neke tradicije, nekih starinskih načela, već kao rezultat jačanja uloge gradskog plebsa i njegove političke borbe, Republika je trošila velika sredstva na snabdijevanje slabostojećeg stanovništva prijestolnice. I od kandidatâ za najviše dužnosti siromašno je stanovništvo zahtijevalo pažnju prema sebi i određene materijalne žrtve. Time se i objašnjava politički uspjeh istaknutih magnata, koji su raspolagali ogromnim sredstvima i oslanjali se na široku klijentelu. Početak opadanja demokratije očituje se i u tome što se principijelna, politička pitanja tijekom predizborne agitacije stavljaju na drugo mjesto, premda se ne skidaju s dnevnog reda. U savjetima Kvinta Cicerona "nada u buduću političku djelatnost" (*spes in re publica*) kandidata zauzima posljednje mjesto među ostalim sredstvima za stjecanje narodnog raspoloženja. Tako se i politička platforma koju Kvint predočuje svome bratu odlikuje neodređenošću: "Neka kod tebe postoji uvjerenosti da te Senat ocjenjuje po tome kako si prije živio i da na tebe gleda kao na branitelja svog autoriteta; neka rimski vitezovi i bogati ljudi na osnovu tvoga prošlog života vide u tebi čuvara reda i mira, a većina, ukoliko su te tvoji govori na sudovima i zborovima (*contiones*)pokazali kao populara, neka smatra da ćeš djelovati u njenom interesu". U skladu s rimskom osvajačkom vanjskom politikom toga vremena, vojni uspjesi igrali su za vrijeme izbora veliku ulogu. Sve veće značenje dobivali su među biračima veterani i isluženi vojnici: prilikom izbora za konzule, ističe Ciceron, kod čitavog rimskog naroda uživaju autoritet riječi ratnika koji su služili pod zapovjedništvom datog kandidata.

Svake godine za vrijeme izbora natjecalo se po više kandidata. Metode borbe bile su najraznovrsnije. Veliku ulogu igrale su "invektive", tj. osobni napadi na protivnike, njegovo podrijetlo, njegov rad i osobni život. Često je stvar dolazila do prave klevete, ali ni to nije smatrano za osudu. Ljudi koji su željeli igrati političku ulogu držali su demokratske govore, vodili odgovarajuće sudske procese, pozivajući na odgovornost istaknute magistrate, davali narodu ova ili ona obećanja. Tako je postupao do 64. god. p. n. e. Marko Tulije Ciceron, dok je još dosljednije i energičnije djelovao Gaj Julije Cezar.

Uzavreli Rim

U deceniji kada se Pompej nalazio na istoku, Rim je predstavljao pozornicu žestoke političke borbe u kojoj su se tradicionalisti, većinski oličeni u Senatu, sukobljavali sa obnovljenom narodnjačkom strankom koju je predvodio Gaj Julije Cezar, te bili ljuti na Pompeja i njegovo djelovanje. Posebno mjesto među tradicionalistima, koji su isticali vrijednosti i norme starog republikanskog sustava (naravno sa dominacijom nobiliteta) zauzimao je Marko Porcije Katon Mlađi (kasnije u historiografiji prozvan Utički. *Marcus Porcius Cato Uticensis*). On je rođen 95. god. p. n. e. u porodici koja je poticala od mlađeg sina Katona Starijeg Cenzora, i bio je praunuk ovog čuvenog rimskog političara. Još od najranije mladosti Katon Mlađi se isticao nizom vrlina i sposobnosti. Ne samo da je bio vrlo obrazovan, nego je bio neobično (za tadašnje rimsko društvo) pošten i neporočan, a kao životni cilj je postavio odanost starom, tradicionalnom konstitucionalnom uređenju Republike. Slično M.Liviju Druzu bio je vrlo ozbiljan i odličan govornik, skoro bez izliva naglih strasti, a prihvatio je sa punim žarom stoičku filozofsku školu. Nesumnjivo su njegovi uzori (čak i u manirima) bili Katon Stariji i Livije Druz i zato se pokušavao predstaviti i nosiocem starih vrlina (*virtus*) i drevnih običaja u odnosu na tadašnje iskvareno i korumpirano društvo. Takve svoje stavove je pokušavao primijeniti i u svakodnevnom životu, pa je želio stalno pokazivati skromnost pa nije jahao nego pješke išao, nije uzimao kamate na pozajmice, nije primao vojničkih časti i običavao je hodati bez košulje, po navodnom primjeru Romula. Katon Mlađi je bio uvjereni pristaša republikanskog sustava, vatreni branitelj rimske starine. Još kao kvestor on je reformirao upravu erarijem (državnom blagajnom), pokazao se kao pošten i energičan administrator, dosljedno se borio protiv svih zloupotreba. Katonovo poštenje i beskompromisnost ušli su u poslovicu. Katon Mlađi je „svoje ime“ tako posebno istakao u slučajevima vezanim za finansije i nadziranje budeta Republike i poreznih zakupnika, sa kojima je neprestano imao žestoke sukobe. Može se slobodno reći da je njegovo djelovanje u pravcu finansijske kontrole i suprostavljanje zloupotrebama imalo pozitivan efekt. Radi svoje izražene konzervativnosti, popularnosti (koje je stekao svojim ponašanjem) ali i odlučnosti, konzistentnosti i hrabrosti, postao je vremenom glavni predstavnik tradicionalističke frakcije (koja se razvila iz optimatske stranke).

Ipak tradicionalistima i Katonu Mlađem je nedostajala ona optimatska snaga, oličena u vojnim pobjedama u vanjskim ratovima, kako bi mogli da se uspješno suprostavljaju udarima na autoritet Senata i vlasti aristokratije. Katon Mlađi i njegovi istomišljenici su uglavnom imali defanzivnu taktiku, kojom su se ustvari kao bedem suprostavljali onima koji su težili reformama. To ih je dovelo u poziciju da su inicijativu skoro u potpunosti prepustili svojim političkim protivnicima i neistomišljenicima, koji su obilato koristili komicije kao oruđe preko kojeg su ozakonavljali svoje namjere. Senatu su tako bili određeni

dani kada se moraju primati strana poslanstva, kako se ne bi više audijencijama (koje su bile česte) odgađalo rješavanje unutarnjih političkih pitanja. A upravo je ova praksa „odgađanja“ bila često korištena kao opstrukciono oruđe kojim su tradicionalisti koji dominiraju Senatom otezali stalnu inicijativu svojih protivnika. Kako bi se spriječilo podmičivanje senatora od strane stranih delegacija, određeno je da ono što se uzajmi stranim poslanicima, nemože utjerivati. I pravo dispezovanja od zakona u pojedinim slučajevima, koje je pripadalo Senatu je ograničeno 67. god. p. n. e., a 63. god. p. n. e. je ograničeno i pravo Senata da ugledni rimski građani koji imaju privatne poslove u provincijama moraju u ovoj instituciji isposlovati značenje rimskog poslanika. Ovom mjerom je dobivena puna sloboda kretanja utjecajnih i ambicioznih rimskih političara, a bez nadzora i odobrenja Senata. Pooštrene su i kazne protiv korupcije na izborima, jer su se tim sredstvom često služili oni pojedinci, koji su izbačeni iz Senata i koji su nastojali izborima na magistrature ponovo se uvuči u Senat. Zakonom plebejskog tribuna Tita Labijena 63. god. p. n. e. ponovo je uspostavljen izbor svećenika u posebnim komicijama, što je bio ukinuo Sula. Sudije su morale suditi po normama koje su postavili prilikom nastupa svoje službe, čime je i sudbeni proces polako dovođen u red. Ipak i pored stalnih inicijativa svojih protivnika i njihovih pojedinih uspjeha, ipak su se i u toj defanzivnoj poziciji tradicionalisti znali pokazati kao vrsni borci u političkoj areni posljednjih decenija republikanskog Rima. Vrlo intenzivno polje sukobljavanja je bio i status Cisalpinske Galije, odnosno zahtjevi i planovi da i njeni stanovnici po automatizmu postanu rimski građani, kao što je to bio slučaj u Italiji južno od Rubikona. Dok su tradicionalisti bili protiv toga, narodnjaci i ostali čiji su interesi izlazili iz tradicionalističkih okvira su načelno ne samo podržavali te zahtjeve, nego su i protežirali, pa i predlagali. Tako je u tu svrhu putovao po cisalpinskim naseljima Gaj Julije Cezar, a Marko Licinije Kras je kao cenzor već 65. god. p. n. e. Cisalpince namjeravao uvesti u liste građana, ali se tome suprostavio njegov kolega. Sa drugom mjerom (anektiranje Egipta i njegovo pretvaranje u provinciju) koju je predložio kao cenzor, Kras je nastojao ograničiti i oslabiti Pompejev utjecaj na istoku. Ali i ovaj prijedlog nije prihvaćen od Senata. Kras je stalno nailazio na otpor svoga kolege po cenzuri, tako da su cenzori vratili svoje ovlasti, ne izvršivši cenzus i ne revidiravši čak ni spisak senatora.Populari su stalno nastojali, preko redovnih sudova, i vratiti prava djeci stradalih i prognanih u Sulinim čistkama i proskripcijama, i radi toga se porodio veliki broj parnica i osobnih sukoba. Lukul je morao pune 3 godine (od 66. do 63. god. p. n. e.) na trijumf, a problema je imao i Kvint Metel Kretski zbog sudjelovanja u Sulinom pogromu. U tome se poslu posebno isticao sve istaknutiji novi lider narodnjaka Gaj Julije Cezar koji je na sud bio pozvao mnoge istaknute Suline pristalice.

Ali ubrzo su se i u okvirima protutradicionalističke koalicije počele pojavljivati „pukotine“ i razmimoilaženja. Činjenica je da je i sama ta koalicija sastavljena od i ideološki i osobno antagonističkih sastavnica, i da je ona ustvari bila ad – hoc formacija (kako bi se olabavila dominacija senatorske oligarhije), i da je održavana na vrlo labavoj ravnoteži

odnosa. Nju su sačinjavali narodnjaci koje je predvodio Gaj Julije Cezar, i Pompej i njegove pristalice. Onoga trenutka kada se ravnoteža poremetila nakon Pompejeve uspješne kampanje na istoku, došlo je do novog pozicioniranja i pregrupiranja na rimskoj političkoj sceni. Cezarovi narodnjaci su se radi toga povezali sa Krasom, koji je bio najbogatiji Rimljanin, dok je Cezar tada bio najzaduženiji Rimljanin. Potrebno je navesti da prevelika ovlaštenja u rukama Pompeja, koja je dobio Gabinijevim i Manilijevim zakonima, sve više nisu bila po volji ni popularima, a odranije ni tradicionalistima i Krasu.

Uzavrela politička situacija u Gradu je dodatno podgrijavana postojanjem organiziranih grupa i asocijacija, na cehovskoj ili kvartovskoj osnovi. Ove skupine su mogle biti snažno i popularno oruđe u rukama pojedinih frakcija, a mogle su i djelovati više – manje samostalno. Njihova snaga je posebno dolazila do izražaja za vrijeme kvartovskih predstava *Ludi compitalicii* („Igre raskršća"), kojima su uglavnom rukovodile kvartovske organizacije. Za vrijeme Republike, ceremonije su se simultano održavale na glavnim raskršćima Grada u toku istog dana. Za vrijeme krize Kasne Republike, stranačkih borbi i građanskih ratova, ova vrsta *ludi* je često služila i za izražavanje političkog stava kvartovskih organizacija. To je bila savršena prilika da uglavnom popularski političari pokušavaju dobiti javnu i glasnu podršku za sebe i svoje ideje i političke programe. Nemiri uzrokovani skupljanjem naroda i političkom agitacijom na „Igrama raskršća" su izbili 67. god. p. n. e., što se ponovilo i 66. i 65. god. p. n. e. Zbog tih nemira, „Igre raskršća" (ne i festival *Compitalia*) su zajedno sa kvartovskim organizacijama i nekim grupama esnafa (*collegia*) bile 64. god. p. n. e. zabranjene od Senata. Jedan pokušaj ponovnog pokretanja ovih igara 61. god. p. n. e. je bio osujećen. Klodije Pulher je kao plebejski tribun 58. god. p. n. e. obnovio pravo na udruživanje, a prije nego je ovaj zakon donesen, njegov suradnik Sekst Kloelije (Sextus Cloelius) je organizirao novogodišnje *ludi*, kao raščišćavanje puta za restauraciju „Igara raskršća". Konačno je Kalpurnije Pison, konzul za 58. god. p. n. e. i punac Julija Cezara, ponovo dozvolio ove igre, iako su organizacije koje su ranije rukovodile njima bile zabranjene. Zbog toga što su ove *ludi* bile organizirane 58. god. p. n. e., Ciceron je optužio Kalpurnija Pisona. Julije Cezar je 46. godine p. n. e. ponovo zabranio asocijacije i ove *ludi*, jer su predstavljale opasnost za stabilnost poretka koji je on namjeravao uvesti. U skladu sa ovom reorganizacijom teritorijalno – administrativnog uređenja Grada, te tradicionalističkom restauracijom kultova koji bi trebali da služe novom režimu došlo je i do uređivanja festivala *Compitalia.* Tako su postavljeni lari ili penati na raskršća i ustanovljen je svečenički red koji bi se brinuo o njihovom bogosluženju. Ovi svečenici su birani iz reda oslobođenika. August je dao se sa postavi prikaz njegovog Genija između Lara na njihovim svetilištima na raskršćima.

Katilinine zavjere

U vremenu dok je Pompej imao svoju orijentalnu avanturu, Rim je zahvatila „urotnička groznica" sa ciljem preuzimanja vlasti neuobičajenim i nasilnim putem, a preko stvaranja tajnih udruženja u kojem su njegovi članovi međusobno povezani zakletvom vjernosti (*coniuratio*). U historiji ove zavjere (urote) se vežu za ime Lucija Sergija Katiline. Politička situacija u Rimu i Italiji se nalazila u stanje stalne napetosti, i bilo je jasno da je i sulinska konstitucija, ali i stari republikanski sustav u dubokoj krizi i da je potrebno tražiti novi pravac kojim bi se Rim kretao. To je bilo savršeno vrijeme za ambiciozne i poduzetne ljude, bez ikakvih skrupula kao što su bili Lucije Katilina i Gnej Kalpurnije Pison, da se pokušaju domoći vlasti i srušiti stari poredak. Lucije Sergije Katilina (108. – 62. god. p. n. e.), je bio jedan od najbezkrupuloznijih rimskih političara, koji je posjedovao dobru inteligenciju i hrabrost. On je vodio porijeklo iz propalog patricijskog roda Sergijevaca i koji je u svoje vrijeme bio pristaša Sule i aktivni sudionik u proskripcijama i govorilo se da su tom prilikom postali njegove žrtve i neki njemu bliski ljudi. Poslije Suline smrti Katilina je bio blizak Sulinim pristašama i njihovom pomoću postao je pretor 68. god. p. n. e. Poslije preture upravljao je provincijom Afrikom i vratio se u Rim 66. god. p. n. e. da se bori za konzulat. Ali je u to vrijeme jedna afrička delegacija optužila Katilinu za iznuđivanje i na osnovu toga njegova je kandidatura bila odbačena. Ovo je, po svemu sudeći, i potaklo Katilinu na organizaciju urote.

Katilina nije zazirao od bilo kakvih tradicija, i bio je nesumnjivo spreman za radikalni i odlučni nastup. Katilina je imao i kvalitetan demagoški nastup, što je u tim vremenima krize bila i te kako neophodna osobina za ambiciozne i vrlo odlučne političare. Katilina se uspio nezadovoljnicima predstaviti kao čovjek koji može riješiti njihove probleme, ako ga naravno podrže u njegovoj težnji za vlašću. A nezadovoljnika je bio i preveliki broj. Ne Glavni sudionici u uroti bili su propali nobili. Oni su vrbovali sebi pristaše među aristokratskom mladeži italskih kolonija i municipija. Katilina je tako stvarao svoju zavjereničku mrežu, i u samome Gradu i van njega. Inače je moral i sustav vrijednosti naglo opao i ljudi se nisu ustručavali ni od kakvog sredstva kako bi se dokopali moći. Konzuli izabrani za 65. god. p. n. e. Publije Kornelije Sula i Publije Autronije Pet su optuženi i osuđeni radi toga što su se prilikom izbora služili podmićivanjem. Pošto su osuđeni po optužbi za korupciju, po tadašnjim rimskim zakonima oni više nisu smjeli obavljati nikakvu javnu funkciju u Republici. Logično je bilo očekivati i da će se ova dvojica (kako bi dobili ponovo mogućnost da dođu do državnih časti) pridružiti zavjerenicima koji su namjeravali srušiti tadašnji republikanski sustav. Prva Katilinina zavjera je trebala biti neka vrsta iznenadnog državnog udara, kojim bi se obezglavili tradicionalisti. Ova zavjera je trebala početi 1. I. 65. god. p. n. e., kada su trebali novi konzuli (umjesto dvojice ražalovanih) preuzeti dužnosti, namjeravali su zavjerenici napasti na kuriju, ubiti nove konzule i njihove

pristaše i onda poništiti osudu Sule i Peta, kako bi se oni mogli proglasiti za konzule. Kras bi bio izabran za diktatora, a Cezar za njegovog zamjenika (zapovjednika konjice), a sve bi se desilo dok se Pompej još bavio zakavkaskim problemima. Sve je bilo spremno i Katilina je samo čekao na ugovoreni znak, koji je trebao dati Cezar (a kojem je trebao opet znak za početak akcije dati Kras), kako bi napao vijećnicu. Međutim, Kras se nije uopće pojavio na konkretnoj sjednici Senata, i planirana zavjera je propala. Slična operacija je planirana za 5. II., ali je Katilina dao znak za akciju, prije nego su se zavjerenici okupili, pa je i ovaj put akcija propala. Iako se bilo doznalo za ove zavjereničke namjere, tadašnji rimski establishment nije još uvijek želio da javno nastupi protiv zavjerenika, jer je smatrao da bi to moglo voditi u teški i nepredvidivi građanski rat, a jer su procjenjivali da trenutno i ne raspolažu dovoljno i respektabilnim snagama da bi se mogli efikasno obračunati sa zavjerenicima. Radi toga je samo konzulima dano bolje osiguranje, a kako bi se riješili Pisona, predloženo je (na što je pristao i Kras) da se ovaj kao kvestor (ali sa pretorskom vlašću) pošalje u Bližu Španiju. Sudska rasprava povodom Katilininog predmeta koju su pokrenuli Afrikanci, otegla se, tako da Katilina, iako je bio oslobođen sumnje, nije uspio postaviti svoju kandidaturu za konzula za 64. god. p. n. e.

Ipak prava priča o Katilininoj zavjeri započinje vezano za konzulske izbora za 63. god. p. n. e. Za konzule su se kandidirali Katilina i Gaj Antonije, brat zlosretnog Antonija koji je stradao na Kreti. Gaj Antonije je ranije isključe iz Senata na osnovi narodnjačke optužbe, a bio je slabije snage ličnosti i nesposoban za vođu. Iako je bio Sulin pristalica, kako bi bio izabran za konzula Gaj Antonije se približio demagoškim i populističkim krugovima tadašnjeg Rima, koje je je između ostalog najviše reprezentirao Lucije Katilina. Katilina i njegovi najbliži zavjerenici su nade polagali u pobjedu na izborima, zatim bi uzeli Pompejevu djecu za taoce, kako bi se ovaj ucjenjivao jer je raspolagao sa znatnim snagama sa kojima je mogao intervenirati u zaštiti ustavnog poretka. U isto vrijeme se namjeravala dići frakcijska vojska u Italiji, kao i trupe u Bližoj Hispaniji pod zapovjedništvom Gneja Pisona, a planiralo se i savezništvo sa pojedinim galskim narodima. Po Africi i Hispaniji je subverzivno djelovao i urotu raspirivao izvjesni Publije Sitij iz Nucerije, koji je izgnan iz Italije zbog nekih svojih financijskih malverzacija. Ipak, kao glavna brana vrlo opasnoj zavjeri postavio se tada Marko Tulije Ciceron, koji se isto kandidirao za konzula. Ovaj arpinski „*homo novus*“ je bio popularan kao advokat, a već tada je smatran izvrsnim govornikom i osobom odanom republikanskom sustavu u njegovoj osnovnoj konstrukciji i ideji. Pošto nije bio dogmatski optimat, Ciceron je mogao računati i na podršku određenih narodnjačkih krugova, a sa druge strane tradicionalisti i Pompejevci su ga podržali kao glavnog suparnika (za njih) opasnom demagogu Katilini. Dok su se prije toga za Cicerona zalagali uglavnom vitezovi i populari, na samim izborima za njega su glasovali i neki senatori, koji su se bojali nereda u slučaju pobjede Katilininih ljudi. Bojeći se agitacije Katilininih pristaša među plebskom, Senat je raspustio kvartalne kolegije, koji su se sastojali od demokratskih elemenata. Po broju glasova Ciceron je prošao kao prvi, dok je za drugog

konzula izabran Gaj Antonije, a Katilina je bio treći na spisku, i opet nije bio izabran za konzula.Da Da Rezultati izbora su tako bili poražavajući za Katilinu, jer je premoćno pobijedio Ciceron, zajedno sa Gajem Antonijem. To je bio dodatni udar na zavjerenike, jer je Pison već prije bio umoren u Hispaniji, kako se sumnjalo na osnovi tajnog dogovora sa Pompejem. Ciceron je uspio i Gaja Antonija da privuće na svoju stranu, jer mu je prepustio upravljanje (nakon odsluženog konzulata) nad bogatom provincijom Makedonijom (koja je ustvari bila ždrijebom dodijeljena Ciceronu).

Agrarni zakon Servilija Rula

Sa druge strane, i Pompej je završavao svoju istočnu kampanju i mogao se očekivati njegov skori povratak, sa velikom vojskom. Radi toga su zavjerenici morali znatno brže i radikalnije djelovati, sa manje sigurnosti i pronicljivosti, ali sa istim ciljem i istim metodama, a to će se pokazati kao ubitačna kombinacija za namjere zavjerenika, pa i same njihove živote. Zavjerenici su se zato upustili u vrlo opasnu „igru“ koja je započela sa prijedlogom zakona plebejskog tribuna Publija Servilija Rula koji je predviđao novi agrarni zakon, sa osnivanjem novih kolonija, kako bi se riješio problem siromašnih slojeva. Rulov prijedlog bio je detaljno razrađen, njegovi tvorci uzeli su u obzir višestoljetno iskustvo rimskog agrarnog zakonodavstva i nastojali su predvidjeti sve slučajeve na koje se može naići prilikom provođenja zakona u život. Predviđano je osnivanje novih kolonija, isključivo u granicama Italije. U tu svrhu inicijatori zakona namjeravali su podijeliti, u prvom redu, još nedirnutu državnu zemlju (*ager publicus*) u Kampaniji. Ali, pošto je ta zemlja bila očito nedovoljna, oni su htjeli naširoko organizirati kupovinu privatnih italskih zemljišta. Zemljišta su se trebala otuđiti uz suglasnost vlasnika, koji su za njih dobivali punu vrijednost. Sredstva za provođenje te reforme trebala su se osigurati prodajom državnih zemljišta u granicama svih provincija. Osim toga, projekt je imao u vidu prodaju privatnim osobama prava na korištenje raznih prihoda u provincijama. Po projektu, trebao se je iskoristiti i ratni plijen Gneja Pompjea. Zemlju su trebali dobiti slabostojeći građani, u prvom redu seoskih, a zatim i gradskih tribusa.

Po tome zakonu, za njegovu realizaciju je bio zadužen kolegij desetorice sa mandatom na 5 godina, koji su imali i posebnu jurisdikciju i imperij. Kao svoje pomoćnike oni bi imali i 200 službenika iz reda vitezova. U sastav te komisije trebao je ući i sam inicijator zakona Servilije Rul. Zbog širokih ovlaštenja koja bi dobila izabrana desetorica, ovaj prijedlog zakona je bio sličan Gabinijevom i Manilijevom zakonima, samo što se ticao mirnodopskih, a ne vojnih i ratnih potreba i poslova. Tome prijedlogu je bio dodata i odredba, po kojoj se izbor odsutnih iz Rima isključuje, što je bila mjera da se onemogući Pompejev izbor. Marko

Tulije Ciceron ustao je još prije stupanja na konzulsku dužnost protiv Rulovog zakona u Senatu, a zatim je, 63. god. p. n. e., već kao konzul, dvaput istupio protiv tog zakona pred Senatom i narodom. Ciceron je učinio sve da taj zakonski projekt prikaže pred gradskim plebsom sa nepovoljne strane. Servilije Rul imao je u vidu, nesumnjivo, oslobođenje Rima od izvjesnog dijela lumpenproleterskih elemenata, koji je smetao određenim slojevima u Rimu. Prigovarajući Ciceronu u Senatu, on je neoprezno rekao da je "gradski plebs postao suviše moćan u državi: treba ga iz nje iščistiti" (*exhauriendem esse*). Koristeći se ovim izrazom, Ciceron je rekao narodu: "Vidite, upotrijebio je tu riječ, kao da govori o kakvom ološu, a ne o najboljem sloju građana. Slušajte mene, kviriti: držite se čvrsto darežljivosti, slobode, davanja glasova, svog dostojanstva, samoga Grada i Foruma, igara i praznika; nastojte u svojim rukama sačuvati i sve druge koristi gradskog života; ili vam je možda draže sve to ostaviti, i taj sjaj Republike, pa da se, s Rulom na čelu nastanite u Sipontnskoj pustinji ili u kužnim krajevima Salapinkih močvara". U svojoj argumentaciji Ciceron nastoji da gradski plebs odvoji od seoskog. Iz njegovih riječi možemo zaključiti da je gradski plebs bio malo zainteresiran za dobivanje zemlje. U njemu su bili jaki lumpenproleterski elementi, koje je u prvom redu sablažnjavao parazitski život u Rimu. U svom govoru protiv agrarnog zakona Ciceron je obećao narodu da će za vrijeme njegovog konzulata u državi vladati mir, spokojstvo i dokolica (*pax, tranquillitas, otium*), a kasnije je često govorio da država njemu duguje za svoj spas, za zaštitu od opasnog prevrata. Ciceron se tako pokušavao predstaviti i kao čovjek koji u svome političkom programu nudi i stabilnost i očuvanje tradicionalnih institucija i uređenja Republike, čime je je računao i na podršku tradicionalista.

Uvidjevši očigledni neuspjeh svoga zakonskog prijedloga, Servilije Rul ga je povukao i on nije ni iznesen na glasanje. Propašću Rulovog agrarnog zakona završena je višestoljetna tradicija agrarnog zakonodavsta (u njegovom klasičnom republikanskom smislu i duhu). Praksa dodjele zemljišta veteranima, koja je započela još u ranijim periodima, sada će u potpunosti zamijeniti staro, republikansko agrarno zakonodavstvo. Razlozi neuspjeha prijedloga Servilija Rula leže prvenstveno u nesumnjivom opadanju tradicionalnih popularskih (odnosno) demokratskih vrijednosti, načela i frakcija. Uslijed propadanja seljaštva, seoski plebs je izgubio politički utjecaj, premda nije sasvim iščezao. Uz to, učestvovanje na komicija je bilo povezano sa dolaskom u Rim i to na dane određene za skupštinska zasjedanja. A puotvanje je bilo povezano i sa troškovima, ali i sa napuštanjem seoskih radova i drugih poslova na više dana. Jednostavno rečeno, rimskim građanima koji su živjeli u udaljenijim oblastima od Rima (npr. u Brutiji, Picenumu i Cisalpinskoj Galiji) odlazak u Rim samo kako bi glasali bio je neisplativa, „loša" investicija. Tako se desilo da u praksi u političkom životu Republike uopće ne učestvuje velika većina rimskih građana. Oni koji su najviše učestvovali u izbornom i zakonodavnom procesu posljednjih decenija Kasne Republike dolazili su iz reda rimskog gradskog plebsa (čiji se broj uslijed agrarne krize uveliko povećao). Rimski gradski plebs je imao i dovoljno vjere i motiva da učestvuje

aktivno i u velikom broju u izbornoj i zakonodavnoj djelatnosti. Radi te očite činjenice, mijenjali su se i načini rimske političke borbe, kao i pravci djelovanja ambicioznih rimskih političara. Rimski političari sada u potpunosti usmjeravaju svoje djelovanje i pažnju prema gradskom rimskom plebsu. Vrijednosti starog popularizma i demokratizma grakhovskog tipa su nestajale, a umjesto toga se razvijao demagoški pristup manipuliranja masama. Proces proletarizacije rimskog slobodnog stanovništva nije prestajao, jer je konkurencija robovskog rada odvlačila plebs od proizvodne djelatnosti. Uslijed toga je dužničko pitanje, koje je još od davnih vremena igralo veliku ulogu u rimskoj državi, dobilo u ovom periodu godina osobitu aktualnost. Za zakonsko miješanje u odnose između dužnika i vjerovnika bili su zainteresirani predstavnici raznih socijalnih krugova.

Procesi iz 64. i 63. god. p. n. e.

Cezar je 64. god. p. n. e. pozvao na sud dvojicu Sulinih pristaša, koje je optužio za ubojstvo građana unesenih u proskripcijske spiskove. Tim činom Cezar je izvojevao pravnu pobjedu populara, jer se tako ukidala od od Sule proklamirana nekažnjivost za ubojstvo proskribiranih građana. Naredne 63. god. p. n. e. plebejski tribun Tit Labijen (inače bliski prijatelj Julija Cezara) pojavio se kao tužitelj izvjesnog Gaja Rabirija, kome se inkriminiralo da je sudjelovao u ubojstvu Apuleja Saturnina. Kao Rabirijev branitelj pojavio se Ciceron. On nije samo nastojao dokazati nevinost Rabirija u zločinima koji su mu pripisivani, već je ujedno iskoristio priliku da se založi za pravo Senata da proglašava izvanredno stanje na osnovu *senatus consultum ultimum*, što predstavnici stranke populara po svemu sudeći nisu priznavali. Prema tome, procesi iz 64. i 63. god. p. n. e. bili su upereni protiv izvanrednih zakona koji su ograničavali suverenitet narodne skupštine. Oni su nosili nesumnjivo agitacijski karakter i svjedočili o radikalnoj usmjerenosti rimskog plebsa u tim godinama.

Krešendo Katilinine zavjere

I pored toga što ovaj vrlo ambiciozni agrarni zakonski prijedlog nije naišao na snažnu podršku i bio povućen 63. god. p. n. e., ništa nije moglo obeshrabriti zavjereničko vodstvo i zavjera na čelu sa Katilinom se nastavila. Katilina je kao svoju glavnu političku parolu istakao *tabulae novae*, tj. kasaciju dugova. U prošlosti pristaša Sule i optimata, Katilina se 63. god. p. n. e. pojavljuje kao branitelj sirotinje. Ciceron navodi Katilinine riječi koje je

ovaj rekao pred njemu bliskim ljudima: " Vjeran branitelj bijednikâ može biti samo onaj – tvrdio je Katilina – tko je i sam bijednik; oni koji su ranjeni i bijedni, ne trebaju vjerovati obećanjima onih koji su zdravi i čitavi i koji žive u blagostanju...vođa i zastavnik nevoljnika (*dux et signifer calamitosorum*) treba biti onaj koji je najmanje kukavica i tko je ljuti nevoljnik". Katilinin politički program bio je neodređen. On se svodio na osvajanje konzulske vlasti putem izbora ili nasilja. Za kasnije se predviđalo ograničavanje vlasti Senata. To je Katilina izrazio zagonetnim i dvosmislenim riječima, izgovorenim Senatu: "Država – rekao je on – ima dva tijela: jedno nemoćno, sa slabom glavom, drugo čvrsto, ali bez glave; ovo posljednje može naći svoju glavu u meni, samo ako budem živ". Pod nemoćnim tijelom Katilina je imao u vidu Senat, pod čvrstim i snažnim – većinu građana, na koju se je htio osloniti. Katilinina agitacija imala je određenog uspjeha. Njega su simpatizirali nobili koji su zapadali u dugove. Za njim su pošli oni predstavnici aristokracije koji su računali da će se, oslanjajući se na njega, ne samo osloboditi dugova, nego i dokopati najviših položaja. Katilina je imao svojih privrženika ne samo u Rimu nego i u municipijima. Preko sebi bliskih ljudi on je poveo agitaciju među propalim Sulinim veteranima. i u etrurskom mjestu Fesule/Faesulae (istom onom gdje je 15 godina ranije bunu digao Lepid) je započelo okupljanje i organiziranje protivnika oficijelnog sustava. To je sada postao centar oko kojeg se grupirala oružana opozicija i tabor skupljanja zavjereničke vojske čiji zapovjednik je postao bivši Sulin oficir Gaj Manlije. Urotnici su se organizirali i po drugim mjestima i oblastima, a posebno je situacija bila napeta na jugu gdje su još uvijek postojale bande pobunjenih robova, ostatci nekadašnje velike Spartakove vojske. I u samome Rimu je postojala snažna zavjerenička jezgra, koja je ustvari trebala da predstavlja „petu kolonu“ i da izvede odlučujući udar. Državna vlast je osjećala konspiraciju u samome gradu na osnovi nekih indirektnih pokazatelje, i radi toga su i provođene neke mjere kao što je stroga zabrana izvoza srebra i zlata, a počelo je i nadziranje glavnih luka. Međutim, još uvijek tada legitimna vlast na čeku sa Ciceronom još uvijek nije imala pouzdane i jasne dokaze o konspiraciji, kako bi se moglo direktno djelovati protiv pojedinaca. Stvari su se još uvijek odvijale u rukavicama, u pokušaju da se konspiraciji da neki legitimirajući oblik. Zavjerenici u gradu su planirali da Katilina bude izabran za konzula 62. god. p. n. e., a pri tome su namjeravali i da pobiju i uklone sve svoje protivnike, a da naoružane jedinice iz pobunjenog tabora u Etruriji i iz drugih područja provale u Rim i preuzmu vlast.

Ali zavjerenici jednostavno nisu racunali na konzula Cicerona, koji je vrlo vješto kontrolirao čitavu situaciju i uspio da preko svoje informativne mreže dođe do informacija koje su otkrivale osnove konspiracije. Ciceron je pažljivo pratio rad urotnika; preko provokatorâ on je dobivao informacije o tome što se događa u Katilininom taboru. A i sam Katilina izazivao je svojim ponašanjem. Na prijetnju Katona Mlađeg da će ga pozvati na sud, Katilina je odgovorio – ako mu potpale kuću, on požar neće gasiti vodom, već ruševinama. Na dan izbora Ciceron je javno pred senatorima otkrio namjere konspiracije, i

to u prisustvu zavjereničkih vođa. Katilina se čak nije ni opravdavao za ono što namjerava učiniti sa svojim pristalicama. Državnoj vlasti je ipak još uvijek nedostajalo konkretnih dokaza za direktni nastup, a nisu željeli rizikovati u ovoj napetoj situaciji gdje se svaki potez pomno promatrao i ocijenjivati. Ni Ciceronu ni drugim pristalicama tradicionalnog republikanskog sustava (posebno onim u Senatu), koji su se zaklinjali na zakonitost i legalnu proceduru, nije pristajalo da se sa svojim protivnicima obračunaju bez konkretnih dokaza i bez legalne procedure. Uostalom, zbog pozicija koje su uživali u političkoj hijerarhiji Republike, to je za njih bilo i strateški nemoguće učiniti, čak i kontraproduktivno. A i Katilina je imao dosta uglednih i moćnih zaštitnika (ako ne i podržavatelja u njegovim nakanama), tako da njegovi protivnici nisu mogli poduzimati odlučne mjere. Radi toga su se oni za predstojeći sukob pripremali indirektnim mjerama, pa je Ciceron dobio tjelesnu stražu od mladih ljudi, osobito regrutiranih iz trgovačkog staleža. Tek 21. X. 63. god. p. n. e. kada je Ciceron dobio obavještenje o konspirativnom sastanku na kome je utvrđen rok za prevrat, uspio je postići donošenje senatske odluke o donošenju izvanrednih ovlasti konzulima (*senatus consultum ultimum*). Izbor konzula je bio odgođen za 28. oktobar 63. god. p. n. e., i Ciceron je naredio da vojnici zaposjednu toga dan Marsovo polje, na kojem su se trebali održati izbori za nove konzule. Na konzulskim izborima Ciceron, koji ih je provodio, pojavio se u oklopu ispod toge i praćen stražom mladih vitezova. Te su mjere nosile bezuvjetno demonstrativni karakter. One su imale za cilj da mirnim građanima pokažu da su konzuli i država u opasnosti. Ciceronova demonstracija, potkupljivanje birača ali i strah građana od eventualnog kaosa, pobune i građanskog rata odigrali su svoju ulogu i Katilina je ponovo propao na izborima. Tako su I ovaj put zavjerenici bili nesupješni, jer niti su uspjeli ubiti konzula niti izbore okrenuti na svoju korist, a i 27. X. 63. god. p. n. e. Manlije je u Fesuli pozvao na oružje, čime je i zvanično otpočeo bunu. Izdatim proglasom, Manlije je obečao oslobođenje od dugova i ublažavanje parničnog postupka u svezi sa dugovima, što su uostalom i bile stvari koje su najviše zanimale Katilinine pristalice. Iako su se zavjerenici uzdali u nagli ustanak i u drugim mjestima u Italiji, do toga zbog određene neodlučnosti nije došlo, i pored skupljanja oružja. Državni aparat je na sve to reagirao slanjem svojih oficira, jedinica i agenata na sve strane u Italiji, a gladijatore je protjerao iz Rima. Gladijatori su se smatrali nepouzdanim slojem koji je mogao vrlo lako da postane elitni i udarni dio zavjereničkih odreda u samome gradu. Vladini agenti (koji su se inflitrirali u zavjereničke grupe) su uspjeli da dođu do informacija o planovima zavjerenika o napadima na pojedina mjesta u Italiji, pa su unaprijed straže i lokalne uprave bile obavještene o prepadima, uspijevši da osujete zauzimanje niza gradova. Tako nije uspio plan da dođe do lančane pobune za vrijeme izbora i u Etruriji i u gradu Rimu, pa su djelimično poremećeni planovi Katiline, koji je početkom novembra odlučio napustiti Rim. A prije odlaska Katilina se sastao sa zavjereničkom grupom u gradu Rimu, i tom prilikom je odlučeno da se Ciceron likvidira u toku noći 6/7 XI. 63. god. p. n. e., zatim da se iskoriste Manlijeve trupe, da se povede ofenziva na Rim, osvoji grad i okrutno razračuna sa svim

protivnicama. Ali i ovo nije uspjelo, jer su ubice došavši do Ciceronove kuće, naišle na pojaćane straže, koje su ih spriječile u njihovom poduhvatu. I ovaj put obavještajna mreža Cicerona je odlično odradila svoj posao, jer je ustvari Ciceron već znao za njihove namjere. Konzul je za sljedeći dan 8. XI. sazvao sjednicu Senata, na koju je bio došao i Katilina (koji se još uvijek nalazio u Rimu). Ciceron je na sjednici Senata otvoreno optužio Katilinu za zavjeru, i došlo je do žestokog verbalnog sukoba jer se Katilina usudio braniti i konzulove stavove pobijati. Ali veći dio senatora odbijao je uopće više slušati Katilinu, pa se udaljiše i svoja sjedišta ispraznіše oni koji su sjedili blizu vođe konspiracije, što je bio simbolički gest kojim je Katilini stavljeno do znanja da je između njega i zvanične vlasti Republike nepremostiv ponor, koji se više ne može premošćavati. Katilina je napustio sjednicu i ode pravo u Etruriju, gdje je sam sebe proglasio konzulom i odlučio je da sačeka da njegove pristalice u gradu podignu ustanak, kako bi i on krenuo sa sakupljenom vojskom prema Rimu. I sada su konzuli i Senat dobili odriješene ruke i vlada Republike je proglasila Katilinu i Manlija sa njihovim pristašama, ako ne polože oružje do zadanog roka, za izdajnike i neprijatelje. Na čelo vojske koja je trebala da se suprotstavi pobunjenicima u Etruriji postavljen je konzul Antonije, koji je u potpunosti otpao sa zavjereničke strane. Ali pošto je Ciceron čekao dodatne dokaze, protiv zavjerenika u samome gradu, iako su većim dijelom već bili poznati javnosti, još uvijek nije poduzeta odlučna akcija. Ta zavjerenička skupina je pripremila novi plan po kojem je jedan od plebejskih tribuna trebao dati znak sazivom skupštine, a podijeljena su i zaduženja. Pa je tako Ceteg bio zadužen da već sljedeće noći bude ubijen konzul Ciceron, a Gabinije i Statilije su bili odgovorni za podmetanje požara u Rimu na 12 mjesta, što bi izazvalo totalni kaos, dok bi se dotle Katilina sa vojskom približio Rimu. Međutim, oklijevanje Lentula vođe zavjereničke skupine u Rimu, i pored Cetegovih opomena, je doprinijelo priličnom razvodnjavanju akcije i eventulanog njenog uspjeha. A Lentul je napravio i ključnu grešku, koja će dovesti do konačnog raspetljavanja čitave situacije, jer se upustio u tajne pregovore sa poslanicima galskog naroda Alobroga, kako bi se i ovaj galski narod uvukao u zavjereničku mrežu. Ipak ispostaviti će se da su alobroški poslanici ustvari više radili za interese vlade Republike, nego za zavjerenike. I tako su se pisma u kojima su se Alobrozi pozivali u zavjeru (što je bio težak optužujući dokaz) našla u rukama Cicerona, i sada je konzul konačno raspolagao sa konkretnim inkriminirajućim dokazima. I akcije je započela u rano jutro 3. XII. 63. god. p. n. e., hapšenjem najistaknutijih zavjerenika u Gradu i to Publija Lentula, Publija Gabinija i Lucija Statilija, dok su neki drugi uspjeli pobjeći. Pored pisma, tom prilikom saznalo se i za skupljeno oružje i planove zavjerenika u Gradu kako izazvati ustanak i preuzimanje vlasti, a Ciceron se potrudio da se vijesti o tome rašire po Gradu. Posebno ogorćenje je izazvala namjera zavjerenika da podmetnu požar, što bi zbog karakteristika gradnje tada u Rimu (uglavnom drvo) nanijelo nemjerljivu materijalnu štetu upravo običnim ljudima. Uz to je suradnja sa Galima, koji su bili pozvani da se priključe zavjerenicima, je otvorila neprijatna rimsko kolektivna sjećanja na sukobe pa i uništavanje Rima od prije više od tri

stoljeća. I to je samo dodatno podgrijavalo atmosferu u Gradu i među protivnicima zavjerenika, koji su sada bili optuženi i za izdaju. Bijesna masa je se tada skupila pred viječnicu i opkolila je, otvoreno prijeteći pristašama Katiline. Istoga dana, predmet urotnika raspravljan je u Senatu. Uvečer istog dana Ciceron je ponovo održao narodu govor o opasnosti urote. Ciceron je uhićenike optuživao za pokušaj pokretanja robovskog rata u Italiji, optužio ih je da su htjeli sa svih strana potpaliti grad i izvršit gotovo opće istrebljenje građana. Urota je, podvukao je Ciceron, na vrijeme otkrivena, i taj je uspjeh ravan pobjedi bez krvi. "Jer vi ste istrgnuti iz kandži najokrutnije i najbjednije smrti – rekao je Ciceron, - i to bez pokolja, bez krvi, bez vojske, bez oružane borbe; pobijedili ste vi, mirni građani u togi, na čelu sa mnom kao svojim predvodnikom, odjevenim u mirnodopsku togu, i ratnim vođom." Još u svom prvom govoru protiv Katiline, održanom u Senatu, Ciceron se pokazao kao pristaša optimata i opravdavao je obračunavanje sa braćom Grakh i Saturninom. Ni u govoru održanom 3. XII, pred narodom Ciceron također nije krio svoje poglede i on je opravdavao Sulu i smatrao za pobunjenike vojskovođu Marija, narodnog tribuna Sulpicija Rufa čijim se političkim govorima u mladosti i sam oduševljavao, i pored njih Cinu. Ciceronov govor utjecao je na raspoloženje plebsa. "Međutim, plebs – kaže Salustije, - koji je isprva, željan prevratâ, bio veoma zagrijan za rat, poslije otkrića urote promijenio je mišljenje..." Na to je utjecala možda naviše opasnost od požara, koji je mogao imati strašnih posljedica za siromašne ljude.

Freska koja prikazuje kako Ciceron ukazuje na opasnost od Katiline. Autor Cesare Maccari, urađena 1899. god. Danas se nalazi u Palazzo Madama u Rimu (zgrada italijanskog Senata). Navedeni artistički prikaz Senata je u potpunosti pogrešan. Ova i mnoge druge ilustracije senatore prikazuju poredane u polukrugu oko otvorenog prostora, gdje bi govornici stajali. Kako pokazuje sačuvana struktura julijevske kurije, senatori su vjerojatno sjedili u ravnim i paralelnim linijama na obje strane unutrašnjosti zgrade, a ne u polukrugu.

Sa dešavanjima od 3. XII. u potpunosti je paraliziran planirano dizanje ustanka u samom Gradu, a bez njega pobunjenici u Etruriji nisu prakično mogli ništa efektivno učiniti. Ali strah od udara Katilinine vojske iz Etrurije i nastanka posvemašnje anarhije, prouzrokovalo je donošenje i nekih kontroverznih odluka, čije će se posljedice osjećati i u narednim decenijama. Činjenica je da tadašnji republikanski sustav više nalikovao na poluanarhičnu sredinu, nego na razdoblje relativne uređenosti iz vremena Srednje Republike. I zato se javila i potreba da se sa uhapšenim zavjerenicima postupi po kratkom postupku, jer bi njihov eventualni bijeg (što je bila realna opasnost, jer Rim ne raspolaže sa zatvorskim sustavom) prouzročio vrlo nezgodnu situaciju po vladajuću strukturu. Međutim, po rimskom pravu, zvanične magistrature nisu mogle osuditi na smrt i izvršiti tu kaznu rimskog građanina, a bez mogućnosti njegovog priziva na komicije. Ciceron je mudro odlučio da ne preuzme samo na sebe takvu odgovornost, pa je za 5. XII. sazvao sjednicu Senata kako bi se sudilo i osudilo (uključujući i smrtnu kaznu) uhapšenu četvorku ili petorku. Ali činjenica je da je i tim činom Ciceron prenebregnuo pozitivnu zakonsku regulativu, jer je Senat po ovom pitanju imao još manje prerogativa nego institucija konzula. Ali za razliku od vrijeme prije hapšenja zavjereničke četvorke, Ciceron nije više imao nikakvu praktičnu potrebu da se baš striktno drži zakona i zakonske procedure. Naprotiv, sada su prilike bile drugačije i zahtijevale su žurna rješenja, ma kakva god ona bila (makar i nezakonita). Najprije su izrečena mišljenja da ih treba pogubiti. A kada je došao red na Cezara (koji je kao i Kras, možda bio na neki način involviran u urotu), on je, načelno podržavajući optužbu, predložio da se uhićenici umjesto smrtne kazne razašalju po municipijima, motivirajući to time što pogubljenje proturječi rimskim zakonima koji su na snazi. I tako je na senatskoj raspravi Cezar nastojao da se uhapšena četvorka poštedi smrtne kazne, i njegova govornička vještina je nesumnjivo imala utjecaja i na Cicerona i na senatore koji su sada pokazivali i mogućnost da popuste. Ali je Ciceron prekinuo glasanje i održao govor, u kome je dokazivao nužnost strogog kažnjavanja optuženih. Na scenu tada stupa odlučni Katon Mlađi, koji se u svome žestokom govoru usprotivi bilo kakvom popuštanju u postupku prema uhapšenicima. Katonov nastup je doprinio donošenju senatskog zaključka po kojem se uhapšenici zavjerenici kažnjavaju smrću, a za realizaciju zaključka se treba pobrinuti konzul Ciceron. 5. XII, uhapšenike odvedoše do Mamertinske tamnice (u podnožju Kapitola, preko 3 metra pod zemljom) u kojoj su se držali na smrt osuđeni, gdje su predati kolegiju *triumviri capitales,* koji su rukovodili procesom pogubljenja. Uhapšeni zavjerenici su usmrćeni davljenjem. U gradu Rimu je zavladalo slavlje, a Senat je odredio i javne svećanosti u znak rješavanja tako opasne krize. Katon Mnoštvo koje se sakupilo oko tamnice pozdravilo je Cicerona. Mlađi i Kvint Katul pozdraviše Cicerona (koji se smatrao najzaslužnijim za uspješno rješavanje krize, uz vrlo malo prolijevanje krvi i stradanje) izrazom „otac domovine“ (*pater patriae*), koji je tada prvi put upotrijebljen. Ali ovaj čin je nosio i negativne posljedice, jer je to bio presedan, kojim je praktično ukinut priziv na komicije, odnosno na narod. Nakon sprećavanje pobune u Gradu, pristupilo se obračunu sa

Katalininim buntovnicima u Etruriji. Ova vojska koju su predvodili Katilina i Manlije, nakon propasti bune u Gradu, se počela rasipati, pa je morala promijeniti prioritete i pregrupirati se, počevši se povlačiti prema Cisalpinskoj Galiji. Ali, Katilina se ubrzo kod Pistorije našao između dvije vojske, jer se ispred njega nalazio Kvint Metel sa vojskom i koji je došao iz Ravene i Arimina, a za njim Antonije koga su oficiri prisilili na vojnu kampanju u toku zime, kako bi se čitava ta priča završila. Suočen sa ulaskom u protivničke makaze, Katilina je započeo sa napadom na Antonijeve trupe, kojima je tada zapovijedao Marko Petrej (kojem je Antonije prepustio zapovjedništvo). I pored iskazane hrabrosti i odlučnosti Katiline, njegova vojska je bila potpuno poražena, a on je poginuo zajedno sa drugim vodećim zavjerenicima. "Kada je Katilina vidio – govori Salustije – da su mu čete razbijene i da je ostao s malim brojem ljudi, on, sjećajući se svoga porijekla i nekadašnjeg dostojanstva, jurne u najgušću masu neprijatelja, i tamo, boreći se, padne proboden".Kao glavnokomandujući Antonije je dobio počasni naslov imperator, iako je za vrijeme bitke bio prenio zapovjedništvo. Istovremeno je kod Turija ugušen pokret robova.

Pokušaj oružanog osvajanja vlasti pretrpio je neuspjeh. Neko vrijeme Katilina je uživao nesumnjivu podršku širokih slojeva plebsa, koji su trpjeli od vladavine nobiliteta i zelenaštva. On je imao pristaša u raznim dijelovima Italije, i njegovi rimski prijatelji bili su voljni pozvati na učešće u borbi čak i robove. Ali i pored toga što je Katilinin pokret nosio masovni karakter, on nije sličio na ranije akcije popularske stranke. U programu braće Grakho, Saturnina, Livija Druza i čak Sulpicija Rufa središnje mjesto zauzimao je ovaj ili onaj zakonski projekt. Kod Katiline je pak u prvom planu stajalo osvajanje vlasti, i on je, ne obazirući se na izborne parole, išao Sulinim putem. Ali ni prijelaz na monarhiju nije u širokim slojevima rimskog društva nailazio na potrebnu podršku. Za republikanski oblik vladavine zalagali su se mnogi, i kako optimati tako i populari. Time se znao vrlo dobro okoristiti Ciceron. Najzad, sama organizacija pokreta nosila je konspirativan, urotnički karakter. U njegove planove bio je upućen samo mali broj pokretu odanih prijatelja, propalih nobila, koji su bili daleko od naroda. Zanimljivo je da su kao aktivni sudionici zavjere bile uključene i pojedine žene iz visokih krugova tadašnjeg rimskog društva, kao izvjesna Sempronija. I pored mržnje prema optimatima, mnoštvo nije odobrilo nasilne mjere u borbi. Ipak su rimski plebejci čuvali Katilininu uspomenu. Pet godina kasnije Ciceron je prognan iz Rima kao krivac za nezakonito ubojstvo Katilininh pristaša. Katilinin pak grob ukrašavan je cvijećem i na njemu su priređivane karmine. Odredi Katilininih ljudi, poslije smrti njihovog predvodnika, borili su se zajedno sa ostacima Spartakove vojske.

Slomom Katilinine zavjere, tradicionalistička frakcija je dobila bitku, i postala ponovo dominirajuća struja rimske politike. Posebno je nezahvalna situacija bila za Cezara, koji je možda na neki način sa Krasom bio upoznat sa zavjerom. Mnogi ekstremni tradicionalisti su sada tražili i politički razračun sa Cezarom, ali za njegovu upletenost u zavjeru jednostavno nisu postojali jasni pravni dokazi. Činjenica je da su Kras i Cezar podržavali Katilininu kandidaturu za konzula, a Cezar je prilikom progona Sulinih pristalica 64. god. p. n. e.

namjerno zaobišao optužiti Katilinu (koji se za vrijeme Sulinih progona pokazao kao bezkompromisna osoba). Ciceron je ustvari zaštitio Cezara i Krasa, jer ih je izbrisao sa listi onih koji su denuncirani, a prešutio je i njihova imena u Senatu, kada je izlagao detalje o zavjeri. Čak je i iskaz jednog od uhvaćenih urotnika (iz reda nižerangiranih zavjerenika), izrečen u Senatu da je dobivao nalog od Krasa, na Ciceronov prijedlog Senat anulirao. Taj uhapšenik je čak držan u pritvoru, sve dok nije opozvao svoje izjave rekavši da je bio (navodno!?) naveden na krivu izjavu. Ciceron je ustvari ovakvim postupcima lavirao, pokušavajući da održi kakvu- takvu ravnotežu u odnosima moći raznoraznih frakcija i stranaka na tadašnjoj rimskoj političkoj sceni. Ta ravnoteža je nesumnjivo bila dosta labilna, i vrlo lako se mogla narušiti i izokrenuti u teški građanski rat. A to bi se sigurno desilo da su Kras (najbogatiji Rimljanin) i Cezar (vođa narodnjačke stranke) optuženi za izdaju i da im je suđeno. Cezarova demokratska agitacija imala je za posljedicu da je on 63. god. p. n. e. bio izabran za pretora za 62. god. p. n. e.

Uostalom i sam Ciceron je po svojoj prirodi bio umjerenih shvatanja, i uvijek je zazirao od ekstremnih, posebno radikalnih rješenja, koja bi brzo „prebijao preko koljena“. Ciceron po svome karakteru i idejama nije bio Sula, uostalom on to nije ni želio. I zato se čitava priča oko ove zavjere koja je trebala srušiti tradicionalni republikanski sustav, završila samo na Katilini po čijem imenu je i ostala zapamćena u historiji. Historija je ostavila neodgovoreno pitanje da li su i Cezar i Kras (posebno ovaj prvospomenuti) bili upleteni u zavjeru, ili je Katilina ustvari bio samo „žrtveno janje“ rimske tadašnje politike. Ali bez obzira na sve činjenica je da je Lucije Sergije Katilina svoj život završio na isti način na koji ga je vodio...

Nakon Katiline

Cezar se u ovim danima ipak nalazio u nezavidnoj poziciji, jer je bio pod lupom tradicionalista. Radi toga nije dugo dolazio u Senat, ali se kasnije ipak uspio polako ponovo aktivirati, i to kandidiranjem za vrhovnog svećenika 63. god. p. n. e. Izbori za vrhovnog svećenika, u toj atmosferi pobjede tradicionalista i očekivanog Pompejevog povratka, su bili krucijalni za karijeru Gaja Julija Cezara. Tom prilikom svojoj majci on je izjavio da ako ne bude izabran za vrhovnog svećenika, neće više prekoračiti prag svoje kuće. Na izborima za vrhovnog svećenika on je dobio prednost pred drugim kandidatima.

Inače povratak Pompeja i to sa velikom vojskom se očekivao, i pojedinci koji su zadnjih par godina rovarili protiv Pompejevih interesa sada su se suočavali sa realnom opasnošću. Kras je čak počeo da traži brodove kako bi na istok, u neko sigurno utočište, prevezao svoju porodicu i golemo bogatstvo. Pompejev aktivni povratak u Rim i Italiju je naviješten dolaskom bliskog Pompejevog suradnika Kvinta Metela Nepota u jesen 63. god. p. n. e.,

koji se želio kandidirati za plebejskog tribuna i da pripremi teren za novi Pompejev konzulat za 61. god. p. n. e. Te namjere Pompeja, koji se na istoku ponašao kao apsolutni despot, nisu naišle na odobravanje politički osnaženog Senata i tradicionalista, a za cenzora je izabran strogi i nepopustljivi Katon. To je neminovno vodilo novom preslagavanju političkih odnosa na rimskoj sceni, jer će se Pompej ponovo morati osloniti na Cezarove narodnjake i Krasa kako bi pogurao svoje zahtjeve. Tako će ta taktička greška uskgrudnih i politički neumješnih senatskih tradicionalista pomoći Krasu, a posebno Cezaru da se ponovo izdignu, nakon političkih grešaka vezanih za Katilinine avanture. Nepot je uspio da bude izabran za plebejskog tribuna i javno se stavio na stranu protivnika tradicionalista. Uostalom, nisu ni izdaleka svi plebejci simpatizirali Cicerona, i kada je on posljednjeg dana svog konzulata htio održati govori, plebejski tribun Metel Nepot (pristaša Pompeja) stavio je svoj veto, uz odobravanje nazočnih. Onda je Ciceron poslije tradicionalne prisege koju je konzul izgovarao prilikom predaje punomoći – dodao da je on spasio Rim. Ali je to, po riječima Diona Kasija, razdražilo nazočne i nimalo nije doprinijelo njegovoj popularnosti.

Cezar je ovakvu situaciju nesumnjivo znao iskoristiti za podizanje svoje popularnosti i otvorilo se novo poglavlje političke rašomonijade Rimske Republike. Kao pretor Cezar je pozvao na polaganje računa Kvinta Katula u vezi gradnje Kapitolinskog hrama, da bi nastavak gradnje prenio na Pompeja. Sukob se nastavio, posebno jer su drugi plebejski tribuni Katon Mlađi i Kvint Minucije ometali Nepota (pravom veta su). Senat sa tradicionalističkom većinom je čak suspendirao Nepota i Cezara (pretorske za 62. god. p. n. e.) sa njihovih pozicija. Cezar je odbio da se povinuje odluci Senata i malo je nedostajalo da dođe do oružanog sukoba, ali je ipak došlo do smirivanja situacije i okupljene Cezarove pristalice su se razišle, a Senat je povukao svoju odluku. Po završetku svoje preture Cezar je dobio dužnost u Španjolskoj. Ali njegovi mnogobrojni vjerovnici nisu ga htjeli pustiti iz Rima sve dok ne isplati sve dugove. On je uspio otići iz grada samo zahvaljujući novčanoj pomoći i jamstva Krasa, koji se nakon Katiline povukao u „političku zavjetrinu". Cezar je u tome periodu konačno uspio i da se oslobodi kronične dužničke krize, jer mu je Kras da isplati povjerioce i kreditore. Još od Katilinine urote, za Cezara nije baš bila najpovoljnija politička klima i trebao mu je neki razvoj događaja, van njegove kontrole, koji bi mu omogućio novi pokušaj jačeg etabliranja na rimskoj političkoj sceni (uključujući i njegove zamisli). I onda se pojavio Pompej.

Pompejev povratak

U Republiku se vratio mir, ali su mnogi sa zebnjom očekivali Pompejev povratak, plašeći se da bi on, kao Sula, mogao osvojiti vlast oslanjajući se na svoju vojsku. Nepot je odmah nakon suspenzije, ne čekajući razrešenje situacije kompromisom, otišao Pompeju u Aziju.

Pompej ipak na to nepoštivanje njegovog autoriteta nije reagirao tako što bi odmah intervenirao u Italiji, nego je Aziju napustio tek u jesen 62. god. p. n. e. I samo što se sa svojom velikom vojskom iskrcao u Brundiziumu u decembru 62. god. p. n. e., Pompej je raspustio svoje legije, čime nije ponovio djelo Sule, i u Rim se uputio samo sa malom pratnjom. Pompej je ipak isuviše u sebi baštinio osjećaja za republikansko uređenje, da je bio spreman za neki radikalni čin kao što je marš na Rim. Pompej se odrekao vojske i kao oruđa kojim bi indirektno nametao svoju političku volju i zakone. Ta činjenica nije išla na ruku interesima Pompeja, koji nije bio dobar u političkoj areni Rima, kao na bojnom polju. Zbog svoje neodlučnosti i laviranja između različitih strana u njega nisu imale povjerenja tada zavađene političke frakcije Republike, pa nije mogao ni računati na bezuvjetnu podršku ni jedne od tih frakcija za svoje prijedloge, koji su uključivali kandidaturu za novi konzulat, sankcioniranje odluka koje je donio za maloazijske i levantske oblast i dodjela zemljišta isluženim vojnicima.

I u januaru 61. god. p. n. e. Pompej se pojavio pred rimskim pomeriumom. Ne ulazeći u grad, on je očekivao svoj trijumf, očigledno nadajući se da će mu ratna slava osigurati prevlast u državi. Istovremeno on je, po svemu sudeći, imao u vidu da njegovo osvajanje vlasti neće naići na simpatije kod optimata, jer se oni sjećaju Katiline, koji je izvršio atak na slobodu Republike. Udruživanje pak s popularima i istupanje protiv postojećeg poretka moglo je Pompeju izgledati riskantan poduhvat koji dovodi u opasnost rezultate njegove dotadašnje djelatnosti. Pompejeve nade da će mu ratni uspjesi osigurati utjecaj u državi nisu se opravdale. Na te njegove prijedloge odmah je nastupila opozicija u Senatu na čelu sa Lukulom (koji Pompeju nikada nije prežalio gubitak zapovjedništva na Istoku), Metelom Kretskim (koji je sa Pompejem imao neraščićene odnose još iz vremena kampanje protiv gusara) i Katonom Mlađim. Pompej nije naišao na potrebne simpatije ni u redovima populara. Iako je Pompej 28. i 29. decembra 61. g. proslavio sjajan trijumf, on je u političkom pogledu bio izoliran. Senat je pristajao samo na raspravu, tačku po tačku, svih promjena koje je Pompej izvršio u istočnim zemljama. Uz to je i Lukul insistirao da budu priznate i njegove naredbe u istočnim oblastima. Nakon duge rasprave i Lukulovih primjedbi, ipak su bar Pompejeve odluke vezane za istočne oblasti sankcionirane. Međutim, situacija je sasvim drugačije stajala sa ostalim prijedlozima. Senat je pristajao na podjelu zemljišta vojnicima, ali samo ako se ta odluka veže ne samo na Pompejeve veterane, nego i na Metelove. A za takvo obeštećenje jednostavno nije bilo dovoljno novca, pa nije ni izvršeno. Radi toga se Pompej morao obratiti za podršku masi, i to preko plebejskog tribuna Lucija Fulvija koji je predložio agrarni zakon, u okviru kojeg je bila predviđena i podjela zemljišta Pompejevim veteranima. Ali i ovaj put je Pompej naišao na veliku opoziciju i morao je tražiti nova rješenja i nova, čvršća savezništva... a posebno prema narodnjacima i njihovom vođi Cezaru.

I. trijumvirat

Nemogućnost Pompeja da sprovede svoje zamisli, na indirektan način je doprinijela afirmaciji Cezara i narodnjaka. Cezar je nakon preture, za propretorsko namjesništvo dobio Dalju Hispaniju, gdje je za vrijeme svog upravljanja uspio postići značajne uspjehe, ali i steći veliko bogatstvo. On je sa vojskom prešao preko visokog planinskog lanca Serra da Estrela (u današnjem Portugalu), podložio stanovništvo sa obje strane rijeke Duro, pobijedio narode *Callaeci* (ili *Gallaeci*), koji su bili keltske jezične pripadnosti i živjeli su u području današnje Galicije i sjevernog Portugala i Luzitance, te je bio proglašen imperatorom od trupa kojima je zapovijedao. Tom prilikom Cezar je sa svojim vojnicima zauzeo i grad *Brigantium* (današnja Korunja/Coruna na krajnjem sjeverozapadu Španije). Cezar se u svome namjesništvu posvetio i civilnim poslovima, pa je i reformirao i zakon koji se ticao dugovanja, a i preduzeo je ozbiljne mjere za obnovu ruinirane privrede u provinciji za koju je bio nadležan. Iz Hispanije se Julije Cezar 60. god. p. n. e. vratio kao vrlo bogat čovjek i konačno se uspio riješiti kroničnih financijskih problema i dugova. Bogatstvo koje je stekao dobro će mu poslužiti u daljoj političkoj karijeri. Činjenica da se Cezar vratio prebogat iz jednogodišnje uprave provincijom, ukazuje koliko se promijenio i mentalitet i moral popularskih vođa, u zadnjih 100 godina. I Tiberije i Gaj Grakh su se iz svojih provincijskih službi vratili, bez ikakve zarade. Mariju je prilikom njegovih mnogobrojnih provincijskih službi mnogo više stalo do dužnosti i zadatka koji je pred njim postavljen, nego od zgrtanja bogatstava. A Cezar se vraća sa golemim bogatstvom iz jednogodišnje uprave nad samo jednom i ne to baš bogatom udaljenom provincijom.

Po povratku iz Hispanije Cezar se zaustavio pred Rimom, očekujući trijumf i boreći se za odobrenje da u odsustvu postavi svoju kandidaturu za konzulat, ali je to izazvalo negativnu reakciju Senata. Populari su uvijek nastojali do sada da se dokopaju konzulske časti, odnosno da na izborima prođe njihove čovjek. Time bi populari i zakonski dobili pravo da njihov lider dobije pod zapovjedništvo veliku vojnu silu (u vezi nekog eventualnog „vanjskog rata" u velikom stilu), čime bi konačno mogli ravnopravno parirati Pompeju i senatskim tradicionalistima, i ne bi više imali potrebe da traže ad – hoc politička savezništva sa pojedinim predstavnicima i elementima nekadašnje sulinske frakcije (kao što su bili Kras, Pompej, Katilina). Senatska aristokratija to naravno nije željela doživjeti i Cezarova kandidatura je među njima izazvala nezadovoljstvo. Tradicionalisti, koji su bili većinski u Senatu, su prilično otežali kandidaturu, jer su opstruirali provođenje Cezarovog trijumfa. Cezar je tako morao birati, jer se mogao kandidirati samo osobno unutar Grada, a da bi ušao u Grad morao je ili održati trijumf ili ga se odreći. Posebno je Katon Mlađi bio suprostavljen Cezarovom kandidiranju za konzula u odsustvu, pa je npr. kada su pojedini senatori počeli naginjati na stranu Cezarovog prijedloga, Katon Mlađi je govorio u Senatu

čitav dan i samim tim spriječio donošenje odluke (senatske sjednice mogle su trajati samo do zalaska sunca).

I tako se desilo da su u istim trenucima i Pompej i Cezar našli se suočeni sa opstrukcijama tradicionalista. A ta činjenica je i dovela i do međusobnog približavanja njih dvojice, a tome tandemu se onda priključio i Kras, kao najbogatiji Rimljanin, koji je imao i jake veze sa financijskim krugovima. Tako su tradicionalisti svojom „tvrdoglavošću" indirektno proizveli političko savezništvo Pompeja, Cezara i Krasa, čime su ustvari prilično otežali svoju poziciju. Svaki od triumvira je imao i pristalice i poslušnike među nobilima i razvijenu klijentelu, i to ne samo među rimskim plebsom: u klijentskim odnosima s njima su se nalazili čitavi gradovi – kako u Italiji tako i po provincijama.

I tako su tradicionalisti, poradi sopstvene uskogrudnosti i sitničarenja, praktično „gurnuli" Pompeja u političko savezništvo sa Cezarom i Krasom, čime su u krajnjoj instanci nanijeli golemu štetu interesima režima i sustava koji su reprezentirali. Pompej je nesumnjivo bio osoba, naklonjena interesima rimskog tradicionalističkog nobiliteta, ali naravno sa tim da se zadovolje njegovi zahtjevi. Nemogućnost da ispuni obećanje svojim veteranima (radi otpora senatske većine), od kojih je najviše zavisio njegov utjecaj u Italiji, primoralo je Pompeja da se udruži sa istinskim supranikom tradicionalista, sa Cezarom. Iako je, poradi sklapanja političkog savezništva (koalicije), Pompej kratkoročno bio na dobitku, ispostaviti će se da je na duge staze i on bio taj koji je bio na gubitku. Od I. trijumvirata (kako je u historiji nazvano ovo političko savezništvo/koaliranje Pompeja, Cezara i Krasa; a nominiranje je izvršio Ciceron) najviše će profitirati Gaj Julije Cezar. Pompej je neposredno prije sklapanja I. trijumvirata bio znatno moćniji i utjecajniji (uživao je slavu, popularnost a mogao je računati na podršku velikog broja svojih veterana, a utjecaj mu je bio snažan ne samo u Italiji, nego i u provincijama) i od Cezara i od Krasa, ali će stvaranjem I. trijumvirata na ravnopravnoj osnovi njegovih učesnika, on praktično jednakim proglasiti i drugu dvojicu. Tako je prvi put nakon Sule, popularska stranka došla u priliku da bude ravnopravni učesnik u upravi i „plodovima" vlasti, a ne kao do tada samo kao „mlađi" ili podržavajući partner jedne od frakcija proizašlih iz sulinsko – optimatske stranke. I u ljeto 60. god. p. n. e. došlo je do konačnog stvaranja I. trijumvirata, odnosno politička koalicija Pompeja, Cezara i Krasa, kojim se nastojala dobiti većina u komicijama, kako bi se progurao „program" I. trijumvirata (Cezarov konzulat za 59. god. p. n. e.; Pompeju zemlja za vojnike i odobravanje odluka na Istoku;). Politička koalicija između njih trojice je učvršćena i porodičnim vezivanjem, pa je tako dogovoreno vjenčanje Pompeja sa Cezarovom kćerkom Julijom, a i Cezar se ponovo oženio i to sa Kalpurnijom, kćerkom Lucija Kalpurnija Pisona Cezonina/ *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus* (koji je bio izabran za konzulstvo za 58. god. p. n. e.). U prvo vrijeme triumvirski sporazum je držan u tajnosti.

Onda je Cezar, odrekavši se trijumfa, došao u Rim, osobno uzevši učešća u izborima. Tri kandidata su se „takmičila" za dvije konzulske časti za 59. god. p. n. e., i to pored Julija

Cezara i Marko Kalpurnije Bibul/ *Marcus Calpurnius Bibulu* i bogati Lucije Lukej/*Lucius Lucceius*. U jednoj dosta prljavoj izbornoj kampanji, Cezar je izabran za konzula za 59. god. p. n. e., a senatskim tradicionalistima je pošlo za rukom (služeći se izbornim podmićivanjem) izabrati za sukonzula Marka Kalpurnija Bibula, koji je bio ekstremni optimat, ali i dosta ograničena i pasivna osoba. Bibul je po karakternim osobinama bio suprotnost aktivnom, preduzetnom i punom ideja Gaju Juliju Cezaru.

Čim je izabran, Cezar je dao na razmatranje zakone o dodjeli zemlje Pompejevim vojnicima i siromašnijim građanima. Za njih je predviđen *ager publicus* oko Kapue, a ako ne bude dovoljno zemljišta, onda je trebalo drugdje u Italiji kupiti zemljišta. Ustvari, riječ je o dva agrarna zakona, koja su bila zasnovana na istim principima kao i projekt agrarnog zakona Servilija Rula, iako su razmjeri tih zakona bili znatno manji i skromniji. Pod diobu su potpadala dotad još nepodijeljena italska zemljišta (po prvom zakonu, od toga su izuzeta kampanska državna polja; drugi pak zakon uključio je u njih i fond zemljišta koja podliježu podjeli). Osim toga, Republika je (uslijed manjka raspoloživog zemljišta) trebala kupiti zemlju i od privatnih osoba, po cijenama određenim u cenzorovim spiskovima. Bilo je predviđeno da zemljišne čestice dobije 20.000 ljudi, u prvom redu Pompejevi veterani, a zatim slabostojeći građani koji imaju najmanje troje djece. (čime su forsirali prirodni priraštaj) Svi su oni trebali osnovati kolonije i dobivali su manje čestice, koje se nisu mogle otuđivati u roku od dvadeset godina.

Senat je ponovo odbio taj zakonodavni paket, ali je zahvaljujući upornosti Cezara, koji nije prezao ni od upotrebe sile zakonodavni paket ipak usvojen na komicijama. Ustvari grad je u vrijeme skupštinskog zasjedanja bio preplavljen Pompejevim veteranima (koji su se pojavili na Forumu sa oružjem sakrivenim ispod odjeće). Bibul je pokušao da regularnost usvajanja zakona, tako što bi proglasio znamenja nepovoljnim. Ali je bio otjeran (zajedno sa Katonom Mlađim) od strane Cezarovih naoružanih pristalica, a tom prilikom je bio i povrijeđenih. Na intercesiju tribunâ Cezar jednostavno nije obraćao pažnju. Napokon, osnovni zakon bio je prihvaćen, a poslije nekog vremena prošla je i dopuna uz njega (o podjeli kampanskog polja). U cilju provođenja zakona izabrana je komisija od 20 osoba, u koju su ušli istaknuti senatori, među kojima i Ciceron. Pod prijetnjom stroge kazne senatore su natjerali da se zakunu na vjernost zakonu, i oni su se bili prisiljeni podčiniti, a samo su Katon Mlađi i još jedan senator još neko vrijeme uporno ostajali pri svome, ali su zatim i oni položili prisegu. Inače, proces usvajanja ovog agrarnog zakonodavnog paketa je na svjetlo dana iznijelo i triumvirski sporazum, jer je nakon što je Senat odbio Cezarov prijedlog, ovaj održao govor na komicijama (koje su trebale usvajati zakon) u kome se otkrila njegova politička veza sa Krasom i Pompejem.

U strahu za svoj život, Bibul se povukao u svoju kuće gdje je proveo ostatak svoje konzulske godine. Radi toga su rimski satiričari konzulsku 59. god. p. n. e. nazivali godinom „konzulstva Julija i Cezara“. Inače je Cezarov konzulat bio vrlo plodan u

zakonodavnom i reformnom smislu, pa je tako donesen i zakon po kome je snižena otkupna suma poreza u Aziji, što je zadovoljavalo Krasa i njegove prijatelje iz staleža vitezova, a sproveden je Julijev zakon o iznuđivanju (*lex Iulia de repetundis*), kojim je povećana kazna za iznuđivanje u provincijama i točnije određena kompetencija provincijskih namjesnika. U svojim glavnim crtama ovaj zakon je ostao na snazi sve vrijeme trajanja Carstva. Uvedeno je objavljivanje senatskih odluka, koje je sličilo na moderne službene novine i sprečavalo krivotvorenje senatskih odluka. Objavljen je i niz drugih zakona, koji se tiču raznih područja uprave.

Kako se približavao kraj godine i kraj Cezarovog konzulata, on je namjeravao da po Pompejevom presedanu (na osnovi Gabinijevog i Manilijevog zakona) dobije određenu provinciju i vlast u njoj na više godina. Kada su i Cezar i Bibul izabrani, tradicionalisti u Senatu su nastojali da ograniče Cezarovu postkonzulsku moć, tako što bi mu se dodijelile u prokonzulsku upravu „šume i pašnjaci Italije“ (odnosno određena nevažnija oblast Italije) umjesto regularnog namjesništva nad nekom provincijom i sukladno tome zapovjedništva nad legijama (stacioniranim u toj provinciji). Plebejski tribun i Cezarova pristalica Publije Vatinije je prijedložio zakon po kojem je Cezar dobijao prokonzulsku upravu na pet godina – od početka 58. do kraja 54. god. p. n. e. -- (uključujući i imunitet dok je namjesnik) nad Cisalpinskom Galijom i Ilirikom (odnosno uskim priobalnim pojasom sa otocima), vrhovno zapovjedništvo nad 3 legije a njegovi suradnici su dobili propretorski rang (kao što je bilo u Pompejevom slučaju). Trijumviri i njihove pristalice su u tome periodu praktično uspijevali da sve svoje političke namjere pretoče u stvarnost. Popularnost su održavali priređivanjem igara, a brzo su i popravljali svoje financijsko stanje. Uspjeli su da za narednu 58. god. p. n. e. izaberu i svoje kandidate za konzule i to pored Cezarovog punca Lucija Pisona i Pompejevog pristalicu Aula Gabinija. Pompej je na čelu 20 povjerenika nadzirao podjelu zemljišta među oko 20.000 građana i vojnika oko Kapue. Kada je završena Cezarova konzulska godina, on je jedva uspio da izbjegne optužnicu za neregularnosti za vrijeme službovanja i brzo je otišao za svoju novu provinciju. Kasnije je Cezaru pripalo i namjesništvo nad Narbonskom Galijom i njenom 1 legijom, nakon smrti njenog dotadašnjeg namjesnika Kvinta Cecilija Metela Celera (*Quintus Caecilius Metellus Celer*).

CEZAROV PROKONZULAT I GALSKI RATOVI

Uzavrela tromeđa

Odlazak Cezara za prokonzula zemalja sjeverno od Rubikona, i ono što će neposredno potom uslijediti kao posljedicu će imati rođenje zapadnoeuropske civilizacije. U pravom smislu Gaja Julija Cezara možemo nazvati „kovaćem koji je izlio prvu, temeljnu leguru“ zapadnoeuropske kulture, jer bez njega rimski svijet bi vječno ostao orijentiran samo na Mediteran, a zemlje sjeverno od Alpa bi zauvijek ostale neka druga Europa. Cezar je prodorom u Transalpinsku Galiju, izbijanjem na Rajnu (i njenim prelaskom), iskrcavanjem u Britaniju u ovaj svijet (nesumnjivo nasilno) unio mediteranske kulturne vrijednosti. Te više, civilizacijske vrijednosti stare hiljadama godina onda su se pomiješale sa drevnim prapovijesnim i protohistorijskim tekovinama zapadne i sjevernoalpske Europe kako bi stvorile podlogu na kojoj je iznikla zapadnoeuropska kultura. Stvorena galorimska kultura će biti „temeljna boja“ za sliku na kojoj će se iscrtati zapadnoeuropska kultura.

Uz to, Galija je imala i simboličko značenje za tadašnju Rimsku Republiku, jer su Gali bili jedini narod koji je do tada zauzeo grad Rim i najopasniji njegov protivnik. Naravno, Galija iz I. st. p. n. e. je po svojoj ratobornosti bila daleko od onih opasnih Gala/Kelta koji su se od V. st. p. n. e. širili od obala Irske do središnje Male Azije. Uz, to još uvijek nepokorena Galija (do 59. godine p. n. e.) je bila i vrlo prostrana i bogata zemlja sa brojnom, višemilionskom populacijom. Uz to pružala se i mogućnost kolonizacije i romanizacije, kao što se to uspješno dešavalo u južnoj Galiji.

Rimljani su u ranijim stoljećima uspjeli zagospodariti i nekim galskim područijima, kao što su Cislalpinska Galija i manji dio Transalpinske Galije (u primoskoj zoni i koji se nazivao i Narbonska Galija), koje su već bile prilično izložene procesu romanizacije. Ova više – manje već romanizirana Galija se nazivala *Gallia Togata* (odnosno ona koja „nosi”, koja je odjevena u togu), dok se veći dio Transalpinske Galije (koji je bio nezavisan od Republike) u unutrašnjosti nazivao *Gallia Comata*. Taj nezavisni dio Transalpinske Galije je obuhvatao jedno široko područje sve do obala Atlantika na zapadu, do Rajne na istoku i sjeveru i do Pirineja na jugu. Granice između rimskog gospodstva i „slobodne zone” je uvijek bila nestabilna, posebno na njenom alpskom dijelu koji Rimljani još uvijek nisu uspjeli pacifizirati. Pompej je npr. morao prilikom pohoda u Hispanske provincije (za vrijeme rata sa Sertorijem) da se borbom probija kroz ove zone.

Ni nezavisni (od Rima) dio Transalpinske Galije nije bio potpuno nepoznat, jer su još prije Rimljana sa njenim zajednicama veze održavali grčki kolonisti iz Masilije, a i mnogi rimski trgovci su boravili među Galima u unutrašnjosti. Nivo općekulturnog razvitka naroda i

politija Galije je bio različit, i one na jugu su bile više izložene utjecajima mediteranskog svijeta. U privrednom pogledu ovaj svijet predcezarovske Galije se ne bi mogao nazvati slabim. Poljoprivreda je donosila značajne prinose (tako da se Cezar već većih problema mogao koristiti lokalnim izvorima hrane), trgovina je bila razvijena (ne samo sa mediteranskim svijetom, nego i sa Britanijom posebno vezano za kositar/kalaj; a koristili su se često riječni putevi i pojedine luke kao Masilija), a i zanatstvo je bilo napredno, pa su i sami Rimljani od njih preuzimali određene tehnike (npr. posrebrivljanje predmeta). Upravo arheološki podaci svjedoče o relativno visokom stadiju razvitka zanatstva. Kelti su dobro poznavali obradu metalâ. Oni su se služili oružjem vlastite izradbe, koje je čuvalo crte latenske kulture. U umjetnosti, i pored grčkih i čak istočnih utjecaja, sačuvale su se originalne crte. Na bojeno glineno posuđe sa spiralnim ukrasima, kitnjastim lišćem i geometrijskim ukrasima često se pri iskopavanjima nailazi po raznim kelstskim oblastima. Bile veoma su raširene proizvodi od kovina, npr. mačevi; bili su popularni umjetnički izrađeni ukrasi od emajla. Pojedine politije su kovale i svoj novac, kao npr. Arvenjani. Razvijena privreda i plo tlo za zemljoradnju donosile su Galiji relativno visok standard života, tako da je i populacija bila brojnija. Svaka galska politija je imala središnje naselje koje je bilo upravni centar, u kojem se skupljala vojska, gdje su priređivani sajmovi i održavani vjerski praznici. Takvo naselje (načelno gradinskog tipa) je kod pojedinih galskih naroda počelo poprimati i odlike urbanog ili bar protourbanog naselja. U njima su se i okupljali stranci, npr. rimski i drugi mediteranski trgovci i avanturisti.

Kod Gala je bilo vrlo razvijeno i pjesništvo, a i pismenost je bar u nekom početnom stadiju bila prisutna. Ako je pismo i korišteno, onda su se njime služili uglavnom svećenici i za to su upotrebljavali grčki alfabet, a u južnijim zonama i latinicu. Gali su bili ne samo dobri pjesnici i bardi, nego i dobri govornici, a odlikovala ih je i radoznalost. Tako su vijesti smatrane vrlo vrijednim, što je inače vrlo uobičajeno u društvima sa neuvezanom i slabom komunikacijom. Zato su i donosioci vijesti i putnici bili na cijeni, pa su se i trgovci zadržavali sve dok ne bi sve ispričao što zna. To je znalo dovesti i do pojave širenja lažnih vijesti i fantastičnih priča.

Posebno poglavlje u galskoj kulturu zauzimaju druidi, odnosno svećenički stalež. O ovom vrlo značajnom sloju keltskog svijeta u Galiji, Britaniji i Irskoj svjedočansto su ostavili antički autori kao Gaj Julije Cezar (koji je osobno bio u dobroj prilici da promatra i analizira druidski kult i sloj koji ga je održavao), Ciceron, Diodor, Strabon, Lukan, Plinije Stariji, Tacit, Svetonije, Pomponije Mela. A neki elementi se mogu naći i u irskoj i britanskoj mitologiji i legendama, ranokršćanskim hagiografijama, kao i filološko – lingvističkim ostacima. Druidi su predstavljali ne samo religijsko – svećenički, nego i intelektualni sloj galskog društva, i bili su vrlo utjecajni i moćni. Oni su činili jednu relativno zatvorenu klasu, koja se koja se nije starala samo o vjerskim pitanjima, nego je i čuvala starinsku predaju, predviđala budućnost i tumačila običajno pravo. Druidi su sveto čuvali svoje obrede i svoje učenje u tajnosti od neposvećenih. A posvećivanju je prethodilo studijsko

učenje koje se održavalo u pećinama ili šumama i moglo je trajati prilično dugo, čak i do 20 godina. Učenici su morali napamet naučiti veliki broj stihova.

Druidi su se bavili i vidarstvom, a pored specifičnog odnosa koji su gajili i održavali prema prirodi, kod pojedinih druida su se mogli nazreti i obrisi poznavanja filozofije (nesumnjivo je bilo i onih koji su upoznati sa grčkom filozofijom). Druidi su se služili pismom, sastavljenim na osnovu grčke grafike, ali koje se znatno razlikovalo od grčkog alfabeta. Druidi su imali i posebne škole (gdje su se odgajali i sinovi galskih uglednika), u kojima su se učile i čuvale stare predaje te sticala znanja, a bili su oslobođeni poreznih i vojnih obaveza. Po fragmentarnim podacima koje imamo o druidizmu možemo pretpostaviti da su vjerske predodžbe druida imale mračan karakter. Znatnu ulogu u njihovom vjerskom sustavu igralo je vjerovanje u odmazdu nakon smrti i seljenje duša (reinkarnacija). Ove predodžbe trebale su utjecati na masu i poticati keltske vojnike na hrabrost i neustrašivost.

Kult druida bio je pun tajanstvenosti i zadržao je u sebi ostatke dalekih stadija ljudskog razvitka. Druidi nisu znali za hramove, njihovi kultni sastanci održavani su u gustim šumama. Ustvari druidski kult je bio prilično uvezan sa odnosom prema hrastu. Kod Šartra (Chartres) su se svake godine održavale druidske skupštine. Prilikom pojedinih rituala druidi su znali prinositi i ljudske žrtve. Žrtve su prinošene bogovima *Teutates, Esus* i *Taranis.* Kasnije su ova božanstva našla svoje mjesto i u okviru apsorbiranog rimskog svijeta i po *interpretatio romana* identificirana su sa različitim bogovima iz rimskog politeističkog panteona. Druidi su utjecali i na politički život galskih zajednica, rukovodili su izborima dužnosnika, a imali su i određene pravno – zakonske i sudbene prerogative.

Druidi su uz galsku aristokratiju bili najvažniji socijalni sloj u Galiji, i da su bili odgovorni za organiziranje bogoslužja, žrtvovanja, proricanja i sudskh procedura. Sudbene i religijske ovlasti su im same po sebi davale veliko značenje u galsko – britansko – irskoj kulturi i načinu života. Druidi su bili izuzeti od vojne službe i od plaćanja taksi, a imali su i pravo ekskomunikacije pojedinaca iz kulta i njegovih radnji, čime su ih pretvarali u autsajdere.Oni su uživali takav utjecaj i spiritualnu i kultnu snagu da su mogli da svojom intervencijom zaustave bitku između sukobljenih galskih vojski.Druidi su ustvari smatrani direktnom i ključnom vezom običnih ljudi sa bogovima.

U svojim „Komentarima o Galskom ratu", Cezar je u općenitom smislu stanovništvo Kosmate Transalpinske Galije diferencirao na tri veće grupe i to : Akvitance, koji su naseljavali jugozapadnu oblast (područje današnje Akvitanije), Belge, koji su zauzimali sjeverne oblasti i „Kelte" koji su naseljavali središnje zemlje. Po Cezaru su se oni razlikovali po jeziku, običajima i zakonima, a rijeka Garona je dijelila „Kelte" od Akvitana, a rijeke Marna i Sena od Belga. Po Cezaru najborbeniji su bili Belgi, jer su oni bili najdalje od civilizacije Narbonske Galije. U etničkom smislu dominirao je keltski etnički i jezički kompleks, koji je ipak na jugu bio izmiješan sa Baskima/Vaskoncima, Iberima i Ligurima, a na krajnjem sjeveru i istoku sa germanskim zajednicama.

U nezavisnoj Transalpinskoj Galiji (i u Akvitaniji i među „Keltima" i Belgima) se nalazio čitav niz naroda koji su formirali svoje politije, odnosno čitav niz malih galskih „državica", od kojih su najrazvijeni i najbrojniji bili Heduanci, Alobrozi, Helveti, Biturigi, Arvernanji, Senoni, Sekvani, Treveri, Nervi, Remi, Eburoni, Menapi ... itd... Kod južnijih i razvijenijih politija, postupno je nestala monarhijska vlast i bila je zamijenjena sa oligarhijskim uređenjem. Te moćne, aristokratske familije koje su dominirale životom galskih politija su imale veliku i političku i vojnu i ekonomsku moć. Galska aristokratija se tako razvila u vrlo snažan stalež, koji je imao monopol na zakupe, imao velike posjede, sustavom dužnika širio svoj utjecaj na mase i održavao velike družine (tj. vojne pratnje nazvane ambakti). Zbog utjecaja aristokratije, i institucija narodne skupštine je gubila svoju političku važnost i realnu snagu. U oligarhijskim politijama najvišu izvršnu vlast (umjesto kralja) su obnašali „vergobreti", koji su birani na mandat od jedne godine (slično kao konzuli u Rimu). Naravno bilo je slučajeva da su se i u ovim politijama javljali ambiciozni pojedinci koji su se nastojali dočepati vrhovn vlast i uspostaviti neku vrstu tiranije ili monarhije. Zbog velikog broja politija, koje su često bile i u međusobnim sukobima (poradi najrazličitijih razloga; poglavito ekonomske naravi), a i zbog arogancije i snage lokalne aristokratije ne samo da se Galija nije uspjela ujediniti, nego se vrlo teško uspijevao izgraditi i zajednički nastup u slučaju opće opasnosti. A tu podijeljenost, i unutarnje zavade i međusobna suparništva i surevnjivosti, su vrlo uspješno znali iskoristiti i njihovi neprijatelji, u prvom redu mudri Cezar.

Borbena snaga galskih naroda se temeljila na konjaništvu, a Belgi i Briti (u Britaniji) su upotrebljavali i bojna kola. Pješadija (koja je u ranijim epohama kod Cisalpinskih Gala bila kvalitetnija) je sada bila mnogo slabija od konjaništva, i pješadinci su slabije naoružani sa velikim štitom i često samo sa dugačkim sulicama. U tim godinama koje su prethodile Cezarovom upadu u još uvijek nerimski dio galskog svijeta, Transalpinska Galija nije bila suočena samo sa pretnjom od kulturno znatno razvijenijeg rimskog svijeta, nego se počela sve više osjećati i opasnost na sjeveru i istoku od tada kulturno zaostalijeg germanskog svijeta. I u predjelima Galije doći će do novog sraza dva svijeta. Znatno germansko uplitanje u pitanja Galije se desilo upravo u godinama koje su neposredno prethodile Cezarovom pokretu u duboku unutrašnjosti Galije. Može se slobodno reći da je vojno i političko prisustvo Germana istočno od Rajne i uzrokovalo još dublje uplitanje Cezara i njegovih legija u Kosmatu Transalpinsku Galiju. Osoba za koju se veže ovo germansko prodiranje je bio Ariovist, vođa germanskih Sveba.

Tacit u svojoj „Germaniji" Svebe definira na sljedeći način: „38. Svebi nisu kao Hati ili Tenkteri jedan jedini narod. Oni zauzimaju veću polovinu sve germanske zemlje, ali se dijele na različite narode, koja se različito zove, iako sva imaju jedno zajedničko ime Svebi. Njih je lako prepoznati, jer češljaju kosu unatrag i prave od nje čvor. Po tome se razlikuju Svebi od ostalih Germana, i po tome se, kod Sveba, razlikuju slobodni od robova. Ovakav

običaj može se naći i kod drugih naroda, bilo zato što su sa Svebima srodni, ili zato što su – kod Germana to nije rijedak slučaj – podražavali njihovoj modi....“ U ovu skupinu Sveba antička vrela ubrajaju veliki broj germanskih naroda uključujući i Semnone, Nariste, Markomane i Kvade.

Osterby glava sa sačuvanom crvenom kosom. Nađena u mjestu Osterby, blizu Rendsburg-Eckernförde u Schleswig – Holstein.

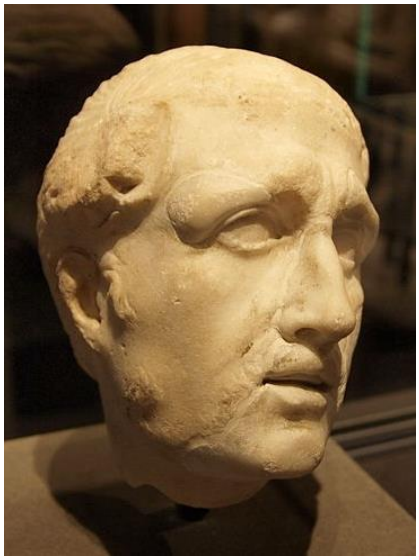

Mramorna glava sa prikazom čvora. Nađena u Somzée u Belgiji. Danas se nalazi u Kraljevskom muzeju umjetnosti u Briselu.

Brončana figura muškarca sa svebskim čvorom i klećećem položaju. Danas se nalazi u Nacionalnoj Biblioteci u Parizu.

Kotao iz Mušova u Češkoj. Datacija II. st. n. e. Kotao je ukrašen sa četiri drške u obliku muških glava sa svebskim čvorom.

Tacitove podatke o svebskom čvoru (njemački : Suebenknoten) potvrđuje i čitav niz arheoloških nalaza.

Ariovist je sa svojim ratnicima bio saveznik Sekvana i Arvenjana u njihovom ratu protiv Heduanaca (koji su inače bili tradicionalni rimski saveznik). Sa presudnom germanskom pomoći, Heduanci i njihov vođa Epoderix su bili poraženi u bitci kod Magetobriga. Po sklopljenom miru (oko 61. god. p. n. e.) Heduanci su morali godišnji danak plaćati Sekvanima, dati taoce i obavezati se da neće zvati Republiku u pomoć. U Rim je otišao i druid i heduanski prvak Divitiak, koji je bio izrazito prorimski nastrojen. Dok je boravio u Rimu, Divitiak je bio gost Cicerona, koji je govorio o njegovom znanju o bogoštovlju, astronomiji i prirodnim znanostima. Uz Cezarovu pohvalu njegovim diplomatskim umijećima, nesumnjivo je Divitiak bio i obrazovana i inteligentna osoba, koja je mogla voditi ravnopravan diskurs i sa Ciceronom i sa Cezarom (osoba nesumnjive visoke kulturne naobrazbe). Divitiak je pred Senatom zatražio rimsku vojnu pomoć, ali oficijelni Rim nije učinio ništa. Naprotiv Ariovist je čak od rimskog Senata bio priznat kao „kralj i rimski prijatelj“ 59. god. p. n. e. Jedina rimska intervencija u Galiji je tada bila usmjerena na pobunu Alobroga.

Ali posljedica pobjede Ariovista i Sekvana je bilo i germansko naseljavanje u velikim masama u Galiji. Navodno je 58. god. p. n. e. već 120.000 germanskih doseljenika bilo u području zapadno od Rajne. Ariovist se toliko moćno osjećao da je počeo smatrati nekadašnje svoje keltske saveznike za obične podanike, polako uređujući svoju politiju. Sekvani su Ariovistu i Svebima morali ustupiti trećinu svoga zemljišta i to u današnjem Alzasu. Nešto kasnije je Ariovist zahtijevao da mu Sekvani ustupe još jednu trećinu kako bi tu naselio još jedan germanski narod. Kako se situacija razvijala, sve se više ocrtavala jedna teritorijalno prostrana hegemonija na čelu sa Ariovistom sa zapadne strane Rajne, koja je okupljala ne samo Svebe, nego i druge narodnosne germanske elemente, dok bi se galske zajednice nalazile u sve težem položaju. Svebi su pritiskali i keltske Helvete sa graničnog područja, a provaljivali su i u zemlju Trevera (oko današnjeg grada Triera u Njemačkoj). Helveti su inače još ranije (u toku treće decenije I. st. p. n. e.) su napustili svoj stari teritorij između Majne i gornjeg toka Rajne i nastanili su u zapadnom dijelu današnje Švicarske, a Svebi su jednostavno popunili tu oblast Gornje Rajne. Ova svebska ekspanzija je imala posljedice i po područja istočno od Rajne, jer su se i germanski Usipeti i Tenkteri isto morali povlačiti zbog Sveba i to prema Donjoj Rajni gdje će kasnije izazvati niz turbulencija, a uznemiravani su i germanski Ubijci. Bilo je i drugih političkih i etničkih poremećaja na tromeđi Germanije, Kosmate Galije i Galije Togata, koji su voditi zaoštravanju situacije i bez obzira na stvarne namjere i želje, i neminovnom aktivnom uključivanju novog rimskog namjesnika u ta zbivanja. Galski Rauraci, kojima su se pridružile grupe keltskih Boja (sa područja današnje Češke i istočnih dijelova Bavarske) su napustili svoju domovinu oko današnjeg Bazela, pa su preko Jurskih Alpa 61. god. p. n. e. provalili u rimsku provinciju. Napuštena područja između Bodenskog i Ženevskog jezera su ispunile germanske zajednice. Vjerojatno su se i ovi keltski narodi nalazili pod pritiskom Germana.

Gaj Julije Cezar na granici – helvetska epizoda

I u takvoj situaciju u proljeće 58. god. p. n. e. u Narbonsku Galiju je stigao Cezar. Cezar je raspolagao sa 4 dobro obučene i kvalitetne legije (VII., VIII., IX. i X.) i sa određenim brojem auksilijarnih (pomoćnih) trupa, regrutiranih iz zajednica koje nisu imale rimsko građanstvo. Konjanici i laka pješadija (uključujući i strijelce i pračkare) su većinom dolazili iz hispanskih provincija i iz Numidije, Krete i sa Balearskih otoka. Od podzapovjednika je imao 10 propretora, od kojih treba istaći Publija Krasa (mlađeg sina trijumvira) i Tita Labijena. U odnosu prema Galiji i općenito prostoru van rimskih granica i njegovog mandatnog teritorija, Cezar nije imao nikakve posebne instrukcije, već je upučen da djeluje sa obrzirom na trenutne okolnosti. Rimski Senat sigurno nije imao nikakvih namjera da se aktivno uključi u osvajanje Galije, a pitanje je da li je i sam Cezar to namjeravao učiniti kada je dobio svoje prokonzulstvo za Cisalpinsku Galiju. Cezarovo djelovanje u Galiji je ustvari splet uzročno – posljedičnog razvoja situacije, a ne nekog ranije (u doba žestoke stranačke borbe u Rimu) pripremljenog plana. I Cezarovo uplitanje u zbivanja na uzavreloj tromeđu započinje sa pokretom Helveta.

Ugledni helvetski aristokrata Orgetorix je bio taj koji je potakao migraciju u kojoj bi kompletan helvetski narod napustio svoju teritoriju, i onda naselivši se u unutarnjoj Galiji nametnuo svoju hegemoniju. Ustvari riječ je bila o konspirativnom planu sa aristokratskim pomagaćima iz drugih naroda i to Kastika iz Sekvana i Dumnorixa iz Heduanaca, koji su trebali izvršiti neku vrstu državnog udara u svojim politijama. Nakon toga bi trojica tirana zajedno surađivala u ostvarivanju neke vrste galske „triumvirske“ hegemonije. Kako bi se učvrstila alijansa Dumnorix (ovaj heduanski prvak je bio izrazito antirimski orijentiran, inače brat prorimskog Divitiaka) je oženio Orgetorixovu kćerku. Međutim, kada su Orgetorixove namjere da bude tiranin Helveta otkrivene, malo je nedostajalo da dođe do građanskog rata, ali Orgetorix je umro pod nerazjašnjenim okolnostima.

Velika masa Helveta se ipak odlučila pokrenuti i napustiti svoja stara prebivališta (na području današnje Švajcarske/Helvetske konfederacije) i preseliti se na pitomija zapadna područja. Helveti su kako bi pokazali svoju odlučnost za seobom tako što su spalili svojih 12 „*oppida*“ i oko 400 sela. To su uradili i zato što nisu željeli Germanima koji bi sigurno popunili ispražnjeni prostor, ostaviti bilo šta od svoje infrastrukture. Helvetima se pridružio veliki broj i drugih zajednica kao što su Raurici, Latobrigi, Tulingi i skupina Boja. Helvetska i njihovih suputnika intencija je bila da se nasele u zemlju galskih Santona (*Santones*) na zapadu Galije. Put koji bi se kretali je išao duž doline rijeke Rone, i kroz rimsku provinciju Narbonsku Galiju, kojom je upravljao Cezar. To ih je direktno vodilo u sraz sa Cezarovim trupama. Helveti su tako izbili u proljeće 58. god. p. n. e. pred Ženevu (koju su držali Rimljani). Helveti su od Cezara tražili miran prolaz kroz provinciju, ali Cezar nije mogao imati povjerenja u tu golemu masu, i nastojao je pregovorima dobiti na

vremenu kako bi mu se kod Ženeve pridružile još tri legije koje su bile smještene kod Akvileje. Cezar je naredio rušenje mosta preko Rajne, koji je za migracione Helvete imao veliko značenje, a dao je i iskopati šančeve sa nasipima i jamama na svojoj, južnoj strani rijeke. Kada je utvrdio svoje položaje i bio dovoljno osnažen pojačanjima, Cezar je rezolutno odbio helvetske zahtjeve i migranti su morali odustati od ovog pravca i uputiti se težim putem. Sada su zaobilazili provinciju, prolazeći kroz teritoriju Sekvana i prelazeći Jurske Alpe. Helvete je u zemlju Heduanaca bio pozvao i Dumnorix, inače predvodnik proturimske stranke i brat prorimskog Divitiaka. Ipak Helveti su pustošili zemlje Heduanaca, koji su se obratili rimskom prokonzulu za pomoć. Cezar je i ovaj pokret Helveta smatrao ugrožavanjem rimskih interesa (iako su se ove zemlje nalazile van opsega njegove provincije), a bio je pozvan i od prorimske stranke Heduanaca, koji su se smatrali „rimskim prijateljima“. Cezar je brzo prvo otišao u Italiju, gdje je regrutirao nove dvije legije, te sve svoje trupe sjedini kod Rone, i zatim provali u zemlju Heduanaca (gdje mu se pridužila i heduanska prorimska stranka). Prilikom prelaska rijeke Saone (kako bi prodirali dublje u unutrašnjost), koje im oduzelo nekoliko dana, Helveti i njihovi saveznici su bili napadnuti od Cezarovih trupa. Tom prilikom su nastradali Tigurini. Opet su nastupili pregovori, i helvetsko izaslanstvo koje je predvodio Diviko je predložilo da se Helveti i njihovi migracioni pratioci nasele tamo gdje tu bude Cezarova želja, ali u slučaju da Cezar to odbije prijetili su otvorenom bitkom. Cezar je zahtijevao taoce i reparacije prema Heduancima i Alobrozima za štetu koju su im Helveti nanijeli. Diviko je odgovorio da su Helveti navikli da primaju, a ne da daju taoce, činjenica koju i Rimljani mogu da posvjedoće. Odlučna bitka je bila neminovna. U konjičkoj bitci koja je neposredno slijedila Helveti su nadvladali Cezarove heduanske saveznike (a za što je bio odgovoran Dumnorix, koji je zapovijedo dotičkom konjičkom heduanskom jedinicom) i nastavili su svoje putovanje, dok je rimska armija bila u zakašnjenju radi opstrukcije sa snabdjevanjem kod Heduanaca, koje su prouzrokovali Dumnorix i njegove pristalice. Do odlučne bitke je ipak došlo i to kod heduanskog glavnog opiduma (središta) Bibrakte, kojom prilikom su Helveti pretrpili težak poraz. Helveti su ipak nastavili sa svojim kretanjem, koje su čak ubrzali došavši do zemlje Lingona. Cezar je inače izdao proglas da će one koji budu pomagali Helvete u bijegu smatrati neprijateljima i sukladno tome sa njima i postupati. Došlo je do novih pregovora, i sada su Helveti ponudili potpunu predaju, predaju talaca i predaju oružja. Po Cezarovom reguliranju mira, Bojima su Heduanci morali dati dio zemljišta za naseljavanje. Preživjele Helvete i Raurake je Cezar vratio nazad na prostore današnje Švajcarske koje su napustili, kako bi se onemogučilo germansko naseljavanje na tome prostoru. Cezar je naveo da je prema tablicama napisanim grčkim pismenima koje su bile nađene u zarobljenom helvetskom logoru, bilo ukupno u seobi 263.000 Helveta, 36.000 Tulinga, 14.000 Latobriga, 23.000 Rauraka i 32.000 Boja, ukupno 368.000 osoba, od čega 92.000 ratnika. Gotovo je sigurno da je Cezar namjerno pretjerano uvećao broj i masu neprijatelja. Po Cezaru u matičnu teritoriju se vratilo samo 110.000 preživjelih.

Epizoda Ariovist

Nakon što je pobjedom nad Helvetima, uspostavio uporište u središnjoj Galiji, Cezar se neminovno morao uplesti i u druga pitanja tada vrlo kriznog galskog prostora. I sljedeće što je trebalo riješiti bilo je germansko prisustvo na zapadnoj strani Rajne. Ova epizoda „galskih ratova“ je bio ujedno prvi okršaj Rimljana i Germana za gospodstvo nad obalama Rajne. Galski predstavnici (prvenstveno heduanski Divitiak) su sada zatražili od Cezara da zaštiti galske zemlje od intenzivnog germanskog naseljavanja i pritiska. Cezar je poslao izaslanike Ariovistu, ali je germanski vođa imao stav da ako Cezar želi da govori sa njim, on bi trebao i da dođe kod njega. Cezar je ipak ponovo poslao izaslanike i to sa sljedećim zahtjevima: da se prestane doseljavanje Germana na lijevu obalu Rajne, da se povrate heduanski taoci koje su držali Ariovist i njegovi saveznici i da se obaveže da ne pokreće rat na Heduance. Cezar je stavio da znanja da će Ariovist ostati prijatelj Rima ako prihvati zahtjeve, ali u suprotnom da se pritisak na Heduance i pustošenje njihove zemlje ne može ostaviti nekažnjeno. Ariovist je odbio zahtjeve, smatrajući da po pravu osvajanja ima pravo na danak od pobjeđenog, te da on od Heduanaca ima pravo tražiti i ubirati danak, isto kao što to Rimljani zahtijevaju od Alobroga. Po Ariovistu, njemu je po osnovi prava osvojenja pripadala sjeverna Galija, na isti način na koji je Narbonska (južna) Galija pripadala Rimljanima.Germanski vođa je i ismijavao rimsku sposobnost da zaštiti svoje saveznike i podcrtavajući germansku nepobjedivost, pozvao je Cezara da ga napadne ako želi. Ipak događaji će kasnije pokazati da je Ariovist precijenio svoje potencijale, a potcijenio rimske (posebno Cezarovu odlučnost da napadne). Cezarova diplomatska aktivnost je prvenstveno bila usmjerena prema tome da se rat sa Ariovistom prikaže kao pravedan, a ne kao začetnik oružane agresije na područje koje je bila van orbite Rimske Države. Cezar je tada primio i vijesti da germanski Harudi (pod Ariovistovom kontrolom) pustoše heduansku zemlju, i da nova velika grupa Sveba ide da pređe Rajnu. Cezar je pokrenuo svoje snage, i krenuo prema dolini Saone. Cezar je prvi stigao do Vesontio (današnji Bezanson), najvećeg i glavnog naselja Sekvana, koje je bilo i vrlo bitna strateška tačka. Cezar se suočio i sa problemom panike među svojim vojnicima, jer je među legionarskim sastavom kružio mit o germanskoj superiornoj snazi. Cezar je taj problem riješio jednim svojim čuvenim govorom okupljenoj vojsci, gdje ih je podsjetio na dužnost i zaprijetio da će rano ujutro marširati samo sa X. legijom, u čiju vrijednost je imao puno povjerenje. To je dovelo do snaženja lojalnosti X. legije i pojave srama kod ostalih jedinica. I Cezarova armija je nastavila borbeni pokret, koristeći Divitiaka kao vodića, prešavši 80 km (50 rimskih milja) za 7 dana. Kada je Ariovist saznao za rimsko prisustvo, on se zaustavio sa svojim snagama i čekao (i sam je bio namjeravao da zauzme Vesontio, ali ga je Cezar preduhitrio). Ariovist je poslao izaslanike Cezaru, složivši se za održavanje pregovora. Dvojica vojskovođa su se sastali između svojih logora, na svojim konjima, praćeni sa konjaničkim jedinicima (Cezara

je pratila skupina vojnika X. legije pretvorenih u konjanike). Cezar je u svojim „Komentarima o galskom ratu“ detaljno opisao svoj razgovor, u kojem se Ariovist pokazao kao zanimljiva i dobro informirana osoba, koja se dobro razumjela i u politiku. Čak je komentirao i političku i stranačku situaciju u Rimu, jer je znao za Cezarove protivnike u visokim krugovima Republike. Ovo dokazuje da je Ariovist imao dobre veze u Rimu i nesumnjivo je održavao informacioni kanal, vjerojatno preko antitriumvirskih krugova. Sam tok pregovora je propao, a Cezar je morao i da bježi do svoje oružane pratnje. Sljedećeg dana, Ariovist je pozvao Cezara na druge razgovore, ali je ovaj poslao samo dva niža oficira (Gaja Valerija Procila / *Caius Valerius Procillus* i Marka Metija / *Marcus Mettius*) koji su našli Ariovista u procesu borbenog pokreta i bili su uhapšeni. Narednih dana, germanske snage su svoj logor premjestile još bliže rimskim pozicijama, a počelo je dolaziti i do oružanih čarki i povremenih sukoba. Ariovist je presjekao i liniju snabdjevanja rimskih trupa i praktično ih stavio pod opsadu, nastojeći ih izgladniti i iscrpiti. Ali, rimska armija je tom prilikom pokazala svu svoju vrijednost. Cezar je odlučio djelovati ofanzivno sa svojih 6 legija i auksilijarnim jedinicima, a ne održavati defanzivnu poziciju nasuprot brojnijem neprijatelju (čak je izgrađen još jedan logor u koji je smješten dio trupa, još bliže germanskom glavnom logoru). Rimski napad je započeo prema samom germanskom logoru, koji je bio branjen sa linijom kola, iza germanskih snaga, a na kojem su se nalazile germanske žene koje su vriskom i plaćem pokušavale uticati na svoje muškarce da se bore snažnije i bezkompromisno do samoga kraja. Tako je došlo do jedne vrlo teške bitke, u kojoj je Cezar bitku počeo napadom na germansko lijevo krilo, koje je izgledalo slabije. Jednom smjelom i samoincijativnom akcijom Publija Licinija Krasa, sina triumvira, rimska strana je ipak ponijela prevagu. Germanska linija je pukla i došlo je do općeg bjeksta prema Rajni (15 milja udaljenoj od mjesta bitke = naših 24 km). Ariovist se uspio spasiti, prešavši Rajnu, ali je većina sasjećena od strane Rimljana (uključujući i Ariovistove supruge i jednu kćerku; drugu kćerka je zarobljena). Dvojica zarobljenih rimskih poslanika su bila oslobođena. Ovo je bila jedna od najvećih rimskih pobjeda u historiji rimskog svijeta, u kojoj je uništena jedna velika i šarolika vojska sastavljena od raznoraznih germanskih naroda pod vodstvom Sveba Ariovista. Međutim, Cezar nije uništio germanske naseobine zapadno od Rajne, nego ih je odlučio iskoristiti u svoje političke ciljeve. Tako je ostavio Triboke oko današnjeg Strazbura (u Alzasu), Nemete oko Spiera i Vangione oko Wormsa. Motiv ovog poteza je više nego očigledan, jer je Cezar želio da ovih germanskih zajednica sporadično naseljenih u zoni neposredno zapadno od Rajne stvori lojalni element koji bi čuvao rajnsku granicu, ali i pazio na galske narode, poslovično promjenljive vrijednosti. Vjerojatno sličnu motivaciju nailazimo i u slučaju Cezarovog naseljavanja Boja na heduanskom području. Sa pobjedom nad Ariovistom, Cezar je izgradio čvrste temelje za svoje pozicije u Kosmatoj Galiji, i to posebno njenom južnom i istočnom dijelu. Međutim, Cezara je čekao još dugačak put da zauzme čitavu Galiju.

Epizoda sa Belgima

Galska avantura Cezara se morala nastaviti i ovaj put je bila usmjerena prema sjeveru, odnosno onoj grupi naroda koja se skupno nazivala Belgi. Po Cezaru Belgi su bili najratoborniji, ali su bili i najudaljeniji od kulture Mediterana i imali su i izražajnije veze sa germanskim zajednicama. Cezar je na Belge krenuo u proljeće 57. god. p. n. e. Najvažniji narod Belga su bili Suesoni, koji su održavali tradiciju o svome kralju Divikiaku, koji je (po istoj tradiciji) održavao hegemoniju nad većinom Belga i čak dijelovima Britanije. U vrijeme Cezara njima je vladao Galba. Belgi koje je predvodio Galba su krenuli u susret Cezaru sa velikom vojskom (navodno od 300.000 pripadnika). Rimsko uplitanje u poslove Belga, iskoristili su Remi koji su se oslobodili suesonske hegemonije i tako preuzeše sličnu ulogu, kao onu koju su imali rimski pouzdanici Heduanci. U zemlju Rema su Cezar i Belgi stigli skoro u isto vrijeme, a rimske trupe su se odlučile na defanzivnu taktiku, znajući da se okup jedne velike, ali i šarolike vojske sastavljene od mnogo zajednica (čija disciplina nije ni približna rimskoj a i koje su na nižem nivou kulturnog razvitka), teško može održati duži period, posebno imajući u vidu i pomanjkanje resursa i slabu logističku bazu Belga. Cezarova promišljena taktika se pokazala uspješnom. Tako su se prvo Belovaci našli uvriježeni što njihov čovjek nije bio zapovjednik združene vojske, a vijest da se Heduanci spremaju da upadnu u njihovu zemlju (vjerojatno u sadejstvu sa Cezarovim borbenim pozicijama) ih je još više pokolebala. Nakon toga se belgijska združena vojska praktično raspala i počela se povlačiti. Cezar ih je započeo progoniti kao da ih je pobijedio u otvorenoj bitci i kada je provalio u njihove zemlje predali su mu se i Suesoni i Belovaci i Ambiani, a belgijski opidumi bi se predavali čim bi se opazili strojevi za opsjedanje. Ipak, otpor na ovim prostorima je još uvijek postojao, posebno u istočnijim zonama, kao što su Viromandui, Atrebati, germanski Atuatuci, i posebno Nervi, koje je Cezar opisao kao najratobornije od svih naroda i zajednica Belga. Ove narodi su sklopile neku vrstu proturimskog savezništva. Nervi pod zapovjedništvom Boduognata, a pomognuti sa Atrebatima i Viromanduima (Atuatuci nisu još bili stigli) su vodili bitku sa Cezarovim trupama na rijeci Sabis/danas rijeka Selle. Nervi i njihovi saveznici su iznedno napali rimske trupe, i malo je nedostajalo da Rimljani budu poraženi. Ali Cezarova odlučnost i hrabrost, kao i napad Tita Labijena, zapovjednika X. legije, na logor Nerva i dolazak dvije legije koje su čuvale opremu su spasile situaciju i preokrenule tok bitke u potpunu rimsku pobjedu. U toku ove bitke Nervi su pretrpili goleme gubitke. Kada su Atuatuci (ostaci Kimbra, Teutona, Ambrona koji su ostali na sjeveru Galije, nakon što su glavnine ovih germanskih naroda se uputili prema jugu) saznali za nervijanski poraz, oni su se povukli prema svome utvrđenom središtu. Rimljani predvođeni Cezarom su ih pratili i započeli su opsadu atuatucskog naselja. Iako su se u početku uspješno odupirali, Atuatuci su se predali nakon što su Rimljani podigli opsadno oružje i sprave. Cezar im je obečao milost, ako se predaju, tako su Atuatuci otvorili svoje kapije i predali oružje Rimljanima. Ovo je ustvari

bio trik – klopka za Rimljane kako bi se oni iznenadili u kasnijem napadu. Cezar je održao svoju riječ i poslao je rimske vojnike van naselja, kako bi se izbjegla pljačka i nasilje. Ali su Atuatuci koristeći improvizirane štitove i oružje napali Rimljane u iznenadnom napadu iste noći. Iako su se Atuatuci borili dobro, Rimljani su ipak pobijedili. Mnogi Atuatuci su poginuli u bitci, a Cezar je bio prilično oštar u postupanju sa ovim narodom, jer je bio bijesan zbog njihovog vjerolomstva. Atuatuci su praktično uništeni kao zaseban narod, jer je Cezar u ropstvo prodao 53.000 pripadnika ovog naroda. Nakon toga su Belgi više – manje priznali rimsko vrhovništvo, a van Cezarovog domašaja su ostali samo neki periferni narodi i zajednice u Belgiji (uključujući i neke zajednice germanskog jezika).

Umjetnička slika koja prikazuje Cezarovu pobjedu nad Belgima. Autor Louis van Engelen.

Cezar i atlansko primorje

Nakon uspjeha na području Belga, Cezar se uputio u pravcu atlanske obale i pokrajine Armorike. Još u toku jeseni Cezar je uputio Publija Krasa (sin triumvira) i određeni dio vojske u ovu zonu između rijeka Loare i Sene, jer su se Veneti (koji su važili kao dobri i

umješni mornari, te graditelji jedrenjaka sa debelom oplatom koji su bili sposobni za plovidbu Atlantikom) pristali podvlastiti Rimljanima, potpisajući ugovore i predajući taoce. Ali oni su se već iduće godine 56. god. p. n. e. pobunili, i uhapsili rimske dužnosnike zadužene za skupljanje žita za vojnu opskrbu, kako bi ih držali kao taoce i upotrijebili za razmjenu za svoje taoce. To je za sobom povuklo i druge domorodačke zajednice od ušća Loare i uzduž morske obale, a računalo se i na pomoć iz Britanije i germanske protivnike Cezara. Uslijed toga postojala je opravdana zabrinutost u Cezarovom zapovjedništvu vezano za situaciju u Galiji, pa je Labijen sa kojaništvom poslan na Rajnu, kako bi zapriječio eventualni prelazak Germana, dok je Kvint Titurij Sabin sa tri legije krenuo u Armoriku, gdje je bilo glavno žarište ustanka kome su na čelu stajali Veneti, dok je sam Cezar (koji je bio vrlo gnjevan zbog vjerolomstva atlanskih Gala) sa dijelom vojskom prodro u zemlju Veneta. Međutim, rimske kopnene operacije su uvijek nailazile na problem, jer su Veneti koristeći svoju mornaricu uspješno manevrirali duž obale (koristeći i snažne plime i oseke), prebacujući ili evakuirajući snage i stanovništvo. To je natjeralo Cezara na konstrukciju kakve - takve pomorske snage, kako bi se elimirala venetska mornarica i neprijatelj primorao na pokornost. Naravno, Rimljani su se tada morali suočiti i sa dobro urađenim brzim venetskim jedrenjacima koji su bili tanji u odnosu na rimske tek izgrađene galije na vesla, ali i dobrom umješnošću protivnika koje odlično poznavao lokalno more. Rimska improvizirana mornarica, kojom je zapovijedao legat Decim Junije Brut Albin (*Decimus Iunius Brutus Albinus*), je bila stacionirana kod ušća Loare, a onda se uputila ka obalama današnje Bretanje, gdje je kod Morbihana (u zalivu Kviberon, u današnjoj Bretanji) ušla u bitku sa venetskom mornaricom od oko 220 lađa. Nakon dosta teške borbe rimske trupe su ipak uspjele (i to najviše zahvaljujući korištenju dugačkih kuka) da pobijede venetsku mornaricu. Posljedica pobjede Decima Bruta je bila da su se i Veneti i dobar dio galskog atlanskog primorja pokorili a njihova uporišta bila zauzeta. Cezar je strogo i surovo kaznio buntovnike (radi toga što su bli vjerolomni), ubijajući vijećnike i pretvarajući stanovništvo u roblje. Postupak prema Venetima je trebao da posluži kao primjer i upozorenje drugim Galima da ne izazivaju Cezara i Rimljane. Jedini manji neuspjeh Cezara je bio kada je krenuo protiv Morina i Menapija, ali je slabo napredovao zbog nepogodnog terena u šumama Ardena (području vrlo borbeno aktivnom kroz historiju). Tada je uspio da podloži samo mali dio Morina.

Kako bi učvrstio vlast nad Galijom, Cezar je preduzeo niz inženjerijskih radova, posebno gradeći ceste. Cezar je tako nastojao da preko prolaza Velikog Bernhardta osigurati vezu sve do Ženevskog jezera, pa je u svrhu zaposjedanja Wallisa poslao Servija Galbu 57. god. p. n. e., zauzimajući i naselje Octodurum. Kako bi se osigurala veza sa hispanskim provincijama, Cezar je poslao Publija Krasa 56. god. p. n. e. u Akvitaniju. Međutim, Akvitanci (koji su u etničkom pogledu baštinili dosta baskijskih tradicija i elemenata) su pružali žešći i djelotvorniji otpor (među njima su se nalazili i neki rimski Sertorijevi oficiri). Ipak su na kraju i Akvitanci morali priznati rimsku vrhovnu vlast, pa je tako i područje

između Pirineja i rijeke Garone upokoren. Tako se krajem 56. god. p. n. e. pokoravanje Galije moglo se smatrati završenim. Pobjeda je Rimljanima pribavila ogroman plijen – mnoštvo stoke, skupocjene metale, desetine i čak stotine hiljada robova. Cezarovi uspjesi izazvali su divljenje i oduševljenje u Rimu. Po odluci Senata priređeni su praznici, koji su trajali petnaest dana.

Cezarov prelazak preko Rajne

Cezarova kampanja u Galiji je bila svjedokom i prvog rimskog vojnog prelaska Rajne. Razlozi zato su ležali u ponovnim zbivanjima na rajnskoj granici. U zimu 56. – 55. god. p. n. e. germanski Usipeti i Tenkteri su prešli u izrazito velikom broju preko donje Rajne. I nakon 18 dana boravka istočno od Rajne, Cezar se bez vođenja glavne bitke vratio u galske zemlje zapadno od Rajne, srušivši most. Cezar je na prevaru zarobio njihove vođe (pozvao ih je na dogovor, a onda ih je zatočio protivno svakom tadašnjem pravu), a onda je izvršio iznenadni napad na Germane, počinivši strašan pokolj. Oni koji su se uspjeli spasiti su pobjegli nazad preko Rajne nalazeći utočište kod Sugambra. Vjerolomni postupak Cezara je bio žestoko osuđen i u rimskom Senatu. Cezar je opet krenuo za ostacima Usipeta i Tenktera. Cezar je namjeravao i da zaštiti Ubijce, germanski narod sa istočne strane rijeke, a koji mu je bio saveznik. Istovremeno se željela pokazati snaga Rima, čije su trupe sposobne prijeći Rajnu i voditi borbene operacije širokog zahvata i na istočnom dijelu Rajne. Upravo iz propagandnih razloga je odabrano da se Rajna premosti mostom, a ne prelaskom brodovima, jer se time pokazivala i rimska umješnost i kvaliteta vojne inženjerije. Konstrukcijom prvog rimskog mosta 55. god. p. n. e. preko Rajne željelo se pokazati da Cezar i rimske trupe mogu doći tamo gdje žele i da im niko ne može izbjeći, ako im se suprotstavi. Izgradnja mosta dužeg od 100 m je završena za samo 10 dana i tim uspješnim poduhvatom Cezar je želio da impresionira tehnološki znatno zaostalije tadašnje Germane. Cezar je Rajnu premostio iz zemlje Trevera u zemlju Ubijaca između Koblenca i Andernacha. Na drugoj strani Rajne, on je spalio neka sela, ali je i saznao da su germanski Sugambri (protiv kojih je ustvari bio usmjeren glavni napad Cezara) i Svebi, pa i Hati povukli u dublju germansku unutrašnjost. Ovim pokretom u Germaniju, Cezar je dodatno učvrstio svoj autoritet u Galiji. Međutim, na osvajanje Germanije se tada nije moglo ni pomišljati dok se ne stabilizira u potpunosti situacija u Galiji.

I. Cezarov prelazak u Britaniju

Sljedeći Cezarov potez u ljeto 55. god. p. n. e., je bio najambiciozniji pokret, koji je raspalio maštu mediteranskog svijet. To je bio prelazak u Britaniju, daleku, misterioznu i maglovitu zemlju na krajnjem sjeverozapadu tadašnjeg poznatog (gledano iz vizure Mediteranca) svijeta. Britanija je poznata još od vrlo ranih razdoblja kao zemlja kalaja (kositra), i bila je ispitivana od možda od kartaginskog pomorca Himilka u V. st. p. n. e. i grčko – masilijanskog istraživača Piteasa (Pytheas) oko 325. god. p. n. e.

Ime Britanija (*Britannia* ili ranije *Brittannia*) potiće iz zapisa grčkih pisaca, putnika i moreplovaca. Najraniji spomen u formama Πρεττανική i αι Βρεττανιαι daje Piteas, po kojem se to ime odnosi na grupu otoka na sjeverozapadu Europe. Diodor je koristio izraz Πρεττανια, Strabon Βρεττανία, Marcijan iz Herakleje u svome *Periplus maris exteri* opisuje Pretanske otoke (αἱ Πρεττανικαὶ νῆσοι). Slijedeći Grke, Rimljani su koristili izraz (u pluralu) *Insulae Britannicae,* koji su se sastojali od *Albion* (otok Albiona; današnji glavni britanski otok), *Hibernia* (današnja Irska; odnosno Ierne koju su Grci interpretirali kao Sveti otok i koja je naseljena sa Hibernima), *Thule* (današnja Skandinavija ili Island) i mnogo drugih malih otoka (kanalski otoci, Šetlandski otoci... itd.)

Vremenom će se ime Britanija odnositi samo na glavni britanski otok, odnosno na rimsku provinciju južno od Hadrijanovog zida i Kaledonije (sjeverni i središnji dio današnje Škotske).

U prvo vrijeme (kod Piteasa) su stanovnici otoka nazivani Pretani (Πρεττανοί; u bukvalnom prijevodu „Obojeni“, vjerojatno iz britanske uobičajene prakse bojenja u plavo lica i dijelova tijela ili običaja tetoviranja), ali se /P/ kod Rimljana transformiralo u /B/ u cezarovsko vrijeme. Ustvari Piteas je Pretanima nazivao sve stanovnike okeanske zone koju on naziva Britanski otoci. I otada se stanovništvo glavnog britanskog otoka općenito naziva Briti.

Tadašnje stanovništvo Britanije se nalazilo na željeznodobnom nivou razvitka, sa ipak plodnijim i nešto razvijenijim jugoistokom (zahvaljujući i plovnosti rijeke Temze). Briti su ostvarivali i trgovačke veze sa kontinentom, posebno nakon rimskog zaposjedanja Narbonske Galije, pa je i italijansko vino bilo uvoženo kao luksuzna roba. U etničkom pogledu Britanci su bili načelno keltske pripadnosti, ali i sa jakim predindoeuropskim elementima. Predindoeuropsko (možda iberske pripadnosti) stanovništvo je iza sebe ostavilo značajnu kulturu (npr. Stonehenge), i sigurno je u velikoj mjeri učestvovalo u etnogetskim i politogenetskim procesima koje su izazivali dolasci keltskih zajednica. Kelti su u Britaniju (bolje rečeno britanska otočja) dolazili u valovima, pa je i proces indoeuropeizacije i keltizacije bio postupan. Belgi su među posljednjim keltskim grupacijama prešli u Britaniju, i imali su svoja naselja i zajednice u jugoistočnom dijelu, koji je i najbliži kontinentu,

ali se njihov utjecaj širio i dublje u unutrašnjost (moguće kroz političku kontrolu). Od najpoznatijih britanskih naroda i politija (inače ih je bilo na desetine) uz Belge vrijedi istaći i Atrebate (*Atrebates*, sadašnji Hampšir / Hampshire i dolina Temze), Katuvelani (*Catuvellauni*, zona Temze), Trinovanti (*Trinovantes*, sadašnji Eseks / Essex i Safolk / Suffolk), Iceni (sadašnji Norfolk, Suffolk i Cambridgeshire), Dumnoni (*Dumnonii*, sadašnji Devon, Kornval / Cornwall i Somerset), Siluri (*Silures*, sadašnji južni Vels) Briganti (*Brigantes*, sadašnji Jorkšir / Yorkshire, Kambrija / Cumbria, Lankašir / Lancashire i County Durham), Kaledonci (Caledonii, sadašnje Škotsko Visočje / Hajlend / Scottish Highlands).... itd... Rimljani će stoljećima kasnije Kaledonce i sve druge domorodce sjeverno od Hadrijanovog zida nazivati Pikti (*Picti*), isto u značenju „Obojeni".

Već 57. god. p. n. e. rimski oficir koji je došao na prostor današnje Bretanje je zaplovio sve do kositrenih otoka na jugozapadnoj obali Britanije. Cezar je kao povod za svoj pohod u Britaniju navodio da su Briti podržavali njegove protivnike u Galiji, i da su izbjeglice od Belga sa kontinenta utočište nalazili među Belgima u Britaniji, nastavljajući sa anticezarovskom i proturimskom kampanjom. I Veneti su zvali u pomoć Brite prilikom borbi sa Cezarom prethodne godine. Po Strabonu je i venetska pobuna izbila kako bi se spriječio Cezar da se prebaci u Britaniju i tako ugrozi vrlo isplativu pomorsku trgovinu, nad kojom su Veneti imali kontrolu. Nakon što nije uspio da od trgovaca izvuće relevantne informacije o Britaniji i njenim lukama, Cezar je prvo poslao tribuna Gaja Volusena da izvidi obalu (riječ je o području Kenta) sa samo jednim brodom. Inače su izaslanici nekih britanskih politija (upozoreni od trgovaca) kod Cezara pokušali preduprijediti invaziju obečavajući svoje potičinjavanje. Cezar ih je poslao nazad u Britaniju, zajedno sa svojim saveznikom Komijem, kraljem Atrebata. Cezar je skupio flotilu od 80 brodova, koji su trebali prevesti VII. i X. legiju, druge prateće ratne brodove pod kvestorskim zapovjedništvom. Trupe vjerojatno su okupljene u luci *Portius Itius* (današnji Bulonj), dok je konjica trebala trebala da isplovi iz druge luke (Ecala/Wissant). Flota sa legijama je isplovila u ponoć 23. VIII. 55. god. p. n. e., dok je konjica trebala da im se pridruži što je moguće prije. Cezar se prvo pokušao iskrcati u Dubrisu/Doveru, ali su se Briti sakupili na „Bijelim liticama Dovera" onemogučivši mu iskrcavanje. Nakon toga je oplovio na jednu otvorenu plažu sedam milja dalje, ali je i u tu iskrcavanje bilo suočeno sa britskim otporom i njihovom konjicom i borbenim kolima (koja su bila bitno oružje Brita). Uz to, invazione trupe su se morali iskrcavati u samo more, jer su rimski brodovi bili i suviše veliki da bi se dovoljno približili obali. Masovno iskrcavanje je najviše motivirao *aquilifer* (stjegonoša orla - simbolalegije) X. legije koji je kako bi poslužio kao primjer prvi skočio u more uz povik vojnicima da ga slijede, ili će u suprotnom izdati legijski stijeg neprijatelju (što bi bila velika sramota). Nakon žestokih borbi, Briti su konačno bili odbačeni, ali pošto konjica nije bila stigla Briti nisu bili poraženi. Nakon toga su Rimljani uspostavili vojni logor, primajući izaslanstva Brita, a vraćen je i Komije (koji je bio zatočen čim je došao u Britaniju), a

predavani su mu i taoci. Međutim, prvo je oluja bacila transport konjice nazad na kontinent, a onda su se počele i smanjivati zalihe hrane, a i visoka plima je nanijela velike štete rimskom brodovlju. Briti su shvativši težinu pozicije u kojoj se na obali našao Cezar sa preostalim trupama, odlučili da iscrpe Rimljane u toku zime i obnove napade koji su uz teškoće odbijani (napad na jednu legiju iz zasjede, veliki napad na sam rimski logor). Uviđajući da bi bio prevelik rizik dočekati zimu ili se usuditi za zimski olujni prelazak preko Lamanša, Cezar je bio prisiljen na povratak u Galiju. Ova kampanja je po svojim učincima i gubicima predstavljala promašaj u taktičkom pogledu, ali je zato za Cezara predstavljala veliki politički dobitak, jer je rimska i italijanska javnost bila „očarana" prelaskom trupa u Britaniju i Cezarovim preuveličanim izvještajem (u kojem su navodilo potčinjavanje pojedinih britskih naroda i predaja talaca). Stvarni razlozi koji su vodili Cezara u ovu prve ekspedicije u Britaniju nisu još uvijek u potpunosti razjašnjeni (sprečavanje britskih miješanja u galske poslove, istraživanje britanskih rudnih i mineralnih resursa i privrednih potencijala).

II. Cezarov prelazak u Britaniju

Radi svoga autoriteta u Galiji, Cezar se nije mogao smiriti radi neuspjeha doživljenog prilikom prvog iskrcavanja u Britaniji. Radi toga je planirana druga invazija. Pripreme za drugo iskrcavanje u Britaniji su vrlo brižljivo planirane i obavljane u toku zime 55/54. god. p. n. e., a sama invazija bi se trebala odigrati u ljeto 54. god. p. n. e. O pripremama za drugu invaziju na Britaniju, svjedočanstva pružaju Ciceronova pisma svome brati Kvintu i Gaju Trebatiju Testi, koji su bili viši oficiri u Cezarovoj vojsci u Galiji. Kako ne bi ponovio greške iz prethodnog pohoda, Cezar je skupio veću borbenu snagu od pet legija i veliki broj konjanika. Armija bi bila prevežena brodovima koji su izgrađeni na osnovi iskustva venetske brodogradnje. I ovaj put je *Portus Itius* određen kao polazišna luka, a flota koje je trebala krenuti na Britaniju je bila golema od oko 800 brodova (transportni, borbeni i trgovački brodovi – koji su pokušavali iskoristiti priliku). U luci je ostavljen Labijen da brine o logističkoj opskrbi trupa koje bi se iskrcale u Britaniji (preko „Pas de Calais"). Ovom iskrcavanju rimskih, pomoćnih i savezničkih trupa Briti se nisu suprostavljali, ili iz razloga što su bili zatečeni veličinom flote ili zato što su vršili skupljanje odbrambenih snaga. Po iskrcavanju na obali je ostavljen Kvint Atrije sa dijelom trupa (u funkciji zaštitnice), dok je Cezar odmah sa usiljenim maršem prodro duboko u unutrašnjost, stvarajući strateški mostobran. Prilikom marša, primijećene su britanske snage na prelazu možda rijeke Stour (kod današnjeg Kantebrija). Briti su napali, ali su bili odbijeni

i pokušali su se pregrupirati u utvrđenom naselju u šumi, ali su ih Rimljani ponovo porazili i raspršili. Ali ponovo je oluja na obali nanijela veliku štetu usidrednom brodovlju, radi čega su se trupe morale vratiti na obalu, kako bi se popravila šteta. Danonoćnim radom u periodu od 10 dana brodovi su opravljali a izgrađen je i dobro utvrđen logor, dok je od Labijena zatraženo da pošalje još brodova. Tom prilikom je Cezar iz Italije dobio i vijest o tragičnoj smrti njegove jedinice Julije (na porodu), što ga je vrlo teško potreslo.

Nakon tih nedaća, Cezar je ponovo krenuo u unutrašnjost našavši ponovo koncentraciju britskih snaga. Vođa britskog otpora Rimljanima je postao Kasivelaunus, ratni vojvoda iz području sjeverno od rijeke Temze (na prostoru današnjeg Middlesexa). On je nedavno svrgnuo kralja Trinovanta (koji prebivali na području današnjeg Essexa) prisilivši njegovog sina Mandubracija u izgnanstvo. Nakon nekoliko manjih sukoba, Briti su napali grupaciju od tri legije pod zapovjedništvom Gaja Trebonija, ali su bili odbačeni i opkoljeni od rimske konjice. Nakon toga je Kasivelaunus promijenio taktiku i od tada je primjenjivao gerilske napade, koristeći mobilnost 4.000 borbenih kola. Cezar je ipak uspio da pređe Temzu (vjerojatno izmedju današnjih Kingstona i Brentforda) i probije britsku odbranu. Trinovanti, koji su po Cezaru bili najmočniji narod u široj oblasti, su poslali izaslanike Cezaru obećavajući mu pomoć i logističku podršku. Mandubracije, koji je pratio Cezara, je ponovo postavljen za njihovog kralja, dok su Rimljani dobili žito i taoce. I drugih pet britskih naroda, Kenimagni, Segontiaci, Ankaliti, Bibroci i Kasi su se predali Cezaru, usput mu otkrivši i mjesto uporišta Kasivelaunusa. Uporište je stavljeno pod opsadu, a Kasivelaunus je zatražio pomoć od „četiri kralja Kenta“ kako bi izvšili diverzioni napad na rimske obalske trupe. Ali nakon propasti ovog napada, Kasivelaunus je poslao izaslanike da pregovaraju predaju sa Cezarom, koji je bio željan da se vrati u Galiju preko zime. Sporazum je postignut zahvaljujući Komiju kao medijatoru. Kasivelaunus je predao taoce, pristao na godišnji danak i obavezao se da ne napada Trinovante i Mandubracija. Rezultate kampanje je Cezar opisao u pismu Ciceronu datiranom na 26. IX. 54. god. p. n. e. Nakon toga se Cezar vratio na kontinent, u potpunosti napustivši Britaniju. Što se tiče danka, riječ je izgleda o čisto formalnoj obavezi, jer ga Britanci nisu plaćali. Ali ipak sa Cezarovim pohodom, Britanci su prestali podupirati galski otpor na kontinentu.

Prelazak preko Rajne (ma koliko bilo riječ o simboličkom pokretu) i iskrcavanja u Britaniji (bez obzira što nije bilo nikakvog konkretnog dobitka) imali su za Rimljane i Mediterance nemjerljiv moralni efekt, i podigli su Cezarov ugled i utjecaj u Rimu, Italiji, provincijama i potčinjenim «savezničkim» državicama.

Pobune u Galiji

Cezarova kontrola nad Galijom se ipak morala suočiti sa još iskušenja, jer galski narodi su sve teže osjećali na sebi rimsko prisustvo. Rimska politika je sve više nailazila na antipatije kod većine galskog stanovništva. Galski odredi morali su se boriti na strani Rimljana, obveza dostava žita i drugih proizvoda potrebnih za izdržavanje rimske vojske sve su se više povećavale. Rimljani su se miješali u unutarnje poslove galskih plemena, podržavali jednu stranu protiv druge ili uzdizali jedno pleme na račun drugog, i tako po sustavu zavadi pa vladaj (divide et impera) unosili nemire u unutarnje poslove zajednica. Cezarova politika nije se razlikovala od politike ostalih osvajača. Nezadovoljstvo i težnja za oslobađanjem zemlje ujedinila je sve slojeve galskog društva – od druida i plemenskih vođa do upropaštenih i osiromašenih Gala. Cezarove pobjede su usto otklonile glavni uzrok galske nesloge, a to je borba za hegemoniju u svijetu Kosmate Galije. Unutarnje razmirice su sada izgledale znatno manje, nego prije rimskog upada, a želja za narodnom slobodom se znatno povećala. Činjenica je da su rimske snage u samoj Galiji bile znatno malobrojnije od sveukupne mase domorodačke populacije, i nesumnjivo se mogao očekivati novi pokret galskih naroda. Još prije druge britanske ekspedicije je Cezar morao da ode u zemlju Trevera i sa sobom u Britaniju povede njihovog lidera Indutiomara, navodno kao oficira, a stvarno kao taoca. Sa sobom je bio na sličan način poveo i Heduanca Dumnorixa, ali je ovaj kada je došao do Kalea, dezertirao i vratio se kući. Ipak Cezarova potjera ga je uhvatila i bio je smaknut. A počele su se javljati i otvorene oružane pobune, pa su se na istoku na oružje digli Eburoni, i opkoliše rimski logor pod zapovjedništvom Kvinta Titurijem Sabinom (Quintus Titurius Sabinus). Vođe buntovnika Ambiorix i Katuvolk su obečale slobodan prolaz opkoljenom Sabinu i njegovim trupama, ali ga Eburoni vjerolomno napadnu na polasku i u vješto postavljenoj zasjedi unište rimsku vojsku (odnosno XIV. legiju). Pogibija Sabina i uništenje jedinica kojima je on zapovijedao je prvi ozbiljniji poraz Rimljana u Galiji, i vijest o tome je prostrujala Galijom i Germanijom. Sada su svi osim Heduanaca i Rema bili protiv Cezara. Eburoni, pojačani Aduatucima i Menapijima su provalili u zemlju Nerva koji im se odmah pridružiše. I ta velika buntovnička vojska od oko 60.000 pripadnika napala je rimski tabor koji je zapovijedao Kvint Ciceron (brat govornika Marka Cicerona). Jedina nada za opkoljene trupe pod Kvintovim zapovjedništvom bio je Cezar koji je zimovao oko Amiena sa oko tri legije, i da se nije jedan keltski konjanik, u rimskoj službi, provukao kroz opsadu i javio šta se dešava Cezaru, Kvintove trupe bi doživjele sudbinu Sabina. Cezar je odmah pohitao što je brže mogao sa 7.000 pješadinaca i 400 konjanika u pomoć Kvintovom taboru. Čim su za to saznali buntovnici, oni odustanu od opsade i krenu prema Cezaru, koji je dobro rasporedio trupe kako bi se stekao utisak da ih je znatno više nego što ih je stvarno bilo. U jednom okršaju buntovnici izgube od Rimljana i odustaše od daljeg ratovanja u podložiše se ponovo Rimljanima. Ali rimska osveta je sada bila ubojita, i sve što se nije dragovoljno podložilo, moralo se suočiti sa rimskom silom. I Treveri, koje je

pobunio Indutiomar, su se nakon njegove pogibije i prekasnog dolaska germanske pomoći ponovo podložili Rimu. Novi vođa Trevera je postao Cingetorix, zet Indutiomara i prorimski raspoložen. Nakon toga su Rimljani pokorili Menapije. Cezar se ustremio posebno na Eburone, rekavši da će žalobno crno ruho (koje je nosio radi uništenja Sabinove vojske) skinuti tek nakon što se osveti. Rimljani su prešavši preko Ardena, Eburone zatekli potpuno nespremne, pa je tako npr. Ambiorix u zadnji čas uspio pobjeći u Germaniju, dok je Katuvolk izvršio samoubistvo. Rimljani su skoro iskorijenili Eburone. Dvije godine, nakon što je podignut prvi most preko Rajne, Cezar je naredio podizanje i drugog mosta preko Rajne i to na mjestu blizu podizanja pređašnjeg mosta. Taj drugi most je izgrađen za samo nekoliko dana, kako je opisano u VI. knjizi Cezarovih Galskih komentara. Eskpediciona jedinica koja je prešla Rajnu, je opustošila okolicu, ali su Svebi povuklo, pa nije došlo do žešćih borbi. Nakon povratka u Galiju, most je ponovo uništen. Iako su rimski eksurzi preko Rajne bili kratkotrajni i bez većeg vojnog učinka, brzim podizanjem mostova i prelaskom trupa Cezar je želio da pokaže prekorajnskim Germanima da ih uvijek može brzo i učinkovito dosegnuti rimsko oružje. Tako su ustvari mostovi poslužili kao opomena onima koji bi željeli da ugroze istočne granice Cezarove Galije, i ujedno kao demontracija rimske vojne i inženjerijske moći koja bi trebala impresionirati prekorajnske Germane. I taj psihološki rat je Cezar dobio, jer je ova granica bila mirna za vrijeme II. rimskog građanskog rata.

Nakon toga smirivanja Galije, Cezar je mogao ponovo kasne jeseni 53. god. p. n. e. prijeći preko Alpa na jug, kako bi se promatrala politička zbivanja u prijestolnici.

Vercingetorixov ustanak

Ipak Cezar nije mogao ostati miran, jer se pripremala najveća od svih galskih „oluja“ koja će staviti tačku na sudbinu Galije. U unaprijed dogovoreni dan u zimu 53/52. god. p. n. e. na ustanak su se podigli Karnuti (u Genabumu, današnji Orlean), čiji je ugledni vođa Ako bio pogubljen od strane Rimljana. Ustanak su vodili karnutski plemenitaši Gutruatus i Konkonetodumnus, i Karnuti su pobili Rimljane naseljene na njihovoj teritoriji. Njihov primjer uskoro slijediše i drugi, a posebno Arverni (koji su bili brojni, bogati i snažni). Na čelu Arverna, a uskoro i drugih pobunjenih Gala stao je Vercingetorix, ugledni i sposobni arvernski plemenitaš. Vercingetorix je rođen oko 82. god. p. n. e. u jednoj od najuglednijih aristokratskih porodica Arverna, i u mladosti je doživio prvu tragediju jer je njegov otac Keltilus bio pogubljen od sunarodnika zbog navodne namjere za tiraniju nad Galijom. Vercingetorix je imao i obrazovan i dobro je poznavao i Rimljane i Gale, i njihove međusobne odnose i prilagodio je taktiku rimskom vojnom umijeću. Ono na čemu je

posebno insistirao Vercingetorix je bilo galsko jedinstvo i unutarnja disciplina. Izbijanje i rasplamsavanje ustanka je posješila i činjenica da je Cezar bio u Cisalpinskoj Galiji gdje je novačio nove trupe. Inače galski ustanici su se nadali da će se Cezar uplesti u novonastala turbulentna zbivanja i sukobe stranaka u Rimu, nakon umorstva Cezarovog suradnika Publija Klodija Pulhera od strane tradicionalista.

Ustvari Vercingetorix i njegove pristalice su u početku naišli na snažnu opoziciju od jednog dijela arvernske aristokratije (uključujući i njegova strica Gobanitia), koja je mislila da je pobuna protiv Cezara prevelik rizik. Zato su Vercingetorix i njegove pristalice bili istjerani iz Gergovije, glavnog naselja Arverna. Vecingetorix je zato digao vojsku sastavljenu od običnih stanovnika i siromašnijih slojeva, i zauzeo Gergoviju i bio je pozdravljen kao kralj. Čak su se i Heduanci nekako u tišini priključili proturimskom pokretu. Ovo je prvi put u galskoj historiji da se ostvarilo kakvo – takvo jedinstvo. Kako bi se savez očuvao, uvedena je stroga disciplina i razmjenjeni su taoci. Izbijanje ustanka je i širenje nasilja je direktno bilo povezano i sa pokoljem rimskih građana, trgovaca, vojnika i naseljenika u glavnim galskim naseljima čiji su se stanovnici pridružili pobuni. Vercingetorix je udario i na Boje, naseljene na heduanskoj zemlji, koji su se držali prorimski.

Na vijest da je izbio opći ustanak u Transalpinskoj Galiji, Cezar se morao odlučiti da li intervenirati odmah i pomoći tamošnjim rimskim garnizonima i rimskim građanima, te saveznicima i drugim prorimskim elementima koji su bili prisutni u nizu galskih politija ili sačekati da prođe zima. On se odlučio za ovaj riskantniji poduhvat momentalne reakcije i pokrenuo je trupe. U jednom smionom pokretu, glavnina Cezarove armije je prešla preko područja pokrivenih dubokim snijegom. Tolika je bila brzina reakcije i pokreta da trupe nisu bile u dovoljnoj mjeri pripremljene u logističkom smislu i trpile su i oskudicu u snabdjevanju u osnovnim potrepštinama. Brzi prodor glavnine Cezarove armije u Transalpinsku Galiju je iznenadio buntovnike, i te trupe su napale Velaunodunum (*Vellaunodunum*; *oppidum* od galskog Senona; predao se pod uvjetima) i Cenabum / Genabum (kod Karnuta; opljačkan i pretvoren u prah i pepeo). Kada je Cezar sa trupama prešao preko rijeke Loare u zemlju Bituriga, Vercingetoriks je odustao od opsade glavnog naselja galskog naroda Boja.[183] Kod naselja *Noviodunum Biturigum* Vercingetorix se sukobio sa Cezarom u otvorenoj bitci, koju je izgubio. Nakon niza poraza ustaničkih snaga, Vercingetoriks mijenja strategiju i umjesto otvorenih borbi, prebacuje se na povlaćenje pred glavninom rimskih trupa, koristeći načelo „spržene zemlje“ (uključujući i uništavanje gradova) kako bi iscrpio Rimljane. Ustaničke galske jedinice su imale neke manje okršaje sa rimskim trupama, ali veća se bitka izbjegavala. II. Uništavanje Avarika 52. god. p. n. e. “Galski ratovi” koje je, u periodu od 58. do zaključno sa 52. god. p. n. e. na jednom

[183] Boji, nedavno naseljeni na teritoriju galskog heduanskog naroda, su ostali lojalni Juliju Cezaru. Zato ih je Vercingetoriksova vojska napala.

širokom području Zapadne Europe,[184] vodio sa svojim trupama rimski prokonzul Gaj Julije Cezara[185] bila je obilježena nasiljem iznimno visokog intenziteta. Sam Cezar u svojim komentarima o galskim ratovima (I, 29) daje cifre gubitaka Helveta i njihovih saveznika koje je porazio u prvoj kampanji ovih ratova: *In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum qui arma ferre possent, et item separatim, quot pueri, senes mulieresque. [Quarum omnium rerum] summa erat capitum Helvetiorum milium CCLXIII, Tulingorum milium XXXVI, Latobrigorum XIIII, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his qui arma ferre possent ad milia nonaginta duo. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum qui domum redierunt censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.*
("U helvetskom taborsu su pronašli popise ispisane grčkim pismom, te ponijeli Cezaru. Na njima je poimence bilo izračunato koliki je broj onih što su mogli nositi oružje krenuo iz svojih domova, a onda isto tako koliko je krenulo žena, djece i staraca. Svega je bilo: Helveta 263.000, Tulinga 36.000, Latobriga 14.000, Rauraka 23.000 i Boja 32.000. Među njima je bilo do 92.000 onih što su mogli oružje nositi. Svih je ukupno bilo do 368.000. Međutim, onih koji su se vratili svojim domovima bilo je svega 110.000 na broju. To se saznalo kad su ih na zapovijed Cezarovu prebrojili.").

Sudeći po ovim brojkama, čak više od 200.000 ljudi se nije vratilo svojim domovima nakon samo prve kampanje u galskim ratovima. O užasima rimskog osvajanja Zapadne Europe svjedoće u dovoljnoj mjeri i sumarne brojke koje u životopisu Julija Cezara (15) iznosi Plutarh kada kaže da je Cezar za vrijeme galskih ratova: πόλεις μὲν ὑπὲρ ὀκτακοσίας κατὰ κράτος εἷλεν, ἔθνη δὲ ἐχειρώσατο τριακόσια, μυριάσι δὲ παραταξάμενος κατὰ μέρος τριακοσίαις ἑκατὸν μὲν ἐν χερσὶ διέφθειρεν, ἄλλας δὲ τοσαύτας ἐζώγρησεν.
("...na juriš osvojio preko 800 gradova, podložio 300 naroda, u uređenim bitka u više navrata ogledao se sa ukupno 3 miliona ljudi od kojih je milion uništio u borbi prsa u prsa, a isto toliko drugih žive uhvatio.").

Od svih tih borbi i razaranja (koje su obuhvatile široki pojas od rijeke Temze u Britaniji do unutrašnjosti transrenske Germanije) u kontekstu naše teme, vrijedi izdvojiti posebno jedno mjesto, a to je uništavanje Avarika, najvažnijeg grada galskog naroda Bituriga.[186]

[184] Na današnjim područijima koja pripadaju Francuskoj, Švicarskoj (Helvetskoj konfederaciji), Belgiji, Njemačkoj, Nizozemskoj, Luksemburgu, Ujedinjenom kraljevstvu.

[185] *Caius Iulius Caesar*, posljednji vođa popularske frakcije, konzul za 59., 48, 46., 45. (*ordinarius*), 44. (*ordinarius*) god. p. n. e. i diktator u 49. u 48. 47-44., i 44. (*dictator perpetuo rei publicae constituendae causa*) god. p. n. e.

[186] Biturigi su naseljavali prostore današnje centralne Francuske.

Ovo uništavanje se desilo posljednje godine aktivnog ratovanja, i bilo je sasvim dio zbivanja u toku Vercingetoriksovog[187] ustanka.

Na vijest da je izbio opći ustanak u Transalpinskoj Galiji, prokonzul Julije Cezar je odlučio da odmah reagira i pomogne tamošnjim rimskim garnizonima i rimskim građanima, te saveznicima i drugim prorimskim elementima koji su bili prisutni u nizu galskih politija. U jednom smionom pokretu, glavnina Cezarove armije je prešla preko područja pokrivenih dubokim snijegom. Tolika je bila brzina reakcije i pokreta da trupe nisu bile u dovoljnoj mjeri pripremljene u logističkom smislu i trpile su i oskudicu u snabdjevanju u osnovnim potrepštinama. Brzi prodor glavnine Cezarove armije u Transalpinsku Galiju je iznenadio buntovnike, i te trupe su napale Velaunodunum (*Vellaunodunum*; *oppidum* od galskog Senona; predao se pod uvjetima) i Cenabum/Genabum (kod Karnuta; opljačkan i pretvoren u prah i pepeo). Kada je Cezar sa trupama prešao preko rijeke Loare u zemlju Bituriga, Vercingetoriks je odustao od opsade glavnog naselja galskog naroda Boja.[188] Kod naselja *Noviodunum Biturigum* Vercingetorix se sukobio sa Cezarom u otvorenoj bitci, koju je izgubio. Nakon niza poraza ustaničkih snaga, Vercingetoriks mijenja strategiju i umjesto otvorenih borbi, prebacuje se na povlaćenje pred glavninom rimskih trupa, koristeći načelo „spržene zemlje“ (uključujući i uništavanje gradova) kako bi iscrpio Rimljane. Ustaničke galske jedinice su imale neke manje okršaje sa rimskim trupama, ali veća se bitka izbjegavala. Ipak bituriško naselje Avarik (nedaleko od današnjeg grada Bourges) je odbilo da se evakuira i napusti svoj grad, iako je samo u toku jednog dana spaljeno preko 20 naselja u zemlji Bituriga. Stanovnici Avarika su smatrali da je Avarik nemoguće osvojiti, pa se Vercingetoriks morao povinovati njihovom prijedlogu. Ali su se i Biturigi u Avariku i Vercingetoriks prevarili potcjenjujući umješnost, inženjersko znanje, strpljenje i ubitačnost rimskih trupa i njihovog zapovjednikaJulija Cezara. Zahvaljujući opsadnoj inženjeriji, otpor „neosvojivog Avarika“ je nakon nekoga vremena uspješno svladan, i rimski vojnici su provalili u sam grad. Nastupio je opći masakr nad stanovnicima. Rimljane nije interesiralo ni da plijene, ni da zarobljavaju nego samo da ubijaju i to ne obazirući se na starost i spol. Za vrlo kratko vrijeme Avarik je sravnjen sa zemljom, a njegovo opkoljeno stanovništvo u bukvalnom smislu istrebljeno. Po samom komentaru Julija Cezara koji je vodio napad na Avarik, ubijeno je oko 40.000 ljudi, i muškaraca, i žena, i staraca i djece. Niko nije namjerno pošteđen. Samo se 800 ljudi uspjelo spasiti na neki način bjekstvom i pobjeći Vercingetoriksu. Ovo je bio nesumnjivo jedan od najstrašnijih ratnih zločina u povijesti čovječanstva, jer je izveden brzo i efikasno, i nadasve ubilački. Nije tu bilo ne samo pljačke, nego ni silovanja, ni zlostavljanja ni mučenja, ni porobljavanja, samo jednostavno i puko

[187] *Vercingetorix* (živio cc. 82. – 46. god. p. n. e.) je bio poglavar i kasnije kralj naroda Arverna, i vođa velikoga općegalskog ustanka u posljednjoj fazi Cezarovih Galskih ratova. Konačno poražen u opsadi naselja Alesije.

[188] Boji, nedavno naseljeni na teritoriju galskog heduanskog naroda, su ostali lojalni Juliju Cezaru. Zato ih je Vercingetoriksova vojska napala.

i to bez ikakvog predumišljaja i hladnokrvno ubijanje svih ljudskih bića zatečenih u ovom naselju, u stilu SS Einsatzgruppen "odreda smrti" koji su za vrijeme II. svjetskog rata operirali u Europi (pogotovu ubijajući istočnoeuropsko stanovništvo).[189]Po rimskim izvorima, masovnosti pokolja je doprinijela činjenica da su rimska vojska i njeni saveznici praktično gladovali (uslijed radikalnog smanjivanja opskrbe) i da su se radi galske taktike i ponovnog ustanka nagomilavale unutarnje frustracije u vojsci. Posebno su Rimljani bili bijesni radi umorstava rimskih građana u različitim pobunjenim oblastima Galije. Sa druge strane Vercingetoriks, iako je pokušavao da skrene Cezarovu pažnju, jednostavno nije mogao da djelotvorno pomogne Avariku, niti da spriječi pokolj.

O ovome masakru literarna vrela izvještavaju na sljedeći način[190] :

Gaj Julije Cezar (*de bell. Gall.*VII, 28: *Hostes re nova perterriti muro turribusque deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo ut si qua ex parte obviam contra veniretur acie instructa depugnarent. Vbi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt, parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus est interfecta; nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Cenabi caede et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni numero, qui fuit circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerunt, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt.*
("Neprijatelje /stanovnike Avarika op. S.M./je ovaj novi događaj /rimsko zauzimanje zidina i tornjeva op. S.M./ zaprepastio. Kad su bili potjerani sa zida i iz tornjeva, svrstali su se na trgu i po prostranim mjestima u klin u namjeri da u bojnom redu vode odlučnu borbu ako im Rimljani sa bilo koje strane dođu u susret. Kad su opazili da nitko ne silazi na ravna mjesta, nego da su uzduž cijelog zida opkoljeni, oni su u panici da ne izgube svaku nadu u spas odbacili oružje i počeli kao bez duše bježati prema krajnjem dijelu grada. Tu su naši borci jedan dio neprijateljskih vojnika smaknuli, jer je prolaz kroz gradska vrata bio pretijesan, a oni su navaljivali u zbijenoj gomili; jedne su pobili naši pješaci, dok su one koji su već bili izašli poubijali konjanici. Nitko nije za plijen mario. Naši vojnici, ogorčeni zbog krvoprolića u Cenabu[191] i naporne borbe, nisu poštedjeli ni starce, ni žene, ni nejaku djecu. Od čitava broja stanovnika i vojnika, a bilo ih je otprilike 40.000, jedva da je 800, čuvši prvi poklić, iz grada istrčalo i zdravo i živo do Vercingetoriksa stiglo.").

[189] Masakr u Avariku kao da je neka vrsta antičkog Babi Yara, mjesta genocida i uništavanja kod današnjeg Kijeva u Ukrajini.

[190] Napad i bitku za Avarik, ali bez spominjanja pokolja spominje i Polijen (VIII, 23, 8).

[191] Na samom početku ustanka, u Cenabu su od strane onih koji su se pobunili pobijeni rimski građani – civili, koji su se poradi trgovačkih razloga tamo naselili, a njihova imovina je opljačkana i razgrabljena.

Gaj Julije Cezar (*de bell. civ.* III, 47) :*meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum gentium victores discessisse. Non illi hordeum cum daretur, non legumina recusabant; pecus vero cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.*
("Još su se /Cezarovi vojnici – veterani op. S.M./ sjećali kako su pod Alesijom u Galiji trpjeli oskudicu, a još veću kod Avarika. Sjećali su se kako su napokon pošli s bojnog polja kao pobjednici vrlo moćnih naroda. Zato nisu odbijali obroke ječma, čak ni graha, dok su stočne hrane zbog blizine Epira imali u izobilju.").

Perioha CVII knjige Livijevog djela: *Praeterea res gestas a C. Caesare adversus Gallos qui prope universi Vercingentorige Arverno duce defecerunt, et laboriosas obsidiones urbium continet, inter quas Avarici Biturigum et Gergoviae Arvernorum.*
("107. knjiga /Livijevog djela op. S.M./ također sadrži izvještaj o Cezarovim akcijama protiv Gala, koji su skoro bez izuzetka pobunili pod Vercingetoriksom, vođom Arverna, i sadrži izvještaje o teškim opsadama nekoliko gradova, kao što su Avarik od Bituriga i Gergovia od Arverna.").

Flor, I, XLV (3, 10) : *Tum ipsa capita belli adgressus urbes, Avaricum quadraginta milium propugnantium sustulit, Alesiam ducentorum quinquaginta milium iuventute subnixam flammis adaequavit.*
(„Napadajući gradove koji su bili sjedišta neprijateljskih snaga, on /Julije Cezar op. S.M./ je sravnio sa zemljom Avarik, koji je bio branjen od 40.000 ljudi i Alesiju, koja je imala garnizon od 250.000.").[192]

Kasije Dion XL, 34, 2 – 4: πολλὰ αὐτοὺς ἐλύπουν. καὶ τέλος τά τε πέριξ πάντα, οὐχ ὅπως ἀγροὺς ἢ κώμας, ἀλλὰ καὶ πόλεις ἀφ᾽ ὧν ὠφελίαν τινὰ ἔσεσθαί σφισι προσεδόκων, κατέφλεξαν, εἴ τέ τι παρὰ τῶν πόρρωθεν συμμάχων ἐκομίζετο αὐτοῖς, ἥρπαζον, ὥστε πολιορκεῖν τὴν πόλιν τοὺς Ῥωμαίους δοκοῦντας τὰ τῶν πολιορκουμένων πάσχειν, πρὶν δὴ ὑετός τε λάβρος καὶ πνεῦμα μέγα προσβάλλουσί πῃ αὐτοῖς ἐπιγενόμενον ᾽ὁ γὰρ χειμὼν ἐνειστήκει πρώτους μὲν ἐκείνους ἀπήλασε καὶ ἐς τὰς σκηνὰς ἐπανήγαγεν, ἔπειτα δὲ καὶ τοὺς βαρβάρους ἐς τὰς οἰκίας κατέκλεισεν. ἀπελθόντων γὰρ αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἐπάλξεων οἱ Ῥωμαῖοι προσέβαλον ἐξαίφνης αὖθις αὐταῖς ἐρήμοις ἀνδρῶν οὔσαις: καὶ πύργον τινὰ παραχρῆμα, πρὶν καὶ αἰσθέσθαι τοὺς πολεμίους τῆς παρουσίας σφῶν, ἑλόντες ἔπειτα καὶ τὰ λοιπὰ οὐ χαλεπῶς ἐχειρώσαντο, καὶ τήν τε πόλιν πᾶσαν διήρπασαν, καὶ τοὺς ἀνθρώπους πάντας ὀργῇ τῆς τε προσεδρείας καὶ τῆς ταλαιπωρίας ἔσφαξαν.
(„Konačno, oni /Vercingetoriksovi ustanici op. S.M./ su spalili sve u blizini, ne samo polja i sela, nego također i gradove za koje su oni mislili da bi pomoć mogla doći do njihovih

[192] Flor je u svome sažimanju Livijevog djela u slučaju Avarika i Alesije je izgleda i preiše bukvalno sažimao, pa je po njemu ispalo da je 40.000 bilo branilaca, a ne stanovnika Avarika. Broj od 250.000 za Alesiju je pretjeran ne samo za borački element, nego i za ukupno stanovništvo opkoljeno u ovom naselju.

/rimskih op. S.M./ neprijatelja, i ako je bilo što bilo doneseno za ove od udaljenih saveznika, oni su to uzeli kao plijen.[193] Zato su Rimljani, dok su opsjedali grad /Avarik op. S.M./ stvarno patili sudbinu opsjednutih.[194] Ovo se nastavilo sve dok se nisu pojavili žestoka kiša i veliki vjetar" (zima je bila sada započinjala) za vrijeme njihovog /rimskog op. S.M./ napada na zid, koja je prvo odbacila napadače nazad, natjeravši ih da potraže sklonište u svojim šatorima, a je zatvorila i barbare /stanovnike Avarika op. S.M./ u njihove kuće. Kada su se povukli sa borbenog poprišta, Rimljani su iznenada ponovo napali, dok nije bilo ljudi tamo /na zidinama op. S.M./ i zauzimajući odmah kulu, prije nego je neprijatelj postao svjestan njihovog prisustva, oni su zatim bez teškoća zauzeli preostale dijelove, opljačkali cijeli grad i u bijesu zbog opsade i svojih teškoća pobili sve ljude /u Avariku op. S.M./).

Orosije VI, 11, 3 – 4 :*Caesar tunc oppidum nomine Caenapum obsidione concluserat: quod diu oppugnatum, tandem post multas Romanorum clades pluvio die, cum hostilium machinarum agmenta nervique elangverant, adplicitis turribus captum atque deletum est. quadraginta milia ibi hominum fuisse referuntur: ex quibus vix octoginta per fugam lapsi ad proxima Gallorum castra venerunt.*
(„Cezar je u ovo vrijeme opkolio grad Cenab. Nakon što je ovaj grad bio pod napadom duži period i Rimljani pretrpili mnoge teškoće, konačno je bio zauzet i uništen od tornjeva koji su bili dovedeni u akciju na kišni dan. Kiša je uzrokovala opuštanje remenja neprijateljskih ratnih mašina. Od 40.000 ljudi za koliko se govori da je učestvovalo u sukobu, jedva 80 je pobjeglo i došlo do najbližeg tabora Gala.").[195]

Ono što se desilo u Avariku nije uopće teško i definirati i okvalificirati kao ratni zločin u kontekstima helensko – rimske klasične civilizacije. Ubijanje kompletne populacije sa prethodnom namjerom da se to učini definitivno izlazi van okvira kodeksa ponašanja i pravila ratovanja. Prilikom osvajanja Avarika nije se primijenila predviđena rimska doktrina i disciplina, po kojoj nakon predaje protivnika prestaje ubijanje i bilo kakvo drugo nasilje, te nastupa organizirano skupljanje ratnog plijena, uključujući i žive zarobljenike, životinje i materijalna dobra. U slučaju Avarika, vojnici nisu prihvatali nikakvu predaju nego su nastavili sa ubijanjem sve dok nisu istrijebili u bukvalnom smislu stanovništvo ovoga grada. Znači, postojala je od ranije namjera, koja je sigurno razglašena vojnicima u vidu naređenja (kao želje ili volje) zapovjedništva da se fizički ukloni stanovništvo, tj. da se ono ne zarobljava bez obzira da li pruža otpor ili ne, bez obzira da li se želi predati ili ne, bez obzira na dob i spol. Sam Julije Cezar je nesumnjivo bio veoma svjestan da masakr u

[193] Galski ustanici su na ovaj način primjenjivali strategiju „spržene zemlje" kako bi iscrpili Rimljane i onemogućili im da se snabdjevaju resursima i neophodnim potrepštinama i namirnicama.

[194] U smislu da nisu imali dovoljno resursa.

[195] Orosije je napravio niz greški. Prvo je pomiješao Cenab i Avarik, zatim je 40.000 pobijenih smatrao za borce i na kraju je naveo da je samo 80 uspjelo pobjeći, umjesto pravilnih 800.

Avariku izlazi van prihvatljivog ponašanja u ratu, pa zato kada opisuje ono što se tamo desilo ni na jednom mjestu ne daje čak ni naslutiti da je on odgovoran za to, odnosno da je izdao naređenje za pokolj. Ako bi se sudilo po njegovim riječima, sami vojnici su ogorčeni zbog naporne borbe i ranijeg pokolja nevinih rimskih građana u Cenabu, odlučili da nikoga ne poštede, a u svim tim zbivanjima sam njihov komandant bi izgledao samo kao indifentni promatrač i ništa više. Teško je povjerovati da su se u slučaju Avarika, Cezarovi vojnici otrgnuli od kontrole i da su ustvari oni samoincijativno pobili stanovništvo, i to suprotno volji Cezara ili njegovoj dozvoli. Da Julije Cezar nije želio da se stanovništvo istrijebi, to se ne bi desilo jer njegova armija je bila i više nego disciplirana borbena mašina koja je iznimno uvažavala, poštovala i provodila Cezarov autoritet. Definitivno Julije Cezar nije bio neaktivan i indiferentan u istrebljenju stanovništva Avarika. On je čvrsto držao uzde svoje komande i bez njegovog miga, dozvole ili naredbe stanovništvo Avarika ne bi bilo poubijano. Julije Cezar je direktno i jedino odgovoran za masakr, njemu nadređena vlast u Rimu (Senat i magistrature) nisu tada uopće nisu znali šta se dešava u Avariku i nisu fizički mogli uopće intervenirati vezano za sudbinu ovoga grada. Prokonzulski mandat nad ovim operacijama je imao samo Julije Cezar, i za ono što se desilo u Avariku u Rimu se saznalo tek nešto kasnije.

Ratnim zločinom u kontekstu helensko – rimske civilizacije se može smatrati i kada se unaprijed odluči da se u osvajanju određenog naselja ili područja ili određene zajednice niko ne poštedi. To može biti i sa prethodnom odlukom vodstva koja se onda kao naredba prenese časnicima i vojnicima, ili kada zapovjedništvo svjesno i namjerno ne dozvoli predaju poraženih niti njihovo zarobljavanje. To nipošto ne znači da je vojnicima dato slobodno da rade šta hoće (kao u slučajevima Tebe iz 335. god. p. n. e. i Persepolisa iz 330. god. p. n. e.), jer im nije dozvoljeno da pljačkaju, zlostavljaju ili zarobljavaju...oni moraju jedino ubijati. Znači ide u napad sa svjesnom namjerom da nema predaje ni neprijateljskih ratnika, vojnika niti civila.

O tome da su počinitelji znali da su postupili neprimjereno, jasno dokazuje i njihovo pravdanje. Navodno su vojnici potaknuti pokoljem, isto jednim ratnim zločinom koji su pobunjeni Karnuti počinili u Cenabu, te nedaćama i oskudicom koja je povećavala njihovu frustraciju. Međutim, ta opravdanja nisu odgovarajuća. Niko u Avariku nije bio kriv za ono što se desilo u Cenabu, a oskudica koju su trpili vojnici je rezultat ratovanja i strategije spržene zemlje koju je primjenjivao Vercingetoriks. Uostalom, ako su se željeli svetiti zbog pokolja u Cenabu, zašto stanovništvo Cenaba nije istrebljeno, nego je bilo većinom zarobljeno. Glavni cilj masakra u Avariku bilo je ustvari slanje poruke Galima šta im se može desiti i na šta su sve spremne armije kojima Cezar komanduje da im je bolje da dobro razmisle o svojim postupcima.

Na pitanje da li je u slučaju Avarika počinjeno ono što bi se po *interpretatio moderna* objasnilo pojmom genocid, može se odgovoriti da nije. Cezar, njegovo zapovjedništvo, ni

njegova armija nisu imali namjeru da istrijebe čitav bituriški narod. Biturizi su nastavili postojati i u narednom periodu. To se u potpunosti uklapa u definiranje Galskih ratova kao iznimno krvavih i brutalnih, ali ne i genocidnih. Ni Republika (u svojim posljednjim decenijama postojanja), ni Cezar ni njegovi potčinjeni zapovjednici nisu imali niti namjeru niti su pokušavali da fizički unište ni Gale, ni Germane ni Britance, niti kao etničke komplekse, a niti kao političke identitete. Ali to što se osvajanje Zapadne Europe ne može okvalificirati (u modernom smislu riječi) genocidnim, ne znači da tamo i nad tamošnjim stanovništvom nisu počinjeni teški ratni zločini od strane Cezara, njegovog zapovjedništva i armije kojima su zapovijedali. I u uzavreloj političkoj pozornici posljednjih decenija Kasne Republike, sa njenim užarenim stranačkim borbama i u kojima je Cezar sa svojom frakcijom bio jedan od glavnih sudionika, nije trebalo dugo čekati da se i ti ratni zločini iskoriste u svrhu unutarpolitičkih sukoba. Jedan od uzroka konačnog raskida Cezara i njegovih pristalica sa Senatom i tradicionalističkim establishmentom što je dovelo do izbijanja II. građanskog rata bilo je i to da su potonji odbijali bilo kakav politički kompromis koji bi podrzaumijevao i da Cezar dođe do nove magistrature koja sa sobom donosi pravo na imunitet. Ako bi on izgubio imunitet od sudskog progona, otvarala bi se realna mogučnost sudskog procesuiranja Cezara i zbog počinjenih ratnih zločina i drugih prekršaja za vrijeme ratovanja u Zapadnoj Europi.[196]A namjera svojih optimatsko – tradicionalističkih političkih protivnikada ga procesuiraju je Julije Cezar bio itekako svjestan.[197] O tome Svetonije u životopisu Cezara (30) navodi: *Alii timuisse dicunt, ne eorum, quae primo consulatu adversus auspicia legesque et intercessiones gessisset, rationem reddere cogeretur; cum M. Cato identidem nec sine iure iurando denuntiaret delaturum se nomen eius, simul ac primum exercitum dimisisset; cumque vulgo fore praedicarent, ut si privatus redisset, Milonis exemplo circumpositis armatis causam apud iudices diceret. Quod probabilius facit Asinius Pollio, Pharsalica acie caesos profligatosque adversarios prospicientem haec eum ad verbum dixisse referens: 'hoc voluerunt; tantis rebus gestis Gaius Caesar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petissem.'*

(„Drugi opet kažu da se /Julije Cezar op. S.M./ bojao da će morati polagati račun za čine koje je za prvoga svoga konzulata /59. god. p. n. e. op. S.M./ proveo protiv auspicija, zakona i prosvjeda plebejskih tribuna; Marko Katon /Mlađi op. S.M./ je naime često pod zakletvom izjavljivao da će ga optužiti čim raspusti svoju vojsku. Također se na sva

[196] Ekstremniji tradicionalisti su Cezarove kampanje u Kosmatoj Galiji, na Rajni, u Germaniji i Britaniji smatrali nelegitimnim, jer Senat nije autorizirao rat u Germaniji. Ustvari, mnogi su tvrdili da zaštita Narbonske i Cisalpinske Galije nad kojima je Cezar imao mandat nije podrazumijevala i osvajačko ratovanje u većem dijelu Kosmate Galije, Transrenskoj Germaniji i Britaniji. Cilj optuživanja i izvođenja na sud Cezara bilo bi dobijanje osude u vidu smrtne kazne, egzila ili nekog drugog načina njegovog eliminiranja iz političkog života, kako bi bio spriječen da ostvari svoj popularski program (koji se sve više transfomirao u cezarovski osobni program).

[197] Morstein-Marx, 2007.

usta govorilo da će Cezar, ako se vrati kao običan građanin, morati, kao nekada Milon[198], odgovarati na sudu okružen od naoružanih ljudi. To se još vjerojatnijim čini kada Asinije Polion[199] pripovijeda da je Cezar nakonbitke kod Farsale (48. god. p. n. e. op. S.M.), gledajući poginule i oborene /optimatsko – tradicionalističke op. S.M./ protivnike,rekao doslovce ovako: "To su htjeli! Nakon tolikih svojih djela, ja, Gaj Cezar, bio bih osuđen da nisam zatražio pomoć od svoje vojske!"").

Sve dok početka juna 52. god. p. n. e. Cezar je odmarao i obnavljao izmorenu vojsku, a osobno je otišao među Heduance da povrati njihovu podršku, a poslao je i četiri legije pod zapovjedništvom Tita Labijena među Senone i Parizije. Luteciju (središnje naselje Parizija; današnji Pariz) je stari vođa Kamulogen dao spaliti, a mostove preko rijeke spaliti, ali se ipak nije usudio upustiti u otvorenu bitku sa Labijenovim legijama.

Sam Cezar je sa šest legija, heduanskim pomoćnim snagama i germanskom plaćeničkom konjicom krenuo prema Gergoviji. Kod Gergovije je bila drugačija priča, otpor je bio djelotvnorniji a u bici je osobno učestvovao i Vecingetorix, koji se sa svojim galskim snagama uspješno i brzo povlačio pred Cezarom. Nakon pet dana Cezar je stigao pred Gergoviju i odlučio je da okruži ovo brdsko – planinsko uporište. Cezar se tada suočio sa otpadom Heduanaca koje je predvodio Litavik i sa kojima se morao boriti u teškoj borbi. Nakon pobjede nad otpadnicima, ponovo je pažnju usmjerio na Gergoviju. U bici do koje je došlo, Gali su izvojevali veliku pobjedu nad Cezarovim trupama i Rimljani su morali podići opsadu i povući se. U bitci je poginulo oko 700 legionara i 46 centuriona, što i nisu veliki gubitci, ali je nanošenje poraza Cezarovim snagama, imalo izrazito veliki efekt po galske ustanike. Uspjeh Vercingetorixa kod Gergovije je ponovo privukao Heduance na galsku, ustaničku stranu. Oni su kod Noviodunuma na rijeci Loari zauzeli blagajnu i magacine sa opskrbom za rimsku vojsku. Vijest o tome šta se desilo kod Gergovije je odjeknula širom Galije, i dođe do novih pobuna (npr. kod Belga), a Belovaci su odlučili napasti „sa leđa" Labijenove trupe kod Lutecije. Na stranu općegalske oslobodilačke akcije prelazili su i drugi narodi i pojedinci, koji su do tada djelovali prorimski, kao npr. Komije, vođa Atrebata i jedan od bitnijih likova vezanih za Cezarove ekspedicije u Britaniju. Komije je ostao lojalan Cezaru za vrijeme pobune iz 54. god. p. n. e., i zauzvrat su Atrebati ostali formalno nezavisni i oslobođeni danka, a Komije je imenovan i da upravlja nad narodom Morini. Međutim, ova lojalnost nije trajala, jer je nakon izbijanja nove pobune, Labijen bio u uvjerenju da je i Komije uvezan u konspiraciju, i poslao je tribuna Gaja Volusena (*Caius Volusenus*) i neke centurione da ga na prevaru likvidiraju. Iako teško ranjen, Komije se uspio spasiti, i uskoro se našao u ustaničkim redovima. Rimljani su još mogli da računaju samo na lojalnost Rema, a i Lingoni su ostali mirni.

[198] Predstavnik optimatske frakcije i vođa njenih uličnih bandi i paravojnih skupina.

[199] *Caius Asinius Pollio***.** Učesnik II. i III. građanskog rata i čuveni historičar.

Tada su se u rimskom zapovjedništvu javili i prijedlozi da bi se trebalo povući na mandatni teritorij, ali je Cezar ipak odlučio da se treba združiti sa Labijenovim trupama. Cezar je usput raspršio pojedine jedinice Heduanaca, a Labijen je na lijevoj obali Sene pobijedio Kamulogena, koji je i poginuo. Cezar se uspio spojiti sa Labijenovim trupama i tako ojačati svoju poziciju. U međuvremenu se i Vercingetorix našao na skupštini ustaničke Galije i to u heduanskoj prijestolnici Bibrakte. Međutim, na skupštini Galije su se počele ispoljavati i određene razlike u pristupu daljem vođenju ustaničkog galskog saveza. Uostalom, bilo je i za očekivati da onog momenta kada se krene u proces jasnijeg institucionaliziranja galskog ustaničkog saveza da će se ponovo javiti stari animoziteti i unutarnje razmirice i nepovjerenja, te težnja za sopstvenom dominacijom. Heduanci su na skupštini zahtijevali da se umjesto Vercingetorixa imenuje njihov čovjek za zapovjednika ustaničke vojske. Ali ostali skupštinari su odbili heduanske zahtjeve za hegemonijom, te je Vercingetorix ostao vojvoda ustaničke vojske, a i odobrena je njegova ratna strategija.

I Vercingetorix je imao velike gubitke i morao se povući iz Gergovije u drugo uporište – Alesiju. Za njima je ubrzo stigao i Cezar i tako je u septembru 52. god. p. n. e. započela opsada ovog galskog utvrđenog naselja. Alesija je bila klasično gradinsko naselje, na jednom vrlo dobroj poziciji koja je omogućavala kvalitetnu odbranu. Uvidjevši da bi frontalni napad na Alesiju bio vrlo rizičan. Pravilno pretpostavljajući da se u naselju nalazi veliki broj galskih vojnika (oko 80.000) i domicilnih stanovnika Cezar je odlučio da primijeni taktiku iznurivanja Vercingetorixa, njegove vojske i stanovnika Alesije. Zalihe hrane u Alesiji su bile dostatne samo za mjesec dana, i to je bila vrlo otežavajuća okolnost za Vercingetorixa. Kako bi održao kvalitetnu blokadu, Cezar je naredio izgradnju kružnih fortifikacija (zvanih *circumvallation*) oko Alesije, i to u dužini od 18 km i 4 metra visine za samo tri sedmice. Ova linija je bila praćena i dubokim i širokim udubinama (od kojih je ona najbliža fortifikacijama bila ispunjena i vodom iz obližnje rijeke), kulama – osmatračnicama (sa rimskom artiljerijom) i nizom zamki ispred iskopanih udubina. Iako je galska konjica iz Alesije pokušavala da iznenadnim napadima otežava izgradnju fortifikacija koje bi u potpunosti zatvorile Vercingetorixa, rimska pomoćna konjica je pokazala svu svoju vrijednost kada je uspijevala da zadrži uznemiravaće na odstojanju. Ipak, nakon dvije sedmice rada, jedna jedinica galske konjice je uspjela da pobjegne preko nedovršenog dijela opsadne linije. Pošto je znao da će galske pobunjene zajednice biti obavještene o stanju u Alesiji, i da se samim tim može očekivati dolazak nove vojske, Cezar je naredio izgradnju i druge linije fortifikacija (u dužini oko 21 km) okrenutih prema vanjskoj strani (*contravallation*), i koja je po svome sadržaju bila identična prvoj opsadnoj liniji. Tako je Cezar praktično stvorio vojni logor opsadnog oblika koji je bio ograđen sa obje strane i to i sa unutarnje strane prema Vercingetorixu i prema vanjskoj strani prema očekivanom dolasku galskih pojačanja. U taj ograđeni prostor smještena je rimska armija.

Cezar je dao blizu grada iskopati i jarak dubok 6 m, a 120 m dug. Iza njega postavljen je opkop sa jarkom veličine 4,5 x 4,5 m. i napunjen je vodom iz obližnje rijeke. Prostor iza

jarka je popunjen preprekama i zamkama. Zemlja iz jaraka je nagomilana između druge linije i grada, pa je tako napravljen bedem na koji je postavljena ograda i po jedan toranj na svakih 25 m. Na vrhu bedema učvršćeno je vodoravno šiljasto kolje. Iskopano je još 5 jaraka, dubokih 1,5 m i zaštićenih „živicom“ od zašiljenog kolja. Nasuprot toj „živici“ iskopano je osam redova jama ispunjenih šiljastim kolcima. Vojnici su ih nazivali „ljiljanov cvijet“. Kolce su prekrivali granjem da ih neprijatelj ne opazi. Iza „ljiljana“ ukopani su kolci željeznih šiljaka, tako da je iz zemlje virilo samo željezo. Ti isti radovi izvedeni su i na vanjskoj strani. Ovu odbrambenu postavu, rimska vojska je zadržala i u narednim stoljećima, pa su neki od tih „ljiljana“ pronađeni i kraj Antoninog zida.

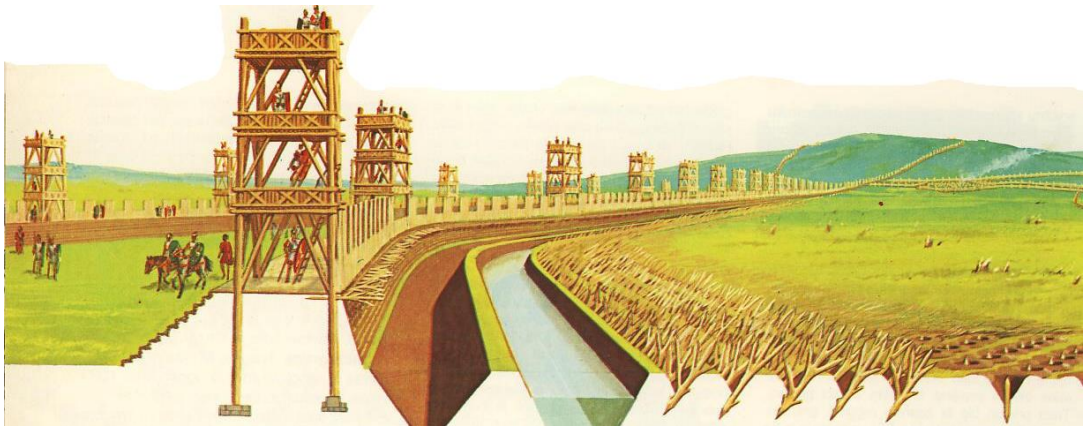

Opsadne fortifikacije pred Alesijom.

Kako je vrijeme prolazilo, stanje u Alesiji se naglo pogoršavalo, zbog sve većeg pomanjkanja resursa (posebno hrane) i prevelike mase ljudi na jednom ograničenom prostoru. Uslijed vrlo djelotvorne rimske blokade, situacija je postala očajna i donešena je odluka da se iz naselja istjeraju žene i djeca, nadajući se da će ih Cezar primiti, otvarajući barem dio opsade. Ali Cezar je izdao naređenje da se ništa ne smije uraditi niti pomoći ovim izgnanicima. Tako su žene i djeca ostavljeni da polako skapavaju na ničijoj zemlji. To je dodatno doprinijelo i padu morala Vercingetorixovih ratnika. Ipak velika galska vojska (procjene se kreću od 80.000 do 250.000 pripadnika) koja je trebala osloboditi Alesiju je ipak stigla (Belovaci nisu došli, iako su i dalje bili odlučni u borbi protiv Rimljana, ali samo na svojoj teritoriji), i došlo je do simultanog napada na rimske pozicije i sa vanjske (koji je vodio Komije iz Atrebata) i sa unutrašnje strane. Ali ovi napadi nisu bili uspješni. Sljedećeg dana galski napad je izveden, sa vanjske strane, pod zaštitom noći i ostvareni su neki manji uspjesi, jer je Cezar bio prisiljen da napusti neke manje dijelove svojih odbrambenih linija i tek je brz i učinkovit napad konjice kojom su zapovijedali Marko Antonije i Gaj Trebonije

spasio rimske pozicije. I sa unutarnje strane je pokušan napad, ali nije bio uspješan. I rimske snage su bile iscrpljene, i održavale su se na ivici izdržljivosti. 2. oktobra 52. god. p. n. e. Vercacivelaunus, rođak Vercingetorixa je sa vanjske strane izveo jedan veliki napad, fokusirajući se na slabost u rimskim fortifikacijama i u kombinaciji sa Vercingetorixovim snagama. Rimske disciplinirane trupe, kao i osobno vodstvo Cezara, su se tada suočile sa vrlo žestokim udarom. I u trenutku kada se činilo da će popusti rimske linije, Cezar je sa 13 konjaničkih kohorti izveo smion napad na napadačku armiju. To je okuražilo rimske trupe i došlo je do prenošenja pritiska na Gale, koji su počeli podlijegati panici. Gali u povlačenju su postali lak plijen za Rimljane i nastalo je uništavanje galske vojske sa vanjskog prstena. Uvidjevši stravičan poraz, Vecingetorix se sutradan predao Cezaru, završavajući i opsadu Alesije, ali i bilo kakav djelotvoran otpor Rimskoj Državi. Kod Alesije je zarobljena velika masa Gala, od kojih je većina prodata u roblje ili predata kao ratni plijen legionarima (po jedan svakom legionaru), jedino su Heduanci i Arverni bili oslobođeni, kako bi se osigurala alijansa sa ovim galskim politijama. Vercingetorix je bio godinama zatvoren u tamnici u Tullianumu u Rimu, a ritualno je pogubljen nakon Cezarovog trijumfa u Rimu 46. god. p. n. e. Iako je u Republici tada započinjala žestoka politička borba tradicionalista i pompejevaca na jednoj strani i cezarovaca na drugoj, Senat je ipak proglasio 20 dana zahvalnosti radi ove velike pobjede, ali je zahvaljujući manipulacijama Katona Mlađeg i Cezara odbijena proslava trijumfa Cezaru.

Nakon Alesije

Sa bitkom kod Alesije završava i organizirani otpor Galije, koja više jednostavno nema snage da suprotstavi konačnoj okupaciji. Po Plutarhovom životopisu Cezara, za deset godina rata koji je Cezar vodio, zauzeo je više nego 800 gradova (u galskom smislu utvrđenih oppida), pokorio 300 naroda i vodio žestoke borbe u različita vremena protiv tri miliona ljudi (misli se na stanovništvo Galije i rajnskih oblasti), od kojih je jedan milion ubijen, a mnogi pretvoreni u roblje. Pored neupitnog Cezarovog vojničkog i političkog genija i organiziranosti, obučenosti i disciplinranosti rimske armije, pobjedi ipak znatno malobrojnije vojske je doprinijela i činjenica da je Galija bilo razjedinjena sa nizom naroda koji se jednostavno rečeno nisu uspijevali zajednički djelotvorno djelovati. Upravo na primjeru Galije primjećuje se tradicionalno rimsko pravilo u odnosu prema drugim (posebno onima na koje namjeravaju proširiti svoju vlast), a to je „zavadi pa vladaj“. Nakon Alesije otpor je još bio samo sporadičan, od kojih je onaj kod Belovaka bio i nažilaviji, ali je i on u konačnici smiren a njihov vođa Korejem je poginuo. Posljednja važnija utvrda koja se odupirala bio je Uxelodunum, protiv koje je i Cezar osobno krenuo. Nakon inženjerijskog djelovanja i skretanja vodenog toka, uporni branioci su se predali, ali je

Cezar naredio da se zarobljenicima odsijeku ruke i onda ih je takve oslobodio. Sa Komijem je ipak sklopio mir, a potomci ovog galskog vođe će u narednim periodima vladati i u pojedinim regijama Britanije. Tako je uz neke manje predjele na krajnjem sjeverozapadu i sjeveroistoku Galije u potpunosti pacifizirana i pod rimskom kontrolom. Cezar je sada ponovo ublažio svoju politiku, jer se plašio izbijanja novog ustanka, u uvjetima kada se politička borba u Rimu počela zaoštravati i kada je Pompej potpuno prešao na stranu tradicionalista. Cezar sebi nije mogao dopustiti da ratuje na dva fronta, radi čega je i smatrao da mu trebaju galski saveznici, pa je primijenjivao politiku *clementia*. Tako je npr. Heduancima u potpunosti oprošteno njihovo vjerolomstvo za vrijeme zadnjeg ustanka, a prestala su i dalja razaranja i ubijanja. Čak su i opstale političke politije galskih naroda sa svojim institucijama i unutarnjom autonomijom (naravno sada u formi zavisnih peregrinskih *civitates*) pa su i Arverni i Treveri i Senoni i Sekvani i drugi nastavili svoje postojanje. Cezar je nastojao u svakoj od galskih politija oformiti prorimske, bolje reći procezarovske stranke. Radi toga je mnoge uglednike odlikovao na najrazličitije načine, uključujući i dodjelu rimskog građanstva, zbog čega se u Galijama nailazi na veliki broj osoba sa julijevskim gentilnim imenom. Remi, Lingoni i Heduanci (kojima je ponovo vraćeno povjerenje i prijateljstvo rimskog naroda) su dobili privilegiraniji položaj na osnovi ugovora (*foedus*) sa Rimskom Državom (koju je zahvaljujući svome mandatu predstavljao Gaj Julije Cezar). Položaj galskih peregrinskih *civitates* nije bio ujednačen i zavisio je od odnosa koji su one imale u procesu rimskog zaposjedanja Galije. Cezar, kao areligiozna osoba, je bio i izrazito tolerantan i prema galskim religijskim i kultnim odnosima, kao i prema svećenstvu (druidima). Cezar je bio i pravilno shvatio da je najbolji put za održanje rimske vlasti ubrzavanje procesa romanizacije, koji bi se predstavio u vidu podizanja kvalitete života (bar za više slojeve), promicanju vrijednosti mediteranske grčko – rimske kulture, pa i kao privilegija. Cezar je pojedinim galskim politijama ostavio i djelomičnu monetarnu autonomiju, pa su tako one mogle kovati i bakreni novac, dok je na kovanje zlatnih i srebrnih novaca privilegij imala samo Rimska Država.

Ono što su potčinjene politije morale izmirivati Rimu su bili porezi, ali Cezar je njihovo ubiranje prenio na institucije samih tih politija, čime su smanjene mogućnosti zloupotreba korporacija publikana. Galije su Rimu donosile velike prihode i to godišnje oko 40 miliona sestercija, što će se pokazati kao veliki doprinos izgradnji buduće carske vojske za vrijeme Augusta. Zanimljivo je da u narednim decenijama nakon Cezarovog galskog pohoda, kada su Italija i čitav mediteranski svijet bili zahvaćeni nesmiljenim i razornim građanskim ratovima, koji su oduzeo veliki broj života i iz korijena izmijenili suštinu rimskog političkog sistema i transformirali Republiku u Carstvo, da je Galija bila miran (bez pobuna ili značajnijih upada Germana). Osvojena Kosmata Galija je upravno spojena sa Narbonskom provincijom (čiji namjesnik je imao nadzor nad galskim politijama koje su smatrane savezničkim) i tek kasnije će doći do formiranja novih provincija na od Cezara osvojenom području.

Cezar je u Italiju otposlao velike količine zaplijenjenog bogatstva (čak i iz galskih hramova), da je vrijednost srebra devalvirala za oko 25%. Ova devalvacija novca je donijela određene materijalne gubitke bogatijim optimatima, što je samo još više pojačavalo njihovo neprijateljstvo prema Cezaru. Ali je sa druge strane to samo povećavalo popularnost Cezara u običnim masama Rima i Italije. Uz enormno bogatstvo otpremljeno za Italiju, tamo je poslan i veliki broj galskih, germanskih i britanskih robova. Uz to, bogateći se sam, Cezar nije zaboravljao ni svoje prijatelje i suborce. Mnogi od njih obogatili su se i postali magnati. Galski plijen omogućio je Cezarovim pristašama, da razviju široku demagošku politiku. Galskim novcem pokrivani su rashodi na priređivanju predstava, praznika, na distribucije, poklone i mita.

Vremenom će Galija biti u priličnoj mjeri romanizirana i njene provincije će predstavljati jedan od glavnih dijelova rimskog imperija u budućnosti, posebno se ističući po privrednoj snazi (poljoprivreda, trgovina, zanatstvu), a bogatstvo galske romanizirane aristokratije će postati njeno poslovično određenje. U nekim momentima Galija će više simbolizirati ono što se podrazumijevalo pod „rimskim“ u kasnoj antici, nego sam Rim. Zanimljivo je da će Zapadno Rimsko Carstvo trajati u dijelovima Galije i nakon što Odoakar svrgne posljednjeg zapadnog cara 476. god. n. e., a i obnova Zapadnog Carstva 800. god. n. e. desila se zahvaljujući djelovanju vladara i kraljevstva koje se primarno oslanjalo na galske zemlje. Galo-rimsko kultura, kao poseban segment/podskup šireg okvira/skupa rimske civilizacije je postala osnova na kojoj će izrasti buduća zapadnoeuropska kultura. Ali i pored romaniziranja i latiniziranja galskih zemalja, sačuvao se i galski identitet i to posebno u toponijimi i hidronimiji. Cezarove pobjede na Rajni su imale još jedan efekt, a to je zaustavljanje germanske plime koja se kretala sa sjevera i istoka na keltske zemlje. Sada će nastupiti razdoblje reakcije i prodiranja sa zapada i juga... i onda će se to ciklično smjenjivanja pomjeranja na ovoj još jednoj europskoj etnodjelnici nastaviti sve do modernog doba. I vrijednost djela Cezara i njegovih vojnika se ogleda upravo u činjenici da je zaustavljena germanska najezda i da su tako stvoreni preduvjeti izgradnje galorimske, odnosno zametci zapadnoeuropske kulture. Cezar je tako i ne planirajući to, udario temelje buduće zapadnoeuropske kulture i Zapadnog svijeta.

Druge oblasti Cezarovog mandata

Za vrijeme svoga desetogodišnjeg mandata, Cezar nije bio samo zaokupljen poslovima u Galiji. Povremeno se morao uključivati i u zbivanja na drugim oblastima koje je obuhvatao njegov mandat, nekada osobno, a nekada preko svojih legata. Ipak se mora konstatirati da su te aktivnosti (uglavnom orijentirane na zapadni Balkan – ilirske zemlje) ipak ostajale u

zasjenku onoga što se dešavalo u Kosmatoj Galiji, na Rajni i u Britaniji. Već 59. god. p. n. e. kod Akvileje je pobjedu nad alpskim narodima odnio predcezarovski namjesnik Lucije Afranije. A 52. god. p. n. e. je i sam Cezar morao slati vojsku na prostore nezavisnih alpskih zajednica, koji su napali grad Tergeste (današnji Trst).

Cezar je dva puta aktivnije posvećivao pažnju ilirskim pitanjima svoga mandata. Tek, "kad je mislio da je Galiju pokorio, pošto je svladao Belge, istjerao Germane, pobijedio u Alpama Sedune, pošao je on početkom zime u Ilirik, jer je htio da te narode posjeti i te krajeve upozna..." Ovaj prvi njegov posjet ilirskom svijetu se datira u 57/56. god. p. n. e. Kad je on na putu u Ilirik boravio u Akvileji, posjetiše ga isejski poslanici. Cezar je Isejce lijepo primio i obečao im da će, budu li oni ostali i nadalje vjerni rimski saveznici, on poštivati i njihovu slobodu i njihovo područje. Ustvari on je potvrdio njihova (uključujući i Tragurionce i Epetionce) prava koja uživaju kao davni prijatelji i saveznici Rimskog naroda, a koja su ugrozili Salonitanci. Zadovoljni takvim rezultatom svog poslanstva, vratiše se isejski poslanici u svoju domovinu i obavijestiše svoje vijeće o Cezarevoj izjavi. Isejsko vijeće tu izjavu je dalo uklesati u kamen i postaviti na javnom trgu (agori) u samoj Issi, i u svojim naseobinama. Ovaj je natpis, nađen u Solinu, nedaleko gradskih vrata staroga dijela Salone, tzv. "Porta Caesarea". Epigrafski spomenik sa zapisom Cezarove izjave o pravima i slobodama Isse je jedan od najvažnijih historijskih dokumenata. Iz njega doznajemo kakvi su odnosi vladali još u Cezarevo doba između Rimljana i Isejaca, a donekle i Salonitanaca. U toku Cezarovog mandata pojedine zajednice i gradovi u koje je već bio naseljen značajan broj rimskih građana ili su domorodci dobivali građanstvo (Pola, Salona, Narona, Epidaur) dobivaju i status kolonija. Ovo je naravno bilo u potpunoj suglasnosti sa Cezarovim načinom odnosa prema vanitalskim zajednicama i njegovom željom da stiće što je moguće više saveznika.

Situacija je bila teška i na južnijim predjelima ilirskog svijeta, jer je narod Pirusta (koji su prebivali u zaleđu Skadarskog jezera i sjevernoj Albaniji) napadao pozicije Rimljana i njihovih „saveznika“ na području oko Lissosa (današnji Lješ u Albaniji). Pirusti su se prije 167. god. p. n. e. nalazili u okvirima „Ilirske države“ Agronida, ali su zbog suradnje sa Rimljanima bili nagrađeni time što su ostali samostalni. Ovaj put, nakon više od 110 godina, situacija se izmijenila i Pirusti su uznemiravali granice rimskog imperija na jadranskoj obali. Radi toga se i Cezar (napravivši tako kraći intermezzo svoga boravka u Galiji) 54. god. p. n. e. morao uputiti u Ilirik. Čim je stigao, započeo je mobilizaciju vojnika kod zajednica koje su priznavale vrhovnu vlast Rima, odredivši i mjesto i vrijeme okupljanja te vojske. Namjera je bila jasna da se krene na Piruste, i kada su oni saznali za to, poslali su izaslanstvo koje je javno izjavilo da nije bilo djelovanja sa njihove strane po odluci politije i njenih institucija. Izaslanstvo je tako praktično krivicu prebacilo na neke „neodgovorne elemente“, a ponudilo je i kompenzaciju štete. Nakon što ih je saslušao, Cezar zatraži da daju taoce i odredi dan za njihovu primopredaju, a još ih je i upozorio da ako ne ispune

zadato povešće rat na njih. Taoci stigoše u određeni dan i zatim Cezar odredi arbitražu među narodima na ovom području da se izračunaju štete i način obeštećenja.

Ipak najteži sukobi su se dešavali u zoni Srednjeg Jadrana i njegovog neposrednog zaleđa, gdje je započeo višedecenijski rat sa Delmatima. Sukob je započeo 50. god. p. n. e. zbog spora Liburna, domorodačkog naroda koji je živio sjeverno od rijeke Krke (i koji su bili više prorimski orijentirani), i Delmata oko graničnog utvrđenog naselja Promona (na današnjoj planini Promina). Delmati su bili najveći ilirski narod i politija koja se protezala od rijeke Krke pa do u Zapadnu Hercegovinu sa središtem na dijelovima današnje zapadne Bosne (na duvanjskom polju u naselju Delminium). Delmati su oteli Liburnima Promonu i Liburni se za pomoć obrate Cezaru, koji je pozvao Delmate da vrate Promonu. Međutim, ovaj ilirski narod je to odbio, radi čega je Cezar poslao na njih vojsku koju su Delmati, po Apijanu, pobijedili i poubijali do posljednjeg čovjeka. Ovaj rat zbog Promone će se nastaviti, zadavajući u narednim godinama dosta posla cezarovcima i njihovim saveznicima Salonitancima, Liburnima i Daorsima. Ovaj sukob sa Delmatima će se kasnije nastaviti i kao epizoda rimskog građanskog rata na istočno-jadranskoj obali, jer su se Delmati stavili na stranu Senata i trupa kojima je zapovijedao Pompej.

Istočni Balkan

Istvoremeno da dešavanjima u Galiji i Zapadnom Balkanu, situacija se počela komplicirati i na istočnom Balkanu. U periodu 62 – 61. god. p. n. e. tračke zajednice sa prostora današnje Dobruđe, uz pomoć germanskih Bastarna, su potukli Gaja Antonija kod Istropolisa. Trački Denteleti su pustošili duž rijeke Strimon (današnja Strumica) 56. god. p. n. e., i njima se suprostavljao vojska pod zapovjedništvom Marka Pisona. Ipak, glavni politički i vojni faktor na ovom području se tada javio u vidu dačke kraljevine (koja ugrubo pokriva područje današnje Rumunije), čije uzdizanje je vezano za kralja Bojrebistu i Dekaneja (zakonodavca, astronoma, savjetnika Bojrebiste, i neke vrste vrhovnog svećenika). Dačke (više orijentirane na karpatsko gorje; raniji njihov vladar je bio Rubobostes) i getske zajednice (današnja Vlaška ravnica sa centrom u Argedava) sa donjeg Dunava, ravnica sjeverno od Dunava i karpatskih masiva su pripadale u širem kontekstu tračkoj etničkoj zajednici i Bojrebista je bio prvi koji ih je ujedinio. Bojrebista je vladao između 82. i 44. god. p. n. e., i vodio je novouspostavljenu moć Dačana (koji su do tada bili na marginama historijskih i kulturoloških procesa na Balkanu) u pohodima, pustošenjima i osvajanjima širom jugoistočne Europe i Podunavlja. Veliko je još uvijek pitanje u kojoj mjeri je bila centralizirana i na kojoj način organizirana politija koju je ujedinio Bojrebista. Riječ je o nekoj vrsti teokratske države (u antičkom, neabrahamskom smislu), koja se zasnivala

na učenju Zamolkisa, koji je bio legendarni prorok, zakonodavac, socijalni i religiozni reformator iz drevnih vremena. Vremenom se Zamolkis kod Dačana i Geta preobrazio u božanstvo, i po Herodotu Geti, koji su vjerovali u besmrtnost duše, su vjerovali da po smrti idu Zalmokisu. Po grčkim i rimskim piscima Zamolkis je stvarno postojao i bio je getskog porijekla, i na Samosu je bio učenik (možda rob) Pitagore. Nakon što je stekao veliko bogatstvo (i možda nakon svoga oslobođenja!?) Zamolkis se vratio u svoju domovinu. Po Herodotu je Zamolkis putovao i u Egipat. Ipak moguće je da je Zamolkis ipak bio znatno stariji od Pitagore i njegovog učenja, i da je putovao po istočnomediteranskim zemljama. Za Zamolkisa su se povezivale i podzemne prostorije (možda prirodne pećine) na svetoj planini Kogaion, a vjerovanje u njegov kult (koji se razvio poslije njegove smrti) je podrazumijevalo i neku vrstu uskrsnuća (ali za razliku od drugih uskrsnuća kao što su ona Tammuza ili Isusa, Zamolkisovo uskrsnuće se desilo nakon tri godine nakon njegovog nestanka). Nakon izvjesnih reformi Dekaneja (npr. restrikcija upotrebe vina), kult Zamolkisa je bio za vrijeme Bojrebiste vrlo močna religiozna pojava (nejasno je da li je riječ o nekoj vrsti monoteizma ili henoteizma = rana faza monoteizma, koja obožava jednog boga, ali prihvata i egzistenciju i drugih božanskih bića, nekada i u vidu preuzimanja različitih oblika i personaliteta od samo jednog božanskog entiteta), a tradicionalna godina njegovog rođenja (713. god. p. n. e.) se smatrala prvom godinom dačkog kalendara. Dačani pod Bojrebistom su predstavljali onu snagu koja je konačno slomila hegemoniju keltskih politija na sjevernom Balkanu i Podunavlju. Dačani su 60/59. god. p. n. e. napali i pobijedili keltske narode Boje i Tauriske u Podunavlju, a uspješno su napali i do tada zloglasne tlačitelje Balkana, keltske Skordiske i slomili njihovu moć. Poslije 55. godine p. n. e. (a prije 48. godine p. n. e.) dačka hegemonija se proširila na crnomorsku obalu, podređujući i grčke utvrde od Olbije do Apolonije. Ali pojedini grčki polisi na crnomorskoj obali su imali i dobre odnose sa Bojrebistom, kao što je grad Dionysopolis, čiji je građanin Akornion bio i glavni savjetnik Bojrebiste. Bojrebista i njegova „dačka imperija“ su morali biti primijećeni od Rimljana, jer je vrlo lako mogao ugroziti Rimljane na Balkanu. Bojrebista je za vrijeme građanskog rata koji je izbio između Cezara i tradicionalista (na čelu sa Pompejem) 48. god. p. n. e. stao na stranu potonjih, radi čega je Cezar planirao veliku oružanu intervenciju (nakon pobjede nad Pompejem, Katonom Mlađim i tradicionalistima). Bojrebista je 44. god. p. n. e. bio ubijen atentatom, koji je izveden uslijed zavjere plemenske aristokratije koja se plašila da bi Bojrebistina sve veća autokratija ugrozila njihove tradicionalne pozicije, moći, privilegije. Nakon njegove smrti, i „dačka imperija“ se raspala na različite politije (za vrijeme Augusta postojati će četiri „državice“). Istočni Balkan, posebno pitanje bogate Dakije (koja će kasnije ponovo ujediniti) će nakon uspostave carskog režima u velikoj mjeri zaokupljati pažnju zvaničnog Rima.

BUREVJESNIK

Klodije i Milon

U posljednjem povijesnom razdoblja postojanja republikanskog sustava u samom Rimu je moćan igrač bio vrlo drski plebejski tribun Publije Klodije, Publije Klodije Pulher (*Publius Clodius Pulcher* živio od 93/92. – 53. god. p. n. e.), inače politički saveznik Gaja Julija Cezara. Klodije, inače izvorno patricij je bio vrlo zanimljiva i osebujna pojava u tadašnjem rimskom javnom i političkom životu. On je spadao u broj one aristokratske „zlatne" mladeži koja je u svojoj javnoj djelatnosti stavljala u prvi plan osobne ciljeve, smatrajući sva sredstva dopuštenima. Klodije je služio u Lukulovoj vojsci. On je bio nezadovoljan svojim zapovjednikom i čak je pokušavao dići bunu protiv njega. Svoju političku karijeru Klodije je počeo optužbom Katiline za iznuđivanje, ali je tu optužbu, neenergično podržavao i kasnije i sam možda bio među njegovim pristaša. Klodije je imao i intrigantno privatno i ljubavno ponašanje, uostalom kao i njegova tada vrlo poznata sestra Klodija. Za vrijeme praznika u čast Dobre boginje (*Dea Bona*) 62. god. p. n. e., na kome su mogle prisustvovati samo žene, Klodije se, preobučen u žensku odjeću, provukao u kuću vrhovnog svećenika Julija Cezara, gdje se održavao taj praznik, na sastanak s njegovom ženom Pompejom. Klodije je optužen za skrnavljene svetinje, ali je Cezar (iz razloga političkog savezništva) odustao od podizanja optužnice i ograničio se jedino na to da dopusti razvod svojoj ženi. Sudska rasprava o skrnavljenu svetinje završila je Klodijevim oslobođenjem od krivnje. Među onim koji su tražili Klodijevu osudu bio je Ciceron (koji je i svjedočio i govorio protiv Klodija po ovom predmetu), što je dovelo do osobne mržnje između Klodija i Cicerona.

Nakon povratka sa Sicilije (gdje je bio kvestor u periodu 62. – 61. god. p. n. e.) Klodije je odlučio da se kandidira za plebejskog tribuna. Pošto je bio patricijskog porijekla, Klodije se za vrijeme Cezarovog konzulata 59. god. p. n. e., dao adoptirati od plebejca P. Fonteja (*P. Fonteius*) koji je bio mlađi od njega (ali rimsko tadašnje zakonodavstvo nije uopće bilo definiralo da sin mora biti mlađi od oca). Ova adopcija je povredila niz tradicionalnih pravila i rituala vezanih za proces adoptiranja koji su bili uobičajeni u tadašnjem rimskom društvu. I pored toga Klodije je izabran za plebejskog tribuna za 58. god. p. n. e. i odmah se obrušio na Cicerona (prema kojem je imao i vrlo izraženu i osobnu antipatiju). Klodije je tako zaslužan za donošenje zakona po kojem je kažnjava progonstvom svako onaj ko je naredio egzekuciju rimskog građanina bez suda (uskraćivanje vatre i vode). Ovo je direktno bilo upereno protiv Cicerona i njegovog odnosa prema pogubljenju Katilininih pristalica. Na taj način, senatska odluka o pogubljenju Katilininih pristalica bila bi proglašena nezakonitom. Ciceron i njemu bliske osobe poduzeli su sve mjere da spriječe progonstvo.

Pojedini senatori i vitezovi oblačili su žalobna odijela. Nakon što nije uspio da se odbrani (pozivajući se na pravo dekreta *senatus consultum ultimum*) niti da dobije zadovoljavajuću pomoć od Pompeja – kojeg je osobno molio da se izbjegne progonstvo –, Ciceron je otišao u egzil i stigao u Tesaloniku/Solun u Makedoniji 29. V. 58. god. p. n. e. Klodije je donio i zakon kojim se zabranjuje Ciceronu približavanje Italiji unutar 400 milja (oko 640 km.) i konfiscira njegova imovina. Izgnanstvo je vrlo teško palo Ciceronu, koji je pao u duboku depresiju, a iz Tesalonike se preselio u Dirahij. Ciceronova velika imovina (npr. vile na Palatinu, Tuskulu i Formiju) je tada praktično bila uništena za vrlo kratko vrijeme. Od konfikacije Ciceronove imovine je na neki način profitirao i Klodije (za kojeg je neko drugi na aukcijama kupovao određenu Ciceronovu imovinu).

Klodijeva politika (*leges Clodiae*) je išla u korak sa zahtjevima rimskim masa i ekstremnih populara, čime je učvršćivan Cezarov utjecaj među nižim slojevima stanovništva (jer je Klodije važio u rimskoj javnosti kao Cezarov čovjek). Uz to su njegovi zakoni išli za tim da dobiju podršku i od pojedinih krugova viših slojeva tadašnjeg društva, i da slomi snagu optimatskih tradicionalista i njihovih poluga moći. Još na početku 58. god. p. n. e. on je sproveo četiri zakona. Prvim od njih je ukinuo plaćanje za žito koje je mjesečno dijeljeno slabostojećem gradskom stanovništvu, pa se tako žito regularno distribuiralo siromašnim stanovnicama besplatno, umjesto kao ranije neregularno i po vrlo niskim cijenama. Po drugom zakonu obnovljeni su kvartovski kolegiji (*collegia compitalia*). politički klubovi svoje vrste, koji su 64. god. p. n. e,. bili zatvoreni po senatskoj odluci, u vrijeme borbe protiv Katiline. Ovim zakonom je legalizirana pozicija stranačkih/frakcijskih poluvojničkih zajednica. Treći zakon ograničio je vlast cenzorâ kod sastavljanja senatskih spiskova (zabranjeno im je da iz Senata isključuće nekoga, a da on ranije nije bio javno suđen i osuđen), čime je Klodije privukao na svoju stranu one senatore kojima je prijetilo isključenje iz Senata. Četvrti zakon zabranio je višim magistratima da za vrijeme komicija promatraju nebeska znamenja, jer su optimati, i pored opadanja tradicionalna religije, često iskorištavali starinska pravila i pod izgovorom da su nebeska znamenja nepovoljna pokušavali ponekad donesene zakone proglasiti nevažećim ili ometati rad komicija (što je bilo vrlo uobičajeno političko oruđe optimata, odnosno tradicionalista).

Uz sve to Klodije je i organizirao rimski proletarijat u neku vrstu poluvojničke organizacije, zahvaljujući čemu je postao gospodar ulica tadašnjeg Rima, a time je i osigurao da komicije vrlo poslušno usvajaju njegove zakonske prijedloge. Iako je važio kao njegov čovjek, Klodije je ipak po pojedinim pitanjima djelovao autonomno i imao je znatno radikalnije, antioptimatske poglede od Cezara. Moglo bi se reći da je Klodije ipak u određenom smislu bio jedan od posljednjih pravih popularskih demagoga i zakonodavaca. On je bio više privržen i vezan za ranije popularske tradicije, nego što je bio uvezan za djelovanje i karijeru samo jednog čovjeka (što se može reći za kasniju cezarovsku stranku). Kako bi se otarasio i Katona Mlađog, mudro je predložen zakon po kojem se anektira Kipar (koji je po testamentu kralja Aleksandra II. Ptolemeida, možda krivotvorenom, trebao pripasti

Republici), a kao osoba koja bi to trebala urediti određuje se Katona Mlađi sa specijalnim pretorskim ovlaštenjima da se preuzme kraljevo blago i upravu nad ostrvom.

Naredne 57. god. p. n. e. jedan od plebejskih tribuna Tit Anije Milon (*Titus Annius Milo*) je predložio povratak Cicerona, i pored protivljenja Klodija povratak je odobren i 5. VIII. 57. god. p. n. e. Ciceron se iskrcao u Brundiziumu, a konfiscirana imovina mu je povraćena. Cicerona je dočekala velika masa, uključujući i njegovu voljenu kćerku Tuliju. Oduševljenje koje se iskazivalo u Italiji povodom Ciceronovog povratka može se promatrati i kao izraz javnog nezadovoljstva triumvirskom koalicijom. Klodije je u Milonu (bliskom Ciceronovom savezniku) našao dostojnog protivnika. Milon je isto organizirao paravojne skupine na ulicama Rima, ali sa podrškom tradicionalistima i kao protuteža Klodijevim „snagama“. Sukobi na ulicama su postajali sve drastičniji, a nesigurnost je znatno porasla (situacije je bila vrlo slična onom koja je za vrijeme Vajmarske republike prethodila uspostavi nacističke vlasti). Klodije je 56. god. p. n. e. kao edil optužio Milona za nasilje i držanje naoružanih odreda. Milon je ustvari samo branio svoju kuću od napada Klodijeve rulje. Ali sudski proces je propao, jer je praćen uličnim sukobima i neredima. Republika se nalazila na ivici propasti i uranjanju u kaos anarhije uslijed sukoba stranačkih bandi. Situacija se posebno zaoštrila kada se Milon kandidirao za konzula za 52. god. p. n. e., a Klodije za pretora. Klodije je namjeravao i da donese zakon po kojem bi oslobođenici imali jednako političko pravo sa onima koji su rođeni slobodni. Izborna kampanja je postala odličan poligon za kaos uličnih sukoba i anarhije. 6. XII. 53. god. p. n. e. dvije paramilitarne skupine (sa Milonom i Klodijem na čelu) su se susrele na Apijevom putu, i došlo je do žestokog sukoba u kojem je Klodije prvo ranjen, a onda (nakon što je prenesen u obližnju kuću) likvidiran. Nakon toga je svjetina pristalica Klodija (uključujući i njegove klijente), u kojoj je bilo pored plebejaca i robova, potaknuta potaknuta govorima plebejskih tribuna, Klodijevih prijatelja, svečano je prenijela njegov leš na Forum, u Hostilijevu kuriju, gdje je načinjena pogrebna lomača; uslijed toga je nastao požar, u kome je izgorjela kurija.

Klodijeve pristalice su nakon toga napale i Milonovu kuću, ali su bili odbijeni od Milonove paravojske. Senat je onda donio odluku po kojoj se Cezar derogira sa namjesništva i zapovjedništva u Galiji i to se prenosi na Pompeja, ali su plebejski tribuni to uspjeli blokirati. Plebejski tribuni Tit Munacije Plank, Kvint Pompej Ruf i Gaj Salustije Krisp su iskoristili umorstvo Klodija i osujetili su izbor Milona za konzula. Njemu je održano suđenje u veoma napetoj situaciji, a Ciceronov obrambeni govor nije imao uspjeha. Milon je i kažnjen (radi umorstva Klodija) progonstvom (otišao je u Masiliju), a njegova imovina je konfiscirana. Tradicionalisti - optimati, koji su se 52. god. p. n. e. nalazili u fazi ponovnog političkog i interesnog zbližavanja sa Pompejem, morali su žrtvovati Milona, radi viših ciljeva. U odsustvu Milon je bio optužen po tri različite stvari: korištenje podmićivanja u kampanji za konzula (pod *lex Pompeia de ambitu*), zakonu o ilegalnom udruživanju

(pod *lex Licinia de sodaliciis*) i za Klodijevo umorstvo (pod *lex Plautia de vi*). Milon se više nikada nije vratio u Rim i poginuo je 48. god. p. n. e. boreći se na protucezarovskoj strani.

Odnosi unutar trijumvirske koalicije i sporazum u Luki

Odlaskom Cezara u Galiju 58. god. p. n. e., trijumvirska koalicija je nastojala da ojača i dalje svoju poziciju, Pompej je dobio i namjesništvo nad provincijom Daljom Hispanijom (*Hispania Ulterior*), ali je ostao u Rimu, a upravu je prepustio svojim legatima. Međutim, vremenom Pompejev utjecaj je pomalo slabio, ponajviše poradi predavanja uživanju na stećenim lovorikama/zaslugama i staroj slavi (dok je nasuprot njemu Cezarova moć rasla proporcionalno uspjesima u Galiji, na Rajni i u Britaniji). Sve je to moralo voditi ka sve većem, ponovnom približavanju interesa Pompeja i tradicionalista. To se prvo primjetilo kada je podržao Ciceronov povratak iz izgnanstva. Pompej je ipak želio dodatnu vlast, a na umu je imao i rat u Egiptu kako bi se protjerani ptolemeidski vladar Ptolemej XII. Aulet vratio na prijestolje. Ciceron je u septembru 57. god. p. n. e. predložio, kako bi se odužio za podršku Pompeja za njegov povratak iz izgnanstva, da Pompej dobije nadzor nad distribucijom žita, što je bila jedna vrlo značajna i moćna funkcija. Iako je taj prijedlog naišao među senatorskim tradicionalistima na opoziciju, Pompej je ipak dobio vlast prokonzularnog ranga na pet godina, u vezi opskrbljivanja žitaricama Grada Rima. Tako je on u listu njegovih funkcija upisana i *curator annonae,* koja iako nije imala vojnu silu na raspolaganju, ipak je imala veliko značenje po Grad, i njegovo sve brojnije stanovništvo. Kontrola nad snabdjevanjem hranom je donosila veliki utjecaj moć Pompeju. Ali prijedlog da mu se povjeri rat u Egiptu, nije prošao. Čak su i „Sibilske knjige“ upotrijebljene kako bi se odbio ovaj prijedlog (navodno je u njima bilo zapisano da je slanje rimske vojske u Egipat bezbožnički čin). I tako je 56. god. p. n. e. Senat vođen „pobožnošću“ odustao od vojnog posredovanja u egipatskim dinastičkim poslovima, ali je time ponovo udaljio od svojih pozicija Pompeja i približio ga načelima održanja triumvirske koalicije. Uz to, znatno stariji Pompej je nesumnjivo bio zaljubljen u svoju mladu ženu Juliju. Samim tim je i Pompejeva podrška bla dosta labilna, i on je stavove mijenjao zadržavajući u ovom periodu još uvijek distancu u odnosu na tradicionaliste, čemu je prilično doprinosila upravo staračka zaljubljenost. Međutim, vrijedi istaći da je i pored te „ljubavne“ zaokupljenosti on vrlo dobro vodio posao oko snabdjevanja Grada. Odbijanje da se uputi vojna ekspedicija u Egipat, nesumnjivo je doprinijela rastu Pompejeve frustracije, jer bi upućivanje interventnih trupa pod njegovih zapovjedništvom bila odlična prilika da se na legalan način vrati veličina vojnog autoriteta Pompeja, koju je počeo u prilično mjeri zasjenjivati Cezar u Kosmatoj

Galiji. Antitriumvirska opcija je tada prilično ojačala i izabrani su njihovi kandidati za konzula Gnej Lentul Marcelin i za pretora Gnej Domicije Kalvin (za 56. god. p. n. e.), iako su bili za pretore izabrani i cezarovci Publije Vatinije i Gaj Alfij. Uz to, Ciceron 6. IV. 56. god. p. n. e. predloži da se 15. V. iste godine na dnevni red stavi rasprava o podjeli zemlje oko Kapue, čime bi se derogirali Cezarovi zakoni i naseobine Pompejevih veterana. To je bio novi udar na triumvirsku koaliciju, i ovaj put su direktno ugroženi Pompejevi interesi.

A i približavalo se isticanje petogodišnjeg mandata, pa se i radi toga ukazala potreba za ponovno redefiniranje odnosa među trijumvirima, kako njihova koalicija ne bi doživjela slom. Cezar je tako pozvao Krasa i Pompeja na tajni sastanak 56. god. p. n. e. u sjevernoj Italiji u etrurskom (ranije ligurskom) gradu Luki radi ponovnog uređenja trijumvirske koalicije. Nesumnjivo je Cezaru, koji je tada imao još dosta posla u Galiji, bio neophodno dobivanje na vremenu i samim tim održanje triumvirata. U suprotnom, a pošto mu mandat ističe moglo se desiti da mu se oduzme i namjesništvo, i zapovjedništvo i vojska i sasvim legalno prenese na nekog drugog. A i Cezar je nastojao da održi savezništvo, jer bi prelazak „klimavog" Pompeja na stranu tradicionalista donijelo dosta neprilika Cezaru. Početkom IV. mjeseca 56. god. Kras je otišao na sjever i u Raveni se našao sa Cezarom, odakle su obojica krenuli u Luku, u koju je došao i Pompej 11. IV., pod izlikom da ima poslova oko pospješivanja snabdjevanja žitom sa Sardinije i Afrike. U Luku su na sastanak došli i prokonzul Bliže Hispanije Metel Nepot, propretor Sardinije Apije Klaudije, te preko 200 senatora i 120 liktora (čime se ukazivalo na visoki autoritet skupa) i mnogih drugih.

U Luki je postignut sporazum po kojem su Pompej i Kras ponovo kandidati za konzule za 55. god. p. n. e., i čim budu izabrani produžili bi Cezarovo namjesništvo u Cisalpinskoj i Narbonskoj Galijama (iz čega je proizlazilo i zapovjedništvo nad Kosmatom Galijom) i Iliriku za još pet godina (njegov mandat je isticao sa 31. XII. 54. god. p. n. e.) i taj produženi mandat bi trajao do 31. XII. 49. god. p. n. e., i uključivao je povećanje legijskog sastava na deset legija (koje bi bile financirane javnim sredstvima). Sporazum u Luki je predviđao da nakon konzulske godine Kras dobije prokonzulsko namjesništvo u Siriji (na pet godina), koje bi mu poslužilo za invaziju Partije na istoku (gdje se nadao da će doći do slave i bogatstva slično onome što je Cezar učinio u Galiji). Pompej je dobio obje Hispanije za upravu isto na pet godina, ali u odsustvu (*in absentia*). Bitno je istaći još jednu saglasnost, a to je da je Cezar pridržao pravo na konzulat nakon završetka nejgovog drugog petogodišnjeg mandata. Pokazati će se da je ovo Cezarovo pravo, jedno od glavnih pitanja koje su na kraju dovele do početka II. rimskog građanskog rata. Zahvaljujući većini koju su mogli osigurati prilikom izbora i glasanja (praćeno sada uobičajenim podmićivanjem glasaća i izbornim nasiljem), triumvirska koalicija je uspjela u toku 55. god. p. n. e. progurati sve svoje namjere. Odluke o prokonzulstvima i mandatima triumvira su leglizirani i odobreni Trebonijevim zakonom (*lex Trebonia*). Sporazum u Luki je predviđao

utvrđivanje pozicija triumvirske koalicije uz navedene i druge uobičajene metode (kao što je odgovarajuća legislativa, zatim i promocija podobnih "kadrova"; i sustav patron - klijent).

Cezar se sa svoje strane obavezao i da smiri Klodija, kako ovaj ne bi napadao Pompeja i njegove interese u Rimu. Senat je nakon uspjeha sastanak u Luki i obnove triumvirske koalicije, praktično kapitulirao, raniji triumvirski zakoni (npr. onaj vezan za raspodjelu zemlje oko Kapue) nisu derogirani, a potvrđene su i odluke iz Luke. Ciceron se čak javno pokajao, što je prenaglio (*me asinum germanum fuisse,* u pismu Atiku). Ponašanje triumvira i njihovih legata je sada sve više zaobilazilo Senat, pa je Cezar bez Senata uređivao svoje provincije i osnivao kolonije (npr. *Novum Comum*, današnji Komo na sjeveru Italije), Pison ratuje u Trakiji, Gabinije u Egiptu (koji je vratio Ptolemeja XII. Auleta na prijestolje), a Kras pokreće invaziju Partije (sve bez mišljenja Senata). Po sporazumu u Luki, Krasovoj ekspediciji se pridružio i njegov sin Publije, Triumvirska koalicija ipak nije uspjela osigurati i kontrolu nad porotnim sudovima. Cezar je inače vodio mudru politiku, tako što nije nije želio da stvori totalni animozitet prema tradicionalistima. Tako je bio dosta obziran prema Ciceronu, iako ipak nije želio da žrtvuje Klodija. A pomogao je i Ciceronu da se riješi dugova, sudjelovanjem kod izgradnje velikih građevina. Krajem 56. god. p. n. e. u Rim se vraća Katon Mlađi, kako bi se pomoglo tradicionalističkoj opoziciji koju je predvodio tvrdoglavi senator Marko Bibul. A vrlo brzo će se desiti i dva događaja koja će iz temelja poremetiti odnose unutar triumvirske koalicije i na kraju dovesti do njenog nestanka u krvi drugog građanskog rata.

Prestanak porodične veze Cezara i Pompeja

Prvo što će poremetiti triumvirsku koaliciju je bila smrt Cezarove kćerke Julije u jesen 54. god. p. n. e. i to prilikom porođaja, a nešto kasnije i dijete je umrlo. Iako su i Cezar i Pompej dijelili duboku žalost zbog nesreće koja se desila mladoj ženi, ova smrt je ipak na duže staze utjecala na udaljavanje Pompeja od Cezara. Kako bi spriječio ovakav razvoj situacije, Cezar je predložio još jednu bračnu vezu i to tako što bi ponudio unuku svoje sestre Julije, mlađahnu Oktaviju (inače sestru Gaja Oktavija, kasnijeg Oktavijana i Augusta) za suprugu Pompeju. A ta veza bi bila pojaćana i vjenčanjem Cezara sa Pompejevom kćerkom. Ove prijedloge Pompej je odbio i 52. god. p. n. e. je oženio Korneliju Metelu, udovicu Krasovog sina Publija i kćerku Kvinta Cecilija Metela Pija Kornelijana Scipiona Nasike (*Quintus Caecilius Metellus Pius Cornelianus Scipio Nasica*), jednog od Cezarovih najvećih oponenata i zagriženog optimata (oni su upotrebljavali i drugo ime *boni* = „dobri ljudi"). Ovim brakom je Pompej jasno ukazao u kojem pravcu će se razvijati njegova dalja

privrženost i to prema tradicionalistima sa kojima se on definitivno povezao. Pompej se jednostavno vratio svojim ideološkim korijenima. Pompejeva kćerka se udala za Fausta Sulu, sina nekadašnjeg diktatora i vođe optimatske stranke Lucija Kornelija Sule. Kada se govori o ovim pitanjima potrebno je imati na umu da su brakovi u visokim rimskim političkim krugovima uglavnom podrazumijevala i politički aspekt. Brak je bio javna, državna institucija i kao takav se shvatao, dok se ljubav mogla tražiti na drugim stranama.

Bitka kod Kare 53. god. p. n. e., prvi sraz rimskog i iranskog svijeta

Kras je od svih članova triumvirata bio najmanje zapažen i uglavnom se zanimao za materijalnu dobit, i na posredovanje između Cezara u usponu i Pompeja u stagnaciji. Kras je i u osvajanju Partije gledao kako da dođe do bogatog iranskog blaga, koje bi stekao osvajanjem ove drevne zemlje. Kako je stariji, i njegova škrtost i pohlepa (inače izražena) su postajali sve veći. Motivi koji se navode za Krasovu ekspediciju na istoku su različiti, u prvom planu ističe se njegova pohlepa, zatim želja za slavom kao što je bila ona Pompejeva i Cezarova (Partija se smatrala slabim orijentalnim neprijateljem), a možda je i na to utjecala i ambicija sina Publija, visoko odlikovanog oficira. Uostalom po Plutarhu je i sam Cezar u svojim pismima Krasu (koje je slao iz Galije) govorio o planovima za invaziju Partije. Raspoloženje za rat sa Partijom i otvaranje iranske stranice rimske historije u samoj Republici je bilo različito, i bilo je i dosta protivljenja tome ratu. Ciceron ga je nazivao *nulla causa* (rat bez opravdanja), jer je Partija imala kakav – takav sporazum sa Republikom. Posebno se ekspediciji protivo plebejski tribun Atej Kapit (*Ateius Capito*), a i znamenja su bila loša. Ali uprkos svemu Kras je napustio Rim 14. XI. 55. god. p. n. e. (još dok mu nije istekao konzulat), i u kasno doba iste godine stigao u Siriju. Čim je Kras stigao u stigao u Siriju, odmah je započeo pripreme za rat na Bliskom i Srednjem Istoku. Za vrijeme zime 54/53. god. p. n. e. u Siriji mu se pridružio sin Publije. koji je iz Galije sa sobom doveo 1000 galskih konjanika iskusnih vojnika.

Podlogu za rat je već godinama ranije pripremio sam Pompej, nizom poteza kojima je pogoršavao odnose sa iranskom dinastijom Arsakida koja je vladala iranskim platoom, Mezopotamijom i dijelom središnje Azije. Sukob rimskog i iranskog svijeta je bio neminovan i to upravo na onom historijskom, etničkom i kulturološkom rasjedu koji postoji do danas. U odnosu na vrijeme boravka Pompeja na ovom području, situacija se uneliko izmijenila. Tigran Veliki Jermenski je nedavno umro, a partski prinčevi Mitridat III. i Orod su 58. god. p. n. e. umorili svoga oca Fraata III. Mitridat III. je 56. god. p. n. e. i otpočeo rat protiv jermenskog novog kralja Artavazda II., koji je bio rimski štićenik, čime je praktično

došlo do rata i sa Republikom. Tadašnji namjesnik Sirije Gabinije je krenuo preko rijeke Eufrat, ali se tada i kod Parta desila promjena, jer je državnim udarom (u kojem će značajnu ulogu imati velikaš Surena) srušen Mitridat III., a na njegovo mjesto postavljen Orod II. Mitridat je pobjegao iz Irana i prešavši na stranu Rimljana došao u Gabinijev tabora. Ali je za Gabinija došla nova naredba koja je upućivala u Egipat (kako bi tamo ustoličio Ptolemeja XII. Auleta), zemlju koja je za Rimljane imala mnogo veći vrijednost nego mezopotamijsko i iransko područje. Dok je Gabinije krenuo prema Egiptu, ostavio je Mitridata da sam ratuje. Na stranu izgnanog arsakidskog kralja su prešla dva velika i bitna grada i to helenistička kolonija Seleukija i drevni Babilon. Ali Orodov zapovjednik Surena je uspio da zauzme Seleukiju, a da Mitridata opsjedne u Babilonu. Prisiljen glađu, Mitridat se predao i po zapovijedi njegovog brata Oroda je pogubljen. Ali to nije bio kraj rata i upravo kada je Gabinije, nakon uspješne intervencije u Egiptu, namjeravao da nastavi rat sa Partima, u Siriju je stigao Kras. Novi namjesnik je prezirao protivničku silu i ne samo da je mislio da će pobijediti Parte na granici, nego da će ponoviti djelo Aleksandra III. Argeada Velikog (mnogi kasniji rimski zapovjednici i carevi će isto biti opsjednuti tom idejom ponavljanja Aleksandrovih osvajanja na istoku.) i osvojiti Iran, Baktriju i Indiju. Ali Kras nije bio Aleksandar, i umjesto brzih i odlučnih akcija u aleksandrovskom stilu, Kras je gubio vrijeme pljačkajući hramove u Siriji i Judeji, sakupljajući veliko blago. Prva vojna akcija je bio prelazak Eufrata i zauzimanje grada Nikeforiona, ali umjesto da nastavi pohod on je samo ostavio posadu i vratio se u Siriju. Kras se predomišljao kojim putem da udari na arsakidsku državu. Jedan put je išao preko Jermenije i bio je duži, ali i sigurniji i njega je zagovarao Artavazda II., dok bi drugi kraći, ali i nesigurniji vodio u Mezopotamiju. Artavazd II. je ponudio, pod uvjetom da Kras invaziju izvrši preko Jermenije, pomoć od skoro 16.000 konjanika i 30.000 pješadinaca. Ali je time što je odabrao put preko Eufrata, Kras je i odbio ovu vrijednu pomoć jermenskog kralja. I Kras se tako na svoju i rimsku nesreću odlučio za ovu drugu opciju. U Krasov tabor je došao i arapski šeik Ariamnes / Abgar II bar Abgar (koji je ranije pomagao Pompeju u njegovoj istočnoj kampanji), koji je vladao pustinjom od Edese do Kare (odnosno kraljevinom Osroene / Edesa), znači i nad komunikacijom do Eufrata, koji je Krasa uvjerio u svoju vjernost, nudeći se i kao vodić. Kras je lakomisleno prihvatio ovog arapskog poglavicu, i 53. god. p. n. e. je prešao Eufrat. Sa mjesta gdje je prešao Eufrat, Kras je mogao krenuti prema Seleukiji, gdje je najuža udaljenost između rijeka Eufrata i Tigrisa, čime bi prodro u samo „srce“ Mezopotamije i izbio neposredno pred glavni arsakidski grad Ktesifon, ali bio je još jedan kraći put preko velike mezopotamijske pustinje. Prvi put prema Seleukiji su predlagali mnogi oficiri u rimskom stožeru (posebno imajući na umu težinu pokreta preko pustinje), ali Ariamnes je zagovarao kraći, pustinjsku put, govoreći da su Parti u panici i da već bježe pa da je bolje da ih stignu što prije i tomo golemo blago. Pohlepni Kras prihvati prijedloge arapskog šeika i krenu preko pustinje sa 4.000 konjanika, 4.000 lakih pješadinaca, 1.000 Gala – konjanika te 7 legija = ukupno oko 44.000 ljudi. Za razliku od rimske vojne doktrine,

koja se temeljila na teškoj legionarskoj pješadiji, partska doktrina se bazirala na konjici koja je obučena i za izbacivanje strijela. Poseban tip partske konjice bili su teški konjanici = katafrakti (κατάφρακτος), gdje su i konjanik i konj bili zaštićeni oklopom. Orod II. je podijelio svoje snage, pa je sa sobom uzeo veći dio vojnika i napao Jermene, dok je ostatak njegovih snaga od 9.000 konjanika – strelaca i 1.000 katafrakta pod zapovjedništvom spahboda Surene (istaknutog velikaša iz jedne od najmoćnijih i najuglednijih partsko – iranskih porodica; živio od 84. do 52. godine p. n. e., i bio je praktično druga osoba u kraljevstvu) trebao paziti i povremeno ugrožavati glavninu Krasove armije. Izgleda da prava namjera Oroda II. nije bila da Surena porazi Krasa, nego da samo usporava napredovanje njegove vojske, dok se on ne obračuna sa jermenskim kraljem. Međutim, situacija se ipak odvijala na drugačiji način.

Ulazeći sve više u dubinu protivničkog teritorija, ta velika vojska uopće nije nailazila na neprijatelja, ali je zato sve više stradala od gladi, žeđi i iscrpljenosti. Zavlaćenje rimske vojske je u stvari bila strategija Parćana, i arapski šeik je to namjerno radio udaljavajući ih od vode. Kras je primio i poruku od jermenskog kralja koji je molio za pomoć, jer je glavnina partske vojske u Jermeniji. Kras je ignorirao poruku i nastavio svoj pohod. I konačno kada dođoše do rijeke Balissosa, ukazali su se prvi neprijateljski konjanici. Kras je poslao Ariamnesa i njegove arapsku jedinicu u izviđanje. Parti izmicahu sve dalje i dalje, dok se Ariamnes i Arapi nisu vraćali (oni su svoj zadatak ostvarili, jer su prevarom Krasa namamili u dubinu partskog područja i onda ga ostavili). Bez vodića, Rimljani nastaviše kretanje nagađanjem pravca. I odjednom se pojavi na svim stranama partska vojska, a uz Surenu nalazio se i Ariamnes sa svojim beduinima. I tek tada je Kras shvatio da je prevaren, a Parti su imali mnogo više vojske, mogli su lakše podnositi vrućinu a i taktički položaj na samom terenu je bio mnogo pogodniji od onoga koji su Rimljani zauzimali. Do prvog sukoba je došlo nekih 45 km. od Kare (danas Harran u jugoistočnoj Turskoj, u Kurdistanu). Podzapovjednik kvestor Gaj Kasije Longin (*Caius Cassius Longinus*, živio 85. – 42. god. p. n. e.) je predlagao da se rimska vojska postroji u borbeni poredak koji bi omogućavao i mobilnost (sa pješadijom u centru, i konjicom na krilima), ali je Kras (iako je prvo taj prijedlog prihvatio) na kraju trupe ipak rasporedio tako da im smanjena manevarska sposobnost. Rimski zapovjednici su predlagali i da se sagradi tabor, i da se tek napadne sutra ujutro, ali Publije je bio željan bitke i uspio je da njegovo stajalište o momentalnom napadu prevlada.

Surena je primijenio i psihološko ratovanje (pokušaji izazivanja zabune među rimskim legionarima koristeći galamu i kakofoniju, te pokušaj odsjaja sa oklopa katafrakta). I onda je poslao konjanike – strijelce u napad na rimske linije (iako je prvo pomišljao na napad katafrakta). Na rimske trupe su se sručivale kiše strijela nanoseći im goleme gubitke. Partski lukovi su imali dovoljno snage da svojim ispaljenim strijelama probiju oklope i djelimično štitove, jer veliki rimski štitovi *scuta* nisu mogli pokriti cijelo tijelo. Iako su rimske formacije stalno napredovali, konjanici – strijelci su uvijek izmicali, a onda su formirali i

testudo (“kornjača”) formaciju. Onda su nastupili katafrakti, uzrokujući paniku (razbijajući formaciju) i nanoseći teške žrtve. I onda bi ponovo nastupili strijelci i čitav proces bi se ponavljao. Kras je mislio da će Parti ostati bez strijela, što se nije desilo zbog odlične logističke podrške (deve su prenosile nove i nove zalihe strijela) I onda je Kras poslao svoga sina Publija i njegove Gale u napad na konjanike – strijelce. Pod pritiskom partskih strelaca, i Krasov sin Publije (koji se kao viši oficir kod Cezara kao u Galiji odlično pokazao) se morao povući na jednu uzvisinu. Mezopotamijski Grci koji su poznavali području, preporučivali su Publiju da se može spasiti bijegom, ali on je već bio ranjen i odlučio je da umre na bojištu (dao se probosti od svoga štitonoše), nego da izgubi čast bjekstvom. Od njegovih 6.000 ljudi, samo je 500 preživjelo (predavši se Partima), dok su oficiri vršili samoubistva.

Nakon što je na poprište stigao i sam Kras, saznao je za smrt sina i uništenje prethodnice, a i sam se upustio u bitku koja je potrajala do noći, Ovaj put su partski konjanici pokazali svoju punu vrijednost i samo je dolazak noći spriječio puno uništenje Rimljana. Kras je potpuno izgubio glavu i jednostavno nije znao šta da radi. I podzapovjednici vojske odrede da se odmah treba povući pod zaštitu zidina Kare, ostavljajući veliki broj ranjenika koje su Parti zarobili. Sljedećeg dana je Surena poslao poruku predlažući pregovore..Kras je bio prisiljen od vojske da ode na sastanak (gdje je Kras dostojanstveno primljen i dočekan), na kojem je partski predstavnik nudio mirovni sporazum po kojem bi se rimskoj vojsci dopustio siguran odlazak u Siriju, a zauzvrat bi se sva teritorija istočno od Eufrata prepustila Partima. Zbog određenog nesporazuma prilikom odlaska Krasa, došlo je do sukoba, u kojemu su poubijani rimski oficiri. I sam Kras ne želješći da bude zarobljen od Parta, izvrši samoubistvo. 9. VI. 53. god. p. n. e. Preostali Rimljani su iz Kare pokušali umaći, ali je dobar dio bio likvidiran ili zarobljen.

Kralj Orod II. je upravo slavio vjenčanje svoga sina Pakora sa sestrom svoga novog saveznika, kralja Jermenije Artavazda II., kada je došla vijest o velikoj pobjedi nad Krasom. U tadašnjoj javnosti se pojavila i vijest (historijski nepotvrđena) da su nakon Krasove smrti Parti u njegova usta izlili istopljeno zlato, kao simbol njegove žeđi za bogatstvom. U Plutarhovom životopisu Krasa se navodi da je za vrijeme svećanosti Pakorovog vjenčanja, donesena i odrubljena Krasova glava. Tada su oba kralja (partski i jermenski) gledali izvedbu Euripidove tragedije “Bakhe”, i jedan dvorski glumac po imenu Jason, je uzeo glavu izrecitavši stihove iz Euripidove navedene tragedije. Po Plutarhu, Krasova glava je korištena kao rekvizit u toku trajanja izvedbe tragedije. I tako je završio pobjednik nad Spartakom i najbogatiji Rimljanin. Parti jednostavno nisu bili robovska vojska.

Iz ove tragedije, od preko 40.000 rimskih vojnika koji su prešli preko Eufrata, u Siriju se uspjela probiti tek jedna četvrtina snaga (uključujući i konjičku jedinicu kojom je zapovijedao Gaj Kasije Longin), dok je bilo zarobljeno oko 10.000 vojnika. Sudbina rimskih, europskih i mediteranskih zarobljenika je bila vrlo interesantna. Postoji niz

različitih teorija i špekulacija o sudbini ovih vojnika. Plinije Stariji je u svojoj «*Naturalis historia*» (VI, 47) ostavio jedan podatak, koji je dovođenjem u vezu sa podacima kineske pisane izvorne građe, izazvao proizveo jednu od najvećih naučnih i javnih kontroverzi po pitanju odnosa između rimskog i kineskog svjetova. Po Plinijevom podatku, nakon katastrofalnog poraza rimskog političara i vojskovođe Krasa kod Kare 53. god.p. n. e., koji se desio prilikom njegovog pokušaja osvajanja Partije, mnogobrojne zarobljene vojnike iz Krasove vojske (ne samo Rimljane, nego i Gale i druge rimske europske i azijske saveznike) je partski padišah Orod premjestio i praktično naselio u Margiani (današnji Turmenkistan), dalekoj istočnoj pokrajini svoga Iranskog Carstva.

Još od cara Wu Dia,[200] Kinezi[201] su prodirali u srednjoazijske oblasti. Već od 138. god. n. e., Wu Di je poslao Zhang Qian u "Zapadne Regione" s ciljem uspostave čitavog niza kontakata.[202] Sudeći po historiji („Zapisi Velikog Historičara") prvog pravog kineskog /

[200] Svoj vrhunac dinastija Han doživljava za vrijeme dugotrajne vladavine cara Wu Dia---osobno ime Liu Che---- (vl. 141-87. god. p. n. e.), šestog cara iz dinastije Han, kada je nizom sukcesivnih uspješnih pohoda slomljena moć do tada najvećih kineskih neprijatelja, nomadskih Xiongnu, od kojih su moguće potekli i Huni koji su u V. st. n. e., odigrali ključnu ulogu u historiji kasnog Rimskog Carstva, odnosno u njegovom padu.

Dinastija Han je osnovana od strane porodice Liu. Period dinastije Han se smatra jednim od najvećih i najprosperitetnijih razdoblja čitave kineske historije, radi čega je se ovo ime prenijelo i na najbrojniju kinesku etničku zajednicu koja predstavlja 92 % stanovništva Narodne Republike Kine. Na sjeveru Kine se pripadnici ove etničke zajednice nazivaju «Ljudi Hana» (*Hànrén*), dok se na jugu upotrebljava i izraz *Tangren,* odnosno «Ljudi/Narod Tanga» u čast kineske dinastije Tang (618-907. god. n. e.). I kineska skupina muslimana nosi naziv Hue kao izvedenica od Han. Ovakvo terminološko određenje bi odgovaralo tome da se i danas stanovnici zemalja koje izlaze na Sredozemno more nazivaju Rimljanima ili Helenima. U našem jeziku se pogrešno izraz Kinezi i kineski odnosi samo na spomenutu etničku zajednicu Han ili Tang Kineza, jer se u stvarnom pogledu pod kineskim podrazumijevaju i druge mnogobrojne etničke zajednice i grupe, bez obzira koliki one procent zauzimale u ukupnoj kineskoj populaciji. Kinezi u nacionalnom određenju bez obzira na svoju etničku pripadnost upotrebljavaju frazu *Zhongguo ren* za takvo terminološko određenje. *Zhongguo ren* bi se moglo prevesti kao "Ljudi Središnjeg Carstva", jer je zvanični originalni naziv za državu i naciju koju nazivamo Kinom *Zhongguo* što bi se na naš jezik moglo najjednostavnije prevesti kao «Središnje Carstvo».

Kada se govori o kineskoj civilizaciji i državi potrebno je navesti jednu činjenicu a to je da je Kina jedina država na svijetu koja ima najduži neprekinuti civilizacijski, državni kontinuitet. Taj kontinuitet je star više tisućljeća. Ona je imala uspone i padove, trpjela okupacije stranih naroda, nekada i vrlo brutalne kao što je bila mongolska i japanska. Ali uvijek se oporavljala, uzdizala, i uspijevala sačuvati svoju supstancu. Stara Grčka i Rim su nestali, mnogi kalifati i srednjovjekovno feudalno društvo Zapada su nestali, Indijske države su nestajale, ali Zhongguo je egzistirao i još uvijek postoji i utiće na opću svjetsku historiju i razvitak snažnim impulsima.

[201] Iako kratkotrajna po svome trajanju (221-207. god. p. n. e.) u smislu vladanja nad jedinstvenom Kinom, dinastija Qin, koja je prethodila Ranoj dinastiji Han, i njeno legalističko uređenje su odigrali izvanredno veliku ulogu u oblikovanju budućeg kineskog razvitka. I državni i carski sistem iniciran i formiran u ovom kratkom periodu postao je uzorom za iduća dva tisućljeća Kineskog carstva. Iz izraza Qin (koji se na našem jeziku može izgovarati kao Čin) vrlo vjerojatno vodi porijeklo i moderni naziv Kina (na engleskom China se izgovora Čajna) i to preko perzijskog jezika, odnosno naziva iranskih naroda za Kinu⇒Chin. Iranski narodi su sudeći po ovoj činjenici imali osobite kontakte sa kineskim svijetom u vrijeme kada je njim vladala dinastija Qin, koja je i prije ujedinjena vladala nad najzapadnijim i najisturenijim kineskim oblastima.

[202] Izaslanstvo koje je predvodio Zhang Qian je poslano prema oblastima koje je držao narod, u kineskim izvorima poznat kao Yuezhi, poradi stvaranja alijanse protiv Xiongnua. Yuezhi su bili indoeuropski narod koji se povezuje sa Toharcima i Kušanima. Uslijed kompliciranja samog putovanja, misija Zhang Qiana se pretvorila u višegodišnju avanturističku putešestviju (od 138 – 126. god. p. n. e.) po prostorima središnje Azije. Nakon

hanskog historičara Sima Qian (145. – 90. god. p. n. e.) velika kineska izaslanstva su bila upućivana u Partiju[203] već za vrijeme ovog velikog kineskog cara.[204] A do 60. god. p. n. e. uspostavljeno je vojno – upravno područje "Protektorat Zapadnih zemalja", s ciljem kontrole zapadnih oblasti i puteva, ali i radi zaštite indoeuropskih i azijatskih državica na tome području od napada naroda Xiongnu[205] ili nekih drugih nomadskih zajednica. Kinezi su 36. god. p. n. e. stigli i raspršili jednim smionim pohodom dio naroda Xiongnu koji im se još nije bio pokorio. I upravo radi tih dubokih kineskih prodora i poslanstava u središnju Aziju, sigurno je da je kineski/hanski dvor bio upoznat sa postojanjem i snagom Rima. Samo ovi opći podaci jasno pokazuju iznimnu kinesku angažiranost u za njih važnom „zapadnom pitanju". Sigurno su prijetnja Xiongnua i njihovi konstantni napadi iz sjevernog stepskog područja uvjetovali sve jaču zapadnu politiku hanskog dvora. Prvo da se nađu saveznici, zatim da se nabave dovoljne količine ferganskih konja i da se osiguraju komunikacije prema zapadu.

Spomenuti Plinijev podatak se možda može povezati sa podacima kineskog historičara Bau Gua (iz "Knjige o Hanu") koji govore da je hunski (zapadni Xiongnu) poglavica Jzh Jzh radi borbe protiv Han dinastije, odnosno njihove velike ekspedicije, unovačio plaćenike od kojih su neki bili plavih očiju i svjetle boje kose i koji su se borili u formaciji „riblje krljušti", što je možda drugo (kinesko?) ime za rimsku formaciju *testudo* (kornjača). Sudeći po Plutarhovom životopisu Krasa zarobljenici se nisu samo sastojali od rimskih građana i drugih Mediteranaca, nego i od od Gala. Prisustvo ovih Gala i drugih Europljana sa svjetlijom kompleksijom lica a koji su bili sastavni dio Krasove vojske, možda bi objašnjavalo one vojnike sa plavim očima i svjetlijom kosom koje je unovačio hunski poglavica protiv Kineza. S druge strane nije isključeno da je riječ o nekim drugim indoeuropskim zajednicama iz središnje Azije kao što su npr. Toharci. Velika kineska

---

svoga povratka Zhang Qian je caru Wu-Diu podnio detaljan izvještaj o čitavom nizu zemalja koje je posjetio i u kojima je boravio. Preduzimljivi car je postao vrlo zainteresiran za razvijanje odnosa sa sofisticiranim urbanim kulturama Fergane, Baktrije i Partije.

[203] Partski Iran Kinezi su nazivali Ar – hsi, što je iskvareni oblik imena vladajuće dinastije Arsakida.

[204] Temeljna izvorna literarna građa za kinesku „zapadnu politiku" su četiri velika historiografska djela iz oficijelnog Kanona „Dvadesetčetiri Historije" (kolekcija kineskih historijskih knjiga koja pokriva period od mitskih vremena do XVII. st. n. e.). Spomenuta četiri djela čine skup „Četiri Rane historije" :

1."Zapisi Velikog Historičara", od Sima Qian (sabrana do 91. god. p. n. e.)

2."Knjiga o Hanu" (historija Zapadne dinastije Han), prvo je na njoj radio Ban Biao, nakon njegove smrti najstariji sin Ban Gu je nastavio . Ali je rad završila tek njegova mlađa sestra Ban Zhao 111. god. p. n. e.

3."Zapisi o tri kraljevstva " od Chen Shou (sabrana do 289. god. n. e.)

4."Knjiga o Kasnijem Hanu" (historija Istočne dinastije Han) od Fan Ye (sabrana do 445. god. n. e.)

[205] Smatrali smo shodnim da prilikom upotrebe kineskih imena, naziva i termina koji se ne mogu prevesti ili nisu uobičajeni u našem jeziku koristimo njihovu latiničnu transkripciju koju upotrebljava engleski jezik. Sam izgovor te transkripcije u našem jeziku još uvijek nije ujednačen, iako bi se npr. Zhou možda moglo izgovarati kao Čou, a Xiongnu kao Ksijanu.

borbena ekspedicija poduzeta 36 god. p. n. e. je polučila puni uspjeh porazivši na prostorima današnjeg Uzbekistana Hune i Jzh Jzh-a. Među zarobljenicima su se nalazili i ovi hunski plaćenici, u brojnosti od 145 čovjeka, koje su opet Kinezi preveli u svoju graničnu službu naselivši ih u osnovanom naselju pod nazivom Liqian (Li-chien) u današnjoj zapadnoj kineskoj pokrajini Gansu, čije ime je terminološki identično sa kineskim čestim označavanjem Aleksandrije, Istočnog Mediterana, Rimske Sirije, pa i same Rimske Države. Kinezi su pored ovog termina upotrebljavali i izraz Ta-ts'in / Daqin. Dva najčešća sistema za transkribovanje kineskih naziva su Wade-Giles i Pinyin radi čega i dolazi do različitih transkripacija istog kineskog naziva.

Rimska država je bila iznimno ponižena porazom kod Kare, jer je zarobljeno i više legionarskih orlova (*aquilae*), što se smatralo veliko sramotom ali i lošim znamenjem po rimski narod i njegovu vojsku. Orod II. je zauzeo i dobar dio Jermenije, ali je sudbina velikog pobjednika Surene bila tragična. Orod II. je bio ljubomoran na Sureninu pobjedu i naredio je njegovu egzekuciju, a osobno je preuzeo zapovjedanje vojnom kampanjom u Siriji, što se na kraju pokazalo velikom greškom i katastrofom. Tada je i u rimskoj i u iranskoj javnosti nastao i mit da se rimske legije ne mogu uspješno boriti sa partskom konjicom, posebno katafraktima. Ipak pokazati će se da je ovaj mit ipak bio potpuno pogrešan, ali je ipak znao navesti Parte na neke odluke, zbog kojih su znali zažaliti. Bitka kod Kare je nesumnjivo zaustavila ekspanziju Rimljana, i to u razdoblju kada je ona bila naizražajnija, na granicama Levanta i Srednjeg Istoka, i tako spriječila da Rim zagospodari i iranskim platoom i izbije na granice Indije. Surena se tako može smatrati u pravom smislu spasiocem iranske – srednjoistočne civilizacije, jer bi, za razliku od helenističke, rimska okupacija sigurno civilizacijski preslojila i ove zemlje. Ali se ovim otvorila i rasjeklina u koju su se utapale mnogobrojne rimske, romejske, osmanske, iranske, arapske, britanske i danas američke vojske.

Istok nakon Kare

U Siriji je Gaj Kasije Longin uspio sa preostalim trupama konsolidirati pozicije u Siriji kojom je upravljao kao prokvestor u naredne dvije godine, uspješno je braneći od napada Oroda II. Pobjeda kod Kare je nesumnjivo bila ojačala i partsko – iransko samopouzdanje i njihovo vodstvo je pomislilo da sada može da postane glavna sila na Orijentu, i da povrati staru slavu Ahemenida (koje je uništio Aleksandar Veliki) kada je perzijsko – iransko ime gospodarilo od Egejskog mora i Egipta pa do rijeke Inda i duboku u središnju Aziju. Prvo su namjeravali otjerati Rimljane iz Sirije, jer im je strateška situacija nakon Kare to omogučavala (stavili su Jermene pod kontrolu, a imali su savezništvo sa nekim arapskim

zajednicama, a buntovni elementi među Jevrejima su isto očekivali pomoć Iranaca), a i u Republici se sve više nazirala mogućnost novog građanskog rata. Ali prokvestor Gaj Kasije se dobro počeo pripremati, u čemu mu je dobro došlo i to da se Parti nisu žurili sa napadom na Siriju. Kasije je to iskoristio kako bi uz pomoć saveznika Antipatera smirio Jevreje / Judejce, koji su se bili digli na oružje, jer je Kras opljačkao jerusalimski hram. I 51. god. p. n. e. preko Eufrata je provalila velika partsko – iranska vojska u Siriju koju je Kasije branio sa samo dvije legije. Partsko – iranskom vojskom je zapovijedao Pakor, sin Oroda II. i zapovjednik Osakes. Parti su uspjeli zauzeti veći dio Sirije, ali nisu uspijevali da zauzmu utvrđene gradove, posebno Antiohiju u koju se sklonio Kasije. Pošto nisu uspjeli da zadaju konačni poraz Rimljanima, Partsko – iranska vojska se počela povlačiti, što je odlučio iskoristiti Kasije. Rimljani su vješto napali neprijateljsku vojsku prilikom njenog prijelaza preko rijeke Orontes, nanijevši joj velike gubitke (poginuo je i Osakes). Ali 50. god. p. n. e. došao je novi namjesnik Marko Bibul, a princ Pakor je digao bunu protiv oca Oroda II. Sve je to dovelo do toga da je Eufrat ostao granica rimskog i iranskog svijeta.

Kada se Kasije vratio u Rim, malo je nedostajalo da od svojih protivnika bude izveden pred sud radi navodnog iznuđivanja u Siriji, ali ga je od toga spasilo izbijanje II. rimskog građanskog rata 49. god. p. n. e. On je inaće bio izabrani plebejski tribun za 49. god. p. n. e., i stavio se na stranu tradicionalista.

Uspon tradicionalista

Uz sve to za 54. god. p. n. e. je za konzula izabran tradicionalista i vrlo bogati Lucije Domicije Ahenobarb (*Lucius Domitius Ahenobarbus*). Tradicionalistička opozicija, čiji je glavni stup činio Katon Mlađi, je uspjela da koristeći nezavisnost sudova (jer je triumvirskoj koaliciji bilo sve teže da pridobije ili zastraši porotnike i sudije) da otkrije velika bezakonja triumvira, a počele su se i dizati tužbe protiv pristaša triumvirske koalicije, koje su često završavale uspješno. Tako je radi globljenja kažnjen progonstvom konzular Gabinije, dok je Vatinije spašen na jedvite jade spašen samo zalaganjem samoga Cezara. Tradicionalističku opoziciju je još teže bilo zauzdati na planu propagande, jer su opozicionari koristili književnost i svoja govornička i literarna umijeća. Širili su se pamfleti, pjesme, epigrafi, grafiti, zapisani govori, pa i čitava književna djela čija je oštrica (često ironična i podrugljiva) bila uperena prema triumvirima. U tome načinu djelovanja isticali su se Marko Terencije Varon (izdao je vrlo oštru satiru protiv trimvira pod naslovom „Troglavo čudovište“), Gaj Licinije Klavo, Marko Furije Bibakul i čuveni pjesnik Kvint Valerije Katul (živio 87. – 45. god. p. n. e.). Cezar je bio shvatio snagu ovog vida antitriumvirskog djelovanja i zato je nastojao da pridobije pojedine uglednije pisce, a sa mladim Katulom se

osobno izmirio zahvaljujući posredovanju pjesnikovog oca. A i sam Cezar je vršio propagandnu aktivnost i to najviše koristeći svoje izvještaje („komentare“) o ratu Galiji.

Situacija u Rimu se naglo zaoštrila vezano za konačni obračun Milona i Klodija, a kaos koji je nastupio bio je po volji Pompeja koji je nastupao kao spasilac Republike i osoba koja može zaustaviti anarhiju na ulicama Grada. Čak je i *interrex* (jer sedam mjeseci nisu bili provedeni izbori za konzule) Marko Lepid bio u svojoj kući opsjedan pet dana, jer nije htio da odmah naredi izbore za konzule (kako bi onda Pompejeve pristalice bile izabrane). Senat je ipak iskoristio spaljivanje kurije za vanredne mjere, a i kako bi se anarhiji konačno stalo na kraj. Na prijedlog Katona Mlađeg i Bibula Pompej je dobio „konzulat bez kolege“ (*sine collega*), tj. do tada za Republiku neuobičajene ovlasti kako bi se uveo red u Državi. Tradicionalisti su jednostavno tada zaključili da bi savez sa Pompejem bio učinkovit (koji je po njihovom mišljenju bio znatno manje zlo od Cezara), jer bi time bila u potpunosti završena epoha I. triumvirata, a raskid Pompeja sa Cezarom neminovan. Pompej je tada u svojim rukama koncentrirao razne magistrature (konzulat bez kolege, prokonzulat u španjolskim provincijama, izvanredne ovlasti za opskrbu Rima namirnicama). Ovakvo spajanje dužnosti bilo je neuobičajeno u prijašnjim razdobljima rimske povijesti, ono je predstavljalo presedan za buduće događaje. Pompej se odmah pokrenuo kako bi sredio situaciju, i izdao je obavezujuće odredbe protiv agitacije na izborima (koja su postala obična legla nereda), obnovivši i stare propise. Pompejev konzulat je regulirao i proceduru prilikom izbora za najviše dužnosti i utvrdio novi sustav podjele provincija. Bitnija odredba je bila po kojoj konzul ili pretor, po isteku svoje vlasti, ne može odmah dobiti namjesništvo nego tek nakon pet godina (što je indirektno bilo usmjereno protiv Cezarovih namjera). Kod sudova je određen vremenski maksimum preko kojeg govor ne može trajati, revidirani su spiskovi sudija, a i ograničen je broj advokata. Uz to Pompej je izvršio i mobilizaciju, jer je Senat izjavio da je domovina u opasnosti, i ta vojska je dobila dužnost da kod izbora i rasprava bude prisutna, kako bi se spriječili neredi i drži pod kontrolom narušitelje mira i stranačke bundžije. Pompej je sproveo stroge zakone protiv krivaca za nasilje i potkupljivanje. Pompej je bio dosta učinkovit i u toku 52. god. p. n. e. u Rimu je uspostavljen kakav- takav red i mir, i on je 1. VIII. 52. god. p. n. e. vrati svoja posebna ovlaštenja, odnosno dobio je kolegu u konzulatu i to svoga tasta Metela Scipiona. Uspostavljanje reda nakon godina klodijevskog kaosa na ulicama Grada, i eliminiranje uličnih paravojski je nesumnjivo bio veliki uspjeh Pompeja, koji je to uspio riješiti vještim kombiniranjem političke djelatnosti i vojnog pritiska.

Ali za vrijeme Pompejevog specifičnog obnašanja konzulata bez kolege, donesen je i jedan zakon (l*ex Pompeia De Magistratibus*) kojim je kandidat za magistrature morao da bude prisutan u Rimu (unutar *pomeriuma*) i samim tim nije mogao da sa sobom dovlaći legije u Rimu radi svoje zaštite (iako je ranijim zakonima bilo omogućeno kandidiranje *in absentia*). Kasnije će se pokazati i da je ovaj zakon bio uperen protiv Cezara. Ustvari jedan dio Pompejeve i tradicionalističke zakonodavne aktivnosti za vrijeme ovog razdoblja 52. god.

p. n. e. bio usmjeren na otežavanje produženja Cezarovih ovlasti i njegov eventualni izbor u odsustvu za konzula za 48. god. p. n. e., odnosno za novo prokonzulstvo i novi imunitet koji bi slijedli automatski nakon završetka konzulata. Naredne 51. god. p. n. e. Pompej je bio izričitiji, i Cezaru neće biti dozvoljeno da se kandidira za konzula dok ne raspusti svoju vojsku.

Galski ratovi su Cezaru donijeli enormno bogatstvo, i to najviše preko prodaje zarobljenika u roblje i ratnog plijena. Iz bogatih i plodnih galskih zemalja se izlilo i veliko bogatstvo u Rim, Italiju i provincije. To je nesumnjivo imalo utjecaja i na Cezarovu popularnost, pa samim tim i na povećavanje njegovog ugleda i političke snage. Ali taj Cezarov uspjeh je imao i drugu stranu medalju, jer je homogenizirao sve druge necezarovske elemente u protivnički tabor. Prvi trijumvirat, ta politička alijansa narodnjaka, Pompeja i Krasa se praktično ugasio tragičnom pogibijom Publija Krasa kod Kare 54. god. p. n. e., a veza sa Pompejem je oslabila i poradi smrti Julije I tek rođenog djeteta. Pompej se sve više približavao tradicionalističkoj struji, posebno jer je postajao sve obazriviji vezano za Cezarovu kampanju u Galiji. Posebno se u toj anticezarovskoj kampanji isticao Katon Mlađi, koji je optuživao Cezara da teži da postane rimski kralj. To je i bilo vrijeme kada se narodnjačka stranka transformirala u cezarovsku stranku. Vrijeme grakhovskog idealizma i marijevskog narodnjaštva je neumitno prestalo i sada je na djelu bio cezarizam, kao obični spin – off nekadašnje narodnjačke stranke.

Uzroci i povod II. građanskog rata

Nakon smrti Julije i novog porodičnog preslagavanja odnova, te pogibije Krasa triumvirska koalicija je praktično prestala da postoji. Pompej se u potpunosti stavio na stranu tradicionalista i ponovo se stavio nasuprot Cezaru i njegovoj stranci. Ali do direktnog sukoba nije došlo, jer je Cezar imao prećeg posla u Galiji poradi Galskog ustanka iz 53/52. god. p. n. e., a mandat mu je još uvijek bio na snazi. Sam Pompej je dao sebi produžiti namjesništvo u hispanskim provincijama za još pet godina, dok uopće nije bio raspoložen za produženje mandata Cezaru u Galijama i Iliriku. Ali ipak je oklijevao da išta učini prije nego što Cezaru istekne mandat, iako su neki tradicionalistički radikali bili za to da se udari na Cezara što prije. Pompej je bio legalista prije svega, a Cezarov mandat je pravno gledano bio legalan i važeći, a isto tako i pojedine Pompejeve ovlasti su dijelom proisticali iz istog zakonodavnog paketa u kojem se nalazilo i izglasavanje produženje Cezarovog mandata. Pa bi u tome slučaju bilo nelogično da se tek tako derogira Cezarova mandatna pozicija.

Tako je i Cezar, poradi poslovične Pompejeve sklonosti odugovlaćenju, mogao na miru da sređuje poslove u svome mandatnom području, ali i da konsolidira svoju frakciju pred neminovni sukob sa Pompejem i tradicionalistima. Ove godine od konačnog uvezivanja tradicionalista i Pompeja (otprilike oko 52. god. p. n. e.) i Cezarovog dolaska na Rubikon su praktično bile godine koje su (po interese Pompeja i tradicionalista) „pojeli skakavci". Za to vrijeme Cezar je obnovio vojsku nakon Galskog ustanka iz 53/52. god. p. n. e. (povećao je svoje trupe na 11 legija), i preusmjerio svoje ljude u Rimu i Italiji sa „tračnica" triumvirske koalicije na kolosjek samostalnog djelovanja. Ono što je bitno naglasiti jeste da su obje strane tvrdile da se bore za Republiku i njene interese (niko nije isticao da želi monarhiju ili tiraniju) protiv uzurpatora i prekršitelja zakona i političkih institucija. Uzroci onoga što će se desiti su duboki i sežu u doba stranačke borbe populara i optimata. Triumvirska koalicija je samo odgodila ono što je bilo neminovno, a to je borbu za konačni preustroj Rimske Države. Stari republikanski sustav, nagrižen u svojoj srži uslijed agrarne krize i sloma starih sustava morala i vrijednosti se jednostavno morao zamijeniti. Osjetljiva harmonija i ravnoteža odnosa između različitih političkih ideja, staleža, klasa, stranaka i interesa, na kojoj se temeljila Republika i njen uspon su toliko bili narušeni da je jedini izlaz kako bi Rimska Država mogla nastaviti postojati bio preustroj i zamjena republikanskog sustava koji je bio čudna kombinacija oligarhijskih, demokratskih i monarhijskih načela sa novim sustavom. Uostalom, stare političke institucije su se sve više pokazivale glomaznim i neučinkovitim u vremenu kada je Rim postao neosporni gospodara Mediterana. A jačanje profesionalne vojske kao novog snažnog političkog faktora i institucije koja je sve više postajala nezaobilazna u sustavu Države se više nije moglo zanemarivati. I upravo je vojska ta koja će dati pečat daljem razvoju situacije. Ali naravno, stare tradicije su još uvijek bile jake i njihovi reprezenti nisu tek tako željeli da ustuknu (i da napuste svoje političke i druge interese) i prepuste mjesto novim težnjama. I sukob je morao biti neminovan, samo je bio potreban povod. Ali činjenica je i da njegovi sudionici nisu baš srljali u taj novi rat, ali silnice historijskog razvitka su bile jače od njih samih.

Povod rata je bio u problemu istjecanja mandata Cezaru, koji je završavao sa 31. XII. 49. god. p. n. e. Nakon toga datuma Cezar bi postajao privatno lice, bez ikakve zaštite imuniteta (što je imao kao magistrat ili promagistrat Republike) i mogao bi lako da bude optužen za ono što je radio kao magistrat ili promagistrat i da bude izveden pred sud. Činjenica je da su na tadašnjim sudovima dominirali tradicionalisti i Cezar je sa pravom mogao sumnjati u njihovu pravednost, i da je izašao pred neki takav sud vjerojatno bi osjetio tradicionalističku pristrasnost i želju za osvetom. A nije nedostajalo ni mogućih optužbi (uglavnom vezanih za zloupotrebe u provincijama), a ni ljudi koji bi poveli proces protiv Cezara. Ekstremni tradicionalisti su mrzili Cezara punom snagom, za njih je on predstavljao najveću prijetnju ustaljenom poretku, osobu koja je oživila narodnjačku stranku, osoba koja je imala najviše kvalifikacija i mogućnosti da postane tiranin Republike, osobu koja je kreiranjem triumvirske koalicije tradicionaliste skoro čitavu deceniju gurnula u opoziciju, osobu koja je

kao konzul 59. god. p. n. e. provodila popularski program, osobu koja je imala radikalne ideje o preustroju Države, i osobu kojoj se ne može vjerovati. Potencijalne optužbe protiv Cezara vezane bi bile za neregularnosti koje su se desile za vrijeme njegovog konzulata 59. god. p. n. e. i za ratne zločine počinjene u borbenim kampanjama u Kosmatoj Galiji. Ekstremniji tradicionalisti su Cezarove kampanje u Kosmatoj Galiji, na Rajni, u Germaniji i Britaniji smatrali nelegitimnim, jer Senat nije autorizirao rat u Germaniji. Ustvari, mnogi su tvrdili da zaštita Narbonske i Cisalpinske Galije nad kojima je Cezar imao mandat nije podrazumijevala i osvajačko ratovanje u većem dijelu Kosmate Galije, Transrenskoj Germaniji i Britaniji. Cilj optuživanja i izvođenja na sud Cezara bilo bi dobijanje osude u vidu smrtne kazne, egzila ili nekog drugog načina njegovog eliminiranja iz političkog života, kako bi bio spriječen da ostvari svoj popularski program (koji se sve više transfomirao u cezarovski osobni program). I tradicionalisti, oličeni u instituciji Senata jednostavno nisu mogli vidjeti nikakav kompromis sa Cezarom i njegovim ljudima, jer su se plašili (sa pravom) da Cezar u krajnjem slučaju planira smanjiti ovlasti Senata i mijenjati njegov sastav (kako bi smanjio njegov autoritet). Kao da se pred radikalnim tradicionalistima stalno ukazivalo predviđanje Sule da se u tome mladiću (misleći na Cezara) kriju mnogi Mariji. Pooštravanju odnosa tradicionalističke frakcije prema Cezaru, dodatno je doprinijelo ponovno povezivanje sa Pompejom i njegovim pristalicama. Bez obzira na vrludanja Pompeja u političkom životu Republike nakon Sule, što je uključivalo i povremena naginjanja ka popularskim interesima i ulazak u triumvirsku koaliciju, on je prije svega bio optimat u svojoj suštini, osoba odana Senatu i tradicionalnom poretku. Pompej, iako je nesumnjivo želio da bude najmoćniji personalitet Republike, ni približno nije imao radikalne stavove kao Cezar i nikada ne bi želio neko preuređenje koje bi ugrozilo bit starog republikanskog sustava i interese senatorske oligarhije kojoj je i on sam pripadao i za koju se i borio vrlo žestoko u I. građanskom ratu. Slično Polibiju, Ciceron smatra izvrsnom onu "mješavinu oblika", "ravnotežu vlasti", koja se opaža u Rimu, gdje je vlast podijeljena između narodne skupštine, Senata i magistrata. Najinteresantnija je Ciceronova misao o idealnom državniku, "gotovo božanskom čovjeku", koji se u teškom trenutku po državu pojavljuje kao upravljač (*rector*) i umiritelj (*moderator*) Republike. Raspolažući posebnim ovlastima, on upravlja individualno, u sporazumu sa najboljim ljudima u državi, tj. sa optimatima. Ciceron ne govori na koga misli kad govori o tom idealnom čovjeku. Potpuno je moguće da je idealizirao Pompeja; ali u isto vrijeme Ciceron, po svemu sudeći, nije zaboravljao ni sebe, čineći aluzije na svoje akcije za vrijeme borbe protiv Katiline. Pompej, Cezar, Ciceron će nestati u predstojećim sukobima... a Ciceronovu ideju će realizirati jedan Cezarov rođak, tada još uvijek nezamjetni dječak. Najvažniji predstavnik tradicionalističkih optimata u ovom periodu je bio Katon Mlađi, a ideolog je bio Ciceron koji je 51. god. p. n. e. objavio svoju raspravu "De republica").

Imajući u vidu političko pozicioniranje u Republici i raspoloženje u Rimu, Cezar je sada išao za tim da sebi osigura novu magistraturu kao što je konzulat ili produženje

promagistrature. Za konzulat je imao načelno odobrenje na osnovi sporazuma u Luki, između triumvira, ali taj sporazum je bio neformalne, koalicijske prirode i za Državu nije bio obavezujući. A činjenica je da ga više nije mogao ni provesti, jer koalicija koja je napravila više nije postojala, nego su sada na djelu bile nove političke konstelacije. Ali Pompej nije namjeravao da se Cezaru dopusti nova funkcija, koja bi mu osiguravala imunitet i *imperium*, odnosno pravo držanja i zapovijedanja vojske. Naravno, sa svoje strane Pompeju a ni tradicionalistima nije ni pamet padalo da se i Pompej odrekne svoga promagistarskog *imperiuma,* i da napusti zapovijedanje vojskom (posebno trupama u hispanskim provincijama). A činjenica je da se Cezar ne bi usudio da ostane bez ikakve oružane snage, dok je Pompej upravljao velikim brojem legija.

Cezar i populari

Cezarov se pojavio na političkoj pozornici kao novi vođa popularske/narodnjačke demokratske stranke, nakon Marijevog poraza u I. građanskom ratu. To njegovo političko uzdizanje i ponovno etabliranje narodnjaka je trajalo dugo, skoro dvije decenije. Parole populara sačuvale su svoje značenje i u sljedećim razdobljima njegov djelatnosti, kada je već imao uza sebe snažnu vojsku u doba Galskih ratova i neposredno nakon njih. Tako je on prijelaz preko Rubikona i početak rata s Pompejem pravdao nužnošću da se osveti za uvredu narodnih tribuna, predstavnika plebsa. Kod samog Cezara i njemu bliskih ljudi zapažaju se odjeci ideja stoičke filozofije, koja je učila o prvobitnoj jednostavnosti ljudi i njihovoj općoj jednakosti. U "Bilješkama o Galskom ratu" on idealizira germanski agrarni sustav. U godišnjoj raspodjeli zemljišta kod Germana Cezar je vidio želju da se spriječi imovinska nejednakost i strast za novcem. Cezaru bliski historičar Salustije pozivao ga je u svojim pismima da izvrši socijalne reforme; on je čak predlagao ukidanje novca, koji rađa raskoš – glavni porok rimskog društva. Salustije je Cezaru preporučivao da izvrši reformu običaja, za koju se nisu borili samo cezarovci, jer je na nju pozivao i Ciceron. Govoreći o mjerama koje bi mogle uskrsnuti starinsku rimsku jednostavnost života, Salustije je Cezaru savjetovao odustajanje od prakse snabdijevanja rimskog plebsa žitom. Cezar je smanjio besplatnu distribuciju žita, ali je i pored toga tijekom čitave svoje djelatnosti sačuvao popularnost među rimskim gradskim plebsom, koji je uzalud očekivao od njega radikalne reforme. Ipak kasnijim razvojem događaja, kod Cezara će se sve više pojavljivati potreba za kompromisom sa dijelovima senatske oligarhije i optimatskog nobiliteta, što će dovesti i do njegovog postupnog odustajanja od osnova izvornog narodnjačkog programa. A kako sve više bude postajao dominantna osoba u Rimskoj državi, njegov politički program i praktična realizacija će sve više iči u korak sa kreiranjem autokratskog režima, a ne za ostvarenjem

popularskog programa. To udaljavanje od izvornog narodnjaštva, je dovelo i da se od Cezara postupno (posebno pri kraju i nakon II. građanskog rata) udalje istaknuti populari koji su ga do tada podržavali. A ta činjenica će se na kraju pokazati i presudnom ne samo za ostvarenje Cezarove vlasti, nego i za sam njegov život.

Put ka Rubikonu

Ali u toku 51. god. p. n. e. situacija se počela usložnjavati i u Senatu se pojavio prijedlog konzula Marka Klaudija Marcela (*Marcus Claudius Marcellus***;** konzul za 51. god. p. n. e.) da se Cezar vrati u Italiju kao privatni građanin i da se Galije i Ilirik predaju novim namjesnicima. Marcel je bio vatreni protivnik Cezara i čak je dao da se bičuje građanin Koma (zajednice kojoj je Cezar dodijelio rimsko građanstvo), sa porukom da se žali Cezaru, a sve kako bi pokazao svoje nezadovoljstvo prema Cezaru.

Cezarovci su zahtijevali da se Cezaru produži zapovjedništvo sa konzulskom čašću. Ali da bi neko mogao postati konzul, morao se kandidirati u samome Rimu. Cezar je nastojao ostvariti kandidaturu dok je još uživao prokonzularnu promagistraturu i samim tim imao imunitet i golemu vojsku. Ali tradicionalisti u Senatu i Pompej su zahtijevali da prvo Cezar odstupi sa svoga prokonzulata i preda zapovjedništvo nad vojskom, a da mu se tek onda dozvoli da se kandidira za novi konzulat. Naravno, ako bi to prihvatio Cezar bi u tome intervalu od polaganja funkcije i imuniteta do izbora bio izložen gotovo izglednim podizanjem optužnica i odlaskom na sud, a bez vojske bi bio na milosti ili nemilosti vojske pod Pompejevim zapovjedništvom. Pompej je prijedlog cezarovaca o novom konzulatu popratio riječima da bi to značilo da sin ocu nudi batine. Tada se desilo još nešto što je poljuljalo odnose dviju frakciju, jer je u jesen 50. god. p. n. e.

30. IX. 51. god. p. n. e. Marcel Mlađi je uspio da provuće senatski zaključak po kojem bi 1. III. 50. god. trebalo diskutovati o pitanju derogiranja Cezarovih namjesništava i njihovoj popuni novim ljudima. Ujedno se htjelo i Cezarovu vojsku raspustiti. Cezar je uspio da potkupi i konzula Lucija Emilija Lepid Paula (*L. Aemilius Lepidus Paullus*; konzul za 50. god. p. n. e.) i plebejskog tribuna Gaja (ili Kvinta/*Quintus*) Skribonija Kuriona (*Caius Scribonius Curio*), koji je bio odličan spletkaroš, vrlo dosjetljiv, oštrouman a bio je i dobar i elegantan govornik. Cezar je ustvari otplatio Kurionov dug (koji je navodno iznosio do 60 miliona sestercija, što je bila enormna svota). Ustvari Kurion je vrlo pametno nastupao po ovom pitanju (nakon što ga je Cezar korumpirao) i u početku se predstavljao stranački nezavisnim, te je jednako kritizirao i Pompeja i Cezara (kako se njegova korumpiranost ne bi primjetila). Kurion je kao stvar načela isticao da se sa obojicom mora na isti način

postupati, pa je tako zahtijevao da se u isto vrijeme i Pompeju oduzmu državne ovlasti kada i Cezaru. Po njegovom tumaćenju kako se obojica moraju zakonu pokoriti, i kako se sa obojicom mora jednako postupati, te je najavio da će svojim pravom veta poslužiti protiv svake jednostranosti prema Cezaru. Iako ovo na prvi pogleda izgleda kao nepristrasnost, riječ je ustvari o podilaženju interesima i željama Cezara i njegove frakcije. I sam Cezar je iznio stajalište da je spreman odreći se državnih funkcija, u isto vrijeme kada i Pompej. Cezar je računao da će takvo stajalište naići na podršku u rimsko – italskim masama i sam je isticao da je spreman položiti zapovjedništva, ako to i Pompej učini. Pompej je protiv ovako dobro smišljenog prijedloga, isticao da će se i on odreći zapovjedništava i namjesništava (bez određivanja roka) ako to prije učini Cezar.

Ovo je ustvari bila dobro smišljena politička klopka za Pompeja, jer odricanje od zapovjedništva nad trupama stacioniranim u Italiji (uključujući i Rim) i hispanskim provincijama nije bilo isto kao i odricanje Cezara nad zapovjedništvom nad galskom vojskom. Popularski, brojni elementi u Rimu i Italiji bi se na kraju našli spremniji da podrže Cezara nego Pompeja. Tako je održanje vojne sile za tradicionaliste i Pompeja bilo bitnije nego za Cezara.

Cezar je mogao računati i na svoga odanog i sposobnog Marka Antonija (*Marcus Antonius;* živio 14. I. 83. – 1. VIII. 30. god. p. n. e.), koji je isto bio plebejski tribun. Marko Antonije, je u potpunosti podržavao stvar Julija Cezara i praktično se sve više pretvarao u njegovu desnu ruku. Plebejski tribuni su vetom Kuriona uspjeli spriječiti senatorski zaključak kojim bi Cezar bio derogiran sa svojih namjesništava i vojnih zapovjedništava. I tako je 50. god. p. n. e. nastupio krešendo u odnosima između Pompeja i tradicionalista na jednoj strani i cezarovaca na drugoj. Senat donio jednu novu odluku kojom je prividno želio da pokaže svoju nepristrasnost, ali u suštini da oslabi Cezara. Senat je tako zahtijevao da i Pompej i Cezar daju po jednu legiju, koje bi se poslale na istok protiv Parta. U jednom oštroumnom potezu tradicionalističko – pompejevska frakcija je tako praktično Cezaru oduzela dvije legije, jer je ta druga "Pompejeva" legija ustvari bila kod Cezara (nju je za vrijeme Galskog ustanka Pompej "posudio" Cezaru). Ova vojska nije poslana na istok, nego je ostala u Italiji (oko Kapue) i prepuštene su praktično Pompeju.

Situacija se nesumnjivo usložnjavala i Cezaru je želio da isproba sve mogućnosti, pa je tako predložio kompromis, koji bi samo podrzaumijevao njegovu sigurnost. Tako je u decembru 50. god. p. n. e. Cezar je pisao Senatu, slažući se sa tim da i napusti svoje pozicije kao zapovjednika velike vojske i promagistrata, ali samo pod uvjetom i da Pompej to isto uradi. Cezar je znači i pristajao da postane obično privatno lice, ako to učini i Pompej. Međutim, Senat je zahtijevao da on odmah raspusti vojsku ili će biti proglašen neprijateljem naroda. Ovaj potez Senata je bio van zakonskih okvira, jer je on uvijek bio pod mandatom i mogao je sukladno sa tim i da drži vojsku do kraja mandata.

U oktobru 50. god. p. n. e. pronijela se nepotvrđena vijest da je Cezar iz Transalpinske Galije u Cisalpinsku Galiju prebacio četiri legije i smjestio ih oko Placentije. Iako je Cezar demantirao tu vijest, uzbuđeni tradicionalistički Senat (kojem je ova vijest poslužila kao dobar povod) kojim dominiraju tradicionalisti su prihvatili prijedlog konzula Gaja Klaudija Marcela Mlađeg (konzul za 50. god. p. n. e.) da se pozove Pompej da sa vojskom krene na Cezara. Senatska delegacija (Marcel Mlađi i dva izabrana konzula za 49. god. p. n. e.) je otišla kod Pompeja i zamolila ga da se stavi na čelo trupa utaborenih kod Kapue i da na oružje pozove Italike, već prema svojim željama. Pompej je na to pristao, iako je riječ o nesumnjivom narušavanju zakonitosti od strane tradicionalističke frakcije jer se praktično time navještao rat Cezaru i njegovoj frakciji, a bez da je ovaj ozbiljnije povrijedio interese Republike. Odmah se započelo sa ratnim pripremama i regrutiranjem, a Pompej je kako bi pospješio ratne pripreme i napustio Rim.

Kurion je isto vješto manipulirao senatskim sjednicama, pa je tako 1. XII. 50. god. p. n. e. on predložio odluku da i Pompej i Cezar simultano predaju i namjesništva i zapovjedništva, i ovaj prijedlog je dobio 370 glasova prema 22 protiv. Ovo glasanje nije bilo iznenađujuće, jer je dobar dio senatora težio da izbjegne građanski rat. Ali je anticezarovski konzul zatvorio sjednicu riječima: "...Pobjeđujete, da biste dobili u Cezaru despota" i odluka Senata nije dobila formu. Sljedećeg dana, konzuli Gaj Klaudije Marcel i Lucije Kornelije Lentul Krus su prosto ignorirali senatsko glasanje, i naredili su (formalno kao najviši izvršni fukcioneri Republike) Pompeju da preuzme komandu od lokalnih legija i da podigne još vojske kako bi branio Rim i Italiju od Cezara i njegove vojske. Vjerojatno je i ova akcija konzula bila sinkronizirana sa Pompejem i tradicionalističkim vođama, i ne bi se ovaj nesumnjivo ilegalni čin trebao prebacivati samo na odgovornost navedenih konzula. Anticezarovski plan je sigurno već ranije bio formuliran. Ciceron je isto pokušao da ostvari neki kompromis, i on se sreo sa Pompejem i pokušao je bezuspješno utjecati na njega da se napravi neki kompromis.

U takvoj situaciji, Kurion je u decembru 50. god. p. n. e. položio svoju tribunsku čast i onda je otišao u Ravenu, na područje pod Cezarovim mandatom, gdje mu je izložio stanje stvari. I Cezar je započeo sa borbenim pripremama i odredio je da se legije okupe u Padskom području. Cezar i njegova frakcija je ipak odlučila da učini još jedan pokušaj pomirenja, u vidu prijedloga sporazuma a koji je Kurion odnio i predstavio u Rimu. Rizik novog građanskog rata u Republici je bio prevelik, pa se pokušalo sa još jednim kompromisom. Po tome prijedlogu on je obečao da će položiti namjesništvo Transalpinske Galije, a zahtijeva namjesništvo samo Cisalpinske Galije sa dvije legije, dok bi ostale legije raspustio. A kao krajnji kompromis je nudio da mu ostave samo Ilirik sa samo 1 legijom, i to samo dotle dok ne prođu izbori za konzule za 48. god. p. n. e., i on uđe u Rim, bez opasnosti da bude procesiran, Cezar je isticao da je on samih krajnosti insistirao na zakonitosti, dok Pompej radi protiv zakonitosti, te da je ovo njegov posljednji pokušaj za izmirenje na zakonit način. Naravno, potrebno je imati na umu da dobar dio podataka koji se odnose na ovo razdoblje

potiče iz Cezarovih „komentara“ (a u njima se Cezar nastojao opravdati zbog izbijanja građanskog rata), pa se ima treba imati na umu uravnoteženiji pristup kada se obrađuju ovi posljednji mjeseci mira pred II. rimski građanski rat.

Konzuli za 49. god. p. n. e. Gaj Klaudije Marcel Stariji (*Caius Claudius Marcellus Maior*; rođak konzula iz prethodne 50. god. p. n. e. i brat Marka Klaudija Marcela, konzula iz 51. god. p. n. e.) i Lucije Kornelije Lentul Krus (*L. Cornelius Lentulus Crus*) sazvaše sjednicu Senata na kojoj su plebejski tribuni i Kurion insistirali da se pročita Cezarova poruka. U Senatu je situacija bila zategnuta i veoma se vatreno diskutiralo o tome, ali konzuli nisu davali na glasanje prijedlog cezarovaca da se glasa o tome da se obojici naredi da u isto vrijeme polože ovlasti. Pompej je po Kvintu Scipionu izjavio da je on spreman za sukob, ali da će ukoliko Senat i dalje bude oklijevao da će napustiti poziciju predvodnika u sukobu sa Cezarom. I konzul Lentul izjavi da će on sa svojim istomišljenicima raditi ono što misli da treba bez obzira na eventualne zaključke Senata. I tako pod određenim pritiskom tradicionalista i Pompeja senatska većina donese zaključak da Cezar mora predati namjesništvo i Transalpinske Galije Luciju Domiciju Ahenobarbu, a Cisalpinsku Galiju Marku Serviliju Nonijanu a vojsku raspustiti. U suprotnom će biti proglašen veleizdajnikom. Tada je Kurion krajem decembra 50. god. p. n. e. ponudio novi prijedlog da bi se Cezar složio sa onim (Kurionovim) prijedlogom koji je Senat usvojio velikom većinom da on i Pompej simultano odustanu od svoje vlasti i vojske. Ovaj put je bila velika debata u Senatu, jer je bilo i dosta onih koji su stajali na tome da se prihvati ovaj prijedlog, pa je Senat bio podijeljen. Ciceron, koji se je malo prije toga vrtio iz Kilikije, gdje je bio prokonzul 51. – 50. god. p. n. e. (tamo je uspješno upravljao i pobijedio je gusare, pa je od vojske pozdravljen kao imperator), pokušao je naći mogućnost pomirbe. Ciceronovo jednogodišnje odsustvo se desilo u najlošije vrijeme, kada je sukob cezarovaca i tradicionalista doveo do usijanja. Gotovo je sigurno da je Ciceronovo odsustvo dodatno doprinijelo zaoštravanju situacije, jer bi on sa svojom intelektualnom snagom i autoritetom vjerojatno nastojao da smiri strasti i da se nađe neko zakonsko i ustavno rješenje. Šta god se mislilo o Ciceronu, on bi u ovim slučajevima ipak preferirao neki kompromis, kako bi se izbjegao građanski rat. Nažalost, bez Cicerona u toku ove godine, ekstremisti sa obje strane su „kolo vodili”. 1. I. 49. god. p. n. e. i u sljedećim danima Senat je ipak odbio Cezarove posljednje prijedloge i proglasio je Gaja Julija Cezara neprijateljem (*hostis*) Republike. I ukoliko Cezar ne napusti svoja bezuvjetno namjesništva i zapovjedništva i preda ih nasljedniku kojeg je odredio Senat, može očekivati da će se suočiti sa ratom.

Kada su plebejski tribuni (Marka Antonije i Kvint Kasije Longin / *Quintus Cassius Longinus*) svojim vetom željeli spriječiti ovaj senatski zaključak, bili su napadnuti od tradicionalista i pompejevaca i nasilno izbačeni iz Senata. Oni su jedva izvukli žive glave i pobjegli su iz Rima, preobučeni u robove na Cezarovo mandatno područje u *Ariminium* (današnji Rimini). Senat je njihov pokušaj stavljanja veta zanemario, smatravši ga prevratnim činom, te je proglasio da je domovina u opasnosti i onda pozvao rimske građane

na oružje i da budu spremni na ono što se može desiti. Činjenica je da onemogućavanje stavljanja veta od strane plebejskih tribuna, i njegovo derogiranje, predstavljalo težak udar na uobičajenu rimsku političku praksu koja traje već stotinama godina. I upravo će to poslužiti Cezaru (vijest o dešavanju u Rimu došla je do njega oko 10. I. 49. god. p. n. e.) kao povod za napad na Italiju.

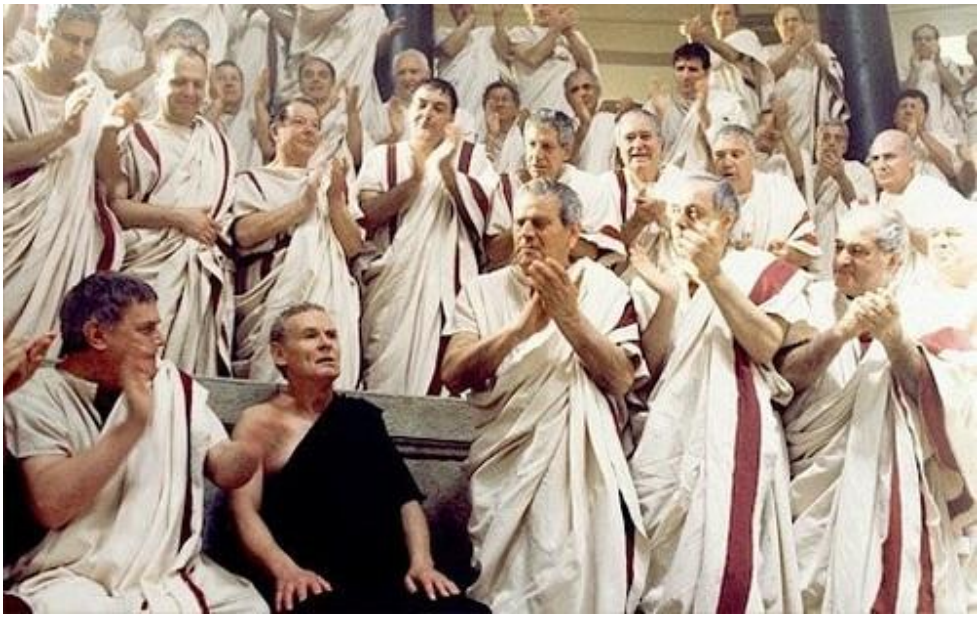

Sjednica Senata koja se održavala u vrijeme sukoba tradicionalističkih elemenata sa cezarovcima. U prvom planu je Katon Mlađi, prezentiran kao grčki filozof. Scena iz HBO serije „Rome“ .

Kada su plebejski tribuni sa Antonijem došli do Cezara i sve su mu objasnili šta se dešava, pa je ovaj pozvao svoju XIII. legiju iz Tergeste (današnji Trst) i onda je okupljenim vojnicima predočio stanje u Republici, i šta radi tradicionalističko-pompejevska frakcija (koja je proizašla iz optimatske stranke) i kako krši zakonitost, te da je on sve pokušao kako bi se izbjegao građanski rat. Cezar je vojnicima prikazao i plebejske tribune još onako krvave i izranjavane, kao primjer nelegalnih akata njegovih političkih protivnika, koji su udarili u plebejske tribune koje je štitila svetost i čija je institucija bila jedan od glavnih stubova rimskog zakonskog i političkog poretka. I na kraju je vojnike pozvao da pođu sa njim kako bi oslobodili Republike nesnosnog i žalosnog stanja i rimskim građanima osigurali prava i slobodu. Vojska je krenula za njim napustila Ravenu i Cezar se tog 11. I. 49. godine p. n. e. našao pred rječicom Rubikon, koja je predstavljala granicu tadašnje Italije od svijeta provincija. Za djelovanje sa vojskom južno od Rubikona, Cezar nije imao

mandat i područje Italije se smatralo metropolom, u odnosu na provincije. Prelaskom 10. I. 49. god. p. n. e. (po predjulijanskom kalendaru.) sa vojskom preko Rubikona, i zvanično bi započeo rat sa Senatom i Republikom, počinivši nesumnjivo nelegalan čin. Prekoračivši Rubikon sa naoružanom vojskom pod svoji zapovjedništvom, Cezar je izašao van legalnih okvira svoga mandata i tako se direktno uputio na stazu građanskog rata. Tom prilikom je izjavio „*alea iacta est*“ (kocka je bačena), povratka više nije bilo i započelo je konačno odbrojavanje postojanja stare Republike.

II. RIMSKI GRAĐANSKI RAT

(49. – 45. god. p. n. e.)

Raspored snaga

Protivničke strane su raspolagale i kvantitativno i kvalitetno sa različitim snagama i podrškom. Potrebno je naglasiti da je Cezarova frakcija bila i jednodušna i prilično koherentna, za razliku od protivničkog tabora, u kojoj je vladalo i šarenilo i neujednačenost. Tradicionalističko – pompejevska frakcija je ustvari bila skup čitavog niza jakih pojedinaca sa Pompejem na čelu, i tu je bilo i dosta „pametovanja“ i usaglašavanja i osobnih ambicija i nuđenja različitih rješenja i diskutiranja. Kod Cezara je vladala jasna linija zapovijedanja i znalo se ko je „gazda“ i ko je posljednji u lancu zapovijedanja koji izdaje naređenja. Samim tim su njegova i frakcija i vojska bile jedinstvena politička i borbena struktura. Cezaru je bilo znatno lakše rukovoditi svojom frakcijom, nego Pompeju (koji je zapovijedao ustvari jednom koalicijom), što će se na kraju pokazati i kao ona presudna i ključna prednost. Kako je Ciceron primijetio, Pompej je bio pritisnut godinama, neizvjesnošću i svojim strahom od Cezara i naprezan jer je bio oruđe svađalačke optimatske oligarhije.

Pored toga, legije pod Cezarovim zapovjedništvom su bile izvanredno borbeno iskusne i prokušane u mnogim ratnim situacijama, bile suočene i sa mnogim klimatskim, zemljopisnim i drugim nedaćama za vrijeme ratova u Galiji, na Rajni i u Britaniji. Pompejeve jedinice sa pohoda protiv gusara i istočne kampanje su bile već raspuštene deceniju ranije, i tek su se pojedine skupine okupljale, dok su regrutirane legije bile sa manjim borbenim iskustvom. Uz to, Cezarove legije su bile dobro uvježbane (osposobljene za brzo kretanje i manevriranje) i potpuno, do samoga kraja, odane Cezaru koji je uživao nemjerljiv zapovjednički autoritet. I disciplina Cezarovih trupa je bila na visokom nivou, čak i za ionako visoke rimske standarde po ovom pitanju. Cezar je mogao računati i na kvalitetno i lojalno germansko, galsko i noričko konjaništvo, Sa druge strane i Cezar je odlično brinuo o svojim vojnicima (nagrade, odlikovanja i unapređenja su bila česta za sve oni koji su se istakli, a vojni plijen se pravedno dijelio), a i sa njima je dijelio i dobro i zlo i pokazivao da je spreman da se suoči sa istim nedaćama i oskudicom kao i redovi. A prema vojnicima je zadržao prijazan odnos, izbjegavajući pretjeranu zapovjednu aroganciju, radi čega su vojnici i bili spremniji za teške bitke ali i da pomognu Cezaru u određenim financijskim problemima (oni su bili spremni kreditirati obećanu dvostruku platu do završetka rat). Takav svoj stav je pokazivao i u verbalnom ophođenju sa vojnicima, koje je uobičavao zvati „drugovima“, a ne vojnicima ili građanima. Cezarova vojska je bila i dobar

primjer uzajamne solidarnosti, jer su se siromašniji suborci znali podupirati iz zajedničkog fonda. Regrutna baza Cezarovih legija je uglavnom sa područja Cisalpinske Galije i sjeverne Italije, pa je on dobro pazio i na ove krajeve.

Podrška Cezaru od strane rimskog plebsa nije mogla biti čvrsta ni dovoljna, tim prije što su i Cezarovi protivnici imali među plebejcima mnogobrojne klijente. Priličan broj pristaša imao je Cezar i među stanovništvom italskih municipija. Većina municipija stajala je na strani Cezara za vrijeme njegove borbe s Pompejem. Među stanovnicima municipija bilo je poduzetnika, koji su se koristili Cezarovom provincijskom politikom; novi italski kolonisti dobivali su od njega zemljišne čestice; iz redova italskih stanovnika popunjavane su Cezarove legije. Ali su i neprijateljske grupe također imale u gradovima podršku, koja se zasnivala na istim tim klijentskim vezama. Oko Cezara okupili su se neki moćni rimski poslovni ljudi, tijesno povezani s provincijama. U njihovom interesu bilo je stvaranje takvih uvjeta koji će učvrstit trgovačke veze. Cezar je nastojao na svoju stanu privući vladajuće grupe provincijskog stanovništva i samim tim proširiti svoju socijalnu bazu. On je darežljivo dijelio prava rimskog građanstva ne samo pojedinim osobama, već i čitavim gradovima. Zajednice Cisalpinske Galije dobijale su od njega pravo rimskog građanstva. Prava rimska građanstva dodjeljivana su pojedinim španjolskim gradovima, kao i mnogim stanovnicima novoosvojenih područja slobodne Galije. Nadaleko se širi latinsko pravo, koje je dano raznim gradovima Narbonske provincije, mnogim španjolskim općinama, sicilijskim gradovima i nekim afričkim gradovima. Romanizaciji zapadnih područja doprinijelo je osnivanje rimskih kolonija po ranim provincijama. Naselja italskih kolonista pojavila su se i u istočnim provincijama – na južnoj obali Crnog mora i u Siriji. Sve ove mjere povećale su broj Cezarovih pristaša u oblastima zavisnim od Rima, ali su Cezarove pristaše po provincijama bile malo utjecajne u političkom pogledu.

Galske provincije su i bile jedina područja rimskog imperija u kojima je Cezar imao bezuvjetnu podršku krajem 50. god. p. n. e. U samoj Italiji su tradicionalisti (čiji je tada najznačajniji lik bio Katon Mlađi) i Pompej su više – manje širili uvjerenje da su oni branitelji Republike i zakona, dok bi Cezar bio uzurpator. A i Pompejevo ime je imalo još uvijek snažno dejstvo u drugim provincijama. Ustvari izuzev galskih provincija i pojedinih zona na jadranskoj obali Ilirika, ostale provincije su početkom 49. god. p. n. e. bile pod kontrolom tradicionalista i pompejevaca. Tako je Pompej mogao računati i na njihova sredstva i vojsku, ali i na podršku čitavog niza kraljeva i potčinjenih «savezničkih» državica na rubovima rimskog imperija (posebno na Orijentu). Oni su stavili na raspolaganje i svoje oružane snage i financije, a neki će se pretvoriti u najžešće protivnike Cezara. Od ovih saveznika kao najogorčeniji protivnik Cezara pokazati će se Juba I., kralj Numidije (živio oko 85. – 46. god. p. n. e.), koji je za vrijeme vladavine svoga oca Hiempsala zavadio sa Cezarom, a i Cezarov pouzdanik Kurion je bio predložio da se Numidija pretvori u provinciju. I Parti su mogli pružiti podršku anticezarovskoj stranci, jer je namjesnik Sirije

Bibul kreirao mir sa Pakorom (koji je preuzeo prijestolj Partije) predstavljajući Krasa kao Cezarovog prijatelja i političkog saveznika (nasuprot predstavljajući tradicionaliste kao one koji su se suprostavljali partskoj ekspediciji Krasa). Pompej je dobio i savezništvo od često antirimskih Delmata, samo zato što su oni smatrali da su prokonzul Cezar i njegovi saveznici na istoku Jadrana njihovi glavni protivnici. Na prvi pogled gledano, Pompejevsko – tradicionalistička strana je izgledala znatno snažnija i brojnija, jer je samo u hispanskim provincijama imao sedam legija na raspolaganju, i mnoge legijske, pomoćne i savezničke trupe razasute širom provincija. U djelu „Građanski rat" je zabilježeno da je Pompej, uvjeren u snažan autoritet među svojim brojnim pristalicama i veteranima u Italiji, tvrdio da je dovoljno da samo nogom od zemlju udari i pojaviti će se mnoge legije. Kako bi se ta golema anticezarovska vojska sakupila, senatskim zaključkom od 7. I. 49. god. p. n. e. je odlučeno da se optimatski predstavnici razašalju širom imperija kako bi se vojska, materijalna i financijska sredstva našla, sakupila i pripremila za predstojeći rat. Ipak je Pompej naišao na problem prilikom regrutiranja konjanika, jer su uobičajena regrutna područja za rimsku konjicu bili pod Cezarovom kontrolom. Zato je Pompej bio prinuđen da 300 apulskih pastira unovači i opremi kao konjanike. Kako bi se došlo do novca, uzimano je blago iz hramova.

Sa Cezarovim prelaskom preko Rubikona, nastupilo je još jedna situacija u rimskom, italijanskom i provincijskom društvu. Sada je trebalo odabrati stranu, i pojedinci i čitave zajednice su morali da se odrede prema novom građanskom ratu. Sada su na kušnji bila mnoga prijateljstva, lojalnosti, klijentsko – patronske i porodične veze, koja su se lomila pod rezom maće ideološke i stranačke borbe. Tit Labijen, znameniti i proslavljeni visoki oficir iz Cezarove „galske vojske" je ipak i previše bio lojalan Senatu i tradicionalnom uređenju, i prešao je u suparnički tabor (iako mu je Cezar prethodne 50. god. p. n. e. povjerio zapovjedništvo nad Cisalpinske Galije). Bratske i bračne veze su se lomile pod udarom topuza građanskog rata (kao što je uostalom slučaj u svakom građanskom ratu), pa su se tako na različitim stranama našli npr. Gaj Kasije Longin i Kvint Kasije Longin (braća ili rođaci).

Načelno su i siromašniji slojevi više podržavali Cezara, dok su tradicionalisti i pompejevci veću dobivali podršku iz viših slojeva društva i lokalne aristokratije. Pored Pompeja i Katona Mlađeg, od istaknutijih predstavnika pompejevsko tradicionalističke frakcije je potrebno istaći Metela Scipiona, Cicerona (koji je ipak lavirao), Tita Labijena, Publija Atija Vara, Lucija Afranija, Marka Petreja.... I pored toga što je načelno zastupao narodnjaštvo, u Cezarovom taboru se nalazio i priličan broj mladih nobila čiji su se stariji rođaci borili na strani Pompeja i tradicionalista. Cezar je u potpunosti mogao računati na Marka Antonija, Kuriona, Gaja Trebonija, Decima Junija Bruta Albina....

Cezarov „blitzkrieg“ u Italiji

Za Cezarov prelazak preko Rubikona se, po Ciceronu, već znalo 18. I. 49. god. p. n. e. Ova vijest je djelovala neugodno iznenađujuće po tradicionaliste i Pompeja, čija je glavnina trupa bila u hispanskim provincijama, a temeljna potpora u pristalicama i saveznicima bila u istočnim provincijama. Izgleda da nisu mogli shvatiti da se Cezar usudio da aktivno i brzo djeluje u toku samo par dana, i to sa samo jednom legijom na neposrednom raspolaganju. Tradicionalističko –pompejevska strategija se zasnivala na tome da borbe neće odmah započeti, nego će se prvo skupljati trupe i resursi, i to je bila njihova startna greška u procjeni situacije. Iako su se u Italiji nalazile dvije legije, kojima je zapovijedao Pompeje, ipak je gro „galske, legijske vojske“ bio na putu prema Italiji. Cezar je znao da je brzina jedina njegova strateška prednost, jer je svako odlaganje davalo mogućnost da Pompejeve legije iz Hispanije prodru u Galiju, a izvrši se mobilizacija italske vojske pod Pompejevim zapovjedništvom. Brza reakcija i šok brzog prodora direktno u samo srce Republike su bili jedino rješenje koje je Cezar imao, i to je odlično izvedeno. Briljantnost blitzkriega Cezara u Italiji će ući u anale odlično izvedene ratne strategije. Cezarova namjera je nesumnjivo bila šokirati protivnika, i zauzeti Rim i Italiju što je moguće brže. Time ne bi samo spriječio mobilizaciju ljudstva i materijala za protivničku stranu, nego bi i u Rimu preuzeo institucije Republike, preko kojih bi legalizirao svoju poziciju u građanskom ratu (koja je u tim prvim danima nakon prelaska Rubikona, gledano u legalističkom smislu, bila vrlo loša), te se predstavio i zaštitnikom Republike, od onih koje su cezarovci smatrali uzurpatorima.

Nakon prelaska Rubikona, Cezar napredovao popilijsko – flaminijskom cestom koja vodi od Ravene prema Ankoni, dok je Marko Antonije krenuo sa trupama emilijevsko – kasijskom cestom od Bononije (današnja Bolonja) do Arecija. Otpora brzom nadiranju skoro da i nije bilo, i Cezar je mogao birati ili da ide prema Rimu ili prema Luceriji, gdje se nalazilo 7.000 pješadinaca i nešto konjanika pod zapovjedništvom tradicionaliste Apija Klaudija. Cezar se ipak preusmjerio prema Luceriji.

U Rimu je na vijesti o brzom napredovanju Cezara nastupila panika. Pompej je u početku pomišljao da pristupi odbrani Grada, ali kada je doznao da je Cezar trupe preusmjerio prema Luceriji, promijenio je strateški pristup i naređena je evakuacija snaga i pristalica tradicionalističko – pompejanske frakcije. Pompej je bio u potpunom pravu, kada je pristupio napuštanju Grada, jer je njegova odbrana u novonastalim uvjetima bila teško održiva. Glavna snaga Pompeja se nalazila u prekomorskim provincijama, a ne u Italiji. Odbrani Grada se moglo pristupiti samo ako je riječ o stvarnoj očajnoj situaciji (npr. u slučaju da je Cezar direktno napao Grad), ali je Cezarovo preusmjerenje prema Luceriji, pomoglo Pompeju da dobije na vremenu i da u redu evakuira snage kojima zapovijeda te istaknute tradicionaliste. Inače, vrlo je teško bilo kontrolirati strah onih koji su se sa ili bez razloga plašili Cezara, a takvo stanje je savršeno plodno tlo za bujanje neprovjerenih i

lažnih vijesti. Npr. procurile su netačne vijesti da su se pojavili pred Gradom, i da će Pompej kazniti svakoga ko u Rimu ostane, nakon evakuacije, kao tobožnjeg pristašu cezarovaca. Pompej i tradicionalistički senatori sa konzulima su pobjegli u Kapuu, gdje je bio stacioniran dio trupa. Smetnja koja je nastala je bila tolika da konzuli nisu stigli državnu blagajnu smjestiti na sigurno. Kada im je Pompej izdao naređenje da to učine, on su mu poručili da bi bilo bolje da on posjedne Picenum. Kako bi se kako tako smirila situacija, 23. I. 49. god. p. n. e. sazvalo se ratno vijeće pompejevsko – tradicionalističke frakcije u *Teanum Sidicinumu*. I tada je Cezar predlagao prestanak rata, da će vojsku raspustiti i provincije predati novim namjesnicima, te kandidirati za konzula, ako Pompej razoruža trupe u Italiji i ode u hispanske provincije. Cezaru je odgovoreno da će se Italija demilitarizirati i da će Pompej otići u hispanske provincije, samo onda kada to i Senat u zvaničnoj legislativi odluči. Do tada Cezar je poručeno da se vrati u svoje mandatno područje. Cezar je bio poručio i Pompeju da se želi sa njim sastati, ali je i ovaj poziv odbijen.

Za to vrijeme, Cezar nije gubio vrijeme, nego je spojio svoje trupe i preko Ankone ušao u Picenum. U blizini Auxima u sjevernom Picenumu je došlo do prvog ozbiljnijeg sukoba. Vrlo bitan detalj blitzkriega u Italiji se desio u gradu Korfiniju, u koji je došao Lucije Domicije, tradicionalistički aristokrata. Međutim, ovaj protucezarovski zapovjednik nije slušao Pompejeve naloge da krene naprijed prema Cezaru i usporava njegovog napredovanje, niti je pripremio dobro trupe kojima je bio nadređen, a niti odbranu Korfinija. Čitava njegova taktika se zasnivala na tome da će Pompej doći sa još vojske. Cezar je sa vojskom (koja se naglo povećavala dolaskom pojačanja) 14. II. 49. god. p. n. e. izbio pred Korfiniji. Domicije je pokušao pobjeći iz Grada, što je izazvalo nezadovoljstvo vojske, pa nije to uspio izvesti. I 20. II. 49. god. p. n. e., uz vrlo malo pruženog otpora, Domicije je predao Korfinij i kompletnu vojsku Cezaru. Taj čin je bio vojnička katastrofa tradicionalističko pompejanske frakcije na italijanskom ratištu. Odmah je nastupio val predaja garnizona kao u Albi (3000 vojnika), Teracini (1500) i Sulmonu (3500). Pompej je postao u potpunosti svjestan da je Italija izgubljena, i preostale tradicionalističko – pompejanske snage i mnoštvo bjegunaca civila su upućeni u luku Brundizium. Odatle su trebale biti prebačene na Balkanski poluotok. Pošto je bilo dosta onih koje je trebalo prebaciti, a malo brodova odlučeno je da se prelazak obavi u dva navrata. Prvi prelazak je obavljen 4. III., dok je Pompej ostao sa dijelom trupa u Brundiziumu. Ali, u to je stigao Cezar i sa kopnene strane je zatvorio ovu luku, ali pošto je bio bez mornarice, ostavljen je izlaz pompejevskim trupama. I kada su došli brodovi sa balkanske obale, iz Brundiziuma je evakuiran i ostatak trupa. I tako je u samo dva mjeseca Cezar maestralno zauzeo Italiju, bez većih problema je razoružao veliki broj protivničkih vojnika a pod njegovu kontrolu su došle državne financije. Pompejevsko – tradicionalistička frakcija se žalila na strašnu brzinu, uviđajnost i energiju „nemani“ (mislilo se na Cezara).

Cezar u kontroli nad Italijom i Rimom

Ali i pored zauzimanja Italije, Cezarova pozicija nije baš bila dobra. Dio vojske je morao ostaviti po nizu gradova i strateških tački kao posadne garnizone, novac iz zarobljenih blagajni se potrošio, a priliv novca i resursa sa istoka je presjećen. Uz to, vladala je bojazan, da će doći do radikalnog obračuna i promjena u svojinskim odnosima, po uzoru na ono što je deceniju i po ranije najavljivao Katilina. Posebno se ta bojazan povećavala kada se znalo da su Kvint Hortenzije, Gaj Kurion i Marko Antonije, u rimsko – italskoj javnosti poznati kao raskalašeni dužnici, bili glavni suradnici Cezara. Zato se očekivalo da će Cezar raditi u materijalnoj koristi svojih drugova, da će dopustiti „galskoj vojsci" da harači po Italiji i da će se brutalno obračunati sa svima onima koji mu se ne svidjaju ili su bili protiv njega. Međutim, desilo se nešto sasvim suprotno. Već u Ariminu (današnji Rimini) je Cezar izdao naređenje da nijedan vojnik ne smije po gradu nositi oružje, a u Korfiniju (nakon njegove predaje kasno na večer) Cezar je odgodio ulazak u grad do jutra kako bi spriječio da vojska po noći (kada ju je teže kontrolirati) maltretira civile i zarobljenike. U samome Rimu je Cezar poštedio svakoga, a i pored financijskih neprilika radije se zaduživao nego što bi konfiscirao ili oduzeo nečiji imetak. Labijenu, koji je ostavio i novac i prtljagu, poslao je sve u neprijateljski tabor. Sa zarobljenicima je postupao vrlo humano, a Domicija je i oslobodio zarobljeništva. Time je uspio da zadobije povjerenje Rimljana i Italijana, i da izvojuje i političku pobjedu nad propagandom svojih protivnika. Ali ne bi trebalo smatrati ovu „Cezarovu milost" (*clementia Caesaris*) samo kao političko oruđe Cezara, ili neki privremeni taktički oportunizam, Izgleda da je i sam Cezar smatrao da tako treba postupati, i da je njegova glavna strateška opservacija bila da na svoju stranu prevede što je moguće veći broj ljudi, i da zadobije njihovo povjerenje. Vjerojatno je Cezar mislio da će tako lakše moći provoditi svoj vrlo ambiciozni politički i reformni program i da će na svoju stranu privući i neke umjerenije protivnike i ugledne i utjecajne Rimljane. Nije bilo ni nekih posebnih istraga, a npr. nakon bitki kod Farsale i Tapsa je zaplijenjene spise, koji bi mogli kompromitirati mnoge pripadnike nobiliteta, nije zloupotrijebio, nego ih je dao spaliti, smatrajući da time u prah i pepeo pretvara i sve ono što je bilo ranije i da započinje novo doba. Cezarova uspostava reda i mira u Italiji nije uopće prouzrokovala dublje poremećaje, i svi pokazivali znakove olakšanja jer je bilo očekivano (djelimično i pod utjecajem dosta snažne tradicionalističke propagande) razračune i konfiskacije u stilu Marija i Sule. Konfiscirana je imovina samo Pompeja i njegovih najdosljednijih pristaša. Uskoro su i aristokratskiji elementi rimsko – italskog društva počeli pokazivati određeni nivo pristajanja na novu situaciju. Nakon pobjede nad neprijateljima Cezar odlučno kreće putem pomirbe sa starom aristokracijom. On se vrlo darežljivo odnosi prema istaknutim aristokratima, bivšim Pompejevim pristašama. Oni se biraju na najviše državne položaje, šalju u provincije, dobivaju posjede na dar. Za Cezarovu socijalnu politiku, kada je stekao dominantnu vlast u

Rimu, karakteristično je nastojanje da nađe oslonac kod raznih socijalnih grupa, i to se odražava u mnogobrojnim reformama koje je on sproveo. Ipak na kraju, za vrijeme martovskih ida, pokazati će da je politika prevelikog oportunizma i popuštanja i vjerovanja ljudima ipak bila loša procjena. Ali sa poslovičnom blagosti i milosti, Cezar je izgubio i neke svoje radikalnije i energičnije pristalice, prvenstveno one iz redova ekstremnih populara.

Krajem marta Cezar je konačno stigao u Rim, te je za 1. april dao sazvati Senat. Ipak na sjednicu Senata nisu došli ni Ciceron (koji je prvo pobjegao iz Rima, ali se ubrzo i vratio), ni Cezarov punac Lucije Pison, a konzular Servije Sulpicije Ruf je čak predložio da Cezar odustane od rata u hispanskim provincijama i na Balkanu, i da bi to bilo zaslužno djelo za domovinu. I Senat, ustvari ono što je ostalo od njegovih članova u Rimu i Italiji, je ipak odbio imenovati Cezara za diktatora. Cezar jednostavno nije mogao primijeniti silu na preostale senatore, jer bi to bio šlag na tortu protivničke strane i njihove propagande, i po automatizmu Cezar bi stvarno postao uzurpator i neprijatelj Republike. Jedino što mu je preostalo jeste ubjeđivanje ili korumpiranje. Tako je neuspješno pokušao da potkupi prezaduženog Lentula, jer je po rimskim zakonima konzulov prijedlog bio presudan u toku procedure izbora za diktatora. Preostali senatori su isto tako morali računati i na mogućnost da pompejevsko – tradicionalistička frakcija pobijedi. U tom slučaju bi se moralo opravdati zašto se legitimizirala Cezarova pozicija. Čak je i plebejski tribun Lucije Metel protestirao, i to protiv njegovog preuzimanja državne blagajne. Plebejski tribun je postavio pečat na ulaz u državni trezor, ali je Cezar prenebregao veto plebejskog tribuna i silom ušao i koristio novac u trezoru. Taj čin je nesumnjivo predstavljao povredu starih zakona i svetosti tribunske institucije. I tako je Cezar započeo sa zaobilaženjem zakonske procedure, pa je tako za gradskog prefekta imenovao Marka Emilija Lepida, te je donio još niz odredbi. Nakon toga je vrlo brzo, ponovo napustio Italiju i uputio se prema hispanskim provincijama na zapadu.

Kampanja na zapadnom frontu

U djelovanju na zapadnom frontu Cezar je isto pokazao iznimnu brzinu i odlučnost. Ovaj ofanzivni pokret na zapad je bio više nego neophodan, jer Cezar nije smio dozvoliti da bude uvučen u sinkronizirano i istovremeno vođenje borbenih operacija i na istoku i na zapadu. Zato je odlučio da se prvo uputi na zapad, gdje je mogao otići kopnenim putem, jer nije raspolagao sa dostatnom mornaricom kako bi se prebacio na Balkan. Sa svojom inicijativom je ponovo i iznenadio protivnika i pokazao svoje strateško razmišljanje.

Hispanske provincije su bile mandatna područja Pompeja, i tamo se nalazilo sedam legija. Ako bi ih porazio ili pridobio na svoju stranu, Cezar bi se prvo oslobodio zapadnog fronta, a onda bi dobio na vremenu i izvršio temeljne pripreme za prebacivanje na Balkan i konačni obračun. Zapovjednici Pompejevih legija u hispanskim provincijama su bili učenjak Marko Terencije Varon (*Marcus Terentius Varro*), te Lucije Afranije (*Lucius Afranius*) i Marko Petrej (*Marcus Petreius*; poznat kao pobjednik nad Katilinom). Cezar je u hispanske provincije krenuo sa devet legija i 6.000 konjanika. Cezar je i u pokretu prema Hispaniji pokazao silovitu brzinu i manevarske sposobnosti, pa je put do hispanskih provincija prešao za samo 27 dana, što bi bilo impozantno djelo i za moderne ratove.

Na putu prema Hispaniji, Cezar je prolazeći današnjom Azurnom obalom morao da vodi borbu i sa Masilijom, koja je stala na stranu Pompeja i Senata, i u aprilu 49. god. p. n. e. zatvorila je kapije Cezaru. U Masiliju se bio sklonio Lucije Domicije Ahenobarb, koji je bio zapovjednik Korfinija i kojeg je Cezar oslobodio, ali je ovaj tradicionalista i optimat u Masiliji agitirao protiv Cezara. Masilija se nalazila na takvom mjestu da je Cezar nije mogao zaobičiti i morao ju je ukloniti kako bi prodro u Hispaniju. Za to vrijeme, Petrej i Afranij su sa pet legija, 40.000 hispanskih auksilijara i 5.000 konjanika krenuli su da zatvore put preko Pirineja. Cezar je osobno neko vrijeme ostao kod opsade Masilije, ali je tri legije pod legatom Fabijem poslao naprijed. I ovaj potez je bio uspješan, i kada su zapadna Pompejeva vojska došla do pirinejskih prolaza, oni su bili zauzeti od strane cezarovaca. Pošto su izgubili pirinejsku liniju odbrane (koja im je predstavljala temeljnu stratešku osnovu borbe na zapadnom frontu za anticezarovce), Afranij i Petrej su se utaborili kod grada Ilerde (između Pirineja i rijeke Ebro). Ubrzo stiže i cezarovska vojska, koja se utabori u delti kod Ilerde između dviju rijeka Sikorisa i Cinge. Napad cezarovaca je započeo 23. VI. 49. god. p. n. e. kada je došao i Cezar (koji je napustio sukob sa Masilijom, prepustivši ga svojim dozapovjednicima Gaju Treboniju i Decimu Juniju Brutu Albinu / *Decimus Junius Brutus Albinus*) sa ostatkom vojskom, i došlo je do bitke, koja je završila bez očitog pobjednika (iako su pompejanci imali bolju taktičku poziciju). Nesretnim sticajem okolnosti, zbog veće vode (uslijed proljetnih oluja i topljenja snijega na planinama) u Sikorisu, došlo je do rušenja dva drvena mosta preko ove rijeke. Tako je Cezar sa svojim trupama ostao u poplavljenom taboru (koji je bio niže situiran u odnosu na pompejevce), i odsjećen i bez zaliha i resursa i sa pojavljivanjem bolesti, ali to njegovi protivnici nisu znali iskoristiti kako bi ga ili izgladnili ili uništili ili bar odbacili nazad u Galiju. Kada se voda konačno povukla, Cezar je naredio dizanje novog mosta, te je vojska ponovo mogla dobivati hranu i druge potrepštine, i samim tim napredovati prema rijeci Ebru. Uslijed toga Petrej i Afranije su morali da napuste svoj tabor i grad Ilerdu, i počnu se povlačiti u pravcu vojske kojom je zapovijedao Varon.

Tada su mnoge zajednice na ovom području počele prelaziti na Cezarovu stranu. Cezar je naredio svojim trupama da krenu na protivnika, tako da se njihovo povlačenje blokira. I on je dobrim manevarskim potezom praktično zaobišao protivničku glavninu trupa. Uvidjevši to pompejanski zapovjednici su se povukli ponovo prema Ilerdi, gdje su se našli potpuno opkoljeni (do 30. jula su bili potpuno zaokruženi u svome taboru) i odsjećeni od ostatka hispanskih provincija, odakle su dobijali resurse i očekivali pomoć. I kada je glad zavladala među pompejanskim trupama (pet legija, i mnoštvo auksilijarnih jedinica) one su se predale 2. VIII. 49. god. p. n. e. I sa njima je Cezar vrlo dobro i blago postupao. Predaja kod Ilerde je praktično rasturila zapadni front i oslobodila lijevo krilo za buduće Cezarove operacije i stavila provinciju Bližu Hispaniju pod Cezarovu kontrolu. Nakon što se vijest o predaji zapadne vojske kod Ilerde i Ebra raširila, važnije hispanske zajednice (Korduba, Gades) su se predale Cezaru. A kada je i Italica zatvorila kapije pompejanskim trupama, predao se i Varon sa svojom vojskom (2 legije) bez borbe. Sama kampanja na zapadnom frontu je isto ličila ne neku vrstu blitzkriega i sve se odigralo brzo i bez većih gubitaka i stradanja na obje strane (cezarovci su pretrpili oko 700 poginulih, a pompejevci oko 200 poginulih i 600 ranjenin), ali sa puno manevriranja u čemu je Cezar pokazao sav svoj raskošni genij. Moglo bi se reći da su gubici i vojnika i civila bili minimalni u odnosu na liniju sukoba i obm angažiranih snaga.

Cezar je u Daljoj Hispaniji (*Hispania Ulterior*) ostavio kao legata Kvinta Kasija Longina, brata ili rođaka tradicionaliste Gaja Kasija Longina, sa zapovjedništvom nad 4 legije, koje su djelimično bile sastavljene od vojnika koji su se predali ili prebjegli u Cezarov tabor. Uprava u Hispaniji Kvinta Longina (sutribuna sa Antonijem za 49. god. p. n. e.) je bila totalni promašaj, i on je provincijalce sa okrutnošću. Imenovanje (48. god. p. n. e.) za pohod protiv Jube Numidskog mu je dalo dobar izgovor za novu opresiju, pa je izbila pobuna u Kordubi (danas Kordova). Kvint Longin je bez milosti i vrlo okrutno kaznio vođe pobune, što je samo jačalo jaz sa Hispancima. Na kraju su se i neke njegove trupe pobunile pod kvestorom Marcelom, koji se proglasio namjesnikom provincije. Marcelove trupe su u gradu Ulia opkolile Kvinta Longina, koji se obratio za pomoć Marku Emiliju Lepidu (*Marcus Aemilius Lepidus*, 89/88 – 13/12. god. p. n. e.; sin istoimenog čuvenog konzula iz 78. god. p. n. e. i buntovnika protiv sulinskog režima), namjesniku (od 48. god. p. n. e.) Bliže Hispanije (*Hispania Citerior*) i mauritanskom kralju Bogudu. Međutim, ova dvojica su pregovarali sa pobunjenim Marcelom i sa njim dogovorili sporazum da će Kvintu Longinu biti dopušteno da ode sa trupama koje su mu ostale lojalne. Kvint Longin je onda poslao svoje trupe u zimovališta, i ukrcao se u brod u Malaci, ali je doživio brodolom na ušću Ebra. Uprava Kvinta Longina je prilično naštetila cezarovskoj stvari u Hispaniji, što će se ubrzo i pokazati.

Masilija

Ipak je još ostalo otvoreno pitanje Masilije. Ova drevna, močna i ugledna grčka (fokejsko - jonska) kolonija ostala je posljednji đep anticezarovskog otpora na zapadnom frontu. Masilijanci su posjedovali i snažno brodovlje, koje se jednostavno moralo eliminirati. Inače pompejansko – tradicionalistička frakcija je bila znatno snažnija od cezarovaca u mornarici, i to je uveliko iskorištavala. Ali je i cezarovska frakcija pristupila gradnji i opremanju mornarice, te je veliki broj brodova izgrađen pod rukovođenjem Decima Bruta, istoga onoga koji je Venete pobijedio u pomorskoj bitci na Atlantiku. I nakon Veneta, Decim Brut je uspio da sa tom novom mornaricom krajem juna porazi i Masilijance. Na kopnu ih je pristinuo Gaj Trebonije, započevši i opsadu grada, koristeći najrazličitiji spektar opsadnih mašina. Ipak je tradicionalistička flotila pod zapovjedništvom Lucija Nasidia (*Lucius Nasidius*) uspjela da se probije do masilijanske luke i da pojaća pomorske snage. Odgovornost za ovaj prolaz snosi Gaj Skribonije Kurion (*Caius Scribonius Curio*) koji je kao predstavnik cezarovske frakcije bio nemaran u čuvanju sicilijanskih prolaza. Zbog ovog pojačanja došlo je do nove pomorske bitke u kojoj je Domicije ponovo poražen od Decima Bruta. Nakon toga Masilijanci su bili prisiljeni da brane svoje zidine od napada cezarovaca, i u jednom trenutku su molili za primirje, da bi ga onda prekršili uništavajući po noći opsadne radove protivnika. Ali su se ipak nakon žestookih borbi predali Cezaru koji se vraćao iz Hispanije. Masilija je izgubila određene privilegije i dio teritorija, ali je sačuvala temeljnu autonomiju i slobodu, iako je bilo cezarovskih oficira i vojnika koji su vjerolomnoj Masiliji (jer su prekršili primirje, izvršivši noćni napad) joj htjeli namijeniti sudbinu Kartagine i Korinta. Domicije je uspio da pobjegne Pompeju na Balkan, i to samo sa jednim plovilom.

Ostrvsko – afrički front

Strategija optimatske frakcije se zasnivala i na da zaprečavanju prijevoza žita i drugih resursa u Italiju, kako bi se što je moguće više izgladnilo područje pod cezarovskom kontrolom i naravno protivnička oružana snaga. Osnovna postavka ove strategija je bila pomorska premoć na Mediteranu, te kontrola nad velikim otocima Korzikom, Sardinijom i Sicilijom, te nad provincijom Afrikom, koja je tada obuhvatala samo jedan dio današnjeg Tunisa. Afrika i Sicilija su bile žitnice Republike, i od njih je zavisilo kvalitetno snabdjevanje žitom i drugom hranom Italije i Rima. Toga je u potpunosti bio svjestan i cezarovski borbeni štab, te je radi toga na Sardiniju poslao Kvinta Valerija sa dijelom trupa.

Valerije je uspio da preotme Sardiniju od pompejevskog namjesnika. Na Siciliju je poslao Gaja Kuriona, kojem je pomagao iskusni Gaj Kaninije Rebil. Cezarovci su zauzeli Siciliju praktično bez borbe, jer je Katon Mlađi napustio, smatrajući da nije raspolagao sa dovoljno vojske. Nakon toga, Kurion je ostavivši dio vojske na Siciliji kao posadni garnizon (što će se pokazati kao njegova greška), otplovio za Afriku. Anticezarovci su u Africi bili mnogo snažniji i organiziraniji i spremniji na djelotvorniji otpor. U Africi su optimati u potpunosti računali na numidskog kralja Jubu I. i njegove brojne trupe. Kurionove trupe su se iskrcale između Hadrumentuma i Utike, a zatim su potukle anticezarovca i namjesnika Afrike Publija Atija Vara (*Publius Attius Varrus*) i počele opsjedati Utiku. Ali numidska vojska koja je došla kao pojačanje Atiju (kojeg je Kurion potcjenjivao) je teško porazila cezarovce u bitki na rijeci Bagradas 24. VIII. 49. god. p. n. e. Sam Kurion je ne želeći da se osobno povuće, borio do samoga kraja i svoje pogibije. Za pobjedu je ustvari najviše zaslužan numidski vojskovođa Sabura. Ostatak Kurionove vojske se predao u kasno ljeto 49. god. p. n. e. i to je bio prvi ozbiljniji poraz cezarovaca. Zarobljeni senatori – cezarovci su bili odvedeni u Numidiju, gdje su bili javno izloženi i zatim pogubljeni. Samo se vrlo mali dio Kurionove vojske, uključujući i kasnijeg čuvenog historičara Azinija Poliona (*Asinius Pollio*) i kasnijeg konzula Gaja Kaninija Rebila (*Caius Caninius Rebilus*), uspio domoći Sicilije.

Jadranska bojišnica

Vrlo bitna bojišna linija se nalazila i na Jadranskom moru i istočnojadranskoj obali i njenom zaleđu. Vlast Republike na ovom području prije prelaska Rubikona je bila vrlo, vrlo fragmentirana. Iako se nekada u ad-hoc formi podjeljivala prokonzulska ili propretorska vlast nad Ilirikom, uistinu je rimska vlast zahvatala samo određene pojaseve. Pitanje je da li je uopće tada postojala provincija Ilirik u onoj formi i sa onim praktičnim dejstvom i funkcionalnim i stalnim institucijama kao što su bile provincije Afrika, Bliža i Dalja Hispanija, Sicilija... itd... Republika, odnosno Rimska Država je sve do velikog Oktavijanovog pokreta 35. god. p. n. e., imala većim dijelom posrednu vlast na ovom području, preko zavisnih domaćih pupit državica i saveznika; a neposredno na manjim, često kopneno nepovezanim, posjedima razasutim po čitavoj istočno-jadranskoj i jonskoj obali. Salona i Narona (koji su bili teritorije, «gradovi» rimskih građana) su i za vrijeme Republike predstavljali određene administrativno-upravne jedinice, koje su imale svoje lokalne upravne institucije i magistrate, uključene na neki način u strukturu Rimske Države. Pored salonitanskog i naronitanskog agera u sastav Rimske države i njen vanitalski ustroj na istočnoj jadranskoj obali su prije Cezara vjerojatno bili uključeni i drugi dijelovi obale i

neposrednog zaleđa (npr. u Hercegovini, Albaniji, Crnoj Gori) i Istra. U unutrašnjosti Zapadnog Balkana rimska vlast se ne samo da nije osjećala, nego se i dalje odvijao samostalni život niza mlađe željeznodobnih politija kao što su Mezeji, Dezitijati, Breuci, Naresi, Deretini, Dindari... itd. Ove zajednice uopće nisu imale dodira sa rimskim trupama, jer je delmatsko – japodski „bedem" bio tada još uvijek dovoljno snažan i vitalan da na sebi (već nešto duže od jednog stoljeća) zadržava rimski pritisak i tako ne dozvoli prodor rimskih legija u dublju unutrašnjost.

Najvažniji rimski saveznici na srednjem Jadranu su bili Liburni i Daorsi, a poradi spora Liburna sa susjednim Delmatima i Cezar je kao legalni prokonzul bio uvućen u sukob sa ovim najvećim ilirskim narodom koji je imao dosta snažnu politiju. Za očekivati je bilo i da oni gradovi, zajednice, državice, politije, narodi i plemena koja su bila lojalna Cezaru kao prokonzulu ostanu na njegovoj strani, dok bi oni koji bi ranije imali antirimsku agendu, sada postali saveznici i pristalice tradicionalističko – pompejanske frakcije. Tako su se i Delmati našli u ovom potonjem taboru. Jadransko i Jonsko more su bili bitni za obje strane, jer se preko njih prelazilo iz Italije na Balkan i obrnuto. Ovladavanje ovim akvatorijem je bilo strateška prednost i tu su se opet umiješali i sukobi mornarica i ranije narodnosno – plemenske razmirice. Ali na početku rata, stvari nisu dobro stajale po cezarovce, jer je njihova flotila pod zapovjedništvom Publija Kornelija Dolabele (*Publius Cornelius Dolabella*) doživjela poraz između kopna i otoka Krka (*Curicta*), kod otočića Sv. Marko. Na otoku Krku su se nalazile i cezarovske trupe pod zapovjedništvom Gaja Antonija (*Caius Antonius*, mlađi brat Marka Antonija), koje nisu dobile ni pojačanje ni resurse. Radi toga se Gaj Antonije predao Marku Oktaviju (*Marcus Octavius*; edil za 50. god. p. n. e.), zapovjedniku pompejanske flote u Jadranu. Pored M.Oktavija na ovom području je važan zapovjednik protucezarske vojske bio i Skribonije Libon, ali je on nakon pobjede na sjevernom Jadranu napustio navedenu zonu. Marko Oktavije je nastavio uspješno voditi borbene operacije na ovom Cezarovom mandatnom području, a sa Delmatima je sklopio i protucezarski savez. Oktavije je uspio pridobiti, nešto prijetnjama, nešto obećanjima mnoge gradove. Grčka kolonija Issa (Vis) koja je zauzimala strateški položaj na Jadranu je prešla na pompejansko – tradicionalističku stranu (tako što je primila pompejansko – tradicionalističku mornaricu). Isejci su bili i uvrijeđeni što su rimski građani iz Salone uzimali sve više maha, oslanjajući se na Cezara i previše ne mareći za prava Isse, koje je i Cezar potvrdio u prethodnoj deceniji. Ali Salona i njeni rimski građani su se pokazali lojalnim Cezaru i uporno su se branili od opsade snaga kojima je zapovjedao Oktavije. Salonitanci su se tako dobro branili, da je Marko Oktavije morao da napusti napad na Salonu kako bi otplovio za Dirahij gdje je prezimio 49/48. god. p. n. e.

Nakon bitke kod Farsale, situacija se počela mijenjati u korist cezarovaca i za zapovjednika cezarovskih snaga je postavljen Kornificije (kao *quaestor pro praetore*), koji je uspio da, uz pomoć brodovlja liburnskih Jadestinaca (Zadrana), kako tako stabilizira situaciju, a

48. god. p. n. e. je uspio da zauzme i Promonu. Ali, uskoro se u Jadransko more vratio Marko Oktavije sa svojom mornaricom, jer je nakon Pompejevog poraza kod Farsale, bio prisiljen da traži kakvo – takvo pribježište. On je Jadransko more odlično poznavao, a na njegovim istočnim obalama je mogao računati na vjerne saveznike. Inače su u Ilirik tada stizali razni pompejansko – tradicionalistički bjegunci. Radi toga je Cezar, koji se uputio u Egipat, naredio Aulu Gabiniju (istom onom koji je kao plebejski tribun donio *lex Gabinia* 67. god. p. n. e. i koji je sa trupama vratio na prijestolje Ptolemeja XII.) da sa novo regrutiranim trupama ode u Ilirik, spoji se sa vojskom Kornificija. Ali sada se desilo nešto što je uteg moći ponovo preteglo na anticezarovsku stranu. U toku zime 48/47. god. p. n. e. Gabinije se teško probijao prema Saloni kroz neprijateljsko područje, i u zaleđu Salone, kod Sinodija (između današnjih Solina i Sinja) su ga Delmati dočekali i hametice porazili. Poginulo je preko 2000 vojnika, 37 centuriona i 4 vojna tribuna, a zarobljeni su vojni stjegovi – rimski orlovi. Ovo je užasno težak poraz, koji nije imao samo vojničko i materijalno, nego i moralno značenje. Teškom mukom se Gabinije ipak uspio probiti do Salone, koju je sa mora opet napadao Marko Oktavije. U Saloni je i umro od bolesti krajem 48. ili početkom 47. god. p. n. e. Kornificije se i sam sada našao u teškom položaju, pa se obratio za pomoć Publiju Vatiniju (*Publius Vatinius*), onom istom koji je kao plebejski tribun za 59. god. p. n. e. donio zakon kojim se Cezaru u prokonzulstvo dodjeljuju Cisalpinska Galija i Ilirik. Vatinije se nalazio u Brundiziumu, gdje je trebao držati pod kontrolom i braniti ovu za Cezara vrlo bitnu luku. Inače borbe su vođene i sa druge strane Jadrana, jer je pompejevska flotila pod zapovjedništvom Decima Lelija (*Decimus Laelius*) 48. god. p. n. e. napala Brundizium, koju su uspješno branile jedinice pod komandom Publija Vatinija. Ovaj cezarovac je zbog svoga uspjeha bio nagrađen konzulatom za 47. god. p. n. e.

Iako se ni on nije nalazio u najboljem položaju, Vatinije je (sa skupljenim brodovima zbrda - zdola) krenuo u pomoć Kornificiju. U to je doba Oktavije opsjedao Epidaur u kojemu se nalazila cezarovska posada, ali kad je čuo za dolazak Vatinijeve mornarice, povukao se prema sjeveru i zaustavio se u luci otoka Tauris (Ščedro), južno od otoka Hvara. Vatinijeva flota krene za njim, i u kanalu između Ščedra i Hvara, došlo je do pomorske bitke u kojoj Vatinije pobijedi, a Marko Oktavije se sa nekoliko brodova sklonio u Issu. Poslije tri dana otplovi Vatinije na Issu i uđe u njenu luku. Tamo više nije bilo Marka Oktavija koji je pobjegao za Afriku, a Issa se predala pobjedniku na milost i nemilost, Sama Issa je zbog odabira strana u ratu, kažnjena tako što je ukinuta isejska samostalna država i priključena je Rimskoj državi. Po Pliniju Starijem, ova prva bitnija srednjojadranska grčka apoikia je postala "*Issa civium Romanorum*". Zbog svoje pobjede nad Markom Oktavijem, Publije Vatinije je odlikovan pravom na ovaciju. Vatinije se morao baviti sada i Delmatima i 46. god. p. n. e. je sa tri legije i velikim brojem konjanika krenuo direktno na ilirsko kopno, a za svoje sjedište je uzeo Naronu. Ali Delmati nisu htjeli da ispune uvjete mira (jer su smatrali

da su postavljeni uvjeti preteški) i rat se nastavio. Vatinije je ostao u Naroni još neko vrijeme, gdje se dopisivao sa Ciceronom (kojem je utekao rob Dionizije, koji se sklonio kod Ardijejaca). Inače je Vatinije uspio pridobiti Ardijejce (*Vardaei*) i tako osiguravši svoju stratešku pozadinu krenuo je sa vojskom na Delmate iz Narone. U toku 45. god. p. n. e. zauzeo je šest delmatskih gradinskih naselja i napadne sedmi. Ovo posljednje gradinsko naselje je uspio da dobrim dijelom osvoji, ali ga onda kiša, snijeg i zima prisiliše da ostavi daljnje operacije te da se vrati, mada je to gradinsko naselje, kako sam priznaje u svojem pismu Ciceronu, bilo najvažnije i moglo je odlučiti rat. Nakon martovskih ida i atentata na Cezara, Vatinije se povukao sa vojskom na jug u Dirahij.

U ovom periodu se vjerojatno desio i poraz Daorsa, koji su tradicionalno bili na rimskoj, odnosno u konkretnom ratu cezarovskoj strani i razaranje njihovog središta Daorsona. *Terminus post quem* poraza Daorsa je početak građanskog rata u januaru 49. god. p. n. e., kada se razbuktao rat širom mediteranskog svijeta, a *terminus ante quem* je proljeće 47. god. p. n. e., odnosno povlačenje Marka Oktavija, zapovjednika pompejevsko-optimatskih snaga na Jadranu (možda bi ga čak mogli i prezicnije odrediti između Gabinijevog poraza i proljeća 47. god. p. n. e. kada je bio najžešći pritisak na Salonu i Epidaurum).

Nakon martovskih ida 44. god. p. n. e. na Zapadnom Balkanu je novi rimski predstavnik postao Decim Junije Brut Albin (koji je kao propreturu dobio Cisalpinsku Galiju, a sa njom zajedno i Ilirik), ali je on imao isuviše drugog posla u borbi sa Markom Antonijem da bi se mogao baviti upravom Ilirika, a najmanje borbom sa Delmatima. Rimska vojska, koja je još bila ostala u sjevernom Iliriku, morala se poslije uzmaka Vatinijeva povući, vjerojatno na otoke. Sam Decim Brut je bio i teško poražen od Japoda. Delmati čak napadnu Salonu i zauzmu je.

Već od 44. god. p. n. e. rimska vlast u sjevernom Iliriku bila je ograničena samo na neke otoke i vjerojatno na Liburniju. Delmati i svi oni koji su im se pridružili ili koje su pokorili, bijahu izvan njenog domašaja. U južnom Iliriku od Rima su otpali Južni Partheni. Kako bi se stabilizirala situacija u Iliriku, tamo je 40/39. god. p. n. e. poslan vojskovođa i historičar Azinije Polion. Ukrcavši vosku na brodove, Polion se zaputio iz sjeverne Italije, duž obale, prema Saloni koja se nalazila u rukama Delmata. Zauzevši Salonu, i dobivši pojaćanja od Marka Antonija, Azinije Polion krenuo je na Južne Parthene koje je svladao i pokorio. Kako se nastavio rat sa Delmatima se ne zna jer postoji malo podataka. Po povratku u Rim Azinije Polion je proslavio trijumf nad Delmatima i dao je svome sinu,koji mu se rodio za vrijeme njegovog prokonzulata u Dalmaciji, ime *Saloninus*, u čast svoga zauzimanja Salone. Od plijena, što ga je zarobio u ilirskim zemljama Azinije Polion je sagradio prvu javnu biblioteku u gradu Rimu. Ali ni to nije značilo da je rat završen. Naprotiv, i Delmati i Japodi su se nalazili van dosega rimske vlasti.

Južnobalkansko ratište

Najvažnija borbena zona cjelokupnog građanskog rata je bio južni Balkan. Tu su se skoncentrirale pozicije glavnine snaga tradicionalističko – pompejanske frakcije sa njenim glavnim liderima. Tako su se tu našli i Pompej, kao glavnokomandujući, zatim Katon Mlađi koji je došao sa Sicilije, Lucije Domicije je došao iz Masilije, a iz Hispanije je došlo dosta vojnika i oficira sa Afranijem i Varonom. Tamo je uskoro prešao i Ciceron, koji je ipak na kraju odabrao pompejansko – tradicionalističku stranu, i pored Cezarovih nastojanja da ga pridobije. Ali tamo Ciceron nije baš naišao na oduševljeni doček, pa mu je čak Katon Mlađi sarkastično odbrusio da bi on bio korisniji po optimatsku stvar da je ostao u Rimu.

Anticezarovska stranka je nastojala i da legitimizira svoju poziciju, i to tako što bi izgradila paralelni institucionalni sustav. U tome kontekstu je potrebno promatrati i uspostavljanje novog središta Republike u Solunu (Thessalonika). Tako se pokušalo napraviti nešto što bi moglo biti pandan rimskom Senatu, odnosno vijeće sa 200 članova, među kojima su bili mnogi konzulari i istaknuti rimski senatori. Međutim, ovo vijeće (iako se nazivalo Vijećem 300) se, i pored popunjavanja prooptimatskim vitezovima, brojčano nije uspjelo približiti standardnom broju senatskog članstva od 300. Sa druge strane, to po rimskim zakonima nije mogao biti zvanični Senat, jer su po rimskom zakonodavstvu Senat, komicije, plebejski tribunat i sud mogli biti samo u Gradu. Ove institucije su bile, po shvaćanju tadašnjih Rimljana, organski i neotuđivo vezane za prostor grada Rima, i samo su u okviru njega mogle postojati i donositi legitimne odluke. Ova činjenica je dovodila optimatsku frakciju (iako je ona okupljala više zvaničnih i politički uglednih osoba) u težu legalističku i institucionalističku poziciju u odnosu na cezarovce, koji su kontrolirali sam Grad. Sama situacija u Solunu nije bila baš pozitivna, jer je dolazilo do prepucavanja i prebacivanja među istaknutim pojedincima, ko je kriv za poraze u Italiji i na zapadu i često je sam Pompej bio žrtva tih priča. Pripisivalo mu se da je on odgovoran za pad Grada i zapadnih provincija, ističući njegovu poslovičnu kolebljivost kao uzrok tih gubitaka. Uz to su se ipak pripremali za povratak, najavljujući i žestoki obračun sa svojim protivnicima u marijevskom i sulinskom stilu. Ovoj frakciji je štetu nanosio i način života njegovih najviših aristokratskih predstavnika, koji se nisu odricali luksuza ni u vojnim kampanjama. To je nesumnjivo loše utjecalo na samu vojsku, koja je počela da slijedi obrazac ponašanja svojih predvodnika. To je toliko različito bilo od Cezarove vojske, koja je bila spremna za sva iskušenja i za oskudicu, kao i na njihovog zapovjednika koji je svojim primjerom i ponašanjem u ratnim kampanjama bio dobar uzor svojim vojnicima. Tako su i optimatski predvodnici prezirali i omalovažavali cezarovsku vojsku, koja se hranila običnim hljebom, a kada njega nije bilo onda su jeli i korijenje, pa se uz to i zaklela da će se u nuždi i nevolji i ako bude trebalo hraniti i korom od drveća dok ne pobijede protivnika.

Pompej jednostavno nije uspijevao kontrolirati te senatore i uglednike koji su ustvari svojom poludisciplinom samo štetili koheziji i snazi tradicionalističke frakcije. Jedini koji je to mogao kontrolirati bio je Katon Mlađi, i to zahvaljujući svome osobnom integritetu i autoritetu. Međutim, on je bio zapostavljen i nije dobio nikakvo bitnije zapovjedništvo, a mornaricu je Pompej predao pod zapovjedništvom nesposobnom Bibulu. Uviđajući nemogućnost kontrole nad optimatima, Pompej je to pokušavao nadomjestiti skupljanjem, pripremom i organizacijom vojske koja bi se trebala sraziti sa cezarovskom vojskom u odlučnom okršaju. U tu svrhu koristio je i svoj utjecaj u zemljama istočnog Mediterana, kako bi povećao svoju vojsku, i nerimskim elementima, te snagama raznoraznih potčinjenih «savezničkih» i savezničkih državica. Sva ta vojska pod neposrednom komandom Pompeja sastojala se od 11 legija, 7.000 konjanika i 500 brodova. Ipak ta vojska je bila relativno neuvježbana, pa je Pompeju trebalo vremena da je pripremi za to. On je namjeravao i okupiti vojsku, ali i uvježbavati je u toku zime 49/48. god. p. n. e. u epirskom primorju, odakle se mogao u proljeće 48. god. p. n. e. prebaciti u Italiju. Ipak to okupljanje je prolazilo ipak sporije, pa je Cezar ipak dobio na vremenu i da priprema svoju vojsku za ofanzivu. Glavna baza cezarovaca je bila luka Brundizium.

Međutim, i Cezar je imao prolema, jer se kod Placentije pobunila jedna njegova legija, ali je ipak on uspio da brzo uspostavi svoj autoritet. Uz to, još uvijek cezarovska frakcija nije raspolagala sa dostatnim brodovljem. Tako je Cezar mogao u jednom valu samo polovinu vojske sa kojom je raspolagao (12 legija i 10.000 konjanika) sa dostupnim brodovima prebaciti na Balkan. To je bila prilična manevarska prepreka za neku brzu i učinkovitu ofanzivu na južnom Balkanu, posebno kada se ima u vidu činjenica da je pompejevsko – optimatska mornarica gospodarila Jadranskim i Jonskim morem, Otranskim prolazom i otocima. Ali, Cezar nije imao izbora, jer je prelazak mora i desant negdje na južnoilirskoj (danas albanskoj) ili epirskoj obali bila jedina optimalna solucija. Kopneni prelazak iz Cisalpinske Galije i Venetske regije preko sjeverno i srednjoilirskih zemalja je bio nemoguć, poradi činjenice da bi se trebalo probijati stotine kilometara kroz izrazito neprijateljsko područje, koje je uz to zemljopisno nepogodno (brda, planine, šume, prelasci preko rijeka) i slabo poznato (posebno u zaleđu primorja). Po povratku iz Hispanije, Cezar je odlučio legalizirati svoju poziciju, pa je imenovan za diktatora, sa Markom Antonijem kao njegovih zapovjednikom u zvanju Zapovjednika konjice. Cezar je to iskoristio kako bi definitivno vratio prava svima onima koje je Sula bio proskribirao, te presjedavao konzulskim izborima za 48. god. p. n. e., na kojima je dobio svoj drugi konzulat i zatim je nakon 11 dana dao ostavku na diktatorsku službu. Cezarov kolega konzul za 48. god. p. n. e., je bio Publije Servilijem Vatijem Isaurijskim (*Publius Servilius Vatia Isauricus*; pretor za 54. god. p. n. e.), koji je početkom II. građanskog rata prešao sa tradicionalističke strane u cezarovsku frakciju. Izborom za konzula Cezar je imao najvišu izvršnu državnu funkciju, čime je njegova pozicija u rimskoj ustavnoj hijerarhiji ozvaničena. Pošto je

namjeravao da pređe na Balkan Cezar je ostavio Vatija Isaurijskog kao upravitelja Italije, što će vrlo brzo pokazati kao promašaj.

I 4. I. 48. god. p. n. e. (po predjulijanskom kalendaru; a po julijanskom 5. XI. 49. god. p. n. e.) Cezar je pokrenuo ovu smjelu operaciju, ukrcavši se sa prvom turom trupa (6 nepotpunih legija i 600 konjanika). Cezarova flotila je bila primjećena i od protivničke flotile u luci Orik (18 brodova), i od njihove glavne pomorske baze kod Korkire. Ali nijedna grupacija nije reagirala (jedni jer su smatrali da su preslabi, drugi su bili zatečeni i nespremni), i cezarovci su se uspješno iskrcali. Dok se cezarovsko brodovlje vraćalo po novu turu vojske, Cezar je ponovo pokazao svoju brzinu i već iste večeri je prešao preko Akrokeraunskog gorja. I opet je iznenadio svoga protivnika, a zauzete su luke Orik i Apolonija, a zaprijetilo se i bitnom pompejevskom uporištu Dirahiju (nekadašnji Epidamnos, danas Drač na albanskoj obali).

Ipak situacija se počela mijenjati, jer je počela djelovati i protivnička strana i desio se prvi poraz cezarovskih snaga i to od strane neprijateljske mornarice, koja se tako nonšalantno ponijela prilikom prvotnog iskrcavanja cezarovskih snaga. Pošto je iskrcao vojnike u prvoj turi, Cezar je iste noći poslao brodove nazad prema Brundiziumu, kako bi one mogle prevesti ostale legije i konjicu. Za taj zadatak je bio određen Kvint Fufije Kalen / *Quintus Fufius Calenus* (plebejski tribun za 61. god. p. n. e.; pretor za 59. god. p. n. e.). Međutim, ti brodovi su kasnije isplovili i nisu koristile noćni vjetar, pa su naletile na Bibulovu eskadru. Zarobljeno je oko 30 brodova (koji su spaljeni, a mornari i zapovjednici ubijeni), a sam Kalen se jedva uspio spasiti bjekstvom.

Libon koji je zamijenio preminulog Bibula je blokirao brundiziumsku luku, ali zbog pomanjkanja vode nije mogao duže održati blokadu. Ipak i to je bilo dovoljno da se poremeti prevoz ostalih cezarovskih trupa iz Italije na Balkan. Ovo je počelo dovoditi Cezaru u poziciju da bude sve više izoliraniji, a posebno jer (bez pojačanja koja su trebala stići) nije mogao da zauzme Dirahij. Pompejevske snage su se uspjele konsolidirati i iako su po kvaliteti bile slabije, ipak su kvantitavno bile duplo brojnije. Uz to i resursi cezarovske vojske su se smanjivali, i on nije jednostavno nije mogao ponuditi Pompeju odlučnu bitku. Ipak na Cezarovu sreću, i Pompej nije izveo napad, nego se u zoni Dirahija utaborio nasuprot njemu, na lijevom brijegu rijeke Apsos (danas Seman). Tu je oprezni Pompej namjeravao da prezimi i da sačeka nove legije i trupe iz Male Azije, a onda bi tako pojačan u proljeće udario na neprijatelja, potpuno ga unistivši. Pompej je želio igrati na sigurnu kartu i nije želio da sa sadašnjom vojskom previše riskira. Situacija nije bila nimalo bezazlena za Cezara i on je čak pomišljao da sam pođe po ostatak vojske u Brundiziumu, ali ga niko nije želio prevesti po zimskom, olujnom vremenu kada se inače u antici malo ili nimalo plovilo. Na ovom mjestu je potrebno zaključiti da je Pompejeva poslovična opreznost ipak nanijela štetu optimatskoj stvari, jer bi brzi i odlučno napad na cezarovce zaključio njihovo iskrcavanje na južni Balkan i donio Pompeju veliku pobjedu. Na

Cezarovu sreću, ipak se Marko Antonije dovoljno odvažio da zaplovi sa dodatnih 5 legija i 800 konjanika, i uspješno izbjegavši Libona uplovio je u luku Lissos (današnji Lješ), koja je ipak bila isuviše sjeverno od mjesta gdje se stvarno trebao iskrcati (na to pomjeranje prema sjeveru su Antonijevu flotilu prisilili snažni vjetrovi). Marko Antonije je sa sjevera krenuo prema Cezaru, dok je prema njemu krenuo Pompej sa svojim trupama. Cezar je ipak pratio Pompeja, koji se opravdano plašio da bi se mogao način u uklješten između dvije neprijateljske vojske. Zato je Pompej morao da manevrira kako bi izašao iz ovakve situacije. Cezarove i Antonijeve snage su se uspjele spojiti na desnoj strani rijeke Apsos. Sada se situacija popravila po Cezara i mogao se očekivati odlučni boj.

Pompej se ni ovaj put nije usudio da uđe u otvorenu bitku, i utabori se kod Asparagiona kod rijeke Genusus (danas Škumbi), koja teće između Apsosa i Dirahija, i to sa njene južne strane. U svome stilu, Cezar je pokušao prevariti Pompeja manevriranjem, kao što je to učinio kod Ilerde, pa se utaborio između Dirahija i protivnikova tabora, sjeverno od rijeke Genusus. Ali Cezarova vojska je i dalje imala problema sa nabavkom hrane, a nije bila ni presjećena Pompejeva veza sa morem (ako je već bila presjećena veza sa garnizonom u Dirahiju). Cezar je protiv svoga protivnika odlučio da primijeni istu taktiku kao kod Alesije, odnosno da ga sa brojno manjim snagama opkoli i tako „uguši“, pa je dao da se naprave šančevi i drugi slični oblici fortifikacija. Kada je to uvidio Pompej, započeli su fortifikacijski radovi i sa njegove strane fronta, a sve je to praćeno stalnim manjim okršajima i čarkama radi kontrole nad istaknutim strategijskim položajima i brežuljcima od taktičke vrijednosti.

Međutim, sa ovakvom taktikom se Cezar prešao, jer je Pompeja prilično potcijenio. Prvo Pompej nije bio ni Petrej ni Afranije da bi se tek tako manevarskim varkama u stilu Ilerde, doveo u bezizlaznu situaciju, a posebno nije bio Vercingetorix da bi se navukao kao ovaj u Alesiji. A i vojska pod Pompejevom komandom je bila većinski rimska, a ne galska ili germanska i borila se na isti način kao i cezarovska vojska i jednostavno rečeno na njih se nije mogla primijeniti taktika Alesije. Tu grešku u procjeni će Cezar vrlo brzo skupo platiti. Pompej je uočio slabosti u liniji opsade i izveden je napad na tu stranu. Riječ je o dijelu linije gdje se doticala sa morem i gdje je bila stacionirana IX. cezarovska legija. Mnogobrojnije pompejevsko – tradicionalističke trupe su slomile cezarovce i probile njihove linije. Cezar je uspio da izvede jedan uspješniji kontranapad sa pojačanjem od 20 kohorti pod Antonijevim zapovjedništvom kojim je potisnuo protivnika, ali pompejevske trupe su zatim probile desno krilo, i poraz je bio neminovan. Iako je čak i osobno pokušavao zaustaviti povlačenje, Cezar je ipak na kraju shvatio da je organizirano povlačenje najbolja opcija.

Od totalnog poraza, cezarovce je spasila samo širina prostora na kojem se bitka dešavala, a i to što se Pompej plašio moguće ratne varke Cezara pa se nije usudio krenuti u odlučno razračunavanje, čime nije uspio iskoristiti pobjedu. Pompej se zadovoljio ovom pobjedom

kod Dirahija (koja se odigrala 10. VII. 48. god. p. n. e.), a ubrzo je i mornarica pod zapovjedništvom Pompejevog starijeg sina Gneja uništila (spalivši ili zarobivši) cezarovske brodove kod Orika i Lissosa. Cezar se sada našao u prilično teškoj situaciji, bez resursa, odsjećen od italijanskih baza, na području koje nije pružalo neke mogućnosti velikog snabdjevanja, izložen stalnim napadima protivničke konjice. Da se kompletna cezarovska vojska u tim danima nije raspala, ima se zahvaliti Cezarovoj osobnoj energiji, srčanosti, ne odustajanju i upornosti, njegovoj snazi volje, ali i disciplini i odanosti njegovih veteranskih i prokušanih vojnika.

Bitka kod Farsale 48. god. p. n. e.

Pompej je sada mogao birati, da li pređe u Italiju ili da krene u „potjeru“ za Cezarom. Izabrana je druga opcija, što je možda bila greška, jer je iskrcavanjem u Italiji, Pompej mogao brzo povratiti Rim. Samo su poslane pomorske snage na Siciliju i prema italijanskoj obali. Cezar se od Dirahija, povukao prema Apoloniji a zatim je krenuo prema Tesaliji. Kod Eginiona blizu izvora rijeke Peneos, spojio se i sa snagama koje je vodio Gnej Domicije Kalvin/*Gnaeus Domitius Calvinus*. Tesalski grad Gomphoi je zatvorio kapije pred cezarovskom vojskom, pa je grad zauzet na juriš, opljačkan i kažnjen. To je imalo dejstvo po ostale tesalske zajednice pa su se one Cezaru predavale bez većih borbi. A cezarovska vojska je i ovaj put pokazala svu svoju vrijednost, jer je uspjela da se preporodi nakon jednog od najtežih poraza i ponovo postane respektabilna borbena mašina. Ubrzo je u Tesaliju stigla i Pompejeva vojska, koja se kod Larise spojila sa vojskom kojom je zapovijedao Metel Scipion (Pompejev punac i zagrižen optimat). Međutim u Tesaliji Pompej nije zatekao razbijenu protivničku vojsku, a i napravio je grešku jer se prodiranjem u južnobalkansku unutrašnjost prilično udaljio od svoje mornarice, koja se pokazala vrlo vrijednim dijelom anticezarovskih oružanih snaga. Ipak Cezaru nisu stigla pojačanja koja je vodio Kornificije sa dvije legije i 15 kohorti pod zapovjedništvom Kalena (koje su bile stacionirane u Ateni i Megari). Cezar je okupio vojsku i pitao ih da li više žele da sačekaju ove trupe ili da rizikuju bitku bez njih. Vojnici su tada u glas povikali da se ne čeka, nego da se krene prema neprijatelju, i otvorena bitka je ubrzo uslijedila.

Dvije vojske su se srele kod grada Farsale, i cezarovska vojska je zauzela pozicije na polju između brežuljaka Kinoskefale (gdje je Tit Flaminin stoljeće i po ranije porazio Filipa V.) i Otrisa, dok se nasuprot njima na desnom brijegu od potoka Enipeja (pritoka Peneosa) utaborila pompejevsko – tradicionalistička vojska. Pompej je na raspolaganju imao 11 legija i 7.000 konjanika (oko 45.000 vojnika), te je njegova vojska bila skoro duplo brojnija od cezarovske kojaje imala 8 legija (među ostalim I., III., IV.,VIII., IX., X. koja je bila elitna,

XII.) i ne više od 22.000 ljudi. Cezarovske legije su bile u velikom manjku ljudstva, zbog gubitaka kod Dirahija, ali i zbog Cezarove želje da brže napreduje i efikasnije manevrira sa odabranom, manjom vojskom, što ne bi mogao sa golemom i brojnom armijom. Istaknuti tradicionalisti su bitku već smatrali dobijenom i željeli su brzi napad na po njihovom mišljenju izmorenu i oslabljenu armiju. Pošto su Cezara već otpisali, neki među njima su se već zavadili po pitanju ko će preuzeti mjesto *pontifex maximusa*, koje je tada imao Cezar. Kada je Pompej oklijevao da pređe preko potoka i napadne cezarovske pozicije, tradicionalističke vođe su ga optuživali da on oklijeva sa vođenjem rata, jer želi da što je moguće duže ima pod svojom komandom veliku vojsku i toliki broj konzulara i pretora, i da tako izigrava Agamemnona, koji je bio vrhovni kralj ahejske vojske pred Trojom. Pod tolikim pritiskom, Pompej je popustio (on je namjeravao da dodatno iscrpi protivnika) i krenuo u bitku. Cezar se u tim trenucima spremao da opet izvede jedan manevar opkoljavanja, jer je mislio da neće doći do bitke. Međutim, uvidjevši postrojavanje Pompejevih trupa, i cezarovske snage su se poredale spremne za bitku na otvorenom.

Pompej je svoje desno krilo postavio na potok Enipej, dok je Cezar nasuprot njemu na isti potok naslonio svoje lijevo krilo. Na pompejevskoj strani su I. i III. legija sa Pompejem bile na lijevoj strani, sirijske legije pod zapovjedništvom Metela Scipiona u centru a kilikijske legije i španske kohorte pod Afranijem na desnoj strani. Novi regruti su se nalazili raspoređeni na centralnoj liniji. Taktika pompejevaca se bazirala na tome da se sačuva pješadija i pusti cezarovcima da izvrše napad, dok bi se konjicom razbila slabija protivnička konjica, a onda sa leđa napasti desno krilo cezarovaca. Cezar je svoju kompletnu konjicu postavio na svojoj desnoj strani (nasuprot Pompeju), dok je iza njih ostavio lake jedinice. Svoju elitnu X. legiju je postavio isto na desnoj strani, dok je VIII. i IX. pod Antonijem stavio na lijevu stranu, dok su se u centru nalazile trupe kojima je zapovijedao Domicije. I Cezar i Pompej su vojnike rasporedili u tri linije, samo kod Cezara je svaka linija bila 6 vojnika, dok je kod Pompeja bila 10 vojnika duboka.

Između vojski je bila prilična udaljenost, na što su računali u pompejevskom štabu, jer je njihova taktika bila da se ne napada, nego da se pusti da neprijatelj napreduje preko ničije zemlje, kako bi se dok dođe protivničkih linija izmorio (svaki vojnik je na sebi nosio dosta tešto oružje i oklop). Takvo stajalište je zastupao Gaj Trijarije (savjetnik Pompejev). Međutim, cezarovski vojnici vidjevši da se protivnik ne pomiće, a da oni napreduju prema njima, su bez posebnog naređenja se zaustavili, pregrupirali i odmorili. I tek nakon toga su nastavili napredovanje, čime su pokazali svoje vojničko umijeće na najbolji način.

Pompejevska pješadija je izdržala prvi udar, dok je konjica pod zapovjednišvom Labijena razbila cezarovce pa je krenula da zaobiđe cezarovsku pješadiju. Međutim, Cezar je predvidio ovakav razvoj događaja i već ranije je na stranu na koju se očekivao zaobilazeći udar pompejevske konjice postavio 2.000 svojih najboljih legionara. I čim je pompejevska konjica, koja je proganjala cezarovske konjanike, došla do njih i do lakih jedinica došlo je

do kontranapada cezarovaca. Taj udar je imao šokirajuće dejstvo po pompejevce i došlo je do njihovog povlaćenja u panici. Odmah zatim cezarovski legionari su zajedno sa konjicom napali lijevo pompejevsko krilo, započinjući ga opkoljavati. U isto vrijeme je Cezar i sam sa trupama krenuo cijelom linijom u napad. I tako je 9. VIII. 48. godine p. n. e. (po julijanskom kalendaru 29. VI. 48. godine p. n. e.) započeo konačni poraz glavnine protucezarovskih snaga, pompejevski vojnici su se povlačili preko potoka, uz znatne gubitke. Zanimljivo je napomenuti da poražena vojska nije uništena, i da je uspjela sačuvati svoju cjelinu. Poraz kod Farsale je čak bio manji nego Cezarov kod Dirahija, ali je sada malodušnost zahvatila i čitavu armiju. Pompej se povukao u tabor, i naredio je garnizonu da ga brani, dok je Cezar naložio svojim ljudima da do kraja dana zauzmu i tabor. I pored žestokog otpora tračkih saveznika i drugih auksilijarnih jedinica, cezarovci su zauzeli tabor. Pompej je onda pobjegao prema moru, gdje se ukrcao na brod. Metel Scipion je nastojao da zadrži napad cezarovaca, tako što je nastojao ohrabriti vojsku da se brani iza nasipa, ali na kraju se i on dao u bijeg. Pompejevsko – tradicionalistička vojska je doživjela totalni poraz i bila je uništena, na samom bojištu je ostalo oko 15.000 poginulih i ranjenih, dok su cezarovci izgubili samo 200 vojnika i 30 centuriona. Narednog dana predalo se još 20.000 vojnika, dok su bjekstvom zarobljavanje izbjegle samo pojedine jedinice i oficiri. Od 11 legijskih orlova pompejevsko – tradicionalističke vojske, pred Cezara je doneseni njih 9, Cezar je sa velikim brojem zarobljenika (i oficira i vojnika) postupao blago (još je prije bitke napomenuo svoje vojnike da nezaborave da su nasuprot njih sugrađani). Redove je ponovo angažirao, ali sada u okviru vojske pod svojim zapovjedništvom.

Nakon Farsale

Kako se širila vijest o katastrofi kod Farsale, Pompej je gubio sve više i više prijatelja, klijenata i saveznika. Tako mu uskrati podršku i utočište veliki broj zajednica u egejskom bazenu i istoku (sirijske i maloazijske zajednice su povukle i svoje brodove iz zajedničke flotile), izuzev Megare koju su opsadom i jurišem morali zauzeti cezarovci, a i Peloponez je još neko vrijeme bio pod kontrolom tradicionaliste Rutilija Lupa. Pompejevsko – tradicionalističkoj stvari je ostao lojalan još sam kralj Juba, koji je i previše zaglibio u anticezarizmu, da bi tek – tako mogao promijeniti stranu. Mnogi optimati, uključujući i Cicerona, iz pompejevske vojske su se poklonili Cezaru, ali su istaknutiji i odlučniji ipak i to odbili, pa su otišli u dragovoljno progonstvo ili su se nastavili boriti. Marko Marcel je tako otišao na Lezbos, dok je nepomirljivi Katon Mlađi, nastavio da se bori. Ni Pompej nije mogao da traži mir, i još uvijek je imao nadu da bi se nekako mogao izvući, pa je zato mislio da će na istoku uspjeti da sakupi novu vojsku. Od tradicionalističke frakcije nakon

Farsale je poginuo Lucije Domicije Ahenobarb, ali je velika većina njenih predstavnika preživjela bitku i uspjela se probiti do Korkire, gdje je Katon Mlađi zapovijedao flotom i preostalim vojnim rezervama. Tu su tako Katon Mlađi, Metel Scipion, Tit Labijen, Lucije Afranije, Pompejev sin Gnej i mnogi drugi diskutirali šta činiti dalje. Ali (i zbog Pompejevog nedolaska) nije se uspjelo doći do zajedničkog stava. Ipak je na kraju provincija Afrika postala utočište za većinu tradicionalističkih lidera, jer je ona uz Numidiju predstavljala najjače preostalo anticezarovsko uporište. Nasuprot njima, Ciceron se vratio u Rim, i dobio je od Cezara amnestiju, pa se posvetio svome znanstvenom radu, nadajući se da bi Cezar možda mogao da obnovi institucije Republike.

Sam Cezar je sa relativno malo vojske krenuo preko Helesponta u potjeru za Pompejem, smatrajući da sve ostale optimate treba ostaviti za kasnije, nakon što u potpunosti ne eliminira bilo kakvu dalju opasnost od njihovog vrhovnog zapovjednika. Smatrao je da će otpor protivnika (koji je započeo sa obnavljanjem snaga u Africi, Iberiji, a imao je još uvijek i snažnu flotu, kao i saveznike u Iliriku) lakše prestati, ako se prekine njihova međusobna veza preko vrhovnog zapovjednika. Pompej je otplovio za Lesbos po svoju ženu i sina Seksta (*Sextus Pompeius Magnus Pius*, 67. – 35. god. p. n. e.), a onda se preko Male Azije zaputio u Kilikiju, a zatim na Kipar, Izgleda da je namjeravao prebjeći dalje na istok, ka arsakidskom vladaru, izvan mogućeg i cezarovskog, ali i rimskog dosega. Činjenica je da je u tim trenucima partski Iran preduzeo ofanzivu na Levant, da bi se Rimljani našli u teškoj poziciji jer na istoku nije bilo skoro uopće prave vojne snage. Dok je na Kipru sakupljao novac i vojsk, Pompeju je stigla vijest da je Antiohija prešla na stranu Cezara, čime mu je put ka istoku zatvoren.

Pošto su Mala Azija i Sirija uglavnom ispraženjene od rimskih legija (izuzev manjih posada), jedina još preostala znatnija vojska na Istoku je bila u Egiptu, koja se tamo nalazila još iz vremena Gabinijevog pohoda poradi ustoličenja Ptolemeja. Uz to je Egipat raspolagao sa golemim sredstvima i resursima. Zato je Pompej odlučio da se preusmjeri na jug, prema ptolemeidskom Egiptu.

Egipat, Pompej i Cezar

Sa Pompejevim otplovljavanjem za Aleksandriju i Egipat započinje jedna od najvećih priča iz rimske epohe. U Egiptu je tada bilo turbulentno stanje, jer su se nakon smrti Ptolemeja XII. Auleta (u maju 51. god. p. n. e.) za vlast borila njegova djeca. Po testamentu Auleta, suvladari i supružnici su trebali biti 16-godišnja Kleopatra VII. i njen 10-godišnji brat Ptolemej XIII. Teos Filopator (*Theos Philopator*). Ipak je sukob izbio ubrzo, i to

zahvaljujući spletkama Filopatorovog savjetnika i skrbnika Potina pa je Kleopatra morala bježati u Aziju. A postavljena je i vojska na istočnu egipatsku granicu kod Pelusija, kako bi se spriječio eventualni povratak Kleopatre, koja je u Palestini počela skupljati plaćeničku vojsku. Kada se Pompej približio Aleksandriji, zatražio je dozvolu za iskrcavanje, što je (znajući za poraz kod Farsale) ptolemeidski dvor želio u početku odbiti. Međutim, faraonov učitelj retorike Teodot sa Hiosa predložio je da je ovo dobra prilika da se riješe Pompeja, jer bi on mogao sa svojim autoritetom možda pobuniti vojsku u Egiptu, što je u uvjetima unutar dinastičkog sukoba bila vrlo opasna opcija. Dvor je pristao na taj prijedlog, pa su poslali vojskovođu Ahileja sa nekoliko bivših Pompejevih vojnika sa pozivom ovom nekada vodećem Rimljaninu da posjeti mladog kralja/faraona. Kada je Pompej silazio na barku koja ga je trebala odvesti u Aleksandriju, ubio ga je Lucije Septimije (zapovjednik rimskih vojnika stacioniranih u Egiptu tzv. *gabiniani*, koji su inače bili glavni oslonac filopatorovske frakcije) i to na oči Pompejeve žene i sina Seksta. Tako je Pompej mučki ubijen 28. IX. 48. god. p. n. e., i to na isti dana kada je prije 13 godina u trijumfu ušao u grad Rim. Pompejeva familija je uspjela sa brodom pobjeći dalje prema zonama u koje su se mogli skloniti. Ali pompejevsko ime je nastavilo da bude faktor građanskih sukoba u ovim posljednjih decenijima republikanskog sustava. Njegovi sinovi Gnej i Sekst preuzeše njegovo nasljeđe i utjecaj, pa su i nastavili sa borbom. Kasnija rimska politička tradicija predstavljala ga je kao mučenika za slobodu, za republiku, za tradicije predaka. Ova predodžba nije odražavala prave namjere Pompeja, koji je često mijenjao svoje političke pozicije; kao Cezar, i on je težio apsolutnoj vlasti. Pred njim je lebdio ideal helenističkog heroja-pobjednika. Nije uzalud on sebe smatrao novim Aleksandrom i nastojao je u mnogo čemu oponašati makedonskog osvajača.

Tri dana kasnije je u aleksandrijsku luku uplovila i flotila sa Cezarom osobno, koja je pratila Pompeja. Međutim, ptolemeidski dvorjani su se prevarili sa umorstvom Pompeja, misleći da će time oraspoložiti Cezara. Kada je Cezaru, odmah po iskrcavanju, donesena Pompejeva glava, Cezar je bio vrlo neraspoložen i može se reći da je bio pogođen, i da je procjena Filopatorovog dvora da će Cezar biti oduševljen time što su oni ubili Pompeja bila totalno pogrešna. Cezar je namjeravao doći do živoga Pompeja, sa kojim je imao dvije decenije vrlo bliske i političke i familijarne odnose. Pompejevo umorstvo je moralo zato imati efekta na Cezara, a posljedica toga je bilo Cezarovo petljanje u unutarnje ptolemeidske odnose i narušavanje dominacije filopatorovske frakcije. Naravno, na ovom mjestu je potrebno zamijetiti da je Cezar bio vrlo žalostan zbog smrti Pompeja, svoga glavnog protivnika, ali šta je jedna smrt u odnosu na desetine hiljada već poginulih u II. rimskog građanskom ratu. Pitanje je koliko je Cezaru bilo žao zbog pogibije svih tih legionara i vojnika, koji su nastradali poradi političkih ambicija i Cezara i Pompeja i mnogih drugih istaknutih Rimljana. Cezar je naredio i dostojan rimski pogreb Pompejevog tijela.

Cezar se odlučio zadržati u Aleksandriji, uza se imajući samo 3.200 pješadinaca i 800 konjanika, čije izdržavanje je prebacio na Egipat i njegove resurse. Uz to je zahtijevao da se isplati dug prethodnog faraona radi vojne intervencije koja je Ptolemeju XII. vratila prijestolje. Cezar je zahtijevao da se isplati samo preostali neisplaćeni dio od 10 miliona denara. Cezar se po dolasku upustio u egipatsko – ptolemeidske dinastičke zapletaje. Na osnovi oporuke pokojnoga kralja/faraona Cezar je naredio da i Filopator i Kleopatra moraju zajednički vladati, a Kipar povrati ptolemeidskom Egiptu kao posjed za mlađu Auletovu djecu princezu Arsinoju IV. i Ptolemeja Mlađeg XIV. Te odredbe su bile na korist Kleopatre (koja je uspješno iskoristila promašaj taktike filopatorovske frakcije vezano za umorstvo Pompeja), i Cezarovom arbitražom su bili nezadovoljni i Filopator i Potin. A i raspoloženje rimskih vojnika i Italika ranije stacioniranih i naseljenih u Egiptu nije bilo baš zadovoljavajuće. Oni su se prilično iskvarili uslijed lagodnog života na Istoku i bračnih i drugih emocionalnih veza sa domicilnim stanovništvom. Istovremeno je vrijeme provodio sa Kleopatrom, koja se pokazala zahvalnom za sve ono što je on učinio za nju.

Nezadovoljnici, okupljeni oko Potina, Ahileja i mladoga faraona, su pripremali zavjeru protiv Cezara. Potin je zapovjedništvo nad čitavom vojskom prenio na Ahileja, koji je krenuo prema Aleksandriji sa 20.000 pješadinaca i 2000 konjanika. Cezar je poslao izaslanike Ahileju da pregovaraju sa njim, ali ih je ptolemeidski vojskovođa dao umoriti kako bi otklonio sve nade za pomirenje. Ahilej je odlučio da ide do kraja. Ahilej je ubrzo umarširao u Aleksandriju, u kojoj je došlo i do protucezarovske pobune. Iako se veći dio grada našao u rukama anticezarovskih snaga, Cezar je na neki način uspio i da preduhitri zavjerenike, pod kontrolu (bolje reči uhapsio je) je stavio Ptolemeja XIII. i njegove glavne dvorjanine, i utaborio se u faraonskom teatru. Sam Potin je nakon što su njegovi izaslanici (sa porukom Ahileju da ne oklijeva sa napadom) uhapšeni, je zatvoren i ubijen. Odmah je poslao poruke u Malu Aziju i Siriju tražeći pomoć i dodatne trupe, kako bi ojačao svoju poziciju u Aleksandriji i Egiptu.

Ovakvu kaotičnu situaciju je odlučio iskoristiti novi pretendent na prijestolje, i to mlađa Kleopatrina sestra Arsinoja IV. Ustvari, iza čitave te priče sa Arsinojom je stajao njen tutor eunuh Ganimed, jer je ona tada bila vrlo mlada djevojka. Arsinoja IV. je pobjegla iz Aleksandrije sa svojim mentorom Ganimedom (koji je ustvari bio manipulator i rukovoditelj akcija vrlo mlade princeze) i pridružila se vojsci pod komandom Ahileja, uzevši i titulu faraona. Kada su se Ahilej (koji je bio vrlo iskusan i odličan zapovjednik) i Ganimed sukobili, Arsinoja je naravno formalno podržala stranu svoga mentora i Ahilej je bio pogubljen. I pored nekih početnih uspjeha, Ganimed je bio neomiljen od oficira.

Od buntovnika u Aleksandriji kojima su zapovjedali Ganimed (u ime Arsinoje IV.) i koji su kontrolirali veći dio grada, Cezar se i sa dosta malobrojnim snagama uspio odbraniti. Pošto ga nisu uspjeli uništiti na kopnu, ustanici su odlučili prekinuti vezu Rimljana sa morem, tako što bi uništili njihovo brodove. Ganimedova armija je bila u kontroli nad vodenim

kanalima koji su snabdjevali i Aleksandriju, a samim tim i Cezara, sa pitkom vodom. Zato je Ganimed naredio da se prekine dotok vode Cezaru, a da se cisterne i kanali koji vode ka cezarovcima ispune sa slanom vodom. Situacija se za cezarovske vojnike pogoršavala, pa je i sam Cezar morao da osobno djeluje po tom pitanju, jer su se legionari uspaničili radi nedostatka vode. Pošto je znao da je Aleksandrija izgrađena na krečnjačkim stijenama koje su porozne, Cezar je naredio da se iskopaju i izgrade bunari, čime je obnovio snabdjevanje vodom i smirio vojnike. Dva dana kasnije je u Egipat prispjela i XXXVII. legija, ali je bila u nemogučnosti da uplovi u Aleksandriju radi vjetrova i jer je bila u potrebi za vodom. Cezar je osobno otišao da vidi šta se dešava, ali je protivnička konjica zarobila mornaričku patrolu koju je Cezar poslao da nađe vodu. Tako je Ganimed saznao Cezarovu lokaciju i sa svim raspoloživim brodovima se upustio u pomorsku bitku koju je izgubio. Nakon toga su Aleksandrinci klonuli duhom i gotovo odustali od dalje borbe, ali je Ganimed uspio da ih ponovo angažira i pripremi još jednu flotu sa kojom se upustio u novu bitku, koja je završila još težim porazom za Ganimeda. Promijenivši taktiku, Ganimed se sada fokusirao na bombardiranje (katapultima i drugim opsadnim mašinama) cezarovaca, ali to nije impresioniralo cezarovske veterane i nastala je pat – pozicija. Delegacija utjecajnih Aleksandrinaca je uspjela da zamoli Cezara da pusti Ptolemeja XIII. kako bi nastala protuteža Ganimedu i Arsinoji, i kako bih ih on od sada predvodio. Inače borbe sukobljenih snaga su bile vrlo žestoke i nesmiljene, tako da je i sama Aleksandrija pretrpila znatne štete, uključujući po nekim vrelima i spaljivanje nekih građevina koje su pripadale čuvenoj Aleksandrijskoj biblioteci, te gubitak znatnog broja rukopisa. To se navodno desilo kada je Cezar (bojeći se da flota, koja se nalazila u luci, ne pređe na stranu ustanika), naredio da se flota spali.

Bitka na Nilu

Ipak pojačanja koja je zatražio Cezar su počela dolaziti i mijenjati stratešku poziciju Cezara, i polako uvlačeći ptolemeidske trupe u svoje "makaze". Ptolemeidske trupe su radi toga povukle iz Aleksandrije. Najvažnije pojačanje je vodio Mitridat od Pergama, maloazijskog aristokrate i sina Mitridata VI. I njegove ljubavnice galatske princeze Adobogione. Ova vojska je bila skupljena u maloazijskim i levantskim zemljama i među raznim narodima, uključujući i jevrejski kontigent pod komandom Antipatera. Mitridat je u januaru 47. god. p. n. e. prodro u deltu Nila i prvo je porazio trupe koje su krenule da ga zaustave. Primivši vijest o dolasku pojačanja iz Azije, Cezar je napustio Aleksandriju i uputio se da se spoji sa njima. Nakon spajanja kombinirana vojska od oko 20.000 vojnika pod Cezarovom komandom se uputila prema egipatskoj vojsci. Do bitke sa egipatskom vojskom (u brojnom

stanju kao i cezarovska vojska u Egiptu), koja je bila uređena i opremljena po helenističkom modelu, je došlo na Nilu u februaru 47. god. p. n. e. Cezar je ptolemeidsku vojsku napao na tradicionalni rimski način, a zatim su cezarovci uništili egipatsku utvrdu a onda poslije žestoke borbe zauzeli i neprijateljski tabor. Vojska Ptolemeja XIII. je bila uništena, a hiljade vojnika su pobjegle, dok se mladi faraon udavio u rijeci, dok je bježao. Za vrijeme bitke je nestao i Ganimed, vjerojatno ubijen prilikom bjekstva. Cezar i Kleopatra su svoju pobjedu proslavili sa trijumfalnom povorkom na Nilu, a kraljevska lađa je praćena sa dodatnih 400 brodova, čime je Cezar uvođen u ekstravagantni život egipatskih faraona.

Cezar je sada bio apsolutni gospodar Egipta, i za suvladare je postavio Kleopatru VII. i njenog polubrata Ptolemeja XIV. Kipar je opet oduzeo Ptolemeidima i sastavio ga sa Kilikijom u zajedničku provinciju, dok je radi sigurnosti strateški i resursno bitnog Egipta, kao i radi osiguranja aleksandrijske luke ostavio je posadu pod zapovjednikom Rufinom. Ukupno je u u ovim zbivanjima u Egiptu on izgubio razdoblje od oktobra 48. god. p. n. e. do marta 47. god. p. n. e. Cezar se onda prepustio ležernijem načinu života, uživajući u bogatstvu ove plodne i kulturno – civilizacijski snažne zemlje, a posebice u emotivno – seksualnom odnosu sa Kleopatrom VII. Iz veze sa Kleopatrom rodio se i sin po ime Ptolemej Cezar, ali uobičajeno nazivan Cezarion („Mali Cezar“). Kleopatra je Cezara moguće upoznala i sa astronomom Sosigenom.

Arsinoja IV. je bila zarobljena i prebačena u Italiju i Rimu, i bila je izložena prilikom Cezarovog trijumfa u Rimu 46. god. p. n. e. Cezar je poštedio život Arsinoji i garantirani su joj azil i utočište u Artemidinom hramu u Efesu. Ali 41. god. p. n. e. na Kleopatrin zahtjev Marko Antonije je naredio da se Arsinoja ubije na stepenicama hrama, što je bilo teško svetogrđe i povreda svetosti i prava hrama. Taj čin je skandalizirao i Rim i Italiju i čitav mediteranski svijet.

Marko Antonije

Nezaobilazna osoba u ovo doba bio je glavni Cezarov čovjek, a to je bio Marko Antonije, koji je zanimljivo po majci Juliji pripadao onom ogranku julijevsko-cezarovskog roda, koji je bio prooptimatski raspoložen (kćerka Lucija Cezara, konzula za 90. god. p. n. e. i cenzora za 89. god. p. n. e.; ubijen u marijevskim čistkama). On je bio najstariji sin Marka Antonija Kretika (pretora za 74. god. p. n. e.) i unuk čuvenog Marka Antonija Oratora / Govornika (konzula za 99. god. p. n. e. i cenzora za 97-96. god. p. n. e.; isto žrtve marijanskog terora u zimu 87/86. god. p. n. e.). Biološki otac Marka Antonija je umro 71. god. p. n. e. (za vrijeme zapovjedništva protiv mediteranskih gusara), i majka se preudala za Publija Kornelija Lentula Suru (*Publius Cornelius Lentulus Sura*), patricijskog političara koji je bio jedan od

vođa Katilinine zavjere. Njegova mlađa braća (Gaj – pretor za 44. god. p. n. e. i Lucije – kvestor za 50. i konzul za 41. god. p. n. e.) će isto kasnije igrati značajnu ulogu u životu posljednih godina Republike. Zanimljivo je da će ovaj potomak istaknutih optimatskih obitelji postati najbliži suradnik Gaja Julija Cezara. Ta preobrazba je više rezultat trenutnih i osobnih potreba Marka Antonija, nego neke njegove ideološke određenosti i tradicije.

Prema Plutarhu, Marko Antonije je mladost provodio raskalašenije na ulicama Rimu, družeći se sa Gajem Skribonijem Kurionom (koji je postao čuveni plebejski tribun za 50. god. p. n. e. ; Rimom je kružio trač da su imali i homoseksualnu vezu). Zbog svoga načina života je još u ranoj mladosti upao u velike dugove (oko 250 talenata), pa je kako bi izbjegao kreditore, pobjegao u Grčku (gdje je i studirao retoriku). Zatim se priključio Aulu Gabiniju u kampanji protiv Aristobula II. u Judeji i u egipatskoj kampanji. Tada se Marko Antonije pokazao kao talentirani, sposobni i hrabri konjanički zapovjednik. Sa Cezarom se povezao 54. god. p. n. e. kada je postao član štaba njegove armije u Galiji, gdje se isto pokazao kao vrijedan zapovjednik. Tu se u potpunosti pridružio Cezaru, i zahvaljujući njegovom protežiranju napredovao je u rimskom političkom *cursus honorum* (kvestor, augur i plebejski tribun). Ustvari, tu se na najbolji način pokazuje da je cezarovska frakcija okupljala i osobe koje su se vezale za osobu (u konkretnom slučaju za Cezara), a ne za narodnjačku/popularsku ideologiju, kao za vrijeme Grakha i Marija. Antonije je bio hrabar i iskusan vojskovođa te prilično odvažan i odlučan čovjek, ali u isto vrijeme neuravnoteženog karaktera i nedovoljno dosljedan u borbi za svoje političke ciljeve. Inače za političku aktivnost Marka Antonija je bio bitan i njegov porodični i emocionalni život, jer je on nekada pokazivao i izrazitu zaljubljivu i strastvenu prirodu. Ukupno se u toku života pet puta ženio i to sa izvjesnom Fadiom, zatim sa rodicom Antonijom Hibridom Mlađom (*Antonia Hybrida Minor*) – sa kojom je bio u braku dok su trajale prve dvije godine građanskog rata –, onda od 47 ili 46. god. p. n. e. sa čuvenom i ambicioznom Fulvijom Flakom Bambula (*Fulvia Flacca Bambula*; potomkom Kornelije i Gaja Grakha; 83. – 40. god. p. n. e.) – ranijom suprugom Publija Klodija Pulhera i Gaja Skribonija Kuriona –, i na kraju sa Oktavijom Mlađom (sestrom Oktavijana) i konačno sa Kleopatrom. Zahvaljujući bliskom prijateljstvu sa Cezarom Antonije je stekao veliku imovinu, ali ga pretjerana raskoš nije spasila vjerovnika.

Farnak i Bitka kod Zele

Izbijanje II. rimskog građanskog rata je pokušao da iskoristi Farnak II. (sin Mitridata VI. Eupatora), koji je vladao Bosporskim kraljevstvom od 63. god. p. n. e. Bosporski kralj je smatrao da je ovo dobra prilika kako bi se osvetio za pontske poraze za vrijeme svoga oca i

kako bi se povratila hegemonija i teritorija u Maloj Aziji. Još ranije je Farnak II. napao i zauzeo grad Fanagoriju, čime je prekršio jedan od svojih sporazuma sa Pompejem, odnosno Republikom (kada je bio proglašen i prijateljem i saveznikom Rima), što je jasno ukazivalo na namjere bosporskog kralja da se domogne ranije domene svoga oca. A kada je izbio građanski rat, Farnak II. je bez većeg otpora sa vojskom sebe učinio vladarom Kolhide i Male Jermenije. Dejotar (*Deiotarus*), vladar Galatije je molio Gneja Domicija Kalvina (tada Cezarovog predstavnika u Maloj Aziji) za pomoć. Domiciju Kalvinu je i Cezar poslao naredbu da od Farnaka zatraži povrat zemalja koje je protupravno prisvojio i da napusti Malu Jermeniju. Farnak je to odbio i stavio se na čelo otpora protiv Kalvina, kojega je i pobijedio kod Nikopolisa, a zatim je započeo osvajanje Ponta, i masakriranje rimskih ratnih zarobljenika i građana. Farnak je zauzeo čak i Bitiniju, koja je pripadala Rimu.

Tada Cezar napusti Egipat i osobno neviđenom brzinom (preko Sirije, Kilikije i Kapadokije) dođe sa vojskom u Malu Aziju i do bitke je došlo kod Zele, gdje je vojska Farnaka totalno potućena. Iako je i Cezarova vojska (2 kohorte od veteranske VI. legije, XXII. Legija, veksilijari XXXVI. legije, manji kontingent konjice i galatski saveznici) imala velike gubitke, Farnakova armija (od oko 20.000 vojnika) je bila uništena za samo pet sati. I tako Cezar 2. VIII. 47. god. p. n. e. okonča još jedan rat a u Senat je kao izvještaj poslao lakonsku poruku „*veni, vidi, vici*“ (dođoh, vidjeh i pobjedih). Farnak II. je uspio pobjeći, u Bosporsko kraljevstvo (preciznije rečeno u Pantikanej) gdje je uspio da okupi određene snage od Skita i Sarmata, ali ga je njegov bivši namjesnik i zet Asander (oženjen je bio sa Dinamis/Dynamis, kćerkom Farnaka II.) napao. Tom prilikom je i Farnak II. nastradao. Cezar je Bosporsku kraljevinu predao nezakonitom Farnakovom polubratu Mitridatu, koji je Cezaru bio doveo presudno pojačanje u Egipat. Cezar se još neko vrijeme zadržao u Maloj Aziji, uređujući poslove i odnose u njoj. Mitridat od Pergama je kako bi došao do kraljevske časti voditi rat protiv nećakinje Dinamis i njenog supruga Asandera, koji su preuzeli Bosporsko kraljevstvo. Na kraju su Dinamis i Asander bili poraženi od Mitridata i njegove vojske, Mitridat od Pergama je postao kralj Bospora, ali ipak nakon Cezarovog ubistva 44. god. p. n. e. Na kraju je ipak Oktavijan na bosporsko prijestolje povratio Dinamis i Asandera, a Mitridat od Pergama je, ubrzo nakon abdikacije, preminuo.

Socijalni nemiri i bune u Italiji

II. rimski građanski rata nije bio samo izraz sukoba jakih osobenosti kao što su Cezar, Pompej, Katon Mlađi (kako se često i pogrešno predstavlja u historiografiji), niti samo različitih vizija preustroja Republike, nego je i predstavljao kulminaciju krize republikanskog sustava, odnosno krešendo niza nagomilanih (i neriješenih) društvenih,

socijalnih i ekonomskih problema, proturječnosti i nedosljednosti. Riječ je ustvari bilo o posljednjim stadijima agrarne krize, koja je nastala prošlo stoljeće i producirala Kasnu Republiku. I sam Cezar je po zauzimanju Italije i stavljanju pod kontrolu političkih institucija Republika, morao se pozabaviti tim pitanjima. Iako je cezaristički pokret II. rimskog građanskog rata izrođena nekadašnja narodnjačka (popularska) stranka, on je u sebi ipak okupljao i dosta pojedinaca koji su mu se priključili i aktivno u njemu učestovali jer su zadržali narodnjačke, demokratske (često u demagoškoj formi) ideje i stavove, a ne zato što ih je očarala Cezarova osobnost. Nekada su ovi pojedinci djelovali i u svoju koristi, koristeći kao svoju „zastavu“ stare popularsko – demokratske stavove. Uz to se i ekonomsko stanje, uslijed teškog građanskog rata, počelo dodatno pogoršavati. Privredno stanje Rima pogoršavalo se za vrijeme građanskog rata. Vrijednost novca je opadala, život je poskupljivao, i posljedica toga bilo je zaoštravanje dužničkog pitanja.

Parola "brisanje dugova" ponovo je postala aktualna. Radikalni demokrati/narodnjaci su se pozivali na drevni zakon iz 342. god. p. n. e. po kojem nije bilo dopušteno uzimanje kamata na dug. Cezar se našao pod pritiskom onih koji su tražili anuliranje dugova, i morao je djelovati. Zato je već 49. god. p. n. e. proveo sljedeće mjere: kamate su uključene u dug, imovina koja je služila kao pokriće za novac uzet na posudbu – trebala se je kupovati po cijeni koja je bila prije građanskog rata. Cezarove mjere su bile kompromisne i polovične, jer su na jednoj strani pokušavale da zadovolje one elemente koji su pružali tradicionalnu podršku narodnjacima (dužnici, siromašniji gradski i seoski plebs), ali i da ne potpuno otuđe one skupine koje je Cezar nastojao pridobiti. Po Cezarovim odredbama koje reguliraju dužništvo, vjerovnici su izgubili otprilike oko 25%, ali sa druge strane dugovi niti kamate nisu otpisani. Cezar nije bio baš toliko radikalan, a i sve je više mislio na interese svoje pozicije i svoje karijere, nego na interese narodnjačkih ideja. A da bi pobijedio protivnika u građanskom ratu i ostvario svoje ideje o preustroju Republike i osobnoj vlasti, Cezaru su bili potrebni i oni koji nisu izvorno narodnjaci. Tako je on morao lavirati između narodnjaka na jednoj strani i onih koje je želio pridobiti, kakvi su bili financijski moćnici i predstavnici nobiliteta. Uostalom, Cezar se nije smio ni previše suprostavljati interesima zajmodavaca, jer su oni jednostavno mogli da mu uskrate kapital koji mu je u tom vremenu bio itekako potreban. Ostale je mogao zamijeniti ili protjerati, ali bogate kreditore je morao trpiti.

Nesumnjivo će Cezarovo djelovanje u toku II. građanskog rata kao posljedicu imati i udaljavanje od njega istaknutijih narodnjaka, koji su rat primarno shvatili kao obračun sa protivničkom strankom i provođenje narodnjačkog programa, a ne kao proces izgradnje osobne vlasti Cezara u Repulici. Oni su željeli stari republikanski sustav preuređen po narodnjačkoj shemi, a ne sustav u kojem bi imali autoritativnog Vladara Republike (pa makar se on zvao i Gaj Julije Cezar). Vrlo brzo će se između Cezara i ovih narodnjaka javiti proscjep, koji će se vremenom sve više produbljivati kako Cezar bude izgrađivao svoju

osobnu vlast, a zanemarivao realiziranje demokratskih i narodnjačkih ideja. Radi održanja stabilnosti svoje vlasti Cezar je išao i ka nekoj vrsti sporazuma i kompromisa sa predstavnicima nobiliteta. To je podrazumijevalo da se ne ide u neke socijalne i demokratske reforme i promjene, što naravno radikalnim popularima nije moglo biti nimalo po volji.

Cezarove odluke o dugovima nije zadovoljavale ni dužnike ni vjerovnike, i za vrijeme Cezarovog boravka na istoku 48. god. p. n. e. došlo je do otvorenog sukoba. Rimski orator i političar Marko Celije Ruf (*Marcus Caelius Rufus,* 87. – 48. god. p. n. e.) je bio izabrani pretor (p*raetor peregrinus*) za 48. god. p. n. e., i predložio je program dužničkog rasterećenja, po kojem bi se na šest godina produžio rok dužnicima za isplatu dugova. Ali kada je taj prijedlog naišao na otpor, Celije je komicijama predložio novi zakonski projekt kojim se anuliraju svi dugovi i zakupci stana oslobađaju plaćanja najamnine za proteklo vrijeme stanovanja. Ovo je bilo previše za tadašnji Senat (pod kontrolom cezarovaca) i Celije je smijenjen sa svoje funkcije. Ali Celije ni tada nije odustao, nego se odlučio na radikalniji pristup, i otišao je na jug Italije, gdje se iz progonstva vratio Milon. Njih dvojica su se udružila i sastavila jednu šaroliku i zanimljivu ustaničku vojsku od pristalica Pompeja, gladijatora, radikalnih demokrata/populara i robova (kojima je obećana sloboba). Celije je sa pobunjenim i naoružanim robovima namjeravao da napadne i zauzme Kapuu, ali su to osujetili sami Kapuanci. Rim je reagirao i protiv njih su poslane trupe pod zapovjedništvom Kvinta Pedija, koje su ustanike uspjele da uguše ustanak bez većih problema, a vođe su ubijene. Sam Milon je poginuo kod Kompse, blizu Turija u Lukaniji, tako što ga je pogodio kamen ispaljen sa gradskih foritifikacija.

Ali poraz Celijevske bune nije smirio duhove u Italiji, i već sljedeće 47. god. p. n. e. došlo je do novog pokreta. Na scenu stupa mladi, vrlo ambiciozni i odlučni plebejski tribun za 47. god. p. n. e. Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*; 70. – 43. god. p. n. e.; suprug Ciceronove kćerke Tulije). Dolabela je prvo bio na strani Pompeja, ali je prešao Cezaru i bio je prisutan na njegovoj strani za vrijeme bitke kod Farsale. Kao plebejski tribun, u okviru svoga pokušaja ustavno – zakonodavne reforme, je podnio zakonski prijedlog o brisanju dugova i oslobođenju zakupaca od zakupnine. Na svoju stranu je pokušao i privući Marka Antonija, koji je nakon Farsale i za vrijeme Cezarovog boravka na Istoku, bio njegov predstavnik za Rim i Italiju. Ali su drugi plebejski tribuni Gaj Azinije Polion (*Caius Asinius Pollio*) i Lucije Trebelije Fides (*Lucius Trebellius Fides*) savjetovali Antonija da ne podrži Dolabeline prijedloge. Ubrzo je situacija počela ključati i Dolabela je sa svojim sljedbenicima zauzeo Forum kako bi se (koristeći silu) zakonski prijedlog progurao na komicijama, pa je Antonije morao oružano intervenirati. I Senat je glasao dajući podrški Antonijevoj intervenciji. U Dolabelinoj buni su učestvovali i oslobođenici, ali je Antonije uspio da bzo uguši bunu.

Međutim, kada se Cezar vratio sa istoka u Rim, shvatio je da bi preveliko otuđenje od svoje prirodne baze, moglo biti pogubno za njega jer je neprijatelj sakupio novu vojsku u Afriku. Radi toga je amnestirao Dolabelu i povratio ga u Rim, pa ga čak i uzeo kao jednog od zapovjednika u predstojećoj afričkoj kampanji. Ali Antonije je zadržao distancu i neprijateljsvo prema Dolabeli. Cezar je u Italiji 47. godine p. n. e. morao ponovo da provodi reforme, posebno u korist plebsa (jer je sa jačanjem afričke tradicionalističko – optimatske vojske rasla i anticezarovska opozicija u redovima dijela nobiliteta i vitezova). Iako nije prihvatio kompletan Dolabelin program, Cezar je ipak sproveo brisanje zakupničkih dugova za vrijeme od godinu dana za one koji u Rimu plaćaju 2000, a po italskim gradovima – 500 sestercija. U interesu dužnika utvrđeno je da se kamate računaju u dug, a ne kamata na kamatu. Da bi podigao italsku poljoprivredu, Cezar je proveo obavezni zajam i prodao na licitaciji imovinu svojih protivnika, poginulih za vrijeme posljednjeg građanskog rata.

Pobuna vojske

Uz sve to, došlo je i do nemira u južnoj Italiji među cezarovskim legionarima, kojima je izgleda bilo dosta ratovanja širom mediteranskog svijeta. Riječ je bilo o 4 legije pod zapovjedništvom Marka Antonija (koji se nakon Farsale vratio u Italiju), koje su bile utaborene van Rima. Ti legionari su su čekali da budu časno otpušteni iz vojske sa nagradom koju im je Cezar obečao prije bitke kod Farsale. Dok je Cezar provodio vrijeme po Egiptu, Antonije je izgubio kontrolu nad legijama i vojnici su započeli pljačke imanja južno od Rima. Nekoliko delegacija je bilo upućeno da pokuša da smiri bunu, ali nisu uspjele u svome naumu i buntovni vojnici su zahtijevali demobilizaciju i nagrade. Vojnici su otjerali svoje oficire a nisu željeli ni čuti o afričkom frontu, dok im se ne isplate obečane nagrade. Prilikom svih tih zbivanja vojnici su čak bili i umorili neke oficire koji su pokušavali da ih zaustave u njihovom kretanju.

Nakon nekoliko mjeseci nesređenog stanja u južnoj Italiji i blizini Rima, Cezar je osobno došao u Rim i Italiju i obratio se pobunjenim vojnicima. Cezaru su evidentno trebale te legije za predstojeću kampanju u afričkoj provinciji, ali nije raspolagao sa dovoljno sredstava kako bi namirio vojnike obećanim nagradama. Cezar se zato lično pojavio pred buntovnim vojnicima i hladnokrvnim i odlučnim glasom pitao ih šta žele. Pošto su bili posramljeni da traže novac, oni su počeli da zazivaju demobilizaciju. Cezar je odmah na to pristao (i tako ih praktično demobiliziravši), ironično poručivši da se za nagrade prijave kada bude održavao trijumf sa drugim vojnicima. Cezarova poruka je bila dobro smišljena i taktična, jer je tako kod vojnika izazvao osjećaj časti. Vojnici su mislili i da će moći

ucjenjivati Cezara, jer su smatrali da se bez njih ne smije uputiti u Afriku, ali su se prevarili u procjeni. Uz to, vojnike je namjerno verbalno povrijedio, tako što ih nije više zvao „drugovi“ (...kao do tada), nego samo „građani“ (*cives*). Time im je želio reći da su oni sami sebe demobilizirali poradi nelojalnosti. Nakon kratke stanke i tišine, vojnici su ponovo počeli moliti Cezara da ih ipak uzme za vojnike i vodi sa sobom u Afriku, što je on nakon ponovne molbe i učinio (izazvavši oduševljenje među okupljenim vojnicima). Cezar je tako u ovom psihološkom ratu sa sopstvenim vojnicima (sa nekima je bio zajedno 12 godina) izašao kao pobjednik, jer ih je svojim odličnim nastupom uspio šokirati i kod njih izazvati osjećaj vojničke sramote. I uspio je i svojom karizmom i mudrošću da za svoju afričku kampanju pridobije 4 legije, a da potroši nijedan dodatni sestercij radi potkupljivanja vojske.

Nakon smirivanja situacije u Italiji, i uvođenja reda ponovo su izabrani konzula, a Senat je popunjen novim članovima, među kojima je bio i priličan broj Cezarovih centuriona. Time je Cezar nastojao jačati svoju osobnu poziciju u Senatu.

Afrički rat

I pored poraza kod Farsale i umorstva Pompeja, tradicionalističko – pompejanska stranka još uvijek nije bila u potpunosti poražena. Njihove snage su se počele koncentrirati u zapadnom Mediteranu, sa središtem u provinciji Africi i sa naslonom na anticezarovskog vladara Numidije. Tamo su otišlo svi ugledniji tradicionalisti, koji se nisu željeli pokoriti Cezaru. Tradicionalistički „Senat“ u izbjeglištvu je sada imao sjedište u gradu Utici, a glavni likovi nastavka protucezarovskog otpora su bili Katon Mlađi i kralj Juba I. Dok je Cezar u Egiptu gubio vrijeme upletavši se u unutarptolemeidske sukobe i u seksualno – emocionalnu vezu sa Kleopatrom, njegovi protivnici su se pripremali, skupljali i opremali vojsku. Katon Mlađi se vrlo ozbiljno prihvatio toga poslao, jer je znao da ga čeka sukob sa Cezarom. Protucezarovska vojska u Africi je narasla na 14 legija, 1.600 konjanika (i to bez dobre numidske vojske) i na 55 brodova pod zapovjedništvom Marka Oktavija i Publija Vara. Uz sve to je i Juba I. raspolagao sa 120 slonova. Ipak među tradicionalističkim glavarima okupljenim u Africi je nastala rasprava ko će biti glavnokomandujući. Vojska je bila za Katona Mlađeg, ali na kraju su se ipak složili da to bude Metel Scipion. Upravo je na insistiranje Katona Mlađeg, dotadašnji zapovjednik i namjesnik (sa titulom *legatus pro praetore*) tradicionalističkih trupa u afričkoj provinciji Atije Var, predao zapovjedništvo Metelu Scipionu. A to će se pokazati kao katastrofalna greška. Cezarovo vojevanje, a kasnije besposličarenje u Egiptu su omogučili protivnicima da se reorganiziraju i da se dobro pripreme za predstojeći sukob. Da je Cezar odmah poslije Pompejeve smrti napustio

Egipat, mogao je lakše zauzeo afričku provinciju. Istine radi Cezar je još prije odlaska u Egipat, bio odredio Kvinta Longina da iz Dalje Hispanije napadne Afriku, zajedno sa mauritanskim kraljem Bogudom. Ali katastrofalna uprava Kvinta Longina je rezultirala da ne samo da ne dođe do napada na afričku provinciju, nego i do gubitka Cezarovog autoriteta u samoj Daljoj Hispaniji.

Cezar je planirao u afričku provinciju prevesti 10 legija, ali mu je morski vjetar razbacao brodove, tako da se uspio iskrcati na afričku obalu sa samo 3.000 pješadinaca (uglavnom regruta) i 150 konjanika blizu Hadrumetuma 28. XII. 47. god. p. n. e. Uspio je zauzeti dvije luke i to Ruspinu i Leptis Minor, gdje se i utaborio. Međutim, njegova pozicija je bila nesigurna, pa je ostavio otvorenu mogućnost za ukrcavanje i napuštanje afričke obale. Ipak je imao sreće i 3. I. 46. god. p. n. e. su prispjeli oni brodovi koje je oluja bila razbacala po moru. A već sljedećeg dana je provalio sa tri legije u unutrašnjost.

Kod Ruspine se 4. I. 46. god. p. n. e. sukobio sa Labijenovim znatno brojnijim trupama, te je bio opkoljen od protivničke konjice i lake pješadije. Da se ovaj afrički grad nije nalazio tako blizu cezarovskih trupa, u koji su se oni sklonili, one bi (poradi uspješnog manevra Labijenovih snaga) doživjele sudbinu Krasove vojske kod Kare. U bici kod Ruspine, i pored toga što su se uspjeli izvući cezarovci su pretrpili velike gubitke i izbačena je iz stroja trećina sastava njihove vojske. Cezar je sada bio prisiljen ostati u defanzivu, dok mu je prispiju veteranske jedinice. Cezar je u tome periodu iščekivanja pripremao buduće djelovanje protiv neprijatelja, uključujući i ustanak getulskih nomadskih plemena protiv Jube I. Getuli nisu simpatisali Pompeja još iz vremena I. građanskog rata, kada ih je on potčinio numidskoj kraljevini. Cezar je na sjeveru Afrike mogao računati i na pomoć mauritanskih kraljeva Boguda i Bokka, koji su bili suparnici Jube I. Uz to, sjeverom Afrike se potucao i Publije Sitije, koji je jedini još preostao iz Katilinine zavjereničke skupine, i koji se sada nalazio na cezarovskoj strani, sa svojom privatnom vojskom. Bokho i Sitije su sa svojom vojskom napali Numidiju i zauzeše grad Cirtu. Radi toga je Juba I. morao odvojiti dio vojske i poslati ga u pravcu zapada. Ali i pored tih savezničkih djelovanja, sama pozicija cezarovaca u afričkoj provinciji je bila još uvijek teška, jer su bili stješnjeni na jednom uskom obalnom prostoru, koje je oskudijevalo u osnovnim resursima (posebno za konjicu, odnosno ishranu konja). Usprkos savjetu Katona Mlađeg, glavni zapovjednik Metel Scipion se odlučio za borbu na obalnoj liniji. Vjerojatno bi bila uspješnija taktika da se borbena linija povukla u unutrašnjost i da se dopustilo cezarovcima da uđu u afričku dubinu, gdje bi im se mogla namijeniti ista sudbina kao u slučaju Krasove vojske. Metel Scipion je sa vojskom krenuo prema cezarovcima, koji su bili u zoni Ruspina – Leptis Minor, te je zaposjednuo Hadrumetum na sjeveru, a Taps (*Thapsus*) na jugu. Tu se spojio i sa numidskim snagama koje je predvodio Juba I. Ali Cezar nije prihvatao otvorenu bitku i još uvijek je čekao kontingente svojih veterana, koji su postupno prispjevali. Oko dva mjeseca su prošla u čarkanju i izazivačkim, manjim sukobima u ovoj zoni od Ruspine do Tapsa.

Napokon se pokrenuo Cezar i to prema Tapsu i početkom februara, Cezar je opseo Taps, blokirajući južni ulaz sa tri linije fortifkacija. Vojska Metela Scipiona, koji nije smio dopustiti pad grada, se kretala zaokružujući Taps, sa namjerom da mu se približi sa sjeverne strane. Na njenim krilima su se nalazili slonovi i konjica. Metel Scipion je sa svojom vojskom počeo utaborivati na zemljište koje posebno odgovara pješadijskom načinu borbe, što je bila taktička greška jer su udružene anticezarovske trupe imale izrazitu i kvantitativnu i kvalitativnu prevagu u konjici. Cezar je požurio sa bitkom, i novi tabor snaga Metela Scipiona još nije bio završen, kada je došlo do bitke. Cezarov ratni raspored je bio uobičajen, sa njim osobno na desnom krilu. Čim su oglašeni zvuci za borbu, Cezarovi strijelci su napali slonove, izazivajući paniku među njima. Slonovi sa neprijateljskog lijevog krila su napali cezarovski centar, gdje se nalazila V. legija *Alaudae* (koja je ustvari bila sastavljena od Gala 52. god. p. n. e.). Ova legija se sa takvom hrabrošću suprostavila napadu, da je nakon toga uzela slona kao simbol legije. Nakon gubitka slonova, počela se raspadati taktika i raspored vojske Metela Scipiona. Odlično izmanevriravši neprijatelja, cezaristička konjica je zauzela i uništila neprijateljski tabor i napala protivničke vojnike u povlaćenju. Tada su i numidske trupe napustile borbeno poprište i bitka je bila odlučena. I tako se 6. IV. 46. god. p. n. e. završila bitka kod Tapsa, u jednoj briljantnoj pobjedi cezarovskih snaga. Ali tada se desilo i nešto što će baciti veliku mrlju na ovu veliku pobjedu cezarovaca. Oko 10.000 neprijateljskih vojnika se željelo predati Cezaru, ali su umjesto toga, oni bili brutalno pobijeni od cezarističkih vojnika. Ovaj pokolj je prilično iznenađujuća stvar za Cezara, jer je on bio poznat kao milostiv pobjednik. Po nekim vrelima navodno je on dobio epileptički napad, i nije bio baš pri punoj svijesti nakon završetka bitke. Za pokolj su po svemu sudeći „najzaslužniji“ cezaristički vojnici, jer su smatrali da rat mogu konačno završiti samo ako u potpunosti fizički eliminiraju neprijatelja. I tako je na desetine hiljada leševa, u najkrvavijoj bitci II. rimskog građanskog rata prekrilo bojište kod Tapsa. Bitka kod Tapsa je predstavljala i posljednju veliku bitku na zapadu u kojoj su u velikom broju korišteni i slonovi.

Nakon bitke kod Tapsa, postalo je savršeno jasno da je Cezar apsolutni pobjednik II. građanskog rata i moglo se ili predati i moliti za milost, ili pobjeći i skrivati se ili izvršiti časno samoubistvo. Nakon bitke je nastavljena opsada Tapsa, koji se ubrzo predao, a onda je Cezar sa vojskom krenuo na Utiku. U gradu Utici se nalazio Katon Mlađi (gdje je kontrolirao luku), i on se nije namjeravao predati, niti da dopusti Cezaru da mu poštedi život. To poniženje bi za ovog stoika bilo gora nesreća, nego smrt. Posljednje večeri svoga života zabavljao se i opuštao u razgovoru sa preostalim prijateljima. Tako se raspravljalo o stoicizmu i njegovim vrijednostima i učenjima, te o izreci: da je samo mudrac slobodan. Nakon toga je otišao u spavaonicu, ali su mu prijatelji uzeli mač (kako bi ga spriječili da ne izvrši samoubistvo). Ali Katon Mlađi ne bi bio dostojan sebe, da opet nije nabavio mač, a zatim je nekoliko sati čitao Platonovo djelo „Fedon“ („*Phaedon“*). I onda nakon razmišljanja o krepostima čovjeka, sam je sebi zadao samrtni udarac mačem. Katon Mlađi

je izvršio samoubistvo u svojoj 48. godini. Cezar je želio Katona Mlađeg živog, i bio je vrlo uznemiren zbog njegovog samoubistva. Po Plutarhu kada je saznao za smrt Katona Mlađeg, Cezar je izjavio :“ Katone, zavidim ti na tvojoj smrti, zato što mi nečeš zaviditi na poštedi tvoga života.“ Katon Mlađi (nazivan i Utički / *Uticensis*, po mjestu gdje je skončao sa životom) je nakon svoje smrti postao ikona i uzor republikanizma, poštenja i dosljednosti, i sjena njegove političke djelatnosti će se još dugo nadvijati nad rimskim javnim životom, ali i nad razvitkom modernog svijeta. Načinom svoje smrti samo će još više produbiti sjećanje na sebe i svoje ideje i duboko se urezati u svijest mediteranskog i europskog svijeta. Ciceron će napisati pamflet (nažalost danas izgubljen) u kojem će nahvaliti vrline i ličnost Katona Mlađeg, Cezar je kao odgovor napisao polemički tekst (koji je sačuvan samo u fragmentima) pod nazivom Antikaton (*Anticatones*). Kasnije će i Marko Junije Brut (sin Katonove sestre Servilije, koja je dugo bila i ljubavnica Gaja Julija Cezara) u spomen (a i nezadovoljan Ciceronovim radom) napisati novi pohvalni pamflet pod nazivom „Katon“ (*Cato*), a njemu će antikatonovski odgovor napisati Oktavijan.

I drugi istaknuti tradicionalisti su nastradali, pa su Afranije i Faust Sula (sin diktatora Sule) prvo bili zarobljeni, a pošto ih Cezar nije dao odmah pogubiti, ubili su ih vojnici. Metel Scipion je pokušao pobjeći u Hispaniju, ali je bio pritisnut od flotile pod zapovjedništvom Publija Sitija. Kako ne bi pao u ruke Sitijevih mornara, i Metel Scipion je počinio samoubistvo nonšalantno, u stoičkoj maniri, opraštajući se sa svojim vojnicima riječima „*imperator se bene habet*“ (dostojanstveno umiranje Metela Scipiona je pohvalio i stoički filozof Seneka). Juba I. je naredio da se u gradu Zami podigne velika lomača, na kojoj je planirao da se spali, zajedno sa blagom i građanima. Ali stanovnici Zame mu nisu dozvolili da uđe u grad kada je zajedno sa Markom Petrejem pokušavao pobjeći u Zamu. Zbog toga je Juba I. otišao u jedn od svojih dvoraca, gdje je priredio gozbu, a zatim predložio Petreju (onom istom koji je pobijedio Katilinu) da se u međusobnom dvoboju usmrte. Juba I. je u dvoboju ubio Petreja, a zatim je dao da ga jedan njegov vjerni rob ubije. Ipak je bilo i onih koji su uspjeli pobjeći, kao što su bili Pompejevi sinovi, Tit Labijen, Atije Var. Gnej Pompej (*Gnaeus Pompeius* 75. – 12, IV. 45. god. p. n. e., stariji Pompejev sin) je pobjegao na Balearske otoke, gdje mu se pridružio mlađi Sekst Pompej. I zajedno sa Titom Labijenom i Atijem Varom su prešli u provinciju Dalju Hispaniju, u kojoj se događao novi preokret u moći i upravi.

Nakon pada afričke provincije, Cezar je preuredio sjevernoafričke odnose, pa je nekadašnju Numidiju (nasljedstvo i djelo velikog kralja Masinise) podijelio u dva dijela. Istočni dio je dobio mauritanski kralj Bokh, a i Bogud je dobio znatan dio za nagradu. Cirtu (današnji Konstantin u Alžiru) sa okolicom je dobio Publije Sitije, da ondje naseli svoje ratnike. A najbolji i najplodniji dio Numidije Cezar je pripojio Rimskoj državi pod imenom „Nova Afrika“.

Povratak u Rim i trijumf

Cezar se u Rim vratio 25. jula 46. god. p. n. e., ovaj put kao gospodar Republike. Sada je dobio nova specijalna ovlaštenja kojima je dodatno učvršćivao i legitimizirao svoju poziciju kao prve osobe državne strukture i rimskog društva. Kontrola nad Senatom (u koji je Cezar imenovao veliki broj svojih pristalica) i komicija je bila potpuna, i zato je bilo i očekivano da se nije naišlo na neku znatniju opoziciju. Cezar je tako naimenovan za diktatora na 10 godina, a na 3 godine sa konzulskom vlašću (ovlaštenjima) kao *praefectus moribus*. Donesen je i zaključak da prilikom trijumfa ispred njega trebaju ići čak 72 liktora, da mu trijumfalna kola trebaju vući četiri bijela konja, da mu se podigne kip. Uz to je dobio i neka simbolička prava, kojima se naglašavala njegova nova specijalna pozicija u državi, kao što je pravo da u Senatu uvijek sjedi između konzula i to na kurulnoj stolici ili da kod javnih igara on daje znakove.

Cezar je u četiri dana slavio četverostruki trijumf, i to nad Galijom, Egiptom (odnosno nad protu-kleopatrovskom frakcijom), Pontom (odnosno nad kraljem Farnakom) i Afrikom (odnosno nad numidskim kraljem Jubom I.). Nad poraženom tradicionalističko – pompejevskom strankom se nije mogao slaviti trijumf (koji nije bio predviđen za pobjede u građanskim, nego samo u vanjskim ratovima), jer se smatralo da ne može trijumfirati nad poraženim sugrađanima. U toku ta četiri dana, kada su prolazile trijumfalne trijumfalne povorke, Cezar je izložio 65.000 talenata, 2822 zlatne krune, i mnoge druge vrijednosti. Po drevnom običaju vojnici su pjevali podrugljive pjesme na račun svoga zapovjednika (po vjerovanju da tako odagnaju uroke i sprečavaju bogove da budu zavidni trijumfatoru). Tom prilikom Cezar nije bio pošteđen ni svoga odnosa sa Kleopatrom ni svoje osebujne seksualne aktivnosti. Za vrijeme galskog trijumfa izložen je bio i Vercingetorix, nakon kojeg je i bio i pogubljen. Za vrijeme egipatskog trijumfa bila je izložena Arsinoja IV., ali je ona bila pošteđena. Cezar je čak praćen kući sa 20 slonova, koji su nosili baklje. Priređen je i lov (*venationes*) koji je trajao 5 dana i u kojem je učestvovalo 400 lovaca, i u kojem je 400 lavova bilo ubijeno. Uz lov su priređene i gladijatorske borbe, kao i pomorska bitka na poplavljenom dijelu Marsovog polja. Konačno, dvije „vojske“ ratnih zarobljenika (2000 ljudi, 200 konja i 20 slonova) su se u *Circus Makximus* borili do smrti. Pored zemljišnih čestica, Cezar je dijelio i novac, pa su tako velike novčane iznose dobili redovi, centurioni, vojni tribuni i konjanički komandiri. Uz vojsku, podijeljene su velike količine novca i običnom narodu, kojem je dijeljeno i žito i ulje, a priređen je i golemi javni besplatni objed na oko 22.000 stolova. Međutim, toliko prolijevanje krvi i neizrecivi troškovi su izazvali i određene nemire stanovništva Rima, koji su ipak djelotvorno zaustavljeni od samoga Cezara koji je dao da se dvojica podstrekaća nemira žrtvuju od svećenika na Marsovom polju. Cezar je u pravom smislu priredio veliki spektakl, neviđen dotada u Rimu, u stilu

istočnjačkih despota. Ovo je bio najbolji uvod u novi Rim koji se rađao, Rim imperatora i careva i njihove ekstravagancije, a ne više Rim odgovornih i skromnih građana.

Nakon trijumfa, koji je ustvari predstavljao i pokušaj dodvoravanja rimskim masama i vojnicima, Cezar se počeo posvećivati preustroju Republike, njenih institucija i zakonodavno – ustavnog sustava, kao i društva rimskog imperija općenito. Međutim, u toj svojoj zamisli je morao napraviti pauzu, jer su se preživjeli ostaci tradicionalista i pompejevaca ponovo uzdigli i na u Hispaniji.

Španski rat 46/45. god. p. n. e.

Na Iberijski poluotok su uspjeli da pobjegnu mnogi preživjeli tradicionalisti i pompejevci. I na tom području će ponovo pojaviti respektabilna anticezarovska opozicija predstavljena u prvom redu sa izrazito talentiranim vojskovođom Titom Labijenom, Atijem Varom i sinovima Pompeja (Gnej / *Gnaeus* i Sekst / *Sextus*). Odgovornost za ponovno uzdizanje opozicije snosi neodgovorni namjesnik Kvint Lentul, koji je svojom upravom i ponašanjem izazvao niz pobuna provincijalaca i dijela vojske. Ove nemire nije uspio da uguši ni Gaj Trebonije, koga je Cezar 47. god. p. n. e. poslao kao zamjenu Kvintu Lentulu. Takvo stanje su iskoristili Cezarovi protivnici te su preuzimali kontrolu nad iberijskim područjem. U proljeće 46. god. p. n. e. dvije legije iz provincije Dalja Hispanija, koje su inače većinski bile formirane od bivših Pompejevih veterana (koji su nakon sloma zapadnog fronta 49. god. p. n. e. bili pridruženi cezarovskoj armiji) su se javno opredijelili za Gneja Pompeja, otjeravši cezarističkog namjesnika. Uskoro su se njima pridružili i drugi ostaci tradicionalističko – pompejanskih snaga. Koristeći resurse bogate i plodne provincije, anticezarovci su uspjeli da izgrade i snažnu armiju i čvrstu poziciju. Podignuta je još jedna legija regrutirana od rimskih građana i lokalnih stanovnika u provinciji. Vrlo brzo su kontrolirali skoro kompletnu provinciju Dalju Hispaniju, uključujući i bitne gradove Italika i Korduba (koja je bila provincijska prijestolnica), a vojska je narasla na 13 legija.

U junu 46. god. p. n. e., kada je napuštao Afriku, Cezar je sa Sardinije 31. juna poslao Gaja Didija sa mornaricom i Kvinta Fabija Maksima (*Quintus Fabius Maximus*) sa kopnenom vojskom u Španiju. Dok je Didiju pošlo za rukom da kod Karteje pobijedi protivničku mornaricu, na kopnu je situacija bila drugačija i ustanak se nije mogao ugušiti. Cezarovi zapovjednici Kvint Maksim i Kvint Pedije (*Quintus Pedius*) se nisu usuđivali upustiti u otvorenu bitku i ostali su utaboreni u Okulbu, oko 56 km istočno od Kordube, tražeći pomoć od Cezar. Na kraju se i Cezar morao osobno uključiti u rat u Španiji, i u novembru je krenuo prema pobunjenom području. I ovaj put je pokazao uobičajenu brzinu

i za samo 27 dana je bio na frontu, vodeći sa sobom prekaljene X. *Equestris*, V. *Alaudae*, te manje iskusne III. *Gallica* i VI. *Ferrata*. Cezar je tom prilikom napisao i danas izgubljenu kratku poemu *Item* („Put“). Cezar je pozvao i unuka svoje sestre Julije po imenu Gaj Oktavije da mu se pridruži u hispanskoj kampanji, ali radi svoga slabog zdravlja i brodoloma koji ga je zadesio na putu u Španiju mladi Gaj Oktavije mu se mogao pridružiti u Hispaniji tek nakon zaključivanja kampanje.

Čim je prispio na hispansko ratište, Cezar je prvo krenuo prema Kordubi (koju je branio Sekst Pompej), ali ne sa namjerom da je zauzme, nego da protivničke trupe pod komandom Gneja Pompeja odvrati sa Ulije, jedinog grada u Betici (današnja Andaluzija), koji je ostao lojalan. Ovaj manevar je bio uspješan, ali je zahvaljujući Labijenovom savjetu, Gnej Pompej izbjegavao upuštanje u otvorenu bitku. To je prisililo Cezara na odugovlačenje kampanje i preko zime, što mu je nametalo i obavezu osiguravanja hrane (i drugih resursa) i skloništa za vojnike. Od Kordube, koju nije zauzeo, Cezar je sa vojskom skrenuo prema utvrđenom gradu Ategua, na desnoj obali rijeke Gvadajoz. Gnej Pompej je sa svojim trupama krenuo prema ovom gradu, ali se nije usudio upustiti u otvorenu bitku i Ategua se predala 19. II. 45. god. p. n. e. Pad toga grada je bio težak udarac za moral protivnika, a i pojedine domorodačke zajednice koje su bile u savezu sa Pompejevim sinovima su počele dezertirati na Cezarovu stranu. Anticezarovske trupe su se tada povukle prema Hispalisu (današnja Sevilja), i prema granadskom gorju. I naredni okršaj kod Sorikarija koji se odigrao 7. III. 45. god. p. n. e. je išao u Cezarovu koristi, a i mnogi rimski građani iz protivničke vojske su počeli prelaziti na stranu Cezara. Sve je to prisiljavalo Gneja Pompeja da se ipak upusti u otvorenu bitku.

Bitka se odigrala kod Munde 17. III. 53. god. p. n. e. u južnoj Španiji. Iako je anticezarovska vojska (kojom je zapovijedao Gnej Pompej) bila brojnija (13 legija, 6000 lako naoružanih pješadinaca i oko 6000 konjanika), u kvalitativnom smislu je ta vojska bila znatno slabija od one kojom je zapovijedao Cezar (8 legija, 8000 konjanika). Ipak su Pompejevi sinovi mogli računati i na jednu vrlo bitnu činjenicu u moralu svoje vojske, a to je da su dobar dio njenog sastava činili raniji pompejevski i tradicionalistički vojnici, koji su se već jednom predali Cezaru, pa onda prebjegli Pompejevim sinovima. Oni su smatrali da ne mogu računati na amnestiju i zato su bili odlučniji kao vojnici. Vojska Gneja Pompeja je zauzela defanzivnu poziciju, manje od jedne rimske milje od zidina Munde. Cezar je naredio frontalni napad sa lozinkom „*Venus*“ (Venera), imenom boginje (helenska Afrodita) koja je bila mitski predak julijevskog roda (pa samim tim i Julija Cezara). Borba je trajala neko vrijeme bez prevage na bilo kojoj od strana, prisiljavajući i glavne zapovjednike da se pridruže trupama u okršaju. Cezar je kasnije izjavio da se borio mnogo puta za pobjedu, ali da se samo kod Munde morao boriti za svoj život. Cezar je preuzeo zapovjedništvo nad desnim krilom, gdje je njegova elitna X. *Equestris* vodila izrazito tešku bitku. I tek tada je X. legija počela da potiskuje protivnika. I tada je Gnej Pompej napravio taktičku grešku, jer je prebacio jedinice sa svoga desnog krila na svoje ugroženo lijevo krilo. I onda je Cezarova

konjica izvela odlučujući napad na krilo sa kojeg je povućena jedna legija, razbijajući Pompejeve snage. Zatim je konjica Cezarova saveznika mauritanskog kralja Boguda napala pozadinu tabora anticezarovskih snaga. Labijen, koji je zapovijedao anticezarovskom konjicom, ih je pokušao presresti. Međutim taj Labijenov manevar su anticezarovski legionari pogrešno protumačili kao povlaćenje konjice. To je izazvalo paniku i došlo je do potpunog pucanja linija anticezarovskih snaga, i njihovog bjekstva u neredu i panici. Iako su se neki uspjeli spasiti iza zidina Munde, većina je bila ubijena u ovom paničnom i dezorganiziranom bjekstvu. I tako se bitka kod Munde završila velikim gubicima na anticezarovskoj strani (sa navodno 30.000 mrtvih). Zarobljeno je i svih 13 legijskih znakova, Tit Labijen je poginuo na bojištu, dok su Pompejevi sinovi uspjeli da pobjegnu. Cezar je dozvolio pogreb Labijenu, ali je po Apijanu, njegova glava donijeta Cezaru, zajedno sa glavom Atija Vara (koji je isto poginuo u bici kod Munde). Na vijest o pobjedi kod Munde, u Rimu su u aprilu održane igre i svečanosti.

Nakon bitke kod Munde, Cezar je ostavio Kvinta Maksima da opsjeda Mundu, dok se on sam uputio u pacifikaciju provincije Dalja Hispanija. Korduba se predala, a nad onima koji su bili naoružani u gradu (uglavnom naoružani robovi) je izvršena egzekucija, dok je sam grad morao platiti veliku odštetu. Munda je ipak odolijevala još neko vrijeme, ali se ipak nakon neuspjeha proboja blokade, predala sa svih 14.000 branilaca. Mornarički zapovjednik cezarovaca Gaj Didije je uspio uloviti većinu protivničkih brodova. Gnej Pompej je uspio pobjeći u Karteju, ali je ipak ubrzo zarobljen i pogubljen. Ali je Sekst Pompej uspio pobjeći (sakrivši se u obližnjem gorju), kako bi u narednim godinama ponovo na svjetlo dana u punom sjaju i moći izvukao pompejevsko ime. Priča o Pompejima u rimskoj historiji još uvijek nije bila završena.

Ova pobjeda kod Munde i španska kampanja 46/45. god. p. n. e. su ipak utjecali i na javno mnenje u Rimu i Italiju, koje je počelo izražavati i nezadovoljstvo prema Cezarovoj diktaturi i postupcima. Kada se Cezar vratio sa dijelom vojske u Rim u septembru 45. god. p. n. e., napravljen je opasan presedan jer se slavio trijumf ali ovaj put radi pobjede nad rimskim građanima. I ovaj trijumf je bio raskošan, sa čašćavanjem vojnika i naroda, a cezarovski Senat je donio zaključak da se 50 dana mora slaviti svetkovina blagodarnosti. Po Plutarhu, trijumf koji je Cezar održao u Rimu izazvao je neraspoloženje građana, jer se nije slavila pobjeda nad stranim zapovjednicima i barbarskim kraljevima, nego uništenje familije jednog od najvećih Rimljana (Pompeja Velikog). Afrička i španska kampanja su ipak utjecali na Cezara, koji je izgleda sa svojim protivnicima gubio strpljenje, postajao je suroviji i bezkrupulozniji i sve više se otuđivao od tradicionalnog rimskog poretka i ideja na kojima je počivala Republika. Počinjao se stjecati dojam da on više nije revolucionarni, demokratski reformator (koji je slomio moć optimatske oligarhije) nego osoba koja teži samovlasti.

Sa španskom kampanjom se i konačno završio teški i krvavi II. rimski građanski rat, ali ujedno i I. mediteranski građanski rat (jer je obuhvatio cjelokupno mediteransko područje). Iz toga rata je proizašao jedan apsolutni pobjednik, a to je bio Gaj Julije Cezar, koji se u historiji prvi put pojavio za vrijeme prethodnog I. rimskog građanskog rata. Iako su i u ovom građanskom ratu žrtve bile goleme, ipak je postojao čitav niz razlika u odnosu na I. građanski rat. Proskripcije nije primjenjivala ni jedna strana (optimati to nisu ni bili u mogućnosti, dok Cezar i njegove pristalice to nisu činili, iako su mogli). Cezar nije ni vršio masovne konfiskacije zemljišta, niti je oduzimao općinska zemljišta gradovima u Italiju, i njihovu preraspodjelu veteranima i svojim pristalicama. Nije dolazilo ni do oslobađanja robova protivnika, kao što je to radio Sula. Potrebno je istaći da Cezar nije ni planirao da slijedi marijevske (iako mu je bio rodbinski blisko vezan) i sulinske metode razračuna i prarospodjela.

INTERREGNVM

GODINA CEZAROVE SAMOVLASTI

45 – 44. god. p. n. e.

Gaj Oktavije Turinac / *Caius Octavius Thurinus* → Gaj Julije Cezar Oktavijan / *Caius Iulius Caesar Octavianus* → Gaj Julije Cezar August / *Caius Iulius Caesar Augustus*

U zadnjim fazama II. rimskog građanskog rata počelo se u rimskoj javnosti pojavljivati ime Cezarovog rođaka Gaja Oktavija, prvo stidljivo samo u krugovima familije, a zatim sve šire i šire. Ova osoba će postati ključni lik ne samo rimske, nego i svjetske historije. Gaj Oktavije je rođen 23. IX. 63. god. p. n. e., kao član ugledne i bogate, ali još uvijek ne u dovoljnoj mjeri istaknute familije u državnom *cursus honorum*. Oktaviji/*Octavii* su bili rod plebejskog porijekla, a ogranak roda kojem je biološki pripadao Gaj Oktavije je u početku bio viteškog ranga, i obogatio se „bankarskim" poslovima u gradu Velitri (volščansko naselje u Laciju), gdje je familija bila dio lokalne aristokratije. Njegov istoimeni otac (cc. 100 – 59. god. p. n. e.) je bio prvi koji je kao *homo novus*, ušao u senatorski stalež i to nakon što je obnašao kvesturu oko 70. god. p. n. e. Otac je kasnije bio pretor za 61. god. p. n. e., a kao propretor 60. god. p. n. e. je ugušio pokrete robova (koji su ranije učestvovali u Spartakovom ustanku) u Turiju (radi čega je dobio počasni nadimak Turinac) i bio uspješni namjesnik Makedonije. Naredne 59. god. p. n. e. je krenuo u Rimu, kako bi se kandidirao za konzula, ali je umro u gradu Noli prije nego što je stigao u Rim, ostavljajući za sobom djecu iz dva braka. Iz ranijeg braka sa izvjesnom Anharijom (*Ancharia*) je imao kčerku Oktaviju Stariju (*Octavia Maior*), a iz kasnijeg braka sa Atijom Balbom Cezonis ili Sekudom (*Atia Balba Caesonia - Secunda;* 85 – 43. god. p. n. e.) dvoje djece i to Oktaviju Mlađu (*Octavia Minor*) i Gaja Oktavija. Preko svoje majke Gaj Oktavije je bio uvezan sa jednim od najstarijih patricijskih rodova Julijevcima i sa Gajem Julijem Cezarom. Atija Balba je bila kćerka Marka Atija Balba (*Marcus Atius Balbus;* 105 – 51. god. p. n. e.) i Julije Cezaris Mlađa (*Iulia Caesaris Minor;* 101 – 51. god. p. n. e.), sestre Julija Cezara (imao je dvije starije sestre – Juliju Stariju i Juliju Mlađu).

Nakon smrti oca, Gaj Oktavije je kao dječak postao vezan za svoga roba – tutora po imenu Sferus/*Sphaerus*, koji je na njega ostvario značajan utjecaj i koji ga je uvijek pratio u školu (bilo da je riječ o Rimu ili Velitri). Kasnije je Sferus dobio slobodu, a nakon smrti je dobio i pravo na javnu sahranu. Atija Balba se kasnije preudala i to za Lucija Marcija Filipa (*Lucius Marcius Philippus*), pristalicu Julija Cezara i bivšeg pretora za 60. god. p. n. e. i namjesnika

Sirije, i konzula za 56. god. p. n. e. (zajedno sa Gnejom Kornelijem Lentulom Macelinom / *Gnaeus Cornelius Lentulus Marcellinus*). Gaj Oktavije je prvi javni nastup imao na pogrebu svoje bake Julije Cezaris Mlađe, kada je izrekao posmrtnu besjedu, i moguće je da je tada privukao pažnju Julija Cezara. Gaj Oktavije je kao petnaestogodišnjak, po starom rimskom običaju, 18. oktobra 48. god. p. n. e. postao formalno punoljetan i obukao togu virilis, a ubrzo je (na protežiranje Cezara) bio izabran na pvru javnu funkciju kao pontifik u kolegiju pontifika. Ubrzo su se protežiranja nastavljala, pa je Cezar dok je slavio Latinsku svetkovinu, postavio Gaja Oktavija na počasnu službu gradskog prefekta do svoga povratka. Ova funkcija u datim okolnostima nije imala autoritet, ali je ipak izložila mladog Gaja Oktavija očima javnosti.

Postajala je jasno da je Cezar sve više počeo uz sebe vezati Gaja Oktavija, kako bi ga počeo pripremati možda za svoga eventualnog nasljednika. Ali dječaku je trebalo i vojno iskustvo, što je tada bilo nezaobilazno za svakog rimskog građanina koji je želio napraviti političku javnu funkciju. Kada je započinjala afrička kampanja, Cezar je predožio da sa sobom povede Gaja Oktavija (koji je tada bio bolestan), ali se tome (po Nikoli iz Damaska) suprostavila Atija Balba, i Gaj Oktavije nije otišao u afričku provinciju. Od 46. god. p. n. e. Gaj Oktavije se sve češće nalazio u Cezarovom okruženju, pa je zajedno sa njim posjećivao teatre, bankete i druga društvena zbivanja, a i čak je primio vojna odlikovanja i jahao sa Cezarom za vrijeme njegovog afričkog trijumfa (iako uopće nije učestvovao u borbama). Ipak se Gaj Oktavije pokušao priključiti Cezaru za vrijeme španske kampanje, ali je nakon niza peripetija (bolest i brodolom) došao na sami završetak borbi. Na putu u Španiju Gaj Oktavije će biti praćen sa nekoliko prijatelja, od kojih će neki kao daroviti i lojalni Marko Vipsanije Agripa (*Marcus Vipsanius Agrippa* cc 64/62 – 12. god. p. n. e.) postati njegovi najbolji i najbliži suradnici. U Hispaniji se nakon brodoloma Gaj Oktavije morao sa svojim prijateljima probijati kroz neprijateljsko područje dok nije došao do Cezara, što je isto impresioniralo Gajevog praujaka. Cezar je Gaja Oktavija nastavio da uči načinima provincijske uprave, i ostali su u Španiji do juna 45. god. p. n. e. Po Veleju Paterkulu, u povratku su Cezar i Gaj Oktavije dijelili istu kočiju. Za Gaja Oktavija je potrebno istaći još jednu značajku, a to je da bio krhkog zdravlja sa čestim pobolijevanjem. Ali je taj nedostatak uspio prevaziči snagom volje, upornošću i pronicljivosti.

Po povratku u Rim, Cezar je kod Vestalki deponirao svoj novi testament u kojem je tajno imenovao Gaja Oktavija kao svoga glavnog nasljednika (uključujući i usinovljenje i pravo da nosi njegovo ime). Želeći da se Gaj Oktavije dodatno pripremi za ulogu koju mu je namijenio, Cezar ga je krajem 45. god. p. n. e. poslao na dodatnu edukaciju, zajedno sa prijateljima Markom Agripom, Gajem Mecenom (*Caius Maecenas;* 13. april 70.? – oktobar 8. god. p.n.e.) i Kvintom Salvidijenom Rufom (*Quintus Salvidienus Rufus*) u primorski grad Apoloniju u provinciji Makedoniji. Zanimljivo je istaći da ni jedan od pratilaca Gaja Oktavija nije bio pripadnik starog rimskog nobiliteta. U Apoloniji na ilirskoj obali, Gaj Oktavije je sticao akademska i vojna znanja. U makedonskoj provinciji se tada nalazilo i

pet legija koje je Cezar bio planirao da upotrebi u planiranom predstojećem napadu na Partiju. U okviru tih priprema za veliki rat na istoku, Cezar je imenovao i Gaja Oktavija kao zapovjednika konjice (formalno zamjenika sebe kao diktatora) za 43. god. p. n. e. Ali to toga nikada nije došlo, jer je u Apoloniju stigla vijest o martovskim idama 44. god. p. n. e., i za mladića Gaja Oktavija svijet je krenuo u drugom pravcu.

Cezarova agenda

Odmah po dolasku u Rimu, Cezar je pristupio opsežnom reformnom zahvatu u sustav upravljanja i način života u Rimskoj Državi. Institucije, komicije i cezarovcima popunjeni Senat, su u potpunosti bile pod njegovom kontrolom i samo su aminovale njegove želje. Površnom promatraču je izgledalo da je opozicija u potpunosti elimirana. Poslije pobjede nad Pompejem Cezar je bio apsolutni gospodar, ali je ta vlast ipak izražavana u tradicionalnim republikanskim oblicima.

Gaj Julije Cezar je bio pronicljiva osoba, čiji je čitav život obilježen stranačkim borbama narodnjaka i optimata. On je u tome kaosu i sukobima karakterističnim za drugu polovicu kasne Republike polako izgrađivao svoj politički stav. Shvatio je da je kičma republikanskog sustava postala previše deformirana uslijed agrarne krize i totalnog poremećaja osnovne tvari i zakonitosti postojanja Republike i to harmonije i ravnoteže ideja, institucija, slojeva, staleža i interesa. Ta kičma više nije mogla držati na sebi breme sve većeg imperija, i novih tereta koji su se nadvijali nad Rimom. Središnja uprava je sve više slabila, a provincijski namjesnici su se pretvarali u neodgovorne (u odnosu na interese područja kojim su upravljali), apsolutističke vladare. Vojska, koja se u potpunosti profesionalizirala, je sve više izmicala nadzoru i sve ju je više obilježavala odanost prema svojim vrhovnim zapovjednicima, a ne prema Republici i njenim institucijama. Ono što se desilo sa vojskom i njena transformacija iz građanske milicije (neke vrste teritorijalne odbrane) u profesionalnu soldatesku, što je započeo Marije, je samo udarila posljednji čavao u lijes koji se pripremao Republici. Korupcija je postala sasvim normalna činjenica koja je kao najgori neizlječivi rak brutalno razgrađivala i nemilosrdno razarala tijelo Republike.

Cezar je odlučno prionuo na posao kako bi izgradio sustav, kakav je mislio da treba biti. Temelj ideje o preustroju državnog uređenja koju je razvio zaključno sa afričkom i španskom kampanjom se sastojao u tome da treba stvoriti jaku, funkcionalnu i brzu središnju vlast u Rimu, koju bi reprezentirao on osobno. U okviru toga, čitav imperij rimskog naroda je trebalo transformirati u kohezivnu jedinicu, što bi smanjilo čitav niz razlika koje su u njemu tradicionalno postojale. To nastojanje ka jedinstvenoj imperiji,

koje je za tadašnje vrijeme predstavljalo u pravom smislu preobražaj revolucionarnog karaktera, je podrazumijevalo i ujednačavanje uprave, prava, sustava mjera i težina.

Rimski svijet je u to doba bio jedna dosta heterogena zajednica, koju je jedino objedinjavala moć središnje vlasti u Rimu. Mnoge oblasti i narodi unutar okvira rimskog imperija su imale svoje zasebne pravne ustroje, svoje posebne političke institucije, različito se mjerilo i živjelo. Takva heterogenost je direknta posljedica načela rimske politike da se ne miješaju u unutarnje poslove lokalnih jedinica autonomije, ako se oni ponašaju i funkcioniraju na osnovi ugovora koji su imali sa Rimom.

Da bi se mogle provesti takvi suštinski preobržajni planovi, neminovno su se morale smanjiti ovlasti tradicionalnih rimskih institucija kao što je Senat i komicije, a povećavati njegov osobni autoritet. A da bi to postigao Cezar je u svojoj osobi koncentrirao veliki broj već postojećih magistratura i ovlasti.

Posebno mjesto u Cezarovom „skupljanju magistratura“ zauzimala je diktatura, koju je za vrijeme i neposredno nakon II. građanskog rata dobivao u različitim oblicima više puta (prvi put na jedno vrlo kratko razdoblje krajem 49. god. p. n. e. - *dictator rei gerundae causa*, naredne 48. god. p. n. e. na neodređeno vrijeme i 46. god. p. n. e. na 10 godina). Posljednji put (u februaru 44. god. p. n. e., samo mjesec dana nakon atentata) je dobio doživotnu diktaturu (*dictator perpetuo* ili *dictator in perpetuum*). Cezarova doživotna diktatura je bila veoma različita od stare republikanske diktature i predstavljala je nesumnjivo prvi stepenik i glavni oslonac za legalistički razvitak samovlasti i monarhizma. Za vrijeme Cezara, na značajnom autoritetu su dobile i institucije zapovjednika konjice (što je bila titula, koju je u tradicionalnom sustavu nosio zamjenik diktatora) i gradskog prefekta, koji su upravljali Gradom za vrijeme Cezarovih odsustva. Potrebno je napomenuti da je Cezar još 48. god. p. n. e. dobio stalne tribunske ovlasti, što je činilo njegovu osobu zaštićeno svetošću, omogučavalo mu je da stavi veto na odluke Senata, komicija i magistrata, te da dominira radom plebejskih skupština, posebno njihovim izborima plebejskih tribuna (kako bi se spriječio izbor nepočudnih). Cezar je 46. god. p. n. e. dobio još jedno bitno zvanje i to Prefekta morala (*praefectus morum*) za tri godine, koje je samo po imenu bilo nova funkcija, a ustvari je riječ o instituciji čije su ovlasti identične cenzorskim ovlaštenjima. Zahvaljujući toj vrsti prikrivenih cenzorskih ovlaštenja Cezar je kontrolirao kandidature i popunjavao sastav Senata. Uslijed građanskog rata, sastav Senata je bio prilično prorijeđen, i Cezar je koristeći navedene ovlasti imenovao mnoge nove senatore, u čemu je daleko prevazišao uobičajeni broj senatora. Tako se sastav Senata za Cezara povečao na 900 članova, a svi novoimenovani su bili njegove pristalice, čime je osiguravao lojalnost Senata. Mnogi od tih novoimenovanih senatora uopće nisu bili dostojni nošenja toga zvanja, čak su direktno u Senat imenovani i neki centurioni (preskačući viteški rang), stranci iz Galija i Španije koji su tek tada počeli učiti latinski jezik i čak bivši oslobođenici. Time je prilično okrnjio snagu nobilske aristokratije, kojoj je Senat bio glavna poluga moći i vlasti. A upravo

su predstavnici nobiliteta bili oni koji su se bili najviše konzervativni i surevnjivi prema Cezarovom reformnom paketu preuređenja države. Dok se primarno pozivao na svoje diktatorske, tribunske i cenzorske ovlasti, izmjenjivao se u konzulatima i prokonzulatima. Već od ranije je Cezar imao titulu vrhovnog svećenika, pa se formalno nalazio na čelu toga vrlo složenog sustava rimske oficijelne religije (koja je još iz drevnih vemena bila prožeta sa državnim poretkom i tradicijom). Njegov kip postavlja se u hram uz kipove bogova, on se naziva božanstvom na nekim natpisima, koji su, doduše, privatnog karaktera. Cezar se svuda pojavljuje u purpurnoj odjeći koju su nosili trijumfatori i koju su, po tradiciji, nosili rimski kraljevi.

Cezar je uz to postavio i presedan, koji će slijediti kasniji cezari, da mu Senat dodjeljuje različite počasne titule, kao što su „otac domovine“ (*pater patriae*) i imperator (što će se za vrijeme kasnijih cezara iz počasnog naslova praktično transformirati u najvišu titularu carskog zvanja). Uz to, dobio je i pravo da i naslov imperatora može prenijeti na svoje potomke, što je bila podloga na kojoj će se iz ovog naslova koji su od svojih vojnika dobijali aklamacijom pobjedničke vojskovođe razviti praktično sinonim za carsku titulu i vlast. Činjenica da je naslov imperator postao taj sinonim i njegova glavna odrednica dokazuje koliko je značenje vojska kao institucija imala za uspostavljanje i održanje i Cezarove vlasti, ali i za uspostavu (za vrijeme Oktavijana Augusta) i održanje carskog režima. Jednostavno rečeno, carska vlast je primarno i stvarno počivala na djelotvornoj kontroli nad profesionalnom vojskom, i zato je logično da se i ovaj vojni naslov „imperator“ preobrazi u najsnažniju titulu vrhovnog poglavara države. Ustvari vojska je bila i glavni instrument Cezarove vlasti, bez nje ne bi mogao doći do legitimizirajućih titula, dužnosti i funkcija. Oslanjajući se na vojsku, Cezar je uspio steći slavu i bogatstvo, a pomoću svojih legija on je uspio zadobiti vlast u državi. Popularnost Cezara, talentiranog stratega i darežljivog vojskovođe, bila je među vojnicima veoma velika, ali to nije otklanjalo opasnost od vojničkih ustanaka, a pri gušenju tih ustanka Cezar je pokazivao podjednaku inventivnost kao i za vrijeme ratnih pohoda. Inače Cezar je dobio i vrhovno pravo rata i mira.

Cezar je u jednom kratkom vremenu pristupio vrlo opsežnoj djelatnosti, pa je tako naredio novi cenzus koji je rezultirao u smanjivanju broja korisnika subvencionirane dodjele žita sa oko 320.000 na 150.000, te u njihovom fiksiranju i uvođenju/popisu u posebni registar). Da bi smanjio broj rimske sirotinje bez kuće i poslam Cezar je iselio u kolonije 80.000 gradskih proletera. Zatim je odredio da sudije mogu biti samo iz senatorskog ili viteškog ranga. Donesen je i zakon koji je restrukturirao dugove. Ovim zakonom Cezar je pokušao da konačno riješi kronični dužnički problem, tako što je faktički otpisao ¼ dugova. Cezar je započeo i sa intenziviranjem građevinskih radova, pa su tako uz mnoge druge javne objekte izgrađeni i uređeni Cezarov Forum sa Hramom *Venus Genetrix* („Venere Roditeljka“), koja je bila njegovo osobno božanstvo.

Cezar je izgradnjom svoga foruma u Rimu sa hramom Venere Roditeljke želio da zadužbinski konkurira Pompejevom teatru, koji je u sebi sadržavao i hram Venere Pobjednika.

Cezar je planirao i velike javne radove, pa je tako u zamislima imao izgradnju ceste preko Apenina do jadranske obale, te isušivanje Fucinskog jezera (što bi koristilo zemljoradnicima). Cezar je u planu imao i izgradnju golemog hrama Marsu, velikog teatra, i velike biblioteke u rangu one u Aleksandriji. Imao je u planu i preuređenje (produbljivanje) luke u Ostiji u veliku i glavnu luku Mediterana, te izgradnju kanala na Istamskoj prevlaci kod Korinta (kako bi se izbjegla duga plovidba oko Peloponeza). Kako bi smanjio broj robova i time automatski snizio visoku stopu nezaposlenosti Cezar je naložio da se najmanje trećina pastira mora uzimati iz reda slobodnih ljudi. Izvršio je i neku vrstu agrarne reforme, pa je dio državnih i svećeničkih imanja dao po mogučnosti podijeliti među siromašne seljake, i veterane uz uvjet da 20 godina nesmiju ništa prodati, kako ta imanja ne bi pala u ruke latifundista i zemljišnih špekulanata. Cezar je pravio i planove za distribuciju zemljišnih čestica među 15.000 svojih veterana. Čitav niz mjera imao je za cilj da doprinese uzdizanju poljoprivrede. Zakon koji je ograničavao iznos gotovine koju pojedinac može posjedovati – imao je za cilj povećanje sredstava koja se ulažu u zemljišne posjede. U interesu italskog seoskog proletarijata on je utvrdio da se najmanje jedna trećina pastira zaposlenih po latifundijima mora sastojati od slobodnih ljudi. Cezar je proveo i reformu skupljanja poreza, po je i stavljena pod kontrolu djelatnost publikana; i dalje su zadržani zakupci posrednih poreza, dok su neposredne poreze u nekim provincijama odsada plaćali državi izravno predstavnici općina. Od Cezarovog vremena počeo se je redovito kovati zlatni novac. Rimski denarij konačno se pretvara u jedinstvenu monetu za čitav Zapad. Na Istoku je doduše u dalje ostala ranija šarolikost monetarnih sustava. Uz to Cezar je dobio i pravo raspolaganja državnom blagajnom.

Cezar je koristeći pravo preporučivanja kandidatâ (*ius commendationis*) kontrolirao i proces kandidatura i izbora za magistrature (kako bi prošli od njega određeni kandidati), imenovao je kao senatore svoje pristalice i sprečavao je komicije u usvajanju mjera koje mu se nisu sviđale. I pod cezarističkim režimom su se sastajale komicije, ali pošto je Cezar bio taj koji je birao kandidate za izbore i slao zakone na izglasavanje, one su postale praktično nemočne i samo su služile za legaliziranje Cezarovih želja. U komicija je nestala bilo kakva opozicija i one su bile obična Cezarova mašina za legaliziranje njegovog sustava. Ovo je bio paradoks, jer je Cezar izvorno potekao iz narodnjačke (popularske) stranke koja je svoju borbu ideološku borbu temeljila na ideji suverenosti i pravima komicija. I tako je posljednji lider rimskih narodnjaka praktično, ne i formalno, ugušio stvarnu suverenost najvažnije popularske političke institucije. Cezar je kontrolirao u potpunosti i vojsku, i javne financije a i izbore namjesnika. Uslijed nesumnjive samovlasti i sudovi (kojima su u Gradu rukovodili pretori, a u provincijama namjesnici) su izgubili svoju nezavisnost, a mogao se i sam Cezar vidjeti kako sjedi na Forumu i presuđuje u nekim bitnijim predmetima. Istine

radi, kazne su ublažene i progonstvo je zamijenilo izricanje smrtne kazne. Naravno, advokatura nije time oštećena, pa se i nadalje nastavila razvijati.

Sam Cezar je u oktobru 45. god. p. n. e. dao ostavku na svoju poziciju kao jedinog konzula i proveo je izbore dva nasljednika za ostatak godine, što je teorijski restauiralo raniji oblik konzulske institucije, ali sada u uvjetima da je ova najviša izvršna institucija republikanskog sustava podređena postojećem diktatoru. Ali ovo sa uvođenjem konzula sufekta je predstavljalo i uzor, koji će vrlo često primjenjivati i kasniji carevi. Cezar je inače znatno povećao broj magistrata-kolega za jednogodišnje izvršne institucije (pretora na 16, edila na 6 i kvestora na 40), čime je želio da ugodi ambicijama i željama svojih pristalica i suradnika, ali ujedno i da dobije i veći broj iskusnih magistrata. Ovo nije bilo nikakvo opterećenje za državne financije, jer se obnašanje ovih institucija nije nadoknađivalo u vidu neke vrste plate iz javnih resursa. Time je ujedno još i dodatno devalvirao značenje tradicionalnih institucija u vidu kolegijalnih magistratura. Kako bi se minimizirao rizik da neki drugi ambiciozni u uspješni političar i vojskovođa može da ga izazove, Cezar je proveo zakon koji je namjesnike obavezivao na vremenski limit. Tako su propretori morali da napuste svoje funkcije, nakon jedne godine, dok su prokonzulari napuštali svoje funkcije nakon dvije godine. Cezar je narušavao integritet i autoritet drevnih institucija republikanskog sustava i kada je u vršenju nekih poslova prednost davao svojim pouzdanicima, a ne nosiocima tih institucija. Tako ga npr. kada bi nakratko bio odsutan iz samoga Grada, ne bi ga zastupao gradski prefekt, nego neko drugi, kao financijski moćnik, zelenaš i trgovac Lucije Kornelije Balbo (*Lucius Cornelius Balbus*) iz iberskog Gadesa (koji uopće nije bio italskog i rimskog porijekla).

Cezarove reforme su trebale i da reguliraju šarenilo u teritorijalnim i upravno – administrativnim poslovima municipalnih jedinica. Njima je po cezarovskoj agendi predviđeno održanje i širenje lokalne autonomije. Tako je odredbama (Julijev zakon o municipijima čiji je znatan dio poznat po sačuvanom natpisu) iz 49. god. p. n. e. tim jedinicama ostavljena sloboda i autonomija u rješavanju lokalnih pitanja i izboru lokalnih dužnosnika i službenika (iako su utvrđena neka pravila za te izbore lokalnih magistrata) te pravo na, istina ograničenu, građansku i krivičnu sudbenost.

Kratko prije atentata na martovske ide, Cezar je proveo još niz reformi, dok su neke planirane i započete ostale neurađene i nedovršene zbog atentata. Cezar je tako uspostavio u gradu Rimu neku vrstu jedinica javnog reda i mira, imenovao je zvaničnike da provode zemljišnu reformu i naredio je ponovnu izgradnju Kartagine i Korinta (što će tek završiti njegov nasljednik Oktavijan August). Nakanio je i utemeljiti rimsku koloniju u Buthrotonu, preko puta otoka Krfa, a utemeljene su i rimske naseobine u crnomorskoj Herakleji i Sinopi, kao i u Bejrutu na feničko – libanskoj obali. Ove rimske kolonije su trebale da posluže kao most spajanja latinskog, helenističkog i semitskog svijeta u jednu imperijalnu cjelinu. Isto tako, je prošireno latinsko pravo kroz cijeli rimski svijet. Cezar je u svojim dalekosežnim

planovima imao ideju o izjednačavanju, ili bar većem niveliranju stanovnika rimskog imperija, i smanjivanju međusobnog jaza između Italije, provincija i «potčinjenih» savezničkih državica. U praktičnom smislu to bi vodilo ka stvaranju jedinstvene imperije. Međutim, taj njegov plan je bio više nego preambiciozan i rimski građani još uvijek nisu bili spremni da se odreknu osjećaja (ali i faktičnosti) svoje supremacije koje im je donosilo rimsko građanstvo (bez obzira da se ono dijelilo darežljivo). Globalistički pristup još je uvijek bio stran rimskim građanima, koji se nisu željeli tek tako odreći ni svojih prava ni privilegija, a ni određenih sloboda, dok bi za uzvrat dobili jedinstvenu, unificiranu globalnu državu.

U vojnom pogledu, njegovi planovi su bili precizni. On je želio da se što je moguće brže upusti u nove vojne i osvajačke pohode i avanture. Planirane su kampanje na istok i to prema Bojrebistinoj Dakiji i partskom Iranu (kako bi se osvetio poraz kod Kare i povratila čast rimskom imenu na istočnoj granici). Bile bi izvršene i invazije Kavkaza i Skitije, pa bi se prodrlo u Germaniju dolazeći iz istočne Europe. Taj vrlo ambiciozni plan je trebao da zasjeni i ono što je učinio Aleksandar III. Argead Veliki (čije je djelo mnogo utjecalo na samoga Cezara). Radi toga su naređene velike pripreme, kako se ništa nebi prepustilo slučaju. Kako bi u Rimu i Italiji održavao funkcionalno i nadalje svoj autoritet, dok je odsutan na istoku, Cezar je proveo i zakon koji mu je omogučavao da imenuje sve magistrate za 43. god. p. n. e., a konzule i plebejske tribune za 42. god. p. n. e. Ovaj zakon je praktično transformirao magistrate iz forme predstavnika naroda u predstavnike samovlasnog diktatora, čime su nadalje krnjena i prava i autoritet i komicija, ali i samih magistratura (koje su se pretvarale iz državnih funkcija u državne službe). Cezar je namjeravao kodificirati rimsko pravo, što je bilo ostvareno tek u doba kasnog Rimskog Carstva.

Cezar nije provodio samo politički program, njegovi reformni zahvati su zahvatali i način života, pa je donio i zakon kojim se ograničavao luksuz. Potom se otisnuo i u porodično zakonodavstvo, pa je donesen i zakon po kojem su se nagrađivale familije koje su imale mnogo djece, dok je prema rastavama brakova postupao strožije (iako on sam nije baš bio po tome pitanju uzoran). Ipak za porodično zakonodavstvo nije imao dovoljno vremena da ga provede, pa je tak zadatak ostavljen tek Oktavijanu Augustu da ga rješava strogo i ozbiljno. U interesu najutjecajnijih krugova nobiliteta neke su senatorske porodice uvrštene u patricije (*lex Cassia*). Kako bi zaustavio bezakonje po ulicama, zabranio je raznorazne „kolegije“ (izuzev onih koji su imali drevno porijeklo), jer je većina takvih „kolegija“ bila ustvari korištena kao plašt prikrivenosti za djelovanje političkih klubova ili najobičnijih uličnih bandi. Najpoznatija reforma u ovom kontekstu je bila reforma kalendara, koja je trebala biti u potpunom skladu sa Cezarovom proklamiranom politikom zavođenja pravog i pravilnog reda stvari. Reforma je izvršena na osnovi helenističkih dostignuća u astronomskim istraživanjima, a cilj je bio stvoriti kalendar za novinovi ujedinjeni svijet. Zato je i reformirani rimski kalendar u odnosu na onaj predjulijanski bio znatno bolji.

Kao zaključak se može reći da je u Cezarovim reformama i projektima karakteristična kombinacija tradicionalnih načela stranke populara, monarhijskih ideja raširenih po zemljama helenističkog Istoka i nekih postavki rimskih konzervativaca.

Formiranje republikanske frakcije

Cezar je dobio i simbolično pravo da trijumfalno odijelo (što su rani rimski kraljevi formalno nosicli) i lovorov vijenac smije nositi i nakon trijumfalne svečanosti, te *spolia opima* žrtvovati Jupiteru Feretriju. Senat je čak donio odluku da se kao posebni znak počasti njegova trijumfalna kočija smjesti na Kapitol. Dobio je i počasne nazive kao što su osloboditelj i otac domovine, a na javni trošak mu je podignut i kip kraj kipova kraljeva i Lucija Junija Bruta (koji je prije više od 450 godina srušio kraljevsku vlast), a još jedan kip mu je postavljen u hramu boga Kvirina, sa natpisom „nepobjedivom bogu". Šesti mjesec (*quintilis*) rimskog kalendara dobio je naziv „*iulius*" (juli; i zadržao ga je do danas). U Senatu je dobio pravo da sjedi na stolici od zlata, umjesto ranije od slonovače, kao i pravo da govori kao prvi za vrijeme senatskih sesija. Kod svečanosti prilikom procesija morao se nositi njegov kip među kipovima bogova. A i njegova statua je postavljena kao osma, uz sedam kipova drevnih kraljeva na Kapitolu, a u formulu za zakletve je uz Jupitera i penate uvršten i genij diktatora. Ovi simbolika i propisani ceremonijal kojom je okružen Cezar za jedno kratko vrijeme, upadljivo su podsjećali na despotske kraljeve sa istoka. Posebno su dekret da se njegov lik iskuje na novcu i da se njegov rođendan slavi javnim žrtvovanjem, upadljivo podsjećali na simbole monarhizma.

Tako se Cezar pored zakonsko – konstitucionalnih odluka koje je provodio i koje su na jednoj strani u njegovoj osobi koncentrirale veliku količinu moči, a na drugoj u velikoj mjeri derogirale sve ostale institucije Republike, sve više upuštao i u upadljivu mrežu ceremonijala i simboličkog manifestiranja nove vlasti i sustava koji je namjeravao napraviti. Tako se Cezar zaogrtao „plaštom" onoga čega su se Rimljani najviše užasavali i prema čemu su osjećali odbojnost, jer je uzdizanje jednog čovjeka i formalno na monarhijski nivo vlasti (po uzoru na istočne despotije) automatski značilo i derogiranje rimskog građanina kao temeljne institucije Rimske države.

Sve ovo što se dešavalo u mjesecima nakon španske kampanje, je ipak u nekom prikrajku vodio ka novom rađanju opozicije, koja je uslijed Cezarovog djelovanja sve više bujala i bujala. U prvom redu nju su sačinjavali preživjeli pripadnici poražene tradicionalističke frakcije, koji su nakon Farsale dobili amnestiju i iskusili *clementia Caesaris*. Oni nikad nisu „u srcu" prihvatili novi režim i samo su čekali priliku da ponovo dignu „stijeg"

tradicionalističke opozicije. Cezarovo djelovanje je od povratka sa Istoka sve više ličilo na uvođenje neke vrste monarhijske vlasti, a i njegovo ponašanje se počelo mijenjati u tome pravcu. Vjerojatno je njegov boravak na istoku, posebno helenističkom Egiptu, utjecao na to da mu se jave razmišljanja da bi se neki elementi tradicionalne uprave nad istočnomediteranskim i srednjoazijskim kraljevstvima (stari duže od najmanje tri milenijuma), mogli primijeniti i u rimskom slučaju. Ali rimsko društvo još uvijek nije bilo u dovoljnoj mjeri sazrelo na klasični monarhijski sustav kakav je npr. postojao na istoku. I tu se počinje dešavati i razdjelnica Cezara i sa pojedinim svojim pristalicama, koje su u njemu primarno vidjeli narodnjačkog reformatora Republike, a ne budućeg samovladca, despota ili u krajnjem slučaju kralja Rima.

I tako su se od 46. god. p. n. e. od njega počele udaljavati i neke istaknutije pristaše njegove stranke (koji su bili protivni urušavanja institucija Republike), pa i povezivati sa ostacima tradicionalističko – pompejanske frakcije. Tadašnji istinski populari (npr. ilustrativan je primjer Lucija Kornelija Cine) jednostavno nisu željeli da republikanski sustav zamijene monarhijskim ili perpetualno diktatorskim, i prema tome su se odnosili isto kao i prema vladavini nobilske oligarhije. Pristalice i predstavnici izvornog popularskog programa nisu baš bili oduševljeni cezarizmom, kako se razvijao u zadnjim fazama II. građanskog rata i nakon njega. Zato je bilo i za očekivati da će nezdovoljstvo istaknutih populara sa Cezarovom politikom, posebno njegovom sve izražajnijom autokratijom, dovesti do toga da se oni povežu sa anticezarovcima sa drugog (optimatskog) kraja rimskog političkog spektra. Iz te simbioze će se polako oblikovati nova republikanska frakcija, koja za temeljni cilj svoga postojanja ima spriječiti nastanak kraljevstva i vratiti republikanski sustav uprave i punom kapacitetu. Činjenica je da je Cezar (iako je bio strastvene naravi) bio više sklon praktičnosti, nego nekom pridržavanju ideoloških smjernica, a u potpunosti mu je bila strana idejna ili ideološka fanatičnost. I zato mu je bilo i lakše odstupiti od temeljne ideologije narodnjaštva (koja nikada nije imala namjeru da ukine republikanski sustav), i započeti neki svoj cezaristički program, koji je sa punom predanošću i strastvenošću pristupio da ostvari. Tako je npr. kada je nakon Farsalske pobjede, došlo do rušenja Sulinih spomenika u Rimu (od strane radikalnih narodnjaka), Cezar je naredio da se ponovo podignu, jer je Suli trebala suditi historija, a ne zlovoljni suvremenici.

Tiha opozicija je koristila svaki moment i grešku Cezarovu, kako bi javnosti (koja je vrlo osjetljiva na eventualnu obnovu kraljevske vlasti) predočavali da je upravo Cezar taj koji želi postati kralj. Bilo je više primjera koji su samo pojačavali tu sumnju. Možda najbolji primjer je bila smjena plebejskih tribuna za 44. god. p. n. e. Gaja Epidija Marula (*Caius Epidius Marullus*) i Lucija Cesetija Flava (*Lucius Caesetius Flavus*), koju je inicirao Cezar, radi tzv. „dijadema incidenta“. Kada se Cezar jednom prilikom vračao u Grad, iz mase koja je bila okupljena kako bi pozdravila njegov dolazak i prolazak, neko je stavio dijademu (što je simbol kraljevstva) na statuu Cezara na Rostri. Navedeni plebejski tribuni su naredili da se ukloni dijadema kao simbol Jupitera (vrhovnog boga) i monarhizma, i da se uhapse

odgovorni. Oni su i dali da se uhapse oni građani koji su nazivali Cezara sa titulom „*rex*“, dok je prolazio (po Svetoniju Cezar je ove povike odgovorio „ja sam Cezar, a ne Rex“). Cezar je djelovao odlučno i naredio je da se uhapšeni puste, a plebejske tribune je pozvao pred Senat i onda ih ražalovao sa funkcije. Ovim je načinio vrlo opasan presedan, ali i opasan paradoks jer je upravo on kao glavni povod za početak građanskog rata i prelazak Rubikona, uzimao činjenicu da su povrijeđena sveta prava plebejskih tribuna. A sada je upravo Cezar bio taj koji je vrlo brutalno kršio ta ista sveta prava (čineći tako i svetogrđe). Ovim činom je Cezar okrnjio i drugu instituciju, u koju su se narodnjaci „zaklinjali“ i koja je 500 godina predstavljala izraz zaštite plebsa. Cezar je također i uvrijedio plebejske tribune u govoru kada ih je dao ražalovati, čime je posredno uvrijedio i plebs. Potrebno je navesti da je, po Plutarhu, prilikom hapšenja oni koji su pozdravljali Cezara kao kralja, okupljena masa aplaudirala na taj čin i nazivala plebejske tribune kao *Brutuses*/Brute (po uzoru na legendarnog osnivača Republike Lucija Junija Bruta). Ražalovani Marula i Flav su otišli u egzil, a imena su im izbrisana iz javnih zapisa. Za vrijeme praznika Luperkalija 15. II. 44. god. p. n. e. Marko Antonije (koji je inače aktivnije od ostalih podržavao Cezarove monarhijske težnje) je javno ponudio Cezaru (dok je držao govor na Rostri) kraljevsku dijademu (koju je više puta pokušavao da stavi na Cezarovu glavu), ali je ovaj demonstrativno odbijao i stavio na stranu kako bi bila upotrebljena kao žrtva Jupiteru, Najboljem, Najvišem. Taj njegov čin je izazvao oduševljenje u masi, koja je ipak bila još uvijek prorepublikanski nastrojena. Nepoznato je da li je ovaj događaj za Luperkalija bio dobro naštimana predstava ili je riječ o stvarno spontanom dešavanju. Lucije Kota navodno je u „Sibilskim knjigama“ protumačio da Parte može pobijediti samo kralj i predložio je Senatu da Cezaru treba dodijeliti tu titulu. A javna je tajna bila da se priprema pohod na Iran u velikom stilu. Prema Kasiju Dionu, senatska delegacija je otišla da informira Cezara o novim počastima koji su mu namijenili u 44. god. p. n. e. Cezar ih je primio sjedeći u hramu Venere Roditeljke, a ne nije ustao da se sretne sa njima, što bi bila uobičajena protokolarna gesta. Ovo je bila direktna uvreda za senatore (ne u osobnom smislu, nego u smislu institucije koju obnašaju). To je bila toliko teška povreda uobičajenog protokola, da su Cezarove najvjernije pristalice morale tražiti opravdanje u navodnom napadu proljeva koji je imao (radi čega nije mogao ustati), ali su njegovi protivnici odgovarali da mu to nije smetalo da ode kući hodajući.

I tako je Cezar sve više srljao u ono za šta tadašnji rimski svijet uopće nije bio spreman, a istovremeno su svi ti događaji, kao i priče koje su sve više kružile Rimom samo ubrzavale uobličavanje tajne skupine republikanskih zavjerenika, ali i pokretali ih na odlučno i brzo djelovanje. Inače. Buđenje opozicije je bilo vidljivo i preko brošura, grafita i satiričnih pogrdnih stihova koji su sijali anticezarovsko raspoloženje po ulicama Grada. I u teatrima su se znale upučivati žaoke na Cezara. Polako se i kod Cezara smanjivao nivo tolerancije, pa su se počeli primjenjivati nadzor i cenzura.

Republikanski zavjerenici

Po historijskim vrelima i historiografiji vođenje republikanske zavjereničke skupine se uglavnom povezuje sa dvije osobe i to Gajem Kasijem Longinom (prije 85. – 23. X. 42. god. p. n. e.) i Markom Junijem Brutom (*Marcus Junius Brutus* rani juni 85. – 23. X. 42. god. p. n. e.). Kasije Longin je bio heroj rimske Sirije, nakon katastrofe kod Kare, uspjevši da konsolidira granicu i očuva ovu provinciju u rimskim rukama. Kada se dvije godine kasnije vratio u Rim, bio je optužen radi navodne iznude dok je upravljao Sirijom, ali je izbijanje građanskog rata „spasilo" Kasija od izvođenja pred sud, a čak je i izabran za plebejskog tribuna za 49. god. p. n. e. Kasije se priključio tradicionalističko – pompejanskoj frakciji, i pobjegao je iz Italije nakon što je Cezar prešao Rubikon. Pompej ga je bio izabrao za zapovjednika flotile, i 48. god. p. n. e. je sa svojim brodovima krenuo prema Siciliji, gdje je napao i spalio veliki dio cezarističke mornarice. Zatim je nastavio da napada duž italijanske obale, ali je poraz kod Farsale, uzrokovao da Kasije otplovi do Helesponta gdje se nadao da će uspostaviti savezništvo sa kraljem Farnakom II, Ali je ipak bio prisiljen da se bezuvjetno preda Cezaru, koji ga je ipak amnestirao, pa čak i imenovao legatom i koristeći ga u u borbama protiv samoga Farnaka II. Ipak je Kasije kasnije odbio da učestvuje u afričkoj kampanji protiv tradicionalističkih trupa, birajući da ostane u Rimu. Naredne dvije godine je proveo bez ikakve javne funkcije, ali se sve više krečući u krugu oko Cicerona. Ipak je izabran za *praetor peregrinus* za 44. god. p. n. e., sa obečanjem da će dobiti u propretorsko namjesništvo Siriju, ali ga je izbor mlađega Marka Junija Bruta za *praetor urbanus* duboko uvrijedilo. I onda se i ta osobna povrijeđenost, Cezarovim nesumnjivim protežiranjem Bruta spojila sa njegovim republikanskim osjećanjima i nesumnjivo nelagodom koju je imao prema novom režimu. Ta osobna povrijeđenost je tako samo poslužila kao incijalna kapisla, za konkretno pokretanje zavjere i njeno realiziranje. Ali lider cijele zavjereničke skupine nije postao Kasije, nego upravo Marko Junije Brut, koji je uživao veći ugled i imao bolju reputaciju, ali i snažnije porodično zaleđe.

Marko Junije Brut (uobičajeno u vrelima i historiografiji nazivan samo Brut) je bio legalni sin istoimenog oca i Servilije Cepionis (*Servilia Caepionis*; prije 107. – poslije 42. god. p. n. e.), starije polusestre Katona Mlađeg. Brutov otac je prišao Lepidovoj buni, i bio je ubijen od vojnika Pompeja Velikog pod sumnjivim okolnostima. Brutov ujak Kvint Servilije Cepion ga je adoptirao oko 59. god. p. n. e., dobivši ime Kvint Servilije Cepion Brut (*Quintus Servilius Caepio Brutus*), ali je kasnije počeo ponovo upotrebljavati svoje rođeno ime. Ali je nakon martovskih ida počeo ponovo upotrebljavati adoptirano ime, kako bi želio da pokaže vezu sa čuvenim tiranoubojicom Gajem Servilijem Ahalom (*Caius Servilius Structus Ahala*; čiji je bio potomak po majčinoj liniji). Brut je tvrdio i da je on potomak (po očevoj liniji) i prvog ranorepublikanskog pretora Lucija Junija Bruta (rodonačelnika brutovskog kognomena i vođe istjerivanja kralja).

Međutim, Brutova ličnost je mnogo kompleksnija nego što izgleda, jer je njegova majka bila čuvena dugogodišnja ljubavnica Julija Cezara (on joj je bio veoma privržen i npr. kada se vratio u Rim, nakon Galskih ratova, poklonio je Serviliji neprocjenjivi crni biser). U tadašnjoj javnosti se pojavljivala i priča da je Brut ustvari biološki sin Julija Cezara. Po svemu sudeći i sam Brut je u dubini svoje podsvjesti sumnjao u stvarno očinstvo, što je nesumnjivo kod njega izazivalo krizu identiteta, i vodilo ga prema radikalnijim pozicijama. Međutim, najvjerojatnije je da je ipak riječ o običnom traču koji je cirkulirao Rimom, jer je razlika između Cezara i Bruta ipak bila mala (između 15 i 17 godina) da bi se Cezar u toj svojoj ranoj mladosti (ispunjenoj dešavanjima vezanim za I. rimski građanski rat) upustio u ljubavnu vezu sa nešto starijom Servilijom. Uz to je i patricid kod Rimljana smatran jednim od najgorih zločina (pa je pitanje kako bi se tradicionalni Brut odvažio na vođenje anticezarovskih zavjerenika). Ali na kraju krajeva u vezi Cezarovog ljubavnog i seksualnog života je sve moguće, tako da se ni danas ne može baš sa apsolutnom sigurnošću staviti tačka na ovaj zanimljivi rimski trač.

Brut je od rane mladosti bio čvrsto vezan za Katona Mlađeg, pa je i svoju političku karijeru započeo tako što mu je bio pomoćnik za vrijeme Katonove uprave na Kipru. Vezanost za Katona Mlađeg, vodila je ne samo sve većem uvažavanju prema stavovima ovog rimskog političara, nego i prihvatanju stoičkih i platonističkih nazora i stila života svoga polu-ujaka. I pored toga što mu je proučavanje najboljih uzora grčke filozofije bilo njegovo omiljeno zanimanje, Brutu nije smetalo da se bavi lihvarstvom i zgrne veliko bogatstvo. Tako su stanovnici kiparskog grada Salamine dobili su od njega zajam uz godišnju kamatu od 48 %; kasnije su Brutu bliski zelenaši sa izvanrednom okrutnošću tražili plaćanje zajma. Po povratku u Rim se oženio sa Klaudijom Pulhrom (*Claudia Pulchra Major*, starije kćerke Apija Klaudija Pulhera / *Appius Claudius Pulcher*, pretora za 57. god. p. n. e. i konzula za 54. god. p. n. e., starijeg brata čuvenog Klodija). Brut je od samoga početka i svoga ulaska u sastav Senata bio sljedbenik optimatskih tradicionalista. On je bio besprijekornog ponašanja, bio je dobar govornik i okretna osoba. Kada je izbio građanski rat, Brut je slijedio „put“ tradicionalističko – pompejanske frakcije i učestvovao je u bici kod Farsale.

Brutov odnos sa Cezarom je slojevit i dubiozan, posebno od strane ovog potonjeg. Kada je počela bitka kod Farsale, Cezar je naredio svojim oficirima da zarobe živoga Bruta ako im se dobrovoljno preda, ili ako on bude pružao otpor zarobljavanju da ga puste da ode, ne učinivši mu nikakvo nasilje. Čitav niz činjenica pokazuje određenu Cezarovu posvećenost prema Brutu, ili (vjerojatnije) iz razloga emocionalne vezanosti za Serviliju ili možda iz fakta da pitanje očinstva nije bilo jasno ni kod samoga Cezara. U svome novom testamentu, Cezar je naveo i da u slučaju da Oktavije umre prije nego što on umre, da je sljedeći u liniji nasljeđivanja Marko Junije Brut.

Nakon Farsale, Cezar je amnestirao Bruta i praktično zaboravio njegovo pristajanje uz protivničku stranku. Cezar ga je kasnije čak uveo u svoj uži krug i imenovao za namjesnika

Cisalpinske Galije, kada je krenuo u afričku kampanju. I onda je kao vrhunac, imenovao Bruta za gradskog pretora za 45. god. p. n. e. Brut je nesumnjivo imao izražene kvalitete, što nije moglo proći nezapaženo od Cezara koji je izjavio : „šta hoće taj mladić, ne znam, ali što hoće, hoće valjano."

U junu 45. god. p. n. e. Brut se razveo od svoje supruge, i oženio je svoju prvu rodicu Porciju Katonis (*Porcia Catonis* 70. – juni 43. god. p. n. e.. kćerku svoga mentora Katona Mlađeg). Ovaj detalj iz Brutovog porodičnog života je prema Ciceronu izazvao skandal u tadašnjoj rimskoj javnosti, pošto Brut nije dao nikakav valjan razlog za razvod, izuzev da želi da se vjenča sa Porcijom. To je dovelo i do udaljavanja Bruta od svoje majke.

Organizirana zavjerenička skupina je uglavnom obuhvatala senatore, koji su posredno ili neposredno ubjeđivali i utjecali na Bruta da se prihvati učešća u konspiraciji, pa i u njenom vođenju. Oni su u njega imali više povjerenja nego u Kasija, i bilo im je veoma stalno da ga na svoju stranu privuku, pa su koristili raznorazna sredstva. Iako je u početku pokazivao određeno oklijevanje, ipak se priključio konspiraciji nakon što je Cezarovo monarhističko ponašanje uzimalo sve više maha. Inače zavjerenicima je bilo stalo da na svoju stranu privuku. Jedina žena koja je znala za konspiraciju i koja je možda i ohrabrivala Bruta da bude odlučniji je bila njegova nova supruga Porcija.

Pored Bruta i Kasija, od istaknutijih zavjerenika potrebno je spomenuti i nekadašnje cezarovce Decima Junija Bruta Albina i Gaja Trebonija. Decim Brut je bio bliski suradnik Julija Cezara koji je u nekoliko slučajeva govorio da voli Decima Bruta kao svoga sina. On je bio Cezarov legat i zapovjednik konjice za vrijeme galskih ratova i uspješno je sa svojom flotom priveo kraju rat sa Venetima. Za vrijeme II. građanskog rata, zapovjedao je cezarističkom flotom i bio je zaslužan za predaju Masilije. Nakon Cezarovog povratka u Rim i imenovanja kao diktatora, Decim Brut je bio vrlo izraženi pripadnik anticezarovske konspiracije, iako ga je Cezar imenovao za *praetor peregrinus* i iako mu je kao propretorska oblast dodijeljena Cisalpinska Galija. Nakon toga mu je Cezar predvidio konzulat, i sukladno tome prokonzulat nad Transalpinskom Galijom. I Gaj Trebonije je bio bliski suradnik Cezara u galskim ratovima i II. građanskom ratu. Cezar ga je imenovao za konzula sufekta za 45. god. p. n. e., ali ga to nije spriječilo da postane učesnik konspiracije. Ukupan broj zavjerenika – senatora je polako narastao na blizu 50, od kojih su uz navedene u historiji ostali zabilježeni i Servije Sulpicije Galba (*Servius Sulpicius Galba*), Kvint Ligarije (*Quintus Ligarius*), Lucije Minucije Basil (*Lucius Minucius Basilus*), Publije Servilije Kaska Long (*Publius Servilius Casca Longus,*), Gaj Servilije Kaska (Gaius Servilius Casca, brat prethodnog Servilija Kaske), Lucije Tilije Cimber (*Lucius Tillius Cimber*), Lucije Kasije Longin (*Lucius Cassius Longinus*, Kasijev brat), Gaj Kasije Parmens (*Gaius Cassius Parmensis*), Cecilije (*Caecilius*), Bukolije (*Bucolianus,* brat od Cecilija), Rubrije Ruga (*Rubrius Ruga*), Marko Spurije (*Marcus Spurius*), Publije Sektije Nazo (*Publius Sextius Naso*), Lucije Pontije Akvila (*Lucius Pontius Aquila*), Petronije (*Petronius*), Decim Turulije

(*Decimus Turullius*), Pakuvije Antistije Labo (*Pacuvius Antistius Labeo*). Marko Ciceron nije bio član konspiracije, niti je išta o njoj znao.

Kasije je predlagao i da se likvidiraju Marko Antonije (tada konzul) i Lepid (tada formalni zamjenik diktatora u zvanju zapovjednika konjice), kao tada najvažniji i oficijelni i stvarni pomočnici Cezara. Međutim, Brut je bio protiv, tvrdeći da je njihova akcija ubistvo tiranina (tiranicid), a ne politički, državni udar u kome bi se razračunavalo sa nosiocima državnih funkcija.

Konspiratori su bili izgradili stvarno odličnu organizaciju i izvan njihovog kruga informacije nisu izlazile. Sami konspiratori su sebe nazvali liberatori (*Liberatores* = Osloboditelji). Međutim, sa druge strane konspiratori/liberatori nisu imali nikakav jasan i precizan plan šta da se radi nakon uspješno obavljenog atentata. Oni su se jednostavno dogovorili da treba ubiti Cezara, i kako to treba učiniti, ali ne i šta poslije treba uraditi. I upravo će se to pokazati sudbonosnim po pitanju opstanka Republike. Možda su mislili da će samo ubistvo biti dovoljno, i da će se odmah aktivirati drevne republikanske institucije koje će nastaviti raditi svoj posao, kao da se ništa ozbiljno nije desilo. Ali ovo uvjerenje će se pokazati običnom iluzijom.

Martovske ide

Nakon dužeg predomišljanja kako, gdje i na koji način da izvrše napad na Cezara, liberatori su na kraju izabrali senatsku sjednicu zakazanu za 15. III. 44. god. p. n. e. na *idus martiae*, jer su na sjednici Senata smjeli prisutni biti samo senatori, koji su uz to mogli oružje sakriti u toge. To su bili dani kada je Cezar bio u žurnim pripremama za predstojeću kampanju na Partiju, određujući i vojne i civilne mjere. Naprijed je već poslao znatan dio trupa, a za konzula je umjesto sebe dao da se izabere mladi Publije Kornelije Dolabela. Pošto je računao na dugotrajnu ratnu kampanju, Cezar je osobno opredijelio za više godina unaprijed državne magistrate. Ta martovska sjednica je možda bila posljednja prije nego što Cezar krene na istok, a cirkulirala su i nepotvrđena govorkanja da bi se tada moglo desiti i da se javno kaže rečenica iz „Sibilskih knjiga“. Za taj dan je određeno da se skupe zavjerenici sa mačevima ispod svojih toga. Za mjesto gdje se trebala održati senatska sjednica sasvim slučajno je određen Pompejev teatar, gdje se nalazila i Pompejeva statua. Liberatori su priredili i gladijatorske borbe u Pompejevom teatru. To je bilo smišljeno za slučaj ako im budu zatrebale usluge i gladijatora (koje je obezbijedio Decim Brut).

Za martovske ide se veže čitav niz neobičnih događaja. Prvo je Kalpurnija, zakonita Cezarova supruga, imala ružne snove koji su joj naslučivali neko zlo. Ona je zadržavala Cezara da ne ide na senatsku sjednicu, pa je Cezar i oklijevao (a i poradi zdravstvenih razloga). Ali tada su zavjerenici poslali Decima Bruta, koji je uspio ubijediti Cezara da ipak dođe, Na putu, mu je čak predan spis o zavjeri i njenom cilju, ali ga Cezar nije odmah pročitao, nego ga je ostavio za kasnije. Dok je išao prema Senatu, naišao je na jednog proroka, koji ga je pozvao na oprez na martovske ide. Cezar mu je lakonski odgovorio da su došle martovske ide, a da mu se ništa nije desilo. Odgovor proroka je bio da su martovske ide došle, ali nisu i prošle. Cezar je i pored toga nastavio put. Za liberatore je olakšavajuća okolnost bila činjenica da Cezar nije imao tjelesnu gardu niti bilo kakvu oružanu pratnju dok je ulazio u Senat. Jedino je trebalo skloniti Marka Antonija da bude blizu Cezara. 14. III. Marko Antonije je bio alarmiran kada mu je Ciceron rekao da će bogovi oboriti Cezara. Antonije je i noć ranije od uplašenog liberatora Servilija Kaske saznao za zavjeru, i krenuo je da presretne Cezara. Međutim, liberatori su uredili da dugogodišnji Antonijev saborac Gaj Trebonije (po Plutarhu je to bio Decim Brut) presretne Antonija, dok se on bude približavao portiku Pompejevog teatra i tako ga zadrži u razgovoru. I tako su liberatori uspješno riješili i problem Antonija. Liberatori su se pobrinuli i da presretnu Cezara i da ga onako usput upute u jednu od prostorija.

I čim je Cezar ušao u Senat, prišao mu je Tilije Cimber, podnoseći molbu za pomilovanje prognanog brata. Cezar mu je više puta odbio tu molbu, a i ponovo je sada odbio. Na to je Cimber zgrabio Cezarova ramena i povukao njegovu tuniku, dok je napadnuti Cezar povukao da je to nasilje (*ista quidem vis est*). Cimberov postupak je ustvari bio već ranije dogovoreni znak da se krene u napad na Cezara. Kaska je prvi napao, ali ga je samo slabije ranio u vrat. Iznenađeni Cezar se okrenuo prema njemu i uhvatio ga za ruku sa riječima : „Kaska, nasilniče, šta to radiš“. Kaska je uplašen povikao na grčkom da mu se pomogne. Skoro odmah pridoše i drugi liberatori ubadajući Cezara, koji je bio obliven krvlju. Kada je među njima Cezar vidio i Bruta rekao shvatio je da je kraj Posljednje Cezarove riječi i trenutci života su bile predmet zanimanja i antičkih i modernih historičara i drugih znanstvenika i interesanata. Po Svetoniju (koji se poziva na druge pisce), to je bila grčka fraza καὶ σύ, τέκνον („I ti, sine?“). Po Plutarhu, on je kada je vidio Bruta među onima koji ga napadaju, samo prekrio togom preko glave i nije rekao ništa. I na kraju je Gaj Julije Cezar izdahnuo od napada mačeva liberatora (kojih je prema Eutropiju bili oko 60 ili više). Čudnom ironijom sudbine, Cezar je izdahnuo kod postolja statue Pompeja Velikog. I samo postolje je bilo poprskano Cezarovom krvlju, i činilo se kao da Pompej u vidu svoje statue promatrajući rukovodi osvetom nad svojim nekadašnjim saveznikom, tazbinom i neprijateljem. Umorstvo Cezara na senatskoj okupljanju je bio presedan za rimske odnose, jer je ubijen i to od strane senatora najviši rimski državni funkcioner, koji je ujedno bio i vrhovni svećenik, znači posvećena osoba. Zadane su mu bile 23 rane, ali je prema Svetoniju ljekar koji je izvršio autopsiju utvrdio da je samo jedna rana bila po život fatalna. Izvještaj

sa Cezareve autopsije (koji je do sada najstariji poznati postmortem izvještaj sa autopsije u historiju) opisao je da je Cezarova smrt uglavnom bila rezultat gubitka krvi uslijed mnogobrojnih rana. I tako je Cezar umro kako je izjavio da bi želio i to iznenadnom smrću (*subito*).

Cezar je imao oko šezdeset godina kad je bio ubijen od urotnika. On se proslavio kao istaknuti vojskovođa antike, kao veoma snažan političar, diplomat i upravljač. Cezar je bio jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena. Pa ipak, čitava njegova djelatnost ne može se objasniti samo njegovim osobnim talentima. Oni su mu samo pomogli bolje nego drugim istaknutim Rimljanima da shvati zadatke koji stoje pred tadašnjim rimskim društvom i da odredi puteve za njihovo rješavanje. Aristokrat po porijeklu, on se pokazivao kao obnavljač i rukovoditelj stranke populara, ali se pred kraj svoje djelatnosti nastojao pokazati kao autokrata kako se brine za interese svih grupa slobodnog stanovništva rimske države. Ali je Cezar precijenio svoje snage, svoj autoritet i svoj položaj. Stoljetne republikanske tradicije bile su još žive, iako je nesumnjivo Republika proživljavala krizu.

Viđenje Cezara u historiografiji suvremenog doba

Cezarova djelatnost, njen karakter, kao i njegova sudbina izazivali su različit stav prema sebi kako u antičkoj tako i u novovjekovnoj historiografiji. U novom vijeku pitanje o Cezarovoj ulozi pobuđivalo je osobit interes u Napoleonovo doba. Sam Napoleon III. visoko je cijenio Cezarov vojni talent i ostavio djelo posvećeno galskim ratovima. U predgovoru trotomnoj povijesti Cezara Napoleon III. je pisao: "Providnost uzdiže takve ljude kao što su Cezar, Karlo Veliki, Napoleon, da bi prokrčili narodima put kojim oni trebaju ići... Teško onima koji ih ne priznaju i koji im se protive!" U Njemačkoj, jedan od prvih cezarijanski nastrojenih povjesničara bio je Druman, koji se sa oduševljenjem izražavao o Cezaru i često kritizirao njegove protivnike. Ali je naročito veliku ulogu u historiografiji o Cezaru odigrao III. tom Mommsenove "Rimske povijesti". Mommsen na Cezara gleda kao na demokratskog monarha i veliča ga kao idealnog junaka ne samo rimske već i čitave svjetske historije. Mommsenova koncepcija naišla je na mnoge prigovore. Priznajući Cezaru osobni talent, Nitzsche je na njega ukazivao kao na jednog od uzročnika pada rimske demokratije. Jedan od najodlučnijih Mommsenovih protivnika bio je Ferrero. On je odbijao Cezaru priznati ma kakvu izvanrednu ulogu. Po Ferrerovom mišljenju, ne može se smatrati da je čitava Cezarova djelatnost podčinjena nekom određenom planu. Ferrero je Cezara smatrao "velikim pustolovom" i "genijalnim nesretnikom". Cezarovi postupci zavisili su od stjecaja slučajnih okolnosti, on je trpio mnoge poraze i neuspjehe, a njegovi uspjesi često su bili rezultat slučajnosti. Cezar nije uspio ostvariti cilj koji je sebi

postavio, jer on, po Ferrerovom mišljenju, nije vodio računa o realnom stanju. Godine 1918. izašla je velika monografija Eduarda Meyera, pod naslovom "Cezarova monarhija i Pompejev principat". Slično Mommsenu, Meyer smatra da je Cezarova monarhija bila natklasna. On priznaje da je Cezarova djelatnost bilo podčinjena određenom programu, ali smatra da njegovi planovi nisu sazreli još prvih dana po stupanju na političku pozornicu, već da su stvoreni pred kraj njegove političke djelatnosti. Cezar je nastojao ostvariti prijelaz Rima na svjetsku monarhiju helenističkog tipa, u kojoj bi se rastopio i sam grad Rim. Odajući dužno priznanje osobnim Cezarovim vrijednostima, Meyer smatra da su ti planovi bili preuranjeni. Oni su se mogli ostvariti tek nakon više stoljeća, u vrijeme Konstantina Velikog. Daleko je realnija bila djelatnost Pompeja: on je bio prvi osnivač principata; u principatu osoba koja zauzima poseban položaj i čuva vlast aristokracije, Rim i dalje igra izvanrednu ulogu u sudbini države, a Italija zauzima privilegirano mjesto. U političkom pogledu August nije nastavio politiku Cezara, već Pompeja. Meyerova knjiga utjecala je na način obrade povijesti zadnjih desetljeća Republike. Neki povjesničari prihvatili su osnovne teze teorije Eduarda Meyera, ali su, u isto vrijeme, njegovoj koncepciji stavljeni u historijskoj literaturi nasuprot i drugi pogledi. Novovjekovni engleski povjesničari (od kojih treba spomenuti Edkoka, pisca članaka o Cezaru u "The Cambridge old history", i Seima, koji je 1939. g. objavio monografiju pod naslovom "Rimska revolucija") smatraju da nema osnova za to da se govori kako je Cezar težio stvaranju monarhije helenističkog tipa. Novovjekovni historičari ispitali su razne etape Cezarove djelatnosti i iznijeli niz objašnjenja za pojedine događaje njegovog doba. Ali je glavna njihova pažnja bila usmjerena na pitanje o ulozi Cezarove osobnosti a ne na ispitivanje odnosa klasnih snaga i karakteristike njegove socijalne politike u vezi s tim odnosom. Ovaj nedostatak podvukao je još 1908. g. ruski historičar R. J. Viper, koji je nastojao Cezarovu djelatnost dovesti u svezu s rimskom vanjskom i unutarnjom politikom i porastom magnatstva. Historiju Cezarovog uzdizanja prikazan je u knjizi R. J. Vipera na podlozi ogorčene klasne borbe u Rimu. Od novijih zapadnih povjesničara pitanje o socijalnoj osnovici Cezarove vlasti najjasnije je postavio Seim. Po njegovom mišljenu, Cezaru su pružali podršku u prvom redu italski gradovi, iz kojih se potjecali njegovi vojnici i časnici – glavni oslonac njegove vlasti; na Cezarovoj strani bili su i rimski plebs i poslovni rimski krugovi. Svi ti elementi pojavljuju se kao Cezarova stranka, koja je sebi stavila u cilj obrazovanje vlade "nacionalne koncentracije". U Seimovoj studiji ima dosta novog i interesantnog, ali on u svojim zaključcima modernizira događaje rimske povijesti, prenosi u prošlost pojmove i parole karakteristične za povijest kapitalističkih država njegovog doba. Od sovjetskih povjesničara karakteristici Cezarove djelatnosti najveću je pažnju posvetio profesor V. S. Sergejev u svojim "Ogledima iz povijesti starog Rima". Pisac je široko iskoristio izvore i literaturu o Cezaru, koga on smatra osnivačem monarhije vojničkog tipa, u izvjesnoj mjeri prethodnikom Severâ. V. S. Sergejev daje podrobnu karakteristiku Cezarovih političkih planova i njegove socijalno-gospodarske politike.

POSLJEDNJI UZDAH REPUBLIKE

Post Ceasaris

Po Plutarhu, poslije izvršenog čina, Brut je pokušao da održi govor ostalim liberatorima, ali u tome nije uspio jer su se oni razbježali iz Pompejevog teatra. Brut, njegova pratnja i drugi istaknutiji liberatori su onda i sami izašli iz zgrade, i krečući se ulicama Rima prema Kapitolu su uzvikivali : „Rimski narode, mi smo ponovo slobodni“. Međutim, očekivana podrška je izostala, i većina građana se jednostavno zaključala i zatvorila u svojim domovima čim su glasovi o tome što se desilo prostrujali Gradom, ponajviše iz razloga sigurnosti. Brutovoj koloni su se priključili tek neki ugledniji pojedinci, kao izvjesni Oktavije / *Octavius* i Lentul Spinter / *Lentulus Spinther*, Favonije, Akvin, Dolabela, Murko, Patisk, koji nisu učestvovali u umorstvu, ali su htjeli da imaju slavu vezanu za događaje za martovske ide. Po Apijanu „slavu nisu stekli, ali su bili kažnjeni zajedno sa krivcima“. Liberatori su se sa svojim pristalicima, gladijatorima (koje je doveo Decim Brut) i robovima utaborili na Kapitolu. Nad Rimom se nadvila sjenka neizvjesnosti i straha. Cezarovo beživotno tijelo je ležalo nepomaknuto neko vrijeme, i konačno su ga tri općinska roba (u javnom vlasništvu, djeluju praktično kao državni službenici) stavila na nosila i odnijela domu.

Konzul Marko Antonije se uspio spasiti kao i zapovjednik konjice Lepid, sklanjajući se u kuće drugih, a onda se utvrdio u svojoj kući. Ciceron je mislio da su liberatori trebali također likvidirati i Marka Antonija, ali su oni smatrali da je smrt Cezara dovoljna. Vrlo brzo će se to pokazati kao jedna od glavnih greški liberatora u procjeni osoba i situacije. Pronicljivi Ciceron je bio u pravu. Iako nije bio član konspiracije niti liberator, i iako je bio iznenađen sa dešavanjima na martovskim idama, Ciceron je javno podržao liberatore i njihov čin i sam je kasnije pisao u februaru 43. god. p. n. e. Treboniju da je želio da i on bude pozvan na taj izvanredni banket na martovske ide (misleći na čin atentata). Liberatori su bili uvjereni da bi ih Ciceron simpatizirao, pa je Brut kada je podizao okrvavljeni bodež izvikao Ciceronovo ime moleći ga da obnovi Republiku. Oklijevanje liberatora da se obračunaju sa ostalim istaknutim cezarovcima, pružilo je suparničkoj opciji priliku i vrijeme da se konsolidira. Zapovjednik konjice Marko Emilije Lepid, sabrao je oko sebe veterane (jačine jedne legije) utaborene na Tibarskom otočiću, i odveo ih je na polje, kako bi je imao spremnu za akciju, ako dođe naredba od Marka Antonija. Kako su tada Cezar i Marko Antonije bili konzuli, umorstvom prvospomenutog, jedini konzul i najviši državni funkcioner po rimskim zakonima i tradiciji bio je Marko Antonije. Međutim, i Antonije i Lepid nisu bili u tim momentima dovoljno snažni, da bi mogli odlučno djelovati i obračunati se sa

liberatorima. Nejasna im je bila i pozicija Senata i ponašanje masa, i jednostavno nisu željeli rizikovati.

U početku je u Gradu vladalo neko čudno stanje neizvjesnosti, a onda se pojavio pretor Lucije Kornelije Cina (*Lucius Cornelius Cinna* na Forumu, gdje se okupila velika masa (onih koji su podržavali Cezara, ali i kasijevaca). Cina je simbolički skinuo pretorsku odeždu, kao znak prezira jer mu je to zvanje dodijelio Cezar, kojeg je ovaj nazvao tiraninom, a njegove ubice tiranoubojicama. On je tada pozvao i da se liberatori sa Kapitola pozovu da siđu i da se nagrade. Njemu se priključio i mladi i častoljubivi, ali ne i pretjerano častan Publije Kornelije Dolabela, kojega je Cezar pred namjeravano napuštanje Rima, imenovao za konzula sufekta za preostali dio 44. god. p. n. e. Dolabela je na osnovi toga, odmah po umorstvu Cezara, obukao konzulsko odijelo i proglasio se konzulom. On je isto govorio protiv Cezara, praveći se da je i sam bio učesnik zavjere (iako to nije bio i iako ga je Cezar za života protežirao). Kasije i Marko Brut (koji je bio ranjen u ruku u gužvi prilikom ubijanja Cezara) su sišli sa Kapitola i govorili na Forumu. Ali su nesigurni još uvijek u situaciju u Gradu, ponovo su se vratili u zaklon na Kapitolu. Liberatori su ipak smatrali da se situacija treba smiriti i poslali su izaslanike Antoniju i Lepidu. Iako su nesumnjivo mrzili liberatore, oni tada nisu mogli praktično ništa efikasno uradili, posebno jer su morali računati na brojnu i snažnu cisalpinsku vojsku, a mandat za zapovijedanje njome je dobio Decim brut. Radi toga su odlučili da odugovlaće i poručili su izaslanicima da će sazvati senatsku sjednicu. Pošto su računali da će Senat biti naklonjen liberatorima, izaslanici su bili zadovoljni.

U međuvremenu je Antonije u svoju kuću prenio Cezarovu arhive i blagajnu, a posegao je i za državnom blagajnom, koju je dao prenijeti u svoj stan. Pokazati će da je to bila jedna dobra odluka i odličan potez, bez obzira da li je to inicirala Cezarova udovica ili je to samoincijativna Antonijeva odluka. Tako su Lepid i Antonije, nakon prvotnog šoka, pokazali zavidnu incijativnost i uspjeli su da nametnu svoje „potezanje poteza“.

Senatska sjednica

Antonije je sazvao sjednicu Senata u hramu boginje Zemlje (*Tellus*), koji je bio sasvim blizu njegove kuće. Namjerno je nije sazvao u viječnicu, jer je ona bila ispod Kapitola, znači suviše blizu Kapitola. Lepid je u Grad bio uveo i vojsku, radi održanja reda. Tada je malo nedostajalo da pretor Cina strada, jer je krenuvši na sjednicu Senata (ponovo obukavši pretorsko odijelo), bio napadnut od veterana, ali ga je od sigurne smrti spasio Lepid. Iz straha, ili iz neodlučnosti na sjednicu Senata nisu došli utaboreni liberatori na Kapitolu.

Ipak, i pored njihovog odsustva, sjednica je bila burna. Dobar dio senatora, uključujući i neke koji su se do martovskih ida predstavljali kao cezarovci, je želio da Cezara proglasi tiraninom i uzurpatorom. Međutim, Antonije je izjavio da bi se u tom slučaju (što je značilo da je Cezara nelegalno i nezakonski upravljao) po automatizmu poništile sve odluke i zakoni koje je Cezar donio, što bi na jednoj strani izazvalo kaos, a na drugoj bi direktno ugrozilo mnoge interese i dijela senatora koji su tražili proglašenje Cezara tiraninom, a njegovih ubica „tiranoubojicama“. Čak bi u tom slučaju i mnogi liberatori izgubili naimenovanja, funkcije i ovlasti koja im je Cezar odredio. Sa druge strane, ako se Cezar ne proglasi tiraninom i uzurpatorom, onda su po zakonu liberatori obične ubice, koje su mučki i hladnokrvno ubile najvišeg državnog funkcionera. I sukladno tome bi se onda trebali i tretirati. Naravno i ova druga opcija je bila teško provodiva. Taj paradoks se morao nekako prevazići, jer je bila činjenica da se pojedinci (a koji su željeli proglašenje Cezara za tiranina, a i oni koji su i učestvovali u njegovom umorstvu) nisu željeli odreći pozicija koje su dobili zahvaljujući Cezaru. To je izazivalo i vrlo zanimljive prijelome u mišljenju, kao npr. kod mladog Dolabela, koji je shvatio da bi mogao izgubiti konzulat i sukladno tome kasniji prokonzulat, Pred zgradom gdje se sastao Senat, okupila se velika masa, procezarovskog uvjerenja, i njima su se obratili i Antonije i Lepid, još uvijek je razdražujući protiv liberatora.

Kompromis je bio neminovan, jer ni jedna strana nije imala dovoljno snage da se nametne. Tako je i predložena odluka, koja bi izmirivala sve interese. Po tom prijedlogu (koji je predložio Ciceron), Cezar ne bi bio proglašen tiraninom, čime bi njegove odluke ostale na snazi, ali bi se proglasila opća amnestija liberatorima, kao da se ništa nije desilo i da se tako nastavi živjeti. Po Apijanu odluka je glasila : „da se nikome ne sudi zbog Cezarovog ubistva, a sva Cezarova djela i odluke da se potvrde pošto su korisne po državu“. Donijeti su i amandmani toj odluci, i to o isticanju da su Cezarova djela važnija po korisnosti, nego po pravu (što su tražili anticezarovci), te o potvrđivanju naseobina za veterane (što su tražili cezarovski veterani) i onih koji su trebali biti naseljeni i oni koji su već bili naseljeni. Antonije je upravo svoj položaj pokušao učvrstiti oslanjajući se na Cezarove trupe i veterane. Zato je u njihovom interesu sproveden niz zakona, od kojih je osobit značaj imao taj agrarni zakon koji je predložio brat Marka Antonija, plebejski tribun Lucije.

Senat je na sve pristao, kao i Antonije (ispostaviti će se kasnije samo iz taktičkih razloga). I tako se proglasi mir, a komicije (koje su sazvali konzuli) utaborene liberatore pozvaše da siđu sa Kapitola, a čak su im Lepid i Antonije kao garanciju poslali svoje sinove za taoce. Zanimljivo je da su Brut i Kasije ipak uživali određenu podršku, pa su kada su se pojavili pred komicijama, bili dočekani pljeskom i odobravanjem. To je bio znak konzulima da pažljivije vode kampanju protiv liberatora.

Kao potvrdu toga mira, Kasije je došao na večeru kod Antonija, a Brut kod Lepida. Antonije je kao konzul uspio isposlovati i da se prognanici nepozivaju kući, niti da se oslobođenje od poreza dodjeljuje. Posebnim zakonom je ukinuta i diktatura za sva vremena, a Sekst Pompej je pozvan da se vrati u Rim.

Cezarov pogreb

Pošto Cezar nije proglašen zvanično tiraninom, onda se morala prihvatiti i njegova oporuka kao legalna, a i mogao se javno obaviti pogreb o državnom trošku. Prvo je pročitana oporuka, po kojoj je Gaj Oktavije glavni baštinik, a Cezar ga je i posinio i dao mu svoje ime. Ostali baštinici, u slučaju smrti Gaj Oktavija, su bili Marko Antonije i Decim Brut (jedan od liberatora). Po oporuci je Cezar svakom stanovniku - građaninu Grada ostavio po 300 sestercija, a puku je ostavio i svoj lijepi perivoj sa druge strane Tibra. Nakon toga se trebao obaviti pogreb, a taj javni čin vrlo dobro će iskoristiti Marko Antonije. Po običaju je prvo javno izloženo Cezarovo tijelo na Forumu, a Marko Antonije je preuzeo na sebe održavanje govora. Antonije je tako prvo naglasio njegova vojnička djela, darežljivost i naklonost prema narodu. Zatim je naglasio kako ga je Senat odlikovao velikim i izvanrednim častima. Napokon je pokazao velikoj masi koja se okupila da prisustvuje pogrebu, krvavo i bodežima probadano Cezarovo odijelo. U istom trenutku, odlično i namjenski sinkronizirano, nad Cezarovim odrom je neko podigao njegov kip od voska sa 23 rane, koji se pomoću mehaničke naprave okretao na sve strane. Za tim su pjevane posmrtne pjesme i hvalospjevi na čast velikom junaku, a još većem dobrotvoru. Čitav taj spektakl na Forumu, a posebno Antonijev teatralni, vatreni i osvetnički govor su razdražili masu do usijanja. Cezar je uvijek bio popularan u srednjim i nižim slojevima rimskog društva, i upravo je masa koja je dolazila iz takvih struktura bila okupljena na Forumu. Ta rimska masa je ustvari tada bila daleko od onog rimskog gradskog plebsa iz vremena Rane i Srednje Republike. Rimljani i Italici su već odavno bili izmiješani sa strancima, koji su se proporcionalno širenju rimskog imperija sve više slijevali u Rim iz raznoraznih razloga. Oslobođenici su dobili građanstvo, a njihova djeca su zakonski jednaka sa djecom gospodara. U tadašnjem Rimu ni robovi se po odjeći nisu razlikovali od slobodnih stanovnika (izuzev ako oni senatorskog ranga). A pošto se žito siromašnim građanima izdavalo u samom Gradu, iz Italije su kao rijeka pristizali besposličari, prosjaci i nepouzdana svjetina. A u vrijeme pogreba Cezara u Gradu se nalazio i veliki broj njegovih veterana.

Masa je tada počela na lomaču koja je gorila spaljujući Cezarovo tijela bacati suhe grane, namještaj, odjeću, čime su samo pojačavali plamen koji se širio Forumom. Veterani su

bacali u vatru i svoje oružje i odlikovanja, a žene i djeca svoj nakit. Uskoro je masa toliko bila razdražena da se njeno stanje pretvorilo u nekontrolirani bijes, a to je izgleda bila i skrivena namjera Antonija. Nasilje se proširilo ulicama Grada, a napadnute su i kuće Bruta, Kasija i drugih liberatora - ubojica, od kojih je masa odbijena tek teškom mukom, i to zahvaljujući otporu sluga, molbi susjeda da se ne pale njihove kuće (jer bi lako mogao izbiti veliki požar), te intervenciji Antonija. Ali, bez obzira što je spasio kuće urotnika Antonije je izgleda ovu situaciju smatrao povoljnom da se sam nametne kao neprikosnoveni postcezarovski lider, i ljubimac mase sa kojom bi lako manipulirao i obračunavao se sa protivnicima. Gotovo je sigurno računao da je Gaj Oktavije premlad i neiskusan, a i da su senatorski protivnici preslabi i prestrašeni. Podivljala masa je u Gradu počinila niz nepodopština i zločina, od kojih je nakrakterističnije ubistvo i masakriranje plebejskog tribuna Gaja Helvija Cine (*Caius Helvius Cinna*), kojeg je masa zamijenila za pretora Lucija Korneliju Cinu. Ovaj plebejski tribun (možda je riječ i o pjesniku – neoteriku, prijatelju Katula) je tako ni kriv ni dužan u bukvalnom smislu rastrgnut od nasilnika.

Lažni Marije

Ovo kaotično stanje neposredno nakon martovskih ida, doprinijelo je i da se nađu raznorazni ekstremisti i avanturisti, koji su takvo stanje pokušavali da iskoriste. Najvažniji od njih je bio izvjesni Amatije, zvan i Herofil, koji se još ranije proglasio za Marijeva unuka, a samim tim i bliskog Cezarovog rođaka. Njega je Cezar bio prognao iz Rima, ali se u njega vratio u tim kaotičnim danima. On se predstavio kao istinski predstavnik cezarovaca i ekstremnih populara, pa je podigao oltar - žrtvenik na onom mjestu gdje je Cezarovo tijelo spaljeno, pa je započeo sa obožavanjem Cezara kao božanstva. Oko sebe je vrlo brzo skupio veliku masu pristalica, i mogla se očekivati velika buna nižih slojeva Grada Rima. Iz straha od Amatijevog odreda, mnoge ubice pobjegoše iz Rima. Oni liberatori koji su od Cezara bili određeni za određene provincije, odoše u te provincije, kako bi preuzeli upravu i vojsku koja se tamo nalazila. Decim Brut je otišao u Cisalpinsku Galiju, Trebonije u provinciju Aziju, a Talije Cimber u Bitiniju. Iako je Cezar i Marku Brutu i Kasiju bio namijenio za iduću godinu (43. god. p. n. e.) kao propretorima provincije Makedoniju (M. Brutu) i Siriju (Kasiju), oni su još uvijek ostajali u Rimu, kao pretori gdje su na svoju stranu pridobijali građane, veterane... Amatije je i njima radio o glavi, ali je Antonije smatrao da je Amatijevo djelovanje ipak preopasno i štetno i po interese Antonija. Zato ga je kao konzul, mimo suđenja i vrlo smjelo, uhvatio i pogubio. Ali to je izazvalo bijes Amatijevih pristalica i oni su zauzeli Forum, gdje su zahtijevali da oni umjesto Amatija posvete žrtvenik i da na njemu prvi prinesu Cezaru žrtvu. Antonije je poslao odred vojnika, da ih rastjera, ali je to na

ulicama Rima, uz kolanje neprovjerenih informacija, izazvalo još veće nerede. I tek kada je Antonije poslao još jedan odred vojnika, nemiri su utihnuli. Jedni od izgrednika su u borbi poginuli, neki su pobjegli, a neki su bili i zarobljeni. Oni zarobljeni, za koje je bilo utvrđeno da su robovi, bili su razapeti na krst, a slobodni su bili bačeni sa stijene. Značaju ulogu u gušenju nemira je imao i konzul Dolabela, koji je još prije par godina vodio pokret radikalnih elemenata.

Učvršćivanje pozicija M. Antonija

Marko Antonije je likvidaciju Amatija iskoristio ne samo kao razračun sa ekstremnim, radikalnim popularskim konkurentima, nego i kao mogućnost približavanja Senatu. To je bila dobro smišljena politika, kojom je nasstojao da učvrsti svoje pozicije, i eventualno popravi nepovoljno raspoloženje većeg dijela Senata prema sebi. U tom kontekstu je potrebno promatrati i odluku da se Sekst Pompej pozove iz izgnanstva i da mu se umjesto konfisciranog imanja njegovog oca iz državne blagajne dodijeli nadoknada od 200 miliona sestercija. I to je bio kompromisni prijedlog, jer je imanje Pompeja Velikog uglavnom uživao sam Antonije. Antonije je još uvijek djelovao pod krinkom navodne želje za mirom i sporazumom sa liberatorima i senatorskim tradicionalistima i republikancima, Cilj je jasan, staviti sebe u moćniju poziciju, i praktično prevariti senatore. U tome je djelimično i uspio, jer mu je Senat nepromišljeno dodijelio i pravo na tjelesnu stražu (koju bi sastavio od veterena), navodno jer mu je prijetila opasnost od radikalnih elemenata narodnjaka. Antonije je to dobro iskoristio i povečao je tjelesnu stražu na oko 6.000 ljudi, i to uglavnom od samih prekaljenih i iskusnih centuriona i svojih suboraca iz Galskih ratova. Tako je stvorio jednu privatnu vojsku, kojoj je otvoreno povjerovao svoje stvarne namjere i koja mu je bila u potpunosti odana. Tek tada je Senat počeo da osjeća bojazan da su Antonijeve stvarne namjere opasne i neizvjesne, i „savjetovao“ je Antoniju da smanji broj svoje tjelesne straže, navodno kako ne bi izazivao zavist. Antonije je rekao da će to učiniti kada se uguše svi nemiri. Antonije je nastavio sa manipuliranjem, posebno jer je bio i u posjedu Cezarove arhive. A i Cezarov pisar (zvanični sekretar) Faberije je bio poslušan Antoniju. Tako je njih selektivno čitao i koristio, ono što bi mu u datom trenutku trebalo ili je čak izmišljao navodne Cezarove odluke. Tako je vještim manipuliranjem, dijelio časti, funkcije, provincije, gradove, države... itd. Tako je galatski kralj Dejotar od njega kupio Malu Jermeniju, a Kreta je za velike novce ponovo dobila samostalnost. Prije je imao 8 miliona sestercija duga, a sada je za kratko vrijeme dug otplatio i dao se i sam u lihvarstvo dajući na kamate 135 miliona sestercija. Taj novac je upotrebljavao da sebi diže vojsku, te da podmićuje senatore i narod. Nastojao je i da učvrsti savez sa Lepidom. Još ranije

je Cezar predvidio da Gaj Oktavije zamijeni Marka Lepida kao zapovjednik konjice / *magister equitum* za ostatak 44. god. p. n. e. od trenutka odlaska vojne ekspedicije iz Rima i Italije prema partskom Iranu. Lepidu je u tom slučaju bila namijenjena uprava nad Transalpinskom Galijom i Bližom Hispanijom. Pošto do martovskih ida vojni pokret Cezara iz Rima i Italije nije započeo, i Lepid je još uvijek bio u Rimu, i nije krenuo za provincije. Međutim sa smrti Cezara, nestalo je i diktature, pa samim tim i potrebe za zamjenikom konjice (što je zvanična titula zamjenika diktatora). Na navođenje Antonijevo, Lepid je prije odlaska za svoje provincije nominiran i izabran za vrhovnog svećenika / *pontifex maximus* (mjesto koje je ostalo upražnjeno sa Cezarovom smrti) do kraja svoga života. A i Lepidov sin je vjeren sa Antonijom, kćerkom konzula (do braka nije nikada došlo). Kada se osjetio dovoljno sigurnim i moćnim odlučio je kasnije i da liši Bruta i Kasija njihovih provincija.

Za M. Bruta i Kasija je situacija u Rimu postajala sve nesnošljivija, i osjećali su neraspoloženje i neprijateljstvo mase i veterana, a nisu bili sigurni ni u Antonija, čija je pretvornost postajala očita. Oni su odlučili da odu u svoje provincije, koje im je još Cezar namijenio. Pošto im još nije istekao pretorski mandat, Senat je kao izliku za njihovo udaljavanje iz Rima (gdje se nisu osjećali prijatno) donio odluku da im se dodjeljuje briga da nabavljaju žito za Grad, sve dok im ne dođe vrijeme da odu svoje provincije. Tako je na „elegantan način" Senat izbjegao da odlazak M. Bruta i Kasija iz Rima izgleda kao bjekstvo. Ali odlazak M. Bruta i Kasija (nakon što su proveli ljeto u Italiji, oni su otišli na istok) je samo dodatno ojačao poziciju Antonija u samom Gradu. Iz Rima je otputovao i Ciceron, ali ne daleko.

Kako bi dodatno „zakuhao" situaciju Antonije je nagovorio Dolabelu da za sebe traži Siriju i vojsku koja je prikupljena za rat protiv Parta, ali ne od Senata, nego direktno po zakonu od komicija. Dolabela je nasjeo na ovaj Antonijev prijedlog, i odmah je predložio zakon, koji je praktično značio oduzimanje Kasiju provincije Sirije. Senatori su, kako bi spriječili donošenje ovog zakona, uspjeli da nagovore plebejskog tribuna Asprenu da na glasanju tributskih komicija objavi loša znamenja, kako bi se zasjedanje prekinulo i tako spriječilo usvajanje zakona. Republikanski senatori su računali i da će im u sprečavanju Dolabele pomoći Antonije. Međutim, kada je Asprena (iako na to nije imao pravo) objavio loša znamenja, Antonije je pokazao svoje prave karte i naredio je da tribe ipak glasaju o prijedlogu. I tako je Dolabela dobio Siriju i predviđeni rat sa partskim Iranom (sa golemom vojskom). Antonije je tada za sebe zatražio Makedoniju, i Senat mu je nerado dodijeli. Inače po ovim odlukama Antonije bi formalno ostao bez provincijske vojske, jer je makedonski garnizon bio predviđen da se uputi na istok, u novi iranski rat. Senat je kao nadoknadu za M. Bruta i Kasija zatražio nove provincije, i tako je prvi dobio Bitiniju, a potonji Kretu sa Kirenom. Antonije je izgledao kao svemoćni vladar Rima, i zato je Ciceron izjavio : „Tiranin je umro, ali tiranija živi podjednako".

Dolazak Gaja Oktavija

Gaja Oktavija je vijest o dešavanjima za martovske ide dočekala na studijima i vojnoj obuci u Apoloniji. Pojedini prijatelji iz Rima su savjetovali da se obrati trupama u Makedoniji i zatraži zaštitu i pomoć od njih (a što bi odmah izazvalo građanski rat), ali njegova majka Atija i njen drugi suprug Marcije Filip su mu pisali da ne poduzima ništa riskantno, i da mu je bolje da se uzdrži kao privatno lice i da se požuri njima u Rim, čuvajući se dobro. Oni su nastojali da ubijede Oktavija da ne prihvati nasljedstvo kako ne bi došao u opasnost za svoj život, posebno od Marka Antonija. Majčinska briga i posvemašnja sklonost poočima ka izbjegavanju konflikta su vjerojatno uticali na ovakav stav.

Oktavije je odlučio da ipak ode za Italiju. Nakon što je uplovio u gradić Lupiju, blizu Brudiziuma. Tamo je dobio detaljne izvještaje o martovskim idama, i što se nakon toga dešavalo u Rimu, te saznao za sadržaj Cezarove oporuke. I tada je, bez obzira na savjete porodice i nekih prijatelja, odlučio da postane Cezarov legalni nasljednik (kojem je po oporuci pripadalo i 2/3 Cezarovog posjeda), i krenuo je u Brundizium. Kada je došao u Brundizium, Oktavije je od vojnika tamo stacioniranih bio toplo dočekan, te se ohrabrio i zvanično prihvatio usvojenje. On je odmah uzeo i Cezarovo ime, što mu je kao usvojeniku po pravu pripadalo. Kod Rimljana je inače bio običaj da usvojenik (ili onaj ko se oslobođa ropstva ili onaj ko dobija rimsko građanstvo) dobija ime (posebno gentilni *nomen*) onoga ko ih usvaja (ili oslobađa ili im dodjeljuje rimsko građanstvo). Gaj Oktavije je preuzeo kompletno Cezarovo ime i od tada se (do januara 27. god. p. n. e.) zvanično zvao Gaj Julije Cezar. Iako su po nekom pravilu Rimljani kada bi se adoptirali uzimali svoj stari *nomen* u formi agnomena sa dodatkom – *anus*, ne postoji dokaz da je Cezarov nasljednik ikada koristio agnomen Oktavijan / *Octavianus,* kako se uobičajeno naziva u znanstvenoj literaturi. Međutim, uprkos tome da on oficijelno nikada nije koristio ime Oktavijan, kako bi se izbjegla konfuzija sa diktatorom Gajem Julijem Cezarom, za Gaja Oktavija se za period nakon njegovog usinovljavanja pa sve do dobijanja počasnog naziva August, koristi ime Oktavijan (kao *terminus technicus*).

Znatno kasnije Marko Antonije je, kada se našao sa ovim Cezarovim nasljednikom u sukobu, optužio ga da je do adopcije i nasljedstva došao pružajući seksualne usluge Cezaru. Historičar Svetonije je ipak ovu Antonijevu optužbu ocijenio kao klevetu bez ikakvih osnova. M. Antonije je vjerojatno lagao po ovom pitanju.

U Brundiziumu se nalazila i velika količina novca (700 miliona sestercija), koja je predstavljala fond predviđen za predstojeći partsko – iranski rat., a pošto je bio bez dovoljno novca, Oktavijan je zatražio dio fonda koji se nalazio u Brundiziumu. Kasnija senatska istraga vezano za nestanak javnih fondova nije provela nikakvu akciju prema Oktavijanu (jer je on novac iskoristio da podigne vojsku protiv Marka Antonija). Oktavijan je napravio

još jedan potez, bez zvaničnog odobrenja, a to da je preuzeo godišnji tribut koji je u Italiju poslan iz istočnih provincija. Oktavijan je kao Cezarov nasljednik, dobivao potporu Cezarovih veterana (posebno su mu prišli veterani stacionirani u Kampaniji) i vojnika, Tako je na tome maršu kroz Italiju sakupio armiju od oko 3.000 vojnika (svaki je kao platu dobio 500 denara). Prilikom povratka u Rim, kod Kime je Oktavijan saznao da se u blizini nalazi Ciceron, i odmah ode da ga posjeti. Uskoro će se pokazati da je to bio jedan od najpromišljenijih poteza mladog Oktavijana, koji je uspio da Cicerona pridobije. U Rim je stigao 6. V., gdje se sreo sa majkom i Filipom, koji su ponovo izrazili strahovanja. Već sutradan Oktavijan se predstavio preturi (koju je držao Gaj Antonije, brat Marka Antonija) te javno izjavio da prima baštinu i adopciju Cezara. Nakon toga ode na besjedište i obeća sabranom narodu da će izvršiti sve odredbe oporuke i isplatiti svotu koju je on ostavio narodu.

U Rimu je zatekao vrlo zanimljivu situaciju, kojom je dominirao i manipulirao M. Antonije. Zbog zbivanja vezanih za amnestiju od 17. III, te prvotno odbijanje uzdizanje Cezara na božanski status i ugušivanje pobune lažnog Marija, Antonije je izgubio dio pristalica koji nisu razumjeli njegove strateške i taktičke poteze. I tada se pojavljuje Oktavijan, koji je zatražio Cezarovo nasljeđe, koje je Antonije koristio kako je želio i koliko je želio. Antonije je odbio da mu preda novac, a i vrlo grubo mu je inače odgovorio. Antonije se prema Oktavijanu odnosio s visine, izjavivši da je on još mlad i neiskusan da bi preuzeo Cezarovo naslijeđe. Onda je Oktavijan poveo protiv Antonija agitaciju, optužujući ga za pomirbu s Cezarovim ubojicama, i podsjećao plebs na njegovo razračunavanje iz 47. god. p. n. e. Oktavijanova agitacija podrivala je Antonijev autoritet. Antonije je dao i nadzirati Oktavijana, i kada je uvidio da ovaj mladić uživa sve veće uvažavanje i ugled kod naroda i vojnika pokušao je napraviti neki politički sporazum. Antonije je želio da mu Oktavijan pomogne da dobije Cisalpinsku Galiju umjesto Makedonije, ali je Oktavijan tražio mjesto plebejskog tribuna. Međutim, kada je na komicijama (uz podršku i Oktavijanovih pristalica) prošao zakon o Galiji, konzul je spriječio izbor Oktavijana za plebejskog tribuna, što je poništilo približavanje njih dvojice. Svađa i sukob Oktavijana i Marka Antonija je bio neminovan, posebno jer je ovaj potonji osjećao da je on taj koji bi trebao biti pravi nasljednik, a ne ovaj (po njegovom shvatanju) nezreli i bojažljivi mladić. Oktavijan i njegovo neposredno savjetodavno okruženje je tada shvatilo da im treba velika vojska, kako bi progurali svoje želje i interese. Oktavijanski pouzdanici su tada obilazili veterane legija koji su se vraćali iz Makedonije (kako bi stali pod Antonijevo zapovjedništvo), kako bi ih privukli na stranu Oktavijana.

Razdor koji se pojavio između najsnažnijeg predstavnika cezarovske frakcije i legitimnog nasljednika cezarizma su pokušali da iskoriste republikanci, u prvom redu Ciceron. Ovaj uvijek aktivni Rimljanin je smatrao da treba izabrati manje zlo, a to je bio Oktavijan, kako bi elimirao opasni i moćni Antonije. To je u toku ljeta 44. god. p. n. e. doveli do približavanja između onih republikanaca koji nisu učestvovali u martovskim idama i

Oktavijana (koji ni pod kojim uvjetom nije želio da surađuje sa liberatorima – ubojicama Cezara). Ciceron je mislio da će moći da kontrolira i manipulira sa Oktavijanom, kao i da ga politički iskoristi za obračun sa Antonijem.

I pored svojih godina Ciceron je djelovao izvanredno energično. On je pripadao onoj grupi senatora i rimskog društva koja se zalagala za raskid s cezarovcima i usmjeravala događaje ka građanskom ratu. U tajnom savezu s Ciceronom djelovao je Oktavijan, čija je agitacija imala uspjeha kod veterana i vojnika. Obraćajući se njima on je obećao da će se osvetiti za Cezarovu smrt i obilno nagraditi svakog tko prijeđe na njegovu stranu. Kao što se vidi repulikanci u Rimu i Italiji nisu imali iste ciljeve kao i Oktavijan, i njihovo savezništvo je moglo imati samo privremeni karakter, jer su imali zajedničkog protivnika M. Antonija i njegovu vojsku. Nade republikanskih elemenata u Rimu i Senatu su primarno ležale na armiji Decima Bruta i vojskama koje su na Balkanu i na Istoku skupljali Marko Brut i Gaj Kasije. U takvoj konstalaciji odnosa gdje postoje tri središta moći, politička razmimoilaženja su vrlo brzo prerasla u novi građanski rat, koji će konačno zapečatiti sudbinu republikanskog sustava, i pretvoriti Rimsku državu u principat.

Filipike

1. septembra 44. god. p. n. e. došlo je do sjednice Senata, na kojoj je Antonije vrlo žestoko govorio protiv Cicerona. Ovaj je sutra sa svoje strane održao prvi veliki protu-antonijevski govor. Antonije je odgovorio sa puno gorčine uvredama, na koje je dobio odgovor sa novim Ciceronovim briljantnim govorom. I tako je u septembru Ciceron započeo i sa serijom govora u kojima je obilježavao Antonija kao najvećeg neprijatelja redu, Republici i Senatu. Te govore je Ciceron po uzoru na Demostena nazvao Filipike. U njima je vrlo oštro žigosao Antonija i njegovo neposredno okruženje. Ukupno je bilo 14 govora, koje je prezentirao krajem 44. i početkom 43. god. p. n. e., za vrijeme Mutinskog rata. U prvom govoru Ciceron priznaje određene zasluge Antoniju, ali mu stavlja u krivnju prekršaj rimskog ustava i principâ pod kojim je izvršena pomirba od 17. marta. U svojim daljnjim govorima Ciceron nabraja stvarne i fiktivne Antonijeve delikte, zahtjeva borbu protiv njega, ujedinjenje svih dobronamjernih elementa rimskog društva: senatorskog staleža, vitezova, italske municipalne aristokracije. Antonijevu pobjedu on prikazuje kao trijumf razuzdane soldateske koja prijeti uništenju pradjedovskih ognjišta i svetinja. On nastoji svoje slušatelje uvjeriti da će iza Antonijeve pobjede doći pljačke i nasilja, da će vojnici po pravu ratu dobiti kuće i izvršiti ponovnu podjelu zemljišta.

III. RIMSKI GRAĐANSKI RAT
43. – 30. god. p. n. e.

Novi, treći građanski rat je bio i najduži rimski građanski rat i ustvari predstavlja skup čitavog niza malih ratova, sa različitim fazama razvitka, određenim intervalima primirja (sa čak dogovorenim mirovnim sporazumima), stalnim promjenama savezništava, petljanjima vanjskih faktora, golemim žrtvama u ljudstvu, materijalu i resursima. Iz ovog rata ne samo Rimska država, nego kompletno rimsko – italsko i mediteransko društvo je izašlo u svojoj suštini promijenjeno. Na kraju će od svih učesnika ostati samo jedan, i to onaj na kojemu je 44. god. p. n. e. bilo najmanje uloga u „kladionici visoke rimske politike". Uzroci rata su bili slični onima iz prethodna dva građanska rata, sa tim da su se na to nadovezali i sukobi vezani za Cezarovo nasljeđe. Činjenica je da od martovskih ida ipak nije došlo do otvorenog vojnog sraza protivničkih snaga, i mjesecima se vodila jedna politička utrka sa nadmudrivanjem, kalkuriranjem i manipuliranjem. Uglavnom su se tada razbistravala situacija i skupljalje snage. Ipak takvo stanje nesigurnog mira, sa stalnom političkom napetošću i povremenim nemirima i eskcesima radikalnih i ekstremnih elemenata, nije se moglo održati jer su razlike ipak postajale sve nepomirljivije, a težnje i ciljevi svih političkih faktora tadašnjeg Rima ostajali u svojoj suštini nepromijenjeni. Kako je vrijeme prolazilo, postajalo je očito da Antonije nije baš uspio da u potpunosti učvrsti svoju poziciju i apsolutizira svoju moć među cezarovcima. Sa krajem godine je isticao njegov konzulski mandat i on je na neki način morao da i nakon kraja mandata bude u posjedu određene vojne i teritorijalne moći. Pošto se kako bi pridobio Dolabelu, odrekao vojske u Makedoniji (provinciji gdje je trebao da ima prokonzularnu vlast), sada je morao tražiti područje koje bi mu dalo i vojsku, ali i zemlju iz koje bi mogao direktno da utiće na poslove u Italiji i Rimu. Naravno, najbolje rješenje bi bilo preuzimanje Cisalpinske Galije u kojoj je upravu imao Decim Brut. I to će poslužiti kao povod za izbijanje novog, III. rimskog građanskog rata. Antonije je provinciju odlučio prenijeti na sebe, koristeći komicije pred koje je izložen prijedlog o zamjeni provincija. Komicije su prihvatile ovaj zakon o zamjeni provincija / *lex de permutatione provinciarum*, i Antonije je zakonski došao u prokonzularni posjed Cisalpinske Galije. Republikanci u Senatu su bili prilično razdražljivi na ovu odluku, i jednostavno nisu mogli dozvoliti da Antonije dođe u posjed strateški vrlo bitne Cisalpinske Galije. Ne treba zaboraviti da je pet godina ranije Cezar upravo iz Cisalpinske Galije započeo II. građanski rat. A i odnosi Oktavijana i Antonija su bili pogoršani, jer se konkurenti za Cezarovo nasljeđe i vodstvo cezarističke stranke nisu mogli nikako dogovoriti o zajedničkom nastupu.

Mutinski rat 43. god. p. n. e.

Prvi sukob je dobio ime po cisalpinskom gradu Mutina (današnja Modena, inače naselju izvorno etrurskog porijekla), koji je obnovljen kao rimska kolonija 183. god. p. n. e. Ovaj grad je postao bitno središte u Cisalpinskoj Galiji, jer se nalazilo na važnom raskršću *Via Aemilia* i puta koji je išao u Veronu. U samom Rimu i Italiji, Antonije nije bio baš toliko moćan kao što je to bio slučaj u prva dva - tri mjeseca nakon martovskih ida, jer je u borbi za liderstvo nad cezarističkom strankom dobio snažnog konkurenta u Oktavijanovoj osobi. Oktavijan je 28. XI. čak na svoju stranu (nudeći privlačnu novčanu dobit) privukao i dvije legije (Marsovu i IV. legiju) kojima je zapovijedao Antonije. Ovaj je uvidio da se opasnost za njega povećava, i odlučio je na olakšanje Senata da ode ka Cisalpinskoj Galiji, koja bi mu se trebala predati 1. I. 43. god. p. n. e. Međutim, Decim Brut je odbio (vjerojatno vođen naputcima republikanske struje u Rimu) da preda Cisalpinsku Galiju Antoniju i krajem 44. god. p. n. e. i početkom 43. god. p. n. e. Antonije je sa 6 legija napao Decima Bruta, opsjedajući ga u Mutini. Antonije se nadao da će uništiti Decima iscrpljivajući ga i izgladnjujući. A osvajanjem Cisalpinske Galije bi popravio svoju prilično tešku stratešku situaciju.

Ohrabren Ciceronom, Senat (na prijedlog Cicerona) je u januaru 43. god. p. n. e. donio niz odluka kojima se otvoreno udarilo na Antonija. Ciceron je nagovorio Senat da odobri sve unaprijed već učinjene korake Decima Bruta i Oktavijana. Napokon je opozvao Senat pravo Antonijevo na Cisalpinsku Galiju, a predao ju je ponovo Decimu Brutu, čime je legitimizirana njegova pozicija. Sa druge strane je Antonijev rat protiv Decima Bruta proglašen nezakonitim. Uz to je Ciceron jasno pred narodnom skupštinom izjavio u četvrtoj filipici, da je tim Antonije proglašen neprijateljem domovine. Cicerona je na to narod odlikovao po drugi put naslovom oca i spasitelja otađbine. Senat je 2. I. 43. god. p. n. e. dekretom odlučio da se Oktavijan treba smatrati *quaestorius*, i samim tim po automatizmu i senatorom. Njemu je i dato pravo da glasa uz konzulare (bivše konzule), što su bile nesumnjivo velike počasti za jednog mladića, do tada nezabilježene u rimskoj historiji. Na Ciceronov prijedlog Oktavijan je dobio i pretorsku čast (samim tim i *imperium*, pravo da zapovijeda vojskom), te je tako legitimizirana i njegova pozicija kao zapovjednika. Naravno, riječ je o pretvornoj taktici, gdje se Oktavijan smatrao „potrošnom robom“, koja je morala uvažavati samo zato što je imao dosta pristalica, i utjecaj među cezarovskim veteranima i legijama, a sve samo zbog „svoga imena“. Republikanci u Senatu su inače mislili time da što je moguće više prodube jaz među cezaristima, i da Oktavijana vežu privremeno za sebe dok se ne ukloni Antonije, koji je smatran mnogo opasnijim neprijateljem. Za ovakav stav republikanaca u Senatu je najviše zaslužan Ciceron, koji je postao i duša i tijelo antiantonijevske kampanje. On je sazivao skupštinu, skupljao oružje besplatnim radom kovača, pribavljao novac i nametao antonijevcima teške namete.

Publije Ventidije Bas (*Publius Ventidius Bassus*), Cezarov subordinirani zapovjednik i Antonijev prijatelj nije to mogao više da podnese i pobjegao je u Cezarove kolonije gdje je pozvao 2 legije na stranu Antonija i krenuo u Rim da uhapsi Cicerona. Iako je u Rimu zavladala panika, a i Ciceron je pobjegao, Ventidije je ipak skrenuo trupe prema sjeveru i Antoniju. Ali pošto je bio blokiran od oktavijanovsko – konzulskih legija, otišao je u svoj rodni Picenum gdje je regrutirao još jednu legiju.

Ciceron je također branio Oktavijana od Antonijevih provokacija o Oktavijanovom nedostatku nobilskog porijekla. Tako je Ciceron tvrdio da Rimljani nemaju bolji primjer od tradicionalne pobožnosti među svojom omladinom. Uostalom, republikanska stranka nije mogla dopustiti da Decim Brut bude uništen u Mutini. Na prijedlog Fufija Kalena poslano je bilo izaslanstvo Antoniju, koje ga je trebalo uvjeriti da se podloži ugledu i zaključku Senata, pa da napusti opsadu Mutine i da povuće preko Rubikona, ali i da se ne približi Rimu preko 300 km. Antonije nije želio na to pristati i mirni sporazum više nije bio moguć. Republikanci su nastojali i Lepida odvojiti od Antonija, pa su donijeli odluku da mu se podigne zlatni kip na Forumu, zato što je uspio izmiriti Seksta Pompeja.

Na Antonijeve trupe koje su opsjedale Mutinu, Senat je poslao združenu borbenu grupu kojima su zapovijedala dvojica konzula za 43. god. p. n. e. Aul Hircije (*Aulus Hirtius* 90. – 43. god. p. n. e.) i Gaj Vibije Pansa (*Caius Vibius Pansa Caetronianus*) i Oktavijan. Hircije i Pansa su zapovijedali senatskim legijama, a Oktavijan snagama koje je sam prikupio ili privukao na svoju stranu (5 legija). Sakupljena vojska je krenula na sjever kako bi se suočila sa Antonijevim trupama i oslobodila opsade Decima Bruta. Za Oktavijana je ovo bilo prvo pravo vojno sučeljavanje, u kojem se morao dokazati da je dostojan da bude vođa cezarovaca. Njegove trupe su bile i prve koje su još u januaru 43. god. p. n. e. došle na frontu u Cisalpinskoj Galiji, a uskoro mu se pridružila i konzulska vojska Hircija.

Pošto su mu protivnici bili brojniji, Antonije je odlučio da primijeni taktiku napada na razdvojene protivničke trupe, kako ih ih uništavao dio po dio. Zato je zauzeo centralnu poziciju i očekujući protivnika. Pansa je trebao da se spoji sa Hircijem i Oktavijanom, i da dovede 4 legije regruta, što Antonije nije želio da se desi. Znajući da Pansa raspolaže sa svježim regrutima, Antonije je odlučio da ga napadne sa veteranskim i dobro obučenim pretorijanskom kohortom, II. i XXXV. legijom, te lako naoružanim snagama i jakom konjičkom jedinicom. Međutim, nije znao da je noć ranije Hircije poslao elitnu Marsovu legiju i Oktavijanovu pretorijansku kohortu da pomogne Pansi. Antonijeve trupe su se srazile sa Pansinom vojskom 14. IV. kod *Forum Gallorum.* Pansine trupe su bile opkoljene, a konzul je bio ozbiljno ranjen. Ali su uskoro Hircijeve trupe koje su dolazile kao pojačanje probile izmorene Antonijeve linije, zarobljavanju 2 legijska orla i 60 simbola. Pobjeda se tako vrlo brzo pretvorila u poraz i Antonije se sa konjicom morao povući u svoj tabor. Pansa je od rana umor nekoliko dana kasnije (nakon bitke kod Mutine u Bononiji), a ljekar je bio uhapšen, jer se sumnjalo da je otrovao konzula. Šest dana kasnije 21. IV. došlo je do nove

bitke kod same Mutine. I ovaj put je Antonije bio poražen, ali je i Hircije poginuo prilikom napada na Antonijev tabor. Oktavijanove trupe su upale u protivnički tabor, uzele Hircijevo tijelo i zauzele tabor, ali su malo kasnije konzulsko – oktavijanske trupe bile odbijene od antonijevaca.

Iako je bitka bila praktično neriješena Antonije se odlučio povući prema Alpima i spojiti sa trupama Ventidija i možda uspostaviti savezničku vezu sa Lepidom i Lucijem Munatijem Plankom (*Lucius Munatius Plancus,* cc 87. – cc. 15. god. p. n. e.; u to vrijeme prokonzul Galije Komate) i njihovim trupama, i protiv savjeta svojih prijatelja koji su predlagali da se nastavi opsada Mutine (jer su grad i posada u njemu dovedeni do ruba izdržljivosti, a raspolagali su i sa boljom konjicom). Međutim, Antonije je ipak pravilno procijenio, jer bi se ostavši pred Mutinom našao u sedviću, uklješten između Decima Bruta u Mutini i konzulsko – oktavijanskih trupa van zone opsade. Tako bi bio doveden u poziciju duplog obruča i nesumnjivo bi doživio kad - tad sudbinu totalnog poraza. Radi toga je pokrenuo svoje trupe prema Transalpinskoj Galiji, na veoma mučan, težak i iscrpljujući put. Kada je opsada Mutine podignuta, Decim Brut se zahvalio Oktavijanu zato što je spašen, poslavši poslanike na drugu stranu rijeke (gdje se nalazio Oktavijan). Oktavijan je hladno i ljutito odgovorio poslanicima da je došao da se suprotstavi Antoniju, a ne da pomaže Cezarovim ubojicama (po Apijanu Oktavijan je rekao da „on nije došap da Decima spasava, nego da ratuje sa Antonijem, sa kojim će se jednom moći pregovarati.“).

Nakon što je i Pansa umro, tijela poginulih konzula je Oktavijan poslao za Rim, nakon što im je osigurao svečanu pratnju. I Pansa i Hircije su počašćeni javnim pogrebom, a Antonijev poraz je slavljen i 14. filipikom i 50-dnevnim svetkovanjem. Bez obzira na savezništvo sa Oktavijanom (koje se smatralo prolaznim i potrošnim), republikanci u Rimu (posebno skoncentrirani u Senatu) su sve svoje nade polagali u republikanske snage na Balkanu i istočnim provincijama, odnosno u Marka Bruta i Gaja Kasija. Republikanski senatori u Rimu su tada napravili potpuno pogrešnu procjenu situacije, koja će ih vrlo brzo skupo koštati. Pobjeda kod Mutine ih je potpuno „zaslijepila“ i smatrali su se dovoljno moćnim i sigurnim jer eto Antonije je poražen i bačen u Transalpinsku Galiju sa ostacima vojske. U tom slučaju, više se ne moraju ulagivati Oktavijanu, niti ga uvažavati više, jer je po njihovom mišljenju svrha ovog mladića odrađena. Senat je više nagradio za pobjedu u mutinskoj kampanji Decima Bruta, nego Oktavijana, koga nisu ni spomenuli. Istovremeno je prorepublikanski Senat odlučio da prenese komandu nad konzularnim legijama (jer su konzuli poginuli) na Decima Bruta. Tako je ovaj liberator dobio zapovjedništvo za rat protiv Antonija, a već ranije je zabranio Oktavijanu da prelazi rijeku (i time boravak u njegovoj provinciji). Po nalogu Senata kvestor je nakon Pansine smrti predao konzulske vojske Decimu Brutu. Prorepublikanski Senat je poslao i zvanična pisma Lepidu, Aziniju Polionu i Planku da zarate sa Antonijevim snagama čim im se približi ili uđe na njihovo područje.

Oktavijan je sa svoje strane odlučio da više ne surađuje, i ostao je utaboren sa velikom vojskom u dolini rijeke Po i odbio je da izvede bilo kakav dalji ofanzivni napad protiv Antonija. Oktavijanu je vrlo jasno postalo da su pravi favoriti i eksponenti politike tada zvaničnog Rima bili Marko Brut i Kasije, i da su njega trpili samo iz nužde. Oktavijanu, njegovim suradnicima, okruženju i vojnicima nisu dolazio u obzir bilo kakvo savezništvo sa liberatorima, ubicama Cezara. Oktavijanu je nesumnjivo nanijeta uvreda jer nije postavljen za vojskovođu za nastavak kampanje protiv Antonija. On je zatražio i trijumf, ali je po Apijanu bio „prezren od strane Senata, kao da traži veću počast, nego što mu prema godinama dolikuje." Oktavijanovo ponašanje tada se počelo okretati prema eventualnom pomirenju sa Antonijem, pa je tako dobro postupao sa antonijevskim zarobljenicima (uvrštavajući ih u svoju vojsku), a one koji su htjeli da se vrate Antoniju je raspustio. Kada se utaborio prema Ventidiju, on ga je samo zaplašio, i dao mu je mogućnost ili da priđe njemu ili da na miru ode s vojskom (jedino mu zamjerajući što ne uviđa zajedničku korist). Ventidije je odabrao drugu mogućnost. Oktavijan je napisao i pismo Lepidu i Aziniju Polionu o uvredi koja mu je nanijeta, čime je ih želio navesti na međusobno približavanje.

Istovremeno sa tim dešavanjima u taboru kojim je zapovijedao Decim Brut izbila je dizenterija među iskušanim legionarima. Međutim situacija po njega se popravila kada je došao Plank sa svojom vojskom. Sve je to utjecalo da su se republikanci u Rimu ponadali da stvari teku po njihovim željama, pa su izabrani i decemviri da izvrše reviziju Antonijeve vlasti. To je bio izgovor da se ukidaju i zakoni koje je uvodio Cezar. Započela je i borba za upražnjena konzulska mjesta, na koje je pretendirao i Oktavijan, koji je pokušavao zadobiti za tu ideju privatnim pismima Cicerona (kojeg je pozivao da mu bude stariji sukonzul). Ciceron je savjetovao Senat da se prihvati Oktavijan kao konzul jer je „bolje trpiti da on vrši zvanje u Rimu prije zakonom propisanih godina (najmanje 43 godine), nego da bude nezadovoljan pod oružjem". Ali Senat je ismijao Cicerona i njegovu ambiciju, a najviše su mu se opirali rođaci liberatora. I to je bila kardinalna greška, jer će se pokazati da je pogibija oba konzula bila velika tragedija za republikansku stranku, jer je ostavila Republiku bez najviših zvaničnih predstavnika, a vojsku bez najviših zapovjednika. To će naravno na najbolji način kasnije iskoristiti Oktavijan, koji će preuzeti konzulske legije. Tako je sretnim sticajem okolnosti Oktavijan bio pravi pobjednik Mutinskog rata.

Antonije i Lepid

Antonije je uz velike teškoće prešao preko Alpa, zahvaljujući i pristanku Kuleona, Lepidovog čuvara prelaza preko Alpa. Antonijevske trupe su se tada utvrdile iz rijeku gdje je Lepid imao tabor. Antonije se nije utvrdio jer se preko našao drugi cezarovac. Iako se

Lepid držao u neku ruku suzdržano, jer mu je Senat naložio da ratuje sa antonijevcima, vojnici su se međusobno miješali, a podignut je i pontonski most preko rijeke, a posebno se za proantonijevske interese zalagala X. legija, koja se nalazila u Lepidovom taboru. Uslijed te vojničke želje, pa i njihove otvorene potpore (jer su mu otvorili vrata tabora) Antoniju, Lepid je na kraju pristao uz Antonija. Tako je cezarovska stranka naglo ojačala, a posebno kada se ovoj združenoj antonijevsko – lepidskoj vojsci pridružio i Ventidije. Kada je vijest o združivanju cezarističkih vojski, u Rimu je zavladao strah i situacija se usložnjavala. Kako bi postali kako tako sigurniji, prorepublikanski Senat je pozvao dvije legije iz provincije Afrike, a iz te provincije su treću legiju prebacili u Numidiju namjesniku Kornificiju, koji je bio naklonjen Senatu.

Raskid Oktavijana sa prorepublikanskim Senatom

Raskid između Senata i Oktavijana je bio sve vidljiviji, a i njegovi vojnici su postajali nezadovoljni Senatom, jer nisu primili po 20.000 sestercija koje im je Senat obećao. Prorepublikanski Senat je pokušao da manevriranjem i demagogijom vojnike privuče na stranu Decima Bruta. Nakon toga, situacija se usložnila u potpunosti i Oktavijan je sazvao skupštinu vojnika gdje je nabrojao uvrede i nepravde od strane tadašnjeg Senata. Okupljena vojska je aklamacijom i povicima podržala Oktavijana. Vezano sa tim je u mjesecu julu 43. godine p. n. e. delagacija centuriona koju je Oktavijan poslao u Rim, zahtijevala je da Oktavijan dobije konzulat koji je ostao upražnjen pogibijama Hircija i Panse. Oktavijan je i zahtijevao da se dekret kojim se Antonije proglašava državnim neprijateljem opozove. Oktavijan i njegovo okruženje (u kojem se nalazio znatan broj vrlo marljivih, sposobnih i talentiranih pojedinaca kao što su Agripa i Mecena, osobe koje će odigrati presudnu ulogu u uzdizanju Oktavijana) su procijenili da je Antonije dovoljno kažnjen i „spušten na zemlju“ i da nema potrebe da bude u potpunosti uništen, što je želio republikanski Senat. Uostalom, uništenjem Antonija i njegovih preostalih snaga, tas na vagi ravnoteže moći bi u potpunosti pretegnuo na republikansku stranu. Temeljni interes Oktavijana i njegovog okruženja je bila osveta za martovske ide i kažnjavanje liberatora, a ne uništavanje Antonija i tako potpuno prepuštanje moći republikanskih snaga koje su se detaljno i vrlo djelotvorno pripremale na Balkanu i istočnim provincijama. Senat je još onda kada je proglasio Antonija državnim neprijateljem i Makedoniju ponovo predao Marku Brutu a Siriju Kasiju, donio odluku da svi „ostali koji upravljaju rimskim provincijama ili vojskama istočno od Jadranskog mora da se pokoravaju Brutu i Kasiju“. Tako je prorepublikanski Senat za kratko vrijeme naglo uvečao moć Bruta i Kasija. Oktavijanovcima je jasno da ne smiju dozvoliti da u ovakvoj situaciji (kada su cezaristička

snage međusobno u zavadi, bez novca i ujedinjenog sustava) dođe do iskrcavanja republikanskih vojski u Italiju (u kojoj je Grad Rim pod dominacijom prorepublikanskih elemenata). Oktavijanu je radi svega toga trebala ta najviša politička funkcija a to je konzulat.

Prorepublikanski Senat je uslijed loše procjene i prevelikog samopozdanja i samozadovoljstva napravio grešku i odbio je ovaj zahtjev oktavijanskih centuriona, sa obrazloženjem da je Oktavijan još premlad. Sa potpunom podrškom vojskom, Oktavijan je tada poduzeo nasilnu akciju i ponovio je Sulin i Cezarov čin, započevši marš na Rim. Raspolagao je sa 8 legija, dosta konjice i pomoćnih jedinica, i prešao je Rubikon i krenuo da svoje zahtjeve progura oružanom intervencijom. U samom Gradu je zavladala panika i strah. Tako prorepublikanski senatori bili i poslali izaslanstvo koje je trebalo izaći u ususret Oktavijanu i obavijestiti ga da se usaglasilo sa njegovim željama. Ali ubrzo su se predomislili, a posebno kada su došle dvije afričke legije. Uz to su imali još i II. legiju, a izvršili su veliko regrutiranje i pripremali se za otpor. Međutim, pokazalo se da je sve to obični „mjehur od sapunice“ koji se raspuhnuo čim se Oktavijan približio Gradu. I one tri legije pređoše na njegovu stranu, a samo je jedan oficir zbog toga izvršio časno samoubistvo, i to jedan od njihovih zapovjednika Kornut.

Bez ikakvog vojnog otpora oktavijanske trupe su zauzele Rim i 19. VIII. 43. god. p. n. e. Oktavijan je izabran za konzula, dok je za drugog konzula izabran njegov rođak Kvint Pedije (*Quintus Pedius*). Oktavijan je zatim poništio odluku kojom je Dolabela proglašen za državnog neprijatelja, a naredio je i pokretanje suđenja za ubice Cezara (i to preko zakona koji je predložio Pedije), čime je praktično anulirana amnestija. Ubrzo je po predmetu za ubistvo Cezara održano i suđenje, koje je pratio sam Oktavijan. Svi odsutni su osuđeni i sve su sudije, osim jednog nobila (koji će kasnije biti proskribiran) bile za osudu.

Poraz Decima Bruta

Pošto je preuzeo vlast u Rimu, a saznavši za veliku republikansku vojsku koja se okupila na Balkanu i Istoku, Oktavijan je odlučio da se izmiri sa Antonijem, i sa vojskom je napustio Rim i krenuo prema sjeveru. Kako bi se izmirio sa Antonijem i Lepidom, Senat je na nagovor konzula Pedija i iz nužde odlučio da povuće neprijateljske odluke prema njima. Antonije, koji je gonio Decima Bruta, je dodatno osnažen kada mu se priključio Azinije sa još dvije legije. Azinije je zatim sklopio sporazum sa Plankom i njegove 3 legije pređoše na cezarističku stranu. Sam Decim Brut je imao 10 legija, koje su bile ili iscrpljene ili neiskusne. Radi toga je Decim Brut odlučio da se ne bori sa njima protiv velike cezarističke

vojske Antonija, Lepida, Ventidija, Azinija i Planka. On je odlučio da napusti galska područja i sa vojskom pređe na Balkan ka Marku Brutu. Kako bi izbjegao i oktavijanske legije koje su se kretale prema sjeveru, Decim Brut je na svoju nesreću izabrao teži put, pa je zbog umora i oskudice hrane došlo do dezertiranja. Prvo su ga napustili regruti koji su prešli Oktavijanu, dok su kasnije i veteranske legije i gotovo sve ostale snage prišle Antoniju. Ostavši skoro sam, i preobučen u galsko odijelo je nastavio svoje bjekstvo. Uskoro je bio uhvaćen od strane ljudi lokalnog galskog velikaša, i uskoro je bio pogubljen od strane toga velikaša (koji je inače bio Decimov prijatelj, ali i lojalan Antoniju), a po naređenju Antonija. Decim Brut je bio drugi od Cezarovih ubica koji je bio likvidiran (nešto ranije je ubijen Trebonije).

Republikansko zaposjedanje Balkana i Istoka

Istovremeno sa Mutinskim ratom i uobličavanjem II. triumvirata trajale su i borbe na Balkanu i istočnim provincijama, koje su na svoju stranu nastojali i uspjeli pridobiti Marko Brut i Kasije. Njih dvojica su se u Siriju i Makedoniju uputili nakon što su shvatili da na predstavama u Rimu neće zadobiti dovoljno podrške za povratak u Rim. Po njima su im te provincije dodjeljene prije nego što su prebačene Antoniju i Dolabeli, pa su krenuli da ih zauzmu nasilno. Kada je to postalo jasno, prema istoku je požurio i Dolabela (napustivši Rim prije isteka svoga konzulata za 44. god. p. n. e.), koji je prvo marširao kroz Balkanske oblasti i svratio u provinciju Aziju kako bi se snabdio novcem i resursima. Međutim, tamo je naišao na neprijateljstvo namjesnika Trebonija, koji je podržavao republikance. Ubrzo je došlo i do otvorenog sukoba, te je na prevaru zauzeta Smirna a Trebonije ubijen (u februaru 43. god. p. n. e.; jedna verzija je bila da je ubijen u kreveru, a po drugoj koju iznosi Ciceron on je bio mučen dva dana prije nego što je ubijen), kao prvi Cezarov ubojica koji je platio glavom (kronološki to se desilo prije ubistva Decima Bruta). Tijelo i glava Trebonija je bilo na užasan način unakaženo. Uskoro je Senat i Dolabelu proglasio državnim neprijateljem, a Siriju vratio i zvanično Kasiju. U samom provinciji Aziji, koju je Dolabela nelegalno zauzeo, započeo je sa masovnim i brutalnim (bez ikakvih skrupula) utjerivanjem novca i resursa.

U Siriji je još prije martovskih ida došlo do pobune vojske na čelu sa Cecilijem Basom, i u kojoj je ubijen Cezarov rođak Julije Sekst. Protiv pobunjenika Cecilija Basa (2 legije) je otposlana vojska (3 legije) pod zapovjedništvom Stacija Murka, kojem se priključio i namjesnik Bitinije Marcije Krisp sa tri legije. Kada su Murkove i Krispove trupe opsjeli pobunjenike, u Siriji se pojavio Gaj Kasije, koji je pridobio svu vojsku sa obje strane za sebe (ukupno 8 legija). Uskoro se u Siriji pojavio i Dolabelin zapovjednik Alijen, koji je u

Egiptu pokupio 4 legije. Njegove trupe je u Palestini opkolio Kasije i primorao da pređu na njegovu stranu. U Siriju je došao i Dolabela sa 2 legije i zauzeo je Laodikeju (današnja Latakija). Kasije je ipak bio moćniji i pobijedio je Dolabelu i povratio ovaj grad. Dolabela je kako ne bi živ pao u ruke svojih neprijatelja, naredio jednom od svojih vojnika da ga ubije.

Iako je brojni i snažni makedonski garnizon trebao pripasti Dolabeli, ipak je sticajem okolnosti došlo do drugačijeg rješenja. Pronijela se lažna vijest da su Geti upali u Makedoniju, i Antonije je uspio da uvjeri Senat i Dolabeline prijatelje da mu se povjeri jedna legija. Marko Antonije je u Makedoniju sa ovom odlukom poslao brata Gaja Antonija. Kada je Marko Antonije proglašen za državnog neprijatelja, Makedonija je zvanično vraćena Marku Brutu, koji je već raspolagao sa znatnom vojskom i novcem. U Makedoniji i na Balkanu su se sukobili Marko Brut i Gaj Antonije, koji je raspolagao sa samo 1 legijom. Na kraju je Gajeva vojska prešla na Brutovu stranu, a sam Gaj se predao i kasnije je bio ubijen. Marko Brut je tako imao 6 legija, a regrutirao je i obučio i dvije legije među Makedoncima.

Kasije i Brut su ubrzo raspolagali sa velikom vojnom silom od oko 21 legije i 20.000 konjanika. Oni su se u jesen 43. god. p. n. e. sastali u Smirni, kako bi dogovorili zajednički nastup. Nakon toga su njih dvojica dovršili pacifiziranje onih gradova, oblasti i zajednica koje su još bile nepokorne. U lidijskom gradu Sardu su se ponovo sastali i donijeli zaključak da krenu prema zapadu. Kod Abidosa su prešli Helespont i ušli u Trakiju.

II. triumvirat

Sa raspadom vojske Decima Bruta, jedine respektabilne vojne snage zapadno od Jadranskog mora su bile u rukama cezarista i to u dva vida. Oktavijanovci su kontrolirali Rim i Italiju, a antonijevsko – lepidske združene trupe su se približavale iz zapadnih provincija i galskih zemalja. Činjenica je da njihov međusobni odnos nije bio na visini, ali u uvjetima formiranja velike republikanske armije istočno od Jadranskog mora, te još uvijek postojanja snažne republikanske opozicije u Rimu i Italiji, cezaristi nisu smjeli sebi dopustiti međusobni sukob. To bi u tom vremenu bio i preveliki luksuz, koji bi samo pomogao protivničkoj, republikanskoj strani. Pored Balkana i istočnih provincija republikanci su držali i Afriku, u kojoj je bio namjesnik Korfinije, koji je zastupao stare republikanske principe. A Siciliju, kao prvu susjednu provinciju Italiji je držao Sekst Pompej, koji je tamo pobjegao nakon što mu je brat poražen u Španiji, i čija vojna i

politička naklonost sigurno nije bila na strani triumvira. I Afrika i Sicilija u bile značajne provincije po Italiju i po svome bogatstvu i po svojoj strateškoj poziciji.

Cezarističke vođe su se sastale kod grada Bononije (današnja Bolonja) u oktobru 43. god. p.n. e. na jednom malom i ravnom rijeke Lavinije. I Oktavijan i Antonije su sa sobom vodili po 5 legija, a na most su došli sa po 300 vojnika. Ostrvo je osobno prvo ispitao Lepid. Antonije, Oktavijan i Lepid su vijećali puna dva dana. Glavni njihov zaključak je bio da se uspostavi nova vlast radi obustave građanskih ratova, koju će činiti njih trojica u mandatnom periodu od 5 godina, i ta vlast bi po ovlaštenjima bila jednaka konzulskoj. Pored toga je Oktavijan trebao ostaviti konzulsku čast, koju će za ostatak godine preuzeti Ventidije, a njih trojica će odmah imenovati državne vlasti za period od 5 godina. I provincije su podijeljene i to tako što je Antonije dobio veći dio Galija, Lepid Hispaniju sa Narbonskom Galijom, dok je Oktavijanu pripala Afrika sa ostrvima. Ovo je prvi put, ali ne i nažalost posljednji put, da su rimski vrhovnici samovoljno dijelili Državu i provincije kao privatnu svojinu međusobom. Oni su se dogovorili i da u rat protiv Bruta i Kasija krenu Antonije i Oktavijan (svaki bi poveo u rat po 20 legija), dok bi u Italiji sa 3 legije ostao Lepid (jer je bio predviđen za konzula za iduću godinu). Vojnicima su obećane nagrade, u vidu naseljavanja na zemljištu (zajedno sa zgradama) koje bi bilo oduzeto od 18 italskih gradova (Kapua, Regija, Venusija, Benevent, Nucerija, Arimin, Vibona... itd). Ova odluka je bila vrlo problematična jer je od potpuno nevinih zajednica na jedan brutalan i samovoljan način konfiscirala goleme količine imovine i predavala ih u ruke vojske, kao da je zadobijena u ratu od vanjskog neprijatelja. Oni su donijeli još jednu odluka, a to su nove proskripcije koje će po svome obimu i užasu prevazići i prve proskripcije iz vremena Sule.

Nova vladajuća trojka je ipak odlučila da ozvaniči novu vlast, koristeći načelo temeljnog narodnog suvereniteta. Nakon izvršenih prvih proskripcija, ulaska triumvira u Grad i njegove vojne okupacije, odmah je pod takvim uvjetima sazvana narodna skupština na kojoj je 27. XI. 43. god. p. n. e. donesen *lex Titia* (po predlagaču plebejskom tribunu Publiju Titiju), kojim je legalizirana nova triumvirska vlast i njihova ovlaštenja. Time je legalizirana nova vlast koja je poznata u historiografiji kao drugi triumvirat, iako je i narodna skupština i kompletna procedura donošenja zakona izvedena pod pritiskom i nesumnjivom vojnom okupacijom. Dok je prvi triumvirat predstavljao samo političku alijansu/koaliciju i nije imao državni i zakonski karakter, drugi triumvirat je dobio državnu, zvaničnu i zakonsku formu i predstavljao je ne neku političku koaliciju nego pravu vladajuću instituciju. Oktavijan, Antonije i Lepid su zvanično nosili titulu *Triumviri Rei Publicae Constituendae Consulari Potestate.* Savez među triumvirima je dodatno učvršćen sa vjenčanjem Klodije Pulhre (kćerke Klodija i Fulvije, odnosno Antonijeve pastorke) sa Oktavijanom. Ovaj brak ipak nikada neće biti konzumiran.

Proskripcije

Jedan od najgnusnijih perioda III. građanskog rata su bile proskripcije građana, koje su izvedene neposredno po uvođenju II. triumvirata. One su bile čuvane kao tajna i nisu bile objavljene kada i ostale odluke iz sporazuma o nastanku triumvirata. Razlozi novih proskripcija su bili ne samo eliminiranje republikanske stranke u samom Rimu, među senatorima i vitezovima, nego i popunjavanje fondova koji su bili neophodni ako se htio voditi težak rat sa republikanskom vojskom na istoku. Triumviri su bili u financijskom škripcu i u kroničnoj potrebi za novcem, a konfisciranje imovine proskribiranih je bio odličan način da se popune njihovi prihodi. Za razliku od njih Brut i Kasije su mogli koristiti bogate balkanske i istočne zemlje, te financirati i resursima održavati veliku vojsku. Uostalom, njih dvojica su kada su triumviri zaposjeli zapadne provincije i Italiju, presjekli dotok novca i resursa sa bogatog istoka.

Spiskove proskribiranih građana napravili su sami triumviri, i u njih nisu stavljani samo oni koji su bili najveći neprijatelji i vođe republikanske stranke, nego su stradali i njihovi osobni neprijatelji, onda prijatelji njihovih neprijatelji, neprijatelji njihovih prijatelja, zatim neki koji su se isticali bogatstvom ili samo zbog lijepe kuće ili vile. Nesumnjivo je među stradalima bilo i dosta nevinih, čak i apolitičnih. Ukupno je bilo proskribirano sa konfiskacijom imovine oko 300 senatora i 2.000 vitezova, praktično cvijet rimske aristokratije. Među njima je bilo i braće i prvih rođaka triumvira i Cezara, pa i njihovih legata koji se nečim zamjerili triumvirima. Biti proskribiran je značilo da si stavljen van zakona i da te svako može ubiti, odredi centuriona i vojnika su slati na sve strane da bi se pronašli proskribirani. Toliki je bio pritisak da je čak i konzul Pedije (koji je pokušavao da iznađe način da se proskripcije i stradanja ograniče) umro već druge noći od prvih pogubljenja. Nakon prvih proskripcija (ubijeno je 17 ljudi), u Grad su sa vojskom ušli i triumviri, i to tako da je jednog dana ušao jedan, drugog drugi i trećeg treći, svaki sa po zaštitnim odredom i po jednom legijom. Grad je praktično bio okupiran od strane cezarističkih triumvira. Odmah nakon legaliziranja triumvirske vlast sa *lex Titia* započele su nove proskripcije, i ubijanja su postala masovna. Bilo je i propisano da se glave svih pogubljenih nose triumvirima za naznačenu nagradu (25.000 drahmi) i to slobodnom čovjeku novac (10.000 drahmi), a robu sloboda, građanstvo i novac, ako izdaju gospodare koji su pali u nemilost. Svako je morao dopustiti pretraživanje u svojoj kući, a podjednako je kažnjavan onaj ko bi primio proskribiranog ili sakrio ga kao i onaj ko ne bi dopustio pretragu. To vrijeme koje je započelo i trajalo u toku kasne jeseni i rane zime 43. god. p. n. e. (na početak 42. god. p. n. e.) je bilo svjedokom sloma svih normi i vrijednosti starog Rima, ali i primjera žrtvovanja i hrabrosti. Tako su se neki proskribirani više plašili svojih žena ili sinova sa kojima su bili u zavadi (primjeri pretora Anala i propretora Turanija), ili svojih robova, dužnika pa i pohlepnih susjeda, nego vojnika. Izvori mnogo govore o tome

kako su osuđenicima bliske osobe, njihova djeca i žene potkazivali svoje muževe, da bi dobili nagradu i prije vremena došli do naslijeđa. I određen broj robova koristio se ovom ponudom. Ono što se dešavalo tih dana u Rimu i Italiji na svjetlo dana je izbacilo sve ono čega se tadašnji Rim stidio, ali i ono čime se antički Rim ponosio. Tako su se u tome mraku zločina, izdaja, potkazivanja, pojavljivali i svjetli primjeri odanosti, žrtvovanja i ljubavi. Literarna i epigrafska građa daju podatke o pojedinim suprugama i robovima koji su pokazivali veliku energiju i ustrajnost kako bi zaštitili svoje muževe i gospodare.

Apijan vrlo detaljno opisuje vrijeme drugih proskripcija, ilustrirajući ta dešavanja sa nizom primjera: „Od tih događaja neke ću sada ukratko izložiti, sjajne kao i ružne, koji se više pamte pošto su se posljednji dogodili; ali ne sve“. Triumviri nisu prezali da u liste proskribiranih stave i osobe na dužnosti i one koje su svetošću zaštićene. Tako je pogubljen plebejski tribun Salvije, koji je ranije bio spriječio svojim vetom da se Antonije proglasi neprijateljem, ali koji je kasnije u svemu pomagao Ciceronu. Pretor Minucije je pogubljen dok je držao skupštinu na Forumu. Drugi pretor Anal je nađen i pogubljen zahvaljujući izdaji sopstvenog sina, koji je zauzvrat od triumvira dobio očevo imanje i zvanje edila. Za smrt propretora Turanija je direktno odgovoran njegov raspušteni sina koji je bio prijatelj sa Antonijem. Kada je Turanije molio centurione da mu malo odlože smrt, dok ga sin ne izmoli od Antonija, oni se samo nasmijaše i rekoše: „Izmolio te je, ali za suprotno.“ Turanije je tada pozvao svoju kćerku i posavjetovao je da se suzdrži od očinskog nasljedstva, kako i nju brat ne bi „izmolio“ kod Antonija. Otac i sin Egnaciji su zagrljeni pogubljeni od samo jdnog udarca. Balb je prvo poslao svoga sina prema moru, a sam je krenuo za njim (putovali su razdvojeno kako ne bi pali u oči progoniteljima). Kada je dobio lažnu vijest da mu je sin uhvaćen, on se vratio i predao dželatima. A i njegov sin je stradao u brodolomu. Aruncije je jedva uspio svoga sina da natjera na bjekstvo. Njega je majka ispratila, a onda se vratila da sahrani pogubljenog muža. Kada je saznala da joj je i sin stradao u brodolomu, izvršila je samoubistvo glađu. Nastradala su i braća Ligariji, i to izgleda zahvaljujući robovima. Bilo je inače dosta primjera bratske odanosti, kao u slučaju kada je neki Rimljanin (koji nije znao da je i on proskribiran) vidio da mu hvataju brata, dotrčao je i rekao: „Mene ubijte prije njega“. A centurion, koji je imao spisak sa imenima proskribiranih je odgovorio: „Sa pravom to tražiš, jer si ti prije njega zapisan.“ Tada su obojica ubijeni. Jednog Ligarija je pokušala sakriti supruga, ali ga je izdala robinja. Supruga je kasnije izvršila samoubistvo glađu. Izvjesni Septimije je stavljen na listu proskribiranih zato što je njegova žena od svoga ljubavnika, inače Antonijevog prijatelja, to tražila (nadajući se da će postati supruga toga Antonijevog prijatelja). Istoga dana kada joj je muž bio ubijen, ona je proslavila drugu svadbu. Jednog Salasa je isto izdala žena, osobno dovodeći dželate. Nekog Fulvija je izdala njegova oslobođenica, koja mu je ranije bila ljubavnica, jer je bila ljubomorna na žene koje je kasnije uzeo kao konkubine. Samnit Stacije, proskribiran je radi samo svoga bogatstva, iako je bio star 80 godina. On je otvorio svoju kuću narodu i svojim robovima da iznose što god žele, pa im je i sam stvari

dobacivao. Kada je kuću ispraznio, zaključa je i zapali, pa izgori zajedno sa njom. Tom prilikom je izazvao i požar u Gradu. Pojedinci su pružali i hrabar otpor kao izvjesni Kapiton, koji je prije nego što je poginuo ubio veliki broj napadača. Neki Vetulin je skupio i odred odmetnika kod Regija, sastavljen od drugih proskribiranih i stanovnika onih 18 italijanskih zajednica koji su bili određeni kao nagrada triumvirskim vojnicima. Vetulin je nanosio veliku štetu triumvirskim snagama i iako je poginuo junačkom smrću, spasio je prebacivanjem na Siciliju veliki broj svojih sljedbenika i svoga sina. Izvjesnog Nasona je izdao njegov oslobođenik i ljubavnik. Bilo je primjera i vjernosti, pa je tako jedan rob nasrnuo na vojnike koji su ubijali njegovog gospodara (koji je već bio na izdisaju), ubivši tom prilikom jednog centuriona. Rob je izvršio samoubistvo. Labijen je izašao ispred svoje kuće i sjeo na stolicu čekajući dželate. Cestije je izvršio samoubistvo, iako se bio sklonio na selu kod odanih robova. Aponije se bio sakrio na sigurnom mjestu, ali kako nije mogao da podnese slabu ishranu, predao se dželatima. Drugi neki čovjek koji je dobrovoljno sjedio na vidnom mjestu, pošto su džealti oklijevali sam se objesi. Lucije Kvinktije (Lucius Quinctius), tast tadašnjeg konzula i antonijevca Azinija Poliona, je uspio da pobjegne brodom, ali kako mu je pozlilo od morske boelsti, on je izvršio samoubistvo bacivši se u more. Neki Cezinije, dok je bježao od progonitelja, vikao je da on nije proskribiran, nego da mu zbog novca rade o glavi. Oni ga odvedu pred spiskove proskribiranih, i narede mu da pročita svoje ime. Izvjesni Emilije, ne znajući da je proskribiran i vidjevši da nekoga drugog gone, upita centuriona ko je proskribiran. Centurion je poznavao Emilija pa mu je rekao: „Ti i on“, pa ubi obojicu. Senatore Kilona i Decija je odalo što su u panici bježali. Sudija Ilicije je proskribiran jer je javno glasao da se Brut i Kasije oslobode prilikom procesa protiv njih koji je zbog umorstva Cezara pokrenuo Oktavijan. Ilicije je pokušao pobjeći tako što se pridružio pogrebnoj procesiji koja je iz Grada na groblje nosila tijelo pokojnika. Ilicije je čak i prihvatio odar, kao da je i on nosilac. Ipak na izlaznoj kapiji je bio otkriven i ubijen. Konzulara Gaja Kasija Vara je izdao oslobođenik, ali je uspio pobjeći i sakriti se u Miturnijsku močvaru. Tu ga uhvatiše Miturnjani misleći da je riječ o razbojnika, u Miturni ga je prepoznao jedan centurion i pogubio ga je. Nekog Larga su uhvatili u polju dok su gonili drugog, ali se progonitelji smilovaše na njega i pustiše. Kada su ga drugi krenuli goniti, on se vrati prvima jer je više volio da ga ubiju oni prvi milostiviji, kako bi primili nagradu za njega. Cezetije Ruf je ubijen samo zato što je imao lijepu kuću koja se svidjela Fulviji, i njegov primjer je najbolje svjedočanstvo kaosa, bezvlašća i samovolje koji su vladali u periodu proskripcija. Drugi neki čovjek je bio vjerojatno proskribiran i pogubljen jer je imao veoma lijepu vilu, u kojoj je bila i neka duga pećina. Ovog čovjeka je pokušao spasiti jedan rob, ali ga je izdao drugi rob. Aterija je prokazao rob, koji je postavši odmah slobodan otkupljivao njegovo imanje sa velikom lihvom od njegovih sinova. On je prevršio svaku mjeru, pa ga triumviri vrate u robovsko stanje i predaju Aterijevim sinovima. Čak je i jedno siroče, ubijeno zajedno sa svojim vaspitačem, koji je zagrlio dijete i nije ga puštao. Atilije, koji je upravo ulazio u punoljetstvo je stavljen na spisak proskribiranih, je pobjegao

(čak ga ni majka iz straha nije primila) u planinu. Kada je zbog gladi sišao sa planine uhvatio ga je čovjek koji je navikao da lovi prolaznike i da ih tjera u robovsku radionicu. Kao nježan dječa koji nije mogao da podnese napore, on pobježe sa okovima na cestu te se prijavi centurionima. Pojedine žene su se veoma istakle kako bi zaštitile svoje muževe. Jedan epitaf pod nazivom *Laudatio Turiae* je sačuvao muževljevu (izvjesni Kvint Lukrecije Vespil/*Quintus Lucretius Vespillo*) eulogiju za svojom ženom Turijom (*Turia*), koja je za vrijeme III. građanskog rata koja je izlažući opasnosti svoj vlastiti život poslala njemu (dok se nalazio u izbjeglištvu) svoj nakit kako bi se on mogao izdržavati u teškoj situaciji.

Fragmenti epigrafskog spomenika *Laudatio Turiae.*

Zanimljivo je da su proskribirani i Lepidov brat Lucije (koji je uspio da pobjegne, zahvaljujući vojnicima), zatim Antonijev ujak (brat njegove majke Julije Antonije) Lucije (izvršio samoubistvo), Plankov brat Plocije, pa i Oktavijanov tutor Toranije. Ovim se željelo pokazati da su proskripcije ozbiljna i opasna stvar čim se neće poštediti ni najbliži članovi familije.

Dopuštanje članovima familije da se okrenu protiv svojih očeva, te obraćanje robovima nesumnjivo je urušavalo temelje rimskog tradicionalnog društva. Time je direktno potkopavan autoritet oca porodice čime je nepovratno narušavano tradicionalno načelo na kome je počivala rimska socijalna struktura.

Među najpoznatijim žrtvama proskripcija bio je Marko Tulije Ciceron. Potrebno je istaći da se Oktavijan dva dana ubjeđivao da se Ciceron ne stavi na liste proskribiranih, ali je Marko Antonije po ovom pitanju posebno insistirao smatrajući ga najvećim neprijateljem. A Antonijeva supruga Fulvija, vođena i osobnom mržnjom prema čuvenom govorniku, je bila uporna da se Ciceron kazni. I na kraju je Oktavijan popustio. Ciceron je pobjegao iz Rima, ali su i progonitelji vrlo revno i gorljivo krenuli za njim. Ciceron je uhvaćen 7. XII. 43. god. p. n. e. dok je napuštao svoju vilu u Formiju, idući prema morskoj obali gdje se nadao da će naći brod koji bi ga odveo u Makedoniju (navodno ga je prepoznao i izdao jedan obrtnik, koji se nekad nalazio u Klodijevim družinama). Njegove ubice po imenima su bili centurion Herenije (*Herennius*) i vojni tribun Popilije (*Popilius*). Ciceronove posljednje riječi su bile „Nema ništa ispravno u tome što radite, vojnici, ali bar pokušajte da me ubijete ispravno“. Po Plutarhu Ciceronovu glavu i ruku je odsjekao Herenije, koji je ranije bio optužen za oceubojstvo i kojeg je uspješno odbranio Ciceron. Antonije je insistirao da mu donesu i ruku, kojom je Ciceron pisao filipike protiv njega. Ciceronova glava i ruka su bile izložene na Rostri na Forumu prema marijevskoj i sulinskoj tradiciji. Ciceron je bio jedina žrtva ovih proskripcija koja je bila izložena javnosti na ovaj način. Antonijeva supruga Fulvija je uzela Ciceronovu glavu, izvukla iz nje jezik i u njega zabijala ukosnice u konačnoj osveti prema Ciceronovoj glavnoj snazi. Decenijama kasnije, Oktavijan, sada nazivan i August, je našao jednog od svojih unuka kako čita knjigu od Cicerona. Dječak je pokušao da sakrije knjigu, plašeći se djedove reakcije. Ali August je uzeo knjigu, pročitao dio iz nje i vratio je unuku sa riječima : „on je bio obrazovan čovjek, drago dijete, obrazovan čovjek koji je volio svoju zemlju.“

I Markov brat Kvint Ciceron je pogubljen zajedno sa svojim sinom. Pogubljeni su i mnogi prijatelji i rođaci Cicerona. Sin Marka Cicerona, koji je isto bio proskribiran, uspio se spasiti i pobjeći Brutu. Kasnije je bio amnestiran i vratio se u Rim.

Proskribiranim, njihovim familijama i mnogim drugim koji su osjetili bijes triumvira i vojnika mnogo je pomogao Sekst Pompej, koji je i najzaslužniji da se spasio bar dio tadašnje rimsko – italske elite. On je preuzeo kontrolu nad Sicilijom i njenim gradovima ukazivao je veliku pomoć, šaljući glasnike koji su nudili pomoć. On je ponudio i dvostruko

veću nagradu za spašavanje proskribiranih, nego što su davali triumviri za njihovo hvatanje i ubijanje. Slao je čamce i transportne brodove u susret onima koji su plovili, a njegove trijere su plovile uz obale Italije, pokazujući zastave onima koji su lutali i spasavajući one na koje su naišli. Sicilija je za bjegunce uostalom bila i najbliža za spas. Tako je Sekst Pompej postao veoma koristan nesretnoj otadžbini, i po tome je uz očevu, stekao i sopstvenu slavu. Mnogi od onih koje je spasio, i koji su amnestirani i povraćeni u Italiju kada se triumvirski režim prilično olabavio, su deceniju kasnije učestvovali u sporazumu sa Oktavijanom koji bi definirao novi sustav, a njihovi sinovi (sam Tiberije Klaudije Neron – drugi rimski car, Valerije Mesalinus, Sentije Saturnin, Lucije Aruncije) su bili istaknuti pojedinci ranoga principata za vrijeme augustovskog i tiberijanskog režima.

Po Italiji su nekažnjeno operirale bande svakakvih avanturista, koje su hvatale slobodne ljude i pretvarale ih u robove, u isto vrijeme bijeg robova uzeo je dotad neviđene razmjere. Vlada triumvirâ, zauzeta proskripcijma i spremanjem za pohod protiv republikanskih vojski na istoku, ostavljala je sve to nekažnjeno. Vladala je i prava razuzdanost profesionalne vojske, koja je počinila niz nedjela i prema proskribiranim i prema onima koji to nisu htjeli. Lepid je tada proslavio i hispanski trijumf. Apijan kaže sljedeće: „Kuće proskribirani su pljačkane. Mnogi nisu htjeli da kupuju takva imanja i stidjeli su se da koriste tuđu nesreću. Smatrali su da im tuđa nesreća neće donijeti sreću, i da uopće nije dobro da budu viđeni sa zlatom i srebrom. Da novo sticanje nije sada bez opasnosti, pa čak da je opasno i ono što imaju.“ Samo su špekulanti kupovali ta imanja i to vrlo jeftino. Radi toga je triumvirima za ratne pripreme nedostajalo još 800 miliona sestercija.

Pobuna rimskih žena

Kako bi namirili novac, triumviri su primijenili i jednu do tada neuobičajenu mjeru i to oporezivanje 1 400 žena koje su se najviše isticale bogatstvom. One su morale da procijene svoju imovinu i da za ratne potrebe daju onoliko koliko zatraže triumviri. One koje sakriju nešto ili ne procijene dobro svoju imovinu su trebale biti kažnjene, a potkazivačima je obečana nagrada. Međutim, u tom vremenu zla, te žene će učiniti jedan od najherojskih činova u ljudskoj historiji. Bez obzira na to što nisu imale vojske, žene su odbile da daju novac za građanski rat. Prvo su pokušale da utiču na žene iz familija triumvira, ali ih je u toj namjeri odbila Fulvija. Zato je okupljena masa žena krenula prema Forumu, probila se do govornice i onda je Hortenzija, kćerka čuvenog govornika Hortenzija održala okupljenom narodu besmrtni i vrlo hrabar govor. U govoru je istakla da one nisu ni željele ni povele građanski rat, niti su ikoga proglašavale za državne neprijatelje, i zašto onda moraju dijeliti kaznu kada nisu učestvovale u krivici. Po Hortenziji neka nastupi rat sa Galima ili Partima

(znači neki vanjski rat) i one neće biti gore u spasavanju domovine, ali u građanskom ratu neče niti će podnostiti namete niti pomagati u međusobnom sukobu. Na hrabre Hortenzijine riječi triumviri, koji su bili na Forumu, su se naljutili poručivši da dok muškarci šute, žene su drske. Triumviri su svojim slugama naredili da odvuku pobunjene žene sa govornice, ali nastade povika iz nase okupljenog naroda, te su sluge spriječene u svojoj namjeri. Triumviri su bili prisiljeni da popuste i idućeg dana je umjesto 1 400 žena, određeno samo 400 za procjenu imovine. I tako su Hortenzijine Rimljanke sačuvale kod sebe dovoljno drevnog rimskog čojstva... i prisilile su svemoćne i krvoločne triumvire na popuštanje. Kako bi ipak namaknuli sredstva triumviri su natjerali pod prijetnjom kazne i sve one sa imovinom višom od 400.000 sestercija da daju 10.%, i jednogodišnji prihod za rat sa republikanskim vojskama na Balkanu i istoku. Oni sa 100.000 sestercija su morali dati 50%, dok se u triumvirsku blagajnu morala uplatiti i godišnja ili polugodišnja stanarina u Rimu, dok se od seoskih imanja uzela polovica godišnjeg prihoda. Kako bi snabdjeli brodove veslačima i mornarima, triumviri su oduzimali robove bez naknade, a preživjeli senatori su morali na svoje troškove izdržavati ceste. Svim građanima je bilo naloženo, da sav svoj imetak državu povjeriti, koja im onda povrati trećinu, i to na osnovi loše procjenjenog cenzusa.

Bitka kod Filipa 42. god. p. n. e.

Sa 1. januarom 42. god. p. n. e. je nastupila je i godina u kojoj će se odlučiti sudbinu republikanskog sustava. Dvije snažne sile jedna triumvirska i druga republikanska odmjeriti će snage konačnim srazom, i odlučiti će konaćno sudbinu drevne Republike. 1. I. 42. god. p. n. e. Senat je postuhmno priznao Julija Cezara za božanskog (*divus*), što je indirektno bilo veliko odlikovanje za Oktavijana, jer je tako on postao sin božanskog (*divi filius*), što će on koristiti i u svome potpisivanju. Triumviri su sukob sa liberatorima, odnosno posljednim predstavnicima starog republikanskog sustava pravdali i osvetom prema Cezarovim ubojicama. Istog dana je i novi konzul Lepid obećao da više neče biti globljenja, čime je kao formalno navijestio ponovno uvođenje legalnog poretka. Međutim, ovo je ostalo samo teorija. Triumviri su se toga prvog januarskog dana obavezali zakletvom da će se držati Cezarovih zakona. Ujedno su u okviru te cezarofilske smišljene politike (kako bi uz sebe vezali cezarističke elemente) triumviri odredili da se i Cezarov rođendan ima javno svetkovati, a da se dan smrti uvrsti među žalobne dane.

Čim su se dovoljno pipremili triumviri su pokrenuli ofanzivu na Balkan, krenuvši iz Brundiziuma u kasno ljeto 42. god. p. n. e. Predvođeni Antonijem i Oktavijanom preko Jadranskog mora je prevezena velika oružana sila od ukupno 28 legija. Ispred je poslana predhodnica od 8 legija predvođena Gajem Norbanom Flakom (*Caius Norbanus Flaccus*)

i Decidijem Saxom (*Decidius Saxa*), i koja se kretala duž *Via Egnatia*. Ove trupe su kod grada Filipi u istočnoj Makedoniji zauzele snažnu defanzivnu poziciju u uskom brdsko - planinskom prolazu. Njih je slijedio Antonije, dok je Oktavijan ostao još neko vrijeme u Dirahiju zbog narušenog zdravlja (što ga je pratilo u toku cjelokupne kampanje "Filipi"). Iako je gro triumvirske vojske prebačen na Balkan, komunikacija sa Italijom je ubrzo postala vrlo teška, zbog dolaska republikanske flote od 130 brodova pod zapovjedništvom Gneja Domicija Ahenobarba (*Gnaeus Domitius Ahenobarbus*).

Radi uspjeha republikanske mornarice, koja je presjekla vezu sa Italijom, Marko Brut i Kasije nisu se željeli upuštati u odlučnu bitku sa kopnenim trupama triumvira. Umjesto toga su odlučili da održavaju dobru defanzivnu poziciju i da iscrpe protivnika čije su zalihe i resursi bili ograničeniji. To vrijeme je iskorišteno za dodatno financijsko iscrpljivanje grčkih gradova, i tek onda se republikanska vojska, zajedno sa legijama sa istoka i sa trupama saveznika okupila u Trakiji. Koristeći savjet tračkog kralja Raskupolisa, oni su dobrim manevarskim potezom uspjeli da zaobiđu trupe Norbana i Saxa, koji su prisiljeni da se povuku zapadno od Filipa prema i u grad Amfipolis. Tako su Marko Brut i Kasije postavili svoju poziciju (3, 5 km zapadno od Filipa) na snažnom defanzivnom prostoru, držeći više zone duž obje strane *Via Egnatia.* Republikanske trupe su imale i dovoljno vremena da dodatno utvrde pozicije. Brutov kampa se nalazio sa sjeverne strane ceste, a Kasijev sa južne.

Uskoro su stigle i triumvirske trupe i Antonije se sa svojim snagama pozicionirao prema Kasiju, dok je Oktavijan sa svojim trupama zauzeo sjevernu stranu prema M. Brutu. Pred Filipima triumvirska armija je imala 19 legija, zatim brojna konjica (13.000 kod Oktavijana i 20.000 kod Antonija). Republikanska armija se sastojala od 17 legija (8 pod Brutovim i 9 pod Kasijevim zapovjedništvom, 2 legije su bile sa flotom), te mnogobrojnih auksilijarnih jedinica i odreda savezničkih državica i kraljeva. Imali su 17.000, poglavito savezničkih konjanika. Pretpostavlja se da su obje vojske i triumvirska i republikanska imale po oko 100.000 boraca. Potrebno je naglasiti da je većina legionara u republikanskoj armiji ustvari pripadala cezarovim legijama na istoku, pa je lojalnost dobrog dijela te vojske bilo ozbiljno i delikatno pitanje po Bruta, Kasija i druge liberatore. Zato je Kasije na sve načine pokušavao da pojača lojalnost i snažnim govorima i darežljivošću (1500 denara svakom legionaru i 7.500 denara za svakog centuriona).

Antonije je nekoliko puta nudio bitku, ali republikanske vođe nisu bile raspoložene da napuste svoje dobre defanzivne pozicije. Na kraju je Antonije pokušao da zaobiđe republikanske snage krećući se kroz močvare na jugu. Ovaj manevar koji je Antonije izveo uz velike napore, bio je primjećen od Kasija, koji je krenuo u protivmanevarsku akciju. Na kraju je to dovelo do bitke 3. X. 42. god. p. n. e. Antonije je naredio napad na Kasijeve trupe, a u isto vrijeme Brutove trupe su napale Oktavijanove jedinice i to ne čekajući naređenje o napadu (koje se trebalo dati sa lozinkom „Sloboda“), jer su izgleda bile

isprovocirane od strane protivnika. Ovaj iznenadni napad na sjevernoj strani je bio potpuni uspjeh i oktavijanske jedinice su bile prisiljene na povlaćenje, a i tabor im je bio zauzet od strane republikanaca (koje je predvodio Marko Valerije Mesala Korvin / *Marcus Valerius Messalla Corvinus*). Zarobljena su i tri legijska simbola oktavijanskih trupa, što je bio jasan pokazatelj sloma triumvirske linije na sjeveru. Sam Oktavijan, koji je bio bolestan tada, uspio je da pobjegne iz tabora i svoga šatora. Međutim, sa južne strane od *Via Egnatia*, Antonijeve trupe su uspjele probiti fortifikacije kasijevskih jedinica. Nakon toga su su antonijevske trupe lako zauzele južni republikanski tabor. Na osnovi stanja na sjevernoj i južnoj strani, bitka je bila neriješena (kasijevske trupe su izgubile 9.000, a oktavijanske trupe 18.000 žrtava). Bojno polje je bilo vrlo veliko i zbog prašine koja se digla i stvarne zbrke na terenu, bilo je vrlo teško odrediti stanje i pozicije snaga, pa i pojedini dijelovi fronta nisu znali za sudbinu drugih dijelova bojišnice. Kasije se popeo na vrh jednog brežuljka, ali nije mogao dobro vidjeti šta se desilo na Brutovoj strani. Pošto je pogrešno stekao impresiju da je Brut poražen, Kasije je naredio svome oslobođeniku Pindaru da ga ubije. Brut je Kasija nazvao „Posljednim Rimljaninom“.

U vrijeme sučeljavanja republikanskih i triumvirskih armija kod Filipa, na moru se desila jedna velika republikanska pobjeda i to istoga dana kada je vođena i prva bitka kod Filipa. Gnej Domicije Kalvin (*Gnaeus Domitius Calvinus*), vjerni Cezarov i kasnije Oktavijanov pristalica je trebao da preveze na Balkan iz Italije pojačanje. Međutim, njegovu flotu je u Jonskom moru teško porazila republikanska flota pod zapovjedništvom Ahenobarba (koji je tada pozdravljen kao imperator). Dvije legije su tada bile izgubljene. Po Plutarhu, Brut nije primio vijest o ovom velikom uspjehu republikanske mornarice, što će se pokazati kao kobna činjenica po strateško i taktičko promišljanje reublikanskog zapovjedništva kod Filipa.

Marko Brut je sada jedini zapovjedao kopnenim republikanskim trupama, a njegova defanzivna pozicija je još uvijek bila dovoljno jaka, jer je držao više zone sa linijom komunikacije sa morem. Iako je vojnički i zapovjednički bio manje iskusan od poginulog kolege Kasija, Brut je ipak dobro procjenjivao svoju poziciju. Preostale republikanske trupe su mogle primati resurse u velikoj mjeri i neometano sa bogatog istoka, dok se triumvirska vojska suočavala sa nestašicom, jer su Makedonija i Trakija već bile dobrano iscrpljene građanskim ratom. Radi toga su triumviri bili prisiljeni da u Ahaju pošalju jednu legiju koja bi mogla da se dodatno opskrbi resursima, a morali su vojnicima učvršćivati moral sa dodatnim obećanjima od 5.000 sestercija svakom vojniku, a 25.000 sestercija svakom centurionu. I Brut je obećao vojnicima „dar“ (obično mito) od 1000 denara. Tako su vojskovođe sa samoga kraja Republike započele sramni običaj potplaćivanja vojnika, kako bi se borili za njihove osobne i stranačke, a ne za javne i državne interese. I tako se srušio čitav sustav čvrste i pouzdane vojsne sile, a vojna čast je bila na prodaju.

Brut je odlučio da primijeni originalni plan republikanskog štaba i da se ne upušta u otvorenu bitku, nego da čeka da pomorskom prevlašću oslabi protivnika. Međutim, većina njegovih oficira i vojnika je bila umorna od odlaganja sukoba i zahtijevala je novu otvorenu bitku. U ovom kontekstu treba imati u vidu da su Brut i njegovi najbliži suradnici imali na umu da se odugovlaćenjem bitke, povećava i rizik od dezertiranja vojnika i prelaska na protivničku stranu. I kada su neki istočnjački saveznici i plaćenici počeli dezertirati, Marko Brut je poslijepodne 23. X. 42. god. p. n. e. započeo drugu bitku kod Filipa, rekavši: „Izgleda da se nosim sa ratom slično Pomšeju Velikom, ne toliko da komandujem, nego da mi se komandujem.“ Bitka uglavnom vođena u stilu licem i licem je bila žestoka, a gubici su bili golemi. Na kraju je Brutov napad bio odbijen i u republikanskim jedinicama je zavladala konfuzija, a njihove linije su bile probijene. Oktavijanovi vojnici su zauzeli kapije Brutovog tabora prije nego su Brutovi vojnici mogli zauzeti odbrambene pozicije. Tako je druga bitka kod Filipa zaključena triumvirskom pobjedom. Marko Brut se uspio povući na obližnje brežuljke sa snagom od oko 4 legije, ali vidjevši da je poraz neminovan (jer ga ni preostala vojska nije željela poslušati da se probijaju), on je izvršio samoubistvo mačem, uz pomoć retora Stratona. Sa Brutovim tijelom su njegovi protivnici postupali sa poštovanjem, te su ga primjereno spalili po rimskim pogrebnim običajima, a pepeo su poslali njegovoj majci Serviliji.

Sa dvije bitke kod Filipa, republikanska stvar je završena. Po Plutarhu, šrema tijelu Marka Bruta Antonije je postupio časno, prekrivši ga purpurnim pokrivačem. Antonije je uostalom znao da je Brut bio taj koji je spriječio da i on bude umoren za martovskih ida. U bici su poginuli, zarobljeni i pogubljeni ili izvršili samoubistvo nakon bitke i Marko Porcije Katon (sin Katona Mlađeg, poginuo), Lucije Kasije (sinovac Gaja Kasija, poginuo), sin velikog govornika Hortenzija (pogubljen), Marko Lukul (pogubljen), zatim Marko Livije Druz Klaudijan (*Marcus Livius Drusus Claudianus*; otac Livije, buduće supruge Oktavijana Augusta, samoubistvo), Kvint Antistije Labeon (samoubistvo), Sekst Kvintilije Kar (samoubistvo)...itd. Hrabra i odvažna Brutova supruga Porcija je izvršila samoubistvo tako što je progutala usijani ugljen. Neki su uspjeli i da pobjegnu i priključe se Antoniju (kao Lucije Kalpurnije Bibul / *Lucius Calpurnius Bibulus* i Marko Valerije Mesala Korvin / *Marcus Valerius Messalla Corvinus*), koji je i uspješno posredovao da se sa zarobljenom vojskom postupa primjereno vojnički. Ostatak republikanske vojske je bio zarobljen i čak ih je oko 14.000 bilo uključeno u triumvirsku vojsku. Filipi su postali i rimska kolonija pod zvaničnim imenom *Colonia Victrix Philippensium.* Sa oktobarskim borbama kod Filipa ugasio se i zadnji plamen drevne Republike.

Umjetnička slika koja prikazuje samoubistvo Porcije, kćerke Katona Mlađeg i supruge Bruta. Autor Elisabetta Sirani, urađena 1664. god. Slika se sada nalazi u Ross Miles Foundation, Houston, USA

Umjetnička slika koja prikazuje samoubistvo Porcije. Autor Pierre Mignard (živio 1612. – 1695. god.). Danas se nalazi u Musée des beaux-arts de Rennes.

Triumvirski rimski svijet

Nakon bitke kod Filipa, najveći dio tadašnjeg rimskog svijeta se našao u rukama triumvira. Jedino su otpor pružali još Sekst Pompej koji je držao strateški bitnu Siciliju, i Ahenobarb koji je sa svojom flotom od 70 brodova i dvije legije pustošio obale Jonskog mora. U toku 42. god. p. n. e. triumvirska vojska je porazila i prorepublikanskog Kvinta Kornificija / *Quintus Cornificius* koji je upravljao provincijom Stara Afrika. Namjesnik Numidije / Nove Afrike Tit Sekstije je, uz pomoć mauritanskog kralja Arabiona, napao Kornificija i pobijedio kod Utike, kojom prilikom je poginuo i sam Kornificije. Nakon Filipa i zadobijanja i zemalja koje su republikanci dobili, triumviri su izvršili novu redistribuciju rimskog svijeta među sobom, ali i zaduženja i ovlaštenja. Pošto su Oktavijan i Antonije krivili Lepida da je vodio sa Sekstom Pompejem pregovore, oduzeli su mu posjede na zapadu, pa su hispanske provincije pripale Antoniju, a Narbonska Galija Oktavijanu. Za uzvrat je dobio Afriku, dok je Antonije dobio i bogati i prostrani svijet Istočnog Mediterana. Oktavijan je dobio i zaduženje, da se nakon povratka u Italiju pobrine za golemu masu veterana, odnosno da osigura zemljišta u Italiji za veliku masu vojnika koji bi se trebali otpustiti iz vojske, a na osnovi ranijeg obećanja koje su vojnicima dali triumviri. Oktavijan je imao vrlo težak zadatak. Osim zemlje bilo je svakom redovu obečano 5.000 denara, a centurionu pet puta toliko, a vojnom tribunu deset puta toliko. Ukupno je za 170.000 vojnika obećana svota iznosila oko milijardu denara.

Bitka kod Filipa je predstavljala i vrhunac karijere M.Antonija, jer je u tim momentima on bio tada najmoćniji rimski zapovjednik i stariji partner u okviru II. triumvirata. Trebala mu je još samo jedna velika pobjeda u vanjskom ratu, a istočna granica je kao poručena za to. A boravkom na Istoku je trebao da regulira odnose u istočnomediteranskim i maloazijskim provincijama, te da pojača i financijske mogućnosti i resurse, izvlačeći ih iz bogatih (ali već i dobrano iscrpljenih) provincija, a sve kako bi se osigurala sredstva za isplatu vojnika.

Antonije je najprije posjetio Grčku, osobito Atenu, Megaru i druge gradove, gdje je bio vrlo slavljen, što mu se svidjelo. To neiskreno grčko – helenističko i orijentalno slavljenje će vrlo utjecati na njegovu osobu u negativnom smislu. U Efesu je dao da se izvode bakhanalije. Na te raskošne i razbludne zabave su se trošile velike svote koje su dolazile iz provincijskih dažbina. Antonije je izgubio kontrolu, i prepustio se hedonističkom i autokratskom upravljanju na istoku. Antonije je kažnjavao gradove koji su pružali podršku Brutu i Kasiju, nagrađivao i davao privilegije onima koji su im pružali otpor, vršio dinastičke promjene u sitnim, od Rima zavisnim kraljevinama, ubirući pri tome ogromne poreze. Antonije se u Tarsusu u oktobru 41. god. p. n. e. sastao sa ptolemeidsko – egipatskom kraljicom Kleopatrom, što će biti početak jedne od najvećih ljubavnih priča u ljudskoj historiji. Iz Tarsa je Antonije zajedno sa Kleopatrom, otišao u Aleksandriju,

gdje su njih dvoje proveli zimu 41/40. god. p. n. e. Kleopatra je sa sobom donosila i bogatstvo Egipta, toliko neophodno za iscrpljenu vojsku Antonija. Interesi i Antonija i Kleopatre su bili slični, ona je željela održavati svoju i egipatsku poziciju, a Antonije se borio da bude glavni upravitelj nad rimskim svijetom. Ali njihov savez je sigurno imao i stvarnu emocionalnu crtu, koja je njih dvoje još čvršće uvezivala. Taj ljubavno – interesni savez i veza će uskoro da preraste u pokušaj stvaranja nove monarhije, koja bi bila organizirana po helenističkom i orijentalnom obrascu.

Ali nakon sloma republikanske armije kod Filipa, na svjetlo dana su počele ponovo da izbijaju stare surevnjivosti među triumvirima. Pošto je republikanska prijetnja otklonjena, triumviri su mogli nastaviti tamo gdje su stali u međusobnom okršaju. Jednostavno rečeno, konstitucija odnosa među triumvirima, a i sama logika i priroda cezarističkog poretka zahtijevali su samo jednog prvaka, a ne tri prvaka koji dijele vlast. Samo je jedan mogao ostati. Činjenica je da je najviše zasluga za trijumf kod Filipa imao Antonije, koji je to pokušavao i kapitalizirati, ali i diskreditirati svoga starog suparnika za vodstvo nad cezarističkom strankom. Antonije je tako opanjkavao Oktavijana kao kukavicu, koji je predao stvarno vojno zapovjedništvo nad svojim snagama Agripi, nesumnjivo sposobnom i odlučnom vojskovođi.

Peruzijski rat 41. god. p. n. e.

Oktavijanov zadatak u vezi dodjele obećanih zemljišnih čestica veteranima se pokazao kao izrazito težak. Zemlju su tražili ne samo vojnici triumvirske vojske, nego i oni koji su se borili na strani Marka Bruta i Kasija, a koje Oktavijan nije mogao zanemariti, jer su se mogli ako im se ne bi udovoljilo prebaciti u tabore Oktavijanovih suparnika. Problem za Oktavijana je bio da više nije bilo dostatnog *ager publicusa* u Italiji na raspolaganju za dodjelu zemljišta. Oktavijan je jednostavno morao da izvrši široko zasnovanu konfiskaciju javnih i privatnih zemljišta u nizu italskih zajednica, a to neminovno vodi provali nezadovoljstva i pokreće nasilje. U suprotnom, Oktavijan bi nesumnjivo izazvao nezadovoljstvo vojnika, od kojih je u potpunosti zavisio. Oktavijan nije mogao u uvjetima, kada se ponovo počela pojavljivati rasjeklina među triumvirima da izgubi vojnike. Izabrano je 18 italskih zajednica poglavito sjeverne i srednje Italije (Ankona, Arimin, Kapua i dr.) koje će biti pogođene konfiskacijama i naseljavanjem veterana. To su bili stari i značajni gradovi. Zemljišta koja su pripadala stanovnicima tih gradova konfiscirana su, stanovnici su protjerani sa zemlje, a novi vlasnici dobivali su obrađenu zemlju zajedno sa robovima, sa živim i mrtvim inventarom. Prema mirnim italskim stanovnicima veterani su se ponašali kao osvajači. Veterani su birali najbolje čestice, uzimali i više od onog što im je dodijeljeno

i odmah stupali u neprijateljske odnose sa svojim susjedima – starim vlasnicima. Uz to vojnici su zahtijevali i obećani novac, koji je Antonije trebao sabrati na istoku. Međutim, umjesto da taj novac pošalje Oktavijanu, on ga je trošio po Istoku i Egiptu. Vojnici, nestrpljivi da dobiju novac, počeli su se otimati kontroli i disciplini i došlo je do porasta vojničkog nasilja i otimačine. Sama vojska u Italiji je narasla na 34 legije.

Sve to što se dešavalo u Italiji, izazivalo je veliko nezadovoljstvo i nemire, a situacija se dodatno pogoršavala jer je Oktavijan bio bolestan u Brundiziumu. A pošto se među triumvirima ponono počela razvijati surevnjivost, tu situaciju je pokupala da iskoristi antonijevska frakcija koju su u Italiji vodili Fulvija i Lucije Antonije (koji je bio i konzul za 41. god. p. n. e.). Nakon što je Oktavijan zatražio razvod od Klodije (uz napomenu da brak nikada nije konzumiran), Fulvija je stupila u akciju, zajedno sa Lucijem Antonijem je započela antioktavijanska kampanja. Oni su na Oktavijana bacali odgovornost za nasilja koja su činjena u vezi s naseljavanjem veterana na zemljišta italskih stanovnika i, stavljajući Oktavijanu nasuprot Antonija, uvjeravali da će ovaj vratiti svoje izvanredne ovlasti i uspostaviti slobodu čim se vrati iz istočnih provincija (čime su pokušavali na svoju stranu privući i republikanske i tradicionalističke elemente u Italiji). Agitacija je vođena i među vojnicima. Oktavijanovi protivnici uspjeli su skupiti vojsku od nezadovoljnih italskih stanovnika, uglavnom od vojnika i veterana, kojih je bilo mnogo po svim oblastima Italije. Tako su Lucije i Fulvija uspjeli da dignu čak 8 legija u Italiji i došlo je do rata. Buntovnici su čak uspjeli nakratko da zavladaju Rimom, ali su uskoro bili prisiljeni na povlaćenje pred oktavijanovskim trupama kojima je odlično zapovijedao Marko Vipsanije Agripa, ta udarna pesnica oktavijanovske frakcije. Lucije Antonije se sa svojim trupama povukao u grad *Perusia* (današnja Peruđa) u Etruriji/Toskani, gdje je ubrzo bio opsjednut od strane oktavijanske vojske, kojom je faktički komandirao Agripa. Dok je trajala opsada Perusije u toku zime 41/40. god. p. n. e., Fulvia je skupljala oružane snage i saveznike i slala ih u pomoć opsjednutima. Međutim, uslijed vrlo teške situacije u opsjednutom gradu i oskudice, Lucije, opsjednuti garnizon i *Perusia* su se predali u proljeće 40. god. p. n. e. Poradi svoga bliskog srodstva sa triumvirom na istoku, Lucije je dobio amnestiju (i otišao je da upravlja u Španiji), a njegove trupe primljene su u službu Oktavijana. Sam grad je teško kažnjen kao primjer drugima, bio je spaljen (izuzev hramova Vulkana i Junone), a njegovi stanovnici su vrlo loše prošli (npr. gradski viječnici su bili pogubljeni). Oktavijan je naredio i da se 15. III. (martovske ide) izvrši egzekucija i nad 300 rimskih senatora i vitezova koji su prišli Luciju Antoniju i buntovnicima. Ovaj krvavi događaj i postupak sa predanim gradom je bio kritiziran od mnogih, uključujući i pjesnika Seksta Propercija.

Lokalna tradicija priča da su izbjeglice iz Perusije osnovale grad Perouges (u današnjoj francuskoj pokrajini Dauphiné). Razaranje Perusije (koja će ipak biti nešto kasnije obnovljena) je dodatno doprinijela rastakanju etrurskog identiteta. Za vrijeme opsade Perusije, vojsku je protiv Oktavijana u Kampaniji sakupio i Tiberije Klaudije Neron. Ali nakon pada Perusije pobjegao prvo Sekstu Pompeju, a onda Antoniju. Sa njim se u bjekstvu

našla i njegova mlada supruga *Livia Drusilla* i dvogodišnji sinčić, očev imenjak, Tiberije Klaudije Neron.

Sa predajom Perusije praktično je i završen rat i Italija se našla pod kontrolom Oktavijana u potpunosti. Nakon predaje Lucija Antonija i njegove vojske i završetka „peruzijskog rata" Fulvija je bila prisiljena da sa djecom izbjegne iz Italije. U grčkom gradu Sikionu iznenadno se razbolila i nakon patnje koju joj je bolest izazvala, Fulvija je umrla. Peruzijski rat nije zaustavio dodjeljivanje zemljišta veteranima. Znatan dio veterana dobio je zemlju. Ali nisu svi veterani zadržali zemlju u svojim rukama; mnogi od njih, nenavikli na teške seoske radove, prodavali su svoje čestice i napuštali mjesta svojih novih naselja. Pa ipak ih je određen broj ostao, tako da se po najvažnijim italskim gradovima obrazovao socijalni sloj odan vođama cezarovske stranke, naročito Oktavijanu.

Brundiziumski sporazum u septembru 40. god. p. n. e.

Sam Marko Antonije je na vijest o buni i sukobima u Italiji koje su vodili njegov brat i supruga je krenuo u proljeće 40. god. p. n. e. iz Egipta prema Italiji, i to preko feničansko – libanskog Tira, Kipra, Rodosa, provincije Azije i Atene. U Grčkoj je zatekao i svoju majku Juliju (koja je bila prvo pobjegla Sekstu Pompeju), koju su dopratili pouzdanici Seksta Pompeja koji su predlagali dogovaranje sa Antonijem. Antonije nije bio raspoložen za savez dok ne dođe do otvorenog rata sa Oktavijanom, a i ponudio se i da izmiri Oktavijana i Seksta. Iz Korkire je Antonije sa vojskom prešao u Italiju, a na putu mu se pridružio i Domicije Ahenobarb, povećavši mu flotu na 500 brodova. Ali antonijevska kopnena vojska je bila slaba, jer je veći dio trupa očekivao iz Makedonije. I Oktavijan se spremao za rat sa Antonijem, te je na svoju stranu pridobio 11 antonijevskih galskih legija, koje su se nalazile pod zapovjedništvom Fufija Kalena (koji je na Oktavijanovu i njegovog okruženja sreću umro). I Oktavijan se nastojao približiti pompejevcima i tradicionalistima, pa je za suprugu uzeo Skriboniju, sestru Skribonija Libona, punca Seksta. Lepid je otposlan u Afriku sa ionako 6 nepouzdanih legija. Ukupno je Oktavijan računao na preko 40 legija. Situacija je postajala prilično zategnuta, i oktavijanska posada od 5 legija je spriječila Antonija da se iskrca kod Brundiziuma. Zato su Antonije i Ahenobarb započeli opsadu ove luke. Antonije je u pomoć pozvao i Seksta Pompeja, čiji je mornarički zapovjednik Menas (poznat i kao Menodorus), inače oslobođenik Pompeja Velikog, zauzeo Sardiniju 40. god. p. n. e. (porazivši oktavijanskog namjesnika Marka Lurija / *Marcus Lurius*). Sekstova mornarica je napadala i po obalama južne Italije.

Međutim, do općega rata ipak nije došlo, najviše poradi samih vojnika koji nisu željeli da vode teški rat. Posrednik u pregovorima je bio rimski političar Marko Kokcej Nerva, kojega je Oktavijan bio ranije poslao Antoniju u Egipat. A sada je Kokcej bio poslan Oktavijanu radi pregovora. Pošto je Fulvija umrla, glavni povod sukoba među dvojicom glavnih triumvira više nije postojao. Vijest o njenoj smrti Kokcej obraćajući se triumvirima Oktaviju i Antoniju popratio je sljedećim riječima: „...Pošto je ona (Fulvija op. a.) uklonjena, ništa vam više ne smeta...“ Antonije je Ahenobarba (koji je bio proskribiran za vrijeme drugih proskripcija) poslao u Bitiniju za namjesnika, a odrekao se i eventualnog savezništva sa Sekstom. Oktavijan je za svoga glavnog pregovarača odredio odličnog diplomatu Mecenu, koji je ugovorio brundiziumski sporazum. Po tome sporazumu Antonije je dobio zemlje istočno od Skodre, a Oktavijanu zapadne zemlje, ali bez Afrike (koja je pripala Lepidu) i Sicilije sa Sardinijom koje je faktički držao Sekst Pompej. Italija je bila ostavljena triumvira otvorena za regrutaciju. Po sporazumu je Oktavijan trebao oprostiti Ahenobarbu. Po sporazumu Oktavijana i Antonija, potonji je kako bi se učvrstila triumvirska veza za suprugu u septembru 40. god. p. n. e. uzeo Oktavijanovu lijepu sestru Oktaviju Mlađu (kojoj je nedavno umro suprug Gaj Marcel sa kojim je imala sina Marka Marcela). Bio je dogovoren i rat protiv Seksta, koji je sa svojom velikom mornaricom otežavao dopremu namirnica i resursa u Rim i Italiju. Sekstovom flotom, koju su sačinjavali iskusni sicilski mornari, su zapovijedali pored Menasa i druge sposobne ličnosti kao što su Menekrat i Demohar. Pomorska blokada Italije je bila uspješna i nesumnjivo je izazivala nestašicu potrepština. Inače Sekstovu oružanu silu su dobrim dijelom, u toku cjelokupnog trajanja njegove vlasti na Siciliji, sačinjavali i oslobođenici i robovi koji su pobjegli. Sekst je sve primao, čime je njegov rat poprimao i odlike robovskog rata (što će kasnije isticati i Oktavijan August). Toliko je bilo mnoštvo robova koji su bježali i pridruživali se Sekstu da su čak i Vestalke molitvama pokušavale da to zaustave.

Nakon sklapanja sporazuma, oba triumvira su krenula zajedno u Rim, u koji su ušli sa ovacijom. Izmučeni ratovima, progonima, nametima, eksproprijacijama i mobilizacijama italski stanovnici nadali su se da će poslije sporazuma u Brundiziumu nastati mir za dugo godina. To je našlo odraza u pjesničkim djelima toga vremena. U IV. Vergilijevoj eklogi govori se o rođenju djeteta, potomka bogova, u čije će vrijeme prestati svi ratovi i nastupiti sretna vremena. Snovi o miru pokazali su se neostvarivima, i jedan drugi mladi talentirani pjesnik, Horacije, žali se u XVI. epodi na to kako već druga generacija doživljava građanske ratove. Pjesnik ne vidi u budućnosti ništa svjetlo: Rim će osvojiti barbari i oskrnaviti kosti predaka. On savjetuju da Rimljani napuste zavičaj i krenu preko mora. Tamo daleko postoje otoci blaženih, koja je Jupiter sakrio i spremio za pobožne ljude. Jednostavno, umor i zasičene Italije je doveli njene stanovnike do tačke izdržljivosti, i sada su se samo tražili mir i stabilnost, dok je pitanje ideologije postalno sekundarnog značenja. Kada se dođe do toga nivoa, onda je put ka ukidanju republikanskog sustava i legaliziranju autokratije u potpunosti otvoren.

Mizenski sporazum

Ali kada su raspisani novi nameti za rat protiv Seksta, uvezano sa nestašicom osnovnih potrepština, došlo je do nemira i bune, koji su nasilno ugušeni. Sada su triumviri morali odustati od direktnog sukoba sa Sekstom i umjesto toga su se odlučili na pregovore. Ustvari, Antonije nije baš nešto ni bio zainteresiran za rat na moru i Siciliji, jer je planirao vojnu kampanju protiv partskog Irana. Radi te kampanje je trebao što je moguće više trupa, pa je trebao osigurati primirje na morskom i sicilskom frontu. Do sastanka sa Sekstom je došlo blizu Misenuma, u ljeto 39. godine p. n. e., gdje je došlo i do novog sporazuma. Po Mizenskom sporazumu Sekstu je priznata vlast nad Sicilijom Sardinijom, Korzikom i Peloponezom. Najvažnija odluka je bila amnestija proskribiranih (osim Cezarovih ubojica), koji su se mogli bezbjedno vratiti u Rim i Italiju, što je značilo da je i Sekst skinut sa listi proskribiranih. Sekst je za konfiscirana imanja svoga oca, koje je preuzeo Antonije, trebao dobiti odštetu od 17 ½ miliona denara, a obečan mu je i augurat i konzulat za 35. god. p. n. e. Sporazum je predviđao da se robovima koji su prebjegli Sekstu Pompeju i služili u njegovoj vojsci prizna sloboda. Sekst se sa svoje strane obavezao će obustaviti svako neprijateljstvo na moru i da će dopustiti snabdjevanje Italije žitom, kao i da će prestati primati pobjegle robove. Oktavijanov nećak (sin njegove sestre iz prvog braka) Marko Marcel je zaručen sa Sekstovom kćerkom. Nakon Mizenskog sporazuma Antonije je otišao u Atenu, a Oktavijan u Galiju radi rata sa Akvitancima, koje je sljedeće godine dovršio Agripa. U Ateni se Antonije sa svojom novom suprugom prepustio ekstravaganciju i obožavanju od strane Grka. Čak su mu pripisani atributi boga Dionisa 39. god. p. n. e. Brigu o Fulvijinoj djeci preuzela je Oktavija, koja će sa Antonijem dobiti dvije kćerke i to Antoniju Stariju i Antoniju Mlađu.

Razlaz sa Sekstom Pompejem i Livija Druzila

Ipak sporazum sa Sektom nije bio dugog vijeka. Antonije, pod izlikom utjerivanja nekih zaostalih dugova, nije predavao Peloponez. Sekst je opet kršio ugovor globljenjem i uznemiravanjem trgovaca na moru, kao i time da je nastavio primati odbjegle robove. Razlaz sa Sekstom je bio očekivan, pa se u okviru toga Oktavijan razveo od Skribonije, sa kojom je dobio kćerku Juliju. Za novu suprugu je uzeo već ranije spomenutu Liviju Druzilu (koju mu je praktično, moguće pod pritiskom, prepustio Tiberije Klaudije Neron), sa kojom je vezu započeo već ranije. Ovaj novi brak će se pokazati kao presudan po budući razvitak Rimske države.

Livija Druzila (*Livia Drusilla*; 30. I. 59. ili 58. god. p. n. e. – 29. god. n. e.) je po svome porijeklu pripadala starom rimskom nobilitetu i tradicionalnoj aristokratiji. Ona je bila druga kćerka Marka Livija Druza Klaudijana (*Marcus Livius Drusus Claudianus*) i Aufidije, kćerke Marka Aufidija Lurka (*Marcus Aufidius Lurco*). Kao petnaestogodišnja ili šesnaestogodišnja djevojka je udata za Tiberija Klaudija Nerona (*Tiberius Claudius Nero* cc. 85 – 33. god. p. n. e.; on je bio cezarovac, ali se priključio republikancima kasnije), koji je bio njen biološki rođak (Livijin otac je biološki pripadao klaudijevskom rodu). Već 16. XI. 42. godine p. n. e. u gradu Fondi rođen je Tiberije. Tada je i Livijin otac izvršio samoubistvo kao nepomirljivi republikanac nakon poraza kod Filipa.

Nakon što je proglašena amnestija, u Rim su se vratili i Livija i njen suprug. Livija je 39. godine p. n. e. bila osobno predstavljena Oktavijanu. Ova mlada, energična, izrazito inteligentna i snažna, ali i bezkrupulozna žena je već na prvi pogled izazvala izrazito zanimanje Oktavijana. On se od Skribonije razveo isti onaj dan, kada je ova rađala Juliju i kasnije se oženio Livijom 17. I. 38. god. p. n. e. Zanimljivo je da je ovom vjenčanju prisustvovao i Livijin raniji suprug. Sva ta brzina je dovela je do toga da je pitanje očinstva drugog Livijinog sina Druza (koji je zvanično bio sin Tiberija Klaudija Nerona i to će ostati do kraja svoga života) u tadašnjoj rimsko – italskoj javnosti izazivalo određene sumnje.[206] Iako je nesumnjivo bio zaljubljen i posvećen Liviji (što će zadržati sve do samoga kraja života) Oktavijan je imao i određene političke beneficije ulaskom u ovaj brak. Time je ušao u krug utjecajnog nobiliteta, koji je istine radi bio više prorepublikanski nastrojen. Tako je počeo okretati svoju političku poziciju prema stvaranju kompromisa sa onim slojem koji je faktički držao vlast za vrijeme Republike. To je dovelo i do ideološkog razilaženja sa Antonijem, koji je ne samo zadržavao ranije cezarističke ideje, nego je svoju poziciju razvijao sve više u pravcu monarhije helenističkog tipa. Oktavijan je sada sve više mogao računati na podršku predstavnika stare nobilske oligarhije, uključujući i neke koji su bili proskribirani. Sudeći po daljem razvitku situacije, oktavijanska stranka je vrlo uspješno ostvarila ovo zbližavanje sa tim tradicionalističkim slojevima rimskog društva.

Livija i Oktavijan neće uspjeti imati zajedničke biološke djece (izuzev jednog pobačaja), ali i pored toga njen utjecaj na supruga i njegovo okruženje će biti nemjerljivo veliki. Ona je uvijek uživala status privilegiranog savjetnika, a osobno se i otvoreno petljala u politička i druga pitanja, usmjeravajući i oblikujući tako politiku onoga što će u historiografiji ostati obilježeno kao augustovski režim. Tako je i ona, uz Agripu i Mecenu, doprinijela stabiliziranju novog sustava u Rimskoj Državi koji se povezuje sa imenom Oktavijana Augusta.

[206] Klaudije, mlađi sin Druzov, je na neki način i sam oživljavao te glasine kada je postao princeps, kako bi kod naroda izgledao kao Augustov unuk.

Rat sa Sekstom Pompejem 38 – 36. god. p. n. e.

Prvih godina nakon Cezarove smrti mnogi u republikanskoj frakciji su se nadali da će Sekst Pompje osloboditi Italiju od vladavine trijumvirâ i uskrsnuti Republiku. Ali kako je vrijeme odmicalo te se nade nisu opravdale. Sekst je vodio istu autokratsku politiku kao i trijumviri i samovoljno postupao sa senatorima koji su se nalazili u njegovom taboru. Poslije mizenskog sporazuma većina aristokrata vratila se u Italiju, a Sekst Pompeju su ostali vjerni oslobođenici njegovog oca. Dominirajući krugovi italskog društva počeli su se sada prema Pompeju ponašati kao prema gusaru, koji koristi oslobođenike i robove – prebjege, i počinje da vodi neku svoju radikalnu politiku. Ovu promjenu raspoloženja nastojao je iskoristio Oktavijan, koji je paralelno vođenje oportunije politike prema tradicionalnijim slojevima želio rat sa Sekstom Pompjem prikazati kao općeitalsku stvar. I tako je nezavisno od Antonija Oktavijan stupio u borbu sa Sekstom Pompejem.

Zapovjednik Sekstove mornarice Menas, koji se ranije istakao kao vrstan zapovjednik, je 38. god. p. n. e. sa svojim brodovljem prešao na Oktavijanovu stranu i predao mu Korziku i Sardiniju sa tamošnjim kopnenim jedinicama. Zauzvrat je dobio rang viteza i nagradu. Pošto ga Oktavijan nije želio predati Sekstu na njegovo traženje, došlo je do rata nazvanog „sicilski rat“. Oktavijan je zahtijevao pomoć i od Antonija i Lepida, ali prvopomenuti je to odbio izgovarajući se planiranim ratom sa Partima, a potonji nije ni odgovorio. Oktavijan je pripremao dvije mornarice (sa dvije strane italskog poluotoka), koje su se trebale spojiti kod Regija. Sekstovi zapovjednici su uspjeli da rasprše obje Oktavijanove mornarice, i to zapadnu kod Kime, a onu koja je dolazila iz jadranske Ravene u sicilskom tjesnacu kod Mesine. Da je Sekst energično nakon Mesine išao dalje za potučenom oktavijanovskom mornaricom, on je mogao da potpuno dokrajći protivničku snagu na moru. U bici kod Kime, na oktavijanskoj strani pod zapovjedništvom Kalvisija Sabina (*Calvisius Sabinus*) se borio i Menas. Nakon ovih uspjeha, Sekst Pompej se proglasio Neptunovim sinom i nosio je odijelo koje je asociralo na ovo božanstvo mora.

Poslije toga teškog poraza, Oktavijan je morao da počne graditi novu mornaricu, a zbog nastavka rata sa Sekstom, nije mogao poslati Antoniju obečane trupe koje je ovaj trebao zbog rata sa Partima. To je dovelo do ponovnog razmimoilaženja među njima dvojicom. Ali ipak je i ovo prevaziđeno, zahvaljujući pomoći Oktavije, i postignut je novi sporazum u Tarentu 37. god. p. n. e. kojim je produžen mandat drugog triumvirata za novih pet godina, počevši od 36. god. p. n. e. (završava sa krajem 33. god. p. n. e.).[207] Antonije je sa svoje strane zauzvrat očekivao pomoć za kampanju protiv partskog Irana. Tako je

[207] Prvi petogodišnji mandat triumvira je počeo 27. XI. 43. god. p. n. e., i taj prvi *quinquennium* je trebao završiti sa 31. XII. 38. god. p. n. e. Triumviri su *de facto*, ali ne i *de iure* funkcionirali kroz 37. god. p. n. e., jer je drugi *quinquennium* trebao započeti sa 1. I. 36. god. p. n. e. i završiti 31. XII. 32. god. p. n. e.

Antonije snabdio Oktavijana sa 120 brodova kojima je komandovao *homo novus* Tit Statilije Taur (*Titus Statilius Taurus*), dok je ovaj na istok Antoniju trebao poslati 20.000 legionara. Međutim, Oktavijan nije izvršio u potpunosti dogovoreno, nego je poslao samo 10% obećanog vojnog sastava.

Novu oktavijansku flotu 37. god. p. n. e. je opremao i vodio Agripa kod Lukrinskog jezera, koje je spojeno kanalom sa Arvenskim jezerom i morem, i to tako što je Agripa naredio da se presjeće *Via Ercolana*. Namjera ovog velikog infrastrukturnog posla je bilo stvaranje luke nazvane *Portus Iulius*, gdje bi se opremala i obučavala nova flota. Izgrađeni brodovi su bili sagrađeni po posljednjim uzorima helenističke tehnike. Oni su bili i znatno veći, kako bi mogli da transportiraju što je moguće više vojnih jedinica. U mornare - veslače koje je Agripa opremao i obučavao uvršteno je i oko 20.000 robova, kojima je Oktavijan poklonio slobodu. A pomoć Oktavijanu je ipak sada došla i od Antonija i Lepida. Agripa je pobijedio Sekstovu flotu kod Mile, ali je ovaj za uzvrat pobijedio onu flotilu koju je neposredno vodio Oktavijan, koji je sa teškom mukom uspio da se spasi. Tada se i Menas vratio na stranu Seksta Pompeja. Pošto ga je Sekst dao da se promatra kao sumnjivog, Menas, nezadovoljan što je tako tretiran je ponovo prebjegao Oktavijanu. Prevrtljivi Menas je poginuo kasnije za vrijeme Oktavijanove kampanje u Iliriku.

Ipak je oktavijanska frakcija uspjela da sabere sve svoje snage, a i Lepid se priključio novoj ofanzivi. U julu 36. god. p. n. e., dvije flote su isplovile iz Italije, a treća koju je predvodio Lepid iz Afrike. Ipak u početku je bilo iskušenja za triumvirske vojske. Agripa je u augustu pobijedio Seksta u pomorskoj bici kod Mile, ali je i Oktavijan doživio poraz u pomorskoj bici blizu Taormine. Konačno je u bici kod Nauloha 3. IX. 36. god. p. n. e., Agripa uspio da u potpunosti uništi Sekstovo brodovlje, jer je vrlo dobro znao taktički iskoristiti svoje teže naoružane jedinice i posebno *harpax* (neka vrsta harpuna koji se zabijao u protivnički brod; djelo Agripinog genija). On je uspio da blokira Sekstove brodove koji su mogli bolje da manevriraju i tako im je izbio iz ruku osnovnu taktičku prednost. Obje flote su imale oko 300 brodova, i dok je Agripa izgubio 3 broda, od Sekstove mornarice su ostali samo ostaci. U narednim borbama je poginulo oko 200.000 ljudi, a uništeno je i oko 1.000 brodova.

Sekst Pompej je pobjegao prvo u Mesanu, a onda u Mitilenu u Egejskom moru, gdje je i prezimio. On je tada započeo pregovore sa Antonijem, ali i napadati neke oblasti u Aziji i započeo je pregovore sa Partima. Za to je na njega krenula vojska pod komandom Marka Titija, koji ga je porazio. Nakon toga je i Sekst Pompej bez suđenja ubijen u Miletu 35. god. p. n. e. Ovaj čin je bio ilegalan, jer je Sekst Pompej bio rimski građanin i nije po zakonu mogao biti ubijen bez odgovarajućeg suđenja i osude. Odmah nakon Sekstova bijega, njegova vojska na Siciliji se predala triumvirskoj vojsci. Trupe Seksta Pompeja, koje su se predale, upućene su u razne provincije, čiji su upravnici dobili naređenje da odbjegle robove razoružaju i upute u Italiju.

Ali okupacija Sicilije je izazvala i sukob među Oktavijanom i Lepidom, jer je potonji tražio da mu se preda Sicilija, tvrdeći da je on zauzeo najveći broj sicilskih gradova i naređujući Oktavijanu da napusti Siciliju. Oktavijan nije na to pristao, već je počeo na svoju stranu da privlači Lepidove trupe, obećavajući i novac. I kada su Lepidovi vojnici prešli na Oktavijanovu stranu, i ovaj se morao pokoriti. Lepidu je razvlašćen i jedino što mu je od ovlasti ostalo bila je titula vrhovnog svećenika/*pontifex maximus*. Lepid se povukao u privatni život, nije se više miješao u političke i državne poslove, čime je prestao i da postoji triumvirat. Nakon poraza Seksta i odstupanja Lepida, Oktavijan je u Afriku poslao Statilija Taura, koji ju je osigurao bez većih problema, radi čega je bio nagrađen trijumfom 34. god. p. n. e.

Nakon pobjede na Siciliji i ujedinjena Zapada

Sicilija je teško stradala za vrijeme ovog rata sa cijelim pojasevima opustošenim i napuštenim, a dobar dio zemljišta je bio podijeljen među legionare koji su se borili na Siciliji. Nakon zauzimanja Sicilije i otpadanja Lepida, rimskim svijetom je upravljao duovirat Oktavijana i Antonija. Oktavijan je nakon sicilske pobjede i izbacivanja Lepida iz triumvirata, raspolagao sa enormnom vojnom moći, do tada neviđenom u rimskom svijetu. Ukupno je kontrolirao 45 legija, 25.000 konjanika i 600 ratnih brodova. Ipak, je radi jačanja discipline i poslušnosti počeo u vojsku uvoditi red. Jedan dio koji je bio i previše razuzdan i prevelike nagrade zahtijevao je otpustio iz vojske, a kod drugih je održao i učvrstio svoj autoritet popuštanjem i svojim ozbiljnim, strogim i odgovornim držanjem. Oktavijan, koji je postao faktički gospodar Rima, Italije, zapadnih provincija je sve to vrijeme popravljao svoje odnose sa tradicionalnim nobilskim slojevima, a sve sa ciljem stabiliziranja situacije u Italiji i Zapadu (posebno ako se ima u vidu da su se odnosi sa Antonijem pogoršavali iz godine u godinu). Poraz Seksta Pompjea uzdigao je u Italiji prestiž Oktavijana, ali je oslonac samo na profesionalnu vojsku bio nedovoljan, i Oktavijan je tražio podršku vladajućih klasa, nastojeći naglasiti svoju miroljubivost i poštovanje tradicionalnog ustava. Tako je sada om svoju poziciju u potpunosti zaokrenuo i po pitanju privatne imovine i počeo se postavljati kao zaštitnik i garant imovinskih prava građana. Od tada je svoje vojnike kao veterane počeo naseljavati van Italije. Usprkos mizenskog sporazuma i svih Oktavijanovih obećanja, oko 30.000 robova koji su pobjegli i pridružili se Sekstu Pompeju vratio njihovim vlasnicima. 6.000 zarobljenih bivših robova je bilo kažnjeno mučnom smrću kao primjer. Oktavijan i njegove pristaše prikazivali su kasnije rat sa Sekstom Pompjem kao borbu sa gusarima i odbjeglim robovima. U popisu svojih djela (*Res Gestae*) Oktavijana je pisao: "More sam očistio od gusara. Zarobivši u tom ratu

oko 30 tisuća robova, koji su bili pobjegli od svojih gospodara i digli oružje protiv države, predao sam ih gospodarima da ih kazne".

Nakon sicilskog rata, Senat je odlikovao Oktavijana i nekim formalnim častima kao što je pravo da uvijek nosi lovorov vijenac i da presjeda kod svih javnih svetkovina. Donesena je i odluka i da se dani pobjeda Oktavijana slave kao javne svetkovine, i da za te dane Oktavijan može blagovati sa svojom familijom u hramu Jupitera Kapitolinskog, Njegova trijumfalna kola sa kurulskom stolicom trebala su se izložiti pred besjedištem, a na Forumu mu se trebao podići kup na stupu, koji je ukrašen kljunovima od uništenih i zarobljenih neprijateljskih brodova, i koji je imao natpis na kojem se govori o Oktavijanu koji je uspostavio mir na kopnu i na moru. Oktavijan je trijumf održao 13. XI. 36. god. p. n. e., a senatori i narod su ga dočekali prije ulaza u grad. Oktavijan je u dobro pripremljenom i proračunatom govoru pokazao promjenu svoje politike te je obećao da će položiti vanredne ovlasti što prije. Ujedno je izjavio da će se zaostali porezi i nameti otpisati. Nakon toga je bilo zaključeno da mu se na državni trošak ima sagraditi kuća. A kako bi osigurao sigurnost za sebe, Liviju i Oktaviju, Oktavijan se pobrinuo i da Senat dodjeli njemu, njegovoj supruzi i sestri tribunski imunitet i svetost (*sacrosanctita*). Oktavijan je dobio i pravo sjediti kod javnih dešavanja pored plebejskih tribuna. Nakon pobjede na Siciliji, Oktavijan je još više počeo uvršćivati svoje veze sa tradicionalističkim krugovima rimskog društva. Počeo se pokazivati kao umjeren, obziran i razložan političar koji uvažava druge. Svoje nove tendencije dao je posvjedočiti i time što je pisma svojih protivnika dao uništiti, a Valerija Mesalu, koji je nekada bio proskribiran, izabrati za augura. Isto tako započeo je vraćati prilično uzdrmani i ukaljani autoritet Senatu.

Uz sve to, prihvatio se mnogo i gradnje, i to ne samo on nego i njegovi najbliži suradnici kao Agripa. Tako su sagrađeni kurija i zgrada za biblioteku. Agripa je kasnije kao edil dao graditi vodovode i ceste, čistiti kloake (kanalizaciono – drenažne sisteme), a i uljepšava cirkus sa raznim umotvorinama. A kako bi se narod zabavio, svetkovine na kojima su dijeljeni darovi narodu, su održavane 59 dana.

Rat sa partskim Iranom

Razlozi Antonijevog pohoda na Iran, nisu ležali samo u želji da se osveti Krasov poraz i stekne slava i bogatstvo, i da se primijene Cezarovi planovi za osvajanje Irana. Parti su podržavali Marka Bruta i Kasija, poslavši čak i određene jedinice da se bore za njih kod Filipa. Kod partskog „šaha nad šahovima“ Oroda je boravio Kvint Labijen / *Quintus Labienus*, sin Tita Labijena (čuvenog Cezarovog zapovjednika iz Galskih ratova a kasnije

njegovog žestokog protivnika za vrijeme II. građanskog rata). On je nagovarao Parte da provale preko rimske granice. Tako su nakon triumvirske pobjede nad republikancima, Parti iskoristili rasulo rimskog realnog autoriteta na istoku i izvršili su invaziju 40. god. p. n. e. Orodov sin princ Pakor je osvojio Levant, dok je mlađi Labijen provalio sa vojskom u Malu Aziju, gdje je porazio Decidija Saxa. Parti su uspjeli i da instaliraju Antigona,[208] kao svoga marionetskog kralja u Judeji, umjesto prorimskog Hirkana II, koji je zarobljen i interniran u Seleukiju. Kako bi ponovo otrgao Levant iz ruku domacije Parta, Parti su uspješnu ofanzivu nastavili i 39. godine p. n. e., nailazeći čak i na podršku domorodačkog levantskog i maloazijskog stanovništva koje je mnogo propatilo zbog raznoraznih iznuđivanja rimskih zapovjednika i namjesnika. Čak su i neke rimske jedinice, prešle na stranu Parta.

Situacija je bila vrlo ozbiljna, a za Antonija i sramotna, jer je on bio odgovoran za taj dio rimskog imperija, posebno jer je on zimu 41/40. god. p. n. e. provodio u beskrajnim zabavama i gozbama. Radi toga je on tamo poslao svoga odličnog zapovjednika Publija Ventidija Basa (*Publius Ventidius Bassus*). Ventidije je bio rodom iz Picenuma, i izvorni nije bio rimski građanin. Za vrijeme savezničkog rata, njegova zajednica se našla u proturimskom taboru, te su on i njegova majka bili zarobljeni i oboje prisiljeni da prođu kao izloženi zarobljenici za vrijeme trijumfalne procesije Pompeja Strabona ulicama Rima. Nakon rata, dobio je rimsko građanstvo i započeo je karijeru izgrađivati u rimskoj vojsci. Učestvovao je i u Galskim ratovima i u II. građanskom ratu, gdje se istakao kao odličan zapovjednik u cezarističkoj vojsci. Nakon uspostave II. triumvirata Ventidije je imenovan za konzula sufekta.

Ventidije je prvo porazio Labijena (koji je bio zarobljen i nakon toga likvidiran) i najboljeg partsko – iranskog zapovjednika Franipata. Nakon što je Antonije čuo vijest o ovoj velikoj pobjedi dok je boravio u Ateni, on je priredio javnu svečanost, a onda je produžio na Levant da mu se pridruži. Napredujući dalje kroz Malu Aziju, Ventidije je prisilio Parte da se povuku do prolaza Aman, gdje ih je ponovo porazio. Ali partska vojska je ponovo izvela novi ofanzivni napad u Siriju, koji je predvodio Pakor. Ventidije je vrlo dobro znao iskoristiti jednu obavještajno – špijunsku smicalicu i prevariti Pakora, koji je Eufrat prešao upravo na onom mjestu gdje je to Rimljanin želio.Trupe koje je predvodio Ventidije su se sa Pakorovom velikom vojskom srazile 38. god. p. n. e. u bitci kod Kirhestike (ili bitka na brdu Gindar) gdje je nanio vrlo težak poraz Partima. Tom prilikom je poginuo i princ Pakor. U ovoj bitci se jasno vidjelo kako je Ventidije dobro naučio lekciju iz Krasovog poraza. Zato se potrudio da ima dovoljno strijelaca i pračkara, ali i da se bori na neravnom,

[208] Antigon je jedini preostali sin bivšeg hasmonejskog kralja Aristobula II, koga su skinuli Rimljani i umjesto njega kao vrhovnog svecenika postavili slabog Hirkana II. 63. god. p. n. e. Nakon što su Parti zarobili Hirkana, Antigon je dao dam u se odrežu uši, kako bi ga na taj način diskvalificirao da ponovo služi kao vrhovni svećenik.

brdovitom terenu gdje se prednost partske konjice naglo smanjuje. Ova pobjeda je prisilila Irance na povlačenje u Mediju i Mesopotamiju, a imala je i veliki psihološki efekt jer je doprinijela smanjivanju rimske frustracije zbog poraza kod Kare. Toliki su bili iranski gubitci da je Ventidije mogao i nastaviti ofanzivu, ali je morao odustati kako ne bi izazvao ljubomoru Antonija, i umjesto toga se zadovoljio potčinjavanjem onih koji su se pobunili protiv Rima. Jedan takav otpadnik je bio Antioh I. iz Komagene, koga je Ventidije opsjeo u Samosati. Antioh je pokušao da ponudi mir Ventidiju (nudeći odštetu od 1000 talenata), ali ga je ovaj uputio na Antonija. Međutim triumvir je ipak želio nešto od slave sa levantske kampanje za sebe, pa je odbio mir i sam je preuzeo opsadu. Ispostavilo se da je Antonijeva opsada bila manje učinkovita od one Ventidijeve, pa je na kraju Antonije ipak morao da sklopi mir sa Antiohom koji je morao platiti 300 talenata (3 puta manje nego što je nudio Ventidiju). Nakon toga je Ventidije otišao u Rim, gdje je proslavio trijumf, kao prva i posljednja osoba koja je trijumfovala ulicama Rima radi pobjede nad Partima. Ujedno je Ventidije bio i jedina osoba u rimskoj historiji koja je jednom bila kao zarobljenik provedena u trijumfu, onda decenijama kasnije i sama slavila trijumf ulicama Rima (istim onim kojim je on išao sa svojom majkom).

Antonije u Aleksandriji

Ali i pored sporazuma u Tarentu, Antonije je bio skeptičan prema namjerama Oktavijana. Tako je ostavivši trudnu Oktaviju, on oplovio u Aleksandriju gdje je očekivao financijsku potporu od Kleopatre, sa kojom je poradi ljubavno – seksualne veze iz 41/40. god. p. n. e. imao blizance (rođene 25. XII. 40. god. p. n. e.) Aleksandra Helija / ο Αλέξανδρος Ήλιος (po bogu sunca) i Kleopatru Selenu (po boginji mjeseca) II. Ovaj odlazak u Aleksandriju je predstavljao prijelomnu tačku u životu Marka Antonija, sa krešendom u ponovnom ujedinjenju rimskog svijeta. Antonije je ne samo nastavio svoju ljubavnu priču sa Kleopatrom, nego je i dobio novac od nje, sa kojim je započeo niz operacija na Levantu. U Egiptu je usprkos svih rimskih običaja proslavio i svoj brak sa Kleopatrom, ne razvodeći se u isto vrijeme sa Oktavijom. Sa Kleopatrom je dobio još jednog sina Ptolemeja Filadelfa (rođen u augustu ili septembru 36. god. p. n. e.). Potrebno je naglasiti da su sva imena Antonijeve i Kleopatrine djece imala simbolička značenja, kojima je njihova majka željela istaći njihovu veličinu.

Judeja

Antonijev vojskovođa Gaj Sosije / *Caius Sosius* je sa vojskom je 37. godine p. n. e. je zauzeo Jerusalim i Judeju i smijenio partsko – iransku marionetu Antigona sa Herodom Idumejcem (cc 74./73. – 4. god. p. n. e.), koji će obilježiti narednih 40 godina hebrejske i judejske historije i kulture i duboko usaditi pečat u historiju čitavog Zapadnog i mediteranskog svijeta. Sosije će za uspjeh zauzimanja Jerusalima biti nagrađen trijumfalnom procesijom 34. godine p. n. e. u Rimu. Herod je bio drugi sin ranije već spomenutog Antipatera Idumejca i nabatejske aristokratkinje po imenu Kipra. Idumeja ili Edom je bila zemlja između Mrtvog mora i Akabskog zaliva, koju su nastanjivala semitska plemena, koja su prisilno judaizirana za vrijema Jovana Hirkana oko 125. godine p. n. e. Tom judaiziranju su se inače protivili fariseji, koji ga nisu priznali. Tako su iako su se Antipater i Herod smatrali pripadnicima judaizma, oni nisu bili pravi Jevreji u očima konzervativnih i religijski zatucanih Judejaca, nego kao Idumejci / Edomci, a posebno zbog njihove sklonosti helenističkoj kulturi i prorimskoj politici.

Iako Idumejac po porijeklu, Antipater je postao vrlo moćan dužnosnik za vrijeme posljednjih hasmonejskih vladara (podržavao je vrlo aktivno, odlučno i presudno Hirkana II. u njegovom sukobu sa Aristobulom), a postao je i klijent Pompeja Velikog, kada je ovaj preuzeo kontrolu nad Judejom. Za vrijeme II. građanskog rata i kada je Pompej poražen, Antipater je pomogao Cezaru za vrijeme sukoba u Aleksandriji i ovaj ga je imenovao za glavnog ministra Judeje (*de facto* upravljaća, dok je de iure to još uvijek bila hasmonejska dinastija), sa pravom da skuplja poreze. Antipater je imenovao svoje sinove Fesala i Heroda za guvernere Jerusalima i Galileje. Nakon martovskih ida Antipater je bio financijski potpomagao republikansku stranku Kasija i Bruta. Ipak je prorimska politika Antipatera bila vrlo nepopularna među neheleniziranim, konzervativnim Jevrejima i on je bio otrovan 43. godine p. n. e. Oca je osvetio Herod, kada je potpomognut rimskom vojskom, izvršio egzekuciju nad ubicama. Kada je Antonije došao u Aziju, imenovao je Heroda za tetrarha Galileje. Ipak 2 godine kasnije Antigon, nečak Hirkana, je uz pomoć Parta skinuo sa kraljevskog trona Hirkana II. Herod je tada pobjegao u Rim da moli pomoć od Rimljana. U Rimu je on bio 39. godine p. n. e. proglašen za kralja Jevreja od strane Rimskog Senata. Kada se vratio u Judeju oženio je hasmonejsku princezu Mariamne, kako bi dobio određeni legitimitet u očima Jevreja. Tako je započela sa kraljevanjem u Judeji idumejska dinastija.

Antonijev pohod na Parte

Ventidijeve pobjede je Antonije shvatao samo kao uvod u dugoplaniranu invaziju Mezopotamije i Irana. Antonije je nesumnjivo želio da pobjedom u velikom stilu i osvajanjem ovog prostranog i bogatog područja dosegne slavu i moć Cezara nakon osvajanja Kosmate Galije. Time bi se u potpunosti zasjenio Oktavijan, a Antonije bi onda svoju volju mogao nametnuti rimskom svijetu, bez nekih većih problema. Antonije je odlučio da iskoristi određene probleme unutar vladajuće arsakidske dinastije. Zbog smrti Pakora, „šah nad šahovima" Orod je vlast prepustio drugom sinu Fraatu IV., čija je vladavina već sa početka postala krvava. Fraat IV. je dao poubijati svu svoju preostalu braću, kako bi spriječio eventualnu konkurenciju, a zatim je dao i oca umoriti. Mnogi partski velikaši su prebjegli na rimsku teritoriju, gdje su oni Antonija nagovarali da krene na Partiju. Pomoć je Antoniju ponudio i jermenski kralj Artavasdes II. (vl. 53. – 34. god. p. n. e.), inače sin Tigrana Velikog. On je inače iako prvotno rimski saveznik, nakon bitke kod Kare bio prisiljen da se pridruži Partima. U okviru toga je dao da se njegova sestra uda za Pakora, sina partsko – iranskog „šaha nad šahovima" Oroda.

Antonije je krenuo na Iran sa velikom armijom od oko 100.000 vojnika, od kojih 60.000 rimskih vojnika. Antonije je bio potpomognut «savezničkim» kraljevima Galatije, Kapadokije i Ponta. Međutim, Antonijev pohod se već na početku suočio sa nizom problema. Prvo se izgubilo mnogo vremena u Laodikeji, gdje je Antonije bio pozvao svoju Kleopatru da dođe (Oktaviju je već otpravio ka Italiji). Glavni uzročnik svih neuspjeha je bio jermenski kralj, koji je vodio dvoličnu politiku i više je bio izdajnik Antonijevog pohoda nego njegov saveznik. Artavasdes je ubijedio Antonija, da preduzme prvi vojni udar protiv Medije Atropatene i njene prijestolnice Fraati, gdje je bilo mnogo blaga. Poslušavši Artavasdesa, Antonije se pokrenuo prema Mediji Atropateni, a legatu Opiju Statijanu je dao zapovijed da ga sa prtljagom i logističkom pratnjom prati. Uzimajući u obzir iskustvo sa Krasom, Antonije je izabrao put preko Armenskih planina, umjesto pustinjskog puta peko Mezopotamije.

Tada jermenski kralj napusti Antonijeve trupe i vrati se u Jermeniju, a partske trupe napadoše kolonu koju je predvodio Opije, te ili unište ili opljačkaju rimsku logistiku, uključujući i opsadne mašine. Antonije opet sa svoje strane nije uspio da zauzme prijestolnicu Medije Atropatene. Ubrzo su započeli i napadi partsko – iranskih snaga sa svih strana na antonijevsku vojsku. Antonije je bio prisiljen na povlaćenje, i njegove trupe su morale da pređu 450 km, kako bi došle do rijeke Araksesa na granici Medije i Jermenije. Nakon 27-dnevnog mučnog marša Antonije se uspio izvući i doći do Jermenije, ali je usput izgubio oko 20.000 pješadinaca i 4.000 konjanika. Jermenski kralj se nije usudio otvoreno nastupiti protiv Antonija, nego je hinio još uvijek prijateljstvo. Krečući se po gorskoj

Jermeniji, Antonije je izgubio još 8.000 vojnika. Tako se čitava ta kampanja završila bez ikakvog uspjeha, a sa golemim gubicima, i sa dosta umanjenim Antonijevim ugledom.

Oktavijanove kampanje u Alpima i Iliriji 35. – 33. god. p. n. e.

Zaposjedanje i podčinjavanje ilirskih zemalja, koje je započela još Republika dva stoljeća ranije i koje se odvijalo u nizu sporadičnih pohoda bez ratova u velikom stilu i uopće bez izražene motivacije za konačnim rješenjem ilirskog i uopće zapadno-balkanskog pitanja, sa dolaskom Oktavijana na čelo Države sada se našlo uklopljeno u primarne strateške zamisli novog režima. Tako je nastupilo odlučujuće razdoblje u kome se desio presudni sraz ilirskih naroda sa rimskom silom, i u kome se bespovratno predodredila sudbina zemalja od Jadrana do Dunava i one uvukle u nove civilizacijske tokove.

Nakon kratkotrajnog «brundiziumskog rata» 40. god. p. n. e., dvojica trijumvira i njihovi predstavnici ugovorili su «brundiziumski sporazum», po kome su podijeljene interesne sfere i teritorijalna uprava u Rimskoj državi. Tako su i zvanično zapadnobalkanske zemlje ušle u interesnu sferu i mandat Oktavijana. Jedina oblast na kojom je Oktavijan teorijski imao mandat 36. god. p. n. e., a koja se držala neprijateljski prema Rimljanima još od Cezarovog prokonzulstva bile su istočnojadranske ilirske oblasti. Sasvim je realno bilo očekivati da će se kao prvi naredni cilj Oktavijanove vojne politike postaviti rješavanje zapadno-balkanskog ilirskog pitanja i to u stilu široke vojne operacije sa ciljem konačne pobjede i zaposjedanja teritorija i to iz više razloga. Do tada Oktavijan nije proveo ni dana u vanjskim ratovima, nego se uglavnom borio u građanskim ratovima. Neophodno je bilo, radi pojačavanja vlastitog ugleda i autoriteta pa i popularnosti, da se on proslavi i nekim vanjskim ratom i pripajanjem novih oblasti «veličanstvu rimskog naroda». Pošto je sukob sa Markom Antonijem bio pitanje samo vremena, Oktavijan je morao da pojača svoje pozicije na Balkanu, na kojem su se trebale voditi odlučujuće borbe. Potencijalna ilirska prijetnja je morala biti potpuno eliminirana, a njihova strateška pozicija stavljena pod kontrolu, kako mu se ne bi moglo dogoditi da vrši razvlačenje snaga na jadranskom frontu i time oslabi neophodno koncentriranje snaga na frontu prema Marku Antoniju i Kleopatri. Delmati i drugi Iliri bi sigurno iskoristili i ovaj građanski rat (kao uostalom i onaj Pompeja i Cezara) da pojačaju svoju aktivnost na terenu i to upravo protiv pozicija oktavijanovaca, jer je od dvojice trijumvira on jedini imao kontrolu (po osnovi brundiziumskog sporazuma) nad rimskim posjedima na istočnom Jadranu. Oktavijan bi tako faktički zauzeo onu poziciju koju je imao njegov praujak Julije Cezar. Pobjedom nad Japodima, pojedinim alpskim i zapadnim panonskim narodima i plemenima bilo je potrebno osigurati i sjeverno-istočne granice Italije u trenutku kada glavnina Oktavijanovih trupa i pažnje bude pokrenuta na

rješavanje eventualnog sukoba sa Antonijem i Kleopatrom. Osim toga trebalo je i kazniti Delmate i druge nepokorne Ilire (Japodi i Liburni-Kasije Dion, XLIX, 34, 2) za njihovo stalno uznemiravanje rimske vlasti na istočnom Jadranu. A Oktavijan je sigurno imao u vidu i delmatsko učešće u građanskom ratu Cezara i Pompeja koje je u izvjesnoj mjeri oslabilo rimsko prisustvo na srednjem Jadranu i donjoj Neretvi.

Osvajanjem dinarskih ilirskih zemalja i pojedinih bitnih strateških točaka u Panoniji stvorili bi se uvjeti i za dalje napredovanje u dublju panonsku i podunavsku unutrašnjost, ali i osigurala strateška (u slučaju Segestike) i pozadinska pozicija u eventualnom sukobu sa Dačanima koji su u građanskom ratu Oktavijana sa Markom Antonijem figurirali kao saveznici potonjeg. Oktavijan je jednostavno morao da sebi osigura kompletan prostor zapadnog Balkana, kako bi izbjegao neke neprijatnosti kada dođe do rata sa Antonijem i Kleopatrom. Na kraju krajeva, Oktavijan je nakon zauzimanja Sicilije i otpadanja Lepida raspolagao i sa golemom vojskom koju je trebalo «zaposliti». Oktavijanovi napori za osvajanjem zapadnobalkanskih zemalja imali su vjerojatno i ekonomsku motivaciju. Ilirske zemlje su uz Hispaniju za Imperiju bile izvor najvažniji izvor plemenitih metala. Sve veće iscrpljivanje hispanskih rudnika primoravalo je rimski politički i gospodarski sustav da traži nove resurse, poglavito na zapadnom Balkanu čije su bogate rezerve minerala sigurno bile poznate Rimljanima.

I tako je 35. god. p. n. e., pokrenuta Oktavijanova «ilirska» kampanja koja se odvijala u više faza i zahvatila je jedno široko područje od alpskih oblasti do dunavskih predjela. Kampanja 35-33. god. p. n. e. se ustvari nije odvijala kao jedna i ujednačena vojna kampanja, nego je ona sudeći prema podacima iz sačuvane izvorne građe bila skup čitavog niza operacija protiv domorodačkih naroda i zajednica zapadnog Balkana, dijela panonskog bazena i alpskog pojasa, koja su dotada bar nominalno priznavala vrhovnu rimsku vlast ali i onih koja su bila u potpunosti politički nezavisna u odnosu na Rimsku državu. Kampanja je izvođena u različitim pravcima kojima i nije morao neposredno zapovijedati Oktavijan. Tako bi se čitava kampanja mogla podijeliti u više segmenata. Teške višegodišnje borbe na alpskom pojasu sa alpskim Salasima, koje se jednim svojim i to posebno završnim dijelom, više-manje istovremeno odvijaju sa ostalim operacijama i njih je konačno pobijedio Marko Valerije Mesala Korvin, vjerojatno 34. god. p. n. e. Inače ova kampanja uključuje iznimnu aktivnost i na alpskom pojasu, prilikom čega su zahvaćeni Karni i keltski Taurisci.[209]

35. god. p. n. e. nastupalo se na sjeverozapadu istočnog Jadrana i njegovom zaleđu prvo protiv Japoda, Jedno za drugim padala su japodska naselja Monetium, Avendo, Arupium i Terponus, a onda je Oktavijanova vojska napala i vjerojatno japodsko središnje naselje Metulum. U napadu na to jako utvrđeno naselje, čija se precizna lokacija ni do danas nije precizno utvrdila, ranjen je i sam Oktavijan. Na kraju su ga Rimljani ipak uspjeli osvojiti.

[209] *App. Ill*. 16

Rimske trupe su prodrle i u dio Japodije, koji oni nazivaju translalpinska (onostrana) Japodija. Nakon pobjede nad Japodima, posebno onim onostranim, fokus operacije usmjerio prema Segestici (kasnija *Siscia*/Siskia) i prema nekim drugim panonskim narodima u tome dijelu šireg savskog područja. Oktavijan je uspio i da zauzme i taj grad, sa namjerom da stvori uporište za eventualnu borbu protiv Dačana. Sam Oktavijan je napustio ubrzo Segestiku, ostavivši u njoj garnizon pod komandom Fufija Gemina. Međutim, u gradu je došlo do ustanka i Oktavijan se morao vratiti u područje Segestike. Ali već prije samog povratka Oktavijana, Gemin je uspio ugušiti pobunu.

Naredne 34. god. p. n. e., pokrenuta je operacija protiv Delmata/Dalmata i to upadom sa sjevernog pravca prema Promoni i odatle dalje u delmatsku unutrašnjost. Suočivši se sa značajnim, brojnim i snažnim invazionim trupama Delmati/Dalmati su odlučili primijeniti dvostruku taktiku. Tako su se utvrdili u svojim gradinskim naseljima, a izvodili bi gerilske i partizanske napade na rimske trupe. Delmatski vojskovođa Verzo se utaborio sa oko 12.000 boraca u gradu Promoni na liburnskoj granici. Inače Oktavijan je na invaziju Delmatske teritorije krenuo sa područja Liburna (sjeverno od rijeke Krke), kojima su Delmati bili oduzeli ranije strateški vrlo bitno naselje Promona. Došavši pred Promonu, Oktavijan je prvo zauzeo okolne strateške pozicije, a onda je započeo i sam napadom na samo naselje. Drugi delmatski vojskovođa Testimos je krenuo u pomoć opsjednutom naselju, ali su mu Rimljani uspješno prepriječili put, i prisilili na povlačenje. I pored niza neprilika, i pojedinih uspjeha, Verso i delmatska vojska u Promoni na kraju su se morali ipak predati. Sada je Rimljanima bio otvoren put u samu unutrašnjost delmatske zemlje. Testimos je pružao otpor primjenjujući gerilsko – partizansku taktiku, pa je često i iznenadno napadao rimske trupe. Kako bi izbjeglo da bude uvučeno u klopku i uništeno kao što se znalo desiti sa nekim ranijim rimskim vojskama upućenim u unutrašnjost delmatskog područja (npr. Gabinijeva vojska), zapovjedništvo oktavijanskih trupa odlučilo da se napreduje sporo, oprezno ali i odlučno. Napredujući osvojena su gradinska naselja Sinodium i Andetrium, a onda je oktavijanska vojska stigla i pred Setoviju, gdje se utaborila glavnina delmatske vojske. Tako je pod i na fortifikacijama toga naselja započela odlučna bitka. U jednom okršaju Oktavijan je ponovo bio ranjen, a onda se i povukao u Rim kako bi preuzeo novo konzulstvo. Da nastavi kampanju protiv Delmata ostavljen je Statilije Taur. Nakon preuzimanja konzulstva Oktavijan se vraća pred Setoviju. Opsada naselja je bila uporna i iscrpljeni branioci su na kraju kada je u Setoviji zavladala glad bili prisiljeni da se predaju. Oktavijan je Delmatima nanio teške uvjete. Morali su plaćati danak, predati bojne znake što su ih oduzeli Aulu Gabinija i dati kao taoce 700 mladića iz uglednih i utjecajnih porodica.

Velikim pobjedama nad Delmatima i Japodima konačno je slomljena japodsko – delmatska barijera koja je skoro 120 godina onemogučavala rimski prodor u unutrašnjost zapadnog Balkana. Izvori ne daju dovoljno informacija šta se tačno desilo nakon pobjede nad Delmatima. Ono što se sa sigurnošću može reći jeste da je Oktavijan nastavio pohod prema narodu Derbanoi (moguće Deurima), koje je isto uspio pokoriti. Tako se nesumnjivo nakon

slamanja delmatskog otpora, početkom 33. god. p. n. e., operacije nastavljaju prema dubljoj kontinentalnoj unutrašnjosti gdje se rimske trupe sreću sa dezitijatskim političkim entitetom, koji mu je (sudeći po jednom Apijanovom podatku, koji je on preuzeo iz memoara Oktavijana Augusta) pružio otpor. Ipak i Dezitijati su se morali pokoriti sili oktavijanske vojske. Poslije potčinjavanja i Dezitijata koji su naseljavali prostor Gornje Bosne i lašvanskog porječja, Oktavijan je krenuo ponovo u panonsko područje i to prema srednjem Dunavu. Sudeći po govoru koji po Kasiju Dionu izriče Oktavijan vojnicima pred bitku kod Akcija 31. god. p. n. e., on je ranije sa vojskom bio došao i do Dunava. Jedino kada je ta vojska mogla doći do Dunava bilo je u nastavku kampanje 35-33. god. p. n. e., odnosno u pokretu trupa nakon svladavanja Dezitijata, kada su trupe pokrenute dolinom Bosne prema panonskim zemljama. Ipak ovaj pokret i izbijanje na Dunav su bili samo eksurzi, i rimska vlast na ovom području nije uspostavljena i tek će za dvije decenije krenuti nova kampanja sa ciljem potčinjavanja panonskog svijeta i njihovog uključenja u rimski imperij. Oktavijan se na morsku obalu vratio krečući vjerojatno istočnim pravcem duž Drine, preko jugozapadne Srbije i sjeverne Albanije do u dolinu Zete i Morače. Zatim se skretalo prema zapadu nešto sjevernijom linijom i prema Neretvi, odnosno koloniji Naroni. Tom prilikom u unutrašnjosti Zapadnog Balkana su pobijeđeni i potčinjeni i drugi ilirski narodi kao Ozuaei, sjeverni Partheni, Pirusti, Melkumani, Dokleati, Naresi, Glindicioni, Taulanti, Oktavijan je tako uspio da odnese veliku pobjedu jer je po Apijanovim riječima «…potčinio čitavu Iliriju, onu koja se odmetnula od Rimljana i onu koja prije nije bila pod njihovom vlašću». Ipak potčinjeni su i uključeni u provincijsku organizaciju samo predjeli dinarskog pojasa i djelomično panonskog bazena (na njegovom jugozapadu). Sjeverna područja u panonskom bazenu su ostala nezavisna još dvije decenije. Vrativši se u Rim, Oktavijan je od plijena zadobijenog u Iliriku dao da se sagradi velika javna knjižnica/biblioteka koju je nazvao u čast svoje sestre „*Octaviana*“. Tako je Oktavijan slijedio praksu Azinija Poliona, koji je od plijena zadobijenog u pohod na Ilire 39. godine p. n. e., dao izgraditi prvu javnu biblioteku u Rimu. Tako su čudnom ironijom sudbine zapadnobalkanski domorodci „zaslužni“ za širenje znanja i prosvjete u rimsko – italskom svijetu, i održanje tekovina razvijene mediteranske civilizacije. Oktavijan je provinciju Ilirik (*Illyricum*) 27. god. p. n. e. predao Senatu na upravu.

Novi Antonijev pohod na istoku

Nakon zlosretnog pohoda na Parte, Antonije je u zimu 36/35. god. p. n. e. otišao grad Leuke Kome, između Bejruta i Sidona u Fenikiji, gdje je pozvao i Kleopatru da dođe, gdje je sa njom provodio vrijeme u zabavama. Same vojnike je održavao uz sebe darovima u

novcu i novom odijelu, što im ga je davao u ime Kleopatre, koja je na taj način isto snažila svoj utjecaj među istočnom rimskom vojskom. Nakon toga je sa Kleopatrkom otišao u Aleksandriju i Egipat. Ali ubrzo se Antonije morao pokrenuti na novi pohod prema Partima. Ranije spomenuti kralj Medije Komagene (zvao se Artavasdes, isto kao i tadašnji jermenski kralj) ušao je u zavadu sa partskim vladarem, te je ponudio savez Antoniju i pozvao ga na zajedničko vojevanje protiv Parta. Antonije je novonastalu situaciju pokušao da iskoristi tako što bi se osvetio jermenskom kralju, pa ga je pozvao na sastanak u Aleksandriju. Ali oprezni jermenski kralj nije želio doći u vjerojatno pripremljenu zamku. Antonija zatim napusti Egipat, sakupivši veliku vojsku, krenu tobože prema Iranu, a u stvari prema Jermeniji. Ali Antonije nije mogao daleko otići od Kleopatre, pa se opet vratio u Aleksandriju.

Još uvijek zakonita Antonijeva supruga Oktavija htjela se vratiti Antoniju, vodeći sa sobom pojačanje od 2000 dobro uvježbanih vojnika, ali joj je on poslao zapovijed u Atenu, da se mora vratiti u Atenu.

Antonije je u Jermeniju prvo poslao svoga prijatelja Kvinta Delija (*Quintus Dellius*) koji je predložio u Antonijevo ime vjenčanje Aleksandra Helija i kćerke Artavasdesa. Međutim, jermenski kralj je po ovom pitanju oklijevao. Napokon je i Antonije krenuo protiv Jermenije i to 34. godine p. n. e. Brzo i učinkovito je provalio u Jermeniju i došao do glavnog jermenskog grada Artaxate. Artavasdes se dobrovoljno predao Antoniju u njegovom taboru. Antonije se nadao da će se uz pomoć zarobljenika domoći i velikih bogatstava iz jermenskih utvrda. Jermenski kralj i zarobljeni članovi njegove porodice su okovani zlatnim lancima su morali da slijede Antonija u trijumfalnoj procesiji koja se održavala u Aleksandriji, a ne u Rimu. Održavanje trijumfa u Aleksandriji je bilo vrlo znakovito i ukazivalo je na totalnu promjenu Antonijeve percepcije o uređenju rimskog imperija, koji je izgleda sada u Antonijevim i Kleopatrinim kombinacijama zamišljan kao neka vrsta helenističkog kraljevstva, praktično u privatnom vlasništvu vladara. Kleopatra VII. je očekivala Antonija sjedeći na zlatnom tronu, gdje je i očekivano da se i Artavasdes pokloni Kleopatri proskinezom. On i njegovi članovi porodice su to odbili, čime su se izložili Kleopatrinom gnjevu. Jermenski kralj je bio pogubljen nakon bitke kod Akcija, a njegova glava je bila poslana Artavasdesu I. kralju Medije Atropatene, koji je bio ranije bio neprijatelj jermenskog kralja. Po Plutarhu, tragični jermenski kralj je bio vrlo obrazovani učenjak, koji je sastavljao tragedije i historije na grčkom jeziku. Antonije je održao i veliki javni banket u rimskom stilu, na kojem je on bio obučen kao bog Dioniz. Zarobljena kraljevska porodica je bila dovedena pred Kleopatru, gdje je očekivano da joj se poklone. Nakon što su to odbili, članovi jermenske kraljevske porodice su izloženi njenom gnjevu.

U Jermeniji je ipak došlo do pobune protiv antonijevskih trupa, te buntovnici na prijestolje posadiše Artaxiasa, sina Artavasdesa. Ipak su ih rimske trupe uspjele poraziti i osvojiti Jermeniju, dok je Artaxias pobjegao na iransku teritoriju. Antonije je 33. god. p. n. e.

ponovo provalio u Jermeniju kako bi je osigurao jednom od sinova koje je imao sa Kleopatrom. Pored nesumnjive ljubavne veze i Antonije i Kleopatra imali su pred sobom određen političke ciljeve. Antonije je računao da će mu neiscrpna sredstva egipatskih kraljeva omogućiti organiziranje pohoda protiv Parta, a Kleopatra je maštala da će uz podršku rimske vojske uskrsnuti kraljevinu Lagida u granicama koje su postojale na početku III. st. p. n. e.

Aleksandijske donacije

Na kraju jermenskog trijumfa, javno je u Aleksandriji u jesen 34. god. p. n. e. obznanjena jedna vrlo bitna odluka, a to su religiozno – političke (teopolitičke) „Aleksandrijske donacije“. Okružen Kleopatrom i njenom i svojom djecom, je učinio nešto čime je zapečatio svoju sudbinu i doveo se u otvoreni sukob sa Oktavijanom i rimskim tradicionalnim establishmentom. Aleksandrinci su pozvani u gradski Gimnasium, gdje su se nalazili Antonije i Kleopatra obučeni kao Dioniz/Oziris i Izida/Afrodita, kako sjede na zlatnim prijestoljima. Cezarion je predstavljen kao Horus, sin Izide. Ova priredba je mnogo, mnogo više ličila na stare egipatske ceremonijale, nego na rimsku građansku praksu i tradiciju. Kako se čini kod Antonija su u blizini Kleopatre nestajali svi rimski obzire i tradicije. Ljubav koja je gorila u Antonija prema Kleopatri (a preneseno i na egipatske, helenističke i orijentalne običaje), gasila je sve ono rimsko u njemu. Antonije je tom prilikom podijelio rimske posjede među svojom djecom koju je imao sa Kleopatrom. Tako je Aleksandar Helije postao kralj Jermenije, Medije i Partije (koja nije okupirana), Selena II. je dobila Kirenajku i Libiju, dok je najmlađi Ptolemej Filadelf dobio Siriju i Kilikiju. Kleopatra je bila proglašena „kraljicom nad kraljevima“ i kraljicom Egipta da vlada zajedno sa Cezarionom (odnosno Ptolemejem XV. Cezarom), koji je u istočnjačkom smislu proglašen „kraljem kraljeva“ i kraljem Egipta. Najvažnija odluka za Cezariona je bila da je on proglašen legitimnim sinom i nasljednikom Cezara. „Aleksandrijske donacije“ su predstavljale pravi šok za Rim, jer je narušavao osnovnu ideju rimske države, po kojoj je rimski narod temeljni nosilac suvereniteta. Po rimskim shvatanjim nijedan pojedinac nije mogao raspolagati sa rimskim posjedom i imperijem po svojoj želji. Za Oktavijana je proglašavanje Cezariona za nasljednika Cezara predstavljalo vrlo opasnu stvar, koja se morala jednim rezom riješiti. Oktavijan je svoj prvotni legitimitet i političku i vojnu moć crpio pozivajući se na Cezarovo nasljedstvo, i javno proglašavanje i legitimiziranje Cezariona za Cezarovog sina je nesumnjivo predstavljalo otvorenu pretnju po interese Oktavijana. Inače Antonije se potpuno prepustio Kleopatri uživajući i vrijeme provodeći u veselju, gozbama i zabavama, sebe predstavljajući kao Ozirisa ili Dionisa, a Kleopatru

Izidom, pa je posve poprimao istočnjačke običaje. A i insistirao je i da njegovo okruženje učeszvuje u tim zabavama. Prenosio je svo blago i umjetnosti u Aleksandriji, a kako bi ugodio Kleopatri naredio je da se u Aleksandriju prebaci bogata pergamska biblioteka od 200.000 svezaka u vidu svadbenog dara. Zato nije ni čudno da su se širile priče po Rimu da Kleopatra preko Antonija namjerava da prvo zagospodari čitavim Istokom, a da onda podloži zapad, i da tako postane gospodariom Rima i vladaricom na Kapitolu.

Bilo kakav sporazum između na jednoj strani Oktavijana i rimskog tadašnjeg establishmenta i Antonija i Kleopatre sa njihovim orijentalnim i helenističkim shvatanjima o državnom uređenju, je sada postao nemoguć. Rimsko društvo još uvijek nije bilo spremno da prihvati način uprave i vladanja u stilu orijentalnih despocija i autokratija. Antonije i Kleopatra su precijenile i svoje mogućnosti, ali i spremnost Rimljana da se priviknu na tako radikalnu transformaciju uprave i načina vladanja. Da bi se došlo do despocije, bilo je ipak potrebno neko prelazno rješenje, a te činjenice će Oktavijan i njegovo neposredno okruženje biti itekako svjesni. Antonije je ipak poslao obavijest o donacijama u Rim, lakomisleno se nadajući da će ih Senat potvrditi. Naravno, Senat je to odbio.

Posljednji obračun

I konačno su sazreli uvjeti da dođe do konačnog obračuna, koji će kao posljedicu imati izrastanje novog, carskog sustava na pepelu drevne Republike. Oktavijan i njegovo okruženje, koje se sada u potpunosti uvezalo sa starom tradicionalnom aristokratijom, su započeli vrlo snažnu i djelotvornu antiantonijevsku propagandnu kampanju. Tako su se počele širiti priče o Antoniju kao osobi slabog morala, koji je ostavio vjernu suprugu (Oktaviju) dok se istovremeno upustio u aferu sa Kleopatrom. Antonije je optuživan i da je postao nalik istočnjačkim domorodcima, što je u očima Rimljana bio veliki zločin koji je vrijeđao ponos Rima. Antonijevo ponašanje je nesumnjivo ljutilo i otuđivalo od njega Rimljane, posebno one sa tradicionalističkijim shvatanjima. Kružila je i informacija da Antonije planira da ustanovi drugi Senat u Aleksandriji. Za produciranje i širenje antiantonijevske propagande najzaslužniji je bio Mecena. Antonije je čak i nekoliko puta bio pozivan u Rim, ali je ostajao u Aleksandriji. U toku 33. godine p. n. e. došlo je i do razmjene ljutitih i ogorčenih pisama između Antonija i Oktavijana. Antonije je spočitavao Oktavijanu što je Lepida eliminirao, te što je njegove i Sekstove provincije prisvojio a bilo je u tim pismima i otvorenog vrijeđanja Oktavijana za mnoge stvari. Oktavijan je spočitavao orijentalni način života i odnos prema Kleopatri, zapostavljanje Oktavije, neprestano himbeno ponašanje prema kralju Jermenije i samovoljno postupanje u „Aleksandrijskim donacijama“, gdje je dijelio ono što se smatralo svojinom rimskog naroda.

Uz sve to, zadnjeg dana 32. god. p. n. e., istekao je i posljedni mandatni period koji su imali triumviri, čime je legalna osnova i Oktavijanove i Antonijeve vlasti faktički prestala. Ova nekadašnja močna triumvirska vlast se nije obnovila, i stvoreno je i zakonsko stanje za mogućnost izbijanja novog rata. Ali i pored propagande, narod i Senat još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri ubijeđeni u potrebu otvorenog rata, a Antonije je još uvijek imao određenu podršku u Rimu i Italiji. Ali Antonije je svojim ponašanjem ipak sve više išao na ruku Oktavijanu i njegovim suradnicima i pristalicama. Tako je ponovo otišao u Grčku, gdje je pozvao i Kleopatru, pa je posjetio Efes, Samos i Atenu. Iz Atene je poslao Oktaviji otpusno pismo kojim se zvanično od nje razvodi. Dobivši pismo Oktavija je sa suznim očima napustila Antonijevu kuću u Rimu (u koji se bila vratila 36. god. p. n. e.).[210]

Do očitog neprijateljstva je došlo 1. I. 32. god. p. n. e. kada je započela konzulska dužnost dvojice Antonijevih pristalica (Gaj Sosije i nekadašnji republikanski pomorski zapovjednik Gnej Domicije Ahenobarb). Pri tome su oni neprijateljski govorili protiv odsutnom Oktavijanu, te je samo zahvaljujući jednom plebejskom tribunu spriječeno da ne prođe prijedlog protiv Oktavijanu. Kada se Oktavijan vratio u Rim, odgovorio je vrlo oštro na te primjedbe proantonijevskih konzula, koji se nisu usudili više suprostavljati Oktavijanu, pa su pobjegli u Atenu. I u antonijevskoj stranci je došlo do razmimoilaženja, pa su neki razboritiji savjetovali Antonija da raščisti sa Kleopatrom, što je ovaj odbio. Uvidjevši njegovu tvrdoglavost, mnogi su ostavili Antonija i prebjegli Oktavijanu, među kojima i Lucije Plank i Marko Titije. Oni su Oktavijanu prenijeli vrlo bitnu informaciju da se Antonijeva oporuka nalazi pohranjena kod vestalinki. Oktavijan je kako bi ojačao antiantonijevsko raspoloženje u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama, prekršio nepovredivost i svetost mjesta, i ilegalno došao u posjed Antonijevog testamenta iz hrama Veste. Po tome testamentu, čije se iznošenje u javnost prije smrti dedikanta smatralo svetogrđem, je Antonije priznao Cezariona za Cezarovog legalnog nasljednika, ostavio je svoje posjede svojoj djeci sa Kleopatrom i na kraju je kao posljednju želju imao da bude sahranjen zajedno sa Kleopatrom u Aleksandriji, umjesto u Rimu. Oktavijan je kao iskusan političar svu krivicu bacao na Kleopatru, kako bi bar na neki način neutralizirao antonijevce u Rimu i Italiji, kojih je još uvijek bio znatan broj. Antonijevim pristašama bilo je dopušteno napustiti Rim, nakon čega je Rim ostavilo oko tri stotine senatora, među kojim oba konzula.

Oktavijan i njegovo okruženje su željeli da akciju protiv Antonija predstave kao zvaničnu stvar Rimske države i kao reakciju njenih legalnih institucija. Tako je ustvari Senat zvanično objavio rat ptolemeidskom Egiptu, odnosno Kleopatri. Ali jasno se znalo da će se u ovaj rat „oficijelnog Rima“ protiv Kleopatre umiješati Antonije. Oktavijan i njegovi

[210] Antonije se već ranije vjenčao sa Kleopatrom prema egipatskom običaju i ritualu, a da se nije još bio razveo od Oktavije. Po rimskim zakonima dozvoljen je i predviđen samo monogamni brak. U očima Rimljana poligamni brakovi su ono što definira strance, a ne rimske građane. Ipak činjenica je da rimski zakoni nisu priznavali za pravnovaljani brak Antonija sa Kleopatrom koji je učinjen samo po egipatskim pravilima.

suradnici su vrlo umješno Antonija formalno gurnuli na proturimsku stranu, dok su sebe predstavili kao istinske predstavnike Rimske države i njenih starih institucija. U isto vrijeme Oktavijan je zatražio prisegu stanovnika Italije i zapadnih provincija, koji su mu povjerili zapovjedništvo u ratu protiv Antonija. Oktavijan je morao angažirati bogate slojeve, u cilju izgradnje flote. Kada je Kleopatra dobila vijest o objavi rata, Antonije je sasvim očekivano ponudio svoju pomoć Egiptu. Senat je na to odmah razriješio Antonija svih funkcija i legalnih moći koje je imao (uključujući i predviđeno konzulstvo za narednu 31. god. p. n. e.) i proglasio ga izdajnikom i otpadnikom.

Ovo je bio treći put u zadnje dvije decenije da su se trebale sukobiti vojske koje su se okupljale na zapadu i na istoku (prvi put Cezar i Pompej, drugi put triumviri protiv Bruta i Kasija). Antonije je računao i na podršku «savezničkih» kraljeva i državica na istoku, među kojima Malha iz Arabije (misli se na prostor današnjeg Jordana), Heroda iz Judeje. Antonije je raspolagao sa 100.000 pješadinaca i 12.000 konjanika. Kleopatra je dala 200 brodova i 20.000 talenata u novcu, pa je antonijevsko - egipatska flota sada imala oko 800 brodova (od kojih 500 ratnih). Oktavijan je na samom početku raspolagao sa preko 80.000 pješadinaca i oko 12.000 konjanika, te sa manje brodova od antonijevsko – egipatske flote. Uz sve to Istok je bio znatno bogatiji od ratom dobro opustošenog Zapada, koji se tek obnavljao od ratnih pustošenja, proskripcija i eksproprijacija. Pošto je raspolagao sa manje resursa, Oktavijan je bio prisiljen da povisi poreze i namete, Od oslobođenika koji su imali preko 50.000 denara, zahtijevana je 1/8 imetka, a od ostalih slobodnih je zahtijevana ¼ godišnjih dohodaka. To je prouzročilo veliko nezadovoljstvo i do bune koja se morala ugušiti. To smirivanje nezadovoljstva je Oktavijana koštalo da je svoje pripreme dovršio tek krajem 32. godine p. n. e. Oktavijansku stranku je spasila i činjenica da je i sam Antonije oklijevao da iskoristi svoju početnu prednost i provali u Italiju. Oktavijan je poduzetim mjerama na kraju uspio da nekako izjednači snage. Tako su rimske trupe pod zapovjedništvom Oktavijana su brojale skoro 200.000 pripadnika, dok je protivnička strana brojala skoro isto (izmiješana teška rimska i laka egipatska pješadija).

Bitka kod Akcija 2 . IX. 31. god. p. n. e.

Antonijevsko – egipatska flota je umjesto napada na Italiju, došla u Grčku i utaborila se i zimovala kod Akcija, kod južnog ulaza u ambrakijski zaliv. Kopnena vojska je smještena u blizini Apolonova hrama, a brodovlje u luci južno od zaliva. I to je bila strateška greška Antonija, jer je zimovanje opustilo vojsku, a oktavijanovska frakcija je prikupljalja snage i pripremala se za napad. I u proljeće 31. god. Oktavijanovske trupe su bile spremne ostaviti Italiju. Isplovivši iz Brundiziuma, oktavijanovci su zauzeli bez otpora vrlo bitan otok

Korkiru. Onda se kopnena vojska iskrcala na grčko kopno, pa se nakon određenog stupanja, utaborila na mjestu gdje će kasnije Oktavijan August podignuti grad *Nicopolis* (Grad pobjede). Tako su se u Grčkoj našli prisutni i Oktavijan i Antonije i Kleopatra. Pomorskim snagama oktavijanaca, koje su trebale da preuzmu na sebe glavni obol u borbenim operacijama, zapovijedao je Agripa. Iako su kopnene trupe suparničkih strana bile po snazi izjednačene, Agripina flota je bila snažnija. Antonijevsko – egipatska flota je bila sastavljena od većih brodova, ali sa posadom i zapovjednicima koji su bili sa znatno slabijim iskustvom. Agripini brodovi su bili manji, ali sa boljim manevarskim potencijalom i sa iskusnijom posadom. Dok je Antonije oklijevao sa brzim udarima, Agripa je preuzimao inicijativu, pa je je sa svojim brodovima ugrožavao Antonijeve linije snabdijevanja. Već u proljeće 31. god. p. n. e. Agripa je zauzeo Metonu (koja je ranije bila lojalna Antoniju), zatim Korint i Leukadiju. Jedan eskadron antonijevske flote kojim je zapovijedao Gaj Sosije (*Caius Sosius*) je porazio eskadron oktavijanske flote pod zapovjedništvom Lucija Aruncija (*Lucius Arruntius*). Ali kada je Aruncije bio pojačan sa snagama od Agripe, Sosijev saveznik kralj Kilikije Tarkondimot je poginuo a Sosije je bio prisiljen da se povuće. Tako je Agripa uspio da zagospodari otvorenim morem.

Oktavijan je odlučio da ne napada i riskira nepotrebne gubitke, pa je u njegovom okruženju odlučeno da se bitka odvija na moru gdje su oktavijanske snage bile snažnije i iskusnije. Pošto su Oktavijan i Agripa primjenjivali fabijansku taktiku oklikevanja, do bitke je došlo tek krajem ljeta. Taktika otezanja je imala negativan efekt po Antonijevu stranu jer je moral njegovih zapovjednika i vojnika padao, A pošto je preko zime, balkanska Grčka bila iscrpljena održavanjem velike vojske, počeo se 31. god. p. n. e. osjećati nedostatak resursa. Antoniju su njegovi prijatelji savjetovali da odabere bitku na kopnu, ali je Kleopatra zagovarala pomorsku bitku. Antonije se priklonio željama Kleopatre i time praktično išao na ruku Oktavijanovim planovima. To je kao posljedicu imalo da su mnogi prominentni Rimljani koji su se nalazili u taboru Antonija i Kleopatre su prebjegli Oktavijanu, npr. Gnej Domicije i Ahenobarb. Antonije je pomorske snage povečao sa 20.000 legionara i 2.000 strijelaca. I tako je Antonije pokrenuo flotu, i 2. IX. 31. god. p. n. e. namjestio je svoju flotu na ulazu u zaliv tako da je predstavljalo čvrstu skupinu poput lanca. Agripa i Oktavijan su doveli svoju flotu pred zaliv u blizini od 8 stadija, postavivši je u bojni red.

Antonijeve velike kvinkvereme su se našle nasuprot manevarski podesnijih i manjih Agripinih liburni (tip brodova koji je načelno nastao na istočnojadranskoj obali). Kleopatra je ostala iza Antonijevih linija na svome kraljevskom brodu. Antonije je u startu bio u lošijoj poziciji, jer je jedan od ranijih Antonijevih zapovjednika predao Oktavijanu ratni plan antonijevskih i egipatskih snaga. Antonije se nadao da upotrijebi svoje najveće brodove i da potisne Agripino krilo na sjevernom kraju borbene linije. Međutim, Agripina flota je ostala oprezno van dometa. Nakon podneva, Antonije je bio prisiljen da proširi svoje linije i da konačno krene na protivnika, tako što je Sosije sa svojom eskadrom krenuo naprijed. Agripina flota je u sukobu uspjela da pobijedi antonijevske i egipatske brodove, i da probije

Antonijev lančani borbeni poredak. Kopnene trupe su stajale svaka na svojoj strani i promatrale poraz antonijevsko – egipatskih brodova u jednoj vrlo žestokoj i krvavoj bitci. Kleopatra je shvativši da je riječ o porazu, sa svojim brodovima isplovila na otvoreno more i počela bježati, iskorištavajući otvor koji se pojavio u liniji blokade Agripine linije. Antonije se uspio spasiti tako što se povukao na manji brod i pobjegao u Aleksandriju. Do kraja dana, skoro kompletna antonijevsko – egipatska flota je bila uništena i to je bio završetak jedne od najvećih pomorskih bitaka u historiji. Zapovjednici antonijevskih kopnenih snaga umjesto da ga slijede u Aziju (gdje im je Antonije neposredno nakon poraza kod Akcija, naložio da se povuku), su svoje legije sedam dana nakon pobjede kod Akcija predali Oktavijanu i to bez borbe. Tome je pogodovala i činjenica da je pobjegao njen glavni zapovjednik Kanidije.

Posljednji čin

Sada je Oktavijan imao pod kontrolom blizu 60 legija (oko 360.000 vojnika) i bio je praktični pobjednik rimskih građanskih ratova. Oktavijan je položio temelje gradu Nikopolis, te je dijelio pravdu, milost i kazne. Za razliku od perioda proskripcija i neposredno nakon bitke kod Filipa, kada je Oktavijan bio brutalan i surov, sada je djelovao drugačije u skladu sa politikom pomirenja amnestiranja. Većinu je pomilovao, ali bilo je i kažnjenih kao u slučaju jednog od sinova Kuriona. Oktavijan je namjeravao da odmah krene i završi posao sa Antonijem i Kleopatrom, i došao je do Samosa, na kojem je odlučio da prezimi. Ali su mnogi od njegovih veterana bili nezadovoljni time što im nisu isplaćene obećane nagrade i htjeli su da se demobiliziraju, pa je došlo i do bune u Italiji. Radi toga se Oktavijan vratio u Brundizium, gdje mu je u susret došlo mnogo senatora i vitezova iz Rima. Nagrade vojnicima je isplatio donekle nagrade prodajom svojih i svojih prijatelja imanja, te uvjeravavši ih novim obećanjima za budućnost. Oktavijan dozvolio svojim veteranima sa najdužim stažom (mnogi od njih su bili učesnici i Cezarovih legija i ratova) da se časno otpuste iz vojske (po nekim izvještajima u visini od 10 legija). U Italiji on se ponovo latio dijeljenja zemlje veteranima, ali ovog puta nisu bila podijeljena konfiscirana zemljišta, već zemljišta kupljena za novac od italskih gradova. Nakon 27- dnevnog boravka u Italiji brzo se povrati vojsci, kako bi nastavio rat protiv Egipta. Nakon zime 31/30. god. p. n. e. Oktavijan se pokrenuo da završi priču sa Antonijem i Kleopatrom. Oktavijan se odlučio na duži pokret krečući se kroz azijske provincije i zemlje, čime je otežavao i primanje pomoći Antoniju od strane «savezničkih» kraljevstava i državica, a njih primoravao na novu lojalnost njemu = Oktavijanu. Tako je posjetio grčke i maloazijske gradove, i prebacio se u Siriju, koja je prešla na njegovu stranu.

Nalazeći se u vrlo teškoj situaciji, Antonije je nastojao da osigura pomoć kirenajske vojske pod zapovjedništvom Lucija Pinarija (*Lucius Pinarius*). Međutim, i ovaj je prešao na Oktavijanovu stranu a Antonijeve poslanike je dao umoriti, i njemu je Oktavijan naredio da pokrene svoje 4 legije prema Aleksandriji, dok će trupe pod neposrednim Oktavijanovim zapovjedništvom doći sa druge strane. Tako bi se Aleksandrija našla uklještena sa dvije strane. Da bi im se suprostavili, Antonije i Kleopatra su raspolagali sa slabim snagama. Antonije je sa oko 10.000 vojnika napao Pinarija, ali je tome prilikom bio poražen i izgubio i ono malo vojske što mu je preostalo. Antonije je uspio da pobjegne u Aleksandriju, prije nego što je Oktavijan stigao. Kako se Oktavijan približavao, i ono što je ostalo od antonijevske pješadije, konjice i flote se predalo Oktavijanu.[211] Pošto je poraz i kraj bio neminovan, Antonije je 1. VIII. 30. god. p. n. e. odlučio da sebi presudi na drevni rimski časni način tako što je sam sebe probo mačem.[212] Tome je doprinijela i lažna vijest da je Kleopatra izvršila samoubistvo. Ali prema literarnim vrelima, pokušaj samoubistva nije bio uspješan, i ranjeni, ali još uvijek živući Antonije je odveden (u jednoj dosta emocionalnoj situaciji) kod Kleopatre koja je pobjegla sa svojim služavkama u svoj mauzolej. Tu je Antonije izdahnuo na rukama svoje voljene Kleopatre, ostavljajući je da se sama suoći sa Oktavijanom. Ona se zatvorila u neku vrstu grobnice u svojoj palati, gdje je dovukla i svoje blago i gorivo, kako bi se mogla spaliti. Time je željela da Oktavijana prisili na povoljnije uvjete za predaju, jer je ovome itekako bilo stalo da je zarobi živu. Ali zahvaljujući lukavosti Oktavijanovih izaslanika Gaja Prokuleja i Kornelija Gala Kleopatra je uhvaćena živa. Nakon svoga trijumfalnog ulaska u Aleksandriju, Oktavijan se sastao sa Kleopatrom, i tom prilikom joj je dozvolio da Antonija svečano sahrani. Kleopatra je odvedena u palatu, gdje se relativno dobro postupalo sa njom, ali pod strogim nadzorom. Kleopatra je pokušavala da utiče na različite načine na Oktavijana kako bi poboljšala svoj i svoje djece položaj, ali Oktavijan je na sve to ostajao hladan.

Kleopatra je tako ostalo da posljednjim naporom moli Oktavijana da poštedi Cezariona. Oktavijan je to odbio, a nedugo zatim je obaviještena da će biti izložena u njegovom trijumfu u Rimu. Kako bi izbjegla to poniženje, Kleopatra je izvršila samoubistvo 12. VIII. 30. god. p. n. e., zajedno sa svojim služavkama Iras i Harmion, tako što je pustila da je ugrize zmija otrovnica. Kleopatrina posljednja volja je bila da bude sahranjena zajedno sa Markom Antonijem. Oktavijan je ispunio tu njenu želju i dao da bude sahranjena pored Marka Antonija.

[211] Kada je Oktavijanova vojska zauzela Peluzij, postalo je jasno da se Egipat neće moći odbraniti. Jedini manji uspjeh antonijevskih snaga je bilo to što su napali oktavijanovsku konjicu pred Aleksandrijom i uspjeli je suzbiti. To je Antonija osmjelilo da se pokuša upustiti u posljednjoj bitci koja bi se vodila i na moru i na kopnu. Ali njegovo brodovlje i konjica pređoše na Oktavijanovu stranu, a pješadija je bila potučena. Tako je Antonije izgubio svaku nadu.

[212] Antonije je prvo zapovijedio svome robu Erosu da ga ubije, ali je ovaj umjesto toga mač zario u sebe.

Vijest o Antonijevoj smrti i porazu njegove frakcije, kao i osvajanju Egipta je u Rimu javno obznanio Ciceronov sin, inače konzul sufekt za 30. god. p. n. e. Za vrijeme konzulata mlađeg Cicerona, Senat je uklonio statue Antonija, derogirao njegove javne počasti, i dekretom zabranio da niko iz roda *Antonia* više ne smije nositi ime Marko. Tako je na simboličan način sudbina odredila da tačku na djelo Marka Antonija stavi Ciceronovo ime.

Sudbina 17 – godišnjeg Cezariona je isto bila nesretna. Kada je postalo očito da će Aleksandrija pasti u Oktavijanove ruke, Kleopatra je poslala Cezariona u crvenomorsku luku Bereniku, eventualno kako bi mogao pobjeći u Etiopiju ili Indiju. Ali ga je izdao njegov tutor, i Cezarion je vraćen u Aleksandriju gdje je dječak bio uhapšen i ubijen, jer je „loša stvar da ima mnogo Cezara". Tako je Oktavijan, davši da se ubije Cezarov biološki sin, elimirao konkurenciju za Cezarovo nasljedstvo i bogatstvo. Od strane oktavijanovskih ljudi likvidiran (vjerojatno jer je od strane oca bio određen za legitimnog i oficijelnog nasljednika) je i stariji Antonijev sin Marko Antonije Antil (*Marcus Antonius Antyllus*), dok je mlađu sin Jul Antonije (*Iullus Antonius*) pošteđen. Zanimljivo je da su djeca Antonija i Kleopatre (Aleksandar Helije, Selena i Ptolemej Filadelf) pošteđena, da bi kasnije bila izložena u Oktavijanovom trijumfu. Nakon toga su prepuštena Oktaviji da brine o njima i podiže ih zajedno sa svojom djecom koju je imala sa Antonijem. August Oktavijan je godinama kasnije uredio da se Selena uda za Jubu II. prvo kralja Numidije, kasnije Mauritanije. U trijumfu je umjesto izložene Kleopatre bila nošena njena slika.

U roku od mjesec dana od zauzimanja Alekandrije, Oktavijan je proglašen faraonom (i u listama faraona njegovo ime se pojavljuje nakon imena Cezariona), i bogati Egipat je postao njegov osobni posjed i nije se u početku smatrao posjedom rimskog naroda, odnosno rimskom provincijom. Osvajanje Egipta donijelo je Oktavijanu ogroman plijen: u njegove ruke prešli su blagajna i ogromna bogatstva egipatskog dvora. Oktavijan je dobio mogućnost da darežljivo nagradi svoje vojnike i pokrije sve dugove. On je postao vrhovni vlasnik čitave egipatske zemlje, i od tog vremena egipatsko žito igra veliku ulogu u opskrbi stanovništva grada Rima. Svoje pobjede Oktavijan je proslavio sa trostrukim trijumfom 13., 14. i 15. VIII 29. god. p. n. e. Tada su proslavljene pobjede u Iliriku, kod Akcija i zauzimanje Egipta.

Pad Aleksandrije je simbolički označio u isti mah završetak više historijskih pojava. Likvidiranjem Cezariona nije samo završila helenistička, ptolemeidska linija egipatskih faraona, nego je do konca došla i skoro 3.000 godina dugačka faraonska egipatska historija. Smrću Kleopatre i gašenjem nezavisnosti posljednje helenističke države, završila je i historija egejsko – grčko – helenističkog svijeta, koja je trajala najmanje 1.500 godina. Zanimljivo je da se početak historije grčkog svijeta često obilježava sa dešavanjima vezanim za ljubavnu priču Helene i Parisa, i sukladno sa tim Trojanskim ratom i Ilijadom. A evo i završetak njegove historije je omeđen sa isto jednom ljubavnom pričom i to Marka Antonija i Kleopatre. I sa smrću Antonija, rimski svijet se konačno našao nakon skoro 470

godina ponovo našao u rukama samo jednog čovjeka. Republika je nestala, triumvirati i duovirati su nestali, ostao je samo jedan autokrata. Ali ako je nestala drevna sloboda, došao je i mir za kojim je rimski svijet čeznuo već decenijama. Oktavijan je sada samo trebao da odredi u kojem pravcu će se razvijati nova vlast i novi sustav kojem će se neminovno na čelu nalaziti jedan čovjek. Put koji je on, odnosno njegovo okruženje izabralo, voditi će neminovnoj transformaciji stare Republike (sa oligarhijskim i demokratskim elementima) u sustav u kojem dominiraju više monarhijski elementi.

Šta dalje?

Nakon zauzimanja Egipta i kada je postala jasna činjenica da se na čelu čitavog rimskog svijeta nalazi samo jedan čovjek, pred njim ali i pred njegovim okruženjem se jasno postavilo pitanje šta dalje?, odnosno kako urediti novi sustav, koji bi bio i funkcionalan i trajan. Restauracija starog republikanskog sustava sa svim njegovim institucijama u punoj snazi je praktično bila neizvodiva. Čak i da je želio Oktavijan nije mogao tek tako da se razriješi svih ovlasti i povuće u privatni život. Niko nije garantirao da se ponovo ne bi pojavili neki ambiciozni pojedinci koji bi, pozivajući se na neke ideološke principe, ne bi upustili u avanture sa nasiljem i ratovima. Nesumnjivo bi ponovo uskrsnule i stare stranke koje bi nastavile sa uništavanjem rimskog društva. Strah od obnavljanja ratova, nereda i sa tim povezanih nedaća i nesigurnosti kod stanovništa Rima, Italije i provincija se isto morao uzeti u obzir. Upravo zbog toga je pobjeda Oktavijana izazvala val optimizma u Italiji. Obično stanovništvo je garanciju za rješavanje čitavog niza nagomilanih problema vidjelo sada samo u Oktavijanu. Kako se situacija stabilizirala tako su cijene zemlje i nekretnina počele rasti, a trgovina se obnavljala.

Građanski ratovi i nasilni slom starog sustava uslijed borbi stranaka i ambicioznih pojedinaca doveli su Rim i Italiju, kao i dobar dio provincija u stanje kaosa. Potreba za redom i uspostavom sustava koji bi garantirao rimsku upravu i imovinske odnose, je bila više nego jasna. Međutim, iako je sada vladalo jako raspoloženje za uspostavom mira i stabilnosti, istovremeno taj isti rimski svijet još uvijek nije bio spreman da prihvati neku vrstu samovoljne autokratije, despotije, kraljevine u klasičnom smislu ili Cezarovog univerzalnog carstva. Tradicije republikanskog osjećaja i građanskih prava su još uvijek bile prisutne, i nisu se mogle tek tako ugušiti. Oktavijan i njegovi suradnici, u prvom redu Agripa, Mecena i Livija su uostalom pred sobom imali i iskustvo samog Cezara, koji je potcijenio republikanska i građanska osjećanja Rimljana. Naravno, nakon završetka i III. građanskog rata moralo se računati sa još jednim močnim faktorom, a to je bila rimska profesionalna armija. Ta institucija se pokazala kao vrlo močan segment uprave i vlasti, i na

čije se raspoloženje moralo računati u svakom oblikovanju novog sustava. Kako se čini rješenje ovog pitanja nije prepušteno brzini, jer je nakon zauzimanja Aleksandrije, još par godina (29. i 28. god. p. n. e.) prošlo u nekoj nejasnoj i nedefiniranoj političkoj i upravnoj poziciji. Proces nastanka principata se tako odvijao sigurno u prilično detaljnoj analizi, i „vaganju“ svih faktora, potencijala i potreba. Oktavijan je inače u ovom periodu obnašao praktično kontinuirano dužnost konzula. A za 28. god. p. n. e. dobio je za kolegu – sukonzula Marka Vipsanija Agripu, što je bilo predviđeno i za narednu 27. god. p. n. e. Konzulska ovlaštenja su mu davala pravo zapovijedanja vojskom, a već ranije dobivena tribunska moć mu je osiguravala nepovredivost ličnosti i pravo kontrole nad Senatom i narodom. Ipak to nedefinirano stanje nije se moglo zadržati zauvijek. U tome pogledu je zanimljiv opis, koji daje Kasije Dion, razgovora Oktavijana, Mecene i Agripe o tome koji je najbolji put rješavanja ovog političko - sistemskog vakuma. Po tome vrlo opširnom dijelu Kasijevo djela (knjiga LII, 1 - 41) Agripa je savjetovao obnovu republikanskog sustava, Mecena je bio suprotnog mišljenja zastupajući centralizirano monarhijsko uređenje. Po Kasiju Dionu, Oktavijan se ipak više približavao mišljenju Mecene, nego Agripe. Isto po Dionu, on ipak nije odlučio da prihvati odjednom sve savjete Macene. Ustvari kada se bude iskristaliziralo i profiliralo mišljenje kakva Rimska država treba da izgleda ubuduće, to će najviše ličiti na kompromis između onih stavova koje je Dion pripisivao Agripi i onih koje je pripisivao Meceni. Sada je samo trebalo da se to i provede kroz zvanične institucije i da se tako legalizira, formalizira i postane funkcionalan novi sustav. I u januaru 27. god. p. n. e. će biti sazvana senatska sjednica na kojoj bi se trebali položiti temelji novog sustava – principata, i tako formalno završiti sa republikanskim sustavom (koji je efektivno prestao funkcionirati par decenija ranije.)

Razlozi nestanka Republike

Kostur političkog ustavno – zakonskog sustava Rimske Republike formirao se u ono vrijeme kad je Rim bio relativno mali grad-država. Osnovna načela rimskog političkog uređenja ostajala su nepromijenjena, iako je Rimska Republika obuhvatala sve veći teritorij, da bi na kraju bile podčinjene sve zemlje Sredozemnog mora. Novo stanje nije naišlo na adekvatana odgovor u rimskom političkom sustavu. Na provincije se nije gledalo kao na dijelove jedinstvene države, već kao na posjede rimskog naroda (*praedia populi Romani*), kao na oblasti na koje se proteže njegova vlast (*imperium*). Nemilosrdno iskorištavanje provincija, koje je neke oblasti dovodio do potpunog upropaštavanja, izazivalo je ustanke, koji su dovodili u pitanje vladavinu Rima nad pokorenim teritorijima. Rimsko zakonodavstvo predviđalo je stroge kazne za zloupotrebe u provincijama. Sudski procesi,

koji su često vođeni u to doba, nisu imali u vidu interese rimskih podanika, već su samo bili sredstvo za borbu između pojedinih predstavnika vladajućih grupa. Objektivnu nužnost predstavljao je prijelaz na takvo političko uređenje koje će izmijeniti metode i oblike upravljanja iskorištavanja provincija. Senatorski nobilitet se pokazao nemoćnim da izvrši izmjene u državnom uređenju koje bi odgovarale objektivnom stanju stvari – prerastanju Rima od italske politije u svjetsku imperiju, dotada nezabilježenu u historiji mediteranskog i europskog svijeta. Sredinom I. st. p. n. e. vitezovi nisu igrali samostalnu političku ulogu. Pojedini njihovi predstavnici pružali su podršku senatorskim grupacijama, drugi su pak nastojali sačuvati svoju neutralnost i ostati izvan politike, zadovoljavajući se ekonomskim i poslovnim radnjama. Zajedno s propadanjem seljaštva i raspadanjem rimsko – italske demokratije nestajalo je preduvjeta za daljnju demokratizaciju rimskog političkog uređenja. Među gradskim plebsom bile su još žive tradicije stranke populara, ali su demokratske parole gubile svoj realan sadržaj, pretvarajući se u obične demagoške poklиće ambicioznih i bezkrupuloznih pojedinaca. Tijekom borbe između rimskih stranačkih grupacija, kao što se to može vidjeti na primjerima Marija, Sule, Katiline i istog tog Cezara, predstavnici stranaka (po pravilu iz reda nobiliteta ili vitezova) obraćali su se slobodnoj gradskoj sirotinji, pa čak i robovima, što je u određenoj mjeri predstavljalo prepreku za gušenje revolucionarnog pokreta donjih slojeva slobodnog stanovništva (kao npr. za vrijeme Rane Republike, Srednje Republike i u doba Grakha), pa i robova. Iskustvo klasne borbe u razdoblju nakon Sule pokazalo je da je prijelaz na vojnu diktaturu bio neizbježan. Cezar je bio dosljedniji od Pompeja, koji je htio zadobiti apsolutnu vlast, a istovremeno sačuvati vladavinu nobiliteta, koji je branio starorepublikanska načela.

Republika je počivala na osjetljivom sustavu ravnoteže i harmonije između ideja monarhije, demokratije i oligarhije, te različitih javnih institucija, staleža, klasa, tribusa, gradova, provincija i interesa. Onog trenutka kada je ta klackalica narušena, uslijed agrarne krize, otvoren je put ka tome da na kraju prevlada samo jedna ideja i to ona monarhijska. Tako je ustvari cjelokupna historija Kasne Republike bila doba kontinuiranog ruiniranja rimskog republikanskog sustava i njegovih institucija, a jačanja novih institucija u prvom redu svemoćne soldateske. Profesionalna vojska se u toku građanskih ratova pretvorila u argument sile, koji se uvijek morao primarno uvažavati. Stari rimski republikanski ideal je bilo civilno društvo, što je Ciceron u svome djelu *De Officiis* izrazio riječima „*cedant arma togae*“, u značenju da oružje i vojska uvijek mora uzmaknuti pred civilnim ovlastima i dužnostima. Sada kada je nestalo republikanskog sustava, i profesionalna vojska je došla na svoje, kao najmoćnija institucija Države. Uz to je uslijed ponovnih podjela zemljišta došlo do promjena u italskom zemljišnom vlasništvu. Oktavijanu bliski ljudi bili su vlasnici ogromnih latifundija; istovremeno stekli su veći značaj nego prijašnji vlasnici srednjih zemljišnih čestica. To su bili Cezarovi veterani, naseljeni po italskim gradovima, koji su za sve što imaju dugovali Cezarovom nasljedniku. Sve te promjene u socijalnim odnosima našle se svoj odraz u ideologiji tog vremena. Žeđ za mirom, težnja ka povratku starinskih

običaja, odricanje od aktivne političke borbe – sve je to doprinijelo ideološkom opravdanju i teorijskom zasnivanju vladavine Oktavijana Augusta nad Rimskom državom. Istina, u Rimu i Italiji ostao je priličan broj pristaša republikanskog oblika uprave; mnogi su bili uvjereni da se treba vratiti idealnom poretku daleke starine. Otvoreni prijelaz na apsolutnu monarhiju, kao što je to pokazao primjer Julija Cezara, bio je za Rim neprihvatljiv. I zbog toga poslije građanskih ratova formirao se specifičan politički oblik, koji je dobio naziv principat. Rimljani iznureni građanskim ratovima, proskripcijama, prekomjernim porezima, pljačkama, bježanjem robova i njihovim ustancima, uništavanjima, eksproporacijama, mobilizacijama, i totalnim odsustvom sigurnosti i ostalim nedaćama su sada bili spremni na bilo šta samo da se dobije sigurnost i mir. Naravno, na duge staze će se pokazati koliko je za Rim bilo ubistveno što su napušteni primjeri i ideali rano i srednjerepublikanskih Rimljana. Jer sloboda i Republika su ipak širili Rim, dok će ga Carstvo konzervirati i pustiti da tako polako izdiše i postane nemotiviran za napredovanje. Republika, kakva god da je bila, je ipak imala svojim sustavom i postojanjem jednu prednost u odnosu na sustav principata koji je uveo Oktavijan August, jer je u načelu stari republikanski sustav ustvari pospješivao i stalno održavao na potrebnoj razini osjećaj opće dužnosti kod rimskih građana bez obzira na njihov imovinski i staleški položaj i tako osiguravao uvijek i dovoljno vojnika, ne samo za vanjske nego i za građanske ratove. Za Rimljane starog kova koji su u republikansko doba stvorili imperij na Mediteranu sustav jedna država – jedan vladar nije bilo idealno rješenje. Osjećaj da ste stvarni sudionik države, da i vaša riječ, vaš glas ima neko značenje ima veliko značenje po stabilnost i razvitak određene zajednice. Autokratske ili oligarhijske zajednice zato nemaju taj privilegij da se u svojoj odbrani mogu pouzdati samo u svoje građane.

U principatu stvarna vlast se nalazila u rukama jednog čovjeka koji je svoju moć sada zasnivao prije svega na lojalnosti stalne, profesionalne armije koja je dobro plaćena. Ostatak građana, koji je predstavljao neku vrstu rezervnog sastava legija, je tako izgubio pravu volju za učešćem u armiji. Po prirodi stvari čovjek se uvijek lakše odvaži na učešće u borbi i žrtvovanje ako se bori za sustav u kojem on ima i praktično pravo učestvovanja u političkom životu ili neku metafizičku ideju, a ne za onaj sustav makar riječ bila i o njegovoj domovini u kome je i pored njegove teorijske dominacije stvarna vlast koncentrirana u rukama nekolicine ili samo jednog pojedinca.

Tako su rimski građani postupno istiskivani kao subjekt političkog života, postajući već za Augustove vladavine samo objekt političkih odluka, i pored Augustovog formalizma i zaogrtanja starim državnim institucijama. Principat je jednostavno svojim djelovanjem za samo par desetljeća u tolikoj mjeri podrio stari rimski, građanski osjećaj prava i obaveza da je, kada je došlo do izbijanja ustanka 6. god. n. e., u Iliriku i poraza u Teutoburškoj šumi 9. god. n. e. u pitanje bila dovedena i jedna tako bitna stvar za državne interese kao što je regrutiranje dovoljnog broja legionara. Jer dok je režimu principata odgovaralo opadanje i zainteresiranosti i svijesti građana o njihovim pravima koja su imali za vrijeme republikanskog režima, kao neminovna prateća pojava toga procesa odvija se i recipročno

opadanje osjećaja i svijesti o dužnostima toga istoga građanina, sve dok on ne bude na kraju zamijenjen sa ne više građanskom sviješću nego podaničkom sviješću. Pored toga, evidentno je da je i razvoj hedonističkog načina života (što je uzročno – posljedično vezano sa opadanjem građanske svijesti i odgovornosti) koji je polako u sve većoj mjeri zahvaćao više klase rimskog društva utjecao i na smanjene motivacije za vojničku službu, ali i na smanjenje nataliteta u višim slojevima rimskog društva (senatorima i vitezovima) tendencije protiv koje će se August žestoko boriti svojim zakonodavnim mjerama.

Sa druge strane činjenica je da je stari politički sustav sa početkom II. građanskog rata praktično prestao da funkcionira i se više nije moglo ići u obnavljanje nečega što je propalo. Uz to *Pax Romana*, koji je ustanovio Oktavijan August je bio jedan od najdužih perioda mira u zabilježenoj historiji Europe i Mediterana. Mir je donio mogućnosti za smanjivanje nagomilanog stresa u zajednicama Mediterana. Stabilnost je donijela mogućnosti svestranog rada na čitavom nizu polja, od književnosti do graditeljstva. Tek rođeni principat će u u svojim prvim decenijama nesumnjivo imati pozitivan efekt po život stanovnika Imperija. Uz to, potrebno je navesti da je režim principata najdugovječniji sustav koji će u svojoj historiji imati Europa i Mediterana, jer će trajati nešto više od tri stoljeća. Oktavijan August i njegovi suradnici su nesumnjivo bili postavili dobre temelje za efikasnu upravu.

Zatvaranje vrata hrama Janusa

Za vrijeme svoga petog konzulstva, Oktavijan je dobio vrlo vrijedno odlikovanje. Rimski Senat je 29. god. p. n. e. naredio da se zatvore vrata hrama Janusa na Forumu prvi put nakon perioda od preko 200 godina. U rimskoj drevnoj simbolici otvorena vrata hrama Janusa[213] su znak da je u tijeku ratno stanje, a zatvaranje bi značilo dovršenje ratova. Ovo je bilo treće zatvaranje vrata hramova u dotadašnjoj rimskoj historiji. Prvo je tradicionalnog karaktera i navodno se desilo za vrijeme Numa Pompilija, a drugo je uradio Tit Manlije 235. god. p. n. e. Ovim činom je Senat želio odati veliko priznanje Oktavijanu, kao osobi koja je donijela mir. I upravo će to donošenje i proklamiranje mira postati ključna ideološka mantrica budućeg augustovskog režima. Nakon Oktavijanovog zatvaranja, vrata hrama Janusa su još dva puta zatvorena i to četvrti put za vrijeme Nerona 66. god. n. e. i konačno peti put za vrijeme Vespazijana 70. god. n. e.

Ali i pored simboličkog zatvaranja vrata hrama Janusa, stanje na granicama je bilo daleko od mirnog. Čitav niz sukoba manjeg intenziteta na granicama mogao je vrlo lako da eskaliraju u veće vojne pokrete, pa i otvorene ratove.

[213] Hram Janusa je imao vrata na oba svoja kraja, a unutar hrama se nalazila statua boga Janusa sa dva lica.

Sukobi u Galiji

Narodi Morini i Treveri iz Kosmate Galije, su se 30. god. p. n. e. pobunili protiv rimske vlasti. Germanski Svebi su prešli Rajnu kako bi pobunjenicima dali podršku. Morini su bili poraženi od Gaja Karina (*Caius Carrinas*) prokonzula Galije (od 31. god. p. n. e.), koji je nastavio da potiskuje i Svebe. Za svoje uspjehe na Galskoj granici Gaj Karin je nagrađen zajedničkim trijumfom sa Oktavijanom 29. god. p. n. e. Treveri su se sukobili sa novim prokonzulom Gajem Nonijem Galom (*C. Nonius Gallus*) 29. god. p. n. e. i bili su poraženi, dok je Nonije počastvovan nazivom imperator.

Egipat

Prefekt Egipta Gaj Kornelije Gal (*Caius Cornelius Gallus*; čuveni rimski pjesnik, govornik i političar) je 30. god. p. n. e. ugušio dva manja revolta u Heroonpolisu u delti Nila i u Tebaidi na jugu. Gal je čak poveo i vojsku južnije od Prve katarakte na Nilu. U tom pojasu je ustanovio marionetsku puppet državicu *Triacontaschoenos*, koja je sa svojim marionetskim kraljem trebala Rimljanima da služi kao tampon zona prema Etiopiji, odnosno semitsko – afričkom kraljevstvu Aksum. I pored ovih uspjeha Kornelije Gal je izazvao neraspoloženje Oktavijana jer je podigao spomenik u Philae, kako bi proslavio svoje uspjehe. Egipat je smatran privatnim posjedom Oktavijana, i ovo je na neki način značilo ugrožavanje njegovog autoriteta. Gal je optužen po nekim različitim optužbama i protjeran, a 26. god. p. n. e. je završio sa životom. U Egiptu ga je zamijenio novi prefekt Elije Gal (*Aelius Gallus*).

Pohod Marka Licinija Krasa na središnji Balkan (29. – 28. god. p. n. e.)

Još uvijek principat nije bio zvanično proglašen (dešavati će se u ovom intermezzo periodu, kada se tek trebala utvrditi načela buduće uprave.), a jedan primjer će vrlo slikovito ukazivati u kojem pravcu će se ubuduće i Rimska država i rimsko svijet kretati. Riječ je o odnosu prema briljantnoj pobjedi Marka Licinija Krasa na središnjem Balkanu. Marko Licinije Kras Mlađi, inače unuk triumvira Licinija Krasa (koji je poginuo kod Kare), je bio konzul za 30. god. p. n. e., (iako ranije nije bio pretor) zajedno sa Oktavijanom. Zanimljivo

je da je Kras Mlađi ranije ratovao na strani Seksta Pompeja i Marka Antonija, prije nego što je prešao na stranu Oktavijana. Kao prokonzulsko namjesništvo je dobio Makedoniju. Već po dolasku upetljao se u sukob sa središnjo balkanskim narodima sa sjeverne makedonske granice. Povod za taj pohod je bio prelazak Bastarna preko Dunava i zaposjedanje dijela Mezije (današnja sjeveroistočna Srbija i sjeverna Bugarska), te potčinjavanje Tribala i drugih središnjobalkanskih zajednica. A kada su prešli planinu Hem (današnja planina Balkan u Bugarskoj), i provalili u zemlju tračkih Denteleta (koji su bili ugovor o savezu vezani sa Rimom) Kras Mlađi je odlučio intervenirati u korist slijepog Sitasa, kralja Denteleta. Aktiviranje Krasa i njegove vojske je dovelo do paničnog bjekstva Bastarna. Kras Mlađi je nastavio pohod i prešao je u Meziju, gdje je uspješno vodio osvajanja. Kada su pobijeđeni Mezi, Kras Mlađi se sa Bastarnima suočio kod rijeke *Ciabrus* (današnja Tsibritsa u Bugarskoj). Bastarni su poslali izaslanstvo sa molbom da ih ne proganja dalje, jer oni Rimljanima nisu učinili nikakvu štetu. Kras Mlađi je prevario izaslanstvo odugovlačeći sa odgovorom, a čak ih je i napio vinom kako bi od njih izvukao informacije o planovima Bastarna. Za to vrijeme Kras Mlađi je pregrupio vojsku, povlačeći vojsku dublje u šumu, dok je manji odred vojske kao mamac ostavio ispred te vojne glavnine. Bastarni misleći da je taj izviđački odred rimske vojske usamljen, su napali mamac i ušli dublje u gustu šumu gdje su bili sasjećeni. To je bio veliki poraz Bastarna, germanskog naroda koji je dugo vremena ugrožavao Balkanski poluotok. Sam Kras Mlađi je izvojevao jednu veliku pobjedu, jer je osobno ubio bastarnskog vođu Delda, što je vrlo rijedak događaj u rimskoj historiji. Borbenu opremu Delda, bi po starim rimskim običajima, Kras Mlađi trebao posvetiti kao *spolia opima* Jupiteru Feretriju. Kras Mlađi je nastavio sa uništavanjem Bastarna južno od Dunava, i to koristeći i pomoć Rola, kralja Geta. Veliki broj zarobljenika je bio podijeljen među vojnicima. Nakon sloma Bastarna, Kras Mlađi je ponovo posvetio pažnju Mezima, uspjevši da ih potčini koristeći raznorazna sredstva. Kada je došla zima, Kras Mlađi se povratio na prijateljska području (uz put je stalno bio ugrožavan i napadan od nekih tračkih zajednica), izgleda zadovoljavajući se onim što je postigao prve godine rata.

Naredne godine Bastarni, željeći se osvetiti za poraz a smatrajući da ih Mlađi Kras sa svojom vojskom neće ponovo ugrožavati, su ponovo prešli Dunav i napali Sitasa i Dentelete. U procjeni su se prevarili, i Kras Mlađi je usiljenim maršem došao do njih, porazio ih i primorao na mir po njegovim uvjetima. Nakon te pobjede, odlučio se osvetiti onim tračkim zajednicama koje su ga uznemiravale za vrijeme zimskog povlaćenja. Ne bez teškoća je uspio da porazi neke od tih zajednica kao što su Medi i Serdi, koristeći i zastrašivanje kao što je sjeća ruku zarobljenika. Kras Mlađi je jedino poštedio tračke Odrize, jer su bili povezani sa službom kulta Dioniza i jer su njihovi predstavnici došli do Krasa Mlađeg bez oružja (praktično se predajući). Kras Mlađi je Odrizima čak predao dio teritorija gdje su oni slavili Dioniza, a koji je bio okupiran od tračkih Besa. Kras Mlađi se morao ponovo upustiti u poslove na sjeveru, prema Dunavu, jer je Rol zatražio pomoć

Rimljana zbog njegovog sukoba sa Dapiksom, isto kraljem jednog od getskih zajednica. I tu je Kras Mlađi izvojevao pobjedu, prosto uništavajući neprijateljski snage, i na kraju stavivši pod opsadu Dapiksa u jednoj utvrdi. Ipak jedan stanovnik utvrde, koji je znao grčki, je ponudio i izdejstvovao pad utvrde. Dapiks je tom prilikom nastradao, a njegov brat je zarobljen, da bi ga kasnije Kras Mlađi oslobodio. Rimljanin je poveo i uspješnu operaciju protiv velike pećine Ciris, u koju se sklonio veliki broj domorodaca. Kras Mlađi je jednostavno zazidao sve ulaze u pećinu, i tako domorodce primorao glađu na pokoravanje. Ali Kras Mlađi se nije zaustavio, nego je nastavio uspješno potčinjavanje Geta i Mezije i područja Donjeg Dunava. On je npr. napao kraljevstvo Ziraksa, jer je čuo da se u najvažnijoj utvrdi Genukla toga kraljevsta nalaze standardi koje su Bastarni bili oteli Gaju Antoniju. Velikim pohodom Krasa Mlađeg, rimski imperij se i teritorijalno pomakao sve do obala Donjeg Dunava, čime je Rim konačno nakon skoro 120 godina na zadovoljavajući način riješio pitanje sjeverne i istočne granice makedonske provincije, koja je bila redovno ugrožavana. I pored briljantnih pobjeda, sa relativno malim vojnim snagama, Marko Licinije Kras nije dobio sve ono što bi u republikansko doba dočekalo jednog tako uspješnog zapovjednika. Oktavijan jednostavno nije želio da uspjeh jednog individualnog zapovjednika, koji nije bio ni član njegove familije niti njegovog neposrednog okruženja, zasjeni njegovu poziciju i njegov prestiž kao vrhovnog vođe rimskog naroda i rimske vojske. Kras Mlađi tako nije primio agnomen *Scythicus* u znak svoje pobjede, a nije primio ni titulu *imperator,* koja se do tada dodjeljivala pobjednicima u ratu. Time je Oktavijan jasno stavio do znanja da on ima ekskluzivno pravo na tu titulu, što će biti i prvi korak ka transformaciji te nekada ad – hoc dodjeljivanog naziva različitim pojedincima u osnovnu carsku titulaciju. Ovakvim ponašanjem prema Krasu Mlađem, Oktavijan je naglasio da je on kao vrhovni poglavar cjelokupne vojske taj koji je i vrhovni „uživatelj“ pobjeda i uspjeha svojih zapovjednika i namjesnika, makar se uopće ne pojavljivao na bojnom polju ili ugroženoj provinciji. To načelo će slijediti i svi budući princepsi i dominusi rimskog imperija. Ipak Kras Mlađi je dobio pravo na trijumfalnu procesiju u Rimu.

RIM, ITALIJA I PROVINCIJE

Grad i Italija

Za vrijeme kasne Republike, grad Rim se u potpunosti transformirao iz grada sa italskim odlikama u kosmopolitski grad. Pečat tome razvitku davao je veliki broj robova, oslobođenika, i slobodnih ljudi koji su u Grad stizali iz najrazličitijih razloga iz najrazličitijih dijelova tadašnjeg svijeta. To je naravno u Grad i Italiju unosilo i njihove tradicije, kulturne i religijske i kultne elemente. Strani, posebno orijentalno – mistični kultovi su ostvarivali značajnu impresiju po stanovnike. Kosmopolitsko raspoloženi Cezar je i legalistički dopustio štovanje kult Izide i jevrejskog Jehove.

Rimska osvajanja i uspostava hegemonije na Mediteranu i u Zapadnoj Europi su nesumnjivo vodila kosmopolitizaciji ne samo Grada, nego i Italije i čitavog mediteranskog i zapadnoeuropskog svijeta. Tome je doprinosilo znatno povećanje kretanje i to se samo onih koji su bili obavezni ili prisiljeni na to (vojska, dužnosnici, zarobljenici, sluge, robovi), nego i posebno onih koji su se selili i kretali po svojom volji ili po svojim interesima (i to iz raznoraznih razloga kao što su npr. kolonizacija, trgovina i druge privredne i vanprivredne djelatnosti, sticanje obrazovanje, pa i obični avanturizam i emocionalne potrebe). Iz Italije je tako otišao dio stanovništva i razlio se širom Mediterana i Zapadne Europe, a Rim i Italiju su se slijevale rijeke stranaca (posebno sa istoka). Posebno brojne zajednice stranaca trgovaca, lihvara i poslovnih predstavnika bile u lukama kao što su Ostija, Puteoli i Brundizium.

Inače činjenica je da su pojedini predjeli Italije, uslijed odvijanja agrarne krize i procesa latinfundizacije doživjeli depopulaciju. Nekada gusto naseljeni predjeli su bili raseljeni, i pauperizovani seljaci su se pretvarali i gradski plebs, koji se zbog nepostojanja industrije u koju bi bio uposlen, pretvarao dobrim dijelom u lumpenproletarijat. Manufakturna proizvodnja, trgovina i zanatstvo jednostavno nisu mogli uposliti ne samo oslobođenike i strance, nego i seljake koji su „trbuhom za kruhom“ stizali u gradove Italije, posebice Rim. Zato se i tuži Varon da su nekada gusto naseljene zajednice sada opustjele. Cezar je nastojao da zadrži u Italijane što je moguće više u samoj Italiji, pa je tako donosio odredbe da senatori nesmiju, izuzev po državnim i službenim poslovima, izostajati iz Italije. Ostali Italijani – rimski građani, u starosti od 20 do 40 godina a koji su sposobni za zenidbu se zabrani boravak vak Italije u neprekidnom roku preko 3 godine. Uostalom uslijed savezničkog rata i dva građanska rata koja su se vrlo žestoko vodila, Italija i njene zajednice su prilično stradale i uveliko promjenile, i Italija oko 100. godine p. n. e. i ona iz 44. god.

p. n. e. bile su različite zemlje. Zanimljivo je da su navedena tri rata dodatno pospješila proces romanizacije i etničkog i jezičkog unificiranja Italije.

Predstavnici rimsko-italskih bogatijih i viših slojeva u Grad su dolazili radi karijere, boljeg obrazovanja, dok su niži slojevi dolazili iz ekonomskih i socijalnih razloga (kako bi učestvovali u dobijanju žita). Komunalna uprava samog Grada nije bila na visini, posebno je njen sigurnosti aspekt bio loš. Lumpenproleterski sloj se naglo povećao, i bilo ga je sve teže kontrolirati. Oni su se organizirali u kolegije, koji su često bili pandan za raznorazne kriminalne aktivnosti, špekuliranja, iznuđivanja i ulične razuzdanosti. Lumpenproletarijatu nije bilo loše u tadašnjem Gradu, stranačke borbe su stvorile kaotičnu situaciju, iz koje je ovaj sloj izvlačio korist. Njihove usluge su koristili razni ambiciozni političari, dobijali su žito, a čak 62 dana u godini su zapremale različite religijske i kultne svetkovine, pa su vrlo česte bile slave i ulične zabave i procesije. Vrijeme se provodilo na ulicama, u krčmama, javnim kućama i toaletima. A najželjenija zabava su bile gladijatorske borbe, zatim druge igre i na kraju teatar. Lumpenproletarijat je unosno prodavao i svoja politička prava, posebno glas u komicijama. Umiljavanje gradskom plebsu, preko raznih javnih zabava i igara, te klasičnom korupcijom i kupovinom glasova su uzeli velikog maha i svako ko je želio da postigne visoku političku karijeru je morao da pribjegava ovim mjerama. Tako je 54. god. p. n. e. kupljena konzulska čast za 10 miliona sestercija. Inače sa sve većim turbulencijama u rimsko – italskom društvu, građanskim ratovima i stranačkim nemirima, kao i dubokim socijalnim raslojavanjem moral je prilično pao, i stare vrijednosti su se topile. A to je vrlo plodno tlo za korupciju, pad čudoređa, falsificiranje, kršenje zakletvi i dogovora. O tome slikovito govore slučajevi Aula Kluentija Habita (*Aulus Cluentius Habitus*), bogatog i uglednog građanina iz samnijskog Larina iz 74. god. p. n. e. i 66. god. p. n. e., gdje su se preplitale laži, korupcija sudstva, izvrtanje istine, advokatska umješnost, pohlepa koja je razarala i familiju, kao i otrovi koji su izgleda postali popularno sredstvo za rješavanje problema, ali i za nečije optuživanje.

Cezar je i na ovom polju počeo uvoditi red. Komunalne odredbe iz Cezarovog doba su pooštravale krivične zakone, osnaživale sigurnosne mjere, brinule o čistoći, prisilio je i bogataše da ispred svojih kuća imaju dobre pločnike od izdubena ili nasjeckana kamenja. U Gradu se i pored građanskih ratova i kriza, ipak puno gradilo. Cezar je tako npr. dao da se podignu palate i hramovi, viječnica/bazilika, teatar, biblioteku po primjeru one u Aleksandriji. Za Cezara su uređena i kupališta (koja po rimski način života imaju veliko značenje), i određeno je da godišnje dobivaju 1, 75 miliona litara ulja besplatno (jer je u rimskom svijetu uobičajeno bilo mazanje uljem u kupalištima). Uređeni su i trgovi, osobito Julijevski forum, između Kapitola i Palatina. Cezar je dao i da se regulira tok Tibra, tako da su Rimljani kod Taracine dobili novu luku.

Provincije

Zaključno sa završetkom II. građanskog rata, rimski imperij je zahvatao metropolu Italiju i 14 provincija. Sedam europskih provincija su Bliža Hispanija, Dalja Hispanija, Narbonska Galija (sa Kosmatom Galijom), Makedonija (sa balkanskom Heladom), Sicilija, Sardinija sa Korzikom, dok je Cisalpinska Galija (sa posjedima u Iliriku) imala dosta specifičan položaj i bila baš karakteristična provincija. Bilo je pet azijskih provincija i to Azija, Bitinija i Pont, Kilikija i Kipar, Sirija i Kreta, i dvije afričke Afrika i Kirena. U provincijama za vrijeme kasne Republike situacija često nije bila na zadovoljavajućem nivou poradi korupcije i pohlepe namjesnika i korporacija publikana, te zloupotrebe, izvrgavanja i izvrtanja prava. Rimsko zakonodavstvo je davalo mogućnost da se tuže rimski namjesnici i službenici, ali za to je trebalo doputovati u Rim (znači prijeći dugačak put), imati utjecajne patrone i upustiti se u zahtjevan sudski proces. Namjesnik je često vladao kako je želio, bez prevelikog obaziranja na zakone i propise. I nisu samo stradali samo provincijalci, nego često i rimski građani, kao npr. na Siciliji gdje je trogodišnje zloglasno namjesnikovanje Gaja Vera veliku štetu nanosilo rimskim građanima i to imučnim posjednicima sa ovog otoka. Nije samo namjesnik zloupotrebljavao svoju poziciju, nego je to činilo i njegovo neposredno upravno okruženje i prijatelji koji su ga pratili. Vratiti se znatno bogatiji iz provincije je skoro postalo pravilo, pa je odlazak na upravnu funkciju u provincije značio i mogučnost lakog i brzog bogaćenja i izvlaćenja iz dugova i financijskog škripca.

A i rimska vojska koja je garnizonirala u provincijama je znala plijeniti i harati, da su sami Rimljani kazivali da je svejedno da li je neprijatelj zauzeo neki grad ili u njemu zimuju rimske trupe. Provincije su veliku nepravdu morale podnositi radi nepravedno i nejednako razrezana poreza i izvanrednih danaka, kada su morale žito i druge stvari davati. Uz to provincije su se morale pobrinuti i za umjetnička djela i divlje zvijeri za rimske teatre i cirkuse. Naravno korporacije publikana i lihvari su samo dodatno crpile sredstva i resurse iz provincija. Posebno je teška situacija bila u potčinjenim «savezničkim» državicama, jer je njeno stanovništvo sa svojim mogućnostima i resursima moralo zadovoljavati ne samo Rimljane nego i lokalne, domaće poglavare (sitne kraljeve i kneževe). Rimsko – italski i nerimski lihvari su zahvaljujući sustavu dužničkih obaveza postajali pravi mali gospodari čitavih zajednica u provincijama i potčinjenim «savezničkim» državicama. Bilo je slučajeva kada su lokalne zajednice uzimale kredite sa kamatom od 4 % mjesečno, što je bila enormna suma za isplatiti. Zajmovi su postajali veliki teret i za lokalne vladare, koji su onda da bi mogli isplačivati dug uz visoke, lihvarske kamate, još više opterečivali domaće stanovništvo i resurse zemlje. Nekada se znalo desiti da pojedini lihvar – zajmodavac od Senata dobije naslov „slobodnoga izaslanika“ (*libera legatio*), ili ga namjesnik imenuje za odgovarajućeg dužnosnika, pa dobije i nešto vojske na raspolaganje pa se onda pretvori u stvarnog gospodara određene zadužene oblasti. Tako je npr. jedan financijer u kiparskoj Salamini

blokirao gradsko vijeće u samoj vijećnici, radi duga, pa je čak pet vijećnika od gladi i umrlo. A i ratovi i vanjski i građanski su provincijama nanosili velike štete, jer su protivničke vojske pustošile i rekvirirale golema sredstva i resurse. A često se znalo desiti da su pojedine provincijske zajednice prepuštene same sebe prilikom barbarskih, razbojničkih i gusarskih napada.

Zbog takvog stanja nije bilo neobično da su Rimljani bili omrznuti u provincijama i u drugom periodu Kasne Republike, i da su se znala desiti ubistva rimskih činovnika i lihvara. Naravno nikada se više nije desio pokolj kao što je bio onaj za vrijeme „azijskog večernja". Cezar je u svojim planovima imao i reviziju i reformu provincijskog uređenja, koje za vrijeme republikanskog sustava uopće nije bilo kodificirano. Cezar je tako nastojao ograničiti samovolju i umanjiti bezakonja kao i poreze i namete. Desetina je bila uvedena za Afriku i Sardiniju sa Korzikom. Kako bi se olakšao položaj provincija pod jarmom lihvara, Cezar je zabranio naslove izvanrednih poslanika te se nije moglo više kao ranije lihvariti i zulumčariti. Ustvari po cezarovskoj agendi provincije su se trebalo postupno stopiti sa Italijom u jednu veliku domovinu (što će se desiti tek u kasnijim stoljećima).

Ipak nije sve bilo loše što su Rimljani donijeli u provincije, proces romaniziranja i latiniziranja je u zapadnim provincijama uzimao maha, i to ne samo zahvaljujući kolonijama i naseljenicima. Pojedini namjesnici, političari i zapovjednici su mnogo učinili na ubrzavanju i učrvšćivanju ovog proces. Tako je djelo Sertorija na romaniziranju Španije (prvenstveno preko obrazovanja i uvođenja višeg i kulturnijeg načina života) donijelo za kratko vrijeme velike rezultate, pa je tako Cezar u Španiji već naišao na mnoge domorodce koji su se oblačili kao Rimljani, i toliko dobro latinski govorili da su i stihove na tome jeziku stvarali. U istočnim zemljama sa višemilenijumskom tradicijom razvijenog kulturnog života, situacija je bila drugačija i helenistički element, zajedno sa starosjedilačkim semitskim na Levantu i hamitskim u Egiptu se održavao. Ustvari rimska kultura Kasne Republike je bila italsko – helenistička kultura, pa je i grčki duh prodirao zajedno sa rimskim vojskama. Heleni, helenizirani i nehelenizirani Istočnjaci su se doseljavali ne samo u Rim i Italiju, nego su dolazili i u druge zapadne provincije. I sada su se i grčki učitelji nalazili i na obalama hispanske rijeke Gvadalakivir. A Pompej je sa rimskim zaposjedanjem istočne Male Azije i Levanta ustvari ponovo oživio helenistički duh (koji se povlačio uporedo sa slabljenjem Seleukida) i spriječio uzdizanje i jačanje na ovom području iranskog i semitskog elementa. Tako je Rimska država postala zajednica sa dva jezika i to sa latinskim i koine grčkim.

EKONOMSKI ŽIVOT

Razvitak poljoprivrede

I za vrijeme kasne Republike, i dalje je glavna privredna grana u Italiji poljoprivreda, koja se uslijed razvitka dodatno unapređuje i specijalizira. O dinamici njenog razvoja možemo steći predodžbu ako Katonove podatke, iz sredine II. st. p. n. e., usporedimo sa onim što kaže rimski pisac Marko Terencije Varon u svom djelu o poljoprivredi. Svoju agronomsku raspravu Varon je pisao oko sedme decenije I. st. p. n. e., ali se puno toga što on govori o poljoprivrednim odnosima može datirati i u ranija razdoblja I. st. p. n. e. Katonovi savjeti tiču se uglavnom Lacija i Kampanije, dok Varon ima u vidu čitavu Italiju, čiju plodnost on visoko cijeni. "Imali li ičeg korisnog u privredi što ne bi u Italiji ne samo uspijevalo nego i bilo izvrsno? Koja se druga zob može usporediti s kampanijskom? Koja pšenica – sa apulskom? Koje vino – sa falernskim? Koje maslinovo ulje s venafarskim? Zar nije čitava Italija skroz zasađena drvećem, tako da sliči na kakav vrt".

I u Kasnoj Republici, poljoprivreda nije izgubila na svome značenju, pa i Ciceron u svojoj raspravi „O dužnostima" kaže: „da od svih zanimanja u kojima je dobit sigurna, nijedno nije bolje nego poljoprivreda, nijedno više profitabilno, nijedno ne donosi više zadovoljstva, nijedno više da se bude slobodan čovjek." Kada je jedan od njegovih klijenata bio ismijavan na sudu zbog toga što preferira ruralni način života, Ciceron je branio seoski život kao „učitelja ekonomije, marljivosti i pravde" (*parsimonia, diligentia, iustitia*).

Imanja koja Varon ima u vidu veća su i šira po dimenzijama od Katonovih. Varon se zalaže za to da se sve radi temeljito i racionalno. U svojim razmatranjima on obuhvaća gotovo sve grane poljoprivrede. Ali pitanje o tome koja je od tih grana najunosnija, Varon ne rješava onako jednostavno kao njegov prethodnik. Navodeći tablicu relativne isplativosti raznih kultura, koju daje Katon, Varon primjećuje: "Ali se svi s tim ne slažu, neki daju prednost dobrim livadama. Neki kažu da troškovi oko održavanja vinograda gutaju prihod". Varon posvećuje mnogo mjesta stočarskom gospodarenju. Prema tome, porast krupnih posjeda vodio je širenju ekstenzivnih oblika iskorištavanja imanja. Varon daje prednost imanjima koja su povezana s tržištem. "Poznato je – piše on - da mnogi vlasnici gospodarstava moraju uvoziti na svoja imanja ono što im nedostaje (žito, vino itd.); naprotiv, ima dosta takvih koji moraju izvoziti neke proizvode." Ali ova primjedba ukazuje na to da su mogli postojati i takvi posjedi koji su izlazili na kraj vlastitim sredstvima, vodili izolirano gospodarstvo. Varon zna za latifundije koje su imale svoje kovače, tekstilce i druge obrtnike. Iz toga možemo zaključiti da su u granicama Italije postojala krupna gospodarstva koja su stajala u slabim vezama s tržištem, proizvodila uglavnom za vlastitu potrošnju i zadržavala karakter naturalne privrede. Varon njih samo spominje.

Robovi predstavljaju glavnu radnu snagu na Varonovom imanju. Varonu pripada znamenita definicija roba kao oruđa koje govori. "Sredstvo za rad – kaže on dijeli se na tri djela: na oruđa koja govore (*instrumentum vocale*), na oruđa koja puštaju neartikulirane glasove (*semivocale*) i nijema oruđa (*mutum*)"; među oruđa koja govore spadaju robovi, među ona koja puštaju neartikulirane glasove – volovi, a među nijema – zaprežna kola. Ali pored robova na veleposjedima je upotrebljavan i rad slobodnih ljudi. Najamni radnici uzimani su vjerojatno za vrijeme sezonskih radova, ali su oni, osim toga, mogli biti i arendatori ili zakupnici. "Po nezdravim mjestima – savjetuje Varon – unosnije je obrađivati zemlju pomoću najamnih radnika, nego pomoću robova". Smisao ovog savjeta je jasna: rob košta novca i, prema tome, o njegovom se zdravlju treba u određenoj mjeri starati, dok je slobodan radnik za vlasnika bio strani čovjek koji se svakog trenutka može zamijeniti drugim ili otpustiti s posla. Znači to što je smatran vrijednom imovinom, robu je bila prednost u odnosu na slobodnog čovjeka, koji se sam brinuo o svome izlječenju. I na ovom primjeru se vidi opsjednutost latifundista profitom.

Pisci agronomskih rasprava davali su savjete kako treba postupati s robovima. Varon kaže da ne treba nabavljati robove iste narodnosti, "jer je to u većini slučajeva uzrok domaćih nereda". Pisac ne poriče značaj tjelesnih kazni za robove, ali on govori i o opomenama." Volja prema radu može se pobuditi slobodnijim režimom, darežljivijim mjerama u hrani i odjeći, smanjenjem količine rada, ili dopuštenjem robu da na pašnjake imanja izgoni nekoliko grla vlastite stoke, ili ma kojim drugim sredstvima". Varon predlaže da se vilici stavljaju u drugačiji položaj. Njima treba dodjeljivati pekulijum, tj. takvu imovinu kojom oni mogu raspolagati po svom nahođenju, ali koja ostaje u vlasništvu vlasnika posjeda; njima treba dopuštati da imaju žene-robinje, s kojima mogu imati djecu."To čini da oni postaju mirniji i privrženiji imanju". Unijeti podvojenost među robove i, na taj način, držati ih u pokornosti – to je glavna Varonova misao. Međutim, Varon ima u vidu idealno imanje. On je uzeo o obzir iskustvo posjednika svoga vremena i prethodnog doba. Njegovi savjeti odražavaju interese onih latifundista koji su težili da svoje prihode uvećaju putem maksimalne racionalizacije svog gospodarstva. Događaji za vrijeme Spartakovog ustanka pokazali su da se robovlasnici nikako nisu odnosili prema svojim robovima onako blago kako to Varon preporučuje. Moguće je da je Varon pri tome uzeo u obzir iskustvo velikog ustanka robova u Italiji. U vrijeme Sule i u sljedećem desetljeću pada procvat latifundijskog gospodarstva. Posjedi rimskih magnata obuhvaćali su ogromne teritorije. Tako su npr., posjedi Domicija Ahenobarba iznosili preko 40.000 jugera. Rasprodaja zemljišta poslije Sulinih proskripcija doprinijela je koncentraciji malih posjeda u rukama veleposjednika. Krupna imanja nisu bila koncentrirana na jednom mjestu. Ona su se često sastojala od posjeda koji se nalaze u raznim dijelovima Italije. Kao izvjesna protuteža toj latifundijalnom vlasništvu služila su naselja veterana, ali ona, razumije se, nisu mogla utjecati na odnos između krupnog i srednjeg zemljoposjeda. Upravo zahvaljujući stalnim dodjelama zemljišta veteranima, srednji i sitni posjed se

nekako uspijevao održavati, ali to je samo usporavalo latifundizaciju, a nije je nipošto zaustavljalo. Ipak i u ovo vrijeme u Italiji ima običnih seoskih gazdinstava.

Zanimjivo je da je rimski svijet tada u poljoprivredi primjenjivao načela selekcije, kako bi se dobile bolje sorte biljaka i životinja. Zato su i cijene za rasplodnu stoku, konje i magarce bile vrlo velike. Tako je dobar rasplodni magarac mogao koštati i 60.000 i 100.000 sestercija (u nekim slučajevima i 400.000 sestercija). Novac je u Italiji, uslijed razvijene privrede, bio jeftiniji nego u drugim zemljama starog svijeta.

Zanatstvo

U kasnoj Republici i zanatska djelatnost se razvija i specijalizira. Rimsko - italski majstori stiču i znanja i vještine koje dolaze sa razvijenog Istoka. Italski obrt u tom razdoblju nije samo podmirivao lokalne, italske potrebe jer su neke radionice počele raditi i za izvoz u druge zemlje. Brončani i bakreni proizvodi kampanskih gradova, proizvodi sjevernoitalske keramike – počinju se izvoziti izvan granica Italije. Oni su sebi nalazili prođu u prvom redu u galskim oblastima, u kojima je romanizacija postizala sigurne uspjehe. Ipak je poglavito po italskim gradovima prevladavala sitna obrtnička proizvodnja. U malim radionicama radilo je po nekoliko ljudi (slobodni ljudi /radnici, šegrti, kalfe/ ili robovi), pod prismotrom vlasnika, njegovog oslobođenika ili roba. U ovoj privrednoj djelatnosti je, iako u manjoj mjeri, isto bio zastupljen rad robova. Iskusni i vješti majstori (i slobodni i robovi) su bili vrlo cijenjeni, i njihovi radovi znali su postići vrlo veliku cijenu. Ako je umješni zanatlija bio rob, on se nalazio u znatno boljem položaju od onih koji su radili u poljoprivredi ili rudnicima.

Trgovina

U Kasnoj Republici, trgovinska aktivnost je obuhvatila skoro sav tadašnji poznat svijet. Ali, iako su mnogi italski gradovi i oblasti bili uvučeni u razmjenu, italska je trgovina i dalje bila pasivna. Vrijednosti italskog izvoza bila je znatno niža od vrijednosti robe koja je u Italiju uvožena. Glavnu poziciju u uvozu zauzimali su robovi i žito, a odmah za njima dolazili su luksuzni artikli, koji su se ticali najraznovrsnijih strana rimskog života. Pomorska trgovina donosila je velike prihode, ali je bila povezana s rizikom, jer je pomorski transport često stradao i od elementarnih nepogoda, i od napada gusara. Trgovina se neposredno

nalazila uglavnom u rukama Italika (naročito Kampanaca) i italskih Grka. Rimski poslovni ljudi više su voljeli u njoj sudjelovati samo sa svojim kapitalom. Naseobine Sirijaca i Grka u Puteoli svjedoče o tome da su se određene grane italske trgovine nalazile u rukama stranaca. Kao kompenzacija za pasivnu bilancu italske trgovine služilo je to što su u Rim, uslijed izvanekonomske prinude, pritjecala ogromna sredstva iz provincija i zavisnih helenističkih država.

Financijsko poslovanje

Kao što je već ranije rečeno, zelenaštvo se u rimskom svijetu pojavilo još u ranim razdobljima, a u Sulino vrijeme i u narednim decenijama Kasne Republike ono dostiže izrazito veliki opseg. To je direktno bilo povezano i sa sve većom cirkulacijom gotovog novca, iznimno velikim potrebama pojedinih političara i pojedinaca, uzavrelom političkom atmosferom, slomom ranijih vrijednosnih i moralnih normi, promjenama u ekonomici mediteranskog područja i transformacijama kasnorepublikanskog strukturalnog uređenja rimskog svijeta. Pošto su pojedinci i korporacije raspolagali sa većim količinama gotovog novca u jednom novom kosmopolitiziranijem svijetu (sa liberalnijim odnosom prema ekonomskom životu), u kome su strujali različiti proizvodi, različite metode i načini poslovanja jasno je da je i financijsko poslovanje postajalo svestranije, angažiranije i sadržajnije.

Iako se na kreditorske poslove (zelenaštvo; lihvarenje) u rimskom društvu nije gledalo kao baš na časnu zanimaciju i način privređivanja, ipak je veliki profit koji su takve vrste poslova donosile bio i previše primamljiv da se u njega ne upuste i osobe iz vrhova tadašnje elite. Nobili su često obavljali kreditorske poslove u diskreciji preko oslobođenika. Naravno, ubjedljivo najveći dio kreditora je dolazio iz reda vitezova. Financijski mešetari nisu samo posuđivali novac uz kamate i čekali isplate, oni su mogli i biti aktivno uključeni u investicije i transakcije zajmoprimalaca. Isto tako znali su i koristeći svoju strane veze i sustave klijenture i *hospitiuma* snadjevati putnike sa kreditnim pismima, koje bi onda oni unovčavali na konkretnom području.

Suline pristaše, koje su se obogatile konfiskacijama, ulagale su sredstva u razne unosne poslove. Pojavljuju se poslovni ljudi krupnih razmjera. Za jednog od njih Ciceron kaže da je vodio masu poslova, uzimao pod zakup razne unosne objekte, imao velike udjele u raznim kompanijama → "On je kreditirao narode i davao zajmove kraljevima". Za iskorištavanje provincija bili su zainteresirani i vitezovi i nobili. Vitezovi su nastojali osigurati vladavinu kompanija publikana, a predstavnici nobiliteta željeli su iscijediti iz

provincija novac putem iznuđivanja. Zelenaške operacije vršene su po provincijama u najkrupnijim razmjerima. Nije baš bio rijedak slučaj da su lokalne zajednice morale od zelenaša uzimati novac, da bi mogle isplatiti ono što zahtijevaju publikani ili namjesnici provincija. Uobičajena kamata za zajmoprimaoce (bez obzira da li je riječ o pojedincima ili kolektivima) je iznosila 25%, ali u pojedinim slučajevima visina kamata je znala dostizati i do skoro 50%.

Rat s Mitridatom pokazao je do kakvih rezultata može dovesti ta eksploatacija. Usprkos tome, sudbina italskih stanovnika u Maloj Aziji poslije Mitridatovog ukaza u Efezu još nije poslužila kao lekcija rimskim osvajačima. Ogoljenje provincija pobuđuje Rimljane na nova osvajanja. Od Sulinog vremena počinje novo razdoblje širenja rimskog imperija. Za takvu politiku zainteresirani su razni krugovi rimsko - italskog stanovništva. Za nova osvajanja bili su zainteresirani i predstavnici nobiliteta i vitezovi, i srednji slojevi gradskog stanovništva, koji su ulagali sredstva u otkupne komisije, i plebs, koji je računao na distribucije i predstave poslije uspješnih pohoda.

Kako bi se održavao luksuzni način života, ali i kako bi se napredovalo u političkoj karijeri mnogi su se pojedinci iz uglednih familija zaduživali na visoke svote, pa je tako Cezar 62. god. p. n. e., kada se odbije aktiva, dugovao 25 miliona sestercija, a Marko Antonije je već sa svoje 24. godine dugovao 6 miliona sestercija, a 14 godina kasnije taj se dug povećao na 40 miliona sestercija. Kurion je dugovao 60 miliona sestercija, a Milon čak 70 miliona sestercija. Radi velikog dugovanja, pojedinci su se morali povinovati i volji vjerovnika (pojedini senatori su tako zastupali interese svojih vjerovnika), a najzaduženiji su često bili i predvodnici popularske kampanje za sanaciju dugova. Jedan od bitnijih financijskih vjerovnika, lihvara i financijera Rima je bio Kras. Pitanje dugova je dovodilo i do bankrota i samim tim i financijskih kriza, koje su samo dodatno pogoršavale ionako prilično narušenu strukture Kasne Republike. Inače dužničko pitanje je u Kasnoj Republici bilo jedno od goručih problema, pa su ga pokušavali riješiti i oni iz redova optimata i iz redova narodnjaka. Po odredbama Lukula dozvoljavao se mjesečno najviše jedan postotak kamata tražiti, od zaostalih kamata nisu se smjele kamate uračunavati niti uzimati (nije dozvoljeno tražiti kamatu na kamatu, nego samo kamatu na glavnicu), niti se smjelo sudbeno kamate utjerivati u većoj svoti od same glavnice. To je po svoj prilici uvedeno po helenističko – egipatskom primjeru. Time je bilo doonekle ublaženo stanje dužnika, a svemočna sila kapitala znatno oslabljena. Na tom temelju temelji se i današnje evropsko zakonodavstvo o kamatama i lihvarstvu. Kada je zakratko postao jedini vladar Republike, Julije Cezar (i sam višegodišnji dužnik) se pozabavio i rješavanjem pitanja dugova. U tome kontekstu su doneseni i zakoni koji su u praksu uveli instituciju stečaja, koja se zadržala sve do danas. Stečaj je davao mogućnost dužnicima za novu šansu, oslobođeni pritiska dugovanja, ograničavao je osobnu odgovornost pripadnika dužnikove bliže i dalje familije. I privatnici - mijenjači novca (*argentarii*) su mogli ujedno biti i kreditori. Inače je uloga mijenjača novca bila vrlo neophodna i u vrijeme Kasne Republike.

Državni prihodi i rashodi

Nakon III. makedonskog rata državni prihodi, nakon ukidanja direktnih poreza (zemljarine) na italskom području Republike, su se u velikoj mjeri oslanjali na indirektne poreze i prihode iz provincija. Tako su u državnu blagajnu erarij / *aerarium stabulum* (od latinskog *aes*), koja se nalazila u hramu Saturna na Forumu, išli prihodi iz različitih državnih monopola i javnih posjeda (rudnika, javnih zemljišta), te carina, cestarina, mostarina, oslobođanja robova... itd. Saturnov hram (odnosno erarij) je služio i kao neka vrsta arhive, jer su se u njemu čuvali i simboli legija, javni zakoni urezani u bakarne pločice, senatski dekreti i drugi bitni javni zapisi i registri. Za erarij su za vrijeme Republike bili odgovorni kvestori, a pod supervizijom i kontrolom Senata. Pored običnog erarija, u hramu Saturna se nalazio i specijalni rezervni fond *aerarium sanctum* (ili *sanctius*) koji se originalno sastojao od ratnog plijena, a kasnije se održavao sa 5% taksom na vrijednost oslobođenih robova. Ovaj izvor prihoda je bio uveden sa *lex Manila* iz 357. god. p. n. e. Specijalni fond se smio koristiti samo u slučajevima krajnje nephodnosti.

U provincijama je Republika prisvojila i posjede imanja i dohodke bivših vladara, a izuzev onih koji su oslobođeni od nameta, provincijske zajednice su plaćale direktni porez. Sama visina direktnih poreza nametnutih provincijskim zajednicama nije bila visoka (po pravilu je bila manja u odnosu na poreze ranijih indigenih vladara i uprava), ali problem je bio u načinu i metodama prikupljanja tih poreza, koji se zasnivao na zakupu koji su otkupljivale pohlepne kompanije publikana. A kompanije publikana su često bile uzrok mnogih zloupotreba u načinu prikupljanja poreza, pa je tako činjenica da je oficijelno porez bio manji u odnosu na ranije razdoblje gubila na svome smislu. Formalno je porez bio manji, ali su zbog metoda njegovog prikupljanja bio veći.

A i ponašanje rimskih namjesnika u provincijama je često vodilo korupciji, zloupotrebama pa i najobičnijim iznuđivanjima, a sve kako bi se ovi namjesnici i njihovo okruženje prilično obogatili za vrijeme svoje relativno kratkotrajne uprave. Rimljani su pored redovnih nameta u vanrednim okolnostima zahtijevali i rekvizicije, posebno u osiguranju potrepština za vojsku (odnosno riječ je o logističkom zbrinjavanju). Zanimjivo je napomenuti, da ako se zanemare zloupotrebe publikana i namjesničke uprave, da zvanični rimski prihodi (pošto porezi, koje je Republika oficijelno odredila, nisu bili visoki) nisu baš bili preveliki. Izuzev provincije Azije, od ostalih provincija javni prihodi nisu baš imali neke osobite koristi, jer je održavanje uprave nad njima Republiku stajalo gotovo onoliko koliko su dobivali iz njih. Desetina od žita dobijana iz provincija se računa na 200 miliona sestercija, a to je tek 2/3 prihoda koju je dobivao ptolemeidski-egipatski vladar od svojih zemalja. Ali radi sustava zakupa poreza, troškovi prilikom njihovih utjerivanja su bili znatni, pa je ustvari Republika dobijala samo manji dio onoga što su stanovnici provincija, obavezni na porezne dažbine, u stvarno plaćali. Praktično je najveći dio novca dobijenog od utjerivanja poreza završavao u

rukama kompanija publikana. Ubjedljivo najveći dio državnih rashoda odnosio se na vojsku. U rashode su spadali i stalni troškovi održavanja uprave Republike i provincijskih namjesništava, npr. kao što su dnevnice i troškovi obavljanja određenih javnih dužnosti rimskih zvaničnika. Rashodi su se odnosili i na golemu javnu i praktičnu građevinsku djelatnost i mijenjanje prostora kako bi bio olakšavao život. Ipak mora se priznati da su javne financije (koje nisu bile velike kao one helenističkih kraljeva na istoku) i pored agrarne krize i pada morala, bile dobro i korektno vođene. Ipak je uloga cenzora i kvestora Republike upravo na primjeru javnih prihoda i rashoda, i domaćinskog upravljanja njima, pokazala svu svoju svrsishodnost. Ali relativno niži prihodi i nepostojanje direktnog poreza u Italiji za rimske građane, moglo je imati i neugodne posljedice npr. uslijed nekih neočekivanih i nepovoljnih situacija (rat sa Mitridatom je doveo da pet godina porez iz najbogatije provincije nije stizao; gusarstvo; razbojničko – hajdučka djelatnost). I u ovom razdoblju dominira srebrni novac u rimskoj robno-novčanoj ekonomici i monetarnoj ekonomici. Republika je inače vrlo bila pažljiva u čuvanju svoga monetarnog suvereniteta i u Italiji i u provincijama, kao i među potčinjenim zajednicama. Samo u iznimnim slučajevima bi dopuštali provincijalnim i „savezničkim“ zajednicama da imaju i kuju svoj srebrni novac (Masalija, Apolonija, Dirahij).

U drugoj polovici Kasne Republike sa pobjedonosnim ratovima (i sve većim i bogatijim ratnim plijenom), širenjem imperija i novim provincijama umnožili su se i prihodi države. Tako su javni prihodi ranije iznosili oko 200 miliona sestercija, dok su samo sa Sirijom i Bitinijom narasli za dodatnih 85 miliona sestercija. Do 50. god. p. n. e. godišnji državni prihod je već iznosio 340 miliona sestercija. Ali su i rashodi bili veliki, i to iz razloga vojne potrošnje, ali i kupovine socijalnog mira. Samo se svake godine rimskom gradskom puku moralo davati žita u vrijednosti od 30 miliona sestercija. Na vojni buđet su se isto trošile velike svote, a kako bi osiguravao lojalnost vojske Cezar je npr. povećao platu redova sa 480 na 900 sestercija. Novac je curio i iz razloga loše postavljene i već u priličnom rasulu kasnorepublikanske uprave i naravno uslijed korupcije, neurednog vođenja, lošeg korištenja, pa i lošeg sakupljanja.

I na ovom polju je Cezar nastojao da u red dovede neke stvari, pa u tome kontekstu treba promatrati da je reducirao broj onih koji primaju žito sa 320.000 primatelja na stalni broj od 150.000, što je prilično rasteretilo javne financije. Može se reći da je Cezar po atenskom uzoru uredio ovu socijalnu politiku i doveo je red, pretvarajući je u stalnu, organiziranu državnu službu, a sve kako se ne bi mogla više koristiti u politikantske, agitatorske i stranačke svrhe. Cezar je dao popisati i dobro nadzirati javne financije, kako bi se imao jasan pregled o njima. Javne financije je popravljao i time što je konfisciranu imovinu svojih protivnika te utjerane kazne koristio za javnu korist. Tako su afrički veletrgovci morali radi toga što su podržavali pogrešnu stranu da plate globu od čak 100 miliona sestercija. Ali je Cezar i trošio, pa je svaki vojnik koji je na njegovoj strani učestvovao

u II. rimskom građansko ratu dobio 20.000 sestercija, a svaki građanin koji je živio u prijestolnici, a nije bio na protivničkoj strani, je uz žito dobio i 300 sestercija. Cezar je mnogo trošio i na javne radove i podizanje javnih zgrada (samo za vrijeme Galskih ratova je potrošio za ovu namjenu 160 miliona sestercija). Cezar je smanjio ili fiksirao poreze mnogim zajednicama u Aziji, Španiji, Galiji i Balkanu. U Galiji su peregrinske *civitates* plaćale fiksni porez koji je ukupno iznosio 40 miliona sestercija. Kada se podvuće crta, Cezar je ipak državne financije ostavio u značajnom suficitu, pa je tako 44. god. p. n. e., nakon martovskih ida u državnoj blagajni bilo 700 miliona sestercija. Ali se i sam Cezar prilično obogatio, pa je u svojoj blagajni ostavio 100 miliona sestercija.

Ekonomska stratifikacija

Rimsko – italski svijet kasne Republike se nastavljao socijalno produbljivati, i nekadašnja za rimsko društvo karakteristična egalitarnost se nastavila topiti. Tome je samo dodatno doprinosilo stanje konstantnih ratova i nemira, kao i dovlačenje velikog bogatstva iz osvojenih zemalja. I dalje je održavanje imanja uživalo veliki ugled, pa tako Ciceron kaže da je za slobodna čovjeka imanje ili posjed najbolje i najčestije zanimanje, dok su ostala zanimanja kao što su zanatstvo, trgovina, lihvarstvo i druge financijske špekulacije nedostojna i nepoštena zanimanja.

U drugoj polovici kasne Republike smatrao se bogatim onaj koji bi imao 2 miliona sestercija. Sekst Roscij, koji je bio među ubijenim 81. god. p. n. e. je imao imetak od 6 miliona sestercija (što je bio i jedan od uzroka njegovog umorstva). Broj velebogatih se naglo povećao u kasnoj Republici, što je postalo tako različito od ranijih republikanskih razdoblja. Pojam bogatstva u kasnoj Republici je bio triumvir Kras, koji je imao imovinu od 170 miliona sestercija (po Pliniju Starijem 200 miliona sestercija), dok je Pompej bio manje imućan sa vrijednošću od 70 miliona sestercija. U ovo vrijeme i neka neproduktivna zanimanja iz privredne djelatnosti zabave mogla su donijeti veliko bogatstvo, pa su se tako enormno obogatili i pojedinci koji nisu ulazili u okir nobiliteta. Tako je npr. glumac Esop / *Aesopus* imao 20 miliona sestercija.

Nasuprot bogatima se povećavao broj proletarijata koji se popunjavao i iz reda pauperiziranog seljaštva, ali i libertina i drugih doseljenika. Velika masa je praktično živjela na ivici egzistencije. Može se sa punim pravom reći da je duboko socijalno raslojavanje prilično doprinijelo rastakanju republikanskog sustava i njegovom konačnom urušavanju. Ipak se zadržavao u određenom broju i srednji sloj imućnijih zemljoposjednika, koji su

imali imetak od 100.000, preko pola miliona pa do milion sestercija. Takvi imućniji zemljoposjednici su se smatrali uzornim domaćinima i očevima familija (*pater familias rusticanus*).

Prostorna djelatnost

Saobračajna (cestovna) mreža je bila jedna od najvažnijih metoda stabiliziranja rimske vlasti i uprave. U Italiji je ona nesumnjivo odigrala i ulogu oruđa ujedinjavanja i uobličavanja italskog identiteta. Via Appia je dobila produžetak sve do jadransko – jonske obale, pa je povezivala Rim preko Kapue, Beneventa, Venusije, sa Brundusijem i Tarentom. Ova ceste se preko Otranskog tjesnaca naslanjala na *Via Egnatia*, žilu kucavicu tadašnjeg rimskog gospodstva na istočnom Mediteranu. Za konzula za 132. god. p. n. e. Publija Popilija Lenata je izgrađena *Via Popilia*, koja je povezivala Kapuu sa Regijem na Mesinskom tjesnacu. Pod nazivom *Via Popilia* je bio poznat i produžetak *Via Flaminia* od Arimina duž sjevernog Jadrana i kroz venetsko područje. Arimin je tako bio saobračajno čvorište u kojem su se ukrštale *Via Flaminia* (iz Rima), *Via Aemilia* (duž doline rijeke Po) i sjeverna *Via Popilia*. I u Cisalpinskoj Galiji i venetskom području konačno je 148. god. p. n. e. završena cesta od Genove, preko Dertone, Placentije, Kremone, Verone pa sve do Akvilije, čime su spojene sjeverno-jadranska i sjeverno-tirenska obala.

Veliku važnost po poljoprivrednu djelatnost je imalo isušivanje močvara, irigacija i melioracija zemljišta. 160. god. p. n. e. radilo se na isušivanju Pomptinskih (Ponptinskih) močvara, a 109. god. p. n. e. isušile su se nizine između Parme i Placentije. I vodovodna mreža se širila i dograđivala, pa ne samo da su 144. god. p. n. e. stari vodovodi bili popravljeni, nego su sagrađena i dva nova i to: iste godine Marcijev i 19. godina kasnije još jedan.

DRUŠTVENA STRATIFIKACIJA

Nobilitet

Kao i u prethodnom razdoblju, nobilitet je i sada zauzimao dominantan položaj u državi, ali se u njegovim redovima vrši izvjesna diferencijacija. Tako se izdvaja relativno mala grupa nobila, koji se oslanjaju na razvijenu klijentelu, u koju mogu spadati i čitave provincijske lokalne zajednice. Istaknuti nobili su praćeni sa velikim brojem klijenata, kako bi davali javnu impresiju o svome utjecaju. Prilikom političkih borbi ovi klijenti bi igrali aktivnu ulogu u podržavanju političkih aktivnosti svoga patrona. Politička karijera je bila za nobile Kasne Republike glavno zanimanje. Zato je i politička kampanja dobijala na intenzitetu. A da bi se moglo napredovati u političkom životu i na ljestvici *cursus honorum*, nije se moglo računati samo na klijente, nego se morala steći znatno veća popularnost u masama i među glasačima. Zato su ambiciozni pojedinci koji bi bili izbrani na neku nižu magistraturu (npr. edilsku) i time započeli uspon ka glavnim, višim magistraturama, znali trošiti velike sume svoga novca za priređivanje igara i javne radove. To ulaganje u popularnost je iziskivalo ogromna sredstva, pa su ambiciozni političari trošili i zaduživali se preko svojih mogućnosti. Jedina nada im je bila da uspiju ostvariti svoju namjeru i doći do neke više magistrature, odnosno do promagistrature u nekoj od provincija. Jedino bi u tom slučaju izbjegli da potpuno ne propadnu pod pritiskom kreditora. Računali su da bi se u provincijama ne samo došli do sredstava za otplatu dugova, nego i za dodatno bogaćenje. Navedena politička praksa koja se dešavala za vrijeme Kasne Republike je dovela do toga da se provincije i mandati za vanjske poslove (uključujući i diplomatiju i ratove) promatraju kao jedini realni izvor iz kojeg se mogu izvući dostatna sredstva kako bi se namirili svi dugovi vođenja političke kampanje. Ujedno je to vodila ka daljem produbljavanju korupcije, kao i iskorištavanja provincija, te sve češćim ratovima i osvajanjima.

Bogatilo se u provincijama na najrazličitije načine, i svaka vrsta iznuđivanja, zloupotreba i korupcije je znala biti primjenjivana. Dodatni problem je bio što se od namjesnika očekivalo da se pobrine i da njegova pratnja dođe do značajnih materijalnih sredstava. Katul se tako gorko žali na sebičnost Memija koji je spriječio kao namjesnik svoje okruženje od iscrpljivanja jedne siromašnije provincije.

Ovaj pritisak na kandidate za javne funkcije da troše mnogo kako bi imali popularnost je bio teška obaveza čak i u ranom principatu, kada se očekivalo od magistrata da priređuju

igre i druge svečanosti na svoj trošak. Praksa je ostala, iako je suština izgubila svaki smisao, jer da bi se došlo do funkcija koje su se sve više formalizirale nije bila više potrebna podrška naroda. Uz to, to je u principatu za pojedinca postajao i veći teret, jer više nije mogao računati na svoju samovolju u upravljanju provincijama jer je mogao da bude optužen za iznudu i nije imao tako lake mogućnosti za duboko iskorištavanje provincija za svoj račun. Iako je principat od samih svojih početaka u okviru velike reforme provincijske uprave i administracije donosio mjere i odluke koje bi trebale da zaštite provincijalce od iznuđivanja kakvo se dešavalo za vrijeme Kasne Republike, ipak to nije uvijek spašavalo provincijalce od pojava iznuđivanja od strane namjesnika. Naravno činjenica je i da je smanjen obim iznuđivanja od namjesnika i njegove pratnje u provincijama za vrijeme principata.

Naravno, bio je i značajan broj časnih i sposobnih pojedinaca (i koji nisu toliko bili pod pritiskom kreditora) i koji su odlazili na službu u provinciju i tamo zarađivali ulaganjem u profitabilne investicije, a ne služeći se zloupotrebama i korupcijom najgore vrste i najvećeg obima. Ovi promagistrati su zbog dobre uprave često bili izabirani od provincijskih lokalnih zajednica (koje su mogle imati i rimski i peregrinski karakter), pa i od samih provincija da budu njihovi patroni i brinu o njihovim interesima u Gradu. Ova pojava je isto nudila značajan dobitak za pojedinca, jer mu je osiguravala veoma brojnu i značajnu podršku. Ciceron je najbolji primjer, jer je njegova pravedna i umjerena politika kao kvestora na Siciliji donijela mu i nagradu kada su ga Sicilijanci odredili kao svoga tužitelja u procesu protiv bivšeg namjesnika Vera. To je patronima od tih lokalnih zajednica i provincija donosilo i vrijedne poklone. I glas o tako dobrom i poštenom ponašanju u provincijama bi se raširilo među glasačkim tijelom, pa je i to doprinosilo popularnosti pojedinca.

Materijalnu bazu rimskog nobiliteta, kao i u prethodnom razdoblju, čini krupni zemljoposjed, pri čemu bogati Rimljanin, pored imanja u Italiji, stječu i velike posjede po provincijama. Bilo je i drugih metoda za eksploataciju provincija od strane rimskog nobiliteta. Upravljanje raznim oblastima služilo je mahom kao izvor bogaćenja. Stanovnici provincija podnosili su žalbe, ali su u sudskim komisijama od Sulinog vremena zasjedali ti isti senatori. Sredstva stjecanja po provincijama trošena su na potkupljivanje birača u Rimu. Ali nije svim predstavnicima najvišeg staleža išlo dobro. Znatan dio nobila je propadao, neproduktivno trošeći svoje prihode, pri čemu su neki on načina tog trošenja bili rashodi prilikom izbora za magistrate. Propali nobili, uz profesionalne vojnike, upravo su i činili oslonce političkih frakcija Kasne Republike. Između raznih predstavnika nobiliteta vođena je borba za utjecaj, za vlast, za bogatstvo.

Vitezovi

Vitezovi su još za vrijeme Srednje Republike izgubili svoje originalno značenje klase konjanika, i kao jedina reminisencija na svoje porijeklo ostale su im neki formalizmi i ime. Za vrijeme Kasne Republike to je već bila izgrađena i profilirana klasa čiji su pojedini pripadnici svoje bogatstvo i značenje crpili primarno iz niza poslovnih aktivnosti, posebno u trgovini i financijskim transakcijama. Mnogi vitezovi su posjedovali i značajne zemljišne posjede, a mogli su se iskušavati i u vođenju manufaktura. Za razliku od nobila, vitezovi su se primarno interesirali za svoj profit, izuzev naravno onih ambicioznijih među njima koji su nastojali uči u sastav Senata. Zato je i njihova politička aktivnost poglavito išla samo do nivoa kada je trebalo osigurati praktične interese i zakonodavstvo koje bi im pogodovalo. U turbulentnim vremenima Kasne Republike oni se nisu previše uzbuđivali nekim ideološkim postavkama ili velikim idejama. Njihovo najčešće sukobljavanje na političkom pozornici ticalo se odnosa sa namjesnicima provincijama i osobama sa mandatom za određeno područje ili izvršavanje određenog zadatka. Poslovne aktivnosti korporacija u koje bi bili uključeni vitezovi su se dobrim dijelom odigravale u provincijama, radi čega su se nekada njihovi i namjesnički interesi mogli sukobiti. Posebno bi taj problem narastao kada bi se u njihove poslovne transakcije počeli miješati namjesnici i njihovi službenici.

Pored zakupa poreza i drugih javnih prihoda i javne infrastrukture, bogati poslovni vitezovi su bili i kreditori, zajmodavci i ne samo pojedincima, nego i čitavim zajednicama, provincijama pa i državama. U Kasnoj Republici nije rijetka pojava da budu zaduženi i pojedini kraljevi, pa bi onda situacijom u njihovim kraljevstvima manipulirali kreditori. Posebno je to bilo izraženo ako bi se ove zajednice suočile sa izvanrednim troškovima.

Kada je Sula zatražio kontribuciju od zajednica provincije Azije u iznosu od 20.000 talenata, ova provincija je kako bi mogla isplatiti namet bila prisiljena da se zaduži kod korporacije publikana. Ova korporacija je onda utjerala iznos šest puta iznad pozajmljenog, pa je Sula i sam morao intervenirati, iz straha da za njegove buduće potrebe neće ostati ništa.

Vitezovi su mogli poslovati i individualno, neuvezano u korporacije, samo bi u tom slučaju poslovi bili nižeg obima i intenziteta, pa samim tim i manje profitabilni. Bilo ih je praktično svuda, u najrazličitijim oblicima trgovine i poduzetništva.

Za vrijeme Kasne Republike sukobljavanja pojedinih predstavnika nobiliteta i vitezova dobijaju na intenzitetu. Većina predstavnika viteškog reda stala je na stranu Sulinih protivnika, tako da su vitezovi više od drugih slojeva stanovništva nastradali za vrijem Sulinih proskripcija. Ali borba nije prestajala ni poslije Sule. Veliku ulogu u trgovini sa provincijama, osobito poslije Savezničkog rata, igrali su stanovnici italskih gradova, koji su u pravima bili izjednačeni sa starim rimskim građanima.

Erarni tribuni

Pozicija, status i dužnosti erarnih tribuna *(tribuni aerarii)* su neodređene i vrlo slabo poznate. Originalno oni su bili plebejske starješine koje su skupljale tribut, ali su vremenom ovu moć izgubili jer je prenesena na druge dužnosnike. Krajem Republike, to je bila klasa ili stalež koji se po bogatstvu nalazio odmah ispod vitezova, pa bi se samim tim i erarni tribuni ubrajali u imučnije slojeve rimskog društva.

Seoski plebs

Agrarne reforme nisu mogle zaustaviti propadanje seljaštva. Iako ono nije sasvim iščezlo, iako je još bilo oblasti u kojima se sačuvao srednji i sitni zemljoposjed, ipak je seljaštvo u političkom pogledu gubilo svoj značaj. Poslije 100. i 91. godine p. n. e. mi više ne čujemo da su ovi ili oni zakoni prošli zahvaljujući aktivnom učešću seoskog plebsa. Pred propalim seljacima stajala su dva puta: ili u vojsku da se znatan dio svog života bore za nekog istaknutog vojskovođu, ili u Rim, gdje su popunjavali redove rimskog lumpenproletarijata. Propali seljaci i lumpenproleteri činili su onu rezervu iz koje je popunjavana najamnička vojska, koja je odigrala izvanredno važnu ulogu kako u borbi između Marija i Sule, tako i u građanskim ratovima sljedećeg razdoblja. Agrarno pitanje nije izgubilo svoju aktualnost. Stupajući u vosku, seljaci bezemljaši računali su na to da će, pošto odsluže vosku, dobiti zemljišne čestice, u agrarnim zakonima toga vremena mi često nailazimo na točke o dodjeljivanju zemlje veteranima. Ali je tu zemlju trebalo naći, i inicijatori zakonâ morali su stupati u borbu sa onima koji već koriste ili namjeravaju u okviru krupnih imanja koristiti zemljišta predviđena za podjelu među veteranima. Pretresanje projekata agrarnih zakona uvijek se odlikovalo osobitom oštrinom.

Gradski plebs

U Kasnoj Republici, povećanju gradskog plebsa su doprinijela i dva građanska rata kada su se izbjeglice i svi oni koji bi izgubili imovinu (a nisu mogli naći neki posao u poljoprivredi) slivali u gradove, posebno u sam Rim. Doseljavanje u Grad je motivirala i činjenica da se tamo dijelilo subvencionirano žito, pa je i ta mjera socijalne politike doprinijela

povećavanju gradskog plebsa. Uz to, gradski plebs se povečavao i sve većim brojem oslobođenika. Zanimljivo je da je jedan dio gospodara oslobađao robove i pretvarao ih tako u svoje klijente – oslobođenike kako bi ih prebacio na državno izdržavanje (preko subvencija žita).

Nije samo proletarijat (sa svojom lumpenproleterskom varijacijom) činio gradski plebs. Kao i u ranijim razdobljima, i za Kasne Republike gradski plebs je socijalno i strukovno najheterogeniji sloj rimskog svijeta. Jedan njegov dio se bavio i produktivnim radom u najširem spektru zanimanja (srednji i sitni trgovci, zanatlije, fizički radnici, prodavači, pisari... itd...).

Među gradskim proletarijatom (najsiromašniji građani) lumpenproleterski elementi (sitni kriminalci, prosjaci, prodavači glasova, besposličari) igrali su veliku ulogu. Država je trošila ogromna sredstva na distribucije. Pomoću predstava i distribucija političari su privlačili gradski plebs na svoju stranu, a znatan dio gradskog plebsa je činio klijentelu rimskih magnata. Sredstva trošena na potkupljivanje – izravno ili neizravno, dobivana su uglavnom iz provincija, i to je bio onaj "višak profita" koji je dominirajući sloj rimskog društva dijelio sa siromašnijim rimskim građanima. Rimski lumpenproletarijat pripadao je parazitskim slojevima rimskog društva. Zanimljivo je da je proletarijat, bar onaj njegov najglasniji dio, bio u posljednjem polustoljeću Republike slabo zainteresiran da napusti Grad i postanu kolonisti u drugim područijima gdje bi dobili i svoju zemlju. U Gradu su mogli živjeti na račun Države i kupovanja glasova, javnih priredbi i slično.

Dominacija zelenaškog kapitala osjećala se u svim slojevima stanovništva. Od zelenaša su trpjeli i gradski stanovnici i seljaštvo, pa čak i neki predstavnici nobiliteta. Nezadovoljna postojećim stanjem gradski plebs je podržavao čas vitezove, čas nobilitet, boreći se za olakšanje svog položaja. Ne smatra Salustije uzalud, žeđ za promjenama (*cupiditas rerum novarum*) karakterističnom crtom gradskog plebsa.

Romanizacija i kosmopolitizam Mediterana

Romanizacija je historijska pojava koja se manifestira na dva pravca i to preko pravno – političke romanizacije i kulturološke romanizacije. Pravno – politička romanizacije je označavala proces primanja rimskog građanstva, a kulturološka prihvatanje tekovina mediteranske urbane kulture, načina života, latinskog jezika ili njegovih vulgarnih izvedenica kao prvog jezika, rimske povijesti i tradicije kao primarne. Romanizacija je jedan od najvažnijih pratećih fenomena rimske historije, odnosno širenja Rimske Države. Pošto su i sami rimski narod i rimska kultura fleksibilni i apsorbitivni, tako je romanizacija

baštinila u toku svoga širenja i fleksibilnost i apsorbciju, ne samo dajući nego i usvajajući, i onda bi nakon nekog vremena i to usvojeno postajalo prepoznatljivo rimsko. Na području Italije, ključni period za romanizaciju je bio onaj vezan za savezнички rat, I. građanski rat i Sulino gospodstvo. Savezнички rat je kao posljedicu imao završetak pravno-političke romanizacije Italije, a težak građanski rat, Sulino brutalno razračunavanje sa Etrurijom i Samnijem, i posebno naseljavanje veterana bili su krucijalna tačka kada je nepovratno udaren rimski pečat Italiji. Naravno lokalni jezici i dijalekti će se na pojedinim mjestima zadržati, a domaće tradicije pojedinih zajednica i regija će i nadalje kontinuirano živjeti još prilično dugo, ali sada zaogrnute rimsko – latinskim plaštem. Već tada postoji veliki broj rimskih građana (bez obzira da li je riječ o doseljenim Italicima ili domorodcima koji su dobili rimsko građanstvo) i u provincijama, pa i drugim zemljama širom Mediterana (poglavito onim pod vrhovnom vlašću ili kontrolom Republike, tzv. „saveznika“ i „prijatelja“). Ti Rimljani (koji su nesumnjivo u povlaštenom položaju u odnosu na ostatak stanovništva) u provincijama i drugim okolnim zemljama, ako nisu prebivali u nekoj od tamošnjih kolonija i municipija, su se organizirali u „*conventus civium Romanorum*“. Konventi su bili *corpus separatum* u odnosu na zajednicu u kojoj su se nastanili i imali su svoje sudove i porote, a na njih se odnosilo rimsko zakonodavstvo, a ne domaći zakoni i običaji. Ali to ne znači da su ti konventi parazitirali unutar zajednice – domaćina, oni su mogli da budu i značajan ekonomski faktor koji je doprinosio privrednoj aktivnosti, a sigurno su i značajno pospješivali kulturizaciju i romanizaciju i to u zemljama Zapadnog Mediterana i zapadnim provincijama. Konventi su mnogo doprinosili simbiozi rimskog i domorodačkog u provincijama i zemljama, van kulturološki razvijenijeg grčko – helenističkog i semitskog kulturnog i jezičkog kruga na istočnom Mediteranu. Rimski građani u konventi, i pored svoje privilegirane pozicije, načelno su isto bili fleksibilni i otvoreni i bili su u snažnoj međusobnoj interakciji u svim pogledima (kultura, religija, ekonomika, familija, način života... itd) sa stanovnicima zajednica u kojima su prebivali. A to je moralo doprinositi ubrzavanju romanizacije. Rimljani nisu bili ni sebični ni arogantni, i kao što su uvijek bili spremni da prime od drugih ono što su smatrali praktičnijim, boljim, svrsishodnijim i potrebnijim, isto tako su širom otvorili „kapije“ svoje simbiostičke kulture drugima. Tako su nastajale simbiostičke zajednice, posebno u zapadnim provincijama, gdje je domaća populacija u većini slučajeva kulturno zaostalija u odnosu na Rimljane i Italije, kao npr. u hispanskim Karteji i Valentiji. Međusobno prožimanje svih tih utjecaja i kulturoloških tekovina samo je pospješivalo uspješnu izgradnju univerzalnog rimskog svijeta, koji će dobiti svoj klasični oblik u prva dva stoljeća carskog doba. Rimsku vlast u provincijama je jačalo prisustvo italskih naseljenika, ali i romanizacija koja je zahvatila peregrine.

Ali zanimljivo je da kako napreduje latiniziranje i romaniziranje, uporedo napreduje i heleniziranje rimskog društva (posebno viših slojeva), a grčki jezik postaje drugi govorni jezik Rimske države. Već je Sula dopustio da strani izaslanici smiju pred Senatom govoriti

grčki, i to bez tumača. To je i razumljivo ako se ima u vidu da je u to doba grčko – helenistička naobrazba sastavni dio rimsko - latinske naobrazbe. A Rim je postao stjecište ljudi koji su dolazili sa svih strana, pa tako imamo i pjesnika Arhiju iz Antiohije kojeg je Marije protežirao. Mnogi učitelji, filozofi i stručnjaci grčko – helenističkog svijeta su u Rimu i Italiji vidjeli jedno vrlo plodno tržište i mnogi su se tamo doselili (jedan dio učitelja, sekretara i neposrednih suradnika su bili i robovi). I plate i naknade za izobražene slobodne ljude i cijene za obrazovane robove, koji su podučavali, su bile vrlo visoke. Na tadašnje kulturološko oblikovanje Rima i Italije veliki utjecaj nisu imali samo obrazovani, talentirani i tehnički izobraženi doseljenici, nego i jedna velika masa robova (posebno onih koji su dolazili iz Male Azije i Levanta - Sirije) te običnih siromašnih pojedinaca koji su dolazili tražeći bolji život u prijestolnici Mediterana. Oni su se, kao i masa oslobođenika, brzo stapali sa rimskim gradskim plebsom unoseći tako u njega neke nove općekulturološke silnice. Posebna je ta simbiostička zajednica primjetna u lučkim italijanskim gradovima kao Ostiji, Puteolima i Brundiziju. Tako su po provincijama se raseljavali Italici, a u Italiju se doseljavali Grci, Sirijci, Feničani, Jevreji, Egipćani, Gali, Maloazijci, Hispanci itd... Mediteran je konačno postao, i to zahvaljujući Republici, „globalno sijelo“, zajednica kosmopolitske kulture.

Vojska

U ovom periodu se vojska u potpunosti profesionalizirala, iako je još uvijek postojala obaveza služenja vojnog roka za sve sposobne građane (koja se mogla aktivirati ako je bilo potrebe). Međutim, u slučaju aktiviranja vojne obaveze, dolazilo je do sve većeg pokušaja izbjegavanja, pa je ipak primanje dobrovoljaca i oslanjanje na te elemente postajalo sve prisutnije. Institucija vojske je postajala sve opasnija po republikanski sustava, jer je ona prestala biti sredstvom općeg, javnog interesa nego se ravnala po svome ili interesu svoga zapovjednika a koji je često znao biti štetan po javne interese Republike. I to će postati i ostati rak – rana rimskog državnog sustava sve do kraja njegovog postojanja, i stoljećima nakon nestanka republikanskog sustava vojska će se na štetu države petljati u njene poslove, i svojim ubitačnim djelovanjem razarati njene ustanove.

Financiranje vojske i briga o njoj su često prepuštani zapovjednicima, čime su obični vojnici sve više osjećali vezu lojalnosti prema njima, a ne prema Republici (kako je to bilo u vrijeme građanske milicije). Odnos prema zapovjedniku uskoro postaje ključan u održanju stabilnosti, discipline i borbene gotovosti vojske. Ako je vojska uvažavala zapovjednika npr. u slučaju Cezara ili Gabinija onda je sve bilo u redu, ali ako se zapovjednik našao u proturječju sa vojskom kao u slučaju Lukula, onda je moglo biti problema po koheziju i

disciplinu. Ipak za razliku od kartaginske države, grčkih postklasičnih polisa i helenističkih kraljevina u čijim profesionalnim vojskama su uglavnom služili stranci, u legije su se ipak primali samo rimski građani, čime su i u toku te profesionalizacije uspjeli bar sačuvati rimski identitet legija. Veći procent stranaca se nalazio u pomoćnim konjičkim jedinicama i u lakoj pješadiji. Uz legije (rimsku teško oklopljenu pješadiju) uvijek su se nalazile i pomoćne jedinice iz peregrinskih *civitates* i savezničkih državica. Mornarica je i nadalje ostajala u sekundarnom značenju u rimskoj vojnoj organizaciji, i pored nesumnjivih potreba za snažnom mornaricom u ovom periodu (gusarski rat, II. građanski rat, Sekst Pompej i pomorsko carstvo, bitka kod Akcija).

Činjenica je i da je u drugoj polovici Kasne Republike, uslijed procesa profesionalizacije vojske (a koji nije u potpunosti zaokružen, kodificiran i definiran), građanskih ratova i stranačkih sukoba, te sve većih potreba za prekomorskim ratovima došlo i do dezorganizacije vojnog sustava Republike. Radi toga, čim je pobijedio u II. građanskom ratu, Cezar je pristupio kodifiranju vojnog sustava i jasnom definiranju stajaće oružane sile (što će tek uspješno završiti Oktavijan August), kojim je nastojao u njega uvesti više reda, discipline i jasno načelo zapovjedne odgovornosti i linije komandovanja. U korist vojnika je išlo skraćivanje vojničke službe. Kako bi prisilio više slojeve da sudjeluju u vojsci, Cezar je ozakonio da niko ne može biti magistrat ko nije prije služio u vojsci, i to u konjici najmanje 3, a u pješadiji najmanje 6 godina. Cezar je počeo u većoj mjeri koristiti i strane plaćenike, pa je osobito uzimao Germane kao plaćenike u konjaništvu. Kao novu funkciju legijskom sastavu uveo je i legijske pomoćnike (*legati legionis pro praetore*), koji su od sada komandovali legijom, umjesto ranijeg republikanskog sustava u kojem se 6 vojnih tribuna smjenjivalo u komandi. Ovo je uvedeno radi centraliziranja zapovjedništva i izbacivanja demokratskog načina upravljanja legijom.

Iako je uslijed profesionalizacije kvantitativno opadala, rimska oružana snaga je nesumnjivo postajala kvalitetnija. Vojnici po profesiji su bili znatno spremniji, obučeniji, znali su djelovati u situacijama i manevriranju, a i tehnički su se još bolje specijalizirali (njihovo umijeće u podizanju utvrda, korištenju opsadnih mašina i obrtu za vojne potrebe je postalo znatno bolje).

Ratni plijen

Ratni plijen je bio veliki izvor bogatstva za pojedinca i utoliko je ovaj način bogaćenja bio primamljiviji jer je smatran legitimnim, za razliku od pukog iskorištavanja provincije klasičnom korupcijom i zloupotrebama. U slučaju nezakonitog i nepravednog bogaćenja

na račun mirnih provincijskih zajednica, pojedinac se mogao suočiti sa tim da u uzavreloj političkoj atmosferi kasnorepublikanskog Rima bude lako optužen za iznudu i zloupotrebe i da bude suočen sa potencijalnom kaznom ili u najboljem slučaju sa gubljenjem ugleda u javnosti. Zato je i upuštanje u vanjske, pobjedonosne ratove, bilo jedno od rješenja kojim bi se došlo u mogućnost sticanja velikog bogatstva, utjecaja i ugleda, a bez velikih opasnosti da se bude izvrgnut čudljivosti rimskih sudova i umješnosti advokata. Uz to, vanjski ratovi su omogučavali i zapovijedanje armijama, što je u naelektrisanoj atmosferi Kasne Republike postojao sve bitniji argument. Samo ako nije došlo do nekih teških prekršaja u vođenju rata, sa stajališta rimskih normi zakona i interesa, dozvoljeno je bilo zgrtanje plijena iz vanjskih ratova. Naravno, uz vojskovođe i njihovu pratnju i vojnike, i državna blagajna je uvijek profitirala od pobjedonosnih ratova, što bi vojskovođu onda prikazivalo kao osobu koja brine o javnim interesima. To je naravno onda moralo imati efekta i na njegovu popularnost. Ratni plijen je mogao biti najraznovrsnijeg karaktera, od gotovog novca, plemenitih metala, robova i stoke pa do čitavih biblioteka i umjetničkih djela. Načini sticanja novca u ratovima nisu se zasnivali samo preko grabljenja ratnog plijena, nego su se mogli odvijati nekim drugim metodoma. Od onih koji bi se pošteđivali uzimane su otkupnine, prodavane su čiatve zemlje i kraljevine, dobijali bi se pokloni od pojedinih zajednica, gradova, prinčeva i velikaša. Ratna odšteta je isto imala veliko značenje, a ulazilo se i u najrazličitije poslovne aranžmane. Cezar je bio dobro plaćen od Heduanaca zato što je pobjedom nad Helvetima, njima osigurao supremaciju u središnjoj Galiji. Rat je pružao još jednu mogućnost zarade, istina manje cijenjenu, a to je obavljanje liferacija za vojsku po visokim cijenama. Neki slabiji, a pohlepniji zapovjednici – političari bi znali i da vojne liferacije koriste u svoje privatne svrhe. Naravno i ovdje se liferant i onaj koji bi zloupotrebljavao liferacije mogao suočiti sa potencijalnim optužbama i kaznom.

Gotovo kontinuirana potreba za novcem ambicioznih pojedinaca i pretendenata na vlast u Kasnoj Republici kao posljedicu je imalo to da oni teže za mandatima u provincijama sa nestabilnim granicama ili u ratovima u kojima se očekivala laka pobjeda uz golemi plijen. To je opet kao posljedicu imalo sve veći broj ratova, sa dalekosežnim pokretima trupa u kojima je sva odgovornost ležala na zapovjednicima – političarima koji bi imali dodijeljeni mandat. Uz to i karakter novog vojnog ustrojstva zasnovanog na profesionalnim armijama je doprinio i da vojnici budu primarno motivirani takvim ratovanjem u kojem bi dolazili do plijena i bogatstva. Sa profesionalnim vojnicima koji nisu mislili na svoje imanje negdje u pozadini, nego sa primarnom mišlju kako da dođu do novca, vojskovođe – političari su sada mogli voditi kontinuirane, višegodišnje kampanje u dubini protivničkog područja. Vojnici su sve manje bili vezani za svoje porijeklo, što je samim tim olakšavalo i manevarsku pokretljivost kao i njihovu borbenu gotovost. I tako je ta želja za velikim ratnim plijenom postala „gorivo" velikih i opsežnih vojno – osvajačkih pohoda za vrijeme Kasne Republike, kada se i desila najveća ekspanzija (Sulini, Lukulovi i Pompejevi ratovi an istoku; Cezarovi ratovi u Galiji). To je naravno dovelo i do toga da se pojedine armije i egzistencijalno

povezuju sa svojim zapovjednicima, što je na kraju moralo voditi ka građanskim ratovima. Povod I. građanskog rata je upravo bio zamjena Sule sa Marijem kao glavnokomandujućim u ratu sa Mitridatom u Egeji i Maloj Aziji. Nažalost slična praksa će se prenijeti i na unutarnje, građanske ratove. I iz ovih ratova bi pobjednici izlazili enormno bogati, pljačkali bi se javni trezori, oporezivali građani, pobjeđeni i proskribirani bi se suočili sa konfisciranjem imovine. Radi obeštećenja vojnika dolazilo bi do kolektivnih konfisciranja zemljišta pojedinih zajednica, a koje bi se onda dodjeljivalo veteranima. Često je samo potreba za novcem bila glavna motivacija za progone određenih pojedinaca, koji su se isticali svojom imovinom, makar oni bili i apolitični. Takvo stanje su znali iskoristiti svi oni koji bi se nalazili uz pobjednika, a koji su imali slab, pohlepan pa i pokvaren karakter. Poznat je u tome smislu bio Sulin oslobođenik Hrisogon, koji se skrivajući iza autoriteta Sule, uspijevao dokopati na aukcijama imovine za koju je plaćao znatno ispod njihove relane vrijednosti. I naseljavanje veterana na konfiscirana zemljišta je mogao biti unosan posao za članove komisija koji bi nadzirali distribuciju zemljišta. Oni su mogli mito dobivati i od veterana koji bi željeli neki posebni posjed i od ranijih vlasnika koji bi željeli zadržati svoju imovinu.

PRAVO I ADVOKATURA

Utemeljitelj sistematiziranja prava i njegovog objavljivanje je Kvint Mucije Skevola (*Quintus Mucius Scaevola*; konzul za 95. god. p. n. e.), u čijoj je familiji jurisprudencija kao neka vrsta nasljeđa prelazilo sa oca na sina. Njegovih 18 knjiga temeljem je pravnog rimskog sustava. Na rad Kvinta Mucija Skevolu su djelovali i grčko-helenistički i stoički utjecaji. Inače tumačenje prava je sada radio bio ko obrazovaniji u pravnim pitanjima, a ne samo članovi potifikata, pa je potrebno u ovom kontekstu spomenuti sina Katona Cenzora (*Caton de iuris disciplina*), Marka Bruta (*Bruto de iure civili*), te Seksta Pompeja, Akuleona i Kvinta Kornelija Maksima. Kao istaknute juriste iz druge polovice Kasne Republike, je potrebno izdvojiti i lucidnog Servija Sulpicija Rufa (*Servius Sulpicius Rufus*, 106 – 43. god. p. n. e., konzul za 51. god. p. n. e., ostavio je mnogobrojne spise kojima je djelovao na razvoj rimske pravne znanosti, ali je pisao i erotske poeme), Rufovog učenika Aula Ofilija (*Aulus Ofilius;* koji je pisao različite pravne ugovore, a bio je i autor ekstenzivnog komentara o pretorskom ediktu), Trebatija Testu (*Trebatius Testa*). Ofilije je bio tutor budućim juristima Kvintu Aliju Tuberu (*Quintus Aelius Tubero*), Marku Antistiju Labeonu (*Marcus Antistius Labeo*) i Gaju Ateju Kapitu (*Caius Ateius Capito*), a Cezar mu je dao da izradi ukupni građanski zakonik (*ius civile*).

Ovo je i doba ubrzanog razvitka prava i posebno advokatske profesije, koja se sve više vezala i za političku karijeru pojedinca. Obnašanje advokatskih poslova je bila i odlična prilika da se pojedinac istakne u javnom životu i dođe sa svojim govorničkim vještinama do određenog ugleda i značenja. Posebno je advokatura bila poželjna metoda za one ambiciozne i vješte pojedince koji nisu imali porodični background, nego bi započinjali karijeru kao *homo novus*, bez oslanjanja na voštane prikaze svojih predaka. Sudske „arene" su tako u Kasnoj Republici postajala i razbojišta na kojima su se sukobljavale i političke ambicije, interesi i ideje. Za razliku od današnje advokature, zvanično nisu bile potrebne ikakve službene i formalne kvalifikacije da bi se neko bavio odvjetničkim poslom (bilo kao tužitelj, bio kao branitelj). Svaki građanin je mogao podnijeti tužbu i po privatnom i po javnom predmetu protiv bilo koga.

Ustvari, teorija posjedovanja građanstva i sama građanska dužnost, koja je iz te teorije proizlazila, su podrazumijevale da je svaki građanin dužan boriti i štititi javne interese u sudištu isto tako kao i na bojnom polju i političkim, državnim institucijama. Pošto nije postojala institucija javnog tužitelja (odnosno državnog službenika koji bi na sudu zastupao interese države), onda su tu ulogu na sebe preuzimali obični građani. Ali nisu iskrene želje pojedinaca da zaštite javne i opće interese te pravdoljubivost igrali ulogu u sudskim procesima po javnim predmetima, nego su u tu često bili upetljani i motivi političke, stranačke i pa osobne provenijencije.

Posebno je poznat slučaj „Protiv Vera" (*In Verrem*). Pretor Gaj Ver, koji je upravljao Sicilijom od 73. do 71. godine p. n. e., bio je ozloglašen kao iznuđivač i osoba koja je korupcijom i lošom upravom nanijela veliku štetu sicilskim zajednicama. Nijedan član sicilijskih gradskih vijeća nije mogao biti izabran ako prethodno ne da Veru mito. Bogati nasljednici plaćali su mu ogromne iznose. Stanovnici jednog grada, koji su se naumili žaliti na visoke namete, morali su mu platiti veliku količinu žita i novca. Za kupovinu namirnica za grad Rim Ver je dobio 37 miliona sestercija. Taj novac on je ostavio kod sebe, a u Rim poslao opljačkano žito. Svuda je kupio umjetnička djela. Čuvene statue, lijepu brončanu posudu, zlatne predmete – sve je to Ver konfiscirao u svoju korist. Njegovo gospodarenje na Siciliji imalo je skoro iste posljedice kao i osvajanje ili kuga. Gotovo polovica obradive zemlje bila je zapuštena. Stanovništvo se razbježalo, i u nekim oblastima ostala je najviše jedna trećina svih zemljoposjednika. Ver se pročuo svojom gramzivošću i samovoljom u upravi. Verova samovolja na Siciliji došla je dotle da je on naredio da se jedan rimski građanin, koji se je htio žaliti na njega, podvrgne tjelesnoj kazni, a zatim razapne na križ. Umirući u mukama, nesretnik je ponavljao: "Ja sam rimski građanin", a Ver je rekao: "Neka pogleda... na domovinu. Neka umre gledajući zakone i slobodu". I čim se Ver vratio u Rim 70. god. p. n. e. protiv njega je podignuta optužba, čiji je nosilac bio advokat Marko Tulije Ciceron, i to u upravo u vrijeme sudske reforme koja je započela sa konzulatom Pompeja i Krasa. Sicilijanci su zamolili Cicerona, koga su dobro upoznali za vrijeme njegove kvesture na Siciliji, da zastupa njihov slučaj protiv Gaja Vera. Ciceron je brižljivo prikupio materijal (u pravoj istražno – forenzičkoj maniri) i izložio ga pred sudskom komisijom, isključivo sastavljenom od senatora. Međutim, Ciceron je mogao računati na predsjedavajućeg sudiju Manija Acilija Glabrija/*Manius Acilius Glabrio*, inače gradskog pretora, koji je važio kao častan i pošten čovjek. Verov branitelj bio je čuveni govornik Kvint Hortenzije Hortal / *Quintus Hortensius Hortalus* (114. – 50. god. p. n. e.). Branjena strana je pokušavala da odgodi suđenje za 69. god. p. n. e. kada je Verov prijatelj Kvint Cecilije Metel Kaprarije (*Quintus Caecilius Metellus Caprarius*) mogao da bude predsjedavajući sudija. Ali dva Hortenzijeva pokušaja odgađanja suđenja nisu dala rezultata, i u augustu 70. god. p. n. e. Ciceron je otvorio slučaj svojim uvodnim govorom, izvođenjem dokaza i svjedoka. Toliko je bio snažan uvodni nastup Cicerona i optužbe uopće da je Hortenzije odbio da odgovori, i savjetovao je svoga klijenta da napusti Rim i Italiju. Uostalom, nakon usvajanja Aurelijevog zakona o sudskim komisijama, Verova pozicija u sudskom procesu se još dodatno iskomplicirala. I tako je Ver otišao u dobrovoljno izgnanstvo i našao se na putu u Masiliju u kojoj je živio sve do 43. god. p. n. e., kada je bio proskribiran od Marka Antonija (istoga onoga koji je dao da se proskribira i Ciceron). Pošto sudski proces nije bio zaokružen, Ciceron je izložio samo 2 od pripremljenih 7 govora protiv Vera, pa ih je objavio nakon bjekstva Vera. Ova djela predstavljaju tipičan primjer političkih pamfleta toga doba i upoznaju nas s praksom provincijske uprave u posljednjem stoljeću Republike. Magistratâ optuženih za iznuđivanje je bilo mnogo. "Koliko li je

krivaca bilo u Aziji – rekao je Ciceron, Verov tužitelj, - koliko u Africi, Španjolskoj, Galiji, na Sardiniji, koliko na samoj Siciliji.

Načelno za advokatsku službu se nije primala plata ili honorar. U ranijim razdobljima klijenti bi se obraćali svojim patronima radi legalnih savjeta, podrške na sudu ili aktivnog učešća u sudskom procesu. Kasnije je advokat bio na raspolaganju svima koji bi mu se obratili za pomoć. Osobe najvišeg ranga su smatrali čašću da svoje znanje i umijeće stave na raspolaganje prilikom sudskih procesa, i ako bi tako na jednom javnoj pozornici (koja se smatrala dostojnom osoba najvišeg ranga) uspješno pokazali svoj talent, raskošnost i umijeće svoga govorništva, sticali bi samo dodatne poene u javnosti.Ali postojali su i načini da se izbjegne pravilo da advokati za svoj posao ne primaju honorar. Zakoni nisu sprečavali zahvalne osobe koje su advokati zastupali na sudu da daju vrijedne poklone, i u Kasnoj Republici je postalo uobičajeno da se ostavljaju veoma darežljive poklone uspješnim advokatima. Pošto su pravila protiv uzimanja honorara uspješno izbjegavana i sve više ignorirana, princeps Klaudije je to pitanje odlučio riješiti tako što je fiksirao visinu advokatskih honorara.

U Kasnoj Republici raširila se i korupcija u sudovima. Izvorna građa koja govori o tome ne spominju u tolikoj mjeri sudije kao korumpirane, jer su oni (često pretori) mogućnosti bogaćenja mogli lakše i u većeme obimu ostvarivati na službi u provincijama, nego da sebe kompromitiraju malim dobicima u sudskim procesima. Uglavnom se korupcija na sudovima u vrelima veže za porotnike (*iudices*). Rimska javnost i za vrijeme Kasne Republike je posebno bila senzibilna po pitanju ove vrste korupcije, radi čega su donošeni zakoni koji bi tu korupciju sprečavali, ograničavali i kažnjavali. Ali nesređena politička situacija nije omogučavali da takvi zakoni u punoj mjeri i dugoročno zažive.

Govorništvo

U temelju čitavog sustava dobrog obrazovanja i političke i društvene karijere Rimljanina ležala je retorika, odnosno govorništvo. Razvitak govorničkog umijeća bio je u tijesnoj vezi s društvenim i političkim prilikama rimskog društva u II. i I. st. p. n. e. Od umijeća javnog istupanja često je zavisio uspjeh u narodnim skupštinama i na zborovima koji su im prethodili (*contiones*), na senatskim sjednicama i sudskim komisijama. Vojskovođa je morao posjedovati govorničko umijeće da bi mogao svojim vojnicima držati govore. Rimski govornici unijeli su malo čega novog u teoriju govorništva; oni su samo razrađivali principe koje su već bili formulirali njihovi grčki prethodnici; ali, oponašajući grčke uzore, oni su stvorili sjajne obrasce latinskog govorništva. U prvoj polovici I. st. p. n. e. stekao je značaj u

rimskom govorničkom umijeću onaj smjer koji nosi naziv azijanizam. On se pojavio u Maloj Aziji ubrzo poslije smrti Aleksandra Makedonskog. Karakteristične crte tog smjera bile su kićenost, afektacija, pretjerana ljubav prema vanjskim efektima, patetičnost i izvještačenost. Suprotan smjer bio je aticizam. Njegove pristaše zalagale su se za vraćanje na jednostavnost, kratkoću i jasnoću starih atenskih govornika.

Kasna Republika je obilovala sa velikim govornicima. Oni su svoje umijeće ispoljavali i na advokatsko – sudskim i političkim arenama turbulentne Kasne Republike. Za ranu fazu toga razdoblja trebalo bi istaći braću Grakhe i druge velike govornike njihovog razdoblja. Ciceron, koji je osuđivao političke poglede Gaja Grakha, priznavao je njegove izvanredne oratorske sposobnosti. Po Ciceronovim riječima, u govorništvu njemu nije bilo ravnog. Kasnije su došli Lucije Licinije Kras i Marko Antonije Orator (djed budućeg trijumvira). Za posljednje decenije republikanskog sustava vrijedi istaći Publija Sulpicija Rufa, Gaja Aurelija Kotu, Gaja Skribonija Kuriona, Gaja Julija Cezara, Servija Sulpicija Ruf, Marka Koelija Rufa, Marka Junija Bruta, Gaja Licinija Kalva (koji je poznat i kao pjesnik), Marka Kalidija, Gaja Kasija Longina, Gaja Azinija Poliona (koji je više poznatiji kao ugledni i uvažavani historičar te vojskovođa). Najveći rimski govornici i advokati su bili Hortenzije i Cicerona (obojica su bili privrženici azijanskog načina govora = *genus Asiaticum*), Brižljivo pripremani Ciceronovi govori odlikuju se skladnošću kompozicije; on je jedan od najboljih majstora latinskog periodičnog govora. Ciceron je pristaša patetičnog govorništva. Da bi uzbudio svoje slušače, govornik mora djelovati na njihova čula, a to se postiže primjenom različitih metoda. Ciceronova argumentacija ima pred sobom jedan cilj: pod svaku cijenu uvjeriti u opravdanost svojih misli. Govornik preuveličava stvari, on ponekad izvrće tijek događaja i služi se neprovjerenim glasinama. Invektiva (iznošenje svakakvih optužbi) predstavlja jednu od bitnih Ciceronovih metoda. Zato Ver u "Govorima protiv Vera", Katilina u "Govorima protiv Katiline" i Antonije u "Filipikama" nisu realno prikazani. To su likovi koje je stvorio tužitelj i politički protivnik. Ciceronovi govori privlačili su ogroman broj slušatelja, o kojim je Ciceron vodio računa. Pred kraj svoje djelatnosti, zauzimajući antidemokratsku poziciju, on nije priznavao rimskom mnoštvu sposobnost za razumne političke odluke, ali je i tada imao visoko mišljenje o njenoj sposobnosti prosudbe govorničkog umijeća. Odlikom svojih govora Ciceron je smatrao obilje riječi i misli. Međutim, to nije bila uvijek odlika. Njegovim govorima nedostaje kratkoća, on se često ponavlja, a njegovi ekskursi često su posvećeni pretjeranoj samohvali.

Posebno mjesto u govorništvu u ovom dobu zauzima i jedna žena Hortenzija, koja je održala čuveni kritički govor trimvirima u vrijeme najžešćeg provođenja proskripcija. U teorijskom - didaktičkom pogledu veliki doprinos je dao Ciceron u svome djelu „*Brutus*“ u kome obrađuje historiju rimskog govorništva. Tada se dodatno razvijaju i umjetnički obrađeni dijalozi, kao posebna struka.

Govorničke metode usavršavale su se i komplicirale. Teoretičari govorništva smatrali se nedovoljnim ako govornik samo dobro govori latinskim jezikom. On je morao znati rasuđivati i poučavati, izazivati kod ljudi strah: auditorij mu se morao diviti, "smatrati ga takoreći bogom među ljudima". Ali je socijalna stvarnost kasne Republike stavila svoj pečat i na rimsko govorništvo. Oratorsko umijeće razvijalo se na štetu jednostavnosti, iskrenosti i istinitosti. U sudskom govorništvu, npr. pravna istina stavljana je u pozadinu. "Veoma se vara onaj – kaže Ciceron - tko u našim govorima, održanim na sudu, misli da ima u šaci takoreći potpisane obveznice s našim uvjerenjima. Kroz sve ove govore ne čuju se sami ljudi i patroni, nego i procesi i suvremene prilike". Govorniku nije bilo važno da mu teza bude istinita, već da ona izgleda vjerodostojna. Uobičajena metoda političkog govora bila je invektivna: u njoj su politički protivnici prikazivani u lošem svjetlu, govornici su iskorištavali svakakve glasine i spletke, špekulirali s lakovjernošću i čak, sa praznovjerjem svojih slušatelja. Kakvu je važnost u društvenom životu imalo govorništvo pokazuju ove Ciceronove riječi: "Postoje dvije umjetnosti koje čovjeka mogu dovesti do najvišeg stupnja počasti: prva je umijeće vojskovođe, druga – umijeće dobrog govornika". Govorničko umijeće u vrijeme pred kraj Republike bilo je tijesno povezana sa životom. Svoj sadržaj ona je crpla iz rimskih državnih i privatnih odnosa. I pored određene neprirodnosti on je uzimala oblik koji je bio pristupačan većini. U to doba govorništvo je nosilo u određenoj mjeri narodni karakter. Uloga retorike ne može se svesti samo na umijeće sastavljanja govorâ. Na elemente retorike nailazi se u raznovrsnim publicističkim djelima toga vremena, u rimskoj historiografiji i lijepoj književnosti; izvjestan utjecaj izvršila je retorika i na obradu rimskog prava. Govorničko umijeće doprinijelo je razvitku i usavršavanju latinskog jezika, jer je pridavan velik značaj pravilnosti i preciznosti izraza, kao i plastičnosti, eleganciji i zvučnosti govora.

Razvoj rimskog prava

Književni razvitak ovog doba, stvaranje uzorne latinske proze, povoljno su utjecali i na obrađivanje rimskog prava. Rimski pravnici koristili su tečevine rimske proze, i u ovo doba stvara se onaj jasan i precizan jezik kojim su napisana istaknuta djela pravne književnosti carskog doba. U doba rane Republike udareni su temelji građanskog prava. Za njega je karakterističan formalizam; ono je reguliralo samo odnose između rimskih građana. Uslijed ratova i promijenjenih socijalnih odnosa, u rimski građanski promet pritjecalo je mnoštvo vrijednih predmeta. Rimski građani sada su stupali u razne odnose sa stanovnicima provincija i podanicima drugih država. Sve je to stvaralo potrebu za novim pravnim norama i novim propisima. Stari oblici prilagođavani su novim odnosima. Osim toga, na rimsko pravo utjecale su pravne norme drugih naroda, u prvom redu grčko i helenističko pravo,

a na same principe obrade prava utjecala je kako helenistička filozofija tako i grčka retorika. Sačuvani pravni spomenici spadaju u kasnija razdoblja, te stoga nije moguće točno datirati pojavu pojedinih pravnih odnosa i pojmova. Moguće je samo skicirati opći tijek razvitka prava.

Pretorsko pravo

Veliku ulogu u razvoju rimskog prava ovog razdoblja odigrao je pretorski edikt. Kao i drugi magistrati, i pretori su imali pravo objavljivanja edikata, tj. odluka koje su se ticale pitanja iz njihovog djelokruga. U svojim ediktima pretori su iznosili pravila kojim će se rukovoditi kod razmatanja pojedinih pitanja. U početku pretorski su edikti stavljali sebi u cilj služenje starim pravom, "pomaganje tom pravu"; ali su kasnije počeli unositi ispravke, tako da je pored starog građanskog prava poniklo i posebno pretorsko pravo.

Formalizam u općenarodnom pravu prestao je biti vladajući princip. Individualizam, svojstven epohi kasne Republike, našao je svog odraza i u građanskom pravu; on je doprinio kompliciranju odnosa između pojedinaca, pripomogao tome da se svlada formalizam i utvrde novi principi za rješavanje pravnih pitanja, kako općih, tako i posebnih. Naglasak nije stavljan na formu nagodbi, na odredbe i izgovorene riječi, već na bit odnosâ, na namjeru obiju strana. U pravo se uvodi pojam jednakosti i pravičnosti (*aequitas*) i dobronamjernosti (bona fides) osoba koje sklapaju razne nagodbe, kao osnovno načelo svih imovinskih odnosa. Kod pravnika se javlja misao da postoji neko pravo koje je opće za sve narode i koje se sastoji od pravila koja svi priznaju (srodstvo, poštovanje roditelja, borba protiv zločinâ). Pod utjecajem stoičke filozofije općenarodno pravo (*ius gentium*) približava se pojmu prirodnog prava (*ius naturale*), koje je takoreći diktirano samom prirodom. Općenarodno pravo utjecalo je i na građansko pravo / *ius civile*, tj. na propise koji su trebali regulirati odnose samo između rimskih građana.

Reforma sudskog postupka

Pravna disciplina u ovo doba izašla je iz djelokruga pontifikâ. Ona se pretvorila u posebnu disciplinu, koju su proučavali i obrađivali specijalisti. Bavljenje pravom smatralo se u Rimu časnim: istaknuti pravnici bili su predstavnici uglednih rimskih obitelji. Oni su izricali svoja mišljenja povodom ovog ili onog pitanja, sastavljali obrasce raznih nagodbi, davali savjete

strankama u pogledu postupka na sudu. U samom sudskom postupku dogodio se oko 150. godine p. n. e. pravi prevrat. Poslije te reforme suđenje se, kao i ranije, sastojalo iz postupka *in iure* i postupka *in iudicio*. Ali je pri starom sustavu magistrat samo pazio da li obje stane pravilno postupaju, da li se pridržavaju obreda propisanih raznim *legis actiones*. U novom pak sudskom postupku magistrat je počeo igrati aktivnu ulogu. One se upoznavao sa predmetom i sastavljao formulu, tj. dokument u kome je ukratko izlagao potraživanja tužitelja i prigovore okrivljenoga; u tom dokumentu davana je i uputa sucu, kakvo rješenje treba donijeti, ako se pokaže da je pravda na jednoj ili na drugoj strani. Na primjer, vodi se spor oko toga kome pripada neki rob. Magistrat se upoznaje sa predmetom i piše. "Oktavije neka bude sudac: Ako se pokaže da rob Stih predstavlja vlasništvo Aula Agerija, onda ti, suče, optuži Numerija Nigidija u korist Aula Agerija, a ako se to ne pokaže, opravdaj ga". Prisegnuti sudac (ili suci) razmotrio bi slučaj i donosio rješenje predviđeno u formuli. Ovaj takozvani formularni proces omogućavao je da se obuhvate odnosi za koje okviri starog građanskog prava nisu više bili dovoljni. Pretor i pravnici razrađivali su razne oblike parnica kako onih oko imovine tako i osobnih.

Vlasništvo i posjed

U području građanskog prava izvršene su u ovo doba bitne promjene. Jedna od važnih novosti ovog razdoblja bilo je utvrđivanje razlike između vlasništva i posjeda. Vlasništvo (*dominium*) je pravo na danu stvar, ali nije uvijek moguće to pravo spojiti sa stvarnim posjedovanje stvari (npr. kad je stvar dana u zalog, pod zakup itd.). Posjed (*possessio*) je po rimskom pravu stvarno posjedovanje neke stvari, spojeno sa razumnom težnjom za vladavinom nad njom. Pretorsko pravo je priznavalo da se posjed u nizu slučajeva može ne poklapati sa pravom vlasništva, i utvrdio određene oblike zaštite posjeda od nezakonitih pretenzija. Jedan od starinskih oblika posjeda bile su zemljišne čestice na državnom polju. Zemljišno vlasništvo, po rimskom pravu, moglo je postojati smo u Italiji; u provincijama pak zemlja se mogla nalaziti samo u posjedu.

Bonitarno vlasništvo

Jedna od najvažnijih pojava u povijesti građanskog prava bio je postanak nove vrste vlasništva, koje se naziva bonitarnim ili pretorskim. Staro kviritsko vlasništvo moglo je nastati samo poslije određenih formalnih akata (u prvom redu mancipacijom). Ako se neka

stvar predavala na kakav drugi način, predviđen građanskim pravom, ona se nije mogla smatrati vlasništvom. Pretori nisu proširivali načine za stjecanje kviritskog vlasništva, ali su u nizu slučajeva počeli braniti posjednika kao vlasnika, i na taj način dobivala se nova vrsta vlasništva. Pojava bonitarnog vlasništva vezana je za promjene u građanskom prometu. Pojavili su se slučajevi kad se *res mancipi* nisu predavale putem macipacije, već putem obične kupoprodaje. Postoji hipoteza, da je postanku bonitarnog vlasništva doprinijela trgovina robljem. Robovi su kupovani u velikim skupinama, tako da je bilo teško vršiti nad svakim od njih akt mancipacije. Ako bi kasnije prodavač ili neka druga osoba zahtijevala da im se njihov bivši rob vrati, zato što nije mancipiran, pretor je smatrao svojom dužnošću zaštititi kupca. U isto ovo doba nastaje učenje o raznim načinima stjecanja vlasništva (na primjer, okupacija, tj. osvajanje stvari koje nikom ne pripadaju; stjecanje "plodova stvari" itd.). Dosljedna obrada prava privatnog vlasništva pada u doba Carstva, ali su temelji tog učenja položeni pred kraj Republike.

Izmjene u obveznom pravu

Novi oblici odnosa dovode do promjena u obveznom pravu. Čak i u stari oblik ugovorâ stavlja se ograda o dobronamjernosti (bona fides). Pojavljuju se novi oblici ugovorâ. Npr, priznaju se zakoniti kontakti koji su zasnovani samo na običnom sporazumu. Među takve su, na primjer, spadali kupoprodaja (*emptio-venditio*), najma (*locatio-conductio*).

Promjene u području obiteljskog prava

Promjene u području obiteljskog prava sastoje se u postepenom smanjivanju prava oca porodice. Još u rano doba odrasla djeca uživala su politička prava. Ali svojim postupcima ona su, kao i ranije, bila vezna roditeljskom voljom: slučajeva da otac pokuša natjerati sina na ovaj ili onaj politički akt, bilo je i u ovom razdoblju, ali se na to gledalo kao na anakronizam. Ali u imovinskim odnosima djeca su i dalje ostajala u vlasti oca porodice i nisu mogla samostalno raspolagati imovinom. Međutim, došlo je do slabljenja vlasti muža nad ženom. Pod utjecajem raznih uzroka vrši se određena emancipacija žena; brak koji nije praćen utvrđivanjem muževljeve vlasti (*matrimonium sine manu mariti*), postaje pravilo, a ne izuzetak. Pred kraj Republike utvrđuje se običaj da je razvod moguć po obostranom sporazumu i po jednostranoj odluci kako muža tako i žene. Mijenjaju se i imovinski odnosi

među supružnicima. Pravnici obrađuju pitanje ženine imovine, napose miraza, koji se razlikuje od ostale ženine imovine; on se nalazi u vlasti muža, ali u određenim slučajevima mogu ga žena ili njen otac uzeti natrag. U nasljednom pravu ograničava se u određenoj mjeri oporučiteljeva sloboda, u korist najbližih srodnika. Pretorsko pravo stvara čitav novi sustav propisa za prijelaz imovine po nasljeđu; taj sustav postojao je paralelno sa starim, građanskim sustavom. Pojednostavljen je oblik testamenta, određeni su rokovi kada se od rimskog magistrata može dobiti posjed nad pokojnikovom imovinom; utvrđenje red nasljedstva po stupnju srodstva nasljednikâ; pri tome su nasljednici mogli biti i kognati. II. i I. st. p. n. e. je doba izvanredno intenzivnog i produktivnog obrađivanja prava. Rim se pretvorio u svjetski centar, on je primio pravne sustave drugih naroda. Prerađujući svoje starinsko, tzv. civilno pravo, rimski pravnici su se služili metodama grčke retorike i nastojali savladati osnovna pitanja pravne teorije, služeći se pri tom zaključcima helenističke filozofije. U to doba formulirane su osnovne postavke rimskog prava, koje je ostalo na snazi više stoljeća, a poslije pad Rima dugo vremena bio obrazac pravne misli. Sljedeća epoha bila je razdoblje daljnje teoretizacije općih pravnih pitanja- putem rješavanja raznih spornih slučajeva. Učinjeni su pokušaji da se pravo dovede u određeni sustav.

NAČIN ŽIVOTA

Povećanje luksuza kod viših slojeva

Udobnost života se isto tako povećavala, ali je sa tim bilo povezano i povećanja troškova privatnih osoba, posebno za vrtove i stanove. Kuća čuvenog govornika Lucije Licinija Krasa (konzul za 95. god. p. n. e.; cenzor iz 92. god. p. n. e.; učitelj Cicerona) je imala impozantan vrt u vrijednosti od čak 6 miliona sestercija. Obična kuća za stanovanje u gradu Rimu je bila vrijedna oko 60 000 sestarcija. Kornelija Afrikana, majka Grakha, je kupila misensku vilu za 75 000 sestercija, a Lucije Lukul je istu vilu kupio za svotu 33 puta veću. Posebno su upravo u napuljskom zalivu bila vrlo skupocjene i luksuzne vile. Isto tako se počeše kupovati i drugi luksuzni i vrlo skupi proizvodi, kao npr. odjeća od svile (koja je dolazila iz daleke Hanske Kine) i orijentalni parfemi i masti. Bogatiji slojevi su dosta izdvajali sredstava i na gozbe (dobri kuhari su bili na cijeni), ribnjake. Glavni objed je bila *cena* (večera), a ne ručak koji je bio siromašan. Redovno su se donosili protu-luksuzni zakoni i to 161., 115., 89. i 81. godine p. n. e., koji su ograničavali pretjeranu raskoš, određivale maksimume i zabranjivali mogo toga. Posebno je bila pomama za srebrnim posuđem, i davno je bilo prošlo vrijeme kada su se Kartaginjanina rugali Rimljanima što su njihovi poslanici u Rimu u svakoj kući nailazili na istu srebrninu. Potražnja za srebrnim predmetima se uveliko i naglo povećavala, pa dok je Scipion Emilijan imao 32 libre izrađena srebra (što je u to vrijeme bila velika svota), njegov biološki sinovac Kvint Fabij imao je 121. god. p. n. e. čak 1000 libri, a Marko Druz, čuveni plebejski tribun iz 91. god. p. n. e., je posjedovao vrijednost od 10.000 libri izrađene srebrnine. Lucije Licinije Kras je platio srebrnaru 100.000 sestercija za dvije lijepo izrađene čaše od srebra. Uz srebrno posuđe i predmeti od drugih metala su bili traženi i „masno plaćani“, tako su manji kipovi od bronze koštali od 3.000 do 4.500 sestercija. Skupocjeni sag je stajao čak 200.000 sestercija. Dobro izrađena bakrena posuda za kuhanje je bila vrlo skupa.

Rimski bogataši su velike svote trošili na udobne i raskošne kuće. Osobita važnost se polagala ako je uz kuću bio bolji ribnjak, ili golubinjak. Smatralo se potrebnim da se imaju dvije kuće, i to jedna na albanskim bregovima, i jedna na kampanskim obalama. Velike svote su se trošile i na grobove. Na luksuzu se nije štedilo, pa se tako znalo da se bolji konj proda za 24.000 sestercija, a cijenili su se i rasni psi, a i na pokućstvo i odjeću su se davale velike svote. Ta pomama za luksuzom je bila toliko različita od one uobičajene skromnosti koja se vezala za ranije generacije Rimljana. Uslijed povećanja luksuza i mekoputnost i ležernost se raširila među nekad čvrstim i odlučnim rimskim namjesnicima i zapovjednicima. Tako je Ciceron govorio o namjesniku koji se dao na nositi na nosiljci sa

mekanim jastukom, koju je nosilo osam nosača, i to sa jednim vijencem na glavi, a sa drugim oko vrata i držeći pred nosom jastučić napunjen miomirisnim ružama.

Cezar je namjeravao i da donese zakone koji bi ograničavali luksuz. Tako je ograničeno kićenje biserima i purpurnom nošnjom, a propisan je i maksimum trošenja na gozbe. To ustvari nisu bile nove, vec stare odredbe, koje su se samo ponovo zakonski aktualizirale. Čak je cenzor nadzirao i trg sa poslasticama, i mogao je konfiscirati zabranjene luksuzne zdjele i jela. Međutim, u praktičnom pogledu ti zakonu i odredbe protiv javnog pokazivanja prevelikog luksuza su postale puko slovo na papiru, jer je „zabranjeno voće“ uvijek slađe ili *nitimur in vetitum semper, cupimusque negata*. Borba protiv luksuza je prepuštena Oktavijanu Augustu.

Familija

Tijekom mnogih vjekova rimsko je društvo čuvalo određene crte patrijarhalnog uređenja. Ali su izmijenjene socijalne i gospodarske prilike, utjecaj grčkih običaja i helenističkih kulturnih strujanja djelovali destruktivno, tako da je čvrsta porodica bila prije socijalni ideal nego stvarnost. Pri sklapanju brakova veliku ulogu igrali su politički motivi i financijski razlozi. Razvodi su bili obična pojava, a natalitet se smanjivao. Već je grakhovsko zakonodavstvo počelo stimulirati natalitet. Tako je cenzor, za 131. god. p. n. e., Metel Makedonski preporučivao svojim sugrađanima da žive porodičnim životom i da kao patrioti „teret“ djece moraju snositi. Metel je izjavio tako: „Da možemo, građani, mi bismo se toga tereta oslobodili. Ali pošto je priroda tako uredila, da niti se može udobno živjeti sa ženama, a niti bez njih uopće, to se pristoji, da gledamo više na trajno blagostanje, nego li na kratko, slatko uživanje.“ Međutim, i iz ove izjave se polako ogleda promjena u svijesti Rimljana iz najviših slojeva (nobiliteta i vitezova), po kojem djeca i brak postaju teret i obaveza, a ne više potreba, svrha i cilj (kako su to shvatale prethodne rimske generacije). A kada se nešto što se želi, uslijed promijenjenih historijskih i društveno – ekonomskih i općekulturnih silnica, transformisalo u nešto što se nameće (poradi viših ciljeva), onda je bio potreban samo jedan mali korak i da se kompletna struktura rasturi. I zato je u ovo vrijeme pojava razvoda, nekada vrlo rijetka i izuzetna, sada počela pojavljivati kao normalna i obična stvar. Među seoskim i gradskim plebsom se ipak još uvijek čuvalo starinsko shvatanje potomstva i braka. Ali brak u ovo doba je skoro uvijek zasnovan na načelu *sine manu*, po kojem žena nije prelazila pod *potestas* svoga muža, ili njegovog oca i djeda, dok je *cum manu* bio vrlo, vrlo rijedak.

Prostitucija je uzela u to vrijeme značajne razmjere. Ljubavne avanture dama iz najvišeg društva bile su općepoznate i samo u iznimnim slučajevima privlačile pozornost (kao npr. sastanak Cezarove žene s Klodijem, preobučenim u žensku odjeću, za vrijeme praznika u čast Dobre boginje). Raspad starog rimskog i italskog morala i sustava vrijednosti doveo je i do pojave do tada slabo ili nikako prisutne kod Rimljana, a to su sukobi i razdori između roditelja i djece. Stare, tradicionalne veze su uslijed pritiska novih okolnosti i kulturnih, političkih, religijskih i plutokratskih strujanja su se raspadale. Bilo je i pojava da su djeca radi bogatog naslijeđa željela smrt roditelja. Osobito mnogo primjera u tom pogledu pruža povijest proskripicija iz 43. godine p. n. e. Raspadanje patrijarhalnog života izazivalo je prosvjed od strane konzervativno raspoloženih predstavnika aristokracije. Neki od njih bili su uvjereni da se strogim zakonima može vratiti tradicionalni moral i samim tim ispraviti suvremeno društvo. Salustije, npr., kritizira postojeći poredak i predlaže Cezaru da izvrši niz reformi, koje bi trebale uskrsnuti moral i vrijednosti iz razdoblja rane i prve faze srednje Republike, koji je on smatrao idealnim. Društveni život toga vremena pun je frapantnih proturječnosti. Može se navesti priličan broj slučajeva prodaje i izdaje političkih uvjerenja, kao i primjera pravog samožrtvovanja i junaštva.

U ovom periodu kada se raspadao republikanski sustav, kada se drevna društvena struktura (uključujući i familiju) nalazila u dekadensu, tražili su se novi modaliteti uzajamne podrške i uglavnom su se pronalazili u prijateljstvu. Tako su vrlo česti prijateljski odnosi koji su nadomještavali razbijene tradicionalne veze. Zato ne treba ni čuditi snažna epistularna djelatnost npr. Cicerona sa njegovim bliskim prijateljima. To je proizvelo i gozbe na kojima su se prijatelji okupljali, kao i činjenicu da se u oporukama sada nailazi na sve veći broj ljudi.

RELIGIJA I FILOZOFIJA

Pregled povijesti rimske kulture u posljednjem razdoblju Republike navodi na zaključak da se kulturni razvoj, i pored vanjskih i unutarnjih teškoća toga doba, nije zaustavio, i da su književnost i umjetnost često bile sredstva političke borbe. Početak kulturnog razvoja Rima pada u doba kada je kultura u nekim područjima Italije, u Grčkoj i u istočnim zemljama bila na relativno visokom stupnju. Rim je preuzimao i prerađivao već gotove oblike. Kao što je već ranije istaknuto, od osobite važnosti po razvitak kulturnog bića rimskog svijeta bio je utjecaj visoko razvijene helenističke kulture; ali je i stara rimsko - italska kultura sačuvala priličan broj svojih originalnih crta, koje su održavale rimske i italske kulturne tradicije, često iz najdavnije prošlosti. Ponekad su Rimljani samo prenosili na svoje tlo već gotove oblike; u drugim slučajevima oplođivalo se dotad stečeno iskustvo i preobražavale stare kulturne tradicije. Iza razdobljâ obilježenih samo oponašanjem već gotovih uzora, često je dolazila reakcija, koja se izražavala u težnji za povratkom starinskim oblicima i tradicijama. Ova borba između tradicionalnog i novog ("neoterizma") nije slučajna. Ona u određenoj mjeri predstavlja odraz borbe koja je vođena između senatora i konzervativnih elemenata i koja je u pojedinim trenucima dostizala izvanrednu napetost.

Ipak ni burni događaji u II. i I. st. p. n. e. nisu zaustavili onaj sinkretički kulturni pokret i polet koji je počeo u vremenu borbe Republike za hegemoniju na Mediteranu. I tako se u posljednjem stoljeću Republike i prvom vijeku Carstva završava sinteza starinskih italskih kulturnih osnova sa onim raznolikim strujanjima što su potjecala iz razvijenijih helenističkih zemlja. Kultura razdoblja kraja Republike ostavila je u svim područjima dosta eklektičkog, neprerađenog. Put kulturnog razvitka nije bio završen. Taj razvitak nastaviti će se i u doba Carstva. Razvitku rimske kulture je neminovno mnogo doprinijela i činjenica da se Rimska država enormno povečala za vrijeme kasnorepublikanskog razdoblja. A eklektični duh uvijek znatiželjnih Rimljana je takav da se strani kulturni elementi posebno sa razvijenog Istoka brzo primaju, aklimatiziraju i prilagodjavaju rimskom biću. Poslije Savezničkog rata raste kulturno značenje istaknutih municipija. Ali rimska kultura nije bila ta koja je samo primala, ona je vršila i vrlo snažna kulturna strujanja, posebno u kulturno zaostalija područja.

Glavni nositelji novih kulturnih strujanja bili su predstavnici viših slojeva rimskog društva. Izvori pružaju podatke o životu, pogledima i raspoloženjima povlaštenih skupina stanovništva. Što se pak tiče kulturnog nivoa i kulturnih interesa rimske sirotinje i srednjih slojeva rimskog stanovništva, kao i stanovnika italskih municipija – o njima se zna relativno malo (izuzev ako nisu spominjanja u kontekstu visoke politike ili nekih govorničkih i poetskih izražaja). Raskoš vladajućih klasa i bijeda siromašnih slojeva stanovništva dostigli su u to doba krajnje granice, što je bilo toliko različito od poslovične skromnosti Rimljana iz ranijih perioda. Upravo je ovaj period primjer kako se i zajednice sa najvećim vrlinama

mogu preobraziti u dekadentna društva. Potrebni troškovi često su predstavnike aristokracije dovodili do propasti, prezaduženost nobila (osobito mladih) gurala ih je u sve moguće političke avanture.

Religijska slika Kasne Republike

Kriza religioznosti se u doba građanskih ratova dodatno produbila, i može se slobodno reći da se stara rimska religioznost našla pred teškim iskušenjima. Pošto je rimska religija (već prethodnoj epohi izmiješana i isprepletena sa grčkom religioznošću) bila usko i esencijalno prožimana sa rimskim državnim sustavom i životom familije, jasno je da je destrukcija toga sustava i propadanja starih vrijednosti i morala rimske familije moralo imati utjecaja i na slabljenje rimske religioznosti. Paralelno sa slabljenjem političkih institucija Republike, slabile su i institucije rimske religije, pa su one u ovome razdoblju obična prazna forma, ljuštura bez sadržine i svećeničke službe služe samo kao jedan od stepenika u karijeri rimskih političara (bez obzira da li su oni i stvarno religiozni po starom rimskom obrazcu). Prema staroj religiji se sve više širio osjećaj ravnodušnosti, ili tek formaliziranog poštivanja u svrhu npr. javnih potreba. Tako su se proturječnosti kasne Republike osjećale i u religioznom aspektu života. Činjenica je da u službenoj rimskoj religiji još od kraja III. st. p. n. e. nije došlo ni do kakvih bitnih promjena. I nadalje su održavani tradicionalni praznici, svaki akt političkog života bio je praćen prinošenjem žrtvi i auspicijima, u čast novih pobjeda priređivani su veličanstveni višednevni trijumfi. Usprkos tome tradicionalna religija nije igrala svoju prijašnju ulogu. Među obrazovanim Rimljanima bilo je priličan broj filozofa, racionalista i skeptičara, koji su se doduše zanimali za nacionalnu religiju i proučavali je, ali koji su bili daleko do iskrenog vjerovanja. Toliko su stara religija i njene institucije postale „školjka bez stvarnog sadržaja i suštine“ i obične formalne stvari koje su služile samo kao dobar stepenik u građenju političke karijere za ambiciozne političare, da su se znale desiti i proturječne stvari. Tako je npr. Gaj Julije Cezar, kao nereligiozna pa i ateizirana osoba, izabrana da bude vrhovni svećenik (*pontifex maximus*), jer je ovaj tada narodnjački lider smatrao da je kandidiranje i izbor za vrhovnog svećenika odlična pozicija za nastavak političke karijere.

Teško unutarnje stanje, protkano ratovima, sukobima, nemirima i neslućenim nasiljem doprinijeli su traženju novim puteva u smislu religioznosti, što se posebno odražavalo u misterijskim orijentalnim kultovima. Filozofska učenja su ipak bila i previše zahtjevna za obični puk, tako da je „kriza duhovnosti“ i nesumnjiva sve veća ravnodušnost prema drevnim vjerovanjima kao rezultat imala da se obični ljudi okreću prema novom misticizmu i misterijskim kultovima, tražeći rješenje za svoje probleme, strahove, pa i

želje. A orijentalni kultovi (koji su još od uvođenja kulta Velike Majke / Kibele postajali sve popularniji) su sa svojim osobenostima bili kao poručeni za takvo duhovno stanje na zapadu. Misterijski orijentalni kultovi i posebno njihovi obredi su bili prijemčivi, jer su u svojoj ponudi imali pročišćenje od grehova i mogućnost ostvarivanja preko njih zagrobne sreće. Orijentalne kultove su širili i mnogobrojni doseljenici (koji dolaze u Italiju i zapadne provincije iz raznoraznih razloga, a najviše tražeći bolje mogućnosti za život) i robovi. Jedna od pozitivnih osobenosti Republike bilo je to pravo slobode kretanja (naravno za one koji nisu robovi) i traženja boljeg života, tako da Rim i Italija nisu bile zatvorene teritorije, i tamo se mogao doseliti ko je želio. Uz to je i razvijena trgovina sa bogatim istokom doprinosila jačanju orijentalnih kultova, koji bi se širili koristeći luke kao svoje polazne tačke. Procesu uvođenju orijentalnih kultova su dodatno doprinosili vojnici koji su se u Italiju, zapadne provincije i Balkan vraćali iz kampanja u Maloj Aziji i Levantu. Ali činjenica da se transfomirala u praktično sredstvo svakidašnje politike i strančarenja, ipak je omogučila rimskoj religiji i njenim drevnim svećeničkim redovima da se uspijevaju održavati u ovom vrlo turbulentnom vremenu. Tako su pojedinci održavali javne obrede ili bili svećenici, a sve u svrhu svoje političke i društvene pozicije, a da uopće u to nisu ni vjerovali. Veza sa helenističkim Istokom doprinijela je prodiranju raznovrsnih mističnih kultova u Rim. Grčko-trački kult Dioniza, egipatski kult Izide i Ozirisa, kultovi maloazijske boginje Ma, frigijske Velike boginje i čak judejskog Jahve – nalazili su priličan broj poštovatelja u raznim društvenim slojevima.

Nove kultove donosili su iz dalekih zemalja vojnici, trgovci, doseljenici (koji su dolazili iz najrazličitijih pobuda u Rim i Italiju) a veliku ulogu igrali su u tom pogledu i robovi. Sa njima su istočna vjerovanja prodirala čak i u kuće rimskih aristokrata; oslobođenici porijeklom sa helenističkog Istoka pretapali su se u gradski plebs, i širili svoje vjerske poglede među rimskim stanovništvom. U ovom periodu orijentalni kult Velike majke oficijelno donesen iz Pesinunta za vrijeme Hanibalovog rata, je imao i odlike zvaničnog kulta. Za vrijeme teškog rata sa Kimbrima u Rim je iz Pesinuntu došao veliki svećenik Batakes, koji je „zastupao“ svoju boginju govoreći i čineći čuda, stekavši popularnost u prostim masama i među ženama (i pored ljutnje koju je izazivao kod obrazovanijih Rimljana). Marije je i sam hodočastio u Pesinunt (nakon sloma „bune“ Saturnina i Glaukije). Kult kapadokijske boginje Ma je u Rim i Italiju donio Sula, kojem se navodno ova boginja ukazala u snu. Nju su Rimljani počeli poštovati pod imenom svoje stare boginje rata – Belone. Bogoslužja u čast Ma-Belone pratile su ekstaze još veće nego tijekom obreda u čast Velike majke.

Širili su se razni sirijski kultovi, od kojih je naročito poznat bio kult velike boginje Atargatis, koju su nekad poštovali pobunjeni robovi na Siciliji.

Od Sulinog doba i egipatski kultovi Izide i Ozirisa započinju svoj uspon u Italiji. I još neki egipatski kultovi kao što u oni Serapisa, „šutljivog i ozbiljnog“ Harpokratesa i Anubisa

nalaze svoje mjesto u rimskom društvu. Katul zagovara i brani frigijska (maloazijska) božanstva pred drevnim bogovima. Ovo je bilo i vrijeme širenja raznoraznih subreligijskih pojava, kao što su vračanje, proricanje budućnosti, okultizam i astrologija.Tako je Lucije Tarutije iz Firma, inače prijatelj Cicerona i Varona, „dokazao“ služeći se haldejskom i egipatskom astrologijom kada su se rodili Romul i Rem, i kada je Rim sagrađen. Kult boga Mitre, koji će se u u kasnijim stoljećima raširiti rimskim svijetom, došao je iz istočnih zemalja vezano za dugogodišnje ratove koje su tamo vodili armije kojima su zapovijedali Lukul i Pompej. Prvi su ga na Zapad donijeli Pompejevi vojnici koji u se borili protiv gusara. Mitraizam će postati vrlo popularan kult među profesionalnim rimskim vojnicima.

Promijenjena vremena u shvaćanju religioznosti su doprinijela i pojavama „sverogrđa“, pa su npr. 114. god. p. n. e. optužena trojica mladića iz uglednih rimskih familija zbog seksa koji su imali sa trima vestalkama (isto porijeklom iz uglednih familija). Kolegij pontifika (koji je bio prooptimatski) je pokušao to zataškati, ali je čitav incident prerastao u u tada uobičajeno političko i stranačko prepucavanje i došao je pred komicije (gdje je ležala snaga populara) koje su osudile mladiće na smrt. I pored utjecaja filozofije i orijentalnih misterija i dogmi, kod Rimljana je i nadalje vrlo prisutna sklonost ka sujevjerju, praznovjericama i raznoraznim proročanstvima, kao što pokazuje primjer Marija. Čak je i Senat 87. god. p. n. e. bio prisiljen da se pridržava onoga što je neka proročica predstavila kao volju bogova.

Ipak se, uslijed nesmiljene stranačke borbe, kod tradicionalističkih pojedinaca u religijskom smislu javlja i protuteža rastakanju drevne rimske religioznosti, pa se ponovo pokušavaju animirati određene drevne religijske predstave i kultne aktivnosti. U tome kontekstu treba promatrati i djelo antikvara Varona o „starinama božjih stvari“. Tako je 50. god. p. n. e. od zvanične vlasti Republike naloženo da se mora porušiti unutar *pomeriuma* sagrađeni hram Izide. Međutim, toliko je ovaj orijentalni kult zaživio među stanovništvom Grada, da se ni jedan radnik iz strahopoštovanja nije usudio da svojim rukama učestvuje u rušenju hrama Izide, već je konzul Lucije Paul morao prvi uzeti sjekiru i početi rušiti (a sve kako bi se provela vladina uredba). Stara vjerovanja su se ipak najviše zadržavala u familijskim kultovima, odnosno u privatnoj religijskoj sferi. Ovi kultovi familije i pojedinca (kućno ognjište, lari, menati, lemuri, geniji) su se kako tako držali u ovom vremenu skepticizma. Orijentalizam, racionalizam i skepticizma su manjoj je mjeri dotakli kultove familije i pojedinca, ali su i oni vršeni više po tradiciji nego iz iskrenog uvjerenja.

Najspecifičnija zajednica koja se našla u uokvirima rimskog imperija zaključno sa krajem II. građanskog rata bili su Jevreji. Ova izvorno semitska zajednica je uspješno iskombinirala etničko i narodnosno sa religijskim eksluzivizmom, čime je ujedno postala i etnička, ali i religijska skupina. Kod Jevreja su se tako narodnosno i religijsko direktno uvezalo i proželo. Tome je nesumnjivo doprinijela specifičnost, pa i dogmatika religijskog izraza jevrejstva. Historijsko – mitološka tradicija Jevreja postala je njihova sveta religijska tradicija, da bi se

sticajem historijskih i kulturoloških okolnosti u narednim stoljećima ta jevrejska „sveta“ tradicija ukomponirala i kao sveta tradicija i druge dvije mlađe grane abrahamizma → kršćanstva i islama. Međutim, za razliku od drugih orijentalnih kultova i religija, judaizam se nije širio među rimsko – italskim stanovništvom i neJevrejima. Ni sami Jevreji, doseljeni u Rim i druge italske i zapadne gradove nisu imali želju za prozelitizmom ili primanjem novih vjernika. Tako je hebrejski kult ostao više – manje u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama vezan samo za doseljene Jevreje.

Kada se govori o Abrahamizmu i njegovim denominacijama, potrebno je naglasiti da on u svim svojim oblicima ne pokazuje strogi monoteizam. Bez obzira na ekskluzivno pozivanje na monoteizam, potrebno je istaći da se u sklopu abrahamske religioznosti nalaze mnoga tumačenja i mnogi elementi koji su u nesuglasju sa proklamiranim monoteizmom, pa tako nailazimo na sveto trojstvo, anđele/meleke, svece, svete duhove, dualistički odnos bog – sotona, džine i sl. Postojanje i održavanje vjerovanja u njih u skoro svim religioznim abrahamističkim denominacijama jasno ukazuje na njihove sinkretističke mono / duo / poli / teistički karaktere. Tako po njima ne postoji samo jedan Theos, nego čitav niz još manjih theosa sa slabijom božanskom moći, ali ipak sa kakvim-takvim posjedovanjem božanske moći koji su po abrahamskim religioznim dogmama subordinirani vrhovnom Theosu. Tako je u osnovi propovijedana i održavana abrahamska religioznost slična u nekom pogledu sa npr. olimpskim pantheonom.

Zahvaljujući religijsko – etničkom ekskluzivitetu, konzervativnosti, te snažnom osjećaju za svoju svetu historijsko – mitološku tradiciju, jevrejstvo je pokazivalo znatnu žilavost. Iako su Jerusalim i Judeja tada bili središte jevrejstva, mnogi pripadnici ove zajednice su već živjeli u dijaspori. Ova jevrejska dijaspora je nastajala još iz vremena tzv. „babilonskog sužanjstva“, pa se širila. Brojne zajednice su već prebivale generacijama u Aleksandriji i Kireni, gdje su činili posebne općine sa određenom religijskom i kulturnom autonomijom i svojim priznatim poglavarima. Jevreji u dijaspori su čuvali svoje vjerske zakone i nastojali su se zaštiti od tuđinskih vjerskih utjecaja, pazili su na čistoću svoje vjere i obreda. Zbog te sklonosti ka ekskluzivizmu i sopstvenog osjećanja o svojoj uzvišenoj posebnosti i „izabranosti“ Jevreji su izazivali podozrenje kod svojih susjeda. Jevrejske općine u dijaspori su nekada bile bazirane na sličnom modelu kao što će to biti sustav milleta u Osmanskom carstvu, kao neka konsonacijska grupacija. Jevreji su u svojoj kolektivnoj svijesti i u temeljima i izrazima svoje religije i kulture snažno baštinili uvjerenje o svetoj posebnosti i svetoj izabranosti, što je vodilo i ka razvijanju osjećaja o svetoj superiornosti u odnosu na nejevrejski svijet. To je naravno sa jedne strane jačalo unutarnje veze jevrejstva i njihovu kohezivnu snagu te izdržljivost, ali sa druge strane je neminovno vodilo do rađanja antipatije kod drugih zajednica.

Filozofija

Pored orijentalnih i drugih stranih kultova koji su se širili Rimom i Italijom, među obrazovanijim dijelom stanovništva i dalje su dominantno mjesto zauzimala filozofska učenja. Poznavanje filozofije bilo je jedno od obilježja rimske obrazovanosti. Najviše uspjeha i dalje je kao i u vremenu Srednje Republike imao stoicizam. Apstraktni ideal mudraca, strogog prema sebi i ljudima, stopio se s predodžbom o Rimljaninu starog kova, koji u sebi utjelovljuje starinske rimske vrline (junaštvo, pravičnost, pobožnost i dr.). Osim toga, stoicizam je doprinosio širenju kozmopolitizma. Učenje o razumu koji vlada cijelim svijetom, o jednakosti ljudi, o razumnoj pravednosti – našlo je svog odraza i u političkim idejama, i u pravnim normama toga vremena. Iako je stoicizam i dalje bio najpopularniji, ali su sve prisutnija bila i druga učenja. Treba istaknuti da u ovo doba nijedan Rimljani nije stvorio originalan filozofski sustav, pa je eklekticizam jedna od karakterističnih crta rimske filozofije s kraja Republike.

Zbog nedogmatizma filozofskih učenja dešavao se u pojedinim slučajevima i simbiostički i eklektički efekt , npr. između stoicizma i učenja Akademije i Aristotela. Tako je Antioh iz Askalona tu vrstu simbiostičkog učenja širio među konzervativnim krugovima oko 79. god. p. n. e. Ovo je i doba oživljavanja pitagorejskog učenja, sada ponešto redefiniranog i sinkretiziranog sa raznoraznim filozofskim, religijskim i mističnim shvatanjima, predstavama i izražavanjima. Taj neopitagorizam, koje se nalazilo na pola puta između filozofije i religije (sa dosta subreligijskih elemenata), je u ovom dobu predstavljao ugledni i ozbiljni nobil Publije Nigidije Figul/*Publius Nigidius Figulus* (rođen oko 98. god. p. n. e.; pretor za 58. god. p. n. e.), ali koji je i umro u izgnanstvu izvan Italije 45. god. p. n. e. Figul je bio optimat i prijatelj Cicerona, koga je podržao za vrijeme Katiline konspiracije. Među savremenicima Figul je imao reputaciju kao najvećeg naučnika, poslije Varona. Figul (kao pravi Rimljanin - eklektičar) je sinkretizirao predsokratovske i stoičke stavove sa perzijskim, haldejskim, egipatskim i etrurskim misterijama, a bavio se i proricanjem i okultizmom, te bi se njegovo učenje moglo smatrati ezoteričnim pitagorejstvom. Po Ciceronu, Figul je pokušao sa određenim uspjehom da obnovi doktrine pitagorejstva (uključujući matematiku, mističnost brojeva, astronomiju, astrologiju i magijsku tradiciju). Pretpostavlja se da je Figul prorekao veličinu Gaja Oktavija (budućeg Oktavijana Augusta) na dan njegovog rođenja. Po Apuleju, Figul je koristeći „magijske dječake“ (*magici pueri*), pomogao da se pronađena izgubljeni novac. On je navodno umio proricati iz leta ptica, a svojim „prizivanjem duhova“ pridobio je za neopitagorizam dosta ljudi, među njima i konzula za 49. god. p. n. e. Apija Klaudija, Marka Varona i Publija Vatinija. Njegovi *Commentarii grammatici* u najmanje 29 knjiga su bili kolekcija lingvističkih, etimoloških, gramatičkih i antikvarnih stvari. Pored ovog djela, Figul je napisao i niz drugih djela iz sfere astronomije, astrologije, retorike (*De gestu*), teologije i religioznih manifestacija (*De Diis*;

De augurio privato, De extis), tumačenja snova (*De somniis*). Nažalost Figulov golemi opus je sačuvan samo u fragmentima, preko djela drugih autora. Neopitagorizam je u tim nestabilnim vremenima, kada su se tražili novi putevi kao neki vid pomoći i izlaska iz teške situacije (često u mističnim religijskim i subreligijskim oblicima koji su nudili novi „pokušaj kontrole“ nad svijetom koji se prebrzo mijenjao) i gdje bi se pojedinac sigurnije smjestio u korelaciji prema božanskom i natprirodnom (bar su tako oni mislili tada), postajao popularan. Čak je i Varon, iako školovan u stoicizmu preko Elija Stila i u skeptičnom antihonijskom platonizmu, zahtijevao pitagorejski pogreb za sebe (jer je tu nalazio nadu za neko drugo postojanje). Drugi istaknuti neopitagorejac je bio cezarovac (bar do zaključno sa 45. god. p. n. e.) Publije Vatinije. Sve prisutniji je bio i epikureizam i kinička Diogenova filozofija. Najvažniji predstavnik epikureizma u ovo doba je bio Tit Lukrecije Kar / *Titus Lucretius Carus* (oko 99. – oko 55. p. n. e.).

De rerum natura

Njegov jedini poznati i sačuvani rad je filozofska poema o epikureizmu pod naslovom *De rerum natura* (o prirodi stvari). Veoma se malo zna o životu Lukrecija, i jedina sigurna činjenica je da je on bio ili prijatelj ili klijent Gaja Memija, kome je posvećena *De Rerum Natura*. Možda je moguće da je pripadao višim krugovima, iako ga neki smatraju čovjekom demokratskog podrijetla. Djelo *De rerum natura* je bilo poznato široj rimskoj javnosti, i poznato je da su ga čitala braća Kvint i Marko Ciceron koji su ga ocijenili kao genijalno djelo (iako je bila publicirana bez konačne redakcije i revizije, možda zbog autorove iznenadne smrti). I Vergilije je čitao Lukrecijevo djelo i cijenio ga, a da je Lukrecije bio poznat u tadašnjem rimskom društvu pokazuju i drugi podaci. Kornelije Nepot (u svome „Životu Atika“) spominje Lukrecija kao jednog od najvećih pjesnika njegovog vremena. Ovidije u svojim „Ljubavima“ piše da će stihovi Lukrecija nestati samo kada dođe kraj svijeta. Vitruvije u *De Architectura,* Kvintilijan u *Institutiones Oratoriae*, i Statije u *Silvae* pokazuju veliko divljenje za Lukrecijevo djelo. Elije Donat/*Aelius Donatus* je, vjerojatno se pozivajući na ranije Svetonijevo djelo, je spominjao i vrijeme smrti pjesnika Lukrecija, a o Titu Lukreciju je govorio i Jeronim, i to da je ovaj poludio jer je upotrebljavao ljubavni napitak, da je svoj spjev pisao u svjesnim trenucima, da mu je knjige ispravljao Ciceron, te da je izvršio samoubistvo u 44. godini života. Međutim, u spjevu nema nikakvih tragova bolesne svijesti; ova verzija po svemu sudeći pripada kasnijem vremenu i plod je protivnikâ Lukrecijeve filozofije. Lukrecijevo djelo je i možda najbolji izglagač kompletne epikurejske filozofije, a sam Lukrecije je uvjereni pristaša i strastan propovjednik Epikurovg učenja, koje, po njegovom mišljenju, treba ljude izbaviti praznovjerja i učiniti ih sretnim. Iako je

spjev "O prirodi" načelno filozofsko djelo, pisac je iskoristio ritmički govor i raznovrsne oblike pjesničkog izlaganja, da bi predmet svog djela činio pristupačnim čitatelju. Izlažući svoje učenje "u zvučnim i slatkim stihovima", on, po vlastitim riječima, postupa kao liječnik koji "maže medom rubove čaše kad djeci daje gorak lijek".

Sama poema se sastoji od 6 knjiga, podijeljenih u dva glavna dijela po 3 knjige. Prvi dio obezbjeđuje osnovni izvještaj o bivstvovanju, stvarima i prostoru, atomima i njihovom pokrenuti, beskonačnosti Univerzuma (uključujući i vrijeme i prostor), pravilima reprodukcije, prirodi uma i duha kao mterijalnim entitetima i njihovoj smrtnosti (pošto oni i njihove funkcije kao što su svjesnost i bol završavaju sa tijelima koja ih sadržavaju). Sama prva knjiga i poema ujedno počinju sa himnom preblagoj Veneri, personifikaciji jedinstvene i vječito žive prirode (ali ne u smislu božanstva). U prvoj knjizi je i formuliran zakon vječnosti materije, kao osnova učenja o svemu postojećem: iz ničega ništa ne postaje, već se sve rađa i raste iz najsitnijih prvobitnih tijela (*principes*), od kojih se sastoje sva tijela. Razvijajući ove misli posvećen je i znatan dio sljedeće knjige. U trećoj knjizi obrađuje se pitanje života i smrti. Lukrecije poriče besmrtnost duše. Čovjekov duh i duša rađaju se i umiru zajedno s tijelom. Zato je smrt neizbježan kraj postojanja. U četvrtoj knjizi utvrđuje se da su naša čula osnovni izvor spoznaje. Drugi dio poeme daje atomističko i materijalističko objašnjenje fenomena koji preokupiraju ljudsku predodžbu. U petoj knjizi razvijena je veličanstvena slika kozmosa. Svijet je nastao uslijed raznovrsnih spajanja pojedinih tijela. Svijet ne ostaje nepomičan u svom položaju, sve je prolazno, priroda se vječno mijenja. Lukrecije izlaže povijest oblikovanja zemlje i pojavu živih bića na njoj. On daje skicu razvitka prvobitnog društva. Prvi ljudi više su sličili životinjama, nisu imali zakona ni pravila društvenog života, među njima je vladalo nasilje. Ali su ljudi postepeno podčinili sebi prirodne sile, ovladali vatrom, počeli se služiti životinjskim kožama, pojavila se obitelj, kao rezultat ugovora nastalo je i društvo. U šestoj knjizi objašnjavaju se razne prirodne pojave: oluje, potresi, kolebanja temperature, epidemije. Spjev pokazuje cjelovit, u svojoj osnovi materijalistički i mehanistčki pogled na svijet. Pisac spjeva nije samo racionalist-mislilac, nego i pjesnik; on prirodu ne samo da proučava, nego i obožava. Neki opisi (oluje, oblaka) svjedoče o snazi piščevog pjesničkog opažanja prirodnih pojava.

Prema Lukrecijevim frekventnim izjavama u poemi cilj rad je bio da oslobodi um Gaja Memija (odnosno kompletnog čovječanstva) od praznovjerja i straha od smrti. To je činio tako što je predstavljao filozofski sistem Epikura. Lukrecije identificira praznovjerje (*religio* na latinskom) sa idejom da bogovi / nadprirodne sile kreiraju naš svijet ili se u njega upetljavaju u nekom vidu sa svojim djelovanjem. Lukrecije je zastupao stav protiv straha od takvih natprirodnih sila / bogova, podupirući ga promatranjem okruženja i logičkim argumentima. Sa tim argumentima je dokazivao da se sve pojave u svijetu mogu smatrati prirodnim fenomenima, odnosno pokretima i interakcijom atoma u praznom prostoru, umjesto voljom bogova / natprirodnih sila. Prirodna slika svijeta ne ostavlja mjesta božanskoj intervenciji. U skladu sa Epikurom, Lukrecije govori o tome da bogovi vode

bezbrižan život i da se ne miješaju u ljudske stvari. Čovjekova premoć nad prirodom i njegova bespomoćnost kod tumačenja njenih pojava bili su uzrok zabluda, koje mogu biti izvor svakakvih zala.

Lukrecije je zastupao i stav protiv straha od smrti, tvrdeći da je smrt rasterećenje od materijalnog. Lukrecije je koristio analogiju sa brodom, kojeg je uporedio sa fizičkim tijelom koji drži i um (*mens*) i duh (*anima*) čovjeka. Ni um ni duh ne mogu preživjeti nezavisno od tijela. Tako Lukrecije tvrdi da jednom kada tijelo umre, da i njegov sastav ne može više egzistirati. Po tome ne može biti ni dobra ni loša stvar po čovjeka. Po Lukreciju, strah od smrti je projekcija terora i trauma iskušanih u životu, u boli koje samo živući um može osjećati. Zanimljiva je Lukrecijeva opaska protiv straha od smrti, (na osnovi simetrijskog argumenta) da bi ljudi koji se boje mogučnosti vječne neegzistencije nakon smrti, trebali pomisliti na vječnu neegzistenciju prije svoga rođenja, koje se vjerojatno ne plaše. Ukratko Lukrecije vodi borbu protiv božanstava, kultova i sujevjerja, kao i Enije (na koga se u epskom stilu ugleda), i kaže da se bogovi ne brinu za sudbinu ljudi, te da nema života poslije smrti, pa da se samim tim ne trebaa plašiti ni smrti ni navodnih muka poslije smrti. Mogao bi se čak steći utisak da je Lukrecije umoran i nezadovoljan sa životom, pa se i u tome pogledu ugleda na Enija i dio grčkih klasičnih pisaca, koji su govorili da bi najbolje bilo da se nisu ni rodili. Ali kada je već tako, da je smrt dobra, jer oslobađa od patnje i bijede.

Lukrecijev ideal predstavlja mudrac koji je saznao zakone života i prirode i oslobodio se praznovjerja, udaljio od trzavica, i uživa u svom duševnom miru. Epikurejska etika je u svojoj osnovi apolitična. Ona opravdava individualizam, čovjekov otklon od društvenog života, što je praksa i poruka prilično različita od one koja je tipična za ranija antička i rimska razdoblja (gdje se bavljenje javnim poslom i cijenilo i opravdavalo, ali i tražilo od građana). Iskustvo rimskih građanskih ratova druge polovice Kasne Republike je nesumnjivo imalo efekt na pojavu i razvijanje apolitičnog ponašanja (koje se ranije preziralo i smatralo nedostojnim građanina), koje je postajalo sve više i hvaljeno. Životu punom teških briga, udaljenom od prirode i otežanom borbom, Lukrecije pretpostavlja život prvobitnog društva. Ali je Lukreciju stran pesimizam. Klanjanje prirodi, vjera u njene neiscrpne snage kombinira se kod njega sa apologijom ljudskog razuma koji prodire u najdublje tajne kozmosa i koji je izvor prave mudrosti. U tome je snaga Lukrecijeva optimizma.

Lukrecijeva poema održava visok intelektualni, pa i znanstveni nivo tadašnjih Rimljana. Nesumnjivo je riječ o jednom fenomenalnom djelu, koje će i u narednim stoljećima i milenijumima utjecati na razvitak čovječanstva, posebno u znanstvenom smislu. Ujedno Lukrecije i njegovo djelo govore o slobodi savjesti i spoznaje, kao i dubokom promišljanju autora, ali posredno i o društvenoj i intelektualnoj atmosferi posljednjih decenija republikanskog sustava koja je omogučavala i kreiranje, ali i publiciranje jednog ovakvog

djela. Kada se danas čita i izučava Lukrecijeva poema, može se ostati samo zatečenim sa kolikom intelektualnom snagom i znanjem je raspolagao autor i koliko je bio ispred vremena. Lukrecije je bio najbolji antički glasnik modernog vremena. Svoje učenje, koje u biti stoji u opreci s mnogim pojavama rimskog društvenog uređenja, punog kultova i praznovjerja, Lukrecije je obukao u tradicionalni latinski pjesnički oblik. On nije išao za aleksandrijskim uzorima, već za rimskim pjesnikom Enijem, prema kome je gajio duboko poštovanje. Kako se pridržava Enijevog stila, Lukrecijeva poema se odlučno drži i klasične grčke književnosti, a ne aleksandrijskog i helenističkog utjecaja, a u svome obliku slijedi Empedokla. Kao i Enije, i Lukrecije prezire u poeziji mitološku učenost (koja je prisutna u aleksandrizmu) te očekuje od čitatelja da već poznaje opće priće, odnosno da ima dobre obrazovne temelje. Lukrecije se protivi i modernom purizmu (jezičkom čistunstvu), i ne ustručava se da koristi i grčke riječi i izraze, ako u latinskom nije nalazio adekvatne riječi i izraze za misao i pojam koje je želio izraziti (*propter egestatem patrii serrmonis*). Lukrecijevi dikcija i heksametri su bolju od Enijevih, ali ipak još uvijek nisu bili u dovoljnoj mjeri uglađeni i „izglancani“ kao u tada suvremenim školama. Zato taj njegov način pisanja ne nailazi većeg odziva kod njemu suvremenih pisaca, ali na potonje pisce iz Augustovog doba, djeluje znatno. Lukrecijeva reforma Enijevog stiha bila je od važnosti za kasnije pjesnike, naročito za Vergilija.

Grčko – helenistički utjecaj

I u ovom periodu grčko – helenistički utjecaj je bio vrlo prisutan u Rimu, Italiji i zapadnim provincijama. Kao što je već spomenuto, za vrijeme Kasne Republike, došlo je do konačnog sažimanja rimsko – italske kulture sa grčko – helenističkom u novu, jedinstvenu kulturu. Ta jedinstvena rimsko – grčka kultura će dominirati prostorima Mediterana i Zapadne Europe u narednih pet stoljeća (do kraja IV. st. n. e.).

Helenska književnost odavno je izgubila svoj slobodni i samonikli polet. Ona je sada živjela samo od milosti većih gradova i mjesta, lokalnih kraljeva, kneževa i velikaša. Od kada su nestale helenističke dinastije u Pergamu, Kireni, Bitiniji i Siriji stanje za helenske pisce nije bilo tako prijemčivo kao u ranije, helenističko doba. Radi toga su mnogi književnici na grčkom jeziku, zajedno sa mnogobrojnim učenjacima, težili da dođu u Rim, koji je postao u pravom smislu glavni grad mediteranskog svijeta. Tako su uz grčke i orijentalne filozofe, kuhare, ljubavnice i ljubavnike, sluge... itd kod uglednih i utjecajnih Rimljana svoje mjesto nalazili i pisci na grčkom jeziku. Posebno rimska visoka klasa u ovo doba nije mogla bez pisaca memoara, koji su dolazili sa istoka.

U Rimu su se tako našli tada epikurski filozof Filodem (uz Lucija Pisona, konsula za 58. god. p. n. e.), čuveni ljekar Asklepijad (živio cc 124. ili 129. – 40. god. p. n. e.; koga je uzalud htio u svoju službu domamiti kralj Mitridat), pa polihistor i učenjak Aleksandar Miletski, pjesnik Parten iz Nikeje u Bitiniji, znameniti putnik, učitelj i pisac Posejdonije iz Apameje u Siriji, koji je 51. god. p. n. e. preselio sa Rodosa u Rim, i mnogi drugi. Svi su oni djelovali na razvoj rimske opće naobrazbe i knjizžvnosti. Kuća sa dragocjenom bibliotekom Lucija Licinija Lukula bila je gotovo kao Aleksandrijski Muzej, stjecište helenskih učenjaka i književnika. A i samoga vlasnika bi našli često kako sa svojim gostima raspravlja o jezikoslovnim ili filozofskim pitanjima. Sve veće prisustvo grčko – helenističkih pisaca u Kasnoj Republici je prirodno proizvodio i sve veći broj rimskih pisaca, te jačao njihove intelektualne vidike i kapacitete. Pošto je u ovom razdoblju grčki jezik bio „svjetski jezik“ (u smislu „lingua franca“ za mediteransko, srednje istočno i europsko područje) i samim tim imao potencijalno brojnije čitateljstvo (svi obrazovani ljudi su koristili grčki jezik, a njima su takav djela bila uglavnom i namijenjena), dobar dio i tih pisaca je koristio i grčki jezik i grčko pismo za svoja djela. Pored Rimljana grčki su koristili i vladari drugih državica, kao npr. kraljevi Jermenije i Mauritanije.

Asklepijad je rođen u gradu Prusa (današnja Bursa) u Bitiniji, i bio je veoma čuveni ljekar u Rimu, iako je prvo pokušao da karijeru ostvari kao retoričar. Imao je veliki broj učenika. On se bio suprotstavio teorijama o bolestima Hipokrata i pokuša je da razvije nobu teoriju o bolestima, prema kojoj su one rezultat neharmoničnog kretanja „atoma“ tijela. Asklepijad je i zastupao humani tretman za mentalno i psihičko oboljele. Asklepijad se smatra i pionirom – ljekarom u psihoterapiji, fizikalnoj terapiji i molekularnoj medicini.

Ali grčko – helenistički utjecaj je imao i dekadentnih osobina, jer je raširio poniznost i udvorništvo (koje je bilo svojstveno dvorskim i salonskim učenjacima i piscima) među Rimljanima, kojima te osobine nisu baš bile svojstvene. Tako se npr. Aristodem iz Nise preporučivao svome patronu tako što je kao dokazao da je Homer bio porijeklom Rimljanin.

TEHNOLOŠKA I NAUČNA DJELATNOST

Znanost

Na ovom polju je najzanimljivija i najvažnija osoba bio erudita, znanstvenik, logistorik, skriboman, političar i knjižničar Marko Terencije Varon. On je uvijek ostao vezan za svoje korijene oko Reate, gdje je posjedovao veliko imanje sve do svoje starosti. Varon je pripadao tradicionalističkoj frakciji i obnašao je čitav niz javnih funkcija (plebejski tribun, kvestor, kurulni edil i pretor), tako ušavši u senatorski rang. On je bio i član Komisije Dvadestorice koji su trebali provesti agrarni zakon (sa naseljavanjem Kapue i Kampanije) koji je donio Cezar. Za vrijeme II. rimskog građanskog rata Varon je zapovijedao sa pompejevsko – tradicionalističkim snagama u Hispaniji. Uprkos tome što je bio na poraženoj strani, Varon je čak dva put bio amnestiran od Cezara (prije i poslije bitke kod Farsale), Kasnije je Cezar 47. god. p. n. e. imenovao Varona za upravitelja javne biblioteke. Nakon martovskih ida i uspostave II. triumvirata, Marko Antonije je Varona stavio na liste proskribiranih. Uslijed toga je Varon izgubio veći dio imovine, kao i svoju biblioteku. Ipak je nakon razlaza Marka Antonija sa rimskim establishmentom, Varon našao podršku kod Oktavijana Augusta. Prvi rimski car je omogučio Varonu da se posveti nauci, studijama i pisanju, sve do svoje smrti.

Varon je spadao u red ubjedljivo najobrazovanijih ljudi ne samo tadašnjeg svijeta, nego općenito u historiji čovječanstva. Bio je student kod tada čuvenog filologa Lucija Elija Stila (*Lucius Aelius Stilo*), a kasnije je nastavio studije u Atenskoj Akademiji i to kod filozofa Antioha iz Askalona. Kvintilijan je u svojim *Institutio Oratoria* Varona nazvao najučenijem Rimljaninom, dok je njegovo opsežno djelo citirano i korišteno od niza antičkih autora i znanstvenika (Ciceron, Vergilije, Plinije Stariji, Kolumela, Aul Gelije, Augustin i Vitruvije koji mu odaje priznanje). Varon je bio vrlo plodan pisac i njegov opus obuhvata više od 74 rada (u 620 knjiga), u velikoj većini na latinskom jeziku, koja obrađuju najrazličitije teme. Nažalost, taj golemi opus je vrlo slabo sačuvan i to samo jedan rad u potpunosti (*Rerum rusticarum libri III*), jedan u dijelovima (*De lingua latina libri XXV*, od kojih je sačuvano samo 6 knjiga), a ostali u fragmentima, većinom u Gelijevima *Noctes Atticae.* Poznati izgubljeni radovi su: *Saturarum Menippearum libri CL or Menippean Satires, Antiquitates rerum humanarum et divinarum libri XLI, Logistoricon libri LXXVI, Hebdomades vel de imaginibus, Disciplinarum libri IX, De rebus urbanis libri III, De gente populi Romani libri IIII, De sua vita libri III, De familiis troianis, De Antiquitate Litterarum libri II* (jedan od ranih Varonovih radova, koji je posvećen tragičnom pjesniku Luciju Aciju / *Lucius Accius*), *De Origine Linguae Latinae libri III* (posvećeno Pompeju), Περί Χαρακτήρων, *Quaestiones*

Plautinae libri V (sadržava interpretacije drevnih riječi nađenih u komedijama od Plauta), *De Similitudine Verborum libri III*, *De Utilitate Sermonis libri IIII*, *De Sermone Latino libri V* (?), *De philosophia*.

Varon je veliki dio svojih radova posvetio latinskom jeziku, njegovoj gramatici i pravopisu, te se i on može uz Cicerona smatrati osobom koja je standardizirala latinski književni jezik. Jedno od vrijednih Varonovih djela je i *Disciplinarum libri IX*, enciklopedija koja je upotrebljavala tzv. „slobodne vještine" (a*rtes liberales*) kao načela organiziranja studija i nauke. Varon identificira 9 takvih „slobodnih vještina": gramatiku, retoriku, logiku, aritmetiku, geometriju, astronomiju, muzičku teoriju, medicinu i arhitekturu. Ove Varonove „slobodne vještine" su poslužile kao osnova za kasnije autore koji su definirali 7 klasičnih „slobodnih vještina mediavelnih škola i studija". Prva knjiga ove vrlo korištene enciklopedije se bavila gramatikom. Varonova enciklopedija je poslužila kao model za kasnije enciklopediste, posebno Plinija Starijeg. Naročito značenje za rimsku antikvarsku znanost je imalo njegovo djelo koje je nosilo naslov "Starine ljudskih i božanskih stvari" (*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*). Nažalost to djelo nije sačuvano, ali ga drugi pisci često spominju. Varonovo djelo predstavljalo je kompilaciju, ali ona je sadržavala priličan broj važnih i interesantnih podataka iz drevnog doba Rima i njegovih institucija i načina života. Neka djelomična pitanja Varon je i sam pokušao ispitati.

Varon nije bio cjepidlaka u stilskom pisanju, a rado je upotrebljavao i humor. Kao uzor za ozbiljne znanstvene i stručne rasprave služio mu je Herakleid iz crnomorske Herakleje (koji je umro oko 300 god. p. n. e.), a za satire Menip iz Gadare u Siriji (živio sredinom III. st. p. n. e.). Taj je njegov izbor karakterističan za doba u kojem su nestajale sve ranije vrijednosne i moralne skrupule i norme rimsko – italskog društva. Herakleid je mnogo citao i mnogo znao, te bio ugodan pisac, ali ne i filozof. Ni Menip nije bio filozof, već mudrac, a kao zastupnik Diogenove kiničke filozofije ostale filozofe izvrgava ruglu. Menipu od čestita zivota na zemlji i na nebu nema ništa većega ni boljega, a ništa taštijeg od prepirki među mudracima. Za to kaže Varon, da se možeš filozofiju naučiti tako brzo, kao što rob kruh peći. Ništa, veli na drugom mjestu, nije još nijedan bolesnik tako ludo sanjao, da toga nebi bio već koji filozof učio. Iako su mu stranci uzori, Varon ipak nastoji svuda samostalno, a osobito rodoljubivo obraditi gradivo, koje uzima najradije iz rimskoga života i rimskih odnosa. Na osnovu sačuvanih fragmenata možemo reći da su one imale određene političke i didaktičke ciljeve. Na primjer, besplodnim filozofskim rezoniranjima stavljana je nasuprot rimska životna mudrost. Tako je on u satirama i sadržajem i oblikom originalan i različit od Menipa koji nije miješao stihove sa prozom, kao sto je to radio Varon. Nazivi Varonovih satira („Herkulovi stubovi ili o slavi", „Lonac nađe svoj poklopac, ili o dužnosti supruga", „Vrč ima svoju mjeru, ili o pijančevanju", „Seran ili o izborima", „Pasji retor, pasji vitez, pasji vodopija", „Herkul Sokratik", „Poludrugi Odisej", „Čovjek od 60 godina") mnogo govore o njegovim ciljevima vezanim za pisanje i objavljivanje satira. Neke satire su

napisane po Diogenovoj kiničkoj filozofiji. U tim satirama Varon ismijava pokvarenost tadašnjih Rimljana, a hvali starije generacije i njihove vrijednosti i moral. Prije su žene bile kod kuće, pa su plele, tkale i kuhale, a u Varonovo doba se samo kite nakitom i uvijek su u pokretu. Nekada su djeca bila radost i ponos kuće i domačinstva, a sada odgovara žena da više voli tri puta poći u bitku, nego roditi. Nekada je otac opraštao sinu, a sada sin oprašta ocu, a ima slučajeva kada se i otrov upotrijebi. Po Varonu se mladi psi bolje i razumnije odgajaju u kasnorepublikansko doba nego djeca. Izbori služe kako bi se zarađivalo, a parnice su zlatni rudnici za porotnike. Nekada su kukavice prodavali u robove, a sada ih cenzor nekažnjeno pušta, pa ga za to još i hvale. Po Varonu sve su krijeposti i vrline nestale.

Zanimljive su mnoge Varonove opaske, koje pokazuju njegovu izrazitu oštroumnost i intelektualnu snagu. Tako je primijetio i objašnjavao neke pojave koje bi odgovarale današnjoj mikrobiologiji i epidemiologiji. Varon je upozoravao svoje suvremenike da izbjegavaju močvare i bare, jer takva područja hrane i uzgajaju izvjesna bića koja se ne mogu vidjeti golim okom, nego se kreću kroz zrak i ulaze u tijelo kroz usta i nos i uzrokuju ozbiljne bolesti (izgleda kao da je teorijski shvatio postojanje bakterija, virusa i drugih mikroskopskih parazita). Varon je u znanosti poznat i kao osoba koja je ustanovila Varonovu kronologiju Rimske Države. Riječ je o pokušaju da se odredi precizna godina za godinom kronologija rimske historije do njegovog doba. Varonova kronologija je bazirana na tradicionalnim spiskovima konzula Republike, a tamo gdje su se pojavljivale „konzulske lakune“ Varon ih je popunjavao sa diktatorskim i anarhijskim godinama. Iako je u određenim pogledima (posebno što se tiće najranijih razdoblja) kronologija pogrešna, ona je ipak postala općeprihvaćena standardna rimska kronologija. Razlog za to leži i u činjenica da je u svome velikom dijelu ona bila ispisana na Augustovom slavoluku. Iako slavoluk više ne stoji, veliki dio njegove kronologije je sačuvan pod imenom *Fasti Capitolini*. Po Varonovoj kronologiji 1. godina od osnivanja (kratica AVC = *Ab urbe condita*) Grada je 3. godina šeste Olimpijade, odnosno 754/753. god. p. n. e., dok je prva godina Republike bila 245. godina AVC = 510/509. god. p. n. e. Varon je prvi uveo u književnost biografski žanr. On je dao oko 700 skica biografija istaknutih Rimljana i Grka („*Imagines*“).

Zanimljivo je da kognomen *Varro* pripada ilirskoj onomastici (ime je evidentirano i na dezitijatskom području), ali naš Varon nije ilirskog podrijetla, nego je to postao naziv jednog od ogranaka roda Terencija, nakon što je jedan njegov član u dvoboju ubio ilirskog neprijatelja po imenu *Varro*, za vrijeme I. ilirskog rata 229-228. god. p. n. e. Inače Varon je pisao i o ilirskim zemljama.

Tehnologija

Rimska tehnologija se i dalje razvijala, naravno pod velikim utjecajem grčko – helenističkog i etrurskog nasljeđa. Brodogradnja, zidanje kuća, zgrada, palata, teatara, mostogradnja, cestogradnja, iziskivali su iskusne i vrsne inženjere i majstore. A toga ne bi bilo da se nije razvijala i teorijska i praktična matematika i fizika. I uspješna Cezarova reforma kalendara ukazuje na dobro poznavanje matematika (u konkretnom slučaju vezano sa astronomijom). Inače matematika i fizika su bile sastavni dio obrazovanja. Matematika je ulazilo i i mistiku i filozofsko – religijska shvatanja i to poglavito preko pitagorejske škole i neopitagorizma. U građevinarstvu, i to posebno za monumentalne objekte, koristio se mramor i to često žuti numidijski (*giallo antico*) i lunenski (carrarski).

Latinski i grčki jezik kasne Republike

Jezik se razvijao u ovo doba između klasične latinštine i prostoga govora, Već se u krugu Scipiona Emilijana bockalo "čistom latinštinom", jer je klasičnost bila plod čisto italske naobrazbe, dočim se sada miješaju grčki izrazi u govor naobraženih, a po mogućnosti se izbjegava govor prostoga puka, Ali se u ovo doba javlja i reakcija protiv govoru tih viših slojeva i vladajućeg klasicizma u književnosti. Poticaj i za to je dao Grk i to maloazijski grčki retor i romanopisac Hegesias iz Magnesije, On je počeo zahtijevati u saglasnosti mnogo svojih retorskih i književnih pristaša, da se da običnom, svakodnevnom jeziku (posebno uključujući vokabular) pravo da bude književni jezik, a ne da se ugleda na klasični aticizam. Tako bi se u književni jezik uvrstile i riječi ili fraze koje su se odomačile u općoj upotrebi, bez obzira da li one dolazile iz Atike, Karije, Frigije, itd... Hegeesias i njegove pristalice i istomišljenici nisu pisali po pravilima i ukusu učenjaka, vec prema izražavanju velikoga dijela govornika. Oni su tako uveli u književni jezik maloazijski vulgarizam, o čemu Ciceron govori : "ko poznaje Hegesiasa, zna, šta je ludo".

Ali kao sve što je grčko, tako je i ovaj način pisanja sebi brzo utro put u rimske krugove i književnost na latinskom jeziku. Glavna zasluga za to pripada Kvintu Hortenziju, Rimska javnost nije više marila za starinsku „čistoću“, nego je brzo pristala uz ovu jezičku promjenu koja je došla iz helenističkog – istočnog svijeta, koja je književni i retorski jezik približavala običnom, svakodnevnom pučkom govoru. Zbog toga je samo onaj govornik ili pisac bio popularan, koji je umio vulgarizmu udariti pečat umjetnosti. Dok su se u prostoru dominacije grčkog jezika borba za uvođenje „novog izražavanja“ vodila u retorskim školama, u Rimu se to dešavalo u sudnicama gdje su advokati - oratori koji su koristili

„novo izražavanje“ uspješno predstavljali taj novi vid jezičkog izražavanja. Hortenzijeve bravure su tako istiskale klasicizam sa rimskih besjedišta, pa bi se moglo sa pravom reći da je rimska advokatura oblikovala književno izražavanje na latinskom jeziku.

U retorskoj školi na otoku Rodosu javila se i tendencija koja je pokušavala ići srednjim putem u odnosu prema starom atičkom klasicizmu i „novog izražavanja“. Rodska škola je tako posebnu poklanjala na stilistiku i jezičku čistoću, te na izbor riječi i redanje izreka. U ovom pravcu će djelovati nekadašnji učenik Hortenzija, a sada pristalica rodske škole Marko Tulije Ciceron, Ovaj rimski advokat, orator, pisac, političar, filozof... će sa svojim književnim i lingvističkim pristalicama, poradi svoga golemog i svestranog opus, stvoriti „zlatno doba“ književnosti na latinskom jeziku, ali će i kodificirati latinski jezik u onaj oblik koji se danas prepoznaje i naziva „klasičnim“. Prevođenjem grčkih filozofskih i drugih djela Ciceron je stvarao i odgovarajući latinski vokabular, te je tako omogućio svestrani razvitak latinskog jezika. Time je latinski jezik postao dostojan grčkog jezika u mnogim pogledima, čak ga polako i zamjenjujući u nekim oblastima. Uz Cicerona, mnogo za kodificiranje i jačanje vokabulara učinili su i Varon, Cezar i Katul, te drugi rimski pisci. Cezar je preporučivao da se tuđice izbjegavaju, kao što brodar izbjegava grebene u moru, a da se valja čuvati i seljačkih, prostih izraza, kao i poetskih i zastarjelih riječi iz drevnog doba. Kasna Republika je tako razdoblje intenzivnih filoloških studija. Prvo je Stilo udario temelje znanstvenoj rimsko – latinskoj filologiji, a to su onda nastavili Varon sa svojim opusom i Publije Nigidije Figul (pretor za 68. god. p. n. e.) sa gramatičkim komentarima. Tada se raspravljalo o upotrebi latinskog jezika, o sinonimima, o starosti slova, o postanku latinskog jezika, o staroj književnosti (posebno o Plautu), pisale su se literarno - historijske rasprave, životopisi pjesnika, analizirao se stari teatar, scenariji i vjerodostojnosti Plautovih komedija.

To je vodilo ka i utvrđivanju gramatičkih i pravopisnih normi i pravila za latinski jezik. Padežni nastavci, koji su do sada bili ostavljeni na volju piscima i govornicima, sada su dobili stalni oblik i npr. više nije moglo biti kolebanja između oblika kod 4. deklinacije u genitivu za *senatuis* ili *senatus* , niti u dativu za *senatu* ili *senatui*. Sam Cezar je zagovarao i upotrebljavao samo stegnuto *senatus* i *senatu*. U pravopisu se također nastojalo ići prema govornom jeziku, te je po Cezarovu primjeru slovo /*u*/ zamijenjeno sa slovom /*i* / u *maxumus* → *maximus*. Isto se tako išlo i da se slovo /*k*/ istisne i da se samo slovo /q/ održava. Uz to je latinski jezik dobio i grčka slova /*y*/ i /z/, a za grčke aspirante počeše se upotrebljavati oblici *th, ph* i *ch*. Grčka gramatika i pravopis su u ovom oblikovanju latinske gramatike i pravopisa isto imale udjela, pa se tako slovo /s/ po grčkom uzoru smatra suglasnikom. Sve navedeno jasno pokazuje veliku dinamičnost i fleksibilnost latinskog jezika, koji nije bio statična formacija. Stare drevne oblike su pokušavali održati samo najkonzervativniji elementi koji su inače bili naklonjeni optimatskoj i tradicionalističkoj frakciji.

Književnost

U kasnorepublikansko doba, posebno u njegovim posljednjim decenijama, se nesumnjivo mnogo čitalo i pisalo. Samim tim se i tehnika pisanja i prepisivanja, tj. knjižarstva i izdavaštva znatno poboljšala, pa je i pospješeno širenje knjiga. Sa više pisaca na tržištu i boljom manufakturom i procesom izdavanja knjiga, one su postale jeftinije nego u ranijim periodima. Samo knjižarstvo je postalo ugledan i profitabilan posao, a knjižare su postale stjecište obrazovanih ljudi. Naravno, prepisivanje je još uvijek bilo temelj tehnologije izdavanja i umnožavanja knjiga, samo je to dobilo precizniji i jasniji sustav, što je omogučilo bržu, veću i jeftiniju produkciju.

Samo glasno i javno čitanje je postalo modom, pa i pomodarstvom u pojedinim slučajevima. Tako se i kod objeda praktikovalo glasno čitanje, a obrazovaniji su ako bi išli na neki dalji i dugotrajniji put ili odsustvo, sa sobom nosili i knjige. Čak je bilo i slučajeva da je zapovjednik vojske u taboru čitao neke sablažnjive grčko – helenističke romane, a senator dok je bio na senatskim sesijama sa sobom nosio kakvu filozofsku raspravu. Partski zapovjednik koji je pobijedio Krasa kod Kare, pokazao je građanima Seleukije romane koje je našao u rimskom taboru.

U književnosti ovog doba su se ustalile dvije tendencije, i to oni koji su ranije latinsko književno stvaralaštvo (Enija i Pakuvija) smatrali uzorom, dok su se drugi držali nove književnosti na grčkom jeziku, uobičajeno nazvanom aleksandrijska književnost ili aleksandrizam. Kako bi se shvatila rimska književnost u ovom razdoblju, potrebno je razjasniti ono što se obilježava pod terminom „aleksandrizam“ u kontekstu razvitka književnosti. Aleksandrijska književnost je iznikla u uvjetima povlačenja klasičnog grčkog idioma, koji je uslijed primjesa narodnih narječja i stranih primjesa (uslijed helenističke simbiozne na istočnom Mediteranu i srednjem Istoku), postajao žargonom. Tako se dobila. U samoj Aleksandriji učenjaci i pisci ipak njeguju i dalje grčku književnost na stari način, pa je tako aleksandrizam slična pojava kao renesansa (koja je raširila i produbila zanimanje za antičke kulturne vrijednosti). Relativno cvjetanje Aleksandrijske književnosti počinje neposredno prije I. punskog rata, ali tadašnji rimsko – italski pisci kao Nevije, Enije, Pakuvije pa sve do Varona i Lukrecija nisu se nalazili pod utjecajem aleksandrizma. Oni su se direktno nadahnjivali Homerom, Euripidom, Menandrom i sa drugim klasičnim grčkim piscima, a ne sa aleksandrijskim posrednikom i prespojem. Ipak su na kraju i rimski pisci pristali uz aleksandrizam, što bi se moglo objasniti i time što se kako se približavalo kraju stare Republike, dolazilo do sve snažnije i djelotvornije simbioze kultura i stvaranja jedinstvene kulture, kojoj će grčko – helenistička kultura dati nemjerljiv doprinos. Među znatnije širitelje Aleksandrijske književnosti u Rimu spada elegičar Partenije, koji je oko 54. god. p. n. e. otvorio u Rimu školu za književnost i poeziju. Od njega su se sačuvali excerpti po kojima je naučavao. Iako su Rimljani prosto upijali grčke i helenističke romane, fikcije

i fantastične priče, na latinskom jeziku još uvijek nije bilo većeg zamaha u ovom žanru. Jedini bitniji izuzetak pruža prijevod Aristidovih lascivnih pripovjesti od strane historičara Sizene.

Pjesništvo i neoterici

Kasna Republika je dala veliki broj i lirskih pjesnika, da ih je samo u Rimu bilo toliko kao u Tarsusu ili Aleksandriji. Bilo je i takvih koji su mogli po 500 heksametara odjednom napisati, da im učitelj nije imao što prigovoriti, ali niti čitatelj baš posebno ni pohvaliti. I ne samo rimski mladići, nego i žene su se bavile pisanjem stihova i živo zanimale za književnost. Tako je posljednje stoljeće Republike obilježeno ne samo procvatom latinske proze, nego i vidnim uspjesima u području pjesničkog stvaranja. Versifikacija se je učila u školama, a umijeće sastavljanja stihova bilo je znak bontona. Sastavljanje stihova je postalo vrlo uobičajeno u tadašnjem, posebno višem, rimskom društvu, pa su često priređivale poetske večeri, a sastavljanje stihova za opkladu je postalo česta pojava. To sastavljanje stihova je bilo i na latinskom i na grčkom (kojim su se tečno služili svi tadašnji obrazovani Rimljani). U rimskoj poeziji toga doba borila su se dva pravca: Jedan smjer branio je tradicionalni način sastavljanja stihova koji potječu od Enija. Ciceron je sebe smatrao pristašom ovog pravca; istom pravcu pripadao je i Tit Lukrecije Kar, pisac znamenitog filozofskog spjeva "O prirodi". Drugi pravac je tražio nove pjesničke oblike, nastojao iskoristiti raznovrsne pjesničke metode koje su gajili helenistički, naročito aleksandrijski pjesnici. Ovaj pravac je ponikao na dvoru Ptolomeida i za njega su karakteristične sljedeće crte: 1. podvučena erudicije piščeva (naročito u pitanjima mitologije); 2. elegancija i profinjenost oblika; 3. osobita pažnja prema osobnim doživljajima, naročito ljubavnim. Pred kraj prve polovice I. st. p. n. e. aleksandrizam ulazi u modu i u Rimu. On nalazi priličan broj pristaša, uglavnom među aristokratskom mladeži. Tako se lirika na latinskom jeziku u drugoj polovici Kasne Republike počela ugledati na metričku poeziju Aleksandrinaca. Predvodnik toga novog stila je bio jedan pjesnik koji je došao sa sjevera, sa prostora koji tada uopće nije ulazio u sastav Italije. Njegovo ime je bilo Gaj Valerij Katul / *Caius Valerius Catullus* (cc 87. ili 84. god. p. n. e. – cc 54. god. p. n. e.) iz Verone. Katul je bio najveći i najvažniji lirski pjesnik ne samo kod tadašnjih Rimljana, nego i u općoj historiji, a njegov utjecaj se osjeća još i danas. Katul je porijeklom iz viteške familije iz Cisalpinske Galije i prema svetom Jeronimu, on je bio rođen u gradu. Njegova familija je spadala u red uglednijih cisalpinskih familija, pa je Katulov otac ugostio Cezara, tada prokonzula Cisalpinske Galije. U jednoj od svojih poema Katul opisuje svoj sretni povratak u familijarnu vilu u mjesu Sirmio na jezeru Garda kod Verone. Ipak izgleda da je Katul

najveći dio vremena kao odrasla osoba proveo u Rimu, a njegovi prijatelji su bili pjesnici Licinije Kalvo / *Licinius Calvus*, Kvint Hortenzije / *Quintus Hortensius* (sin Hortenzija, čuvenog oratora i advokata, učitelja i kasnije rivala Cicerona), Helvije Cina / *Helvius Cinna*, i biograf Kornelije Nepot (kojem je posvetio *libellus*, koji je osnova njegove slave). Izgleda da je bio prijatelj i sa pjesnikom Markom Furijem Bibakulom (*Marcus Furius Bibaculus*), a i veliki broj uglednih suvremenika se pojavljuje u njegovoj poeziji, kao što su Ciceron, Cezar i Pompej. Prema anegdoti koju prenosi Svetonije, Cezar nije opovrgavao da su Katulove zlobne satire ostavile neizbrisive mrlje na njegovoj reputaciji, ali kada se Katul izvinio, Cezar je pozvao pjesnika istog dana (po izvinjenju) na zajedničku večeru. Katul je dobro poznavao grčku i helenističku poeziju. Niz njegovih pjesma napisan je u čisto aleksandrijskom duhu ("Svadba Peleja i Tetide", dva svatovca-epitalamija i druge). Katul je i sam bio pod utjecajem one naglašene učenosti koju je zahtijevala aleksandrijska škola, ali je on u isto vrijeme davao točne, pune realizma karakteristike ljudskih osjećaja i strasti.

U Rimu će ostvariti i ono specifično emocionalno iskustvo koje će presudno djelovati na njegovu poeziju. U Rimu je upoznao i beskrajno se zaljubio u Klodiju Pulhru Metelovu / *Clodia Pulchra Metelli*, sofisticiranu i vrlo opasnu ženu iz nobilskih krugova. Klodija je bila sestra čuvenog narodnjačkog demagoga Publija Klodija Pulhera, i zajedno je sa bratom (koji se kasnije dao adoptirati u plebejski rod) izvorno poticala iz patricijskog roda *Claudii Pulchri*. Klodija Pulhra, iako je bila supruga Kvinta Cecilija Metela Celara (*Quintus Caecilius Metellus Celer*) je bila vrlo aktivna u ljubavnim i seksualnim aferama tadašnjeg Rima, i imala je veliki broj kratkotrajnih i dugotrajnih seksualnih i ljubavnih partnera. Klodija Pulhra, koja je bila iznimno atraktivnog izgleda, je važila i kao kockar i osoba koja može dosta popiti, a sumnjičila se da je i otrovala supruga, nakon što je on umro 59. god. p. n. e. u čudnim okolnostima. Katul je vjerojatno spadao u kategoriju kratkotrajnih partnera, i jednostavno nije mogao podnijeti da ga je ona ostavila. U svojim poemama on ju je imenovao kao "*Lesbia*", po ugledu na grčku pjesnikinju Sapho sa Lezbosa. U svojim poemama, Katul opisuje nekoliko stupnjeva njihovog odnosa: početnu euforiju (zaljubljenost), sumnje, odvojenog i osjećanje gubitka. Katulove poeme su nabijene emocijama i ljubavnim ushićenjima i razočarenjima. On doživljava suprotne osjeća, koje je osobito snažno izrazio u distihu koji počinje riječima: "Mrzim i volim..." On moli bogove da ga izbave ljubavne bolesti, on je razočaran u ljubavi i kasnije se ne želi više vratiti ranijoj ljubavnici. Razlozi raskida Katula i Klodije Pulhre su ostali do danas nepoznati, i taj ga je raskid gotovo otupio. On piše stihove o smrti voljenog brata i mnogobrojne i raznovrsne pjesme posvećuje prijateljima. Sjajni su Katulovi stihovi o prirodi. Pjesmu posvećenu zavičajnom poluotoku Sirmiju napisao je pjesnik nakon povratka iz Bitinije; rodni kraj draži je Katulu od svih drugih "otoka i poluotoka, tinsikih i bitinskih polja". Na taj način, Kautulova lirika predstavlja odraz složene ljestvice osobnih pjesnikovih doživljaja. Na njega nisu utjecali smo aleksndrinici: on je bio pod utjecajem i ranih grčkih liričara

(naročito Sapfe i Arhiloha). Katul je uspio naći po svojoj snazi i ljepoti izvanredne riječi, da bi izrazio složene ljudske doživljaje; on se s punim pravom može smatrati prvim rimskim lirskim pjesnikom. U Katulovim lirskim pjesmama najjasnije se zrcalio razvoj individualizma u rimskom društvu.

Katul se nalazio i u provincijskom zapovjedništvu propretora Gaja Memija / *Caius Memmius* u Bitiniji i to u periodu od ljeta 57. do ljeta 56. godine p. n. e. (pošto je živio rasipnički, morao je da se upusti i u ovaj posao, nadajući se da će doći do bogatstva). Dok je bio na istoku, putovao je do Troade, da provode odgovarajući ritual na bratovom grobu, što je zabilježio u jednoj poemi. Katulov opus je sačuvan u antologiji od 2400 stihova u 116 *carmina*, koje bi se mogle sistematizirati u tri dijela i to: 60 kratkih poema u različitim stihovima (nazvane *polymetra*). 8 dugih poema (7 himni, od kojih dvije epitalamije - literarne svadbene pjesme koje su ujedno prvi takvi tekstovi na latinskom --- i jedan mali ep ili *epyllion* o svadbi Peleja i Tetide) i 48 epigrama u elegijskom distihu. Polymetra i epigrami mogli bi se podijeliti u četiri glavne tematske skupine i to: poeme prijateljima, erotske poeme (velika većima izražava heteroseksualni odnos, posebno prema Lesbiji, ali ima i onih koje indiciraju homoseksualni odnos), invektive (često uvredljive, lascivne i opscene poeme koje su upućene prijateljima koji su ga izdali, drugim ljubavnicima Lesbije, političarima, retorima, drugim poznatim pjesnicima), sažaljive poeme (npr. lament zbog smrti brata). Katulove poeme su već tada bile vrlo cijenjene, iako ih Ciceron nije podnosio zbog pretpostavljene amoralnosti. Katulove poeme će imati velikog utjecaja na Vergilija, Horacija i Ovidija. Katul je svojim načinom života potpuno odstupao od onog drevnog kanona kako se trebao dokazivati i živjeti jedan Rimljanin. Drevne vrline na njega nemaju nikakvog utjecaja. Njega i njegove prijatelje ne zanima ni politika ni vojna dužnost, on je posve u svojim emocijama i javne stvari ga ne interesiraju mnogo, izuzev kada je kao privrženik tradicionalističke frakcije napadao Cezara u svojim poemama. On je bio taj koji je neke stvari uobičajene u političkom vokabularu, kao što je *fides* (vjernost) iz sfere političkih i društvenih odnosa (gdje su označavali vjernost političkih saveznika) u sferu emocionalnih vrijednosti (gdje su se zadržali do danas).

Na Katulovu poeziju je utjecala inovativna poezija helenističkog doba i posebno Kalimah (neke Katulove poeme su izravni prijevodi pjesmi Sapho i Kalimaha) i njegova aleksandrijska škola, koja je propagirala novi poetski izraz, koji je prilično odstupao od klasične epske i herojske poezije. Ciceron je ove nove pjesnike i njihov stil nazvao neoterici (*neoteroi* – νεώτεροι; *poetae novi* = „novi pjesnici“), Katul i Kalimah nisu opisivali drevne heroje i bogove, nego su se fokusirali na personalne i emocionalne teme. Katul je opisao svoj rad kao *expolitum* = uglađen, kako bi pokazao da je jezik koji koristi bio veoma pažljivo i umjetnički sastavljen. Katul je pisao u različitim metrima preuzetim iz grčke lirike, a neke tehnike koje je primjenjivao koriste se i danas u pjesništvu. Pored Katula kao pjesnike – neoterike u ovom razdoblju je potrebno spomenuti i Gaja Helviju Cinu (sa njegovim mitološkim epom *Zmyrna*) i Licinija Kalva (*Licinius Calvus*).

Pred kraj ovog razdoblja počeli su svoju djelatnost istaknuti pjesnici iz vremena početka principata i Carstva. Vergilije i Horacije; ali se njihova djela koja su objavili u vrijeme posljednjih građanskih ratova, ne mogu odvojiti od čitavog njihovog književnog stvaranja, koje je tijesno povezano uz političke i socijalne prilike iz vremena Augustovog principata.

Teatarska umjetnost

Teatarska umjetnost je imala veliku ulogu u životu klasičnog rimskog svijeta, a i tu je grčki upliv bio znatan. U Rimu i Italiji, kao i u grčko – helenističkom svijetu teatarske i druge predstave davale su se samo prigodom godišnjih svetkovina i javnih zabava. U klasičnom rimskom svijetu nije postojao komercijalni teatar, u današnjem smislu. Glumci i drugi teatarski radnici nisu uživali veliki javni ugled u tadašnjem Rimu, pa je i sam direktnor glumačko – teatarskog ansambla (*dominus gregis, factionis i choragus*), obično glavni glumac, bio u većini slučajeva oslobođenik. Dramske predstave su se sastojale od komedija, tragedija, mima (*farces*) i pantomime. Mim i pantomima su uglavnom korišteni u interludijima činova, ali su i pored toga bile vrlo popularne među običnim narodom.

Za razliku od Grka, Rimljani su više preferirali komedije od tragedija (iako su gledali i ove potonje), a i postavljanje tragedija je bilo skuplje od komedija. Kao uzor rimskih komediografa je služio novoatički tip komedije i to na Filemona iz Kilikije (301. – 262. god. p. n. e.) i Menandra iz Atene (342. – 292. god. p. n. e.), koji su bili i najbolji. Za razliku od stare atičke komedije koja ismijava, parodira i satirizira, novoatička komedija je komedija situacije i uglavnom ima više – manje šabloniziranu radnju (slično današnjim sit-com).

Lucije Livije Andronik je u Rim došao kao rob (vjerojatno grčko – tarentinskog porijekla), ali je bio oslobođen (i bavio se poučavanjem djece svoga patrona –Marka Livija Salinatora / *Marcus Livius Salinator*-- i drugih utjecajnih Rimljana) i smatra se za najstarijeg rimskog književnika. Prijevod "Odiseje" izvršen je u saturninskom stihu. Njegov jezik nije se odlikovao elegancijom, bio je tvrd i hrapav, a slog prostački i naduven; a u njemu je bilo i neologizama, dotad nepoznatih latinskom jeziku. To je bilo prvo pjesničko djelo napisano na latinskom jeziku. U rimskim školama tijekom mnogih godina učilo se po Andronikovom prijevodu "Odiseje". Livije Andronik napisao je i nekoliko komedija i tragedija, koje predstavljaju prijevode ili prerade grčkih djela. 240. god. p. n. e. nakon I. punskog rata na rimskoj pozornici je prvi put izvedena drama. I Republika je odlikovala Andronika davši mu da nakon sretnog obrata u Hanibalovom rata da sastavi pjesmu zahvalnicu / himnu (za hor od 27 djevojaka u čast Junone koja je trebalo da bude izvedena kao dio

religijskih ceremonija 207. godine p. n. e.), radi čega je čak cehu/esnafu pjesnika-pisaca i glumaca (*collegium scribarum histrionumque*) dozvolila posebno mjesto za bogosluženje u hramu Minerve na Aventinu. Gnej Nevije je bio rimski građanin (rodom iz Kampanije, ali latinskog porijekla i pripadnik plebejskog gensa) koji je u svome djelu *Bellum Poenicum* dao i kratki prikaz ranije rimske historije. I on je kao i Livije Andronik obrađivao grčka djela na latinskom jeziku. Uz djelo o I. punskom ratu Nevije je napisao nekoliko tragedija, među kojima i takve za koje je siže uzeo iz rimskih legendi. Pošto su se u Nevijevim tragedijama pojavljivali Rimljani odjeveni u rimsko svečano odijelo togu s grimiznim obrubom (*toga praetexta*), ta se djela nazivaju *fabulae praetextae*. Kvint Enije je bio Italik, rodom iz Kalabrije (u mesapskom gradu *Rudiae*, u multijezičkom području gdje su mesapski, grčki, osački i latinski bili u stalnom kontaktu). Sudjelovao je u II. punskom ratu, a poslije njega služio kao centurion na otoku Sardiniji, gdje se sreo sa Katonom Starijim, koji ga je doveo sa sobom u Rim. Od tog vremena Enije je živio u Rimu i bavio se nastavničkim i književnim radom. Enije je dobio pravo rimskog građanstva 184. god. p. n. e. i kretao se u krugu uglednika Rimljana, a osobito je popularan bio u kružoku Scipionâ. On je oskudno zivio, te se uzdržavao podučavanjem u latinskom i grčkom jeziku (dobro je poznavao grčku književnost), i donacijama za svoje komade od prohelenističkih uglednika (Scipion Afrikanac Stariji, Tit Flaminin, Marko Fulvije Nobilior / *Marcus Fulvius Nobilior*). I Enije je bio u tadašnjem Rimu poznati dramski pisac i pjesnik. Osim „Anala", po ugledu na svoje prethodnike, je pisao tragedije i komedije. Enije je bio jedan od rijetkih uspješnih pisaca-pjesnika tragedija, a kao uzor mu je služio Euripid. Enije je prvi uveo u latinsku književnost heksametar. Na taj način, grčki metri, zasnovani na određenom smjenjivanju dugih i kratkih slogova, mogli su se koristiti za latinsku poeziju. Enije je uživao slavu još za svog života, a poslije smrti poštovan je kao jedan od najboljih pjesnika, a sam se smatrao reinkarnacijom Homera (što je posljedica značenja pitagorejskog učenja u južnoj Italiji). Enije je i tvorac znatnog broja poslovičnih latinskih poslovica (koji su bili sastavni dio njegovih djela). Od djelâ sve trojice nabrojanih pjesnika (Livija Andronika, Nevija i Enija) sačuvani su samo fragmenti ili naslovi djela. Naslovi Andronikovih tragedija su *Achilles, Aegisthus, Aiax Mastigophorus, Andromeda, Antiopa, Danae, Equus Troianus, Hermonia, Tereus*, a od komedija *Gladiolus /* Mali mač i *Ludius* i možda *Virgo*. Od Nevija znamo za adaptirane grčke drame pod nazivima *Aegisthus, Lycurgus, Andromache* ili *Hector Proficiscens, Equus Troianus*, a od fabula preteksta sačuvani su naslovi za „Odgoj Romula i Rema ili Vuk" / *Lupus* ili *Alimonium Romuli et Remi* i *Clastidium*, koja slavi pobjedu Marka Klaudija Marcela nad Keltima 222. god. p. n. e. Opus Enija uključuje i *Epicharmus, Euhemerus, Hedyphagetica i Saturae*, kao i „Ambrakiju", koju je opjevao u čast opsjedanja toga grada od strane svoga dobrotvora Nobiliora 189. god. p. n. e.

Plaut se rodio u Umbriji (možda iz već latinizirana umbrijskoga mjesta Sarsine). Dospjevši u Rim, stupio je kao sluga u skupinu glumaca, zatim se bavio trgovinom, ali bez uspjeha, pa je onda radio pod najam, pišući u slobodno vrijeme komedije, koje je uspijevao prodati.

Plaut je imao prilike mnogo putovati, sretati se s ljudima koji su pripadali najrazličitijim slojevima stanovništva Italije. Po sižeu, kompoziciji i karakteru tipova, Plautove su komedije imitatorske. I one su stvorene pod utjecajem nove atičke komedije, koja nema intenciju da bude politička i društvena komedija kao stara atička komedija, nego se zadovoljava jezikom „političke korektnosti". Plautovi junaci nose grčka imena, radnja njegovih komedija događa se po grčkim gradovima. U Plautovim komedijama, kao i u novoj atičkoj komediji, figuriraju određeni tipovi. Veliku ulogu u komadima igraju robovi, a gotovo uvijek figuriraju u komediji lijenčina i svodnik dok su ženske uloge (koje uglavnom igraju muškarci) donekle slične i umjetne. U osnovi Plautove komedije obično leži ljubavna intriga i one se završavaju sretno po glavne likove. Plautove komedije obično se izdaju abecednim redom. I pored toga što se radnja Plautovih komedija događa u grčkim gradovima i što njihovi junaci nose grčka imena, u njima ima dosta živih odjeka rimske stvarnosti.

Prva nosi naslov "Amfitrion". Njen siže je sljedeći. Tebanac Amfitrion kreće u rat. Njegovoj ženi dolazi Jupiter, uzevši na sebe lik samog Amfitriona, i Merkura, prerušen kao Amitrionov sluga. Poslije nekog vremena vraća se pravi sluga da javi ženi svog gospodara njegovo dolazak, ali ga ona istjeruju iz kuće. Ista sudbina stiže i samog Amfitriona. Žena ga ne priznaje za muža i uvjerava da se njen muž već odavno vratio. Najzad, bogovi su se odlučili povući. Jupiter je otkrio Amfitrionu čitavu tajnu, i zajedno s Merkurom odletio na nebo. Amfitrion je sretan što je sam Jupiter sišao njegovoj ženi. Veliku popularnost uživala je komedija "Hvalisavi vojnik" (*"Miles gloriosus"*). Radnja se događa u Efezu. Glavni lik – Pirgopolinik – je vojnik u službi kralja Seleuka. Njemu je pošlo za rukom odvući iz Atene djevojku. U Efez stiže atenski mladić, njen zaručnik, koji nastoji osloboditi djevojku. Glavni pomagači pri tome su mu rob Palestron i dobri starac, vojnikov susjed. Starčeva klijentkinja počne se pretvarati da je zaljubljena u vojnika, odredi mu sastanak, i on, želeći se osloboditi Atenjanke, otpusti ju s bogatim darovima. U posljednjem činu intriga izbija na vidjelo, robovi mudrog starca tuku hvalisavog vojnika, uz opći smijeh.

Plaut nije imao patrona-aristokrata, on je zavisio u prvom redu od gledatelja; u njegovim komedijama odražavaju se u izvjesnoj mjeri interesi i pogledi širokih masa gradskog plebsa. U njegovim komedijama nailazimo na prosvjed protiv zelenaštva, protiv aristokratske nadmoći. Komedija ″Hvalisavi vojnik″ bila je uperena protiv najamničke vojske i podsjećala gledatelje na pobjedu nad Hanibalom. Plautovi sižei nisu originalni, u njegovim komedijama pojavljuju se jedni te isti tipovi. Ali su kod Plauta originalne komične situacije. One su se gledateljima sviđale, i ovi su ih lako pamtili i o tome se može suditi na osnovu toga što na italskim oslikanim vazama nalazimo predodžbe sa scenama iz Plautovih komedija. Plauta su oponašali tijekom mnogih razdoblja, komedija novog vijeka nesumnjivo duguje njemu za pojedine sižee i motive. Plaut je stvorio jezik komedije, koji se odlikuju svježinom i raznolikošću; vješto se koristeći igrom riječi, on je stvarao nove, slikovite izraze, sretno uvodio neologizme, parodirao izraze iz službenog jezika i sa

suda. Mnogo što je on uzeo iz svakidašnjeg govora, iz rječnika nižih klasa. U Plautovom jeziku naći će se priličan broj grubih izraza, ali je on usprkos tome smatran uzorom. Plautu se pripisivalo 130 komada (od kojih nisu svi njegovi), od kojih se sačuvalo dvadeset. Pored nesumnjivo utjecaja grčko-helenističkog svijeta na izgradnju rimskog dramskog i pjesničnog stvaralaštva, određeni doprinos je dao i keltski element. Cecilije Stacije je bio galskog porijekla iz okolice Mediolanuma. On je sa insubrskim zarobljenicima došao u Rim. Nakon oslobođenja (njegov patron je bio neki od Metela, zato i gentilno ime Cecilije), isto se posvetio prerađivanju grčkih djela. Poznata su 42 naslova, od kojih pola zasnovano na Menandru, a pola na drugim grčkim autorima. Oko 280 fragmentiranih stihova je preživjelo. Najbolje je sačuvano djelo *Plocium* (45 stihova). *Fabula togata* se prvotno razvila u italskim zajednicama sa latinskim pravom. Najstariji togata je bio Titinije / *Titinius.* U tim togatama radnja se dešava u Italiji, a teme su iz narodnog života, a i ženske uloge imaju većinu, jer od 15 Titinijevih komedija ima ih 9 sa ženskim, a 6 sa muškim ulogama. Uz Enijevog sestrića Marka Pakuvija, rodom iz Brindizija (od kojeg dosta fragmentarno poznajemo 12 tragedija i 1 pretekstu), potrebno je spomenuti i Trabeja, Atilija, Akvilija, Licinija Imbreksa i Luscija Lavinija. Kao pjesnike - pisce palijata potrebno je spomenuti još i Turpilija, Juvencija i Valerije, te Kvinta Fabija Labeona i Marka Popilija Lenata. Sve ovo ukazuje da je ovo razdoblje bilo iznimno produktivno u produkciji dramskog stvaralaštva, naravno kvantitet ne znači i da je riječ o kvaliteti, jer rimska dramaturgija ipak je zaostajala za onom grčkom.

Krugu Scipiona Emilijana (u koji su bili uključeni i Gaj Lelije, Furije Filon, Spurije Mumije, Polibije... itd.) pripadao je i pisac komedija Terencije, koji je bio rodom iz Kartagine i još u ranoj mladosti dospio je u Rim kao rob. Njegov gospodar (senator Terencije Lukan) dao mu je obrazovanje i pustio ga na slobodu. Terencije se kretao u najvišem sloju rimskog društva, i njegove komedije usmjerene su ka obrazovanom gledatelju. Terencije je također oponašao grčke pisce, a najviše Menandra, znamenitog pisca nove antičke komedije. Sve Terencijeve komedije odlikovale su se elengacijom stila. U tom pogledu one su smatrane uzorom i bile predmet mnogih komentara gramatičara. Sačuvano je šest njegovih komedija:

1. *Adelphoe* (Braća) – iz 160. god. p. n. e.
2. *Andria* (Djevojka sa Androsa) – iz 166. god. p. n. e.
3. *Eunuchus* (Eunuh) – iz 161. god. p. n. e.
4. *Heauton Timorumenos* (Samomučitelj) – iz 163. god. p. n. e.
5. *Hecyra* (Punica) – iz 165. god. p. n. e.
6. *Phormio* – iz 161. god. p. n. e.

Ima i pretpostavki (na osnovi prologa u „Braći“) da su mu Scipion Emilijan i Lelije pomagali u izradi djela. Terencije je umro na povratku iz Grčke u svojoj 26. godini, ostavivši samo kćerku jedinicu iza sebe. Terencije je upravo najbolji primjer kako je rimsko društvo sposobno da kvalitetno apsorbira strani element, pretvori ga u Rimljanina koji dodatno doprinosti razvitku rimske kulture. Afrikanac Terencije, potomak feničanskih kolonista i rimskih neprijatelja, ne samo da je postao Rimljanin, nego i jedan od najvažnijih nosilaca rimske kulturne djelatnosti i to sve za samo dvije decenije. Prohelenističkom krugu je pripadao i satiričar Gaj Lucilije, porijeklom iz uglednxe familije iz latinske kolonije *Suessa Aurunca*, koji je poznat po svojim satirama u kojim se zrcalio društveni život toga doba. Lucilije je napadao poroke suvremenog društva i on je osuđivao krivokletstvo, gramzivost i raskoš, ali pored toga obrađivao je i književne i druge teme. Gaj Lucilije je bio prijatelj sa Scipionom Emilijanom i u mladosti se borio pred Numancijom. Riječ *satura* značila je prvobitno jelo koje se sastoji od raznih plodova, i prije Lucilija imala je različita značenja. Lucilije ju je upotrijebio za svoja djela da bi ukazao na mješovit književni oblik, ali se od tog vremena ovaj pojam obično odnosi na didaktička djela koja imaju za cilj da na „satiričan” (komičan) način osude poroka i ispravljanje naravi suvremenog društva. Lucilije je I. knjigu posvetio utemeljitelju rimske filologije Luciju Stilu. Od Lucilijevih satira sačuvani su samo fragmenti. Od Lucilijevog vremena satira je postala čisto rimski književni rod i bila je razvijena u slijedećem razdoblju. I tako u razdoblju od kraja III. stoljeća p. n. e. do polovice II. stoljeća p. n. e. rimska književnost, isprva imitatorska, dobiva postepeno originalne crte i razvija se samostalno. Književnost je rimsko društvo upoznavala s novim idejama, ona je doprinosila stvaranju onog latinskog jezika koji je proučavan tijekom slijedećih stoljeća.

Prikazivane komedije su više ličila na današnje komične opere, jer su veliki dijelovi teksta ustvari bili recitali praćeni muzikom, a bilo je i plesa. Predstave u klasičnom rimskom svijetu su po pravilu izvođene po danu, jer se nije koristilo osvjetljenje po noći. Ranije su se davale nakon podnevnog ručka, ali od Plautovog vremena su se priređivale u jutro. Prosječno je komedija trajala oko dva sata.

Za predstave priređivane za *ludi* je bio zadužen državni dužnosnik, koji je ugovarao poslove produkcije menađeru (*dominus gregis*) koji je uobičajeno bio i sam glumac i vezan sa glumačkom trupom (*grex*). Sama produkcija nije zahtijevala mnogo sredstava. Inače nije postojalo nikakvo ograničenje vezano za broj učesnika – glumaca u predstavi, ali su producenti uvijek nastojali da smanje troškove uzimajući manji broj glumaca. I kostimografija nije bila u mnogočemu zahtjevna. Jedina šminka koja se zahtijevala u danima Terencija i Plauta je bilo bojenje lica, posebno za muškarce koji su uzimali uloge žena.

Brončana pozorišna maska, koja predstavlja heroinu u tragediji. Datacija I. st. n. e.

Perike su korištene kako se reprezentirali različiti karakteri (sijeda za starije ljude, crna za mlade, crvena za robove). Radi diferencijacije karaktera i određivanja vrste dramske predstave korištene su u velikoj mjeri i maske. Bijela odjeća je odavala karakter starije osobe, purpurna mlađe osobe, a žuta žene. Inače u ranijim razdobljima, ženske uloge su glumili muškarci, da bi kako je napredovala rimska teatarska književnost robinje preuzimale ženske uloge.

Za razliku od grčkog svijeta, u klasičnom rimskom, teatarske predstave nisu bile toliko pod uticajem religije. I sam publika se razlikovala, jer se u rimskom teatru često dešavala međusobna i interakcija glumaca i publike koja je znala i dobacivati glumcima, pa i vrijeđati ih (ako im izvođenje nije bilo po volji).

Izgleda da je bio i običaj da producent na svoj trošak priredi i gozbu za glumce, ako su predstave bile neuobičajeno uspješne.

Mozaik iz Pompeja koji prikazuje uличne izvođače. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Mozaik koji prikazuje jednu masku za tragedije i drugu za komedije. Danas se nalazi u okviru Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Veliko značenje za razvitak umjetnosti teatra u republikanskom Rimu je imao Lucije Mumije, koji je zauzeo i uništio Korint, jer je on 145. god. p. n. e. dao održavati predstave po grčkim uzorima. Nakon Mumija je prilično oslabila opozicija teatru i on postaje iznimno popularan. Među rimskim glumcima važno mjesto zauzima oslobođenik Kvint Roscije (umro 62. god. p. n. e.), inače Sulin prijatelj. Veliko značenje za razvoj teatarske umjetnosti predstavljala je izgradnja Pompejevog teatra.

U teatrima su se za vrijeme Cicerona, pored grčkih drama, davali i komadi starih rimsko – italskih pisaca, kao Enija, Pakuvija, Acija, ali uz neke jezičke i teatarske ispravke (uglavnom je riječ o moderniziranju). Poznatiji i bolji glumci i plesači su mogli dobro zaraditi, pa je tako glumac Esop bio milioner, i odlično živio. Njegov suvremenik i kolega – glumac Roscije je na godinu imao prihod od 600.000 sestercija, a od Države je dobivao za svaki dana kada je bila predstava 1000 denara i platu za osoblje. Roscije se kasnije odrekao honorara. Plesačica Dionizija je zarađivala godišnje 200 000 sestercija, što joj je omogučavalo prilično lagodan život. Publika je bila vrlo kritična i negodovala je na svaku pogrešku, dok su pred kraj predstave često plesačice skidale sa sebe gornje odijelo, pa bi samo u košulji plesale.

Domaća narodna scenska umjetnost se u kasnoj Republici, uslijed konkurencije grčke drame (i komedije i tragedije) sve više povlačila. Po tim grčkim uzorima kasnorepublikanski Rimljani su u jambima sastavljali tragedije u tolikoj mjeri, da je to postala jedna vrsta zabave, pa i manije za tadašnje obrazovanije ljude. Kvint Ciceron je tako za vrijeme zimovanja u Galiji, za samo 16 dana napisao 4 tragedije, kojima je zabavljao svoje vojnike. Grčko – helenistički dramski šabloni su postali skoro u potpunosti dominantni. Stari narodni scenski umjetnički izraz, se pokazivao u punom životu i svježini još samo u mimu (*mimus*). Mim se razvio iz plesova uz sviralu, pa se koristio za razveseljenje gostiju prilikom objeda ili između činova u teatarskim predstavama. Uopće nije bilo teško da se od tih plesova uz prikazivanje dobro priređene basne ili dijaloga napravi neka vesela i zabavna igra. Od ranijih veselih igara se razlikovao po tome što je bio nerazdruživ od plesa i lascivnosti, i što se nije igrao na teatarskim daskama, nego na parteru. U mimu su aktivno učestvovale i žene, i to bez potrebe da nose maske i bez cipela, koje su bacale na stranu. Taj novi mim je u teatar uveden tek od 82. god. p. n. e. Predmeti mima su uglavnom bili ljubavne i lascivne prirode, i to često priređeni na raskalašeni način. U mimu se, kao i atelani, opisivao prosti (sa lascivnim elementima) život, pri čemu su prednost imala slobodna i razuzdana dešavanja u gradu (slično kao i u Aleksandriji), a ne kao ranije u seoskim predjelima. Dosta gradiva za mim je uzimano iz svijeta zanatlija. Repertoar je mogao biti vrlo raznovrstan, a kratke značajne, lako shvatljive rečenice su odlikovale te komade. Mim se nekada koristio i kako bi se indirektno uputila politička poruka ili satira, a nije se baš pazilo na neku pravilnost i uglađenost građenja stihova. Jedino su mimi koje je stvarao vitez Laberije (živio 105. – 43. god. p. n. e.), premda puni prostote, ipak su bili što se tiče korištenog jezika, metra

kvalitetni. Drugi čuveniji autor mima Marko Furije, nazvan i *Bibaculus* ili *Vivaculus*, rođen je u Kremoni oko 103. god. p. n. e., a sastavljao je vrlo podrugljive pjesme, osobito protiv prvih triumvira i cezarovaca (*duplici toga involutus*). Od njega su i *lucubrationes*, a pripisuje mu se i jedan epos o galskom ratu, nažalost izgubljen. Njegova prostota u izrazu je bila tolika da su se protiv nje izražavali i tadašnji Rimljani.

Uz teatarske komade, od latinske književnosti vrijedi istaći i Aula Furija i njegove „Annales“ u heksametrima, zatim i poetska pisma Spurija Mumija, brata Lucija Mumija, koje je on pisao iz vojnog tabora svojim prijateljima u Rimu, pa epigramičare Kvinta Katula, konzul za 102. god. p. n. e., i senatora Lucija Manlija koji je pisao oko 97. god. p. n. e.

Reljef koji prikazuje predstavu komedije. Većina glumaca nose maske.

Mozaik koji prikazuje trupu glumaca. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Umjetnost

Kasna Republika je bila i razdoblje istančanijeg umjetničkog ukusa i izraza. Pripadnici najbogatijih i najutjecajnijih slojeva, već dobrano apsorbirani u svijet jedinstvene grčko – rimske kulture smatraju shodnim da uživaju u estetskom izrazu. Tako se podovi u sobama ispunjavaju mozaicima, a u modu su ulazile umjetničke zbirke, pa su se stare umjetnine tražile i skupo plaćale. I putovalo se kako bi se vidjele neke umjetnine. U ovom dobu su

dobro prolazili tumači ili exegeti slika i umjetnina, neka vrsta protohistoričara umjetnosti. Mnogo je umjetnina, uz veliku cijenu, došlo iz Grčke i sa Istoka kako bi ukrasilo kuće rimskih nobila, vitezova i bogatih oslobođenika. Privatnu kuću prvi je ukrasio mramornim stubovima govornik Lucije Kras na Palatinu. Sula je stubovima sa Zeusovog hrama u Ateni ukrasio Kapitol. Lukul je iskoristio svoje namjesništvo da pribavi veliki broj umjetnina i time obogati svoju palatu. Za razliku od palata i privatnih kuća, u rimske hramove još uvijek ne ulaze u velikom broju grčke i orijentalne umjetnine, već su rimski bogovi bili „zadovoljni" sa rezbarijama od drveta. Rimljani još uvijek nemaju velikih kipara, izuzev Arelija koji je kipove boginja predstavljao prema izgledu svojih ljubavnica.

Rimljani su i dalje bili samostalni u umjetnosti realističkog portreta. U doba Sule i u toj je oblasti pojačan utjecaj helenističke umjetnosti, ali se već u razdoblju poslije njegove smrti, tj. sedamdesetih i šezdesetih godina I. st. p. n. e. zapaža reakcija. Tako se, na primjer, kiparski portret Pompeja odlikuju brižljivom obradom i finom modelacijom površine biste – u tom pogledu kipar je koristio metode visoke helenističke tehnike, ali prikazujući lice, umjetnik se u duhu rimske tradicije trudio da dâ sve individualne crte. On je daleko od idealizacije, svojstvene grčkim i helenističkim kiparima. U duhu svojih etrursko-rimskih prethodnika, umjetnik je naglasio prirodne nedostatke prikazanog čovjeka. On je predstavio nepokretno, mesnato lice, sa sitnim, malo izrazitim očima, malim prćastim nosom... Kao jedan od najboljih primjera portretnog majstorstva ovog vremena može poslužiti bista Cicerona. I na njoj se helenistička tehnika obrade materijala metode uopćenog prikazivanja kombiniraju s rimskim realizmom. Ciceron je prikazan kao čovjek u godinama, s nešto otežanim licem, visoka čela i oštra pogleda, dok mu na usnama leži lagan i prirodna osmijeh. Pred nama nije prosječan čovjek, već mislilac i javni djelatnik. Kolosalna Cezarova statua, koja pada u kasnije doba, ali koja vodi porijeklo od originala iz Cezarovog vremena odlikuje se čvrstinom linija u prikazivanju individualnih crta Cezara, koji je prikazan kao čovjek srednjih godina, strog i jake volje. Na osnovu toga mi možemo suditi da je za kraj ovog razdoblja karakteristična reakcija, težnja ka povratku ranijim italskim uzorima. Umjetnici doba Republike obratili su pažnju na to da prenesu individualne crte lica: figura odjevena u togu prikazivana je gotovo uvijek stereotipno. Pored muškog, u ovom razdoblju pojavljuje se i ženski individualni portret, čiji procvat pada u doba Carstva. Veliki uspjeh postižu u ovom razdoblju i reljefi. I tu zapažamo kombiniranje helenističkih crta s rimskim, koje je doduše u prvo vrijeme bilo eklektično. Jedan bareljef, na primjer, predstavlja kombinaciju mitoloških scena koje su po svojim sižeima i tehnici helenističke – sa predodžbom rimskog prinošenja žrtve poslije cenza, predodžbom koja je dana u tradicionalnom rimskom realističkom stilu. Reljefi iz Cezarovog doba, kao i drugi umjetnički spomenici toga vremena, svjedoče o pokušajima sinteze tih dvaju stilova. Slikarstvo se u I. st. p. n. e. sve više upotrebljava u dekorativne svrhe. U to vrijeme formiraju se razni stilovi zidnog slikarstva, čiji su nam sjajni primjeri sačuvani u Pompejima.

Muzika i ples su u Kasnoj Republici su dobili veće značenje. Profesionalni muzikanti i plesači se naručuju i za privatne zabave. Muzika je bila i obavezni predmet u obrazovanju. Ples je u rimskom društvu isto bio prisutan i na privatnim zabavama su i žene plesale zajedno sa muškarcima.

Statua Julija Cezara u Torinu.

Životopis

Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. god. u Zagrebu. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta, a u septembru 2013. god. je izabran u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin je izabran 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno - istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio 44 naučna rada, kao i sljedeće knjige:

1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE.
2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike.
3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba.
4. Progresivizam.
5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara.
6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo.
7. Historija Autarijata.
8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije.
9. Ilirike.
10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije).
11. Filipike.
12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić.
13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji.
14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan.
15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo.

16. Drugo izdanje knjige “Tito i mi – jučer, danas, sutra”, koautorstvo.
17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji”, II (printano) izdanje.
18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje.
19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike.
20. Hrestomatija. *Origines*. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta.
21. Bitka za Ilirik.
22. Kraljevstvo pobunjenih robova.
23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona.
24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar.
25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damir Marjanović i Dragan Primorac.
26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije.
27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva.
28. Kako se kalio revolucionar.
29. Historijsko daleko zrcalo.
30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium.
31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi.
32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta.
33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje.
34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta.
35. PRINCIPAT – Vlast “Prvog građanina”.
36. DOMINAT – Vlast gospodara.